ఆంధ్ర
వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

కారక సమాస తద్ధిత క్రియా కృత్ ప్రకీర్ణక పరిచ్ఛేదములు

రెండవ సంపుటము

గ్రంథకర్త:
కళాప్రపూర్ణ
వజ్ఝల చినసీతారామస్వామిశాస్త్రి

ఆంధ్రవిశ్వకళాపరిషత్
ప్రచురితము

వావిళ్ల రామస్వామిశాస్త్రులు అండ్ సన్స్ వారిచే
వావిళ్ల ప్రెస్సున ముద్రితము
1952

 [వెల. రూ. 25-0-0.

ముఖ్యవిషయసూచిక

విషయసంఖ్య. ఫుట.

క్రియాపరిచ్ఛేదము.

విషయసంఖ్య.		పుట.

D

ప్రకీర్ణక పరిచ్ఛేదము.

ప్ర కీ ర్ణ క ప రి చ్ఛే ద శే ష ము.

ఆంధ్ర

వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

కా ర క ప రి చ్ఛే ద ము.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హాలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట)

ప్రాతిపదికార్థ లిఙ్గ పరిమాణ వచనమాత్రే ప్రథమా. (౨-౩-౪౬) నియతోపస్థితికః ప్రాతిపదికార్థః (సి. కౌ. కారక. ౫౩౨ సూ.)

నన్నయా థర్వణీయము. ౨౩౪ విషయము.

ల్యర్థసంబుద్ధ్యుక్తార్థే ప్రీ. (వృత్తి) లేః ప్రాతిపదికస్యార్థే, సంబోధనే, తైర్యైః = ప్రత్యయై రుక్తార్థే, కే సతిచ, ప్రీ = ప్రథమా స్యాత్. కృష్ణః - శ్రీః - జ్ఞానమ్ - హేవిష్ణో - సర్వో ఽరోచ్యే జీవనః పాతాదానీయః ప్రభవో లయః. (ముగ్ధ. వ్యా. కారక. ౨౮౦ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౩౪ విష:—సర్వవిభక్తిః = సమస్తమగు విభక్తియు, సంస్కృతతుల్యా = సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరీతిని తెలుఁగునందును నగును. ఇట్లు భట్టారకుఁడు సంక్షేపించిచెప్పుటచేత నీప్రకరణమున సంస్కృతవ్యాకరణములలోఁ జెప్పఁబడిన విభక్త్యర్థబోధకసూత్రములు మూలముగాఁ జూపఁబడుచున్నవి. తఱుచుగాఁ బాణినీయసూత్రము లుదాహరింపఁబడును. సుబోధములగు ముగ్ధబోధసూత్రములును నచ్చటచ్చట జూపఁబడును.

తత్సమాచ్ఛికపరిచ్ఛేదములలో సుబ్విభక్త్యంతరూపములు సాధింపఁబడెను. ఇందు విభక్త్యర్థములు వివరింపఁ బడుచున్నవి. "క్రియాజనకం కారకమ్. కరోతి క్రియాం నిర్వర్తయతీతి భాష్యే వ్యుత్పత్తిదర్శనాత్" (సి. కౌ. ౫౩౪ సూ. వ్యాఖ్య.

బాలము.) అనురీతిని గ్రియాజనక మనఁగాఁ గ్రియాకాంక్షను గలిగించునది కారక మనఁబడును. 'దేవదత్తుఁడు' అనినపిదప వాక్యమున వచ్చెను మున్నగు నేదేని క్రియ యాకాంక్షితముకాకతీరదు గాన నది కారక మనిపించుకొనును. "కర్మ కరణ కర్తృ సంప్రదానాపాదానాధికరణానా మేకతమత్వం కారకత్వ మితియావత్ - క్రియా నిమిత్తం కారకం లోకసిద్ధమితి దుర్గసింహః - చైత్రస్యేత్యాదౌ ధనాదికమే వాకాంక్షితంస్యా న్నతు గచ్ఛేత్యాదికమ్. తేన సంబన్ధస్య క్రియానిమిత్తత్వా భావా న్న కారకత్వమ్. ఏవం లిఙ్గార్థ సంబోధనయో రపీతి." (దుర్గా. వ్యా. ముగ్ధ. వ్యా. కార. ౩౧౬ సూ. వ్యాఖ్య.) అనుచెప్పునఁ గ్రియానిమిత్తములగు కర్మ కరణ కర్తృప్రభృతు లాఱిటిలో నన్యతమము కారకమనిపించుకొనును. 'చైత్రుని యొక్క' అని ప్రయోగించినవెంటనే వాక్యమున 'ధనము - గుణము' మున్నగు నవియె యాకాంక్షితములగునుగాని క్రియ యాకాంక్షితము కానేరదు. కావున సంబంధార్థము (శేషషష్ఠి) కారకము కానేరదు. అట్లె వాక్యగతముకాని లింగార్థ మనఁగాఁ బ్రాతిపదికార్థమగు ప్రథమయు నిరాకాంక్షమగు సంబోధనమును గారక విభక్తులు కానేరవు. ఇంక 'ఉక్తార్థప్రథమ' మాత్రమె కారకవిభక్తి యనిపించు కొనును.

"నను కృష్ణఇత్యత్ర క్రియారహితం వాక్యం నాస్తీతిన్యాయాత్ భవత్యాది క్రియాధ్యాహారేణైవ ఉక్తార్థత్వాత్ ప్రథమాప్రాప్తౌ ల్యర్థ (ప్రాతిపదికార్థ) గ్రహణం కథమితిచేత్, సత్యమ్. యత్ర అసమాపకక్రియాపదం కర్త్రాదిపదయుక్తం తత్రైవ తన్న్యాయాత్ భవత్యాదిక్రియాధ్యాహారః. యత్రతు కేవలో రూఢ శబ్దః ప్రయుజ్యతే తత్ర వాక్యత్వాభావాత్ తన్న్యాయస్యావసరో నాస్తి." (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అనుచెప్పున వాక్యేతరస్థలములం దనఁగాఁ గోశాదులందుఁ బ్రయుక్తమగు ప్రథమ ప్రాతిపదికార్థమాత్రమెకాని "ఉక్తార్థము" కానేరదుగాన నది కారకవిభక్తికానేరదు. అస్తి భవత్యా ద్యధ్యాహారమున నట్టిదియు వాక్యగతమై యుక్తార్థప్రథమ కానోపు ననరాదు. అసమాపకక్రియాది ప్రయోగముచే వాక్య మసమాప్తమై నిల్చిపోయినపుడుమాత్రమె "అస్తి - భవ త్యాద్యధ్యాహారము" కల్గుట శాస్త్రసిద్ధము.

ప్రాతిపదికార్థేత్యాదిః—ప్రాతిపదికార్థ = ప్రాతిపదికార్థ మాత్రమందును, లిఙ్గ = లిఙ్గమాత్రాధిక్యమందును, పరిమాణ = పరిమాణమాత్రమందును, వచన మాత్రే = సంఖ్యామాత్రమందును, ప్రథమా = ప్రథమావిభక్తి యగును. నియ తోపస్థితికః = నియతమగు నుపస్థితిగలది, ప్రాతిపదికార్థః = ప్రాతిపదికార్థ మనిపించు

కొనును. "యస్మిన్ ప్రాతిపదికే ఉచ్చారితే యస్యార్థస్య నియమే నోపస్థితిః స తదర్థ ఇత్యర్థః" (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఏ ప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁబడు నప్పటి కేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యదియె యా ప్రాతిపదికమున కర్థమని తాత్పర్యము. "ప్రవృత్తినిమిత్తం వ్యక్తిశ్చేతి ద్వికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గంచేతి త్రికం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గం - సంఖ్యాచేతి చతుష్కం ప్రాతిపదికార్థః; ప్రవృత్తినిమిత్తం - వ్యక్తిః - లిఙ్గం - సంఖ్యా - కారకంచేతి పఞ్చకం ప్రాతిపదికార్థః. ఇత్యేతే పక్షాః 'సరూపాణామేకశేష ఏకవిభక్తౌ' 'స్త్రియామ్' ఇత్యాదిసూత్రేషు భాష్యే స్థితాః" (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) ప్రవృత్తినిమిత్త మ్మనఁగా జాతి. 'ఘట' అను ప్రాతిపదికమునకు 'ఘటత్వ' రూపజాతియె యర్థ మనునది యొకపక్షము, ఘటత్వజాతియు దానికాశ్రయమగు ఘటవ్యక్తియుఁ బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱియొకపక్షము. ఘటత్వజాతియు ఘటవ్యక్తియు దానిపుంలింగమును బ్రాతిపదికార్థము లనునది మఱొకపక్షము. సంఖ్యయనఁగా వచనము, కారకమ్మనఁగాఁ కర్తృకరణాదికము. కాన వచనమును గల్పిన యర్థచతుష్కమును బ్రాతిపదికార్థమనునది యింకొకపక్షము. కారకమును గలిపిన యర్థపంచకమును బ్రాతిపదికార్థమె యనునది యైదవపక్షము. ఈయైదుపక్షములును మహాభాష్యసమ్మతములె యగుటచేఁ బ్రమితములె యనఁదగును. ఈసందర్భమున నేపక్షము నాశ్రయించినను నట్టి ప్రాతిపదికార్థముల కచటి ప్రత్యయము ద్యోతకమగుననియుఁ దక్కినయర్థములకుఁ బ్రత్యయము వాచకమగుననియు నెఱుంగనగును. అగ్నియందుండు దహనశక్తి ప్రకటితమగుటకు శుష్కేంధనము సాధనమయినట్లు ప్రాతిపదికార్థములకుఁ బ్రత్యయము ద్యోతకమగుట విరుద్ధము కానేరదు. "తటః - తటీ - తట మిత్యాద్యనియతలిఙ్గేషు నియమేన కస్యాపి లిఙ్గస్యోపస్థిత్యభావాత్ ప్రాతిపదికార్థశబ్దేనాఽగ్రహణాత్ పృథక్ లిఙ్గగ్రహణ మావశ్యక మితిభావః" (సి. కౌ. ౫౩౨ సూ. బాలమ. వ్యా.) అనుచొప్పున ననియతలింగశబ్దములకు లింగము ప్రాతిపదికార్థము కానేరదుగానఁ బ్రత్యయార్థమే యని యెన్ననగును. పయిపక్షములలోఁ బరిమాణసామాన్యప్రతీతి లేకుండుటచేఁ బరిమాణమాత్రమునఁ బ్రథమ యగుననునదియు నావశ్యక మనిభావము. "ద్రోణో వ్రీహిః" అని పరిమాణోదాహృతి. (విస్తర I.). "అనియతలిఙ్గాస్తు తటాదిశబ్దాః లిఙ్గమాత్రాధిక్యస్యోదాహర

విస్తర I ౨౩౮ విషః—ద్రోణ మనఁగాఁ గుంచమువంటి పరిమాణము. ధాన్యరాశి యనియర్థము. "జాలసూర్యమరీచిస్థం। త్రసరేణు రితి స్మృతమ్। తే

ణమ్. తత్ర లిఙ్గానా మనియతోపస్థితికతయా ప్రాతిపదికా ర్థాన న్తర్భావాత్”
(సి. కౌ. ౫౩౦ బాలమ. వ్యా.). ముగ్ధబోధవ్యాకరణకర్తయగు వోపదేవుఁడు
ప్రాతిపదికార్థ సంబుద్ధ్యుక్తార్థములందుఁ బ్రథమయగునని యీ క్రిందిరీతిని సూత్రిం
చెను. ల్యర్థేత్యాదిః—ల్యర్థే = ప్రాతిపదికార్థమందును, సంబుద్ధి = సంబోధన
మందును, ఉక్తార్థే = తిఙాదిప్రత్యయములచే నుక్తమగు నర్థమందును, ప్రీ = బ్రథమ
యగును. కేసతి = కారకమందే యుక్తార్థమునఁ బ్రథమవచ్చును. కృష్ణః = కృష్ణుఁడు.
శ్రీః = లక్ష్మి. జ్ఞానమ్ = జ్ఞానము. అనునవి ప్రాతిపదికార్థమున వచ్చుప్రథమ
కుదాహృతులు. ‘కృష్ణః’ అనునపుడు - ‘కృష్ణత్వము - తదాశ్రయకృష్ణవ్యక్తి -
పుంస్త్వము - ‘ఏకత్వసంఖ్య’ అనునవి ప్రాతిపదికార్థములు. ఇట్లె యంతటను
నెఱుంగునది. హేవిష్ణో = ఓవిష్ణువా. ఇది సంబోధనప్రథమోదాహరణము. ప్రత్య
యములచే (తిఙ్-కృత్తద్ధిత) నుక్తమగు నర్థమందుఁ బ్రథమవచ్చుట కుదాహృతులు:-
సర్వో ఽర్చ్య జీవన ఇత్యాదిక ముదాహరణము. సర్వః = ఈశ్వరుఁడు, అర్చ్యః =
అర్చింపఁదగినవాఁడు. జీవనః = జీవింపఁజేయువాఁడు. పాతా = రక్షించువాఁడు.
దానీయః = భక్తితోఁ బత్త్రపుష్పఫలాదిక మీఁదగువాఁడు. ప్రభవః = ప్రపంచో
త్పత్తికిఁ గారణమైనవాఁడు. లయః = ప్రపంచము తనయందె లయించువాఁడు.
ఇట - “అర్చ్యతే అయమితి అర్చ్యః” అనువ్యుత్పత్తి (ఇతఁ డర్చింపఁబడు ననివ్యుత్ప
త్త్యర్థము) చొప్పున కర్మార్థమున ఘ్యణ్ ప్రత్యయము వచ్చినది. ఇట ‘సర్వః’ అను
నది కర్మము. ఇట్టియెడల (“సర్వః శివః-అర్చ్యః - అర్చ్యతేఽయమితికర్మణి ఘ్యణ్. ∴
అత్రసర్వఇతికర్మోక్తమ్.” ముగ్ధ. కార. ౨౮౦ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) ద్వితీయ
(సర్వమ్) రావలసియున్నది. అట్లయినను నచటి ఘ్యణ్ ప్రత్యయము కర్మార్థమును
జెప్పుచుండుటచేఁ బునరుక్తముగ “ఉక్తార్థానా మప్రయోగః” అను న్యాయము
చొప్పునఁ గర్మార్థకద్వితీయ మరల రానేరదు. అట్టియెడల “న కేవలా ప్రకృతిః
ప్రయోక్తవ్యా, నాపి ప్రత్యయః” అనున్యాయము చొప్పునఁ గేవలప్రాతిపదికము
వాక్యమునఁ బ్రయోజ్యము కామింజేసి శబ్దసాధుత్వార్థముగఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథ

ఒష్టా లిక్షాతు తా స్త్రిస్రో । రాజసర్షప ఉచ్యతే । గౌరస్తు తేత్రయ షట్తే । యవో
మధ్యస్తు తేత్రయః । కృష్ణలః పఞ్చతే మాష । స్తే సువర్ణస్తు షోడశ । పలం
సువర్ణా శ్చత్వారః । పఞ్చ వాపి ప్రకీర్తితమ్ । పలద్వయంతు ప్రసృతం । ద్విగుణం
కుడబం మతమ్ । చతుర్భిః కుడబైః ప్రస్థః । ప్రస్థా శ్చత్వార ఆఢకః।ఆఢకై స్తై శ్చతు
ర్భిస్తు । ద్రోణ ఇత్యభిధీయతే । కుమ్భో ద్రోణద్వయం శూర్పః । ఖారీ ద్రోణాస్తు
షోడశ ఇతిస్మరణాత్ ’’ (సి. కౌ. బాలమ. కార. ౫౩౨ సూ. వ్యా.)

మరియు యనువాదముగ నిల్చునని రెండుంగునది. ఇట్లే యంతటను సమన్వయించునది. (విస్తర II) సంబోధనమునందును నుక్తార్థమునందును బ్రథమవచ్చునని పాణినీయు లును వచించిరి.

"సంబోధనేచ. (౨-౩-౪౭) ఇహ ప్రథమాస్యాత్ - హేరామ" (సి. కౌ. కార. ౫౩౩ సూ.) "అనభిహితే (౨-౩-౧) ఇత్యధికృత్య. 'కర్మణిద్వితీయా' (౨-౩-౨) అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయాస్యాత్ - హరిం భజ - అభిహితేతు కర్మణి 'ప్రాతిపదికార్థమాత్రే' ఇతి ప్రథమైవ. అభిధానంచ ప్రాయేణ తిజ్కృత్తద్ధిత సమాసైః........" (సి. కౌ. ౫౩౬-౫౩౭ సూ.). (విస్తర III) సంబోధన మనఁగా నభిముఖీకరణము. "అన్యత్ర వ్యాసక్తస్య కార్యాన్తరే నియోజనార్థ మాభిముఖ్యవిధానం సంబుద్ధిః - హేవృక్ష - హేలతే - ఇత్యాదా వచేతనేతు

విస్తర II ౨౩౪ విష:—"కర్త్రాదీనా ముక్తార్థత్వే 'ఉక్తార్థానా మప్రయోగ' ఇతి న్యాయాత్ ద్వితీయాదీనా మప్రాప్తౌ లిఙ్గార్థ (ప్రాతిపదికార్థ) మాశ్రిత్య ప్రథమైవ భవిష్యతి." (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.). "విభక్తి రిహానువాదికా- శబ్దసాధుత్వార్థం ప్రయోజ్యా. 'న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోజ్యా-నాఽపి ప్రత్యయః' ఇతి. అనభిహితసూత్ర భాష్యసిద్ధన్యాయా దితిభావః." (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫౩౨ సూ.). ఉక్తార్థతావిషయమునఁ బేటికావ్యాఖ్యాత "నామవాచక శబ్దార్థ ముక్తార్థ మగుటంజేసి" (౨౬౫ పు.) మున్నగురీతిని మిక్కిలి సంప్రదాయ విరుద్ధముగ వ్రాసెను. ఈక్రిందిగాణపతవివరణపంక్తు లుక్తార్థతా స్వరూపము నీక్రిందిరీతిని సంప్రదాయవిరుద్ధముగా వివరించుచున్నవి. "ఉక్తార్థము = క్రియా దులచేఁ జెప్పఁబడిన యర్థముగలది. అనఁగా నాకాంక్షయందు........ఎవఁడు సంహరించెను? అని యాకాంక్షగలిగినపుడు (సంహరించెనుక్రియ) రామునిఁ జెప్పుచున్నది. కాన రామశబ్దముకన్నఁ బ్రథమావిభక్తివచ్చినది. రామునిచే రావణుఁడు సంహరింపఁబడెను. ఇట ఎవఁడు సంహరింపఁబడియె? అను నాకాంక్షచే రావణుఁడు చెప్పఁబడెను. కాన రావణశబ్దముకన్నఁ బ్రథమవచ్చినది......... ఆదిచేఁగృత్తద్ధిత సమాసములు గ్రహింపఁబడు. కృత్:—రాముఁడేలిక, తద్ధిత:— వాఁడువగకాఁడు, సమాస:—శివుఁడు ముక్కంటి"(గాణ. కార. ౧౭౦ సూ. వివ.)

విస్తర III. ౨౩౪ విష:—"తిజ్-హరి స్సేవ్యతే. కృత్-లక్ష్మ్యా సేవితః.తద్ధిత- శతేనక్రీత శ్శత్యః. సమాస - ప్రాప్తః ఆనందో యంస ప్రాప్తానందః-క్వచి న్నిపాతే నాభిధానమ్. యథా - 'విషవృక్షోపి సంవర్ధ్య । స్వయం ఛేత్తు మసాంప్రతమ్.' సాంప్రత మిత్యస్యహి యుజ్యత ఇత్యర్థః" (సి. కౌ. కార. ౫౩౭ సూ. వివరణము.)

ఇతిశబ్దముచేత నైత ముక్తార్థత కలదు. ఉదా:—దశరథుఁ డని చెప్పఁబడిన వాఁడు. "ఇతిశబ్దేనా ప్యుక్తార్థతా యథా:—కృష్ణ ఇత్యవ్యయం నామ......... దశరథ ఇత్యుదాహృతః. ఇత్యాది" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౭౦ సూ.).క. నిను సౌమ్యుఁడవని యెఱిఁగితి.........(శాంతి. 3 ఆ. ౫౬ ప.). 'హరి స్సేవ్యతే' అనుచో "తిఙు" చేతను, 'లక్ష్మ్యా సేవితః' అనుచో 'క్త' ప్రత్యయముచేతను (కృత్తుచేతను) గర్మార్థము చెప్పఁబడుటచే 'హరి' అనుదానికర్మత్వ ముక్తమగుటచేఁ గర్మార్థమున రావలసినద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. 'శత్యః అశ్వః' అనుచోఁ గర్మార్థమున యత్ ప్రత్యయము విధింపఁబడెనుగాన నట్టితద్ధితముచే నశ్వమునందలికర్మత్వ ముక్తమైనది కానఁ గర్మార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయై వచ్చెను. 'ప్రాప్తః ఆనన్దో యంసః = ప్రాప్తానందః గ్రామః' అనుచో నే గ్రామము నానందము పొందెనో యాగ్రామ మనునప్పుడు ద్వితీయాబహు వ్రీహిచే గ్రామమునందలి కర్మత్వ మభిహిత మైనదిగాన నటఁ గర్మార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయై వచ్చెను. 'ప్రాప్తానంద' అనునది ప్రాతిపదికము. 'నయుజ్యతే'అను కర్మార్థముగల "అసాంప్రతమ్" అను నిపాతముచే విషవృక్షమందలి కర్మత్వ ముక్తమగుటచేఁ గర్మార్థద్వితీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయై వచ్చినది. ఇట్లె కర్తృకరణాదికారకము లభిహితము లగునపుడును బ్రథమయై వచ్చును. కల్పతరువున నుదాహృతమగు ముగ్ధబోధశ్లోకమునకు దుర్గాదాసుఁ డుదాహరించెను. అందలి 'అర్చ్యః' అనునది కల్పతరువున నుదాహరింపఁబడెను. "జీవ్యతే ఽనేనేతి జీవనః. కరణే ఽనట్. అత్ర సర్వ్వఇతి కరణ ముక్తమ్. పాతీతి పాతా-కర్తరి తృన్-అత్ర సర్వఇతి కర్తా ఉక్తః. దీయతేఽస్మై ఇతి దానీయః. అత్ర కృద్యోఽకభావ ఇత్యనేన సంప్రదానే ఽనీయః-అత్ర సర్వఇతి సంప్రదానముక్తమ్. ప్రభవత్యస్మాదితి ప్రభవః-అపాదానే అచ్ - అత్ర సర్వఇత్యపాదాన ముక్తమ్ - లీయతే ఽస్మిన్నితి లయః-అధికరణే అన్-అత్ర సర్వ ఇత్యధికరణ ముక్తమ్......సంబన్ధస్యా ప్యుక్తార్థత్వే పీతమ్బరం యస్యాసా పీతామ్బరో హరి రిత్యాదౌ ప్రథమాస్యాత్ ......" (ముగ్ధ. ౨౭౦ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) పీతాంబరుఁడు 'ఎవ్వనియొక్క యంబరము పచ్చనిదో యతఁడు' అనుబహువ్రీహిచే సంబంధ ముక్తమైనది గాన "పీతాంబర"అను ప్రాతిపదికముపైని శేషషష్ఠి నిలువక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయై నిల్చినది. "పీతామ్బర" అనుసమాసము ప్రాతిపదికము.

అనభిహితత్వమం దన్ననో కర్మాదికారకములకు ద్వితీయాదివిభక్తులు వచ్చును. అపుడవి యీ ప్రాతిపదికార్థప్రథమ కపవాదములగును. 'కృష్ణుని స్మరించెదను' అను

ఉపచారః." (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. కార. ౭౮౦ సూ. వ్యాఖ్య.) అచేతనముల సంబోధనమునం దభిముఖీకరణ మౌపచారిక మనితాత్పర్యము.

ప్రాతిపదిక సంబోధ నోక్తార్థంబులం బ్రథమయగు. ౧.

బాలవ్యాకరణ వివరణము ౨౩౪ I విష.

ప్రాతిపదికార్థమునందు:—రాముఁడు - రావణుఁడు. నియతోపస్థితికము ప్రాతిపదికార్థము. సంబోధనమునందు:—ఓరాముఁడ, ఓరావణుఁడ. ఉక్తార్థమందు:—రాముఁడు రావణుని సంహరించెను. ఉక్తమనఁగాఁ జెప్పఁబడినది. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము కర్తను జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకమగు రామశబ్దమునకుఁ బ్రథమయయ్యె. రామునిచే రావణుఁడు సంహరింపఁబడియె. ఈవాక్యమునం దాఖ్యాతము కర్మమును జెప్పినదిగావునఁ దద్వాచకంబగు రావణశబ్దంబునకుం బ్రథమ యయ్యె ననియెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౩౪ I విష:—ఈసూరిసూత్రము కల్పతరువులో నుదాహరింపఁబడిన ముగ్ధబోధవ్యాకరణసూత్రమునకు సరిగనున్నది. ఏప్రాతిపదిక ముచ్చరింపఁబడఁగానే, యేయర్థము నియతముగా స్ఫురించునో యాప్రాతిపదికమున కది యర్థమని యెఱుంగనగును. ఉక్తార్థమనునది కల్పతరువున విపులముగా వివరింపఁబడెను. ఆఖ్యాత మనఁగాఁ డిఙ్ ప్రత్యయము. లేదా తిఙన్తశబ్దము ననవచ్చును. "ఆఖ్యాతమ్" త్రి. కథితే-వ్యాఖ్యాతే. న-తిఙ్,........" (శబ్దా. చిం.) "ఆఖ్యాత. త్రి. (ఆ+ఖ్యా+కర్మణి క్తః) కథితే - ఆఖ్యాతే - వ్యాకరణప్రసిద్ధే తిఙన్తే పదేచ..." (శబ్దస్తో) "అభిధానంచ ప్రాయేణ తిఙ్కృత్తద్ధితసమాసైః" (సి. కౌ. కార. ౫౩౭ సూ. వివ.). సూరి, యుదాహృతులు రెంటను సమాపకక్రియాపదస్థతిఙ్ఞుచేత మాత్రమె కర్తృకర్మము లభిహితములగుటను జూపెను. ప్రత్యయాంతరములచే నభిహితములగుట నేలొకో యుదాహరింపలేదు. భావార్థకాదికృత్తులచేఁ గర్తృకర్మము లభిహితమగుట తెల్గున విపులముగా నున్నది. ఉదా:—చైత్రుఁడు చదువఁగా మైత్రుఁడు వినెను. ఇచట కర్త్రర్థక భావలక్షణార్థ నుజిచేఁ గర్త యభిహితమయ్యెను. అట్లగుటచేఁ గర్తృవాచకచైత్రశబ్దముపైఁ గర్త్రర్థకతృతీయ నిలువక ప్రాతిపదికార్థ

నపుడు స్మరణక్రియకుఁ గర్మము 'కృష్ణుని' అనునది. అది తిఙాదిప్రత్యయములచే నభిహితము కాలేదు. కాన నటఁ గర్మార్థమున ద్వితీయ వచ్చినది. తిఙ్ఞుచే నభిహితముకర్త కాన 'నేను' అనునది ప్రథమాన్తమై యున్నది.

ప్రథమయై నిల్చినది. చైత్రునిచేఁ భారతము చదువఁబడుట మైత్రునకు వినఁబడలేదు. అనుచో 'చదువఁబడుట' అనుకర్మార్థక ధాత్వర్థటప్రత్యయముచేఁ గర్మ ముక్త మాయెను. గానఁ గర్మవాచిభారతశబ్దముపైఁ గర్మార్థద్వితీయ నిల్వక ప్రాతిపదికార్థ ప్రథమయై నిల్చినది. "లకారాదులు సకర్మకంబునకుం గర్తృకర్మంబులందును లాఁతికిఁ గర్తయందును నగు." (బా. క్రియా. ౪౧ సూ.) అనుసూత్రమునందలి యాది శబ్దముచే లడాదులవలెనె భావార్థకాదులును గర్త్రర్థమునందును గర్మార్థమునందును విధింపఁబడిన వనుటకు సందియములేదు. ఇట్లు భావార్థకాదిప్రయోగమునఁ గర్తృకర్మవాచకములకుఁ బ్రథమ సిద్ధించుచుండఁగా సూరి "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు" (బా. కా. ౩౨ సూ.) అని పునరుక్తముగా సూత్రించెను. ఇటఁగర్తకుమాత్రము ప్రథమనువిధించుట నరయఁగా నీతఁడు తిఙ్ఙుచేమాత్రమె యభిహితత్వము గలదనియు భావార్థకాదులచే నభిహితత్వము లేమింజేసి యిట్టి యెడలఁ గర్తృవాచకముపైఁ దృతీయ నిల్వవలసివచ్చుననియుఁ దలఁచి యీసూత్రమును రచించెనని తోఁచకమానదు. బా. క్రియా. ౩౫ సూ. మొ. ౪౫ సూ. వఱకును భావార్థకాది ప్రత్యయములు విధింపఁబడెను. అట్లె బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రముచేత విధింపఁబడిన నుజీయు నీభావార్థకాదులలోఁ జేర్పఁదగినదె. (విస్తర I)

సూరిగారి యుదాహృతుల సమన్వయము:—'రాముఁడు రావణుని సంహరించెను.' అనువాక్యమున ఁదిఙ్విభక్తియగు లిట్టు 'రాముఁడు' అను కర్తను జెప్పుచున్నది. అనఁగా "లకారాదులు సకర్మంబునకుం గర్తృకర్మంబులందును లాఁతికిం గర్తయందును నగు" (బా. క్రియా. ౪౧ సూ.). అనుసూత్రముచే లిట్టు కర్త్రర్థమున విధింపఁబడినది గాన లిట్టుచేఁ గర్త చెప్పఁబడినది. కావున గర్తృవాచకమగు రామశబ్దముపైఁ గర్త్రర్థమున నిలువవలసిన తృతీయ (బా. కార. ౩ సూ.) 'ఉక్తార్థానా మప్రయోగః' అనున్యాయముచొప్పునఁ బునరుక్తముగ నిలువదయ్యె. అట్టి

విస్తర I ౨౩౪ I విష:—బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రపు నుజీ వాడినచోటఁ గర్తకుఁ బ్రథమయేకాక షష్ఠియువచ్చుట గలదు. ఉదా: ఇది నేను జేయఁగాదు. ఇది నాకుఁ జేయఁగాదు. నుజ్యంతముతో నన్వయింపక కర్త వలయున్వాదులతో నన్వయించుటచే షష్ఠ్యంత మగపడు చున్నది. క. వీరికిఁ జోరనగు। వీరికిఁ గాదను విచారవిషయము గలదే. (ఆది. ౬ ఆ. ౩౧.) ఆ-వె. కాన నింక వేఁడఁగాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ప్రథమకు:—ఉ.........దైవముతోఁ దృఢన్ వలయు,.....(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౭౩.) క..........నాకు నీవేమియుఁ జెప్పనువల పదు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౪.), మొ.

యెడఁ బ్రయోగయోగ్యతకై "(న కేవలా ప్రకృతిః ప్రయోక్తవ్యా-నాపి ప్రత్యయః" అనున్యాయముచొప్పున) ప్రాతిపదికార్థప్రథమయె నిల్చినది. ఇట్లె 'రామునిచే రావణుఁడు సంహరింపఁబడియె' అనునపుడును లిట్టు కర్మార్థమునందు విధింపఁబడెను గాన (బా. క్రియా. ౪౮ సూ.) లిట్టుచే గర్మార్థ మభిహితంబయ్యె. అక్కారణమునఁ గర్మవాచక రావణశబ్దముపైఁ గర్మార్థక ద్వితీయ (బా. కార. ౨ సూ.) పునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయె నిల్చినది. ఇట్లె భావార్థకాది కృత్తులును బా. క్రియా. ౪౮ సూత్రముచొప్పునఁ గర్తృకర్మార్థములందు విధింపఁ బడుటంజేసి వానిప్రయోగమునందును గర్త్రర్థమునఁ దృతీయయుఁ గర్మార్థమున ద్వితీయయుఁ బునరుక్తముగ నిలువక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయె నిల్చును. ప్రయోగ ములు:—చ. అమలినతారకాసముదయంబుల నెన్నను సర్వవేదశా। స్త్రముల యశేషపారము ముదంబునఁ బొందను బుద్ధిబావుల్వి। క్రమమున దుర్గమార్థజల గౌరవభారతభారతీసము। ద్రము దరియంగ నీఁదను విధాతృనకైనను నేరఁబోలునే (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) మ.........భూపతి సహియింప నోపునె (సభా. ౨ ఆ. ౯౮.) సీ.........నన్నిట్లు వీతదయుండవై విడిచి చనఁగఁ దగునె నీకు.........(అర. ౨ ఆ. ౮౨.). ఉ.........వాయుసుతుండు మల్లయు। ద్ధమ్మున నోర్చు నాతని నుదగ్ర మహాభుజశక్తి యేర్పడన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) చ. తడయక యేఁగి నీతిబల దర్పము లొప్పఁగ.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౪.) చ.........మా కధికశత్రు జయం బగు టేమిపెద్ద.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౬.) చ.........నవసౌరభప్రసవ చిత్రవనావళి గల్గుదాని (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౩.) చ.........హంసుఁడు డిభకుండు నంతక। తుయగతులైన నిప్డు.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౧.) శా. ఆదుర్యోధనుఁ డుద్ధవిల్లుడును.........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬.) గీ. ఉత్తమజ్ఞానవృద్ధు నా సుండె నేని (సభా. ౨ ఆ. ౨౫.). ఆచ్ఛికశబ్దములనునైతము ప్రాతిపదికార్థసంబోధనము లందుఁ బ్రథమ యగును. ఉదా:—తండ్రి - తల్లి - గోడ - ఓతండ్రీ - మొ. 'తండ్రి' అనుచో "తండ్రితనమును జాతియుఁ దదాశ్రయమగు పితృవ్యక్తియు మహదర్థకత్వ మును ననునవి ప్రాతిపదికార్థము లగుచున్నవి. తెలుఁగున మహత్త్వామహత్త్వ మహతీత్వములె లింగస్థానీయములు. కాన నవియుఁ బ్రాతిపదికార్థములె యనుటలో విప్రతిపత్తిలేదు. తెల్గునందును మిత్త్రుఁడు - మిత్త్రము - కంధర - కంధరము - దూత- దూతుఁడు మున్నగు ననియతలింగసమములు గలవు. అట్టియనియతలింగసమత్వమును వచనాదులును ప్రత్యయార్థములనియు, ప్రాతిపదికార్థములు కావనియుఁ నాంధ్ర వైయాకరణుల యాశయము. "ఇట్లనేకలింగంబులుగల శబ్దంబులయొద్ద (మిత్త్రము ;

మిత్రు(డు) లింగము ప్రాతిపదికార్థములలో నంతర్భూతమని యంగీకరింపక విభక్త్యర్థమే యని గ్రహించుకొనునది" (బా. గు. ప్ర. కా. ౧ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౦౪ పుట. ద్వి. ము.). (విస్తర II)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ అహో. ౪౨౩.)

కర్తురీప్సితతమం కర్మ. (౧-౪-౪౯.) కర్తుః క్రియయా ఆప్తుం ఇష్టతమం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్.

కర్మణి ద్వితీయా (౨-౩-౨.) అనుక్తే కర్మణి ద్వితీయా స్యాత్. హరిం భజతి. (సి. కౌ. ౫౩౭ సూ.)

తథా యుక్తం చానీప్సితమ్ (౧-౪-౫౦.) ఈప్సితతమవత్ క్రియయా యుక్తమనీప్సితమపి కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్-గ్రామం గచ్ఛం స్తృణం స్పృశతి.

నన్నయా ౨౩౫ విషయము

విషం భుఙ్క్తే. (సి. కౌ. ౫౩౮ సూ.)

అకథితం చ. (౧-౪-౫౧.) అపాదానాదివిశేషై రవివక్షితం కారకం కర్మసంజ్ఞం స్యాత్. శ్లో. దుహ్యాచ్-పచ్-దణ్డ్-రుధి-ప్రచ్ఛి। చి-బ్రూ-శాసి-జి-మథ్నుషామ్। కర్మయుక్ స్యా దకథితం।తథా స్యా న్నీ-హృ-కృష్వహామ్. దుహాదీనాం ద్వాదశానాం తథా నీ ప్రభృతీనాం చతుర్ణాం-కర్మణా యద్యుజ్యతే తదే వాఽకథితం కర్మేతి పరిగణనం కర్తవ్యమిత్యర్థః. గాం దోగ్ధి పయః......(సి. కౌ. ౫౩౯ సూ.)

కర్మప్రవచనీయకే కూర్చ్యః (ఆం. చిం. అజం. ౫ కారి. అహో. ౨౬౦ పుట.)

విస్తర II ౨౩౪ I విషః—సూరి కారకశబ్దార్థమును వివరింపక యుపేక్షింపఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేషమునఁ-బూరింపఁబడెను. "కారకంబులనం గర్త్రాదులు. అవి యాఱు. కర్మకారకము-కర్తృకారకము - కరణకారకము - సంప్రదానకారకము - అపాదానకారకము - అధికరణకారకము. క్రియాన్వయము గలిగించునది యనఁగాఁ గ్రియాన్వయము కలదియని కారకశబ్దార్థము." (ప్రౌఢ. కార. ౧ సూ.). ఉదా:— దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను. మొ.

కల్పతరు. ౨౩౫ విమ:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. కారకప్రక్రియలో సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రములను మూలముచేయుట కిదియే కారణము. కాన నిది యెల్లెడల వానిమొదటఁ జూపఁ బడును.

కర్తురిత్యాది. కర్తుః = కర్తకు, క్రియయా ఆప్తుమ్ = క్రియతో వ్యాపారించుటకు, ఇష్టతమరి కారకమ్ = మిక్కిలియిష్టమైనది కారకమై, కర్మ = కర్మసంజ్ఞ గలదగును. అనుక్తే కర్మణి = అనభిహితకర్మవాచకముపైని ద్వితీయాస్యాత్ = ద్వితీయ నిల్చును. ఉదా:—హరిం భజతి = భక్తుఁడు హరిని భజించుచున్నాఁడు. భక్తుని భజనవ్యాపారమున కీప్సితతముఁడు హరి గావున హరి కర్మమయ్యెను. అట్టి యనుక్తకర్మమునకు వాచకమగు హరిశబ్దముపై ద్వితీయావిభక్తి నిల్వఁగా '(భక్తో) హరిం భజతి' అని సిద్ధించినది.

తథా యుక్తంచేత్యాది:—తథాయుక్తంచ = ఈప్సితతమమువలెఁ గ్రియతో సంబంధించునట్టియు, అనీప్సితమ్ = కర్త కిష్టతమము కానిదియుఁ గారకమై కర్మ సంజ్ఞగలదగును, గ్రామం గచ్ఛన్ = గ్రామమునుగూర్చి పోవుచు, తృణం స్పృశతి= తృణమును దాఁకుచున్నాఁడు. తృణస్పర్శము కర్త కిష్టతమము కాకున్నను గర్మసంజ్ఞ కల్గుచున్నది. విషం భుఙ్క్తే = విషమును రోగి దినుచున్నాఁడు. ఇందును నైరీతినె గ్రహింపనగును. సామాన్యముగా విషాశన మీప్సితము కాదు సరేకదా యనిష్ట మును నై యుండును.

"య త్క్రియతే త త్కర్మేతి ప్రసిద్ధమ్. కరోతే ర్నిఖిలక్రియావాచకత్వాత్ కర్తు ర్వ్యాపారేణ యత్ సాధ్యతే తత్ కర్మే త్యర్థః."(కర్తయొక్క వ్యాపారముచే సాధింపఁబడినది కర్మమనియర్థము. దేవదత్తుని పచనవ్యాపారముచేఁ బాకము సాధింపఁబడెను. అట్టిపాకమున కాశ్రయమగు నన్నము కర్మసంజ్ఞిత మగును.) "అతఏవ క్రియావ్యాప్యం కర్మేతి క్రమదీశ్వరః. కర్తు రీప్సితతమం కర్మేతి పాణినిః. తద్భిన్న త్వేసతి క్రియాజన్యఫలశాలిత్వం కర్మత్వ మిత్యపరే." (ముగ్ధ. ౨౮౧ సూ. దుర్గా-వ్యా.) క్రియాభిన్నమై క్రియాజన్యఫలమున కాశ్రయమైనది కర్మసంజ్ఞగల దను నీమూఁడవపక్షముచేఁ బాణినీయలక్ష్యము లెల్ల సంగ్రహింపఁబడుచున్నవి.

అకథితం చేత్యాది:—అకథితంచ = అపాదానాదివిశేషములచే వివక్షింపఁ బడని యనఁగా నపాదానాదిరూపమున వివక్షింపఁబడక కర్మరూపమున వివక్షింపఁ బడిన యట్టికారకము నైతము కర్మసంజ్ఞగలదగును. ఉదా:—గాం దోగ్ధి పయః= గొల్లఁడు గోవును బాలను బిదుకుచున్నాఁడు. అనుచో నీప్సితతమకర్మము పాలు.

క్రియతో నన్వయించు గోశబ్దవాచ్యమునం దపాదానము వివక్షింపక కర్మత్వమును వివక్షించుటచే నదియుఁ గర్మమయ్యెను. అపాదానవివక్షయందు 'గొల్లఁడు గోవు నుండి పాలను బిదుకుచున్నాఁడు' అనియే యేర్పడును. ఇట్టి ద్వికర్మకక్రియలు కొన్ని పరిగణింపఁబడినవి. అవియే దుహాదులు. దుహ్ = పిదుకు, యాచ్ = యాచించు, పచ్ = పచించు = వండు, దణ్డ్ = దండించు, రుధి = ఆవరించు = నిరోధించు, ప్రచ్ఛి = పృచ్ఛించు, చి = ఫలాదులనుగోయు, బ్రూ = వచించు = చెప్పు, శాసి = శాసించు, జి = జయించు, మథ్ = మథించు, ముష్ = దొంగి లించు, నీ = తీసికొనిపోవు, ఇట్లె హృ = కృష్ - వహ్. మొ. ముగ్ధబోధవ్యాకరణ మున "యాచ్ఞార్థ - దుహ - చి - ప్రచ్ఛ । రుధ్ - బ్రూ - శాస - జి - నీ - వహః । హృ - దణ్డి - గ్రహ - క్రుష్ - మన్థ । ముష్ - పచాద్యా - థవో - ద్విధాః." అని చెప్పఁబడెను. కౌముదిలోఁ బరిగణింపఁబడినట్లు పదునారేకాక యింకను 'ద్విధాః' = ద్వికర్మకములు గలవని 'పచాద్యాః' అనుచు గణము వచింపఁబడెను. "ఆద్యశబ్దాత్ హిన = వర్ధనే - గతౌ - గురుః శిష్యం గ్రామం ప్రాహిణోతీత్యాది.........వృక్షం నౌకాం కరోతీత్యాది. ఏకమేవ కర్మ ప్రకృతివికృతిభేదేన భిన్నం. సువర్ణం కుణ్డలం కరోతీత్యాదివత్." (ముగ్ధ. ౨౮౫ సూ.) దీనినిబట్టి వర్ధకి వృక్షము నోడను జేసెను. కమసాలి సువర్ణమును గుండలమును జేసెను. మున్నగురీతిని స్థలాంతరములందును ద్వికర్మకత్వము గల్గుననియెన్నవగును.

మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్లనియె. (ఇట్లనఁగా నీవాక్యమును.) ఇందు 'ఇట్లు' అనునది ముఖ్యకర్మము. 'చైత్రుని' అనునది యముఖ్యకర్మము. "వచ్యర్థాముఖ్యకర్మంబునకుఁ దోడ-కు వర్ణకంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ఉదా:—మైత్రుండు చైత్రునితోడ నిట్లనియె. మైత్రుండు చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికంబనుటచే నొకానొకచో ద్వితీయయు నగు." (బా. కార. ౬ సూ.) అని సూరి సూత్రించెను. ఒకానొకచో ననఁగా—'మైత్రుండు చైత్రునిగూర్చి యిట్ల నియె' అనియుఁ గ్వాచిత్కముగా నుండనగునని యెఱుంగునది.

'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా'అని భట్టారకుఁడు వచించుటచేఁ బయిరీతిని ద్వికర్మకక్రియలు నిరూపింపఁబడెను గాని యిట్టి ద్వికర్మకతాప్రయోగము తెల్గున మిక్కిలియరుదు. పై నుదాహరించిన సూరిసూత్రముచొప్పునఁ బయిచోటులందుఁ బ్రాయికముగా "తోడ-కు" వర్ణకములు వచ్చుటే తెలుఁగు సంప్రదాయము. సీ.........గీ. అధిక । బలుఁడు శూరుండు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౬౨ ప.) చ. పలుకఁడె నిన్న నేఁడు నినుఁ బట్టము గట్టెదవంచు బొంకొకో (భాస్క.

రా. అయో. ౪౯ ప.) (విస్తర I, I(). ఇట్టి ద్వికర్మకము లరుదు. వచ్యర్థకధాతు ప్రయోగమునఁ బఱు సూరిసూత్రముచొప్పున 'తోడ-కు' వర్ణకము లముఖ్యకర్మ

విస్తర I ౨౩౫ విష:—సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులు కొన్ని తెలుఁగునఁ బ్రయుక్తములగుట సంప్రదాయముకాదు. కావున "సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా" అనుభట్టారకసూత్రము ప్రాయోఽభిప్రాయమున వచింపఁబడెను. కావుననె దాని వెంటనె "అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా" అనిసూత్రించినవాఁడయ్యెను. "ఉపాన్వధ్యాఙ్వసః" (౧-౪-౪౯.) ఉపాదిపూర్వస్య వసతే రాధారః కర్మ స్యాత్-ఉపవసతి-అనువసతి - అధివసతి - ఆవసతి - వా - వైకుణ్ఠం హరిః." (సి. కౌ. ౫౪౪ సూ.) ఉపాదిపూర్వక వస్‌ధాతువున కధికరణము కర్మసంజ్ఞగల దగును. "ఉపవసతి వైకుంఠం హరిః" = వైకుంఠమును హరి యధివసించుచున్నాఁ డనియర్థము. తెలుగున నిట్టిప్రయోగ ముండదు. వైకుంఠమందు హరి యధివసించుచున్నాఁ డని ప్రయోగించుటయె సంప్రదాయము. ఇట్లె "ఉభ సర్వతసోః కార్యా|ధి గుపర్యాదిషు త్రిషు। ద్వితీయా ఽమ్రేడితాన్తేషు। తతో ఽన్యత్రాపి దృశ్యతే. (సి. కౌ. ౧౪౪౪ వార్తికము.) 'ఉభయతః-సర్వతః.' అనువాని ప్రయోగమునందును ధిక్‌శబ్దప్రయోగమునందును నామ్రేడితములగు "ఉపరి - అధః - అధి" అనువానియోగమునందును నిట్టి మఱికొన్నిటి యోగమునందును ద్వితీయ వచ్చును. ఉభయతః కృష్ణం గోపాః = కృష్ణునిని రెండుప్రక్కలను గోపకులు గలరు. ఇట్టి ద్వితీయ తెల్గున వాడఁబడదు. ఇట్టయెడల షష్ఠి మున్నగునవియె తెల్గున వాడఁబడును. మఱియు ధిగాదిశబ్దములకుఁ దెల్గునఁ దత్సదృరూపప్రయోగమును లేదు. కృష్ణున కిర్వంకలను గోపకులు గలరు. ఈరీతినే "అకర్మకధాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యో ఽధ్వాచ కర్మసంజ్ఞక ఇతివాచ్యమ్. కురూన్ స్వపితి - మాస మాస్తే - గోదోహ మాస్తే - క్రోశ మాస్తే." (సి. కౌ. ౫౩౭ సూ. ౧౧౦౩-౧౧౦౪ వార్తి.) అకర్మక ధాతుప్రయోగమున దేశకాలాదులు కర్మసంజ్ఞ గలవగును. దేవదత్తుఁడు గ్రామసమూహమును నిద్రించుచున్నాఁడు. ఇట్టివాడుక తెలుఁగున లేదు. దేవదత్తుఁడు గ్రామసమూహమందు నింద్రించుచున్నాఁడని ప్రయోగించుటయె సంప్రదాయము. "కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే. (౨-౩-౫) ఇహ ద్వితీయా స్యాత్. మాసం కల్యాణీ. మాస మధీతే. మాసం గుడధానాః. క్రోశం కుటిలా నదీ. క్రోశ మధీతే........" (సి. కౌ. ౫౫౮ సూ.) గుణక్రియాద్రవ్యములచేఁ గాలాధ్వముల కవిచ్ఛిన్నసంయోగము గమ్యమగుచుండఁగా ద్వితీయ యగును. "మాస మధీతే = ఒకనెలను విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁడు." ఇట్టివాడుకలు తెల్గున

మునకు రాకుండుటయుఁ బ్రయోగదృష్టమగుచున్నది. క. అని వెండియు నాపతి కురు। జననాథుగుఱించి పలుకు శుక్రుఁడుతోడై.........(శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.). చ. అనవిని యన్నరేశ్వరుఁడు హాసముతో నతనింగుఱించి యి। ట్లను.........(శల్య. ౨. ఆ. ౭౩.) గీ. ఆతఁ డారణ్యకోద్గీతమైన వాక్య। సంచయము విష్ణుగుఱిచి

లేవు. ఒకమాసమున విచ్ఛేదము లేకుండఁ జదువుచున్నాఁ డనురీతిని బ్రయోగించు టయే సంప్రదాయము. ఇంకను "కాలాధ్వములకుం బ్రాయికంబుగఁ బ్రథమ యగు." (బా. కా. ౨౫ సూ.) అనుచొప్పున "వాఁడు నిన్న వచ్చెను - వాఁడు క్రోశము నడచెను." అనురీతిని బ్రథమ వచ్చుటయు సంప్రదాయమై యున్నది. చ. పలుకఁడె నిన్న నేఁడు నినుఁ బట్టముఁ గట్టెద నంచు.........(భాస్క. అయో. ౪౯ ప.)

కర్మప్రవచనీయక ఇత్యాది చింతామణిసూత్ర మీవఱకు ౧౩౫ విషమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. సంస్కృతవ్యాకరణములలో "ప్ర - పరా - పీత్యాది ప్రాదుల లోని కొన్నిటికి——"అను - ఉప - ప్రతి - అభి - అధి - సు - అతి-అపి" - అనువానికిఁ గొన్నిటికి——గత్యుపసర్గసంజ్ఞ కపవాదముగఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ గలదనియు నట్టి వానియోగమున ద్వితీయావిభక్తి వచ్చుననియుఁ జెప్పఁబడెను. "లక్షణేత్థంభూతా ఖ్యాన భాగ వీప్సాసు ప్రతిపర్యనవః. (౧-౪-౯౦.) ఏష్వర్థేషు విషయభూతేషు ప్రత్యాదయ ఉక్తసంజ్ఞాః స్యుః." (సి. కౌ. ౫౫౫ సూ.) "కర్మప్రవచనీయ యుక్తే ద్వితీయా (౨-౩-౮.) ఏతేన యోగే ద్వితీయా స్యాత్. పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్షత్." (సి. కౌ. ౫౪౮ సూ.) "జపమనుప్రావర్షత్ - ఇచట 'అను' అను దానిచే లక్షణము (హేతువు) ద్యోత్యమగును.........జపజ్ఞానముచే వర్షము జ్ఞానవిషయమగును." (కౌముదీశరదాగమము. ౨౭ పుట.) "లక్షణమన లక్ష్యలక్షణ భావము. (జ్ఞాప్యజ్ఞాపకభావము.)" (కౌ. శర. ౨౯ పు.) "కర్మక్రియాం ప్రోక్తవన్తః కర్మప్రవచనీయాః..........క్రియానిరూపితమగు సంబంధవిశేషమును ద్యోతనము చేయునవి యనియర్థము." (కౌము. శర. ౨౭ పు.) (విభక్త్యర్థప్రకరణము.). పైసందర్భమునుబట్టి "పర్జన్యో, జపమను, ప్రావర్షత్." అనఁగా నింద్రుఁడు జప హేతువుచే వర్షించె ననునర్థము విశదమగుచున్నది. ఇట్టియెడల హేత్వర్థకతృతీయ సాధారణముగా రావలసియుండఁగా (పర్జన్యో జపేన ప్రావర్షత్.) ద్వితీయ, కర్మ ప్రవచనీయయోగమునఁ గల్గెనని యెఱుంగునది. ఇట్టి వ్యస్తములగు కర్మప్రవచనీయ ములకుఁ (అను.మొ) దెల్గునఁ దత్సమప్రయోగము లేదు. ఇట్టి కర్మప్రవచనీయార్థకము లగు తెల్గువిభక్తులకును దెనుఁగుప్రబంధములందు సాధారముగాఁ బ్రయోగము

[భా. కార. ౨. సూ.] వైషయికసప్తమిచోటఁ బర్యాయముగ 'కూర్చి' విభక్తినిల్చును

పఠించె నధిప. (శాం. ౬ ఆ. ౩౬౨.). ఇట్టియెడల గుఱించిప్రభృతులు గుఱించు ధాతుక్త్వార్థకరూపంబు లనియు నవి పరమగునపుడు ద్వితీయావిభక్తినిల్చుననియు నెఱుంగునది. క. ఇందుముఖి వేఁడు మెద్దియిష్టము నీకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౫౭.) ఎద్దియిష్టమో దానిని నన్ను వేఁడుమని యర్థము. ఇట్లు యాచ్ఞార్థకములెల్ల ద్వికర్మకము లగును.

లేదు. కాని "కర్మప్రవచనీయకే కూర్చిః" (౧౩౫ విప.) "కూర్చి - ల - ను - నయో భవేద్ద్వితీయా తు." (౧౧౯ విప.) "కర్మప్రవచనీయజవిభక్తిః" (౪౨ విప.) అని భట్టారకుఁడును "అందు - పట్టి - కూర్చి - విభక్తిషు" (౮౮ విప.) అని యథర్వణాచార్యుఁడును వచించియుండుటంజేసి కర్మప్రవచనీయ ద్యోతిత్యార్థములలో నేదాన నైన "కూర్చి" యను తెనుఁగువిభక్తి నంగీకరింపక తీరదు. నేఁటి ముద్రణములలోఁ బ్రాచీనకావ్యములందు "కూర్చి" అను విభక్తియె యున్మూలితమైనది. నన్నయాథర్వణులు పేర్కొన్న యీవిభక్తి ప్రాచీనకావ్యములలో లేదనుట విశ్వసనీయము కాదు. కాన లేఖకపాఠకాదికృతమగు నీసాహస ముపేక్ష్యము. నాచూచిన తాళపత్రమాతృకలలో భారతమందే కొన్నియెడల నయ్యది యుపలబ్ధ మగుచువచ్చెను. నన్నయాథర్వణీయములోని 'కూర్చి'కి సరియగు 'గుఱిచి - గుఱించి' అనునవి 'విభక్త్యర్థాభిధాయకశబ్దములు నంగీకార్యములె. ఇంక నియ్యది కర్మప్రవచనీయార్థములలో నెట్టియర్థమున వచ్చుచున్నదో పరిశీలింపవలసి యున్నది.

పయి నుదాహరించిన లక్షణేత్థంభూతాఖ్యానేత్యాది సూత్రోపదిష్టార్థములలో నొకటియగు నిత్థంభూతాఖ్యానార్థమునఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుట నన్నయాథర్వణసమ్మతమని తోఁచుచున్నది. "కస్యచిత్ ప్రకార స్యాపత్తిః ఇత్థంభావః...... భక్తో విభుమభి (అభిరభాగే) = విభౌ విషయే భక్తిభావాపన్నః........."(ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౮౬ సూ.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి........విషయతాసంబన్ధః ప్రత్యాదిద్యోత్యోఽర్థః......విష్ణు విషయకభక్తిమా నిత్యర్థః. అత్ర భక్తః భక్తిరూపం ప్రకారవిశేషం ప్రాప్తత్వా దిత్థంభూతః..." (సి. కౌ. ౫౫౨ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) "భక్తో విష్ణుంప్రతి" అనఁగా విష్ణు విషయకమగు భక్తిగలవాఁడని యర్థము. ఒకానొకప్రకారవిశేషము నొందినవాఁ డిత్థంభూతుఁ డనిపించుకొనును. అట్టివానిరీతి యిందుఁ జెప్పఁబడెను గాన నిది యిత్థంభూతాఖ్యాన మనఁగును. విష్ణువు విషయము. భక్తి విషయి. విష్ణునకును భక్తికిని గల విషయవిషయిభావరూపసంబంధము 'అభి' 'ప్రతి' మున్నగు కర్మప్రవచనీయములచే ద్యోతిత మగుచున్నది. ఇచట వైషయికసప్తమి రావలసియుండఁగాఁ

గర్మప్రవచనీయయోగమున ద్వితీయవచ్చినది. తెల్గున నిట్టియర్థమునఁ గూర్చివిభక్తి ప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. ఆ-వె. ఆశమీకపుత్త్రుఁ డంబుజసంభవుఁ। గూర్చి భక్తితోడ ఘోరతపము। సేయుచున్న సుప్రసిద్ధుండు........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౯ ప.) ('అంబుజసంభవు।గుఱిచి'అని ముద్రణపాఠము.) ఈభట్టారకుని పద్యము నందలి కూర్చివిభక్తి యిత్థంభూతాఖ్యానమున వచ్చినది. అంబుజసంభవునకును భక్తిపూర్వకతపశ్చరణమునకును గలవిషయవిషయిభావ మిందు గ్రహింపవలయును. అంబుజసంభవవిషయకము తపశ్చరణమని యర్థము. ఇట్లె యంతటను "కూర్చి - గుఱిచి - గుఱించి" యనువాని కర్మప్రవచనీయతను సమన్వయించుకొనునది. సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధవిభక్తులకుఁ బర్యాయముగాఁ దెలుఁగు విభక్తులవాడుకలను జూపునభినివేశముతో భట్టారకుఁ డిట్లు కర్మప్రవచనీయజ విభక్తిని జూపెనే కాని యిట్టిస్థలములందలి కూర్చి ప్రభృతుల కుద్దేశార్థకత్వమున సమర్థనము కుదురకపోదు. పైయాదిపర్వపద్యమున శమీకపుత్త్రుఁ డంబుజసంభవు నుద్దేశించి భక్తితోఁ దపము చేయుచున్నవాఁడని సమన్వయించుటలో విరోధము లేమగదా, 'కు' విభక్తితోఁ గుదురుపడుచున్నను సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధ తాదర్థ్యార్థకాది స్థలము లందుఁ జతుర్థీవిభక్తి నంగీకరించి భట్టారకుఁడు "కొఱకు-కై" అనువాని నుపదేశింప లేదా? శేషషష్ఠీ నిర్వాహమునకయి తా నెచ్చటనువాడనట్టి యొక్క విభక్తి నుప దేశింపలేదా? ఆరీతినె కర్మప్రవచనీయవిభక్తి ద్యోత్యార్థమునందు 'కూర్చి' విభక్తి పర్యాయముగా నిల్చునని భట్టారకునియాశయము నెన్నఁగును. విషయవిషయి భావము వ్యక్తమగుస్థలములందలి కూర్చి విభక్తి కర్మప్రవచనీయార్థకమనియుఁ దద్భిన్నములగు కేవలోద్దేశార్థకస్థలములందలి "కూర్చి" ప్రభృతులు కర్మ ప్రవచనీయార్థకములు కాక ద్వితీయాంతముల యని "పరేషాం డ్యాది శబ్దేషు। సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" (౨౮౭ విష.) అనునథర్వణవచనముచొప్పున ననుప్రయుక్తములగుశబ్దము లనఁదగుననియు నెఱుంగనగును. ఈద్వివిధములగు కూర్చి ప్రభృతులు నిల్చుటలోని ప్రక్రియయు భిన్నముగ నేయున్నది. కర్మప్రవచనీయార్థక కూర్చి ప్రత్యయము ప్రాతిపదికముపై నిల్చునపుడు "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తిషు" (౮౮ విష.) అను నథర్వణవచనముచొప్పున నుమాగమము రాఁగా "అంబుజసంభవ+కూర్చి = అంబుజసంభవు+కూర్చి = అంబుజసంభవు+నుమ్+కూర్చి = అంబుజసంభవుం గూర్చి" అనురీతిని రూపసిద్ధికల్గును. అనుప్రయుక్తకూర్చి శబ్దమునిల్చునపుడు ద్వితీయాంతశబ్దముపయి "తన్నున్+కూర్చి = తన్నుఁగూర్చి" అనురీతిని 'కూర్చి' శబ్దమునిల్చుటచే రూపసిద్ధిగల్గును. ఇట్టి 'తన్నుఁగూర్చి - నన్నుగూర్చి' మున్నగు

చోటులం దెన్నఁడును గర్మప్రవచనీయకూర్చి విభక్తియని భ్రమింపరాదు. మఱియు నీక్రిందిరీతిగల ప్రయోగములందు సయితము వైషయికసప్తమికిఁ బ్రసక్తిలేమింజేసి కర్మప్రవచనీయార్థము కాదని గ్రహింపవలయును. క. అని వెండియు నాపతికురు! జననాథు గుఱించి పలుకు.........(శల్య. ౨ ఆ. ౫౦.). ఇట్లె సీ. అబ్జాసనుఁడు తన్ను నర్థితో గుఱిచియు, జించుటఁగోరి సృజించె సురల (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౯౭.) అనురీతి ప్రయోగములందును గర్మప్రవచనీయ విభక్తియని తలంపఁరాదు.

"ఉద్దేశార్థమునందు ద్వితీయకు గుఱిచియునను ప్రయుక్తంబగు......... సముచ్చయగ్రహణము కూర్చి జ్ఞాపనార్థము" (ప్రౌఢ. కార. ౨ సూ.). ఈతఁడు 'గుఱించి' అనుదానిని జూచికొనలేదు. ఇందు 'కూర్చి' జ్ఞాపనార్థమనుటచే నీతఁడు చింతామణ్యుపదిష్ట కూర్చి విభక్తిని స్పృశించెనని తోఁచుచున్నది. కాని కర్మప్రవచనీయార్థకకూర్చి ప్రభృతులు ద్వితీయా విభక్తిమీఁద నిల్చుననుట కేవలము నసంగతము. విభక్తిప్రత్యయములు ప్రాతిపదికములపై నిల్చుటగదా వైయాకరణ సంప్రదాయము! కావుననేకదా 'రాముంగూర్చి భక్తితోఁదపముచేసె' మున్నగువాని సిద్ధికయి యథర్వణాచార్యుఁ డట్టియెడల నుమాగమమును విధించినవాఁ డయ్యెను.

ఉద్దేశార్థమున 'గుఱించి' ప్రభృతు లనుప్రయుక్తములు కాకుండుటయుఁ (లోపించుటయు) గలదు. చ.........సుతున్ హతుఁడయ్యె ననంగ విన్నయం।తన యితఁ డాయుధంబు దిగఁద్రావి యచేష్టతఁబొందు (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౦౫) (సుతుని గూర్చి విన్నయంతనె యనియర్థము.). "ఆ-వె. వేఁటఁ బోయినారు విభు లిప్డు వత్తురు (ఆర. ౬ ఆ. ౧౬౩.). అవ్విభుండు పొల మేఁగెను." (వి-పు. ౭ ఆ. ప్రౌఢ. కార. ౧౩ సూ. వివ.). క......బల మెుక్కడికి నరుగు నందుఁ బోవఁగడఁగి వెడలితిన్. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౪౪.) ఉ.........ఎందుఁ బోయిరొకొ వారనినన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౭.) ఇట్టియెడల "వేఁటంగూర్చి పోయినారు - పొలముఁగూరిచి యేఁగెను. అందుఁ గూర్చి పోవఁగడఁగి - ఎందుగుఱించి పోయిరొ" అనురూపములలోని కూర్చి ప్రభృతులుఁలోపించెనని యెఱుంగునది. తాదర్థ్యచతుర్థికి షష్ఠివచ్చినచో వేఁటకుఁ బోయిరనియు నుండవచ్చును.

విస్తర II ౨౩౫ వివ:—కర్మప్రవచనీయముల విషయమున నహోబల పండితుఁ డీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "ఆద్యవ్యాకరణే కర్మప్రవచనీయయుక్తే ద్వితీయేతి సూత్రేణ యా ద్వితీయా విహితా తత్ర కూర్చీతి స్యాత్. జపముంగూర్చి వర్షము........" (అహో. ౨౬౦ పు.). సంస్కృతమునందలి కర్మప్రవచనీయ ద్వితీయాస్థలములందెల్లఁ గూర్చివిభక్తి వచ్చుననుట సరికాదు. ఇత్థంభూతాఖ్యా

నేతరస్థలద్వితీయకుఁ దెలుఁగునఁ గూర్చివిభక్తి నిల్చిన ప్రయోగ మెచ్చటను లేదు. 'జపమను ప్రావర్షత్' అనుదానికి సరిగ నహోబలపతి 'జపముంగూర్చి వర్షము'అని యుదాహరించుట సరికాదు. హేతుభూతజపోలక్షితము వర్షమను నర్థమున నట్టి ప్రయోగ మెంతమాత్రమును దెలుఁగుకావ్యములందు లేదు. తుదికిఁ దెలుఁగు వాడుకలందును నట్టిప్రయోగము లేదు. అట్లయినను నహోబలపతి యుదాహరించె ననుచు నర్వాచీనులు కొందఱట్లె యుదాహరింపసాగిరి. ఈవిషయమున నాంధ్ర భాషాచరిత్రకర్తగారు వ్రాసినవిషయములు మిక్కిలి వింతగనున్నవి. "౧౮-కర్మప్రవచ నీయకే కూర్చిః. కర్మప్రవచనీయార్థమున "కూర్చి" (యనునదివచ్చును)" (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౭ పు.) అనుసూత్రమున కంతటను "నదీ మన్వవసితా సేనా.....వృక్షం ప్రతి (పరి-అను) విద్యోతతే విద్యుత్ = మెఱుపు చెట్టువంక (ప్రక్క-వైపు) మెఱయుచున్నది. భక్తో విష్ణుం ప్రతి (పరి-అను) = విష్ణునియెడ (వంక-యందు) భక్తుఁడు........" అనియిట్లు సంస్కృతవ్యాకరణవాక్యములును, వానియర్థములును నుదాహరింపఁబడెను. చింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుచున్న విషయమును మఱచి కూర్చివిభక్తితోడి యుదాహృతి నొకచోటనైనఁ జూపలేదు. తుదికి విష్ణుని యెడ భక్తుఁడని చూపఁబడెనేకాని 'విష్ణువునుగూర్చి భక్తుఁడు' అనియేని చూపఁబడలేదు. "అంబుజసంభవుఁగూర్చి" యున్నగుచోట్ల 'కూర్చి'కిఁ బూర్వముననున్న ద్రుతము "పట్టికూర్చివిభక్తిషు"అను నథర్వణవచనముచొప్పున వచ్చిన నుమాగమ సంబంధియని గ్రహింపక యది ద్వితీయా'ను'వర్ణకమనియు నచటికూర్చి యట్టి ద్వితీయపై నిల్చిన కర్మప్రవచనీయశబ్దమనియు ననుకొని యట్లు నన్నయ నిరూపింపకుండుట చింత్యమనుచు నీక్రిందిరీతిని విమర్శించిరి. "పైవివరణమునుబట్టి కర్మప్రవచనీయకము లనునవి సాధారణముగఁ గర్మమును దెలుపుపదముల ద్వితీయావిభక్త్యంత రూపములపైఁ జేరుచుండుననియు తాముమాత్రము విభక్తిప్రత్యయములు కావనియుఁ దెలిసికొనవచ్చును. కాని చింతామణి 'కూర్చి'ని ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగాఁ దెలుపుచున్నది. అట్లు చెప్పుట వైయాకరణసంప్రదాయవిరుద్ధము. కూర్చియెప్పుడును ద్వితీయావిభక్త్యంతపదములమీఁదనే వచ్చుచుండుటచే దానికిఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞ తగియున్నది. కాని యది ద్వితీయావిభక్తిప్రత్యయము కానేరదు. "కూర్చి"అను నొక్కదానినే కర్మప్రవచనీయార్థమునఁ జెప్పి తత్తుల్యములగు 'వంక - ఎడ - అందు - వెంబడి - ప్రక్క - వైపు - పట్టి - చేసి - మొదలగువానిని గూడఁ గర్మప్రవచనీయసంజ్ఞికములుగ నుదాహరింపకుండుట చింత్యము." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౭ పుట.) వీరువ్రాసిన కర్మప్రవచనీయ శబ్దార్థము శాస్త్ర

కర్మంబున ద్వితీయ యగు. ౨.

బాలవ్యా. ౨౩౫ I విషయము.

ధాత్వర్థఫలాశ్రయంబు కర్మము నాఁబడు. దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను. ఇట వండె నను మాటకు వంటచేసె ననియర్థము. వంట ఫలము. చేయుట, వ్యాపారము. వంటయనఁగాఁ బాకము. పాకమున కాశ్రయము కావునంజేసి వంటకము కర్మంబయ్యెనని యెఱుంగునది.

సంజీవని ౨౩౫ I విష:—కర్మంబునన్ = కర్మార్థమునందు ద్వితీయ యగును. తిజాదిప్రత్యయములచే ననుక్తమగు కర్మంబున ద్వితీయావిభక్తి యగును. (విస్తర) తిజాదిప్రత్యయములచేఁ గర్మం బుక్తమైనచోఁ ద్వితీయ రానేరదనియుఁ బ్రథమయే వచ్చుననియు నీవఱకు సవిస్తరముగాఁ జెప్పఁబడెను. (౨౩౮ I విష.). ధాతువునకు 'ఫలము - వ్యాపారము'నని యర్థములు రెండు. అందు ఫలాశ్రయము కర్మము. వ్యాపారాశ్రయము కర్త. ధాత్వర్థమగు ఫలమున కాశ్రయము కర్మంబనం బడునని సూరి కర్మస్వరూపమును నిరూపించెను. ఈలక్షణము నుదాహృతియందు సూరియె 'ఇట.........' ఇత్యాదివాక్యముచే సమన్వయించెను. దేవదత్తుఁడు

విరుద్ధము. సంస్కృతపద్ధతిని దెలుఁగువ్యవహారము లేనపు డంతయు దానిరీతినె యుండు టెట్లుపొసఁగును. వంకప్రభృతులు కర్మప్రవచనీయార్థకము లని యెవ్వరును వచింపలేదు. 'కూర్చి' అమ్ప్రత్యయమువంటి ద్వితీయాప్రత్యయ మగుట సంప్రదాయవిరుద్ధ మెట్లగును? దానికి ముందటి ద్రుతకార్యములు ద్వితీయాప్రత్యయ'ను'వర్ణక సంబంధులనుకొనుట భ్రాంతిమూలకము. 'వెంబడి - వైపు - వంక - ప్రక్క' మున్నగునవి యుదాహృతవాక్యములలో షష్ఠ్యంతములపై నిల్చియున్నవి. వానికి 'కూర్చి'తో సామ్యమెట్లు? ఉదాహృతసంస్కృత వాక్యములలోని "నదీ మన్వవసితా.........భక్తో విష్ణుం ప్రతి" మున్నగువాక్యములలోని—నదీవిష్ణుప్రభృతులు ద్వితీయాంతములు కర్మవాచకము లనుకొనుట కేవలభ్రాంతిమూలకము. శాస్త్రవిరుద్ధము. అచటిద్వితీయకర్మార్థమున వచ్చినది కాదు. కర్మప్రవచనీయయోగమున వచ్చినదయియున్నది.

విస్తర. ౨౩౫ I విష:—"క్రియచేఁ జెప్పఁబడని కర్త కర్మలకు, (వింత ప్రయోగము) తృతీయవచ్చును. ఉదా:—రాముని చేత బాణము చేత వాలికూల్పఁబడెను." (ఆం. భా. అ. కార. ౨౮ సూ.) అనభిహితకర్మమునకుఁ దృతీయవచ్చు ననుట కేవలము ప్రామాదికము.

వంటకమనఁగా నన్నమును వండెననుచో వంటచేయుట యనువ్యాపారమున కాశ్రయుఁడు దేవదత్తుఁడు కర్త. వంటయనఁగాఁ బాకము (మెత్తన) ఫలము. దాని కాశ్రయము వంటక మనఁగా నన్నము కాన వంటకము కర్మంబయ్యె. అట్టి కర్మంబున ద్వితీయవచ్చి 'వంటకమును'అని సిద్ధించెను. 'వండెను' అనుక్రియలోని తిఙ్విభక్తి కర్త్రర్థకముగుటచేఁ గర్తను జెప్పుచున్నదిగానఁ గర్తృవాచిదేవదత్తశబ్దముపైఁ గర్త్రర్థకమె యగు తృతీయ రాక ప్రాతిపదికార్థక ప్రథమావిభక్తి నిల్చెను. కాఁగా 'దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను' అనునది సిద్ధించెను.

నన్నయా ౨౩౬ విషయము. సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హాల ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)
గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్దకర్మ - కాకర్మకాణా మణికర్తా సణౌ. (౧-౪-౫౨) గత్యాద్యర్థానాం శబ్దకర్మణా మకర్మకాణాం చాణౌ యఃకర్తా స ణౌ కర్మస్యాత్. శత్రూ నగమయత్ స్వర్గం। వేదార్థం స్వా నవేదయత్ । ఆశయ చ్చామృతం దేవాన్ । వేద మధ్యాపయ ద్విధిమ్। ఆసయ త్సలిలే పృథ్వీం। య స్స మే శ్రీహరి ర్గతిః. (సి. కౌ. కార. ౫౪౦ సూ.).

కల్పతరు. ౨౩౬ విషః—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ననుసరించి గతి బుద్ధిత్యాది పాణినిసూత్ర మిటవివరింపఁబడుచున్నది. 'ణిచ్' అనునది సంస్కృతమునఁ బ్రేరణార్థకప్రత్యయము. గత్యర్థకాదిక్రియల కప్రేరణమునఁ గర్త యగునది ప్రేరణమునఁ గర్మంబగును. గత్యర్థకములనఁగా గమనార్థకములు. బుద్ధ్యర్థకములన జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములన భోజనార్థకములు. శబ్దకర్మకములనఁగా మాట = పలుకు మున్నగునవి కర్మముగాఁగల ధాతువులు. అకర్మకములనఁ గర్మాకాంక్షలేనివి. ఉండు - కలుగు - అగు - మేల్కను - వర్ధిలు - లజ్జించు - క్షీణించు - భీతిల్లు - జీవించు - చచ్చు - శయనించు - మున్నగునవి. కొన్ని యర్థములుగల ధాతువు లకర్మకములగునని వైయాకరణులు వివరించిరి. శ్లో. సత్తా - లజ్జా - స్థితి - జాగరణం। వృద్ధి - క్షయ - భయ-జీవిత మరణమ్। శయన - క్రీడా-రుచి - దీప్త్యర్థా। నైతే కర్మణి ధాతవ ఉక్తాః" (ముగ్ధ. గిరిశచంద్రకృతవ్యాఖ్య. ౧౬౦ పుట.) ఇట్లె యింకను ననేకధాతువులు చెప్పఁబడినవి. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు. (ముగ్ధ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య. ౬౩౨ సూ.).

శత్రూనిత్యాది:— ఏహరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెనో (గత్యర్థోదాహృతి), తనవారిని వేదార్థము నెఱుంగునట్లుచేసెనో (బుద్ధ్యర్థ), దేవతల నమృతమును దినిపించెనో (అశనార్థ), బ్రహ్మను వేదమును జదివించెనో (శబ్దకర్మక), సముద్రజలమున భూమి నుండునట్లు చేసెనో (అకర్మక), యట్టిశ్రీహరియె నాకుగతి యని యుదాహృతశ్లోకార్థము. 'శత్రువులు స్వర్గమును బొందిరి' అనునది యప్రేరణ వాక్యము. 'శ్రీహరి శత్రువులను స్వర్గమును బొందించెను' అనునది ప్రేరణ వాక్యము. శత్రులు స్వర్గమును బొందునట్లు శ్రీహరి చేసెను గాన శ్రీహరి ప్రేరణ కర్త. అప్రేరణమునఁ గర్తయగు 'శత్రువు' ప్రేరణమునఁ గర్మంబయ్యెను. కావునఁ గర్మవాచకమగు 'శత్రువులు' అనునది 'శత్రువులను' అనెడి ద్వితీయాంతరూపము నందెను. ఇట్టిపద్ధతిచే నప్రేరణమున నకర్మకమగు క్రియ ప్రేరణమున సకర్మకమగును. ఉ. సముద్రజలమందు భూమి నుంచెను. అప్రేరణమున సకర్మకమగు క్రియ ప్రేరణమున ద్వికర్మకమగును. ఉ. హరి శత్రులను స్వర్గమును బొందించెను. అప్రేరణమున ద్వికర్మకమగునది ప్రేరణమునందును ద్వికర్మకముగనే యుండును. అప్రే:— దేవదత్తుఁడు రాజును ధనమును యాచించెను. ప్రేర:— యజ్ఞదత్తుఁడు దేవదత్తునిచే రాజును ధనమును యాచింపించెను. ఇందు దేవదత్తుఁ డనభిహితకర్త యగుటచే - బా - కార - ౩ సూత్రముచొప్పున ననభిహిత కర్తృవాచకము తృతీయాంత మయ్యెను. అభిహితకర్తృవాచకమగు యజ్ఞదత్త శబ్దము ప్రథమాంత మయ్యెను. అప్రేరణకర్తయగు దేవదత్తుఁడు యజ్ఞదత్తునిచేఁ బ్రయోజ్యుఁడు గానఁ బ్రయోజ్యకర్తయు ననఁబడును. యజ్ఞదత్తుఁడు ప్రయోజక కర్త. ప్రయోజ్యకర్త = అనభిహితకర్త = అప్రేరణకర్త. ప్రయోజకకర్త = అభిహితకర్త = ప్రేరణకర్త.

ప్రయోగములు:— తే-గీ. విదురుఁడు.........నిన్ గఱపె బుద్ధి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౪౫.). సీ. ద్రోణగాంగేయులు దురితవిదూరులు నిన్నెద్ది గఱపిరి నెమ్మితోడ (ఆది. ౭ ఆ. ౪౩.) క. తడయక యబ్బాది శుక్రుఁ ద్రావించి రొగన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౪.) క. విను మాచార్యులు నూర్వురు।.........అ।జ్జనపతి వినిపింతురు త।త్వనిరూపకశాస్త్రములు.........(శాంతి. ౪ ఆ. ౩౪౦.) చ.........నీవు మున్। కనినది విన్నయట్టివి ప్రకామకుతూహలచిత్తుఁడైన కృ। ష్ణుని వినిపింపు నావుడు (అను. ౪ ఆ. ౪౧౩.) (ప్రాసప్రయోగము). (పయివానిలోని - శాస్త్రములు. వినినది మున్నగునవి ద్వితీయార్థక ప్రథమలు.) క. విమలాత్ముఁడు పారాశ।ర్యమునీంద్రుఁడు శిష్యులను మహాభారతపం।చమములగు వేదముల మే।రుమహీధర వాసిరై కరుణఁ జదివించెన్. (శాంతి. ౬ ఆ. ౩౯౯.).

అంతర్గతప్రేరణార్థకములు:—ఆ-వె...విధులఁ గడచి యెందు।'ఆఁగఁబడినవాని లోఁగక చేయుట।యధమగతికి మార్గము.........(ఆది. ౩ ఆ. ౨౨౦.) (ఆఁగు. ప్రే. ఆఁగు = ఆఁపు. ఆఁగఁబడిన = నిషిద్ధ.). క. కలుచునెడ నేయునెడ వడిఁ। బలుచు నెడం బెనఁగునెడ నపారబలంబుల్। మెఱయునెడ.........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౬౪) "మెఱయు—దే - అ - క్రి - ప్రకాశించు.....అం - ప్రే - బయలుపఱుచు." (శ-ర). ఆ-వె.........।కలయ బెరసినపుడు కలితనంబు। మెఱయుదురు మహాత్ములు .... (విరా. ౪ ఆ. ౨౨౩.) (కలితనము = సామర్థ్యము.). సీ. అరుణాంబుదంబులు పరఁగి పెన్నెత్తురుఁ, గండలుఁ గురిసె మార్తాండబింబ। ము...... (అశ్వ. ౪ ఆ. ౩౯ ప.) "కురియు దే - అ - క్రి - ౧ వర్షించు. అం-ప్రే-కురియించు." (శ-ర). సీ.........ఏను శంతనుసుతుండు। గురుఁడును విదురుఁడు కూర్కొని కూర్కొని, చెవులలోఁ బోయమె సవిశేషకార్య (తే-గీ.) వచనములు......... (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౪౨.) "కూరుకొను -.దే - అ-క్రి - చొచ్చు, అంప్రే, చొప్పించు, క్రుక్కు. (రూ - కూర్కొను.)." (శ-ర).

గతి - బుద్ధి - ప్రత్యవసానార్థ - శబ్ద - కర్మ - కాకర్మకం
బుల కప్రేరణంబునం గర్తయగునది ప్రేరణంబునం
గర్మంబగు. ౧౨౩. (క్రియాపరిచ్ఛేదము)

బాలవ్యా. వివరణము. ౨౩౬ I విషయము.

పొందు మొదలగునవి గత్యర్థకంబులు. తెలియు మొదలగునవి బుద్ధ్యర్థకంబులు. తిను మొదలగునవి ప్రత్యవసానార్థకంబులు. విను - చెప్పు - చదువు - మొదలగునవి శబ్దకర్మకంబులు. అకర్మకంబులు ప్రసిద్ధంబులు. మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను. చైత్రుండు మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను. లాఁతిచోసహిత మిక్కార్యంబు గానంబడియెడి. మైత్రుండు పుడమి నేలెను. చైత్రుఁడు మైత్రునిం బుడమి నేలించెను.

సంజీవని. ౨౩౬ I విష:—గత్యర్థకములు = గమనార్థకములు, బుద్ధ్యర్థకములు = జ్ఞానార్థకములు, ప్రత్యవసానార్థకములు = భోజనార్థకములు, శబ్దకర్మకములు = పాఠము మాట మున్నగునవి కర్మముగాఁ గలవి. అకర్మకములు = కర్మాక్రాంతము లేని ధాతువులు. ఉండు - కలుగు - అగు - చచ్చు - లజ్జించు - భీతిల్లు - మేల్కొను - మొదలగునవి. 'మైత్రుండు గ్రామంబుం బొందెను' అనునది గత్యర్థకము నప్రేరణవాక్యము. ఇందలి కర్తయగు మైత్రుఁడు ప్రేరణమున గర్మంబయ్యెను.

కాఁగా నట్టికర్మవాచకము 'మైత్రుని' అనుద్వితీయాంతరూపముఁ నంది ప్రేరణవాక్యమున నిల్చెను. అట్టియెడలఁ మైత్రుని గ్రామమును బొందించిన చైత్రుఁడు ప్రేరణకర్త యయ్యెను. అట్టికర్త 'పొందించెను'అను క్రియలోని కర్త్రర్థక లిట్టుచే నభిహితమయ్యెను గానఁ గర్త్రర్థకతృతీయ రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమయె వచ్చినది. కాఁగా 'చైత్రుండు మైత్రుని గ్రామంబుం బొందించెను'అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించినది. పొందుధాతువు సకర్మకము గానఁ బ్రేరణంబున ద్వికర్మక మయ్యెను.

లాఁతిచోసహిత మనఁగా గత్యర్థకాదులలోఁ జేరనిధాతువుల ప్రయోగము లందును నిక్కార్యం బనఁగా 'అప్రేరణంబునఁ గర్తయగునది ప్రేరణంబునం గర్మం బగుట' అనునట్టి కార్యము సంభవించుట కవిప్రయోగంబులం గలదని యర్థము. ఏలుధాతువు గత్యర్థకాదులలో నిది కాకున్నను నట్టి కార్యము గల్గెనని యుదాహరించుచున్నాఁడు. మైత్రుండు పుడమి నేలె ననెడి యప్రేరణస్థలములోని కర్తయగు మైత్రుఁడు ప్రేరణమునఁ గర్మంబయ్యెను. అచటఁ బ్రేరణకర్తృవాచక చైత్రుశబ్దము ప్రథమాంతముగనుఁ బ్రేరణంబునఁ గర్మంబయిన మైత్రునకు వాచకమైనశబ్దము ద్వితీయాంతముగను నిల్వఁగా 'చైత్రుఁడుమైత్రునిం బుడమి నేలించెను.' అను ప్రేరణవాక్యము సిద్ధించెను. (విస్తర I. II). గురువు శిష్యునిచే నక్షరములను బలికించెను. మున్నగునవియు లాఁతస్థలములలోనివె యనఁదగును.

విస్తర I. ౨3౬. I విష:—సంస్కృతమునందును నిట్టి లాఁతిచో సహిత మిక్కార్యము గలదని శ్రీరామగంగాధర తర్కవాగీశభట్టాచార్యుఁడు ముగ్ధబోధ వ్యాకరణ వ్యాఖ్యలో వ్రాసియున్నాఁడు. "ఏవం జ్ఞానార్థత్వేఽపి శ్రోగ్రహాణాం క్వచిదన్యత్రాపీతి జ్ఞాపనార్థమ్. తేన—'పురుహూతద్విషో ధుర్షు। యుక్తాన్ యానస్య వాజినః। ఆయూంషి త్వతు నిర్భిద్య। ప్రాభఞ్జని రమోచయ దితిభట్టిః. శూరసేనం పౌరుషం త్యాజయతి. ముక్తాజాలం చిరపరిచితం త్యాజితో దైవగత్యా. దేవదత్తం శతం దాపయతీత్యాది స్యాత్." (ముగ్ధ. వ్యాఖ్య. ౨౮౭ సూ. ౧౮౧ పుట.) ఇట్లగుటచేతనే భట్టారకాదులును లాఁతిస్థలములందు సైత మిక్కార్యమును బ్రయోగించిరి. క.........అవనీభర మా। తనిఁ బూన్చి (సభా. ౧ ఆ. ౪౯ ప.) (ప్రాసగతము.). మ.........భువనేశత్వభరంబుఁ బూన్పఁదగునే పూరున్ జఘన్యాత్మజున్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౯౬.). చ. మద మడఁగించి భూపతిసమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజే। యుదు నని పూని.........నీసుతులు మంత్రులు సాబలు జూదమార్చ్చసం। పదఁగొని..........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౭౦.) మ.........షడ్వక్త్రుండు... ......దేవతల నేలించుం ద్రిలోకంబులన్. (నన్ని. కు. ౧౦ ఆ. ౪౦౬ ప.)

మ. మునులవ్వీరు భజింపరే క్రతువు లామోదంబుతో నమ్మహా। త్తునిఁ జేయింపరె (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౭.) (ప్రాసప్రయోగము.). క. మాతలి పాణిగ్రహణం। బా తనిఁ జేయించి........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౬3.)

వి_స్తర. II ౨౩౬ I విషః—పాణినీయులును గత్యర్థకాదులలోఁ జేరిన కొన్నిటి ప్రయోగమున 'నీవహ్యోర్న'మున్నగు వార్తికాదులచొప్పునఁ బైకార్యములు రావనియు, గత్యర్థకాదులలోఁ జేరని కొన్ని ధాతువుల ప్రయోగమున "దృశేశ్చ. దర్శయతి హరిం భక్తాన్ (గురుః)", "హృక్రో రన్యతరస్యామ్(౧-౪-౫3) హారయతి-కారయతివా భృత్యం భృత్యేన కటమ్" (సి-కౌ). మున్నగురీతిని బైకార్యములు వచ్చుననియు వచించియున్నారు. (అనుబంధముI) "ప్రభుః భృత్యేన భారం వాహయతి" (ప్రభువు భృత్యునిచే భారమును వహింపించుచున్నాఁడు) అనునది మొదలగుచోట్ల వహ్ధాతువునకు గత్యర్థకత్వమేలేదు. అట్లయినను నద్దాని కెట్టెటోగత్యర్థకత్వమును గల్పించి యానిషేధమును వైయాకరణులు సమర్థించిరి— "యద్యపి నీవహ్యోః ప్రాపణ మర్థః తథాపిగత్యనుకూలవ్యాపారార్థకే ప్రాపణే గతే ర్విశేషణత్వేన ప్రవిష్టతయా గత్యర్థత్వాత్ ప్రాప్తి రిత్యర్థః. (బాలమ.

అనుబంధము I వి_స్తర II ౨౩౬ I విషః—"దృశ్చేశ్చ" మున్నగునవి తత్తద్ధాతుమాత్రపరములెకాని తత్తదర్థకధాతుపరములు కావు. అట్లె కానిచో గత్యర్థకములు మున్నగురీతిని జెప్పినట్లె దృశ్యర్థకములు మున్నగురీతిని జెప్పియుండరా? ఇంతయేల! "గతిబుద్ధ్యాదిసూత్రే (సి. కౌ. ౫౪౦) జ్ఞానసామాన్యార్థానా మేవ గ్రహణమ్-నతు తద్విశేషార్థానా మిత్యనేన జ్ఞాప్యతే. తేన స్మరతి జిఘ్రతీత్యాదీనాం న." (సి. కౌ. కార. ౫౪౦సూ. భట్టోజీవృత్తి) "ఆదినాప్రేక్షత్యాదీనాం సంగ్రహః" (బాలమ.వ్యాఖ్య.) అని కంఠోక్తముగనే చెప్పఁబడెను.ఇట్లగుటంజేసి దృశ్యర్థకములకు వచ్చునని వ్రాసిన యాక్రింది-బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాదులు నిర్మూలములు. "దృశేశ్చ-అనువార్తికముచేత సంస్కృతవ్యాకరణానుసారంబుగా నాంధ్రభాషయందుం జూడ గత్యాద్యర్థకధాతువులకుఁ బ్రేరణంబున, నప్రేరణంబందలి కర్త కర్మంబగుట ప్రసక్తంబగుచుండ—" (బా.గు.ప్ర.క్రియా.౧౨౪ సూ.వ్యాఖ్య.) "సంస్కృతవ్యాకృతి ననుసరించి (దృశేశ్చ) దృశ్యర్థధాతుయోగమునను నప్రేరణకర్తకుఁ బ్రేరణమునఁ గర్మత్వము గలుగవలసియున్నది"(బా-సా-పే క్రియా-౧౨౪ సూ-వ్యాఖ్య). ఇట్లగుట చేతనే "కన్యాదియోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగ నగు" (బా. క్రి. ౧౨౪ సూ.) అని సూరిసూత్రింపఁగల్గెను.

౧౧౦౯ వార్తికవ్యాఖ్య) గమనములేక వహనముగాని ప్రాపణముగాని సంభవింపదుగాన నయ్యవి గమనార్థకములుగాఁ గల్పింపఁబడుచున్నవని తాత్పర్యము. ఈకల్పనమును గొందఱు నిరసించుచున్నారు "ఇట్టికల్పనమునం దరుచిచేతనే మతాంతరము వెలసియున్నది. "నీవహ్-ధాతువులు ప్రాపణార్థకములుగాని గత్యర్థకములు కావు. అని కొందఱమతము. వీరిమతమున 'నీ వహోర్న' అను నిషేధ మనావశ్యకమని గ్రహించునది" (కౌముదీశరదాగమము.విభక్త్య. ౧౮పు) ఇట్టి యభిప్రాయభేదములచేతనే (అనుబంధ II) సూరి లాఁతిచో సహిత మిత్యాది వివరణము చేయుటయు భట్టారకాదులు గత్యర్థకాదీతరస్థలములందును నేతత్సూత్ర కార్యములను బ్రయోగించుటయు సంభవించెనని యెఱుంగునది. ఇట్లు గతిబుద్ధీత్యాది సూత్రమునకు విషయములుకాని "పూను ఏలు" మున్నగు ధాతువుల ప్రయోగమున సయిత మప్రేరణకర్తకుఁ గర్మత్వము ప్రయోగింపఁబడుటయేకాక యయ్యది యనభిహితకర్తయగుటచేఁ దృతీయాంతముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుటయుఁ బ్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. "ద్విపద-క్రతు వమ్మహాత్ముచేఁ గావించెనేని" (రంగ. రా. యు. ము. ౧౪పు.) "మైత్రుండు పుడమి నేలె ననుదానికిఁ జైత్రుఁడు మైత్రునిచేఁ బుడమి

అనుబంధము II విస్తర II ౨౩౬ I విష. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్తలాఁతిచో సహిత మిత్యాది సూరివివరణమునకుఁ వ్యాఖ్యచేయక యుపేక్షించి గత్యర్థకాదులలోఁ జేరని యట్టి లాఁతివానియందు గత్యర్థకత్వాదులను గల్పింప యత్నించెను. "మ...భార్గవదౌహిత్రుఁడు పాత్రుఁ డీయదుఁడు లోకఖ్యాతుఁ డుండంగ నీభువనేశత్వభరంబు పూన్పఁదగునే పూరున్ జఘన్యాత్మజున్ (ఆది. 3 ఆ. ౧౯౬)...ఇచ్చటను 'బూను'నకుఁ బొందుట యర్థము చెప్పవలయును......వహించుట యర్థము చెప్పకొన్నచో 'నీ వహోర్న' అనువార్తికముచే...కర్మత్వనిషేధ మున్నందున...తృతీయావిభక్తి వచ్చి 'పూరుచే' అని ప్రయోగింపవలసివచ్చును...ఈప్రయోగంబు ప్రామాదికంబని చెప్పవలసివచ్చునుగాన నిచట సందర్భవశమునఁ బూన్పుటకుఁ బొందించుట యర్థంబని యూహించునది" (బా. గు. ప్ర. క్రియా. ౧౨౩ సూ. వ్యాఖ్య.). ప్రామాదిక మనవలసివచ్చు నని లేని గత్యర్థమును గల్పింపవలయునఁట! అపుడు ప్రామాదికత్వము తప్పి పోవునఁట! ఇట్టి లేనిపోని కల్పనములను జేయుటకంటె సంస్కృతమునందే యీవిషయమున నభిప్రాయభేదము లుండుటచేతను సంస్కృతమునందును గత్యాద్యర్థకేతరస్థలములందును నేతత్సూత్రకార్యములు కవిప్రయుక్తములయి యుండుటచేతను (విస్తర. I ౨౩౬ I విష.) భట్టారకాదులు లాఁతిచో సహితము ప్రయోగించి రనుట యుక్తముకాదా?

నన్నయా. తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ । విభక్తీ సమ్మతే ఉభే (విక్ర.
౨౩౭ విష. క్రియా. ౨౩ కారి. అహో. ౫౦౩ పుట.)

కల్పతరు-౨౩౭ విష:—ఈకారిక "నతు ణౌ భవేచ్ఛ లోపోణ్యర్థే యో వర్తతే పరే తస్మిన్" అను చింతామణిసూత్రమును సవరించుసందర్భములోనిది గాన నిందలి 'తత్ర' అనుదాని కాణిజర్థమందని యర్థము చెప్పవలయును. తత్ర = ఆప్రేరణార్థమునందు, అప్రేరణకర్తకుఁ బ్రేరణమున ద్వితీయ రానప్పుడు దానికి, తృతీయా - షష్ఠీ-చ-ఉభే-విభక్తీ = తృతీయ-(ఒకప్పుడు) షష్ఠి (ఒకప్పుడు) అనెడి రెండువిభక్తులును, సమ్మతే = సమ్మతములగును. అప్రేరణకర్తృవాచకము ప్రేరణమున ద్వితీయాంతము కానపుడు కొన్నియెడలఁ తృతీయాంతమును గొన్ని యెడల షష్ఠ్యంతమును నగుట సమ్మతమని తాత్పర్యము - 'సర్వవిభక్తి స్సంస్కృత తుల్యా' అను చింతామణి చొప్పున నప్రేరణకర్తృవాచకము ప్రేరణమున ద్వితీయాంత మగుటయుఁ గానపుడు తృతీయాంతమగుటయు సంస్కృత వ్యాకరణములనుండియె తెలియఁగలదు. అట్లు ద్వితీయ రానపుడు తృతీయ మాత్రమె వచ్చుటకాక కొన్నియెడల షష్ఠి వచ్చుటయుఁ గలదని చకారస్వారస్యమున నెన్నఁగును-(వి సర.) ఉదా:—అప్రే:—దేవదత్తుఁడు

నేలించెననియు వాక్యములు గలుగనేరవని తేలుచున్నది" (బా. సా. వే. క్రియా. ౧౨౩ సూ. వ్యా.) అను వేటికా వాక్యము నిరాధారము. "లాఁతిచోసహిత మిక్కార్యంబు గానంబడియెడి" అని మాత్రమే సూరి వివరించెనుగాని యక్కార్యంబు నిత్యంబని వచింపలేదు. ప్రయోగములును దాని నిత్యతను నిర్వహింపఁజాలవు. కావున నట్టి కార్యమున కనిత్యతను బాటించునపు డట్టి యనభిహిత కర్తకుఁ దృతీయ వచ్చుటయె సహజముగదా! (బా. కార. ౩సూ.). కావుననే కదా సూరి. "చైత్రుఁడు మైత్రునిచేత వంటకమును వండించెను" అని యుదాహరించెను (బా. క్రియా. ౧౨౨. సూ. వివ.). మ...సమద దేవారాతిరించోళిచేఁ । దినిపించెన్ దృణరాజి...(దశా. ౨ ఆ. ౪౦౦. సూ. రా. ని.) అను నిట్టి యశనార్థకధాతు ప్రయోగము నందును నప్రేరణకర్తకుఁ బ్రేరణమునఁ గర్మత్వము లేకుండుటనరయ నర్వాచీనులెల్లెడ నిక్కార్యము బహుళమని తలంచి రననగును.

విస్తర ౨౩౭ విష:— ఈ తత్రేత్యాదికారిక కర్మార్థకవాక్యపరముగా నహోబలపతిచేతను దదనుయాయి కవిజనమండనకారాదులచేతను నన్వయింపఁబడెను. "తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ......ఇత్యథర్వణవచనాత్ విభక్తిద్వయమ్.

వంటకమును వండెను. ప్రే:—యజ్ఞదత్తుఁడు దేవదత్తునిచే వంటకమును వండించెను. అ-ప్రే-భరతుఁడు రాజ్యము నేలెను. ప్రేర:—రాముఁడు భరతుని రాజ్యము నేలించెను. = రాముఁడు భరతునిచే రాజ్యము నేలించెను. షష్ఠివచ్చుటకు:—అప్రే. అర్జునుఁడు తత్త్వముం దెలిసెను (తెలిసికొనెను). కృష్ణుఁ డర్జునునిఁ దత్త్వముం దెలిపెను - కృష్ణుఁ డర్జునునకుఁ దత్త్వముం దెలిపెను. అ. ప్రే:—రాముఁడు రామాయణమును వినెను. ప్రేర:—కుశలవులు రాముని రామాయణమును వినిపించిరి. కుశలవులు రామునకు రామాయణమును వినిపించిరి. (ప్రేర) అర్జునుఁడు తనయన్నలఁ దమ్ముల నుత్తరుని గానిపించెను. (ఉత్తరుఁ డర్జునునియొక్క యన్నలఁ దమ్ములఁ గనె నని యప్రేరణవాక్యము). అర్జునుఁ డుత్తరునకుఁ దనయన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించెను. (కనుధాతు ప్రేరణరూపము కానిపించు). ప్రయోగములు:—మ. ఈవచ్చు నున్మదవీరావళికిం భుజావిభవవిన్యాసంబు గాన్పించి (విరా. ౪. ఆ. ౨౬౩). ఉ. అత్తఱి లేచివచ్చి తన యన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె న। య్యుత్తరు నర్జునుండు...(విరా. ౫ఆ. ౩౪౨) క. వానిం దోడ్కొనిచని యా।భూనాథునిఁ గానిపించి...(ఆర. ౭ఆ. ౭ప.) క. చనుదెంచి పేడితనమును। వనితారూపమ్ము నమర వాసవసుతుఁడా।మనుజాధీశునకు సభా। జనులకుఁ దనుఁ జూపి మందసంచారమునన్ (విరా. ౧ఆ. ౨౨౯).

ఈసూత్రమునందలి తత్ర శబ్దము చింతామణిలోని నతు నణా విత్యాది నాకర్షించుచున్నది. కావున వికృతివివేకము చింతామణి శేషగ్రంథమనుట స్పష్టమగుచున్నది.

అనభిహితకర్త కొకానొకచో షష్ఠి బహుళంబుగా
నగు. ౧౨౪ (క్రియాపరిచ్ఛేదము). రాముఁడు మిథిలం

మాచే ఘటింపఁబడియెన్ = మాకు ఘటింపఁబడియెన్." (అహో. ౫౦౩ పు.) (వికృ. క్రియా. ౨౩. సూ. వ్యాఖ్య; నారా. గాణ. ౨౯౪. కారి. ౧౪. ప. కారక). మాచే ఘటింపఁబడియె ననుదానికి మాకు ఘటింపఁబడియె ననునది పర్యాయమనుట యెంతమాత్రము సరికాదు. 'మాచే ఘటింపఁబడియె' అను నర్థమునందు మాకు ఘటింపఁబడియె నని యెచ్చటను బ్రయోగింపఁబడి యుండలేదు. అచటి 'మాకు' అనుదానికి 'మానిమిత్తము' అనునర్థము వచ్చునేకాని 'మాచే' అనునర్థము రానేరదు. ఆవాక్యమున ఘటింపఁబడియె ననుదానికి వేఱొకకర్త యధ్యాహార్యము కావలసియున్నది. "మాకు నీచే ఘటింపఁబడియె" అనుచో [illegible]వాక్యముండవలసి
యున్నది.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౩౭ I విషయము.

గనిరి. రామునకు మిథిల గనంబడియె. రామునిచే
మిథిల గనంబడియెను. మైత్రుఁడు తత్త్వంబుం దెలిసెను.
చైత్రుండు మైత్రునకుం దత్త్వంబుఁ దెలిపెను. కన్యాది
యోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగా
నగు. విశ్వామిత్రుఁడు రామునకు మిథిలం గానిపించెను.
కృష్ణుం డర్జునునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను.

సంజీవని. ౨౩౭ I విష:— తిఙాదిప్రత్యయములచేఁ గర్త్రర్థ మభిహితము కానపు డట్టికర్తృవాచకమున కొకానొకప్పుడు షష్ఠివచ్చునని సూత్రార్థము. బా-కార-3 సూత్రముచొప్పున నట్టికర్తృవాచకముపైఁ దృతీయ వచ్చుట సహజమె. 'రాముఁడు మిథిలను గనియె' అనునది కర్త్రర్థకవాక్యము. 'రామునిచే మిథిల గనంబడియెను' అనునది దానికర్మార్థకవాక్యము. 'కనంబడియెను' అను క్రియలోని తిఙ్కు కర్మార్థకముగాన నీకర్మార్థకవాక్యమునఁ గర్మం బభిహితమయ్యెను గాని కర్త యభిహితముకాలేదు. కావున నట్టి యనభిహితకర్తృవాచకము బా. కార. 3. సూత్రము చొప్పునఁ దృతీయాంతమగుట సహజమె. అట్టికర్తృవాచకము షష్ఠ్యంతమును నగునని ప్రకృతసూత్ర ముపదేశించుచున్నది. కాని యిట్టియర్థమున షష్ఠివచ్చుట కవిప్రయోగములం దెచ్చటను లేదు. (విస్తర-I) ఇట్టిసూరిగారి యపమార్గమున కహోబలపండితీయములోని వెనుకవివరింపఁబడిన (విస్తర. ౨౩౭ విష.) ప్రామాదిక సమన్వయమును "మాచే ఘటింపఁబడియె=మాకు ఘటింపఁబడియె" (అహో. ౫౦౩ పు.) అను ప్రామాదికోదాహృతియు మూలములై యున్నవి. 'రామునకు మిథిల గనంబడియె' అనుదానిలోని 'రామునకున్' అనునది "రాముచేతన్" అనుదానికిసరి యగు నర్థముగలది కాకున్నను ఘుణాక్షరన్యాయమున సూరిచే నుదాహరింపఁబడిన వాక్యములు రెండును దుల్యమయిన యర్థము గలవానివలెఁ గన్పట్టును. తుల్యార్థము లనునపుడు సూరి యుదాహృతిలోని 'కనంబడియె' అనునది యకర్మకమును 'ప్రత్యక్షమగు - గోచరించు' అనునర్థము గలదియు నగు వేఱొకధాతువునుండి

విస్తర I ౨౩౭ I విష:—గుప్తార్థప్రకాశికా పేటికావ్యాఖ్యలును నీ ప్రామాదికమార్గముననె యున్నవి. "రామునకు మిథిల గనంబడియె......కర్తయైన రాముఁడు ఆఖ్యాతముచే నభిహితుండు కానందున - కార - 3 సూత్రముచే 'చేత' వర్ణకము ప్రాప్తించుచుండఁగా నీ సూత్రముచే 'చేత' వర్ణకంబునకు మాత్రము బాధకంబై షష్ఠివచ్చి పైవిధంబుగా వాక్యంబయ్యె" (బా. గు. ప్ర. ౮౩౮ పుట. ద్వి. ము.) పేటికయు నిట్లెయున్నది (బా. సా. వే. ౮౯౨ పుట.)

యేర్పడిన రూపమె కాని సకర్మకమగు 'కను' ధాతువుయొక్క కర్త్రర్థకరూపము కాదు. "కనఁబడు = కానఁబడు. అ. క్రి (కనన్ + పడు) అగపడు - కనుపట్టు - గోచరించు" (సూ. శా. ని.) ("కనఁబడు=కనుటనుబొందు=కనుటకుఁబడు=గోచరించు".) ఇంకఁ బ్రేరణమున ననభిహితకర్తృవాచకమున కనఁగాఁ బ్రయోజ్యకర్తృవాచకమునకుఁ బైఁగాషష్ఠివచ్చుటకు ఉదా:—"అప్రే:—మైత్రుండు తత్వంబుం దెలిసెను. ప్రేర:—చైత్రుండు మైత్రునకుం దత్వంబు దెలిపెను" అని సూరి యుదాహరించెను. ఇచట నప్రేరణమున బుద్ధ్యర్థకమగు 'తెలిసెను' అనుదాని కర్త మైత్రుఁడు. ప్రేరణవాక్యమునఁ 'తెలిపెను' అనుచోటి యాఖ్యాతముచే నభిహితంబు గాకుండుటంజేసి యట్టి ప్రయోజ్యకర్తృవాచకమునకుఁ బ్రకృతసూత్రముచే షష్ఠి పాక్షికముగ వచ్చెను. చైత్రుండు మైత్రునిఁ దత్వంబుం దెలిపె నని ద్వితీయయుఁ బక్షాంతరమున రావచ్చును. (విస్తర II)

"కన్వాదియోగంబునం బ్రయోజ్యకర్తకు షష్ఠి నిత్యంబుగ నగు. విశ్వామిత్రుఁడు రామునకు మిథిలం గానిపించెను. కృష్ణుఁ డర్జునునకు విశ్వరూపంబుం జూపెను" అని సూరి వివరించెను. అనభిహితేత్యాది ప్రకృతసూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కను - చూచు' మున్నగు ధాతువుల ప్రయోగమునఁ బ్రేరణవాక్యమునందలి ప్రయోజ్యకర్తృవాచకమున కనఁగా ననభిహితకర్తృవాచకమునకు రావలసిన తృతీయ పాక్షికముగానైన రాదనియు షష్ఠియె నిత్యముగా వచ్చుననియు సూరిగారి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. ఇందులకు సూరిగారిచ్చిన రెండుదాహరములందును దృశ్యర్థకధాతువువలె నీఁబడినస్వారస్యముచేఁ గన్వాదులిటఁ 'కను - చూచు' మున్నగుదృశ్యర్థకములుమాత్రమె యని సూరియాశయము

విస్తర II ౨౩౭ I విష:— "సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున నొకానొకచో ద్వితీయము నగు ఉదా. క. కడుఁదడవు నిద్రపోయితిఁ। బడఁతీ ననుఁ దెలుపవలదె...... (ఆర ౭ ఆ. ౨౪౩) (బా. గు. ప్ర. ౪౨౪ పు. ద్వి. ము.)" అనెడి గుప్తార్థప్రకాశిక వ్రాఁత సరికాదు. ఈ పద్యములోని తెలియుధాతు వకర్మకము. సూరివాక్యములోనిదన్ననో సకర్మకము. "తెలియు. దే. అ. క్రి..........3. మేల్కాను" (శ. ర). అకర్మక మగుటచే బ్రేరణకర్త కర్మంబయ్యెను గాన 'చైత్రుఁడు మైత్రునకుఁ దత్త్వంబు దెలిపెను' అను సూరియుదాహృతికిది పక్షాంతరము కాదు. సూత్రములోని బహుళగ్రహణమున షష్ఠికి మాఱుగ రాలేదు. షష్ఠికిచటఁ బ్రసక్తియే లేదు.

నభివర్ణింపనగును. (విస్తర III). ఈ సూరిగారి షష్ఠీనిత్యతావివరణము నీక్రింది మహాకవిప్రయోగములు ప్రతిఘటించుచుండుటంజేసి షష్ఠీనిత్యత పొసఁగదు. పాక్షికషష్ఠి యంగీకార్యమె యగుట కీఁదఁ జెప్పఁ బ్రయోగములు చూపఁబడెను. ఉ. అత్తఱి లేచివచ్చి తనయన్నలఁ దమ్ములఁ గానిపించె నయ్యుత్తరు నర్జునుండు.........(విరా. ౫ ఆ. ౩౪౨ ప.) క. వానిం దోడ్కొనిచని యా భూనాథునిఁ గానిపించి (ఆర - ౬ ఆ - ౬ ప) క. ఆసమయమునఁ గుమారిం। గైసేసి తదీయజననిఁ గాన్పించి చకో। రీసువతి సుప్రయాణ। శ్రీసూచనచేసి ప్రణతి సేయిం చుటయున్ (విక్ర. ౪ ఆ. ౧౯౨ ప.). "కానిపించు" అనువానికి 'గోచరించు' అను నర్థమందును వాడుకలు గన్పట్టుటంజేసియు నట్టియెడల షష్ఠీనిత్యత యవ్యాప్తమగుటం జేసియు సూరి యిట్లు భ్రమింపవలసె ననితోఁచెడిని. "కానిపిం(న్పిం)చు. కనిపించు స. క్రి. (కానుచు) చూపు - చూపించు - దర్శింపఁజేయు.........అ. క్రి. కన్పడు - ప్రత్యక్షమగు...... శా. ఈచందంబునఁ బంక్తికంఠునకు వాణీశుండు గాన్పించి (ఉ-రా. ౨ ఆ. ౧౬౯)" (సూ. రా. ని.)

విస్తర III ౨౩౬ I విష:—"కను - విను - తిను. ఇత్యాదులు కన్యాదులు" (బా - గు - ప్ర. క్రియా - ౧౨౪ సూ - వ్యా) అనియిట్లు గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త కన్యాదిగణమున దృశ్యర్థకములు కానట్టి 'విను - తిను' మున్నగువానిని సూరియభిప్రాయమునకు విలక్షణముగాఁ బఠించుటంజేసి యీక్రింది తిక్కయజ్వప్రయోగములు బాధకములు కావలసివచ్చెను. చ......నీవుమున్ । కనినది విన్నయట్టిది ప్రకామకుతూహలచిత్తుఁడైన కృ। ష్ణుని వినిపింపు నావుడు (అను. ౪ ఆ. ౪౧౩) (ఇందలి ద్వితీయ ప్రాసస్థలగతము). క. విను మాచార్యులు నూర్వురు।......అర్జున పతి వినిపింతురు త। త్త్వనిరూపకశాస్త్రములు........(శాంతి. ౪ ఆ. ౩౪౦.) షష్ఠి నిత్యముగా రావలసిన కన్యాదిగణములో వినుధాతువును జేర్చుటంజేసి యీద్వితీయాప్రయోగములు బాధకములగుచున్నవి. ఇంక 'తిను' ధాతుస్థలమున నిత్యముగాఁ గాకున్నను బాక్షికముగా నైతము షష్ఠిపొసంగ నేరదు. మ...... సమదదేవారాతిరింఛోళిచేఁ । దినిపించెం ద్రృణరాజి (దశ. ౨ ఆ. ౪౦౦.). గతి బుద్ధీత్యాదిసూత్రముచే నిట ద్వితీయవచ్చుట సహజమే కాన "దేవారాతిరిం ఛోళినిం । దినిపించెం ద్రృణరాజి" ననియుండినను నుండనగును. దేవారాతిరిం ఛోళికిం దినిపించెం ద్రృణరాజి ననుట సంగతముకానేరదు.

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త విను-తినుల షష్ఠి శ్రుతికటువుకాకుండు స్థలములను రెండిటిని గల్పించి యీక్రిందిరీతిని జూపెను. "భీష్ముండు ధర్మజునకు ధర్మంబుల

సంజీవని. ౨౩౭ II విష:—ప్రసంగవశమున నిట గనుధాతుప్రేరణరూపములు సాధింపఁబడుచున్నవి. బా - క్రి - ౭౦ సూత్రముచే 'కను' ధాతువునకుఁ బ్రేరణార్థమున నించుక్కు రాఁగా "కను+ఇంచు" అని యేర్పడును. బా. క్రి. ౭౮ సూత్రముచొప్పున "పు"గాగమము రాఁగా 'కను+పు+ఇంచు' అగును. బా. క్రి. ౭౩ సూత్రపు వివరణములోని "బాహుళకంబుచేఁ గొన్నింటికిఁ బుగాగమంబు లేదు. అను - అనుపించు, తిను - తినుపించు, కను - కనుపించు, దీనియత్వంబునకు దీర్ఘంబు నగు కానిపించు." అనుచొప్పున 'కనిపించు - కానిపించు' అనురూపము లేర్పడును. వీని యందలి 'ను' అనుదాని ఉకారము బా. క్రి. ౮౫ సూత్రము చొప్పున 'ఇ' కారమయ్యెనని గ్రహింపవలెను. బా. క్రి. ౭౩ సూత్రములోని బహుళగ్రహణముచే 'కను' ధాతువునకుఁ బ్రేరణమున 'చుక్కు' వికల్పముగా వచ్చుననియు నట్టియెడ 'కను' ధాతు 'క' కారముమీఁది 'అ' కారమునకు నిత్యముగా దీర్ఘమగుననియు నెంచినచో "కను+చు = కాను+చు = కానుచు"అను ప్రేరణరూప మేర్పడును. బా - క్రి - ౭౭ సూత్రముచొప్పున నందలి 'ను' వర్ణస్థానమున నిండుసున్న నిల్వఁగా 'కాంచు' అను ప్రేరణరూపాంతర మేర్పడును. క. మానంబుతోడ నర్థ।స్నానంబొనరించుచున్న సాత్యవతేయుం। గానిచి......... (వి. పు. ౮ ఆ. ౩౦౯ ప. సూ. రా. సి.). (ప్రాసస్థలప్రయోగము.) గీ. కాన్పు మతనికి (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౭౦.). ఇట్టిప్రేరణరూపములలో 'కానిపించు' అనుదాని యప్రేరణకర్త ప్రేరణంబునఁ గర్మంబగుట యీావలికి విపులముగా నుదాహృతమయ్యెను. (౨౩౭-౨౩౭ I విష.). 'కానిపించు - కనిపించు' అనువానికి 'గోచరమగు= ప్రత్యక్షమగు'అనునర్థమును గలదని యీావలికి వ్రాయఁబడెను. (౨౩౭I విష.) అట్టి

వినిపించెన్. జనని పుత్త్రునకు నన్నమును దినిపించెన్. ఇత్యాదిప్రయోగంబులు కారకము ౨౧ సూత్రమున (ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు నగు. కార. ౨౧ సూ.) కర్మార్థంబున షష్ఠివచ్చి సాధువులైనవని తెలియవలయును. అథవా 'కన్వాదియోగంబున ....' అనుసూత్రంబున......షష్ఠి యయ్యె." (బా. గు. ప్ర. ౮౨౩ పు. ద్వి. ము.) అనుగుప్తార్థప్రకాశికాపంక్తులు విమర్శసహములు కావు. ఇట్టియెడల నిత్యషష్ఠి యనభిహితకర్తకుఁ జెప్పుట సరికాదుగాని పాక్షికషష్ఠివచ్చుట కాటంక మేమున్నది? ఇట్లు షష్ఠి ౧౨౮ సూత్రముచేఁ బాక్షికముగ సాధ్యమగుచుండఁగా బా-కార-౨౧ సూత్రమునకుఁ బ్రసక్తియెట్లు? ఉక్త సూత్రముల సాధ్యముకాని కవిప్రయోగముల విషయమునఁగదా యగతికగతిగా బా. కార. ౨౧ సూత్రము నుపయోగించుట సంప్రదాయము!

యర్థమునందును నవి ప్రేరణరూపములె యనఁదగును. అచటి ప్రేరణార్థము నీక్రింది రీతిని గ్రహింపనగును. ఉదా:—అప్రే:-చైత్రుఁడు మైత్రుని గనెను. ప్రే:-మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గనునట్లు చేసెను=మైత్రుఁడు తన్నుఁ జైత్రుని గానిపించెను = కనిపించెను = మైత్రుఁడు చైత్రునికిఁ గానిపించెను=కనిపించెను=(మైత్రుఁడు చైత్రునకు గోచరించెను.). 'కానుచు - కాంచు' అనువాని ప్రేరణార్థమునునైత మీక్రిందిరీతి నెన్నవలయును. ఉదా:—ప్రే—చైత్రుఁడు మైత్రుని గాంచెను = కానిచెను = చైత్రుఁడు తన్ను మైత్రుని గనునట్లుచేసెను. తన్ను మైత్రుఁడు చూచుటలోఁ దాను మైత్రునిజూచుట సంభవించునుగదా. ఇంక ప్రేరణకర్తృవాచక తానుశబ్దము ప్రేరణమునఁ గర్మవాచకమయ్యెను. దీనియందలి ప్రేరణరూపమునుబట్టి యిట్టి యర్థకల్పన చేయవలసెను. ఇట్టిప్రేరణార్థమును గ్రహింపకయో రుచింపకయో "కానుచు = కాంచు" అనువానిని ప్రేరణార్థకములుగాఁ గోశకర్తలంగీకరింపలేదు. (విస్తర.)

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హల. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨3 పు.).
స్వతన్త్రః కర్తా. (౧-౪-౫౪) క్రియాయాం స్వాత

విస్తర. ౨3౭ II విష:—"కాంచెననురూపము కానిపించెనను ప్రేరణరూపమును ధరియింపఁగా........" (బా. సా. వే. ౪౯3 పుట.) అనువేటికావ్యాఖ్య ప్రామాదికము. "కానిపించు" అనునది "కను" ధాతుప్రేరణరూపము. (బా. క్రి. ౭3-౭౦ సూ.). "కానిపించునుదాని కప్రేరణార్థమును బ్రయోగసిద్ధముగుటంజేసి యట్టిరూపము యోగమునమాత్రము ముందటివివరణమునంజేసి ప్రేరణార్థాభావమున షష్ఠి కర్తకుఁగలుగదు." (బా. సా. వే. ౪౯3-౪౯౪ పుటలు.). ఈవేటికా పంక్తులు కేవలము నసంగతములు. ముందటిసూత్రపు వివరణమున 'అనభిహితకర్తకు షష్ఠి విధింపఁబడినది. రామునకు మిథిల గాలిపించె ననఁగా గోచరించె ననియర్థము చేయునపుడు ప్రేరణార్థాభావమున మిథిలగదాకర్త. అది యభిహితమే యగుచున్నది. దానికి షష్ఠి యెట్లును రాదు. అభిహితకర్త గాన నటఁ బ్రథమవచ్చినది. అప్రయోజ్యకర్తృవాచకము షష్ఠ్యంతముగ నేయున్నది (రామునకు).కాన నీవేటికావాక్యము లసంగతార్థములు, ఇంక నా నిరూపించినరీతిని "రామునకు మిథిల తన్నుఁ గానిపించె" నని ప్రేరణము, నెన్ని యచట నప్రేరణమునందలి కర్త రాముఁడు కానఁ దద్వాచి రామశబ్దము (అనభిహితకర్తృవాచి) షష్ఠ్యంతమయ్యె నని గ్రహింపవలెను.

స్వాతన్త్ర్యేణ వివక్షితో౽ర్థః కర్తా స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౭౪ సూ.)

నన్నయా. ౨3౮ విషయము

కర్తృకరణయో స్తృతీయా (౨-3-౧౮) అనభిహితే కర్తరి కరణేచ తృతీయా స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౬౧ సూ.)

రామేణ హతో వాలీ.

టాసశ్చేతః. (ఆం. చిం. అజం. ౬ కారి. అహో. ౨౬3 పు.)

కల్పతరువు. ౨3౮ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. స్వాతన్త్ర్య ఇత్యాది:— క్రియాయామ్ = క్రియయందు, స్వాతన్త్ర్యేణవివక్షితః అర్థః = స్వతంత్రతతో వివక్షింపఁబడినయర్థము, కర్తా స్యాత్ = కర్త యనిపించుకొనును. 'దేవదత్తుఁడు వంటకమును వండెను.' 'దేవదత్తునిచే వంటకము వండఁబడెను'. అను వాక్యములలోఁ బచనక్రియాజననమందు దేవదత్తునకే స్వాతంత్ర్యము గలదు. కాన దేవదత్తుఁడు కర్త. ధాతువునకు వ్యాపారము, ఫలము ననునవి యర్థములు. ఇందుఁ బ్రధానమైన పచ్ధాత్వర్థమగు పచనక్రియ దేవదత్తునందున్న వ్యాపారము, దాని కాశ్రయుఁడగు దేవదత్తుఁడు కర్త. "యః కరోతి స కర్తా ఇతిసర్వవర్మా, కృత్యాశ్రయః కర్తేతి తార్కికాః" (ముగ్ధ. కార. ౨౮ సూ. దుర్గా. వ్యా.) కృత్యాశ్రయుఁడు = ధాత్వర్థీభూత వ్యాపారాశ్రయుఁడు. ప్రకృతోదాహృతిలో వండుట యను వ్యాపారమున కాశ్రయుఁ డగుటంజేసి దేవదత్తుఁడు కర్త. అట్టికర్తృవాచి దేవదత్తశబ్ద ముత్తరసూత్రముచొప్పున తృతీయాప్రత్యయరూప చేత వర్ణకాంత మగుచున్నది.

కర్తృకరణయోరిత్యాది:— కర్తరి = కర్తయు, కరణేచ = కరణమును, అనభిహితే=చెప్పఁబడనివైయుండఁగా తృతీయాస్యాత్ = తృతీయావిభక్తి యగును. రామేణ హతో వాలీ = రామునిచే వాలి చంపఁబడినవాఁడు. హనన క్రియాశ్రయుఁడు రాముఁడు కర్త. కానఁ గర్తృవాచక రామశబ్దము తృతీయాంత మయ్యెను. హననఫలాశ్రయుఁ డగు వాలి కర్మంబు. ఇందు 'హతః' అను దానియందలి కర్మార్థకక్తప్రత్యయముచేఁ గర్మం బభిహితమగుటం జేసి కర్మవాచకవాలిశబ్దముపయిఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ నిల్చినది. ఇట్లే దేవదత్తుని చేత వంటకము వండఁబడె ననుచోటను సమన్వయించుకొనునది. ప్రయోగము:—

చ. ఈ యవనిపులెల్ల నాతనిదయం బరిముక్తులు వానిచేత నా। హావజితులున్.......

(సభా. ౨ ఆ. ౨౪ ప.) ఇందు 'పరిముక్తులు' అనునది 'ముచ్' ధాతువునుండి పుట్టిన

కర్త్రార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. 'జితులు' అనునది 'జి' ధాతువునుండి పుట్టిన కర్త్రార్థక క్తప్రత్యయాంతరూపము. మోచనవ్యాపారాశ్రయము కృష్ణునిదయ. జయవ్యాపారాశ్రయుఁడు తచ్ఛబ్దార్థకృష్ణుఁడు. కావునఁ గర్తృవాచకములు రెండును ('ఆతనిదయన్ = ఆతనిదయచేత, వానిచేతన్' అనునవి) తృతీయాంతములయ్యెను. ధాత్వర్థఫలాశ్రయత్వమునఁ గర్మసంజ్ఞగల 'అవనిపులు' కర్త్రార్థక క్తప్రత్యయముచేఁ జెప్పఁబడుటంజేసి యట్టికర్మవాచకమగు 'అవనిప' శబ్దముపైఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ నిల్చినది.

ద్వికర్మకధాతువులు కర్త్రార్థకము లగునపు డా రెండుకర్మములలోను నొకటి యభిహితమై ప్రథమాంతమగును. తక్కినది ద్వితీయాంతముగనె యుండిపోవును. అందేది యభిహితమగునో యనువిషయము మహాకవ్యధీనము. (వి స్తర.) ఇట్టివాడుకలు తెనుఁగున మిక్కిలియరుదు. ఆ-వె.........రాజుఁ బెద్దదొరలుఁ । జీర లొలువఁ బడిరి. (విరా. ౫ ఆ. ౨౨౨.) "మనము రాజులను బెద్దదొరలను జీరల నొలిచితి మనునది కర్త్రర్థకవాక్యము. 'ఒలుచు' ధాతువు పచాదిగణములోనిది గాన ద్వికర్మకం బయ్యె. ఇందు గౌణకర్మములు రాజులును - బెద్దదొరలును. ముఖ్యకర్మము చీరలు. ఇందు గౌణకర్మము లభిహితములయ్యెను. కానఁ దద్వాచకములు ప్రథమాంతములయ్యె. ముఖ్యకర్మము ద్వితీయార్థక ప్రథమగనె నిల్చెను. కాఁగా 'మనచే రాజును బెద్దదొరలును జీరల నొలువఁబడిరి' అనువాక్య మేర్పడెను.

టాస్త్వేతఇత్యాదిః—ఈసూత్రము ౧౩౫ III విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. 'టా - భ్యామ్ - భిస్' అను తృతీయకు 'చేత - చే' వర్ణకములు తెల్గున వచ్చునని యర్థము.

వి స్తర. ౨౩౮ విష:—ఈవిషయమున సంస్కృతవ్యాకరణములయం దీక్రింద వివరింపఁబడిన రీతిగల నియమముగలదు. "న్యాది ఇ్యన్తార్థ గత్యర్థా। ముఖ్యే ధే ధత్వే మాప్నుయుః। గౌణే యాచాదయో ఽన్యేతు। యథేష్టం ద్విధధుష్వితి." (ముగ్ధ. వ్యా. ౯౩౨ సూ.). (ధ=కర్మము. ఇ్యన్త=ణిజన్తము=ప్రేరణార్థకము. త్య=ప్రత్యయము. ధు = ధాతువు. ఇవిముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు.) న్యాది=నీ-వహ్-హృ - దణ్డ - గ్రహ - కృష్ - మన్థ - ముష - ధాతువులును 'పచా'దిధాతువులును (పచాదికమాకృతిగణము.) నకర్మక ణిజంతములును గత్యర్థకణిజంతములును, ముఖ్యేధే = ముఖ్యకర్మమందు, ధత్వే మాప్నుయుః = కర్త్రార్థకప్రత్యయముల నందును. యాచాదయః = యాచ్ఞార్థకధాతువులు, గౌణే = గౌణకర్మమందుఁ గర్త్రార్థకప్రత్యయము నందును. అన్యేతు = తక్కినద్వికర్మకధాతువులు, యథేష్టమ్ = కవిసమ్మతముగఁ, గర్త్రార్థకప్రత్యయమునందును.

చేతవర్ణకంబు కర్తకగు. 3.

బాలవ్యా. ౨3౦ I విష.

ధాత్వర్థవ్యాపారాశ్రయంబు కర్త నాఁబడు. దేవదత్తు నిచే వంటకము వండఁబడియె. వండఁబడియె ననఁగా వంటచేయఁబడెనని యర్థము. చేయుట కాశ్రయుం డగుటంజేసి దేవదత్తుఁడు కర్త యయ్యె.

సంజీవని. ౨3౦ I విష:—తిజాదులచే నభిహితము కానట్టి కర్తకు వాచకమైనది చేత వర్ణకాంతమగునని యర్థము. 'చే' అనునది చేతవర్ణక సంక్షేపరూపమె కాన నదియుఁ గర్తృవాచకమ్మై నిల్చును. 'తోడ - తో' వర్ణకములు కరణసహార్థములలో వచ్చునని ముందు విధింపఁబడును. ధాత్వర్థమగు పచనాదివ్యాపారమున కాశ్రయుండు కర్త యనఁబడును. దేవదత్తునిచేత వంటకము వండఁబడియె ననుచోటఁ బచనవ్యాపారమున కాశ్రయుఁడు దేవదత్తుఁడు కర్త. అట్టి కర్తృవాచకమ్మైఁ దృతీయావర్ణకములలో 'చేన్ - చేతన్' అనునవి నిల్చునని సూత్రార్థము.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨3 పు.)

నన్నయా థర్వణీయము. ౨3౯ విషయము.

సాధకతమం కరణమ్. (౧-౪-౪౨.) క్రియాసిద్ధౌ ప్రకృష్టోపకారకం కారకం కరణసంజ్ఞం స్యాత్...... (సి. కౌ. ౫౬౦ సూ.). రామేణ బాణేన హతో వాలీ. హేతౌ (౨-3-౨3.) హేత్వర్థే తృతీయా స్యాత్. దణ్డేన ఘటః. (సి. కౌ. ౫౬౭ సూ.)

కల్పతరు. ౨3౯ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. క్రియాసిద్ధౌ = క్రియాఫలసిద్ధియందు, ప్రకృష్టోపకారకం కారకమ్ = అతిశయితోపకారియగు కారకము, కరణసంజ్ఞం స్యాత్ = కరణసంజ్ఞగల దగుచున్నది. కరణార్థమున "కర్తృకరణయోస్తృతీయా" అనుచోప్పున (౨3౦ విష.) తృతీయావిభక్తి నిల్చును. ఉదా:—'రామేణ బాణేన హతో వాలీ.' అనుచో బాణము వాలిహననమున ముఖ్యసాధన మయ్యెనుగాన నట్టికరణార్థక బాణశబ్దము తృతీయాంత మయ్యెను.

హేతావిత్యాది:—హేత్వర్థే= హేతుమాత్ర మర్థమగునపుడు, తృతీయా స్యాత్ =తృతీయా విభక్తియగును. ఉదా:—దణ్డేన ఘటః=దండముచే ఘటము నిర్మితమగుచున్నది. ఘటనిర్మాణమునకు దండము ప్రకృష్టసాధనముగాదు. సాధనమాత్ర

మగుచున్నది. 'హేతుః ఫలసాధనయోగ్యః' (ముగ్ధ. కార. ౨౮౨ సూ. శ్రీరామ తర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) ఫలమును సాధించుట కర్హమైనదెల్ల హేతు వనిపించుకొనును. కరణము:—"క్రియాయాం సాధ్యాయాం బహూనాం కారణానాం మధ్యే కారణాన్తరవ్యవధానాభావే యద్వస్తు క్రియానిష్పత్తికారణం వివక్షితం తదేవ సాధనం భవతి........'కారణాఽవ్యవధానేతు । క్రియానిష్పత్తికారణమ్ । యద్దైవ వివక్షితం తేషు । కరణం తత్ప్రకీర్తితమ్.' (ముగ్ధ. ౨౮౨ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) ఏ హేతువు కారణాంతరవ్యవధానము లేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తికారణముగ వివక్షితమగునో యది కరణ మనిపించుకొనును. రామేణ బాణేనేత్యాది స్థలమున వాలి హననమునందనేక కారణములున్నను బాణము కారణాంతరవ్యవధానము లేకుండఁ గ్రియానిష్పత్తిజనక మయ్యెను గాన బాణము కరణ మయ్యెను.

చేతవర్ణకంబు హేతుకరణంబులకు, గ్రహ్యాదియో
గజంబగు పంచమికిని బహుళంబుగ నగు. ౮.
ఫలసాధనయోగ్యంబగు పదార్థంబు హేతువు.
క్రియాసిద్ధిం బ్రకృష్టోపకారకంబు కరణంబు. హేతు
వునకు:—ధనముచే సౌఖ్యంబుగలుగు. విద్యచేత
యశంబుగలుగు. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు. కర
ణంబునకు:—ఖడ్గంబుచేత ఖండించె. కోలచేతఁ గూల
నేసె. పక్షంబునం దోడవర్ణకంబగు. గ్రహ్యాదియో
గంబునందు:—జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబు
గొనియె. మైత్రుండు చైత్రునిచేత ఋణంబు గొనియె.
ఈయర్థంబును నీచేత నెఱింగితి. ఈవృత్తాంతంబు వాని
చేత వింటి. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు. ఇత్యాదికంబు
లెఱుంగునది.

బాలవ్యా. వివరణము. ౨౩౯ I విషయము.

సంజీవని. ౨౩౯ I విష:—కల్పతరువున నుదాహరింపఁబడిన లక్షణములె హేతుకరణములకు సూరిచే వివరింపఁబడెను. సౌఖ్యరూపఫలమును సాధించుట కర్హమైనది ధనము గాన నది హేతువు. కాన నట్టి హేత్వర్థకముపైని బ్రకృత సూత్రముచేఁ దృతీయ నిల్చెను. 'ధనముచేత సౌఖ్యంబుగలుగు' అని యేర్పడెను. ఇట్లె 'విద్యచేత యశంబుగలుగు' అనుచోటను గ్రహింపవలెను. తృతీయకానిపక్షంబున వలన వర్ణంబువచ్చునని వివరించుచున్నాఁడు. దీనిమూలముననే హేత్వర్థమున వ వర్ణకమువచ్చునని గ్రహింపవలెను. బా. కార. ౧౮ సూత్రము వివరణమున

స్నైతము "పట్టివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియలకగు...ఇచట వలన వర్ణకంబునగు. జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు" (బా.కా.౧౪సూ.) అని హేత్వర్థకముపై వలన వర్ణకము నిల్చునని వచింపఁబడెను. 'ఖడ్గంబు చేత ఖండించె' అనుచో ఖండనక్రియాసిద్ధియందు ఖడ్గము సాధకతమమగుచున్నదిగాన నయ్యది కరణ మనిపించుకొనును. దాని పైని బ్రకృతసూత్రముచేత 'చేత' వర్ణకమును బా. కా. ౫ సూత్రముచొప్పున తో'డ' వర్ణకమును నిల్చును. ఖడ్గముతో ఖండించెననియుఁ జెప్పవచ్చును. బా. కా. ౯ సూత్రమున "గ్రహణమునకు:—మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె."అని వివరింప బడును. అట్టి గ్రహణశబ్దముచేత 'ఎఱుఁగు - విను' మున్నగునవియు నుద్దేశింఁ బడెనని ప్రకృతసూత్రము వివరణమువల్లనే విశదమగుచున్నది. అట్టి యుద్దేశము తోనె గ్రహాద్యదియోగజపంచమికి 'చేత' వర్ణకంబగునని ప్రకృతసూత్రమున వచింపఁ బడెను. కావున "జరాసంధుండు రాజులచేతఁ గప్పంబుగొనియె. రాజులవలనఁ గప్పంబు గొనియె" అని రెండువిధములుగాను నుండనగును. "ఈయర్థంబు నీచేత నెఱింగితి. ఈ యర్థంబు నీవలన నెఱింగితి" అను ద్వివిధప్రయోగములును సమ్మతములె యగును. (విస్తర. I)

ప్రయోగములు:—మ. పరఁగన్ దక్షిణదిఙ్మహీపతులచేఁ బౌలస్త్యుచే...... కప్పముల్ గొనియె. (సభా. ౧ ఆ. ౭౬౪.) తరువోజ.........।భూనాథ నీగుణం బులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని.........(ఆర. ౨ ఆ. ౪౭.) సీ. ధర్మతనయుఁ। డాదిగాఁగల తమ్ములందఱు నాచేత నెఱిఁగి.........(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౭౯.) సీ.........ఆ-వె.........అ। క్కథకువలన మునినికాయమెల్ల । వివిధపుణ్య కథలు వినువేడ్క.........(ఆది. ౧ ఆ. ౨౫.)

విస్తర I. ౨౩౯ I విషః—"నీచేత నెఱింగితి - వానిచేత వింటి" అను నిట్టివి సంస్కృతము ననుసరించి నిర్దిష్టములుగాని తెనుఁగున సహజమగువాడుకకు మాత్రము విరుద్ధముగఁ దోఁచెడిని. వలన వర్ణకయోగమె సహజముగఁ దోఁచెడిని" (బా. సా. వే. ౨౭౦ పుట.) అను వేటికావ్యాఖ్య కేవలము ప్రామాదికము. సంస్కృతమున నట్టి తృతీయాప్రయోగ మెంతమాత్రము సమ్మతముకాదు. ఇట్టి తృతీయ యాంధ్రమహాకవిసమ్మతమయియున్నది. సీ. ధర్మతనయుఁ। డాదిగాఁగల తమ్ము లందఱు నాచేత, నెఱిఁగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౭౯.) తరువోజ. భూనాథ నీగుణం బులు హంసచేతఁ బొలుపుగా విని.........(ఆర. ౨ ఆ. ౪౭.) గీ. నన్నుఁ గొని పోయె నాచేత నిన్ను వినిన। యపుడె. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౧౦.) ఆ-వె......... నీచేత। నేఁడు వినగవలసె వేఁడిపలుకు. (భీష్మ. 3 ఆ. ౧౭౭ ప.). గీ. నారదుచేత వింటి (హరి. ఉభా. ౩ ఆ. ౧౨౬.)

చే - చేత - వర్ణకములకు మాఱుగా జడవాచకములపై ద్వితీయావిభక్తి (ఇతరత్రచ ద్వితీయా. ఆం. చిం.) యు, నుదంతజడవాచకములపై నేకత్వమున 'న' వర్ణకమును, (ఇది చింతామణిమతమున సప్తమీప్రత్యయము కాన 'అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా' అనుచింతామణిసూత్రముచొప్పున వచ్చును.) నౌపవిభక్తికములపై నేకత్వమున 'అన్' అనునదియుఁ('కేషాంచి దుదన్తానామ్......ఔపవిభక్తికనామ్నా మత్వం స్యాత్.' అనుచొప్పున వచ్చునది.) దృతీయార్థములందు వికల్పముగా వచ్చుట మహాకవిప్రయోగసమ్మతమై యున్నది. (విస్తర II) క.........భీమా సురసం। ఘాతంబు తత్క్షణంబ ని। పాతింతుము దివ్యశస్త్రపటుఘాతములన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౬.). తే.గీ. విద్యయొసఁగును వినయంబు వినయమునను। బడయుఁ బాత్రత పాత్రత వలన ధనము। ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన। నైహికాముష్మిక సుఖంబులందు నరుఁడు. చ. అనవుడు ధర్మజుండనియె నధ్యయనంబున దేవభావముం। గను నవనీసుపర్యఁ డధికవ్రతశీలత సాధుభావమున్...... (ఆర. ౭ ఆ. ౪౩౧.). శా. భల్లంబొక్కట విల్లుద్రుంచి రయమొప్ప న్నాల్గిటన్ వాజులన్। ద్రెళ్ళం బెట్టుగ నేసి సూతుతల సందీప్తైక బాణాహతిన్। డొల్లం జేసి... (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౩౩ ప.)

విస్తర. II ౨౩౯ I విష:—"తృతీయాపక్షే జాడ్యము చేత బద్ధుఁడు. కర్తృకరణయో స్తృతీయా ఇత్యాదిసూత్రవిహిత తృతీయాస్థానే టాస శ్చేత ఇతి విధానాత్. తత్వం తు:—జడప్రకృతిభ్య స్తృతీయాస్థానే "అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాఽన్యా" ఇతి సూత్రోక్తరీత్యా విహితే ద్వితీయా సప్తమ్యావేవ (ఇందలిసప్తమి'న' వర్ణకరూపము.) హేతుతృతీయేతి వ్యవజహార స్వయమాచార్యః. తత్రాపి 'చేసి' శబ్దః ప్రాయశః ప్రాయుజ్యత." (అహో. ౨౭౨ పు. పట్టీతితు పఞ్చమీత్యాదిసూత్ర వ్యాఖ్య.) జడవాచకములగు ప్రకృతులపైని హేతు తృతీయచోట 'చే - చేత,' వర్ణకములు రావనియు ద్వితీయగాని 'న' వర్ణకముగాని నిల్చుననియు నట్టివాని పైని 'చేసి' శబ్దము తఱుచుగా నిల్చుననియుఁ బై కవిశిరోభూషణపంక్తుల తాత్పర్యము. ఇది సరి కాదు. "అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా." "ఇతరత్రచ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్." అను సూత్రములచొప్పున జడవాచకములపైఁ దృతీయాద్యర్థములందు ద్వితీయాదులు నిల్చుటయుఁ గలదని మాత్రమె చెప్పఁబడెనుగాని "చే-చేతలు" నిల్వరాదని చెప్పఁబడలేదు. క. తనవిద్యాతపముల చే। త నుపార్జనమైన పేర్మి. (హరి. ఉత్త. ౪ ఆ. ౨౧౦. సూ. రా. ని.)

"పరే షూండ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః । క్వచిన్నితాః క్వచిద్వ్యస్యుః........" (వికృ. అజం. ౮౨ కా. అహో. ౩౬౨ పు. [౭౮౭ విష.) అనుచోప్పునఁ జేత విభక్త్యర్థక ప్రత్యయమును వలన వర్ణకమును బూర్వమందు గలదై చేసి శబ్దము నిలుచుట తఱుచుగాఁ బ్రయోగములయందు వెలయుచున్నది. ఉ. భారతభారతీ శుభగభస్తిచయంబులఁ జేసి (ఆది. ౧ ఆ. ౨౨.) సీ. క్షత్త్రియుల చేత । సంశుద్ధ రత్నపుంజములఁ జేసి పూజితుండయి (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫.) చ. తన గదఁ జేసి రాక్షసుల దారుణ శస్త్రచయంబు నశ్రమం । బున నతిపీరుఁడై నిలిపి (అర. ౩ ఆ. ౩౬౭. అర. ౪ ఆ. ౧౮.). ఉ. ఈసున నీశుఁదొట్టి సురలెల్ల నభీష్టవరంబు లిచ్చుటం । జేసి కృతార్థుఁడైన కురుసింహము (అర. ౨ ఆ. ౨౯౫.) గీ. ఇందఱకు నిన్నిభంగుల నిడుమఁ గుడువ । వలసె ధర్మతనూభవు వలనఁ జేసి (విరా. ౨ ఆ. ౨౨౫.). (విస్తర. III)

విస్తర III ౨౩౯ । విష:—చేసి శబ్దానుప్రయోగవిషయమునఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త యీక్రిందిరీతిని సూత్రించియున్నాఁడు. "కొన్నియెడలఁ జేతవిభక్త్యర్థక వర్ణకంబులకును వలన వర్ణకంబునకును దఱచుగఁ జేసి యను ప్రయుక్తంబగు. ఉ.......... ఏకవిప్రుసం । బోదనఁ జేసి......(అర. ౨ ఆ.).........సంప్రయోగమునఁ జేసి (సభా. ౧ ఆ.).........." (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ.) చేత విభక్త్యర్థక వర్ణకంబుల కనుటం జేసి 'చే - చేత' వర్ణకములకు "చేసి" శబ్దానుప్రయోగము కల్గనేరదనఁ దగును. "ద్విపద. మహనీయపాయస మహిమచేఁ జేసి (రంగ. రా. బాల. ౨౧ పుట. ౫౪౦ ప.) ద్వి. మహనీయ రావణ మహిమచేఁ జేసి. (రంగ. రా. యుద్ధ. ౩౮౬ పుట. ౭౮౧ ప.) (యూ. ము.)." ఇట్టిప్రయోగములకుఁ బ్రామాణిక కవిప్రయోగాంతర హస్తావలంబము లభింపలేదు. రెండిటను "మహిమనుజేసి" అనిసవరించుట కవకాశము కన్పట్టుచున్నది. "అయ్యది యొక్కచోఁ బెక్కుచోట్ల కొక్కటియ చాలెడి. సీ.........కర్కశస్తనములఁ గరమువాఁడి । చూడ్కుల నతిరాగ సురుచిరాధరముల మదవిలాసాలస మందగతుల । వక్త్రాలకంబుల వలుద పిఱుందుల దర్ప గద్గదభాషితములఁ జేసి. (ఆది. ౮ ఆ. ౭౪ ప.). (ప్రౌఢ. కార. ౫ సూ.) చ. సతతకృతోపవాసముల, శాకఫలోదకమూల పారణ । వ్రతముల, దేవపూజల నపారజపంబులఁ జేసి నిష్ఠతో । సతుల తపంబుసేసె. (అర. ౩ ఆ. ౭౮ ప.) ఒకట 'న' వర్ణకమునకును నొక్కట జేత వర్ణకార్థకద్వితీయకును "చేసి" యొక్కటియె యను ప్రయుక్తమగుటఁగలదు. తే-గీ. అనఘ యేము ముప్వురము మూఁడగ్నులట్లు । నీమహాయజ్ఞ కార్యంబు నిర్వహింతు । మూ జరాసంధ ఖశువున నఖిలకాత్ర । వాహం

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హాలం. ౧౫ కా. అహో. ౪౨౩ పు.)

సాధకతమంకరణమ్ (౧-౪-౪౨). కర్తృకరణయో స్తృతీయా. (౨-౩-౧౮). సహాయుక్తే ఽప్రధానే. (౨-౩-౧౯) సహార్థేనయుక్తే అప్రధానే తృతీయా స్యాత్. పుత్రేణ సహాగతః పితా, ఏవం - సాకం - సార్థం - సమంయోగేపి. వినా పితదోయ్యగం తృతీయా-

సన్నయా. వృద్ధోయానేత్యాది దర్శనాత్. (సి. కౌ. ౫౬౪ సూ.)

౨౪౧ విషయము. తుల్యార్థై రతులోపమాభ్యాం తృతీయాన్యతరస్యామ్. (౨-౩-౭౨) తుల్యార్థై ర్యోగే తృతీయావా స్యాత్. పక్షే - షష్ఠీ. తుల్య స్సదృశ స్సమోవా కృష్ణస్య - కృష్ణేనవా. అతులోపమాభ్యాంకిమ్ - తులా - ఉపమా వాకృష్ణస్య నాస్తి. (సి. కౌ. సూ. ౬౩౦.)

తులఁ, జేసి తృప్తులమగుచు బలిమి." (సభా. ౧ ఆ. ౧౨౬.). పైస్థలములందు "ఉపవాసములన్ = ఉపవాసముల చేతను,........జపములంజేసి = జపముల చేతను" అని యి ట్లర్థముచేసి 'పెక్కుటి కొక్కుటి చాలు' అనుసూత్రము నుజ్జగింపరాదా యను శంకపొడముచున్నది. కాని "సీ. రత్నంబులను వధూరత్నంబులను జేసి, తత్తపోవిఘ్న విధాననిరతు । లయి (ఆది. ౮ ఆ. ౯౬.) "అట్టిగౌతమాను గ్రహంబునను నీదుర్గబలంబుననుం జేసి యీ మాగధుల నెవ్వరును జయింపనోపరు (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬ గద్య.) మున్నగుచోటులందలి చేసి శబ్దమునకు ముందటి సముచ్చయార్థక 'ను' శబ్దములచే నట్టి మార్గాంతరము సరికాదని తోఁచెడిని, స్థలాంతరములందును 'చేత' వర్ణకార్థక ప్రత్యయములకు వ్యవహితముగ 'చేసి' శబ్దప్రయోగము చూపట్టుచున్నది. ఉ. చేయుము రాజసూయమెడ సేయక దానన చేసి దోషముల్ । వాయు...(సభా. ౧ ఆ ౯౮.) ద్వి. నాకును నీకారణమునఁగా చేసి। చేకూరె. (బసవ. ౩ ఆ. ౨౨౦.) ద్వి. కాన నాతప్పునఁగా చేసి (బసవ. ౩ ఆ. ౨౯౯.) (కా = కదా.). ఆ-వె. తంత్రిపనుపుఁజేసి ముదిమిగొని. (ఆది. ౩ ఆ. ౯౫.) ఆ-వె. భీష్మపనుపుఁ జేసి కొలువైతి (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) ఇట్టిచోటులందలి ద్వితీయ "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అను చింతామణిచేఁ జేత వర్ణకార్థమగుచున్నదని ప్రౌఢ వ్యాకర్త సమర్థించెను. అది చింత్యము. (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ. వివృతి.). (చూ. విస్త I, ౨౫౫ పు.)

తోడసహార్థే టాసః. (ఆం. చిం. అజం. ౭ కారి.

సన్నయా. అహో. ౨౬౯ పు.)

౨౮౦ విష. శబ్దా యేచ సముత్పన్నా।ఆద్యాయామత్ర తేఖిలాః।

కథితా వైకృతై శ్శబ్దైర్భవన్తి సదనుగ్రహాత్. (వికృ.

అజం. ౧౮ కారి. అహో. ౨౭౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౮౦ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదుల మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలమగుచున్నది. 'కర్తృకరణయో స్తృతీయా' అను పాణినీయసూత్రము ౨౩౭ విషయమునందును 'సాధకతమం కరణమ్' అనుసూత్రము ౨౩౯ విషయమునందును వ్యాఖ్యాతములయ్యెను. కరణకారకమందు వచ్చిన తృతీయకుఁ దెలుంగున "టాసశ్చేతః" అను చొప్పున 'చే - చేత' వర్ణకము లేకాక (౨౩౭ విష.) మహాకవిప్రయోగములందుఁ బ్రసిద్ధము లయియుండుటచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. 'బాణేన హతోవాలీ' అనునది కరణకారకమునవచ్చు తృతీయ కుదాహరణ మీఁవఁబడు చూపఁబడెను. దానికిఁ దెలుఁగున బాణముచేత వాలి హతుఁ డయ్యె ననుటయే కాక బాణముతో వాలి హతుఁడయ్యె ననియుఁ జెప్పవచ్చును.

సహాయుక్తఇత్యాది:—సహార్థేనయుక్తే = సహార్థకశబ్దములతోఁగూడిన, అప్రధానే=అప్రధానాన్వయముఁగల శబ్దమందును దృతీయ యగును. పుత్రేణ సహాగతః పితా=పుత్త్రునితోఁగూడఁదండ్రివచ్చినాఁడు. ఇందుఁ బిత కాగమనక్రియాసంబంధము శబ్దసిద్ధము. పుత్త్రునకన్ననో పితృసాహిత్యమున గమ్యమగుట నర్థసిద్ధమై యున్నది. కావున దాని కప్రధానత్వము గల్గెనని గ్రహించునది. "పితు రత్రాగమన క్రియాసంబన్ధ శ్శాబ్దః. పుత్త్రస్యతు తత్సాహిత్య (కూడిక) గమ్య ఆర్థికఇతి తస్యా ఽప్రాధాన్యమ్" (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౫౬౮ సూ.). సహార్థకశబ్దము లనుటచేత "సాకం - సార్థం - సమం=సహ" మున్నగువాని యోగమందును దృతీయవచ్చును 'పుత్రేణసాక (సార్థం - సమంవా) మాగతః పితా'అనియు నుదాహరింపనగును. వినాపి తద్యోగం తృతీయా. వృద్ధోయూనేత్యాది దర్శనాత్=సహార్థకశబ్దయోగము లేకున్నను దృతీయవచ్చును. వృద్ధోయూనా తల్లక్షణశ్చే దేవ విశేషః. (౧-౨-౬౫.) యూనాసహోక్తౌ గోత్రం శిష్యతే........" (సి. కౌ. ౯౩౧ సూ.) అను సూత్రమునందలి గ్రంథకర్తగారి ప్రయోగము చూపట్టుచున్నది. తెల్గునందును సహార్థకమగు 'కూడన్' మున్నగునవి లేకున్నను దృతీయవచ్చును. పుత్త్రునితోఁ దండ్రివచ్చెను = పుత్త్రునితోఁగూడఁ దండ్రివచ్చెను.

తుల్యార్థైరిత్యాది:—తుల్యార్థైః = తుల్యార్థకశబ్దయోగమునందుఁ దృతీయ వైకల్పికముగా వచ్చును. తృతీయ రానపుడు షష్ఠివచ్చును. "తులా - ఉపమా" అనుశబ్దముల యోగమునఁ దృతీయ రాక షష్ఠిమాత్రమె వచ్చునని "అతులోపమాభ్యామ్" అను పర్యుదాసమునకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—తుల్య - స్సదృశః సమో వాకృష్ణస్య - కృష్ణేనవా = కృష్ణునకు (లేదా) కృష్ణునితోఁ దుల్యుఁడు, సదృశుఁడు, (లేదా) సముఁడు. అతులోపమాభ్యాం కిమ్ - తులా - ఉపమావాకృష్ణస్యనాస్తి = అతులోపమాభ్యా మననేల కృష్ణునకుఁ దుల (లేదా) ఉపమ లేదు. ఇటఁ దృతీయ రాదు. 'కృష్ణునితోఁ దుల (లేదా) ఉపమ లేదని' ప్రయోగింపరాదు.

తోడ సహార్థ ఇత్యాది:—ఈసూత్రము ౧౩౫ III విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. 'సహాయుక్తేఽప్రధానే' అనుసూత్రముచొప్పున వచ్చు సహార్థ తృతీయకుఁ దెలుఁగున తోడవర్ణకమగునని యర్థము. 'సహ-సాకమ్' మున్నగు సంస్కృతశబ్దములకు మాఱుగఁ దెలుఁగున 'కూడన్' మున్నగు శబ్దములు ప్రయుక్తములగును. ఉ. తండ్రితోఁ గూడఁ బుత్త్రుండు వచ్చెను. 'కూడన్' అను పది లేకున్నను "తండ్రితోఁ బుత్త్రుఁడు వచ్చెను"అని వాడుటయె కవిప్రసిద్ధము. కూడన్ - అర్వాచీనము. తుల్యార్థైరిత్యాదిసూత్రముచొప్పున వచ్చు తృతీయా షష్ఠులును గవిప్రయోగసిద్ధములగుటచే సర్వవిభక్తిరిత్యాది సూత్రముచొప్పునఁ దెల్గున రావచ్చునని యెఱుంగునది. అట్టియెడలఁ దుల్యాదిశబ్దములకు మాఱుగాఁ దెలుఁగున "సరి - సాటి - ఉద్ది" మున్నగునవి నిల్చునని యథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు.

శబ్దా యేచేత్యాది:—ఆద్యాయామ్ - సంస్కృతభాషయందు, యేచశబ్దాః సముత్పన్నాః = సదృశ - తుల్యాదిశబ్దములు సహ-సాకం ప్రభృతిశబ్దములు ననునవి యేవిగలవో ? అఖిలాః తే = అవియెల్ల, సదనుగ్రహాత్ = సత్కవులయనుగ్రహమున, వైకృతైః శబ్దైః = 'సరిసాటి - ఉద్ది - కూడన్' మున్నగు నాచ్ఛికశబ్దములచేత కథితాః భవన్తి = చెప్పఁబడుచున్నవి. "ఆచార్యప్రయోగే కథం సరీత్యాది కేవల వికృతిపదం సంగచ్ఛత ఇతిచేన్నైష దోషః. వికృతిపదైస్సంస్కృతపదార్థాభిధానస్యాపి 'సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యేతి' సూత్రస్వరసప్రాప్తత్వాత్" (అహో. ౨౭౦ పుట.)

కరణ సహార్థ తుల్యార్థ యోగంబులం దృతీయకుం దోడ
వర్ణకంబగు. ౫.

బాలవ్యాకరణ వివరణము ౨౮౦ I విష.

కరణంబునందు:—కోలతోడఁ గూలనేసె. సహార్థము
నందు:—రాజు సేనలతోడ వచ్చె = సేనాసహితుం
డయి వచ్చె నని యర్థము. తుల్యార్థయోగంబు
నందు:—చైత్రునితోడ మైత్రుండు తుల్యుండు.
తృతీయ కనుటంజేసి చైత్రునకు మైత్రుండు తుల్యుం
డని తుల్యార్థయోగంబున షష్ఠియు నగు.

సంజీవని. ౨౮౦ I విష:—కరణశబ్దార్థ మీావఱకు ౨౩౯ విషయమున విశదీకరింపఁబడెను. కరణకారకమున వెనుక వ్రాసినరీతిని (౨౩౯ విష.) చే - చేతవర్ణములును ప్రకృతసూత్రముచే 'తో - తోడ' వర్ణకములును వచ్చును. సూత్రములోని తోడశబ్దము 'తో' అనుదానికిని నుపలక్షణము. ఉదా:—రాముఁడు వాలిని కోలచేతఁ గూలనేసెను. కోలచేఁ గూలనేసెను. కోలతోడఁ గూలనేసెను. కోలతోఁ గూలనేసెను. కూలనేయుసాధనములలోఁ గోల యనఁగా బాణము సాధకతమ మనఁగాఁ బ్రకృష్టసాధనము గాన నది కరణ మనిపించుకొనును. ఇట్లె సహార్థకశబ్దయోగమునందును, దుల్యార్థకశబ్దయోగమునందును 'తో - తోడ' వర్ణకంబులగును. ఉదా:—'రాజు సేనలతోడ వచ్చెను - సేనలతో వచ్చెను - సేనాసహితుఁడై వచ్చె నని యర్థము.' అని సూరియే యుదాహరించెను. అట్లె తుల్యార్థకయోగమున 'తోడ - తో' వర్ణకములె కాక కువర్ణకము నగును. చైత్రునితోడన్ - చైత్రునితోన్ - చైత్రునకున్ - మైత్రుండు తుల్యుండు. తుల్యార్థకములు:—సీ. ప్రత్యనీక - ప్రతిపక్ష - సమాన - ప్రతిద్వంద్వి - నిభ - సజాతీయములును। ....। సహలక్షణ - ప్రతిచ్ఛంద - విరోధి - సదృక్ష - సవర్ణ - సపక్షములును।............ (కావ్యాలం. ౫ ఉల్లా. ౧౫ ప.) ఇట్లె ఎదురు - ఎదుర్కొను - మార్కొను మున్నగునవియుఁ దుల్యార్థకములలోనివె.

ప్రయోగములు:—ఉ.........ఈ। బాహుబలంబుతోఁ గడఁగి పార్థుని దాఁకెదఁబుద్ధి.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౧౮). ఇది హేతు తృతీయ. ఇంక సహార్థయోగతృతీయకు:—క. దేవసములైన యనుజులతో విప్రులతో రథాళితో వచ్చి. (అర. ౨ ఆ. ౫ ప.) క. గీర్వాణప్రభుఁ డాదిగ। గీర్వాణగణంబు కాలకేయులతోడన్। గర్వించి రణముసేసిరి.........(అర. ౩ ఆ. ౪౧.) తరల. దివిజముఖ్యులతోడ నేనును దివ్యబాణము లిచ్చితిన్. (అర. ౧ ఆ. ౩౭౪.). క. విపరీతమతిని సుందుఁడు। నుపసుందుఁడు దాఁకి పొడిచి రొండొరుతోడన్. (ఆది.

టా ఆ. ౧౧౨.). ఆ-వె. బాలుఁ డొంటి యిట్లు పలువురతోడఁ బో। రంగ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౬౧.).

తులార్థయోగతృతీయాషష్ఠులకు:—క. సురసిద్ధమునీంద్ర తప। శ్చరణలు నాతపముతోడ సరిగావంటెన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౬.)క....।...మునిగణ ప్రవరులభా। సురతపములు నాదగు దు।ష్కరఘోరతపంబు సరియుఁ గావమరేంద్రా (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౦.). తపంబు+యొక్క+సరి = తపంబుసరి = తపమునకు సరియని యర్థము. "కువర్ణకంబును గొన్నియెడల సంబంధంబునందగు" (బా. కార. ౧౫ సూ.) ఇట్లు శేషషష్ఠిచోట "కు" వర్ణకంబు వచ్చుటయుఁ గలదు. క. సతు లీభార్గవికి భాగ్య సంపద నెనయే (ఆది. 3 ఆ. ౧౭౧ ప.) క.........దివ్యసభ లెల్ల నరే। శ్వర చూచితి నవి దీనికి। సరిగా వత్యంతవిభవసౌందర్యమునన్. (సభా. ౧ ఆ ౯౦.) క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగఁ బ్ర। తోదము గొని.........(ఆది. ౬ ఆ. ౫౬.) తగన్ = సదృశముగ. మాఱు - మారొన్కను - ఎదురొన్కను మున్నగునవియు సదృశార్థకములె:—మ.........అ। య్యనినాతోడఁ జతుర్దశాబ్దమున మాఱై పోరు కర్ణాది (సభా. ౨ ఆ. ౨౯౭.) శా. నాతోమారొన్కనలేరు (ఉ. హరి. అప్ప. 3 ఆ. 3౧౯.) వీనియోగమున కర్మకారకద్వితీయయునగు. క. నను మారొన్కని గెలువఁగ న। య్యనిమిషులకు (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౭ ప్రాసస్థలగతము.) మ......... ఈ। తని దేవావళియైన మారొన్కనునె దుర్దాంతుండు భీష్ముండు పో। రిన యన్నా ళ్ళను. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧3౦.) (ప్రాస) (విస్తర. I). క. వీనికి మారొన్కనఁ జాలెడు। దానికి (విరా. ౧ ఆ. ౯.) చ.........పాండుపుత్త్ర సై। న్యమునకు

విస్తర. I ౨౪౦ I విష:—"కర్తృకర్మాదులందప్పు నెల్లయర్థముల నీతులార్థమందేగాక సామాన్యముగఁ దెలుఁగున 'కు' షష్ఠియె ప్రాచీనకావ్యములందును సహజమై చూపట్టెడి. (చూ. ప్రౌఢ. కా. ౧3 సూ) సంస్కృతవ్యాకరణకారక ప్రకరణము ననుసరించి కారకము విధించుటేగాని తెలుఁగున కవి యసహజములై........." (బా. సా. వే. కార. ౫ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈవ్రాఁత కేవలము నపరిశీలనమూలకము. పయిరీతిని సంస్కృతవ్యాకరణోక్తకారకాదివిభక్తులు నన్నయ తిక్కనాదులగ్రంథములలో వేలకొలఁదిగఁ బ్రయుక్తము లగుచుండ నవి యసహజము లెట్లగును? "కు షష్ఠియే ప్రాచీనకావ్యములందు సహజమై చూపట్టెడి" అనుట యెట్లు పొసఁగును?

మూర్ధ్న్యాసనం దలఁచె (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯.) చ. కనియెదు సైంధవుం గడచి క్రందుగ నాకు నెదిర్చురాజులన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౩౧౨.) (విస్తర. II).

విస్తర II. ౨౪౦ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషమున 'తోడ' వర్ణకవిషయమునఁ గొన్నివిశేషము లిట్లు సూత్రింపఁబడెను. "ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ బ్రత్యేక ప్రయోగంబునుం జూపట్టెడి. తే-గీ. స్తంభగతరత్నపుత్రికతనమబోఁటి।యని విలోకించి తోడ మాటాడకునికి। నలుగడలు చూచి తెలిసి యచ్చెలువ బెదరి।......... (తోడన్ = తనతోడ) (రామా. ౪ ఆ. ౧౫౮.) (ప్రౌఢ. కార. ౬. సూ.). చ.... హలాయుధప్రభృతియాదవలోకము తోడరా (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౪౭ ప.) చ. పరువడి నగ్నిహోత్రములు బంధులు శిష్యులు తోడరా.........(ఆర. ౧ ఆ. ౧౧.) సీ.........ఆ-వె. ఒడలితోడ నీకు నూర్ధ్వలోకమునకు। నరుగవచ్చు; నెప్పుడగుగు తలఁపు। దోఁచె నప్పు డిదియుఁ దోడిదయ్యె ప్రీతి। నడుగుదెంచు ననియెఁ గురువరేణ్య (అను. ౧ ఆ. ౮౦.) (తోడన్+అది = తోడన్+ఇ+అది = తోడిది) (బాల. సమా. ౯. సంధి-౪౩-౪౫ సూ.)

"కొన్నియెడల 'ను' శబ్దప్రయోగంబునం దోడకు లోపంబును వ్యవహితత్వంబును బహుత్వంబునం గానంబడియెడి. గీ...అతనికిఁ బరలోక।విధుల శాస్త్రదృష్టి వెలయఁజేసె। నాపగాతనూజుఁ డఖిలబాంధవులయు। బ్రాహ్మణులయుఁ దోడ భాను నిభుఁడు (ఆది. ౪ ఆ. ౨౧౬.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలువురు। తమ్ములుఁ దమవస్త్రములయుఁ దమశస్త్రవరూ। థమ్ములతోడను సకలహి। తమ్ముగఁ బాయంగవలయు దాస్యమువలనన్. (సభా. ౨ అ. ౨౬౧.) (ప్రౌఢ. కార. ౭ సూ.). (అనుబంధ)

అనుబంధ - విస్తర. II ౨౪౦ I విష:—"తమ యాయుధముల తమవర్మవరూ।థమ్ములయుఁ దోడ" అనుపాఠము వావిళ్ళవారిముద్రణమందును సూ-రా నిఘంటునందును జూపట్టుచున్నది. వర్మవరూథశబ్దములు రెండును గవచవాచకములన్న తలంపునఁ బునరుక్తిలేకుండ 'వస్త్ర' శబ్దమును జొనిపి ప్రౌఢవ్యాకర్త సవరించె ననఁదగును. కాని వరూథశబ్దము రథపర్యాయము గలదు. "వరూథః - పుం - రథగుప్తౌ.........వరూథోరథగుప్తిర్యా। తిరోధత్తే రథస్థితమితి సజ్జనః........" (శబ్దార్థచిం.) మ. నరనాగాశ్వవరూథయూథములతో (ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౧.) వ. భీష్ముండును దనరథంబు నివర్తింపించి.........నిలిచిన.........చ.........కురుసింహవరూథము నిట్లు క్రమ్మఱిం। చునె యితఁ డంచు.........(ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭.) అని భట్టారకుఁడె రథపర్యాయముగఁ బ్రయోగించెను గాన నిందుఁ బునరుక్తిలేమిం జేసి ప్రౌఢవ్యాకర్త సవరణము సరికాదని యెఱుంగునది.

బాలవ్యా. ౨౪౧ విషయము.

వచ్యర్థాఽముఖ్యకర్మంబునకుఁ "దోడ - కు" వర్ణకంబులు ప్రాయికంబుగా నగు. ఉ. మైత్రుండు చైత్రునితో నిట్లనియె. మైత్రుండు చైత్రున కిట్లనియె. ప్రాయికం బనుటచే నొకానొకచో ద్వితీయయు నగు.

సంజీవని. ౨౪౧ విష:—"దుహ్ - యాచ్ - పచ్ - దణ్డ్ - రుధి - ప్రచ్ఛి - చి - బ్రూ - శాసు - జి - మథ్ - ముషామ్ । కర్మయుక్ స్యా దకథితం । తథా స్యా న్నీ - హృ - కృష్ - వహామ్" (౨౩౫ విష.) అనుచెప్పిన బ్రూధాతు ప్రయోగమున, నకథితత్వప్రయుక్తకర్మంబును కర్తురీప్సితతమం కర్మేతి సూత్రసిద్ధ కర్మంబును (౨౩౫ విష.) వెలయుచుండును. "అర్థనిబన్ధనే యం సంజ్ఞా......... మాణవకం ధర్మం భాషతే - అభిధత్తే - వక్తీత్యాది" (సి. కౌ. ౫౩౮ సూ. వివృతి.) అను దీక్షితులవారి వివరణముచెప్పిన వచ్యాదులెల్ల ద్వికర్మకములె యగును. (మాణవకం ధర్మం భాషతే=అభిదత్తే - వక్తి = బాలకునిగూర్చి గురువు ధర్మమును భాషించుచున్నాఁడు. పల్కుచున్నాఁడు - వచించుచున్నాఁడు.). వానిలో 'కర్తృ

పైప్రయోగములలో రెండవదానినిబట్టి యొక్కచోట నుశబ్దమున్నను జాలునని విశదమగుచున్నది. "తోడ = తో.........ఇది కొన్ని ప్రయోగములందు సముచ్చయపూర్వకమై వ్యవహితముగాను గాన్పించుచున్నది." (సూ. రా. ని.). ఇట్లు ప్రౌఢవ్యాకర్తయుఁ దదనుసారి సూ. రా. నిఘంటుకర్తలును సముచ్చయ'ను'శబ్దముండవలయునని వచించిరేకాని 'ను'శబ్దము లేకయు నట్టిప్రయోగము గలదు. క.........అధి। కుల, హీనులతోడ నైనఁ గొఱగా దధిపా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౬.) కంటెవర్ణకమునకును నిట్టి ప్రయోగము గలదు. ఉ. సూతసుతుండు వీఁడనక సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సం। ప్రీతి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౮.)

"ఒకానొకచోఁ దోడకుఁ దోడుత నని రూపాంతరంబును గలదు. అయినను దానికివలె దీనికి నితరకార్యంబు గలుగదు. ఉ. చ. పగతురచేతిలోఁబడక ప్రాణముతోడుత నున్నవాఁడవే" (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (ప్రౌఢ. కార. ౮ సూ.). ఇతర కార్యంబు = ప్రత్యేకప్రయోగాదికము. తిక్కనయె ప్రయోగించియున్నాఁడు. సీ. త్రాసులుంబోని చిత్తంబులతోడుతఁ, బ్రజవివాదము లెడఁ బఱుపుడీగి (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౭౪.) గీ. ఓర్చి యడఁకువతోడుత నునికి యరిది (విరా. ౧ ఆ. ౧౧౮.) (సూ. రా. ని.) ('తోడన' వావిళ్ళవారిముద్రణము.). ఉ.........జౌ। ద్ధత్యము తోడుతన్ సమరధర్మము.........(జై. భా. ౧ ఆ. ౫౬. సూ. రా. ని.)

రీప్సితతమం కర్మే'తి సూత్రసిద్ధకర్మము ముఖ్యకర్మము. అకథితత్వమున సిద్ధించుకర్మ మముఖ్యకర్మము. దీనిని గౌణకర్మమునియు వ్యవహారింతురు. సంస్కృతమున నీద్వివిధ కర్మంబులకును బ్రాయికముగా ద్వితీయయే వచ్చును. తృతీయ రానేరదు. షష్ఠి యరుదుగా నగును. "కింకుర్మః, కస్యవా బ్రూమః ఇత్యాదిశిష్టప్రయోగదర్శనాత్" (ముగ్ధ. ౩౦౨ సూ. వ్యాఖ్య. దుర్గా.) తెల్గునం దన్ననో ముఖ్యకర్మకు ద్వితీయయే వచ్చును. గౌణకర్మంబునకు 'తోడ - కు' వర్ణకంబులు పర్యాయంబుగ నగును ద్వితీయయు నరుదుగ నిల్చును. ఈవిషయమునే సూరిగారు "ప్రాయికంబనుటచే నిత్యాదివాక్యముతో వివరించిరి. ప్రయోగములు. సీ. ఓడకుమని నన్ను నూఱడ బలికిన (ఆర. ౨ ఆ. ౮౨ ప.) ఉ.........అప్పు డే। మంటి వుపేంద్ర నన్నః రణాగ్రమున న్నిను మూదలించెదన్. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౫౯.) ద్విపద. చేయుద నన్నింత చెప్పంగనేల (బసవ. ౧ ఆ. ౨౭౭.) మ.........గోవింద ని। న్ననుమా నింపక యాడుచున్న తెఱఁగే మారాజు వాక్యంబుగా (హరి. ఉ. భా. ౧ ఆ. ౭. ఉ.........ఉసురోర్వఁజాఁడీ యను నింతిబోఁటులన్. (హరి. ఉ. భా. ౩ ఆ. ౮౮. ఇట్లు వచ్యర్థకప్రయోగమున ద్వికర్మకత్వము కవిప్రయోగసిద్ధము. కూర్చి - గుఱిచి గుఱించిశబ్దము లనుప్రయుక్తములగునపుడును వచ్యర్థకముల ద్వికర్మకప్రయోగము ౨౩౫ విషయమున నుదాహరింపఁబడెను. 'తోడ-కు' వర్ణకములకుఁ బ్రయోగ ములు. క. రురునకు నిట్లనియె మునివరుం డనురక్తిన్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫౬. ఉ.........ఎమ్మెయి గెల్చితి నాకుఁ జెప్పుమా? (విరా. ౫ ఆ. ౨౮౨.) క..... ఇ। ట్లను నత్యాదరము మెఱయ నాతనితోడన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౭౮.) ఉ..... ఇట్లను సర్వజనంబుతోఁ దగన్. (విరా. ౫ ఆ. ౨౬౫.) క.........కుంతీ। తన యాగ్రజుఁ డిట్లు లనియె.........న। జ్జననాయకుతోడ.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౮౧ విష:—షయిరీతి నముఖ్యకర్మంబునకు మూఁడువిభక్తులు వచ్చిన ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగా నీక్రిందిరీతి నపరిశీలితముగాఁ జేటికా వ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు "చైత్రునితోడ నిట్లనియె. చైత్రున కిట్లనియె. అని రూపద్వయము గలుగును. ద్వితీయయైనఁ జైత్రు నిట్లనియె నని రూప మేర్ప డును. తోడవర్ణకయోగమే యాంధ్రభాషాసహజముగఁ దోఁచెడి" (బా. సా. వే. కార. ౬ సూ. వ్యా.) ఈవ్యాఖ్యలోనె "అనియె - అనుదానికి మాటలాడెననియు నర్థము కాన నిది సామాన్యముగా నంతర్గతకర్మార్థకమయ్యెడి" అనుట వింత. అకర్మకముగాఁ బ్రయోగింపఁబడునని తలంచెనేమో!

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హ. ౧౫
నన్నయా కా. అహో. ౭౨౩ పు.
౨౭౨ విషయము. ఆఖ్యాతోపయోగే (౧-౪-౨౯.) నియమపూర్వక
విద్యాస్వీకారే వక్తా ప్రాక్సంజ్ఞఃస్యాత్. ఉపాధ్యా
యా దధీతే. (సి. కౌ. ౫౯౨ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౭౨ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయసూత్రాదికమును మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. ఆఖ్యాతేత్యాది:—నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారే = నియమముతో శిష్యుఁడు విద్యనుగ్రహించునపుడు, వక్తా = ఆఖ్యాత యనఁగా గురువు, ఉక్త సంజ్ఞః స్యాత్ = అపాదానసంజ్ఞకలవాఁడగును. అట్టి యపాదానత్వమునఁ బంచమీ విభక్తి (అపాదానే పంచమీ) వచ్చును, ఉపాధ్యాయా దధీతే = ఉపాధ్యాయుని వలననుండి యధ్యయనముచేయుచున్నాఁడు. "ఉపాధ్యాయా దధీతఇతి:—నియమ విశేషపూర్వకం ఉపాధ్యాయస్యోచ్చారణ మనూచ్చారయతీత్యర్థః" (సి. కౌ. బాల మనోరమావ్యాఖ్య.) ఉపాధ్యాయుఁ డుచ్చరించినతోడనే దాని యనూచ్చారణము చేయుచున్నాఁడని యర్థము. సీ.........భూసురవరుల వలన। వేదంబులును ధను ర్వేదాదివిద్యలు, గఱచుచు.........(ఆది. ౩ ఆ. ౧౨ ప.) ఇట్లిచట సంస్కృత పద్ధతి ననుసరించి పంచమి ప్రయోగింపఁబడినను దెలుఁగున 'తోడ' వర్ణక మిట్టి యెడలఁ దఱచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడుచుండును.

ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుం దోడవర్ణకంబగు. ౭.
బాలవ్యా. నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారం బుపయోగం బనం
౨౭౨ I విషయము. బడు. రామకృష్ణులు సాందీపనితోడ వేదంబులం జది
విరి. సాందీపనివలన నని యర్థము.

సంజీవని. ౨౭౨ I విష:—శాస్త్రోక్తములగు నియమములతో నుపాధ్యా యునియొద్దనుండి శిష్యుఁడు విద్యాగ్రహణముచేయునపు డుపాధ్యాయున కపాదాన సంజ్ఞగలుగుననియు నక్కారణమునఁ దద్వాచకము పంచమ్యంత మగుననియు సంస్కృతమునఁ జెప్పఁబడెను. ఉపయోగమనఁగా నియమపూర్వకవిద్యాస్వీకారము. ఆఖ్యాత యనఁగా వక్త = ఉపాధ్యాయుఁడు. ఇచటిది యాఖ్యాతృశబ్దము.

పయిరీతిని బంచమి సంస్కృతవ్యాకరణముచొప్పున రావలసియుండుటం జేసి యట్టి పంచమిని భట్టారకుఁ డొకచోఁ బ్రయోగించెను. సీ.........భూసురవరుల వలన। వేదంబులును ధనుర్వేదాదివిద్యలు గఱచుచు (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨.). ఇట్లు

ప్రయోగించినను నిట్టియెడల గురునితోడి యనూచ్చారణమున కనుకూలముగ 'తోడ'వర్ణక ప్రయోగము రుచించుటంచేసి భట్టారకుఁడును దర్వాతివారును నట్టిప్రయోగమును దఱచుగాఁ జేసిరి. అదిచూచి సూరి భట్టారకుని పంచమీ ప్రయోగమును జూచికొనక తోడవర్ణకవిధానమును మాత్రమె నిత్యముగ సూత్రించెను. (విస్తర. I).

'రామకృష్ణులు సాందీపనితోడ వేదంబులం జదివిరి'అని సూరి యుదాహరించెను. సందీపనపుత్త్రుఁడైన మునివలననుండి బలరామకృష్ణులు విద్యాగ్రహణమును జేసిరని యర్థము. (విస్తర. II) వలన వర్ణకప్రయోగముదాహృతమయ్యెను. తోడ - తో వర్ణకములకు:—సీ. సాంగంబులగుచుండ సకలవేదంబులు, సదివె వసిష్ఠుతో.........(ఆది. ౪ ఆ. ౧౬౫.) తే-గీ. చ్యవనసుతుఁడైన ప్రమతితోఁ జదివె సకల । వేదవేదాంగములు ....(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౩.) సీ......... ద్రోణుండు.........ధనుర్వేద మగ్నివేశులతోడ నర్థిఁ గఱచి । (ఆది. ౭ ఆ. ౫.) సీ. చిత్రసేనుడ నంధర్వపతితోడ గారవమున (ఆ-వె.) వజ్రధరుఁడు గీతవాద్య నృత్యంబులు గఱపఁబంచెఁ బార్థు. (అర. ౧ ఆ. ౩౬౫.). వ అభిమన్యుండు. మత్త కోకిల.........ధౌమ్యుతో । వేదమంగయుతంబుగాఁ జదివెన్ ధనంజయుతో ధను । ర్వేద మిమ్ముగ నభ్యసించె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౨౬-౨౨౭.). క. విలువిద్య గఱచుచుండిరి । బలయుతులు కుమారకులు కృపద్రోణాచా । ర్యులతోడ (ఆది.

విస్తర. I ౨౪౨ I విష:—"తోడ = తో.........నియమపూర్వక విద్యా స్వీకారమున గురువాచకశబ్దముల కనుప్రయుక్తము" (సూ. రా. ని.) ఇది సరికాదు, విభక్తిప్రత్యయముల ననుప్రయుక్తములనుట సంప్రదాయవిరుద్ధము.

విస్తర. II ౨౪౨ I విష:—బాలవ్యాకరణపుస్తకములు పెక్కిటియందు 'సాందీపునితోడ - సాందీపునివలన' అనియె యున్నది. బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయముద్రణములందును నట్లె యున్నది. గుప్తార్థప్రకాశికా వేటికావ్యాఖ్యాతలును నట్టియపపాఠమునె యనుసరించిరి. "ఇచ్చో సాందీపుఁడు.........సాందీపుని తోడ ననఁగా సాందీపునివలన నని యర్థము." (బా. గు. ప్ర. ౨౧౨ పుట. ద్వి. ము. ౧౪౭ పు. ప్ర. ము.)"సాందీపునిం జెప్పు సాందీపశబ్దమునకు.........సాందీపునితోఁ గలసి" (బా. సా. పే. ౨౭౩ పు.) ఇది కేవలము ప్రామాదికము. "సాందీపని - పు. సందీపనస్యాపత్యమ్. ఇఞ్. రామకృష్ణయో రాచార్యే" (శబ్దస్తో) "సాందీపనిః - పుం - మునివిశేషే.........అవంతి పురవాసిని రామకృష్ణయోర్గురౌ. సందీపనస్యాపత్యమ్. అతఇఞ్" (శబ్దా. చిం.)

౫ ఆ. ౧౮౧ ప.) క. కడఁక విలువిద్య శివుతో । నెడపక కావించునప్పు డీసున...
......(భాస్కర. రా. బాల. ౭౩౮ ప.) ద్విపద. కరమొప్ప విలువిద్యఁ గడిమిమై
నేను । హరునితోఁ దొల్లి యభ్యాసంబు సేయ । (రంగ. రా. ౮౮ పు. యు. ము.)
(విస్తర. III)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం.
౧౫ కా. అహో. ౮౨౩ పు.)
కర్తృకర్మణోః కృతి. (౨-౩-౬౫) కృద్యోగేకర్తరి
కర్మణిచ షష్ఠీస్యాత్. (సి. కౌ. ౬౨౩ సూ.)
కృష్ణస్యకృతిః. జగతః కర్తా కృష్ణః.

నన్నయా. ౨౮౩ విషయము.

కృత్యానాం కర్తరివా. (౨-౩-౭౧.) మయా మమవా
సేవ్యో హరిః. (సి. కౌ. ౬౨౪ సూ.)
ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్. ప్రకృత్యా చారుః
(సి. కౌ. ౧౮౬౬ వా. ౫౬౧ సూ.)
సహవారణ సమోనార్థార్థవినా పృథఙ్నానాద్యైః
(ముగ్ధ. ౨౮౪ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౮౩ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధములగు విషయములు సూరి సంగ్రహింపనివి పెక్కుగలవు.

విస్తర. IIi ౨౮౨ I విష:—పయిరీతినున్న మహాకవిప్రయోగముల నరయని కతంబునఁ జేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని మిక్కిలి పొరపాటుగ వ్రాసెను. "ఇట్టిచోటుల గ్రహణార్థమున నాఖ్యాతకు 'వలన' వర్ణకముగలుగుటయే తెలుఁగు వాడుకకు సహజము. కాని తోడవర్ణకము సహజముగాదు.........సంస్కృతము నందును సంస్కృతలక్షణానుసారులగు లాక్షణికప్రయోగములందును దప్ప......
తెలుఁగు వాడుకకు విరుద్ధవిషయ మిది యన సందియములేదు" (బా. సా. వే. కార. ౭ సూ. వ్యాఖ్య.) ఏమివింత! "సంస్కృతమునందును సంస్కృతలక్షణానుసారులగు లాక్షణికకవులప్రయోగములందును దప్ప" అనుటనుబట్టి చూడఁగా నీవ్యాఖ్యాత "ఆఖ్యాతోపయోగే" అనుసూత్రమును స్మరించినట్లు కన్పట్టదు.

"కర్తృకర్మణోః కృతి. (౨-3-౬౫.) కృదోర్యోగే కర్తరి కర్మణిచ షష్ఠీస్యాత్." (సి. కౌ. ౬౨3 సూ.) కృత్ప్రత్యయాంతముతోడి యోగమునఁ గర్త్రర్థమందును గర్మార్థమందును షష్ఠివచ్చును. కృష్ణస్య కృతిః = కృష్ణునియొక్క కృతి. కృతిశబ్దము భావార్థక క్తిన్ ప్రత్యయాంతము. కృతి కృష్ణకర్తృకమగుటచే రావలసిన తృతీయ రాలేదు. జగతః కర్తా కృష్ణః = కృష్ణుఁడు జగమునకుఁ గర్త. ఇటఁ గర్మార్థమున ద్వితీయ రాలేదు. "కృత్యానాం కర్తరి వా (౨-3-౭౧) మయామమవా సేవ్యో హరిః" (సి. కౌ. ౬౨౯ సూ.) కృత్యప్రత్యయయోగమున షష్ఠి వైకల్పికముగ నగును. "తవ్య - అనీయ - య" మున్నగునవి కృత్యప్రత్యయములు. హరి నాచేత సేవ్యుఁడు - నాకు సేవ్యుఁడు. క. లోకోత్తరచరితుండగు । నాకావ్యతనూజ నీకు నారాధ్యను. (ఆది. 3 ఆ. ౧3౫.) "ప్రకృత్యాదిభ్య ఉపసంఖ్యానమ్. ప్రకృత్యా చారుః" (సి. కౌ. ౧౪౬౬ వార్తి ౫౬౧ సూ.) ప్రకృత్యాదిశబ్దములకుఁ బరముగాఁ దృతీయ నిల్చును. ప్రకృతిచేత సుందరుఁడు = స్వభావముచేతనే సుందరుఁడని యర్థము. "సహవారణసమోఽనార్థార్థ వినా పృథఙ్నానాద్యైః." (ముగ్ధ. ౨౯౯ సూ.) సహార్థకములతోను వారణార్థకముతోను, తుల్యార్థకములతోను, 'ఊనార్థక' ములతోను ప్రయోజనార్థకములతోను వినాశబ్దముతోను బృథక్శబ్దముతోను నానాదిశబ్దములతోను యోగము గల్గునపుడు తృతీయ వచ్చును. సహార్థములు తుల్యార్థములును నీవఱకు ఉదాహరింపఁబడెను. (౨౪౦ విష.) నానాదులకుఁ దెల్గునఁ బ్రయోగము లేదు. అట్టి యర్థముగల యాచ్ఛికశబ్దములయోగమునఁ దృతీయవచ్చును. క. తుదిఁ గృష్ణుఁడు పాండుసుతులతో వేఱగునే. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౬3.) మొ.

సయితము - సైతము - మున్నగుశబ్దములతోడి యోగమునఁ దృతీయయుఁ బ్రథమాద్వితీయలును వచ్చుననెడి "సహితాదిపదానాం స్యా" దిత్యాద్యథర్వణ కారిక యీవఱకె వివరింపఁబడెను. ఉదా:—దానితో సైతము - దానితో సయితము - దానితో సహితము. దానిని సయితము. మొ. (౨33 III విషయము.)

ఈవిషయములను బాలవ్యాకర్తృప్రభృతులు సంగ్రహింపలేదు.

సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతుల్యా. (అం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨3 పుట.)

కర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదానమ్. (౧-౪-3౨)

దానస్య కర్మణా య మభిప్రైతి స సంప్రదాన సంజ్ఞ స్స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౬౯ సూ.)

చతుర్థీసంప్రదానే. (౨-3-౧3) విప్రాయ గాం దదాతి.
అనభిహిత ఇత్యేవ. దీయతేఽస్మై దానీయో విప్రః.
క్రియయా య మభిప్రైతి సోఽపి సంప్రదానమ్.
(వా. ౧౦౭౫.) పత్యే శేతే. (సి. కౌ. ౫౬౦ సూ.)
తాదర్థ్యే చతుర్థీ వాచ్యా. (౧౪౫౭ వా. ౫౭౦ సూ.)
ముక్తయే హరిం భజతి.
క్రియార్థోపపదస్య కర్మణి స్థానినః. (౨-3-౧౪) క్రియార్థా క్రియా ఉపపదం యస్య తస్య స్థానినోఽప్రయుజ్యమానస్య తుమునః కర్మణి చతుర్థీస్యాత్. ఫలేభ్యో యాతి - ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః.........
(సి. కౌ. ౫౭౧ సూ.)

నన్నయాథర్వణీయము. ౨౪౪ విషయము.

కల్పతరువు. ౨౪౪ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

దానస్య కర్మణా = దానముయొక్క కర్మపదార్థముచేత, యమభిప్రైతి = భోక్తృత్వమున నెవ్వని నుద్దేశించుచున్నాఁడో యతఁడు సంప్రదానసంజ్ఞ నొందుచున్నాఁడు. సంప్రదానే=అనభిహితసంప్రదానమున, చతుర్థీస్యాత్ = చతుర్థీవిభక్తి యగును. విప్రాయ = విప్రునికొఱకు, గామ్ = గోవును, దదాతి = ఇచ్చుచున్నాఁడు. విప్రు నుద్దేశించి గోవు నిచ్చుచున్నాఁడని యర్థము. అనభిహిత ఇత్యేవ = అనభిహితత్వముందే చతుర్థివచ్చును. దానీయః విప్రః = గోవు నీఁదగువాఁడు విప్రుఁడు - వీనికొఱ కియ్యఁబడు ననునర్థమున 'అనీయ' అనుప్రత్యయము సంప్రదానార్థమున వచ్చినది. కావున నిట 'అనీయ' ప్రత్యయముచే సంప్రదానము చెప్పఁబడుచుండుటంజేసి "ఉక్తార్థానా మప్రయోగః" అనుచొప్పున సంప్రదాన చతుర్థి రాదయ్యెనుగానఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమయే వచ్చినది. అకర్మకక్రియలయందు గర్మచే నుద్దేశించుట సంభవింపదుగాన నట్టియెడల "క్రియయా = క్రియచేత, యమభిప్రైతి = ఎవ్వని నుద్దేశించునో, సోఽపి = వాఁడును, సంప్రదానసంజ్ఞఃస్యాత్ = సంప్రదాన సంజ్ఞికుండగును." అనువార్తిక మారంభింపఁబడెను. ఉదా:—పత్యే = పతికొఱకు, శేతే=శయనించుచున్నది. పతి నుద్దేశించి శయనించుచున్నదని యర్థము.

తాదర్థ్యఇత్యాదిః—తస్మైకార్యాయ ఇదం తదర్థమ్. తస్య భావః = తాదర్థ్యమ్. తాదర్థ్యే = తదర్థత్వమున, ఉపకార్యవాచిపయి చతుర్థీవాచ్యా = చతుర్థి

వచ్చునని వచింపఁదగును. తాదర్థ్యము = ఉపకార్యోపకారకభావరూపమగు సంబంధము. ఇది పెక్కువిధములు. కార్యకారణభావము ప్రకృతివికృతిభావము మొదలగునవి. 'ముక్తయే హరిం భజతి = ముక్తికొఱకు హరిని భజించుచున్నాఁడు' అనునపుడు ముక్తికార్యము. హరిభజనము కారణము. ఈతాదర్థ్య చతుర్థిచేతనే సంప్రదానచతుర్థియు సిద్ధించుచున్నది. 'విప్రాయగాం దదాతి' అనునపుడును, విప్రుఁ డుపకార్యుఁడు-గోవుపకారకము. ఇట్లగుటచేత సంప్రదానసంజ్ఞాకరణమును, నందుఁ జతుర్థివచ్చు ననుటయు నేల యని శంకింపరాదు. రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇత్యాదులందు దానికి సార్థక్యముగలదని యెఱుంగునది. "నచైవ మపి అనేనైవ సిద్ధే చతుర్థీసంప్రదానే ఇతిసూత్రం సంప్రదానసంజ్ఞావిధానంచ వ్యర్థమితివాచ్యమ్. హరయే రోచతే భక్తిః-ఇత్యాదౌ 'రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః' ఇత్యాద్యర్థం తదావశ్యకత్వాదితిభాష్యే స్పష్టమ్" (బాలమ. వ్యా. ౫౮౦ సూ. వ్యాఖ్య.) రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణ ఇత్యాదులందలి సంప్రదానత్వము ముస్ముందు వివరింపఁబడును. (౨౮౬ విష.).

క్రియార్థేత్యాదిః—క్రియార్థోపపదస్య=క్రియయర్థముగాఁ గలది క్రియయె. క్రియ యుపపదమగుట యసంభవముగానఁ గ్రియావాచక ముపపదముగాఁగల, స్థానినః = అప్రయుజ్యమానమగు (దీని కీయర్థము వైయాకరణసంప్రదాయసిద్ధము.) తుమున్నంతముయొక్క, కర్మణి=కర్మమును బోధించెడిప్రాతిపదికముకంటెఁబరముగా, చతుర్థీస్యాత్ = చతుర్థీవిభక్తి యగును. ఉదా:—ఫలేభ్యోయాతి = పండ్లకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడు = ఫలాన్యాహర్తుం యాతీత్యర్థః = పండ్లు తెచ్చుటకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడని యర్థము. ఇందు 'యాతి' అనునది ఉపపదము. ఇట్టి యుపపదముగల ప్రయోగింపఁబడని "ఆహర్తుమ్" అను తుమున్నంతమునకుఁ గర్మ ఫలములు. కావున ఫలశబ్దము చతుర్థ్యంతమయ్యెను.

సంప్రదానంబునకుం జర్థియగు. ౮.

త్యాగోద్దేశ్యంబు సంప్రదానంబు నాఁబడు. జనకుండు రామునికొఱకుఁ గన్య నిచ్చెను. కొన్నియెడల నుద్దేశ్యమాత్రంబునకగు. పురుషార్థముకొఱకు యత్నింపవలయు. చతుర్థికి మాఱుగా షష్ఠియే తఱుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియెడి. జనకుండు రామునకుం గన్య నిచ్చెను. పురుషార్థంబునకు యత్నింపవలయు.

బాలవ్యా. ౨౮౮ I విష.

సంజీవని. ౨౮౮ I విష:—త్యాగోద్దేశ్యము సంప్రదానమనఁగా దేయ ద్రవ్యోద్దేశ్యము సంప్రదానమని యర్థము. జనకుఁడు రాము నుద్దేశించి కన్య నిచ్చెను గాన రామశబ్దమునకుఁ జతుర్థివచ్చినది. ఉద్దేశ్యవాచకమాత్రమునకె చతుర్థి యగుననుపక్షము నాశ్రయించునపు డింక "క్రియార్థోపపదస్యేత్యాది" సూత్రలక్ష్య ములు సైతము దీనిచే సిద్ధించు ననఁదగును. ఫలేభ్యోయాతి = ఫలముల నుద్దేశించి యనఁగా ఫలములను దెచ్చుట నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాఁడని సమన్వయింప నగును. తాదర్థ్యార్థకచతుర్థీలక్ష్యమగు "ముక్తయే హరిం భజతి" అనుచోట సైతము ముక్తి నుద్దేశించి హరిని భజించుచున్నాఁడని సమర్థింపవచ్చును. (విస్తర. I). ఆంధ్ర శబ్దచింతామణియందుఁ జతుర్థికి "కయి-కొఱకు" అనునవి ప్రత్యయములుగఁ జెప్పఁ బడినను నా రెండిటికిని 'కు' ప్రత్యయమె (కున్ + అయి = కయి - కొఱ + కున్ = కొఱ కున్) మూలమగుటచేతను జతుర్థిచోట షష్ఠిని బ్రయోగించు నలవాటు విస్తరించుట చేతను (విస్తర. II) జతుర్థ్యర్థమున "కు" ప్రత్యయమూలమునఁ గల్పించిన "కయి - కొఱకు"లె కాక "అర్థము - తదర్థము - పొంటెన్" అనునవియు సమర్థ

విస్తర. I ౨౮౮ I విష:—"అర్థా చ్చతుర్థీ విధానే నైవేష్టసిద్ధౌ తాదర్థ్యఇతి శబ్దార్థయో ర్గౌరవం జ్ఞాపయతి. అర్థశబ్దస్యాత్ర ప్రయోజనం నివృత్తిశ్చేతి ద్వావర్థౌ గ్రాహ్యౌ. తథాచ 'అర్థోభిధేయే రై వస్తు ప్రయోజన నివృత్తిషు' ఇత్య మరః.........జ్ఞానాయపఠతి = పాఠస్య జ్ఞానం ప్రయోజన మిత్యర్థః, మశకాయ ధూమః = మశకస్య నివృత్తయే ఇత్యర్థః." (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౨౬౮ సూ.) ఇట్టియెడల సైతము "జ్ఞానము నుద్దేశించి పఠించుచున్నాఁడు. మశకముల నుద్దేశించి యనఁగా మశకబాధానివృత్తి నుద్దేశించి పొగవేయుచున్నాఁడు." అనురీతి నుద్దే శార్థకప్రయోగముచే నర్థసిద్ధిని సంగ్రహింపనగును. "గత్యర్థకర్మణి ద్వితీయా చతుర్థ్యౌ చేష్టాయా మనధ్వని (౨-౩-౧౨)......గ్రామం గ్రామాయవాగచ్ఛతి" (సి. కౌ. ౫౦౫ సూ.) గమనార్థధాతువుల కర్మమునందు, ద్వితీయాచతుర్థులగును. గ్రామమును గూర్చి (లేదా) గ్రామముకొఱకు వెళ్ళుచున్నాఁడని యర్థము. ఇట్టి చోటులందు సైతము గ్రామము నుద్దేశించి వెళ్ళుచున్నాఁడని యుద్దేశార్థకచతుర్థిని సమర్థింపనగును. ఉద్దేశార్థమున ద్వితీయవచ్చుననియు నద్దానిపయి 'గూర్చి - గుఱించి- గుఱించి' అనునవి యనుప్రయుక్తములగుననియు నీవఱకు వచించియేయున్నాను. (౨౩౫ విశే.)

విస్తర. II ౨౮౮ I విష:—సంస్కృతమునందే చతుర్థిచోట షష్ఠీప్రయోగ మారబ్ధమయ్యెను. "ఏవం శిష్ట ప్రయోగానుసారా దన్యత్రాపి - యథా - మాసా

ములై యుండుటచేతను భట్టారకుఁ డట్టివానినె ప్రయోగించుచువచ్చెను. కొఱకును, యొక్కను వలెనె ప్రయోగింపలేదు. కయి విభక్తిని ప్రయోగించియున్నాఁడు. తర్వాతి తిక్కన "కొఱకును" ధారాళముగాఁ బ్రయోగించెను. అట్లని భట్టారకుని నాఁటికి 'కొఱకు' అనుదానికి మూలమగు 'కొఱ' శబ్దము లేకపోలేదు. క.......... నీకున్ । మడవక మాయట్టివారి మాటలు కొఱయే (సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦.)

ప్రయోగములు:—ఆ.వె.........మీకు సకలవృద్ధ । రాజులొద్ద నర్ధ రాజ్యమిచ్చితి (ఆది. ౮ ఆ. ౬౬.) మ.........గాండీవమున్ చాపర । త్నము నిచ్చెన్ వరుణుండు పార్థునకు నుద్యద్విక్రమోద్భాసికిన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫౩.) మత్తకోకిల:—నీతదర్థమ కాఁగ దేవవినిర్మితంబిది.........(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮.) సీ. నీతదర్థంబులై నిఖిలవేదంబులు వర్తిల్లు. (సభా. ౧ అ. ౨౫౯.) తే-గీ. నాతదర్థ । మాచరింపుము బ్రహ్మహత్యావ్రతంబు (అరణ్య. 3 ఆ. ౨౭౫.) గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థినై మానవేశ । కడఁగి వచ్చితి. (ఆది. ౧ ఆ. ౯౫.) ఆ-వె. సురహితంబు వొంటె (ఆది. ౮ ఆ. ౯౬.) ఆ-వె. కార్యసిద్ధి వొంటె (అర. 3 ఆ. 3౪౮.) సీ. చైద్యునకై పూని సన్నద్ధులై యున్న. (సభా. ౨ ఆ. 3౮.) గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి । జూదమాడెడి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪ యతిస్థానము.) క.........ఎఱిఁగిం । చితి నీపరిపాటి కర్మశీలత కొఱకున్. (శాంతి. ౪ ఆ. ౯౮.) క......స । మ్మానిత శాంతికొఱకు వి । జ్ఞానంబున (శాంతి. ౫ ఆ. ౯౦.) క.........త్రి । భువనములం బరమహితము వొంటెం గరుణన్. (అను. ౫ ఆ. ౨౭౨.) (విస్తర. II.) ఇట్టిచోటులం దెల్ల "కు" వర్ణకమును నిల్పినను సహజముగనె యుండును. కావుననె సూరి "చతు

నా మశ్నీయా దితిభాష్యమ్. నచోపలేభే వణిజాం పణాయాశ్వతిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుప కురుతేయయా పరేషా మితికిరాతే, నారాయణ స్యానుకరోతి, గురువిప్రతపస్వీదుర్గ తానాం । ప్రతికుర్వీత భిషక్ స్వభేషజైః. శ్రుతసోప్యపకరోతియః. కింకుర్మః కస్య వాబ్రూమో నాస్తీహభూతలే ఇత్యాది దర్శనాత్. (దుర్గా. వ్యాఖ్య.) "నచ స్నిహ్యతి కస్యచిదితిభట్టిః. సాలక్ష్మీ రుపకురుతే యయా పరేషామితిభారవిః........." (శ్రీరామతర్కవాగీశవాఖ్య. ముగ్ధ. 3౦౨ సూ.) చతుర్థ్యా అపిషష్ఠీ స్యాత్ (షడ్భా. ౪ పుట.) అనియిట్లు ప్రాకృతమున షష్ఠియే ప్రయోగింపఁబడును.

విస్తర. III ౨౪౪ I విష:—"కై కొఱకులను నన్నయ వాడలేదనియు నాతని కాలపు శాసనములందయినను నవి కానరావనియు నింతకుముందు తెలుపఁబడినది." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౯ పు.) "కొఱకు - కై (అనునవి) చతుర్థికగును... ......వీనిలో కొఱకును నన్నయ వాడలేదు. అతనికాలపు శాసనములందును నవి

ర్థికిమాఱుగ షష్ఠియే తఱుచుగాఁ బ్రయోగంబులం గానంబడియెడి" అని వివరించి యుదాహరించెను. ఈ షష్ఠికిఁగల ప్రయోగప్రాచుర్యము ముందు విపులముగ నుదాహరింపఁబడును. (౨౪౫ II, III విష.) గీ. వలసినప్పుడు చేత కై వలన యొక్క। యందు ననునవి యగుఁ దృతీయాదులందు। .... క. కమియంగ నికి నకులు త। త్సమములఁ బోఁ ద్రోచి నిలుచు షష్ఠి చతుర్థిన్...... (ఆం. భూ. ౪౧ పద్య.)

కానరాదు. 'కై' అనుదాని కొకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను వానిని 'కు+అయి' అని ఛేదము చేయవచ్చును. అస్థలములం దచ్చు నకే ప్రాధాన్య మీయఁబడినది. కాఁబట్టి 'కై' కూడ చతుర్థీవిభక్తి ప్రత్యయముగ నన్నయ యంగీకరించి యుండఁడు." (ఆం. భా. చ. ౧౬౨౩ పు.) ఇట్లాంధ్రభాషాచరిత్రమున వ్రాయఁ బడెను. అచ్చునకుఁ బ్రాధాన్య మీయఁబడుట విభక్తిత్వవ్యపదేశమునకుఁ బ్రతిబంధక మెట్లగును? ద్విపద. ఆదట ద్వాపరమందు విష్ణుండు. (బసవ. ౬ ఆ. ౭౦౯.) సీ.........ప్రజాపతు, లం దచింత్యకుం డైనయట్టి (తే-గీ.) విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె వినుఁడు తెలియ. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) ఆ-వె. అంతరంగంబు। నందుఁ జిక్కి కినుక నలఁతఁ జేసె. (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౭౭.) స్వరయతిలోఁ బ్రయోగింపఁబడిన "అందు" అనునది ప్రత్యయము కాదందురా? "కొఱకుకయి చతుర్థ్యాః స్తః" "జేసః కయికొఱకూ" అని కంఠోక్తముగాఁ జెప్పుచుండ నవి విభక్తిప్రత్యయములు కావనుట యెట్లు? భాషాచరిత్రకర్తగారి మతముచొప్పునఁ జింతామణి నన్నయ కృతము కాకున్నను మఱెవ్వరైన రచించిరనక తీరదుగదా. ఎవ్వరైన 'కై' అనుదాని యందు స్వరప్రాధాన్యము నంగీకరింపనివారుగలరా? కావ్యాలంకారచూడామణిలో "తృతీయకు "చేత-తోడ" అనునవియుఁ జతుర్థికి 'కై-కొఱక'నునవియు... ......అయ్యె" (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫౩ పుట. ౯౭ వచనము.) అని యిట్లు కయికొఱకులు చతుర్థీవిభక్తిప్రత్యయములుగాఁ జెప్పఁబడెను. "క. కూఁతులకై కూఁతుకొఱకుఁ గూఁతులవలన్." (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౫౬ పుట. ౧౧౨ ప.) క. పలుకుల తుదఁ గైశబ్దం। బలవడ నిలిచినఁ జతుర్థియగు విశ్వమహీ। లలనునికై యలఘునికై। చెలువారం గృతులు కవులు చెప్పుదు రనినన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౪౯ పు. ౭౬ ప.) ఇట్లు 'కై' శబ్దము చతుర్థీవిభక్తియని ధారాళముగఁ జెప్పఁబడెనుగదా! ప్రాచీనాంధ్రవాఙ్మయప్రపంచమునం దెచ్చటనేని "కై" శబ్దమున స్వరప్రాధాన్యము లేకుండుట ("కున్+అయి = కున్+ఐ") స్వరప్రధానయతిని మాని యఖండప్రాణియతిని నిల్పుట మచ్చునకేనిఁ జూపఁగలరా? తే-గీ. పాదలుఁ దఱుగుటకై, పాడవొ్ాదవుఁ బడుట। కై, కడుంజేరుఁ బాయుటకై, జనించుఁ।

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హల. ౧౫ కా. అహో. ౪౨3 పు.)

నన్నయా. ౨౪౫ విషయము

యస్మై దిత్సా ఽసూయా క్రోధేర్ష్యా రుచిద్రోహ స్థాహ్ను శ్లాఘుస్పృహి శప్రాధీక్షా ప్రతిశ్రుప్రత్యను గృణాధా ర్యర్థా భం చీ తాదర్థ్యేచ. (వృత్తి) యస్మై దాతు మిచ్ఛా, అసూయాదయః స్థాదేరర్థశ్చ యస్మై తత్ భసంజ్ఞం స్యాత్. తత్రచీ - తాదర్థ్యేచ. (ముగ్ధ. ౨౯౪ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౫విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాది కారిక ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. యస్మై దిత్సా=యస్మై దాతు మిచ్ఛా=ఎవనికొఱకు ఇచ్చెడి యిచ్ఛయో? యస్మై = ఎవనికొఱకు, అసూయాదయః = అసూయాదులో? యస్మై = ఎవ్వనికొఱకు, స్థాదేరర్థశ్చ = స్థామొదలగు ధాత్వర్థములప్రయోగమో? తత్ = ఆపదార్థము, భసంజ్ఞంస్యాత్ = సంప్రదానసంజ్ఞ గలదగును. తత్ర = ఆసంప్రదానమున, చీ = చతుర్థీవిభక్తి, స్యాత్ = అగును. తాదర్థ్యేచ = తాదర్థ్యమందును చతుర్థియగును. "భ = సంప్రదాన. చీ = చతుర్థి" అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు. "రుచ్యర్థానాం ప్రీయమాణః. (౧-౪-33.) రుచ్యర్థానాం ధాతూనాం ప్రయోగే ప్రీయమాణోర్థః సంప్రదానసంజ్ఞః స్యాత్." (సి.కౌ. ౫౭౧ సూ.)అనునది మున్నగు

బొలియుటకు నై, సుఖంబులఁ బొందు దుఃఖ। మొందుటకు నై, పదార్థము లెందు నధిప. (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౦౬.) భట్టారకుఁడు "గీ. అనఘ మా మామ శకుని నాకై కడంగి" అని స్వరప్రధానయతిని బ్రయోగింపఁగా "క. భూతమ్ముల సృజియించుట। కై తోయములందు మునిఁగి యత్యుగ్రతపః। స్థితుఁడనై...... (సౌప్తి. ౨ ఆ. ౧౧౮.) అని సోమయాజియు స్వరప్రధానయతినె నిల్పెను. పై సోమయాజి ప్రయోగములలో "కై" అనునది వైయాకరణుల వచనముచొప్పునఁ జతుర్థీవిభక్తియనియు, "కునై" అనెడివ్యస్తపదముల జంట విభక్త్యర్థాభిధాయకమనియు, గ్రహింపవలెను. ఇట్లు చతుర్థీవిభక్త్యర్థమున 'కునై' అను జంటనే కాక "కుఁగాన్" అనుజంటను సైతము తాదర్థ్యస్ఫూర్తికయి తిక్కయజ్వప్రయోగించియున్నాఁడు. తే-గీ. అనుజతనుజులుఁ జెలులు వియ్యములు నడుగు। మాలిపోదురు నీకుఁగా మనుజనాథ. (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౪౧.) సీ.........అడుగుము నీకుఁగా నని నేయు టొక్కటి-। దక్కంగ. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౫౭.) మ. ఉ। త్కటదుఃఖంబుల మీఁరలొందితి రథేవస్థైర్యులై నాకుఁగాన్. (శాంతి, ౧ ఆ. 3౯౪ ప.)

పెక్కుపాణినీయసూత్రముల నీయొక్కసూత్రమె సంగ్రహించునదగుటచేతను నీసూత్రములలోని యలంతివిషయములుమాత్రమె తెలుఁగునకు పచరించునవగుట చేతను నట్టి పాణినీయసూత్రములనెల్ల నిచట నుదాహరించి వ్యాఖ్యానింపలేదు. ఈముగ్ధబోధసూత్రములోని "యస్మైదాతుమిచ్ఛా - తాదర్థ్యేచ" అనువిషము లీవఱకుఁ బాణినీయసూత్రోదాహరణపూర్వకముగ వివరింపఁబడినవి. ఇంక మిగిలిన యీసూత్రములోని విషయములంఁదును "దేనికొఱ కసూయాదులో యది సంప్రదానసంజ్ఞగలదగునను విషయముమాత్రమె తెల్గునకు పచరించును."అసూయ-క్రోధము - ఈర్ష్య - రుచి-ద్రోహము - శ్లాఘ - స్పృహ"-అనునవి యెవ్వనికొఱకో యట్టివానిని దెల్పుశబ్దము చతుర్థ్యంతమగును. ఉదా:—గోపీగణః కృష్ణాయ అసూయతి, కుప్యతి, ఈర్ష్యతి, రోచతే, ద్రుహ్యతి, స్పృహయతి = కృష్ణునికొఱకు గోపికాగణము, అసూయపడుచున్నది, క్రోధించుచున్నది, ఈర్ష్యపడుచున్నది, ప్రీతి పడుచున్నది, ద్రోహముచేయుచున్నది, శ్లాఘించుచున్నది, స్పృహపడుచున్నది. మొ. ఇట్టి చతుర్థిచోట నయితము భట్టారకులు మున్నగువారు 'కు'షష్ఠినె ప్రయో గించిరి. క. ఆక్షణమ మునీంద్రుఁ డగ్ని కతిరోషమునన్. వచనము. నీవతిక్రూరుం డవు సర్వభక్షకుండవు గమ్మనిశాపం బిచ్చిన. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౫-౧౩౬.) తే-గీ,... ......। జగదనుగ్రహ నిగ్రహ శక్తియుక్తుఁ। డయిన యట్టి యయాతికి నలిగి యేమి। కారణంబున శాపంబు కావ్యుఁ డిచ్చె. (ఆది. 3 ఆ. ౯౮.) క......... రాజును విప్రుల। కలిగి-చెఱుపఁబోయి తాన యనయంబు చెడున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౭౨.) చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధనమిత్తురుగాక.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦.) గీ. కుడిచినచోటికిఁ గూర్పు వెపుడు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮.) అసూయాదిస్థలము లందేకాక స్థలాంతరములందును నిట్టి చతుర్థి గలదు. క. నిపుణుఁడవై నీమఱఁదికి। నప రాధశతంబు సైఁపుమయ్య యుపేంద్రా. (సభా. ౨ ఆ. ౫౯.) వై విషయములను బాలవ్యాకర్త సంగ్రహింపలేదు.

> సర్వవిభక్తిస్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. బాలం. ౧౫ కా. అహో. ౪౨3 పుట.)
>
> చతుర్థీచాశిష్యాయుష్య మద్ర భద్ర కుశల సుఖార్థ హితైః. (౨-3-౭3.) ఏతదర్థైర్యోగేచతుర్థీవాస్యాత్. పక్షే షష్ఠీ.........చిరంజీవితం కృష్ణాయ కృష్ణస్య వా భూయాత్. ఏవం మద్రం - భద్రం - కుశలం నిరామయం సుఖం శం అర్థః ప్రయోజనం హితం

పథ్యం వా భూయాత్. (సి. కౌ. ౬౩౧ సూ.)
దూరాన్తికార్థై షష్ఠ్యన్యతరస్యామ్.(౨-౩-౩౪.) ఏభి

నన్నయా. ౨౪౫ I విషయము.
ర్యోగే షష్ఠీస్యాత్ పఞ్చమీచ. దూరం - నికటం
గ్రామస్య గ్రామాద్వా. (సిద్ధా. కౌ. ౬౧౧ సూ.)
నమః స్వస్తి స్వాహాస్వధాలం వషడ్యోగాచ్చ
(౨-౩-౧౬.) ఏభిర్యోగే చతుర్థీస్యాత్. హరయే
నమః - ఉపపదవిభక్తేః కారకవిభక్తి ర్బలీయసీ. (ప.
౧౦౩.) నమస్కరోతి దేవాన్. ప్రజాభ్యః స్వస్తి.
అగ్నయేస్వాహా - పితృభ్యః స్వధా. అలమితి పర్యా
ప్త్యర్థగ్రహణమ్. (వా. ౧౪౬౨.) తేన దేవేభ్యో
హరిరలం. ప్రభుః - సమర్థః - శక్తఇత్యాది. ప్రభ్వాది
యోగే షష్ఠ్యపిసాధుః. తస్మై ప్రభవతి. (౧౭౬౫
సూ.) స ఏషాం గ్రామణీః. (౧౮౭౮ సూ.) తేన
ప్రభు ర్బుభూషు ర్భువనత్రయస్య ఇతి సిద్ధమ్. వష
డిన్ద్రాయ.........(సి. కౌ. ౫౮౩ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౫ I విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయ
మున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె
మూలము.

చతుర్థీచేత్యాది:—ఆశీరర్థాదులయోగమునఁ జతుర్థియు షష్ఠియు
నగును. ఆశీర్విషయక క్రియతో నన్వయించు నర్థముగల ప్రాతిపదికమునకును జతుర్థి
షష్ఠులగును. ఆయుష్యము చిరంజీవితమును కృష్ణునికొఱకు లేదా కృష్ణున కగుఁ
గాక, కృష్ణునకు హితము. మొ. దూరాన్తికార్థైరిత్యాది:—'దూరము-సమీపము'
అనునర్థములుగల శబ్దములతోడి యోగమున షష్ఠీపంచములగును. దూరం - నికటం
గ్రామస్య - గ్రామాద్వా = గ్రామమునకు గ్రామమువలన దూరము లేదా సమీ
పము. ఇందలి పంచమి తెలుఁగున లేదు. గ్రామమునకు దూరమనియె యుండును.

నమఃస్వస్తీత్యాది:—నమః - ప్రభృతిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థి యగును.
హరయే నమః = హరికొఱకు నమస్కారము. హరికి నమస్కారము. దేవాన్
నమస్కరోతి = దేవతలను నమస్కరించుచున్నాఁడు. ఇటఁ గర్మకారకమున ద్వితీయ
వచ్చినది. ఉపపదేత్యాది = ఉపపదవిభక్తికన్నఁ గారకవిభక్తి బలవత్తరమను
న్యాయముచొప్పునఁ గారకవిభక్తి బలీయము. ఒకశబ్దముతోడి కూడికవలన వచ్చు

విభక్తి యుపపదవిభక్తి. తెలుఁగున నిట్టిభేదములేక కారకవిభక్తిచోట నైతము చతుర్థి పాక్షికముగ వచ్చును. ఉదా:—రామునకు నమస్కరించి-రాముని నమస్కరించి. మొ. ప్రజాభ్యః స్వస్తి = ప్రజలకొఱకు స్వస్తియగుఁగాక. స్వాహాస్వధా వషట్ శబ్దములకుఁ దత్సమరూపమునఁ బ్రయోగములేదు. అలంశబ్దార్థములనుటచే శక్తసమర్థాదిశబ్దయోగమునఁ జతుర్థి యగును. 'స ఏషాం గ్రామణీః' ఇత్యాది పాణినిసూత్రప్రయోగముచొప్పున "గ్రామణీః - ప్రభుః" అనునది మున్నగువాని యోగమునఁ జతుర్థీషష్ఠులగును. 'ప్రభుర్బుభూషుః భువనత్రయస్య' = ముల్లోకములకుఁ బ్రభువు గాఁగోరువాఁడై అనిభారవిప్రయోగము. ఇన్ద్రాయవషట్ = ఇంద్రోద్దేశ్యకము హవిర్దానమని యర్థము. ఇట్లె స్వధాస్వాహాస్థలములందును నర్థము నెన్నునది.

ప్రయోగములు:—క. కరమిష్టముచేసితి మా। కరిసూదన దీన నీకు నగు సత్ఫలముల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౦.) మనకుఁ గుశలముచేయు. (ఆర. ౧ ఆ. ౧౪౩.) "ఆ-వె. మీరు నాకు నేకు మీకు నెవ్వండు ము। న్నహిత మాచరించినదియు లేదు. (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬.) నాకిదియ యిష్టము. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౧.) క. హరికిఁ బడయన్ । దూరము. (ఆర. ౧ ఆ. ౩౮౧.) క. మాకు-సమీపస్థుండవ । దూరంబున నుండియుం జతుర్భుజ మాకున్. (సభా. ౨ ఆ. ౭౨ ప.) తరల. గిరిసుతాదికదేవతాతతికి న్నమస్కృతిసేసి. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౧.) ఆ-వె. అమ । రేశ్వరునకు మ్రొక్కియిట్టు లనిరి. (ఆది. ౪ ఆ. ౩౬.) ఉ.........వం। ద్యమ్ముని నప్పరాశరసుతుం బ్రణమిల్లి. (ఆది. ౧ ఆ. ౮౮.) క...........అస్మదాదుల కెల్లన్। స్వస్తి యొనర్పంగ.........(ఆది. ౨ అ. ౨౧౯.) క.........బ్రాహ్మణులకుఁగా। క.........ఒరులకలవియె. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౨౫.) చ.........నాకపకారము సేసె. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౨.) ఇది హితశబ్దగ్రహణముననె సంగ్రహింపఁబడును. 'హితము - అహితము - ఉపకృతి - అపకృతి' మున్నగునవెల్ల దానిచే సంగ్రహింపఁదగినవె. ఇట్లె శక్తార్థములనుటచే "అర్హము - తగు - తగదు - పోలును - అగును - కాదు - నేరదు-చాలదు." మున్నగునవెల్ల సంగ్రహింపఁదగును. (విస్తర I ౨౩౪ I). ఉ.........ధర్మ వెఱుంగ వీనికిం। బోలునె.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౨.) చ.........విధాత్రునకైనను నేరఁబోలునే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౯.) ఎ - గీ.........ఒరు ఏమి సేయనేర్తు రిందుకుల్యుఁడ. (సభా. ౨ ఆ. ౩౧౩). సీ. కాంత నీ కెఱిఁగింపఁగాని యట్టి. (అను. ౪ ఆ. ౪౨౨.) ఆ-వె. కాన యింక వేఁడఁగాదు నాకు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩.) ఆ-వె. చనునె నీకు నిట్టిసాహసక్రియఁజేయ. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮౮.

క.........నీకు దురాగ్రహమగునే. (ఉద్యో. 3 ఆ. 330 ప.) అర్థార్థః—క. నీదుకులమునకుఁ దగఁగ. (ఆది. ౬ ఆ. ౫౬ ప.)

గత్యర్థకర్మణీత్యాదిసూత్రసిద్ధపాక్షికచతుర్థి (విస్తర I ౨౪౪ I విష.):—సీ. ఆతన్వి యమునానదీతీరమున కేఁగి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. 3౬3.) చ. అడవికి వేఁటకై యరిగి. (పాండు. ౫ ఆ.) చ. అతఁ డొకనాఁడు వేఁటకొఱకై......పైన మాటఁ గని. (భల్లా. 2 ఆ.) ఇది తాదర్థ్యచతుర్థియన్నను సరియె. ఇట వేఁటకుఁ బయన మగుటఁ గని యన్నను నవచ్చును. ద్వికర్మకములలోని యముఖ్యకర్మస్థల'కు'షష్ఠి:—ఎ.గీ.........అధిక I బలుఁడు శూరుఁడు గట్టుము పట్ట మతని (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౬౨.) శా. భవ్యుఁ డైన బలాధిపత్యమునకుం బట్టంబు గట్టుండు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౩౪ ప) "నీస్వయంకను గాలపరిమితియందును నామంబులకుఁ గువర్ణకంబగు......నీస్వ ంపు - మ్రానికి మ్రానికి నరిగి. (ఆ. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౪ సూ.). ఇట నీస్వయంపు రాదు. గత్యర్థయోగముననె వచ్చినది. దేశాధ్వకాలములకు షష్ఠి:—ఔండొక నేఁప్పునకుఁ దెలిసి. (హరి. ఉ. ౧ ఆ.) నా మగుడివచ్చునంతకు. (ఆర. 3 ఆ. 3౧.) క్రిందికి ఁగెను. మీఁది కెగసెను. రేపటికి వచ్చును. ఇత్యాదు లెల్ల గత్యర్థయోగమునకె లక్ష్యము లనుట లెస్స.

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. వ్యా. ౧౫ కా. అహో. ౪౨3 పు.)

ధ్రువమపాయేఽపాదానమ్. (౧-౪-౨౪) అపాయో విశ్లేషః - తస్మిన్సాధ్యే ధ్రువమవధిభూతం కారక మపాదానం స్యాత్. (సి. కౌ. ౫౮౬ సూ.)

నన్నయా. అపాదానే పఞ్చమీ. (౨-3-౨౮) గ్రామాదాయాతి.
౨౪౬ విష. (సి. కౌ. ౫౮2 సూ.)

యతోఽపాయ భీ జుగుప్సాపరాజయ ప్రమాదాదాన భూత్రాణ విరామాన్తర్ధివారణం జం పీ. (వృత్తి) యత ఏతే తజ్జ సంజ్ఞం స్యాత్ -తత్ర పీ-విభీషణః పదా ద్భ్రష్టో భ్రాతు ర్భీతో జుగుప్సితః ....(ముగ్ధ. కార. ౨౯౯ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౪౬ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨3౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. ధ్రువమిత్యాది:—అపాయ మనఁగా విశ్లేషము. అట్టి విశ్లేషము

సాధ్యమగుచుండఁగా స్థిరమై నిల్చునది యనఁగా నట్టివిభాగమున కవధియగునది యపాదానసంజ్ఞ గలదగును. అపాదానే పఞ్చమీ = అపాదానవాచకము పంచమ్యంతమగును. ఉదా:—గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తునకు గ్రామమునకు విశ్లేషము కలుగునపుడు గ్రామము ధ్రువమైయుండెను గానఁ దద్వాచకము గ్రామశబ్దము పంచమ్యంతమగును. గ్రామాదాయాతి = దేవదత్తుఁడు గ్రామమునుండి వచ్చుచున్నాఁడు. యతోఽపాయేత్యాది= దేనినుండి యపాయముఁ గల్గునో, దేనినుండి భయమో; దేనినుండి జుగుప్సాదులో యది, జమ్ = జసంజ్ఞగల దనఁగా నపాదానసంజ్ఞగలదగును. తద్వాచకముకంటెఁ బరముగ, పీ = పంచమి, స్యాత్ = అగును. 'జం పీ' అనునవి ముగ్ధబోధసంజ్ఞలు. పెక్కు పాణినీయసూత్రాదుల నిది యొక్కటే సంగ్రహించుకొనుటచే నిది యుదాహృతమయ్యెను. మఱియు నిందుకే పరుస దప్పక సూరి దీనినె యనుకరించి సూత్రించుటచేత సైత నిది నుదాహరింపబడెను. ఉదా:—విభీషణః పదాద్భ్రష్టః = పదమువలననుండి విభీషణుఁడు భ్రష్టుఁడయ్యెను. భ్రాతుః = అన్నయగు. రావణునినుండి, భీతః = భీతుఁడయ్యెను. జుగుప్సితః = ఏవగించెను. మొ. ఈసూత్రములోని ఆదాన మనఁగా గ్రహణము. రాజు జనులనుండి కప్పముఁ గొనెను. మొ). పాణినీయమున వచింపఁబడ లేదు. "విప్రాద్వస్త్రం గృహ్ణాతీత్యాదౌ గౌణాపాయావధిత్వేన వివక్షితత్వాత్ జత్వమ్." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య. ౨౯౯ సూ.) విప్రునినుండి వస్త్రమును గ్రహించుచున్నాఁడనుచో విప్రునినుండి వస్త్రమున కపాయము గౌణముగా నున్నందున జత్వ మనఁగా నపాదానత్వము గల్గునని తాత్పర్యము. "బుద్ధిపరికల్పితమగు నపాదానము నాశ్రయించియే "జుగుప్సావిరామ" అనువార్త్తికమును 'భీత్రార్థానాం భయహేతుః' మున్నగు వక్ష్యమాణసూత్రములను భాష్యకారుఁడు ప్రత్యాఖ్యానముఁ జేసెను." (కౌ. ౪౮. ౬౮ పుట.)

> అపాయభయ జుగుప్సాపరాజయ ప్రమాదగ్రహణ
> భవనత్రాణ విరామాంతర్ధివారణంబు లెద్దాన నగు
> దానికి వలన వర్ణకంబగు. ౯.

అపాయము = విశ్లేషము, భయము = వెఱపు, జుగుప్స = ఏవ, బరాజయము = డయ్యుట, ప్రమాదము = పరాకు, గ్రహణము = కొనుట, విరామము = విరమించుట, అంతర్ధి = మఱుఁగుట, వారణము = వారించుట. అపాయంబునకు - మైత్రుండు రాజ్యంబు

వలన భ్రష్టుండయ్యె. భయంబునకు - చోరునివలన భయపడియె. జుగుప్సకు - పాపంబువలన నేవగించె. పరాజయమునకు - అధ్యయనమువలన డస్సెను, ప్రమాదంబునకు - పాడివలనం బరాకుపడియె. గ్రహణంబునకు - మైత్రునివలన ధనంబు గొనియె. భవనంబునకు - మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణంబునకు - చోరునివలనం గాచె. విరామంబునకు - భోగంబువలన విరమించె. అంతర్ధికి - కృష్ణుండు తల్లివలనఁ దాఁగె. వారణంబునకు - శోకంబువలన వారించె. ఈపంచమికి షష్ఠియుం గొండొకయెడల నగు. చోరునకు వెఱచె. పాపంబున నేవగించె. అధ్యయనంబునకు డస్సె. పాడికిం బరాకుపడియె, మనువునకు నిక్ష్వాకుండు పుట్టె. ఇత్యాద్యు లూహింపునది.

బాలవ్యా. వివరణము. ౨౮౬ I విషయము.

సంజీవని:—౨౮౬ I విష:—అపాయాదులెద్ది యవధిగా జరుగునో యది యపాదానకారకమనిపించుకొనును. తద్వాచకము పంచమ్యంతమనఁగా వలన వర్ణకాంతమగును. రాజ్యకలితుఁడై యుండిన మైత్రుఁడు రాజ్యమునుండి తొలఁగెను. రాజ్యము ధ్రువమై నిల్చెనుగాన నయ్యది యపాదానమయ్యెను. కావున రాజ్యశబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. "ద్వయోః స్సంయుక్తయోః రన్యతరస్య చలనాద్విశ్లేష ఇతిస్థితిః-తత్ర తా దృశచలనా౽నాశ్రయభూతం ధ్రువమ్"(సి.కౌ.౫౮౬సూ. బాలమ. వ్యా.) ఇట్లె భయాదులును దేనివలనఁగలుగునో యది యపాదానసంజ్ఞ గలదగునుగానఁ దద్వాచకము వలన వర్ణకాంతమగును. అపాయాదులకెల్ల సూరి వరుసగ నుదాహృతులనొసంగెను. ఉదాహృతులు ప్రాయికముగా సిద్ధాంతకౌముదిలోనివి. భయమునకు - "చోరాద్బిభేతి" చోరునివలన భయపడియె. భయము చోరునివలనఁగల్గెనుగానఁ జోరశబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. జుగుప్సకు - "పాపాజ్జుగుప్సతే" పాపమువలన నేవగించె. ఏవ పాపమువలనఁ గల్గెనుగాన పాపశబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. (విస్తర.) పరాజ - "అధ్యయనాత్పరాజ

విస్తర. ౨౮౬ I విష:—"ఈసూత్రంబువలన......'చోరభీతి' ఇత్యాది స్థలములయందుఁ బంచమీతత్పురుషంబే తప్పక చెప్పికొనవలయును. షష్ఠీతత్పురుషాదు లశాస్త్రీయంబులు,.........కావుననే సమాసపరిచ్ఛేదంబునందలి తృతీయ

యతే - గ్లాయతీత్యర్థః". అధ్యయనంబువలన డస్సె. డయ్యుటయనఁగా బడలిక యధ్యయనమువలనఁ గల్గెనుగాన నధ్యయన శబ్దము వలన వర్ణకాంతమయ్యెను. ప్రమాద - "ధర్మాత్ ప్రమాద్యతి" పాడివలనం బరాకుపడియె. పాడియనఁగా ధర్మము - నీతి. గ్రహణః—మైత్రునివలన ధనంబుగొనియె. బా. కా. ౮ సూత్రపు వివరణమున, నెఱుఁగు - విను మున్నగునవి గ్రహ్యాదులెయనియు నక్కారణమున "ఈయర్థంబు నీచేత నెఱింగితి. ఈవృత్తాంతము వానిచేతవింటి. పక్షంబున వలన వర్ణకంబగు" అని యుండనగుననియు వచింపఁబడెను. భవనమునకు - "బ్రహ్మణః ప్రజాః ప్రజాయన్తే" మనువువలనం బ్రజలు పుట్టిరి. త్రాణ - "చోరాత్త్రాయతే" చోరునివలనం గాచె. విరామ - "పాపాద్విరమతి". భోగంబులవలన విరమించె. అంతర్ధి - "మాతు ర్నిలీయతే కృష్ణః". కృష్ణుండు తల్లివలనఁ దాఁగె. వారణ - శోకంబువలన వారించె. ఈసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన యపాయాదిస్థలములలోఁ గొన్నిటఁ బంచమికి మాఱుగా 'కు' షష్ఠియు నిల్చుట గలదనుచు సూరి భయ జుగుప్సాపరాజయప్రమాదభవనముల స్థలములలో షష్ఠి నుదాహరించెను. చోరునకు వెఱచె. మొ.

సూత్రంబునొద్ద "దొంగభయము" అనునది పంచమీతత్పురుషంబునకు నుదాహరణమ్ముగా నీయఁబడినది" (బా. గు. ప్ర. కా. ౯ సూ. వ్యా. ౨౧౮ పుట. ద్వి-ము.) గుప్తార్థప్రకాశికా ప్రథమముద్రణమునందును నిట్లేయున్నది. 'దొంగభయము' అనునది పంచమీతత్పురుషమనుట చింతామణి విరుద్ధము. సూరి నిర్బాధమగు 'రామునిబాణము' అనునదితప్పఁ దక్కినయుదాహృతులెల్ల సమాసపరిచ్ఛేద తృతీయసూత్రవివరణమున నాచ్ఛికతత్పురుష సమాసములనె యుదాహరించుట నరయఁగాఁ జింతామణి విరుద్ధముకాని 'దొంగిబయము' అను నాచ్ఛికసమాసమునె యుదాహరించెనని తోఁచుచున్నది. చింతామణిలోని "లోపశ్చ విభక్త్యాదేశ్శబ్దేషు స్యాత్సమాసకాఙ్క్షేషు" అనుసూత్రము సాధ్యసాంస్కృతిక సమాసములందును మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును వచింపఁజాలదు. ఈరెండువిధములగు (సాంస్కృతిక-మిశ్ర.) తత్పురుషములందును షష్ఠీతత్పురుషముమాత్రమె చింతామణి సమ్మతమగునుగాని తక్కిన ద్వితీయాతత్పురుషాదులు సాధ్యములు కానేరవు. షష్ఠీతత్పురుషములందుమాత్రము "షష్ఠీభవేద్ద్వితీయాతుల్యా । తత్పురుష సంస్థితానామ్నామ్" అనుచొప్పున, "రామునియొక్క+బాణము = రామునిన్+బాణము - దొంగయొక్క+భయము = దొంగన్+భయము" అని యేర్పడును. పిదప "ద్రుతస్యసర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచొప్పున నట్టి ద్వితీయాద్రుతము లోపించి "రామునిబాణము - దొంగభయము" అనునవి సిద్ధించును.

ప్రయోగములు:—ఆ. వె. మనుని భుండు ధర్మతనయుండు దాస్యంబు। వలనఁ బాయవలయు వసుమతీశ. (సభా. ౨ ఆ. ౨౫౯.) క. నెమ్మిని ధర్మజు నలువురు। తమ్ములు......పాయంగవలయు దాస్యమువలనన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧ ప.) చ. అనిమిషు లెల్ల వానికి భయంపడుచుండుదు రట్టి (ఆది. ౪ ఆ. 3౭.) తే.గీ. వీరులని పాండుసుతులకు వెఱతు నేను (ఆది. ౬ ఆ. ౧౨౧.) క. విను కర్ణునకే నోడితి। నన నేఁటికి నీవు నోడి తనిలజమాద్రీ। తనయులు మున్నే యోడిరి। మనతోఁ గూడంగఁ గంసమర్దియు నోడెన్ (కర్ణ. 3 ఆ. ౫3.) కం.।పాండవులవలని కీడో। ర్కొ్యుండును లే దధిప......(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮3.) క. క్షితిపతులవలన సముపా। ర్జితమైన ధనంబు......(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౭.) చ. నరవరుఁడైన భీమువలనం బ్రభవించె హిడింబకున్ సుతుం।డు (ఆది. ౬ ఆ. ౨3౫.) కం. చ్యవనునకు సుకన్య కకు। ద్భవమయ్యె ఘనుండు ప్రమతి......(ఆది. ౧ ఆ. ౧౪౫.) తే.గీ. నన్ను ననుచిత కృత్యంబునకుఁ దొలంగఁ। ద్రోచితివి......(కర్ణ. 3 ఆ. ౭౯ ప.) గీ. విద్య యొసఁగును వినయంబు వినయమునను। బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము। ధనము వలనను ధర్మంబు దానివలన। నైహికాముష్మికసుఖంబు లందు నరుఁడు.

నన్నయా. పరేషూండ్యాదిశబ్దేషు। సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః
౨౪౭ విషయము. క్వచిన్నిత్యం క్వచిద్వాస్యా। దహో తేషాం ప్రకా
రితా. (వికృ. అజం. ౮3 కారి. అహో. 3౬౨ పు.)

కల్పతరు. ౨౪౭ విష:—ఉండ్యాదిశబ్దేషు పరేషు = ఉండ్యాదిశబ్దములు పరములగునపుడు, సప్తమ్యాద్యాః-విభక్తయః = సప్తమీప్రభృతులగు విభక్తులు, ప్రయుక్తములగుచుండును. ఈవిధమైన యునికి, క్వచిన్నిత్యమ్ = ఒకప్పుడు నిత్యముగాను, క్వచిద్వాస్యాత్ = కొన్నియెడల వైకల్పికముగాను సంభవించును. ఆసప్తమ్యాదులపై నుండ్యాదులు నిల్వకుండుటయుఁ గలదనియర్థము. తేషామ్ ప్రకారితా = ఆవిభక్తులయు, నాయుండ్యాదుల యునికియొక్కయుఁ బ్రకారిత యనఁగా (ప్రకారమె) రీతి, అహో = వింతయైనది. ఉండ్యాదియను చోటియాది శబ్దముచేత, ఉంచి - కూర్చి - గుఱించి - గుఱిచి-చేసి-తొట్టి - కోలెన్ - కొలెన్- వంటి - బోఁటి - పోని - అట్టి - పోలెన్ - బలెన్ - వలెన్ - అట్లు - కరణి - రీతి - భాతి - ప్రభృత్యర్థకములు మున్నగునవి గ్రహింపనగును. 'సప్తమ్యాద్యాః' అనుటచేత, సప్తమి - ప్రథమ - ద్వితీయ - పంచమి - తృతీయ యనువిభక్తులు చెప్పఁబడుచున్నవి. 'వలనన్ - అందున్ - నన్ - లోన్' అనునవి యుండి శబ్దపరకత్వమున నిల్చును, ఉంచి శబ్దము పరమైనపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును. కూర్చి - గుఱించి

గుఱించి శబ్దములు పరమగునపుడును ద్వితీయయే నిల్చును. ఇవి కర్మప్రవచనీయార్థమునవచ్చు విభక్తులగునపుడు వీనికిఁ బూర్వాగమముగా నుమ్మవచ్చునుగాన నది ద్వితీయ యని భ్రమింపరాదు. (౨౩౫ విష.). చేసి శబ్దము పరమగునపుడు తృతీయావిభక్తి (౨౩౬ I విష.) యనఁగాఁ జేతవర్ణకార్థములు నిల్చును. క్వాచిత్కముగా వలనవర్ణకమును నిల్చును. తొట్టిశబ్దము పరమగునపుడు ద్వితీయావిభక్తి నిల్చును. 'కాలెన్ - కోలెన్' శబ్దములు పరమగునపుడు సప్తమి నిల్చును. కొన్నియెడల నివి పరమగునపుడు సప్తమ్యంతదానన్ శబ్దలోపమునంజేసి భూతార్థవిశేషణము పూర్వపదముగా నిల్చినట్లు తోఁచుటయుఁ గలదు. (ఇతఁడు పుట్టినకోలె = పుట్టినదానంగోలె ౨౧౦ VIII విష.).వంటి మున్నగు నుపమానవాచకములు పరమగునపుడు, షష్ఠీద్వితీయాప్రథమలు యథాప్రయోగముగ నిల్చును. ప్రథమ నిల్చునపుడది ద్రుతపరకమై నిల్చుటయుఁగలదు.తక్కిన మొదలు మున్నగు ప్రభృత్యర్థకములు పర మగునపుడు ప్రథమావిభక్తి నిలుచును. ఇట్టివి సదా తత్తద్విభక్తులకుఁ బరముగా నియతముగాఁ బ్రయుక్తములగుచువచ్చుటంజేసియుత్తరోత్తరవైయాకరణులు కొందఱట్టి శబ్దములు తత్తద్విభక్తుల కనుప్రయుక్తము లనుచు సూత్రించుట సంభవించెను. కాని యవెల్ల ననుప్రయుక్తము లనిపించుకొనవు. వానిలోఁ గొన్ని సాధారణముగా నర్థవంతములై తత్తద్విభక్తులతో నదికి తత్తద్వాక్యములందలి క్రియాదులతో నన్వయించుచుండుటంజేసి యథర్వణుఁడు వీని నట్లుపదేశింపఁడయ్యె. కాని 'చేసి'శబ్దమున కన్వయ మిపుడు స్ఫురింపలేదు. అది లోపించినను దృతీయావిభక్త్యర్థస్ఫూర్తికి భంగములేదు. కావున దాని ననుప్రయుక్తశబ్ద మన్న ననవచ్చును. 'తొట్టి - కోలెన్ - కాలెన్' అనునవియుఁ బ్రభృత్యర్థకములును నుపమానవాచకములగు పోలె ప్రభృతులును లోపించినచో నన్వయభంగమె కల్గునుగాన వాని ననుప్రయుక్తశబ్దము లనరాదు. 'కూర్చి - గుఱించి - గుఱిచి' అనునవియు నర్థవంతములై సుసమన్వితము లగుచున్నను నవి లోపించినను నర్థభంగములేదు గాన వీని ననుప్రయుక్తశబ్దములన్నను ననవచ్చును. (౨౩౫ విష.).ఇవి ద్వితీయావిభక్తిపయి ననుప్రయుక్తము లగునని ౨౩౫ విషయమున విశదీకరింపఁబడెను. 'చేసి' శబ్దము చేతవర్ణకార్థకప్రత్యయములపై ననుప్రయుక్తమగుననియు వలన వర్ణకముపైని సయితె మరుదుగ ననుప్రయుక్తమగుట గలదనియు ౨౩౬ I విషయమున స్పష్టపఱుపఁబడెను. (విస్తర. 1)

విస్తర. I ౨౮౭ విష:—"పరేషాండ్వ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" అనుకారికలో "సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః" అనుపాఠ మహోబలపండితీయ

తొట్టి - కొలెన్ - కోలెన్ - మొదలు - మొదలగునవి పరమగునపుడు ద్వితీయాదులు నిల్చుట కీక్రింది ప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. క. త్రిదశేంద్రుం దొట్టి యష్టదిక్పాలవరుల్. (అర. ౪ ఆ. ౩౭.) చ.........నిన్నుఁ దొట్టి యీ। యనిమిషులెల్ల.........(ఆది. ౪ ఆ. ౩౭.) తరల.........ఉ। త్తరకురూత్తముఁ దొట్టి యుత్తరధారుణీశులు. (సభా. ౧ ఆ. ౨౪౧.) సీ.........ఆ-వె. పరముఁ దొట్టి పాశుపత మాదిగా దివ్య। శరము లిచ్చి రట్టె. (అర. ౧ ఆ. ౩౭౮.) చ. హిమకరుఁ దొట్టి పూరుభరతేశకురుప్రభుపాండు భూపకుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౪.) సీ. జననుత దానివత్సంబు నిన్నటఁగోలె, నుడుగక యఱచుచునున్న యదియును. (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౮.) సీ. గోగ్రహణంబునఁగోలె నెంతయు మెత్తఁబడకుండుదురె వారు... ......(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౨.) సీ.........తే-గీ. ఇతఁడు పుట్టినకోలెను నెపక మెసఁగు। దర్పమునన వర్తిలు. (విరా. ౧ ఆ. ౭౫.) (పుట్టినకోలెను = పుట్టినానం గోలెను.) శా.........భూపాలుఁ డా। రామక్షోణికిఁ జన్ననాఁటఁగోలె (వసు. ౪ ఆ. ౭౬.) క. ఇదిమొదలుంగాన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౫౯.) క. భూసురులాదిగఁ గల జను। లీసుర సేవించిరేని యిదిమొదలుగఁ బా। పాసక్తిఁ బతితు లగుదురు। ....(ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౧.) "నాఁటఁగోలె.........అది సుత (మొదల్కొని) నినుఁ దొట్టి బంధుజనములు ఇత్యాది" (అహో. ౩౬౩ పు.) సంస్కృతమునఁ బ్రభృత్యర్థక యోగమునఁ బంచమి వచ్చును. "కార్తిక్యాః ప్రభృతీతి భాష్యప్రయోగాత్. ప్రభృత్యర్థయోగే పంచమీ. భవాత్ప్రభృతి ఆరభ్య వా సేవ్యో హరిః." (సి. కౌ. ౫౯౫ సూ.) వంటి మున్నగునవి పరమగునపు డీక్రిందిరీతి విభక్తులు నిల్చునని ప్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించెను. (విస్తర. II)

మున నుదాహృతమయ్యెను. "పరేషాండ్యాదిశబ్దేషు। సప్తమ్యాద్యే విభక్తయః।... ......ఆద్యే ప్రథమా ద్వితీయే ఇత్యర్థః. నిన్నుండి........" (అహో. ౩౬౨ పు.) ఈపాఠము పక్షమున "చేసి వలన" శబ్దములకు ముందు తృతీయ నిల్చుట(౨౩౯ I విష.) యుపమాన వాచకములకు ముందు షష్ఠ్యాదివిభక్తులు నిల్చుట మున్నగువిషయములు సంగ్రహింపఁబడఁజాలవుగాన "సప్తమ్యాద్యాః" అనుపాఠమె యథర్వణాభిప్రేత మనఁదగును.

విస్తర. II ౨౪౭ విష:—"అట్లు పోలె బలె వలె శబ్దంబు లివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతమగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానంబులగు నామత దస్మద్యుష్మదాత్మార్థములకు షష్ఠియు, పోలె బలెలు పరంబు లగుచో నామతచ్ఛబ్దార్థ ములకుఁ బ్రథమయు నస్మదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు, వలె పరంబగుచో నామ

ఉండి - ఉంచి:—వీనిని బ్రమాదముగాఁ గొంద ఱాధునికులు 'నుండి-నుంచి' అని వాడుటయుఁ గలదు. ఇవి పంచమీవిభక్తి ప్రత్యయములె యని కొందఱును బంచమీవిభక్త్యర్థప్రకాశకములగు ననుప్రయుక్తశబ్దములని కొందఱును నద్యతనులు తలంచుచున్నారు. ఇవి ప్రయుక్తములగునపుడు సప్తమ్యాదివిభక్తులు వీనికిఁ బూర్వమున నిల్చి వీనితో నన్వయించును. ఉండుధాతు క్త్వార్థకరూపము 'ఉండి' అనునది. ఈధాతువునకుఁ బ్రేరణరూపము 'ఉంచు' అనునది. దీని క్త్వార్థకరూపము

తచ్ఛబ్దార్థములకు షష్ఠియు నస్మదస్మదాదులకు షష్ఠీద్వితీయలయం దెద్దియే నొక్కటియుఁ గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంత మగునపుడు పోలె ప్రభృతులు పరంబగుచో నుపమానంబుల కుపమేయవిభక్తుల యగు. పోలినయెడఁ దచ్ఛబ్ద మేతదాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది. అట్లు 'కరణ్యాదులకు గ్రాహకము. ఉ. పాయకపాకశాసనికి భారతఘోరరణంబునందు నా। రా యణునట్లు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౨౫౭.).........పరికాఁడుబోలె. (ఆది. ౪ ఆ.) ....శా. కానీరా యిటువంటినీతము లనేకంబుల్ నిన్నుఁబోలె వి। న్నాఁడ న్నేను (శాం. 3 ఆ.) తామరపాకు నీరుబలె. (హరి. 3 ఆ.).........ఉ. భీరులఁ బోలె నేల వెఱపించెదు మాటల ముష్టు.........(అర. ౬ ఆ.) క. జ్ఞానులచే మానులచే।.........బద్ధుం డగునే। శ్రీనాథుఁడు భక్తియుతులచేతంబోలెన్. (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) ఉ.........దేవగరుంబలె నవ్యధూటికిం। దొత్తగుచున్ బనుల్ సలుపుదున్. (కళా. ౪ ఆ.)" (3౮ సూ.). "ప్రథమాంతములమీఁద పోలె బలె పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగు. ఉదా:—సమిద్ధహవ్యవహుఁడుం బోలెన్. (హరి. ఉ. ౧౦ ఆ.)......అమృతధారాపాతంబునుబోలె. (అర. ౨ ఆ.)" (3౯ సూ.). "అట్టి పోని బోఁటి వంటి శబ్దంబులు పదర్థకంబులు. బోఁటి తనంతఁ బ్రత్యయార్థంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్లు ప్రభృతిపరకనామాదులకుం బలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు. అందు బోఁటివంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుంబోలెఁ గార్యంబు. పోని పరంబగుచో డు వర్ణకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు. ఉదా:—.........రెండవమన్మథుండునుంబోనివాని. (అర. ౨ ఆ. వ.) నీయట్టి పుణ్యాత్మకుల్ గలరే (భాగ. ౧౦ పూ.) ఎ-గీ. వరుణేంద్ర దేవియుఁ। బోని దాని దేవయానిఁ గనిరెు. (ఆది. 3 ఆ.).........నినుబోంట్లను నమ్మక యేనును బ్రదికెద (శాంతి. 3 ఆ.) ఎ-గీ. నాకు మిమ్మువంటి లోకోత్తరుల కియ్యఁ। గలిగె (వి. పు. ౭ ఆ.) క. మీవంటిగృహస్థుల సుఖ। జీవనము (మను. ౧ ఆ.)" (ప్రౌఢ. ౪3 సూ.).

'ఉంచి' అనునది. "ఉంచి కూడా వల్ల వలన । వంకయుం డీలిపంచమీ" (అధర్వణ వ్యాకరణము. IV కాండ.) అని శరణ్యకర్తగా రొక ప్రమాణవాక్యముగా దీనిం జూపిరి. తిక్కనకు సమకాలికుఁడును వికృతివివేకమునెడి యథర్వణకారికావళిని రచించినవాఁడును నగు నథర్వణుఁ డీయుంచికూడా కారికాకర్త కాఁడు. ఇతఁడు కేవల మాధునికుఁడు. ఇది భ్రమింపఁజేయుటకుఁ జూపిన యొకయర్వాచీనవ్యాకరణకారిక. "ఉంచికన్న పట్టికంటే నుండివలన వంకోండ్యోః జసిసః. ఏతేపంచ మ్యాఃస్యుః" ఇది మఱొక ప్రమాణమఁట. ఇది కేవలము నాధునికమని యనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. (ఆంధ్రకౌముది. బాలక. ౧౯౩-౧౯౪ పు.). "గీ. కాంచి యమ్మంత్రి యచ్ఛోటినుంచి వచ్చె" (కృష్ణరాయవిజయ. IV ౨౬.) (బాలక. ౧౯౪ పు.) ('ఎచ్ఛోటనుంచి వచ్చె' అని శరణ్యమునఁ బొరపాటుగఁబడినది.). ఈయొక్కటిం దప్పఁ దక్కిన ప్రయోగములం దెల్ల (బాలకవిశరణ్యము లోనివి. ౨౦౧ పు.) 'ఉండి' శబ్దము నిల్ప ననువైనస్థలములె. "శా. న । న్నుంచే" అస్పష్టము. పైకృష్ణరాయ విజయపద్యమునందువలెనె "ఉంచి" అనుదానికి ముందు ద్వితీయమాత్రమె నిల్పి సుసమన్వితమగును. ఎచ్ఛోటిని 'ఉంచి' = వదలివచ్చె నని యన్వయము. ఎచ్ఛోట నుంచి యన్నచో నన్వయము కుదురదు. ఎచ్ఛోటను నమ్మంత్రి దేనిని నుంచి రాలేదుగదా. 'ఇంట నుంచివచ్చెను' అన్నచో నింటియం దేదేని యుంచివచ్చెనను నభిప్రేతార్థము సిద్ధించును. ఇట్లె "వనముననుండి వచ్చెను, అచ్ఛోటనుండివచ్చెను, నీరిలోనుండి వచ్చెను." మున్నగు పెక్కు సప్తమీ స్థలములలో "ఉండి" అనునది నిల్పునపు డన్వయము కుదురుపడినట్లు "ఉంచి" అనునది నిల్పినచోఁ గుదురుపడదు. కావుననే సూరి 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగము నంగీకరించి 'ఉంచి' శబ్దానుప్రయోగము నంగీకరింపఁజాలఁడయ్యెను. (విస్తర. III) ద్వితీయావిభక్తిమీఁది యుండి శబ్దప్రయోగమునుగాని యుంచిశబ్దప్రయోగమునుగాని నిర్వహింపఁజాలు ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. శరణ్యకర్తగా రుదాహరించిన యర్వాచీనకవి ప్రయోగములు పెక్కు ప్రకృతమగు నపాదానపంచమీస్థలములు కావు. ఆప్రయోగములలో సప్తమిని 'ఉండి' శబ్దమును నిల్పినచో, సుసమన్వితముగా నుండును.

విస్తర. III ౨౮౭ విష:—పైసందర్భమునుబట్టి "వాఁడు ఇంటిలోనుంచి పుస్తకము తెచ్చెను, అని ప్రయోగించడమే సహజముగా కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯౧ పు.) అనువాక్యము సరి కాదని స్పష్టపడుచున్నది. "ఉంచి"కి వదలి అనే అర్థ మెట్లు చెప్పఁగలిగిరో మాకు తెలియదు" (బాలక. ౧౯౨ పు.) ఏల తెలియదో ఉండునట్లుచేయు = ఉంచు, ఉండిపోవునట్లుచేయుట యనఁగా వదలివేయుటయేకదా.

ఉ......పురివెల్వడినప్పటనుండి నీమొగం। బున్న తెఱంగుఁ గాంచి దిగులొందుచు నుందు......" మొ. (బాలక. ౧౯౫ పు.). క. అప్పటనుండియు నెవ్వగ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯.) (అప్పటన్+ఉండి యిప్పటికిని నెవ్వగఁ గప్పికొనిన.) సంస్కృతమున నపాదానార్థమున "గృహా దాజగామ-వనా దాజగామ" అనురీతి నపాదానపంచమి వచ్చుచుండును. తెల్గునందును నట్లె బాల- కారక- ౯ సూత్రము చొప్పున గృహము వలన వచ్చెను. వనమువలన వచ్చెను. అనురూపములు సంస్కృతానుకారులయి సాధువులు కానోపును. ప్రయోగములు:—క. విద్యయొసఁగును వినయంబు వినయమునను। బడయుఁ బాత్రత పాత్రతవలన ధనము। ధనమువలనను ధర్మంబు దానివలన। నైహికాముష్మికసుఖంబు లందు నరుఁడు చ. నరవరుఁ డైన భీమువలనం బ్రభవించె హిడింబకున్ సుతుం। డు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౩౫.) (౨౮౬ I విష.). ఇట్టి వలనవర్ణకముయొక్క యర్థమును బ్రకాశింపఁజేయుచు దీనిపై 'ఉండి' శబ్ద మనుప్రయుక్తమగునని సూరి సూత్రించెను. అది సరికాదు. అట్టి ప్రయోగములు మృగ్యములు. ఒకటి రెండు ప్రయోగము లున్నను నందలి 'వలనన్' అనునది యాపవిభక్తిక వలనుశబ్దపు సప్తమ్యంతరూపమనియు నట్టి సప్తమి యధికరణార్థకమయి యచటి యుండుధాతు క్త్వార్థముతో నన్వయించుననియుఁ గ్రహింప వలయును. ఆ-వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు। వలన మేఁగురూపకలితుఁ డైన। విష్ణువలనఁ ద్రిపురవిజయిమౌళివలన। నుండి హిమనగమున నొలసె గంగ. (అను. ౨ ఆ. ౧౧౭.). వలనుశబ్దమున కిట్టి యాపవిభక్తికసప్తమ్యర్థకప్రయోగములు ప్రసిద్ధములెయ్యెయున్నవి. సీ. కమలాక్షి యొవ్వరి।యింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ। బెఱవారు సనకుండ. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౧౫.) సీ. వడి దాని పోయినవలనిఁ జూచు. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬.) సీ. వర్గత్రయంబున వలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు మెలఁగు చుండ. (శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౦.)

సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయంబు లన్నిటిమీఁదను 'ఉండి' శబ్దము సుసమన్వితమై యుండును. ఇయ్యది మహాకవి ప్రయోగసమ్మతము. సీ.........గీ. ఇతఁ డపూర్వమనుజుఁ డెందుండివచ్చెనో.........(ఆర. ౨ ఆ. ౩౯.) సీ.........కావున దేవి యిద్దేవపథము। నందుండి వసుమతి కొందంగఁ జను దేరవలయు. (ఆర. ౩ ఆ. ౭౦ ప.) సీ.........హరుశిరంబు। నందుండి భువనైకవందిత సురనది, ధరణీతలంబున కరుగుదెంచి. (ఆర. ౩ ఆ. ౭౩.) గీ. అద్దనుజవరుని తనువునందుండి.........పురుషుండు వెడలిన. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౮౧.) క.........సనత్కుమారుఁడు మహికిం। జనుదెంచె బ్రహ్మలోకం। బుననుండి

(ఆది. 3 ఆ. ౯౧.) క.........వచ్చెన్ గగనం । బుననుండి కమలమిత్త్రుఁడు (ఆది. ౫ ఆ. ౨౦.) సందర్భయోగ్యపదవ్యవధానమును గలదు. వచన. ఎందేనినుండి యొక్కమహాముని వచ్చి. (ఆది. 3 ఆ. ౧౮౦.) వచన.........బుషు లెందేనినుండి యాత్రాపరులై కురుక్షేత్త్రంబునకుం బోదురు. (అర. ౨ ఆ. ౨౬౪.)

ద్వితీయమీఁది యుండికిఁ బ్రాచీనమహాకవి ప్రయోగములు కన్పట్టలేదు. "వనమునుండి వచ్చెను - గృహమునుండి వెడలెను" మున్నగు వ్యావహారికవాక్యములు సాధువులనువారు సయితము "వనమున్+ఉండి - గృహమున్+ఉండి" అని ఛేదముచేసి యచటి ద్వితీయకు "ఇతరత్రచద్వితీయా" అనుచింతామణిసూత్త్రము చొప్పున (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ. వివరణము.) సప్తమ్యర్థము చెప్పుకొనుటకన్న వేఱగు ప్రాచీనవైయాకరణసమ్మతమార్గము లేదుగదా. కావున నెచ్చటనైన 'ఉండి' శబ్ద పూర్వసప్తములెల్ల నధికరణార్థకములె యనియు నవి యుండుధాతుక్త్వార్థకమగు 'ఉండి' శబ్దముతో నన్వయించుచున్నవనియు నెన్నవలెను. వాని నపాదాన పంచమి కాదేశములుగా సూరి సూత్త్రించుటయు, నచటి 'యుండి' శబ్దము విభక్త్యర్థద్యోతక మగు ననుప్రయుక్తశబ్ద మనుటయు సరికాదు. ఈక్రింది యుదాహరణములలోని "ఉండి" శబ్దములేని యంద్వాదిసప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయములును ద్వితీయాప్రత్యయములును నపాదానార్థకపంచమికాదేశములె ('అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్చాన్యా' అనుచొప్పున) యనియు నధికరణార్థకములుగాని కర్త్రర్థకములుగాని కానేరవనియుఁ జెప్పుట యుక్తము. ఉండిశబ్దములేని సప్తమికిఁ బ్రయోగములు:—క. వడినది వీపున వెడలిన (అశ్వ. ౪ ఆ. ౬౪.) ఉ.........తన్ముఖనేత్త్ర నాసికా । ద్వారములందు వెల్వడియె దారుణవహ్నిశిఖాకలాపముల్. (అర. ౪ ఆ. ౪౧౦.) (ద్వారములందున్ = ద్వారములవలన) (అపాయార్థపంచమి.). క. నలుఁ దొల్లి యాక్రమించిన । కలి కర్కోటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నొడలన్ । వెలువడి............... (అర. ౨ ఆ. ౧౭౯.) వ. నాయం దధికధనంబుఁ గొనిపొమ్ము. (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯3.) (ఇవి గ్రహ్యాదియోగజపంచమి.) క..........ముఖనేత్త్రనాసికా రంధ్రములం । దనవరతరోషపావక । జనితశిఖావితతు లక్కజంబుగ వెడలెన్. (అర. ౬ ఆ. 3౧౬.) చ......నూతిలో । వెలువడఁ గోమలిం దిగిచె. (ఆది. 3ఆ. ౧౪౪.) (విస్తర. IV) చ..........నీరిలో । ను వెడలకుండి కూర్మ మతనుస్థితి. (అను. ౧ ఆ. ౨3౨.) సీ.........నరేంద్ర.........మనువర్యునీయందుఁ బడయు నెన్నిక...

విస్తర. IV ౨౪౭ విషః—"వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసప్తములమీఁది యుండికి లోపంబు బహుళంబుగానగు. (ద్వితీయమీఁదనున్న యుండి కొక్క

...............వచ్చితి, ననురాగవతినైన ననువరించి । పడఁగూము నాయం దపత్యంబు. (మనుచ. ౬ ఆ. ౯౮.) ఇట్టియెడల "అందు" విభక్తికి లేని 'వలన' వర్ణకార్థము నంగీకరించి, సూ. రా. నిఘంటుకర్త లుదాహరించిరి. (చూ. సూ. రా. ని. అందు శబ్దమునొద్ద.) ఈపక్షమున నీక్రింది ప్రయోగములచొప్పున ద్వితీయా 'ను' ప్రత్యయమునకును వలన వర్ణకార్థము నేల యంగీకరింపలేదో తెలియకున్నది. ఉండిలేని ద్వితీయా ప్రయోగములు. చ.........చే దినం । దను తనువున్ బృహద్రుధిరధారలు బోరన మీఁది కొల్కఁగన్. (సభా. ౨ ఆ. ౬౮ ప.). (విస్తర V) ఉ.........పృథుదేహము వెల్వడి తేజమంబరం । బెల్ల వెలుంగవచ్చి. (సభా. ౨ ఆ. ౬౯.) క.........విద్యాధరసములు పురము వెల్వడిరి. (ఆర. ౧ ఆ. ౧౪౭.) ఉ.........కూ । ర్మము గడంగి నీర్వెడలి. (అను. ౧ ఆ. ౨౩౩.) (నీర్వెడలి = నీరిని వెడలి = నీరివలన వెడలి.). శా.........మృత్యువున్ । గావం గోరు బహుప్రకారముల లోకంబు......(నిర్వ. 3 ఆ. ౬౯.) (మృత్యువున్ గావన్=మృత్యువు వలనఁ గావన్. త్రాణార్థకపంచమి.)

ప్రయోగమైనఁ గలదా.). బహుళగ్రహణముచే నందు మీఁదియుండికి లోపంబు కలుగదని యెఱుంగునది. ఈసూత్రము నిట్లు చెప్పుట కంద్వితరసప్తమ్యర్థకవర్ణకంబులమీఁది యుండికి లోపంబు వచ్చుట ప్రయోజనంబు" (ప్రౌఢ. కార. ౧౧ సూ.) పైరీతి నందువర్ణకముమీఁది యుండిలోపమును జూచికొనక ప్రౌఢవ్యాకర్త ప్రమాదపడి వ్రాసెను. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యీప్రౌఢవ్యాకరణవిషయములఁ దనగ్రంథములో నెక్కించెను. "బహుళగ్రహణముచేత వనమందుండి వచ్చెను ఇత్యాదులందలి యుండికి లోపంబు గలుగదు........." (బా. గు. ప్ర. కార. ౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

విస్తర. V ౨౮౭ విష:—పయిరీతి నుండి లేనిస్థలములందు బహుళముగా వలనకు ద్వితీయా సప్తమ్యాదేశములుగల ప్రయోగములు వెలయుచుండఁగాఁ జేటికావ్యాఖ్యాత యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట కేవల మపరిశీలనమూలకము. "ఉండి లేని వలన వర్ణకమున కీవిధి గలుగదని గ్రహించునది. (౨౭౭ పుట.). "ద్వితీయ మీఁద నున్న యుండికిని సప్తమ్యర్థకముమీఁద నున్న యుండికిని లోపము ప్రాచీన ప్రయోగములం దగపడమిం జేసి (యు) సూరి త్రిలింగలక్షణశేషమార్గము నాదరింపఁ డయ్యెను.........ఇట్టి యుండి లోపించిన ప్రయోగములు తొలుతటి తెలుఁగుఁ గబ్బముల మృగ్యములయ్యె. నన్నయప్రయోగముల నుండి పరముగా సప్తమియే దృష్టము." (౨౭౮ పు.) (బా. సా. వే. కార. ౧౧ సూ. వ్యాఖ్య.)

ఉండిపదం బౌకానొకచో వలనవర్ణకంబున కను
ప్రయుక్తం బగు. ౧౦.
హిమగిరివలననుండి గంగ వొడమె. నాకంబువలన
నుండి నారదుండు వచ్చె.

బాలవ్యాకరణ విపృతి. ౨౪౭ I విష.
ఉండిశబ్దము పరంబగునపుడు వలనకు ద్వితీయాసప్త
ములు ప్రాయికంబుగ నగు. ౧౧.
వనమునుండి వచ్చె, వనమందుండి వచ్చె, ఊరినుండి
వచ్చె, ఊరనుండి వచ్చె. వనమునుంచి - ధనమునుంచి
యని యుంచి శబ్దానుప్రయోగంబుతోఁ గొందఱు
వ్యవహరించెదరు. కాని యది సాధుకవిప్రయోగా
రూఢంబుగాదని యెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౪౭ I విష:—౧౦ సూ. వ్యాఖ్య:—వలన పై ననుప్రయుక్త మగు "ఉండి" శబ్దమునకుఁ బ్రయోగములు మృగ్యంబులనియు నేదే నొకటి రెండుస్థలములు దొరకినను నందలి 'వలనన్' అనునది యపాపవిభక్తిక వలనుశబ్ద సప్తమ్యంతరూపమె యనఁదగియుండుననియు నీవలకు వ్రాయఁబడెను. (౨౪౭ విష.). ఆ-వె. విష్ణుపదమువలన విధునివలన సూర్యు । వలన మేరురూపకలితుఁడైన । విష్ణు వలనఁ ద్రిపురవిజయిమౌళివలన । నుండి హిమనగమున నొలసె గంగ. (అను. ౨ ఆ. ౧౧౮ ప.). ఇందుఁ బెక్కు వలనల కొక్క యుండిశబ్దము నిల్పఁబడుటయు నిందలి 'వలనన్' అనునది ప్రత్యేకపదమనుటకు సహకారియగుచున్నది. వివిధసప్తమ్యంత ముల మీఁదను 'ఉండి' శబ్దము నిల్చుచుండుటయు నద్దానితో నట్టి సప్తమ్యంతము లన్వయించుచుండుటయు బహుప్రయోగప్రదర్శనపూర్వకముగా నీవలకుదాహరింపఁ బడెను. (౨౪౭ విష.). అట్టి విషయమునె "పరేష్వాంధ్యాదిశబ్దేషు । సప్తమ్యాద్యా విభక్తయః" అను నథర్వణకారిక విశదీకరించుచున్నది.

౧౧ సూ. వ్యాఖ్య:—"వనమందుండివచ్చె - ఊరనుండివచ్చె" అనురీతి సప్తమ్యంతప్రయోగములు మహాకవిసమ్మతములు నథర్వణసమ్మతములు (౨౪౭ విష.) నయి యున్నవిగాని వానిలోని యందువర్ణకము వలన కాదేశముగా వచ్చినదనుట సరికాదు. ఉండిశబ్దముతో నన్వయించుచున్న యచటి 'అందు' వర్ణక మధికరణార్థ కము. సంస్కృతములోని యపాదానపంచమీస్థలములు పయిరీతిని 'ఉండి' శబ్దముతో నన్వయించు నధికరణార్థకసప్తమిచేఁ దెలుఁగున వచింపఁబడునని యెఱుంగునది. కా..........నన్నుఁ జూడఁ జనుదే వెన్నాళ్ళనో యుండి" (పాండు. 3 ఆ.)

అనురీతి ప్రయోగములందలి 'ఉండి' శబ్దము ప్రభృత్యర్థకముగానఁ బ్రకృతమగు నపాదానార్థస్థలవిషయకము కాదని కొందఱయాశయము. "ఉండి - అవ్య...... ర. ప్రభృతి (మొదలుకొని) అనునర్థమును దెలుపును. ఉ.........సుధారసము చింది పయింం దిగువాఱ నంతనుం। డి న్నేల సన్నగిల్లు. (విజ. వి. ౧ ఆ. ౭.) (అంత నుండిన్.........అదిమొదలుకొని) (అంతన్, అనునది ప్రథమాంత మెట్లగును ?)" (సూ. రా. ని.). "నాటనుండి - నేఁటనుండి - ఇంతటనుండి - అంతటనుండి. అవని రాజ్యభరంబుఁ బూనిన యంతనుండి.........ఇత్యాది వచన మాచార్యస్య. అందుండి పలికి రప్పుడు ఇత్యాదౌ 'ఉండి' శబ్దస్య స్థిత్యేత్యస్య పర్యాయత్వమ్..." (అహో. 3౬3 పు.) అని యహోబలపతి వ్రాసెను. పైవానియందును నుండిశబ్ద మునకు సప్తమితో నన్వయము కుదురకపోలేదు. ప్రభృత్యర్థకములకునుముందుఁ బ్రథమ నిల్పుట యుక్తము. ఇంక "వనమునుండివచ్చె-ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని ద్వితీయమీఁద నుండిశబ్దము నిలిచి యపాదానపంచమ్యర్థమును వచించు ప్రయోగ ములు ప్రాచీనమహాకవి గ్రంథములందుఁ గన్పట్టలేదు. "గుడినుండే గుడిరాళ్లు మ్రింగుట-అని రుక్మాంగదచరిత్ర ప్రయోగము కనబడుతున్నది" (బాలక. ౧౯3 పు.). అని శరణ్యకర్తగారు వ్రాసిరికాని యీప్రయోగము ప్రకృతమగు నపాదాన పంచమీస్థలము కాదు. అధికరణార్థకము. ఏవేని యర్వాచీనప్రయోగములలో "వనమునుండివచ్చె - ఊరినుండివచ్చె" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడినను నచటి ద్వితీయ "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచోప్పున సప్తమ్యర్థకమెకాని యపాదాన పంచమ్యర్థకముకాదని యచటి "ఉండి" శబ్దముతోడి యన్వయము విశదపఱుపఁ గలదు. వనమున్ = వనమందు, ఉండి = ఆవఱకునుండి, వచ్చె నునర్థ మచట సుసంగతముగా నుండును, ఇట్లె యంతటను నెఱుంగునది. "నన్నుండి - నిన్నునుండి - వారినుండి - వీరినుండి - మమ్ముండి - మిమ్మునుండి - అందుండి - ఎందుండి - ఇందుండి........." (అహో. 3౬౨ పు.) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁ బడెను. వీనియందలి 'అందుండి' మున్నగునవి సప్తమ్యంతములె. 'నన్నుండి' మున్నగునవి కవిప్రయుక్తములయినచో నట "ఇతరత్రచ ద్వితీయా" అనుచింతామణి సూత్రముచొప్పున సప్తమ్యర్థమునవచ్చిన ద్వితీయలే యని చెప్పవలసి యుండును. "ఉండి - అవ్య.........3 హేత్వర్థకము. క. నిన్నుండి వీనిరూపముఁ । గన్నులఁ జూడంగఁ గలిగె.........(అని. ౨ ఆ. ౧3౭.) (నిన్నుండి = నీవు కారణ ముగా.........)" (సూ. రా. ని.). ఇచట "నిన్నున్ = నీయందు = నీసహాయ మందు, ఉండి = ఉండుటచేత" అని యర్థముచేసినచో హేత్వర్థకత్వము లభింపఁ

గలదు, అజడస్థలములందును ద్వితీయవచ్చుటకవిప్రయుక్తమగుట నది విరుద్ధము కాదు, "ఒక్కొకచో భూతార్థకాసమాపక్రియ హేత్వర్థకంబగు. ఉదా:—రాహు కంఠము దెగి దేహము ధరణిఁబడియె. (భార. ఆది. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౫ సూ.). "వనమునుంచి - ధనమునుంచి........." అనువాక్యముచే సూరి 'వనమునుంచి వచ్చెను' ఇత్యాదివాక్యముల నంగీకరింపకుండుట యుక్తమె కాని కొన్నియెడల ద్వితీయమీఁది 'ఉంచి' శబ్దప్రయోగము సుసమన్వితమగుచుండుట చేత నట్టియెడల నర్వాచీనకవిప్రయోగములనుబట్టి సాధుత్వము నంగీకరించుట యుక్తము. 'మంచమునుంచి దిగెను' అనుచో మంచము నచట నుంచివేసి దిగె ననునర్థము సుసమన్వితమగుచున్నదిగదా. పరేష్వాఙాదిశబ్దేష్విత్యాద్యర్థర్వణ సూత్రములోని యాదిశబ్దముచే 'ఉంచి' శబ్దమును ప్రయోగానుసారముగ గ్రహించుట యావశ్యకము. "కాంచియమ్మంత్రి యెచ్చోటినుంచివచ్చె" (కృష్ణరాయవిజయము. IV ౨౬౦ బాలక. ౧౯౪ పు.) ('ఎచ్చోటనుంచి' అనుపాఠము ముద్రణసంస్కర్తృప్రమాదకృతము.). ౨౪౭ విషయమున "ఉండి - ఉంచి' అను వానినిగుఱించి విపులముగ వివరింపఁబడెను. (విస్తర.)

సర్వవిభక్తిః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం, చిం, హలం. ౧౫ కారి, అహో. ౪౨3 పుట.)

అన్యారాదితరర్తేదిక్ శబ్దాఞ్చూత్తర పదాజాహి యుక్తే. (౨-3-౨౯.) ఏభిర్యోగే పఞ్చమీ స్యాత్. అన్యేత్యర్థగ్రహణమ్. ఇతరగ్రహణం ప్రపఞ్చార్థమ్ - అన్యో భిన్న - ఇతరో వాకృష్ణాత్. ఆరాద్వనాత్ - ఋతేకృష్ణాత్ - పూర్వోగ్రామాత్......చైత్రాత్పూర్వః ఫాల్గునః.............ప్రాక్ ప్రత్యగ్వా గ్రామాత్ ....(సి. కౌ. ౫౯౫ సూ.)

నన్నయా.
౨౪౮ విషయము.

కంఠేఽన్యారాదాదేః. (ఆం. చిం. అజం. ౮ కారి, అహో. ౨౭3 పు.)

విస్తర. ౨౪౭ I విష:—"ఉండిపదంబు పరంబగుచో వలన కందువర్ణక మట్లు నవర్ణకంబు నగు" (ప్రౌఢ. కా. ౧౦ సూ.). "వలన కాదేశంబగు ద్వితీయాసప్తముల మీఁది యుండికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు.........బహుళగ్రహణంబుచే నందు మీఁదియుండికి లోపంబు కలుగదు........." (ప్రౌఢ. కార. ౧౧ సూ.) అని యిట్లు బాలవ్యాకరణమును సవరించుచుఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తయు ద్వితీయాసప్తములు వలన కాదేశమనియె వచించెను.

కల్పతరు. ౨౪౮ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతము - పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియే మూలము. అన్యారాదిత్యాది:—అన్య = అన్యశబ్దార్థకములగు 'ఇతర - భిన్న' మున్నగుశబ్దముల యోగమందును, ఆరాత్ = దూరసమీపార్థకశబ్దముల యోగమందును, ఇతర - ఋతే - దిక్శబ్దాఞ్చూత్తరపద - ఆచ్ - ఆహియుక్తే = 'ఇతర - ఋతే' అనుశబ్దములయు, అఞ్చ్ధాతూత్తరపదకములగు దిక్శబ్దములయు, ఆచ్ - ఆహి ప్రత్యయాంతములయు, యోగమునందును బంచమీస్యాత్ = పఞ్చమీ విభక్తియగును. అన్యశబ్ద మనార్థపరమగుటచే సూత్రములోని 'ఇతర' శబ్దమనార్థాదుల విస్తృతిని దెల్పును. ఉదా:—అన్యో - భిన్న - ఇతరో వా కృష్ణాత్ = కృష్ణు కంటె = కృష్ణునకు - నన్యుఁడు - భిన్నుఁడు - ఇతరుఁడు. ఆరాద్వనాత్ = వనము కంటె = వనమునకు - దూరము సమీపము. ఋతే కృష్ణాత్ = కృష్ణునికంటె = కృష్ణునకుఁ దప్ప, పూర్వో గ్రామాత్ = గ్రామముకంటె = గ్రామమునకుఁ బూర్వము. చైత్రాత్పూర్వః ఫాల్గునః = చైత్రమునకంటెఁ=జైత్రమునకు-బూర్వము ఫాల్గునము. ప్రాక్ - ప్రత్యగ్వా వనాత్ = వనముకంటెఁ = వనమునకు - దూర్పు - పడమర. మొ. పైస్థలములందుఁ దెల్గున "కు" వర్ణకమునకును వాడుకగల్గుటంజేసి యట్లు చూపఁబడెను.

కంటేఽన్యారాదిత్యాది:—అన్యారాదాదేః = అన్యారాదిత్యాది పాణినీయ సూత్రసిద్ధమగు పంచమిచోట, కంటే = కంటెవర్ణకమగును. సంస్కృతమున హ్రస్వ వక్రములు లేమింజేసి భట్టారకునిచే "కంటే" అని ప్రయోగింపఁబడినను నచట 'కంటెన్' అనునదియే యుద్దేశింపఁబడినదని యెఱుంగునది. ఉదా:—రామునికంటె నితరుఁడు, వనముకంటె = వనమునకు దగ్గఱ. మొ. ప్రయోగములు:—చ...... అంబుజనాభునిఁ బ్రీతుఁజేయుకం। టెను హితమైనకృత్య మొకటిఁ గలదే...... (ఉద్యో. ౩. ఆ. ౧౫౭.) ఒకటి = వేఱొకటి, ఒకటి యన్యార్థకము. "ఏకే ముఖ్యాన్య కేవలాః" అని యమరము. ఒకటిశబ్ద మేకశబ్దార్థకము. సీ. ఇంత। కంటెను గష్టంబు గలదె యొండు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౯.) అధికహీనాదిశబ్దయోగమునందును "కంటె" వర్ణకమగును. ఉదా:—నీకంటె నధికుఁడు. మొ. ఇట్టి 'కంటె' వర్ణకముచోట'కు' వర్ణకము నిల్చుటయుఁ గలదు. "అధికశబ్దేన యోగే సప్తమీ పఞ్చమ్యావిష్యేతే." 'తస్మిన్నధికమ్' (సి. కౌ. ౧౦౪౬ సూ.) ఇతి, 'యస్మాదధికమ్' (సి. కౌ. ౬౪౫ సూ.) ఇతి చ సూత్రనిర్దేశాత్" (సి. కౌ. ౬౪౩ సూత్రపువివరణము.) అని సంస్కృతమునందును నధికశబ్దయోగమునఁ బంచమి యంగీకరింపఁబడెను. క...... ప్రజా। పరిపాలనంబు

కంటెను । ధరణీశ విశేష మొండు ధర్మము గలదే. (అర. ౧ ఆ. ౨౫౫.). పెక్కుశబ్దముల కొక్క 'కంటె' వర్ణకము నిల్చుటయుఁ గలదు. ఉ. సూతసుతుండు వీఁడనక సూనుల తమ్ములకంటె నాకు సం । ప్రీతి యొనర్చి. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౩౯ ప.) కువర్ణక స్థితికిఁ బ్రయోగము:—గీ......జలపూర్ణమంగళకలశమునకుఁ । బాద్యమునకును గుశలసంప్రశ్నమునకు । మిగుల నొండు జనార్దను మెచ్చుగాదు. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౬౦.) ఉ.........ఉ । ర్వీశరుఁ డాత్మశక్తి కతిరిక్తములైన సముద్యమంబులన్. (శాంతి. ౩ ఆ. ౧౭౨.) క. నిలువిద్య నొరులు నీక । గ్గలముగ లేకుండ నిన్నుఁ గఱపుదు.........(ఆది. ౫ ఆ. ౨౩౯.). కంటె వర్ణకమున కర్వాచీన రూపము 'కన్న' అనునది. చ.........అ । న్ననదముకన్నఁ దిన్ననయి. (వసుచ. ౨ ఆ. ౫౬.) క. నిన్నుఁ జెఱఁగొన్న హైహయు । కన్నం దోర్వీర్య మెక్కుడగు భార్గవు లీ । లన్నిర్జించినరాముని । కన్నను శూరుండు ముజ్జగంబులఁ గలఁడే. (చమత్కార రామాయణము. అప్పక. ౩ ఆ. ౨౩౭ ప.)

కంటె వర్ణకం బన్యార్థాదియోగజంబగు పంచమి
కగు. ౧౨.

బాలవ్యా. రామునికంటె నన్యుండు ధానుష్కుండు లేఁడు.

వివరణము. లోభఁబుకంటె నితరంబు దోషంబు లేదు. ఇచట

౨౪౭ I విషయము. షష్ఠియు నగు. రాముని కన్యుండు ధానుష్కుండు
లేఁడు. అన్యము - ఇతరము - పూర్వము - పరము -
ఉత్తరము ఇత్యాదు లన్యాదులు.

సంజీవని. ౨౪౭ I విష:—అన్యార్థాదియోగజంబగు అన్యారాదిత్యాది పాణినీయసూత్రోక్తశబ్దయోగమునఁ గల్గుపంచమికి "కంటె" వర్ణకంబగు నని యర్థము. ధానుష్కుండు = ధనుర్విద్యాకుశలుండు. ప్రయోగాదులెల్ల ౨౪౭ విషయమున విస్తరింపఁబడెను.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. ౧౫ కా.
హాలం. అహో. ౪౨౩ పు.)

నన్నయా. షష్ఠీపంచమ్యౌ విభక్తే (౨-౩-౪౨.) విభాగో విభక్తమ్. నిర్ధా

౨౪౯ విష. ర్యమాణస్య యత్ర భేద ఏవ తత్ర షష్ఠీపంచమ్యౌ స్యాతామ్.
మాథురాః పాటలిపుత్రకేభ్య ఆఢ్యతరాః. (సి. కౌ.
౬౩౯ సూ.)

కల్పతరు. ౨౪౯ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

పఞ్చమీత్యాది:—విభక్త మనఁగా విభాగము. నిర్ధారణావధికిని నిర్ధార్యమాణమునకును నెచట భేదమె యుండునో యచట నిర్ధారణావధివాచకముకంటెఁ బంచమి వచ్చునని యర్థము. ఉదా:—మాథురాః = మథురాదేశీయులు పాటలిపుత్రకేభ్యః = పాటలీపుత్రవాసులకంటె, ఆఢ్యతరాః = అధికధనవంతులు. ఇచట మాథురులు పాటలిపుత్రవాసులును బరస్పరము భిన్నులు. నిర్ధార్యమాణులు మాథురులు. నిర్ధారణావధిభూతులు పాటలిపుత్రవాసులు. కావున నిర్ధారణావధివాచక పాటలిపుత్రశబ్దమునకంటెఁ బంచమి యయ్యెను. "అత్ర మథురాదేశీయత్వ పాటలిపుత్ర దేశీయత్వయోః గోత్వాశ్వత్వవత్ విరోధాత్ కథంచిదపి తద్రూపేణ నాఽభేదఇతి నిర్ధారణావధేః పఞ్చమీతిభావః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. ౬౩౯ సూ.) "కాకాత్ కోకిలః కృష్ణః ఇత్యాది నిర్ధారణే పఞ్చమ్యేవ నతు షష్ఠీసప్తమ్యావితి వక్తవ్యమ్" (ముగ్ధ. దుర్గా. ౩౧౩ సూ.) కాక కోకిలములు పరస్పరవిభిన్నములు గాన నిర్ధారణావధివాచకము పఞ్చమ్యంతమయ్యెనని భావము. షష్ఠీసప్తములు వచ్చెడి నిర్ధారణముగల "మనుష్యులలో క్షత్త్రియుఁడు శూరుఁడు" మున్నగుచోటు లందు క్షత్త్రియులును మనుష్యులే కాన నిట్టి కేవలభేద మచట లేదని తాత్పర్యము. పైరీతిని సంస్కృతమున "పఞ్చమీవిభక్తే" అనుసూత్రముచొప్పున "కాకాత్ కోకిలః కృష్ణః" మున్నగుచోట్లఁ బంచమియే వచ్చునుగాని తెలుఁగున "కాకముకంటెఁ గోకిలము నల్లనిది. కాకమునకుఁ గోకిల నల్లనిది" అని యిట్లు పంచమియు షష్ఠియుఁ బర్యాయమున నగును. క. భూరిగుణోన్నతు లనఁదగు। వారికి ధీరులకు ధరణి వల్లభులకు వా।క్పారుష్యము సన్నె మహా।దారుణ మది విషముకంటె దహనము కంటెన్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭ ప.) ఆ-వె. కర్ణు నగవు లోకగర్హితుం డగు దుస్స। నేను చెయిది కంటె.........నామనంబు.........నేర్చుచున్నయది. (అర. ౧ ఆ. ౧౩౯.) క. నర సిద్ధసాధ్యవిద్యా। ధరసురకన్యకలకంటె దమయంతియ సుం। దరి.........(అర. ౨ ఆ. ౩౧.) చ. నుతజలపూరితంబులగు నూతులు నూటికంటె సూనృత। వ్రత యొకబావిమేలు మఱిబావులు నూటికంటె నొక్కస। త్క్రతువది మేలు తత్క్రతుశతంబునకంటె సుతుండు మేలు త। త్సుతశతకంబుకంటె నొకసూనృత వాక్యము మేలు భూవరా. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౪.) సీ. నీకంటె హరి బుద్ధిలేకయే నిజనేత్రకమలంబు పూన్చి చక్రంబు గొనియె। మఘువుండు నీకంటె మరులైయె క్రతు

తతి, నర్చించి దేవేంద్రుఁడై వెలింగె। నిఖిలదేవాళియు నీకంటె నవివేకులయిరి సేవించి భోగాత్ములైరి। .... (నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౧౬౪ ప.) (ఇందు హరి ప్రభృతులు నీకంటె నెక్కువవారని యర్థము నెన్నునది.) షష్ఠికిఁ బ్రయోగములు:— తే.గీ. విత్తరతకుఁ గడుమేలు వృత్తరతి. (అర. ౪ ఆ. ౧3౦.) క.........నాక కాదీ। త్రిలోకముల కధికుఁ జూచితిమి యొకయెఱుకున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౬౫.) క.........పుణ్య। వ్రతచర్యను నీవ యెల్లవారికి నత్యు। న్నతుఁడవు......... (అర. ౨ ఆ. ౨3౮ ప.) తే.గీ. సాధ్యులకు దేవతలకుఁ బ్రజాపతులకు। శాశ్వతుఁడితండ యని. (ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౪ ప.)

కంటె వర్ణకంబు నిర్ధారణ పంచమికగు. ౧3.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ఎచ్చట నిర్ధార్యమాణంబు జాత్యాదులచే భేదంబె కలిగియుండు నచటం బంచమి యగు. ఆపంచమికిం

౨౪౯ I విషయము గంటె వర్ణకం బగునని యర్థము. జానపదులకంటె నాగరులు వివేకులు. మానహానికంటె మరణము మేలు.

సంజీవని. ౨౪౯ I విష:—జానపదులు పల్లెలయందు వసించువారు, నాగరులు = పట్టణవాసులు. జానపదత్వనాగరత్వములు పరస్పరము కేవలము విభిన్నములు. నాగరులు వివేకులుగా నిర్ధారణము చేయఁబడెను గాన నిర్ధార్యమాణ నాగరులు జాతిగుణక్రియాద్రవ్యములచే నిర్ధారణావధిభూతజానపదులకంటె భేదమే కలిగియుండుటం జేసి నిర్ధారణావధివాచకజానపదశబ్దము కంటె వర్ణకాంత మయ్యెనని గ్రహింపవలయును. ఇట్లె యంతటను నెఱుంగునది. ఇందులకు మహాకవిప్రయోగములు ౨౪౯ విషయమునఁ జూపఁబడెను. అట్టి ప్రయోగములనుబట్టి "జానపదులకు నాగరులు వివేకులు - మానహానికి మరణము మేలు" అని షష్ఠియు నుండవచ్చును; సూరి యట్లు వచింపకుండుటకుఁ గారణము తెలియకున్నది.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హాలం. ౧౫ కారి. అహో. ౪౨3 పుట.)

నన్నయా. ౨౫౦ విష. విభాషాగుణేఽస్త్రియామ్. (౨-3-౨౫.) గుణే హేతావస్త్రీలిఙ్గే పఞ్చమీ వా స్యాత్. జాడ్యా జ్జాడ్యేన వా బద్ధః - గుణేకిమ్ - ధనేన కులమ్ - అస్త్రియామ్ కిమ్- బుద్ధ్యా ముక్తః - 'విభాషా'ఇతి యోగవిభాగాదగుణే స్త్రియాంచ క్వచిత్ - ధూమా దగ్నిమాన్ - నాస్తి ఘటోఽనుపలబ్ధేః. (సి. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

పట్ట్రీతితు పఞ్చమీగుణే హేతౌ. (ఆం. చిం. అజం. ౭
కారి. అహో. ౨౭౧.)
కేచి న్నాన్తాచ్చ గుర్వాదే ర్ద్వ్యత్తురా త్పట్టి మూచిరే.
(ఓకృ. క్రియా. ౧౯ కారి. అహో. ౪౯౯ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౦ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదిసూత్రము ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

గుణే = గుణము, హేతౌ = హేతువగుచుండఁగా, అస్త్రియామ్ = స్త్రీలింగేతరస్థలమున, పఞ్చమీ = పంచమీవిభక్తి, వాస్యాత్ = వైకల్పికముగా నగును. ఉదా:—జాడ్యాత్ - జాడ్యేనవా బద్ధః = జాడ్యముంబట్టి, (లేదా) జాడ్యము చేతను, బద్ధుండగుచున్నాఁడు. గుణేకిమ్ = 'గుణము' అననేల ? ధనేనకులమ్ = ధనముచేత కులము గల్గునని యగునేకాని ధనముంబట్టి కులము గల్గునని సిద్ధింపదు. అస్త్రియామ్ కిమ్? బుద్ధ్యా ముక్తః=అస్త్రియామ్మని చెప్పనేల? బుద్ధిచే ముక్తుఁడగును. బుద్ధిశబ్దము స్త్రీలింగముగాన 'బుద్ధేః ముక్తః' అనురీతిని బంచమి కలుగదు. గుణవాచకేతరస్థలములందును స్త్రీలింగవాచకస్థలములందును బంచమి "ధూమా దగ్నిమాన్ - నాస్తి ఘటోఽనుపలబ్ధేః" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడుటంజేసి - ప్రకృతసూత్రమున 'విభాషా' "గుణేఽస్త్రియామ్" అని యోగవిభాగముచేసి యట్టివానిని సమర్థింపనగునని "విభాషా' ఇతియోగవిభాగా"దిత్యాదివాక్యమునకుఁ దాత్పర్యము. "విభాషా" (వ్యాఖ్య) హేతౌపఞ్చమీవాస్యాదిత్యర్థః........గుణేఽస్త్రియామ్ (వ్యాఖ్య)...గుణే హేతౌ వస్త్రీలిఙ్గే పఞ్చమీ వా స్యా దిత్యుక్తోఽర్థః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౬౦౨ సూ.)

పట్ట్రీత్యాది:—గుణే హేతౌ = గుణము హేతువగుచుండఁగా, వచ్ఛ్వ పఞ్చమీతు = పంచమీవిభక్తి, పట్ట్రీతి = 'పట్టి' అను ప్రత్యయముచే వాచ్యమగును. "జాడ్యము+పట్టి - బద్ధుఁడు" అనుచో "అందు పట్టి కూర్చి విభక్తిషు"అను నథర్వణసూత్రముచొప్పున (౧౧ విష.) నుమ్మురాఁగా "జాడ్యము+ను+పట్టి = జాడ్యముంబట్టి బద్ధుఁడగు" ననురూపము సిద్ధించును. సంస్కృతమునందలి యొక్కొక్కవిధమగు విభక్తి యర్థమునఁ దెలుఁగున నొక్కొక ప్రత్యయమగునని చూపుట కిట్లు వచింపఁబడెనేకాని తెలుఁగునఁ బ్రాయికముగా హేత్వర్థమునఁ దృతీయాపంచమ లెట్లును సిద్ధించునుగదా ? గీ. విద్య యొసఁగును వినయంబు వినయమునను । బడయుఁ బాత్రతవలన ధనము।........

<u>కేచిదిత్యాది</u> - ద్వ్యక్షరాత్ = రెండక్షరములుగల్గినట్టియు, గుర్వాదేః = గుర్వక్షరము పదాదిని గల్గినట్టియు, నాన్తాచ్చ = భావార్థక నకారాంతశబ్దమునకుఁ బరముగాను, కేచిత్ = కొందఱు, పట్టిమూచిరే = పట్టి విభక్తివచ్చునని పల్కిరి. నకారాంతమనఁగా నుజ్యంతమని యర్థము. నాంతపదము విభక్తియోగయోగ్యము కాకున్నను బ్రత్యేకవిధాన సామర్థ్యమున దాపైని'పట్టి' మాత్రము నిల్చును. <u>(విస్తర.)</u> (౩౦౯ విష. చూ.) ఉదా: నీవుగలుగంగఁబట్టి

పట్టివర్ణకంబు హేతువులగు గుణక్రియల కగు. ౧౪.

బాలవ్యా. జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుఁడగు. నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుఁడ
౨౫౦ I విషయము. నయితిని. ఇచట వలన వర్ణకంబు నగు. జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు.

సంజీవని. ౨౫౦ I విష:—సంస్కృతమునందె గుణవాచకేతరస్థలములందును బంచమి యంగీకరింపఁబడుటం జేసియుఁ గ్రియ హేతువగునపుడును బంచమి ప్రయోగదృష్టమగుటం జేసియు "హేతువులగు గుణక్రియలకు" అని సూరిగారు నవరించిరి. కాని దేనికిని మహాకవిప్రయోగము లభింపలేదు. గుణమునకు:—జ్ఞానముంబట్టి ముక్తుఁడగు. క్రియకు:—నీవు వచ్చుటంబట్టి ధన్యుఁడనైతిని. ఇట్టియెడల వలన వర్ణకమును వచ్చునని వివరించి 'జ్ఞానమువలన ముక్తుండగు'అని యుదాహరించిరి; బా. కార. ౪ సూత్రముచొప్పున 'చేత'వర్ణకము నగునని యేల యుదాహరింపరైరో తెలియకున్నది. జ్ఞానముచేత ముక్తుండగుననియు నుండనగును.

విస్తర. ౨౫౦ విష:—"కొన్నియెడల హేతువునం దన్నంత క్రియల మీఁదను బట్టివర్ణకంబు విభాషనగు. ఉదా:—గీ.........ఎట్టు సమకూరు వీరికి నీప్రభావ। మీవు గలుగంగఁబట్టి కాకిందువదన (కాశీ. 3 ఆ. ౪౪.) పక్షంబునఁ గలుగుటంబట్టి, మొ." (ప్రౌఢ. కా. ౧౨ సూ.) ఈశ్రీనాథప్రయోగమున కీక్రింది శంభుదాసప్రయోగము మూలము కానోపును. మ. గతవిద్వేషుఁడు ధర్మనందనుఁడు గల్గంబట్టి యిప్పాట దు। ర్గతికిందప్పితి. (అర. ౬ ఆ. ౯౧ ప.) ప్రాచీనకాలమున నిట్లు రెండక్షరములుగల క్రియలమీఁదమాత్రమె, పట్టివర్ణకము మాత్రమె భావార్థక నుజ్యంతములపై నిల్చుచుండుటంజేసి యథర్వణుఁ డట్లు వచించెనుగాని కాలక్రమమున, "విడువఁబట్టి" మున్నగురీతిని త్ర్యక్షరాదుల మీఁదను "పట్టి" ప్రయుక్తము కాఁజొచ్చెను. భావార్థకమయ్యును నద్దానిపైఁ బట్టీతరవిభక్తులు నిలువనేరవని పట్టివర్ణక ప్రత్యేకవిధానము నియమించుచున్నది, (చూడు. ౩౦౯ విష.)

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి. అహో. ౭౨౩ పు.)

నన్నయా. షష్ఠీ శేషే. (౨-౩-౫౦.) కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః
౨౫౧ విషయము. స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధః శేషః. తత్ర షష్ఠీస్యాత్.
రాజ్ఞః పురుషః. (సి. కౌ. ౬౦౬ సూ.)
యొక్కచ శేషే షష్ఠీ. (ఆం. చిం. అజం. ౮ కా.)

కల్పతరు. ౨౫౧ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదిసూత్రము ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదె మూలము.

షష్ఠీత్యాదిః—కారకప్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తః = కర్త్రాదికారకవ్యతిరిక్తమగు నట్టియుఁ బ్రాతిపదికార్థవ్యతిరిక్తమగునట్టియు, స్వస్వామిభావాదిసంబన్ధః = స్వస్వామిభావము మున్నగుసంబంధము శేష మనిపించుకొనును, అట్టి యర్థమునందు షష్ఠి యగును. ఉదా:—రాజ్ఞః పురుషః = రాజుయొక్క పురుషుఁడు. రాజు స్వామి-పురుషుఁడు వాని స్వమ్ము. కాన రాజపురుషులసంబంధము స్వస్వామిత్వరూపము. "విశిష్టధీహేతుః సంబన్ధః - సచానేకప్రకారః - స్వస్వామిత్వ జన్యజనకత్వావయవావయవిత్వ ప్రతియోగ్యనుయోగిత్వాధారాధేయత్వాదిః. సంబన్ధస్యోభయనిష్ఠత్వేపి సంబన్ధస్య నిరూపకత్వాత్ స్వామ్యాదేః షష్ఠీస్యాత్. యదుక్తమ్ - భేద్యభేదకయోః శ్లిష్టః। సంబన్ధోఽన్యోన్య మిష్యతే।ద్విష్ఠో యద్యపి సంబన్ధః। షష్ఠ్యుత్పత్తిస్తు భేదకాత్." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య. ౩౦౨ సూ.) సంబంధము ద్విష్ఠమైనను ననఁగా వస్తుద్వయమందును నుండునదైయైనను స్వామ్యాదిసంబంధివాచకముపైనె షష్ఠీప్రత్యయము నిల్చునని యర్థము. 'రాజయొక్క పురుషుఁడు' అనుచో రాజుశబ్దము భేదక మనఁగా విశేషణము. పురుషశబ్దము భేద్య మనఁగా విశేష్యము. రాజనిష్ఠస్వామిత్వనిరూపిత స్వత్వాత్మకసంబంధశాలి పురుషుఁడని శాబ్దబోధము కల్గును. 'దశరథునియొక్క పుత్త్రుఁడు రాముఁడు' అనుచో జన్యజనకభావరూపము సంబంధము. ఇట్లె యితరసంబంధములను నరయునది. కర్త్రాదివివక్షచేయక సంబంధసామాన్యవివక్షచేయునపుడు శేషషష్ఠివచ్చునని యెఱుంగునది.

యొక్కచేత్యాదిః—శేషేషష్ఠీ = శేషార్థములం దనఁగా స్వస్వామిత్వరూపాది సంబంధార్థములను బాణినీయసూత్రమునవచ్చు షష్ఠి, తెల్గున - యొక్కచ = యొక్క ప్రత్యయవాచ్యమును నగుచున్నది. చకారస్వారస్యముచేఁ బ్రాయికముగా యొక్క ప్రత్యయము ప్రయోగింపఁబడదనియు ననఁగా లోపించుననియుఁ గొన్నియెడల 'యొక్క' అనుదానిచోట 'కి-కు' ప్రత్యయములు నిల్చుననియు, గ్రహింపవలయును,

(విస్తర.). సమాసమందుఁగాని వ్యస్తతయందుఁగాని యేకవచనమందయినను బహువచనమందైనను యొక్క ప్రత్యయము నిలువక లోపించుటయే ప్రాచీనవైయాకరణ కవీంద్రసంప్రదాయము. చ. ద్రుపదతనూజులం గెలిచి.........క। ర్ణుపడుట భీష్ములేమిని గురుండు మృతుండగుటం ధరాధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.)

విస్తర. ౨౫౧ విష:—"యద్యపి యొక్కషష్ట్యర్థప్రతిసంవిధానం సమాస ఏవ, వాక్యస్య తు ప్రయోగః ప్రబన్ధేషు ప్రాయశోనదృశ్యతే. తథాపి తస్య ప్రయోగఇష్టఏవ, కళామధ్యేతత్పాఠేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్. కి - కు ఇతి విభక్తిస్తు అసమాసే కారకషష్ఠీతి జ్ఞేయమ్." (అహో. ౨౭౮ పు.) అను కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య సరికాదు. "ప్రాయశోన దృశ్యతే" అననేల? ప్రాచీనమహాప్రబంధములందు మచ్చునకేని యొక్కప్రత్యయప్రయోగము లేదు. సమాసములందు సైతము విగ్రహమున నిల్చునేకాని సమాసమున "యొక్క" అనుదానిచోట "షష్ఠీభవే ద్వితీయాతుల్యా। తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్" అనుచెప్పున ద్వితీయా విభక్తి తుల్యమగునాకారమే నిల్చును. అట్టి ద్వితీయారూప'ను' ప్రత్యయసంబంధద్రుతము "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచెప్పున లోపించును. లప్రత్యయమును లోపింపదు. దాని ద్రుతముమాత్రమె సమాసమున లోపించును. ఉదా:—రామునియొక్కగుణములు = రామునిన్ + గుణములు = రామునిగుణములు. రాములయొక్కగుణములు = రాములన్ + గుణములు = రాములగుణములు. వ్యస్తస్థితిలోను యొక్క లోపించును. "చ.........తన చిన్నిరామచంద్రుని నగు నగుమోము" (రాఘవ. ౨.ఆ.౯.) (తనయొక్క + చిన్ని రామయొక్క + చంద్రుని నగుమోము. (భార.) తనయొక్క చిన్ని రామచంద్రునియొక్క + నగుమోము. (రామా.) అట్లయినఁ గళలలో యొక్కను బరిగణింప నేల యని యహోబలపతి శంకించెను. పైరీతి వ్యస్తప్రయోగములలో "చిన్నిరామ" అను లుప్తశేషము కళ యని తెలియుట, యొక్కకళాత్వకథనమునకుఁ బరమప్రయోజన మగుచున్నదిగదా. మఱియు, సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవివిధవిభక్తులకును బ్రతిగా జాతి కొఁకటిగఁ దెనుఁగువిభక్తుల నుపదేశించుటకై యాంధ్రవ్యాకర్తలు యొక్కాదులగు కొన్నిటిని వచించిరేకాని యొక్కవిభక్తి నెవ్వరును బ్రయోగించియుండలేదు. "ఒడయుండు షష్ఠియు (ఆం. భూ. ౬౭ గద్య.) ఒడయఁ డనఁగా స్వామిగాన దీనిచే స్వస్వామిభావాదిసంబంధమును దెల్పు యొక్కషష్ఠి చెప్పఁబడెనని యెఱుఁగునది. ఇందు యొక్కషష్ఠికి "సుతునిధనము - సుతుధనము-సుతులధనము" అనునవి యుదాహరింపఁబడినవి. (ఆం. భూ. ౮౮-౮౯ ప.) "షష్ఠికిం గి కు కారంబులును యొక్క లోపల యనుశబ్దములును.........అయ్యె." (కావ్యాలం. ౯౭ గద్య. ౫౩ పుట.)

క. మనవారి కపుడు భీష్ముని । చనుటయుఁ గోదండగురుని సమయుటయును గ । ర్ణని పొలియుటయును గ్రొత్తే. (శల్య. ౧ ఆ. ౩౦౩.) క. .... । తమమును చూపిన । యాతం డగుటకు. (అర. ౪ ఆ. ౧౮౭.) చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికిఁ బుత్త్రుఁడు........(ఆది. ౬ ఆ ౪౫.) ఇట్టివి పెక్కు విస్తరమునఁ జూపఁబడినవి.

యొక్క లోపించిన ప్రయోగములు:—"యొక్క కులోపంబు బహుళంబు. క. నెమ్మినిధర్మజు నలువురు । తమ్ములు........(సభా. ౨ ఆ. ౨౬౧.) (నలువురు - ప్రథమాబహువచనరూపము.) ఎ-గీ. అపుడు సమ్మెట కోలల యంకుశముల । చేఱు కోలల ప్రేటుల. (ద్రోణ. ౩ ఆ. ౪౭.) క. నరగోమృగసింహంబుల । కరుణము లగు........స్వరములు. (హరి. పూ. ౬ ఆ.) ఉ. ఇమ్ముగ సర్వలోకజను లెవ్వని యేని ముఖామృతాంశుబిం । బమ్మున........(ఆది. ౧ ఆ. ౭౭.)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౬ సూ.) ఏకత్వమునందును బహుత్వమునందును సమాసమునందును వ్యస్తతయందును యొక్కవర్ణకము నిలువనేరదు. ఎ-గీ. వరుస । తోడ దుర్మర్షణునియును దుర్ముఖునియు । నిండ్లు గవలకు సంప్రీతి నిచ్చె నృపతి. (శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯౬.) క.........తా । నచ్చట సంతర్పితుఁడై । యిచ్చఁ జనియెఁ దోఁచు నేఁటి యెల్లిటి లోనన్. (విరా. ౫ ఆ. ౩౦౧.) (ఇందలి 'లోనన్' అనునది యాపవిభక్తిక లోను శబ్దరూపము.) వచ. ఇప్పాండవులయు ద్రౌపదియు వస్త్రంబు లపహరింపుము. (సభా. ౨ ఆ. ౨౭౯.) మ. విను నీ నా యెడఁబాటు సెల్లె. (అను. ౧ ఆ. ౨౬౩ ప.) ద్విపద. దాన సందియమె గౌతముని దధీచి । వ్యాసుని శాపంబు వహ్నిపాలైన । భూసురులకు భక్తి వొలుపొంద నగునె. (బసవ. ౧ ఆ. ౪౯౨ ప.) సర్వజ్ఞు నెట్టన శరణుల రాక । కు........(బసవ. ౭ ఆ. ౭౫౯ ప.) "గీ........మనుజవిభుని । సరులు లేని దృక్కంజనశాబకములు." (నైష. ౩ ఆ. ప్రౌఢ. కార. ౧౬ సూ.) బహుత్వమున:—సీ. అంగనాజనులయుత్తుంగసంగతకుచ, కుంకుమచందనపంకములయు।... ......నవపుష్పదామములయు । ....సురభినిశ్వాసములయు । .... ధూపములయు । విలసితసౌరభావళులు దాల్చి. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౫౬.) చ......... భూ । పతులయు విప్రముఖ్యుల సభన్........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦.) క. అనుజుల తనుజుల ఛావులు । గనుఁగొని......(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౦౯.) క. మనవారల వారి వారి మానము లధిపా.(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౧౯.)క. వారి తమ కోలఁదు లెఱుఁగరు. (భాస్క. యుద్ధ. ౧౩౩.) క. నీ మాహృదయములు.-(భాస్క. యుద్ధ.౧౩౭.)"ధాతుజవిశేషణభావార్థక పూర్వవ్యవహితావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకుఁ దఱచుగ యొక్కషష్ఠియగు" (౮లో౧.) ధాతుజవిశేషణపూర్వావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు......

తెలుఁగున శేషషష్ఠి యర్థవిశేషబోధకము నగుచున్నది. ఆ-వె. కఱకు దర్భ పూరి పఱపులు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౬.) దర్భయొక్క పూరి = దర్భపూరి = దర్భరూప

చ. తన మును పడ్డబన్నములు............(ఉద్యో. 3 ఆ.) ....(౨లో౧.) భావార్థకపూర్వావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు.........వచ. మన పుట్టి బుద్ధి యెఱుఁగుట మొదలు. (హరి. పూ. ౫ ఆ.) (౨లో౨.) భావార్థకపూర్వావ్యవహితకర్తృపద ప్రథమకు.........క.........పరీక్షి । జ్జనపాలు చనుట.........(ఆది. ౨ ఆ.) తఱచుగ ననుటచే బాహుకుండు రథంబు గడపు నేర్పునకు ఇత్యాదు లెఱుంగునది. క. మేము ప । ఠింపనిశాస్త్రములె మాఁఠింపని శ్రుతులే. (ఆము. ౬ ఆ.)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౫) "యొక్కకు లోపంబు బహుళంబు.........బహుళగ్రహణంబుచే ధాతుజవిశేషణభావార్థకముల ముందటికర్తృపదంబుల యొక్కకు నిత్యంబుగ లోపం బని యెఱుంగవలయు." (ప్రౌఢ. కార. ౧౬ సూ.) ఇట్లు వ్రాయుటకు మతెచ్చట యొక్కలోపము గల్గదో తెలియకున్నది. ఇట్టి ప్రయోగము లింకను ననేకములు గలవు. క.........భీ । మునిచేసిన యది సంజయ । .... । విని పింపుము. (శల్య. ౨ ఆ. 3౮౮ ప్రాసస్థలము.) క.........తమ మును చూపిన । యాంతం డగుటకు (ఆర. ౪ ఆ. ౧౮౮.) చ. ద్రుపదతనూజులం గెలిచి......... క । ర్ణుపడుట భీష్ము లేమిని గురుండుమృతుం డగుటం ధరాధిపా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౯ ప్రాసస్థలము.) క. మనవారి కపుడు భీష్ముని । చనుటయుఁ గోదండగురుని సమయుట యును క । ర్ణుని పొలియుటయును గ్రొత్తే.........(శల్య. ౧ ఆ. 303.) (ప్రాసస్థలము.) ప్రథమ నిల్పుటకు:—సీ. రోదసీకుహరంబు రుచిరాంశుతతిఁ జేసి, యర్కుండు వెలిఁగించునట్టు లమృత । సందోహనిష్యందచంద్రికఁ జేసి శీ, తాంశుఁ డానందించునట్టు.........(సభా. ౨ ఆ. ౬.) (అనందించు = ఆనందింపఁజేయు.) ద్విప. నందీశ్వరుఁడు చేయునవ్రతపంబు. (బసవ. ౧ ఆ. ౨౨౧.)

కి - కులు శేషషష్ఠ్యర్థమున నిల్పుటకు:—ఉ. ఈతఁడు మీకు నాపదలకెల్లను మూలము. (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౮3.) (మీకు నాపదలకెల్ల = మీయొక్క యాపదలకెల్ల.) చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికిఁ బుత్త్రుఁడు. (ఆది. ౬ ఆ. ౪౫.) సీ. నీవు రాజవుగాక నీ కేను రాజనే. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. 3౪.) ఆ-వె.........యజ్ఞమునకు । విఘ్న మాచరించె......... । బభ్రుభార్యఁ దనకుఁ భార్యఁ జేసె. (సభా. ౨ ఆ. ౬౫.) క.........నాకుఁ జిత్త మూరడి యుండున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౮.) క.........కన్నుమూయదు నాకున్. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౭౦.) ఇట్టి వింతవ్యవధానము గల ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి.

ము గడ్డి. దర్భపూరియొక్క+పఱపులు = దర్భరూపమగు గడ్డితోనిర్మించిన పఱపులు. ఉ.........దృఢదీర్ఘబాహువీ । ర్యమ్ములవారు......(ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౦.) బాహువీర్యమ్ములయొక్క+వారు = బాహువీర్యమ్ములు గలవారు. సీ......... కవలవారు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౯౫.) కవలయొక్క+వారు = జంట జన్మము గలవారు = యమళులు. క............నాగాయుత బలంబువాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౪.) అయుత = పదివేలు. నాగాయుత బలంబు యొక్క వాఁడు = పదివేల యేనుఁగుల బలము గలవాఁడు. క. కడుఁ బేదమనసు వాఁడని । చెడనాడుదురు......... (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౧౭.) పేదమనసుయొక్క+వాఁడు = పేదమనస్సుగలవాఁడు = అనుద్ధతుఁడు. చ.........నృపుఁ డెట్టిభంగి వా । ని యెడ. (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౫౦.) ఎట్టిభంగియొక్క+వానియెడ = ఎట్టిరీతిగలవానియెడ. మ. సుతువాఁడై వినయంబు సేకొనక.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౫.) సుతుయొక్క+వాఁడు = సుత పక్షపాతము గలవాఁడు. ఇట్టి షష్ఠీ సమాసమునె యథర్వణుఁ డాభాస బహువ్రీహి యని వ్యవహరించెను. "త్రినేత్రః - పీతామ్బరః - ఇత్యాద్యనుసారేణ మూఁడు కన్నులవాఁడు - పీతాంబరమువాఁడు - పట్టుపుట్టముదొర - ఇత్యాద్యాభాస బహువ్రీహయః పుంసి. స్త్రీత్వేతు - మూఁడుకన్నులయది - పట్టుపుట్టమునది. ఇత్యాద్యాః, స్యాదాభాసబహువ్రీహిః । ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యథర్వణః - ప్రథమాన్తశ్చాత్ర - తచ్ఛబ్ద శ్చానన్యశబ్దశ్చ, వేఁడివెలుంగు ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యర్థ వివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టఏవ. వేఁడివెలుఁగువాఁడు ఇత్యాది" (అహో. ౪౩౬ పు.)

డిః స్యాత్సంబన్ధార్థే । సర్వస్మా ద్యుష్మదస్మదాత్మభ్యః ।
ద్విత్రివర్ణకః. (ఆం. చిం. హలం. ౧౦ కా. అహో.
నన్నయా ౪౦౨-౪౦౩ పు.)

౨౫౧ I విషయము. ఏకత్వేచ బహుత్వేచ । సంబన్ధే డి వి వర్ణకౌ. (వికృ.
అజం. ౩౬ కారి. అహో. ౩౧౦ పు.)
క్వచిత్ప్రత్యయయోగేచ । తథాత్వ మభిధీయతే.
(వికృ. సంధి. ౨౫ కా. అహో. ౧౮౯ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౧ I విష:—సంబన్ధార్థే = శేషషష్ఠ్యర్థమున, సర్వస్మాత్ = ప్రాతిపదికము లన్నిటికంటెను బరముగ (డి-వి ప్రత్యయములనుబట్టి య మహత్త్వ మందనునర్థము వ్యక్తమగుచున్నది.) డిఃస్యాత్ = డిప్రత్యయమగును, యుష్మదస్మ దాత్మభ్యః = నీ - నా - తా మన శబ్దములకంటెఁ బరముగ, ద్విత్రివర్ణకః = 'దు' అను

ప్రత్యయమగును. అధర్వణుఁడు సవరించుచున్నాఁడు:—ఏకత్వేచ బహుత్వేచ = సంబంధివస్తువుల యేకత్వమునందును బహుత్వమునందును, సంబన్ధే = సంబంధార్థమున, ది వి వర్ణకౌ='ది-వి' అను ప్రత్యయములు వరుసగ నగును. సంబంధివస్తువుల యేకత్వమున 'ది' ప్రత్యయమును బహుత్వమున 'వి' ప్రత్యయమును నగును. సంబంధి వస్తువు లమహత్తులై యున్నపుడే యీప్రత్యయము లగునని యెఱుంగునది. యుష్మదస్మదాత్మశబ్దములకు నుభయార్థమునకును బరముగ సంబంధివస్తుబహుత్వమునఁ బ్రత్యయవిధానము లేదని విశదపఱుచుట కధర్వణుఁడు 'దు'వర్ణకమును విడిచి 'ది'వర్ణకమును మాత్ర మనువదించెనని యెఱుంగునది.

క్వచిదిత్యాది:—క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగ, ప్రత్యయయోగేచ ప్రాతిపదికము (ది-వి) ప్రత్యయములతోఁ గూడునపుడును, తథాత్వమ్ = షష్ఠీ ద్వితీయాతుల్యాకారముతో నిల్చుట, అభిధీయతే=చెప్పఁబడుచున్నది. "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నా" మనుసూత్రమునుండి పయియర్థము లభించును. 'నీ-నా-తా' మఱశబ్దములచోటి షష్ఠీ ద్వితీయాకారమునందదు.(౨౭౦విష.) ఉదా:— రామునియొక్క = రామునిన్+ది = రామునిది (గుణము) 'ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు' అనుచోఁ ప్పున నంతటను ద్వితీయాకారము తుదిని నిల్చిన తిజ్మధ్యశాస్త్రసిద్ధమగు ద్రుతము లోపించును. రాములయొక్క = రాములన్+ది = రాములది (శక్తి) రామునియొక్క = రామునిన్+వి = రామునివి (గుణములు) రాములయొక్క = రాములన్+వి = రాములవి (అవతారములు). "దా। నిది కలరూపు" (ఆది. ౮ ఆ. ౩౦.) అనుచో దానియొక్క+కలరూపు = దానిన్+ది+కలరూపు = దానిది కలరూపు" అని రూపసిద్ధి నెఱుంగునది. 'ది-వి-దు' అనునవి సంబంధార్థకప్రత్యయము లనుటచేత షష్ఠ్యంతములవలెనె యీప్రత్యయములతోఁగూడిన శబ్దములు వ్యస్తములని గ్రహింపవలెను. ఇవి వ్యస్తములనుటయు "శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య। స్సమాసోఽపి గురు ర్భవే" త్తనుకారికయు విశదపఱుపఁగలదు. (చూ. ౨౭౧-౨౭౧ I విష.) నాయొక్క=నా+దు=నాదు.(గుణము)ఇచటి'యొక్క' స్థానమున 'దు' ప్రత్యయము నిల్చెను. ద్వితీయాకారము (నన్నున్) రాలేదు. (౨౭౦ విష.) ఇట్లె "మాదు (గుణము) నీదు (గుణము) మీదు (గుణము)తనదు (గుణము) తమదు (గుణము) మనదు(గుణము)"అనురూపములు సిద్ధించును. 'నాదుగుణములు' అనురీతి ప్రయోగములు భట్టారకునిమతమున సాధువులు కావు, ప్రయోగములు:—చ... ......దా। నిది కలరూ పెఱుంగ నవనీపతి......... (ఆది. ౮ ఆ. ౩౦.) (దానియొక్క = దానిన్+ది = దానిది = ఆశకుంతలది (కలరూపు) సీ.........వార్ధి

వ ధమ్మిల్లభారావకలితదివ్యామోదనవపుష్పదామములయు । వారివ.........నిశ్వాసములయు । వారివ.........ధూపములయు............(ఆది. 3 ఆ. ౧౫౬.) (వారియొక్క = వారిన్+ని+అ = వారిన.) (పుష్పదామములు.) మధ్యాక్షరము. ద్వాదశమాసిక.........। నీదు మనోరథ మెల్లు సలుపంగనేర్తు.........(ఆది. ౬ ఆ. ౧33.) సీ.........ఆ-వె.........నెమ్మి నడపెఁ దనదు నేర్పు పేర్మి. (ఆది. 3 ఆ. ౧౧౦.) క.........తనదుకీర్తి వెలుఁగన్. (ఆది. ౫ ఆ. 3౭.) చ. సదయము నీవుఁ బంచశిఖసంయమిమోక్షముఁ దెల్పె నంటి నీ। హృదయము నాదు చొచ్చుటకు నెంతయు రోసితి.........(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౦౨.) శేషషష్ఠి విశేష్యముతోనె యన్వయించునుగాన 'నీదు మనోరథము' మున్నగుచోట్ల 'మనోరథము' మున్నగునవి నిల్చినవి. కావున నవి(నాదుమనోరథము-మొ)షష్ఠీసమాసములని భ్రమింపరాదు.క... జనంబుల।దయిన......(సభా. ౨ ఆ. ౭౧.) మున్నగుస్థలములందువలెనే సీ...... ఆ-వె. తనదైన దివ్యదీప్తి. (అర. ౧ ఆ. 3౪౬.) మున్నగుస్థలములందును 'తనది+ఐన' అనియే పదచ్ఛేదము చేయవలెను. 'తనదు' అని ఛేదము చేయరాదు. 'తనదు' = (తనయొక్క) అనునది విశేష్యముతో నన్వయించునేకాని 'అయిన' మొదలగు ధాతుజవిశేషణములతో నన్వయింపదు. తనయొక్కయయిన 'దివ్యదీప్తి' అనురీతి ప్రయోగములసంభవములుగదా. చ. అనుపమశౌర్య నీదుసముదగ్రగుణంబులు... (అర. ౧ ఆ. 3౬౨.) అను నన్నయపద్యమునందలి 'నీదు సముదగ్రగుణంబులు' అనుచో 'నీదుసముదగ్రగుణావళి' అని తాళపత్రమాతృకలలోఁ గన్పట్టుచున్నది. అదియె నన్నయప్రయుక్తపాఠ మనఁ దగును. అది - అవిశబ్దముల తుదివర్ణములె ది-వి-ప్రత్యయములనియుఁ బ్రాచీనకాలమందుఁ దెలుఁగున నైత ముండెడిదని యూహింపఁదగిన "అదు" (= అది) అనుదాని సంక్షేపరూపమె 'దు' ప్రత్యయ మనియు శబ్దతత్వశాస్త్రపద్ధతిని నెన్నఁనగును. నన్నయప్రయోగములలో నీపద్ధతికి విరుద్ధములగు బలమయిన ప్రయోగములు కానరాలేదుగాని తిక్కయజ్వప్రయోగములలో 'దు' ప్రత్యయము విషయమున వైరుధ్యము కన్పట్టుచున్నది. "అదు-అవు" (అది-అవి) అనురూపములు తెల్గునఁ గన్పట్టమింజేసి యట్టివాని యర్థస్ఫూర్తి తెలుఁగునఁ గల్గకపోవచ్చును. సంబంధిపదంబు మహద్వాచియగునపుడును బహువచనాంతమై యున్నపుడును 'దు' ప్రత్యయమువచ్చుట కవిబ్రహ్మగారి ప్రయోగములలోఁ జూపట్టుచున్నది. క. పాండవులవలని కీడొ। క్కొండును లే దధిప నీదు కొడుకులు ధరణీ.........(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౬3.) ఆ-వె. కోరియిచ్చెఁ దనదుకూఁతుల ముప్పుర. (నిర్వ. ౨ ఆ. ౬౨.) తే-గీ.........నీదుగర్భమున వాఁడు.........(ఆది. ౪

ఆ. ౬౨.) అను నన్నయప్రయోగమునందలి 'నీదు' అనునది 'గర్భము' అనుదానితో నన్వయించుచున్నది. గాని 'వాఁడు' శబ్దముతో నన్వయింపలేదు గాన విరోధము లేదు. తర్వాతికవులు సోమయాజి ననుసరించిరి. ద్విపద. తమతమవీథులఁ దమదు లోఁగిళ్ళ. (రంగనా. రా. యుద్ధ. ౬౦౭ ప.) తే-గీ. తమదు పంచమములు తృతీయములు నగుచు. (అప్పక. 3 ఆ. 3౨౭ ప.) తే.గీ. అట్టిపని నీదుచే నేలయగు।... (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧3౭.) అనుపాఠము సరికాదు. దీనిటిప్పణములో "అట్టిపని యేల నీచేత నగు" అనుపాఠాంతరము వావిళ్ళవారిముద్రణమునఁ జూపఁబడెను. అట్లె తాళపత్త్రమాతృకలో నున్నది. కాన నదియె కవిప్రయుక్తపాఠము కానోపును. అహోబలపతి యీసందర్భమునఁ బొరవడెను. "ప్రాతిపదికమాత్రా దస్యవిధిః" అనుట సరికాదు. (అహో. ౪౦3 పు.) తానే యావ్యాఖ్యలోనే 'తనదుకీర్తి' అని యుదాహరించెను. ద్విపద. మద్భక్తదేహంబు మాదుదేహంబు. (బసవ. ౪ ఆ. ౮౧౨ ప.) బాలవ్యాకర్త యీవిషయములను సంగ్రహింపలేదు.

శేషషష్ఠికి యొక్కయు నగు. ౧౫.

బాలవ్యా. ౨౫౧ II విష. ఇచట శేషం బనఁగా సంబంధంబు. రామునియొక్క గుణములు. నాయొక్క మిత్త్రుఁడు. వానియొక్క తమ్ముఁడు. కువర్ణకంబును గొన్నియెడల సంబంధంబు నందగు. నాకుం దమ్ముఁడు. మీకు నెచ్చెలి.

సంజీవని. ౨౫౧ II విష:—రామునియొక్కగుణము లనఁగా రాముని సంబంధమైనగుణములని సూరిగారియాశయము. వ్యస్తమందు 'యొక్క' శబ్ద ప్రయోగము ప్రాచీనవైయాకరణకవీంద్రసమ్మతము కాదని కల్పతరువున విపులముగా వివరింపఁబడెను. అట్లయినను "తథాపి తస్య (యొక్కప్య) ప్రయోగ ఇష్టఏవ, కళామధ్యే తత్పాఠేన ప్రయోగస్య జ్ఞాపితత్వాత్ ...." (అహో. ౨౭౪ పుట.) అను నహోబలపతివాక్యములచొప్పున నాధునికులవాడుక ననురోధించి వ్యస్తతలో యొక్కశబ్దము నుదాహరించిరి. యొక్కస్థలమున "కి-కు-ల" ప్రయోగము కల్పతరువునఁ జూపఁబడెను. నాకుందమ్ముఁడు = నాయొక్క తమ్ముఁడు - నీకు నెచ్చెలి = నీయొక్క నెచ్చెలి.

సర్వవిభక్తేః సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. ౧౫ కా. అహో. ౪౨3 పు.)

నన్నయా. ధర్వణీయము. ౨౭౭ విషయము.

యతశ్చ నిర్ధారణమ్. (౨-౩-౪౧) జాతిగుణక్రియా సంజ్ఞాభిః సముదాయాదేకదేశస్య పృథక్కరణం నిర్ధారణం యత స్తతః షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. నృణాం నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః. గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా. గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా ధావన్ శీఘ్రః. ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః. (సి. కౌ. ౬౩౮ సూ.) (విస్తర. I) లోపల నిర్ధారణోద్భవా షష్ఠీ. (ఆం. చిం. అజం. ౮కారి. అహో. ౨౭౮ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౭ విష:—సర్వవిభక్తి రిత్యాదికారిక ౨౩౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము. సముదాయాత్ = ఒకసమూహమునుండి, ఏకదేశస్య = ఆసముదాయములోని యొకభాగమునకు, జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞాభిః = జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలలో దేనిచేతనయినను, పృథక్కరణమ్ = వేఱుచేయుట, నిర్ధారణమ్ = నిర్ధారణ మనిపించికొనును, అట్టి నిర్ధారణము, యతః = దేనినుండి కల్గునో, తతః = దానికంటెఁ బరముగ, షష్ఠీసప్తమ్యౌ = షష్ఠీసప్తములు, స్తః = అగుచున్నవి. జాతిచే:—నృణాం నృషు వా ద్విజః శ్రేష్ఠః = మనుష్యులలోపల (లేదా) మనుష్యులందు ద్విజుఁడు శ్రేష్ఠుఁడు. గుణముచే:—గవాం గోషు వా కృష్ణా బహుక్షీరా=గోవులలోపల(లేదా) గోవులందు నల్లనిగో వధికక్షీరములు గలది. క్రియలచే:—గచ్ఛతాం గచ్ఛత్సు వా

విస్తర I ౨౭౭ విష:—"ఈసందర్భమున సిద్ధాంతకౌముదిని గలయుదాహరణములనెల్ల మక్కికి మక్కిగా నాంధ్రీకరించిన సూరి 'నృణాం నృషు వా బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః' అను నుదాహరణమునుమాత్ర మట్లుచేయక 'మనుష్యుల లోపల క్షత్రియుండు శూరుండు' అనిక్రొత్తదానిని సృజించుటంజేసి యాతఁడు బ్రాహ్మణద్వేషి యగుట స్పష్టమని యంద్రు" (బా. సా. వే. ౨౮౬ పు.) అనునభిప్రాయము సరికాదు. ఇంతమాత్రమున బ్రాహ్మణద్వేషియనుట న్యాయము కాదు. మనుష్యులలో బ్రాహ్మణులె యుత్తములను ప్రాచీనాభిప్రాయమునందు వైమత్య ముండిన నుండవచ్చును. "నరాణాం నరేషు నరేభ్యః క్షత్త్రియ శ్శూరతమః. గవాంగోషు గోభ్యో వా కృష్ణా గౌః క్షీరిణీ. అధ్వగానా మధ్వగేషు అధ్వగేభ్యో వా ధావన్తః శీఘ్రతమాః........" (ముగ్ధ. ౩౧౩ సూ. శ్రీరాతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) అనురీతి నుదాహరించుటయుఁ బ్రసిద్ధమేకదా. మఱియు ద్విజుఁ డనఁగా బ్రాహ్మణుఁడు మాత్రమే యనరాదుగదా.

ధావన్ శీఘ్రః = పోవుచున్న వారిలోపల (లేదా) పోవుచున్న వారియందు పరుగిడు వాఁడు శీఘ్రగామి. సంజ్ఞచే:—ఛాత్రాణాం ఛాత్రేషు వా మైత్రః పటుః = శిష్యుల లోపల (లేదా) శిష్యులందు మైత్రుఁ డనువాఁడు బలమైనవాఁడు. నిర్ధార్యమాణ వస్తువయిత మవధిభూతవస్తువులలోనిదే యగుచుండఁగా నిర్ధార్యమాణవస్తువు నందలి విశేషధర్మమునుబట్టి వేఱుచేయుట ప్రకృతసూత్రమునందలి నిర్ధారణమునకు లక్షణము. ఇట్టి నిర్ధారణమున నవధిభూతవస్తువాచకమునకుఁ బరముగా షష్ఠీ సప్తములలో నొకవిభక్తి నిల్చును. నిర్ధార్యమాణవస్తు వవధిభూతవస్తువులలో నంతర్భూతము కాక వానికంటెఁ గేవలము భిన్నమె యైయుండునప్పటి నిర్ధారణము ౨౮౯ విషయములోనిది. అవధివస్తు నిర్ధార్యమాణవస్తువులలో నిర్ధార్యమాణ వస్తువు నాధిక్యముగాని హైన్యముగాని పై రెండుస్థలములందును నిర్ధారితమగును. కాన నధికాదిశబ్దప్రయోగ మున్నను నీద్వివిధనిర్ధారణస్థలములందును ౨౮౯ విష మునకుఁ బ్రసక్తి కలుగదు. "జాతిగుణక్రియాణా ముత్కృష్టే నాపకర్షేణ వా సజా తీయా త్పృథక్కరణం నిర్ధారః. యథా మనుష్యాణాం బ్రాహ్మణః శ్రేష్ఠః. మను ష్యాణాం చణ్డాలో హీనః" (ముగ్ధ. ౩౦౨ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.)

లోపలేత్యాదిః—నిర్ధారణోద్భవా = యతశ్చ నిర్ధారణమ్మను పాణినీయ సూత్రముచొప్పునఁ గల్గు, షష్ఠీ = షష్ఠీవిభక్తి, లోపల = లోపలవిభక్తి ప్రత్యయ వాచ్యమగును. ఇందలి షష్ఠి యనునది సప్తమికిని నుపలక్షణము. 'లోపలన్-లోనన్' అనుశబ్దములు సయిత మాపవిభక్తికములగు 'లోపల - లోను' శబ్దముల సప్త మ్యంతరూపములె. ఉ.........కాలకేయులు బయల్వడి తోఁచి దానిలోపలన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౯.) అట్లైనను నిర్ధారణమునందలి సంస్కృతవ్యాకరణోక్తషష్ఠిని సంగ్రహించుటకై చింతామణికర్త 'లోపలన్' అనుశబ్దమును నిర్ధారణషష్ఠీప్రత్యయ ముగా నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. కావున 'లోపలన్' అను వానిచరిత్రమునుబట్టి యీనిర్ధారణమున సంస్కృతవ్యాకరణోక్తరీతిని సప్తమియు వచ్చునని [illegible] యుక్త ప్రాయమె యగుచున్నది. ఇట్లు 'అందున్' అనెడి సప్తమీప్రత్యయమేకాక 'నన్' అనుసప్తమీప్రత్యయమును, సప్తమ్యర్థకములగు ద్వితీయాప్రత్యయములును (బా. కార. ౨౨ సూ.) నీనిర్ధారణమున రావచ్చును. ఏకత్వార్థకమగు 'నన్' ప్రత్యయ మీనిర్ధారణమున నెట్లు సంభవించునని శంకింపరాదు. నన్ప్రత్యయాంతసమూహా ర్థకశబ్దము లీవిషయమునఁ బ్రయుక్తము లయియున్నవి. (విస్తర. II) ప్రయోగ

విస్తర. II ౨౯౨ విషః—"అందులవా రనునట్టి ప్రాచీనరూపములందువలెనే లోపుశబ్దముపై 'ఉల' చేరి పలుకుబడిలో నుకార మకారమై వికృతినంది ప్రత్య

ములు:—సీ.........ఆ-వె. పూజనీయులైన పురుషులలోపల। నెవ్వఁ డయ్యెఁ గృష్ణుఁడు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) పూజనీయులగు పురుషులలోపలఁ గృష్ణుఁ డెవ్వఁడును గాఁడనఁగా నపూజ్యుఁడని భావము. సీ. జ్యోతిస్సులందు వర్యుఁడు రవి భూతంబు, లం దగ్ని వరుఁడు విద్యలఁ బ్రధాన। సావిత్రి దేవతాసమితిఁ బ్రజాపతి, ఘనుఁడు వేదముల ముఖ్యంబు ప్రణవ। మనిలచయమ్మునఁ బ్రాణ మగ్ర్యము ఛంద, ములను గాయత్రి యగ్గలము పశువు। లను మేటియజ మఖిలచతుష్పదములను, ధేనువు మిక్కిలి మానవులను. తే-గీ. బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు పక్షులందు। శ్యేన మధికంబు యజ్ఞవిధానముల హు। తంబు పెద్ద యుగములఁ గృతంబు మేలు। ధాతు వర్గములోన సుత్తమము పసిఁడి. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧.) సీ. యవలోషధులలోన నన్నంబు భక్ష్యభోజ్యములందు జలము పేయములలోన। నమరాచలము పర్వతములలోఁ బ్లక్షంబు, దరువులలోన నూర్ధ్వంబు దిశల। జాహ్నవి నదులందు సాగరంబు సరస్సులందు గృహస్థత్వ మాశ్రమముల। నెక్కు డరయ నెక్కుడేను బ్రజాపతులం దచింత్యాత్మకుం డైనయట్టి. తే-గీ. విష్ణుఁ డెక్కుడు నాకంటె విసుఁడు తెలియ। నీశ్వరుఁడు దేవతావళినెల్ల నెక్కు। డతఁడు నా నేననఁగ విష్ణుఁ డనఁగ వస్తు। వొకఁడు మూర్తిత్రయంబున నుల్లసిల్లు. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) వీనిలో మొదటి పద్యమున "పశువులను మేటి యజము, చతుష్పదములను ధేనువు మిక్కిలి, మానవులను బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు" అను స్థలముల నజడసప్తమిచోట ద్వితీయలక్షణవిరుద్ధ మనుకొని కావలయును (ఇతరత్ర చ ద్వితీయా తస్యాః ప్రథమా చ జ డ పతానాం స్యాత్. ఆం. చిం.) ముద్రాపకులు కుషష్ఠిని నిల్పిరి. "పశువులకు మేటి యజ మఖిల చతుష్పదములకు ధేనువు మిక్కిలి మానవులకు। బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు." (వావిళ్ళ. ముద్ర. అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧ ప.) అది సరికాదు. అజడవాచకసప్తమిచోట సంయుతము ద్వితీయ మహాకవిసమ్మతము; (ప్రౌఢ. కార. ౧౭ సూ.) సీ......... గీ......నలుగాలివాన గోవును.........మనుజుల విప్రుండు। సమధికత్వభాజనము లండ్రు. (శాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) ఆ వె. వనజముఖులు పురుషులను దృష్టి బొందుట। గలుగ దండ్రు కోవిదులు మునీంద్ర. (అను. ౨ ఆ. ౧౭౫ ప్రాసస్థలము.(మఱియుఁ బై "పశువులను మేటి........" మున్నగుస్థలములు ప్రకృతమగు

యత్వమునందిన శబ్ద మిది యని తోఁచెడి" (బా. సా. పే. ౨౮౬ పు.) ఈ వ్రాత పొరపాటు. 'లోపు' శబ్ద మేకోశమందును లేదు. అందులశబ్దమున 'ఉల' చేరె ననుట సరికాదు. అందుశబ్దము మీఁదివిభక్తులకు లట్టురాఁగా "అందులకు" మున్నగునవి సిద్ధించును. వెలుపల మున్నగువానిలోవలెనే 'లోపల' శబ్దము లోనిది 'పల' శబ్దము.

"యతశ్చ నిర్ధారణ"మ్మను నిర్ధారణమునకు లక్ష్యములగుటంజేసి యట్టియెడల 'కు' షష్ఠి ప్రాచీనవైయాకరణకవీంద్రసంప్రదాయవిరుద్ధమునునై యున్నది. చ. పురుష విశేషవిత్తముఁడు పూజ్యుఁడు రాజులలోన నీయుధి-ష్ఠిరుఁడు (సభా. ౨ ఆ. ౧౨ ప.) సీ. అప్సరో, గణములలో నగ్రగణ్యయైన । దాని మేనక......(ఆది. ౪ ఆ. ౩౫.) క. అమరవరులందుఁ బురుషో। త్తముఁ డెట్లు విశేషుఁ డట్ల ధరణిం గల తీ। ర్థములందుఁ బుష్కరత్రిత । యము గరము విశేష మభిమతార్థప్రదమై. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౪౮.) సీ. ఏపురయందును ద్రోవది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేఁడు । క్రమమున నుండఁగ (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) క. మాయం. దొక్కరు నభీష్టమతి వరియింపన్ । దోయజముఖిఁ బ్రార్థింపుము. (ఆర. ౨ ఆ. ౪౫.)

నిర్ధారణషష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగు. ౧౬.

జాతిగుణక్రియాసంజ్ఞలచేత సముదాయంబునుండి యేక దేశంబునకుఁ బృథక్కరణంబు నిర్ధారణం బనంబడు. ఎద్దానివలన నిర్ధారణంబగు నచ్చటి షష్ఠికి లోపల వర్ణకంబగునని యర్థము. మనుష్యులలోపల క్షత్రి యుండు శూరుఁడు. గోవులలోపలఁ గపిల బహుక్షీర. అధ్వగులలోపలం బాఱువాఁడు శీఘ్రగామి. ఛాత్త్రుల లోపల మైత్త్రుండు సమర్థుండు. ఇట సప్తమియుఁ గలదు. మనుష్యులయందు క్షత్త్రియుండు శూరుఁడు. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

బాలవ్యా. ౨౫౨ I విషయము.

సంజీవని. ౨౫౨ I విష:—ఇందలివిషయమెల్ల సంస్కృతవ్యాకరణోక్తమె. కాన నిందలి నిర్ధారణాదులవివరణము కల్పతరువునఁ గనందగు. అధ్వగులు = బాటసారులు, పాఱువాఁడు = పరుగిడువాఁడు. ఈనిర్ధారణమున సప్తమివచ్చుట ప్రచురము.

సర్వవిభక్తి స్సంస్కృతతుల్యా. (ఆం. చిం. హలం. ౯౫ కారి. అహో. ౪౨౩ పుట.)

ఆధారోఽధికరణమ్. (౧-౪-౪౫.) కర్తృకర్మద్వారా తన్నిష్ఠ క్రియాయా ఆధారః కారక మధికరణసంజ్ఞం స్యాత్. (సి. కౌ. ౬౩౨ సూ.)

సప్త మ్యధికరణేచ (౨-౩-౩౬.) అధికరణే సప్తమీ స్యాత్. ఔపశ్లేషికో, వైషయికో, ఽభివ్యాపక

శ్చేత్యాధార స్త్రిధా - కటే ఆస్తే - స్థాల్యాంపచతి.
మోక్షే ఇచ్ఛా అస్తి - సర్వస్మి న్నాత్మాస్తి.......

నన్నయా. నిమిత్తాత్కర్మయోగే (వార్తి. ౧౪౯౦.) నిమిత్త
౨౫౩ విమర్శము. మిహ ఫలమ్. యోగ స్సంయోగ స్సమవాయాత్మకః.
చర్మణి ద్వీపినం హన్తి। దన్తయో ర్హన్తి కుఞ్జరమ్।
కేశేషు చమరీం హన్తి। సీమ్ని పుష్కలకో హతః. ఇతి
భాష్యమ్. హేతౌ తృతీయాత్ర ప్రాప్తా. సీమా అణ్డ
కోశః - పుష్కలకో గన్ధమృగః" (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.)
విషయ నిమిత్తాదిజా తథై వాన్యా. (ఆం. చిం. అజం.
౮ కా. అహో. ౨౭౫ పుట.)
భావాదిజన్య జిప్తుల్యః। సుసా స్యా దత్ర సర్వదా।
సత్యర్థజా సప్తమీచ। వర్తమానార్థతాం గతా. (వికృ.
అజం. ౧౮ కారి. అహో. ౨౭౬ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౩ విష:—సర్వవిభక్తిరిత్యాదికారిక ౨౩౪ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. పాణినీయాదిసూత్రములను మూలముగాఁ గొనుట కిదియె మూలము.

ఆధారఇత్యాది - ఆధారః = ఆధారము, అధికరణమ్ = అధికరణ మనిపించుకొనును. 'ఘటమందు జలమున్నది' మున్నగువ్యవహారములలో జలాదికమునకు ఘటాదిక మాధారము. జలాదిక మాధేయము, కర్తృకర్మములును క్రియ కాశ్రయములె. కానఁ గర్తృద్వారముఁగాని కర్మద్వారముఁగాని కర్తృకర్మములందుండు క్రియ కాధారమగునది కారకమగుచు నధికరణసంజ్ఞగల దగునని కర్తృకర్మద్వారే త్యాదివృత్తికిఁ దాత్పర్యము. ఇట్లు పరమ్పరగాఁ గ్రియ కాధారమగునది యధికరణ సంజ్ఞగలదని యెఱుంగునది.

అధికరణేచ = అధికరణమందు, సప్తమీ = సప్తమీవిభక్తి యగును. అధికరణ వాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమీవిభక్తి యగునని యర్థము. ఆధారః = ఆశ్రయము, ఔపశ్లేషికః = ఏకదేశసంబంధముగలది యనియు, వైషయికః = విషయతాసంబంధమున గోచరించునదనియు, అభివ్యాపకః = సర్వావయవములందును వ్యాపించియుండునదనియు, త్రిధా = మూఁడువిధములుగలది. ఉదా:—ఔపశ్లేషిక:—కర్తృద్వారమునఁ గ్రియ కాధారము:—కటే ఆస్తే = చాపయందున్నాఁడు. చాపయొక్క యేకదేశమున నున్నాఁడని యర్థము. కర్మద్వారమునఁ గ్రియ కాధా

రము:—స్థాల్యాంపచతి = గిన్నెలో నేకదేశమున వండుచున్నాఁడని యర్థము. వైషయిక:—మోక్షే ఇచ్ఛాస్తి = మోక్షమం దిచ్ఛగలదు. కర్తయగు నిచ్ఛకు మోక్షము గోచరమగుచున్నది. అభివ్యాపక:—సర్వస్మి న్నాత్మాస్తి = అంతటను నాత్మ గలదు. అన్నివస్తువులం దన్నియవయవములందును నాత్మ వ్యాపించి యున్న దని యర్థము.

"వస్తుతస్తు ఉప సమీపే శ్లేషః, సంబన్ధః, తత్కృత మౌపశ్లేషికమితి వ్యుత్పత్త్యా సామీపికమేవాధారత్వ మౌపశ్లేషికమ్......ఏవంచ కటే ఆస్తే... ...ఇత్యాదౌ గౌణ మప్యధికరణం సప్తమ్యర్థఏవ" (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.) "అభివ్యాపకఇతి - సకలావయవవ్యాప్తికృత ఆధారః." (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.) వైషయికసప్తమి మిక్కిలి విస్తృతము. "గోవిన్దః కేళౌ కుశలః=కేళివిషయే పటురిత్యర్థః." (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. దుర్గా. వ్యా.) "ఆకాశే శబ్దో జాయతే - ధర్మే వేదాః ప్రమాణమ్ - తీర్థే వసతి-గురౌ వసతి-ఇత్యాది. ఆకాశ శబ్దయో రవినాభావ స్సంబన్ధః - ధర్మ వేదయో ర్బోధ్యబోధకభావ స్సంబన్ధః-తీర్థవాస యో రాశ్రయాశ్రయిభావ స్సంబన్ధః. గురుశిష్యయో రుపాస్యోపాసకభావ స్సంబన్ధః- ఇతి సర్వస్యాత్ర విషయతా." (ముగ్ధ. ౩౦౯ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) ఆకాశే శబ్దోజాయతే = ఆకాశమందు శబ్దము పుట్టును = శబ్ద మాకాశగోచరమని యర్థము. ధర్మే వేదాః ప్రమాణమ్ = ధర్మవిషయమున వేదములు ప్రమాణము. తీర్థే వసతి = తీర్థవిషయమున వసించుచున్నాఁడు. గురౌ వసతి = గురుసేవావిషయ మున వసించుచున్నాఁడు. ఇట్లనేకస్థలములం దీవైషయికసప్తమి విలసిల్లుచుండును.

ఔపశ్లేషికాధారస్థలమున నాధారాధేయముల సంబంధము సంయోగ రూపముగాని సమవాయరూపముగాని కావలయును. ఘటమందు జలము సంయోగ సంబంధమున నుండును. శరీరమందు జీవుఁడు సమవాయసంబంధమున నుండును. ద్రవ్యద్రవ్యములసంబంధము సంయోగరూపము. అవయవావయవులకును, జాతి వ్యక్తులకును, గుణగుణులకును, క్రియాక్రియావంతములకును గలసంబంధము సమ వాయరూపము. "రూపే రూపత్వమస్తి-శరీరే చేష్టాస్తీత్యాదౌ సమవాయేన ఔపశ్లేషికమాధారత్వ మిత్యాది జ్ఞేయమ్." (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ. బాలమ. వ్యా.)

నిమిత్తాదిజేత్యాది:—"నిమిత్త మనఁగా ఫలము. ఫలమునకుఁ గర్మమందు సంయోగసంబంధముననఁగాని సమవాయసంబంధముననఁగాని వృత్తి యుండఁగా ఫలరూపహేతువాచకముకంటెఁ బరముగా సప్తమి యగునని యర్థము. "కర్మ యోగే హేతువాచకాత్ శబ్దాత్ సప్తమీ వాచ్యేత్యర్థః." (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.

బాలమ. వ్యా.) "నిమిత్తముతో నన్వయముగల క్రియయందు కర్మయగుదానితో సంబంధ మున్నప్పుడు నిమిత్తవాచకముకంటె సప్తమి యగును" (కౌముదీశరదాగమము. ౬౩౬ సూ.) హేతుతృతీయప్రాప్తింపఁగా నిది వచింపఁబడెను. చర్మణి = చర్మనిమిత్తమున, ద్వీపినమ్ = పులిని, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. దన్తయోః = దంతములనిమిత్తమున, కుఞ్జరమ్ = ఏనుగును, హన్తి = చంపుచున్నాఁడు. కేశేషు = కేశములనిమిత్తమున, చమరీమ్ హన్తి = చమరీమృగమును జంపుచున్నాఁడు. సీమ్ని = అండకోశమునిమిత్తమున, పుష్కలకః = గంధమృగము (బూతుపిల్లి) హతః = చంపఁబడెను. పులినిజంపుట చర్మముకొఱకుఁగాన నిటఁ జర్మము నిమిత్త మనఁగాఁ గ్రియాఫలము. ద్వీపి కర్మము. ద్వీపిచర్మములకును నండకోశగంధమృగములకును సంబంధము సమవాయము. తక్కినవాని సంబంధము సంయోగము. 'చర్మమందు ద్వీపిని జంపెను' అనురీతి సంస్కృతానుసారప్రయోగములు తెనుఁగుకావ్యములందు లభింపలేదు.

విషయేత్యాది:—విషయనిమిత్తాదిజా = వైషయికాద్యధికరణవాచకములకును, 'నిమిత్తాత్కర్మయోగే' అనువార్తికముచొప్పున నిమిత్తవాచకమునకును బరముగావచ్చు, అన్యా = ఈవఱకు వివరించినవిభక్తులకంటె భిన్నమైనసప్తమియు, తథైవ = ఆసంస్కృతవ్యాకరణోక్తప్రకారముగనే తెల్గునందును నగును. ఉదా:— విషయాది:—మోక్షము దిచ్ఛగలదు. ఘటమందు జలమున్నది. అంతట నీశుఁడు గలఁడు. నిమిత్తాది:—చర్మమందు పులినిజంపెను = జర్మము విషయమునఁ జంపెనని యర్థము.

ఇట్లు సప్తమివచ్చునని చెప్పుటచేత, 'అందున్ - నన్ - అన్' అను సప్తమీప్రత్యయములును, లోపలన్ - లోనన్ - లోన్ మున్నగు సప్తమ్యర్థకశబ్దములును సప్తమ్యర్థకద్వితీయాప్రత్యయములును యథాసంభవముగ నగునని గ్రహింపనగును. అనఁగా నుదంతజడవాచకముల యేకవచనమున నవర్ణమును నొపవిభక్తికములపై 'అన్' అనునదియు నిట్లు యథార్థముగఁ దక్కినవియు నగునని యెన్నఁనగును. (విస్తర. I).

విస్తర I ౨౫౩ విష:—అహోబలపండితుఁ డీచింతామణిసూత్రమునకు వ్యాఖ్యచేయుటలో మిక్కిలి పొరపాటుపడెను. "విషయనిమిత్తాద్యర్థజా, అన్యా విభక్తిః, సప్తమీత్యర్థః. తథైవ = తేన ప్రకారేణ ప్రథమాంతత్వలక్షణేన తిష్ఠతీత్యర్థః. ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమీ గ్రాహ్యా. తద్విధాయకంచ శాస్త్రం యస్యచ భావేన భావలక్షణమిత్యాది. ఇతరయోర్విధాయకంతు నిమిత్తాత్కర్మయోగే.

ప్రయోగములు:—ఔపశ్లేషికము—తే. గీ. ఎల్లయందును దా వసియించు నెల్ల । యదియుఁ దనయందు వసియించుట...(ఉద్యో. ౨ ఆ. 3౨౬.) ఇందు "ఎల్ల యదియుఁ దనయందు వసియించుట" అనునది యౌపశ్లేషికసప్తమీలక్ష్యము. విశ్వమెల్లయు వాసుదేవునిబొజ్జలో నేకదేశముగఁగదా వసించియుండును.

సప్తమ్యధికరణేచ. ఇత్యాదిశాస్త్రమ్........భృత్యులవిషయము గౌరవ।మత్యంత చలంబు సత్య మవనీశులకున్. చర్మము నిమిత్తము ద్వీపిం జంపెన్ । వాలము నిమిత్తము చమరిం జంపెన్।.........భృత్యుఁ డావులఁ బిదుకఁగ వచ్చెన్...... షష్ఠీచానాదరే- పుత్త్రుఁడు దుఃఖింప సన్న్యసించెన్ ఇత్యాది........ప్రథమాన్తత్వంతు సర్వత్ర సమానమ్. విషయనిమిత్తశబ్దయోః ప్రయోగవవాయం విధిః. అన్యత్ర మోక్షమునం దిచ్ఛగలదు. ఇత్యాదిరూపం భవత్యేవ."(అహో. ౨౭౫-౨౭౬ పు.) అహోబలపండితుఁడు "ఆదిశబ్దేన సత్యర్థసప్తమీ గ్రాహ్యా"అని వ్యాఖ్యచేసి, చింతామణియం దౌపశ్లేషికసప్తమిమాత్రమె సంగ్రహింపఁబడినట్లును నౌపశ్లేషికాభివ్యాపకాధారసప్తములు స్మరింపఁబడనట్లును వ్యాఖ్యచేయుట పొరపాటు. చింతామణిలోని యాదిశబ్దముచే సంగ్రహింపఁబడకుండుటచేత నేకదా యథర్వణుఁడు సత్యర్థసప్తమిని సంగ్రహింపవలసెను. మఱియు నావైషయికసప్తమియందును 'నిమిత్తాత్కర్మయోగే' అనువార్తికముచొప్పున వచ్చుసప్తమియందును 'అంద్వాదిసప్తమీప్రత్యయములె యంతటను వచ్చునని చెప్పక విషయనిమిత్తశబ్దప్రయోగమునఁ బ్రథమావిభక్తియే నిల్చుననుచు "తత్రైవ" అనుదానికి "ప్రథమాన్తత్వలక్షణేనైవ తిష్ఠతీత్యర్థః"అని వ్యాఖ్యచేయుటయు "భృత్యులవిషయము గౌరవమత్యంత చలంబు. చర్మమునిమిత్తము ద్వీపిని జంపెన్" ఇత్యాదిరీతి నుదాహరించుటయు మిక్కిలి ప్రామాదికములు. 'తత్రైవ' అనుచింతామణికి "ప్రథమాన్తత్వలక్షణేనైవ"అను నర్థ మీతని కెట్లు లభించెనో తెలియకున్నది. మఱియు విషయనిమిత్తశబ్దముల ప్రయోగమునందును సప్తమీస్థలములందు "విషయమున - నిమిత్తమున" అని ప్రయోగించుటే వైయాకరణసంప్రదాయము. కావున "భృత్యులవిషయమున గౌరవము, చర్మమునిమిత్తమున ద్వీపిని జంపెను" అనురీతినే యిట నుదాహరింపవలసియుండును. సంస్కృతమునందును "క్రీడావిషయే నిపుణః" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యా.) అనియు 'చర్మణి ద్వీపినం హన్తి అనియు సప్తమ్యంతముల' నుదాహరించుటే సంప్రదాయముగాని ప్రథమాంతము నుదాహరించుట సమ్మతము కాదు. ఒకప్పుడు తెల్గున "అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా" అనుపద్ధతిని "భృత్యులవిషయము" అని ప్రథమాంతవ్యవహార ముండుటచే నహోబలపతి యట్లు భ్రమించెనేమో? మఱియు

సీ. ద్రోవది ప్రీతితో, నొక్కొక్క నింటఁ దా నొక్కయేఁడు। గ్రమమున నుండును గమలాక్షి యెవ్వరియింటఁ దానుండె నయ్యింటివలనఁ। బెఱవారు సనకుండ (ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) వ. ఇవ్వర్షాకాలంబు మాయందయుండి (ఆది. ౮ ఆ. ౧౮౦ వచ.) (మాయంద = మాస్థలమునందు) గీ. అతిథివై వచ్చి నీవు మాయంద కుడిచి (ఆర. 3 ఆ. 3౯౦.) క. పగవారియింటఁ గుడిచిన (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౨౮.) గీ. ఇందు మీాయందుఁ గలవస్తు వెద్దియైన (సభా. ౧ ఆ. ౨3౯.) చ...రాజసూయముఖ

"నిమిత్తము - అర్థము - తదర్థము" మున్నగునవి ప్రథమాంతములుగఁ బ్రయుక్తములగునపు డవి 'కొఱకు' శబ్దార్థకములై తాదర్థ్యచతుర్థీవాచకములగునే కాని సప్తమ్యర్థకములు కావు. తే. గీ. ఏను గుర్వర్థ మర్థినై మాన వేశ।...(ఆది ౧ ఆ. ౯౫ ప.) మత్తకోకిలము. నీతదర్థమ కాఁగ దేవవినిర్మితం బిది...(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౭) (౨౮౮ I విష.). సప్తమ్యర్థమున "అందున్"మున్నగు సప్తమ్యర్థకప్రత్యయముతో నిట్టినిమిత్తాదిశబ్దములు ప్రయోగింపఁబడుట సంప్రదాయము. "నీవును గుర్వర్థంబునందు ఋణవిముక్తుండ వైతివి." (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧ గద్యము.). కవిజనమండన గాణపతవివరణకారాదు లీకవిశిరోభూషణమార్గము నె యనుసరించిరి. ఆంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగారీ "విషయనిమిత్తాదిజా తథైవాన్యా" అను చింతామణిసూత్రము న వర్ణకవిధానార్థకమనిరి. "అన్యా" అనుపదము సప్తమీప్రత్యయమగు 'న' వర్ణకమును మాత్రము తెలియఁజేయునని తలంపవచ్చును......అన్య ప్రత్యయము 'న' అనునది......మహద్వాచకపదములపై 'న' వర్ణక మెప్పుడు చేరు ననునదియే ప్రస్తుతసూత్రవిషయ మనుటకు సందేహము లేదు......విషయమునన్ - నిమిత్తమునన్......మొదలగు నవర్ణకయుతసప్తమ్యంతపదములతోఁ గలసియుండునని యీసూత్రమున సూత్రకారుఁడు వివరించియున్నాఁడు. నీకృతమునఁ (శాసితరిత్వయి) గౌరవాన్వయ మకిల్బిషకీర్తిఁ బ్రకాశితంబగున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౫౧ ప.(మొ." (ఆం. భా. చ. ౧౬3౨ పుట.) ఇది విమర్శసహమై యుండలేదు. 'అన్యా' అనుదాని కన్యప్రత్యయమగు 'నవర్ణకమని' యర్థమఁట. 'విషయనిమిత్తాదిజా' అను దానికి విషయమునన్ - నిమిత్తమునన్ - కారణమునన్ మొదలగుపదములు లక్ష్యములఁట. మహద్వాచకపదములపై 'న' వర్ణకము చేరునఁట. 'నీకృతమునన్' అను (భారతపద్యమందలి) పదము సప్తమీప్రత్యయాంతమఁట. ఔపశ్లేషికాద్యధికరణ సప్తమిని నన్నయాథర్వణులు స్మరింపనే లేదని యీసమన్వయమునఁ బర్యవసితమగుచున్నది. నన్నయాథర్వణులు నవర్ణకమును స్మరింపలేదని వీరియాశయము. అది సరి కాదు. (చూడు. ౨౫3 II విషయము.)

మున్నతిఁ జేసినధన్యు లింద్రునం। దునికియు (సభా. ౧ ఆ. ౮౫.) (ఇంద్రునందున్ = ఇంద్రుసన్నిధిని.)

వైషయికము:—చ. అనుపమకార్ముకాది వివిధాయుధ విద్యలయందుఁ గోవిదుం। డనఁగ...(ఆది. ౬ ఆ. ౯౬.) సీ. చారువిభూషణాహార విహారశయ్యాసన భోగంబులందు విముఖ (అర. ౨ ఆ. ౨౬.) క. ఇం దీవరలోచన నీ। యందే నభినందితాత్మ నైనట్టులు నీ। నందనులయందుఁ బౌత్రుల। యందును నభినంద్య వగుము యని దీవించెన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౬.) వచన. నీమందులు మంత్రంబులు నాయందుఁ బనిసేయవు (ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౧.) వ. నీవును గుర్వర్థమునందు ఋణవిముక్తుండ వైతివి (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౧.)

అభివ్యాపకము:—తే. గీ. ఎల్లయందును బా వసియించుట...(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౨౬.) వ. ఎక్కడఁ జూచినం దానయై...(భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౩౭.)

నిమిత్తాదిజప్తమి:—చర్మమం దేనుఁగును బులిని జంపెను. జర్మనిమిత్తమున బులినిజంపెను. మొ.

భావాదీత్యాది:—భావాదిజన్యజిప్ = "యస్యచ భావేన భావలక్షణమ్. (౨-౩-౩౭) యస్య క్రియయా క్రియాన్తరం లక్ష్యతే తతః సప్తమీస్యాత్ - గోషు దుహ్యమానాసుగతః..." (సి. కౌ. ౬౩౪ సూ.) అనునది మొదలగుసూత్రముల చొప్పున వచ్చుసప్తమి ('జి. ఓస్. సుప్' అను సప్తమీప్రత్యయముల ప్రత్యాహారము 'జిప్' అనునది.) సుసా = ప్రథమావిభక్తితో ('సు. ఔ. జస్' అను ప్రథమా ప్రత్యయముల సమాహారము.) తుల్యః = సరియై, అత్ర=ఈ తెనుఁగుభాషయందు; సర్వదా = అంతటను బ్రయుక్తమగును. సత్యర్థ...గతా = ఇట్టిచో నీసత్యర్థజ సప్తమి వర్తమానార్థకమగును. ఇట్టియెడల భావలక్షణార్థక సుజ్యంతక్రియ యంతటను బ్రయుక్తమగును గాన దానిచే నచటి కర్తృకర్మము లభిహితము లగుటం జేసి యచటఁ బ్రాతిపదికార్థ ప్రథమయై కర్తృకర్మవాచకములకుఁ బరముగా వచ్చును. "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుఁ బ్రథమయగు" అని సూరి సూత్రించెను. (బా. కా. ౩౨ సూ.) గోషు దుహ్యమానాసు గతః దేవదత్తః = గోవులు పిదుకఁబడుచుండఁగా దేవదత్తుఁడు వెడలినాఁడు. ఇది కర్మవాచకమునకుఁ బరముగా సప్తమివచ్చినస్థలమున కుదాహరణము. కర్తృవాచకస్థలమునకు:— బ్రాహ్మణే ష్వధీయానేషు గతః = బ్రాహ్మణులు చదువుచుండఁగా వెడలినాఁడు. ఇట్టియెడల సంస్కృతమునవచ్చు సప్తమి తెల్గునందలి ప్రథమకు సరియైయుండునని యథర్వణాశయము. సర్వదాయనుటచే నీసందర్భములోని సప్తము లన్నిటియెడలను

నిశ్లి ప్రథమయై నిల్చునని విశదమగుచున్నది. "అర్థానాం కర్తృత్వే నర్థానా మకర్తృత్వే తద్వైపరీత్యేచ" సత్సు తరత్సు అసన్త ఆసతే = సత్పురుషులు వెడలుచుండఁగా నసత్పురుషులు నిల్చుచున్నారు. (సి. కౌ. వా. ౬౩౮ సూ.) షష్ఠీ చానాదరే (౨-౩-౩౮.) అనాదరాధిక్యే భావలక్షణే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. (పుత్రాదౌ) రుదతి రుదతోవా ప్రావ్రాజీత్=రుదన్తం పుత్రాదిక మనాదృత్య సన్న్యస్తవానిత్యర్థః= పుత్రాదులు శోకించుచుండఁగా (వారి ననాదరించి) తండ్రి సన్న్యసించెను. అధికరణ సప్తమీస్థలములందును నిట్టిభావలక్షణనుజ్యన్తప్రయోగము సత్యర్థజసప్తమియాల మున సంభవించునని సూత్రములోని సర్వదా శబ్దస్వారస్యమున నెన్నునది. "ఉదితే ఆదిత్యేజుహోతీత్యత్రతు సామీపిక మధికరణత్వం సప్తమ్యర్థః. ఉదితాదిత్యసమీప కాలే ఇత్యర్థః. ఆదిత్యోదయోత్తరసమీపకాల ఇతి పర్యవసన్నోర్థః." (సి. కౌ. ౬౩౫ సూ. బాలమ. వ్యా.) 'ఉదితే ఆదిత్యే జుహోతి = ఆదిత్యుఁ డుదితుఁ డగుచుండఁగా హోమముచేయుచున్నాఁడు' అనుచోటి యధికరణసప్తమీస్థలమందును నీభావలక్షణను స్తమ్యర్థక నుజ్యన్త ప్రయోగము గల్గెనని యెఱుంగునది. (విస్తర II.)

విస్తర. II ౨౫౩ విష:—వికృతివివేకటీకాకర్త యీయథర్వణకారికను దిద్ది యపార్థమును జేసెను. "భావాదిజన్యజిప్తుల్యా । సుస్సాస్యాదత్ర సర్వదా ।......" టీక. అత్ర = ఈతెలుఁగునందు, సర్వదా = ఎల్లపుడు, సా = ప్రసిద్ధమైన, భావాది జన్యజిప్ = భావాద్యర్థమువలనఁ బుట్టిన, సప్తమీవిభక్తి, తుల్యసుః = సమానమైన ప్రథమైకవచనముఁగలది. స్యాత్...తా. విషయనిమిత్తసత్యర్థంబులఁబుట్టిన సప్తమీ విభక్తి ప్రథమాతుల్యం బగును. అందు సతిసప్తమి వర్తమానార్థమును బొందును. భృత్యులవిషయముగారవ । మత్యంతచలంబుసత్య మవనీశులకున్. చర్మనిమిత్తము దుప్పిం జంపెన్......(వికృ. అజం. ౧౮ శా.) చింతామణిలోని "విషయనిమిత్తాది జాత్షష్ఠీ వాన్యా" అను సూత్రవ్యాఖ్యయగు నహోబలపండితీయమున నీయథర్వణ కారికయుండుటచే నట్టి కవిశిరోభూషణగ్రంథము సరిగా నర్థముచేసికొనక యీతఁ డీరీతి నపవ్యాఖ్యాచేసినవాఁ డయ్యెను. 'గోవులు పిదుకఁబడుచుండఁగా' అనుచోటి ప్రథమాబహువచనమునైనఁ జూచికొనక సుప్రత్యయమాత్ర మను నపార్థము గలపాఠమును బ్రక్షేపించుట మిక్కిలి విరతగా నున్నది. చింతామణి సూత్రముచే సిద్ధింపని భావలక్షణార్థసప్తమి నథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడని గ్రహింపక చింతామణ్యుదాహరణములుసయితమీయథర్వణసూత్రమునకు లక్ష్యములని తలంచుట మిక్కిలి వింత.

ప్రయోగములు:—మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచు చుండన్......(సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩.) మ. గురుభీష్మాదులు సూచుచుండ సభ మీఁకుం గీచు నాఁడట్లు......(ఉద్యో. 3 ఆ. ౩౬.)

"స్వామీశ్వరాధిపతి దాయాదసాక్షిప్రతిభూప్రసూతైశ్చ. (౨-3-౩౯) ఏతైః స్సప్తభి ర్యోగే షష్ఠీసప్తమ్యౌ స్తః. షష్ఠ్యేవ ప్రాప్తాయాం పాక్షిక సప్తమ్యర్థం వచనమ్. గవాంగోషు వా స్వామీ" (సి. కౌ. ౬౩౬.) ఇత్యాదిసూత్రముల లక్ష్యములందుఁ దెలుఁగున షష్ఠియే కన్పట్టుచున్నది. తెలుఁగున 'గోవులకు స్వామి' అనియే ప్రయోగింపఁబడుట సహజము. గోవులయొక్క-స్వామి. ఇట శేషషష్ఠి యని యెఱుంగునది.

అధికరణంబునకు సప్తమియగు. ౧౭.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౫౩ I విషయము.	అధికరణంబు నా నాధారంబు. ఔపశ్లేషికంబు - వైషయికం బభివ్యాపకంబని యాధారంబు త్రివిధంబు, ఘటమందు జలమున్నది. మోక్షమం దిచ్ఛగలదు. అన్నింటియం దీశ్వరుండు గలండు.

సంజీవని. ౨౫౩ I విషయము:—చింతామణిచెప్పిన వివిధసప్తములలో నధికరణార్థకసప్తమినిమాత్రము సూరి యిట్లు సంగ్రహించెను. ఔపశ్లేషికాదుల స్వరూపము ౨౫౩ విషయమున విస్తరించి వివరింపఁబడెను. ఔప:—ఘటమందు జలమున్నది. వైష:—మోక్షమం దిచ్ఛ గలదు. అభివ్యా:—అన్నింటియం దీశ్వరుండు గలండు.

నన్నయా. ౨౫౩ II విష.	జేన్నః స్యా త్తోన్సపి ముబ్వన్తం । వినా వుప్రత్యయాన్వితమ్ । అమహాన్నామ జడగం । చోదన్తం నాన్యతో విధిః ॥ (వికృతి. అజం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో. ౨౬౭.)

కల్పతరువు. ౨౫౩ I విష:—ఈకారికలు ౨౩౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. ౨౩౭-౨౩౩ విషయమునందును నీవిషయము కొంత ప్రసంగింపఁబడినది.

బాలవ్యా. ౨౫౩ III విష.	ఉకారాంతజడంబునకు 'న' వర్ణకంబగు. ౧౮. ఘటంబున జలంబున్నది - దేవదత్తునకు మోక్షమున నిచ్ఛ గలదు.

సంజీవని. ౨౫౩ III విష:—నవర్ణకము సైతము సప్తమీప్రత్యయమె యగుటచేత నది పూర్వసూత్రముచొప్పున నధికరణార్థమున వచ్చునని వేఱ చెప్ప నక్కఱలేదు. కాని ‘అందు’ వర్ణకమువచ్చుచోటులందెల్ల ‘న’వర్ణకము రానేరదు. కావున ‘న’వర్ణకము వచ్చుస్థలము లిందు నిరూపింపఁబడినవి.

నన్నయా: అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా (ఆం. చిం. హాలం. ౨౫౮ విషయము. ౧౫ కా. అహో. ౮౨౭ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౮ విష:—బా. కా. ౧౯-౨౦ సూత్రములు కారకపరిచ్ఛేదములోని విశేషణముల విభక్తివచనప్రసంగమున నుండుట యుక్తమని తోఁచి వానిని బా. కా. ౨౬ సూత్రమునకుఁ బూర్వమున నిల్ప నెంచి యచటఁ గ్రమము తప్పించి యీ ౨౧ సూత్రపుమూలము నిల్పఁబడెనని యెఱుంగునది.

అన్యస్యాః = ఒకవిభక్తిచోట, అన్యా = మఱొకవిభక్తి, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, భవేచ్చ = అగుటయుఁ గలదు. సంస్కృతవ్యాకరణసూత్రముల చొప్పున నొకవిభక్తి రావలసియుండఁగా నద్దానిచోట వేఱొకవిభక్తివచ్చుటయు నాంధ్రమహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నదని యర్థము. చింతామణికర్త సూరివలె సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులకు భిన్నములగు విభక్తులు తెల్గునవచ్చుటఁ గలదని యాయావిభక్తులస్థలములను నిరూపింపలేదు గానఁ జింతామణిసూత్రమున కర్థముచేయుటలో సంస్కృతవ్యాకరణసిద్ధవిభక్తులచోట నితరవిభక్తులు తెల్గునవచ్చుటయుఁ గలదనుటయె యుక్తము. అట్టివానిఁ గొన్ని తానె (చింతామణికర్త) వివరించును. “ఇతరత్ర చ ద్వితీయా। తస్యాః ప్రథమాచ జడపదానాం స్యాత్”. మొ. “ఉపయోగమునం దాఖ్యాతకుఁ దోడవర్ణకంబగు” (బా. కార. ౭ సూ.) “చతుర్థికి మాఱుగ షష్ఠియె.....కానంబడియెడి” (బా. కా. ౮ సూ.) “ఉదంతజడంబు తృతీయకు నవర్ణకంబగు” (బా. కా. ౨౩ సూ.) మున్నగు సూరిచెప్పిన మార్పులెల్ల నీచింతామణిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానోపును. అవ్విభుండు పాల మేఁగెను. (వి. పు. ౭ ఆ. ప్రౌఢ. కార. ౧౩ సూ.) చ. చిరముగఁ బ్రహ్మకుం దపమునేసి (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౯.) మున్నగు బాలవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులును దీనికి లక్ష్యములు కానోపును. ఇట్లె “క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే। ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే.” (వికృ. అజం. ౮౭ కా. అహో. ౩౬౫ పు.) అను వికృతివివేకకారికకు లక్ష్యములు వేఱయుండుటచేత నీక్రింది ప్రయోగములు ప్రకృతచింతామణిసూత్రమునకు లక్ష్యములనుటయె యుక్త మనఁదగును. చ...దు। ర్మతులు.....తీర్థము

లాడనోపరు (అర. ౨ ఆ. ౨౮౬.) ఆ. వె. ఎఱుకు నన్ను నుఱక నేసినశరములు। నెఱకులాడి... వేదనఁగావించు (అర. ౧ ఆ. ౩౧౮ ప.)

సంస్కృతవ్యాకరణాసాధ్యవిభక్తులును నీక్రిందిరీతిని దీనికి లక్ష్యములు కాఁదగును. "స్వాగతావృత్తము. ఆగిరీంద్రసుత హర్షముతో శై। వాగమోదిత విధాయతితో సు। స్వాగతాభిమతవాక్యములం ద। భ్యాగతోచిత సపర్యలఁ దన్పెన్ (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౮౩౬.) శా...వరాంగములు సోకుం బుష్కరాగ్రంబునం। దాటోపం బొనరించు...(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౧౦౦.) గీ. మువ్వురముగూడ నీశలీముఖమునందుఁ। దెగితిమి (భాస్కర. అయో. ౧౮౧ ప.)" (సూ. రా. ని. అందు శబ్దము.) ఈపద్యములందలి 'అందు' విభక్తికిఁ బైరీతిని వివక్షావశమునఁ బ్రయోగము నంగీకరింపక సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు 'అందు' శబ్దమునకుఁ దృతీయార్థమె కలదని వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృతమునందును నిట్లె వివక్షావశమునఁ గారకవిశేషములను బ్రయోగించుటఁ గలదు. "ఏవం వివక్షావశా ద్యత్ర వస్తుతో దానం తత్రాపి న - సమము బ్రాహ్మణే దానం। ద్విగుణం బ్రాహ్మణబ్రువే। అధీతే శతసాహస్ర। మనన్తం వేదపారగే. ఇతి మనుః." (ముగ్ధ. కార. ౨౯౮ సూ. వ్యాఖ్య.) "గృహే ప్రవిశతీత్యత్ర గృహస్య కర్మతయా ద్వితీయా ప్రాప్తా అధికరణస్య వివక్షయా సప్తమీ, వివక్షావశాద్ధి కారకాణి భవన్తీతి న్యాయాత్.........తపో వనేషు స్పృహయాలు రేషా ఇతి రఘుః ఇత్యాదౌ సంప్రదానే అధికరణవివక్షా. ఇత్యాదయో మహాకవిప్రయోగాత్ వివక్షయా సమాధానీయాః. స్థితేర్గతి శ్చి న్తనీయేతి న్యాయాత్. తేన స్వేచ్ఛయా—గ్రామే గచ్ఛతీత్యాది ప్రయోగోనకర్తవ్య ఇతి సాంప్రదాయికాః" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౬ సూ.) ఇట్లె కవిప్రయుక్తములగు విభక్తులు వైవక్షికములని సమాధానము చేసికొనవలయును. మ. అభిజాతుండవు ధర్మశీలుఁడవు నీయం దైనసంబంధము (ఆది. ౮ ఆ. ౫౨.) సీ. శౌరవైశ్వర్యంబు గౌరవంబున సమగ్రిత మయ్యె నీయంద పేర్మితోడ (సభా. ౨ ఆ. ౧౦౨.)

ఏకవాక్యమున నపునరుక్తముగఁ బ్రయుక్తమైన యొక్కపదమె రెండుచోట్ల నన్వయించునపు డందొకకారకమె రెండవదాని నడంచి నిల్చును. "ద్వయోర్యుగపత్ ప్రాప్తౌ, కర్తృకర్మాధికరణం।కరణం సంప్రదానకమ్।అపాదానంచ సందేహే।పరం పూర్వేణ బాధ్యతే ఇతి వచనా ద్వ్యవస్థా. గంగాం గత్వా స్నాతి (గంగనుగూర్చి యేఁగి స్నానముచేయుచున్నాఁడు.) ఇత్యాదౌ అధికరణం బాధిత్వాకర్మప్రవృత్తమ్. గృహం ప్రవిశ్య నిస్సరతి (గృహమును బ్రవేశించి వెడలుచున్నాఁడు) ఇత్యత్ర

అపాదానం బాధిత్వా కర్మ ప్రవృత్తమ్. వర మాహూయ కన్యాం దదాతి (వరు నాహ్వానించి కన్య నిచ్చుచున్నాఁడు)......ఇత్యత్ర సంప్రదానం బాధిత్వా కర్మ ప్రవృత్తమ్. అశ్వే స్థితో గచ్ఛతి (అశ్వమందుఁ గూర్చుండి పోవుచున్నాఁడు.) ఇత్యాదౌ కరణం బాధిత్వా అధికరణం ప్రవృత్తమ్. ఏవ మన్యద ప్యూహ్యమ్" (ముగ్ధ. కార. ౩౧౬ సూ. దుర్గా. వ్యా.) పై వానిలో 'గంగనుగూర్చి యేఁగి గంగలో స్నానముచేయుచున్నాఁడు' మున్నగురీతిగల వాక్యములలో నధికరణము నడంచి కర్మకారకము నిల్చెనని యిట్లు గ్రహింపవలయును. సీ...సుందరి నీపతు లందుఃబ్రీతిఁ। బతిభక్తి యొప్ప నపత్యంబుఁ బడయుము. (ఆది. ౭ ఆ. ౮.) ఇటఁ "బతులందుఁ బతిభక్తి యొప్పఁ బతులవలన నపత్యంబుఁ బడయుము" అనఁదగి యుండ నపాదనము నడంచి యధికరణము నిల్చినది. సీ...ఎద్ది చెప్పఁ డిష్టంబు... (ఆది. ౭ ఆ, ౨౧.) ఎద్ది యిష్టంబు దానిని జెప్పు: డని యుండవలసియుండఁగాఁ గర్మకారకము నడంచి కర్తృకారకము నిల్చినది. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిట్టి యెడలఁ బైరీతిని గ్రహింపక విభక్తి విపరిణామాన్వయము నంగీకరించెను. "కొన్నియెడల విభక్తి విపరిణామంబు గ్రాహ్యంబు ఉదా:—ఉ...ఈతనితో సాటి యనంగ మేలన...(నిర్వ. ౩ ఆ.)...ఇక్కడఁ దృతీయకుఁ బంచమిగా మార్పు గలిగెనని తెలియవలయును. మొ." (ప్రౌఢ. కార. ౨౪ సూ.) "ఈతనితోసాటి; ఇతనికంటె మేలు" అనుచో నేకవాక్యప్రయోగమునఁ బంచమి నడంచి సహార్థతృతీయ నిల్చెననుట యుక్తము. ఉ...నీ। యేపున కోర్వ దేవతల కేనియు దైత్యుల కేని రాదు పా। ప్మేపగతేని గెల్వుము......(శాంతి. ౨ ఆ. ౮౩౭.) 'ఏపగ తెదిర్చిరేని వారిని గెల్వుము' అని యుండవలసియుండఁగా గర్మకారకము నడంచి కర్తృకారము నిల్చినది.

ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియునగు.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౧౮ I విషయము.

౨౧. మైత్రుండు గృహమును వెడలెను. గృహము నుండి యని యర్థము. వాఁడు వాహనమును దిగెను. వాహనమునుండి యని యర్థము. వారు సుఖమున్నారు. సుఖముతో నని యర్థము. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౧౮ I విష:—"అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా" అను చింతామణిసూత్రమే దీనికి మూలమైనను సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులను నాంధ్రమహాకవి ప్రయోగారూఢములగు సంస్కృతప్రసిద్ధవిభక్తివిలక్షణములగు విభక్తు

లను జాలవలెను సూరి సూత్రించినవాఁడగుటంజేసి సూరిగారి యీసూత్రమున కర్థము చేయునపుడు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తవిభక్తులకును సూరి సంగ్రహించిన విభక్తి విశేషములకును విలక్షణములగు విభక్తులు వచ్చుటయుఁ గలదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. 'మైత్రుండు గృహమును వెడలెను' అనుచో నపాదాన పంచమి రావలసియుండుననియు నట్టియెడల "ఉండి" శబ్దానుప్రయోగమును బంచమీవిభక్తి వలనకు ద్వితీయాదేశమును రాఁగా 'గృహమువలననుండి=గృహము నుండి' (బా. కా. ౯-౧౦-౧౧ సూ.) అని యేర్పడుననియు నట్లగుటచే నిట 'గృహమువలన' అను పంచమీవిభక్తికి మాఱుగ నుండి శబ్దరహిత ద్వితీయయె ప్రకృతసూత్రముచొప్పున వచ్చెననియు సూరిగారియాశయము. ఇట్లె వాహన మును దిగె ననుచోటను గ్రహింపవలయును. వారు సుఖముతోనున్నారని సహార్థ తృతీయ రావలసియుండఁగా నద్దానికి మాఱుగఁ బ్రథమవచ్చి ప్రకృతసూత్రము నకు లక్ష్యమగుచున్నదని యెఱుంగునది. సూరి 'కాలాధ్వములకుం బ్రాయికం బుగఁ బ్రథమయగు' (బా. కా. ౨౫.) అనిమాత్రము సూత్రించుటచేత దేశ (ప్రదేశ) వాచకముల సప్తమ్యర్థక ప్రథమ సంగ్రహింపఁబడదయ్యె. అద్దానిని ప్రౌఢ వ్యాకర్త పూరించుటకై "ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయు నగు (ప్రౌఢ. కా. ౨౦ సూ.) అని సూత్రించి తీర్థమాడి (తీర్థమందాడి = స్నానముచేసి) నెఱకు లాడి (మర్మస్థానములందు గ్రుచ్చుకొని) పేరోలగముండి (పెద్దసభయందుండి) మున్నగువాని నుదాహరించెను. బా-గు-ప్రకర్త యట్టి కవిప్రయోగపద్యముల నెల్ల స్వీకరించి ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములనుగా నుదాహరించెను.

సూరి పయిరీతిని వివరించెనేకాని "గృహమునుండి వెడలెను - వాహనము నుండి దిగెను" అనురీతి ప్రయోగములు మృగ్యములు. అపాదానపంచమ్యర్థమున వచ్చిన ద్వితీయకుఁ ('గృహమును వెడలెను' అనురీతివి) బ్రయోగములు గలవు. క...| కలి కర్కోటకవిషంబుఁ గ్రక్కుచు నోడలన్ వెలువడి (అర. ౨ ఆ. ౧౯౩.). 'సుఖముండె' అనుటకు "సుఖముండు మింక" (ఆది. ౭ అ. ౧౭౯ ప.) అనురీతి ప్రయోగములు గలవు.

నన్నయా. ఇతరత్ర చ ద్వితీయా (ఆం. చిం. అజం. ౧౫ కారి. ౨౫౫ విషయము. అహో. 3౭౦ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౫ విషః—"అన్యస్యాః క్వచి ద్భవేచ్చాన్యా" అను సూత్రపు స్థలములనె కొన్నిటిని వివరించుచున్నాఁడు. జడపదానామ్ = జడవాచకములకు, (ఉత్తరసూత్రమునుండి యనువృత్తివచ్చును.) ఇతరత్ర = ద్వితీయేతర తృతీయాదివి

భక్తులచోట, ద్వితీయా=ద్వితీయా విభక్తి, స్యాత్=అగును. ఇట్లితరవిభక్తు లన్నిటిచో టను ద్వితీయ వచ్చునని చెప్పఁబడినను దృతీయాసప్తమీవిభక్తులచోట మాత్రమె ద్వితీయ నిల్చుటమహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. అహోబలపండితుఁడు నిట్లె యభిప్రాయపడెను. "ద్వితీయావిభక్తిః స్వవిషయవ్యతిరిక్తవిషయేఽపిస్యాత్ రాముఁడు హేతి సమరారుల నఱకెన్, రాముఁడయోధ్య నున్నవాఁడు. ఆద్యే (ఉదాహరణే)తృతీయాస్థానే "అమ్" (ద్వితీయ), ద్వితీయే(ఉదాహరణే)సప్తమీస్థాన ఇతి.వివేకః.పక్షే హేతిచే నఱకెన్ ఇత్యాదికం రూపం సంస్కృతన్యాయే.నజడవిషయ ఏవాయమ్." (అహో. ౩౨౦ పు.) (పంచమిచోట ద్వితీయ యరుదు. ౨౫౭ I విష.) అందును బహువచనమునందే యంతటను ద్వితీయ నిల్చును. ఏకత్వమున నను దంతములకు మాత్రమె తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయనిల్చును. ఉదంతముల కన్నిటిలో తృతీయాసప్తములచో 'నన్' అనునదియే నిల్చును. ఔపవిభక్తికములకు 'అన్' అనునది నిల్చును (బా. కా. ౧౮-౨౩ సూ. అచ్చ. ౩౮ సూ. ౨౫౩ I విష. ౨౫౬ విష. ౨౨౭-౨౩౩ విష.). (విస్తర. I) ఉదా:—వనములన్ = వనముల చేతన్ - వనములందున్. త్రాడులన్ = త్రాడులచేతన్ - త్రాడులందున్ - హేతు

విస్తర. I ౨౫౫ విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యుదంతజడములకు సైతము కొన్నియెడలఁ దృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయ యగునని వివరించెను. "ఒకానొకచో నేకవచనంబున నుకారంబుమీఁది ద్వితీయయుఁ దృతీయావిభక్త్యర్థక మయ్యెడునని తెలియవలయు. ఈయర్థమునకు 'ఇతరత్ర చ ద్వితీయా' అను స్థాననియమశూన్యవిధియు నవకాశ మిచ్చుచున్నది. ఉ:—ఎ. గీ. తండ్రి పసుపుఁ జేసి......(ఆది. ౩ ఆ. ౯౫.) సీ. దాశకన్యాకేళి తప్పుఁజేసి (స్వా. ౨ ఆ. ౭౩.) మొ. ఇట్లనుటచే ఇవ్విధము నాననముల్ గలవార (నిర్వ. ౪ ఆ. ౮౭.) అను నిట్టి ప్రయోగములును నిర్దుష్టము లగుచున్నవి" (ప్రౌఢ. కార. ౪ సూ.) ఇట్లె ఆ. వె. భీష్మపసుపుఁజేసి ఖేలవైతి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧.) అనిభట్టారకుఁడు స్థలాంతరము నందును బ్రయోగించెను. అరయ నరయ నీప్రయోగములందలి 'చేసి' శబ్దము 'దుర్గబలంబునంజేసి' (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬ గద్య) మున్నగుచోటులందువలెనె యన్వయశూన్యమై యనుప్రయుక్తమయ్యెననియు, 'పసుపునన్ - తప్పునన్ -' అను తృతీయలచోట 'పసుపున్ - తప్పున్' అను ద్వితీయ నిల్చుటచేత వానిపైనను ప్రయుక్తమయ్యెననియుఁ జెప్పుట న్యాయ్యమని తోఁచునుగాని 'ఉ' దంతములపై మఱెచ్చటను దృతీయార్థమున నిట్లు ద్వితీయ నిల్చు ననుటను నిర్వహింపఁజాలు ప్రామాణికప్రయోగములు లేమింజేసియు నీప్రయోగములకు మార్గాంతరమున

లన్ = హేతులచేతన్ - హేతులందున్. హేతిన్ = హేతిచేన్ - హేతియందున్. వనమునన్ = వనముచేతన్ - వనమునందున్. త్రాటన్ = త్రాటిచేతన్ - త్రాటియందున్. మొ. ఉదంతములు సహజముగా నుకారాంతశబ్దములు కావచ్చును. లేదా "స్యా దమహతాం విభక్తౌ" "సర్వ త్రో దోతో ర్వ్రా ర్భవతి మువత్" అను చింతామణిసూత్రముల చొప్పున వచ్చునాగము 'ము - వు' లం గూడుటచే నేర్పడు 'ఉ' కారాంతములును గావచ్చును. ఉదా:—చిగురునన్ - వనమునన్ - తరువునన్ - మొ. చకారముచే నీసూత్రము పాక్షికమని గ్రహింపవలెను. ఉ. లతన్ = లతచేతన్ - లతయందున్ - మొ. ఉదంతజడవాచకములయు నోపవిభక్తికజడవాచకములయు ద్వితీయాంతరూపములకుఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములు కల్గనేరవు. ఉదా:—వనమున్ = వనమును, త్రాటిన్ = త్రాటిని. మొ. 'వనమున్.' అనుదానికి 'వనముచేతన్ - వనమందున్' అనియు, 'త్రాటిన్' అనుదానికి "త్రాటిచేతన్ - త్రాటియందున్" అనియు నర్థములు లేవని యెఱుంగునది.

కొన్నియెడల బహుత్వమున నజడవాచకముల తృతీయాసప్తములచోట సయితము ద్వితీయావిభక్తి నిల్చుట నన్నయేతరకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. సీ...తే-గీ. అనిన నలుగాలి వాన గోవును నశేష।శబ్దముల మంత్రమును లోహజాతిఁ గాంచ । నమును మనుజుల విప్రుండు సమధికత్వ । భాజనము లంద్రు వేద ప్రపంచ విదులు. (శాంతి. ౧ ఆ. ౭౧.) 'మనుజులన్ = మనుష్యులయందు' అని తిక్కయజ్వ ప్రయోగించెను. స్థలాంతరములందును నిట్టి ప్రయోగములు గలవు. సీ...ఆ-వె. వనజముఖులు పురుషులను దృప్తిఁబొందుట । గలుగదంద్రు (అను. ౨ ఆ. ౧౭౫.) సీ...పశువు । లను మేటి యజ్ఞ ముఖలచతుష్పదములను । ధేనువు మిక్కిలి మానవులను. తే గీ. బ్రాహ్మణుండు వరిష్ఠుండు పక్షులందు । శ్యేనము......(అశ్వ. ౨

సమాధానము చూపట్టుచుండుటం జేసియు నీత్రిలింగలక్షణశేషకర్త యాశయము నంగీకరించుట కవకాశము చాఁకున్నది. పై ప్రయోగము లీక్రిందిరీతిని సుసమాధేయములై యున్నవి. "తండ్రి పనుపున్ = తండ్రియాజ్ఞను, చేసి = నెఱవేర్చి" "దాశకన్యాకేళి తప్పఁజేసి = దాశకన్యాక్రీడ యనుతప్పిదము గావించి" "భీష్మపనుపుఁజేసి = భీష్మునియాజ్ఞను జరపి" అని యిట్లుచటిద్వితీయలు చేసి శబ్దముతో నన్వయించుచున్నపనుటలో క్షతి కానరాదు. ఇట్లె "ఇవ్విధముయొక్క+ఆననముల్= ఇవ్విధమున్+ఆననముల్ = ఇవ్విధము నాననముల్ = ఈవిధముగల ముఖములు" అని శేషషష్ఠీసమాసముచే (౨౫౧ విష.) నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యమును నిర్బాధమగుచున్నది.

ఆ. ౧౬౧.) (ఇందు - పశువులకు - మున్న గురీతిని సుస్థానమున 'కు' వర్ణకము ముద్రణములందుఁ బ్రక్షిప్తములని యచటి ౧౬౧-౧౬౨ పద్యములలోని ప్రక్రమము విశదపఱుపఁజాలును. మఱియు నచట "యతశ్చనిర్ధారణమ్" అను పాణినీయ సూత్రముచొప్పున వర్తిల్లు నిర్ధారణషష్ఠికి (౨౫౨-౨౫౩ II విష.) 'కు' వర్ణకము వచ్చుట శాస్త్రవిరుద్ధము. (విస్తర. II) తృతీయాసప్తమ్యర్థక ద్వితీయకును, 'ఉ' దంతస్థలమున సవర్ణకమునకును బ్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రిత పోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి వి । ద్యాశ్రమ తత్త్వవిత్త్వమున దాన

విస్తర. II ౨౫౫ విష:—కొన్నియెడల నజడంబు తృతీయాసప్తములకును బహుత్వంబున ద్వితీయ చూపబట్టెడి. ఉదా:—తృతీయకు. ఎ-గీ...... । ఘనతరస్తన చక్రవాకముల నలరు । నంబను......(హరి. ఉ. భా. ౭ ఆ.) సప్తమికి సీ...ఆ-వె. బలిమిఁ గొనినధనముఁ । బడివేలయొంటెలఁ । బెఱికిరాఁగ......(సభా. ౧ ఆ. ౨౬౮.) మనుజుల విప్రుండు (భార. శాంతి. ౧ ఆ.) (ప్రౌఢ. కా. ౧౭ సూ.)

పయి యుదాహృతులలో మొదటి రెండును సరికావని యాక్రిందిరీతిని జేటి కావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను "స్తనములందుఁ జక్రవాకత్వ మారోపిత మగుటంజేసి చక్రవాకనిష్ఠమగు నజడత్వమున కిటఁ బ్రసక్తి యంతగ లేమిని స్తనధర్మము ననుసరించి చక్రవాకములనుగూడ జడములుగఁ దలంపనగుం గాన నిది యంతగా నీవిధి కుదాహరణము గాఁజాలదేమో ? యని తోఁచెడి. 'పెఱికిరాఁగ' అను క్రియల కొంటెలు కర్తలైనట్లు స్పష్టపడుచున్నది గాన నిట నొంటె లనునది సప్తమ్యర్థక ద్వితీయగాక ప్రథమా బహువచనాంతమని యనవలెను. కాన నిదియు నీవిధికి సరియైన యుదాహృతి కాఁజాలదనియే తోఁచెడి......శబ్దరత్నాకరమున నొంటె లనునది కర్త్రర్థకముగనే యుదాహృత మయ్యెను. చూ. శ. ర. పెఱుకుశబ్దము. (౫౧౬ పుట) ఇంక మిగిలినది మనుజుల విప్రుం డనునదే" (బా. సా. వే. కార. ౨౨సూ. వ్యాఖ్య.)"మనుజులవిప్రుండు" అను సోమయాజిప్రయోగము నంగీకరింపక తీరనపుడింకఁ దక్కినవాని నేవేవో యపమార్గముల నాశ్రయించి నిరాకరించుట వృథా ప్రయాసముగదా. ఇంక నట్టి నిరాకరణమును బ్రమాదభూయిష్ఠముగనే యున్నది. స్తనములందుఁ జక్రవాకత్వము నారోపించుటచేఁ జక్రవాకముల నజడములనుగా భావింపనగు ననుట కేవలము పొరపాటు. ఇట్లయిన నిఁక ముఖ చంద్రుఁ డనుచోఁ జంద్రుఁడును జడవాచకమె యగును గాన "ముఖచంద్రము". అనవలసినదేనా ? ఆరోపితవస్తుధర్మావభాసమె యారోపణఫలముగుచుండ నద్దాని యందు విషయధర్మము లెట్లు భాసిల్లును ?

గుణాభిరతిన్ సమస్తవ । ర్ణాశ్రమ ధర్మరక్షణమహామహిమన్ మహి నొప్పు సర్వలో । కాశ్రయుఁ డాదిరాజనిభుఁ డత్యకలంకచరిత్రసంపదన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౬ ప.) క. మనుజేంద్ర వానిఁ బెడచెవు । లను బెట్టుము వేఱుగాఁ దలంపక దయతో (కర్ణ. 3 ఆ. ౯3 ప.) ఉ. ధనార్థులఁ దన్ని దిక్కులన్ । నించె యశంబు... (సభా. ౧ ఆ. ౧౭.) క. విమలమణిమయములగు దూ । లములం గంబముల గోడలను వేదులఁ గు । ట్టిమములఁ జుట్టిన ప్రాకా । రములను గరమొప్పుచుండ రచియించె సభన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౧.) సీ. సురుచిరహరినీలకిరణజలంబులఁ బద్మరాగారుణపద్మములను । రాజితరాజీవరాజహంసావళి నిర్మలసౌవర్ణకూర్మములను । కమనీయవైదూర్యకుముదంబులను వజ్రమీనమౌక్తిక నవఫేనములను । మరకతశైవలోత్కరముల విలసిల్లఁ గొలను (సభా. ౧ ఆ. ౧3 ప.) ఈసూత్రమునకు "ఆం - భా - చ - కర్తగారుచేసిన యపార్థము విస్తర. II ౧౮౫ విషయమున నిరసింపఁబడినది.

జడంబు తృతీయాసప్తములకు ద్వితీయ బహుళంబుగానగు. ౨౨.

రాముఁడు వాలి నొక్కకోలం గూలనేసె. కోలతో నని యర్థము. లంకం గలకలంబుపుట్టె. లంకయందని యర్థము. బాహుళకంబుచే నిక్కార్యం బుదంతంబునకు బహుత్వమందె యగు. అర్జునుండు శత్రుసేనలను బాణంబులను రూపుమాపె. బాణంబులచే నని యర్థము. మీనంబు జలంబుల నుండు. జలంబులందని యర్థము.

బాలవ్యా. ౨౫౫ I విషయము.

సంజీవని. ౨౫౫ I విష:—"ఒకానొకచో నొకవిభక్తికి మఱియొకవిభక్తియు నగు" (బా. కా. ౨౧ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁబడినరీతిని వచ్చువిభక్తివ్యత్యాసములను గొన్నిటిని వివరించుచున్నాఁడు. చింతామణికర్త "ఇతరత్ర చ ద్వితీయా" అని చెప్పినను నట్టి ద్వితీయ తృతీయాసప్తములచోటనె బహుళముగాఁ గన్పట్టుటంజేసి యట్టిరీతిని సూత్రమును మార్చి యుపదేశించుచున్నాఁడు. జడము లనఁగా నచేతనవాచకములు. అట్టివాని తృతీయాసప్తములచోట ద్వితీయావిభక్తి వైకల్పికముగా నిల్చును. 'ఒక్కకోలన్' అను ద్వితీయ కొక్కకోలతో నని తృతీయార్థమును సూరిగారే వివరించిరి. అట్లె "లంకన్" అను ద్వితీయకు "లంకయందని" యర్థ మనుచు వివరించిరి. బహుళగ్రహణముచే నుదంతములకు నేకవచనమునఁ

దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవనియు బహువచనమునందు మాత్రమె యట్టి యర్థములు ద్వితీయకుఁ గల్గుననియు "బాహుళకంబుచే" నిత్యాదివాక్యముతో వివరించి యుదాహరించిరి. 'బాణంబులను' అనుదానికి బాణంబులచే ననియు, 'జలంబులను' అనుదానికి జలములందనియు నర్థములని వివరించిరి. దీనినిబట్టి యుదంతములగు వీని ద్వితీయైకవచనముచోటఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవని స్పష్టమగుచున్నది. ఉః—"బాణంబున్ = బాణమును; జలంబును = జలమును" అనియే యర్థము. తృతీయాసప్తమ్యర్థములు లేవు.

సన్నయా. అన్యస్యాః క్వచిద్భవేచ్చానాన్యా. (ఆం. చిం. హాలం.

౨౪౬ విష. ౧౪ కారి. అహో. ౮౨౭ పుట.)

కల్పతరు. ౨౪౬ విషః—ఈసూత్రమునకు ౨౪౮ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను.

బాలవ్యాకరణ ఉదంత జడంబు తృతీయకు నవర్ణకంబగు. ౨౩.

వివరణము. రాముఁడొక్క బాణంబున వాలిం గూలనేసె. బాణ

౨౪౬ I విషయము ముచే నని యర్థము.

సంజీవని. ౨౪౬ I విషః—'అందు - న - సప్తమి' అని బా. తత్స. ౭ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడుటచే 'న' వర్ణకము సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయమాత్రమె యగుటచేత నిటు తృతీయార్థమునందును వచ్చునని సూత్రింపవలసెను. ఇట్లు నవర్ణకము వచ్చుట వైకల్పికమనియు నెఱుఁగునది. బా. కా. ౧౮ సూత్రముచే సప్తమ్యర్థమున నుదంతజడంబులకు 'అందు' విభక్తికిఁ బర్యాయముగా న వర్ణకమువచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (౨౪౩ II విష.) అట్టిస్థలములందే తృతీయార్థమునందు సైతము న వర్ణకమువచ్చునని ప్రకృతసూత్రమున కర్థము. ఉదంతత్వము 'చిగురు' మున్నగువానియందు సహజము. ముగాగమ వుగాగమములచో సైతము (బా. తత్స. ౮౦-౮౫ సూ.) నుదంతత్వము నంగీకరించి వానిపైన వర్ణకమును నిల్పనగును. ఉ. 'బాణంబునన్' అనుదానికి 'బాణముచే' నని యర్థ మనుచు సూరిగారే వివరించిరి. 'బాణమునన్' అనుదానికి 'బాణమందున్' అనియు బా. కా. ౧౮ సూత్రము చొప్పున నర్థము సిద్ధించును. ఉదంతజడంబులకు సైతము 'నన్' ప్రత్యయము రానపుడు 'బాణముచేతను - బాణముతోడను' అనురీతిని 'చేత - చే - తోడ - తో' ప్రత్యయములును వచ్చును. ఈయుదంతములకు బహుత్వమున నవర్ణకము రానేరదు. ఉదాః—"బాణంబులన్ = బాణంబులచేతన్, తరువులన్ = తరువులచేతన్, చిగురులన్ = చిగురులచేతన్" అని యిట్లు బా. కా. ౨౨ సూత్రము

చొప్పునఁ దృతీయాసప్తమ్యర్థములందు ద్వితీయయే వచ్చును. బా. కా. ౨౬ సూత్రమునందు బహుళగ్రహణముచే నుదంతముల దృతీయాసప్తములచోటఁ ద్వితీయ రానేరదని వివరింపఁబడుటంజేసి యట్టి యుదంతజడములకుఁ బ్రకృతి సూత్రముచేతను బా. కా. ౧౮ సూత్రముచేతను నవర్ణకము పాక్షికముగా వచ్చునని యుపదేశింపఁబడెను. (విస్తర.). ప్రయోగములు:—ఉ. ఆశ్రితపోషణంబున ననంతవిలాసమునన్ మనీషి వి। ద్యాశ్రమతత్త్వవిత్త్వమున......మహి నొప్పు సర్వలో । కాశ్రయుఁడు......(ఆది. ౧ ఆ. ౬ ప.) చ. అన విని యమ్మహీరమణుఁ డాతని కిట్లను మీకు నాకతం। బున బహుదుఃఖముల్ గలిగె........ నీమనం। బునఁ గృపపుట్టి కాచినను బోయెద నిప్పుడ యేను గానకున్ (కర్ణ. 3 ఆ. ౯౭.) (ప్రాసస్థలము.) క. విని క్రీడి......ఊరుతలము కరతలం। బున నప్పళించె......(శల్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప.) (ప్రాసస్థలము).

నన్నయా. తస్యాః ప్రథమా చ జడపదనాం స్యాత్. (ఆం. చిం. ౨౫౭ విషయము. అజం. ౧౫ కారి. అహో. 3౨౧ పు.)

కల్పతరు. ౨౫౭ విష:—జడపదానామ్ = జడవాచకములయొక్క, తస్యాః = ఆద్వితీయకు ('ఇతరత్రచద్వితీయా' అను పూర్వసూత్రములోని ద్వితీయా' అనునది 'తస్యాః' అనెడి యీతచ్ఛబ్దముచేఁ బరామృష్ట మగుచున్నది.) ప్రథమాచ = ప్రథమయు, స్యాత్ = అగును. చకారముచేతఁ బ్రథమ వికల్పముగ వచ్చునని యెఱుఁగునది. జడవాచకద్వితీయకుఁ బ్రథమ వికల్పముగ నాదేశమగు నని యర్థము ఉదా:—నీరు త్రాగెను = నీటిని ద్రాగెను. ఇల్లు నేసెను = ఇంటిని నేసెను. మొ ప్రయోగములు:—సీ. గరుడధ్వజుం డప్డు కరుణాసమేతుఁడై యమ్మాగధుల కెల్ల నభయ మిచ్చిఁ (సభా. ౧ ఆ. ౨౧౫.) క...భరతా। మ్నాయులగు పాండవేయుల। శ్రీ యిమ్మెయిఁ గొనిన నిన్నుఁ జీ యనరె యొరుల్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౫. (శ్రీ = శ్రీని - ప్రాసస్థలము.) చ. అనిలుఁడు పక్షయుగ్మ మమృతాంశుఁడు వీఁ పనలుండు మస్తకం। బినుఁడు సమస్తదేహమును నెప్పుడుఁ గాచుచు నీ కభీష్టముల్

విస్తర. ౨౫౬ I విష:—"ఒక్కచో నుదంతంబగు నజడంబు తృతీయకున నవర్ణకంబు గానంబడియెడి. ఉదా:—ఉ ఏపునఁ గిట్టి యేనుఁగున నేనుఁగు పైచుచు వాజి వాజిచే। రూపడఁగంగ మోదుచును. (భాస్క. యుద్ధ.) దీనికిఁ బ్రయోగాంతరంబు మృగ్యంబు" (ప్రౌఢ. కార. ౧౭ సూ.) "ఉ. ఏపునఁ గిట్టి యేనుఁగుఁ నేన్గుల పైచుచు"అనియు గ్రంథకృత్ప్రియుక్తమన్నను క్షతిలేదుగాన నీప్రయోగము సమర్థముకాదు,

ఘనముగఁ జేయుచుండెడు జగన్నుత యున్నతియుం జయంబుఁ జే। కొనుమని యిచ్చె దీవనలు గోరి ఖగేంద్రునకుం బ్రియంబునన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౫౭.) ఇందు 'దేహమును' అనుచోటి 'ను' అనునది సముచ్చయార్థక మనఁదగును. లేదా 'దేహమును' అనునది ద్వితీయయే యని యెంచి ద్వితీయాంతములును ద్వితీయార్థక ప్రథమలును నేకవాక్యమునఁ గలసియుండనోపునని యంగీకరించినను నంగీకరింపవచ్చును. ఈవిషయమును నిర్వహించు మార్పరాని ప్రయోగము గలదు. ఉ:—మాకు నతిప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య యీ। లోకములోని వర్తనములుం దగువారి నెఱుంగుదు......(ఆది. ౭ ఆ. ౧౫౬.) ఇందు 'వర్తనములున్' అనుచో 'వర్తనములన్' అని సవరింపరాదు. 'వర్తనములు' అనుచోటి 'లు' అనునది యతిస్థలము.

జడంబు ద్వితీయకుం బ్రథమ బహుళంబుగా నగు. ౨౮.

వాఁడు పూవులు దెచ్చె = వాఁడు పూవులను దెచ్చె.

బాలవ్యా. ఆకె సొమ్ములు దాల్చె = ఆకె సొమ్ములను దాల్చె.

౨౫౭ I విషయము, వాఁ డిల్లు వెడలె = వాఁ డింటిని వెడలె. బాహుళకముచేఁ దృతీయాసప్తములకు విధించిన ద్వితీయకుం బ్రథమరాదు.

సంజీవని. ౨౫౭ I విష:—జడంబు ద్వితీయకు = జడవాచకముపై నున్న ద్వితీయకు, ప్రథమ = ప్రథమావిభక్తి బహుళముగా నాదేశమగునని యర్థము. ద్వితీయైకవచనమునకుఁ బ్రథమైకవచనమును ద్వితీయాబహువచనమునకుఁ బ్రథమాబహువచనమును నాదేశములగునని యెఱుంగునది. ఆకె = ఆమె. 'వాఁ డింటివలన వెడలె' అనుచోటి యపాదానపంచమికి, బా. కా. ౧౦ సూత్రముచొప్పున 'ఉండి' శబ్దానుప్రయోగమును, బా. కా. ౧౧ సూత్రముచొప్పున వలనకు ద్వితీయాదేశమును రాఁగా 'ఇంటినుండి వెడలె' అని సిద్ధించును. అట్టి ద్వితీయకు 'ఉండి' శబ్దముతోడి దానికిఁ బ్రకృతసూత్రముచేఁ బ్రథమావిభక్తి యాదేశము కాఁగా 'ఇల్లు వెడలె' అనురూపము సిద్ధించును. ప్రథమాదేశము రానపుడు "ఇంటినుండి వెడలె" అని యుదాహరించుటయే న్యాయ్యము. కాని బాలవ్యాకరణపుస్తకము లన్నిటియందును 'వాఁడింటిని వెడలె' అనురూపమె కన్పట్టుచున్నది. ఉండిలోపమును సూరి వచింపలేదు. ఉండి పరమగునపుడె వలనకు ద్వితీయాదేశమును బా. కా. ౧౧ సూత్రము విధించుచున్నది. కావున "ఇంటిని వెడలె" అనుచో 'ఇంటినుండి వెడలె' అని యుండనగును. అచటి 'ఉండి' శబ్దము ప్రథమ

ముద్రణమందె భ్రష్టమయ్యెను. లేదా "వాఁ డింటివలన వెడలె" అను పంచ
మ్యంత రూపమున కుండి పదానుప్రయోగము లేనిదానికి బా. కా.
౨౧ సూత్రముచొప్పున వచ్చెడి 'ఇంటిని వెడలె' అను ద్వితీయాంతరూపము
సూరిగారిచే నుదాహృత మయ్యెనని యైన గ్రహింపవలయును. కాని సూరి
యట్లు వివరింపలేదు. పంచమి కాదేశముగున ద్వితీయకుఁ బ్రథమ యాదేశ
మయినట్లె తృతీయాసప్తములకు బా.-కా. ౨౨ సూత్రముచొప్పున నాదేశ మగు
ద్వితీయకును బ్రథమ యాదేశమగుననియు 'లంకఁ గలకలంబు పుట్టె' అనుచో
"లంక కలకలంబు పుట్టె" అను ప్రథమాఘటితరూపమును సాధువే యనియు
భ్రమింపరాదనుచు సూరి "బాహుళకముచేఁ దృతీయాసప్తములకు విధించినద్వితీ
యకుం బ్రథమ రాదు" అని వివరించెను (విస్తర. I) సూరి యుదాహరించినస్థలము
వంటిదె యనందగు నీక్రిందిచోటఁ బంచమీస్థలమున "అన్యస్యాః క్వచి"దిత్యాది
సూత్రముచొప్పున వచ్చుద్వితీయస్థానమునఁ బ్రథము కన్పట్టుచున్నది. ఉ...సూ।
ర్యము గడంగి నీర్వెడలి (అను. ౧ ఆ. ౨౩౩ ప.) 'నీటివలననుండి వెడలి' అనుచో
నపాదానపంచమి. నీటినుండి వెడలి - అపాదానపంచమీస్థలమున వచ్చినద్వితీయ.
అట్టి ద్వితీయచోట వచ్చినప్రథమ:—నీరు వెడలి=నీర్వెడలి. (విస్తర. II, III).

విస్తర. I ౨౫౭ I విష:—ఇట్లు స్పష్టముగను గంఠోక్తముగను సూరి వచించు
చుండఁగాఁ బేటికావ్యాఖ్యాత "ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయగు"
(ప్రౌఢ. కార. ౨౦ సూ.) నని దీనిని సవరించుటను గమనించునది. దీనఁ దృతీయా
సప్తములకుఁ గల్గినద్వితీయలలో సప్తమికిఁ గల్గినద్వితీయ ప్రథమాంతమై సప్తమ్యర్థ
కముగావచ్చుననుట తెల్లము" (బా. సా. పే. కార. ౨౮ సూ.వ్యాఖ్య. ౪౯౬ పు.)
అని యిట్లువ్రాయుట సరికాదు. ప్రౌఢ. కార. ౨౦ సూత్రమునందలి "ఒక్కొ
కచో" అనుదాని కందలి యుదాహరణముల స్వారస్యమునుబట్టి యుదంతస్థలము
లందె యట్లు సప్తమికిఁ బ్రథమావిభక్తి వచ్చునని యర్థమునుచు వ్యాఖ్య చేయ
వలసియున్నది. కావున నుదంతముల సప్తమికి (౨౫౫ I విష.) ద్వితీయవచ్చుట
వైయాకరణ కవిప్రయోగసమ్మతము కామింజేసి పేటికావ్యాఖ్యాత యాశయము
పరాస్తమగుచున్నది. మఱియు సప్తమికిఁ బ్రథమ వచ్చుస్థలములలో నొక్కట
నైన ద్వితీయవచ్చిన ప్రయోగము మచ్చునకేని లేదుగదా. ఉదంతేతరశబ్దములందు
సప్తమికిఁ బ్రథమవచ్చులక్ష్యములు ప్రౌ. కా. ౨౦ సూత్రమునఁ జూపఁబడలేదు.
విస్తర. II ౨౫౭ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీసూత్రమున
రెండు విషయములు కొఱవడినవనుచు నీక్రిందిరీతిని బూరించెను.

"ఒక్కొక్కచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయునగు. ఉదా:—వాహీకమునాఁగఁ బరఁగు తీర్థమాడి మేధాసమన్వితులగుదురు. చ. వ్రతములు లేనివారు...తీర్థము లాడనోపరు. (భార. అర. ౨ ౧౮౬ ప.) ఉర్విం గల్గుతీర్థంబు లెల్లను నే నాడుచు, (హరి. పూ. భా. ౫ ఆ.) క. ఎఱుకు నన్ను నుఱక యేసినశరములు। నెఱకులాడి... (భార. అర. ౧ ఆ.) చ. పొరిఁబొరి మోము బాష్పజలపూరము గ్రమ్మఁగ...... (భార. శల్య. ౧ ఆ.) ఆవమిడినఁ బగిలిపోవుటయు (భార. స్త్రీ. ౧ ఆ.) ఎ-గీ. ముట్టి కందముల్ వడిఁ గత్తి పెట్టిపెట్టి (హరి. పూ. ౬ ఆ.) శా. భావంబుల్ భయ ముజ్జగించి చొరుఁ డీ......(హరి. పూ. ౭ ఆ.) మ......సురసంఘుం జేకతం బుండఁగన్ (హరి. పూ. ౫ ఆ.) ఎ-గీ. లీలఁ జేరోలగంబున్న నీలవర్ణు (ఉ. హరి. ౪ ఆ.) శార్ఙ్గగుణగాఢరవంబు నభంబు నిండఁగన్ (నిర్వ. 3 ఆ.) అదియున్ మే నుచ్చి (రా. అర. ౨ ఆ.) జనయిత్రి చిచ్చుటికిన (జై. ౮ ఆ.) తే-గీ.................. పంకము గొరిజ దిగఁబడి పఱవలేవు (స్వా. ౪ ఆ.) పక్షాంతరమునఁ దీర్ఘముందాడి. మొ. ఇట్టి ప్రయోగములచేత 'అన్యస్యాః క్వచి ద్భవే చ్చాన్యా' అను శబ్దానుశాసనుల సూత్రము సార్థకమగుచున్నది" (ప్రౌఢ. కార. ౨౦ సూ.) ఈ ప్రౌఢవ్యాకరణ సూత్రములోని 'ప్రథమయు' అనుచోటి 'యును' అనుదానిచేత సప్తమియు నిల్చుననియుఁ బ్రథమ పాక్షికమనియు విశదమగుచున్నది. "సప్తమికిని" అనుచోటి 'ను' శబ్దము చేత బాలవ్యాకరణము కా-౨౪ సూత్రముచెప్పని ద్వితీయకేకాక సప్తమికిని బ్రథమ వచ్చునను గ్రంథకర్త యాశయము స్పష్టపడుచున్నది. పరిశీలింపఁగా నేతత్సూత్రవిషయము - బా - కార - ౨౫ సూత్రమునకు సవరణముగాఁ జెప్పుట యుక్తము. ఉత్తరసూత్రమున నిది వివరింపఁబడును.

విస్తర. III ౨౫౭ I విష:—"కొన్నియెడల నజడంబు ద్వితీయకును బ్రథమ కానఁబడియెడి. ఉదా:—చ. అని లజవంబునం బఱచు నమ్మదనాగ మెదిర్చి క్రమ్మరిం। చిన పరికాఁడువోలెఁ గురుసింహవరూథము నిట్లు క్రమ్మఱిం। చునె (భార. ఆది. ౪ ఆ. ౨౦౭ ప.) చ. తన వారణేంద్రముక్కురుకుల వీరువిూఁద నెస కొల్పిన (భార. అర. ౬ ఆ.) తత్క్రతుహయోత్తము మొక్కెడఁ గట్టఁ బంపుచున్ (జై. ౫ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. కార. ౧౯ సూ.) ఇట్లు చింతామణికి సరియగు బాలవ్యాకరణసూత్రమును సవరించుటను నిర్వహింపఁజాలు ప్రమాణములుగ నీలక్ష్యములు కనఁబట్టకున్నవి. మొదటి యుదాహృతిలో "అమ్మదనాగ మెదుర్పఁ గ్రమ్మఱిం। చిన" అని గ్రంథకృత్ప్రియుక్తపాఠ మన్నచో క్షతి కానరాదు. రెండవ యుదాహృతిలో "తనవారణేంద్రు నక్కురుకులవీరువిూఁద" అని గ్రంథకృదుద్దిష్ట

నన్నయా. క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే
విషయము. ౨ ౫౭ (విక్ర. అజం. ౭౭ శా. అహో ౩౬౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౫౭ విష:—ఈకారికకు ౨౨౦-౨౨౪ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. అచట సమాసమందె దీని కుదాహరణములు చూపఁబడెను. ఇచట వ్యస్తతయందును సమాసమందును నుదాహృతులు చూపఁబడుచున్నవి. అన్యవిభక్త్యర్థే = ఇతరవిభక్తులయర్థమున, ప్రథమాపి = ప్రథమావిభక్తియు, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, ప్రదృశ్యతే = కనఁబడుచున్నది. అపిశబ్దముచే నీవిధి పాక్షికమని గ్రహింపవలయును. I దేశాధ్వకాలవాచకముల సప్తమికిఁ బ్రథమయు, II విశేషణ విశేష్యములలోఁ బ్రథమప్రయుక్తమునకు ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు, III విశేషణముల ద్వితీయాదిస్థానమునఁ బ్రథమయు బహుళముగా నగును. I ఉదా:—పేరోలగముండె. తీర్థములాడె, నిన్నవచ్చె, తేపు చనియె, క్రోశమునడచె. II ఉదా:—మనుష్యులందఱకు దేవుఁడు పూజ్యుఁడు-పుస్తకములు నాల్గిటిని దెమ్ము- III ఉదా:—తల్లి ద్రౌపదితోడన్. మొ. ప్రథమ రానపుడు పేరోలగమందుండె, తీర్థములందాడె (స్నానముచేసె) నిన్నటియందు వచ్చె. తేపటియందుఁ జనియె. క్రోశమునందు నడచె. మనుష్యులకందఱకు దేవుఁడు పూజ్యుఁడు. పుస్తకములను నాల్గిటిని దెమ్ము. తల్లితో ద్రౌపదితో. మొ. దేశాధ్వకాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. "అకర్మకధాతుభి ర్యోగే దేశః కాలో భావో గన్తవ్యోఽధ్వాచ కర్మ సంజ్ఞక ఇతి వాచ్యమ్......" (సి. కౌ. ౫౩౮ సూ. ౧౧౦౩-౧౧౦౪ వార్తి.) (విస్తర. I ౨౩౫ విష.). "సప్తమ్యధికరణేచ (౨-౩-౩౬) (సి. కౌ. ౬౩౩ సూ.)" అనుచోఁ బ్వాన దేశాధ్వకాలవాచకములకు సంస్కృతమున ద్వితీయాసప్తములు వచ్చును. తెల్గునందన్నో యట్టియెడలఁ బ్రకృతసూత్రమునఁ బ్రథమయుఁ బ్రథమ రానపుడు సప్తమియు నగును. ఉదా:—పేరోలగ ముండె-పేరోలగమందుండె. క్రోశము నడచె-క్రోశ

పాఠమని చెప్పినఁ జెప్పవచ్చును. ఇట్టిపాఠమె వావిళ్ళవారిముద్రణమునఁ గన్పట్టుచున్నది. మూఁడవయుదాహృతిలో "క్రతుహయోత్తము నొక్కఁడఁ గట్టఁ బంచినన్" అని గ్రంథకృదభిప్రేతపాఠమనుటలో బాధ చూపట్టదు- "అశ్వోత్తమున్ దప్పులన్" (ఆది. ౨ ఆ. ౩౦.) అని యిట్టి ప్రయోగము మహాకవిసమ్మతమై యున్నది. పై రీతిని మార్పరాని ప్రమాణాంతరము దీని నిశ్చయించుటకుఁ గన్పట్టలేదు.

మందు నడచె - నిన్నవచ్చె - నిన్నటిదినమందువచ్చె. ఇట్టియెడల సంస్కృతమందు వలె ద్వితీయ రానేరదు. (విస్తర I. II.).

దేశవాచకములకుఁ బ్రయోగములు:—విస్తర. II ౨౫౭ I విషయము నందలి త్రిలింగలక్షణశేషోదాహరణములెల్ల నిందలి దేశవాచకముల ప్రథమ కుదాహృతు లగుచున్నవి. ప్రౌఢవ్యాకర్త యాశయముచొప్పున బా-కా-౨౮ సూత్రమునకు నవరణముగా నయ్యది యుదాహృతమయ్యెనుగాని యది బా-కా-౨౫

విస్తర. I ౨౫౯ విష:—"కాలాధ్వనో రత్యన్తసంయోగే. అనుదాని ననుసరించి యీసూత్రము గలిగెనని యనుమానింపఁదగును." (బా. సా. వే. ౨౫౭ పు.). అను పేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. అత్యంతసంయోగాభావమున సప్తమీద్వితీయలు పర్యాయముగా వచ్చును. తెలుఁగునందు సప్తమి పాక్షికముగా నయినవచ్చును. పై పాణినిసూత్రముచే నత్యంతసంయోగమున ద్వితీయ నిత్యమగుటంజేసి సప్తమియైనను పాక్షికముగా సయితము రానేరదు. ఇట్టి పాణినీయసూత్రము ననుసరించి ప్రకృతసూత్రము గలిగెననుట యసంగతము.

విస్తర. II ౨౫౯ విష:—అధ్వవాచకములకు సూత్రము సప్తమీప్రథమలీక్రిందిరీతిని సంస్కృతమున వచ్చునని వోపదేవుఁ డుపదేశించియున్నాఁడు. "సీమాంతమార్గాత్ ప్రీచాంతే. ఉదా:—సోమనాథాచ్ఛతం క్రోశాః। కృష్ణః క్రోశేషు చాయుతే। గఙ్గాయమునయో ర్మధ్యే। కతిక్రోశాశ్చ జాహ్నవీ." (ముగ్ధ. కార. ౩౧౮ సూ.) "అవధిభూతయో రన్తర్వర్త్యధ్వవాచినః ప్రథమా సప్తమ్యౌ స్యాతామిత్యర్థః." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశవ్యాఖ్య.) "సీమాద్వయమధ్యవర్తి మార్గపరిమాణవాచకాత్ శబ్దాత్ అన్తే గమ్యమానే ప్రథమా - చకారాత్ సప్తమీచస్యాదిత్యర్థః. అన్తగమ్యమానాభావేతు కేవలం ప్రథమాస్యాదత్యర్థశ్చ వక్తవ్యః" (గిరిశచంద్ర విద్యారత్నవివరణము) అంతమం దనునర్థము గమ్యమానమగుచుండఁగా సరిహద్దులనడుమనుండు నధ్వ (మార్గ) వాచిశబ్దముకంటెఁ బరముగాఁ బ్రథమాసప్తములు పర్యాయముగ వచ్చునని యర్థము. ఉ. సోమనాథక్షేత్రము మొదలొక్కని నూఱుక్రోశములు కృష్ణుఁ డున్నాఁడు = నూఱుక్రోశములతుదిని గృష్ణుఁ డున్నాఁడని యర్థము. (ఆయూరి కీయూరు నాల్గుక్రోశములు, అనురీతి నెన్నునది.) పదివేలక్రోశములం దున్నాఁడనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'గంగాయమునలనడుమ గంగయెన్నిక్రోశములు' అని యుత్తరార్థమునకర్థము. "గంగాయమునయోర్మధ్యే జాహ్నవీ కతిక్రోశాః-కతిక్రోశాన్ వ్యాప్య తిష్ఠతీత్యర్థః - అత్ర కేవలం ప్రథమా" (గిరిశచంద్రవిద్యారత్న వివరణము.)

సూత్రమునకు సవరణముగాఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించుట యుక్తము. ఆసూత్రమును "ఒక్కొకచో నుదంతదేశవాచకముల సప్తమికిని బ్రథమ వైకల్పికముగనగు" అని సూత్రించుట యర్హము. ప్రదేశవాచకములకుమాత్రమె యుదంతములకు మాత్రమె యట్టి ప్రథమ కొన్నియెడలఁ గన్పట్టుచున్నది. ఉదంతేతరశబ్దములం దట్టిప్రథమ ప్రయోగదృష్టము కాలేదు. వాఁడడవినుండె ననుచోట వాఁడడవి యుండె ననరాదుగదా. ఉదంతదేశవాచకములకు నైత మంతటను బ్రథమ నిలువదు. చంద్రుఁడు తూర్పునఁ గలఁ డనుచోఁ జంద్రుఁడు తూర్పు గలఁడని చెప్పరాదు గదా. మఱికొన్ని ప్రయోగము లిటఁ జూపఁబడుచున్నవి:—మధ్యాత్తురము మాయన్నయా దేశమునఁజేసి సర్వతీర్థములాడుచు (ఆది. ౭ ఆ. ౧౩౩.) (తీర్థములు = తీర్థములందు, ఆడుచు = స్నానముచేయుచు.) ఆరణ్యపర్వ ద్వితీయాశ్వాసమున నిట్టివి యనేకప్రయోగములు గలవు. తే-గీ. కొల్వుండు బుద్ధి (విరా. ౪ ఆ. ౩౧౬.) గీ. వచ్చి యిమ్మెయిఁ దపమున్నవార మేము (ఆర. ౬ ఆ. ౯౨.) చ. కడువడి నాథనంజయుని కాంక్షిత మెక్కడ నక్కడెల్ల.........తేరుపఱపెన్ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౮౭.) మ. తమదిక్కార్పులుఁ దూర్యనాదములు నత్యంతంబు శోభిల్ల (శల్య. ౧ ఆ. ౨౬౧.) సీ. అంత దేవాహితులు.........మంతనం బుండి (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧.) (మంతనంబు = ఏకాంతము) ఇట్టివియుఁ గలవు. చ. వెలయఁగ నొక్కఁడున్ రిపుని పీ డపిశంకతఁ జొచ్చె (హరి. ఉ. భా. ౨ ఆ. ౧౩౪.) కాలవాచకములకు:— క. అనవిని యూరడి నిద్రా। జనితసుఖం బంది తేపు జనపతి యనికిం। జను టయు.........(భీష్మ. ౩ ఆ. ౯.) (తేపు = ప్రాతఃకాలమందు.) క......వఱపు ధరిత్రి। తాపంబుఁజేసె జనముల। పాపంబున వత్సరములు పండ్రెం డధిపా (శాంతి. ౩. ఆ. ౨౬౯.) చ.........సురాసురయుద్ధమునాఁడు దైత్యులన్ వెలయఁగ నోర్చి.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౭౬.) ఆ-వె...ముంద రింద్రుపంచిన మహా। దారుణాంబుధరశతంబుచేత (ఆది. ౭ ఆ. ౨౩౭.) (ముందర = ముందటిసమయమున) ఉ. జాను సెడంగ నీక్షణము చంపరె కోపపరీతచిత్తులై (ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౪.) అధ్వవాచక:—"వచన - నీయుత్తరీయంబు పడినయెడ యిచ్చోటికి నొక్కయోజనంబు గలదు (ఆర. ౨ ఆ. ౧౬౩.) వచ. అది యిచ్చటికి లక్షయోజనంబులు గల దనుచు మనిన (ఆది. ౨ ఆ. ౬౯.) క. నరవరుఁడు నలుఁడు గాకె। వ్వరు శతయోజనము లొక్కవాసరమున వ। త్తురు.........(ఆర - ౨ ఆ - ౨౧౮.)

కాలాధ్వములకుం బ్రాయికంబుగాఁ బ్రథమ యగు.

బాలవ్యాకరణ ౨౫౮.

వివృతి. వాఁడు నిన్న వచ్చె. వీఁడు నేఁడు వోయె. మాపు

౨౫౮ I విషయము. నిలువుము. తేపు పొమ్ము. వారు క్రోశము నడచిరి.

వీ రామడ వోయిరి.

సంజీవని. ౨౫౮ I విష:—నిన్న = పూర్వదినము, నేఁడు = ఈదినము, మాపు = రాత్రి, తేపు = మఱుసటిదినము లేదా ప్రాతఃకాలము. ఇవి కాలవాచకముల ప్రథమ కుదాహరణములు. ప్రథమ రానపుడు 'వాఁడు నిన్నటిదినమందు వచ్చె' అనురీతి నన్నిటను సప్తమి యగును. 'క్రోశము - ఆమడ' అనునవి యధ్వవాచకోదాహరణములు. ప్రథమ రానపుడు. 'వారు క్రోశమందు నడచిరి' మున్నగురీతిని సప్తమివచ్చును. దేశవాచకముల ప్రథమను సూరి సూత్రింప మఱచుటచేతఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త (కార. ౨౦ సూ.) "ఒక్కొకచో జడంబు సప్తమికిం బ్రథమయు నగు.........(విస్తర. II ౨౫౭ I విష.) అని సూత్రించెను. (౨౫౮ విష.) (విస్తర.)

విశేష్యంబునకుంబోలె విశేషణంబునకును లింగవిభక్తి
వచనంబులగు. ౧౯.

బాలవ్యా. నందతనయుండు కృష్ణుండు నాకు దిక్కు. దేవకీపుత్త్రు

౨౫౯ విషయము. హరిని నుతింతు నెపుడు. శుభవిధాయుల రామ
కృష్ణులఁ భజింతు. భువనవంద్యను రుక్మిణిఁ బ్రస్తు
తింతు.

విస్తర. ౨౫౮ I విష:—"కాలపరిమితియందు నామంబులకు "కు" వర్ణకమగునని ప్రౌఢవ్యాకర్త ఆఱునెలలకు అను మొదలగునుదాహృతుల నిచ్చియుండుటను గమనించునది." అను పేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. ప్రౌఢ. కా. ౧౮ సూత్రమున కయ్యవిలక్ష్యములు. "కొండొకసేపునకుఁ దెలిసి - వర్షావధికిఁ బెట్టంగల యప్పనములు - పార్థశిర మాఱునెలలకుఁ ద్రెళ్ళు" అను తత్సూత్రలక్ష్యము లవధిప్రభృత్యర్థములందు వచ్చినవి. కావుననె యీయుదాహృతులచోటఁ బ్రకృతసూత్రము చొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తిని నిల్పుటకు వలనుపడదు. "కొండొకసేపు తెలిసి - వర్షావధి పెట్టంగల యప్పనములు - ఆఱునెలలు త్రెళ్ళు" అనునవి సంగతార్థములు కావుగదా! "ఆమడకు నడచెను" అని చెప్పరాదుగదా! ఆమడ నడచె ననియే వ్యవహార మగపడుచున్నది.

సంజీవని. ౨౫౯ విష:—విశేష్యలింగవిభక్తివచనములె విశేషణమునకు నగు. కృష్ణుండు పుంలింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నగుటచే విశేషణమగు 'నందతనయుండు' అనునదియు నట్లె పుంలింగము మహద్వాచకము ప్రథమావిభక్తి యేకవచనము నయియున్నది. ప్రథమావిభక్తిని మార్చి ద్వితీయావిభక్తిగల విశేష్యవిశేషణములను జూపుటకై దేవకీపుత్త్రు నిత్యాది ద్వితీయోదాహరణము చూపఁబడెను. బహువచనవిశేష్యవిశేషణములఁ జూపుటకయి శుభవిధాయుల నిత్యాది తృతీయోదాహృతి చూపఁబడెను. స్త్రీలింగవిశేష్యవిశేషణములను జూపుటకయి నాల్గవయుదాహరణము ప్రదర్శింపఁబడెను. విశేష్యవిశేషణము లిట్లు సమానలింగవిభక్తివచనకములై సాధారణముగ నుండవలయు ననునది సంస్కృతభాషాప్రసిద్ధమగుటచే నన్నయాథర్వణులు వేఱుగ నుపదేశింపలేదు. సూరి యట్టి విషయమును బైరీతిని సూత్రించెను. (విస్తర I.)

విస్తర. I. ౨౫౯ విష:—"నందతనయుండు. అనుపదార్థంబునకు 'కృష్ణుండు' అను ప్రథమా కారక ద్వారంబుననే క్రియాన్వయంబు కాని సాక్షాదన్వయంబు లేదనుకొని విశేషణంబుపైఁ బ్రథమాదివిభక్త్యాదులు ప్రాప్తింపకపోవుచుండఁగా నీసూత్రంబుచే నవి యపూర్వంబుగా విధింపఁబడినవి." "శాస్త్రంబున నాలోచింపఁగా విశేష్యంబునకుంబోలె విశేషణంబునకును 'కృష్ణుండు దిక్కుగున్' 'నందతనయుండు దిక్కుగున్' అని ప్రత్యేకంబుగాఁ గ్రియాన్వయంబుకలదని యంగీకరింపక తీరదు. కావుననే గీర్వాణాదిభాషలలో విశేషణంబులపైనిఁ గూడఁ గారకవిభక్తి గలుగుచున్నది. కారకవిభక్తి పుట్టినపిమ్మట విశేషణవిశేష్యభావము కల్పింపవలెను." (బా. గు. ప్ర. కార. ౧౫ సూ. వ్యాఖ్య.) అని గుప్తార్థప్రకాశికలో వ్రాయఁబడెను. దీని ననుసరించియే పేటికావ్యాఖ్యాతయు విశేషణంబులకు లింగవిభక్తివచనములు "సిద్ధింపవను నపోహమును నిర్మూలింపఁగ నీసూత్ర మారబ్ధమయ్యెనని (బా. సా. వే. ౨౮౮ పుట.) వ్రాసెను. కాని యిచట సూరిగారు విశేషణముల క్రియాన్వయము విషయమున నేమియు వ్రాయలేదు. విశేషణవిశేష్యములు సాధారణముగ సమానలింగవిభక్తివచనకము లయియుండు నను విషయము మాత్రమె సూత్రించిరి. అట్లు వచించుట గీర్వాణభాషయందును గలదు. "ఉదితే విధౌ=విధో రుదయక్రియానంతరం, అనేన విధావితి 'క్తి'. (సప్తమీ. ముగ్ధబోధసంజ్ఞా.). ఉదిత ఇతి తద్విశేషణత్వాత్ 'క్తి' (సప్తమీ.). యదుక్తమ్. విశేష్యస్యచ యల్లిఙ్గం। విభక్తివచనేచయే। తాని సర్వాణి యోజ్యాని విశేషణపదేష్వపీతి." (మహామహోపాధ్యాయ శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యవ్యాఖ్య. ముగ్ధ.

తెలుఁగున మహత్త్వమహతీత్వామహత్త్వములె లింగమునకు మాఱు వాడఁబడుననియు నట్లగుటచేతనే మహద్వాచకవిశేషణములును మహత్తులె యని యిట్లు విశేషణవిశేష్యముల మహత్త్వాదికమును దుల్యముగనె సాధారణముగా నుండుననియు నీవలఁ నుపదేశింపఁబడెను. (౧౨౪-౧౨౪ I - II - III - IV - విషయములు.)

పయిరీతిని వ్యవహరింపఁబడు పుంలింగాదికమును మహత్త్వాదికమును విశేషణవిశేష్యములకుఁ దుల్యముగా నుండుట సాధారణ నియమము. వానికి వ్యత్యాసమును గలదు. లింగవ్యత్యాస మీవలఁ గొన్నియెడల వివరింపఁబడెను. (౧౮౬-౧౮౬ I - II - III - IV - విష.) అట్లె మహత్త్వామహత్త్వముల వ్యత్యాసమును లింగవ్యత్యాసమును ౧౨౬-౧౨౬ I మొ. ౧౨౬ VIII వ. విషయములలో వివరింపఁబడెను.

ఆచ్ఛికశబ్దములపట్ల లింగవ్యవహారము లేమిం జేసి యవి పుంలింగసరుములు స్త్రీలింగసరుములు నపుంసకలింగసరుములు నని వ్యవహరింపఁబడుననియు వానివిష

వ్యాక. కార. ౩౦౯ సూ.) ఇంతయేల ? "పాణి న్యమర జయనేన్ద్రా। జయన్తశ్య ష్టాది శాబ్దికాః" అనుచొప్పున నాదిశాబ్దికులలో గణింపఁబడిన యమరసింహుఁడును నిట్లె వచించెను. "స్త్రీ దారాద్యై ర్యద్విశేష్యం। యాదృశైః ప్రస్తుతం పదైః। గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దా। స్తథాస్యు స్తస్య భేదకాః" (నామలింగానుశాసనము. 3 కాం. విశేష్యనిఘ్నవర్గము. ౨ శ్లో.) వ్యాఖ్య:—"అస్మిన్వర్గే లిఙ్గజ్ఞానోపాయమాహ. యాదృశైః = యాదృగ్రూప లిఙ్గవచనవిభక్తియుక్తైః, స్త్రీదారాద్యైః = స్త్రీదారకళత్రాదిభి స్సుబన్తశబ్దైః, యద్విశేష్యమ్ = కర్తృత్వకరణత్వాద్యర్థ విశేషసంఖ్యావచ్ఛిన్న మర్థస్వరూపం భార్యాదికమ్, ప్రస్తుతమ్ = ఉపస్థాపితమ్, తస్య = తాదృశపదోపస్థాపితస్య తథా భూతవిశేష్యరూపార్థస్య, భేదకాః (విశేషణములు) గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః = గుణద్రవ్యక్రియా యోగోపాధిలక్షణస్వార్థద్వారేణ అవచ్ఛేదకాః శబ్దాః, తథాస్యుః = విశేష్యవాచకస్త్రీదారాదిశబ్దవత్ లిఙ్గసంఖ్యోపాధికరూపవిశేషభాజోభవన్తి." (లింగయసూరి విరచితపదవృత్తి వ్యాఖ్య.) "యాదృశైః = ఏలింగముగలవైన, స్త్రీదారాద్యైఃపదైః = స్త్రీదారకళత్రాదిపదములచేత, యద్విశేష్యమ్ = ఏవిశేష్యమైన యర్థము, ప్రస్తుతమ్ = ఉపక్రమింపఁబడెనో, తస్య = ఆవిశేష్యమునకు, భేదకాః = విశేషణములైన, గుణద్రవ్యక్రియాశబ్దాః = గుణవాచక ద్రవ్యవాచక క్రియావాచకశబ్దములు, తథాస్యుః = ఆవిశేష్యలింగము గలవే యగును." (గురుబాలప్రబోధిక. టీక.)

యమున విశేషణవిశేష్యములకు లింగసమత్వవిషయక సామ్యము నియతముఁ కాదనియు వ్యత్యాసమె ప్రాయికమనియు ౧౯౦-౧౯౦ I విషయములందును ౧౪౬ విషయమునందును వివరింపఁబడెను. కొన్ని సంస్కృతసమశబ్దములకును బుంలింగాది సమత్వ వ్యవహారముగలవని తత్సమప్రకరణమున ౧౬౪ మున్నగు విషయములలో నుపదేశింపఁబడెను. అట్టివాని విశేషణవిశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము సయుతముఁ ౧౪౬ మున్నగువిషయములలో వివరింపఁబడెను. వివిధవిశేషణ విశేష్యవచనవిభక్తి వ్యత్యాసములు ౨౬౦ మున్నగు విషయములలో ముందు వివరింపఁబడును. (విస్తర II.)

విస్తర. II ౨౫౯ విష:—లింగవచనవిషయకములగు కొన్ని ప్రయోగవిశేషములు:—క......నీవలి। గిన నడ్డమె పురహరాజకేశవు లైనన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౧౪౫ ప.) క......అడ్డంబగువా। రాయతభుజశక్తి నడ్డమగుఁడు......(ఆది. ౪ ఆ. ౧౯౯.) తే.గీ. హరుఁడు వానికిఁ బ్రత్యక్షమయి (ఆర. ౪ ఆ. ౨౪౪.) క......రావణుఁడు సమ్ముఖమై (నిర్వ. ౫ ఆ. ౨౯.) సీ. అడఁగె నీ వాదిమధ్యాంత మగుట (ఉ. హరి. ౨ ఆ. ౨౧౨.) క......మదనుఁడు భస్మం బయ్యెన్ (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౨౯.) ఉ......మీ। రెక్కడ మాయమైతిరి (నన్ని. కు. ౫ ఆ. ౫౫౯.) చ. హరునకు రెండు రెండొకొ గజాజినముం దహనాంబకంబు నాన్. చ. ...గంగయుఁ జంద్రుఁడు రెండురెండు నా। శిరమునఁ బొంది రబ్జపథసింధుసుధాకరు లద్భుతంబుగాన్ (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౨౬.) ద్వి. హరియును గిరియును నజుఁడును గిజుఁడు। సురలును గిరలును హరుని సమంబె (బసవ. ౬ ఆ. ౮౪౧ ప.) "సమానార్థకంబులైన యీడైన సరిసాటి లోనగు దేశ్యవిశేషణశబ్దములును. (నిత్యైకవచనాంతములు.) సభలెల్ల......దీనికి సరిగావు......(సభా. ౧ ఆ)......సరులులేని దృక్షంజన శాబకములు. అని యొకచోఁ బ్రయోగము కానంబడుచున్నది......" (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౩౨ సూ.).

"కొన్నియెడల విధేయవిశేషణమొండ బహువచనాంతంబయి విశేష్యంబులు పెక్కిటి కన్వయయోగ్యంబగు. క. ఇది దక్షిణాపథంబున। కిదియు విదర్భాపురమున కిది కోసలకిం। దిది యుజ్జయినికిఁ దెరువులు.........(ఆర. ౨ ఆ. ౮౦.) బహువచనాంతము కాక యేకవచనాంతమైనచోఁ దెరువు లైదుండవలెను. (ప్రౌఢ. కార. ౨౫ సూ.) క. కరులకు నైరావతమును। హరులకు నుచ్చైశ్శ్రవంబు నవనీస్థలిపై। నరులకు నృపతియు హిమగిరి। గిరులకు నేటుల కుదధియుఁ గీర్తితభర్తల్ (హరి. పూ. భా. ౧ ఆ. ౯౬ ప.) ఉ. ఎవ్వతనేని ధాత సృజియించెఁ దగన్ మగ

ఏకత్వం భేదకగతబహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతౌ

నన్నయా. (ఆం. చిం. హలం. ౧౫ కారి.) (అహో. ౪౩౦.)

౨౬౦ విషయము. క్వచిదేకత్వమిష్టం స్యా । దప్రాణి స్త్రీవిశేషణే । సిద్ధ

వానిఁగాఁగ నా । కొవ్వుమిఁజేసి యట్టి నిను నుగ్మలినేయఁగ నొల్ల........శిఖండినీ (భీష్మ. 3 ఆ. 3౨౨.) కం. నినుఁ గూల్చెదఁ । జూ యెవ్వత నైతి నేమి చూచెదు నన్నున్. (భీష్మ. 3 ఆ. 3౨౫.) క. మానవపతి నన్నొక్కఁడి । దానవు నీవనియెనేని ద్రౌపదికడ సన్స్నానంబువడసి మెలఁగుదు । నానగరుల నృత్యగురువ ననఁగలవాఁడన్ (విరా. ౧ ఆ. ౯౦.) (పేడియగు నర్జునువాక్యము.) చ. నలదమయంతు లిద్దఱు మనఃప్రభవానల దహ్యమానలై........(ఆర. ౨ ఆ. ౨౪.) "పుమాన్ స్త్రియా. (౧-౨-౬౭.) స్త్రియాసహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే - తల్లక్షణ ఏవ విశేషశ్చేత్." (సి. కౌ. ౯౩౩ సూ.) అనుచొప్పున 'నలదమయన్త్యౌ' అనుదాని విశేషణముగు 'దహ్యమాన' శబ్దము "దహ్యమానశ్చ - దహ్యమానాచ = దహ్యమానౌ" అని పుంలింగముగనే నిల్చునుగాన "దహ్యమానులై" అని యుండవలయు ననుకొని కొంద ఱట్టిపాఠమును బ్రక్షిప్తము గావించుచున్నారు. కాని "పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వ తత్పురుషయోః. (౨-౪-౨౬.) ఏతయోః పరపదస్యైవ లిఙ్గం స్యాత్" (సి. కౌ. ౮౧౨ సూ.) అను సూత్రముచొప్పునఁ బరపదమగు దమయన్తీశబ్దస్త్రీలింగమె కలుగఁగా 'దహ్యమానలై' అనురూపమే యచట సాధువని యెఱుంగనగును. "కుక్కుటమయూర్యా విమే ఇతి. అయంచ ఇయంచ ఇమే ఇత్యత్ర........ విశేష్యనిఘ్నత్వైవ......ద్వన్ద్వవిశేషణస్య తత్పురుషవిశేషణస్య చానుప్రయోగే తదేవలిఙ్గమితి భాష్యకైయటయోః స్థితమ్. తతశ్చ - కుక్కుటమయూర్యా విమే ఇత్యుదాహరణే 'అయంచ ఇయంచ' ఇతి విగ్రహే 'పుమాన్ స్త్రియా' ఇతి పుంశేషేపి 'పరవల్లిఙ్గమ్' ఇతి విశేషణత్వాత్ స్త్రీలిఙ్గత్వే........" (సి. కౌ. ౯3౮ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య. ౪౧౬ పు.)

"ప్రకృతే ర్వికృతే ర్వాపి । యత్రోక్తత్వం ద్వయోరపి । వాచకః ప్రకృతే స్సంఖ్యాం । గృహ్ణీయా ద్వికృతే ర్నతు॥ యథా ఏకోవృక్షః పఞ్చనౌకా భవతి. పఞ్చవృక్షాః ఏకా నౌ ర్భవన్తీత్యాది" (ముగ్ధ. ౯౬౪ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అను చొప్పున తెల్గునందును "ఒకమ్రాఁకు పదిబల్లలగుచున్నది. పదిబల్ల లొకతలుపగుచున్నవి" అని యిట్లు ప్రకృతి వికృతులలోఁ బ్రకృతియొక్క యేకత్వాదివచనమె నిల్చును. దీనికి విరుద్ధప్రయోగములును గలవు. "ద్వాధ్వా మాఘాదిమాసౌ స్యా దృతు స్తైరయనమ్" (నామలిం. కాల. ౧3.) (చూ. ౧౧౯ విష.)

మ్వాన్త స్త్రీసమయో । స్సద్విశేష్యకయో స్తథా.(వికృ.
హాలం. ౧౫-౧౬ శ్లో. అహో. ౪౩౦.)

కల్పతరు. ౨౬౦ విష:—విశేషణ విశేష్యముల లింగవ్యత్యాసము. ౧౮౬-౧౮౬ II విషయములలోఁ జూపఁబడెను. వచనవ్యత్యాసము నుపదేశించుచున్నాఁడు. భేదకగతబహువచనానామ్ = విశేషణగతబహువచనమునకు, ఏకత్వమ్ = ఏకవచనము, దృశ్యతేచ=కవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. ఇట్టిది సార్వత్రికముగా నుండరాదనుచు నది యుండెడిస్థలముల నథర్వణుఁడు చార్థవివరణముగాఁ జూపుచున్నాఁడు:—క్వచిత్ = ఒకప్పు డనఁగా నీక్రింద వివరింపఁబడిన స్థలములందు, అప్రాణి=అప్రాణివాచక 'ము' వర్ణకాంతమగునట్టియు (మువర్ణకాంతత్వ ముత్తరార్థమునుండి యాకృష్టమగుచున్నది.) స్త్రీ = స్త్రీసమమగునట్టియు, విశేషణే = విశేషణమందు, ఏకత్వమ్ = చింతామణిలోఁ జెప్పఁబడిన యేకవచన మనఁగా విశేషణగతమగు బహువచనమునకు వచ్చు నేకత్వము, ఇష్టం స్యాత్ = పాక్షికముగా నగుట సమ్మతమగును. "సిద్ధమ్వాన్త స్త్రీసమయోః" అను దానిచొప్పున "అప్రాణి స్త్రీవిశేషణే" అనుస్థలమందలి 'అప్రాణి' శబ్దమునకు మువర్ణకాంతజడవాచకమని యర్థము చేయఁబడెను. అట్టి మువర్ణకాంతజడవాచకము తత్సమమయినం గావచ్చును. ఆచ్ఛికమైనను గావచ్చును. స్త్రీసమమనునది యాచ్ఛికమె కావలయును. ఉదా:—ఇష్టమగుపదార్థములు. కులిశధారలు కుంఠితమయ్యె. బా. తత్స. ౮౬ సూ. ౧౮౬ విష. చొప్పునఁ గులిశధారా శబ్దవిశేషణమగు కుంఠితాశబ్దమునకుఁ బాక్షికక్లీబత్వము రాఁగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే నేకవచనము వైకల్పికముగఁ గల్గెను. అందమగువస్తువులు, మాటలు పెక్కేల? "తాపహర్తలగు నుద్యానములు" అనుచో బా. తత్స. ౫౨ సూ. చొప్పున (౧౫౭ I విష.) "తాపహర్తలు" అను విశేషణమునకు స్త్రీత్వ మతిదిష్టమైనను నాచ్ఛికము కామింజేసి యేకవచనము రానేరదు.

ఉత్తరార్థవ్యాఖ్య:—సిద్ధమ్వాన్త స్త్రీసమయోరిత్యాది—సద్విశేష్యకయోః= (సచ్ఛబ్దము ప్రాణిపరము.) ప్రాణివాచకము విశేష్యముగాఁగల, సిద్ధమ్వాన్త = సహజ (సిద్ధశబ్ద మాచ్ఛికమాత్రపరము) సిద్ధ'ము'వర్ణకముతోఁగూడిన యనఁగా నపుంసకలింగసమమగు విశేషణమునకును, (సిద్ధ) స్త్రీసమయోః=ఆచ్ఛిక స్త్రీసమ విశేషణమునకును, తథా = ఆప్రకారముగానే బహువచనమున కేకవచనము పాక్షికముగ నగుట సమ్మతమగును. "తద్విశేష్యకయో రప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకయో రిత్యర్థః. 'అందము - చొక్కము' ఇత్యాదయః సిద్ధమ్వాన్తాః - ఇంపు సొంపు ఇత్యాదయః

స్త్రీసమాః" (అహో. ౪౩౦ పు.) ఇందలి 'తద్విశేష్యకయోః' అనుచోటి 'తత్' అనునది ప్రతీకస్థపాఠము. అహోబలపతి వ్రాతచొప్పున నద్దాని యర్థ మప్రాణి స్త్రీవిశేష్యకమనియే యంగీకరించినచో నది పూర్వార్థమునకె పునరుక్తమగుట నుత్తరార్థము వ్యర్థ మనవలసివచ్చును. కావునఁ బూర్వార్థ మప్రాణివిశేష్యపర మనియు నుత్తరార్థము ప్రాణివిశేష్యపరమనియు నర్థముచేసికొనుట యుక్తము. ఉదా:— పెక్కేనుంగులు - ఏనుంగులు పెక్కు. ఇంపయినజవరాండ్రు - "ఇంపయిన ప్రియురాండ్రు" (అహో. ౪౩౦ పు.) మొ. తత్సమప్రాణి విశేషణములకు రాదనునియమముచే "వంద్యములగు దైవతములు - జితసింహము లగు నేనుంగులు, జగద్భర్తలగు సురలు" ('భర్త' అనుదానికి స్త్రీత్వ మతిదిష్టము. బా. తత్స. ౫౭ సూ.) (౧౫౬ విష.) మున్నగుచోటులందు 'వంద్యమగుదైవత ములు' మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. 'అన్న - తండ్రి' మున్నగు విశేష్యస్త్రీసమములు విశేషణములుగా వాడఁబడినపు డీవిధి వర్తిల్లనేరదు. ఉదా:— అన్నలగుమానుసులు - ఇట 'అన్నయగుమానుసులు' అనురీతి ననిష్టరూపము సిద్ధింపనేరదు.

మహన్మహతీవాచక స్త్రీసమవిశేష్యకతత్సమ విశేషణము (తల్లిసదయ-తండ్రి సదయుఁడు. మొ.) లకు "వికృతౌచస్త్రీలిఙ్గాః స్త్రీలిఙ్గక సర్వనామధేయాః స్యుః." (౧౮౬ విష.) (౧౯౦ విష.) మున్నగుసూత్రములచొప్పున మువర్ణకాంతత్వమె సంభవింపదుగాన, మనోహరులగు కొడుకులు - మనోహరలగు నింతులు - బల్లిదు లగు కొడుకులు మున్నగుచోట్ల నీవిధికిఁ బ్రసక్తియేలేదు. "ఏకత్వం భేదకగత బహువచనానాంచ దృశ్యతే వికృతౌ...ఇంపైనప్రియురాండ్రు - ఒప్పైనసిరులు- ఇత్యాది. వికృతి పదప్రయోగస్వారస్యేన శుద్ధాంధ్రే ష్వైకత్వ మాచార్యస్యసమ్మ తమితి విజ్ఞాయతే..." (అహో. ౪౩౦ పు.) ఇదిసరికాదు. "గుణవద్గణో ద్వితీయైక వచనతుల్యో భవే ద్వికృతౌ" అని యిట్లు వికృతిశబ్దమును కేవల సంస్కృతసమశబ్ద విషయమునఁ జింతామణికర్త యుపయోగించుటచేతను "కులిశధారల్ కుంఠితం బయ్యె" అని భట్టారకుఁడు ప్రయోగించియుండుటచేతను పై యహోబలపతి వ్యాఖ్య సరికాదనియుఁ బ్రయోగానుసారముగా నేకవచనమువచ్చునని చింతామణి వచింపఁగా నట్టి విషయము నథర్వణుఁడు వివరించెననియుఁ జెప్పుట యుక్తము. ప్రయోగములు:— లింగవిభక్తివచనసమతకు:— సీ. తనకుల బ్రాహ్మణు ననురక్తు నవి రళ, జపహోమతత్పరు విపులశబ్ద। శాసను సంహితాభ్యాసు బ్రహ్మాండాది, నానా

పురాణవిజ్ఞాననిరతుఁ । బాత్రు నాపస్తంబసూత్రు ముద్గలగోత్రజాతు........నన్న పార్యుఁ జూచి........(ఆది. ౧ ఆ. ౮ ప.) ఉ. రాజకులైకభూషణుఁడు రాజమనోహరుఁ డన్యరాజతే । జోజయశాలిశౌర్యుఁడు........రాజమహేంద్రుఁ డున్నతిన్. (ఆది. ౧ ఆ. ౩ ప.) ఆ-వె......వరుణేంద్రదేవియు । పోనిదాని దేవయానిఁ గనియె (ఆది. ౩ ఆ. ౧౪౦.) ఉ. రాజకులాగ్రగణ్య మృగరాజపరాక్రమ రాజరాజ........(ఆది. ఆ. ౧ ఆ. ౧౬౨.) కం. ఓంకారవాచ్యునకు నన । హంకార విరూఢభావనారాధ్యునకున్ ।........హరిహరనాథునకు........ (విరా. ౧ ఆ. ౩౨ మొ. ౩౬ వ).

విశేషణవిశేష్యముల వచనవ్యత్యాసమునకు:—ఉ. యోధుల సింహనాదము మదోత్కటవారణబృంహితంబు వే । గాధికవాజిహేషితమహారవమున్ రథనేమి ఘోషమున్ । బాధితకర్ణరంధ్రము౯ పర్వె..........(సభా. ౧ ఆ. ౨౬౬.) చ......అనివారితమై చెలఁగెన్ మదీయవా । హిని భటసింహనాదహయహేషిత సింధురబృంహితధ్వనుల్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౬.) మ......మూత్రై పోరుకర్ణాది దు । ర్జనసంఘుంబుల (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౯.) స్రగ్ధర........కులిశధారల్ గుంఠితం బయ్యె......(ఆది. ౨ ఆ. ౭౨.) కం.......పెక్కులు పలుకుల్ । పలుకంగనేల (సభా. ౨ ఆ. ౧౯౨.) సీ. మాటలు పెక్కేల మానిసిగుఱ్ఱ మేనుంగను పేరెల్లఁ ద్రుంగె (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౨.) కం.........మాయట్టివారిమాటలు కొఱయే (సభా. ౨ ఆ. ౧౮౦.) ప్రాణివిశేషణముల బహువచనమున కేకవచనప్రయోగములు:—సీ. ఏనుంగు నెక్కి పెక్కేనుంగు లిరుగడ రాఁ బురవీథులఁ గ్రాలఁగలదె (విరా. ౫ ఆ. ౨౦౪ ప.) (పెక్కు లేనుంగులు - ఏనుంగులు పెక్కు.) ఇంపైన జవరాండ్రు. "మదికింపులు నింపుకలస్వనంబుతో" (వసు. ౨ ఆ. ౧౮.) అని యింపు శబ్దమునకు బహుత్వప్రయోగమును గలదు.

"మ. అదె నక్తంచరులందు నిందును (ఆర. ౯ ఆ. ౨౫౫.)" (అరుగో నక్తంచరులని వ్యవహారము) మున్నగుచోటులందు 'అదె' అనుదానికి 'చూడుము' అను నధ్యాహృతక్రియతో నన్వయముకాన నట్టివి దీనికి లక్ష్యములు కానేరవు (౨౧౫ II విష.). 'సరసములు+వచనములు' మున్నగుచోట్లఁ బ్రకృతకారికలోని పూర్వార్థముచెప్పున నప్రాణి ప్యంత విశేషణమున కేకత్వము౯ రాఁగా "సరసము+వచనములు" అని సిద్ధించును, పిదప "మోస్తువిభక్త్యేకవచనకే పు-ంపూ" అను చెప్పున 'పు-ంపులు' రాఁగా "సరసపువచనములు - సరసంపువచనములు" అనురీతి రూపములు సిద్ధించును. (౮౪ విష.)

స్త్రీసమంబులగు విశేషణంబులయు మువర్ణకాంత విశే
షణంబులయు బహువచనంబున నేకవచనంబు బహు

బాలవ్యా. ళంబుగానగు. ౨౦.

౨౬౦ I విషయము. మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల, కులిశధార
లు్కుంఠితంబయ్యె, కులిశధార లు్కుంఠితంబులయ్యె.
ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు పదార్థములు.

సంజీవని. ౨౬౦ I విష:—"మాటలు పెక్కేల - మాటలు పెక్కులేల" అనునవి స్త్రీసమవిశేషణోదాహరణములు. "ఇష్టమగుపదార్థములు - ఇష్టములగు పదార్థములు" అనునవి 'ము'వర్ణకాంత విశేషణోదాహరణములు. 'కులిశధారల్ కుంఠితంబయ్యె' (కులిశ = వజ్రాయుధముయొక్క, ధారల్ = దారులు, కుంఠితమయ్యె = మొక్కవోయెను = వ్యర్థములయ్యెను.) అనుచో బా. తత్స. ౫౬ సూత్రముచొప్పున మహతీతర స్త్రీలింగవిశేషణమగు కుంఠితశబ్దమునకు వైభాషిక క్లీబత్వమురాఁగా "కుంఠితములు" అనురూప మేర్పడెను. పిదపఁ బ్రకృతసూత్రముచే బహువచనమున నేకవచనము రాఁగా "కుంఠితము" అనురూపము సిద్ధించెను. బా. తత్స. ౫౬ సూత్రముచొప్పునఁ గ్లీబత్వము రానిపక్షమున బా. తత్స. ౫౫ సూత్రముచొప్పున స్త్రీలింగకులిశధారాశబ్దవిశేషణమగు కుంఠితశబ్ద మాకారాంతమగుచు రమాశబ్దమువలె రూపముల నంది 'కులిశధారలు కుంఠితలయ్యె' అనియే నిల్చును. కుంఠితశబ్దమునకుఁ గ్లీబత్వము వచ్చినను బ్రకృతసూత్రముచే బహువచనమున నేకవచనము రానిపక్షమున "కులిశధారలు కుంఠితములయ్యె." అనురూపము గల్గును.

సూరి యథర్వణవచనమునందలి 'అప్రాణి' శబ్దమును సూత్రమున సంగ్రహింపకుండుటచే "వంద్యములగుదైవతములు - జితసింహములగు నేనుఁగులు - జగద్భర్తలగుసురలు" మున్నగుచోటులందును సూరి సూత్రముచొప్పున నేకత్వము కల్గి "వంద్యమగుదైవతములు - జితసింహమగు నేనుఁగులు - జగద్భర్తయగుసురలు" మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారము లగుచున్నవి. ఇట్లె "అన్నలగు మానుసులు లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రముల్" మున్నగుచోటులందును "అన్నయగుమానుసులు - లేరె యితరుల్ నీలీలకుం బాత్రము" మున్నగురీతి ననిష్టరూపములు సూరి సూత్రమున దుర్వారము లగుచున్నవి.

గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త "ఈసూత్రంబునందు స్త్రీసమంబులును మువర్ణకాంతంబులును జడవిశేషణంబులె గ్రహింపవలెను." (బా. గు. ప్ర. ౨౨౫ పుట. ద్వి:

ము.) అని వ్రాసి యీక్రింది తిమ్మకవి సూరకవి లక్షణములను బ్రమాణముగాఁ జూపెను. ఈ బా-గు. ప్ర. పక్షమున "సుస్థితులగు కొండలు" అనుచో "సుస్థితియగుకొండలు" అనెడి యనిష్టరూపము దుర్వారమగుచున్నది. ఈతనిపక్షమున ఏనుంగులు పెక్కు - ఇంపైనప్రియురాండ్రు మున్నగురూపములెల్ల నసాధువులు కావలసివచ్చును. ఈతఁడు చూపిన సూరకవి తిమ్మకవి లక్షణములును సరిగా నుండలేదు. క. తెలుఁగునఁ బ్రాణిపదంబులు । వెలిగా బహువచనమునకు విస్పష్టముగా । నిలుచును విశేషణంబై । పొలుపొందఁగ నేకవచనము ముఖ్యంబై (సర్వల. ౨ ఆ. ౧౧ ప. ౫౭ పు.) క. జడపదబహువచనములకు । నిడఁదగును విశేషణములనేకవచనముల్ । మృడుని ఘనకీర్తులు బెడం । గడరెం దట్టియి దిశల నన్నవిధమునన్ (కవిసం. ౯ తరం. ౨౦ లక్ష.) వీ రీవిధి పాక్షికమనకుండుటచేత "ఇష్టములగు పదార్థములు" మున్నగురూపములె దుర్లభములగుచున్నవి. ఇంతియకాక వీరు స్త్రీసమముల కనువిషయమునె స్మరింపకుండుటచేత 'మాటలు పెక్కేల' మున్నగు తిక్కనాదులప్రయోగములును (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౦౨.) నసాధువులె కావలసివచ్చును. మఱియు "మనోహరయగులతలు" అనురీతిగల యసాధుప్రయోగములు సయితము వీరిలక్షణముచొప్పున సాధువులె యనవలసియున్నది.

బా. సా. పే. వ్యాఖ్య యీవిషయమున బొత్తిగాఁ బ్రమాదభూయిష్ఠమై యుండుటచే విస్తరభీతి నద్దాని విమర్శ ముపేక్షితమయ్యెను.

నన్నయా. క్వచిదన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే (వికృ.
౨౬౧ విష. అజం. ౪౭ కారి. అహో. ౩౬౫ పుట.)

కల్పతరు. ౨౬౧ విష:—ఈకారిక. ౨౫౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతము.

సర్వనామ సంఖ్యాభిధాన తద్విశేష్యంబులయం
దెయ్యది ముందు ప్రయోగింపంబడు దాని ద్వితీ
యాదులకుం బ్రథమ బహుళంబుగానగు. ౨౬.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౬౧ I విషయము.

అన్నిగుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములన్నింటికి=గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, సాహిణులు ముప్వురు. రెండుగుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి సాహిణులు నలుగురు, లక్షగుఱ్ఱములకు = లక్షకు గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు రవుతులు లక్ష. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౬౧ I విష:—ఇతరవిభక్తివిశేషణము ప్రథమాంతముగా నుండు స్థలము చూపఁబడుచున్నది. సర్వనామము దానివిశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. ఈవిధి బహుళముగానఁ బ్రథమప్రయుక్తము సైతము తక్కిన దానితో సమానవిభక్తిక మయియున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—గుఱ్ఱము లన్నింటికి = గుఱ్ఱముల కన్నింటికి, అన్నిగుఱ్ఱములకు = అన్నింటికి గుఱ్ఱములకు, సాహిణు లనఁగా రవుతులు మువ్వు రనునది యన్వితవాక్యమగుటకయి నిల్పఁబడెను. సంఖ్యావాచకము తద్విశేష్యము నను జంటలో నేది ప్రథమప్రయుక్తమగునో యది ప్రథమాంతమై తక్కినది ప్రథమేతరవిభక్త్యంతమై యుండనగును. బహుళవిధిగానఁ బ్రథమ ప్రయుక్తము సైతము తక్కినదానితో సమానవిభక్తికమయి యున్నను నుండవచ్చును. ఉదా:—రెండుగుఱ్ఱములకు = రెండింటికి గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు రెండింటికి = గుఱ్ఱములకు రెండింటికి 'సాహిణులు నలుగురు' అను దానితో నన్వయము. తెలుఁగున సంఖ్యావాచకమెల్ల సర్వనామమె యైనను సంస్కృతమున నట్లు కామింజేసి తత్సమసంఖ్యావాచకములందును నీవిధి వర్తించుటకై 'సంఖ్యాభిధాన' శబ్దము సూత్రమున వచింపఁబడెను. అద్దాని కుదాహరణము:—లక్షగుఱ్ఱములకు = లక్షకు గుఱ్ఱములకు, గుఱ్ఱములు లక్షకు = గుఱ్ఱములకు లక్షకు 'రవుతులు లక్ష' అనుదానితో నన్వయము. 'రవుతులు లక్ష' అనుచోటి మహద్విశేషణ లక్షశబ్దమునకు "లక్షసంఖ్యవారు" అని యర్థము. (౨౨౩ విష.). ద్వితీయాదుల కనెడి సూత్రములోని వచనముచొప్పున, "గుఱ్ఱము లన్నిటిని = గుఱ్ఱముల నన్నిటిని, గుఱ్ఱము లన్నిటియందు = గుఱ్ఱములం దన్నిటియందు" మున్నగులక్ష్యములను గ్రహింపనగును. సూరి యమహత్తులను మాత్రమె యుదాహరించినను సూత్రమున నట్టి నియమము లేమింజేసి "మనుష్యులందఱను = మనుష్యుల నందఱను, జనులందఱియందును = జనులయం దందఱియందును మొదలగులక్ష్యములను సైత మెన్న నగును.

'రెండుగుఱ్ఱములు' అనుదానిలోని రెండుశబ్దమును 'అన్నిగుఱ్ఱములు' అను దానిలోని 'అన్ని' శబ్దమును బ్రథమాంతములనుచు నుదాహరించుటంజేసి యవి వ్యస్తములె యను సూరియాశయమును గ్రహింపవలయును. అవి సమాసగతము లన్నచోఁ బ్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. సూరి యట్లు సూత్రించెనే కాని కొన్నియెడల నీవిధి వర్తిల్లనేరదు. 'మాయిద్దఱిలో = మాలో నిద్దఱిలో' అనుచో 'మేమిద్దఱిలో' అనురీతి ప్రయోగములు గన్పట్టలేదు. 'ఇట్లె 'మనయంద

అలో' అనుచో "మనముందఱలో" అని సిద్ధింపనేరదు. (విస్తర.) ప్రయోగములు:—కం......మన । కీచకులందఱను రాత్రి గీటడఁచెరహా । స్యోచిత...... (విరా. ౫ ఆ. ౩౩౧.) ఉ. ఆరయ నీకు నాకుఁ గులమంతకు నీనృపకోటి కుర్వికిన్ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౬౨.) ఉ...పార్థివసూను లిద్దఱు । గ్రిడయపోలెఁ గిట్టి...... (అర. ౭ ఆ. ౧౧౧.) సీ. దివ్యదేహోద్ధత దీప్తిసంతానంబు దిశలు పదింటను దీటుకొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౮౭.) చ. అతఁ డొకరుండ లోకముల కన్నిటికిన్ మహనీయ దై । వతము........(అను. ౫ ఆ. ౩౧౭.) తే.గీ. వానియన్నింటి కంటె మేలైనశాంతి (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౭౫.) క. మాయిరువురతోఁ గయ్యము । నేయ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౩౫.) తే.గీ. ఏటికొను మీవు మాయేవురందు (శల్య. ౨

విస్తర. ౨౬౧ I విష:—"సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణము............అని సూత్రించి సూరియొక్క యీసందర్భమును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త నవరించుట నరయునది" (బా. సా. పే. కార. ౨౬ సూ. వ్యా. ౨౯౯ పు.) అను పేటికా వాఖ్య సరికాదు. సూరిగారి యీసందర్భమునకును ద్రిలింగలక్షణశేషకర్తగారి యీసూత్రములకును నేమియు సంబంధము లేదు. ఆప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రము బా. కా. ౨౬ సూత్రమును నవరింపలేదు. "ఒకటి = ఒకఁడు, ఒకండ్రు." అను శబ్దములయు 'అర - పావు - మున్నగు నంశార్థకశబ్దములయుఁ బ్రయోగము సమాస వ్యస్తతలలో నుండు వచనములరీతినిమాత్రమె యీప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రము వివరించుచున్నది. అట్టి వివరణమునైతము చాలవఱకు నిరాధారము. (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౮-౫ సూ.) 'డెబ్బదియొక్క రథము' అనవలెనుగాని 'డెబ్బదియొక్క రథములు' అనరాదఁట - వ్యస్తతలో 'రథములు డెబ్బది యొక్కటి' అని యిట్లు విశేష్యము పూర్వపదమే కావలెనఁట. ఇట్లనుట కాధారమేమో తెలియకున్నది. రెండున్నర రూపాయవంటి ప్రయోగములు బొత్తిగా లభింపవు. "సంఖ్యాప్రయుక్తవిశేషణమేకాంతంబయి యమహద్విశేష్యకమయ్యు, తదంశాంతంబయి మహదమహద్విశేష్యకమయ్యు, సమస్తంబు వ్యస్తంబు నగుచో విశేష్యంబు క్రమంబుగ నుత్తరపదంబు నేకవచనాంతంబును, పూర్వపదంబు బహువచనాంతంబునగు. ఉదా:— డెబ్బదియొక్కరథము = రథములు డెబ్బదియొక్కటి; రెండున్నరమానిసి = మానిసులు రెండున్నర; రెండున్నరరూపాయ = రూపాయలు రెండున్నర. మొ." (ప్రౌఢ. శబ్ద. ౮ సూ.) ఇట్టిసూత్రము ప్రకృతసూత్రమును (బా. కార. ౨౬ సూ.) నవరించుననుట యెట్లు? "రథములు డెబ్బదియొక్కటికి" అని ప్రకృతసూత్రము చొప్పున వచించుటకుఁ బ్రతిబంధ మేమున్నది?

ఆ. ౧౦౮ ప.) క. అనేకములు గలవు వాని యన్నిటిలోనన్ (అను. ౨ ఆ. ౧౩౮.) క. తమ మువ్వురుఁ బూర్వజ పూ। ర్వముగఁ బ్రమోదంబుతో వివాహంబైనన్ (నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౩ ప.) ఇట్టియెడల "అని యన్నిటికంటె-మే మిరువురతో-మే మేవు రందు-అవి యన్నిటిలోనన్ - మున్నగురీతి బ్రయోగములు కన్పట్టలేదు.

షష్ఠీ విశేషణానాం। ప్రథమాస్యాత్ ఆం. చిం.

నన్నయా. అజం. ౧౪ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

౨౬౨ విషయము. విభాషయా సుసన్తం స్యా। దత్ర షష్ఠీవిశేషణమ్

(వికృ. అజం. ౪౧ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

కల్పతరు. ౨౬౨ విష:—షష్ఠీ విశేషణానామ్ = షష్ఠ్యన్తములకు విశేషణము లగు శబ్దములకు, ప్రథమాస్యాత్ = ప్రథమావిభక్తి యగును. ఉదా:—సుగు ణాభిరాముఁడు రామునకు వందనము. ఈవిధి పాక్షికమని చింతామణి చెప్ప కుండుటంజేసి యథర్వణుఁడు సవరించుచున్నాఁడు:—అత్ర = ఈ తెల్గుఁభాషయందు, షష్ఠీ విశేషణమ్ = షష్ఠ్యంతవిశేషణము, విభాషయా = వైకల్పికత చేత, సుసన్తం స్యాత్ = ప్రథమాంతము నగును. ఉదా:—సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు నమస్కారము - సుగుణాభిరామునకు రామునకు నమస్కారము. "భ్వాద్యర్థవ్యవ థానేతు। ఖేదస్యస్య నిఖిలం భవేత్" (౨౬౩ విష.) అను నథర్వణవచన స్వారస్య ముచే షష్ఠీతరవిభక్త్యంతముల విశేషణములకు భ్వాద్యర్థవ్యవధానము లేనపుడు ౨౬౧.౨౬౧ I విషయములచొప్పునఁ బ్రథమావిభక్తి నిల్చుట కొన్నిచోట్ల నగునని యు షష్ఠీవిశేషణములుమాత్రము విభాషగఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పునఁ బ్రథమాం తము లగుట సార్వత్రికములనియు గ్రహింపవలెను. చ. కురుకులజుండు పాండునకుఁ గుంతికిఁ బుత్త్రుఁడు రాజధర్మ బం। ధురచరితుండు నీ వితనితోడ రణం బొనరించె దేని (ఆది. ౬ ఆ. ౪౫ ప.) చ. మదుకఁడనైన నాదుబలముం జలముం వివిధాస్త్ర సం। పదలును బోయి మీగురుఁడు భార్గవుచే వినుము. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౪౬.) ప్రయోగము లిట్లుండ నహోబలపతి యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట సరికాదు. "ఆద్యుఁడు హిరణ్యగర్భునం దంతకంటె - నిత్యాదికవిపితామహోద్యుక్తిస్తు నిర్మూ లైవ." (అహో. ౩౧౫ పు.) (బా. గు. ప్ర. కర్త. యిట నసంగతముగా వ్రాసెను. చూ. ౨౩౬ పు. ద్వి. ము.) అనెడి కవిశిరోభూషణవ్యాఖ్య సాహసైకమూలము. "క్వచిదన్య విభక్త్యర్థే। ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే" (౩౫౮ విష.) అని యథర్వణుఁ డట్టిప్రయోగములను సంగ్రహించియున్నాఁడు. "కొన్నియెడల విశేషణంబు ద్వితీ యాదులకును బ్రథమ చూపట్టెడి. చ అహీనబాహుబలపారఘునుల్ మధుకైటభాది.

దై । త్యపతులనెల్లఁ ద్రుళ్ళడఁచె (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౨ ప.) క. తండ్రీ ఘటోత్కచుఁడు మీ । తండ్రి గలుగఁగాదె తల్లి ద్రౌపదితోడన్ ।.........(జైమి. ౧ ఆ. ౯౭.)" (ప్రౌఢ. కా. ౨౨ సూ.). ఆథర్వణమున కుదాహరణాంతరములు. ఎ-గీ. ఆద్యుఁడు హిరణ్యగర్భునం దంతకంటె (ఆను. ౩ ఆ. ౮౦ ప.) క......మున । కీచకులందఱను రాత్రి గీటడఁచె రహ । స్యోచిత........(విరా. ౫ ఆ. ౩౩౧.) క. మాతండ్రి పరాశరసుతు । చేతం బడసితి నసుజ్ఞ (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౮౨ ప.) సీ. దివ్యదేహోద్ధత దీప్తిసంతానంబు, దిశలు పదింటను దీటుకొనఁగ (మహా. ప్ర. ౧ ఆ. ౪౮.) మ... ప్రయో । జన........దుశ్చారిత్రకుం డాసు యో । ధను'న్'.........(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౮.) సీ......ఆ-వె......అస్త్రకళాస ము । జ్జ్వలుఁడు పార్థుతోడ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౪౨.) ఉ......పార్థివసూను లిద్దఱం । గ్రీడయపోలె.........(ఆర. ౭ ఆ. ౧౧౧.) బాల. కార. ౨౬ సూత్రమును ప్రౌఢ. కార. ౨౨ సూత్రమును సంగ్రహించుచున్న పై యథర్వణకారికకుఁ బఱుప్రయోగములు మూలమగు చున్నవి.

సమాసపూర్వావయవమగు షష్ఠ్యంతవిశేష్యమునకు విశేషణమయినను బ్రథమాంతమగుట మహాకవిప్రయోగదృష్ట మగుచున్నది. "విశేష్య స్యాభిన్నత్వేపి ఇదం విశేషణమ్. ఉ. ప్రల్లదుఁడైన యొక్కకులపాంసను చేసినదానఁ దత్కులం బెల్లను నిత్యాద్యాచార్యోక్తి రత్ర మానమ్." (అహో. ౩౧౫ పు.) ఈప్రయోగము భావ్యద్వ్యర్థవ్యవధానము గల్గియున్నది. ఇట్లుగాకున్నను బ్రథమాంతమగుట కలదు. "ఒక్కచో సమాసాంతర్గతవిశేష్యంబులకగు విశేషణంబుల షష్ఠికిని బ్రథమ చూపట్టెడి. ఉదా:—ఉ......పార్థివ । ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతుపన్పిది నీకు నలంఘ్యము (ఆర. ౫ ఆ. ౪౧౬.) చ. లసదగణ్యగుణౌఘవిచిత్రుఁ డష్మహా । త్మ చరితంబులు మ. ఉత్ఫుల్లలోచనుఁ డావిష్ణుమూర్తితో (హరి. ఉ. ౫ ఆ.) ఉ. విస్ఫురన్మహా । విక్రముఁడైనదేవుఁడు త్రివిక్రముసొమ్ములు (హరి. ఉ. ౬ ఆ.)" (ప్రౌఢ. కార. ౨౧ సూ.). క......భుజా । టోపభయంకరుఁ డర్జును । కోపానల మడరి ముట్టికొనదే వారిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౪౬.). అహోబలపత్యాదుల యను రోధమునఁ బఱురీతిని వ్రాయఁబడెనేకాని బాగుగఁ బరిశీలించినచో నట్లు చెప్పవల సిన ప్రసక్తి యగపడదు. పైప్రయోగములందలి శేషషష్ఠ్యంత విశేష్యములెల్ల యొక్కవిభక్తిలోపించిన వ్యస్తరూపములె యని చెప్పుటలో బాధ యగపడదు. అట్టివి పెక్కుప్రయోగములు ౨౫౧ విషయమునఁ జూపఁబడెను. మఱియు నహో బలపండితీయ త్రిలింగలక్షణశేషాదుల వ్రాఁతలచొప్పున "భుజా । టోపభయంకరుఁ

డజ్జునకోపానలము" అనురీతి ప్రయోగములును సాధువులనవలసివచ్చుచున్నది. అట్టివి సాధువులు కానేరవు, సిద్ధసమాసగతషష్ఠ్యంత విశేష్యముయొక్క విశేషణమునకుఁ బ్రథమవచ్చు ప్రయోగములు కానరావు. ఇచటి నారాయణీయగాణపత వివరణములును సరిగ లేవు (నా రా. ౨౮౭ కారిక. ౮ పద్య.).

"క్రియాన్వయంబున రెండుపదంబులకు స్వస్వామిసంబంధంబుగలచో సంబంధిపదంబు షష్ఠికి ద్వితీయయగు. క. కొన్ని వెడమాటలాడుచు। నన్ను నతఁడు చెట్టవట్టినన్ (విరా. ౨ ఆ. ౧౭౪.) ఉ. కట్టియ వైచె నెన్నుదురు గాఁడ భవత్తనయుండు మాద్రిలేఁ। బట్టిని (శల్య. ౧ ఆ. ౩౭౭.) మ. రాముతమ్మున్ లవుం। డిరుమూఁడమ్ములఁ జాపముం దునుము (జై. ౬ ఆ.) క. నరసూను నపుడు కర్ణజుఁ। డిరుమూఁడు శిలీముఖము లెదసించిన (జై. ౭ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. కా. ౨౩ సూ.). ఈప్రౌఢవ్యాకరణసూత్రమునైత మనావశ్యకమె. రెండవయుదాహృతిలో "మాద్రిలేఁబట్టి నుద్దేశించి కట్టియవైచె"నని యన్వయింపనగును. మొదటియుదాహృతిలో "నన్నుఁ గొన్ని వెడమాటలాడుచు నతఁడు చెట్టవట్టినన్" అని యన్వయింపనగును. మూఁడవయుదాహృతిలో "తమ్మున్ లవుండు" అనుచో 'తమ్ముని' అనునది 'యొక్క' షష్ఠి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. అట్లె నాల్గవయుదాహృతియందును "నరసూను" అనునదియు 'యొక్క' విభక్తి లోపింపఁగా మిగిలినవ్యస్తపదము. (౨౫౧ విష.) రెండిటియందును నజయ్యతారూపార్థవిశేషబోధకచార్థక 'ను' శబ్దయోగమున "రాముతమ్మున్ - నరసూనున్" అనురూపములు సిద్ధించును. (౮౪ విష.)

షష్ఠ్యంతవిశేష్యము 'కు' విభక్త్యంతమగునపుడు దానివిశేషణము వైకల్పికముగాఁ బ్రథమాంతమగుటలో వివాదమే లేదు. మ......ఉద్దండగం। డక వేదండవరాహవాహరిపుడ్గవ్యాఘ్ర మీయుంచుకొం। డకు రాఁజెల్లునె (మనుచ. ౨ ఆ. ౧౬ ప. ప్రాసస్థలము.). "నన్నయ యీరీతిగ 'అయిన' అగు మొదలగు ధాతుజ విశేషణములతో వ్యవ్యవహితము లయినప్పుడే షష్ఠీవిశేషణములకుఁ బ్రథమా విభక్తిని వాడియున్నాఁడు. 'అనఘచరితుఁడు రఘునందనునకుఁ బ్రణతి' అను నిట్టి ప్రయోగముల నాతఁడుచేయలేదు." (ఆం. భా. చ. ౧౬౩౭ పుట.) అను భాషాచరిత్రవ్రాఁత కల్ల. క. ఆచార్యుఁడు ద్రో। ణునకున్ శిష్యుఁడ నెందును। నన వద్యుఁడ నేకలవ్యుఁ డనువాఁడ మహిన్ (ఆది. ౫ ఆ. ౨౩౭.) ఉ......పార్థివ। ప్రాగ్రసరుండు ధర్మసుతు పన్పిది (అర. ౫ ఆ. ౪౧౬.) ఇట్లు నన్నయప్రయోగించియున్నాఁడు.

ఒకానొకచో విశేషణంబుల షష్ఠికిం బ్రథమ విభాష

బాలవ్యా. నగు. ౨౭.

౨౬౨ I విషయము. సుగుణాభిరాముఁడు రామునకు జోహారు వొనర్చెద-

సుగుణాభిరామునకు రామునకు జోహారు వొనర్చెద.

సంజీవని. ౨౬౨ I విషః—స్పష్టార్థము. ప్రౌఢ. కార. ౨౧ సూత్రము దీనిని సవరించుటకై యుపదేశింపఁబడినది. ఆవిషయమును బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత యీసూత్రపుటీకలో సవిస్తరముగా విమర్శించి సంస్కృతవ్యాకరణవిషయములను బెక్కిటి నెక్కించెను. వానినెల్ల బా. సా. పే. వ్యాఖ్యాత స్వీకరించెను. కల్పతరువులో వివరించినరీతిని "భుజాటోపభయంకరుఁ డర్జును కోపానలము" మున్నగుస్థలములు వ్యస్తములై యగుటచే వారివిమర్శమెల్ల వృథయగుచున్నది.

నన్నయా. భ్వాద్యర్థవ్యవధానేతు । భేద్యస్య నిఖిలం భవేత్

౨౬౩ విషయము. (విక్ర. అజం. ౮౧ కారి. అహో. ౩౧౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬౩ విషః—భ్వాద్యర్థ = భూప్రభృతిధాతువులరూపముల వ్యవధానేతు = వ్యవధానముండైనచో, విశేషణవిశేష్యములకు భూప్రభృతి ధాతురూపముల యన్వయవ్యవధాన మున్నచో, భేద్యస్య = విశేష్యమునకు, నిఖిలంభవేత్ = సకలవిభక్తులు నగును. విశేషణము ప్రథమాంతముగాను విశేష్య మితరవిభక్తులుగలదిగాను వికల్పముగ భ్వాద్యర్థవ్యవధానమందు యథేష్టముగాఁ బ్రయోగింపవచ్చునని యర్థము. భ్వాద్యర్థవ్యవధానముచేయక విశేషణవిశేష్య ములను సమానలింగవిభక్తివచనములు గల్గునట్లును బ్రయోగింపనగును. భ్వాద్యర్థము లనఁగా, భూధాత్వర్థకము 'అగు' మున్నగుధాతువులు. ఆది శబ్దముచే 'అను' ధాతువు మున్నగునవి గ్రాహ్యములు. అట్టిధాతువులనుండిపుట్టిన విశేషణరూపము లనఁగా అగు-కాని మున్నగు ధాతుజవిశేషణములు. వ్యవధానమనఁగా విశేషణము ధాతుజవిశేషణముతో నన్వయించుచుండఁగా నట్టి ధాతుజవిశేషణము విశేష్య ముతో నన్వయించుటయని తాత్పర్యము. సమాపకక్రియలందలి తిఙ్ఙుచే కర్తృకర్మాదు లభిహితము లగునపుడట్టి కర్తృకర్మాదివాచకములకుఁ దృతీయ ద్వితీయ మున్నగు నవి రాక ప్రాతిపదికార్థప్రథమ వచ్చునట్లు ధాతుజవిశేషణాన్వయమునందును గర్తృ కర్మాదులు కృత్తుచే నభిహితములగునుగాన నట్టిస్థలములందలి కర్తృకర్మాదు లకును బ్రథమయేవచ్చునని "కర్మాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చ తద్వత్ స్యాత్" అను చింతామణిసూత్రముపదేశించుచున్నది. (బా. సమా. ౨౬ సూ. ౨౭౮. విష.) కాననట్టిపద్ధతిచొప్పున విశేష్యమేవిభక్తితోనున్నను ధాతుజవిశేషణా

న్వయమున విశేషణవాచకము ప్రథమాంతమెయగునని తాత్పర్యము. విశేష్యము లకువలెనె విశేషణములకును క్రియాన్వయము సంస్కృతాంధ్రవైయాకరణ సమ్మతమైయున్నది. (౨౫౯ విష.). ఇట్లగుటంజేసి ప్రకృతాథర్వణకారిక సిద్ధార్థానువాదకమెయని యెఱుంగునది. ఉదా:—సుగుణుఁడగు మనజునకు శ్రేయము గల్గును. సుగుణుఁడయిన మానవుని. సుగుణుఁడు కానిమనుష్యునకు శ్రేయస్సు దుర్లభము. మొ. ఇవి భూధాత్వర్థకముల కుదాహృతులు. అదిశబ్దముచే - పండితుఁడను ప్రసిద్ధిగల రామునికి - పండితుఁడని యెన్నికగన్న రామునిచే - పండితుఁడు నాఁబరఁగురాముని - పండితుఁడనఁబడని దేవదత్తునికై. మొ. ప్రయోగములు. చ......ప్రసిద్ధులై విమలసద్గుణశోభితులైన పాండవో । త్తముల చరిత్ర (ఆది. ౧ ఆ. ౧౪.) చ. అమలసువర్ణశృంగఖురమై కపిలంబగు గోశతంబును.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫.) ఉ......తనకిష్టుఁడున్ సహా । ధ్యాయుఁడునైనవాఁడు. క. దేవసములైన యనుజుల। తో విప్రులతో రథాళితో వచ్చి...... (అర. ౨ ఆ. ౫ ప.) క. వినుఁడే బుణ్యశ్లోకుం । డనఁగ సదా యజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ ధరిత్రిం । దనరిన నలుభార్యను స । జ్జనసుత దమయంతియనఁగఁ జనియెడు దానన్ (అర. ౨ ఆ. ౯౯.) ఉ. తే । జోలలితుండు నిర్మలయశుండగు ధర్మతనూజుపాలికిన్ (అర. ౨ ఆ. ౨౯౨.)

భవత్యర్థవ్యవహితంబులగు విశేషణంబులకుం బ్రథమ యగు. ౨౮.

అగు మొదలగునవి భవత్యర్థములు. విద్యాశాలియగు పురుషుని సకలజనులు సన్మానింతురు. భూతదయాళురగు మహాత్ములకు శ్రేయంబుగలుగును. అతిమానుష మత్యద్భుత । మతిదుష్కరమయిన కేశవార్జునకృతి.

భవత్యర్థకంబు సన్నిహితవిశేషణంబునకు నద్దాని ముందువిశేషణంబుల కయిపదంబును బహుళంబుగా ననుప్రయుక్తంబగు. ౨౯.

అతులుఁడయి యప్రమేయుఁడౌ హరిని గొలుతు.

బాలవ్యాకరణ వివరణము.

అయిపదానుప్రయోగంబు లేనిచోఁ దుది

౬౩ I విషయము. విశేషణంబునకేని విశేషణంబు లన్నింటికేని మీఁద సముచ్చయార్థంబు విభాషం బ్రయోగింపఁబడు. 3౦.

ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁడు నగు హరినిగొలుతు.

ఆద్యుఁడు నప్రమేయుఁడునౌ హరినిఁగొలుతు.
ఆద్యుఁ డప్రమేయుండగు హరిని గొలుతు.

ధాతుజవిశేషణవ్యవధానంబున విశేషణంబు
లన్నిటికయి పదం బనుప్రయుక్తంబగు. ౩౧.

బాలవ్యా. ౨౬౩. I విషయము. ఆద్యుడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యొసఁగెడు దేవుని నభినుతింతు. ఇచట మఱియుం బ్రయోగవైచిత్ర్యంబు గల దది ప్రయోగంబుల నెఱుంగునది.

భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమ
యగు. ౩౨.

రాముఁడు వచ్చుట, రాముఁడు రాఁగా లక్ష్మణుండు గాంచె. రాముఁడు విల్లందినం ద్రిలోకంబు లాకులంబులగు. రాముండు పట్టినప్రతిన వారింపం దరంబుగాదు.

సంజీవని. ౨౬౩ I విష:—బా. కా. ౨౭ మొ. ౩౨ సూత్రమువఱకుఁగల బాలవ్యాకరణవిషయములు సయితము సిద్ధార్థానువాదకములె యనఁదగునుగాని వానివైఖరినిబట్టి చూడఁగా సూరి యట్లు తలంచెనని తోఁచకున్నది. భావార్థకాదిప్రత్యయములెల్ల బా. క్రి. ౪౭ సూత్రముచొప్పునఁ గర్త్రర్థమందును గర్మార్థమందును విధింపఁబడిన వగుటం జేసి వానిచేఁ గర్తృకర్మార్థము లభిహితములె యనఁదగును గాన నట్టి కర్తృకర్మవాచకములకుఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమయె వచ్చును. కావున "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు" (బా. కా. ౩౨ సూ.) అనుసూత్రము సిద్ధార్థానువాదకమె యనుటలో సందేహము లేదు. బా. కా. ౨౭ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన భవత్యర్థవిశేషణములును ౨౯-౩౦-౩౧ సూత్రములలోఁ జెప్పఁబడిన భవత్యర్థధాతుజవిశేషణములును 'అయి' పదంబును భావార్థకాదులలోనివె (బా. కా. ౩౨ సూ.) యగుటం జేసి వానితో నన్వయించు విశేషణములును బ్రథమాంతములగుట సిద్ధార్థమెకాని యపూర్వవిషయము కాదు.

౨౭ సూత్రపుటీక:—ఇందుఁ జెప్పఁబడిన భవత్యర్థము లనఁగా "అగు" ధాతుజన్యములగు విశేషణములుమాత్రమె యని గ్రహింపవలయును. ౨౯-౩౦-౩౧ సూత్రములలో వచింపఁబడిన 'అయి' పదంబుసయితము భవత్యర్థకరూపమె

యయినను నద్దానిని సూరి యిం దుద్దేశింపలేదు. ౨౯-౩౦-౩౧ సూత్రములలో 'అయి' పదప్రయోగమునఁగల్గు వాక్యన్యాయసిద్ధవిషయములు వివరింపఁబడును. ఖ్యాదయ్యర్థేత్యాద్యథర్వణ వచనమునందలి 'ఆది' శబ్దము సర్థము సూరిచే సంగ్రహింపఁబడనే లేదు. అగుధాతుజన్యములగు విశేషణములు విశేషణవిశేష్యములకు వ్యవధాయకము లగునపుఁడు విశేష్యమే విభక్తితో నున్నను విశేషణము ప్రథమాంతమగునని సూత్రార్థము. 'పురుషునిన్' అనువిశేష్యము ద్వితీయాంతమయినను 'అగు' అనెడి భవత్యర్థకవిశేషణముచే వ్యవధాపితమగు 'విద్యాశాలి' అనువిశేషణము ప్రథమాంతమైయున్నది. ఇట్లె తక్కినస్థలములందును లక్ష్యలక్షణసమన్వయమును గ్రహింపవలయును. అగుధాతుజవిశేషణము పెక్కువిశేషణముల కొక్కటియే వ్యవధాయక మగుటకు 'అతిమానుష' మిత్యాది భట్టారకపద్యభాగ ముదాహరింపఁబడెను. క. అతిమానుష మత్యద్భుత । మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి గో । పతి చూచి మెచ్చి సురపరి । వృతు డయి చనుదెంచెఁ గృష్ణవిజయుల కడకున్ (ఆది. ౮ ఆ. ౩౯౯ ప) (గోపతి = స్వర్గపతి. 'కృతిన్' అనిభేదము.) "అతిమానుష మత్యద్భుత । మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి ఇత్యాదిస్థలంబులయందు" (బా. గు. ప్ర. ౨౩౭ పుట. ద్వి. ము.) అని ప్రకాశికాకర్త యుదాహరించుట పొరపాటు. ఈవాక్యమున ద్రుతలోప మసంభవము.

౨౯ సూత్రపువ్యాఖ్య:—'అయి' అనునది యగుధాతుక్త్వార్థకరూపము. 'ఔ' అనునది 'అగు' ధాతుతద్ధర్మార్థకవిశేషణరూపము. కాన రెండును భవత్యర్థరూపములు భావార్థకాదులలోనివియు నగుచున్నవి. అయిపదముతో నన్వయించు 'ఆద్యుఁడు' అనువిశేషణమును, 'ఔ' పదముతో నన్వయించు 'అప్రమేయుఁడు' అనువిశేషణమును ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతములయినవి. 'అయి' అనుక్త్వార్థకము 'ఔ' అనుధాతుజవిశేషణముతోను నట్టిధాతుజవిశేషణమగు 'ఔ' పదము "హరిని" అనువిశేష్యముతోను వాక్య సామాన్యన్యాయసిద్ధముగా నన్వయించుచున్నవి. ఇట్టివాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకముగా సూత్రించుట కేవల మనావశ్యకము. బహుళమనుటచే "ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁడౌ హరిని గొలుతు" అనియు నుండవచ్చును. చ. అనిలజవాశ్వయుక్తమయి హాటకరత్నవిచిత్రతార్క్ష్యకే । తనమయి మేఘునాదమయి దారుకసారథియైన దివ్యకాం । చన రథమెక్కి (సభా. ౨ ఆ. ౮౮.)

౩౦ సూత్రపువ్యాఖ్య:—పయిరీతిని 'అయి' పదప్రయోగము లేనపుడు ప్రథమాంతవిశేషణములు పెక్కులున్నచో వానియన్నిటి తుదిని సముచ్చయార్థక

'ను' శబ్దము నిల్చుటయు లేక ౨౭ I విషయములోని "అయుతా వపి సంయుతా" అను సధర్వణసూత్రముచొప్పున యథాసంభవముగా 'ను' శబ్దము నిల్చుటయు వాక్యన్యాయసిద్ధములై యున్నవి. అట్టి విషయములను బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట యనావశ్యకము. సూరి యిట్లు సూత్రించెనే కాని తానే యుదాహరించిన "అతిమానుష మత్యద్భుత । మతిదుష్కరమైన కేశవార్జునకృతి (వీ)" (అని. ౨ ఆ. 3౧౯ ప.) అను భట్టారకపద్యమున నొక్కటేని సముచ్చయార్థక 'ను' శబ్దము ప్రయోగింపఁబడలేదే! తానును 'ఆద్యుఁ డప్రమేయుఁ డగుహరిని గొలుతు' అని యుదాహరించెనుగదా. మొదటియుదాహృతిలోఁ దుదివిశేషణముమాత్రము 'ను' శబ్దాంతమై యుండునట్లును రెండవయుదాహృతిలో విశేషణములన్నియు 'ను' శబ్దాంతములై యుండునట్లును మూఁడవయుదాహృతిలో విభాష ననుదానికి సరిగ నొక్క విశేషణమేని 'ను' శబ్దాంతము కాకుండునట్లును సూరి తనసూత్రమునకు నుదాహరించెను.

3౧ సూత్రపువ్యాఖ్య:—అగుధాతు భిన్నమగు వేఱొండుధాతువునుండి పుట్టినవిశేషణము వ్యవధాయకమగునపు డనఁగా నట్టి యితరధాతుజవిశేషణము విశేష్యమునకు సన్నిహితమయి దానితో నన్వయించునపు డట్టి విశేష్యపువిశేషణములెల్ల 'అయి' పదముతో నదుకునని యర్థము. ఉదా:—ఆద్యుఁడయి యప్రమేయుఁడై యఖిలసేవ్యుఁడై యెసంగెడుదేవుని నభినుతింతు = ఇందు 'దేవునిన్' అను విశేష్యమునకు విశేషణములయ్యు - 'అయి' పదముతో నన్వయించున వగుటంజేసి 'ఆద్యుఁడు' మున్నగువిశేషణములు ప్రథమాంతములయ్యెను. అట్టి యగుధాతుక్త్వాంతరూపములగు 'అయి' పదంబులన్నియు 'ఎసంగెడు' అనుధాతుజ విశేషముతో నన్వయించుచున్నవి. అట్టి ధాతుజవిశేషణము 'దేవునిన్' అను విశేష్యముతో నన్వయించుచున్నది. ఇట్టి వాక్య న్యాయసిద్ధవిషయములను సూరి ప్రత్యేకించి సూత్రించుట యనావశ్యకము. వాక్యమున నర్థవంతమయి ప్రత్యేకాన్వయముకల్గిన 'అయి' పదంబు ననుప్రయుక్తమని వచించుట సరికాదు. ఇంకను వివిధములగువింతలు మహాకవులవాక్యములందుఁ గలవనియు వాని నట్టి ప్రయోగంబుల నెఱుంగ నగుననియు సూరి యింతతో విరమించుట ప్రశంసార్హము.

ప్రయోగములు:—మధ్యాక్షరము - అని ననివృత్తులై పుణ్యచరితులై యాత్మప్రబోధ । వినిహితచిత్తులై సర్వధర్మార్థవిదులయి తృప్తిఁ । దనరెడు రాజర్షివరులకు.........(అర. ౧ ఆ. ౧3౮.) మఱియుం బ్రయోగవైచిత్ర్యంబు:—

క. నీ యడిగిన యర్థాభి । ప్రాయములకు నుత్తరంబు పరువడిఁ జెప్పన్ । ధీయుత బ్రాహ్మణులకుఁ గా । కాయతమతులయ్యు నొరుల కలవియె చెప్పన్. (అర. ౪ ఆ. ౧౨౫.) 'ఆయతమతులయియు' అనురీతిని విశేషణ మయి పదాంతమయి యుండఁగా నొరులకు ననువిశేష్యమునకు ముందేదేని ధాతుజవిశేషణముకాని 'ఉండినను మున్నగు సుగ్రహాన్వయముగల పదములుగాని లేకుండుట వింత. సీ. చక్రధరుండయ్యు జలరుహనాభుండు గాండీవధరుఁడయ్యుఁ బాండవుండు । నుండిరి. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౬౧.) క. పంబి యజనాథ్యయనదా । నంబుల వర్తిల్లె బ్రాహ్మణప్రియమయి ధ । ర్మ్యంబయి క్షత్త్రియవైశ్యకు । లం బవిరతపుణ్యకర్మలాలసమగుచున్ (ఆది. ౮ ఆ. ౮౫ ప.) వీనియందెల్ల 'అయి' పదప్రయోగ మున్నను విశేష్యమునకు ముందు ధాతుజవిశేషణప్రయోగము లేకుండుట విశేషము.

3౨ సూత్రవ్యాఖ్య:—బా. క్రియా. 3౫ సూత్రము మొదలు ౪౭ సూత్రమువఱకుఁగల విధులచేఁ జెప్పఁబడిన "ట - కజీ - మిజీ - ఇ - కజీ - నుజీ - న - డును - చును - ఎడి - ఎడు - తల్లోపము - ఉన్న - కల - న - నిజీ" అనువర్ణకములును, బా - క్రి - ౧౨౨ సూత్రముచే విధింపఁబడిన నుజీవర్ణకమును భావార్థకాదులు. అట్టివర్ణకముల యోగంబున ననఁగాఁ దత్తద్వర్ణకాంతములతో నన్వయించు కర్తృవాచకమునకుఁ బ్రథమయగునని యర్థము. బా - క్రియా - ౪౮ సూత్రముచొప్పున లడాదులును భావార్థకాదులును గర్తృకర్మార్థములందు విధింపఁబడుటంజేసి కర్తృకర్మము లభిహితములగును గాన బా - కా - ౨-3 సూత్రముల చొప్పునఁ గర్తృకర్మవాచకములపైని దృతీయయు ద్వితీయయు నిల్వనేరవు. కావున నవి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతములె యగునని ప్రకృతసూత్రము సిద్ధార్థానువాదక మగుచున్నది. సూరిగారి యుదాహృతులలో 'రాముఁడు వచ్చుట' అనునది టవర్ణకోదాహరణము. 'రాముఁడు రాఁగా' అనునది భావలక్షణార్థకనుజీకి నుదాహృతి. 'రాముఁడు విల్లందినన్' అనునది వృత్తంబగుభావలక్షణమునందలి నవర్ణకమున కుదాహరణము. 'రాముఁడు పట్టినప్రతిన' అనునది క్తవదర్థకనవర్ణకోదాహృతి. (ఒరులు) 'వారింప' అనునది తుమర్థకనుజీకి నుదాహరణము. ఇట్లె తక్కినస్థలములకు నుదాహృతుల నరయునది. ౨౮ మొ. 3౨ వ. సూత్రముల రచనము నరయఁగా నీ సూత్రములు పయిరీతిని బ్రత్యాఖ్యేయములని సూరి తలంచి నట్లగుపడదు. (౨3౪ I విష.). ప్రయోగములు:—తే-గీ. ఉత్తమజ్ఞానవృద్ధు నా నుండెనేని । బాలుఁడయ్యును బూజ్యుండు బ్రాహ్మణుండు (సభా. ౨ ఆ. ౨౫), ఉ......వాయుసుతుండు మల్లయు । ద్ధమ్మున నోర్చు నాతని నుదగ్రమహాభుజశక్తి

యేర్పడన్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౬౨.) శా. ఆదుర్యోధనుఁ డుద్భవిల్లుఁడును........
(ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬) మ......కర్ణుఁడు దర్పహీనుఁడగుచున్ ద్రోణాత్మజుం
డెద్దియా । త్మరథస్థుండుగఁజేసి యేసె విజయున్ (ద్రోణ. ౪ఆ. 3౦౨.) చ...నిన్ను
శాశ్వతవిభుండుగ (నిర్వ. ౮ ఆ. ౧౫.) ఉ. భీమదృఢక్షురప్రచయభిన్నతనుండుగఁ
జేసె నాతఁ డాభూమిపునిట్లు (భీష్మ. ౨ఆ. 3౦౯.) సీ. నిన్ను బాధితుండుగఁజేసె(అశ్వ.
౧ ఆ. ౮౪.) ఇట్లగుధాతు నుజ్యంత యోగమున విశేషణద్వితీయచోఁ బ్రథమ నిల్చు
టయేకాక ద్వితీయయె నిల్చిన ప్రయోగములును గన్పట్టుచున్నవి (చూ. ప్రౌఢ. కార.
౨౪ సూ.) సీ. ఏపుణ్యురాలొకో యిప్పుడు నినుఁ బుత్త్రుఁగాఁ గాంచుటకు...(అర.
౭. ఆ. 3౪౪.) ఉ.....మహాభుజంగము నద్భుతమంత్రనిరస్తదర్పముం । గా
నొనరించునట్లు......। (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౭.) క. ననుఁ దగినోడు నతిథింగా । (కర్ణ.
౨ ఆ. ౨౮౬.) ఇట్టియెడల 'కన్ - కాన్' అనునవి యను ప్రయుక్తములనియు
(బా. క్రి. ౧౧౫ సూ.) విశేష్యవిభక్తి విశేషణమున కయ్యెననియు నెఱుంగునది.
క. అనఘా యగ్నిషోముల । ననుఁగా భావింప.........(శాంతి. ౬ ఆ. ౪3౦.)
కొన్ని కృదంతముల యోగమునందును నిట్టి ప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి.
సీ......చూడు । తే.గీ. మామహాత్ములు దక్క నున్మార్గచరుల । దండితులఁ జేఁత
వినమె.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౦౮). (చేఁత = చేయుట.) క. నకులము
నులూకమును బోకకు సంతస మందియుండి గ్రక్కున నమ్మూ । షికము........
(శాంతి. 3 ఆ. ౨౧౦.) (పోకకు = పోవుటకు.) ఉ. ఏను సుమాలికూఁతుర మునీ
శ్వర మిమ్ములఁ దండ్రిపంపునన్ । జూడఁగ రాక యంచు (నిర్వ. 3 ఆ. ౫౦ ప.)
(రాక = వచ్చుట) ద్విపద...... । ఎసఁగ లంజెతికమే నీరాత్రి నేఁత (బసవ. 3 ఆ.
౨౧౨ ప.) (చేఁత = చేయుట.). వలయ్వాదిక్రియా కర్తృభూతక్రియల నుజ్యంత
ములతోడి యోగమునఁ గర్తృవాచకముపైని షష్ఠీవిభక్తియె భట్టారకప్రయో
గములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. అట్టి షష్ఠి వలయ్వాదులతోడి యన్వయమునఁ
గల్గు ననఁదగును. ఉదా:—ఈపని నీకుఁజేయవలయును. ఇచటఁ బనిచేయుట నీకు
వలయునని యన్వయము నెన్నునది. "ఈపని నీవు చేయవలయు." అనుచో
'నీవు' అనునది చేయుధాతువునకుఁ గర్తయగుటచేఁ బ్రథమాంతమయ్యెనని యెన్న
నగును. షష్ఠికి—ఉ.....ధర్మ వెఱుంగ వీనికిం । బోలునె (సభా. ౨ ఆ. ౨౨.)
ఆ.వె...... । కాన యింక వేఁడఁగాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬3) క. పితృ
సంకల్పము సేయఁగ । సుతుల కవశ్యమును వలయు.........(సభా. ౧ ఆ. ౯౪.)

ప్రథమము:—క......నాకు నీవేమియుఁ జె । ప్పను వలవదు........(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౮.) క. వినవలయు వానినెల్లను । జననాయక వింటి వీవు.....(అశ్వ ౧ ఆ, ౨ ప.) ఉ... । దైవముతోడ్పడన్ వలయు (ఉద్యో. 3 ఆ. ౭3.)

అస్మద్యుష్మద్వాచ్యా । దేకత్వే ఇతో నివీ పరేషాంతు।
ధర్మోత్తమమధ్యమవ, ద్బహుషు న మధ్యవ దుతోచ్చ
సర్వేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౮ కా. అహో. ౮౨౦.)

నన్నయా. ౨౬౮ విషయము. ఇతో స్మ ద్యుష్మ దర్థాత్ స్యా । న్నామ్నో ని ర్వీశ్చ వా క్వచిత్ । ఉభయార్థే విశేష్యేతు । భేదకాత్ స్యా స్నువర్ణకః. (వికృ. హలం. ౧౮ కా. అహో. ౮౧౯-౮౨౧)దా వ స్సంబోధనాపికే (వికృ. అజం. 3౯ కా. అహో. 3౧౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬౮ విష:—అస్మద్యుష్మద్వాచ్యాత్ = అస్మద్యుష్మదర్థకము నగా నస్మద్యుష్మద్విశేషణము, ఇతః = ఇకారాంతమునకుఁ బరముగా, ఏకత్వే = ఏకవచనమందు, నివీ = 'ని - వి' అనునవి యగును. అనఁగా నస్మదర్థక విశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'ని' అనునదియు, యుష్మదర్థకవిశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'వి' అనునదియు నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—నేను రవిని (౧3౮ విష.) నీవు రవివి. 'నేను, రవిని' అనునవి ప్రథమాంతములు గాన కళలు. వీని తుదిస్వరము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున వికల్పముగ (౨౧౦ II విష.) లోపించును. ఉదా:—నేన్, రవిన్. మొ. ఇవి ద్రుతాంతములు.

పరేషాంతు = ఇకారాంతవ్యతిరిక్తములగు నస్మద్యుష్మ ద్విశేషణవాచక ప్రథమాంతములపై నేకవచనమున, ధర్మోత్తమమధ్యమవత్ = తద్ధర్మార్థక క్రియల కుత్తమమధ్యమ పురుషైకవచనముల వచ్చు ప్రత్యయములవంటివి యనఁగా 'ను - వు' అనునవి వరుసగా నగును. అనఁగా నేకత్వమున నస్మద్విశేషణ ప్రథమాంతముపై 'ను' వర్ణకమును యుష్మద్విశేషణ ప్రథమాంతముపై 'వు' వర్ణకమును నిల్చునని యర్థము. ఉదా.—నేను పండితుఁడను, నీవు పండితుఁడవు. ఇచట నైతము 'నేను - పండితుఁడను' అనునవి ప్రథమాంతములు గానకళలు. వీని తుది యుకారము కవిభల్లటసూత్రముచొప్పున (౨౧౦ II విష.) వైకల్పికముగా లోపించును. ఉదా:—నేన్ బండితుఁడన్ - మొ. ఇవు డివి ద్రుతాంతములు. బహుషు = బహువచనములందు, నమధ్యవత్ = మధ్యమపురుషేతరములగు నుత్తమ ప్రథమ పురుషములందలి ప్రత్యయములవంటి వనఁగా 'ము - రు' లగును. బహువచన

మున నస్మదర్థకవిశేషణవాచక ప్రథమాంతముపై 'ము' వర్ణకమును యుష్మదర్థక విశేషణవాచకప్రథమాంతముపైని 'రు' వర్ణకమును నగునని పర్యవసితార్థము. ప్రథమమధ్యమోత్తమపురుషము లనెడివరుసను మనంబున నిడికొని యహోబలపతి "సమధ్యవత్." అనుదానిచేఁ బ్రథమోత్తమవత్తనునర్థము లభించుననియు నక్కారణమునఁ జింతామణిలోని "అస్మద్యుష్మత్త"ను వరుస యవివక్షితమనియు యుష్మదస్మదర్థకవిశేషణములకు 'రు - ము' లు వచ్చునని గ్రహింపవలయుననియు నీక్రింది రీతి నసంగతముగా వ్రాసెను. "సూత్రే అస్మచ్ఛబ్దస్య పూర్వనిర్దిష్టత్వ మవివక్షిత మితి యుష్మచ్ఛబ్దా దేవ ప్రథమపురుష 'రు' వర్ణక ఇతిధ్యేయమ్. ఆచార్యప్రబన్ధేషు ప్రయోగ శ్చాత్రమానమ్." (అహో. 4-21 పు.) కాని భట్టారకుఁడుత్తమ మధ్యమ ప్రథమపురుషములనెడి వరుస నీసందర్భమున నుద్దేశించెనని "అస్మద్యుష్మ ద్వాచ్యాత్త" నెడి ప్రక్రమమే విశదీకరించుచున్నది.

సర్వేషు = ఈసందర్భమునఁ జెప్పఁబడిన ప్రత్యయములెల్లఁ బరమగునపుడు, ఉతః = పూర్వస్థితోకారమునకు, అచ్చ = హ్రస్వాకారాదేశమును నగును. ఉదా:—పండితుఁడు+ను = పండితుఁడ+ను = పండితుఁడను. పండితుఁడు+వు = పండితుఁడ+వు = పండితుఁడవు. పండితులు+ము = పండితుల+ము - పండితులము, పండితులు+రు = పండితుల+రు = పండితులరు. 'ని - వి' అనునవి పరమగునపుడు పూర్వమున "ఉ" కారము (కవిని - కవివి.) లేమింజేసి వాని కిచటఁ బ్రసక్తిలేదు.

ఇతోఽస్మదిత్యాది:—అస్మద్యుష్మదర్థాత్ = అస్మద్యుష్మదర్థక విశేషణమగు, ఇతః = ఇకారాంతపదము తుదినున్న 'ఇ' కారమునకుఁ బరముగ, నిః - విశ్చ = నివర్ణక వివర్ణకములువచ్చుట, నామ్నః = తచ్ఛబ్దాను ప్రయోగములేని శబ్దములకు మాత్రమె. ఇట్లనుటచేత "ను - వు - ము - రు" అనునవి ద్రవ్య గుణవాచక విశేషణములకును గ్రియాజన్య విశేషణములకును బరముగా నయితము నిలుచుచుండునని వ్యక్తమగుచున్నది. ఉదా:—నేను రవిని నీవు రవివి, నేను గృష్ణుఁడను - నేను నల్లనివాఁడను - నేను వచ్చిన వాఁడను - వచ్చినాఁడను - నేను రానివాఁడను. మొ. వాక్వచిత్ = పయిని వివరించినరీతిని యుష్మదస్మద్విశేషణములకు వచ్చెడి - "ని - వి; ను - వు; ము - రు." అను ప్రత్యయములు, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, వా = వికల్పముగానగును. ఉదా:—గర్వగరిష్ఠుఁడవగునిన్ను - గర్వగరిష్ఠుఁడగునిన్ను. మొ. (విస్తర. I.)

విస్తర. I ౨౬౪ వి:—ఇతోఽస్మదిత్యాద్యథర్వణకారికకు "ఇకారాంతము లకుమాత్రమె 'ని-వి' అనునవి వైకల్పికముగవచ్చునని యర్థముచేసికొని యహోబల

ఉభయార్థ ఇత్యాది:—ఉభయార్థే = అస్మద్యుష్మ దుభయవాచకమగు "మనము" అనునది, విశేష్యేతు = విశేష్యమైయున్నపుడు, భేదకాత్ = వాని విశేషణమునకుఁబరముగా, ముఁవర్ణకః='ము' అను ప్రత్యయము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—మనము పండితులము. దీనినిబట్టి, యన్యయుష్మదస్మ త్సహ ప్రయోగమున నుత్తరోత్తరము బలీయమగునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇట్టి బలిష్ఠత పురుషవిషయమున నిత్యమనియువచనవిషయ మునఁ బాక్షికమనియు నెన్నవగును. పాక్షికతయనఁగాఁ గర్తృబహుత్వమున బలిష్ఠపురుషమునందు బహువచనమునిల్చుట యొకపక్షము. యుష్మదస్మదన్యతర సంబంధివచనముమాత్రమె నిల్చుట పక్షాంతరము. ఉదా:—నేనును నీవును బండితు లము. వాఁడును నీవును బండితులరు. వాఁడును నీవును నేనును బండితులము. ఇవి మొదటిపక్షమునకు లక్ష్యములు. వజ్రము నీవును బిడికిటిఠాఁకున నొఱగు దువు. (శాంతి ౪. ఆ ౩౯౭) ఏనును నాదళమును శెనఁగెదను. మొ. (విస్తరII.).

పతి యీాక్రిందిరీతినివ్రాసెను. "ఇతోఽస్మద్యుష్మదర్థాత్ స్యా। న్నామ్నో నిర్విశ్చ వాక్యచిత్. ఇత్యర్థర్వాణః. తేన నేమహాకవివచ్ఛితి నిన్నుఁజూడ ఇత్యాదిసిద్ధమ్" (అహో. ౪౧౯ పు.). క్వాచిత్కమగు నీవైకల్పికత "ని-వి" అనువానికే కాక యన్నిటి పట్లనుగలదని నావ్రాసినరీతి నర్థముచేసికొనమింజేసి "పాండుభూ।వరునకుఁ గోడలైతి॥ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౦౮.) ఇత్యాదివచనం త్వనాకరమేవ" (అహో. ౪౨౦.) అని యిట్లు కవిబ్రహ్మాదులప్రయోగముల నహోబలపండితుఁడు నిరసింపవలసినవాఁడ య్యెను. ఇట్టి యీాయహోబలుని యపవ్యాఖ్యనే కవిజనమండన నారాయణీ యాదులును ననుసరించెను. "తే. అతివ, 'వి-ను' లిదంతమగా యుష్మదస్మదర్థ। (ఛందోభంగము.) భేదకములయందు విభాష వెలయు నొకెడ (నారా. కార. ౨౯౮ కారి. ౧౭ ప.)

ఈసందర్భమునందలి చింతామణిసూత్రములలోఁ దద్ధర్మక్రియా ప్రత్యయ ములవంటి వర్ణకములువచ్చునని చెప్పఁబడుటచే "నస్యాత్తద్ధర్మోతః" అనుచొప్పున వీనికి సంధిరాకపోవలసివచ్చునని యహోబలపతి చర్చించెను. (అహో. ౪౨౧ పు.) ఇదియాంతిదేశికవిధి యగుటచే నట్టి యనుపపత్తి కలుగదు. మఱియును దర్మార్థకము లందలి ధాతూకారమునకుమాత్రమె సంధిని దత్సూత్రము నిషేధించునుగాన నీప్రత్యయముల యుకారమునకు సంధివచ్చుట నిర్బాధము (౭౩ విష.)

విస్తర. II ౨౬౪ విష:—మొదటిపక్షమునకుఁ బ్రయోగములు. తే.గీ...। విదురుఁడును నీవు నుండుఁడు ముదముతోడ (సభా ౨ ఆ. ౧౨౭.) క...రాధా।

తనయుని నరుఁ డేఁ గుంభజు । ననిఁ జంపుదు మేల వగవ నంబుజనేత్రా (ఆర. ౧ ఆ. ౧౪౫.) మ......విజయుండు నేను దగ......భూచక్రరా । జ్యము నేకొందుము... (ఆర. ౧ ఆ. ౩౯౪.) క...పార్థుండు నీవు.....విజయా । స్పద బాహుల రగుడు ధర్మపరిరక్షకులై (ఆర. ౧ ఆ. ౩౯౨.) చ. అనుపమశౌర్యవంతుల రనంతబలాఢ్యుల రీవు నీజనా । ర్దనుఁడును.........(ఆర. ౩ ఆ. ౧౬౫.) క. నీవును భీష్ముఁడు ద్రోణుఁడు । భూవినుత విశుద్ధధర్మబుద్ధుల రగుటన్ । (ఆది. ౭ ఆ. ౫౦.) పక్షాంతర మునకుం బ్రయోగములు:—చ......నేను బుత్త్రులును బంధులుఁ దమ్ములు గొల్చి యుండెదన్ (విరా. ౫ ఆ. ౩౪౭.) క. ఏనును నాదళమును ద్రుప । దానీకవి రాటసైన్యయాదవబల సం । తానములతోడఁ బెనఁగెదఁ । బూనుఁడు మీరెల్లఁ బాండుపుత్త్రుల గెలువన్ (భీష్మ. ౩ ఆ. ౧౭౧ ప.) క.....వజ్రము నీవును బిడి । కిటికాఁకున నొఱగు దేను కినిసితినేనిన్ (శాంతి. ౪ ఆ. ౩౯౭.) అస్మదర్థమువంటి ప్రాబల్య మాత్మార్థమునకు నిత్యముగ గన్పట్టుచున్నది. క.....విహరించుచుండె సఖులుం దానున్ (ఆది. ౪ ఆ. ౪౩ ప.)

ఈవిషయమునకు బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాత సంస్కృతముతోఁ బోలిక గలదనుచు "త్యదాదీని మిథ స్సహోక్తౌ యత్పరం తచ్ఛిష్యతే" (వార్తి. ౭౦౧. సి. కౌ. ౯౩౭ సూ.) అను వార్తికపద్ధతితో దీనిని సమీకరించెను. "త్యదాదులు:—త్యద్ - తద్ (వాఁడు - అది) యద్ (ఎవఁడు - ఏది) ఏతద్ - ఇదమ్ - అదస్ (వీఁడు - ఇది) ఏక - ద్వి (ఒకటి - రెండు) యుష్మద్ (నీవు) అస్మద్ (నేను) భవత్ (నీవు)......ఈశబ్దార్థంబులకు సముచ్చయంబు సంభవించినప్పుడు పై గణపాఠములోఁ జూపినక్రమమున నేశబ్దంబు పరమో యది శేషించి తక్కినశబ్దంబు లోపించు. 'యూయమ్' అనునప్పుడు 'తేచ+యూయంచ' (వారును మీరును) అన్నవృత్తి పైనిం జూపఁబడియె." (బా. గు. ప్ర. బా. కా. ౩౬ సూ. వ్యా. ౨౪౪ పుట. ద్వి. ము.) ఈవార్తికము ప్రకృతోపయోగి కాదు. సంస్కృతమున "తేచ+యూయంచ = యూయమ్" అను నేకశేష మేర్పడినట్లు తెలుఁగున "వారును+మీరును" అనుచో 'మీరు' అని శేషింపదు. 'వారును మీరునువచ్చితిరి' అనవలెనుగాని సంస్కృతమందువలె నట్టియర్థమున 'మీరువచ్చితిరి' అని తెలుఁగునఁ బ్రయోగింపరాదుగదా. మఱియు సంస్కృతమునందునైతము 'రామశ్చ+త్వంచ' అనుచోఁ బైవార్తికమునకుఁ బ్రవృత్తిలేదు. ఇట్లని 'అన్యయుష్మదస్మత్సహోక్తిలో నుత్తరోత్తరంబు బలీయము' అనుపద్ధతి సంస్కృతమున లేదని నాయభిప్రాయము కాదు. "లిఙ్గయుష్మదస్మదాం యుగపదుక్తౌ తిబాదిత్రయ్యా, సిబా

దిత్రయ, మిబాదిత్రయాణాం యుగపత్ ప్రాప్తౌ యత్ పరంభవతి తదేవస్యాత్ - తథాపి సముదాయస్య సంఖ్యానుసారేణ ద్వివచనం బహువచనం వేతి. కిఞ్చాత్ర లిఙ్గాదీనాం పాఠక్రమ మనాదృత్య భవిష్య ద్విభక్తీనాం పరత్వమేవ గ్రాహ్యమ్. (లిఙ్గ మనఁగా యుష్మదస్మద్భిన్నము.) (బా. కా. 36 సూత్రమునకిదియే మూలమా యనునట్లున్నది.)...........అహంచ భాష్యకారశ్చ। కుశాగ్రీయధియా పుభౌ। నైవ శబ్దామ్బుధేః పారం। కిమన్యే జడబుద్ధయ ఇతి - అత్ర 'నైవ' ఇతి క్రియా పదమ్." (ముగ్ధ. ౯౬౪ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) లిఙ్గయుష్మదస్మదామ్ = అన్య యుష్మదస్మదర్థములకు, యుగపదుక్తౌ = ఒక్కటఁజెప్పఁబడుటలోను, తిబాది...... యుగపత్ ప్రాప్తౌ = తిప్ మున్నగు పురుషత్రయవిభక్తులకు నొక్కటఁ బ్రాప్తికల్గు చుండఁగా, యత్ పరంభవతి తదేవ స్యాత్ = వానిలోనఁగాఁ బ్రథమ మధ్య మోత్తమపురుషములలో నుత్తరోత్తరము ప్రబలమై వర్తిల్లును. తథాపి...... వచనంచేతి = కర్తృద్విత్వ బహుత్వములంజేసి ద్వివచన బహువచనములగును. కిఞ్చాత్ర.........గ్రాహ్యమ్ = అన్యయుష్మదస్మదర్థక ప్రయోగములోని వరుస భేదమున మార్పేమియు లేదు. అహం చేత్యాది = కుశాగ్రబుద్ధులమగు నేనును భాష్యకర్తయు నను నిద్దఱము శబ్దసముద్రపారమును, నైవ = న+ఐవ ('ఇగతౌ' అను ధాతువు, లఙుత్తమపురుషద్వివచనరూపము) పొందము = పొందలేదు - ఇతరజడ బుద్ధులమాట యేమి ?" అని తాత్పర్యము.

సంస్కృతమున లేని విశేషమొకటి యీవిషయమునఁ దెలుఁగునందుఁగలదు. యుష్మదర్థకకర్తతోఁ బ్రథమపురుషకర్తలకు సహోక్తి గల్గునపుడు యుష్మదర్థక కర్తకు సరిపడు పురుషవచనాదులతోఁ గ్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁ బడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదులకు సరిగఁ బ్రయోగము లేకుండుటయు నట్లె యస్మదర్థకకర్తతో నన్య యుష్మదర్థకకర్తలకు సహోక్తిగల్గునపు డస్మదర్థకకర్తకు సరి పడునట్లు క్రియయు విశేషణమును బ్రయోగింపఁబడుటయు నటఁ బ్రథమపురుషాదు లకుఁ బ్రయోగము లేకుంటయుఁ బాక్షికముగాఁ గవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టు చున్నది. ఆత్మార్థకము కర్తయగునపుడు పైపద్ధతి నిత్యముగాఁ బ్రాచీనమహాకవి ప్రయోగములందుఁ జూపట్టుచున్నది. "ఒకానొకచో సహార్థంబున యుష్మదస్మ దర్థంబు లభిహితంబులగునపుడు క్రియలు తత్కర్తృకంబులు (అనుబం.) విభాషనగు ఉదా:—ఉ. విప్రకులుండ వెల్వడుము వేగమ నీవును నీనిషాదియున్ (ఆది. ౭ ఆ.

అనుబంధము. విస్తర. ౨౬౮ విష:—తత్కర్తృకంబులనఁగా. యుష్మ దస్మదర్థకములకు సరియగు పురుషవచనములుగలవియనియర్థము. బా. గు. ప్ర.

దాన ఇత్యాది:—సంబోధనాదికే = తదర్థకము గు 'ఆ' శబ్దముయొక్క యుష్మదర్థమగు 'అది' అనునది విశేషణములకు విధేయతావివక్షయం దనుప్రయుక్తమగునపుడు దాని సంబోధనరూపమందును నాదిశబ్దముచే యుష్మదస్మద్విశేషణములందును 'అది' శబ్దమునకు, దానః = దానాదేశమగును. ఉదా:—ఓచిన్నదాన - నేను చిన్నదానను - నేను వచ్చినదానను - నీవు చిన్నదానవు - నీవు వచ్చినదానవు - మొ. (౨౧౫ I విష.)

ప్రయోగములు:—ప్రత్యయము వచ్చుటకు:—క. లోకోత్తరచరితుండగు। నా కావ్య తనూజ నీకు నారాధ్యను నేఁ। బ్రాకటభూసురకన్యక। నీకట్టినమైల కట్ట నేర్తునె చెపుమా. (ఆది. 3 ఆ. ౧3౫.) క. అనవద్యధర్మచరితం। బున నున్నతుఁ

౬౪.) క......ముకుం। దుని నాశ్రయింపవయ్య య। తనిఁబొందినఁ బ్రదుకు దీవుఁ దమ్ములు సుతులున్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. 3౨౧.) ఉ......నేను నా। నేనయు దాడివెట్టెద విశృంఖలతన్ (హరి. ఉభా. 3 ఆ. ౯౪ ప.)........పక్షమున - ము......మోహాంధుండు భీష్ముండు కే। శవనీవుం గడఁగుండు. (సభా. ౨ ఆ. ౬3.) (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౬.) "ఆత్మార్థం బభిహితంబగుచోఁ దల్లింగసంఖ్యాభిధాయి వచనంబు ధాతువిశేషణంబుల కగు. రాముఁడు రావణుంబరిమార్చి సీతయుందాను సౌమిత్రిసహితంబుగఁ బుష్పకారూఢుండయి సాకేతంబునకేతెంచె" (బా. క్రియా. ౧౨౦ సూ.) ఇట్టిప్రయోగములు పెక్కుగలవు:— సీ............... । అనుజులు దానును జనుదెంచె (ఆది. ౮ ఆ. ౬3.) మొ. (చూ. 3౫౦ విష).

కర్త యీసూత్రమునందలి ప్రయోగములను స్వీకరించి యట్టిప్రయోగములందు "పురుషవిపరిణామం బూహించుకొనవలయు"ననియు "భిన్నవాక్యంబుచేసి సమన్వయించుకోవలయు"ననియు వ్రాసి కర్తృబహుత్వమున్నను గ్రియ యేకవచనముం దుండుట గీర్వాణభాషయందునుగలదని యప్రసక్తముగఁ గొన్నిశ్లోకముల నుదాహరించెను. కాని పురుషవిపరిణామము నుదాహరింపఁజాలఁడయ్యెను. (బా. గు. ప్ర. ౨౪౬-౨౪౭ పుటలు. ద్వి. ము.) మఱియునట్టి ప్రయోగము తెలుఁగున సమ్మతముకాదు. పురుషభేదము లేనపుడుమాత్రమే కర్తృబహుత్వమున భిన్నవాక్యకల్పనముచేసికొని విరోధమును దొలఁగించికొనుట సంప్రదాయము (చూ. 30౨ విష.)

డైన నహుషుపుత్త్రుఁడఁ బూరుం । డను మధ్యమలోకేశ్వరు । జనకుండ యయాతి యనఁగఁ జనియెడువాఁడన్. (ఆది. 3 ఆ. ౨౧౪.) క. క్షత్త్రియులము పాండుప్రియ । పుత్త్రుల మేనగ్రజుండ............(ఆది. 2 ఆ. ౨3౭.) ఉ. మాకు నతిప్రియుండవు సమస్తవిదుండవు చెప్పుమయ్య............(ఆది. 2 ఆ. ౧౫౬.) చ. భరతకులప్రసూతులరు భాసుర శస్త్రమహాస్త్రవిద్యలం । గరము ప్రసిద్ధులై పరఁగు గౌతమశిష్యుల రిట్టిమీరు......(ఆది. ౫ ఆ. ౨౧౦ ప.) సీ. వినవయ్య నహుషుఁడన్ జనపతి నేను మీ, పూర్వజులకునటఁ బూర్వజుండ।ననఘ సుత్రాముని కెనయగు వాఁడ........ఆ-వె. కలశభవుఁ డగస్త్యుఁ డలిగి యత్యుగ్రాహి । వగుమనియును శాప మొసగిన యిచ్చె । ......నవయుచున్న వాఁడ నాఁటఁగోలె (అర. ౪ ఆ. ౧౧౯ నన్నయపద్యము.) సీ......పాండవులధర్మపత్నినై గోవిందు, చెలియలనై వీనిచేత నిట్లు । పరిభూతనగుచు...ఆ-వె. ధన్యులార యేన దాసినే దాసినే ।యెలుఁగఁజెప్పి ...(సభా. ౨ ఆ. ౨౪౪.) సీ. సర్వధర్మజ్ఞుల రుర్వీశపూజ్యుల రన్యోన్య నిత్యసౌహార్దయుతుల । రగణితగుణయుక్తిఁ బొగడంగఁదగువార లిట్టి మీకేపురకు......... (ఆది. ౮ ఆ. ౯3.) ఇందు "మీరుపొగడంగఁదగువారలనిఁ బ్రత్యయము లేకుండుట ముద్రణసంస్కర్తృసాహసకృతము. ప్రత్యయమునుమానుట భట్టారక భారతభాగమం దెచ్చటను లేదు. క. వలవదు చనుఁ డీరు చిఱుతవారల రనినన్ (అర. 3 ఆ. ౨౪౭.) ఇట్టెల్లయెడలను భట్టారకుఁడు ప్రత్యయమును బ్రయోగించుటయే సంప్రదాయము. చ. అవినయబుద్ధివై హరికి నర్ఘ్య మయోగ్యమ యంటి నీవు మూ । ర్ఖవు శిశుపాల.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౪. ప్రాసగతము.) ఉ. పూజ్యుఁడ వెల్ల వంశముల భూపతులందును ధర్మనిర్మల । ప్రాజ్యవిభూతి నద్ది విజపాలకునట్టిఁడ నీకయొప్పె......(సభా. ౧ ఆ. ౨౭౯.). ఇట "దివిజపాలకు నట్టిఁడ నీకయొప్పె" అని కాని పాఠాంతరముగాఁ జూపఁబడినట్టియుఁ దాళపత్త్రమాతృలలోనున్నట్టియు ప్రాజ్యవిభూతి యద్దివిజపాలకు నట్టిద" అనునది కాని నన్నయప్రయుక్త మనఁ దగును.

తిక్కనాదులప్రయోగములలోఁ బ్రత్యయాభావమును మిశ్రగతియు బహుశముగఁగలదు. తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు ననంగఁబరఁగు । నిత్యపురుషులు నీవును నేనుఁ జుమ్ము । భువనహితమాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క । వచ్చి యిమ్మహిఁ బుట్టిన వారమనఘ (శాంతి. ౬ ఆ. ౪౧౯.) క. గురుఁడును నీవును మద్రే । శ్వరుఁడును గర్ణుండుఁ గృపుఁడు సౌబలుఁడు ననున్।ధర యేలింపఁగ నున్నా । రరు మీకుం

దగునె సంగరములోఁ గలఁగన్ (ద్రోణ. ౫ ఆ.౧౧౧ ప్రాసస్థలము.)చ.జనసుత మీరు దివ్యులరు సమ్మతి దేవహితార్థ మిమ్మహిన్ । జననము నొందినారరు.........(అర. ౪ ఆ. ౧౮౧.) చ. వరమునఁ బుట్టితిన్ భరతవంశముఁజొచ్చితి నందుఁ బాండుభూ । వరునకుఁ గోడలైతి........। సరసిజనాభ యిన్నిటఁ బ్రశస్తికి నెక్కినదాన నెంత యున్ (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౦౮.) ఉ. నీతలఁ వేసు గంటి.........ఇంత జే । లైతి గదే...........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౫౯.) (జేల వైతివిగదే యని యర్థము. ప్రాసస్థలము.) చ. జనసుత నీవు నిక్కముగ శక్రుఁడవో యల కాధిపుండవో । యనలుఁడవో సమీరుఁడవొ యట్టులుగాక జగన్నుతుండు మ । జ్జనకుఁడు ధర్మదేవతవొ సత్కృపఁ జెప్పుము నాకు నేర్పడన్ (అర. 2 ఆ. ౪౬౦.) ఇట్లు యుష్మదస్మదర్థకవిశేషణములకుఁ బ్రత్యయములు కొన్నిటఁ జూపట్టలేదు. ఆ-వె. ఎఱుఁగ వలయుదాని నెఱిఁగి కోవిదుఁడగు । నట్టి నీకు వగవనగునె పార్థ. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౮.) క. గురుఁడవుగాక పగతుఁడవె । దురమునఁ గుపితుఁడగు ని న్నెదుర్కొన (ద్రోణ. 3 ఆ. 23.) చ...ఇయ్యెడ నీవ యొక్కఁడుం । దక్క నొరుండు...... (ద్రోణ. 3 ఆ. ౨౭౫.) క......బాహువిక్రమ । ఘనుఁడగు నాకాజి జయము గలుగుం జాలుకన్ (కర్ణ. ౧ ఆ. ౫౮) తే-గీ. అతుల ధర్మశీలుండగు నన్ను...... (కర్ణ. 3 ఆ. 3౪3.) సీ...గీ. అది నిజంబుగఁ గానక జేలైతి నాదు । జేలతనమున (కర్ణ. 3 ఆ. ౬౧.) ఉ......నీ । వొక్కరుఁ డున్న వాఁడవు........(శల్య. ౨ ఆ. ౪౦౧.)

"అగు ధాతురూపములతోఁ జేరనపుడు 'నీవు ధన్యుఁడు - నేను కృతార్థుఁడు - మేము పుణ్యాత్ములు' అని ప్రయోగింపరాదు" (ఆం. భా. అ. కార. ౫2 సూ. వివ.) అని యనుశాసనమున వ్రాయఁబడెనుగాని యది సరికాదు. "తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు ననంగఁ బరఁగు । నిత్యపురుషులు నీవును నేను జుమ్ము । భువనహిత మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క।వచ్చి యిమ్మహిఁ బుట్టినవార మనఘ (శాంతి. ౬ ఆ. ౪౧౯.) చ......నీదగుకూర్మికేను భా । జనమజె (కర్ణ. 3 ఆ. 3౧౯.) క. ఏ మిందఱుఁ దలఁప నొక్క రొత్తు కుమారా (శల్య. ౧ ఆ. ౫3.) మ......... ఏ మీముప్వురున్ మన్ననల్ । వడయంగాఁ దగునట్టివారము (ఉద్యో. ౨ ఆ ౨౮౨ ప.)" అనురీతి నగు ధాతురూపములతోఁ జేరకున్నను ప్రత్యయములు నిల్వకుండుట కవి ప్రయోగసిద్ధమైయున్నది. ఉభయార్థకమునకు:—తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు ననంగఁ బరఁగు । నిత్యపురుషులు నీవును నేను జుమ్ము । భువనహిత మాచరింపఁగాఁ బూని వేడ్క।వచ్చి యిమ్మహిఁ బుట్టినవార మనఘ(శాంతి. ౬ఆ.౪౧౯)

తే-గీ. నరుఁడు నారాయణుండు నాఁ బరఁగునాది। మునుల మిద్దఱ మందు నీ వనఘ న రుఁడ । వేను నారాయణుండ ననూనశక్తి । యుతులమై మర్త్యయోనిఁ బుట్టితిమి వేస్మి (ఆర. ౧ ఆ. ౧౩౧.) క. మన మిందఱము పైఁబడి (భాస్కర.యుద్ధ. ౭౯౮.) క...... । తమాయుక్తులమైన మనలఁ గౌరవులు (ఆర. ౧ ఆ. ౨౪౩.) ఆ-వె.... అందఱుఁ దగ । వైనపనుల నిలుచు టభిరుతంబు. క. మనలోన......(విరా. ౧ ఆ. ౬౪-౬౫.) 'అందఱము' అనలేదు. ఆ-వె......ఎవ్వరి । దాన వేమిపనికిఁ బూని యిప్పు । డు.........(విరా. ౧ ఆ. ౩౧౨.) (దానాదేశము ప్రాసయతిగతము.) తే గీ. నీవు దుర్గాతి గామికి నీవ సాక్షి । (విరా. ౨ ఆ. ౫౩.) చ. ఇనకులముఖ్యుఁ డుత్సుకత నెవ్వరివారల రీప్రబంధ.........(నిర్వ. ౧౦ ఆ. ౧౨౩.) చ......... ధన్యుఁడఁ బుణ్యుఁ డగణ్యవస్తు సం । భరణుఁడ నేన యంచు (హరి. పూ. భా. ౪-౪౫.) ద్విపద - ముల్లోకముల కెల్ల ముత్తవ వ్వాకు (బసవ. ౩ ఆ. ౩౯౯.) ఇట వు ప్రత్యయమునకై యశాస్త్రీయమగు వకారముమీఁది యుల్లోపము నంగీకరించుట ముద్రణ సంస్కర్తృప్రమాదకృతము. 'ముల్లోకముల కెల్ల ముత్తవ్వ నాకు' అనియె కవ్యభిప్రేత పాఠ మనఁదగును. వు ప్రత్యయము లేకుండుట విరుద్ధము కాదు గదా. ఆ-వె......నిన్ను నధముఁడగుట । ....ఎఱింగియుఁ దగ । నాపు లస్తుఁ మనుమఁ డని తలంచి.........(నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౫ ప.) (అధముఁడవగుట - మనుమఁడవని.) ఉ...నీకు మృత్యువై । ....అయోనిజమూర్తిఁ దాల్చెదన్ (నిర్వ. ౫ ఆ. ౧౯.) (మృత్యువనై.)

ప్రథమాంతంబులగు యుష్మదస్మ ద్విశేషణంబుల కేక త్వంబున వు - ను - లును, బహుత్వంబున రు - ము - లు నంతాగమంబులు ప్రాయికంబుగ నగు. ౩౩.

ఈ యాగమంబులు పరంబులగునప్పు డుత్వంబున కత్వం బగు. ౩౪.

నీవు ధన్యుఁడవు - నేను ధన్యుఁడను - మీరు ధన్యు లరు - మేము ధన్యులము. ఇకారంబుమీఁది కు - ను - వు క్రియావిభక్తుల యుత్వంబున కిత్వంబగునను సూత్రముచేత వు - ను - ల కిత్వంబగు - నీవు సుకృ తివి - నేను సుకృతిని. ఆర్తిహరుఁడవు నినుఁగొల్తు నంబుజాక్ష - గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను - మీరలు పెద్దలు - ఇద్యాద్యులు ప్రాయికగ్రహణముచే రక్షి తంబులయ్యె.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. ౨౬౪ I విషయము.

అది శబ్దంబునకు వు ను లు పరంబులగునపుడును సంబో
ధనంబునందును దానయను నాదేశంబగు. ౩౫.
నీవు చిన్నదానవు - నేను జిన్నదానను - ఓచిన్నదాన.

సంజీవని. ౨౬౪ I విష:—౩౩-౩౪ సూత్రములవ్యాఖ్య:—యుష్మదస్మ ద్విశేషణంబులకు 'వు - ను' లగుననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'వు' వర్ణకమును నస్మద్విశేషణమునకు 'ను' వర్ణకము నగునని యర్థము నెన్నునది. అట్లె బహుత్వ మున రు - ము లంతాగమములగు ననుటచే యుష్మద్విశేషణమునకు 'రు' వర్ణకమును, నస్మద్విశేషణమునకు 'ము' వర్ణకమును నంతాగమములగునని యర్థము గ్రహింప నగును. తెలుఁగున యుష్మదర్థకము 'నీ' శబ్దము. అస్మదర్థకము 'నా' శబ్దము. ప్రథమాంతంబులగు ననుటచే షష్ఠ్యర్థము నవచ్చు ప్రథమ యయినను నీసూత్రము వర్తిల్లునని యెఱుంగనగును. ఉదా:—మహాత్ముఁడవగు నీకు - మొ. నీశబ్దమున కుదాహృతులు - నీవు ధన్యుఁడవు - మీరు ధన్యులరు. 'ధన్యుఁడు+వు' అని యుండఁగా ౩౪ సూత్రముచొప్పున 'డు' అనుదానిమీఁది 'ఉ' కారమునకు 'అ' కారాదేశముకల్గఁగా "ధన్యుఁడవు" అయ్యెను. అట్లె - "ధన్యులు+రు = ధన్యు లురు = ధన్యులరు" అనురూపము సిద్ధించును. అస్మదర్థకమున కుదాహరణములు:— నేను ధన్యుఁడను - మేము ధన్యులము. వీని ప్రక్రియను బైరీతినె గ్రహింపవలెను. ఇకారాంతవిశేషణములమీఁద నేకత్వమున యుష్మదర్థకమునకుఁ దుదిని 'వు' అను నదియు నస్మదర్థకము తుదిని 'ను' అనునదియు నిల్చునపుడు బా. తత్స. ౨౭ సూత్రముచే 'వు ను' లు 'వి - ని' అనురూపమును వరుసగా నందునని "ఇకారంబు మీఁదితాదృ" వాక్యముచే సూరియేవివరించెను. "నీవు సుకృతి+వు = నీవు సుకృ తివి. సుకృతి+ను=సుకృతిని" అని ప్రక్రియ నెన్నునది. ఇట్లుదాహరణములుపూర్తి యయినపిదప మరల 'ఆర్తిహరుఁడవు+ఓ=ఆర్తిహరుఁడవో' అను యుష్మదర్థకమును సూరియుదాహరించెనని విశ్వసింప రాదు. కాని బాలవ్యాకరణ ప్రథమముద్రణము నందుసైతమిట్లెయున్నది. అట్లయినను బైకారణముచే నిట "ఆర్తిహరుఁడు+ అవు = ఆర్తిహరుఁడవు" అనురీతినె సూరి వు ప్రత్యయరహితమునె ప్రాయికగ్రహణ రక్షితముగ 'గర్వగరిష్ఠుండగునన్ను' అను 'ను' ప్రత్యయవిరహితరూపమును వలెనె యుదాహరించెనని గ్రహించుటయుక్తము. ఇట్లగుటచేఁ బ్రత్యయరాహిత్యమున యుష్మదర్థకమునకు "ఆర్తిహరుఁడవు నిన్ను......" అనుదానిని నస్మదర్థకమునకు "గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను" అనుదానిని నుదాహరించెనని తలంపనగును. మ.....

గ। ర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను నిద్దెసకుఁ దేరన్ జాలుటన్ వాసవీ (నిర్వ. ౭ ఆ. ౯౧.)

అను పద్యమునుండి తీసి "గర్వగరిష్ఠుండగు నన్ను" అనుదానిని సూరి యుదాహరించెను. అట్లె "ఆర్తిహరుఁడవు నినుఁగొల్తు నంబుజాక్ష" అను గీతిచరణము వేదేని కవిపద్యమునుండియే తీసి యుదాహరించెనని విశ్వసింపనగును.

౩౯ సూత్రపువ్యాఖ్య:—క. జనసుత దమయంతియనఁగ జనియెడుదానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯.) ఆ-వె......ఎవ్వరి । దాన వేమి పనికిఁ బూని యిప్పుఁడు (విరా. ౧. ఆ. ౩౧౨. ప్రాసగతము.)

బాలవ్యా. అన్యయుష్మదస్మత్కార్యంబులం దుత్తరోత్తరంబు బలీయంబు. ౩౬.

౨౬౮ II విశ. వారును మీరును ధన్యులరు. మీరును మేమును ధన్యులము.

సంజీవని. ౨౬౮ II విశ:—'ఉభయార్థవిశేష్యే తు । భేదకాత్ స్యాత్ష్మ వర్ణకః' అను (౨౬౮ విశ.) నథర్వణకారికలో యుష్మదస్మదర్థకములలో నస్మదర్థకమునకుఁ బ్రాబల్యమునంగీకరించి 'ము'వర్ణకమును విధించినస్వారస్యమును నాశ్రయించి "లిఙ్గయుష్మదస్మదాం యుగప దుక్తౌ......యత్ పరం భవతి తదేవ స్యాత్...... (౨౬౮ విశ.) అను సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధవిషయమును సూరిగారిట్లు సూత్రించిరి. అన్యమనఁగా యుష్మదస్మద్భిన్నము. పై సంస్కృతసూత్రములోని లిఙ్గశబ్దమునకును యుష్మదస్మద్భిన్నమనియే యర్థము. లిఙ్గయుష్మదర్థకముల యుగపదుక్తిలో యుష్మదర్థకమునకును లిఙ్గయుష్మదస్మదర్థకములలో నస్మదర్థకమునకును సరియగు పురుషబోధకప్రత్యయములు క్రియకును విధేయ విశేషణమునకును నగుననియు కర్తృబహుత్వమూలకమగు బహువచనము గల్గుననియు గ్రహింపవలయును. ఉదా:—సమాపకక్రియకు:—రాముఁడును నీవును నేనును జదివితిమి-విధేయవిశేషణమునకు:-రాముఁడు నీవు నేనును బండితులము, రాముఁడు నీవును బండితులరు-'రాముఁడు నీవును జదివితిరి' అని క్రియాపక్షమునందలి యుదాహృతి. యుష్మదస్మదర్థకముల యుగపదుక్తియందుఁ దెలుఁగున నుభయార్థక'మన' శబ్దమును దదనుసారి సమాపకక్రియయు విధేయవిశేషణమును బ్రయుక్తములగును. ఉదా:—నీవును నేనును ననఁగా మనము చదువుదము. నీవును నే ననఁగా మనము పండితులము. ఉభయార్థకర్తృకస్థలమునఁ బైరీతిని విశేషరూపము గల్గుట "ఉభయార్థే భవే దత్వ। మర్థభేదే క్వచి న్న తత్" అను నథర్వణకారికచెప్పిన నర్థవిశేషమందుమాత్రమె యనఁగా "ఉభయప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు" (బా. క్రి. ౩౦ సూ.) అను చెప్పిన నుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థములందుమాత్రమెయని యెఱుంగునది,

తక్కినచోట్ల నిట్టివిశేషము లేదు. మనము లేక మేము చదువుదుము - చదివితిమి = చదువవము. మొ.

వ్యవహితాశ్చ సర్వే స్యుః. (ఆం.చిం. అజం. ౧౮ కా. అహో. ౩౧౬ పు.)

నన్నయా థర్వణీయము. ౨౬౫ విషయము.

వ్యవధానంచ సాధు స్యాత్। ప్రకృతార్థప్రకాశకమ్। క్రియాయాస్తు ప్రయోగః స్యా। త్కారకాద్యన్త భాగయోః। మధ్యభాగే తత్ప్రయోగో। నసాధు హృదయఙ్గమః। (వికృ. అజం. ౨౪ కా. అహో. ౩౧౬ పు.)

క్వచిత్కాలకసంబన్ధో౽। ప్యత్ర నాహితకృద్భవేత్। అధ్యాహారస్య సంయోగ। స్త్వత్ర నైవ సుఖావహః (వికృ. అజా. ౬౩ కారి. అహో. ౩౭౨ పుట.)

కల్పతరు. ౨౬౫ విష:—వ్యవహితా ఇతి. సర్వే = విశేషణ విశేష్యములె కాక వాక్యగతపదములెల్ల, వ్యవహితాశ్చ స్యుః = అన్వయక్రమముగా నుండక పరస్పరవ్యవధానముకల్గియు నుండవచ్చును. ఇట్లనుటచె నన్వయక్రమముగా నుండుట సహజమెయని తాత్పర్యము. "సర్వే = సర్వవిభక్తి విశేషణములును, వ్యవహితాశ్చ = విశేష్యముతో వ్యవధానము గల్గియును" (బాలస.) అని యిట్టి వ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్రవిషయకమె యని బాలసరస్వతులు వివరించినను "సర్వే శబ్దాః వ్యవహితాశ్చ భవేయుః చా దవ్యవహితాశ్చ. రాముఁ దలఁచెద సద్గుణారాము నెపుడు. రాము నభిరాము సద్గుణారాముఁ దలఁతు నిత్యాద్యుదాహరణ" మ్మని యహోబలపతి వ్యాఖ్యానముచేసెను. "గీ. చను వ్యవహితముగను విశేషణములెల్ల" (నా రా. కార. ౨౭౭ కారి. ౮ పద్య.) అనురీతిగల బాలసరస్వతీయానుసారివ్యాఖ్యయు సరికాదు. "ఉ......భ। గ్నోరుతరోరుఁ జేసెద సుయోధను నుగ్రరణాంతరంబునన్" (సభా ౨ఆ ౨౮౯) అనురీతిని బహుళముగనున్న భట్టారకాది ప్రయోగము లీవ్యవధానాంగీకారము విశేషణ విశేష్యమాత్రవిషయకము కాదని విశదీకరించుచున్నవి. భారతాదినున్న మొదటిశ్లోకము మొదలుకొని 'చళుక్యాన్వయాభరణుఁ డిట్టులనియెఁ గరుణతోడ" (ఆది. ౧ ఆ. ౯ ప.) అనుదానితో ముగిసిన యేకవాక్యము దీని కుదాహరణము కానోపును. ఈవ్యవధానాంగీకారముచే వాక్యగతపదముల పూర్వోత్తరస్థితి వ్యత్యాసముసయుత ముక్తప్రాయమగుచున్నది. పై నుదాహరించినవాక్యములో "కరుణతోడ నిట్టులనియె" అనునది

మాఱుగా "ఇట్టులనియోఁ గరుణతోడ" అని ప్రయోగింపఁబడెను. ఇట్టి వ్యవధానాంగీకారము ఛందోనురోధమునఁ సంభవించెనుగాన వచనములం దిట్టివ్యవధానము ప్రచురముకాదని యెఱుంగునది. అథర్వణుఁ డీసూత్రమును సవరించుచున్నాఁడు.

వ్యవధానంచేత్యాది:—వ్యవధానంచ = అంగీకృతమగు వాక్యగతపదముల పరస్పర వ్యవధానముసయితము, ప్రకృతార్థప్రకాశకమ్=ప్రస్తుతవివక్షితార్థప్రకాశకమగునదే, సాధుస్యాత్ = సాధువగును - ఇట్లనుటచే "రాముఁడు దండెత్తి చంపెను లంకపై గపిసేనతో రావణుని" అనురీతివాక్యములు సాధువులుకావని విశదమగుచున్నది. ప్రకృతార్థప్రకాశమగు వ్యవధానమున కీక్రిందిభట్టారకపద్యము సహాబలపతి యుదాహరించెను. "చ......భవ|జ్జనకుఁ బరీక్షితున్ భుజగజాల్మఁ డసహ్యవిషోగ్రధూమకే। తన ఘాతిఁ జేసి చేసె నతిదాంతుఁ గృతాంతనికేతనాతిథిన్. ఇత్యాద్యా వాగనుశాసనానాం వాచః." (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౮ అహో. ౩౧౬ పు.) క. అక్కొడుకు నబ్జనాభుం। డక్కజముగ నెత్తికొనుడు నందఱు చూడన్। గ్రక్కున నొక్కట నడఁగెను। మిక్కిలి చేతులును వాని మిక్కిలి కన్నున్ (సభా. ౨ ఆ. ౫౭.) "అబ్జనాభుం డెత్తికొనుడు.........అక్కజముగ........నడఁగెనని యన్వయక్రమమున నుండవలయును. ఉ. కర్మఫలంబు నర్పితముగాఁ దగ నీశ్వరునందుఁ జేత స। ద్ధర్మము............(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౮౯.) ఈశ్వరునం దర్పితముగాఁ జేత సద్ధర్మము." అనునది యన్వయక్రమము. ఉ......ఆసరో। జాసనుఁ దొట్టి వారితెఱఁ గారయ వచ్చి రమర్త్యు లందఱున్ (నిర్వ. ౫ ఆ. ౬౨ ప.) ఆసరోజాసనుఁదొట్టి యమర్త్యు లందఱును వారి తెఱఁ గారయ వచ్చిరని యన్వయక్రమము. సీ. వంశవృద్ధులు పుత్త్రవర్గవియుక్తులై, యున్నవా రేమిట నుమ్మలింతు।రో యనుపుయిలోట నాయుధిష్ఠిరుఁడు దమ్ములకును దగు నమాత్యులకు నిష్ట। భృత్యులకును "మీరు ప్రీతియు భక్తియు, నాంబికేయునిదెస నతిశయిల్ల। నా రాజుపంచినయట్లచేసి చరింపుఁ, డతని నారాధించు టస్మదీయ. ఆ.వె. చిత్తమునకుఁ బ్రియము సేయుట యతనికి। మనసుగాని యట్టిపనియొనర్పు। టగ్గలంపుదుఃఖ మావహించుట"యని। యనుదినంబుఁ జెప్పు మనుజనాథ, (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౧౦.) ఇట్టివాక్యాంతర గర్భితవాక్యమ్ములును మహాకవిసమ్మతములని యెఱుంగునది. (చూ. ప్రౌఢ. వాక్య. ౨౧సూ.)

క్రియాయాశ్చేత్యాది:—కారకాద్యన్తభాగయోః = తనతో నన్వయించుచున్న కారకముల కాదియందుఁగాని యన్తమందుఁగాని, క్రియాయాః = క్రియయొక్క, ప్రయోగశ్చ = ప్రయోగమునైతము, స్యాత్ = సమ్మతమగును, మధ్యభాగే=అట్టిస్వాన్వితకారకములనడుమ, తత్ప్రయోగః=క్రియయొక్క ప్రయోగము

నసాధుహృదయఙ్గమః = మహాకవిసమ్మతముకాదు. దీని కహోబలపతి యీ క్రిందిరీతి నుదాహరించెను. "నడచె నేనుఁగు గుజ్జము, ఏనుఁగు గుజ్జమునడచెను. ఇత్యాది పూర్వార్థ ఉదాహరణమ్. ఏనుఁగునడచెను గుజ్జము ఇత్యాదిప్రయోగో న సాధు సమ్మతః." (అహో. 3౧౬ పుట.) ఇట్టికారికచే "గాలివీచెను జల్లగా - చల్లగా వీచెనుగాలి" అను సూరిగారి యుదాహృతులు దుష్టములగుచున్నవనియు "అథర్వ ణో క్తి ననుసరించి యిందలి రెండు ఉదాహరణము లసాధువులగుచున్నవి" (బా. సా. వే. 3౧౫ పుట.) అనియు వ్రాసినవ్రాఁత పొరపాటు. ఆవాక్యములలో నట్టి కారకముల నడుమఁ గ్రియ నిల్వలేదు. 'గట్టిగా' అనునది కారకముకాదు.

క్వచిదిత్యాదిః—కులకసంబన్ధోఽపి = ఏకవాక్య గతానేకపద్య సంబంధము నైతము, అత్ర = ఈ తెల్గుభాషయందు, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, న - అహిత కృత్ = సమ్మతముకాకపోదు - దీని కహోబలపతి యీ క్రిందిరీతి నుదాహరించెను. "ఉ......తత్ఫలావళుల్। వారలకెల్లఁ బెట్టి యనవద్యుఁడు దానొకపండుచెచ్చెరన్" క. కొని వచ్చుడు,........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౯౯-౨౦౦ ప.) ఇత్యాచార్యస్య కులక మిష్టమేవ" (అహో. 3౭౨ పుట.) ఈ యహోబలపతి లక్ష్యములె గాణపత వివరణమున స్వీకరింపఁబడెను (గాణ. ప్రకీర్ణ. ౪౨౭ కారి. ౭ ప.) త్రిలింగలక్షణ శేషకర్త పయివిషయములను వాక్య. ౨3 సూత్రమున వివరించెను. అహోబల పతి పైరీతి నిచట (3౭౨ పుటలో) వివరించియు ౪౧౧ పుటలో నీక్రిందిరీతిని వ్రాయుటవింత. "భాగవతే:—నృపకుమారులఁ జదివింప నేర్పుగలుగు. ఇతివిశేషణాం తత్వేన పద్యంసమాప్య - గురుజనంబులు విను మూఁడుకోట్లమీఁద" ఇతివిశేష్యా దిత్వేన పద్యోపక్రమః ప్రామాదిక ఇత్యేవ ధేయమ్" (అహో. ౪౧౧ పు.) అని వ్రాయుట సరికాదనఁదగును. సంస్కృతమున నర్థార్ధాంతమునందును శ్లోకాంతము నందును సమానపదమును సమాసమును దెగిపోవలయునుగాని తెలుఁగున నట్టినియ మము లేదు. ఉ. దైన్యముదక్కి దూతయుచితంబుగ।బాండునృపాలుపాలు రా।జన్య వరుండు ధర్మజుఁడు సమ్మతి వేఁడెను నన్ను లోకసా।మాన్యవిధిం దగంగ...(ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౨ ప.) ఉ. శ్రీయన గౌరినాఁ బరఁగు చెల్వకుఁజిత్తము పల్లవింప భ।ద్రాయితమూర్తి యై హరిహరంబగు రూపము దాల్చి విష్ణురూ। పాయ నమశ్శివాయయని పల్కెడు భక్తజనంబు వైదిక। ధ్యాయిత కిచ్చు మెచ్చు పరతత్వముఁ గొల్చెద నిష్టసిద్ధికిన్ (విరా. ౧ ఆ. ౧ ప.) ఉ......మనోహర। దోత్యకిగోస్తనీఫలమధుద్రవగో ఘృతపాయసప్రసా। రాతిరసప్రసారరుచిరప్రసరంబుగ సారెసారెకున్. (కవిపిత్రా మహుని యుత్పలమాలిక. ౨౫-౨౬ ౨౭ చరణములు.)

"ఛన్దోబద్ధపదంపద్యం । తే నైకేనచ ముక్తకమ్ । ద్వాభ్యాం తు యుగ్మకం జ్ఞేయం । త్రిభిః శ్లోకై ర్విశేషకమ్ । కాలాపకం చతుర్భిః స్యా । త్తదూర్ధ్వం కులకం స్మృతమ్" (సాహిత్య. ౬ పరి. ౫౫౮ కారి.). "కులక - న. (కుల+అచ్ - సంజ్ఞాయాం కన్.) ...... ఏకవాక్యతాపన్నే పఞ్చాదిక శ్లోకసముదాయే......" (శబ్దస్తో.) అని చెప్పఁబడియున్నను వెనుకనుదాహరించిన యహోబలసతి యుదాహృతులచొప్పున శ్లోకద్వయసముదాయము నైతము కులకముగానె యుటఁ దలంపఁబడుచున్నది. లేదా యథర్వణకారికలోని కులకశబ్దము యుగ్మకాదులకును నుపలక్షణమని గ్రహింపనగును.

శ్లో. శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షో ముఖాఙ్గేషు యే । లోకానాంస్థితి మావహ న్త్యవిహతాం స్త్రీపుంసయోగోద్భవామ్।తే వేదత్రయమూర్తయ స్త్రిపురుషాః సంపూజితా వ స్సురై । ర్భూయాసుః పురుషోత్తమామ్బుజభవ శ్రీకన్ధరా శ్శ్రేయసే. (ఆది. ౧ ఆ. ౧.) అనునది మొదలు ౯ పద్యమువఱకుఁగులకమె. అట్లె ఆది, 3 ఆశ్వా. ౮ వచనము "ఆవైశంపాయనుండు........." అనునది మొదలు ౧౧ పద్యము శా.........నానావేద వేదాంత విద్యా । యుక్తంబగుదానిఁ జెప్పఁ దొడఁగెం దద్భారతాఖ్యానమున్" అనుదానివఱకుఁ గులకమె. ఇట్టివి పెక్కు గలవు.

అధ్యాహారస్యేత్యాదిః—అధ్యాహారస్య = వాక్యమునఁ బ్రయుక్తములు కానిపదముల, సంయోగః = యోజన, అత్ర = ఈతెలుఁగునందు, నైవసుఖావహః = సమ్మతమైయుండదు. ఉదాః—వీఁడు దేవదత్తుఁడు - రాముఁడు బ్రాహ్మణుఁడు ఇది కర్తవ్యము - రాముఁడు వచ్చినవాఁడు - మున్నగువాక్యములలోఁ వీఁడు దేవదత్తుఁడై యున్నాఁడు - రాముఁడు బ్రాహ్మణుఁడగును - ఇది కర్తవ్యమగుచున్నది. రాముఁడు వచ్చినవాఁడై యున్నాఁడు మున్నగురీతిని సమాపకక్రియాధ్యాహారము తెలుఁగున హితముకాదని యెఱుంగునది. సుఖావహము కాదనుటచే ననఁగా నిషేధింపకుండుటచేతఁ గ్వాచిత్కముగా సుఖావహమగు నధ్యాహారముండిన నుండుననునర్థము తోఁచుచున్నది. (విస్తర.) "సంస్కృతభాషాయామివాన్వయానుపపత్తిబలే నాత్రాధ్యాహారస్య సంకల్పః సుఖావహో నైవభవతి" (అహో.

విస్తర. ౨౬౫౯ విషః—సుఖావహములగు నధ్యాహారములు కొన్ని త్రిలింగలక్షణశేషమునఁ జూపఁబడెను. "౧౧. కొన్నియెడలం దదాదులు విశేషణంబు లధ్యాహార్యంబు లగు. క. కలకంఠకంఠి కన్నీ । రొలికిన సిరి యింట నుండ నొల్లదు సుమతీ (ఇంటన్ ౯ ఆయింట). క. పురుషుండు రెండుతెఱఁగుల । ధర

౩౨౨ పుట.) అని యహోబలపతి వ్రాసెనే కాని సంస్కృతమునందును నధ్యాహార విషయమున మతభేదములు గలవు. "కో రామః - కా సీతా. ఇదం జ్ఞాన మిత్యాదౌ ఉక్తార్థత్వాఽభావేపి ల్యర్థే (ప్రాతిపదికార్థే) ప్రీ. (ప్రథమా.). యేతు సర్వం హి వాక్యం క్రియయా పరిసమాప్యతే ఇతిన్యాయా దస్తీత్యా ద్యధ్యాహార న్తి తన్మతే

ను త్తముఁ డనఁగఁ బరఁగు.........(రెండు తెఱఁగులన్=ఈ క్రింది రెండు తెఱఁగుల చేత.) (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౧.). ౧౨ కొన్ని యెడల సంబంధంబునం బూర్వవాక్యంబు నందలి పదం బధ్యాహార్యం బగు. ఉదా:—గొంతి సంకటపాటుఁ గోడలిబన్నంబు... ......(భార. భీష్మ. ౨ ఆ.) (కోడలిబన్నంబు = గొంతికోడలిబన్నంబు.)......... దానవేశ్వరునకుఁ దమ్ములకును (నిర్వ. ౨ ఆ. ౮౨.) (ఆతనితమ్ములకని యర్థము.). ౧౩ న్యూనవచోవాక్యంబునఁ దద్వచనంబు లధ్యాహార్యంబులగు. (న్యూనవచనంబులు - ఐన - ఏని - ఎ - ఓ - మో. ఉదా:—ఎత్తెఱఁగున ధర్మ క్రియఁ । జిత్తంబునఁ జేర్పవలయు.........(ఎత్తెఱఁగునన్ = ఎత్తెఱంగుననైనను లేక ఎత్తెఱఁగుననేని.).........కర్మములు మేలునిచ్చును (కర్మములు = కర్మములే......)... ......౧౪. కొన్నియెడలం గర్తృకర్మక్రియ లధ్యాహార్యంబు లగు. ఉదా:— కర్తకు:—నన్నుఁ జూచి నగరె. (జనులు. కర్త. అధ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.) చ. దవదహనం బుదగ్రతనుదాహము సేయుచు నున్నఁ జూచి......... (చూచి = దాహముచేయుటను జూచి-కర్మ అధ్యాహార్యము) (భార. ఆర. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. వాక్య.). వీనిని గాణపతవివరణకర్త స్వీకరించెను (గాణ. ప్రకీ. ౪౨౭ కారి వివరణము. ౪౩౪-౪౩౫ సూ.). "ఒక్కొకచో సమాసగతపూర్వపదంబు వ్యవహితోత్తరపదం బొంటితోడను వానిపెక్కింటితోడను నన్వయించెడి. ఉదా:— రాహుకంఠము దెగి దేహము ధరణిఁ బడియె. (భార. ఆది. ౨ ఆ.) క. ఒక్కొక కన్నును జెవియును । జెక్కును......... । అక్కజముగ మనుజశకల మపుడుద యించెన్ (సభా. ౧ ఆ.) క. పరులధనమునకు విద్యా । పరిణతికిం దేజమునకు బలమునకు మనం । బెరియఁగ.........(భార. ఉద్యో. ౨ ఆ.) క. నాయింటం బదిగడవల । నేయిఁ జెరుఁగుఁ బాలు ద్రావె.........(హరి. పూ. ౩ ఆ.) (ప్రౌఢ. సమా. ౩౪ సూ.)" దీనిని జాలవఱకు యథాస్థితముగ గాణపతవివరణకర్త స్వీకరించెను (గాణ. సమా. ౨౭౯ సూ.). పై వానిలోని "రాహు - ఒక్కొక - పరుల-పదిగడవల -" అను సమాసపూర్వావయవములు వ్యస్తపదములతో నన్వయించుచున్నవనుటకంటె నవి యామాచోటులం దధ్యాహృతము లగుచున్నవనుట యుక్తమనితోఁచెడిని.

లక్ష్యగ్రహణమ్ (ప్రాతిపదికార్థగ్రహణమ్). కృష్ణః - శ్రీః - జ్ఞానమిత్యాదౌ లక్ష్య మాత్రప్రతీత్యాం ప్రీ (ప్రథమా) విధానార్థమ్" (ముగ్ధ. ౨౮౦ సూ. శ్రీరామ తర్కవాగీశవ్యాఖ్య. ౧౭౦ పుట.) (౨౩౮ విష. చూ.). "కో రామః = ఎవఁడు రాముఁడు? కా సీతా = ఎవతె సీత? ఇదం జ్ఞానమ్ = ఇది జ్ఞానమ్" మున్నగు వాక్యములలో 'అస్తి - భవతీ' త్యాది క్రియాధ్యాహారము చేయనివారిపక్షమునం దాఖ్యాతము లేమింజేసి యుక్తార్థత్వము లేకున్నను ప్రాతిపదికార్థప్రథమావిభక్తి - 'కః - కా - ఇమ్' మున్నగుచోట్లఁ గల్గుననియు - "అస్తి - భవతీ" త్యాద్యధ్యాహారపక్షమున ౨౩౮ విషయముచొప్పున నట్టియెడలఁ బ్రాతిపదికార్థప్రథమ వచ్చుననియుఁ బై వ్యాఖ్యకుఁ దాత్పర్యము.

'అస్తి - భవతీ' త్యాద్యధ్యాహారపక్షమందును "ఆఖ్యాతే వాక్య సమాప్తిః......క్త క్తవతు కృత్యైశ్చేత్యేకే ప్రాహుః, కృత్యాః స్తవ్యాదయః - తథాహి - రామేణ వనం గతమ్ - రామో రావణం హతవాన్ - సాధుభిః రామః స్మర్తవ్యః - ఏషు భవత్యాది క్రియాధ్యాహారో నాస్తి. రామో జగతాంకర్తా - రామో జగతాం సంహారకః - రామేణస్వర్గః సుగమః - ఇత్యాదౌ భవతీత్యాది క్రియాణా మధ్యాహారం వినా వాక్య సమాప్తి ర్నాస్తీత్యర్థః." (ముగ్ధ. ౩౧౬ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) అనుచొప్పున - క్త ప్రత్యయాంతములయు 'క్తవతు' ప్రత్యయాంతములయు "తవ్య - అనీయ - య' మున్నగు కృత్యప్రత్యయాంతములయుఁ బ్రయోగమున "అస్తి - భవతీ" త్యాదుల యధ్యాహార మక్కఱ లేదనియుఁ దక్కిన తృణాదిప్రత్యయముల ప్రయోగమున 'అస్తి - భవతీ' త్యాదుల యధ్యాహార మావశ్యకమనియుఁ గొందఱ అభిప్రాయపడుచున్నారు. వింతలగు నధ్యాహారములును సంస్కృతమునఁ గలవు. "శ్లో. అనుభవతి శచీత్థం సాఘృతాచీ ముఖాభి ర్న సహ సహచరీభి ర్నన్దనాన్త ముచ్చైః । ఇతిమతి రుదయాసీ త్పతత్రిణః ప్రేక్ష్య భైమీం । విపిన భువి సఖీభిః సార్థ మాబద్ధఖేలామ్." (నైష. ౨ సర్గ. ౧౦౯ శ్లో.) అత్ర, దమయన్తీం ప్రేక్ష్య పతత్రిణః మతి రుదయాసీ దిత్యన్వయః. సఖులతోఁ గ్రీడించు దమయంతిని జూచి హంసకు శచీదేవియు నిట్టియానందము ననుభవింప లేదనుమతి యుదయించెననియర్థము. "భైమీమ్ = భీమనన్దినీం, దమయన్తీ మిత్యర్థః; ప్రేక్ష్య = దృష్ట్వా; పతత్రిణః = హంసస్య-ప్రేక్ష్యేతి క్త్వా ప్రత్యయాన్తస్య అనన్తర క్రియయాసహ ఏకకర్తృకత్వనియమాత్ స్థితస్యేతి పతత్రిణ ఇత్యస్య విశేషణ మధ్యాహార్యమ్" (జీవానందవిద్యాసాగర భట్టాచార్య వ్యాఖ్య) దమయంతిని

జూచి పక్షి కట్టి బుద్ధి కల్గెననుచో "దమయంతిని జూచియున్నట్టి పక్షిక"నురీతిని 'ఉన్నట్టి' (స్థితస్య) అనునది యధ్యాహార్యమని పై వ్యాఖ్యకు దాత్పర్యము.

ఏకవాక్యంబునం దొకానొక్కండు దక్క సర్వపదం
బులు గ్రమనిరపేక్షంబుగం బ్రయోగింపంజను. ౩౭.

బాలవ్యాకరణ
వివృతి.
అడుగు I విషయము.

పూర్వమిది పరమిది యను నియమ మపేక్షింపక వాక్య
మం దెల్ల పదంబులు వలచినట్లు ప్రయోగింపం దగును.
ఏని . ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబు
లయియుండు. గాలి చల్లగా వీచెను. వీచెను జల్లగా
గాలి. చల్లగా గాలి వీచెను. వీచెను గాలి చల్లగా.
గాలి వీచెను జల్లగా. చల్లగా వీచెను గాలి.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము.

సంజీవని. అడుగు I విష:—సూత్రములో "ఒకానొక్కండు దక్క" అను దానిని "ఏని ప్రభృతిశబ్దంబులు కొన్ని నియమ సాపేక్షంబులయి యుండు" అను వాక్యముతో సూరిగారే వివరించిరి. 'ఏని ప్రభృతి' అనుటచే - అగు - వలెను - పోలెను - పోని - వంటి - అట్లు - కరణి - మున్నగుశబ్దములు గ్రాహ్యములు. ఇట్టివి తమ సంబంధిపదముతోడి వ్యవధానమును సహింపవని గ్రహింపవలయును. ఉ. 'రాముఁడేని కృష్ణుఁడేని వచ్చెను.' అనుచో 'ఏని రాముఁడు వచ్చెను' మున్నగు రీతిని బ్రయోగింపరాదు. ఇట్లె తక్కినవానినిసయితము చూచుకొనవలెను.

వేటికావ్యాఖ్యాత యీసూరియుదాహృతులలోని "రెండవ ఉదాహరణ ము లసాధువులని వ్రాయుట (బా. సా. వే. ౩౧౭ పుట.) సరికాదనియు నటఁ గారకములనడుమ క్రియాప్రయోగము లేదనియుఁ గల్పతరువున విశదీకరింపఁబడెను.

సూరి తన సూత్రమునఁ బ్రకృతార్థప్రకాశకమగు వ్యత్యాసముండ నగునని యథర్వణవచనమును సంగ్రహింపకుండుట సరికాదు. ఏన్యాదులకేకాక యెల్లపద ములకును వివక్షితార్థప్రకాశనక్షమమగు స్థాననియమ ముండకతీరదు. 'వలచి నట్లు' అనెడి సూరివచనముచొప్పున "రాముఁడు దండెత్తిచంపెను లంకపైఁ గపి సేనతో రావణుని" అని వాక్యము నిల్పరాదుగదా. అట్టివాక్యము "రాముఁడు కపిసేనతో లంకపై దండెత్తి రావణునిజంపెను" అనువాక్యము నర్థము నీయఁజాలదు గదా.

ఇది కారకపరిచ్ఛేదము = కారకపరిచ్ఛేద మింతటితో ముగిసినదని యర్థము.

కారకపరిశిష్టము

౨౬౫ II విషయము:—"భావాద్యర్థవ్యవస్థానేతు । భేద్యస్యాఖిలం భవేత్" అనునథర్వణవచనమును దానివివరణమే యనఁదగు "భవత్యర్థవ్యవహితంబులగు విశేషణంబులకుం బ్రథమ యగు.....విద్యాశాలియగు పురుషుని..........." "భావార్థకాదియోగంబునం గర్తకుం బ్రథమయగు......రాముఁడు పట్టినప్రతిన వారింపం దరంబుగాదు......", (బాల. కార. ౨౮ మొ. ౩౨ వ). అను సూరిసూత్రములును సిద్ధార్థానువాదములెకాని యపూర్వములు కావని యాయావిషయములలో వ్రాయఁబడెను. అథర్వణుఁడుద్దేశించిన భావాద్యర్థములెల్లఁ గృదంతరూపములు:—అగు - ఆయెడు - అయ్యెడి - అవుచున్న - అయిన = ఐన - కాఁగల - కాని - అయి = ఐ - కాక - అగుచున్ - అయినన్ - కాన్ - అగుట - కామి - అను - అనెడు - అనెడి - అనఁగన్ - అనిన - అనన్ - నాన్ - మొ. సూరి పేర్కొన్న భవత్యర్థకములు పైనివ్రాసిన భూధాతుకృదంతరూపములె, భావార్థకాదులుసయితము పైనివ్రాసినకృదంతములతుదిని నిల్చియున్నకృత్ప్రత్యయములు మాత్రమె.

పయినివ్రాసిన కృత్తుల వ్యవధానమున విశేషణముపయిని బ్రథమావిభక్తి నిల్చునని భావాద్యర్థ ఇత్యాద్యథర్వణవచనమునకుఁ దాత్పర్యము. భావాద్యర్థవ్యవధాన మనఁగా భావాద్యర్థకకృదంతములతోడి యన్వయమున విశేషణము ప్రథమాంతమగునని యర్థము. అట్లె భావార్థకాదియోగమున ననఁగా భావార్థకాది కృత్తులతో నన్వయించుటచేతఁ గర్తృవాచకము ప్రథమాంతమగునని సూరిసూత్రమునకును దాత్పర్యము. పై వానిలో "న - చున్న - కల - ని - ఎడి - ఎడు - తల్లోపము" అను విశేషణతాఘటకములగు కృత్తులు కర్త్రర్థకము లనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. "కర్తరికృత్ (౩. ౪. ౬౭.) కృత్ ప్రత్యయః కర్తరిస్యాత్." (సి. కౌ. ౨౮౩౨ సూ). అనుచొప్పున నవి కర్త్రర్థకము లనుటలో సందేహమే లేదు. రాముఁడు పట్టినప్రతిన మున్నగుచోటులందలి 'పట్టిన' అను క్తవదర్థక 'న' ప్రత్యయము కర్త్రర్థకమె యగుటచేత నట్టికృత్తుచే 'రాముఁడు' అనుకర్త యభిహితమగుటంజేసి కర్తృవాచకమగు 'రాముఁడు' అనునది తృతీయాంతము కానేరక ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతమయ్యెను. ఇట్లె ధాతుజవిశేషణములెల్లఁ గర్త్రర్థకకృదంత

ములే యగుటచేత వానితో నన్వయించుకర్తృవాచకము ప్రథమాంత మగుననువిధి సిద్ధార్థానువాదమె యనుటలో సందియ మేమున్నది?

ఈవిషయమున సంస్కృతాంధ్రములకుఁ జాలభేదము గలదు. సంస్కృతమున సాధారణముగా విశేషణవిశేష్యములు సమానలింగవిభక్తివచనకము లయి యుండుటయు నట్టివిశేషణము విశేష్యముతోనె యన్వయించుటయు సంప్రదాయము. తెల్గున నట్లుగాక విభక్త్యంతములగు విశేషణములు క్రియాజన్యవిశేషణాదులతో నన్వయించుటయు నట్టిక్రియాజన్యరూపములు విశేష్యములతోఁగాని క్రియాంతరములతోఁగాని యన్వయించుటయు విశేష్యవిశేషణములు భిన్నవిభక్తివచనకము లయియుండుటయు ననెడిపద్ధతిసయిత మతిప్రచురముగ నున్నది. సీ. గుణవంతులగుచున్న కొడుకులుగలవాఁడు.........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౫) ఉ. తన కిష్టుఁడున్ సహాధ్యాయుఁడు నైనవాఁడు. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౬) క. దేవసములైన యనుజులతో (ఆర. ౨ ఆ. ౫౬ ప). ఇట్టి ప్రయోగము లనంతముగాఁగలవు. విశేషణము ప్రత్యేకముగాఁ గ్రియతో నన్వయించుపద్ధతి సంస్కృతమున వివాదగ్రస్తమైనను (చూ. అనభిహితసూత్రభాష్యము) దెలుంగున ధారాళముగా నున్నదని పయిరీతిగల ప్రయోగశతములు నిర్ణయించుచున్నవి. అట్లగుటచేతఁ బయిప్రయోగములలోని “అగుచున్న - అయిన - ఐన” మున్నగు కర్త్రర్థకధాతుజనిశేషణముల తుదినున్న ‘చున్న - న’ మున్నగుకృత్తులచేత “గుణవంతులు - సహాధ్యాయుఁడు” మున్నగుకర్త లభిహితములగుటంజేసి యట్టి కర్తృవాచకములు తృతీయాంతములుగా నేరక ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతము లయియున్నవనుట యుక్తముగాని యవి వాచనికప్రథమాంతములనుట యుక్తముకాదుగదా. ఇట్లె యనేకస్థలములందుఁ బ్రసిద్ధమయియున్న సామాన్యపద్ధతిచే లభించుచున్న ప్రథమను విధించుట సిద్ధార్థానువాదకమెకాని యపూర్వవిధి కానేరదుగదా.

ఇంక - ట - అమి - క్త్వా - మున్నగు భావార్థకకృత్తులచేఁ గర్తృత్వ మభిహితమయ్యె ననుట విరుద్ధమగుటంజేసి ‘రాముఁడువచ్చుట’ మున్నగుస్థలములందలి కర్తృవాచకప్రథమయైన వాచనిక మనకతీరదుగదాయని శంకింపరాదు. క్రియ నిరాశ్రయమైయుండుట యసంభవమగుటంజేసి “రాముఁడువచ్చుట” అనుస్థలము నందలి గమనక్రియకాశ్రయుఁడగు రాముఁడనుకర్తతో నన్వయించుచున్న ‘వచ్చుట’ అనుస్థలమందలి భావార్థక‘ట’ ప్రత్యయాదిస్థలములం దాభాసకర్తృత్వ మంగీకార్యమగుచున్నది. ‘రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు - గోవు నిచ్చిన విప్రుఁడు’ మున్నగుచోటులందు ‘చంపిన - ఇచ్చిన’ మున్నగువానికి లేని విశేషణత్వము

నాభాసరూపముగా నంగీకరించి యట్టిస్థలములు "స్యాత్కర్మధారయాభాసః కర్తృత్వే కారకాశ్రితే" అనుచొప్పున నాభాసకర్మధారయములని యథర్వణాచార్యుఁడంగీకరించియుండలేదా?

చ. అమలసువర్ణశృంగఖురమై కపిలం బగుగోశతంబును......(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫) క. వినుఁ డేఁబుణ్యశ్లోకుం । డనఁగ సహాయజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ ధరిత్రిం । దన రిన నలుభార్యను స । జ్జనసుత దమయంతి యనఁగఁ జనియెడు దానన్ (ఆర. ౨ ఆ. ౯౯) మ. కురువృద్ధుల్ గురువృద్ధబాంధవు లనేకుల్ సూచుచుండన్ మదో । ద్ధురుఁడై ద్రౌపది నట్లుచేసినఖలున్ దుశ్శాసనున్ లోకభీ । కరలీలన్ వధియించి తద్విపుల వక్షశ్శైలరక్తౌఘుని । ర్ఝర ముర్వీపతి సూచుచుండ నని నాస్వాదింతు నుగ్రాకృతిన్ (సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩) మున్నగుప్రయోగశతములందు "సువర్ణశృంగఖురమై - కపిలం బగు - పుణ్యశ్లోకుఁ డనఁగ - యజ్ఞనిరతుఁ డనఁగ - దమయంతి యనఁగ - బాంధవులు చూచుచుండఁగా - ఉర్వీపతి చూచుచుండన్" అనురీతిగలచోటులందెల్లఁ గ్రియలు నిరాశ్రయములనియు నచటి ప్రథమవాచనికమనియుఁ జెప్పుట యుక్తము కాదుగదా.

క. పదపడి దుస్తరమగు నీ । పదుమూఁడవయేఁడు కడవఁబడుట యరిది... (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯) మున్నగుచోటులందు "పడ్వ"నుబంధమనెడి నిపాతముచేఁ గర్త యభిహితమయ్యెనుగానఁ గర్తృవాచి ప్రాతిపదికార్థప్రథమాంతమయ్యెనని యెఱుంగునది.

ఆంధ్ర
వ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము
సమాసపరిచ్ఛేదము

కల్పతరువు ౨౬౬ విష:—సమాసలక్షణము సంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధమె యనుతలంపునంగావలయు నన్నయాథర్వణులు వచింపలేదు. "ద్వైక్యం సోఽన్వయే. ద్వయో ర్బహూనాం వా దానా మైక్యం ససంజ్ఞం స్యాత్ (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ). ('ద=పద; స=సమాస.' అనునవి ముగ్ధబోధవ్యాకరణసంజ్ఞలు) రెండుపదముల యైక్యముకాని పెక్కుపదముల యైక్యముకాని సమాస మనఁబడును. పరస్పరాన్వయముగలపదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకంబులగుట సమాసమని యర్థము. ఇచటిపదములనఁగా సుబంతములనియె యర్థము, కావున "వచ్చును+పోవును" మున్నగుస్థలములందు సమాసము కానేరదు. "దంపదమ్, తచ్చ స్యా (స్యా) ద్యన్తమేవ......అన్యథా లిఖతిచ పఠతిచ ఇత్యాదావపి సమాసాపత్తిః స్యాత్, అతఏవ 'నామ్నాం సమాసో యుక్తార్థ । స్తత్ స్థా లోప్యా విభక్తయ' ఇతి సర్వవర్మా. ప్రణమతి, నిషేధతీత్యాదౌ సమాసస్తు 'వ్యస్య గ్యనుకా'రేత్యాది విధ్యన్తరాత్......" (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). నిషేధతి = నిషేధించుచున్నాఁడు మున్నగుచోట్ల సుబన్త తిఙన్తముల సమాసము "వ్యస్య గ్యనుకారేత్యాది విశేషవిధిచే (ముగ్ధ. ౫౮౮ సూ). సంభవించునుగాన సామాన్యముగా సుబంతపదములకే సమాసమని యెఱుంగునది. (విస్తర). 'రామునియొక్క+పుత్త్రుఁడు' అనురీతి భిన్నభిన్నములగు పదములు సామర్థ్యముగలవై సముదాయశక్తిచే 'రామసంబంధి పుత్త్రుఁడు' అను నేకార్థమునుబోధించుచు 'రామునిపుత్త్రుఁడు' అనురీతి నేర్పడునని యెఱుంగనగును.

విస్తర. ౨౬౬ విష:—సుబంతములు తిఙంతములతో సమసించువిశేషవిధి— "వ్యస్య గ్యనుకార డాచ్చ్వి కిణేలంసన్మనోఽదో న్తః పురోఽ స్తం తిరస్ కారికో ర్యాదే ర్థా సః, వృత్తిః—"ఏషాం వ్యానాం (అవ్యయానామ్) ధా (ధాతౌ) పరదే

సామర్థ్యము రెండువిధములు. ౧ వ్యపేక్షాసామర్థ్యము. ౨ ఏకార్థీభావసామర్థ్యము. 'కాష్ఠములతో స్థాలియం దోదనమును వండుచున్నాఁడు' అనురీతివాక్యములలో నాకాంక్షావశమునఁ బదము లన్వితములయియుండుట వ్యపేక్షాలక్షణసామర్థ్యము. పృథగ్జ్ఞాతములగు నర్థములుగల పదములు సముదాయశక్తిచే నేకార్థప్రతిపాదకములగుట యేకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యము. ఇది సమాసములందే కల్గును. "సామర్థ్యం ద్వివిధమ్. వ్యపేక్షాలక్షణమ్ - ఏకార్థీభావలక్షణంచ, తత్ర స్వార్థపర్యవసాయినాం పదానా మాకాంక్షాదివశా ద్యః పరస్పరాన్వయః తత్ వ్యపేక్షారూపం సామర్థ్యమ్......ఇదం రాజ్ఞః పురుష ఇత్యాది వాక్యఏవ భవతి......ఏకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యంతు ప్రక్రియాదశాయాం ప్రత్యేక మర్థవత్త్వేన పృథగ్గృహీతానాం పదానాం సముదాయశక్త్యా విశిష్టైకార్థప్రతిపాదకతారూపమ్......ఇదంచ సామర్థ్యం రాజపురుష ఇత్యాది వృత్తావేవ." (బాలమ. ౬౪౭ సూ. వ్యాఖ్య.). వాక్యగతపదములకును నన్వయముండునుగాని యందుఁ బరస్పరాకాంక్ష లేనివానికి సమాసము కలుగనేరదు. "కాష్ఠైః స్థాల్యా మోదనం పచతీత్యత్ర పచన క్రియాయాః కరణం కాష్ఠమ్ - ఏవం పచనక్రియాయా అధికరణం స్థాలీ. పచనక్రియాయాః కర్మ ఓదనః, తేన కాష్ఠైఃస్థాల్యా మోదన మితిత్రయాణాం పరస్పరాకాంక్షాఽభావా న్న సమాసః." (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ. దుర్గా. వ్యా.)

(సరపదే) సః స్యాత్ (సమాసః స్యాత్)" (ముగ్ధ. ౫౪౪ సూ.) దీనివ్యాఖ్య:—"అత్ర సమాసః ఏకపదీభావమాత్రమ్. ద్వన్ద్వాదిసంజ్ఞాస్తు స్యాద్యన్తానామేవ.........". ప్రాదులకును మఱికొన్ని యవ్యయములకును (గి+అనుకార+డాచ్+చ్వి+కణే+అలమ్+సత్+మనస్+అదస్+అన్తర్+పురస్+అస్తమ్+తిరస్+కారికా + ఊర్యాది) ధాతువు పరమగుచుండఁగా సమాసంబగునని యర్థము. "ప్రణమతి - నిషేధతి - ఇత్యాదౌ వ్యస్య గేత్యాదినా సమాసేఽపి తిబాదే ర్న లోపః......" (ముగ్ధ. ౩౧౯ సూ. వ్యాఖ్య).

"ప్రణమతి - నిషేధతి" అనునవి మున్నగునవి సమస్తపదములు కావనియు వ్యస్తములనియు నట్లు వ్యస్తములయినను వానికట్టిచోఁ బదాంతరవ్యవధాన ముండదనియుఁ పాణినీయుల సిద్ధాంతము. కాని యీపక్షమున "అనుభవించెను - ఉపవసించెను" మున్నగు సరిణతి సంవృతి క్రియారూపములందలి "అను - ఉప" మున్నగుప్రాదులు తెల్గున వ్యస్తముగాఁ బ్రయుక్త మగుననుట సరికాదుంజేసి యిట్టివి పైరీతిని సమస్తపదములనుటయె యుక్తమనితోఁచుచున్నది.

సన్నయా సమాసయు గ్భవే దాద్య । ఆత్మాదిగ విభక్తిగః. (వికృ.
థర్వణీయము. హలం. ౧౩ కారి. అహో. ౪౧౭ పు).
౨౬౬ I అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యా । ద్భిన్నేనాపి సమన్వయః (వికృ.
హలం. ౨౫ కా. అహో. ౪౫౩ పు).

కల్పతరువు. ౨౬౬ I విష:—ఆత్మాది గ = 'తా' మున్నగుశబ్దములపై నిల్చిన, విభక్తిగః=విభక్తులతో నన్వయించునట్టి, ఆద్యః = సంస్కృతపదము, సమాసయుగ్భవేత్ = సిద్ధసమాసగతముగుటయుఁ గలదు. వ్యస్తములగు తనయొక్క - నీయొక్క- నాయొక్క మున్నగువానితో నన్వయించు సంస్కృతపదము సిద్ధసమాసాద్యవయవముగుటయుఁ గలదని యర్థము. ఉ. తన నామమహిమ. అభిన్నస్యాపి, నాదేః = సమాసగతములగు నవర్ణకాంతాది విశేషణశబ్దములకు, భిన్నేనాపి సమన్వయః = వ్యస్తపదముతో సమన్వయము కలుగవచ్చును. ఉదా: నేనుజేసినపని - నేనుజేయుని పని - మొ. ఇచట 'నేను' అనువ్యస్తపదము 'చేసిన' అను సమాసపూర్వావయవముతో నన్వయించుచున్నది. దీని నేకదేశాన్వయ మందురు. "సీ. తనధర్మవిభవపు తతసంస్తవామోదపరిపూర్ణులైన భూసురులు గొలువ. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాసో న కార్యః. వికారేతు,తతసంస్తవప్రీతిఁ బరిపూర్ణులైన. ఇత్యాద్యాకారేణ సమాస స్సాధురేవ" (అహో. ౪౧౭ పు). దీనినిబట్టి - తన - నీ - నా మున్నగువానితో సమాసముండునపుడు సమాసోత్తరపదము తన ప్రభృతులతో నన్వయించు నర్థసందర్భ ముండవలయునని యహోబలపతి తలంచిన ట్లగపడుచున్నది కాని యట్టినిర్బంధము కవిప్రయోగములలోఁ గానరాదు. సంస్కృతమందును నేకదేశాన్వయము గన్పట్టుచున్నది. సముదాయశక్తిచే నేకార్థబోధకములగు పదములలో నొకదానికి సమాసగతిలేనిచోఁ దక్కినవానికిని సమాసము గల్గనేరదు. "ఋద్ధస్య రాజ్ఞో మాతఙ్గా ఇత్యత్ర ఋద్ధస్యేతి విశేషణస్య రాజ్ఞ ఇతి విశేష్యేణ సమాసాభావే రాజ్ఞ ఇతి పదస్య మాతఙ్గా ఇతిపదేన సమాసో నస్యాత్. తేన ఋద్ధస్య రాజమాతఙ్గా ఇతి నస్యాదితి. యత్ర ప్రతియోగిపద (ప్రతియోగః........సంబంధః) (శబ్దా. చిం.) కారకపదయోరపేక్షా వర్తతే తత్రస్యాదేవ. యథా రామస్య నామమహిమా-కృష్ణమాశ్రితమనాః - బాణేన భిన్నహృదయః - రామేణ హతభర్తృకా - విప్రాయ దత్తభూమిః - వ్యాఘ్రా ల్లబ్ధభయః - సిన్ధౌ నిమగ్నసర్వస్వ ఇత్యాది. తథాచ - ప్రతియోగిపదా దన్యద్ । యదన్య త్కారకాదపి । వృత్తిశబ్దైకదేశస్య । సంబన్ధస్తేన నేష్యతే - ఇతి ప్రాఞ్చః - ఏవం వృద్ధస్య బాహో రపత్య మిత్యత్రవృద్ధస్య బాహవి రితి నస్యాత్ - వీరం పుత్ర మిచ్ఛతీత్యత్ర వీరం పుత్రకామ్య తీత్యపి నస్యాత్"

(ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). శ్రీరామతర్కవాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నిట్లె యుదాహరించెను. "ప్రతియోగిపదా దన్య । దన్యదన్య త్కారకాదపి । వృత్తి శబ్దైకదేశస్య । సంబన్ధస్తేన నేష్యతే ॥ యథా:—తరుణ్యో వృషలీభార్యః । ప్రవీరం పుత్త్రకామ్యతి । బుద్ధస్య రాజమాతఙ్గా । ఇతి న స్యుః ప్రయుక్తయః ॥ చైత్రస్య దాసభార్యేయం । లూనచక్రరథో మయా । శరైః శాతితపత్త్రోయం । వృక్షా దితి సతాంమతమ్.....అసమానాధికరణ సాపేక్షస్య గమకత్వేన సాభ్యుపగమాత్ (సమాసాభ్యుపగమాత్) సమానాధికరణసాపేక్ష్య మసమర్థం భవతీతి కశ్చిత్. అన్యేతు "సమస్త స్యాసమస్తేన । నిత్యాపేక్షేణ సంగతిః" (ముగ్ధ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య. ౩౧౭ సూ). సిద్ధసమాసగతవిశేష్యమునకు విశేషణము వ్యస్తముగా నుండరాదనియు శేషషష్ఠ్యంతపదముగాని కారకపదముగాని వ్యస్తముగా నుండ వచ్చుననియుఁ బరస్పరసిద్ధాంతము. ఉదా:—బుద్ధుఁడయిన రాజుయొక్క మాతంగములనుచో బుద్ధుఁడగు రాజమాతంగము లనరాదు. (బుద్ధుఁడగు రాజు మాతంగము లనుట నిర్బాధము.) దేవదత్తుని యుపాధ్యాయుని కులమనుచో దేవదత్తుని యుపాధ్యాయకుల మనవచ్చును. రాముని యొక్క నామముయొక్క మహిమ యనుచో రాముని నామమహిమ యనవచ్చును. బాణముచే భిన్నమగు హృదయము గలవాఁడనుచో బాణముచే భిన్నహృదయుఁ డనవచ్చును (విస్తర.)

విస్తర. ౨౬౬ I విమ:—"కొన్నియెడల సిద్ధసమాసమధ్యగతపదంబులతోఁ దద్భిన్నపదంబుల కన్వయంబు చూపఁబడె.....ఒకటిచే జనితాధరపీడయై..... (కళా. ౫ ఆ)." (ప్రౌఢ. సమా. ౩౫ సూ). పైసూత్రము నుదాహృతులలోఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త "వారి యస్మదీయోరు చమూసమూహము లు (హరి. ఉ. ౨)" అనియుఁ బ్రామాదికముగా నుదాహరించెను. గాణపత వివరణకర్త యలవాటుచొప్పున నట్టి యుదాహృతిని స్వీకరించి "లాఁతిచో సహిత మిందేకదేశాన్వయంబు చూపఁబడె" (గాణ. సమా. ౨౨౮ సూ). అని సూత్రించి యాప్రయోగమును దానితో పాటు మఱికొన్ని ప్రామాదికోదాహరణములను నొసంగెను. "వారి = వారి యొక్కయు, అస్మదీయ = మాయొక్కయు, ఉరుచమూసమూహములని యర్థమనియు, 'వారియొక్క' అనువ్యస్తషష్ఠ్యంతము 'చమూసమూహములు' అను సమాసైకదేశమగు నుత్తరపదముతో నన్వయించుచున్నదనియుఁ బై వారియాశయము. ఇట్టి ద్వంద్వసమాసైకదేశము వ్యస్తముగానుండుట కేవలము నసంభవము. ఇది కవ్యభిప్రేతమును గాదు. ఈవిషయము విశదపడుటకయి యిట పద్యము పూర్తిగాఁ జూపఁబడుచున్నది. ఉ. వైరి యవధ్యుఁ డాతనికి వారక

ప్రయోగములు:—శా. "ఆరారాయణపాండవేయగుణమాహాత్మ్యామల జ్యోత్స్నః (ఆది. ౩ ఆ. ౨౧ ప). ఇత్యాదివచనమాచార్యస్య" (అహో. ౪౧౭ పు). అని నన్నయప్రయోగముఁజూపి వెనుక వ్రాసినరీతిని సిద్ధసమాసోత్తరపదము "తన - నీ - నా - ఆ - ఈ" అనురీతి శబ్దములతో నన్వయింపఁదగిన యర్థసందర్భము గల్గియుండ వలయునని యహోబలపండితుఁడు తలంచెనే కాని యట్టియర్థసందర్భములేని యేక దేశాన్వయములు నన్నయప్రయోగములందును గన్పట్టుచున్నవి. సీ. ఆ. వె. అవనీశులెల్ల నీ । యనుజవీర్యవిజితులయి (సభా. ౧ ఆ. ౨౭౨). సీ...ఆ. వె. అతని కరతల ద్వయావమర్ది తములై । కందియును మహాసుగంధికుసుమ । తతులు...... (ఆర. ౨ ఆ. ౧౬౭). క. నా వీర్యప్రభువులైన నలువురుసుతులన్ (ఆది. ౮. ఆ. ౩౦౧). తే. గీ. నా యథాశక్తిఁజేసి యసాధ్యయపథము । బరిహరించి (సభా. ౧ ఆ. ౫౭). చ...బహువేదఘోషములఁజేసి నిరస్తసమస్తకిల్బిషో । త్కరులగు చున్న ధన్యులు......(ఆర. ౧ ఆ. ౧౧). సీ. హరుచేత సంప్రాప్తవరుఁడయ్యె నరుఁ డని, యొప్పెఁగి (ఆర. ౧ ఆ. ౩౩౭). ఉ...ప్రధానవరులందు సమర్పితరాజ్య భారుఁడై (ఆర. ౩ ఆ. ౨౦౦). క...ఇక్ష్వాకుని । కులతిలకుఁడు......(ఆర. ౩ ఆ. ౩౨౫). శా. నీ కంఠార్పితకాలపాశము.........(భాస్కర. సుందర.) ద్విపద. ఆ యగ్రహార మహాజనోత్తము ని । కాయపూజిత పాదకమలద్వయుండు (బసవ. ౧ ఆ. ౫౬ ప. ఇట్టి వికట నయుదాహరణములుగలవు). ఆ మహాత్ముని సముద్యత్కృపాపూరి । తామృత హస్తకృతావతారుండు (బసవ. ౧ ఆ. ౬౪ ప). ఇతని

యెన్నఁగఁ బెద్దసైన్యముల్; । సారబలోద్ధతిం దొడరి చంపుదు మేని ననేకవర్ష వి । స్తారములందునుం దెగవు; సంక్షయమొందును వాలి యస్మదీ । యోరుచమూ సమూహ; మిటులూరక యేటికి నిందఁ జావఁగన్. (హరి. ఉభా. ౨ ఆ. ౧౦౫) వ్రాలుధాతురూపాంతరము వాలు. 'వాలి'యనఁగా యుద్ధమునకు దిగియని యర్థము. యుద్ధమునకుఁగడగి సేనలు క్షయమొందు ననెడి సముచితమైనయర్థము కవిప్రయుక్త మనఁదగియున్నది. గాణపతసూత్రవివరణకర్తయు నిట్లుదాహరించెను. "లస దగణ్యగుణౌఘ విచిత్రుఁ డమ్మహాత్ము చరితంబులు. ఉత్ఫుల్లలోచనుఁ డా విష్ణుని మూర్తితో, (హరి. ఉ. ౫ ఆ). భుజాటోపభయంకరుఁ డర్జును కోపానలము (భార. ఉద్యో. ౧ అ)." ఇవి యేకదేశాన్వయోదాహృతులు కావు. ఇందలి "మహాత్ము - విష్ణుని - అర్జును" అనునవి శేష షష్ఠ్యంతములె యనవచ్చును. (౨౬౨ విష). ప్రౌఢ వ్యాకర్తయు నిట్టివి యేకదేశాన్వయోదాహృతులని తలంపలేదు. కావుననే వీనిని వేఱుసూత్రముతో సమర్థించెను (ప్రౌఢ. కార. ౨౧. సూ).

పాదోదకాయత సిద్ధిఁగాదె. (బసవ. ౩ ఆ. ౪౮౭). సీ. ఆ పర్వతాగ్రహేమైక శృంగంబునా । నమరు జటామకుటాది భాతి । ఆ తుంగశృంగ శిలావూర్ణ సరసినాఁ బొంగారు...... । ఆ నిమ్న సరసి విహారమరాళి కాపం క్తినా...... । ఆ. వె. ఆ మహామరాళికాఒబర్హినాఁబొల్చు......(నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౨ ప). క. అనిపలుక సంత సిలి, యా । ఘనవిద్యాకలితుఁడగుచుఁ గౌసల్యానం । దనుఁడు...... వెలిఁగె...... (భాస్కర. బాల. ౨౧౭ ప). సీ...తే. గీ. అరయ భూమి కుచాగ్రహారాభమైన । శ్రీతెనాల్యగ్రహారనిర్ణేతవు (పాండు. ౧ ఆ. ౨౩). ‘అసమానాధికరణసాపేక్షస్య గమకత్వేన సా (స = సమాస) భ్యుపగమా” త్తనుచొప్పునను (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ. శ్రీరామ. వ్యా). ‘ఆత్మాదిగ విభక్తిగః’ అను నాథర్వణ విభక్తిదళ స్వారస్యమునను బయిరీతిగల “ఆ రథాధిరూఢుఁడు” (ఆర. ౨ ఆ. ౧౪౩). మున్నగు సాధురమానాధి కరణ సమాసస్థలములు లక్షణసమ్మతములు కాకున్నను మహాకవిప్రయుక్తములగు టచేఁ బ్రమితము లనకతీరదు.

కావున ద్వి-అచ్చుగాఁ దాఁ జౌదళాబ్జంబు గడచి (బసవ. ౧ ఆ. ౩౮ ప.) ద్వి-అల్లవో బసవయ్య ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౭.) మున్నగు సోమనారాధ్య ప్రయుక్తములగు సాధ్యకర్మధారయకలితములయిన “చౌదళాబ్జ - ముల్లోకవంద్య” ప్రభృతులును బ్రమితములెయనియు నవి బసవపురాణ పీఠికాకర్తగారు తలంచినట్లు (బస. పీ. ౯౭. ౯౪ పు.) వైరిసమాసములని భ్రమింపరాదనియుఁ దెలియనగును. ఇట్టి వింకను నిందుఁగలవు. ద్వి. ముల్లోకనాథుని ముట్టఁగొల్చియును (బసవ. ౭ ఆ. ౭౬౪.) మొన్నఁబల్కించిన ముల్లోకనుతుఁడు (బస. ౨ ఆ. ౯౦.). మఱొకవిధ మగు నేకదేశాన్వయము:—ద్వి - కటకంతు (టు) శ్రీపాదకమలాంతరంగ (బస. ౩ ఆ. ౩౧౩.) అనుచో “అతనికరతల ద్వయామర్దితములై (ఆర. ౨ ఆ. ౧౯౭.) నావీర్యప్రభవులు (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦౧.)” మున్నగు నన్నయాదిప్రయోగముల చొప్పునను లాక్షణిక సమ్మతిచొప్పునను “కటకంతు (టు)” అను షష్ఠ్యంత వ్యస్త పదము సిద్ధసమాసగతపదములతో నన్వయించుట సాధువై యుండును. “కటకంత శ్రీపాదకమలాంతరంగ” అను వైరిసమాసచ్ఛందోభంగదోష దూషితపాఠము ముద్రణసంస్కర్తృ ప్రమాదకృతమె కాని సోమనారాధ్య ప్రయుక్తము కాదని యెఱుంగునది. వయిరీతిని భట్టారకుఁడే పెక్కుచోట్లఁ బ్రయోగించియుండఁగాఁ జిమ్మకవి - తన నీ నా శబ్దముల స్థలములందుమాత్రమె యేకదేశాన్వయము గలదని వ్రాయుట సరికాదు. క. తన నా నీ యను పదముల । కొన సంస్కృతశబ్దవితతిఁ గూర్చి సమాసం । బొనరింపఁజెల్లుఁ గృతులన్ । ధనపతిసన్మిత్ర కరటిదానవజైత్రా.

సీ. తనయశో విశదముక్తా సౌధపాళికి, నంబుదాయనము వాతాయనముగ (వసుచరిత్ర) (సర్వల. ౨ ఆ. ౧౭ - ౧౮ ప.). కేతన యీ క్రిందిరీతి నొక్క 'సీ' శబ్దము చోటుమాత్రముచూపుట మఱియు వింత. "క. 'సీ' సంస్కృతంబుతోడ స। మాసించును సీ వినూత్నమణి నూపురశ। బ్దాసక్త చిత్తహంస। త్రాసకరాం బుదము నాఁగఁ దఱుచై యునికిన్ (ఆం. భూ. ౧౩౭ ప.)

అభిన్నస్యాపి నాదే రిత్యాది కుదాహృతులు:—చ...వాఁడు దానవికిఁ జేసినవెయ్య మెఱింగి.........(ఆది. 3 ఆ. ౧౮౬.) చ...దానముచేసిన తత్ఫలంబు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫.)

కల్ప. ౨౬౬ II విష:—సమాసము సాధారణముగా నైచ్ఛికము—సుగుణాభిరామునకు రామునకు వందనము = సుగుణాభిరామరామునకు వందనము. కొన్నియెడల సమాసముకల్గదు. ఉదా. సీత జానకి. కొన్నిట సమాసము నిత్యము. ఉదా:...నమస్కరించెను. నమస్కారము. "సర్వ స్సమాసో వికల్పితః......చత్వారో భుజా యస్య తస్మై నమః = చతుర్భుజాయ నమః. నీల ముత్పల మిదమ్=నీలోత్పల మిదమ్......పఞ్చభి ర్గోభిః క్రీతో య మశ్వః = పఞ్చగు రశ్వః. కృష్ణ మధికృత్య కథా = అధికృష్ణం కథా ఇత్యాది. క్వచిన్నిత్యః - యథాకృష్ణసర్పః. లోహితశాలిః ఇత్యాదౌ సమాసయోగ్యవాక్యం నతిష్ఠతీతి. క్వచిత్ సమాసో న స్యాత్ - తేన - రామో జామ దగ్న్యః, వ్యాసః పారాశర్యః.........తథా చ - నిత్యో ఽనిత్యో వికల్పశ్చ। సమాసః కర్తు రిచ్ఛయేతి ప్రాఙ్చః" (ముగ్ధ. ౩౧౭ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) "విభాషా. (౨. ౧. ౧౧.) అధికారోఽయమ్. (దీనినే మహావిభాషాధికారమందురు) తతశ్చ ఉత్తరత్ర సమాసవిధిషు ఏతదనువర్తతే. ఇతిలభ్యతే" (సి. కౌ. బాలమ. ౬౪౫ సూ.)

కల్పతరువు. ౨౬౭ III విష:—సంస్కృతమందువలెనె తెల్గునందును నలుక్సమాసములును గలవు. "ఇచ్ఛ విభక్త్య నిమస్య జే రలిచ" అను చింతామణిసూత్ర జ్ఞాపకముచే "చేతాదులకు" లోపములేదు. నాచేతిసొమ్ము - నీతోడిచెలిమి. వానివలనిభయము. నాయందలికరుణ. షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయేత్యాది సూత్రసిద్ధద్వితీయకు లోపములేదు. ఉదా:—రామునిబాణము - గుణములప్రోక - మొ.

బాలవ్యాకరణ సమర్థంబులగు పదంబు లేకపదంబగుట సమాసంబు. ౧.
వివృతి. పృథగ్భూతంబులగు నర్థంబుల కేకార్థీభావంబు సామ
౨౬౮ IV విష. ర్థ్యంబు. పృథక్ప్రసిద్ధార్థంబులగు పదంబుల కేకార్థము
నందు వృత్తి సామర్థ్యము.

సంజీవని. ౨౬౬ IV విష:—సమర్థంబులగు = సామర్థ్యముగల, పదంబులేక పదంబగుట సమాసంబనంబడు. వేర్వేఱుగఁ బ్రసిద్ధములగు నర్థములుగల పదము లేకార్థమునందు వర్తించుట సామర్థ్య మనఁబడును. దీనినె భంగ్యంతరముగ సూరి వచించెను. పృథగ్భూతంబులగు నర్థంబుల కేకార్థీభావంబు సామర్థ్యంబు. 'రాజు యొక్క+పురుషుఁడు' అని వేర్వేఱుగఁ బ్రసిద్ధంబులగు నర్థంబులుగల యాపదంబులు 'రాజపురుషుఁడు = రాజసంబంధిపురుషుఁడు' అను నేకార్థమును బోధించుట సామర్థ్యము. ఇట్టి సమాసములందలి సామర్థ్య మేకార్థీభావసామర్థ్యమనఁబడును. 'రాముఁడు రావణుని జంపె' ననురీతి వాక్యములందలి సామర్థ్యము వ్యపేక్షాలక్షణ సామర్థ్య మనఁబడును.

ప్రౌఢవ్యాకర్త "సమాసమనఁగా సంయోగదశయందుఁ గలిగెడు విభక్తి లోపాత్మకపదస్వరూప సంగ్రహము, ఇది లుక్సమాసవిషయము" అని లక్షణము చూపెను. "పశ్యతోహరుఁడు" మున్నగుచోటులందు విభక్తి లోపరూపసంగ్రహములేదుగాన నీలక్షణము "అలుక్స"మాసములయెడ సరిపడదని యాతఁడు తలంచెను.

నన్నయా	కేవల వికృతిపదై ర్యః। సమాసకం తం బ్రువన్తి
థర్వణీయము.	వాక్యజ్ఞాః। సంస్కృత వైకృత శబ్దై। ర్మిశ్రసమాసస్స
౨౬౭ విషయము.	ఏవ విజ్ఞేయః. (ఆం. చిం. ౧౮ కారి. అహో. ౪౪౮ పు.)

కల్పతరువు. ౨౬౭ విష:—కేవల వికృతిపదైః = అచ్చాంధ్రపదములతోఁ బరస్పరముజరగు, యః = ఏసమాసముగలదో, తమ్ = దానిని, వాక్యజ్ఞాః = వైయాకరణులు, సమాసకమ్ = సమాసకమను సంజ్ఞగలదానినిగ, బ్రువన్తి = వచించుచున్నారు. ఉదా:—౧. ముక్కంటి - ౨. అరపదిమోముల వేలుపు - మొ. సంస్కృత వైకృతశబ్దైః = సాంస్కృతికాచ్ఛికముల మిశ్రణముగాజరగు సమాసమేది గలదో, సఏవ = అదియే, మిశ్రసమాసః = మిశ్రసమాసమని, విజ్ఞేయః = తెలియఁ దగినది. ఇంక కేవల సంస్కృతపదములతోఁ జరగుసమాసము సాంస్కృతికమని యర్థసిద్ధ మగుచున్నది. మిశ్రసమాసము రెండువిధములుగ నున్నది. ౧. శుద్ధ సంస్కృతవిభక్త్యంత మాచ్ఛికపదముతో సమసించునది. ఇది కవిప్రయుక్తరీతి గలది మాత్రమె సాధువు. ఉదా:—సిద్ధ+అన్న = సిద్ధన్న = సిద్ధన - మొ. ౨. తత్సమ పద మాచ్ఛికముతో సమసించునది. తెల్లయశ్వము. సరసపుమాట. ఇవియెల్ల సాధ్యసమాసములె. ఇంక సాంస్కృతికమును రెండువిధములె. ౧. సంస్కృత

వ్యాకరణముచొప్పున సంస్కృతమంచె సిద్ధించునది. ఇయ్యది సిద్ధసమాసమనఁ బడును. ౨. తెలుఁగువ్యాకరణపు విధులచొప్పున సాధింపఁదగినది. ఇది 'సాధ్య సాంస్కృతికము' అనఁబడును. ఉదా:—సాంస్కృతికము - సిద్ధము:— రాజపురుషుఁడు - సరసవచనము - మొ. సాంస్కృతికము సాధ్యము:—రాజుపురుషుఁడు - సరసపువచనము - మొ.

సాంస్కృతికాచ్ఛిక మిశ్రభేదంబుచే సమాసంబు త్రివిధంబు. ౨.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౬౭ I విషయము.

సాంస్కృతికంబని యాచ్ఛికంబని మిశ్రంబని సమాసంబు త్రివిధంబు. అందు సాంస్కృతికంబు సిద్ధంబని సాధ్యంబని ద్వివిధంబు. కేవల సంస్కృతశబ్దంబుల సమాసంబు సిద్ధంబు నాఁబడు. రాజాజ్ఞ. తటాకోదకము. లక్ష్మీవల్లభుఁడు. సంస్కృతసమంబుల సమాసంబు సాధ్యంబు నాఁబడు. రాజునాజ్ఞ - తటాకంబునుదకము, లక్ష్మీవల్లభుఁడు. తక్కిన తెనుఁగుల సమాసం బాచ్ఛికం బనంబడు. తేనియానతి - చెఱువునీరు - సిరిచెలువుఁడు. ఉభయంబులు గూడినది మిశ్రం బనంబడు. రాజుముదల - చెఱువునుదకము. సిరివల్లభుఁడు.

సంజీవని. ౨౬౭ I విష:—సాంస్కృతికేత్యాది వాక్యమునకు "సాంస్కృతికంబని.........."అను వాక్యముతో సూరిగారే వివరణము వ్రాసిరి. కేవల సంస్కృతపదంబులనఁగా సంస్కృతవిభక్త్యంత శబ్దములని యర్థము. కావున "రాజుయొక్క + ఆజ్ఞ, రాజునాజ్ఞ" మున్నగునవి సిద్ధసమాసములు కావనియు, "రాజ్ఞః+ఆజ్ఞా = రాజాజ్ఞా" (దీనితత్సమము రాజాజ్ఞ) అనునదిమున్నగురీతివే సిద్ధము లనిపించుకొనునవనియుఁ దాత్పర్యము. అర్థభేదము లేకున్నను బదముల భేదములచే సిద్ధత్వసాధ్యత్వ సాంస్కృతికత్వాది భేదములు కల్గుటను సూరిగారు నిపుణముగా నుదాహరించిరి. 'రాజాజ్ఞ - తటాకోదకము - లక్ష్మీవల్లభుఁడు' అనునవి సంస్కృతవిభక్త్యంత విగ్రహములచే నేర్పడినవిగాన సిద్ధసమాసములని భావము - సమాసార్థబోధక వాక్యము విగ్రహమనఁబడును. రాజ్ఞః (రాజుయొక్క) ఆజ్ఞా (ఆజ్ఞ) 'రాజాజ్ఞా' ఇది సిద్ధసమాసరూపము. దీని తత్సమరూపము 'రాజాజ్ఞ' అనునది. వీని సాధ్యసమాసరూపములు 'రాజునాజ్ఞ' మున్నగునవి. ఇవి యాంధ్రవిభక్త్యంతములయి

నను (రాజుయొక్క+ఆజ్ఞ) సంస్కృతశబ్దములై యగుటచే సాంస్కృతికములై. 'తేనియొక్క+ఆనతి = తేనియానతి' మున్నగునవి మూఁడును గేవలాచ్ఛికపద ఘటితములగుటచే నాచ్ఛికసమాసము లనిపించుకొనును. ఇంక 'రాజుయొక్క ముదల' అను రీతి విగ్రహములుగల 'రాజుముదల' మున్నగు మూఁడును సంస్కృతాచ్ఛిక మిశ్రితములగుటచే నవి మిశ్రసమాసము లనఁబడును. సూరి చింతామణి వచించిన 'సమాసక'మను నాచ్ఛికసమాససంజ్ఞను వివరింపలేదు. విభక్తిలోపాదిక విషయమున సమాసకములకును సమాసములకునుగల కొన్ని భేదములను సూరిగ్రహించినట్లగపడదు. ఆవిషయములు ముస్ముందు విశదీకరింపఁబడును. "సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని తత్పురుషకర్మధారయములై యయ్యెడిఁగాని యితరములుగాఁజాలవు" (బా. సా. వే. ౩౧౮ పు.) అను పేటికావ్యాఖ్య సరికాదు. ముల్లోకములు - మున్నగు ద్విగుసమాసములు సంయుతము మిశ్రములగు సాధ్యములగుటలో విప్రతిపత్తి యేమున్నది? మఱియు నితఁడు 'సాధ్యములుగాని మిశ్రములుగాని' అనుట సరికాదు. మిశ్రములు సాధ్యములేకదా ? ఇంతియకాక సాధ్యములు "ముక్కంటి - తల్లిదండ్రులు" అనునవి వరుసగా బహువ్రీహి ద్వంద్వము నయియున్నవిగదా. తెలుఁగుపదముల విగ్రహమునుండి యేర్పడు సమాసము సాధ్యసమాసమనంబడును.

ద్విగు కర్మధారయౌ త, త్పురుష ద్వన్ద్వౌ బహు
వ్రీహిః। అన్యేచ కేచి దుపమా; నోత్తర పదలోప రూప

సన్నయా
౨౬౮ విషయము.

కాఖ్యాద్యాః. పరిదృశ్య ఇహ.........(ఆం. చిం. హలం. ౧౬ - ౧౭ కా.) (అహో ౪౩౧).
పూర్వత్వ మపరత్వం స్యా। న్నామ్నాం నేతు
ప్రయోగతః. (వికృ. హలం. ౨౨ కా. అహో. ౪౪౪ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౬౮ విష:—ద్విగు కర్మధారయౌ = ద్విగుసమాసమును గర్మధారయసమాసమును, తత్పురుష ద్వన్ద్వౌ = తత్పురుషసమాసమును, ద్వన్ద్వసమాసమును, బహువ్రీహిః = బహువ్రీహిసమాసమును, అన్యే = ఇతరములైన, సంస్కృతభాషా ప్రసిద్ధములగు, ఉపమానోత్తరపదలోపరూప కాఖ్యాద్యాః = 'ఉపమితము, ఉత్తరపదలోపము, రూపకము' అను పేర్లుగలవి, ఆద్యాః = మొదలగు, కేచిత్ = మఱికొన్ని, సమాసములును, ఇహచ = ఈ యాంధ్రభాషయందును, పరిదృశ్యాః = కనఁబడుచున్నవి. సిద్ధసమాసములెట్లును వెలయుచునే

యుండును. 'ఇహాచ' అను దళము స్వారస్యముచే సామాసమాసముల లక్షణ ములు సంస్కృతవ్యాకరణోక్తములై ప్రామాణికముగా నిందును గ్రాహ్యములని విశదమగుచున్నది. ద్విగుప్రభృతులను జెప్పి యవ్యయీభావమును వచింప కుండుటచేఁ దెలుఁగున నవ్యయీభావసమాసము లేదని విశదమగుచున్నది. అట్లయినను సిద్ధసమాసములద్వారమున దానికిఁ దెల్గున బ్రయోగము గలదు. ఉదా:— ప్రతిదినము వచ్చును. (దినేదినే = ప్రతిదినమ్.)

సేతు = సమాసమునకు, సామ్నామ్ = శబ్దములకు, ప్రయోగతః = కవి ప్రయోగానుసారముగ, పూర్వత్వమ్ = సమాసపూర్వావయవమగుటయు, అపరత్వమ్ = సమాసోత్తరావయవమగుటయు, స్యాత్ = అగును. సంస్కృతమందె పూర్వనిపాతాదిశాస్త్ర మనిత్యమని యంగీకరింపఁబడెనుగాన నట్లె యాదృచ్ఛిక సమాసములందును సమాసపదముల పౌర్వాపర్యము కవిప్రయోగానుసారముగ నెన్నవలెను. (చూ. అధి VII విష.)

కల్ప. అధి I:— పయిరీతిని ద్విగుప్రభృతిసమాసములు తెల్గునఁ గలవని సూత్రమె చెప్పఁబడెనుగాని యా ద్విగుప్రభృతుల లక్షణములు నన్నయాథర్వణీయమున వివరింపఁబడలేదు. "శాస్త్ర మపౌరుష మాద్యమ్........" అను చింతామణి కారికచొప్పున నట్టిలక్షణములు సంస్కృతవ్యాకరణమునుండి తెలిసికొనవలసినదే యని నన్నయాథర్వణుల యాశయము. కావున వానిలక్షణముల నిట దిఙ్మాత్రముఁగా వివరించుచున్నాను.

"కృత్తద్ధిత సమాసైకశేష సనాద్యన్తధాతురూపాః పఞ్చ వృత్తయః - పరార్థాభిధానం వృత్తిః । వృత్త్యర్థావబోధకం వాక్యం విగ్రహః. సద్విధాః— లౌకికోఽలౌకికశ్చ. పరినిష్ఠితత్వా త్సాధు ర్లౌకికః। ప్రయోగానర్హోఽసాధు రలౌకికః- యథా - రాజ్ఞః పురుషః (ఇది లౌకికవిగ్రహము). రాజన్+ఙస్+పురుష+సు, ఇతి (ఇది యలౌకికవిగ్రహము) - అవిగ్రహో నిత్యసమాసః - అస్వపదవిగ్రహో వా" (సి. కౌ. ౯౩౯ సూత్రము తరువాయి. సర్వసమాసశేషప్రకరణము). "విగ్రహ వాక్యావయవపదార్థేభ్యః పరః అన్యః యోఽయం విశిష్టైకార్థః తత్ ప్రతిపాదికా వృత్తిరిత్యర్థః. (బాలమ. ౭౧౭ పుట.) వృత్త్యవయవ పదార్థములకంటె భిన్నమగు వర్థముతోఁ గూడిన స్వార్థమును (వృత్త్యవయవ పదార్థమును) బోధించునది వృత్తియని తాత్పర్యము. "కృద్వృత్తిః...భజన్త ఇతి భక్తాః......తద్ధితవృత్తిః.........అదితే ర పత్యాని పుమాంసః = ఆదితేయాః......(సమాసవృత్తి ముందు వివరింపఁబడును) సనాద్యన్తధాతువృత్తిః..... వైరమాచ రతి వైరాయతే.

వేకశేషవృత్తిః......మాతాచ పితాచ = పితరౌ." (సమాస కుసుమావళి.) కృద్వృత్తియందు "భజ్+క్త" భక్త అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. తద్ధితవృత్తి యందు "అదితి+జస్+ఏయ=ఆదితేయ" అనుచో "సుపో ధాతు ప్రాతిపదిక యోః" (సి. కౌ. ౭౨౦ సూ.) అనుచోప్పున 'జస్' అనుసుప్పు లోపించును. సనాద్యన్త ధాతువృత్తియందు "వైర+అమ్+య" అనుచో "అమ్ము" (ద్వితీయైకవచనము) "సుపోధాతు ప్రాతిపదిక యోః" అనుచొప్పున లోపించును.

కృదాదివృత్తు లయిదిటియందును, వృత్త్యవయవశబ్దములలోఁ బ్రధానశబ్దము గాని యప్రధానశబ్దముగాని యవ్యతరశబ్దార్థసంవలితమగు స్వార్థమును బోధించు చుండుననియు గ్రహింపనగును. రాజపురుషశబ్దములలో నొక్కటే యితరశబ్దార్థ సంవలితస్వార్థమును బోధించునని సంప్రదాయము. శబ్దసముదాయరూప సమాస మందలి యభిధాశక్తియె వృత్తియనఁబడును. అట్టిశక్తికి లేదా వృత్తి కాశ్రయ మగుటచేత సమాసము వృత్తి యనఁబడుచున్నది. కాన వృత్త్యాశ్రయము సమాస మని ఫలితార్థము.

సమాసవృత్తి యింక వివరింపఁబడుచున్నది. "సమాస శ్చతుర్ధేతి ప్రాయోవాదః. అవ్యయీభావ - తత్పురుష బహువ్రీహి ద్వన్ద్వాధికార బహిర్భూతానామపి 'సహసుపా' ఇతి (సి. కౌ. ౬౪౯ సూ.) విధానాత్. పూర్వ పదార్థప్రధానోఽవ్యయీ భావః. ఉత్తరపదార్థప్రధాన స్తత్పురుషః; అన్య పదార్థప్రధానో బహువ్రీహిః. ఉభయపదార్థప్రధానో ద్వన్ద్వః." ఇత్యపి ప్రాయో వాదః = ప్రాయోఽభిప్రాయః. సూపప్రతి - ఉన్మత్తగఙ్గ సూపస్య లేశః = సూప ప్రతి, (సి. కౌ. ౬౬౩ సూ.) ఉన్మత్తాగఙ్గాయస్మిన్ సదేశః = ఉన్మత్తగఙ్గమ్ (సి. కౌ. ౬౭౫ సూ.) మిత్యాద్యవ్యయీభావే, అతిమాలాదౌ తత్పురుషే, ద్విత్రాః (ద్వౌవాత్రయోవా) ఇత్యాది బహువ్రీహౌ, దన్తోష్ఠమి (దన్తానామోష్ఠయోస్స మాహారః) త్యాదిద్వన్ద్వేచాఽభావాత్. (పూర్వపదార్థప్రాధాన్యాది లక్షణములు లేవనిభావము) తత్పురుషవిశేషఃకర్మధారయః - తద్విశేషోద్విగుః - అనేకపదత్వం ద్వన్ద్వ బహువ్రీహ్యోరేవ, తత్పురుషస్య క్వచిదేవేత్యుక్తమ్. (సి. కౌ. బాలమ. ౨౧౮ పుట.) (ద్వే అహనీజాతస్య = ద్వ్యహజాతః - ఇట్టివి త్రిపద తత్పురుషము లగుదు.)

అవ్యయీ భావాదులు నాలుగే సమాసములనుటయుఁ బూర్వపదార్థ ప్రధానమవ్యయీ భావమనునది మొదలగువాని లక్షణములును బ్రాయోభి ప్రాయమునఁ బెద్దలచేఁజెప్పఁబడినవనియు నవి నిమర్శసహములు కావనియు భట్టోజీ

దీక్షితులవారు వచించిరి. అట్లయినను నిందు సంక్షేపముగాఁ దెలుపఁదలఁచి యుండుటచేత నిట నట్టి ప్రాయోవాదమె చూపఁబడుచున్నది. ఇటఁ బ్రాధాన్య మనఁగాఁ గ్రియాన్వయిత్వమని యెఱుంగునది. "యథాశక్తి వచించెను" అను నవ్యయీభావమునందుఁ బూర్వపదీభూత యథాశబ్దార్థము క్రియతో నన్వ యించుచున్నది. కర్మధారయమును దదంతర్భూతమగు ద్విగువును దత్పురుషాంత ర్భూతములె కావున నమ్మూఁటియందును—"రాజపురుషుఁడు - నీలోత్పలము - త్రిలోకములు" అను మూఁడిటియందును—నుత్తరపదము క్రియతో నన్వయించును. ఉదా:—తత్పు - రాజపురుషుఁడు వచ్చెను. కర్మ - నీలోత్పలమును జూడుము. ద్విగు - త్రిలోకములు భీతిల్లెను - మొ. వ్యధికరణము తత్పురుషము. రాజ త్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందును వర్తిల్లునుగాన నిది వ్యధికరణ సమాసము - కర్మధారయము సమానాధికరణము. 'నీలోత్పలము' అనుచో నీల త్వమును నుత్పలత్వమును నుత్పలమునందే వర్తిల్లునుగాన నిది సమానాధికరణ సమాసము. 'త్రిలోకములు' అనుచోఁ ద్రిత్వమును లోకత్వమును లోకమందే వర్తిల్లునుగాన నిదియు సమానాధికరణ సమాసమె. సంఖ్యావాచకము మొదటఁ గల్గియుండుట కర్మధారయముకన్న నిందలి విశేషము. బహువ్రీహియందు సమాస పదములలో నొకదానికిని బ్రాధాన్యముండదు. 'పీతాంబరుఁడు వచ్చెను' అనుచోఁ బచ్చని యంబరముగల 'విష్ణువు' అనునదే క్రియతో నన్వయించుచున్నది. ద్వంద్వ సమాసమున సమాసపదములన్నియుఁ గ్రియతో నన్వయించును. 'బ్రహ్మ విష్ణు మహేశ్వరులకు నమస్కరింతును' అనుచో మూఁడుపదములును గ్రియతో నన్వయించుచున్నవి. "హరిహరా విత్యాది ద్వన్ద్వేతు పరస్పరసాహిత్యమే వాన్వ యః" (ముగ్ధ. 3౧౭ దుర్గా. వ్యా.) అనుచొప్పున సమాసగతపదార్థముల సాహి త్యమే ద్వంద్వసమాసమందలి యేకార్థీభావలక్షణసామర్థ్యమని గ్రహింపనగును.

"ప్రథమానిర్దిష్టం సమాస ఉపసర్జనమ్ (౧. ౨. ౪3.) సమాసశాస్త్రే ప్రథ మానిర్దిష్ట ముపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్. ఉపసర్జనం పూర్వమ్. (౨. ౨. 30) సమాసే ఉపసర్జనం ప్రాక్ ప్రయోజ్యమ్" (సి. కౌ. ౬౫3 - ౬౫౪ సూ.). సమాసవిధాయక సూత్రములలోఁ బ్రథమావిభక్తితో నిర్దేశింపఁబడినది సమాసమునఁ బూర్వపద ముగాఁ బ్రయోగింపఁదగును. "విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్" (౨. ౧. ౫౦) అనుచొప్పున నగు నీలోత్పలాదిస్థలములలో విశేషణము సమాసపూర్వావయవ మగుచున్నదిగదా.

"సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః. (౨. ౪. ౭౧) ఏతయో రవయవస్య సుపో లుక్ స్యాత్." (సి. కౌ. సమా. ౬౪౦ సూ.) అనుచొప్పున ధాతువునకుఁగాని

ప్రాతిపదికమునకుఁగాని యవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించును. "రాజన్+జస్+పురుష+సు" అను నలౌకిక ప్రక్రియావాక్యమున నేకార్థీభావసామర్థ్యవివక్షచే సమాసము సంభవింపఁగా నట్టి సమాసరూపమగు (కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ - అనుచెప్పిన) ప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించునని వైయాకరణసంప్రదాయము. అట్లులోపింపఁగా 'రాజపురుష' అను ప్రాతిపదికము నిల్చును. "కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ(౧-౨-౪౬) కృత్తద్ధితాన్తాః సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః స్యుః (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ.) అను సూత్రముచెప్పిన "రాజన్+జస్+పురుష+సు" అను సమాసమునకే ప్రాతిపదికసంజ్ఞ కలుగునని గ్రహింపనగును.'ఆత్మనః పుత్రమిచ్ఛతి'అను నది మున్నగు నామధాతుస్థలములందు"పుత్ర+అమ్+య"అను రీతిగలచోటులందు ధాత్వవయవమగు సుప్పులోపించి 'పుత్రీయతి' మున్నగురూపములు సిద్ధించును. "స్వౌజసమౌట్ఛష్టాభ్యాంభిస్ ఙేభ్యాంభ్యస్ ఙసిభ్యాంభ్యస్ ఙసోసాం ఙ్యోస్సుప్" (౪.౧. ౨) (సి. కౌ. ౧౮౩ సూ.) అను సూత్రముచెప్పిన నట్టి సమాసాదిరూప ప్రాతిపదికముపై సుబ్విభక్తులు నిల్చునని యెఱుంగునది.

అవ్యయీభావము

కల్పతరు. ౨౬౮ II విషః—"అవ్యయం విభక్తి సమీప సమృద్ధి........ (౨. ౧. ౬) అవ్యయం సమర్థేన సహ సమస్యతే. సోఽవ్యయీభావః." (సి. కౌ. ౬౫౨) అను సూత్రముచెప్పిన సప్తమీవిభక్త్యర్థమును, సమీప సాదృశ్య వీప్సా పర్యంతాద్యర్థములును, గలయవ్యయము సామర్థ్యముగల పదముతో సమసించును. అట్టి సమాస మవ్యయీభావ మనిపించుకొనును. అందుఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటం జేసి యవ్యయము సమాసమునఁ బూర్వావయవమగును. "దినేదినే = ప్రతిదినమ్= ప్రతిదినము" దినదినమందును నని యర్థము. "అవ్యయీభావశ్చ (౨. ౪. ౧౮) అయం నపుసకమ్ స్యాత్", (సి. కౌ. ౬౫౯ సూ.) అనుచెప్పిన నవ్య యీభావ సమాసము నపుంసకమగును. "అవ్య యీభావశ్చ" (౧. ౧. ౪౧) (సి. కౌ. ౪౪౧ సూ.) "అవ్యయసంజ్ఞః స్యాదితి శేషః" (బాలమ. వ్యా.) అను సూత్రము చెప్పిన నవ్యయీభావసమాస మవ్యయమె యగును గాన "అవ్యయా దాప్ సుపః (౨.౪.౮౨) అవ్యయా ద్విహిత స్యాపః సుపశ్చ లుక్ స్యాత్" (సి.కౌ.౪౪౨ సూ.) అను సూత్రముచెప్పిన నవ్యయముమీఁది సుబ్విభక్తులు లోపించుటంజేసి దానికి నపుంసకత్వవిధాన మేలయని శంకింపరాదు. "అధిగోపమ్" మున్నగుస్థలములందుఁ బ్రాతిపదికదీర్ఘమునకు హ్రస్వమువచ్చు ప్రయోజనముగలదుగదా. (సి. కౌ. ౬౫౯ సూ.) "అవ్యయీభావశ్చ. (౨. ౪. ౧౮.) అయం నపుంసకంస్యాత్" "హ్రస్వో

నపుంసకే ప్రాతిపదికస్య." (సి. కౌ. 3౧౮ సూ.) (గోపాశబ్దము 'ఆ'కారాంతము - విశ్వపా శబ్దమువంటిది.) అనుచొప్పున హ్రస్వమయ్యెను.

అవ్యయీభావమందు హ్రస్వమువచ్చెడి వేఱొకస్థలము:—"దిశయోర్మధ్యే= అపదిశమ్" = అపదిశము = రెండుదిక్కుల నడిమిభాగము. విదిక్కనియర్థము. అపదిశమ్మనుచో "గోస్త్రియో రుపసర్జనస్య. (౧. ౨. ౪౮.) ఉపసర్జనం యో గోశబ్దః స్త్రీప్రత్యయాన్తంచ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్" (సి. కౌ. ౬౫౬ సూ.) అను సూత్రముచొప్పున 'దిశా' శబ్దమునకు హ్రస్వము వచ్చును. (విస్తర.) ఇటమధ్యార్థకమగు "అప" అను నవ్యయము సమసించినది.

పయిరీతి నవ్యయములగు నవ్యయీభావసమాసములు తత్సమములగునపుడు వానిపై మరలఁ దెనుఁగువిభక్తులు నిల్చుటయుఁ గలదు. (౧౧౨ విష.) నాయథాశక్తిఁజేసి. (సభా. ౧ ఆ. ౫౭.) మొ. అవ్యయీభావసమాసము తుదిని 'అ' ప్రత్యయము సమాసాన్తమగును. ఉదా:—"అక్ష్ణోః సమీపమ్=సమక్షమ్ (సమ్ + అక్షిన్ + అ) సమక్షము (కన్నులయెదుట). నీసమక్షమున మొదలగురీతి ప్రయోగముల నరయునది, సాధ్యసమాసము లవ్యయీభావము లుండనే యుండవు. సిద్ధసమాసములందును మహాకవి ప్రయుక్తములే ప్రయోజ్యములని యెఱుంగనగును.

కల్పతరు ౨౬౮ III తత్పురుషము. ఉత్తరపదము క్రియతో నన్వయించుచుండఁగాఁ బూర్వపదము విభక్త్యన్తమగుచు నుత్తరపదముతో నన్వయించుట

విస్తర. ౨౬౮ II విష:—ఇట నుపసర్జనమనఁగా సాధారణముగా లోకప్రసిద్ధమయిన యప్రధానరూపము కాదనియు విగ్రహవాక్యమున నియతవిభక్తి గలది యుపసర్జన మనఁబడుననియుఁ బాణినీయుల సిద్ధాంతము. (చూ. "ఏకవిభక్తిచాపూర్వనిపాతే. (౧. ౨. ౪౪.) విగ్రహే య న్నియత విభక్తికం త దుపసర్జనసంజ్ఞం స్యాత్ నతు తస్య పూర్వనిపాతః." సి. కౌ. ౬౫౫ సూ.) బాల. వ్యాఖ్య:—"ప్రకృతేచ దిశయో ర్మధ్యః, మధ్యం మధ్యేవేత్యాది విగ్రహవాక్యేషు దిశాశబ్దస్య నియతవిభక్తికత్వాత్ ...". 'దిశయోర్మధ్యే' అనుచో దిశాశబ్దము నియతషష్ఠ్యంతముగానే నిల్చును. కాని యీనిర్వచనమునైతము లోకసాధారణనిర్వచనమునకు సాధారణముగా సరిపడుచునేయుండును. ముగ్ధబోధవ్యాకరణమున నిట "అప్రధాన"రూపమెయని సూత్రింపఁబడెను. "గవా బాదేః స్వోన్తే గౌణ్యేఽనీయసః. (వృత్తి) అన్తే స్థితస్య గోః, ఆప-ఈప - ఊపశ్చ స్వః (హ్రస్వః) స్యాత్. అప్రధానత్వేసతి - నతీయసః" (ముగ్ధ. 3౩౦ సూ.)

సాధారణముగా నిందు సంభవించుచుండును. ఇందుఁ బూర్వోత్తరపదార్థములకు సామానాధికరణ్య ముండదు. కాన దీనిని వ్యధికరణసమాస మందురు. రాజపురుషుఁడు వచ్చుచున్నాఁడు. ఇట 'రాజుయొక్క పురుషుఁడు' అన్నది షష్ఠీతత్పురుష (లౌకిక) విగ్రహము. రాజత్వము రాజునందును బురుషత్వము పురుషునందునే యుండును. కావున రాజత్వపురుషత్వములు సమానాధికరణములు కావు. విభిన్నాధికరణములు.

"ద్వితీయా శ్రితాతీత పతిత గతాత్యస్త ప్రాప్తాపన్నైః (౨-౧-౨౪) ...... ద్వితీయాన్తం శ్రితాదిప్రకృతికైః సుబన్తైః సహ వా సమస్యతే. కృష్ణం శ్రితః=కృష్ణశ్రితః (కృష్ణు నాశ్రయించినవాఁడు). దుఃఖ మతీతో దుఃఖాతీతః=(దుఃఖము నతిక్రమించినవాఁడు)........." (సి. కౌ. సమా. ౬౮౬ సూ.) సమాసవిధాయక సూత్రమున శ్రితాది శబ్దములు తృతీయాంతములుగ నుపదేశింపఁబడినవిగాన నవి సమాసమున నుత్తరపదములుగ నిల్చును. ద్వితీయాంతము సమాస పూర్వపదమై యుండును. ఇట్లె యంతటను బూర్వోత్తరస్థితి నరయుచుండునది. ఇంకను నీవిషయమునఁ బెక్కు సూత్రములున్నవి. విస్తరభీతి నొక్కొకటిమాత్రమె చూపెదను.

'పూర్వ సదృశ సమోనార్థ కలహ నిపుణ మిశ్ర శ్లక్ష్ణైః" (౨-౧-3౧) తృతీయాన్తమేతైఃప్రాగ్వత్. మాసపూర్వః (మాసముచేఁ బూర్వుఁడు) 'మాసేన + పూర్వః' అని విగ్రహము). మాతృసదృశః, (మాత్రా + సదృశః = తల్లితో సదృశుఁడు)" "అవరస్యోపసంఖ్యానమ్ (వార్తి). మాసేన అవరో మాసావరః = (నెలచేతఁ జిన్నవాఁడు) (సి. కౌ. సమా. ౬౯3 సూ). ఇచట కారకసూత్రములచేఁ గొన్నియెడలఁ దృతీయకుఁ బ్రాప్తి లేకున్నను నీసూత్రవిధానమునఁ దృతీయ వచ్చును. మాసపూర్వుఁడు మొ. "అన్నేన వ్యఞ్జనమ్. (౨-౧-3౪) సంస్కారద్రవ్యవాచకం తృతీయాన్త మన్నేన ప్రాగ్వత్. దధ్నా + ఓదనః = (దధి + ఓదన) దధ్యోదనః (దధ్నా = పెరుఁగుచేతఁ దడుపఁబడిన, ఓదనః = అన్నము) ఇహాన్తర్భూతోపసేకక్రియాద్వారా సామర్థ్యమ్"=(దధ్యోదనములకు నంతర్భూతమగు నుపసేకక్రియ మూలమున నేకార్థీభావసామర్థ్యమును గ్రహింపవలెను). (సి.కౌ. ౬౯౬ సూ.)

"చతుర్థీ తదర్థార్థ బలి హిత సుఖ రక్షితైః(౨-౧-3౬)చతుర్థ్యన్తార్థాయ యత్తద్వాచినా, అర్థాదిభిశ్చ చతుర్థ్యన్తం వా ప్రాగ్వత్......యూపాయదారుః = యూపదారుః" (యూపస్తంభమునకై యగుదారువు). (సి. కౌ. ౬౯౮ సూ.) ఇచట యూపము కొఱకగు దూలమని యర్థము. సూత్రమున బలి రక్షితశబ్దముల పృథగ్గ్రహణజ్ఞాపనముచే ('భూతేభ్యో+బలిః'=భూతములకొఱకు బలి. బలి, తదర్థార్థమె

గదా). తదర్థశబ్దమునఁ బ్రకృతివికృతిభావమును గ్రహింపవలయును. యూపము వికృతి - దారువు ప్రకృతి. ఇట్టి జ్ఞాపకముచేత 'రన్ధనాయస్థాలీ' (వంటకొఱకగు గిన్నె) యనుచోఁ బ్రకృతి వికృతిభావము లేమింజేసి చతుర్థీతత్పురుషసమాసము కల్గ నేరదు. బలిరక్షితశబ్దములకుఁ బృథగ్విధానముచేత సమాసము గల్గును—'భూతేభ్యోబలిః = భూత బలిః' (భూతములకొఱకు బలి) మొ. "అర్థేన నిత్యసమాసో విశేష్యలిఙ్గతాచేతి వక్తవ్యమ్" (సి. కౌ. వార్తి. ౬౫౮ సూ.). చతుర్థీత్యాదిసూత్రములోని 'అర్థ' శబ్దముతోడి సమాసము నిత్యము - మహావిభాష దీనియందు వర్తింపదు. నిత్యసమాసములందలి విగ్రహము 'అస్వపదము'. అనఁగా సమాసగతపదములకన్న భిన్నమైనపదములను విగ్రహమున నిలుచును. మఱియు నిందు విశేష్యలింగము వర్తిల్లును. అనఁగా "పరవల్లిఙ్గం ద్వన్ద్వ తత్పురుషయోః. (౨-౪-౨౬) ఏతయోః పరపదస్యైవ లిఙ్గం స్యాత్" అనుచొప్పునఁ దత్పురుషసమాసమున నుత్తరపదలింగమె వర్తిల్లునన్న నియమముచొప్పున,నర్థశబ్దముతోడి సమాసమున నుత్తరపదీభూతార్థశబ్దముయొక్క పుంలింగము నిలువదనియు విశేష్యలింగమె కల్గుననియు భావము. 'ద్విజాయ + అయమ్ = ద్విజార్థః సూపః' = (పప్పు) 'ద్విజాయ + ఇదమ్= ద్విజార్థమ్ పయః' = (పాలు) ఇచటఁ బయశ్శబ్ద నపుంసకత్వమె యర్థశబ్దమునకుఁ గల్గినది.

"పఞ్చమీ భయేన (౨ - ౧-౩౭)" పఞ్చమ్యంతము భయశబ్దముతో ననఁగా "భయ భీత భీతి భీ భిరితి వాచ్య" మ్మనుచొప్పున భయ - భీత - భీతి - భీశబ్దములతో సమసించు నని యర్థము. 'చోరాత్ + భయమ్=చోరభయమ్.' (సి. కౌ. ౬౫౫ సూ. (ఇట్లె చోరభీతి మొ.). "అపేతాపోఢ - ముక్త-పతితాపత్రస్తై రల్పశః (౨-౧-౩౮) (అపేతాదిశబ్దములతోఁ బంచమ్యంతములు కొన్నిమాత్రమె సమసించును) సుఖాత్ + అపేతః = సుఖాపేతః" సుఖమునుండి తొలఁగినవాఁడు. కొన్నిపంచమ్యంతములనుటచేతఁ బ్రాసాదపతితుఁడను సమాసము లేదు. (సి. కౌ. సమా. ౭౦౦ సూ.)

"షష్ఠీ"(౨-౨-౮)"షష్ఠ్యన్తం సుబన్తేన సమస్యతే, సతత్పురుష ఇత్యర్థః. రాజపురుష ఇతి రాజన్+ఙస్+పురుష+సు-ఇత్యలౌకికవిగ్రహవాక్యే సమాసేసతి సుబ్లుకి అన్తర్వర్తినీం విభక్తిం ప్రత్యయలక్షణేన ఆశ్రిత్య నలోపః (నకారలోపము)" (సి. కౌ. ౭౦౨ సూ. బాలమ.) అని షష్ఠీతత్పురుషవిధి. "పూర్వాపరాధరోత్తర మేకదేశినైకాధికరణే. అవయ వినాసహ పూర్వాదయః సమస్యన్తే. ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టశ్చే దవయవీ. షష్ఠీసమాసాపవాదః-పూర్వం + కాయస్య=పూర్వకాయః..." "సర్వోప్యేకదేశో ఽహ్నా సమస్యతే."...మధ్యాహ్నః (అహ్నోమధ్యమ్). కేచిత్తు

సత్త్వైకదేశః కాలేన సమస్యతే-నత్వహ్నైవ...మధ్యరాత్రః (మధ్యం రాత్రేః)" (సి. కౌ. ౭౧౨ సూ.). ఏకత్వసంఖ్యావిశిష్టముగు నవయవితో పూర్వాదులు సమసించును. పూర్వకాయము = శరీరపూర్వభాగమని యర్థము. 'అహన్' శబ్దముతో సమస్తములగు నేకదేశవాచకములు సమసించును. కొందఱు 'అహన్' శబ్దముతో నననేల? కాలవాచకముతో నేకదేశవాచి సమసించు నందురు. మధ్యాహ్నము = అహముయొక్క మధ్యభాగము. కాలమునకు:—మధ్యరాత్రము = రాత్రియొక్క మధ్యభాగము. ఈయేకదేశిసమాసము షష్ఠీసమాసమున కపవాద మనఁగా నిందు షష్ఠ్యంత ముత్తరపదమై యుండును. ప్రథమాంతమగు నేకదేశవాచకము సమాస పూర్వపదమై యుండును. ఇట్లగుటచే నిది ప్రథమాతత్పురుషమనియు 'కృష్ణాశ్రితుఁడు' మున్నగునవి ద్వితీయాదితత్పురుషములనియు సమాస కుసుమావళీకారుఁడు వ్యవహరించెను. "తత్పురుషోఽష్టధోఽభూ। త్ప్రథమావిభక్తి సఙ్కృతై ర్భేదైః...ప్రథమాతత్పురుషః...ఉత్తరః + కాయస్య = ఉత్తరకాయః..." (సమాసకుసుమావళి ౧౦౪ పుట.) ఇందు సమాసపూర్వపదము క్రియతో నన్వయించును. కావుననే "పూర్వపదార్థ ప్రధానోఽవ్యయీభావః - ఉత్తరపదార్థ ప్రధానస్తత్పురుషః" ఇత్యాదిలక్షణములు ప్రాయికములని చెప్పఁబడెను. అహో బలపండితుఁ డిట్టివాని నేకదేశిసమాసములని వ్యవహరించెను. "ఆదిశబ్దేన - అరగన్ను - క్రేగన్ను - సామేను - కొనచేయి - పెడతల - ఇత్యాద్యా ఏకదేశిసమాసా గ్రాహ్యాః" (అహో. ౪౪౪ పుట.)

"సప్తమీ శౌణ్డైః. సప్తమ్యన్తం శౌణ్డాదిభిః ప్రాగ్వద్వా - అక్షేషు శౌణ్డః = అక్షశౌణ్డః = (పాచికలయాటయందు సమర్థుఁడు). ఇది సప్తమీతత్పురుషము. విభక్తి కొకటిరెండుసూత్రములుమాత్రము పై రీతిని దిఙ్మాత్రముగఁ జూపితినిగాని యిట్టివి పెక్కువిధులు గలవు.

కల్ప ౨౬౮ IV విమ:—కర్మధారయము:—"తత్పురుషః సమానాధికరణః కర్మధారయః" (౧-౨-౪౨)((సి-కౌ ౭౪౫ సూ). సమానమైన యాధారముగల పదార్థములు సమానాధికరణము లనిపించుకొనును. అట్టిపదములు సమసించు తత్పురుష మనఁగా నుత్తరపదార్థప్రాధాన్యము ప్రాయికముగాఁగల సమాసము కర్మధారయ మనిపించుకొనును. ఉదా:—నీలోత్పలము. (నీలంచ తత్ ఉత్పలంచ=ఉత్పలమందు నీలత్వమును నుత్పలత్వమును నున్నవి.)'నీలోత్పలము వికసించెను' అనుచో నుత్తర పదము క్రియతో నన్వయించుచున్నదిగదా. "విశేషణం విశేష్యేణ బహులమ్ (౨ - ౧ - ౫౭). భేదకం సమానాధికరణేన భేద్యేన బహులం ప్రాగ్వత్ (సమస్యతే). నీలముత్పలమ్ = నీలోత్పలమ్. బహులగ్రహణాత్ క్వచి న్నిత్యమ్ - కృష్ణసర్పః.

క్వచిన్న - రామో జామదగ్న్యః" (సి.కౌ. ౭౩౬ సూ). కర్మధారయమునఁ బ్రాయిక
ముగా విశేషణము సమాసపూర్వావయవమై యుండు నటులైై యీవిధియందు
విశేషణశబ్దము ప్రథమాంతముఁగ నిర్దేశింపఁబడెను."పూర్వాపర ప్రథమ చరమ జఘ
న్య సమాన మధ్య మధ్యమ వీరాశ్చ (౨-౧ ౫౮). పూర్వనిపాతనియమార్థమిదమ్.
పూర్వవైయాకరణః......అపరస్యార్ధే పశ్చ భావో వక్తవ్యః (వార్తి. ౩౨౫౩).
అపర శ్చాసా వర్ధశ్చ=పశ్చార్ధః. కథ మేకవీరఇతి......బహుళగ్రహణా ద్భవిష్యతి"
(సి. కౌ. ౭౩౭ సూ). ఇట్లు కొన్ని కర్మధారయములందు విశేషణము సమానోత్తరపద
ముయి యుండుటయుఁ గలదు. ఇందు 'పూర్వా'దిశబ్దములు ప్రథమావిభక్తితో
నిర్దేశింపఁబడుటచే వానికిఁ బూర్వనిపాతత్వము నియతమని తాత్పర్యము. వైయాక
రణశబ్దము విశేషణముగా వివక్షితమయినను "వైయాకరణపూర్వః" అనరాదని
తాత్పర్యము.

"శ్రేణ్యాదయః కృతాదిభిః (౨ - ౧ - ౫౯). శ్రేణ్యాదిషు చ్వ్యర్థవచనం
కర్తవ్యమ్. (వార్తి. ౧౨౯౬). అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః శ్రేణీకృతాః"
"చ్విప్రత్యయార్థే భూతతద్భావే గమ్యే శ్రేణ్యాదీనాం సమాసోవక్తవ్య ఇత్యర్థః.
శిల్పేన పణ్యేన వా జీవినాం సమూహాః శ్రేణయః........" (సి. కౌ. ౭౩౮
సూ. బాలమ.) అభూతతద్భావమనఁగా పూర్వము లేకయుండఁ దర్వాతఁ గల్గుట.
అభూతతద్భావార్థమున "చ్వి" ప్రత్యయము తద్ధితప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడును.
పూర్వము శిల్పముచే జీవించుట కసమర్థు లిపుడు దానిచే జీవింప సమర్థులుగాఁ జేయఁ
బడిరి యనునర్థమున "అశ్రేణయః శ్రేణయః కృతాః." అనువిగ్రహముగలదై
"శ్రేణీకృతాః" అను సమాసము సిద్ధించునని భావము. ఇట శ్రేణిశబ్ద మికారాం
తము. చ్విప్రత్యయ మిట వచ్చినచో "చ్వౌచ" అనుచోప్పున దీర్ఘమువచ్చును.
'శ్రేణీకృతాః' అను నిత్యసమాస మేర్పడును. (చూడు. "కు గతి ప్రాదయః"
(౨-౨ ౧౮) (సి. కౌ ౭౬౧ సూ).

"శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోప స్యోపసంఖ్యానమ్ (వార్తి
౧౩౧౦ - ౭౩౯ సూ)." "శాకః ప్రియః యస్యసః శాకప్రియః......
శాకప్రియశ్చాసౌ పార్థివశ్చేతి విగ్రహే బహువ్రీహిగర్భో విశేషణసమాసః. తత్ర
పూర్వఖణ్డే బహువ్రీహౌ ఉత్తరపదస్య ప్రియశబ్దస్యలోపః. దేవబ్రాహ్మణఇతి.
దేవాః ప్రియాః యస్య స దేవప్రియః, సచాసౌ బ్రాహ్మణశ్చేతి విగ్రహః. పూర్వవ
దుత్తరపదలోపః. దేవపూజకో బ్రాహ్మణఇతి వా విగ్రహః" (సి. కౌ. ౭౩౯ సూ.
బాలమ.) శాకపార్థివుఁ డనఁగా శక్తి ప్రియ మైనదిగాఁగలరాజని యర్థము. ఇందు

ప్రియశబ్దము లోపించినది. దీని నుత్తరపదలోపసమాసమనియు నన్నయ వ్యవహ రించెను. దీనిని మధ్యమపదలోప సమాసమనియు వాడుదురు. ఈసమాసము పెక్కుస్థలములం దుపచరింపవలసిన విస్తృతవ్యాప్తి గలది. "లోకశబ్దోఽత్ర లోక సముదాయపరః. త్ర్యవయవో లోక స్త్రిలోకఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః. ఏతచ్చ 'ద్విగో ర్లు గనపత్యే' ఇతి సూత్రే భాష్యే స్పష్టమ్. షోడశపదార్థానా మిత్యత్రతు 'షోడశస-ఖ్యాకాః పదార్థాఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాస ఇత్యలమ్" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ.) (విస్తర)

"ఉపమానాని సామాన్యవచనైః. (౨ - ౧ - ౫౫) ఘన ఇవ శ్యామో ఘన శ్యామః. ఇహ పూర్వపదం తత్సదృశే లాక్షణిక మితి సూచయితుం లౌకికవిగ్రహే ఇవశబ్దః ప్రయుజ్యతే. పూర్వనిపాత నియమార్థం సూత్రమ్" (సి. కౌ. ౭౩౮ సూ.)

విస్తర I అధ్యా IV విష:—"శాకపార్థివాద్యాః:—శాకపార్థివాద్యా నిపా త్యన్తే. శాకః శక్తిః ప్రధానం యస్య సః శాకప్రధానః పార్థివః = శాకపార్థివః. మేరునామా మహీభృత్ = మేరుమహీభృత్. సుగ్రీవనామా కపిః = సుగ్రీవకపిః, శ్రీహర్షనామా నృపతిః = శ్రీహర్షనృపతిః, ముఖయుక్తా నాసికా = ముఖనాసికా, త్రిగుణీకృతా జగతీ = త్రిగతీ, అర్ధావశిష్టం ఘృతమ్=అర్ధఘృతమ్. ఇత్యాది శాకపార్థి వాది రాకృతిగణః"(ముగ్ధ ౩౮౯ సూ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) "పక్షే శాక పార్థివాదిత్వా దధికపదస్య లోపే ద్విచత్వారింశత్. శాకపార్థివాది ర్యథా:—శాక ప్రధాన శ్చాసౌ పార్థివశ్చేతి శాకపార్థివః, అత్ర ప్రధానశబ్దస్య లోపః. శాకః శక్తిః (అనుబంధ). ఏవం దధ్నా మిశ్రితః ఓదనః=దధ్యోదన ఇత్యాది" (ముగ్ధ. ౩౫౧. సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.) "ద్వి అధికా దశ ఇతి శాకపార్థివాదిత్వాత్ అధికశబ్దలోపే ద్వాద్యాదేశః. ఏవం ద్వావింశతిః - త్రయోవింశతిః - అష్టావింశతిః - ద్వాత్రిం శత్ - త్రయస్త్రింశత్ - అష్టాత్రింశత్ - ద్వాచత్వారింశదిత్యాది..." (ముగ్ధ. ౩౫౧ సూ. శ్రీరామ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లే - శతాబ్దము మున్నగునవియు సాధ్యము లగును - (చూడు. విస్తర. II అధ్యా IV.)

అనుబంధము-విస్తర I అధ్యా IV:—"జవ్వాదిసెట్టి-పచ్చళ్ళబాఁపత మొద లైనవి యుత్తరపదలోపములు" (బాలసరస్వతీయ టీక. ద్విగుకర్మధారయావిత్యాది కారిక). "జవ్వాదిసెట్టి - పచ్చళ్ళబాఁపత - గాజులసెట్టి ఇత్యాద్యా ఉత్తరపద లోపాః..." (అహో. ౮౮౮ పుట.) పైవ్యాఖ్యలలోని 'పచ్చళ్ళబాఁపత' అను నుదాహృతి నరయఁగా బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు "శాకపార్థివుఁడ"నుదానికి "కూరలు ప్రియమైనవిగాఁగలవాఁడ"ని యర్థము చేసికొన్నట్టు తోఁచుచున్నది.

ఉపమానవాచిపదములు సాధారణధర్మవాచకపదములతో సమసించును, ప్రథమా నిర్దిష్టమగు నుపమానవాచిపదము సమాసపూర్వావయవమై యుండును. 'ఘనః = మేఘము, శ్యామః = నల్లనివాఁడు' అనుచో నేకార్థీభావలక్షణ సామర్థ్యములేదు గావున నద్దాని సిద్ధికై "ఘనసదృశుఁడు శ్యాముఁడు" అని యర్థము నెన్నవలెను. అనఁగా ఘనశబ్దము ఘనసదృశార్థమును లక్షణాశక్తిచే నొసంగునని గ్రహింపవలెను. ఈవిషయమును విశదపఱుచుటకే "ఘన ఇవ శ్యామః" అను లౌకికవిగ్రహ మేర్పడినది. 'ఘనసదృశ - శ్యామ'అను రెండిటిలో నొకటిమాత్రమె విశేషణమును టకు వినిగమకము లేనందున నుపమానవాచిపదమునకుఁ బూర్వనిపాతనియమమును ప్రథమానిర్దేశముచే సూత్రకర్త విశదపఱిచెను.

"ఉపమితం వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాఽప్రయోగే. (౨ - ౧ - ౫౬). ఉపమేయం వ్యాఘ్రాదిభి స్సహ ప్రాగ్వత్ (వా సమస్యతే) సాధారణధర్మస్యాఽప్రయోగేసతి. పూర్వనిపాతార్థం సూత్రమ్. పురుషవ్యాఘ్రః, నృసోమః, వ్యాఘ్రాది రాకృతిగణః - సామాన్యప్రయోగేకిమ్-పురుషో వ్యాఘ్ర ఇవ శూరః" (సి. కౌ. ౭౩౫ సూ.) ఉపమితమనఁగా నుపమేయము. ఉపమానోపమేయ సముభివ్యాహారమున నుపమానమె విశేషణమగు నను నియమము చొప్పునను "విశేషణం విశేష్యేణ బహుళమ్" అను విశేషణ సమాస విధాయకశాస్త్రముచొప్పునను "వ్యాఘ్రపురుషుఁడు" అను ననిష్టరూపము కలుగకుండుటకయి యీసూత్ర ముపదేశింపఁబడినది. కావునఁ బ్రథమానిర్దిష్టమగుటచే నుపమేయమే పూర్వపదమైయుండునని యెన్న నగును. వ్యాఘ్రశబ్దమునకు వ్యాఘ్రసదృశుఁడని యర్థము. 'శూరః' మున్నగు సాధారణధర్మవాచకము ప్రయోగింపఁబడునపుడు సమాసము కానేరదు. 'పురుషుఁడు వ్యాఘ్రముబలెఁ గ్రూరుఁడు' అనియె ప్రయోగింపవలయును.

'వ్యాఘ్రమువంటి పురుషుఁడు =వ్యాఘ్రపురుషుఁడు' అనురీతి సమాసము సాధువుకాదని యీసూత్రమె విశదపఱుచుచున్నది. ఉపమానోపమేయ శబ్దములకు సమాసముఁగల్గినపు డుపమేయవాచియే సమాస పూర్వపదమై యుండునని కదా ప్రకృతసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. (విస్త॥II) "భాష్యాబ్ధిః క్వాతిగమ్భీర ఇతికై యట ప్రయోగస్తు మయూరవ్యంసకాదిత్వా త్సమాధేయః - భాష్యమే

విస్తర II ౨౬౮ IV విష:—కొంద ఱాంధ్రకవు లుపమాన పూర్వపదకర్మధారయములను బ్రయోగించిరి. ద్విపద - బింబోష్ఠములు చంద్రబింబాననములు (రంగ. రా. యుద్ధ ౧౩౩౮ పద్య. ౫౨౮ పు. ౬ పం. యూ. ముద్ర). కం...... పసిఁడి కంబము లనఁగాఁ । గర మొప్పు నగతనూజకుఁ । గరభోరులుఁ బొలుచు

వాఽబ్ధిరితి రూపకం వా." (సి. కౌ. ౭3౫ సూ. బాలసు. వ్యాఖ్య). 'అతిగంభీరమగు భాషాబ్ధి యొచ్చట' అని పైకైయటప్రయోగమున కర్థము. సాధారణధర్మప్రయోగ ముండుటచే నుపమితసమాసము కానేరదనియు మయూరవ్యంసకాదులలోఁ జేర్చి సాధుత్వము సెన్ననగుననియుఁ దాత్పర్యము.

"మయూరవ్యంసకాదయశ్చ (౨ - ౧ - ౭౨). ఏతే నిపాత్యన్తే, మయూరో

మదనకరికరలీలన్.(నన్ని. కు. 3 ఆ. ౨౯౧). సీ. అళికేశి లక్తకాధరపాదతలములు నమృతాంశు ముఖశుక్తికాంఘ్రియుగము । కంబుకంధర వ్రీహిగర్భాభ జంఘలు బిసహస్త రంభోరు లసితరుచియుఁ । బూర్ణకుంభస్తన పులిననితంబంబు హరిమధ్య వేదిమధ్యాభినుతియుఁ । కుంభికుంభనితంబ కోకస్తనమ్ములు కరభోరు మృదు లతాకరయుగంబు. ఆ. వె. కామశరధిజాను క్రముకకంఠంబును । గమఠపాద వికచకమలముఖముఁ । బల్లవాంఘ్రితల సుబర్హిణాలకములు । నజునకైనఁ బొగడ నరిది గాదె. (నన్ని. కు. ౮. ఆ. ౧౮ ప). చ. సరసిజహస్త హస్తములఁ జంద్రనిభాస్యముఁ గంబుకంఠమున్...గ్రసించిరి మాంసభక్షకుల్. (భాస్క. రా. ఆరణ్య. ౨ ఆ. ౨౭౨ ప). పయివానిలోని "అళికేశి-అమృతాంశుముఖ-మున్నగు నుపమానపూర్వపద బహువ్రీహులు నిర్దుష్టములు, అట్లె సరసిజహస్త హస్తములు మున్నగు నుపమానసాధారణ ధర్మసమాసములును లక్షణసముంచితములె. ఇంక - రంభోరులు - కోకస్తనములు కంబుకంఠము మున్నగు నుపమానపూర్వపద కర్మధారయములు లక్షణసమ్మతములు కానేరవు. ఇట్టిప్రయోగములు కవిత్రయమువారు నాచన సోముఁడు శ్రీనాథుఁడు మున్నగువారి గ్రంథములలోఁ గానరాలేదు కాని కాళిదాసే యిట్టి ప్రయోగమును జేసియున్నాఁడు. "అముం పురః పశ్యసి దేవదారుం । పుత్రీకృతోఽసౌ వృషభధ్వజేన । యో హేమకుమ్భస్తన నిఃసృతానాం । స్కన్దస్య మాతుః పయసాం రసజ్ఞః" 'ఏ దేవదారువృక్షము పార్వతీదేవిచేతఁ బుత్త్రునిగాఁ జేయఁబడినదో యట్టిదాని నెదుటఁ జూచితివా' యని తాత్పర్యము (రఘువంశము ౨ సర్గము 3౬ శ్లో.) (దేవదారుపక్షమున):—"హేమ్నః కుమ్భ ఏవ స్తనః తస్మాన్నిస్సృతానాం పయసా మమ్బూనాం రసజ్ఞః". (స్కన్దపక్షమున) "హేమకుమ్భ ఇవ స్తన ఇతి విగ్రహః పయసాం క్షీరాణామ్......స్కన్దసమానప్రేమాస్పద మితిభావః..." (మల్లినాథవ్యాఖ్య) ఇట్టియెడల "చంద్రసదృశం ముఖమ్" = చంద్రముఖము అను రీతిని మధ్యమలోపసమాసమును బై మహాకవు లంగీకరించిరా యని యాలోచింప వలసియున్నది.

వ్యంసకః=మయూరవ్యంసకః. వ్యంసకో ధూర్తః,..."(సి. కౌ. ౭౫౮ సూ). "వ్యంసక
శ్చాసౌ మయూరశ్చ" అని విగ్రహము. ధూర్తమగు నెమిలి. విశేష్యమునకుఁ
బూర్వనిపాతము సిద్ధించుటకయి సూత్ర ముపదేశింపఁబడెను. "ముఖమేవ పఙ్క-
జమ్ = ముఖపఙ్కజమ్" = "ముఖపంకజము" అనుచో ముఖమువంటిపంకజమని
విగ్రహము చేయరాదు. ఇంక, పంకజమువంటి ముఖమని యుపమితసమాసమును
గాని 'ముఖమనెడి పంకజము' అని రూపకసమాసమునుగాని గ్రహింపవలయును.
ఆ యాస్థలములందలి సందర్భమునుబట్టి యుపమితరూపకములను నిర్ణయించుకొనవల
యును. (విస్తర III) 'మయూరవ్యంసకాదయశ్చ' అను ప్రకృతసూత్రమె రూపక
సమాసవిధాయకశాస్త్రమును నని గ్రహింపవలయును.

"నాస్తి కించన యస్య సః=అకించనః, నాస్తి కుతో భయం యస్య సః=అకుతో
భయః"అనునవి మొదలగు నన్యపదార్థప్రధానములు సయితము బహువ్రీహి కపవా

విస్తర III. ౨౬౮ IV విష:—"ముఖచన్ద్రం పశ్యామీ త్యత్ర కిం ముఖం
చన్ద్ర ఇవే త్యుపమా. ఉత ముఖమేవేతి రూపక మితి సన్దేహః. సాధకబాధకయో
ర్ద్వయో రేకతరస్య సద్భావే పునః న సన్దేహః. యథా 'ముఖచన్ద్రం చుమ్బతి'
ఇత్యత్ర చుమ్బనం ముఖస్యానుకూల మిత్యుపమాయాః సాధకమ్. చన్ద్రస్య తు
ప్రతికూలమితి రూపకస్య బాధకమ్. "ముఖచన్ద్రః ప్రకాశతే" ఇత్యత్ర ప్రకాశా
ఖ్యో ధర్మః రూపకస్య సాధకో ముఖే ఉపచరితత్వేన సమ్భవతీతి నోపమా బాధకః...
......'సున్దరం వదనామ్బుజమ్' ఇత్యాదౌ సాధారణ ధర్మప్రయోగే 'ఉపమితం
వ్యాఘ్రాదిభి స్సామాన్యాప్రయోగే' ఇతి వచనాత్ ఉపమా సమాసో న సంభవ
తీతి ఉపమాయా బాధకః - ఏవం చాత్ర మయూరవ్యంసకాదిత్వా ద్రూపకసమాస
ఏవ" (సాహిత్యదర్పణము ౧౦ పరి. ౭౫౭ కారిక. ౬౨౩ - ౬౨౮ పుటలు).
పయిరీతిని సాధకబాధకముల పరిశీలనమునకు వలనుపడకుండునట్లుగ నుపమారూపక
ముల సాంకర్యమును మాఘకవి ప్రయోగించియున్నాఁడు—లిలఙ్ఘయిషతో
లోకా । నలఙ్ఘ్యా నలఘీయసః । యాదవామ్భో నిధీన్ రున్ధే వేలేవ భవతః క్షమా
(శిశుపాలవధ. ౨ సర్గము. ౫౮ శ్లో). యాదవులనెడి సముద్రములను నీ యోర్పి
చెలియలికట్టవలె నరికట్టుచున్నదని యర్థము. "జలపూరణముచే లోకముల నాక్ర
మించునవి సముద్రములు. పరాక్రమముచే లోకముల నతిక్రమించునవి యాదవ
సైన్యములు" అనురీతిగల సాధారణ ధర్మప్రయోగముచే నుపమితము బాధితము
గాన యాదవులనెడి యంభోనిధులని రూపకసమాసమును గ్రహింపవలయును గాని
"వేలేవ"=చెలియలికట్టవలె నను కంఠోక్తమగు నుపమ నంగీకరింపక తీరదు "వస్తుతస్తు

సాధారణధర్మప్రయోగా త్తత్ర రూపక మేవ. వేలేవే త్యుపమైవ." (అహో ౨౨౧ పు) (అనుబం) "యాతవ్యపార్ష్ణిగ్రాహాది । మాలాయా మధికద్యుతిః । ఏకార్థతన్తు ప్రోతాయాం । నాయకో నాయకాయతే" (శిశు. ౨ స. ౯3 శ్లో) ఇందును 'నాయకాయతే' అనెడి యాచారార్థ క్యజ్జుచే నుపమను గ్రహింపకతీరదు. ఏకార్థతన్తు ప్రోతాయా మ్మనుదానిచే మాలికయందే గ్రుచ్చఁబడుట సరియగుటు గాన రూపకమున కనుకూలత గలదు. కాన నిందును రూపకోపమసంకరము చెప్పఁదగియున్నది. ద్వాదశరాజమండల మనెడి మాలికయందు విజిగీషువు నాయకమణివంటివాఁ డని తాత్పర్యము. "ఏకార్థతన్త్వి త్యత్ర రూపకత్వే అధిష్ఠాన తిరోధానేన ఆరోప్యమాణ తన్తుత్వస్యైవ ఉపోద్బలకత్వా త్ప్రోతత్వసిద్ధిః. తద్బలాదేవ పార్ష్ణిగ్రాహాది మాలాయామి త్యత్రాపి రూపకమేవ.నాయాకాయత ఇత్యత్ర తూపమైవ.అన్యథానుశాసనవిరోధాత్." (అహో. ౨౨౧ పు). (సి. కౌ. క్యజ్విధి ౨౬౮౨ సూ). ఇట్టియెడల నరసింహసంకర మనఁదగు నని విన్నకోట పెద్దన వచించెను. "నరసింహసంకరము,.........ను. పనితో దగ్రుఁడు విశ్వనాథుఁ డనిలోఁ బర్జన్యుచందంబునన్ । గనుపట్టున్ బటుహారవంబు మొరయం గర్జోపమానోద్ధతిన్ । దనరించున్ రుధిరాపగా నికరముం దదోర్ధ్యథబాహాభ్రము । ఘనకోదండపయోధర ప్రవిగళత్పాటావళీవర్షముల్" (కావ్యాల. ౬ ఉల్లా. ౧౦ ప) రూపకోపమాసంకరము.

అనుబంధము. విస్తర III ౨౬౮ IV విపః—ఈక్రింద నుదాహరింపఁబడు యాతవ్యేత్యాది శ్లోకమందువలెనే యిందును నుపమారూపక సంకరమును మల్లినాథుఁడు వ్రాయకుండుట సరికాదని యహోబలపతి చర్చించెను (అహో. ౨౨౧ పు).

ఇట్టియెడల శబ్దసాధర్మ్యమేకాని యర్థసాధర్మ్యము లేమింజేసి సాధారణధర్మప్రయోగము లేదనియే తలంచి యుపమిత సమాసము చేయనగునని వైయాకరణులు చెప్పుచున్నారు—"సాధారణధర్మస్యానుగామిత్వ మేవేతిచుతే, నాత్ర విశేషణ స్యానుగామిత్వమ్. ఏకత్ర లఙ్ఘనం జలపూరణే నాక్రమణమ్. అన్యత్ర విజయ ఇత్యాద్యర్థభేదస్య విద్యమానత్వాత్. అత ఏవ భాష్యాబ్ధిః క్వాతిగమ్భీరః, క్వచాల్పవిషయా మతిరితి కైటోక్తా ఏకత్ర గాంభీర్యం దుష్ప్రవేశత్వమ్, అన్యత్ర దుర్విజ్ఞేయత్వమితి నానుగామిత్వ మిత్యభియుక్తై రుక్తమ్. మనోరమాయాంతు 'అత్ర గామ్భీర్యేణ సాదృశ్యం న వివక్షితం. కింతు వితతమురవగాహ త్వాదినా, తస్య ప్రయోగోనా స్త్యేవేతి సమాసో నిర్బాధ ఏవేత్యుక్తమ్. అత్రేత్య శబ్దమాత్రం సాధర్మ్య మిహాపి సంభవతీత్యాలంకారికమతమ్..............."
(అహో ౨౨౧ పు.).

దములగుచుఁ ద్విపదతత్పురుషములనుపేర దీనికి (మయూరవ్యంసకాదిశాస్త్రమునకు) లక్ష్యములగుచున్నవి. "న బ్రాహ్మణోఽబ్రాహ్మణః" (బ్రాహ్మణుఁడు కానివాఁడు.) 'న అశ్వః=అనశ్వః'=అశ్వము కానిది. ఇత్యాదులు నఞ్తత్పురుషములు "అతి క్రాన్తో మాలా మతి మాలః" మాల నతిక్రమించినవాఁడు. మున్నగునవియు (పూర్వపదార్థ ప్రధాన తత్పురుషములు) "ప్రగతః ఆచార్యః=ప్రాచార్యః" (ప్రాదిసమాసములు) మున్నగునవియుఁ (కుగతిప్రాదయః. సి-కౌ. ౭౬౧సూ.) దత్పురుషభేదములే. "పుంవత్కర్మ ధారయజాతీయదేశీయేషు (౬-3 ౪౨) కర్మధారయే జాతీయదేశీయయోశ్చ పరతః భాషితపుంస్కాత్పరః ఊఙభావోయస్మిం స్తథా భూతం పూర్వం పుంవత్ ...... మహానవమీ (మహతీ నవమీ) కృష్ణచతుర్దశీ (కృష్ణాచ సా చతుర్దశీ)." (సి. కౌ. ౭౪౬) ఇత్యాదిసూత్రములచొప్పునఁ గర్మధారయమునఁ బుంవద్భావమగును. మహచ్ఛబ్దతకారమునకు 'ఆ'కారాదేశ మగును.

భాషితపుంస్క మనఁగాఁ బున్నపుంసకత్వములందుఁగాని పుంస్త్రీత్వములందుఁ గాని (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకము) యర్థభేదములేక వర్తించునది. (౨౬౮ IV. బహువ్రీహి). ఉదా:—"శుక్లః పురుషః - శుక్లాస్త్రీ, మృదుః పురుషః - మృదు వస్త్రమ్." ఇట్లు శుక్ల - మృదు ప్రభృతిశబ్దములు భాషితపుంస్కములు. 'శుక్లాచ సా తనుశ్చ = శుక్లతనుః. (శుక్లయగు తనువు = శుక్లతనువు) ఇందు స్త్రీలింగశుక్లా శబ్దము పుంలింగమువంటిరూపముతో నిల్చెను. ఇట్లె పైనుదాహరించిన "కృష్ణ చతుర్దశీ - మహానవమీ" అనుస్థలములందును బుంవద్భావము నరయునది. ఊఙన్తమునకుఁ బుంవద్భావము రాదు. ఉదా:—"వామోరూభార్యః"=వామోరు వగు ననఁగా రమ్యమగు "ఊరు" వనఁగాఁ దొడగలభార్యగలవాఁడు=వామోరూ భార్యుఁడు. మె. "రాజాహస్సఖిభ్య ష్టచ్ (౫-౪-౯౧) ఏతదన్తాత్ తత్పురుషాట్టచ్ స్యాత్ - పరమరాజః - అతిరాజః - కృష్ణసఖః (సి. కౌ. ౭౭౭ సూ.)" ఇత్యాది విధులచొప్పునఁ దత్పురుషసమాసమున ననఁగాఁ దత్పురుష కర్మధారయ ద్విగువుల ననేకములగు సమాసాన్తప్రత్యయములు మున్నగునవి వచ్చును. విస్తరభీతిని వివరింపలేదు.

కల్ప. ౨౬౭ V విష:—ద్విగుసమాసము:—సమానాధికరణతత్పురుషసమాసములలో సంఖ్యావాచక పూర్వపదకసమాసములు ద్విగుసమాసములు. ౧-తద్ధితార్థ ద్విగువు. ౨-ఉత్తరపదద్విగువు. 3-సమాహారద్విగువు.

"సంఖ్యాపూర్వోద్విగుః.(౨-౧-౫౨)తద్ధితార్థ (౭౨౭ సూ.) ఇత్యత్రోక్తః త్రివిధః సంఖ్యాపూర్వో ద్విగుః స్యాత్." "బాలమః—తద్ధితార్థే విషయే, ఉత్తరపదేచ

పరతః, సమాహారేచ వాచ్యే ఇత్యేవం త్రిప్రకారో యః సంఖ్యాపూర్వః సమాస ఉక్తః స ద్విగురితియావత్."(సి. కౌ. ౭౩౦సూ.) "తద్ధితార్థోత్తరపదసమాహారేచ" (౨-౧-౫౧) అనుసూత్రమునఁ,(సి. కౌ. ౭౨౮ సూ.) దద్ధిత ప్రత్యయార్థము విషయమగునపుడును నుత్తరపదము పరమగునపుడును సమాహారమందును (సమూహాము-మొత్తము) దిగ్వాచక సంఖ్యావాచకములు సమానాధికరణపదముతో సమసించునని చెప్పఁబడెను. అట్టి మూఁడువిధముల స్థలములందలి సంఖ్యాపూర్వపదస్థలములు ద్విగుసంజ్ఞగలవని యర్థము. ఉదా:—"పఞ్చభి ర్గోభిః క్రీతః = పఞ్చగుః." ఇది తద్ధితార్థద్విగువు, ఇందు "క్రీతః"అనునర్థమును ద్విగుసమాసము చెప్పుచున్నది గానఁ దద్ధితప్రత్యయము నిల్వలేదు. (ఉక్తార్థానా మప్రయోగః). ఇంక నుత్తరపదపరక ద్విగువు:—"పంచ గావో ధనం యస్యేతి త్రిపదే బహువ్రీహౌ అవాన్తరతత్పురుషస్య వికల్పే ప్రాప్తే - 'ద్వన్ద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్యసమాసవచనమ్' (వార్తి. ౧౨౮౭)........పఞ్చగవధనః" = పంచగవధనుఁడు = ఐదుగోవులు ధనముగాఁ గలవాఁడు. ఈబహువ్రీహిలోని 'పంచగవమ్' అనునది తత్పురుషము. మహావిభాషచే నట్టితత్పురుషమునకు వైకల్పికత్వము కల్గుచుండఁగాఁ బైవార్తికము చెప్పిన నిత్యత గల్గినది. కాఁగా నట్టి యుత్తరపదపరకము సమాస ముత్తరపద పరద్విగువున కుదాహరణమగుచున్నది. సమాహారద్విగువునకు:—"పఞ్చానాంగవాం సమాహారః = పఞ్చగవమ్ = అయిదుగోవుల మొత్తమని యర్థము. "ద్విగురేకవచనమ్. (౨-౪-౧) ద్విగ్వర్థః సమాహారః ఏకవత్ స్యాత్" (సి. కౌ. ౭౩౧ సూ.). "స నపుంసకమ్. (౨-౪-౧౭) సమాహారే ద్విగు ర్ద్వన్ద్వశ్చ నపుంసకంస్యాత్. పరవల్లిఙ్గాపవాదః - పఞ్చగవమ్........" (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.) అనుసూత్రముల చెప్పిన సమాహారద్విగువు నపుంసకము నేకవచనాన్తము నగును. (విస్తర I) పఞ్చగవము=అయిదుగోవుల సమూహము. "అకారాన్తోత్తరపదో ద్విగుః స్త్రియామిష్టః" (వార్తి. ౧౫౫౬ ౮౨౧ సూ.) ద్విగువులోని యుత్తరపదము 'అ'కారాంత మగునపుడాద్విగువు స్త్రీలింగమగును. "ద్విగోః. (౪-౧-౨౧) అదన్తా ద్విగోర్ఙీప్ స్యాత్" (సి. కౌ. ౪౭౧ సూ.). స్త్రీత్వమునం దదంతద్విగువునకు ఙీప్ప్రత్యయము

విస్తర. I ౬౬౮ V విష:—ఆంధ్రలాక్షణికులు పైమూఁడువిధములలోఁ జేరనిచోటులందును సంఖ్యాపూర్వపదకర్మధారయమును (ముల్లోకములు) సంఖ్యాపూర్వపదమధ్యమపదలోపిసమాసములను సైతము (ముప్పది) ద్విగువులని వ్యవహరింతురు. (విష. ౭౮౩) "ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు । ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే । మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యాత్" (అథర్వణుఁడు). (చూ. ౭౮౪ విష).

వచ్చును. "త్రయాణాం లోకానాం సమాహారః త్రిలోకీ"=త్రిలోకములు "పఞ్చా నాం నలానాం సమాహారః=పఞ్చ+నల = పఞ్చనలీ" "పాత్రాద్యన్తస్య న" (వా_ర్తి. ౧౫౫౯. సూ. ౮౨౧.). "బాలమః—పాత్రాదిర్గణః-తద న్తస్య సమాహారద్విగోః న స్త్రీత్వమితి వక్తవ్య మిత్యర్థః" (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.). పాత్రాదులగు 'అ'కారాంత శబ్దము లుత్తరపదములగునపు డాద్విగువు స్త్రీలింగము కాదు. ఇంక నపుంసక మే యగును. ఉదా:—ద్విపాత్రము - త్రిపాత్రము - త్రిభువనము. మొ.

పయిరీతిని ముత్త్రివిధములగు స్థలములందే ద్విగుసమాస మంగీకరింపఁబడుట చేత చతుర్వర్గములు - త్రిపురుషులు - త్రిలోకములు - పంచపాండవులు - శతాబ్ద ములు మున్నగునవి ద్విగువులు కానేరవు. అయ్యవి తత్పురుష భేదములె (కర్మధార యములె) యనవలయును. (విస్తర. II)

విస్తర. II ౨౬౮ V విష:—చతుర్వర్గములు మున్నగు సమాసములె యసాధువులని కొందఱ యాశయము. 'తద్ధితార్థో త్తరపద సమాహారేచ' (సి. కౌ. ౭౨౮ సూ.) అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన మూఁడువిధములలోను బయివాని సమాస మేదియుఁ గాకుండుటచేత వానిద్విగుసమాసమునకే సాధుత్వము లేదని వారి యాశయము. "దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్. (౨-౧-౫౦)" "బాలమః—దిక్సంఖ్యే సమానాధికరణేన సుబన్తేన సమస్యేతే స తత్పురుష ఇత్యర్థః" (సి.కౌ.౭౨౭ సూ.). అనుచొప్పున దిగ్వాచకములు సంఖ్యావాచకములును సంజ్ఞావాచిత్వమందే సమా నాధికరణమగు సుబంతముతో సమసించునని చెప్పఁబడుటచేత నవి "సప్తర్షయః = సప్తర్షులు" అనుదానివలెనే సంజ్ఞావాచకములె యనఁదగును. (చతుర్వర్గములు = కృత త్రేతా ద్వాపర కలియుగములకే సంజ్ఞ). కాన వానిసమాసము సాధువనఁ దగును. చతుశ్శ్రుతులు నేరకయున్నవి నాకు శక్యమే (నిర్వ. ౧ ఆ. ౧౮ ప.) మ.........వినరు నెవ్వారుం ద్రిలోకంబులన్. (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౬౨.) 'చ. కొను మిదె నీమనఃప్రియుని గోమలి వీఁడు చతుశ్శతాబ్దముల్ । మను నిటమీఁద...... (ఆర. 2 ఆ. ౨౫౧.) 'చతుశ్శతాబ్దముల్' అనునది తక్కినవానివలె సంజ్ఞావాచి కాదనక తీరదు. కాన నిట "చతుశ్శతసంఖ్యాః అబ్దాః" అనురీతి విగ్రహముగల యుత్తరపదలోప మనఁదగును. (చూడు. విస్తర II ౨౯ IV విష.) (౨౬౮ IV విష.) "షోడశపదార్థానా మిత్యత్రతు షోడశసంఖ్యాకాః పదార్థా ఇతి మధ్యమ పదలోపీ సమాసః" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఇంకఁ బాత్రాదుల లోనిదగు 'త్రిభువనమ్' అనుదానికి "త్రిభువనీ" అనురూప మెట్లు సిద్ధించునని యాలోచింపవలసియున్నది. చ........కలితప్రభవస్థితి సంహృతిక్రియా । నిరతి,

ఇవి సంజ్ఞావాచకములు కావు గాన "దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్" (౨-౧-౫౦) సి. కౌ. ౭౨౭ సూ.) అనుసూత్రముచేఁ గర్మధారయములు కానేరవనియు "త్రిసంఖ్యాకాః లోకాః త్రిలోకాః" అనురీతిని మధ్యమపదలోప సమాసము నంగీకరింపనగుననియుఁ బ్రామాణికుల యాశయము. "త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞాత్వాత్ త్ర్యవయవో లోకః ఇతి మధ్యమపదలోపీ సమాసః" (సి. కౌ. ౭౨౭ సూ. బాలమ. వ్యాఖ్య.) ఇట్లె 'శతాబ్దములు - శతాబ్దము' అనురూపములును సాధువు లగుచున్నవి. "శతసంఖ్యాకాః అబ్దాః శతాబ్దాః = (శతాబ్దములు) శతావయవో అబ్దః శతాబ్దః = (శతాబ్దము)" దీనివలన 'శతాబ్ది' అనుసమాహారద్విగ్వర్థము నిర్వహింపఁబడుచున్నది. "దిక్సంఖ్యే సంజ్ఞాయామ్" అనుసూత్రముచేఁ కర్మధారయసమాసము రాఁగా "త్రయశ్చ తే లోకాశ్చ। త్రిలోకాః-(త్రిలోకములు)...... అనురీతిని నీశబ్దములు పాణినీయముచేతనే సాధితములైనవి" అనెడి బ్ర॥ శ్రీ. పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారి వ్రాఁత పైసందర్భమునుబట్టి సరికాదనుట స్పష్టము (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము, ౪౧ పు.).

కల్ప. ౨౬౮ VI. విష. బహువ్రీహిసమాసము:—సమానాధికరణములగు పదముల కన్యపదార్థ బోధకత్వముఁ గల్గునది బహువ్రీహిసమాసము. ఉదా:— "పీతమ్+అమ్బరమ్+యస్య సః=పీతామ్బరః" = (పీతాంబరుఁడు - పచ్చనివస్త్రముగలవాఁడు. ఇది తద్గుణసంవిజ్ఞానబహువ్రీహి యనఁబడును. పీతాంబరుఁడు వచ్చెననుచోఁ బీతాంబరునితో నంబరము సంయుతము వచ్చును. "దృష్టః సాగరో యేనసః= దృష్టసాగరః" = దృష్టసాగరుఁడు = చూడఁబడిన సాగరముగలవాఁడు. ఇది యతద్గుణసంవిజ్ఞాన బహువ్రీహి యనఁబడును. దృష్టసాగరుఁడువచ్చె ననుచో దృష్టసాగరుఁడు మాత్రమె వచ్చును, సాగరము రానేరదుగదా, బహువ్రీహిసమాసము సమానాధికరణములగు ప్రథమాంతములకే కల్గును. అయ్యది ప్రథమేతరమగు ద్వితీయాదులయర్థమును జెందుచుండును. ద్విపదబహువ్రీహి బహుపదబహు

వివర్తితత్రిభువనీ మహనీయుని, దైత్యమర్ది........(శల్య. ౧ ఆ. ౨౬౫).
స్రగ్ధర. భువనీ చక్రాచలేంద్రాంబుధి కుహరదిశాపూర్ణమై.........(భేరీరవ) (నన్నె: కు. ౧౧ ఆ. ౬౩౩). ఇట్లు భువనీశబ్దము వెలయుచుండుటచేత "తిస్రః భువన్యః = త్రిభువన్యః - తాసు మహనీయః." అనురీతి నర్థము చేయనగును.
మ. ధరణీనాథ.........ఈ। యరదం బెక్కి వధింపు మీవును మదీయస్ఫారసారథ్యని। ర్భరభంగిన్ దశకంధరుం ద్రిభువనీభంగోన్నమత్కంధరున్. (ఆర. ౭ ఆ. ౧౪౭ ప.)

వ్రీహియు నుండును. ఉదా:—“ఆరూఢో వానరో యం సః = ఆరూఢవానరో వృక్షః.” (వానరము దేని నధిరోహించెనో యది యనఁగా నట్టివృక్షము “ఆరూఢ వానరము” అనిపించుకొనును. ఇట్లే తృతీయార్థమునందు;—“ఊఢో రథో యేన సః = ఊఢరథః = ”(ఊఢరథము వృషభము). దేనిచే రథము వహింపఁబడెనో యది యూఢరథ మనిపించుకొనును. ఇట్లు ద్వితీయాదివిభక్త్యన్తాన్యపదార్థముల బహు వ్రీహులు సంభవించునని పాణినీయుల యాశయము. కాని ప్రథమావిభక్త్యర్థ మందును బహువ్రీహిగలదని ముగ్ధబోధవ్యాకరణాశయము. “ద్వితీయాన్తాద్యన్య పదార్థా బహువ్రీహాయ ఇతి సర్వే మన్యన్తే. స్వమతేతు ప్రథమాన్తాన్యపదార్థోపి, యథా సహ మాత్రా వర్తతే యోఽసౌ = సమాతృకః = (ఎవఁడు తల్లితోఁ గలసి యున్నాఁడో వాఁడు సమాతృకుఁడని పించుకొనును) ఏవం సపుత్రకః - సనా మకః” (ముగ్ధ. 3౨౮. దుర్గా. వ్యాఖ్య). పాణినీయులమతమున వ్యధికరణ పద బహువ్రీహి సమ్మతముకాదు. “సమానాధికరణానాం బహువ్రీహి ర్వక్తవ్యః. కింప్ర యోజనమ్. వ్యధికరణానాం మాభూదితి. పఞ్చభిః భుక్త మస్యేతి” (మహా భాష్యము. ౨. అ. ౨. పా. ౨. ఆహ్ని. ౪౫౦. పు.) . ‘సప్తమీ విశే షణే బహువ్రీహౌ’ (౨. ౨. 3౫). “సప్తమ్యన్తం విశేషణంచ బహువ్రీహౌ పూర్వం ప్రయోజ్యమ్. కణ్ఠేకాలః, అతఏవ జ్ఞాపకా ద్వ్యధికరణపదో బహువ్రీహిః” (‘సి. కౌ. ౮౭౭. సూ), అను దీక్షితులవారివృత్తిచొప్పున వ్యధికరణపదబహు వ్రీహి పాణినీయసమ్మతమే కాదా యని శంకింపరాదు. “సప్తమ్యుపమాన పూర్వ పద స్యోత్తరపదలోపశ్చ. సప్తమ్యన్తం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాన్తరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతీత్యర్థః. కణ్ఠేస్థః కాలః యస్య సః కణ్ఠేకాలః. ఉష్ట్రముఖమివ ముఖం యస్య సః ఉష్ట్రముఖః.....” (౨. అ. ౨ పా. ౨. ఆహ్ని. ౪౫౦. పు. ప్రదీపోద్ద్యోతసహిత మహాభాష్యము). (బాలమనోరమాసహిత. సి.కౌ. అనేక మన్యపదార్థే. (౨. ౨. ౨౮.) పుట. ౮30.|సూత్రమునొద్ద). అనుచొప్పునఁ బాణినీయు లట్టియెడల సామానాధికరణ్యమునే సంపాదించుచున్నారు. “యద్యపి కణ్ఠేస్థశబ్దః ప్రథమాన్త ఏవాత్ర బహువ్రీహౌ పూర్వపదమ్. తస్య కాలశబ్దేన సామానాధికరణ్య మస్త్యేవేతి (విస్తర I) కథం సప్తమీగ్రహణం వ్యధికరణపద బహువ్రీహి జ్ఞాపకమ్. కించ విశేషణాత్పూ ర్వనిపాతసిద్ధే కిం వా సప్తమీగ్రహణేన.”

విస్తర. I. ౨౬౮. VI విష:—ఇట్టిస్థితిలో బ్రహ్మశ్రీ పోతుకుచ్చి సుబ్రహ్మణ్య శాస్త్రులుగారు “మనుమార్గః” అనునది..........‘ఉష్ట్రముఖః’ అనుదానివలె సమానాధికరణబహువ్రీహిగానే సాధితమైనది. దీనిని శ్రీశాస్త్రిగారు వ్యధికరణ

(బాలమ. సి. కౌ. ౭౮౭. సూ. వ్యా.). పయిరీతిని వ్యధికరణబహువ్రీహి నంగీకరింప నక్కఱలేకున్నను పాణిన్యాచార్యసూత్రములోని సప్తమీ గ్రహణము వ్యర్థము కావలసివచ్చు ననుభీతిచేతఁ బాణినీయవ్యాఖ్యాతలు వ్యధికరణబహువ్రీహినిసయిత మంగీకరించిరి. పాణినిమునిసూత్రములోని సప్తమీశబ్దము సప్తమ్యంత బహువ్రీహి యనుట ప్రమాదము. వ్యధికరణబహువ్రీహులు కంఠేకాలాదులు." (పాణినీయము, కావ్యవాఙ్మయము ౩౯. పుట). అని యెట్లు వ్రాయఁగడంగిరో తెలియకున్నది. వెనుక నుదాహరించిన మహాభాష్యోదాహరణములనుబట్టి "ఉష్ట్రముఖః" అనుదానివలెనె "కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యసః కణ్ఠేకాలః" అనునదియు సమానాధికరణబహువ్రీహియనుటలో విరోధమేమియుఁ గన్పట్టదు. ఇట్లు "సప్తమీ విశేషణే బహువ్రీహౌ" అను పాణినిసూత్రములో సప్తమీ గ్రహణమున సప్తమ్యంతపద ఘటితోపపదసమాసమునకే పూర్వనిపాతము విధింపఁబడెనని గ్రహింపవచ్చును. వ్యధికరణబహువ్రీహి జ్ఞాపిత మగుచున్నదని వ్యాఖ్యాతలు వ్రాసిరేకాని మునిత్రయమువారు వచింపలేదు. ఇట్లె "ప్రహరణార్థేభ్యః పరే నిష్ఠాసప్తమ్యౌ" (వార్తి. ౧౪౨౫). "(వాహితాగ్న్యాదిషు." (౨. ౨. ౩౭) అను సి. కౌ. ౮౦౦. సూత్రమునొద్దది). మున్నగుస్థలములందును "దణ్డః పాణిగతః యస్యసః దణ్డపాణిః" అనురీతిని విగ్రహము నంగీకరించి సామానాధికరణ్యమును సంపాదింపనగును. ఇట్టి వానినిబట్టి సప్తమ్యంతపదఘటితోపపదసమాసమునకుఁ బరనిపాతము జ్ఞాపితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేయవలసియుండును. ఇట్టిస్థితిలో వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతముకాదని నేను వ్రాయుటలో (చిం. వి. ప. ౧౧౫. పు. ౮౧. విష). నేమి విరోధ మున్నదో తెలియకున్నది.

ఇట్లగుటచేత నీక్రిందిరీతిని వ్రాసిన శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగారివాక్యములు సరికావని గ్రహింపవలెను. "శ్రీశాస్త్రిగారియాశయ మేమో నాకుఁ దెలియదు. పాణినీయానుశాసకులగు మఁగ్గురు మహర్షులును నేకకంఠముగా వ్యధికరణబహువ్రీహి పాణినీయసమ్మతమని చెప్పియున్నారు." (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము. ౩౭ పుట.) మహాభాష్యకర్త సామానాధికరణ్యమును జూపుచు వివరించిన "సప్తమ్యుపమాన పూర్వపద స్యోత్తరపదలోపశ్చ" "సప్తమ్యన్తం ఉపమానంచ యస్య తస్య పదాన్తరేణ సమాసః ఉత్తరపదలోపశ్చ భవతీత్యర్థః. కణ్ఠేస్థః కాలో యస్యసః కణ్ఠే కాలః........"(మహాభాష్యము. ౨ అ. ౨ పా ౨ ఆహ్ని. ౪౫౦ పుట. ప్రదీపోద్ద్యోతసహితమహాభాష్యపుస్తకము.) అనుభాష్యపంక్తులను గొంత మార్చి స్వవాదానుకూలము లనుకొనుచు సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రులుగా రుదాహరించుట వింతగ నున్నది. వీరి మఱికొన్ని యపసిద్ధాంతములు:—

"త్రిలోకీ - త్రిలోకాః - త్రిభువనమ్ - త్రిభువనీ - త్రిభువనాని" ఇవెల్ల మహాకవిప్రయుక్తములగునపుడు పాణినీయసూత్రములతో సమర్థించుటకంటె యిట్టివెల్ల సంజ్ఞావాచకములని బ్రహ్మశ్రీ. సుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు ధారాళముగా వచించిరి. (పాణినీయము - కావ్యవాఙ్మయము ౪౦ పు.) "త్రిలోకశబ్దస్య అసంజ్ఞాత్వాత్" (బాలమ. వ్యా. సి. కౌ. ౭౨౭ సూ.) అని వాసుదేవదీక్షితులవారు చెప్పిరి. (చూ-విస్తర II ౨౬౮ V విష.) సామాన్యధర్మప్రయోగమునందును నుపమిత సమాసములు మహాకవిప్రయుక్తము లుండుటయు, నపాణినీయములగు కుంభస్తనములు మున్నగు నుపమానపూర్వపదకర్మధారయములు మహాకవిప్రయుక్తములగుటయు నీవఱకుఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. (౨౬౮ IV విష. విస్తర II. III). శ్రీసుబ్రహ్మణ్యశాస్త్రిగారు స్వవాదానుకూల్యమునకంటె వింతవింతలు వ్రాసిరి: కావ్యకర్తలు ప్రమాదపడినపుడు శాస్త్రకర్తలు గౌరవార్థమై వానిని ఛాందసములు నార్షములు నని చెప్పుదురఁట! మహాకవిప్రయోగములను బ్రయోగశరణులగు వైయాకరణులు దప్పులని చెప్పుట యెట్లు పొసఁగును? (పాణి. కావ్య. ౬౮-౯౦-౯౧ పు.)

పాణినీయమునకు మంచివ్యాఖ్యలు పుట్టనికాలపుఁబ్రాచీనమహాకవులు సాధువులనుకొని కొన్నియపప్రయోగములను జేసిరఁట!(పాణి.కావ్య.౪౬-౫౭ పుట.)సూత్రములను గల్పించి పిత్తులగు ప్రత్యయములను విధించి గాత్రనేత్రాదిశబ్దములను సాధించికొన్నచో జీష్ప్రత్యయము సుప్రాపమగునఁట! (పాణి. కావ్య. ౫౦-౫౧ పుటలు.) ఒక్కొక్కవ్యాఖ్యాత యొక్కొక్కరీతి సూత్రములను సమన్వయించునపుడందు దేనిచేతఁ బ్రయోగము సరిపడినను సరిపడిన దనుకొననగునఁట! అందేదియు శాస్త్రవిరుద్ధ మనరాదఁట! దేనిచేఁ గుదిరినప్రయోగమును దాని చే సాధించుకొనవలసినదే. (పాణి. కావ్య. ౪౭ పుట.) పాణిని సంయోగోపధములకు జీష్ప్రత్యయము రాదని చెప్పి యైదిటికిమాత్రము వచ్చు ననెను. (కుష్ఠ. జఙ్ఘా. దన్త. కర్ణ. శృఙ్గ). కాత్యాయనుఁడు పుచ్ఛశబ్దమునకును వచ్చు ననెను. ఇంకను "అఙ్గ - ఆన్త్ర - నేత్ర - గాత్ర - కణ్ఠ" అనునవి కొఅవడినవి. పైరీతిని పాణినిచెప్పని యాఱిటిని జేర్కొనునపుడు త్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పి పుచ్ఛశబ్దమును నేను జేర్కొనఁగా "పుచ్ఛాచ్చ" అనునది వార్తికమని తెలియక వ్రాసినట్లుగ నిరసించిరి. అది కాశికాకారునిసూత్రమనియొ నేను దలంచియున్నచో దానిని గాశికావాక్యములఁ జేర్పక వేఱుపంక్తిలోఁ ద్యాజ్యచిహ్నములనడుమ నిల్పుదునా? (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ పుట.) పాణినిసూత్రములు కానివాని నచటఁ బ్రదర్శించుటయే యచటి నాయుద్దేశము.

"ఫుపుతిత్రీయిఉపిషతి. (ముగ్ధ. ౮౫౯ సూ.) యనుదానివంటి ప్రయోగములు లేవనుట యెట్లు? ఎచటం బ్రయోగింపంబడెనో? చూచితిరా? సర్వవేద పారిషదం హీదం శాస్త్రమ్.........సప్తద్వీపా వసుమతీ. త్రయో లోకాః, వాకో వాక్య మితిహాసః పురాణం వైద్యకమ్మని మహాభాష్యకర్త శాస్త్రమునకు విషయమును జూపెను. ఈనాఁడు వైదికవాఙ్మయమున బాహ్వృచాదులలో నొక్కశాఖయైనను లభింపకున్నది. లౌకికవాఙ్మయమున నైనను సప్తద్వీపా వసుమతీ యని యతం డుదాహరించెను. సప్తద్వీపములలోని భాషమాట యటుండ సప్తద్వీపములలోని యొక్క ద్వీపమునైనను శ్రీశాస్త్రిగారు చూడలేదు. (వీరి యీ యభిప్రాయమును బట్టి పాణినీయసాధితశబ్దములను దెలిసికొనవలెనన్న దేశాంతరములను ద్వీపాంతరములను దిరుగుటయే కాక స్వర్గమునకుఁ బోవలయునని పర్యవసిత మగుచున్నది. అట్టి పండితుఁడు దుర్లభుఁడుగదా.) తుద కిప్పటికి సంస్కృతమునకుఁ బేరువడియున్న నేపాళకాశ్మీరాదిదేశములనైన వీరు చూచియుండరే. ఏయే దేశమున నెట్టిశబ్దము లెట్టివ్యవహారమునఁ గలవో? ఎంత వాఙ్మయ మెక్కడ నెక్కడ దిగఁబడియున్నదో? శిథిలమైపోయిన వాఙ్మయ మెంతకలదో వీరి కెట్లు తెలియును?......" (పాణి. కావ్య. ౧౩౦ పు.) అని వ్రాసిరి. ఇంకఁ బాణినీయసాధితరూపములకుఁ బెక్కిటికిఁ బ్రయోగములు లేవనుట తప్పుకాదా? ఇంక "మేకాధీశా శబ్దార్థ శతకోటి"లోని ప్రయోగములవిషయమున నయిత మప్రయుక్తతా శంకాంకూరమునకైనఁ బ్రసక్తి యుండఁబోదు. దానిరీతి దిఙ్మాత్రముగఁ జూపెదను. "ధీశాః = అనుభవబుద్ధిమన్తః - వ్యా. లోమాదిత్వాత్ 'శ' ప్రత్యయః" (3 పుట.) "మూ. మేకాధీశా మేకాధీశా - పదచ్ఛేదము:—మేకా-ధీశాః, మేకాధీశ—ఆ. (మేకా ధీశేత్యస్య తన్త్రేణ ఆవృత్తిః). వ్యా. హేమేకాధీశ = మేకావంశాధినాథ, ఆ = ఆనన్దః - ధీశాః = ధీశా ఇతి విభక్తిః, మేకా = పఞ్చమీవిభక్తిః, అనుపదం వ్యాఖ్యాత మేతత్:—మశ్చ+ అశ్చ+ఈశ్చ = మయః, మడాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్ప్రత్యయాః; తే, ఏ = అజ్గణే, యస్యాస్సా = మేకా = మడాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్ప్రత్యయ పురస్సరా, మ+సు, అ+సు, ఈ+సు, ఇత్యలౌకికే విగ్రహే సుపోలుకి, మే ఇతి జాతే తతః, మే+జస్, అ+జీ ఇతిస్థితే సుపోలుకి పూర్వరూపే శేషా ద్విభాషేతి కప్ - టాపి సుప్రత్యయే లుకిచ - మేకా ఇతి రూపనిష్పత్తిః - యద్యప్యత్ర మడాగమ డట్ ప్రత్యయ జీప్రత్యయ పురస్సరత్వం పఞ్చమీవిభక్తౌ నాస్తి. పరం తు పఞ్చమీ విభక్తిప్రతిపాదకపఞ్చమీపదే వర్తతే. తథాపి ద్విరేఫో భ్రమర ఇతివత్ లక్షితలక్షణయా పఞ్చమీపదప్రతిపాదక మేకాపదేన పఞ్చమీవిభక్తి ర్లక్ష్యతే.ఏవంచ ధీశానాం =

పదఘటితోపపదసమాసపదపరమని వారేల తలంపరైరో తెలియకున్నది. పయిరీతిని వ్యధికరణబహువ్రీహి నంగీకరించుపక్షమునఁ బ్రథమాంతములకే బహువ్రీహియను తమసిద్ధాంతమును బాణినీయులు విడిచికొనవలసినదే. ఇంతమాత్రమే కాదు. వెనుక నుదాహరించినరీతినున్న "సమానాధికరణానాం బహువ్రీహిర్వక్తవ్యః. కిం ప్రయోజనమ్. వ్యధికరణానాం మా భూదితి" (౨. అ. ౧. పా. ౨. ఆహ్ని. ౪౫౦. పుటం. ప్రదీపోద్ద్యోతసహిత మహాభాష్య పుస్తకము). అను మహాభాష్యసిద్ధాంతమును సైతము విడిచికొనవలసినదే. ఈ క్రిందిరీతిని బాలమనోరమావ్యాఖ్యాత వ్రాసెను. "తథాపి 'స్థ' పద మనాదృత్య కణ్ఠే ఇత్యస్యాధికరణత్వం. తస్యచ కాలరూపే ఉత్తరపదార్థే ఉపసంక్రమః. తదా కణ్ఠే ఇత్యస్య అప్రథమాన్తత్వాత్ బహువ్రీహేరప్రసక్తేః తత్ర సప్తమ్యన్తస్య పూర్వనిపాతవిధి రభిత్తిచిత్రాయితః స్యాత్. తతశ్చ సప్తమీ గ్రహణాత్ అప్రథమాన్తోపి బహువ్రీహిః క్వచిదస్తీతి విజ్ఞాయతే ఇతి యోజ్యమ్. తేన సచ్ఛాస్త్రజన్మాహి వివేకలాభః ఇత్యాది సిద్ధమ్" (బాలమ. సి. కౌ. ౪౯౪. సూ. వ్యాఖ్య). "సచ్ఛాస్త్రజన్మాహి వివేకలాభః" అనుచో సైతము "సచ్ఛాస్త్రగతమగు జన్మముగలది," అనురీతిని సామానాధికరణ్యము సుఘటమే యగుచున్నది.

బహువ్రీహిసమాసమునందు భాషితపుంస్కములకుఁ (విశేష్యనిఘ్నశబ్దములకు)బుంవద్భావము వచ్చును. "స్త్రియాః పుంవ ద్భాషితపుంస్కా దనూఙ్ సమానాధికరణే స్త్రియా మపూరణీ ప్రియాదిషు. (౬-3-3౪) తుల్యే ప్రవృత్తినిమిత్తే యదుక్త పుంస్కం తస్మా త్పరః ఊఙోఽభావో యత్ర తథా భూతస్య స్త్రీవాచకస్య పుంవాచకస్యేవ రూపం స్యాత్ సమానాధికరణే స్త్రీలిఙ్గే ఉత్తరపదే. న తు పూరణ్యాం ప్రియాదౌ చ పరతః" (సి. కౌ. ౮3౧ సూ.) స్త్రీత్వమందును పుంస్త్వమందును దుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకమగునది (విశేష్యనిఘ్నము) భాషితపుంస్కమనఁబడును. (చూ. కర్మధా.) ఏయర్థమునఁ బురుషుఁడు చెప్పఁబడునో యాయర్థము

పణ్డితానామ్, అః = భావః = ధీశాః = పాణ్డిత్యమ్, అకారః ప్రశ్లిష్యతే - తస్మాత్ - ధీశాః=పాణ్డిత్యా దితి తదర్థః. హాహావత్ పఞ్చమ్యన్తమిదమ్. ఏవంచ న వ్యాకరణ విరోధ ఇతి తదాశయ ఇతి సిద్ధాన్తః" (౧౧-౧౨ పుటలు.) "మా. మేకాధీశా." పదచ్ఛేదః—మా+ఇ+కా+ధీశ+అ. వ్యా:—ఇ ఇతి సంబోధనే. ధీశ = హేపణ్డిత, మా = మితిః = అనుమితిః, పూర్వోక్తా, మేకాః - ధీశాః - ధీశా. ఇత్యనుమితిః, కా = కథమ్ - అ = అద్భుతమ్. సాధ్యహేత్వోరైక్యా దియ మనుమితిః నోపపద్యత ఇత్యాశ్చర్యమితి" (౧౨ పు.)

భాషితపుంస్క-పదార్థము. భాషితపుంస్కశబ్దమునకంటెఁ బరముగా, "ఊఙ్" ప్రత్యయము లేని స్త్రీవాచకశబ్దమునకుఁ బూరణీ ప్రియాది భిన్నమగు స్త్రీలింగశబ్దము పరమగుచుండఁగాఁ బుంలింగమునకువలె రూపము కల్గునని సూత్రార్థము. ఉదా:— "చిత్రాః గావో యస్యసః (చిత్రవర్ణమగు గోవులుగలవాఁడు.) = చిత్రగుః," ఇచటఁ జిత్రశబ్దము పుంస్త్వమందును స్త్రీత్వమందును (తుల్యప్రవృత్తినిమిత్తకమై) నర్థభేదము లేక వర్తించును గాన నది భాషితపుంస్కము. (చూ. అధ్యా IV విష. కర్మధా.) కాన నది పుంలింగమువంటి రూపముతో నిల్చెను. పిదప "గోస్త్రియోరుపసర్జనస్య. (౧-౨-౪౮) ఉపసర్జనం యో గో శబ్దః స్త్రీప్రత్యయాంతంచ తదన్తస్య ప్రాతిపదికస్య హ్రస్వః స్యాత్" (సి. కౌ. ౬౫౬ సూ) (ఉపసర్జనత్వమున గోశబ్దమునకును స్త్రీప్రత్యయాన్తమునకును హ్రస్వమగును. (ఓకారమునకు హ్రస్వ ముకారమే.) అనుసూత్రముచేఁ బైస్థలమున హ్రస్వము రాఁగా "చిత్రగు" (చిత్రగో) అనురూపము సిద్ధించినది." రూపవతీ భార్యా యస్యసః=రూపవద్భార్యః" (రూపవతి యగుభార్య గలవాఁడు.) ఇట్టి పుంవద్భావవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాంతప్రత్యయములును గలవు:—"నద్యృతశ్చ. (౫-౪-౧౫౩) నద్యుత్తరపదా దృదన్తోత్తరపదాచ్చ బహువ్రీహేః కప్స్యాత్" (సి. కౌ. ౮౩౩. సూ.). నదీసంజ్ఞగల (ఈదన్తములును 'ఊ'దన్తములును నగు నిత్యస్త్రీలింగశబ్దములు నదీసంజ్ఞగలవి.) శబ్ద ముత్తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు ఋదన్తము త్తరపదముగాఁ గల్గినట్టియు బహువ్రీహికంటెఁ బరముగా 'కప్' ప్రత్యయ మగును. "బహవః కర్తారః యస్యసః = బహుకర్తృకః (అనేకు లగు కర్తలు గలది.) పూజితా గౌరీ యేన సః = పూజితగౌరీకః. (పూజింపఁబడిన గౌరిఁగలవాఁడు.)" "సమాసాన్తవిధి రనిత్యః. పూజితగౌరిః." (నిత్యముగా విధింపఁబడిన సమాసాన్తప్రత్యయములు సైతము కొన్నియెడల రాకుండుట గలదు.)

"శేషా ద్విభాషా (౫-౪-౧౫౪). అనుక్తసమాన్తా చ్ఛేషాధికారస్థా ద్బహువ్రీహేః క బ్వా స్యాత్. మహాయశస్కః-మహాయశాః......" (సి. కౌ. ౮౯౧. సూ. మఱొకసమాసాన్త ప్రత్యయము చెప్పఁబడనట్టియు శేషాధికారములోని దగునట్టియు బహువ్రీహికంటెఁ బరముగ 'కప్ప్ర'త్యయము వైకల్పికముగ నగును. 'మహత్+యశః+యస్యసః' = అనుచో 'మహాయశస్కుండు = మహాయశుఁడు' అను ద్వివిధరూపములు గల్గును. (సమానాధికరణసమాసములలో 'మహత్' అను దాని తకారము 'ఆ'కార మగును). ఇంక సమాసాన్తములును ననేకములు గలవు.

'దశానాం సమీపే'యే సత ఉపదశాః=పదిసమీపమున నుండు సంఖ్యలు-తొమ్మిది - లేదా పదునొకండని యర్థము. 'ఆసన్నవింశాః'. = వింశతికి సమీపగతములు. 'ద్వౌ వా త్రయో వా ద్విత్రాః' = రెండుగాని మూఁడుగాని. "వార్థే బహువ్రీహిః" (బాలమ. సి. కౌ. ౮౩౬. సూ). ఇట్టివానికి బహువ్రీహిసంజ్ఞ మాత్రముగలదు కాని యివి యన్యపదార్థ ప్రధానములుగావు. 'దక్షిణస్యాశ్చ పూర్వస్యాశ్చ దిశో ర న్తరాళం = దక్షిణపూర్వా.' (ఆగ్నేయదిక్కు) సర్వనామములకు వృత్తిమాత్రమునఁ బుంవద్భావము గల్గును గాన 'దక్షిణాపూర్వా' అని కానేరదు. "కేశేషు కేశేషు గృహీత్వా ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ కేశాకేశి - దణ్డైశ్చ దణ్డైశ్చ ప్రహృత్య ఇదం యుద్ధం ప్రవృత్తం తత్ దణ్డాదణ్డి," ఇట్టివి వ్యతీహారబహువ్రీహులు, "ముష్టాముష్టి ఇతి పూర్వపదాంతస్య ఆత్వ ముపాణినీయమ్" (సి. కౌ. ౮౩౬. సూ. బాలమ. వ్యా). 'ముష్టీముష్టి' అనురీతిని బూర్వస్వరదీర్ఘము మాత్రమె సాధువని తాత్పర్యము. కాని ముగ్ధబోధవ్యాకర్త "ముష్టాముష్టి" అనుదానికిని సాధుత్వమును సూత్రించెను. "వ్యతీహారే చిః పూర్వో ఘోన చ్యావా. (వృత్తి) వ్యతీహారే యో హః (బహువ్రీహిః) తస్మాచ్చిః స్యాత్. పూర్వస్య చ దీర్ఘః స్యాత్ - ఆ. వా, నత్వచి" (ముగ్ధ. 3౩౯. సూ). "యుద్ధాదన్యత్రాపి దృశ్యతే. కర్ణాకర్ణి జపన్తి హన్త నిభృతమితి మహానాటకే. పరస్పర మేకజాతీయ క్రియాకరణం వ్యతీహారః" (దుర్గా. వ్యాఖ్య). క. భీమాసుర వీరులము। ష్టాముష్టి రణచ్ఛటాచ్ఛటా శబ్దంబు। ద్దాముంబై.........(ఆర. 3. ఆ. 3౯౫. ప) "పుత్త్రేణ సహావర్తత ఇతి సపుత్త్రః (ఇందు సహశబ్దమునకు 'స' అనునది వికల్పముగ నాదేశమగును) సహపుత్త్రః. అవిద్యమానః పుత్త్రో యస్య సః = అపుత్త్రః = అవిద్యమాన పుత్త్రః = (పుత్త్రులులేనివాఁడు) ప్రపతితం పర్ణం యస్మాత్ సః = ప్రపర్ణః = ప్రపతితపర్ణః" (రాలిన యాకు గలచెట్టు) అనురీతి వివిధబహువ్రీహులును గలవు. విస్తరభీతిని వాని లక్షణములను వివరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౭ VII విష:—ద్వన్ద్వసమాసము:—"చార్థే ద్వన్ద్వః. (౨. ౨. ౨౯.)" (సి. కౌ. ౯౦౧. సూ). చార్థమందు వర్తించు సుబన్తములకు వైకల్పికముగా సమాసము కల్గును. అది ద్వంద్వసంజ్ఞ గలదగును. సముచ్చయాన్వాచయేతరేతరయోగసమాహారములు చార్థములు. పరస్పరనిరపేక్షములగు ననేకపదముల కొకక్రియయందు వేర్వేఱుగ నన్వయము సముచ్చయము. ఉదా:—'ఈశ్వరం గురుంచ భజస్వ' అనుచో, 'ఈశ్వరుని భజింపుము - గురునిసైతము భజింపుము' అని యర్థము. భజనక్రియయందు సహాన్వయము లేదు' ఈశ్వరం గురుం' అనువానికి

పరస్పరాపేక్ష లేదు. భజనక్రియతోఁ గర్మముగా 'ఈశ్వరమ్' అనునది యన్వయించిన పిదపఁ గ్రియయొక్క యావృత్తిచే 'గురుమ్' అనునదియు నన్వయించును. కావున నే సముచ్చయమం దేక 'చ' శబ్ద ప్రయోగము మాత్ర ముండును. రెండువస్తువులలో నొకటి ప్రధానమై మఱొకటి యప్రధాన మగునపు డాచశబ్దార్థ మన్వాచయ మనఁబడును. (భిక్షా మట - గాం చానయ) భిక్ష కేగుము - గోవును సైతము తెమ్ము. ఇచట భిక్ష కేగు మనునదియే ప్రధానము. అ ట్లేగునపుడు మార్గమున లభించెనేని గోవును సైతము తెమ్మని తాత్పర్యము. ఈసముచ్చయాన్వాచయములు రెండిటియందును నేకార్థీభావలక్షణరూపసామర్థ్యము లేమింజేసి సమాసము కానేరదు.

పరస్పరాపేక్షగల యనేకపదార్థముల కొకక్రియయం దన్వయ ముండునపుడు చార్థ మితరేతరయోగము. పరస్పరసాహిత్యసూచనమునకై యిందు 'చ'శబ్దద్వయప్రయోగ ముండును. "ఇతరేతరయోగం లక్షయతి. మిళితానామితి పరస్పరాపేక్షితానాం సముదితానా మేకస్మిన్ క్రియాపదేఽన్వయో యత్ర, తత్రేతరరేతరయోగః. పరస్పరసాహచర్యం చార్థః ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః. యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరావితి. అత్ర పరస్పరసాహిత్యసూచనాయ చకారద్వయప్రయోగః" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౯౦౧ సూ.) కొన్నియెడల ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సాహిత్యము శాబ్దబోధమునందుమాత్రమె వర్తిల్లును. క్రియానిష్పత్తియందద్దానికిఁ బ్రసక్తి లేకపోవచ్చును. "మాతాపిత్రో ర్మృతేఽహానీతివ ద్బోధే సాహిత్యం న తు క్రియానిష్పత్తౌ" (వృద్ధిసూత్ర ప్రదీపోద్యోతము.) ఇందు మాతాపితృమరణముల కేకకాలికత్వము వక్తృతాత్పర్యసిద్ధము కాదుగదా. శాబ్దబోధమందును సాహిత్యము కొన్నికవిప్రయోగములందుఁ బాటింపఁబడలేదు. 'రామలక్ష్మణులు రావణేంద్రజిత్తులను వధించిరి.' అనువ్యవహారమున రావణేంద్రజిత్తుల హననమున రామలక్ష్మణు లిద్దఱకు సహవ్యాపారము భాసిల్లుటచే రాముఁడు రావణుని లక్ష్మణుఁడింద్రజిత్తును వధించిరను ప్రత్యేకార్థము లభింపనేరదు. భాష్యసమ్మతము కాకున్నను బ్రయోగానురోధమున యథాసంఖ్యాన్వయమును వేఱుగ వ్యాఖ్యానించుకొనవలసినదె యని యెఱుంగునది. ఇతరేతరద్వంద్వము బహుపదఘటితమును గావచ్చును. ఉదా:—'రాముఁడును+లక్ష్మణుఁడును+భరతుఁడును+శత్రుఘ్నుఁడును=రామలక్ష్మణభరతశత్రుఘ్నులు.' ఇందు 'చ' శబ్దార్థము సమాసశక్తిచే బోధ్యమగునుగాన విగ్రహవాక్యములోని చశబ్దములు సమాసమున లోపించును. సమాసఘటితపదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి యిందు వచన మేర్పడును. సమాసచరమావయవశబ్దముయొక్క

లింగము నిల్చును. "సీతాచ+రామశ్చ = సీతారామౌ" = సీతయు రాముఁడును = సీతారాములు, ద్వంద్వాంతమున నిల్చుశబ్దము ద్వంద్వఘటితపదము లన్నిటితోను బ్రత్యేకముగ సంబంధించును. ఉదా:—కృష్ణార్జునప్రభావము వర్ణనాతీతము = కృష్ణప్రభావము నర్జునప్రభావమును వర్ణనాతీతములు. ద్వంద్వఘటితపదముల పౌర్వాపర్యము విషయమున వైయాకరణులు పెక్కునియమములను వచించిరి. కాని యవెల్లఁ బ్రాయికములు. అట్టినియమములకు విలక్షణములగు ప్రయోగములును గలవు. అట్లయినను వానిలోఁ గొన్ని యిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి. "ద్వంద్వే ఘి (౨-౨-౩౨) ద్వన్ద్వే ఘి సంజ్ఞం పూర్వం స్యాత్ - హరిశ్చ+హరశ్చ = హరిహరౌ" (సి. కౌ. ౯౦౩ సూ.) నదీసంజ్ఞికములు కాని (స్త్రీప్రత్యయాంతములు కాని) యిదుదన్తములు ఘిసంజ్ఞగలవగును. సఖిశబ్దమునకు ఘిసంజ్ఞ లేదు. రవి - హరి - గురు-విష్ణు - మొ. "అనేకప్రాప్తా వేకత్ర నియమోఽనియమ శ్శేషే (వా_ర్తి. ౧౪౧౦) హరిగురుహరాః - హరిహరగురవః" - పెక్కుఘిసంజ్ఞికము లున్నపుడొక్కచోటనే యీనియమము చెల్లునని వా_ర్తికార్థము. (సి. కౌ. ౯౦౩ సూ.)

"అజాద్యదన్తమ్ (౨-౨-౩౩) ఇదం ద్వన్ద్వే పూర్వం స్యాత్. ఈశకృష్ణౌ, బహుష్వనియమః, అశ్వరథేన్ద్రాః=ఇన్ద్రాశ్వరథాః". "ఘ్యన్తా దజాద్యదన్తం విప్రతిషేధేన (వా_ర్తి. ౧౪౨౬) ఇన్ద్రాగ్నీ" (సి. కౌ. ౯౦౪) అచ్చు పదాదియందును 'అ'కారము పదాంతమందును గలది యజాద్యదన్త మనిపించుకొనును. అట్టిది ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మగును. ఘ్యన్తముకన్నను నజాద్యదన్తము పూర్వపద మగును. ఈశకృష్ణులు - ఇంద్రాగ్నులు. "అల్పాచ్తరం పూర్వమ్. (౨-౨-౩౪) (అల్పసంఖ్యాకస్వరములు గలది మొదట నిల్చును. శివకేశవులు.) శివకేశవౌ...... లఘ్వక్షరం పూర్వమ్ (వా_ర్తి. ౧౪౧౩) కుశకాశమ్ - అభ్యర్హితంచ. (వా_ర్తి. ౧౪౧౨) తాపసపర్వతౌ (పూజార్హము = శ్రేష్ఠము = అభ్యర్హితము - కృష్ణార్జునులు) - (మాతాపితలు (గర్భధారణపోషాభ్యాం । పితుర్మాతాగరీయసీ)" (సి. కౌ. ౯౦౫ సూ.) "మాతాపితరా విత్యుదాహరతా ప్రాయేణ ద్వన్ద్వే స్త్రీలిఙ్గస్యైవ పూర్వస్థితి రితి సూచితమ్. తేన.........వధూవరౌ ఇత్యాది. క్వచిన్న......... తేన "సోభవ ద్వరవధూ సమాగమః........ఇతిరఘౌ" (ముగ్ధ. ౩౨౧ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.)

కల్పతరు. ౨౬రా VIII సమాహారద్వంద్వము:—సమాహార మనఁగా సమాహాము. ద్వంద్వఘటితపదార్థముల సమాహాము సమాహి ద్వారమునఁ గ్రియతో నన్వయించును. ప్రధానమగు సముదాయమొక్కటే సమాసబోధ్య మగుటచే నిది

ద్యమేకవచనాంతమె యగును. "స నపుంసకమ్. (౨-౪-౧౭) సమాహారే ద్విగు ర్ద్వన్ద్వశ్చ నపుంసకం స్యాత్ - పరవల్లి ఙ్గాపవాదః." (సి. కౌ. ౮౨౧ సూ.) పయిసూత్రము చెప్పిన సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతము నపుంసకలింగము నగును. "ద్వన్ద్వశ్చ ప్రాణితూర్య సేనాఙ్గానామ్ (౨-౪-౨) ఏషాం ద్వన్ద్వః ఏకవత్ స్యాత్. పాణి పాదమ్." "(పాణ్యోః పాదయోశ్చ సమాహారః" అని విగ్రహము. ఇది ప్రాణ్యఙ్గం గోదాహరణము) 'మార్దఙ్గికపాణవికమ్' (ఇది తూర్యాఙ్గోదాహరణము. 'మార్దఙ్గికపాణవికయోః స్సమాహారః' అని విగ్రహము. మృదంగవాదక పణవ వాదకుల సమాహారమని యర్థము) 'రథికాశ్వారోహమ్' (ఇది సేనాంగోదాహరణము. 'రథికానా మశ్వారోహాణాం సమాహారః' అని విగ్రహము. రథికులయు నశ్వారోహులయు సమాహారమని యర్థము.) (సి. కౌ. ౯౦౬ సూ.) ఇట్లు ప్రాణ్యంగ తూర్యాంగ సేనాంగముల కేకవద్భావ మనఁగా సమాహారద్వంద్వము నెన్నఁ నగును. బహుపదసమాహారమును నుండును. రథగజతురగపాదాతము. "సమాహార మేకరూపమే కాన నచట నేకవద్భావము సిద్ధమగుచుండ సమాహార ద్వన్ద్వవిషయకమగు నీప్రకరణము నియమార్థ మగును. ప్రాణ్యంగాదులకు సమాహారమందే సమాస మగునుగాని యితరేతరయోగమున లేదని నియమస్వరూపము" (కౌము. శర. 3 ౮౨ పుట.) "విభాషా వృక్ష మృగ తృణ ధాన్య వ్యఞ్జనపశు శకున్యశ్వ బడబ పూర్వాపరాధరోత్తరాణామ్. (౨-౪-౧౨) వృక్షాదీనాం సప్తానాం ద్వన్ద్వః, అశ్వబడబేత్యాది ద్వన్ద్వత్రయంచ ప్రాగ్వద్వా (ప్రాగ్వత్ = సమాహారద్వన్ద్వః ఏకవత్ స్యాత్)........ప్లక్షన్యగ్రోధమ్, ప్లక్షన్యగ్రోధాః, (ప్లక్షాశ్చ న్యగ్రోధాశ్చ అని విగ్రహము) (వృక్ష). రురుపృషతమ్-రురుపృషతాః (మృగ). కుశకాశమ్-కుశకాశాః (తృణ). వ్రీహియవమ్ - వ్రీహియవాః (ధాన్య). దధిఘృతమ్ . దధిఘృతే (వ్యఞ్జన). గోమహిషమ్ - గోమహిషాః (పశు). శుకబకమ్ - శుకబకాః (శకుని)..." (సి. కౌ. ౯౧౬ సూ.) ఇట్టి యేకవద్భావవిధులు పెక్కుగలవు.

సమాసాన్తవిధులు-సమాసాశ్రయవిధులును నీద్వంద్వమందుఁ బెక్కు గలవు. "ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే (౬ - 3 - ౨౫). విద్యాయోని సంబన్ధవాచినాం ఋదన్తానాం ద్వన్ద్వే ఆనఙ్ స్యాత్ ఉత్తరపదే......మాతాపితరౌ పితాపుత్త్రౌ. హోతృపోతృ నేష్టోద్గాతారః - హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః" (పుత్త్రేన్యతరస్యామ్మను సూత్రము నుండి మండూకప్లుతిచే పుత్త్రశబ్ద మనువర్తించును) (సి. కౌ. ౯౨౧. సూ.). విద్యాసంబంధవాచకములు యోనిసంబంధవాచకములు నయిన ఋదంతశబ్దములకు ద్వంద్వమం దట్టిసంబంధమేగల ఋదంతముగాని పుత్త్రశబ్దముగాని యుత్తరపద మగు

నపుడు 'ఆఙా'దేశ మగును. "మాతాచ పితాచ = మాతాపితరౌ" అనుచో, ఋత్రొర్త్వాదనయుండు వారికి యోనిక్రొకసంబంధము గలదు. 'ఆనఙ్'అనునది ఋకార స్థానమున నా దేశమయ్యెను. ఙకార మిద్వర్ణము - అకార ముచ్చారణార్థమున్నకారము సమాసమున లోపించును. 'పితాచ పుత్త్రశ్చ = పితాపుత్త్రౌ' అనుచో వారికి జన్యజనకభావరూపము ను యోనిసంబంధము గలదు గాన నానఙ్ వచ్చినది. 'హోతాచ+పోతాచ+నేష్టాచ+ఉద్గాతాచ = హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః' అనుచో వారికి యజ్ఞమునందు విద్యాద్వారమున ఋత్విగ్రూపసంబంధము గలదు గాన 'ఆనఙ్' వచ్చినది. హోత = హోమముచేయువాడు - పోత = ఋత్విజులలో నొకడు - నేష్ట = ఋత్విజులలో నొకడు - ఉద్గాత = ఋత్విజులలో సామవేదమంత్రము నడపువాడు. వీనిలో నుత్తరపదపరకత్వము నేష్టృశబ్దమునకే గలదు గాన దానికి మాత్రమె 'ఆనఙ్' వచ్చినది. "హోతాచ+పోతాచ = హోతాపోతారౌ, నేష్టాచ+ఉద్గాతాచ = నేష్టోద్గాతారౌ, హోతాపోతారౌచ + నేష్టోద్గాతారౌచ" అనుద్వంద్వ ద్వయగర్భమగు ద్వంద్వసమాసమున నన్నిటికిని నుత్తరపదపరకత్వము సంభవించునుగాన మూడుచోటులందును 'ఆనఙ్' రాగా 'హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః' అనురూపము సిద్ధించును.

"దేవతాద్వన్ద్వేచ (౬ - 3 - ౨3) (సి. కౌ. ౯౨౨). విద్యాయోనిసంబంధములు ఋదంతత్వము లేమింజేసి యీసూత్ర మారంభింపఁబడెను. వేదమందుఁగాని లోకమందుఁగాని సుప్రసిద్ధమగు సంబంధముగల దేవతావాచకద్వంద్వమందు నట్టి దేవతావాచియగు నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా 'ఆనఙ్'వచ్చును. ఉదా:— 'మిత్రశ్చ+వరుణశ్చ = మిత్రావరుణౌ' 'సూర్యశ్చ+చన్ద్రమాశ్చ = సూర్యాచన్ద్రమసౌ' మొ. "మాతరపితరావుదీచామ్. (౬ - 3 - 3౨). మాతరపితరౌ" (సి. కౌ. ౯౨౯). "మాతాచ+పితాచ" అనుద్వన్ద్వమున 'మాతరపితరౌ' అనియు రూపము గలదని తాత్పర్యము. ఆనఙ్వచ్చుటచే 'మాతాపితరౌ' అనురూపమును సిద్ధించుచున్నది.

"ద్వన్ద్వాచ్చుదషహాన్తాత్సమాహారే (౫ - ౪ - ౧౦౬). (సి. కౌ. ౯3౦.) చవర్గాంతములకన్నను దకార షకార హకారాంతములకన్నను సమాహార ద్వంద్వమున 'టచ్' ప్రత్యయ మగును. "వాక్చ+త్వక్చ తయోస్సమాహారః = వాక్త్వచమ్. త్వక్చ+స్రక్చ - తయోస్సమాహారః = త్వక్స్రజమ్. శమీదృషదమ్ - ఛత్రోపానహమ్" మొ. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. అహోరాత్రము వాఙ్మనసము - మొదలగునవి పెక్కుసమాసాంత ప్రత్యయాన్తములు గలవు - విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬౮ IX విష:—ఏకశేషవృత్తి:—ఏకశేషవృత్తి ద్వంద్వాప వాదము. ఏకశేషమునకు ద్వంద్వసంజ్ఞయు సమాససంజ్ఞయు లేవు. 'రామశ్చ+ రామశ్చ' అనుచో 'రామరామౌ' అని కానేరదు. ఇంక 'రామౌ' అనియే రూప సిద్ధి కల్గును. అట్టి యేకశేషస్థలములు విశదీకరింపఁబడుచున్నవి. "సరూపాణా మేక శేష ఏకవిభక్తౌ (౧-౨-౬౪) ఏకవిభక్తౌ యాని సరూపాణ్యేవ దృష్టాని తేషా మేక ఏవ శిష్యతే.........రామౌ (రామశ్చ+ రామశ్చ). (సి. కౌ. ౧౮౮ సూ.)" ఎల్ల విభక్తులందును సమానరూపమే కల శబ్దములలో నొకశబ్దమే మిగులును. "రామశ్చ+ రామశ్చ=రామౌ" (రాముఁడును+రాముఁడును=రాములు) అని రూప మేర్పడును. కొన్నివిభక్తులందు రూపభేదము లేకున్నను నెందేని భేదమున్నచో నేకశేషము కానేరదు - "మాతాచ + (పరిచ్ఛేత్త) (కొలుచువాఁడు) మాతాచ (తల్లి) మాతృ మాతరౌ" అని ద్వంద్వమే యగును. "మాతా - మాతరౌ - మాతరః" అని జననీవాచకత్వమందును 'మాతా - మాతారౌ - మాతారః' అని పరిచ్ఛేత్తృవాచ కత్వమందును ప్రథమావిభక్తియందు రూపభేదము వీనికిఁ గన్పట్టుచున్నదిగదా. "మాతృశబ్దస్తావ జ్జననీవాచీ. పరిచ్ఛేత్తృవాచీచ, తత్ర మాతృభ్యా మితిభ్యామాదా క్వ చిత్సారూప్యే సత్యపి, ఔజసాదిషు మాతరౌ - మాతారావితి వైరూప్యదర్శ నాత్ నైకశేషః" (బాలమ. వ్యా. సి. కౌ. ౧౮౮. సూ.) "పుమాన్ స్త్రియా (౧ - ౨ - ౬౭). స్త్రియా సహోక్తౌ పుమాన్ శిష్యతే, తల్లక్షణ ఏవ విశేషశ్చేత్ - హంసీచ హంసశ్చ = హంసౌ" (సి. కౌ. ౯౩౩ సూ.) స్త్రీవాచకముతోడి సహోక్తి యందుఁ బుంవాచకము శేషించును. ఆరెండిటికిని బుంస్త్వస్త్రీత్వ భేదముమాత్రమే యున్నపుడె యట్లు సంభవించును. "హంసశ్చ వరటాచ - హంసవరటే" అనుచో నేకశేషము కానేరదు. వరట యనఁగా హంసి యనఁగా నాఁడుహంసము. "పితా మాత్రా. (౧ - ౨ - ౭౦). మాత్రా సహోక్తౌ పితా వా శిష్యతే - మాతాచ పితాచ = పితరౌ - మాతాపితరౌ" (సి. కౌ. ౯౩౬). మాతృశబ్దముతోడి సహోక్తి యందు పితృశబ్దము వైకల్పికముగా శేషించును. "పితరౌ = మాతాపితరౌ = మాతరపితరౌ" = తల్లిదండ్రులు. ఇచటి లింగవిశేషములనుగూర్చి ౨౪౯ విష. విస్తర II చూడవలెను. "గ్రామ్యపశుసంఘే ష్వతరుణేషు స్త్రీ (౧ - ౨ - ౭౩) ఏషు సహ వివక్షాయాం స్త్రీ శిష్యతే. పుమాన్ స్త్రియే త్యస్యాపవాదః. గావ ఇమాః" (సి. కౌ. ౯౩౯. సూ.) అనేకశఫములగు గ్రామ్యపశువుల సంఘములలో (లేఁతవి కానపుడు) పుంలింగములతోడి సహోక్తియందు స్త్రీలింగము శేషించును. "గావశ్చ (ఎద్దులును) గావశ్చ (ఆవులును) గావః" అని యగును. అట్టి 'గావః' అనునది

స్త్రీలింగమని విశదీకరించుటకు 'ఇమాః' అనునది నిల్పఁబడెను. అశ్వము లేకశఫములు (ఒకడెక్కగలవి) గాన నవి గ్రామ్యపశుసంఘములైనను నీవిధి వర్తింపదు. "అశ్వాశ్చ + (మగగుఱ్ఱములు) అశ్వాశ్చ = (ఆఁడుగుఱ్ఱములు) అశ్వా ఇమే" అని యగును. పుంలింగము శేషించెనని తెల్పుటకై 'ఇమే' అనునది నిల్పఁబడెను. "నపుంసక మనపుంసకే నైకవ చ్చాస్యతరస్యామ్. (౧ - ౨ - ౬౯)" (సి. కౌ. ౯3౫ సూ.) నపుంసకమునకు నపుంసకేతరములతోడి సహవివక్షయందు నపుంసకమే శేషించును. ఇట్టి నపుంసకశిష్టత నిత్యమై యగును. ఆ శేషించినది యేకవచనాంతము వైకల్పికముగ నగును. వానికి లింగకృతమగు భేదముగూత్రము గల్గునపుడె యీవిధి వర్తిల్లును "శుక్లశ్చ + (పటము) శుక్లాచ+(పటి) శుక్లంచ = (పటమ్) శుక్లమ్— శుక్లాని" అని రెండువిధములుగాను శేషించును.

కల్పతరు. ౨౬౮ X విష:—అలుక్సమాసములు కొన్నియెడల సమాస విభక్తికి "సుపోధాతు........."అను (౨౬౮ I విష.) సూత్రముచొప్పున లోపము కల్గకుండుటయుఁ గలదు. అలుక్సమాసవిధాయకసూత్రములు సుపోధాత్విత్యాది కపవాదములు. అట్టివి "అలుక్సమాసములు" అనఁబడును. అట్టివి తెల్గున "సీ. వనజేక్షణామనోధన పశ్యతోహారుండు" అనురీతిని బ్రయోగింపఁబడుచుండును.

"పుంసానుజో జనుషాన్ధ ఇతిచ (వార్తి. 3౮౮౧.) యస్యాగ్రజః పుమాన్ సపుంసానుజః (పురుషునిచేత ననుజుఁడు = పురుషుఁ డగ్రజుఁడు గాఁగలవాఁడు) జనుషాన్ధో = జాత్యన్ధః" (జనుషా = జన్మముచేతనే, అన్ధః = అంధుఁడు) (సి. కౌ. ౯౬౦ సూ.) "వైయాకరణాఖ్యాయాం చతుర్థ్యాః (౬-3-౭) ఆత్మనః, ఇత్యేవ ఆత్మనేపదమ్" (సి. కౌ. ౯౬౭ సూ.) "పరస్యచ (౬-3-౮) పరస్మైపదమ్........." (సి. కౌ. ౯౬౫.) "వాగ్దిక్ పశ్యద్భ్యః యుక్తిదండహరేషు. (వార్తి. 3౮౯౭) షష్ఠ్యాఅలుక్. వాచోయుక్తిః (యుక్తియుక్తమగుమాట), దిశోదణ్డః (దిక్కుయొక్క దండము=దిక్కునందలి దణ్డము) పశ్యతోహారః" (పశ్యన్త మనాదృత్య హరతీత్యర్థః) = (చూచుచున్నవానిని వంచించి దొంగిలించువాఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౯ సూ.) "ఋతో విద్యాయోని సంబన్ధేభ్యః (౬-3-౨3)" (సి. కౌ. ౯౮౧ సూ.) ఋదన్తములగు విద్యాయోనిసంబంధవాచకములకంటెఁ బరముగనున్న షష్ఠి విద్యాయోని సంబంధవాచకములు పరముగునపుడు లోపింపదు. "పితు రన్తేవాసీ (తండ్రికిశిష్యుఁడు). పితుః పుత్త్రః" (తండ్రికిఁగుమారుఁడు), అన్యతరపరత్వ మంగీకృత మగుటచేత "హోతుః పుత్త్రః" (హోతయొక్క పుత్త్రుఁడు) అనియు నలుక్సమాసము సాధు

వగును. "భ్రాతృజాయా" మ్మను మేఘసందేశ ప్రయోగము 'పితామహాః పితృపితా' అనునమరోక్తియు వీని కన్యథాత్వమును జూపుచున్నవి. పితుఃస్వసు (మేనత్త)మాతుః స్వసః(పినతల్లి) 'పితృష్వస-మాతృష్వస' అనుపాణినీకరూపములును వైయాకరణసమ్మతములు. "ఇవేన సమాసోవిభక్త్యలోపశ్చ (వార్తి.౧౨౩౬ ౧౩౪౧) జీమూతస్యేవ" (మేఘమునకువలె) (సి. కౌ. ౬౫౦ సూ.) ఈసమాసము వైకల్పికమనుట భాష్యసమ్మతము కావుననే 'ఉద్బాహురివ వామనః' (రఘు. ౧ సర్గ.) అను కాళిదాస వ్యస్తప్రయోగము సాధువగుచున్నది. దేవానాం ప్రియుఁడు = మూర్ఖుఁడు (బౌద్ధులబిరుదము.) దాస్యాః పుత్త్రుఁడు = నింద్యుఁడు మొదలగునవియును వైయాకరణసమ్మతములు. "అమూర్ధ మస్తకాత్ స్వాఙ్గా దకామే (౬-3-౧౨) కణ్ఠేకాలః" (కంఠమున నల్పుగలవాఁడు = శివుఁడు) (సి. కౌ. ౯౭౦ సూ.) (విస్తర II. ౨౬ల VI విష.) మూర్ధమస్తకశబ్దభిన్నములయిన స్వాంగవాచకములకంటెఁ బరమగు సప్తమికిఁ గామశబ్దేతరము పరమగుచుండఁగా సంజ్ఞయందు లోపము గల్గదని సూత్రార్థము. కంఠేకాలుఁడు. మొ. "హలదన్తా త్సప్తమ్యా స్సంజ్ఞాయామ్. (౬-3-౯)........ యుధిష్ఠిరః (యుధి+స్థిరః = యుద్ధమందు స్థిరుఁడు) హలన్తమునకంటెను 'అ'దన్తముకంటెను బరమగు సప్తమికి సంజ్ఞయందు లోపము కల్గదని యర్థము. దివిజులు - సరసిజము మున్నగు పెక్కులగు పలుకు లింకను గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

కల్పతరు. ౨౬ల XI విష:—సర్వసమాసాంత ప్రకరణము:—ఆయా ప్రకరణములం దాయాసమాసములందు వచ్చు సమాసాన్తప్రత్యయము లీవఱకుఁ జూపఁబడెను. ఇందు సర్వసమాసముల తుదిని వచ్చు ప్రత్యయములు మిశ్రముగఁ జెప్పఁబడుచున్నవి. "ఋక్పూరబ్ధూః పథా మానక్షే. (౫-౪-౭౪) అ-అనక్షే ఇతి ఛేదః. ఋగాద్యన్తస్య (ఋక్-పూర్-అప్-ధూర్-పథిన్) సమాసస్య అప్రత్యయో ఽన్తావయవః స్యాత్, అక్షేయా ధూ స్తదన్తస్య తు న. అర్ధర్చః...విమలాపం సరః." (సి. కౌ. ౯౪౦ సూ.) "అర్ధ+ఋచ్+అ = అర్ధర్చః. (ఋక్కులో సగము) విమల+అప్+అ = విమలాపమ్ = (నిర్మలజలముగలది సరస్సు.) విష్ణు+పుర్+అ=విష్ణుపురమ్. రాజన్+ధుర్+అ = రాజధురా (రాజ్యభారము) రమ్య+పథిన్+అ = రమ్యపథః" అని రూపము లేర్పడును. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. "స్త్రీచ+పుమాంశ్చ = స్త్రీపుంసమ్-వాక్చ+మనశ్చ = వాఙ్మనసమ్ - పురుషస్య+ఆయుస్=పురుషాయుషమ్" మున్నగు నిపాతములు నింకననేకవిశేషములును గలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

కల్పతరువు. ౨౬ల XII విష:—సమాసాశ్రయవిధులు:—సమాసపదముల నడుమ జరిగెడి పెక్కుకార్యవిశేషములు సంస్కృతవ్యాకరణమున నుపదేశింపఁబడినవి. అట్టి విట దిక్ప్రదర్శనముగఁ జూపఁబడుచున్నవి.

"ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య (౬-3-౬౧) ఇగన్తస్యాఙ్యన్తస్య హ్రస్వో వా స్యాత్ ఉత్తరపదే. గ్రామణిపుత్త్రః - గ్రామణీపుత్త్రః" (సి. కౌ. ౯౯౯ సూ.) ఙ్యన్తము కాని యిక్ ప్రత్యాహారాన్తముల (ఇ-ఉ-ఋ) కుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా హ్రస్వము వైకల్పికముగ నగును. "గ్రామణి యగు పుత్త్రుఁడు లేదా గ్రామణియొక్క పుత్త్రుఁడు" అని కర్మధారయమునుగాని తత్పురుషముగాని గ్రహింపవలయును. గ్రామణీశబ్దములోనిది 'నీ' ధాతువుయొక్క 'ఈ'కారమేకాని ఙీప్రత్యయసంబంధి కాదు. "గ్రామణీః+పుత్త్రః = గ్రామణీపుత్త్రః" అని రూపము కల్గినది. "ఙ్యాపోః సంజ్ఞా ఛన్దసో ర్బహులమ్ (౬-3-౬3) రేవతిపుత్త్రః - అజక్షీరమ్" (సి. కౌ. ౧౦౦౧ సూ.) ఙ్యన్తమునకు నాబంతమునకు నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా సంజ్ఞావాచిత్వమునను ఛందస్సునందును హ్రస్వము కల్గును. "రేవత్యాః+పుత్త్రః = రేవతిపుత్త్రః" అనుచొప్పున సిద్ధించిన రేవతిపుత్త్రుఁ డనునది యొకని పేరు. అజాయాః+క్షీరమ్ = అజక్షీర మ్మనునది తైత్తిరీయమున సంజ్ఞగాఁ బ్రయోగింపఁబడెను. "జ్యోతిర్జనపదరాత్రినాభినామగోత్రరూపస్థానవర్ణవయోవచనబన్ధుషు (౬-3-౮౫) ఏషు ద్వాదశ సూత్తరపదేషు సమానస్య సః స్యాత్. సజ్యోతిః" (సి. కౌ. ౧౦౧3 సూ.) జ్యోతిః ప్రభృతులు పరమగునపుడు పూర్వపదమగు 'సమాన' అనుదానికి 'స' అనునది యాదేశమగును. "సమానం గోత్రం యస్య సః = సగోత్రః" = (సమాన గోత్రజాతుఁడు) "సమానం వయః యస్య సః సవయస్కః "(సమానమగువయస్సు గలవాఁడు.) అనురీతిని విగ్రహముల నెన్నునది. "విశ్వస్య వసురాటోః (౬-3-౧౨౮) విశ్వశబ్దస్య దీర్ఘోన్తాదేశః స్యాద్వసౌ రాట్ శబ్దేచ పరే విశ్వం వసు యస్య సః = విశ్వావసుః.........విశ్వారాట్" (సి. కౌ. 3౪౯ సూ.) విశ్వావసు వనువాఁ డొకగంధర్వుఁడు. విశ్వావసు వనున దొకసంవత్సరము "విశ్వారాజ్ విశ్వేషాం రాజని పరమేశ్వరేచ" (శబ్దస్తో) "మిత్రే చర్షౌ (౬-3-౧3౦) విశ్వామిత్త్రః. ఋషౌకిమ్ - విశ్వమిత్త్రో మాణవకః" (సి. కౌ. ౧౦౪౯ సూ.) మిత్త్రశబ్దము పరమగుచుండఁగా ఋషి యర్థమగుచుండఁగా బూర్వపదమగు విశ్వశబ్దమునకు దీర్ఘమగునని సూత్రార్థము. "పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. (౬-3-౧౦౯) పృషోదరప్రకారాణి శిష్టై ర్యథోచ్చారితాని తథైవ సాధూని స్యుః - పృషత్ +ఉదరమ్ (పృషోదరము) తలోపః-వారివాహకో వలాహకః - పూర్వపదస్యవః - ఉత్తరపదాదేశ్చ లత్వమ్..." (సి. కౌ. ౧౦3౪ సూ.) పృషోదరశబ్దమువంటివి శిష్టప్రయోగమునుబట్టి యే సాధువులగును. "పృషతః+ఉదరమ్ = పృషోదరమ్. షష్ఠీసమాసే సుబ్లుకి తలోపే - ఆద్గుణః ఇతిభావః." (బాలమ.) అనురీతిని వీనిరూపసాధనప్రక్రియ నూహింపఁకొననగును.

సమాసాశ్రయవిధులు వ్యాకరణమున ననేకములు గలవు. విస్తరభీతి నుదాహరింపలేదు.

పయిరీతి సిద్ధసమాసములు సంస్కృతవ్యాకరణమున సవిస్తరముగా విశదీకరింపఁబడెను. ఎంత చెప్పినను గొఱంత యుండక తీరదు "కృత్తులు - తద్ధితములు - సమాసములు" అనువానిలక్షణము పూర్ణముగఁ జెప్ప శక్యముకాదు. "కృత్తద్ధిత సమాసానా । మభిధానం నియామకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞాన సూచకమ్. ఇతి ప్రాఞ్చః." (ముగ్ధ. ౧౧౮3 సూ. వివ.)

౨౬౮ XIII విష:—కొన్ని సిద్ధసమాసాదివిశేష ప్రయోగములు.—తే-గీ. మున్న కొనివచ్చు గణికాసమూహితోడ. (నన్ని. కు. 3 ఆ. 3౫౧.౧౦ ఆ. 3౮౫-3౮౬ ప.) ద్విపద - భక్తసమూహికి బసవయ్యమహిమ. (బసవ. ౨ ఆ. ౬౪౭ ప.) పనిఁగొని సకలభక్తసమూహి చూడ. (౭ ఆ. ౯౪౪ బసవ.) సమూహిశబ్దము దుష్టమగు వైరిపదమునంటి యసాధారణప్రయోగముగ బసవపురాణపీఠికలో నుదాహరింపఁబడెను. (బసవ. పీ. ౯౯ పు.) కాని యిది సాధువె యనందగును. "సుప్యజాతౌ ణిని స్తాచ్ఛీల్యే. (3-౨-౭౮) అజాత్యర్థే సుపి ధాతోర్ణిని స్స్యాత్ - తాచ్ఛీల్యే ద్యోత్యే, ఉష్ణభోజీ. (ఉష్ణం భోక్తుంశీల మస్య)........ఇహ వృత్తికారేణ ఉపసర్గభిన్న ఏవ సుపి ణిని రితి........తచ్చ భాష్యవిరోధా దుపేక్ష్యమ్, ప్రసిద్ధ శ్చోపసర్గే ణినిః-స బభూవోపజీవినామ్, అనుయాయివర్గః, పత త్యధోధామ విసారి. నవఋచ్ఛనీయాః ప్రభవోనుజీవిభిరి త్యాదౌ" (సి. కౌ. కృదన్త. ౩౯౮౮ సూ.) "భాష్యవిరోధాదితి - సుబ్గ్రహణ ముపసర్గగ్రహణానువృత్తి నివృత్త్యర్థమ్ - ఉపసర్గే అనుపసర్గేచ సుబన్తే ఉపపదే ధాతోర్ణిని రిత్యేవ భాష్యే ఉదాహృతత్వా దితిభావః" (బాలమ.) అనురీతిని 'సమూహితుం పరస్పర మేకీభవితుం శీలమస్య = సంఘుస్య సమూహీ' అనువ్యుత్పత్తిచొప్పున సమూహిశబ్దము సిద్ధించుచున్నది. ఏకీభవించు శీలముఁగల సంఘ మని యర్థము.

౨ ద్విపద. మఱియును విను బెజ్జ మహాదేవి యనఁగ (బసవ. 3 ఆ. 3౧3). ఇట్టిచోటులందలి మహాశబ్దము మహచ్ఛబ్దభవ మని (మాశబ్దమువలెనె) బసవపురాణపీఠికలో వ్రాయఁబడెను. (బస. పీ. ౧౦౨ పు.) ఇది సరికాదు. మహాశబ్దము మహచ్ఛబ్దభవమైన స్త్రీసమమైనచో 'తెల్ల+వాఁడు' మున్నగురీతిని 'మహావాఁడు' మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములు కావలసివచ్చును. కావున 'అ'కారాంతమగు మహాశబ్ద మిట్టియెడల కవ్యభిప్రేతమని యెన్నఁగును. "మహ - పు. (మహ+ఘఞర్థే క) ఉత్సవే సతతానందజనకవ్యాపారే. తేజసి - యజ్ఞే........" (శబ్దస్తో).

'శ్లో. మహ్యై! రక్షద్వస్సన్ మహమహన్దసాహి రయతే సార్థాభిధా మన్వహామ్' (వేంకటపతిరాయల శాసనము.) "మహా = తేజో యుక్తయగు దేవి. లేదా ఆనందయుక్తయగు దేవి" అని మధ్యమపదలోపసమాసము నంగీకరింపనగును. 'మాకేమి పట్టుము మహాలింగదేవ' (బసవ. ౨ ఆ. ౬౫౦) అని యిట్లు పెక్కుచోట్ల దీనిని సోమనారాధ్యుఁడు ప్రయోగించియున్నాఁడు. పయిరీతి మధ్యమపదలోపిసమాసములును సోమనారాధ్యునకు సమ్మతములె. "అనురాగచిత్తుఁడు (బసవ. ౧ ఆ. ౧౫౪-౬౧౧ ప.) ఆశ్చర్యహృదయుఁడై (౫ ఆ. ౧౬౮). సంతోషచిత్తుఁడై (౫ ఆ. ౨౨). సంతాపచిత్తులై చయ్యన నేఁగి (౩ ఆ. ౩౯౪) (౭ ఆ. ౭౪౩-౭౮౭.)

3 ద్వి. ఇసి సుమహత్తత్వము......(బస. ౧ ఆ. ౨౬౮). ఇట 'సుమహాతత్వ'మని సవరింప శక్యముగాని సోమనారాధ్యునకు "మహత్" అనుదానిని గర్భధారయమునఁ బ్రయోగించుట యభిలషితము. ద్వి. 'ప్రోద్గతసూత్ర మహద్గురుపుత్ర! మండలిశో భవన్మహాద్యాజ్ఞ...(పండితా). అని ప్రాసాదిస్థలములలోఁ బ్రయోగించినాఁడు (బస. పీ. ౯౯ పు.). అట్లైన "ఆన్మహతః సమానాధికరణజాతీయయోః (౬-3-౪౬) మహతః ఆకారోఽన్తాదేశః స్యాత్ సమానాధికరణే ఉత్తరపదే, జాతీయేచ పరే. మహాదేవః......" (సి. కౌ. ౮౦౭ సూ.) అనుచొప్పున 'మహాతత్వము - మహాగురుపుత్ర' అనురీతిని నాకారాదేశము రావలదా యని శంకింపరాదు. ఇచటిది విపులస్మృద్ధార్థక మహచ్ఛబ్దము కాదు. ఇంకఁ బయినుదాహరించిన యుత్సవతేజః ప్రభృత్యర్థక మహాశబ్దమునుండి యేర్పడిన యాచారార్థకక్విబంతనామధాతువుయొక్క శత్రంతరూపము. "సర్వప్రాతిపదికేభ్యః క్విబ్వా వక్తవ్యః" (వార్తి. ౧౭౨౨) (సి. కౌ. ౨౬౬౫ సూత్రమునొద్ద) అనుచొప్పున "మహాఇవాచరతి = మహాతి = నిత్యానందివలె నొప్పుచున్నాఁడు. దీని శత్రంతరూపము. 'మహాత్' అని యేర్పడును. నిత్యానందియగుచున్న యని యర్థము. తేజోవంతమగుచున్న యనియు నర్థము చెప్పవచ్చును. ఇట్టి నిరవద్యములగు వింతప్రయోగములచేఁ బ్రతిపక్షులను భ్రమింపఁజేసి ధిక్కరించుట వీరశైవమతాచార్యుఁడగు సోమనారాధ్యున కభిలషితము. ఇట్టి యీతనిప్రయోగము లింద నేకము లీనటకుఁ జూపఁబడెను. ఇంకను జూపఁబడును. ఆచారార్థకక్విబంతనామధాతుప్రయోగములు:—
"శ్లో. వాదీ మూకతి రఙ్కతి క్షితిపతి ర్వైశ్వానర శ్శీతతి। క్రోధీ శామ్యతి దుర్జనస్సుజనతి క్షిప్రానుగః ఖఞ్జతి। గర్వీ ఖర్వతి సర్వవిచ్చ జడతి త్వన్మన్త్రణాయన్త్రితః। శ్రీనిత్యే వసజన్మఖి ప్రతిదినంకల్యాణితుభ్యంనమః" (ముగ్ధ. లిధు. ౮౪౮ సూ. దుర్గా. వ్యా.) మఱికొందఱు మహాకవులును నిట్టిప్రయోగము నంగీకరించి

యున్నారు. దళితాంభోరుహాసక్తపత్త్ర సుమహాత్కాశాసనాఘుంబు..........(నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౬౯ ప). సీ. దహనకుండోపమ మహాదక్షి నివహంబు (భాస్క. యుద్ధ. ౧౯౯౫ ప.) క. అతులతపోరుమనిధి హా। ర్యతులపరాక్రముఁడు మహాదహాంకృతితోడన్. (భాస్క. యుద్ధ. ౨౦౩౧ ప.) క. కంఠీరవముఖ వివరా। కుంఠకఠోరారవాతిఘూర్ణితనిహతో। త్కంఠేభదహనరుహాదుప। కంఠము వై దేహి దఱిసి కళవళపడుచున్. (జై. అశ్వ. ౬ ఆ.)

౮. మ.........సా। దమొ నా దిగ్బధిరీకృతం బగుచు నిత్యంబున్ జెలంగుం బురిన్. (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౬౨) క. మునితతి కరముకుళితులై। విను తింపుచు ....(నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౯౧౮). చ..........శంఖకాహళా। దికనిన దంబు లెల్లఁ గడు దిగ్బధిరీకృతమై చెలంగఁగా. (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౨౮.) 'బధిరీకృత దిక్కులను - ముకుళితకరము' అనురీతిని 'క్త' ప్రత్యయాంతము బహువ్రీహిని బూర్వపదమై యుండుట సామాన్యవిషయము. "వాహితాగ్న్యాదిషు. (౨-౨-౩౭)" (సి. కౌ. ౯౦౨ సూ.) అనుచెప్పిన నది సమాసోత్తరపదమై 'అగ్న్యాహితః' అనుననుండుట విశేషప్రయోగము. "ఆహితాః = ఆధానేన సంస్కృతాః అగ్నయః యేన సః = అగ్న్యాహితః = ఆహితాగ్నిః" అని ద్వివిధప్రయోగములును శాస్త్రసమ్మతములె.

౫ మ. అళిధమ్మిల్ల మృణాళహస్తఁ గమనీయావర్తనాభిన్ మహో। త్పల గంధిం గలహంసయాన విలసద్బంధూకరక్తోష్ఠను। త్పలనేత్రం గమలాస్య నంగజర సాంభః పూరఁ దత్పార్వతిన్। జలజావాసముఁ జొచ్చి యాడక మనోజాతానలం బాఱునే (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౪౨౮.) 'పార్వతిన్ జలజావాసమున్ = పార్వతి యనెడి సరస్సును' అని వ్యస్తరూపకము నెన్నునది. ఇట 'పార్వతీ జలజావాసము' అని రూపకసమాసపాఠము నంగీకరించి బ్రహ్మ. శ్రీ. మానవల్లి రామకృష్ణకవిగారీ క్రింది రీతిని టిప్పణమున వ్రాసిరి. "ఉపమానోపమేయవిపర్యయమును విశేషణవిశేష్య లింగభేదమును దోషములుగా గ్రహించి వానిఁ దొలఁగింపనని కాఁబోలును తెన్నాలి రామలింగకవి తనకందర్పకేతువిలాసములో నిట్లు మార్చి పద్యమును గూర్చుకొనెను.మ. లలితాస్యాంబురుహాంబు నీలకచరోలంబంబు నేత్రాసితో। త్పల ముచ్చైస్తనకోక మోష్ఠవిలసద్బంధూక ముద్యత్కటీ। పులినం బున్నతచిత్తజాతరసవాః పూరంబు ప్రాణేశ్వరీ। బలజావాసము సొచ్చి యాడక మనోజాతానలంబాఱునే॥ ఇది సరికాదు. టిప్పణకర్తగారు వెంకణాదిత్యునిపద్యమున దోషము లున్నవని తలంచిరేకాని రామలింగకవి యట్లు తలంచియుండఁడు. అతఁడు రచనాభేదమున

నన్నిచోడునిపద్యము ననుకరించెను. మఱియుఁ డిప్పణకర్తగా రనకొన్నదోషములు వారంగీకరించిన 'పార్వతీజలజావాసము' అనెడిపాఠమున నున్నవి. నన్నిచోడుఁ డందు వ్యస్తరూపకము నంగీకరించెను. "అళిధమ్మిల్ల - మృణాలహస్త" మున్నగుచోటులందు "అళులవంటి ధమ్మిల్లముగలది. మృణాళమువంటి హస్తములుగలది" అనురీతి నుపమానపూర్వపదబహువ్రీహి నన్నిచోడకవిప్రయుక్తము. ఆపక్షమున దోషలేశమును లేదు. ఆయాస్థలములందలి యుపమానములనుండి యారోపితవస్తుసహోధర్మము లుపచరితములు కాఁగలవు. కొంకణాదిత్యుని పద్యమున నుపమారూపకాలంకారములు రెండును వర్తిల్లును. రామలింగకవిపద్యమున రూపకాలంకారముమాత్రమె విలసిల్లును. "పార్వతిన్ = పార్వతిననెడి, జలజావాసమును," "అనుచో 'ఏవార్థక' మధ్యాహృతమగునట్లె 'ఉమ=ఉమయనెడి, బోఁటి=స్త్రీ' అనుచో 'ఇత్యర్థక' మధ్యాహృతమగును. ద్విపద. ఉమబోఁటి యాత్మలో నుత్తలపడఁగ. (బసవ. 3 ఆ. ౨౭౮ ప.) (చూ-౨౬౫ విష. దానివిస్తరము).

తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయికంబుగ సంస్కృతోక్తం బ యగు. 3.

బాలవ్యాకరణ వివరణము శిక్షా విషయము.

తత్పురుషబహువ్రీహిద్వంద్వంబులని సమాసంబులెల్లం ద్రివిధంబు లయియుండు. అవి ప్రాయికంబుగా నుత్తరాన్యోభయపదార్థప్రధానంబు లయియుండు. అందుఁ దత్పురుషంబు వ్యధికరణంబని సమానాధికరణంబని ద్వివిధంబు. ద్వితీయాదులకు మీఁది పదంబుతోడ సమాసంబు వ్యధికరణంబు నాఁబడు. నెలతాల్పు - నెలతక్కువవాఁడు - దేవరమేలు - దొంగభయము. రామునిబాణము - మాటనేర్పరి. విశేషణంబునకు విశేష్యంబుతోడ సమాసంబు సమానాధికరణంబు నాఁబడు. ఇదియె కర్మధారయంబు నాఁబడు. సరసపువచనము - తెల్లగుఱ్ఱము - మంచిరాజు; ఇది సంఖ్యాపూర్వకంబు ద్విగువు నాఁబడు. ముజ్జగములు - ముల్లోకములు. బహువ్రీహి-ముక్కంటి-చలివెలుఁగు. ద్వంద్వము - తల్లిదండ్రులు. అన్నదమ్ములు. ప్రాయికంబుగా ననుటచే సంస్కృతలక్షణంబు తొడరని సమా

సంబుం గలదని సూచింపంబడియె. దానంజేసి చిగురుం
గేలు - జంటిమోవి యిత్యాదులయిన యుపమాన
పూర్వపదకర్మధారయంబులు గ్రాహ్యంబులు. ముఖ
పద్మము చరణకమలములు. ఇట్టియుపమానోత్తరపదం
బులు గలవుగాని వికరీతంబులు సిద్ధంబులు లేవని
యెఱుంగునది. సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు. రాజ
పురుషుండు - నీలోత్పలము - పీతాంబరుండు - రామ
లక్ష్మణులు. కేవలసంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ
సమసింపదు. దానంజేసి యనేకమాఱు లల్పదండు
లిత్యాదులు దుష్టములని తెలియునది.

సంజీవని. అకా, విమ:—తత్పురుషాదులకు లక్షణంబు ప్రాయికంబుగ సంస్కృతోక్తం బనిచెప్పియు "సిద్ధంబు సర్వంబు గ్రాహ్యంబు" అనిచెప్పియు సూరిగారు సిద్ధములగు తత్పురుషాదులకు వరుసగ "రాజపురుషుండు - (తత్పు.) - నీలోత్పలము (కర్మ.) పీతాంబరుండు (బహు.) రామలక్ష్మణులు (ద్వంద్వ.)" అని యుదాహరించిరి. సిద్ధద్విగువునకు "త్రిలోకి" అనియు నవ్యయీభావమునకు 'యథాశక్తి' అనియు నేల యుదాహరింపలేదో తెలియకున్నది. మఱియు "ద్విగుకర్మధారయా" విత్యాదికారికలను భట్టారకుఁడాచ్ఛికసమాసముల విషయమున నుపదేశించెనే కాని తదితరసాధ్యసమాసముల విషయమున— 'సాధ్యసాంస్కృతిక సమాసము - మిశ్రసమాసము' అనువానివిషయమున—నుపదేశింపలేదు. సూరి యాకారికలను వివరించునుద్దేశముతోనే ప్రకృతసూత్రమును దీనివివరణమును వ్రాయసాగెనుగాని యీసూత్ర వివరణములలో నాచ్ఛికములనే కాక "రాముని బాణము—సరసపువచనము' అను సాధ్యసాంస్కృతికములను "దొంగభయము - ముజ్జగములు - ముల్లోకములు" అను మిశ్రసమాసములను సైత ముదాహరించినవాఁడయ్యెను. అవ్యయీభావము నుజ్జగించుట యుపమారూపకాదులను బ్రసంగించుట మున్నగువానినిబట్టి ద్విగుకర్మధారయావిత్యాదికారికల ననుసరించియే యీసూత్రమును దీనివివరణమును నుపదేశించెననుటలో సందియము లేదు. తత్పురుషభేదముల నుదాహరించుటలో సూరి యహోబలపతినే యనుసరించెనుగాని యొకటిరెండుచోటులందు సవరింపఁబోయి పొరపడెను. చింతామణియాశయముచొప్పున ద్విగుకర్మధారయావిత్యాదికారికల కాచ్ఛికసమాసములనే యుదాహరించుట యుక్తముగుటంజేసి యహోబలపతి యట్లే యుదాహరించెను. "పడగితాల్పు - తేనెతిండి (పడగను

దాల్పునది - తేనెను తినునది) ఇత్యాదౌ ద్వితీయాతత్పురుషః - అత ఏవ ధరిత్రి చాచుగరుతాల్చినకేల నిత్యాదయః కవీనా ముక్తయః సంగచ్ఛన్తే. పట్టుపుట్టముతాల్పు ఇత్యాదౌ వలుగ్ద్వితీయాతత్పురుషః. (విస్తర I) ఉలితునుక-నెలతక్కువ బిడ్డ ఇత్యాదౌ తృతీయాతత్పురుషః - '(ఉలిచేతఁ దునుక. నెలచేతఁ దక్కువ.' అని విగ్రహములు) ....దేవరమేలు ఇత్యాదౌ చతుర్థీతత్పురుషః..........దొంగయలుకు ('దొంగవలనన్+అలుకు = భయము' అని విగ్రహము) ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పురుషః. దొరమానిసి - తేఁటిపిల్ల - మల్లెపూవు - జాబిల్లి- వెన్నెల - గట్టుపట్టి - రాచకొలము - నేతిముంత - కూటికుండ - ఇత్యాద్యాః షష్ఠీతత్పురుషాః - మాటనేర్పరి ఇత్యాదౌ సప్తమీతత్పురుషః" (అహో ౨౩౨ పుట). ఇట్లంతటను నాచ్ఛికసమాసములనే యహోబలపతి యుదాహరించెను - అట్టియహోబలపతి యుదాహృతులనె స్వీకరించి యుదాహరించుటలో సూరి యించుక సవరించెను. ముద్రితాహోబలపండితీయమున 'దొంగయలుక ఇత్యాదౌ పంచమీతత్పురుషః' అని ప్రమాదముగఁ బడినది. భద్రాద్రిశాస్త్రిగారిటీకయందును నట్లె యున్నది కాన సూరి చూచిన కవిశిరోభూషణమునందును నట్లెయుండునని తోఁచెడిని. "అలుక = కోపము" అనుదాని కట్టి పంచమీతత్పురుషములో సందర్భము లేనందున సవరించి "దొంగభయము" అను

విస్తర. I ౨౬౯ విషః—తిండిశబ్దమునకు "తినువాఁడు" అనునర్థము కానరాదు. తినుట యనియే యర్థము కన్పట్టుచున్నది. కాన ద్వితీయావిభక్తి కిచటఁ బ్రసక్తిలేదు. "తేనెతిండి = తేనెతిండిగాఁగలది తుమ్మెద" అనువిగ్రహమున నది బహువ్రీహి యనవలెను. లేదా "తేనెతిండి = తేనెయొక్క+తిండి = తేనెతిండి"అని యర్థముచేసినచో షష్ఠీతత్పురుషము కావలెను. అట్లె "పట్టుపుట్టముతాల్పు" అనుచో 'పట్టుపుట్టమును+తాల్పు = ధరించువాఁడు' అనినచో ద్వితీయ లోపించిన తత్పురుషమె యగును. అలుక్సమాసముకాదు. లేదా "పట్టుపుట్టముయొక్క+తాల్పు" అనినచో షష్ఠికాదేశముగావచ్చిన ద్వితీయావిభక్తిరూపము . లోపింపలేదనియు ద్రుతమాత్రము లోపించెననియుఁ జెప్పినచో నలుక్షష్ఠీతత్పురుషమనుట యుక్తము. "పట్టుపుట్టముయొక్క+తాల్పు=('షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్' అనుచొప్పున ద్వితీయాతుల్యరూప మాదేశము కాఁగా) "పట్టుపుట్టమునున్+తాల్పు"అగును. "నిరమో మహతాం లుక్చ స్యాత్" తనుచొప్పున 'ను' వర్ణకలోపమును "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమానేషు' అనుచొప్పున ద్రుతలోపమును కాఁగా "పట్టుపుట్టముతాల్పు" అని యేర్పడునుగాన ద్వితీయ లోపింపలే దనుట సరికాదు. షష్ఠి లోపింపలే దనవలెను.

దానిని సూరి నిల్పెనని విశ్వసింపనగును. సమాసకముల ననఁగా నాచ్ఛికసమాసములను మాత్రమె యీకారికలచోట నుదాహరించుట యావశ్యకమని తలంపనివాఁడగుట చేతనే సూరి రామునిబాణము మున్నగువానిని సైతము ముదాహరించినవాఁ డయ్యెను. (విస్తర II).

సమానాధికరణాదుల స్వరూప మీవలకు విశదీకరింపఁబడెను.(ఆంధ్ర IV విష.) 'చిగురుఁగేలు' మున్నగువానివంటి యుపమానపూర్వపదకర్మధారయములు సంస్కృ

విస్తర II ఆంధ్ర విష:—చింతామణిపద్ధతులచొప్పున 'దొంగభయము' అను పంచమీతత్పురుషసమాసము సాధువు కాదు. సమాసకమునందుమాత్రమె సమాస విభక్తికి లోపమును జింతామణి యుద్దేశించినది. తక్కిన సాధ్యసాంస్కృతికము లందును మిశ్రసమాసములందును సమాసవిభక్తిలోపమును జింతామణి యుద్దేశింప లేదు. తత్పురుషములలో షష్ఠీతత్పురుషమునుమాత్రమె సాధ్యసాంస్కృతికమిశ్ర సమాసములలో "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యా తత్పురుషసంస్థితా నామ్నామ్" అను సూత్రమున నంగీకరించెను. ఎల్ల కారకములందును శేషషష్ఠీ వివక్ష నిర్బాధము గావున "దొంగయొక్క+భయము = దొంగనున్ = దొంగన్+భయము" అని యుండఁగ ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచొప్పున ద్రుతలోపము రాఁగా 'దొంగభయము' అనుషష్ఠీతత్పురుషముమాత్రము సిద్ధించును. అచటి షష్ఠి ద్వితీయాతుల్యరూపముతో నిల్చి లోపింపమింజేసి "అలుక్ షష్ఠీతత్పురుష" మనఁ దగును. బాలవ్యాకరణకర్త యిట్టి చింతామణియాశయమును గ్రహింపలేక "సమాసవిభక్తికి లోపంబగు లట్టునకుఁ గాదు" (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అని యిట్లు సాధ్యసమాసముల విభక్తులకెల్ల లోపమును విధించెను. కావున "దొంగ వలనన్+భయము = దొంగభయము" అను సాధ్యమిశ్రపంచమీతత్పురుషము బాల వ్యాకరణపక్షమున సాధు వగుచున్నది. కాని యీసూరిరచనమునందు "నెలయ వరుఁడు (నెలచేతన్+అవరుఁడు) నెలప్రభవుఁడు. (నెలవలనన్+ప్రభవుడు=బుధుఁడు) మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారములగును. మఱియు "సమాసవిభక్తికి లోపం బగు........" (బా. సమా. ౨౫ సూ.) అనెడి సూరిసూత్రము నిర్మూల మగుటం జేసి యశాస్త్రీయము. "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యా త్సమాసకాఙ్క్షేషు" అని యిట్లు చింతామణి సమాసకములందే విభక్తిలోపమును వచించెనుగాని తక్కిన సాధ్యసమాసములలో విభక్తి లోపము నంగీకరింపలేదు. సమాసకవిభక్తి లోపము సైతము కవిప్రయుక్తములందె చెల్లును. ఈసందర్భమున నూతనపద్ధతి నవలంబించిన సూరిమార్గము కేవల మపమార్గమని ముందు నిరూపింపఁబడును.

తమునందును ప్రయుక్తమయ్యెననియు నట్టి సిద్ధసమాసము లాంధ్రకవిప్రయుక్తములు గలవనియు నీవఱకు విశదీకరింపఁబడెను. (విస్తర. II ౨౬ల IV విష.) కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ సమసింపఁ దనఁగా నాంధ్రవిభక్త్యాదుల నందని సంస్కృతశబ్ద మట్లు సమసింపదని యర్థము. కాన 'అనేకమాఱులు' అనునది యసాధువు. 'అనేకముమాఱులు'అను తత్సమరూపముల సమాసము సాధువగును. ఇట్లె 'అల్పపుదండులు' అనురీతిని నైతము సాధువె యగును.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్సమాసకాఙ్క్షేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౪౭ పు.)
షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయా, తుల్యా తత్పురుష సంస్థితా సా మ్నామ్. (ఆం. చిం. ౧౩ కారి. అహో. ౪౧౭ పు.)
స్యా దుత్తరస్య లోపేపి।ద్వితీయా నియతా మతా ।
నన్నయా. అన్యత్రాపి తదిష్టి స్స్యాత్ । ప్రయోగ స్తత్ర కార
౨౭౦ విష. ణమ్॥ (వికృ. హలం. ౨౦ కారి. అహో ౪౪౪ పు.)
క్వచిత్ ప్రత్యయయోగేచ । తథాత్వ మభిధీయతే. (వికృ. సంధి. ౨౫ కారి. అహో. ౧౮౯ పు.)
క్వచి దన్యవిభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే. (వికృ. అజం. ౮౭ కారి. అహో. ౩౬౫ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౦ విష:—సమాసకాఙ్క్షేషు = ఆచ్ఛికసమాసావయవములగు (సమాసక = ఆచ్ఛికసమాస) ననఁగా నాచ్ఛికసమాసరూపప్రాతిపదికమునకు నవయవనములగు, విభక్త్యాదేః = సుబ్విభక్తులు-ఉత్తరపదములు మున్నగువానికి, లోపశ్చ= లోపముసయితము, స్యాత్ = అగును. చశబ్దముచే నీలోప మరుదుగను బ్రయోగానుసారముగను గల్గును. ఈసూత్ర మీక్రిందిసంస్కృతవ్యాకరణవిషయముల నుద్దేశించుచున్నది. కావున నట్టిసంస్కృతపద్ధతిచే సమాసవిభక్తిలోపము నుత్తపదాది లోపమును జేయవలయునని దిఙ్మాత్రముగా నుపదేశింపఁబడెను.

"సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః.(౨-౪-౭౧) (వృత్తి.) ఏతయో రవయవస్య సుపో లుక్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౬౫౦.) శాకపార్థివాదీనాం సిద్ధయే ఉత్తరపదలోప స్యోపసంఖ్యానమ్. (వార్తి. ౧౩౧౦-౭౩౮ సూ.)" మున్నగుసూత్రములచేత సమాసోత్తరపదాదిలోపమును వచింపఁబడెను. అలౌకవిగ్రహమునందే సామానాధికరణ్యాదివివక్షచేత సమాససంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టి సమాసమునకు "కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ (౧-౨-౪౬) కృత్తద్ధితాన్తౌ సమాసాశ్చ ప్రాతిపదికసంజ్ఞాః స్యుః" (సి. కౌ. ౧౭౮ సూ.)

అనుసూత్రముచొప్పునఁ బ్రాతిపదిక సంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టి ప్రాతిపదికమున కవయవభూతములగు శబ్దములలోని సుబ్విభక్త్యాదులు "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అను సూత్రముచొప్పున లోపించును. లోపింపఁగా మిగిలిన ప్రాతిపదికముపైని వాక్యాన్వయయోగ్యములగు సుబ్విభక్తులు నిల్చును. ఇట్లె తద్ధితాదివృత్తులందును విభక్త్యాదిలోపము నరయునది. ఆచ్ఛికసమాసాదులందును నైరీతినే 'కృత్తద్ధితసమాసాశ్చ' అనుచొప్పునఁ బ్రాతిపదికత్వము గల్గిన సమాసక తద్ధితాద్యవయవములగు శబ్దములందలి విభక్త్యాదులు ప్రకృతమగు "లోపశ్చవిభక్త్యాదేః శబ్దేషు స్యాత్సమాసకాఙ్క్షేషు" అనుసూత్రముచే లోపించుటయు మిగిలిన ప్రాతిపదికరూపశబ్దముపైని వాక్యాన్వయయోగ్యసుబ్విభక్తులు నిల్చుటయు సంభవించును. వేల్పు+ఆమ్+దొర+సు = (వేల్పులయొక్కదొర) అనుచో సమాసరూప ప్రాతిపదికావయవములగు 'ఆమ్ సు' అనునవి లోపింపఁగా "వేల్పుదొర" అను ప్రాతిపదికభాగము నిల్చును. దొంగ+భ్యస్+అలుకు+సు = (దొంగవలనియలుకు) అనుచో "దొంగయలుకు" అను ప్రాతిపదికభాగము లుప్తశేషమగును. మూఁడు+జస్+కన్ను+జస్ (మూఁడు కన్నులెవనికిఁగలవో వాఁడు) 'మూఁడుకన్ను = ముక్కన్ను+ంటి = ముక్కంటి' అను ప్రాతిపదికము నిల్చును. ప్రయోగసిద్ధములగు కొన్ని యాచ్ఛికసమాసకములందును గొన్ని జ్ఞాపకసిద్ధసమాసముల (శోకార్తపుట్టోడలులతో) యందును దప్పఁ దక్కినసాంస్కృతి కాచ్ఛిక మిశ్రసమాసములం దీసంస్కృతవ్యాకరణప్రసిద్ధ సమాససామాన్యపద్ధతి యుపచరింపదు. "రాజన్+జస్+అన+సు అనుచో "రాజయాన' అను ననిష్టరూప మేర్పడును. కావుననే యట్టిచోటులందు నన్నయాథర్వణులు "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యే"త్యాది చొప్పున మార్గాంతరమున రూపసిద్ధి నుపదేశించిరి.

లోపశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాది కాంధ్రీకరణమగు "లోపమును సమాసకగతమౌ పదములపయి విభక్తికి........" అనుదానికి గాణపతవివరణకర్త "ఉత్తరార్థోదాహృతి............తమ్మునికొడుకు - ననలదండ - వేల్పులదొర. విభక్తి పరమగునపుడు ప్రకృతికి విధింపఁబడిన 'ని-ల'లు విభక్తి సంబంధులుగాక ప్రకృత్యవయవములగుటం జేసి వానికి లోపము రాదు" అని వివృతి వ్రాసెను. (గాణ. ౩౦౪ కారి. ౭ పద్య) ఇది సరి కాదు. అలౌకికవిగ్రహవాక్యములోనె సమాససంజ్ఞ కల్గఁగా నట్టిసమాసరూపప్రాతిపదికమున కవయవములగు సుబ్విభక్తులు లోపించుటచేత 'ని-ల' లు వచ్చుటకుఁ బ్రసక్తి లేదు. మఱియు గాణపతవివరణకర్త యిచ్చిన యుదాహృతులు "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యే" త్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములుగాని

లోపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాదిసూత్రమునకు లక్ష్యములు కానేరవు. అలౌకికవిగ్రహమునందే సుబ్విభక్తులు లోపించుటచే "తమ్ముకొడుకు - ననదండ - వేల్పుదొర" అనియే సిద్ధించును. ఇట్లె "కన్ను+ఓస్+కవ+సు" అనువిగ్రహమున సుబ్విభక్తులు లోపింపఁగా "కన్నుఁగవ" అని సిద్ధించును. "ఉ.........మున్నుఁగొంటి మే।వన్ననదండ యొక్క మగవాఁడిడ........." (ఆను. ౧ ఆ. ౧౪). మధ్యా.........ఉవిద కన్నుంగవ మొగిచి తెఱవక యుండె భయమున. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౫౪) ఉ.........క। న్నుంగవ యాక్రమించుకొనునో ముఖచంద్రునటంచు.........(మను. ౨ ఆ. ౩౨.)

సమాసకములం దిట్లు విభక్తిలోపము గల్గుసమాసములు మహాకవిప్రయోగానుసారముగ నెన్నవలెను. "షష్ఠీభవే ద్ద్వితీయా తుల్యేత్యాదిసూత్రము (చిం. హలం. ౧౩ కా) చెప్పిన నన్నెచో సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసము లేకాక యాచ్ఛికసమాసములును ధారాళముగా నేర్పడును. ఉదా:—తమ్మునికొడుకు - ననలదండ - వేల్పులదొర - కన్నులకవ మొ. ఇట్టియెడల "కన్ను+ఓస్+కవ+సు" అనునపుడు షష్ఠీ భవే దిత్యాదిచెప్పిన రూపసిద్ధి చికీర్షితమగునపుడు సమాసరూపప్రాతిపదికము యొక్క యవయవములోని "ఓస్" ప్రత్యయము లోపింపక దానిచో "శసోటు" ప్రత్యయరూపద్వితీయాకారము నిల్చును. కవ శబ్దమువీఁది సుప్రత్యయము మాత్రములోపించును - కాఁగా "కన్నులకవ' అని రూప మేర్పడును.

సమాసకేతరస్థలములందు "షష్ఠీ భవే"దిత్యాద్యుత్తరసూత్రసిద్ధ షష్ఠీతత్పురుషమునకుఁ దప్పఁ దక్కినతత్పురుషకర్మధారయాదులకు సాంస్కృతికమిశ్రరూపసాధ్య సమాసస్థితి లేదని పయిసందర్భమువలనఁ దోఁచుచున్నను - "సరళే పరుషే చైవ... వికారాచ్చాపి కేచన" (౮౮. విష). "దారార్థేత ఉదపి రో మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ" (౬౩. ౬౪. విష). "సామానాధికరణ్యేషు........." (౬౧. విష). "ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే। మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్" (౨౮౪. విష). "ఇచ్ఛ విభక్త్యన్తిమస్య........." (౧౦౫. విష). అనునవి మొదలగు విధులచేత నితరవిధములగు తత్పురుష కర్మధారయ ద్విగువులకును నభ్యనుజ్ఞ తత్తద్విధానసామర్థ్యమున జ్ఞాపిత మగుచున్నది. కావున నట్టి జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందుఁ దత్తద్విధుల కనుకూలముగాఁ దత్తద్విధుల ననుసరించి శాస్త్రకవిప్రయోగవిరోధము లేనిరీతిని విభక్తిలోపాదికమును "సుపో ధాతుప్రాతిపదికయోః" (సి. కౌ. ౬౫౦. సూ). అనురీతిని ననుక్తన్యాయమునఁ

గల్పించికొనవలయును. "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుదానినే యుద్దేశించు చున్న "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః........" (చిం. హల౧. ౧౭. కా) అనుసూత్రము వైరీతిసమాసములందును "శోకార్తపుటోడలులతో-చేసిన తత్ఫలము" మున్నగు కవి ప్రయోగజ్ఞాపకసిద్ధ సాంస్కృతికాచ్ఛిక మిశ్రసమాసములందునుమాత్రమె యుపయోగింపనగునుగాని యెల్లయెడలను నుపయోగింపరాదు. జ్ఞాపకసిద్ధములందు "రామ+ జి+భక్తి+సు" అనుచో 'రామునందలిభక్తి' అనునర్థమును వివక్షించునపుడు "జేర లిచ" అనుసూత్రపుజ్ఞాపకమున నందలి 'జి' లోపింపదు. 'సు'ప్రత్యయము లోపించును. జ్ఞాపకసిద్ధసమాస స్థలములం దిట్లాయా సూత్రముల ననుసరించి దీని నుపయోగించుకోవలెను. సీ. ఉల్లతెల్లని తురగోత్తము వాలంబు (ఆది. ౨. ఆ. ౩౪. ప). క. శోకార్తపు టోడలులతో (స్త్రీ. ౨. ఆ. ౧౨౪. ౪. ప). మున్నగు ప్రయోగములనుబట్టియు, "సామానాధికరణ్యే షూదన్తానాం టుగాగ మోచి స్యాత్...... మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ" మున్నగువిధులనుబట్టియు సాంస్కృతికమిశ్రరూప సాధ్య సమానాధికరణ సమాసము లభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవని యెఱుంగునది. సమాసకములందే కాక సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములందును విధానసామర్థ్యమున జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములు చెల్లును. వాని ప్రక్రియను బయిరీతినె గ్రహింపవలెను. శోకార్త+జస్+ఒడలు+జస్ = శోకార్త+జస్+ఒడలు = శోకార్తములు+ఒడలు = శోకార్తము+ఒడలు = శోకార్తపుటోడలు - శోకార్తపుటోడలులతో. ఆ+జి+ పురుష+జి = ఆపురుష—ఆపురుషునందు = అప్పురుషునందు-మొ. పుంలింగములును బుంలింగసమములునగు సంస్కృతములు సమాసపూర్వావయవములు కారాదు. శోకార్తముగఁడు' అనరాదు. అట్టిప్రయోగములు లేవు. వేల్పులదొర - కొమరుని పేర్మి మున్నగుచోటులందలి షష్ఠి ద్వితీయాకారమున నిల్చియుండుటచే నట్టివి "అలుక్ షష్ఠీసమాసములె" అని చెప్పనగును. (౨౭౦. విషయము). వానితోడన్+ ఇ+చెలిమి = వానితోడిచెలిమి. వీనియందున్+అలి+పేర్మి = వీనియందలి పేర్మి. (౧౦౫.విష).ఇట్టివి తృతీయాద్యలుక్ సమాసలు. "ఇవేన సమాసో విభక్త్యలోపశ్చ" అనుచోప్పున (౨౬౮. విష). నుపమానవాచకములతోడి సమాసమున విభక్తి లోపాభావము సాధ్యసమాసములందును గలదు. "క... । తిరముగ వాక్యసమాసా । చరణంబుల ద్వివిధ యగుచు శ్రౌతియుఁ దనరున్ (నరస. ౫. ఆ. ౧౦. ప). శా = నీదోఃఖడ్గమహీంద్రుఁడో యనఁదగు న్నీదివ్యతేజోభరం । బాదిత్యుం డును బోలెఁ బొల్చు......"(నరస. ౫.ఆ.౧౮.ప). ఇటుఁ బ్రథమావిభక్తి 'ఇవార్థకము

తోడి, సమాసమున లోపింపలేదు. (విస్తర). తలన్+పోయు+ప్రాలు = తలంబ్రాలు- ఒడిన్+కట్టు+ప్రాలు = ఒడిఁబ్రాలు. ఊరన్+తిరుగు+బంది = ఊరఁబంది. మొదలగు మధ్యమపదలోపి సమాసములందును (౨౭౦. విష) ద్వితీయాది ద్రుతము కొన్ని యెడల లోపింపక "అపరాన్త" ఇత్యాదిచే బిందుపూర్వకాగా 'తలంబ్రాలు' మున్నగు నలుక్సమాసములు సిద్ధించును. (౧౨. III. ౧౭. ౯౦. ౯౦ I విష). సప్తమీ

విస్తర. ౨౭౦. విష:—వలె ప్రభృతిశబ్దములతోడ సమాసము గల్గునపుడు తెలుఁగునఁ గొన్ని విశేషములు గలవు. సంస్కృతమున 'ఇవ' శబ్దముతోడి ప్రయోగమున నుపమానోపమేయములు సమానవిభక్తికములుగనె యుండును. "ముఖం చంద్ర ఇవ భాతి - ముఖస్య చన్ద్రస్యేవ విలాసః" అనురీతినే యుండును. తెల్గున నట్లుకాదు - ఉపమేయము ప్రథమేతరవిభక్తులతో నున్నపు డుపమానమును నట్టి విభక్తులతోనె యుండును. ఉపమేయము ప్రథమాంతమైయున్నపు డుపమాన మీాక్రిందిరీతిని షష్ఠ్యాదివిభక్తులతో నుండును. సంస్కృతమునందు సదృశాదిశబ్దములతోడి సమాసమున నిట్టిభేదమె యుండును. "ముఖం చన్ద్రసదృశమ్=చన్ద్రేణ సదృశమ్ = చన్ద్రస్య సదృశమ్" మొ. ఈవిషయమునఁ ద్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీాక్రిందిరీతిని సూత్రించియున్నాఁడు. "అట్లు - పోలె, బలె - వలె శబ్దంబు లివార్థకంబులు. ఉపమేయము ప్రథమాంతముగునపు డట్లు పరంబగుచో నుపమానంబులగు నామతదస్మదుష్మదాత్మార్థములకు షష్ఠియు, పోలె బలె లు పరంబులగుచో నామ తచ్ఛబ్దార్థములకుఁ బ్రథమయు; నస్మదర్థప్రభృతులకు ద్వితీయయు, వలె పరంబగుచో నామతచ్ఛబ్దార్థములకు షష్ఠియు, నస్మదర్థాదులకు షష్ఠీద్వితీయల యందేదియే నొక్కటియుఁ, గ్రమంబుగ నగు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంతమగు నపుడు పోలె ప్రభృతులు పరంబులగుచో నుపమానంబుల కుపమేయ విభక్తుల యగు. పోలినయెడఁ దచ్ఛబ్దమే తదాదులకు నుపలక్షణముగా గ్రహించునది. అట్లు కరణ్యాదులకు గ్రాహకము" (ప్రౌఢ. సమా. ౩౧. సూ). ఉదా:—మీరు బకు నట్లు చత్తురు. మీరు బకునికరణిఁ జత్తురు. ఉపమేయము ద్వితీయాద్యంతముగునపుడు 'అట్లు-కరణి - మున్నగువాని వాడుక వీలుపడదు. ముఖము పద్మము వోలె (పద్మముబలె) నున్నది. నేను నినుంబోలె, (నినుంబలె) విన్నాను. ముఖము చంద్రునివలె నున్నది. వాఁడు నావలె (లేదా) నన్నువలె నున్నాఁడు- భీరులఁబోలె మమ్ము నేల వెఱపించెదు. మొ.

"ప్రథమాంతములమీాఁది పోలె - బలె - పోనిశబ్దంబులు ద్రుతపూర్వకంబులు విభాషనగు". (ప్రౌఢ. సమా. ౩౯. సూ). ఉదా:—నిధిఁ గన్న పేదయుఁ

బోలె. ఇది యాగమముకాదనియు సర్వవిశేషబోధకమనియు నీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౮౪. I విష). వేదవోలె - పుణ్యజనాఖ్యయుంబలె - పుణ్యజనాఖ్యబలె - మన్మథుండునుంబోనివాని - వీండ్రును వాండ్రును బలె. మొ. "కొన్నిగొడల నుపమానంబులు పెక్కులగుచో నివి కడదాని కొక్కటిగ చూపఁబడె (ప్రౌఢ. సమా. ౪౦)."

"అట్టి - పోని - బోఁటి వంటి - శబ్దంబులు వదర్థకంబులు. బోఁటి దసంతఁ బ్రత్యయార్హంబునగు. అట్టి ప్రభృతులు పరంబులగుచో నట్టు ప్రభృతిపరకనామాదులకుంబలెఁ బూర్వపదంబులకు విభక్తులు త్రివిధంబులం బరఁగు, అందు బోఁటి వంటులు సమానంబులు. అవి పరంబులగుచో నాత్మార్థమునకు నామతచ్ఛబ్దంబులకుం బోలెఁ గార్యంబు. పోని పరంబగుచో దువర్ణకంబుమీఁద ద్రుతంబు నిత్యంబు". (ప్రౌఢ. సమా. ౪౩. సూ). ఉదా:—రామునియట్టి - నీయట్టి; మన్మథుండునుంబోనివాని - దేవివోని - దేవియుంబోనిదాని - నన్నుఁబోని - తన్నుఁబోని - నిన్నుఁబోనివానికి - రామునిబోఁటి - రామునివంటి - వానిబోఁటి - వానివంటివానికి - నాబోఁటి-ననుబోఁటి - నీబోఁటి - నినుబోఁటివాఁడు. తనబోఁటివాఁడు - తనవంటివానికి ('తన్నువంటి' అనరాదు). మముబోంట్లకు - పల్కులవంటి = పల్కుల్వంటి (పాండు. ౧. ఆ. ౬౯. ప). వీనికిఁ బ్రమాణములగు కవిప్రయోగములు త్రిలింగలక్షణశేషంబున నాయాసూత్రంబులకడఁ జూపఁబడెను - ఈసూత్రము విషయము లుపమేయ షే విభక్తిలో నున్నను వర్తిల్లును - ఉదా:—"నాబోఁటివాఁడు. నాబోఁటివానికి - నాబోఁటివానిచే మొ. పోనిశబ్దము పోలనిశబ్దసంక్షేపరూపము కానోపును. కావున నె దానికి ముందు'ను' శబ్దస్థితి యంతటను నిత్యమై యుండుట యావశ్యకముగ నుండును. మన్మథుండునుంబోనివాని = మన్మథుఁడు సైతము పోలఁజాలనివాని నని యర్థము. నాయకరత్నంబునుంబోని రాజమహేంద్రవరంబునన్ (ఆది. ౧. ఆ. ౮).

కొన్నివిశేషప్రయోగములు:—ఇవశబ్దముతోడి సమాసము సంస్కృతము నందె నిత్యముకామిం జేసి (౨౬౮ X విష.) తెల్గునందును నివార్థకశబ్దములతోడి సమాసమున కనిత్యత నంగీకరించుట వింతకాదు. మఱియు 'ఆదిత్యుండునుబోలె. మన్మథుండునుంబోనివాని' మున్నగుచోటులందలిది ద్రుతాగమము కాదనియు సర్వవిశేషబోధక నుశబ్ద మనియుఁ (౮౪ I విష.) జేసిన సిద్ధాంతము సైతము దీనివ్యస్తతను నిర్ణయింపఁజాలును. కావున నివార్థకములతోడిప్రయోగములం దవధారణార్థక శబ్దప్రయోగమును దుష్టము కానేరదు. 'నదివోలె' మున్నగుచోటులందలి వాదేశమును నీచటి వ్యస్తతను దెల్పును. క........హిమమయూఖుఁడ వోలెన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౫.) చ........వైశ్యులపోలె వశ్యులై. (సభా. ౨ ఆ. ౯౬.) చ. అవ

విని సూతసూనుఁడు భయం బెదఁ గూరినవాఁడపోలె నై। వెనుక కొదింగి. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౦౯.) మ.........అలుంగల దీపమట్లుతఁడు మండుంగాక (కర్ణ. ౩ ఆ. ౪౯.) ('దీపమట్లు' అనుచో షష్ఠీసమాస సుమ్ము రాలేదు). క. అనిన.........అమృతధారాపాతం। బునుబోలె నైన. (ఆర. ౨ ఆ. ౧౫). (ను శబ్దము ప్రాసగతము) సీ. రంగదుత్తుంగతరంగహస్తంబుల నాడెడునదివోలె.........వఱలెడునదివోలె.........తొడరెడునదివోలె.........నగియెడునదివోలె.........ఓపనియది వోలె నుచ్చభీము. (ఆ-వె.)-నినదమగుచునున్న నీరధియొద్దకు......... (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮ ప.) 'అనుచో అగుచునున్న' అనుదానికర్త 'సంద్రము' అను నుపమేయము ప్రథమాంత మధ్యాహృత మగుచున్నదిగాన బాధలేదు. సీ. అనఘ సోమము లేని యధ్వరంబును శశి లేని రాత్రియు రవి లేని నభము।......... పుష్ప, సంపద లేని భూజమునుబోలె. (అను. ౨ ఆ. ౧౦౬.) ఇట్లు పెక్కిటి కొక్కవాచకమును బ్రయోగించుట గలదు. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౪౯ ప.). క. పెనుమంట నుఱుకు శలభం। బును బోలెన్.........(ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౧౬.) (ను శబ్దము ప్రాసగతము.) సీ. త్రాసులుంబోని చిత్తంబులతోడుత.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౩౭౪). మ...,......ఐరావతం। బునుబోలెన్. (నిర్వ. ౭ ఆ. ౪౭.) చ.........ములపఁగనున్న కల్పలత, మన్మథునారి నమర్పనున్న శో। మలతరపుష్పబాణ మ్మహిమద్యుతిఁ జూడఁగ నున్న పద్మకు। ట్మల, మలరంగనున్న మధుమంజరి, నా మధుజృంభితాంగదో। హలరుచి నొప్పె గౌరి...(నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౨౮౩ ప.) (పెక్కిటికొక్కసాన్ శబ్దము) (ప్రౌఢ. క్రియా. ౩౦ సూ. చూ.) తే-గీ. విగతజీవుఁడై పడియున్న వేదమూర్తి। యతనిచేత సంజీవితుఁడై వెలింగె। దనుజమంత్రి యుచ్చారణాదతుచేత। నభిహితం బగుశబ్దంబు నట్లపోలె. (ఆది. ౩ ఆ. ౧౨౭.)(వాచకద్వయ) ఆ-వె. అతనిమేను కుంతి యట్టుల కైవడి। యరయ నేను జూచి...(శాంతి. ౧ ఆ. ౧౨ ప.)గీ. ఆర్తుఁ డైనట్లు వోలె. (హరి. పూ. భా. ౫ ఆ. ౧౫౦.) 'ద్వి. వచ్చు పవిత్రంబు వడువునుబోలె.' (బసవ. ౨ ఆ. ౨౫౫.) శరమర్థి సందిచ్చుశరణియుఁబోలె. (బస. ౨ ఆ. ౨౭౦). ఆ-వె.........అర్చన లిచ్చుపగిదివోలె. (నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౪౯.) తే-గీ. బలసి కుల గిరుల్ కొలువున్నభంగివోలె. (నన్ని. కు, ౩ ఆ. ౨౫౬.) శారద నీరద సమూహి చాడ్పునఁబోలెన్. (నన్ని. కు, ౧౦ ఆ. ౩౮౫). సీ.........ఉదయించువడువవోలె।.........కరణివోలె।.........అట్లపోలె। రమణవోలె।.........తెఱఁగు వోలె।.........(నన్ని. కు. ౩ ఆ. ౨౭౨). ఆట్టిప్రభృతులకు:—ఉ. ద్వైతవనంబు నట్టి సుఖవాసము గోవుల కెందు లేదు (ఆర. ౫ ఆ. ౩౬౦). గీ. అనఘ

నవర్ణకము లోపింపని షష్ఠ్యుపపదలోపిసమాసములును నలుక్సమాసములుగ నెన్నఁదగును. ప్రౌఢవ్యాకరణమున నివి వేర్వేఱువిధములుగ సూత్రింపఁబడినవి:—కొన్నియెడల సప్తమీతత్పురుషమునందు నవర్ణకంబునగు (అలుక్సమాసము) ఉదా:—కువలయంబునవారు మొ. కువలయంబునన్+గల+వారు = కువలయంబునవారు- ఇట్లె వారాణావతంబునవారు. - చిత్తమునదుఃఖంబుల్ - మొ. (ప్రౌఢ. సమా. ౩౭. సూ). షష్ఠీతత్పురుషంబులందు నగాగమంబు విభాషనగు. ఉదా:—ఎలజవ్వనంబున వికసనంబు (ప్రౌఢ - సమా. ౧. సూ) 'జవ్వనంబునన్+కలుగు+విలసనంబు' అనురీతిని వీనిని సప్తమ్యలుక్కులుగానె సమర్థింపనగును. ఒకానొకచో మతుబర్థంబున నవర్ణంబు చూపఁబడెడి. ఉదా:—క. అనిలజ.........ఇట్టి దివ్యతేజంబునవాఁ డథమాన్వయమునఁ బుట్టునె...(ప్రౌఢ తద్ధి. ౧౯. సూ). ఇట్టివి సైతము నలుక్కులుగానె గ్రహింపనగును. దివ్యతేజంబునన్+వెలుంగు+వాఁడు = దివ్యతేజంబునవాఁడు. ఇట్లె సీ. వర్గత్రయంబునవలనను సప్తాంగములయందుఁ జిత్తంబు మెలఁగుచుండ.........(శాంతి. ౬. ఆ. ౨౦౦. ప). మున్నగుప్రయోగాంతరములందును నలుక్సమాసము నెన్నవగును. 'వర్గత్రయంబునన్+గల+వలనను' (వలను= నేర్పు). అనురీతిని సమర్థింపనగును.

షష్ఠీభవేదిత్యాది:—తత్పురుషసంస్థితా = తత్పురుషసమాసగతమగు, నామ్నామ్= ప్రాతిపదికములపయి నిల్చియున్న, షష్ఠీ = షష్ఠీవిభక్తి, ద్వితీయాతుల్యా= ద్వితీయావిభక్తితుల్యమగు నాకారముగలది, భవేత్ = అగును. లోపశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాదిసూత్ర ప్రాచ్చికసమాసమాత్రవిషయకము జ్ఞాపకసిద్ధసమాసవిషయకము నగుటచేతఁ దక్కినసాంస్కృతిక మిశ్రరూప సాధ్యసమాసముల విభక్తిలోపము చింతామణి సమ్మతముకాదు. అట్టియెడల సర్వకారకబాధకమగు శేషషష్ఠి నంగీకరించి యట్టిసమాసముమాత్రము చేయనగుననియు నట్టిషష్ఠి ద్వితీయాతుల్యాకారముఁనంది నిల్చుననియు, నట్టియెడల ద్వితీయకు లోపము ప్రకృతసమాసవిధిచేఁ గల్గనేరదనియు నచ్చోటి ద్వితీయాసంబంధియగు తిఙ్మధ్యశాస్త్రసిద్ధమగు ద్రుతము మాత్రము (౪౨ విష.) 'ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేషు' (౮౭ విష.) అను

మాఖోఁటులకుఁ బ్రియంబైనపసికి. (ఆర. ౭ ఆ. ౩౬౮.) సీ.........తే-గీ. సిద్ధులకు నమఃబోంట్లకుఁ జెప్పనేల. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧౩౯). తే-గీ. అలిగి జమునాలుకయుఁ బోని యతులశక్తి. (కర్ణ. 3 ఆ. ౧౬౨ ప.) సీ. గిరిశృంగములఁబోని కరిశిరముల (కర్ణ. 3 ఆ. ౧౭౬). ఆ-వె. 'తన్నపోనిదానిఁ దన్వి' అనుచో 'తన్నపోలుదానిఁ దన్వి'యని కవిత్రయుక్తమైయుండు. (ఆది. ౪ ఆ. ౨౩౪.)

సూత్రముచొప్పున లోపించుననియు నెఱుంగనగును. ఉదా:—రామునియొక్క+బాణము = రామునిన్+బాణము = రామునిబాణము. రామునియొక్క+బాణము= రామున్+బాణము = రాముబాణము. రామునియొక్క+కొడుకు = రామునిన్+కొడుకు=రామునికొడుకు. రామునియొక్క కొడుకు = రామున్+కొడుకు = రాముకొడుకు. మొ. "లోపశ్చ విభక్త్యాదేః" అనునది సార్వత్రికము కాదు. సమాసకము లందు నైతము విభక్త్యాదిలోపము సార్వత్రికము కాదు. (౨౭౦ విష.) అయ్యది సమాసకములందును జ్ఞాపకసిద్ధసమాసములందును బ్రయోగానుసారముగాఁ జెల్లును. ఉదా:—'కొమరునియొక్క యునికి = కొమరయునికి' అని యుండ నేరదు. 'కొమరుని యునికి' అనియే నిల్చును. కావున సమాసకములందును మిశ్రాదిసమాసములందును నెల్లయెడల నీషష్ఠీభవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లును.

సూత్రమునందలి 'ద్వితీయాతుల్యా' అనుదానికిఁ దంత్రముచే నావృత్తి నంగీకరించి, షష్ఠి, ద్వితీయాతుల్యాకారము గలదగునపుడె, ద్వితీయాతుల్యా = అట్టి ద్వితీయాంతమువంటి రూపముతో నిల్చునని వ్యాఖ్య చేసికొనవలయును, అనఁగా 'యొక్క' లోపించిన షష్ఠీరూపము తిజ్మధ్యసూత్రముచేత ద్రుతము చేరక ముందటి ద్వితీయాంతరూపమును బోలియున్నపుడే యీసూత్రము వర్తిల్లునని తాత్పర్యము. ఉదా:—సీతయొక్క+శక్తి = సీతనున్+శక్తి = (పాక్షికనులోపము) సీతన్+శక్తి = సీతశక్తి. ఇట్లే రూపసిద్ధి నంగీకరింపవలయును గాని 'సీతనుశక్తి' మున్నగు ననిష్టరూపసిద్ధి నంగీకరింపరాదు. 'సీతనున్' అనుద్వితీయారూపములోని 'ను' అనునది "లుక్చ సా" త్తను సూత్రముచొప్పున విభాషను లోపింపఁగా (చూడు. ౧౩౧ విష.) 'సీతన్' అనియేర్పడును. అట్టిరూపములోని తిజ్మధ్యసూత్రసిద్ధద్రుతము చేరక ముందటి 'సీత' అనునది 'సీతయొక్క' అనుదానిలోని 'యొక్క' లోపించినదానిని బోలియుండునే కాని 'సీతనున్' అనుదానిలోని ద్రుతము చేరక ముందటి 'సీతను' అనునది యద్దానినిబోలి యుండదుగదా. కాన నిట్టి ద్వితీయాతుల్యాకారము (సీతనున్) నిల్వనేరదు. ఇట్లె నీ-నా-తా-మనశబ్దములయొక్క విభక్తి లోపించిన షష్ఠీరూపములు 'నీ-నా-తా-మన' అనునవి వానిద్వితీయారూపములను, 'నిన్ను-నన్ను-తన్ను-మనల' అను వానిని బోలియుండమిచేత 'నీ-నా-తా-మన' శబ్దములయెడల ప్రకృతమగు షష్ఠీభవేదిత్యాదిసూత్రము వర్తిల్లనేరదు. మనలన్ - ద్వితీయ. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౭ ప.) మనయొక్క షష్ఠి. (ఆది.౨ ఆ. ౩౮).(౨౧౯ I విష.) ఉదా:—నావాఁడు-మావాఁడు-తనమాట - తమమాట - మనవాఁడు - మనవినత. తక్కినసర్వనామములచోట ద్వితీయాతుల్యతయు గల్గును. ఉదా:—వానిమాట - వారిమాట, మొ. 'నీయొక్క

పుత్త్రుఁడు' మున్నగుచోట్లందలి షష్ఠికి ద్వితీయాతౌల్యము లేనపుడు 'యొక్క'కు సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసములలో లోప మెట్లు కల్గునని శంకింపరాదు. "శబ్దేభ్యో ష్ఠీ యుష్మదాదిభ్యః ఇత్యాది సూత్రము విశేషవిధిగ వానికి 'యొక్కలోపము' కల్గుట కథర్వణునిచే సూత్రింపఁబడెను. (౨౭౧ విష.) ఇట్టిచోట్ల "యొక్క చ శేషేషష్ఠీ" అనుచోటి చకారముచేత "యొక్క" నిల్వదన్నను ననవచ్చును. కావున' నీయొక్క+పుత్త్రుఁడు = నీపుత్త్రుఁడు' మున్నగురూపములు నిర్బాధముగా సిద్ధించును. షష్ఠి ద్వితీయాకారముతో నుండువానికే యీవిధి చెల్లునపు డింక ద్వితీయాతుల్యాకార విధానము చేయ నేల యని శంకింపరాదు. సాధ్యములగు సాంస్కృతికమిశ్ర సమాసములలో సమాసావయవపదముల విభక్తులకెల్ల సమాసకమందువలెనె లోపము నంగీకరించినచో 'రామునియొక్క+కొమారుఁడు' అనుచో రాముకొమారుఁడు" అనురీతి ననిష్టరూపము లుత్పతిల్లును. (విస్తర II ౨౬౫-౨౭౦-౨౭౧ విష.) యొక్కవిభక్తి వ్యస్తతలోను నిత్యముగా లోపించునుగాన రామునికొడుకు మున్నగురూపములకై షష్ఠీతత్పురుషమును మాత్ర మంగీకరింపనేల యని శంకింపరాదు. రాజుయొక్క+ఆజ్ఞ = రాజునాజ్ఞ మున్నగుచోట్ల సామాసిక 'ను' మాగమము సమాసాంగీకారము లేక సిద్ధింపనేరదుగదా. మఱియు నుత్తరపదలోప రూపకాదుల యర్థముల సిద్ధికి సమాసాంగీకార మత్యావశ్యకముగదా.

స్యా దుత్తరస్యేత్యాదిః—ఉత్తరస్యలోపేపి = ఉత్తరపదలోపమందును సమాసపూర్వపదమునకు,ద్వితీయా అనియతా=ద్వితీయా తుల్యాకారము నియతము కానిదై యనఁగాఁ గొన్నియెడలమాత్రమువచ్చునని యర్థము.మతా=సమ్మతమగును. అన్యత్రాపి=ఉత్తరపదలోపేతరసమాసస్థలములందును, తదిష్టిఃస్యాత్ = ఆద్వితీయా తుల్యాకారస్థితి కొన్నియెడల సమ్మతమగును. తత్ర=ఆవిషయమున, ప్రయోగః = మహాకవి ప్రయోగమె, కారణమ్=మూలము. ఉదా:—'జవ్వాది యమ్మకపు సెట్టి = జవ్వాదిన్+సెట్టి = జవ్వాదిసెట్టి. ఊరన్+తిరుగు+పంది = ఊరఁబంది. ఇట ద్వితీయా రూపము లేదు. రెండువే లధికమగు నలువది = రెండువేలన్+నలువది = రెండువేల నలువది. ఇట్టివి నైత ముత్తరపదలోపసమాసోదాహృతులె. మోమున నెడి తమ్మి = మోముతమ్మి, తీఁగెవంటి కౌను = తీఁగెకౌను. వ్రేపల్లె యను వాడ = వ్రేపల్లెవాడ. ఇట్టివెల్ల 'అన్యత్రాపీత్యాది కుదాహరణములు.క్వచిత్ప్రత్యయేత్యాదికారిక ౨౫౧ I విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. ఉదా:—షష్ఠి ద్వితీయాకారముతోనె నిల్చుటకు:—దానియొక్క+కలరూపు = దానిన్+ది+కలరూపు = దానిదికలరూపు. వారియొక్క+నిశ్వాసములు = వారిన్+వి+నిశ్వాసములు = వారివి నిశ్వాసములు.

రామునియొక్క+శక్తి = రామునిన్+ది+శక్తి = రామునిది శక్తి. తథాత్వే ష్టనుట చేత "సీతనుదిశక్తి - నిన్నుదుశక్తి" మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గనేరవు. 'సీతయొక్క+శక్తి = సీతన్+ది+శక్తి = సీతదిశక్తి' అనురీతినిమాత్రమె రూపసిద్ధి కల్గును. నీ-నా-తా-మనశబ్దములచోటనైతము షష్ఠి ద్వితీయాకారముతో నిల్వదు. కాఁగా 'యొక్క' విభక్తివలెనె వానికి 'దు' ప్రత్యయము చేరును. ఉదా:— నీయొక్క+శక్తి = నీదుశక్తి - మీదుశక్తి. వెం.

క్వచిదన్యవిభక్త్యర్థ ఇత్యాదికారిక ౨౨౦ వెం ౨౨౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతము. 'ఇరువది యధికము నొకటి' అనువిగ్రహముగల యుత్తరపదలోపిసమాసమున షష్ఠిచోట ద్వితీయాకారము నిల్వక ప్రథమయొక్క యాకారము నిల్చును. 'ఇరువదియొకటి' అనియే యగును. ఇరువదిటియొకటి యని కానేరదు. ఈసూత్రము "స్యాదుత్తరస్య లోపేపి........."అనుసూత్రమున కపవాదము. ఉత్తరపదలోపి సమాసమున షష్ఠి ద్వితీయాకారమున నిల్వక ప్రథమాకారమున నైతము నిల్చునని యర్థము.

బాలవ్యా. సమాసవిభక్తికి లోపం బగు లట్టునకుఁ గాదు. ౨౫.

౨౬౦ I రామునిబాణములు. సరసపువచనములు. వేవెలుఁగు.

విషయము. గుణముల ప్రోక.

సంజీవని. ౨౬౦ I విష:—సమాసావయవపదముల విభక్తికి లోపంబు గలుగును. బా. తత్స. 3౧ సూత్రముచే విభక్తికి లడాగమంబు విధింపఁబడుటచే 'లట్టు' నైతము విభక్తిగ గణింపఁబడునుగాన దానికిని లోపము ప్రకృతసూత్రముచే సూరిమతమునఁ బ్రాప్తించుచుండఁగా నట్టి లట్టునకు లోపంబు గలుగదని వచింపవలసెను. "రామునియొక్క+బాణములు" అనుచో 'రాముని' అనుదానియందలి 'ని'అనునది బా. తత్స. ౨3 సూత్రముచేఁ బ్రకృతికి విధింపఁబడినది గాన నయ్యది లోపింపదని సూరి యాశయము. కాన 'రామునిబాణములు' అనుచో విభక్తులకు లోపము రాఁగా 'రామునిబాణ' అనుదానికిఁ బ్రాతిపదికత్వముకలిగి ప్రథమావిభక్తి రాఁగా 'రామునిబాణములు' అనురూపము సిద్ధించెనని సూరి తాత్పర్యము. ఇట్లె 'సరసములు వచనములు' అనుచో విభక్తిలోపము కల్గఁగా 'సరసము వచనములు' అని సిద్ధించెను. ముగాగమము ప్రకృత్యవయవము గాన నయ్యది లోపింపదని సూరితలంపు. బా. సంధి. 3౨ సూత్రము చొప్పున ముగాగము, ముపర్ణమునకు 'పు'వర్ణాదేశము రాఁగా 'సరసపువచనములు' అనురూపము సిద్ధించెను. 'వే+వెలుఁగులు (గలవాఁడు)' అనుచో బహువ్రీహిని బ్రథమావిభక్తిలోపముకల్గి

ప్రాతిపదికత్వము కల్గఁగా ప్రథమావిభక్తి యుదయించి 'వేవెలుఁగు' అనురూపము సిద్ధించెను. 'గుణములయొక్క ప్రోక' అనుచోఁ బయిరీతినె రూపసిద్ధి నెన్నునది. ప్రకృతసూత్రముచొప్పున లట్టునకు లోపము కల్గలేదని యెఱుఁగనగును. సూరి 'ల' అనుదానినిఁ జింతామణిచొప్పున ద్వితీయావిభక్తి ప్రత్యయముగా నంగీకరింప కుండుటచేతను 'టా'ది పరకత్వమునఁ బ్రకృత్యాగమముగా నంగీకరింపకుండుట చేతను 'షష్ఠీ భవే ద్వితీయాతుల్యేత్యాదికమగు ప్రక్రియను మార్చుటచేతను బయిరీతిని సూత్రించుకొనవలసివచ్చెను. ఈమార్పులోని యనుపపత్తు లీవఱకే కొన్ని చూపఁబడినవి. (వి స్త. II. ౨౬౯-౨౭౦ విమ.)

అలౌకికవిగ్రహ వాక్యములో నే సమాససంజ్ఞకల్గి యట్టి సమాసమునకుఁ బ్రాతి పదికత్వము సిద్ధించి తదవయవీభూత సుబ్విభక్తిలోపము కల్గునపుడు 'లట్టునకుఁ బ్రాప్తి యెట్లు? "లట్టునకుఁ గాదు" అనువిధానము సామర్థ్యముచేనది రాఁదగినచోటి విభక్తులు లోపింపవన్నచో నందును ననుపపత్తులు తోఁచుచున్నవి. లట్టు లోపింప నపుడు దాని మూలములగు విభక్తులును లోపింప వనక తీరదుగదా. ఇంక లట్టు రానిస్థలముల సమాసవిభక్తులే లోపించునని సూత్రమున కర్థము చేయవలసివచ్చును. 'గుణములప్రోక' అను నుదాహరణమునుబట్టి విభక్తిప్రత్యయము లోపించి 'ల' మిగులు ననుట దుర్ఘటము. 'ల' అనుదానితోఁగూడిన మొత్తము విభక్తియగునపు డందుఁ గొంతభాగము లోపించునను నర్థ మెట్లు లభించును. ఉదాహృతినిబట్టి యంగీ కరింతమన్నను 'గుణములప్రోఁకలతో' అనుచో "గుణములప్రోఁకల" అనువానికిఁ బ్రాతిపదికత్వము సిద్ధించి యనిష్టరూపోత్పత్తి దుర్వారమగును. సమాసపూర్వపద విభక్తి లోపముమాత్రమె సూరికి సమ్మతమన్నచో నుత్తరపదస్థ విభక్తితోఁ గూడిన భాగమునకే యనిష్టమగు సామాసికప్రాతిపదికత్వము సిద్ధింపవలసివచ్చును. సమాస మున నుత్తరపదస్థవిభక్తియే లోపింపదన్నచో సముదాయమున కేకపదీభావమే దుర్ఘటమై సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికసంజ్ఞ లేకపోవలసివచ్చును. మఱియు మధ్యమ పదలోపిసమాసమున నుత్తరపదలోపము నుపమానవాచకలోపము మున్నగునవి సిద్ధింపమింజేసి యనేకములగు కవిప్రయోగము లీసూరిమార్గమున సంగ్రహింపఁ బడనేరవు. కాన నీసూరిమార్గ మపమార్గ మనకతీరదు.

తత్పురుష కర్మధారయ ద్విగు సమాసవిధులు.

అందుఁ దత్పురుషసమాసము.

శబ్దా త్తచ్ఛబ్దాతః. (ఆం. బిం. సంధి. ౭ కా. అహో ౧౯౩ పుట)

నన్నయాధ. సంబద్ధే క్వచిదర్థః స్యాత్ । దసంబద్ధే విలక్షణః (వికృ.
-౨౭౧.విమ. సంధి. ౨౬. కారి. అహో. ౨౨౮. 3౫ ఉ. పు).
శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్యః । స్సమాసోపి గురు ర్భవేత్.
3౭. (వికృ. అజం. ౧౯. కా. అహో. ౨౭౫.పు)

కల్పతరు. ౨౭౧ విమ:—'శబ్దాత్.........' అను నన్నయకారికయు 'సంబద్ధే.........'అను వికృతివివేకకారికయు ౧౦౭ విషయమున వ్యాఖ్యాతములు. షష్ఠ్యంతపదములకుఁ దచ్ఛబ్దార్థకము ఉత్తరపదములగునపు డట్టి తచ్ఛబ్దార్థకములగు "అది - అవి" శబ్దములు స్వార్థమునె యనఁగా నచటి సంబంధార్థమునే బోధించుననియు వాని 'అ' కారము బహుళముగా లోపించుననియు నట్లె కొన్ని విశేషణములు తచ్ఛబ్దార్థకములతో గర్మధారయ మగునపు డట్టివిశేషణములు విధేయకోటి నధిరోహించుననియు నట్టియెడల నైతము 'అది - అవి' శబ్దముల 'అకారము' వికల్పముగ లోపించుననియు "శబ్దాత్.........సంబద్ధే........." అనుకారికలకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—రామునికియొక్క+అది = రామునిది, తెల్ల+అది = తెల్లది మొ. 'తెల్లది' మున్నగునవి కర్మధారయాభాసములు. తెల్లది-తెల్లదానిన్ - తెల్లదానిచేన్ - చిన్నది - చిన్నవానిచేన్. చదువుచున్నవాఁడు - చదువుచున్నవానిచేన్ - మొ. ఆ. వె.........స్వయం । పరము చేయుచున్న వాఁడు వాఁడు (ఆది. ౭. ఆ. 3౬). "నల్లనివాఁడు.........నల్లనియది......... ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాభాసాః". (అహో. ౪33. పు.) కడు మొదలగు కొన్ని విశేషణముల కిట్టి సమాసము చూపట్టలేదు.

శబ్దేభ్య ఇత్యాది:—యుష్మదాదిభ్యః = 'నీ - నా - తా - మన' అనెడి, శబ్దేభ్యః = శబ్దములకంటెఁ బరముగ నున్నశబ్దములకు, సమాసోఽపి = సమాసము నైతము, గురు ర్భవేత్ = సాధువగుచున్నది. యుష్మదాదిశబ్దముల షష్ఠి ద్వితీయాకారమున నుండదుగాన వీని షష్ఠీసమాసము "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యా......" అనువిధికి (౨౭౦. విమ.) విషయము కాదు. సమాససామాన్యపద్ధతిచొప్పున నలౌకికవిగ్రహమునందె సమాససంజ్ఞ కల్గెడిపద్ధతి చొప్పునఁ బ్రక్రియ నడచినచో - మీయొక్క+ఆన - తమయొక్క+ఆన" మున్నగుచోటులందు "నీయాన - తాయాన" అనురీతి నసిష్టరూపములు గల్గవలసివచ్చును. మఱియు మిశ్రసమాసము నన్నయాథర్వణీయసమ్మతము కామిం చేసి నీ యాజ్ఞ మున్నగునవి సాధువులు కాక పోవలసివచ్చును. కాఁగా వాని సమాస మిట్లు ప్రత్యేకముగ నుపదేశింపఁబడినది. ఇట్టి ప్రత్యేకవిధానజ్ఞాపకముచేత 'నీయాన'మున్నగు సమాసకము లే కాక 'నీయాజ్ఞ'

మున్నగు మిశ్రసమాసములును సిద్ధించుచున్నవనియు, వీనియెడల సమాససామాన్య పద్ధతి సంయుతము వర్తిల్ల నేరదనియు (వర్తిల్లినచో 'మీయాజ్ఞ'యనుచోట 'నీయాజ్ఞ' అని యేర్పడవలసివచ్చును) నిదియునొక జ్ఞాపకసిద్ధసమాసమే యనియు, వీని యీ సమాసవిధి యపి శబ్దముచేఁ బాక్షికమనియు, నీసమాసవిధానము సప్రయోజన మగుటకై సమాసవిభక్తిలోపము మాత్రము జరగుననియు విశదమగుచున్నది. ఉదా:—నీయొక్క+ఆజ్ఞ = నీయాజ్ఞ. నీయొక్క+ఆన = నీయాన. మీయొక్క+ఆజ్ఞ = మీయాజ్ఞ - మీయొక్క+ఆన = మీయాన, మొ. ఇట్టిసమాసము కలుగని పక్షమున 'నీయొక్క-శక్తి = నీదుశక్తి - నీశక్తి మీదుశక్తి - మీశక్తి మున్నగు వ్యస్తరూపములును సమ్మతములగును, వ్యస్తతయందును యొక్క విభక్తి లోపించునుగాన 'నీశక్తి - మీశక్తి' మున్నగునవి వ్యస్తరూపములును నగుచున్నవి. ఇట్లీరూపములు సిద్ధించునపు డింక నేతత్సమాసవిధాయకసూత్ర మేల యని శంకింపరాదు. వీనిసమాసమునే యుపదేశింపనిచో 'నీయొక్క+అది = నీది - మీయొక్క+అది = మీది - నాయొక్క+అవి = నావి మున్నగుస్థలములందు "శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాతః" (౧౦౭ విష. ౨౬౦. ౪ష.) అనుసామాసికసంధిశాస్త్రము వర్తిల్లమింజేసి 'అది - అవి' శబ్దముల 'అ' కారమునకు లోపము సంభవింపకపోవలవచ్చును. మఱియు సంబన్ధే క్వచి దిత్యాదిచొప్పున నిష్టార్థసిద్ధియుఁ గల్గకపోవలసివచ్చును. (విస్తర) వీనిసమాసము వైకల్పికముగాన సమాసాభావపక్షమునఁ బయి నుదాహరించిన

విస్తర. ౨౬౧విష:—అహోబలపండితుఁడు "శబ్దేభ్య"ఇత్యాదికారికయొక్క యుపయోగమును సరిగ గ్రహింపక దీనిని "విషయ నిమిత్తాది జేత్యాది చింతామణి సూత్రసందర్భమున నుదాహరించెను. అట్లయినను 'నీ నా తా మన' శబ్దముల సమాసమునకు సాధుత్వ మెట్లని శంకించుకొని (షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయాతుల్యేత్యాది చొప్పున ద్వితీయాతుల్యాకారము లేదు. సమాసక మనుటకు విభక్తిలోపము ప్రాతిపదికము నిల్పుట మున్నగునవి లేవు.) నన్నయప్రయోగములనుబట్టి వానిసమాసము సాధువని యీక్రిందురీతిని వ్రాసెను. "నీ నిమిత్తంబున నిత్యాది తత్పురుషసమాసో ఽపి సాధుః నీ। కారణంబునఁ జేసి సర్వజగంబులోఁగల భూపతుల్, తనకుల బ్రాహ్మణు. తమ తమకులముల్ ఇత్యాద్యాచార్యప్రయోగాత్. సమాసస్య తత్పురుషత్వే వారల కారణమునఁ నెగ్గుపుట్టెఁ గౌరవ్యులకున్. ఇత్యాద్యాచార్య ప్రయోగ ఏవ - అథర్వణాచార్యేణ తు - శబ్దేభ్యో యుష్మదాదిభ్య। స్సమాసోఽపి సమర్థ్యతే ఇత్యుక్తమ్" (అహో. ౨౬౮ పుట.) కవిజనమండనకర్త పైయహోబల పండితకారికార్థమును సరిగఁ దెలిసికొనక మిక్కిలి యసంగతముగ వ్యాఖ్యచేసెను.

"నీశక్తి - మాశక్తి - నీదుశక్తి మాదుశక్తి" అనువానివలె "నీయది - నాయది - మీయది - మాయవి - తమయవి మున్నగురీతిని "శబ్దాత్తచ్ఛబ్దాతః" అనుసూత్రము (౧౦౭ విప) చొప్పున 'అ' కారలోపము కల్గని రూపములు సిద్ధించును. నీదుశక్తి-మాదుశక్తి" అనునవి సమాసరూపములని భ్రమింపరాదనియు "నీశక్తి - మాశక్తి" అనురీతివి మాత్రమె సమాసరూపములన్న ననవచ్చుననియుఁ బ్రకృతశబ్దేభ్య ఇత్యాదిసూత్రమె విశదీకరించుచున్నది. దువర్ణకాంతములు వ్యస్తములగుటచేతనే స్వరపరకసంధిలో "షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమ్ సేచ" అను సామాసిక నుమ్ము రానేరదు. ఉదా:—నీదు+ఆజ్ఞ = నీదాజ్ఞ, నీదు నాజ్ఞ అని కానేరదు. చ.........నీదయ సముగ్రత యాపరిపాటి యేమనన్ (రాఘు. ౧ ఆ, ౭౭ ప.) 'నీదు+అయసముగ్రత+ ఆపరిపాటి (అయ శ్చ్యభావహోవిధిః)' అని భారతపక్షమున చ్ఛేదము. 'నీయొక్క+దయ యొక్క+సముగ్రత' అని రామాయణపక్షమున నర్థ మెన్నునది. మఱియు 'డి-వి-దు' ప్రత్యయములు 'యొక్క' విభక్తి పర్యాయములు గాన నివి సదా విశేష్యముతోనె యన్వయించును. క.........తనదుకీర్తి వెలుంగన్. (ఆది. ౫ ఆ, ౩౭.) సీ...... వారివ ధమ్మిల్ల భారావకలిత దివ్యామోద నవపుష్ప దామములయు।......వారివ ....వారివ (ఆది. 3 ఆ. ౧౫౬.) ఇందు "వారి+వి+అ = వారివ" అనురీతి

"యుష్మదాదిశబ్దములకంటెఁ బరమైన సమాసమందును నిమిత్తపర్యాయపదంబులకు సర్వవిభక్తుల ప్రయోగము శ్రేష్ఠమగును. ఉదా:—నీ నిమిత్తంబునన్ - ఇచ్చటఁ దృతీయ - నీ। కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్ - ఇచ్చటఁ బంచమి. అలుక్సమాసమందును గలదు. వారల కారణమున నెగ్గు పుట్టెఁ గౌరవ్యులకున్ - ఇత్యాదులు గ్రహింపవలయును." అని యిట్లు శబ్దేభ్యోయుష్మదాదిభ్య ఇత్యాది కారికకు వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. (వికృ. అజం. ౧౫ కారితాత్ప.) నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణగానపతవివరణకర్తలు పయియహోబలపండితీయపంక్తులనె యనుసరించిరి. "తే.గీ.........। సాధువు సమాసమున్ యుష్మదాదులపయి" వివృతి = '...... నీ। కారణంబునఁజేసి సర్వజగంబులోఁ గలభూపతుల్. వారలకారణమున నెగ్గు పుట్టుఁ గౌరవ్యులకున్' మొ. (నారా. గాణ. 300 కారి. సమా. 3 పద్య. ౨౬౦ పుట.) "వారలకారణమున........" ఇత్యాదిపద్యభాగ మిట నహోబలపండితీయమునఁ బడియున్నదని యెక్కింపఁబడెనే కాని దీని కిటఁ బ్రసక్తిలేదు. 'వారలన్' అనునది యుష్మదాదులలోఁ జేర్పఁదగినది కాదు, దానిని 'షష్ఠీ భవే ద్వితీయే'త్యాది చొప్పున 'వారలయొక్క+కారణము = వారలన్+కారణము = వారలకారణము' అని సాధింపనగును.

నవధారణార్థకశబ్దవ్యవధానము సైతము వీని వ్యస్తతను విశదీకరించుచున్నది.
(చూడు. ౨౫౧ I విష.).

సర్వశబ్దంబులు సంబంధంబునందుఁ దచ్ఛబ్దంబుతోడ
సమసించును. ౮.

నావాఁడు - నాయది. ఇంటివాఁడు - ఇంటిది, రాముని
వాఁడు - రామునిది.

ధాతుజవిశేషణంబులకు విభక్తి వివక్షించునపుడు
తచ్ఛబ్దం బనుప్రయుక్తం బగు. ౯.

బాలవ్యాకరణ. వివరణము. ౨౭౧ I విషయము.

వచ్చినవాఁడు - వచ్చినది. రానివాఁడు - రానియది.

ఎల్లయెడల ధాతుజవిశేషణంబుల కట్టి యను పదంబు
విభాష ననుప్రయుక్తంబగు. ౧౦.

వచ్చినట్టిరాముఁడు - వచ్చినరాముఁడు - వచ్చునట్టి
వాఁడు - వచ్చువాఁడు.

యుష్మదస్మదాత్మార్థకంబుల కుత్తరపదంబు పరంబగు
నపుడు దుగాగమంబు విభాష నగు. ౧౧.

నీదుకరుణ - నీకరుణ - నాదు నేరిమి - నా నేరిమి.
తనదు రూపు - తనరూపు.

సంజీవని. ౨౭౧ I విష:—సమస్తపదములును సంబంధార్థమున తచ్ఛబ్దార్థకములగు "అది - అవి - వాఁడు" మున్నగుపదములతో సమసించునని యర్థము. శేషషష్ఠ్యంతపదము సంబంధార్థకమె యగుచుండఁగా మరల నట్టి యర్థమందే తచ్ఛబ్దము సమసించు ననఁగా నట్టి తచ్ఛబ్ద మచట స్వార్థమునే బోధించునని తాత్పర్యము. 'నాయొక్క+వాఁడు = నావాఁడు' మున్నగు నుదాహృతులలో "సమాసవిభక్తికి లోపంబగు........" (౨౭౦ I విష.) అను ౨౫ సూత్రముచే యొక్కవిభక్తి లోపమును జేయనగునని సూరి యాశయము. 'ఇంటియొక్క+అది = ఇంటి+అది' అని యేర్పడఁగా, బా. సంధి. ౭౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దాకార లోపము రాఁగా 'ఇంటిది' అనురూప మేర్పడును. ఇట్లె "రామునియొక్క+అది = రామునిది" అనియు సిద్ధించును. ఇంటిది మున్నగువానినుండి 'ఇంటివి - ఇంటిదానిన్ - ఇంటిదానిచేతన్' మున్నగురూపముల నూహించునది.

౯ సూ-వ్యాఖ్య:—ఆచ్ఛికవిశేషణములకు విభక్త్యంతరూపభేదములుండవు. అవి స్త్రీసమములు గాన వానికిఁ బ్రథమైకవచనలోపము కల్గి పదత్వము సిద్ధించును.

అట్టి విశేషణము విశేష్యముతోఁ గర్మధారయముగ సమసించును. ఉదా:—చదివిన పుస్తకము, మొ. ఇట్లు ధాతుజవిశేషణములు తచ్ఛబ్దార్థకములగు 'అది - అవి - వాఁడు' మున్నగువానితో సమసించును. కాని యందలి తచ్ఛబ్దార్థకమున కర్థవిశేషముండదు. ఉదా:—వాఁడు వచ్చినవాఁడు = వాఁడు వచ్చినాఁడు. మొ. ఇంక నిట్టి తచ్ఛబ్దార్థకముతోడి సమాసముమూలమున నట్టి ధాతుజవిశేషణమునకు విభక్తి యోగయోగ్యత వాక్యమున విధేయమగుట మున్నగు ప్రయోజనములు గల్గును. ఉదా:—వచ్చిన+అది = వచ్చినది. (బా. సంధి. ౨౫ సూత్రముచే 'అ' కారలోపము) దీనినుండి 'వచ్చినవి - వచ్చినదానిన్ - వచ్చినదానికిన్ - వచ్చినదాన' మున్నగురూపము లేర్పడును. "అది వచ్చినది" అనుచో "అది వచ్చెను" అను రీతిని విధేయతయుఁ గల్గును. ఇట్లు 'రానివాఁడు - రాని యది' మున్నగువాని నరయునది. బా. సంధి. ౨౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దపు 'అ' కారము లోపింపనపుడు 'రాని యది' అనురూప మేర్పడును. సూత్రములోని "ధాతుజ విశేషణంబులకు" అనునది పెక్కువిశేషణంబుల కుపలక్షణము. ఉదా:—చిన్న+వాఁడు = చిన్నవాఁడు - చిన్నవానిన్. చిన్న+అది = చిన్నది-చిన్నదానిన్ - రెండవది - రెండవదానిన్ - రెండవవాఁడు - రెండవవానిన్. మొ.

౧౦ సూ-వ్యా:—అట్టిశబ్దము తాదృశార్థకమగు విశేషణము. అయ్యది ధాతుజవిశేషణముల తుది నర్థవిశేషబోధనము లేకయే విభాషగ నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—వచ్చినట్టివాఁడు - వచ్చినవాఁడు. వచ్చినట్టిది = వచ్చినది. సీ. అనవుడు నద్దేవి యాదరభరితయై బాలార్కబోధితపద్మజాత। యైనట్టి దాన శ్రీయైన లక్ష్మి నా భూమి యనఁగ వెలుంగుదు. (శాంతి. ౫ ఆ. ౮ ప. సూ. రా. ని.). అట్టి - ఇట్టి- ఎట్టి శబ్దములు మహద్వాచకతచ్ఛబ్దముతో సమసింపఁగాఁ దచ్ఛబ్దలోపమున "అట్టిఁడు - అట్టిరు - ఇట్టిఁడు - ఇట్టిరు - ఎట్టిఁడు - ఎట్టిరు" అనురూపములు సిద్ధించును. (౨౧౦ VIII విభ) 'అట్టిది' అనుదానినుండి 'అట్టియందు' ఇట్లు 'ఇట్టియందు' అని యేర్పడును. (౨౧౦ VIII విభ.) ఉ......దుష్టనిగ్రహము పూని జగంబులు గాచునట్టి తోఁ। బుట్టువు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౮.) ధాతుజవిశేషణములకు 'అట్టి' శబ్దమువలెనె "ఇట్టి" శబ్దమును 'అది' శబ్దమువలెనె 'ఇది' శబ్దమును ననుప్రయుక్తములగుట గలదు. తే-గీ. అనఘ యూర్వశి యిచ్చిన యట్టిశాప। ము.........(అర. ౧ ఆ. 3౬౭.) సీ. ఒక్కకర్ణంబు నీలోత్పలశ్యామమై తనువెల్ల శశిహంసధవళమైన। యిట్టిగుఱ్ఱములు వే యిక్కనృపకుంకువ.........(అర. 3 ఆ. ౧3౨.). క. ఏ నిన్ను మాఱు యనిరియెడు। దీనికిఁ దగ నిమ్ము భారతీకన్యక (నిర్వ. ౧ ఆ. 3.) ప్రయోగ

ములు:—ధాతుజవిశేషణములమీఁది తచ్ఛబ్దానుప్రయోగమునకు:—క. ......
వీని విడువుము। యని నోడినవాని హీనునయశోవీర్యున్. (ఆది. ౭ ఆ. ౪౭.) ('వీనిన్'
అనునపుడు 'ఓడినవానిన్' అనుచోటి తచ్ఛబ్ద మర్థవంతము కానేరదుగదా) వ. వీరి
నిందఱ రక్షించుట నీకుఁ బ్రియంబేని.........తే-గీ. వీరి సుఖసుప్తులై యున్న
వారి నిద్ర। సెడఁగ బోధింపనోప.........(ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౯). ఉ.........వాఁ
డిట వచ్చువాఁడో యే। నందుల కేఁగుదాననో.........(అర. ౨ ఆ. ౨౦౩.).
విధేయకోటి నధిరోహించునపుడే కాక విశేషణ మగునపుడును దచ్ఛబ్దవకార
లోపము గలదు. క. మున్నిట్టి భవదనుగ్రహ। మెన్నఁడు గన్నారు గలరె యెవ్వా
రలు.........(హరి. ఉ. భా. ౮ ఆ. ౫౪ ప.) క. ఎంత యెఱుక గలవారును దు।
ర్వారవికారముఁబొందెడు। వారు.........(అర. ౧ ఆ. ౩౨.) చ.........తీర్థ
యాత్ర చనువాఁడు పరాశరుఁ డస్మునీంద్రుఁడు......(ఆది. ౩ ఆ. ౩౬.) (చను
పరాశరుఁ డని యర్థము.). విశేష్యమును దొలి నిలిపి కొంతవాక్యము నడువనిచ్చి
విలంబాసహనమునఁ దద్విశేషణమును దద్ధర్మార్థకముగను దచ్ఛబ్దానుప్రయోగము
గలదానిగనుఁ బ్రయోగించుట నన్నయసంప్రదాయము. "అయ్యుదంకుండు గురు
కార్యధురంధరుండై గురుపత్నీనియోగంబునఁ బౌష్యం డనురాజు దేవికుండలం
బులఁ బ్రతిగ్రహించి తేరం బూని వనంబులో నొక్కరుండ చనువాఁ డెదుర......
నొక్కదివ్యపురుషుం గని.........(ఆది. ౧ ఆ. ౯౪. ఇట్టిదె ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౨
పద్యమునఁ గలదు.) ఇతరులవాడుకలో నిచట చనువాఁ డనుచో 'చనుచు' నని
ప్రయోగింపఁబడును. (ఇట్టి దింకను ఆది. ౭ ఆ. ౩౭. ఇందు రెండుస్థలములు
గలవు.) సీ.........ఏ మరుదెంచు। వారము త్రైలోక్యవర్తి నంబుజభవప్రభవు
నారదుఁ గని (అను. ౮ ఆ. ౧౬౧.). సీ.........ఆ-వె. కోమలాంగి యిపుడు
గుఱుగొని పాంసుల। స్థలమునందు నిద్రతగిలినదియు. (అర. ౨ ఆ. ౭౭ ప.) (తగిలి
నది=తగిలెనును) ఆ-వె. నీముఖంబు దీర్ఘనిశ్వాసధూమసం। హతులఁజేసి కలుషమైన
యదియు (సభా. ౨ ఆ. ౯౨) (కలుషమైన యదియు=కలుషమయ్యెనును.) విశేషణ
ములకుఁ దచ్ఛబ్దానుప్రయోగము:—ఉ. ఒక్కొకవానివాకిటన్. (భాస్క. యుద్ధ.
౧౬ ప.) ఒక్కొకవాని (భాస్క. యుద్ధ. ౩౦౫ ప.) ఆ-వె. ఇట్టిదేని మనకు నిం
దుండఁగా నేల (ఆది. ౬ ఆ. ౧౫౪.) ఆ-వె. చెలఁగి లేవ నేడ్చు చిఱుతుకదాని.
(ఆది. ౪ ఆ. ౪౭.) ఉ. మానముకంటెఁ బ్రాణములు మంచివియే......(ఉ. హరి.
౬ ఆ. ౧౩౭.) అదిశబ్దానుప్రయోగములేని విశేషణప్రయోగము మత్తకోకిలము:-
...పూజనీయులు వీరిలోఁ। బ్రీతి నెవ్వఁడు సద్గుణంబులఁ బెద్ద యట్టి మహాత్ము...

(సభా. ౨ ఆ. ౪ ప.) క... పెద్దల। చరితం బల్పులకు నెఱుఁగ శక్యమె యొందున్. (సభా. ౨ ఆ.౧౯ ప.) ఉ...సూర్యబాణమే। నేసితి నింద్రుఁ దొట్టి సుర లెంతయు సంతస మందఁగా జగ। త్త్రాసి తమిస్రరాశి నిహతంబుగ దిక్కులు తెల్లగా మహో గ్రాసుర లాహవంబున భయంపడ మాతలి మెచ్చి యార్వఁగాన్. (అర. ౪ ఆ. ౭౨ ప.) (తెల్లగా = తెల్లవికాఁగా.)

౧౧ సూ-వ్యా॥:— యుష్మదస్మదాత్మార్థకంబుల కనఁగా నీ-నా-తాశబ్దంబుల కుత్తరపదంబు పరంబగునపు డనుటంజేసి సమాసమం దనునర్థము లభించుచున్నది. సూరి యాద్యాఖ్యాతులంగాను 'నీదుకరుణ = నీకరుణ' అని దుగాగమరహిత షాష్ఠిక సమాసరూప మువాహృతమగుటయు దుగాగమము సమాసాశ్రయవిధియే యని విశదపఱుచుచున్నది. 'నీయొక్క+కరుణ' అనుచో బా - సమా- ౨౪ సూత్రము చొప్పున 'యొక్క'-విభక్తి లోపింపఁగా, యుష్మదర్థకాచ్ఛికశబ్దమునకు 'నీ' అనుదాని కంత్యావయవముగా 'దు' అనునది యాగమంబు కాఁగా 'నీదుకరుణ' అని యగును. దుగాగమాభావపక్షమున 'నీకరుణ' అని యేర్పడును. ఇట్లె 'నాదు నేరిమి' మున్నగు తక్కినవాని ప్రక్రియ నెఱ్ఱునది.

'నీదుకరుణ' మున్నగు రూపములు సమాసములని సూరి తలంచుటసరికాదు. 'దు' అనునది యాగమమనుటయు సరికాదు. చింతామణి "దిః స్యాత్ సంబన్ధార్థే, సర్వస్మా; ద్యుష్మ దస్మ దాత్మభ్యః। ద్వితివర్ణకః" అని 'ది-దు' అనువానిని సంబంధార్థక ప్రత్యయములుగా నుపదేశించెను. అథర్వణాచార్యుఁడును "ది-వి-వర్ణకా" అని వీనిని ప్రత్యయములనియే వచించెను. కాఁగా నివి "యొక్క చ శేషే షష్ఠీ" అనుదాని కపవాదములగు ప్రత్యయములనుట స్పష్టము. కాన 'దు' అనునది సమాసాశ్రయ విధికాదు. నీదు-నాదు మున్నగునవి షష్ఠ్యర్థకములగుటంజేసి యవి సమాసగతములె యన్నచో "నీదు+ఆజ్ఞ" మున్నగుచోట్ల "షష్ఠ్యా ఉతోఽచి నుమ్ నేచ" అనుచొప్పున నుమ్మురాఁగా "నీదు నాజ్ఞ" అనురీతి ననిష్టరూపములు గలుగవలసి వచ్చును. "చ.....నీదయ నరుగ్రత యాపరిపాటి యేమనన్. (రాఘ. ౧ ఆ. ౪౪.) "నీదయు+యొక్క+సముగ్రత" అని రామాయణార్థము. "నీదు+అయసముగ్రత" అని భారతీయార్థము. (మా. ౨౪౧ I విష.) క. ఆదట నీ-నా-తనయును। చో దుత్వము గలుగు షష్ఠి చూపెదు నెడలన్। నాదు కళాసంపదయును। నీదు వివేకంబుఁ దనదు నిపుణతయు ననన్. (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౩౨ ప.) అని 'దు' అనునది షష్ఠీవిభక్తి యనియు పెద్దిరాజు వచించెను.

స్వస్వవిభక్తి వికారై ర్బహవశ్చ యథాతథం సమ
స్యన్తే. (ఆం, చిం, హలం. ౧౯ కా. అహో. ౭౫౩ పు.)
సంస్కృతాన్ధ్రపదాన్యత్ర । సమస్యన్తే యథాతథమ్।

సన్నయా. శ్రుతిరఞ్జన మాదాయ । విభక్త్యుపవిభక్తిభిః. (వికృ.

౨౭౨ విషయము హలం. ౨౭-౨౮ అహో. ౭౫౩ పుట.)

పూర్వత్వ మపరత్వం స్యా । న్నామ్నాం సేతు ప్రయో
గతః. (వికృ. హలం. ౨౨ కారి. అహో. ౭౭౭ పు.)

కల్పతరువు. ౨౭౨ విష:—బహవశ్చ = అనేకములయిన శబ్దములు, స్వస్వ విభక్తివికారైః = తమతమ విభక్తులు మున్నగువాని వికారముతోఁ గూడినవై, యథా తథమ్ = యథేచ్ఛముగా సంస్కృతము లాచ్ఛికములతోను నాచ్ఛికములు సంస్కృతములతోను యథేష్టముగ, సమస్యన్తే = సమసించుచున్నవి. అథర్వణుఁడు దీనియర్థము విస్తరించి వివరించుచున్నాఁడు. సంస్కృతాంధ్రపదాని = తత్సమాచ్ఛిక పదములు, అత్ర = ఈ తెనుఁగుభాషయందు, విభక్త్యుపవిభక్తిభిః = సుబ్విభక్తుల తోడను నుపవిభక్తులతోడను సంకలితములై, శ్రుతిరఞ్జన మాదాయ = పండిత కవీంద్ర సమ్మతముగ, యథాతథమ్ = యథార్హముగా, సమస్యన్తే = సమసించు చున్నవి. సమాసగతపదముల పూర్వనిపాత (పరనిపాత) విషయము సంస్కృత వ్యాకరణమందే నిర్ణయింపరాదయ్యెను గాన సాధ్యసమాసములందును బ్రయో గానుసారముగా నిల్ప నగునని యథర్వణుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు. సేతు = సమాసమందును, నామ్నామ్ = శబ్దములయొక్క, పూర్వత్వమ్ = పూర్వస్థితియు, అపరత్వమ్ = ఉత్తరపదస్థితియు, ప్రయోగతః = పండితకవీంద్రప్రయోగానుసార ముగ, స్యాత్ = అగును. ఉదా:— తటాకము నుదకము - తటాకమునీరు - చెఱువు నుదకము - చెఱువునీరు - అంచల రాయఁడు - రాయంచ. మొ. (౨౬౭-౨౬౭ I విష.) (౨౬౮ I విష.) ఆంధ్రవిభక్త్యుపవిభక్తిచిహ్నితములు కాని శుద్ధసంస్కృత పదము లాచ్ఛికములతో సాధారణముగ సమసింపనేర వని తాత్పర్యము. "బహ వ శ్చానేకశబ్దాశ్చ యథా తథం వైకృతా స్సంస్కృతై స్సంస్కృతా వైకృతైశ్చ స్వస్వవిభక్తిభి రాపవిభక్తికవికారైశ్చ మిళిత్వా సమస్యన్తే, మేటిముని రాజ- బ్రహ్మదండపుఁ గైదువు - తెలితమ్మికంటి గేహిని పుట్టినింటి సంపత్తి పెంపు - కలువకంటి కటాక్షంపు గుంపులు. ఇత్యాదయో జ్ఞేయాః, ఏతేన- పాపరాజో (పాముఁయొక్క+ రాజు) పాపవిషము (పాముయొక్క+విషము) వేఁపగంధము (వేముయొక్క+గంధము) ఇత్యాది సమాసా అపి సాధవః" (అహో. ౭౫౩ పు.) "ప-(ప-ంప" అను నాపవిభక్తి

కములు సమాసమునందే వచ్చునని యీవఱకు వివరింపఁబడెను. ఇనుపముక్క - వేప చెట్టు - అంపశయ్య - ఎంపముక్క. మొ. (౨౨౭ మొ. ౨౩౩ వ. విష.)

సంస్కృతమునందువలెనె తెలుఁగుసమాసములందును ననేకవిధములగు సమాసాశ్రయవిధులు గలవు. పైని వివరింపఁబడిన వేపచెట్టు మున్నగుచోటులందు వచ్చు 'ప-ఁపుం-ంప' అనునవి సమాసాశ్రయకార్యములె. అట్లె ౮౭ విషయమునందలి సామాసిక ద్రుతలోపము ౮౮ II విషయమునందలి 'సింగపుఁగొదమ' మున్నగు చోటులందువచ్చు ద్రుతాగమము, ౯౬ విషయమునందలి సుమ్ము, (రాజునాజ్ఞ) ౧౦౪ విషయమందలి 'ఇ'దాగమము 'అ'లోపాగమము (నీతోడిచెలిమి) (నాయందలి కరుణ), ౧౦౭ విషయమునందలి తచ్ఛబ్దాకారలోపము (నాది), మున్నగునవెల్ల తత్పురుషమున వచ్చు సమాసాశ్రయవిధులె యనఁదగును. ఇట్లె యాయాస్థలము లందలి సమాసాశ్రయవిధులు ముస్ముందుఁ జూపఁబడును.

కేవల సంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతోడ సమసింపదు. దానంజేసి యనేకమాఱులు అల్పదండిత్యాదులు దుష్టము లని తెలియునది. (బాల. సమా. 3 సూ. వివృతి.)

బాలవ్యాకరణ వివరణము. కొండొకచో సమాసంబులందు నామ్వాది కనుమ్వాదుల మువర్ణంబులు పవ్వర్ణంబులగు. ౧౯.

౨౭౨ I విషయము. నాఁపచేను - పాఁపతేఁడు, కనుపపులు - జనుపనార, సాము - పాము, ప్రేము - వేము, అమ్ము - ఎమ్ము. ఇవి నామ్వాదులు. కనుము - ఇనుము, ఉడుము, ఎనుము - జనుము - మినుము, ఇత్యాదులు కనుమ్వాదులు.

సంజీవని. ౨౭౨ I విష:—కేవల సంస్కృతేత్యాదికము బా - సమా - 3 సూత్రము వివరణములోని వాక్యము. అయ్యది ౨౬౯ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. ఆంధ్రవిభక్త్యాదిచిహ్నితము కాని శుద్ధసంస్కృతశబ్దము వికృతిశబ్దముతో సమసించినచో దానిని వైరిపదమందురు. క. తుద వేఱుచేసి మఱి చ। క్కఁదనపుఁ దెనుఁగున నమర్చి కలవఁబుజముల్। పదియు ననక కల వంబుజ।పది యని కృతిఁ జెప్ప వైరిపద మనఁబరఁగున్. (కవిజనా. దోషా. ౨౨ ప.) క. క్షీరార్ణవమాతురు సం। సారార్ణవ రోఁడ శుభ మొసఁగు మీ కనఁగా। వైరిపదంబగుఁ దెనుఁగునఁ। గూరని సంస్కృతముఁ దెనుఁగుఁ గూర్చుటచేతన్. (కావ్యాలం. ౫ ఉల్లా. ౧౩౪ ప.) క. దినకరకొడుకునకును సరి। యనిమిష మొదవునకు సాటి యని యుబ్బంగిన్।

దెనిఁగింప సంస్కృతములం। దెనుఁగులు సంధించిరేనిఁ దెగడుదు గాదుల్. (ఆం. భూ. ౧౩౧ ప.) ఇట్లు లాక్షణికులెల్ల వైరిపదదోషమును నిరాకరించియున్నారు. పాల్కురికి సోమనాథుఁడు తనపండితారాధ్యచరిత్రమున "ద్విపద, జల్లి, ప్రాసక మపశబ్ద మక్రమము.........వైకల్య ముక్త్యుక్తి వైరిపదంబు.........బ్రాఖ ఛందోవిరుద్ధం బాదియగు న। లాభప్రలాపోక్తి లాఘవం బనక। పసి గూర్పు కృతులు...బిలిబిలికృతుల్ కృతులె" అని వైరిపదమును నిరసించియున్నాఁడు. ఇట్టి సోమనాథుఁడె తనబసవపురాణమున వైరిపదదోషదూషితప్రయోగములు చేసెనని బసవపురాణపీఠికాకర్తగా రిట్లు వ్రాసిరి. "సోమనాథుఁడు బసవపురాణమున మాత్రము ప్రయోగించిన వైరిపదములఁ జూపుచున్నాఁడను. పుట ౬ దీపగంభంబులు. పుట ౧౫ చౌదళాబ్జంబు. పు - ౨౬ ముల్లోకవంద్య - పుట ౩౦ ముల్లోకనుతుఁడు - పు - ౨౮౦ ముల్లోకనాథుని - పు - ౮౮ నిత్యనేమంబు పు. ౫౫ నిత్యపడి. పుట ౧౩౮ నిత్య; (ఇట్టివి పెక్కుమార్లు) పు.- ౫౫ పుడమిరాశి. పు - ౬౦-౬౩ సర్వాంగకచ్ఛడము - పు - ౧౨౮ భక్తకూటువలు. పు - ౧౭౭ మజ్జనబావి- పు- ౨౦౧ ఇతరవేల్పులు- పు- ౮౫-౨౦౫ తపనిధి- పు- ౨౮౦ తపరాజు- పు- ౧౫౭ తపరాజవల్లభుఁడు-పు - ౨౦౧ సిరిమహాదేవాదిసురలు-పు - ౧౮౦ శర్మకవిలె. ఇత్యాదులు." (బసవ. పీఠిక. ౯౭-౯౮ పుటలు.) సోమనాథునివంటివాఁడు తాను నిరసించిన వైరిపదమును పలుచోటులఁ బ్రయోగించె ననుట విశ్వసనీయము కాదు. పై నుదాహరింపఁబడినవానిలో 'దీపగంభము' అనుచో గకారాదేశము ముద్రణస్ఖాలిత్యమనియు 'కంభ'శబ్దము సంస్కృతమునఁ గలదనియు నీవలను వివరింపఁబడెను. (విస్త. ౬౦ II విష.) నిత్యనేమము మున్నగుచోటులందలి 'నిత్య'శబ్దము 'నిత్య'శబ్దభవమగు నాచ్ఛికము. (కన్యాశబ్దము కన్నె యయినట్లు) (విస్తర. ౬౦ III విష.). పుడమిశబ్దము సంస్కృతమని యీవలను నిరూపింపఁబడెను. (విస్తర. ౬౦ II విష.) 'సర్వాంగకచ్ఛడము' అనునది ముద్రణసంస్కారలోపకృతము - రెండు స్థలములందును వరుసగ 'కచ్ఛట - కచ్ఛటిక' అనునవి కవిప్రయుక్తము లనఁగును. "కచ్ఛా కచ్ఛటికా కక్షా పటీ - కౌపీన మిత్యపి" అని యమరము (త్రికాండశేషము), "కట్టితి సర్వాంగకచ్ఛట యనుచు" "అంతకుఁదగిన సర్వాంగకచ్ఛటిక" అని కవిప్రయుక్తపాఠములు కానోపును. 'భక్తకూటువలు' ముద్రణసంస్కారలోపకృతము. 'భక్తకూటములు' అని కవిప్రయుక్తము కానోపును. 'మజ్జనబావి'అనుచోటి బకారము వంత్యమనినచో నది తద్భవమె యగును. 'ఇతరవేల్పునకు' అనుచో 'ఇతరు వేల్పునకు' అనినయెడల వైరిపదదోషము తొలఁగును. ఇతరమతము

వాని వేల్పన కని యర్థము. "కాన కర్తల కర్త మానీలగళుఁడు" (బసవ. ౬ ఆ. ౨౨౨ ప.) అని యిట్లు 'తనవేల్పు - ఇతరునివేల్పు' అనురీతి వాడుక కవి కభిమతము. 'తవనిధి-తవరాజు - తవరాజవల్లభుఁడు' అనురీతి వానిలో 'తప' అను సంస్కృతశబ్దమును దాని తద్భవమగు 'తవము' అను శబ్దమును గ్రహించి సమర్థింప నగును. తపధాతువుమీఁద 'పచాద్యచ్' ప్రత్యయమును నిల్పినను "తప"శ్శబ్దము మీఁద 'అర్శ ఆద్యచ్' ప్రత్యయమును నిల్పినను 'తప' అను 'అ' కారాంతశబ్ద మేర్పడును. కాన "తపనిధి - తపరాజవల్లభుఁడు - తపరాజు" అనునవి సుసాధము లగును. "భువి జను లెల్లను బొగడుచు నుండఁ। దవనిది లేడర దాసయ్యకీడె. (బస. ౬ ఆ. ౮౯౮.) అను నీప్రాసస్థలమున 'తపనిధి' శబ్దభవము 'తవనిది' యని సమర్థింప నగును. 'తపస్వి' అనుదానికిఁ దద్భవము 'తపసి' అనియు 'కపిల' అనుదానికిఁ దద్భవము 'కవిల' అనియు భట్టారకుఁడె ప్రయోగించెనుగదా. (౬౩ III విష.) (తద్భవవికృతులు. విస్తర. ౬౦ II విష. విస్తర. ౬౦ III విష. చూచునది.) 'ధర్మకవిలె' అనునది ముద్రణసంస్కారలోపకృతము. 'ధర్మకపిల' అని కవిప్రయుక్త మనం దగును. "మీఁదత్తి మీఁ ప్రాఁత మీఁధర్మకపిల" (బసవ. ౪ ఆ. ౧౦౨౩ ప.) ధర్మార్థము విడిచిన (వృషోత్సర్జనము) కపిలధేనువు. దీని తద్భవరూపము 'దమ్మకవిల'. 'అవుదల ల్వంచుచు నయ్య మీఁ దమ్మ। కవిలల మంచును గడుదైన్యపడుచు' (బస. ౭ ఆ. ౩౯౭.) ధర్మకపిల నెవ్వరును హింసింపరు. 'దమ్మకవిలె' అనిచెప్పి 'ధర్మముల చిట్టాపుస్తకము' అనుటయు సుసంగతముగా నుండదు. (విస్తర. IV ౬౩ III విష.) ఇంక 'చౌదళాబ్జంబు-ముల్లోకవంద్య - ముల్లోకనుతుఁడు - ముల్లోకనాథుని-సిరిమహాదేవాదిసురలు.' మున్నగువానిలోని 'చౌ - సిరి' మున్నగునవి 'చతుర్ - శ్రీ' మున్నగువాని వికృతిరూపములు - మూఁడు అనునది దేశ్యము. ఇవి సాధ్యసమానాధికరణసమాసగతములయి సిద్ధసమాసపూర్వావయవముతో నన్వయించుచున్నవి. కాన వైరిపదదోషమునకుఁ బ్రసక్తి లేదు. ఇట్టివి సాధువులె యని నిర్ణయించు నేకదేశాన్వయవిషయ మీఁవఱకు వివరింపఁబడెను. (౭౬౬ I విష.) పాల్కురికి సోమనారాధ్యుని వైదుష్యము వర్ణనాతీతము. ఆతఁడు నియమోల్లంఘనము చేయువాఁడని భ్రమింపరాదు. మతవిషయమునందువలెనె భాషావిషయమునందును నాతని పోకడలు వింతవింతలుగా నుండును. (చూ. విస్త. ౬౧ II విష. విస్త. ౬౦ III విష. తద్భవములు. విస్తర. IV ౬౩ III విష. మూఁడుమూఁలశబ్దముల ప్రయోగములు.)

బా - సమా - ౧౯ సూ - వ్యాఖ్య:— నామ్న్యాదికనుమ్న్యాదులకు సమాసము లందుమాత్రము చూపట్టు షజ్-ప-వర్ణకము లౌపవిభక్తికములె యని నన్నయాథర్వ

ణీయాశయము. (౨౩౭ మొ. ౨౩౩ వ. వివ.) తక్కిన యాపవిభక్తికములవలె నీపి విభక్తులకు ముందు నిలువవుగాన వీనివిధి సమాసాశ్రయవిధులలోని దనుటయె యుచితమని సూరి యాపవిభక్తిక ప్రకరణమున వీని నుపదేశింపక యిట సమాస ప్రకరణమున వచించెను. నాము+చేను = నాఁపచేను (లేఁత చేను) జీత్తుబింపు పూర్వక మగుటగాన నామ్వాదులకు వచ్చు పవర్ణము బిందుపూర్వకమైయుండును. 'నాఁపచేను' అనుచో దీర్ఘపూర్వకమగుటచే పూర్ణపూర్వకత్వము లేదయ్యెను. ఇట్లె 'అమ్ము+శయ్య = అంపశయ్య. ఎమ్ము+ముక్క = ఎఁపముక్క.' అనుచో మ్ముపర్ణస్థాన మున పజ్జు రాఁగా నుడి తొలియచ్చుమీఁది దగుటంజేసి ఖండబింపువు రాదయ్యెను. పూర్ణము రాఁగా 'అంపశయ్య' అని సిద్ధించెను. ఇట్లె యంటతను నెఱుంగునది. 'కనుము+పులు' అనుచో ముపర్ణస్థానమున 'ప' అనునది నిల్వఁగా 'కనుపపులు' (రెల్లుగడ్డి) అని యేర్పడెను. ఇత్యాదులు కనుమ్వాదులనుటచేఁ గనుమ్వాదు లాకృతి గణమని తెలియనగును. నామ్వాదులు కనుమ్వాదులు స్త్రీసమములె యని తోఁచెడి. "నాము = దే-వి-జొన్న లోనగువాని-కొయ్యగాలునఁ జిగిరించిన మొలక. దీనిని పసులు తిన్నను మృతినొందును" "జనము-వై-వి-ఒకవిధమైన పైరు. 'వ్వా—జనము గలంగె రాజనము మలంగె. (విష్ణు. పూ. 3 ఆ.) (దీనికట్లెలయందు నారతీయు దురు.)" (శ-ర) 'జనుము' అనునది కోశములందు లేదు. పై ప్రయోగములోని శబ్దాలంకారనియమమునుబట్టియు శణశబ్దప్రకృతినిబట్టియు 'శేనము' అనియె యుండవలయునని కోశకారుల యాశయము. పయి కారణములచే నిది మాత్రము నపుంసకసమ మనవలసియున్నది. కాని "జేనమ్ము - జేనఁబు" అను ప్రయోగములు కానరావు. "శణ-పు. (శణ-అచ్) స్వనామఖ్యాతే తుపభేదే" "తుప-పు (తు+టక్) హ్రస్వశాఖాశిఫాయుక్తే శాఖోటాదిద్రుమే" (శబ్దస్తో) అనుచొప్పున పొట్టికొమ్మ లును నూడలును గలచెట్టు జనుము (జనము) కాయింజేసి శణశబ్దభవము జేన మనుట విశ్వసనీయమై యుండలేదు. కాన 'జనుము' అని యుకారమధ్యమె యీశబ్ద మనియు నిదియు స్త్రీసమమె యనియుఁ దోఁచెడిని.

కర్మధారయము

సంస్కృతపదేన పరిమిత, మాన్ధ్రిపదం కర్మధారయో భవతి. (అం. చిం. హలం. ౧౯ కారి. అహో. ౪౬౨ పుట.)

ద్వ్యత్రురాది చతుర్వర్ణ । పర్యన్త జననామసు । లోపః

కర్మధా. సాక్షి డ్వాదివర్ణానాం । శబ్దే రా (యా) జాదికే పరే ।

౨౭౩ విషయము. క్వచి దత్త్వం క్వచి చ్చాత్త్వం । క్వచి ధిత్త్వం క్వచి

త్వేతా । క్వచిన్నత్వం యథాయోగ । మన్యచ్చ వ్యవ
హారతః. (విక్ర. అజం. ౧౦౮-౧౦౯-౧౧౦ కారి.
అహో. ౩౭౬ పు.)

కల్పతరు. ౨౭౩ విష:—పరిమితమ్ - అన్ధ్రపదమ్ = అల్పాక్షరములుగల యాచ్ఛికపదము, సంస్కృతపదేన = ఆంధ్రవిభక్తిచిహ్నితముకాని శుద్ధసంస్కృత పదముతో, కర్మధారయో భవతి = కర్మధారయముగ సమసించును. ఉత్తర సూత్రమందలి "స్వస్వవిభక్తి వికారైః" అనుదాని స్వారస్యముచే నిందలి సంస్కృత పద మాంధ్రవిభక్తిసంపర్కము లేని దనునర్థము లభించును. ఉదా:—రామః+సు+ అన+సు = రామన (౬= I విష.) భీమ+అన = భీమన. పరగెను దొల్లి శ్రీపతి పండి తయ్య (పండితా) భక్తయ్య (బసవ. ౪ ఆ. ౧౮౪.). మొ. 'అన్ధ్రపదమ్' అనునది యుపసర్జన సంజ్ఞకలదనియు సమాసపూర్వావయవము కావలెననియు నన్నయ యుపదేశింపలేదు. అన-అయ్య మున్నగునవి పూజ్యతావాచకములు. రామన = పూజ్యుఁడగు రాముఁడు. శ్రీపతి పండితయ్య = శ్రేష్ఠుఁడగు శ్రీపతిపండితుఁడు. ఈసూత్రమున కహోబలపతి వేఱువిధముగ వ్యాఖ్యచేసెను. అది సరికాదు. "స్వల్పం కేవలవికృతిపదం సంస్కృతపదేన సమస్య కర్మధారయసమాసో భవతి-వేఁడి పయోధారలు - వాఁడిమయూఖములు - కలికి భుజంగకన్యకలు - వేల్పువీరభట వర్గము ఇత్యాది. కఱకు దర్భపూరిపఱపులు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౬ ప.) ఇత్యాచార్య ప్రయోగే 'దబ్బపూరిపఱపులు' ఇత్యేవ పాఠః - నాచులతలు ఇతి ప్రయోగే షష్ఠీతత్పురుషేణ కథంచి త్సాధుత్వ మున్నేయమ్.....స్వల్పత్వంచ షడ్వర్ణపరి మిత మితి నిమ్నమః - అన్ధ్రం షడ్వర్ణపర్యన్తం । పదం స్యా త్కర్మధారయే ఇత్యా థర్వణవచనాత్. తేన - అతనిఁ దాఁకె, వేయిమున్నూఱు దంతావళములు ఇత్యాది తిక్కయజ్వాదికవిజనవచనాని సాధూని." (అహో. ౪౫౨-౪౫౩ పు.) ఈయపవ్యా ఖ్యనే "బా-గు-ప్ర" వ్యాఖ్యాతయు (బా. గు. ప్ర. ౨౬౧ పు.) గాణపతవ్యాఖ్యా తయు (౩౦౮ కా. ౧౧ ప. సమా.) ననుసరించిరి. ఈయహోబలవ్యాఖ్య సరికాదు. అహోబలపతి యిచ్చిన యుదాహృతులెల్ల నాంధ్రవిభక్తికార్యచిహ్నిత సంస్కృతపద ముల సమాసములె యగుటంజేసి యవెల్ల "స్వస్వవిభక్తివికారై ర్బహవళ్చ యథా తథం సమస్యన్తే" (౨౭౨ విష.) అను నుత్తర సూత్రమునకును దానివివరణమగు సంస్కృతాంధ్రపదా న్యత్ర । సమస్యన్తే యథా తథమ్......" ఇత్యా ద్యథర్వణకా రికకును లక్ష్యము లయియున్నవి. "వాఁడి-వేఁడి" మున్నగునవియు మయూఖములు- పయోధారలు మున్నగునవియు నాంధ్రవిభక్త్యన్తములె. ఈసూత్రములోని

సంస్కృతపదశబ్దము తెనుఁగు విభక్తుల సంపర్కములేని శుద్ధసంస్కృతపరము. 'వేయి మున్నూఱు' అనునది గ్రైదక్షరములది గాన దాని సమాసము సాధు వననేల? 'తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకములు' (ఆది. ౧ ఆ. ౩౫.) "నాలుగువేల మున్నూట పదునాల్గింటు శ్లోకంబులు. (ఆది. ౧ ఆ. ౩౭.) ఇట్టి వీసందర్భమున ననేకప్రయోగములు గలవు. ఇవియెల్ల సాధువులు కావా? 'కటికి చీఁకటి తిండి కరములు' అను కవిప్రయోగములు సాధువు కాదా? మఱియు నాంధ్రవిభక్త్యంతముల సమాసములలోఁ గర్మధారయ మున నేల? తత్పురుషద్విగువులు మాత్రము సాధువులు కావా? వేయి మున్నూఱు దంతావళము లనెడిది ద్విగు సమాసమే కాదా? పయినుదాహరించిన తొమ్మిదివేల తొమ్మన్నూట యెనుబదిశ్లోకం బులు మున్నగునవెల్ల ద్విగువు లేకదా? 'పంటచెలిపట్టికూఁతు మహిమ' ఇత్యాదులగు తత్పురుషములు సాధువులు కావా? కావున సంస్కృతపదే నేత్యాదిసూత్రములోని సంస్కృతపదము తెల్గువిభక్తుల సంపర్కమునందని సంస్కృతపదముల పరమె యను టలో సందేహము లేదు (వి సగ.) అట్టిచో-రాముని-భీముని - సీతమ్మ - కృష్ణరాయఁడు మున్నగునవి యీసూత్రమునకు లక్ష్యములనియు నీ విశేషవిధిచేతనే యిట్టి సామాన్యశాస్త్రవిరుద్ధమగు శుద్ధసంస్కృతపదముతోడి మిశ్రసమాసము సాధువని విశద మగుచున్నదనియు నెఱుంగనగును.

అథర్వణునివరణము:—ద్వ్యక్షరాది = రెండక్షరములు మొదలుగాని, చతుర్వర్ణపర్యన్త = నాల్గువర్ణములవఱకుఁ బరిమితిగల, జననామసు = జనుల

విస్తర. I ౨౬౩ విష:—వేటికావ్యాఖ్యాత పైసిద్ధాంతము నంగీకరించియు నిటుఁ బకాంతరము యుక్తతర మనుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "నిపుణముగఁ బరిశీలింప నన్నయ తాఁ బ్రయోగించిన 'కపిలకన్నులు - కపిలజడలు - కపిలగడ్డము'అను మొదలగు నాంధ్రవిభక్తి చిహ్నాంతములుకాని శుద్ధసంస్కృతపదములకుఁ దెనుఁగు పదములతోనైన కర్మధారయసమాసములను సంగ్రహించి సాధుత్వ మొసంగ నీసూత్రము ప్రత్యేకించి యారంభించెనేమో యని యనుమానము గలిగెడి'' (ఆా. సా. వే. ౩౨౬ పు.) ఇట్లనుమానించుట సరికాదు. ఇట్లంగీకరించినచో నింక శ్వేతకన్నులు - విపులగడ్డము మున్నగు ననంతము లగు ననిష్టరూపములు దుర్వారము లగును. ఇంక వైరిపదము దోషమె కాదనవలసివచ్చును. సంస్కృదపదే నే త్యాది నన్నయసూత్రములోని పరిమితశబ్దమె నిష్ఫల మగును. ఇంతకును నన్నయ కపిలకన్నులు మున్నగువానిని బ్రయోగింపనే లేదు. (౬౩ III విష.) అవి యనింద్య గ్రామ్యములు కావు. కేవలము నింద్యగ్రామ్యములు.

బిరుదనామములలోని, రాజా (యా ?) దికే - శబ్దే = రాజు - రాయ - రాయఁడు - అన్న - అన - అమ్మ - అయ - దేవి - శాస్త్రి - సెట్టి మున్నగు పూజ్యతను శ్రైష్ఠ్యమును దెలుపునదము, పరే = పరమైయుండఁగా, డ్వాదివర్ణానామ్ = సువిభక్తులకు, లోపః = లోపము, స్యాత్ = కలుగును. (డ్వాదు లనునది మూలభూత సుప్పులకే వాచకము) వానిలోఁ బూర్వపదము తుదిని - క్వచిత్ = కొన్నియెడల, అత్త్వమ్ = అత్త్వమును, క్వచిచ్చ = మఱికొన్నిచోటులందు, ఆత్త్వమ్ = ఆకారమును, క్వచిదిత్వమ్ = వేఱొక కొన్నియెడల 'ఇ'కారమును, క్వచిత్ = ఇంకొక కొన్నిచోటులందు, పత్వ = పవర్ణము, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, మత్వమ్ = మవర్ణమును, వ్యవహారతః = పండితవ్యవహారానుసారముగ, అన్యచ్చ = ఇతరకార్యజాతమును, యథాయోగమ్ = యథార్హముగ నగును. సంస్కృతపదేన పరిమితమిత్యాది చింతామణిసూత్రసిద్ధ కర్మధారయములు జననామములందె కన్పట్టుచుండుటచే నథర్వణుఁ డిట్లు వివరించెను. సామానాధికరణ్యే ష్విత్యాదిసూత్రముచే సమానాధికరణ సాంస్కృతిక మిశ్రసమాసము లభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నను (చూ. ౨౭౦ విష.) నితరశుద్ధసంస్కృతశబ్దము (తెలుగువిభక్తిసంపర్కము లేనిది) మహత్ పుంలింగముగాని మహత్ పుంలింగసమాచ్ఛికశబ్దముగాని కర్మధారయసమాస పూర్వావయవముగ నిల్చు ప్రయోగములు లేమింజేసి యట్టి సమాసము లట్లు జ్ఞాపకసిద్ధములు కానేరవని యూహలకే వ్రాయఁబడెను. (చూ. ౨౭౦ విష.) "శ్లోకార్త+సు+నగ+సు = శ్లోకార్తమగఁడు" అనరాదు. అట్టి కవి ప్రయోగములులేవు. అవి వైరిసమాసములు. కాని బిరుదజననామములందట్టి వైరిసమాసములను కవిప్రయోగదృష్టము లగుటచే సాధువులె యని విశదపఱుచుటకై ప్రకృతసూత్ర మారంభింపఁబడెను. 'అ-ఆ-ఇ ప-మ' మున్నగునవి యట్టిసమాసమునందలి పూర్వపదాంతమున నిల్చుననియు వచించెను. పురుషవాచకముల తుదిని 'అమ-అప' అనునవి నిల్చుననుట సరికాదనియు, 'కృష్ణమరాజు' మున్నగురీతిని 'అమ' మున్నగువానిపై మరల 'రాజు' మున్నగునవి నిల్చుట సరికాదనియుఁ దలఁచి కావలయు, పత్వ మత్వముల నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. ఉదా:—రామ+సు+(రాముఁడు) అన+సు+ = రామన. భీమ+సు+అన+సు=భీమన. కృష్ణ+సు+రాయ+సు = కృష్ణరాయఁడు. సుబ్బ+సు+శాస్త్రిన్+సు = సుబ్బశాస్త్రి - సుబ్బాశాస్త్రి. రామ+సు+రెడ్డి+సు = రామరెడ్డి - రామారెడ్డి - రామిరెడ్డి. అప్ప+సు+సెట్టి+సు = అప్పిసెట్టి. సుబ్బ+సు+సెట్టి+సు = సుబ్బిసెట్టి - సుబ్బ+సు+రాయ+డు = సుబ్బారాయఁడు - సుబ్బరాయఁడు. శంకర

దాసు+సు+డు+అయ్య = శంకరదాసుడయ్య. కృష్ణ+సు+డు+రాజు+సు = కృష్ణుడు రాజు. వెంకట+సు+డు+శాస్త్రి+సు = వెంకటుశాస్త్రి. మొ. చూ. కట్టుగ్రలీల శంకర దాసుడయ్య. (ఐతస. ౪ ఆ. ౩౩౫. ౪ ఆ. ౩౩౨. ౬ ఆ. ౭౨౨. ౫ ఆ. ౧౨౫.) కృష్ణుడు రాజు సన్నుతిన్. (కళా. ౧ ఆ.). నడి నన్ను శరణుండు శంకరదాసి. (ఐతస. ౪ ఆ. ౨౨౩.), కాక శబ్దభవము కాకి యయినట్లు దాసశబ్దభవము 'దాసి' కానోవును. వినను 'శంకర+సు+డు+దాసి+సు = శంకరదాసి' అనురీతిని సమాసము చెప్పనగును. లేదా 'కాళిదాసు' అనురీతిని 'శంకరదాసు' అను తత్సమరూపమునె (కృష్ణ-వంటివె దాసు.) యంగీకరింపవచ్చును. (విస్తర II.) కర్మధారయమునం బూర్వావయవముగ మహత్పుంలింగములు పుంలింగసమాచ్ఛికశబ్దములును నిల్చుట లాక్షణిక కవిసమ్మతముకామింజేసి యిట్టివానిసిద్ధికయి యిట్టి విశేషవిధి యత్యావశ్యమని యెఱుంగునది. 'నన్నపార్యుండు' తిక్కనామాత్యుండు మున్నగునవి యీసూత్రములకు లక్ష్యములు కావు. అట్టియెడల 'నన్న+అప = నన్నప - తిక్క+ అన=తిక్కన' అనువానిని సంస్కృతములుగ ననుకరించి 'నన్నప శ్చాసా వార్యశ్చ - తిక్కన శ్చాసా వమాత్యశ్చ' అనురీతిని సిద్ధసమాసములుగ నంగీకరింపనగును. "లక్ష్మమావరతనయా" (పాండు. ౧ ఆ. ౨౪ ప.). పై సందర్భమునుబట్టి "ఆన్ధ్రం షడ్వర్ణపర్యన్తం । పదం స్యాత్ కర్మధారయే" ("ఆన్ధ్రైః షడ్వర్ణపర్యన్తం । సంస్కృతేన సమస్యతే" పాఠాంతరము) అనుకారిక యథర్వణాభిప్రేత ప్రక్రియావిలక్షణ మగుటంజేసియు ద్వ్యక్షరాదీత్యాదికారికయుం బునరుక్తమె యగుటంజేసియు

విస్త. II. ౨౭౩ విష:—ఇంతవిపరీతములను బాలవ్యాకరణకర్త సంగ్రహింపకుండఁగాఁ బ్రౌఢవ్యాకర్త యీక్రిందిరీతిం సంగ్రహించెను.

౨ "కర్మధారయంబు బిరుదాద్యుత్తరపదంబగునేని ద్వ్యక్షరాదంతస్త్రీపుంసంజ్ఞావాచకంబగు పూర్వపదంబు నంత్యాక్షరంబున కంతట దీర్ఘంబు బహుళంబుగా నగు. అంతట ననఁగా సాంస్కృతికాదులు మాఁట నని యర్థము. ఉ. రామాశాస్త్రి - సుబ్బాశాస్త్రి. రామారెడ్డి - సుబ్బారెడ్డి."

౩ "ఇటఁ బూర్వపదంబు నత్వంబున కత్వంబు బహుళంబుగ నగు. ఉ. సుబ్బనాయఁడు - ఎల్లిసెట్టి."

౪ "కొన్నియెడల నిచ్చో నకారాగమంబులగు. తిక్కన సోమయాజి."

ఇ........ "కర్మధారయం బియ్యది మిశ్రంబు సిద్ధసమాసం బట్లయగు. ....కృష్ణరాయఁడు. రామరాజు.........మొ." (ప్రౌఢ. సమా.)

నధర్వణప్రోక్తము గాదనియు నధర్వణకారికలను సమగ్రముగా నెఱుఁగనట్టియు నేవో కొన్నికారికలను బండితకల్పనాయత్తముగ వచ్చినవానిని మాత్రమె యెఱింగినట్టియు బాలసరస్వత్యాదులచేఁ బ్రక్షిప్తము చేయఁబడినదే యనియు గ్రహింపనగును. (చూ. చిం. వి. వ. ౫౬ విమ.). (విస్తర. III)

విస్తర. III. ౨౭౩ విమ:—అహోబలపండితుఁడు భిన్నమార్గగామి గావున "ద్వ్యక్షరాదిశత్యాద్యాః" కారిక "సంస్కృతపదస్థిత్యాదికారికకు సపవాదమని గ్రహింపలేదు. మఱియు ద్వ్యక్షరాదిశత్యాదికారికలు వికృతనామాక్షరవిషయకములని గ్రహింపక సమాసపూర్వపదీభూత సంజ్ఞానామపరములుగాఁ దలంచి యుదాహరించెను. "ద్వ్యక్షరాదిచతుర్వర్ణ|.........ద్వ్యక్షరేషు రామరాజు.........త్ర్యక్షరేషు-బసవరాజు.........బసవసీఁడు.........చతురక్షరేషు - నరసింగరాజు......" (అహో. ౩౭౬-౩౭౭ పు.) ఈయహోబలపంక్తులె యనూచ్యానాతిరిక్తముగ నారాయణీయగాణతవివరణకర్తలచే స్వీకరింపఁబడెను. "తే.గీ. సంస్కృతపదం బుతోఁగూడ సాధ్వి పరిమి | తముగ నాంధ్రపదము కర్మధారయ మగు | అఱు వ్రాలకు మీఱని యాంధ్రపదమె | తనరుఁ గావలె ననియె నధర్వణుండు. వివృతి - వేఁడిపయోధారలు - వాఁడిమయూఖములు - కలికిభుజంగకన్యలు. మొ. ఉత్తరార్థ - అతనిఁ దాఁకె వేయి మున్నూఱు దంతావళములు ఒక్కచో నాఱువ్రాలకు మీఱిన పూర్వపదములు గనుపట్టుచున్నవి. కటికిచీఁకటి తిండికరముల గిలింత......... (మను. ౧ ఆ.) పాలకడలి పట్టి రామణీయకము..." (నా రా. గాణ. ౩౦౮ కారి. సమా. ౧౧ పద్య.) "తే.గీ. రాయఁడు మొదలైన నుడుల్ పరంబులైన | రెండు మొదలు నాల్గుపలుకు నుండు.........విమ. రెండు లిపులుగల.........రామరాయఁడు.........మూఁడు లిపులు.........బసవరాజు.........నాలుగు లిపులుగల:- నరసింగరాజు........." (నా రా. గాణ. సమా. ౩౧౬ కారి. ౧౯ పద్య.) ఈయహోబలపత్యాదులవివరణముల చొప్పున నింక "వీరవేంకటనరసింగరాజు" మున్నగునవి లక్షణసమ్మతములు కావనవలసి వచ్చునుగదా !

ఆంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగా రిచటఁజేసిన విమర్శమెల్ల నపరిశీలనమూలకమె యని పైసందర్భమువల్ల విశదమగుచున్నది. వారి విమర్శవాక్యముల నిట మచ్చునకై యొండు రెండు చూపెదను. "ఆంధ్రః షడ్వర్ణపర్యన్త" మనుకారిక యధర్వణునిగ్రంథములో నుండుట చింతామణి యాశయమునకు విరుద్ధమగుటకుఁ గారణ మేమి ?.........కృష్ణరాయఁడు - అంచయాన - కఱకంఠుఁడు (కలగాయపులగముగ నుదాహరించిరి.)

ఆర్యామ్బాదికశబ్దాః స్యుః । శ్రేష్ఠతావాచకా యతః।
తతస్తదన్తశబ్దేభ్యః । నైవ శ్రేష్ఠత్వగోచరాః. (విక్ర.
అజ. ౧౧౧ కా. అహో. ౩౭౭ పుట.)

నన్న సూ. ౨౩౮ విష. — ముఖ్యార్థాదపి శబ్దాస్స్యు । ముఖ్యశబ్దాః ప్రయుజ్యతే.
(అహో. ౩౭౮ పుట.)

ఉపమానానువాదేతు । విధి ర్నస్యాత్స్య కస్మచిత్ । స్యా
ద్విశేషవిరహో యాం । పునరుక్తిః క్వచిద్ధితా. (విక్ర.
హలం. ౧౯-౨౦ కా. అహో. ౪౪౦ పుట.)

కల్పతరు. ౨౩౮. వివ:—ఆర్యామ్బాదిశబ్దాః = "అయ్య-అమ్మ" మున్నగు శబ్దములు, యతః = ఏకారణమునకు బరమున గాసిల్లి శ్రేష్ఠతావాచకాః = శ్రేష్ఠత్వమును దెలుపునవి, స్యుః = అగుచున్నవో, తదన్తశబ్దేభ్యః = అట్టి - "అయ్య - అయ అన్న - అన - అమ్మ - అమ" మొదలగు శబ్దములు తుదినిగలశబ్దములకంటె: బరముగ, శ్రేష్ఠత్వగోచరాః = శ్రేష్ఠతావాచకములు, నైవ = మరల ప్రయోజ్యములు కావు. ఉదా:—కోన + అమ = కోనమ. దీనిని సంస్కృతముగా ననుకరించి "అమ్బా" శబ్దమును జేర్పఁగా "కోనమామ్బా" అని యేర్పడును - ఇట్టివి ప్రాచీన మహాకావ్యములలో లేవు. అర్వాచీనమహాకవు లిట్టివానిని బ్రయోగించిరి. క. తేజమున రాఘువుని యంభోజేక్షణ తిమ్మమాంబఁ బోల్పందగునా (పాండు. ౧. ఆ. ౫౫.) క......శ్రీరంజితకొండమాంబ చిరపుణ్యమునన్ (పాండు. ౧. ఆ. ౫౬). మొ. ప్రభుశబ్దాదులు సయితము శ్రేష్ఠతావాచకములె యనుచు నహోబలపతి యిట్లు వ్రాసెను. "రామయప్రభుఁడు-రామయమంత్రి-రామయప్రధానుఁడు-కోనమాంబ" ఇత్యాదరూ న ప్రయోగార్హాః శబ్దాః. కింతు-రామప్రభుఁడు కోనాంబ ఇత్యాద్యాకారేణ ప్రయోగార్హాః........" (అహో. ౩౭౮. పుట.) ఇది సరికాదు.-ఈపక్షమున "నన్నపార్యుఁడు నన్నయభట్టు - తిక్కనామాత్యుఁడు మున్నగునవికూడ లక్షణవిరుద్ధములె యనవలసివచ్చును. కావున, "నన్నయప—తిక్కనయ్య" మున్నగు నార్యామ్బాదిశబ్ద పౌనరుక్త్యమాత్రమె సాధువు కాదని యభిప్రాయమును గ్రహింపవలయును. సీ.........అనఘులు కేతన, మల్లన సిద్ధనామాత్యవరుల (విరా. ౧. ఆ. ౧౦. ప.) సీ...గీ....నన్నపార్య...(ఆది. ౧. ఆ. ౯.ప.)

[illegible] 'సంస్కృతవైకృతశబ్దైః.........' అనుసూత్రమునఁ జెప్పఁ [illegible] ములగును." (అం. భా. చం. ౧౬౬౩ పుట.)

ముఖ్యాన్తా దపి శబ్దాచ్చ=ఉత్తమ ప్రధానాదిశబ్దములు తుదినిగల శబ్దములపై మరల - ముఖ్యశబ్దః = ఉత్తమప్రధానాదిశబ్దములు, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁబడుచున్నవి. ఉదా:—ఉత్తమోత్తముఁడు - ఈ కారికలోని 'ప్రయుజ్యతే' అనునది యహోబలపండితీయమున లేదు, సందర్భమునుబట్టి నాచేఁ జేర్పఁబడినది - "ముఖ్యాన్తాదపి శబ్దాచ్చ ముఖ్యశబ్ద ఇతివచనంతు సంస్కృతసిద్ధార్థానువాదకమ్. ముఖ్యాన్తాత్ ముఖ్యాదిశబ్దః. ఎట్టి యాపదవచ్చినఁ గట్టిపడుచుఁ జిత్తముండుట యత్యుత్తమోత్తమంబు ఇత్యుదాహరణమ్........" (అహో. 3౭౮. పు.) ఇట్లగుటంజేసి కవిజనమండన టీకాకర్త ప్రక్షిప్తము చేసిన "న ముఖ్యార్థపదాద్యుక్తం। కర్తృ (కర్తుమ్? = ప్రయోక్తుమ్) ప్రభ్వాదికం సదా। ఏషార (గ?) తి స్సదా గ్రాహ్య। సావధానం విచక్షణైః" (వికృ. అజం. ౧౧౨. కారి) అను కారిక యాథర్వణము కాదని యెన్న నగును. ఈ కారిక యహోబలపండితీయమున లేదు. వికృతివివేకటీకాకర్త యయి యహోబలపండితీయ పంక్తులను వివరించుటకయి యిట్లు ప్రక్షేపించె ననియుఁ దోఁచుచున్నది. ఈ ప్రక్షిప్తకారిక యర్థవంతమును గాదు. న ముఖ్యార్థేత్యాది పూర్వార్ధము ముఖ్యాన్తావపీత్యాద్యథర్వణకారికకు విరుద్ధము కావుననె దానిని కవిజనమండనకర్త త్రోసిపుచ్చుచు నుత్తరార్ధమును బ్రక్షేపించి యిట్లు దానికిఁ దాత్పర్యము వ్రాసెను. "ముఖ్యార్థపదముకంటెఁ బరముందుఁ బ్రభ్వాదివాచక ప్రయోగము యుక్తమైనదిగాదు; ఈసంయోగము పండితులచేత నిమ్మళముగా గ్రహింపఁదగినది. ఉదా:—రామయప్రభుండు - రామార్యప్రభుండు ఇత్యాదులు. సంస్కృతసిద్ధార్థానువాదక ముఖ్యార్థవాచకంబుకంటెఁ బరంబునఁ బ్రయోగింపవచ్చును. గీ. "ఎట్టి యాపదవచ్చిన గట్టిపడుచుఁ। జిత్తముండుట యత్యుత్తమోత్తమంబు" ఇత్యాదులు. రామప్రభుండు ఇత్యాదులు నిర్వివాదంబులు......" (వికృ. టీక. ౧౨౬. ౧౨౭. పుటలు). నారాయణీయగాణపతవివరణకర్త లీకవిజనమండనములోని యవలక్షణముల నెల్ల స్వీకరించి యీ ప్రక్షిప్తకారికను వివరించిరి. "తే-గీ. వలదు ముఖ్యార్థముపయిఁ బ్రభ్వాదికర్త। లిద్ది సావధానముగ గ్రహింపవలయు... ఉదా:—రామప్రభువు మొ. రామయప్రభువు ఇత్యాదులు తగవు. (ఇట్లు తగవని కవిజనమండనకర్త వ్రాయలేదు)........" (నారా. గాణ. సమా. 3౧౮. కారి. ౨౧. పద్య.)

ఉపమానేత్యాది:—ప్రసక్తానుప్రసక్తముగ నిట యుపమానపౌనరుక్త్య విషయకము నథర్వణకారిక వివరింపఁబడుచున్నది. ఉపమానానువాదేతు = ఉపమానము ననువదించునపుడు, అన్యస్యవిధిః = మఱొక యుపమానమును బ్రయో

గించుట, సమ్మతః = సమ్మతము గును. ఉదా:—చంద్రుని నగు మోముతామరసిరులు (రఘు. ౨. ఆ. ౯. ప.) మొ. (రామచంద్రు నగుమోము తామర. (రామాయ) తన చిన్నిరామ=మాత్రి. చంద్రుని నగు మోము తామర. (భారతా) విశేషవివక్షాయామ్= గుణవిశేషమును వివక్షించునప్పుడు పునరుక్తిః = దానితోడనే మరలఁ బోల్చుట, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, హితా = సమ్మతమగును. ఉ :—ప్రసన్నచంద్రునింబోలు నాపె సుఖచంద్రబింబము. ప్రసన్నత - వర్తులత్వము ననెడి సమానధర్మములభేద ముచే నిట పునరుక్తి లేదు—"నను నేత్రమ్ముల తమ్ము లైన కనుదమ్ముల నిత్యాదేః కవివచనస్య పౌనరుక్త్యగ్రస్తత్వాత్కథం సాంగత్య మితిచేత్ 'ఉపమానువాదేతు విధి వస్యైవస్య సమ్మతః। స్యాద్విశేష వివక్షాయాం। పునరుక్తిః క్వచిద్ధితా' ఇత్య థర్వణోక్త్యా తత్సాహిత్యే మనఘేయమ్. విశేషవివక్షాయాం గుణవిశేషవివక్షాయా మిత్యర్థః. ప్రకృతే వైపుల్యలక్షణగుణవిశేష వివక్షాయాం పునర్విశేషణ ప్రయోగ ఇతి న పౌనరుక్త్యమ్. తన చిన్నిరామచంద్రుని నగుమోము తామరసికల్ ఇత్యా దికం (రఘు. ౨. ఆ. ౯). కవివచన మనువాద ఆన్ధ్రకవీనామ్. ఉభయత్రాపి న సంస్కృతకవీనా మస్వరసః. ముఖపఙ్కజం భవతి చన్ద్రసన్నిభమ్............ ప్రసన్నేన్దుని భ స్తస్యాస్తవాసీ న్ముఖచన్ద్రమా ఇత్యాది" (అహో. ౪౪౦. పు.)

భవే ద్బిరుదశబ్దేషు । యథేచ్ఛం వర్ణకల్పనా । గ్రామ
మానుష్య బిరుద । శబ్దానామపి సో మతః । గ్రామ
నామ్నః సమాసేషు । వికారోపి క్వచిద్ధితః । క్వచిత్
స్యా దుత ఈదిచ్చ । యణ్ చాన్యస్మిన్ న యత్నతః ।
వర్ణయూ. స్వరూపత స్సమాస స్స్యా । ద్వికారస్య శ్రుతావపి ।
౨౭౫. విషయము. క్వచి దన్తిమవర్ణస్య । సమాసే స్యా త్పరిగ్రహః ।
క్వచి ద్దేద న్తతాయాం తు । స్యాదవ్యయ సమస్థితిః ।
క్వచి దాన్ధ్రవికారస్తు । సమాసే స్యా ద్విరోధకృత్.
(వికృ. హాలం. ౯. మొ. ౧౩. కా. అహో.
౪౧౨. పు.)

కల్పతరు. ౨౭౫. విష:—బిరుదశబ్దము ప్రసిద్ధసంస్కృతకోశములలోఁ గాన రాదు—"గద్యపద్యమయీ రాజ। స్తుతి ర్బిరుద ముచ్యతే." (సాహి. ద. ౬. పరి. ౫౭౦. శ్లో) "వ. బయో ర భేదః" అనుచొప్పున 'బిరుద' శబ్దము నంగీకరింపనగును. "బిరుదము. సం. వి. అ. పుం. సామర్థ్యచిహ్నము" (శ. ర) "బిరుదు (వికృతి) - (శూరుఁడు సమర్థుఁడు - శూరచిహ్నము) బిరుదః ప్రకృతి (వైకృతదీపిక.)" "బిరుదు -

వై. వి. ౧. సామర్థ్యచిహ్నము.........౨. శౌర్యచిహ్నము.........విశే. ౧. సమర్థుఁడు - సమర్థము.........౨. శూరుఁడు......" (శ. ర) బిరుదుశబ్దము నర్థములకు శబ్దరత్నాకరమున భారతప్రయోగములు చూపఁబడెను. "సీ. నవ్వేడు తల లను గ్రొవ్వారుచేతుల బిరుదులు వెట్టిన చరణములను (భార. కర్ణ. 3. ఆ)" (శ. ర.) మొ. కాని ప్రామాణిక సంస్కృతకోశములలో బిరుదశబ్దము కన్పట్టలేదు. "క. బిరు శబ్దంబు విరోధో। త్కరము మహారాష్ట్రభాషఁ దత్ప్రదవిధులన్। బిరుదములనఁ జనువానిన్। ధర బిరుదావళి యొనర్పఁ దగు నండ్రు బుధుల్. ౨౫. చ. అతులకుల క్రమాగతములై, భుజవిక్రమసంభవంబులై। ప్రతిపదసార్థకంబులయి పార్థివకర్ణ కఠోరకంబులై।వితరణశబ్దపూర్వపృథివీవరచిహ్నములై తనర్చు ను।ద్ధతబిరుదాళిచేత బిరుదార్థము చెప్పుట యొప్పు నెప్పుడున్. ౨౬. క. వినయభుజవిక్రమక్రమ। ఘనవితరణరణవిహారకరుణాదికళా।జననస్థలులగు గుణములఁ।బెనుపొందఁగఁ జెప్పవలయు బిరుదావళికిన్. ౨౭. ...."(కావ్యాలం. ౪. ఉల్లా.) ఇట్టి పెద్దిరాజువివరణ మునుబట్టి బిరుదశబ్దమునకు విరోధమును బుట్టించునది యనఁగా నొకవీరుని శూరతా చిహ్నమునుగాని శూరతా ప్రతిపాదకశబ్దముగాని మఱొకవీరునకు హృదయక్షేశక మగుచు విరోధమును బుట్టించునది యని యర్థము విశద మగుచున్నది. కాఁగా 'వైరద (సం) = బిరుద (మహారాష్ట్రిప్రాకృత) = బిరుదు. (తె. తద్భవ)' అనురీతి నద్దానిచరిత్రము నరయఁదగునని తోఁచెడిని. ఇట్లగుటనే యిది (బిరుద) ప్రసిద్ధ సంస్కృతకోశములలో లేదయ్యె నని యుఁ దోఁచుచున్నది. ఆప్టీనిఘంటువున "విరుదః-దం. Proclaiming. 2. Crying aloud. 3. Panegyric laudatory poem; గద్యపద్యమయీ రాజ। స్తుతి ర్విరుద ముచ్యతే. (G. D. ౫౭౦.) నద న్తి మద ద న్తినః పరిలస న్తి వాజి ప్రజాః। పఠ న్తి విరుదావళీ మహితమన్దిరే వన్దినః. (R. G.)" అని యున్నది - ఈపక్షమున విపూర్వక'రుద్'ధాతువునుండి 'విరుద'శబ్ద మేర్పడిన దనుట సరికాదు. 'రుదిర్' అశ్రువిమోచనే' (సి. కౌ. తత్వ. అదాది. ౩౭౯. పు) 'రుద రోదనే' (శజస్తో) అనుచొప్పున 'రుద్' ధాతువుతోడి రూపము ప్రకృతార్థ బోధనక్షమముగ నగపడదు. ఇంక 'వి' పూర్వక'రు'ధాతువునుండి 'విరు'అను క్విబన్త రూపమును సాధించి 'విరు+ద=విరుద'అనురీతి సమర్థింపవలసియున్నది. అపుడు "రు - ధ్వనౌ - అదా..." (శబ్దస్తో) అని'రు'ధాతువున కర్థమగుటంజేసి "రాజస్తుతిరూపధ్వని నిచ్చునది బిరుద మనునర్థము సంగతము కాఁగలదు. క్విబన్త విరుశబ్ద మప్రసిద్ధమగు టంజేసి పైని వివరించినరీతిని "వైరద"శబ్దమూలకత్వము నంగీకరించుటయె యుక్త మని యెన్న నగును.

భవేదిత్యాదిః—బిరుదశబ్దేషు = పౌరుషనామములం దనఁగా గ్రామ-ఘను
షాద్యదుల సామర్థ్యాది స్తావక సంజ్ఞలందు, వర్ణకల్పనా = అక్షరములవ్యత్యాసము,
యథేచ్ఛమ్ భవేత్ = వక్తయిచ్ఛానుసారముగ నిల్పనగును. అట్టి సంజ్ఞలయందు
వ్యుత్పత్తి పరికడకున్నను క్షతిలేదని భావము. ఈసిద్ధాంతముచేతనే "అహోబలుఁడు
అథర్వణుఁడు మున్నగుకవి నిర్విచికిత్సముగ గ్రాహ్యములని యెఱుఁగనగును.
గ్రామనామనుష్యబిరుదశబ్దానామపి = అట్టి లక్షణాతిక్రమవర్ణవ్యత్యాసకలిత
వ్యుత్పత్తివిదూర బిరుద భాషాంతరశబ్దములకును, సః - మతః = సిద్ధసమాసఘటన
కవిసమ్మతము. ఈసమాసములందును వైరిసమాసదోషము లేదని తాత్పర్యము.
ఉదా:—ఘనుమనృపతి - మన్మభూపాలుఁడు తిరుమలమహారాయాగ్రణి - సిరంగ
రాయవసుధేంద్రుఁడు - చౌహత్తమల్లుఁడు - జగనొబ్బగండఁడు (జగదేకవీరుఁడు).
జగదేకదండనాయకుఁడు (బసవ. ౭ ఆ. ౭౫౮ ప.) 'గ్రామనామ్నః' అనుపదమున్నగు
వానితోడి సహచరితన్యాయమున నిచటి బిరుదశబ్దము సంజ్ఞానామమాత్ర
పరమును ననవచ్చును. సమాసేషు - సమాసములయందు, గ్రామనామ్నః = గ్రామ
నామములకు, వికారోపి = ఆంధ్రవిభక్త్యుపవిభక్తిరూపవికారముసయితము, క్వచిత్ =
ఒకప్పుడు, హితః = సమ్మతమగును. ఇందలి గ్రామశబ్దము ఘనుషాద్యిశబ్దములకును
నుపలక్షణము. భాషాంతరసంజ్ఞ లనుకృతములయి సంస్కృతమున వాడంబడునపు
డట్టి గ్రామాదినామములం దాంధ్రభాషాసహజములగు విభక్త్యుపవిభక్త్యాదుల
సమ్మేళనము సిద్ధసమాసములయందుఁ గల్గినను గల్గవచ్చునని తాత్పర్యము. ఉదా:—
మాగల్లుపురము - మాగంటిపురము. అట్టి వికృతిని విస్తరించి చూపుచున్నాఁడు.
క్వచిత్ = ఒకానొకచో, ఉతః = నామము తుదనున్న 'ఉ'కారమునకు ఈత్+ఇత్+
చ = ఈకారము - ఇకారమును, యణ్ చ = యణాదేశమును. స్యాత్ = అగును.
ఉదా:—విరూరివేఙాద్రిపలి-నూనూరీపురి. తెనాల్యగ్రహారము. మొ. అన్యస్మిన్ =
అచ్ఛికపదాద్యచ్చు పరమగునపుడు, నయణ్ - మతః = యణాదేశము సమ్మతము
కాదు. తెనాలి యనుపురము. తెనాల్యనుపుర మనరాదు. వికారస్య = ఆంధ్ర
వికారముయొక్క, శ్రుతావపి = శ్రుతియందును, స్థలాంతరములం దాంధ్రవికారము
ప్రయుక్తమైయున్నను, స్వరూపతః = ఆంధ్రవికారము చేరని స్వస్వరూపముతో,
సమాసః స్యాత్ = సమాసముగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—మాగంటిపురము =
మాగల్లుపురము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, అంతిమవర్ణస్య = పదాంతము
నందలి 'ఉ' వర్ణాదికముయొక్క, పరిగ్రహః = ప్రయోగమును, సమాసే =
సమాసమునందు, స్యాత్ = సంభవించును. ఉదా:—గుత్తిమువ్వుశము - జమ్ముల

వంశము. మొ. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు ఏద న్తతాయాంతు = హ్రస్వమగు 'ఎ'కారము పరమందుఁ గల్గుట సంభవించుచుండఁగా, సంస్కృతమున 'ఎ' అను హ్రస్వము లేమిం జేసి 'ఏ త్త' న్నను 'ఎ' అని యర్థముచేయు సంప్రదాయమును గలదు. 'ఏద న్తతా చ నామ్నామ్' అని నన్నయ వాడెను. అవ్యయసమస్థితిః=అవ్యయముతో సమాసస్థితియు, స్యాత్ = అగును. అవ్యయమును యథాస్థితముగా నిల్పినట్లె దానిని నైతము 'ఏ' కారముగా మార్చక సిద్ధసమాసమందును 'ఎ'కారమె నిల్పఁబడునని తాత్పర్యము. రేపల్లెవాడనగరి. తెనాల్యగ్రహారము. క్వచిత్=ఒకప్పుడు-సమాసే = సిద్ధసమాసమున, ఆన్ధ్రివికారస్తు=ఆంధ్రభాషాసహజమగు వికారము, విరోధకృత్ = కవిసమ్మతివిరుద్ధము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—'తిర్మలరాయఁడు వంశభూష ణుఁడు' అనరాదు. 'తిర్మలరాయవంశభూషణుఁడు' అనవలయును. మొ. ప్రయోగములు:—శా.........విరూరిపట్టణపతిన్ వేదాద్రిమంత్రీశ్వరున్. (పాండు ౧ ఆ. ౧.) సీ.........తే-గీ..........। భద్రగుణసీరి విరురివేదాద్రిశౌరి (పాండు. ౧ ఆ ౨౮ ప.) చ.........మన్మభూ । వరుఁడు దగంగ.........(నిర్వ. ౧ ఆ. ౨ ప.) ఎ-గీ.........మనుమన్నృపతి. (నిర్వ. ౧ ఆ. ౪ ప.) శా.......సీ । తా భామాపతి ప్రోచుతన్ దిరుమలేంద్ర శ్రీమహారాయునిన్. (వసు. ౧ ఆ. ౧.) 'తిరు - మల - రాయ' అనునవి యాచ్ఛికములె యైనను సంస్కృతములుగా ననుక రింపఁబడి సిద్ధసమాసగతములైనవి. మ.........తిర్మలమహారాయతమావల్లభున్. (వసు. ౧ ఆ. 3 ప.) బత్తీసాదిరాగములు (బసవ. 3 ఆ. ౯౧౬.) చ......... ఆరఘునాథనృపాలు కూర్మిసో । దరుఁడు సిరంగరాయ వసుధావరుఁ డాత్మ...... (వసు. ౧ ఆ. ౭౧ ప.) "మాగంటి పట్టణ మహేశమ్.........మానూరిపట్టణం గతః.........అధికొండవీడు రిపవః......అగ్రహీత్ కొండవీడౌ......జమ్ముల వంశపావనుఁడు. గుట్టమువంశపావనుఁడు.........రేపల్లెవాడనగరీ........." (అహో. ౪౧3 పు). (అహోబలపండితీయోదాహృతకవిప్రయోగములు.).

సంస్కృతపదేనేత్యాదిసూత్రలక్ష్యములందువలెనె (౨౭3 విష.) యీబిరుద శబ్ద సమాసములందును వైరిఁదదోషములేదని పైసందర్భమునుబట్టి పరస్థవసిత మగుచున్నది.

నన్న సూ. హ్రస్వో౽ దీర్ఘసమాసే౽పి । క్వచిన్ జీపః ప్రయోగతః.

౨౭౬ విష. (వికృ. అజం. ౧౼ కారి. అహో. ౨౯౼ పు)

కల్పతరు. ౨౭౬ విష:—అదీర్ఘసమాసే౽పి = పొడుగయినదికాని సిద్ధసమాస మనఁగా పొట్టిసమాసమందును, జీపః = జీప్ప్రత్యయమునకు, (ఇది 'జీష్' మున్నగు

వానికి సమలక్షణము। క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగా, ప్రయోగతః = మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ, హ్రస్వోఽపి = హ్రస్వమువచ్చుటయు సమ్మతమగును. సిద్ధసమాసమందునఁ జెప్పెడి దేమి యని భావము. ఇట్లు సిద్ధసమాసాశ్రయవిధుల నాంధ్రసమాసముల కుపదేశించుట చిక్కులి యొసఁగదు. (మూ. ౨౦౬ విమ.)
ఉదా:— క. వది సుతగురుకర్ణశల్యనాగపురీశుల్. (ఆది. ౧ ఆ. ౬౯ ప.)
ఈపద్యము కొన్ని తాళపత్త్రమాతృకలలో లేదనియు "తరల:— పదిదినంబులు భీష్ముఁడాహవభారకుండై........" (ఆది. ౧ ఆ. ౬౮.) అనుపూర్వపద్యమున కిది పునరుక్తి యనియు నిది ప్రక్షిప్తమనియుఁ గొందఱు తలంచుచున్నారు. అది సరి కాదు. ఇది పునరుక్తమనుభ్రాంతిచేఁ గొందఱు తాళపత్త్రమాతృకాలేఖకు దీనిని వ్రాయ మానియుండవచ్చునుగాని యిది ప్రక్షిప్తము కాదు. మహాకవు లుక్తార్థమునె భంగ్యంతరముగాఁ బునరుక్తిచేయుట సంప్రదాయమై యున్నది. "స్వకేళిలేశస్మిత నిర్జితేన్దునో। నిజాంశదృక్తర్జిత పద్మసంపదః। అతద్ద్వయీజిత్వరసుందరాన్తరే। న తన్ముఖస్య ప్రతిమా చరాచరే. సరోరుహం తస్య దృశైవ నిర్జితం। జితాః స్మితేనైవ విధోరపి శ్రియః। కుతః పరం భవ్య మహో మహీయసీ। తదానన స్యోపమితౌ దరిద్రతా" (శ్రీహర్ష. నైషధము ౧ సర్గము. ౨౩-౨౪ శ్లోకములు.)

తే.గీ. ఎంతయును సంతసంబునఁ గుంతిదేవి. (ఆది. ౬ ఆ. ౬ ప.) అని కేవలోక నన్నయప్రయోగము కనుపట్టుచున్నదిగాని హ్రస్వేకారాంత కుంతిశబ్దమును జూపట్టుచున్నది. "కున్తిః - స్త్రీ - యుధిష్ఠిరాదిపాణ్డవానాం మాతరి.........(శబ్దా. చిం.) కున్తి......యుధిష్ఠిరాది మాతరి-స్త్రీ - వాజీప్"......(శబ్దస్తో) వనవాస క్లేశంబున కోపదు కుంతిదేవి......(సభా. ౨ ఆ. ౨౦౧) ఇట్లయ్యును హ్రస్వో దీర్ఘసమాసే పీత్యాదికి మూలముగ నన్నయప్రయోగము వేఱొకటి లేకపోలేదు. క.........। త్రిదశాలయమునకు మాద్రిదేవియుఁ దానున్. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౫౪) సీ......... సింధు। వారకంకేళి ఖర్జూరశాల్మలిఘన, సారచంపకబీజపూరదేవ। దారు సల్లకికర వీర.........(నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౬౫ ప.) "సల్లకీ, స్త్రీ.........గౌరాదిత్వాత్ జీప్".........(శబ్దస్తో) "సల్లకీ. స్త్రీ.........గౌరాది (శబ్దా. చిం.)" క...... గం। గానదితీరమునఁ గాంచె గౌరివనమున్. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౪౪ ప.) దీనిని బట్టి నన్నిచోడుండు 'వది సుతగురుకర్ణశల్యేత్యాది పద్యభాగము నన్నయప్రయుక్తమని తలంచియుండు నని తోఁచకమానదు. ఆ-వె. గౌరివనమునందు గౌఁరదేవి. (నన్ని. కు. ౬ ఆ. ౭౪౬) "గౌరిదేవి - మాద్రిదేవి" మున్నగుచోటులందు "ఙ్యాపోః సంజ్ఞాఛన్దసోర్బహులమ్. (౬-౩-౬౩)" (సి. కౌ. ౧౦౦౧ సూ.) అను

పాణినిసూత్రముచొప్పున హ్రస్వము వచ్చుననుట సరికాదు. జీబంతములగు గౌరీ-మాద్రీశబ్దములె సంజ్ఞావాచకములు. దేవీశబ్దముతోడి సమాసమున సంజ్ఞాత్వము కల్గలేదు. "జ్యాపోః - ఉత్తరపదే హ్రస్వః స్యా దితి శేషః - రేవతిపుత్త్ర ఇతి - కస్య చి త్సంజ్ఞేయమ్......" (బాలమ. వ్యాఖ్య.)......వినంబిసమంచితము. (జై. ౧ ఆ.) సీ. భావజ్ఞులకుఁ బరాపశ్యంతి మధ్యమా.........(జై. ౧ ఆ. ౪ ప.) సీ...... తే-గీ. ప్రళయసంరంభశుంభదారభటిపటిమ । భయదఫాలాక్షఫాలసంభవదభంగ । దహనమహనీయదివ్యప్రతాపవిసర । దనుజయహారి వొడ్డయ యళ్ళశౌర. (కాశీ. ౧ ఆ. ౨౮ ప.) స్రగ్ధర. జంభారాతీభశోభాచకచకనిభముల్ శాంభవీయాట్టహాసా । రంభావష్టంభరేఖారభటిపటిమముల్......యశః శ్రీవధూవిభ్రమంబుల్. (కాశీ. ౧ ఆ. ౪౬.) "ఆరభటీ - స్త్రీ (ఆరభ్యతేఽనయా - ఆ+రభ+అటి+జీప్) నాట్యే-రచనాభేదే" (శబ్దస్తో.).

సంస్కృతమునందే యిట్టి హ్రస్వప్రయోగము కన్పట్టుచున్నది. "రతిదూతిపదేషు కోకిలాం । మధురాలాపనిసర్గమఞ్జులామ్. (కుమా. సం. ౪. స. ౧౬. శ్లో)" "జీబన్తస్యాపి దూతీశబ్దస్య ఛన్దోభఙ్గభయా ద్ధ్రస్వః - అపి మాషం మషం కుర్యా చ్ఛన్దోభఙ్గం త్యజే ద్గిరామ్ ఇతి కేచిత్ - ఙ్యాదయో బహుళమితి బహుళగ్రహణా ద్ధ్రస్వ ఇతి వల్లభః" (మల్లినాథసూరి సంజీవనీవ్యాఖ్య) కాళిదాసు ఛందస్సు కుదురక హ్రస్వప్రయోగము చేసె ననుట పరిహాసనీయము. ఙ్యాదుల బాహుళ్యము స్త్రీప్రత్యయపాక్షికతను ఘటించునా? సంస్కృతకోశకారులు కాళిదాసప్రయోగప్రామాణ్యమున హ్రస్వాన్తదూతిశబ్దమును సైత మంగీకరించిరి. "దూతి (తీ) స్త్రీ. దూ+క్తిచ్, వాజీప్......రతిదూతిపదేషు ఇతి కుమారః" (శబ్దస్తో) "దూతీ - స్త్రీ...గౌరాది-జీష్" "దూతిః - స్త్రీ - దూతికాయామ్ (దూయతే - దూఙ్ + క్తిచ్") (శబ్దా చిం.) "షిద్గౌరాదిభ్యశ్చ" (౪ - ౧ - ౪౧) (౪౫౭. సూ) అనుసూత్రము పాక్షికము కామింజేసి కోశకారాదుల 'దూతి' శబ్దకల్పనము సరియని తోఁచదు. కావున నిట్టియెడల నథర్వణునిమార్గమె సముచితమని యెన్ననగును. ఈవిషయమున నహోబలపతి యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "దీర్ఘాణాం హ్రస్వః స్యా న్నచ దేశ్యపదే న చైకవర్ణేపి (అం. చిం.) వ్యాఖ్య.............అత్రేయం చిన్తా:—హ్రస్వవిధాయకం శాస్త్రం (రమా = రమ - విశ్వపా = విశ్వప - మొ.) భిన్నవిషయక మేవ నతు సమాసవిషయకమపి. సమాసే తాదృశప్రయోగ స్యాదృష్టత్వాత్, న చ గ్రామణిపుత్త్ర ఇత్యాది స్తద్విషయ ఇతి వాచ్యమ్. ఇకో హ్రస్వోఽఙ్యో గాలవస్య. (జీప్రత్యయాంతము కానట్టి యిగంతమున కుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా హ్రస్వము వికల్ప

ముఁగా నగును, గ్రామణిపుత్త్రుఁడు గ్రామణీపుత్త్రుఁడు) (సి. కౌ. ౯౯౯ సూ. ౬. 3. ౬౧ సూ.) ఇతి శాస్త్రేణ తత్సిద్ధేః........తన్నీ-నది సుతగురుకర్ణశల్యనాగపురీ శుల్. ఇత్యాదౌ కథం హ్రస్వ ఇతిచేత్ హ్రస్వో దీర్ఘసమాసేపి క్వచి న్నిశః ప్రయోగతః - ఇత్యథర్వణోక్తేః హ్రస్వః - న చాత్ర ద్వితీయాతుల్యతా ప్రతిపాదకశాస్త్ర ప్రవృత్తిః-యత్ర సమాసాంతగతపదస్య వర్ణ్యతే నాన్యాయ స్తత్రైవ తత్ప్రవృత్తేః. న చ జ్యాపో స్సంజ్ఞాఛన్దసో ర్బహుళ మితిసూత్ర (జ్యంతములకు, ఆబంతములకును సంజ్ఞయందు ఛందస్సునందును నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా బహుళముగా హ్రస్వమగును) మత్ర వర్తతే. శబ్దస్యాస్య సంజ్ఞాత్వేన రేవతిపుత్త్రాదివత్ హ్రస్వవిష యత యాన్యప్రకృత్యాం వ్యవహారాభావాత్. అథర్వణవచనం చాత్ర మానమ్. ప్రయోగత ఇత్యనేన స్థితి నిర్వాహార్థమిదం వచనమ్ - నాపూర్వశబ్దకల్పనార్థ మపీ త్యయ మర్థోద్యోత్యతే. వాగనుశాసన స్యాప్యత్ర రుచి రస్తీతి జ్ఞాయతే ఆదిపర్వణి। చ - నళినరజస్సుగంధియమునానదితుంగతరంగసంగతా। నిలశిశిరస్థలాంతరవినిర్మిత నిర్మలహర్మ్యరేఖలన్ ఇతి పాఠస్య బహుషుపుస్తకేషు దర్శనాత్" (అహో. ౨౯౯. పు.) (ఈయాదిపర్వపద్యమున నేఁటిముద్రణములందు "యమునానదితుంగ......" అనుచో" యమునాహ్రదతుంగ" అని యున్నది (ఆది. ౮. ఆ. ౨౩౨. ప.) ఇట 'నది' అను హ్రస్వప్రయోగము సరికాదని ముద్రణసంస్కర్తలు 'హ్రద' అని ప్రక్షిప్తము చేసియుందురని విశ్వసింపనగును. (క. నది సుతగురుకర్ణ...ఆది ౧ ఆ ౬౯).

సంస్కృతమునందువలెనె తెలుఁగునందును సమాసాశ్రయవిధులు గలవు. (౨౭౫ విష) యిందుదాహరించిన సామాసిక హ్రస్వము మున్నగునవి సమాసాశ్రయ విధులె యనఁదగును. సంధిప్రకరణమునందలి సమాససంధికార్యములెల్ల సమాసాశ్రయవిధులె, యనఁదగును. ౯౬ విషయమునందలి నుక్కు (రాజువాజ్ఞ) ౧౦౫ విషయమునందలి 'ఇన్ - అలి' అనునవి ౧౦౭ విషయమునందలి యది యవి శబ్దముల 'అ' కారలోపము (నీచేతిరక్షణము - నీవలనిరక్ష - నీతోడిబాంధవము-నాయందలి కరుణ - రాముసిది - రామునివి మొ.) తత్పురుషాశ్రయవిధులె.

ఆ - ఈ - ఏ - యను సర్వనామంబులు త్రికంబునాఁ బడు. ౪.

బాలవ్యాకరణ కర్మధారయంబు త్రికస్త్రీసమ ముగంత ధాతుజవిశే
వివరణము షణ పూర్వపదంబయి యుండు. ౫.

౨౭౭ విషయము. ఆచందము - ఈచిందము - ఏబృందము, వాఁడిమాట - పోఁడిపాట - కొడిదప్రుడిదము, మడిసెడుదడములు.

ఈనియమముచే బల్లిమఁడు - మల్లుఁడు - కావలుఁడు-
రావణుఁడు - ఇత్యాదుల సమాసంబు లేదు.

సంజీవని ౨౭౭ విష:—'ఆ - ఈ - ఏ' అను మూఁడు సర్వనామశబ్దములకుఁ ద్రికమని సంజ్ఞను సూరి కల్పించెను. కర్మధారయసమాసమునందలి పూర్వపదము త్రికములలో నొకటిగాని స్త్రీసమముగాని ముువర్ణక ముగాగమాంతములలో నొకటి గాని క్రియాజన్యవిశేషముగాని కావలయును. తద్భిన్నశబ్దము కర్మధారయమునఁ బూర్వావయవమై యుండరాదని భావము. ఇట్లనుటచేతఁ బుంలింగసమాసికము పూర్వావయవము కారాదని తాత్పర్యము. ఈవిషయమునే "ఈనియమముచే" నిత్యాదివాక్యమున సూరియే వివరించెను. కావున 'బల్లిదల్లుఁడు - కావల రావణుఁడు' మున్నగునవి సాధువులు కావని తాత్పర్యము. త్రికపూర్వకత్వమునకు:— ఆచందము - ఈచిందము. ఏబృందము. స్త్రీసమపూర్వకత్వమునకు:—వాఁడిమాట - పోఁడిమాట. (వాఁడి = తీక్ష్ణము, పోఁడి = ఒప్పిదము) ముగన్తపూర్వకత్వమునకు:—బెడిదము+అడిదము = బెడిదపుటడిదము. (సంధి. ౩౨, సూత్రముచొప్పున 'పు'వర్ణాదేశము, సంధి ౨౮ సూత్రముచొప్పున 'టు'గాగమము వచ్చెను) ఇచటిది మువర్ణకము. 'బెడిదము+అడిదములు = బెడిదపుటడిదములు' అనునది ముగన్తోదాహరణము - కావున సూత్రమునందలి 'ముగంత' శబ్దము 'మువర్ణకాంతము'నకు నుపలక్షణము, ధాతుజవిశేషణపూర్వకత్వమునకు:—మడిసెడుదడములు. సూత్రపఙ్క్తి మున ధాతుజవిశేషణములు స్త్రీసమములు కావు కావుననే వేఱుగ సూత్రమునఁ జేర్కొనఁబడెను. ఇట్లగుటంజేసియే (౮౮ IIవిష.) బా-సంధి ౨౫ సూత్రముచొప్పున 'మడిసెడుదడములు' అనుచో నుక్కు రాలేదని యెఱుంగునది. 'మడిసెనుందడములు' అనునది యనిష్టరూపమని సూరి తలంపు. ౪. సూత్రములోని 'ఆ - ఈ - ఏ' అనువానికి సంధిచేసి హరికారికాకర్త "అయే". అని వచించెను. (ఆ+ఈ = ఏ+ఏ = అయే) అతఁడు త్రికసంజ్ఞను గల్పింపలేదు. "ముగన్త, సర్వనామాఽయే, స్త్రీసదృగ్ధాతు భేదకైః। సపూర్వపదకః కర్మ। ధారయోఽహ్యత్ర దృశ్యతే" అని తెలిఁగించెను. (హరికా. సమా. 3 కా. బా. గు. ప్ర. ౫౫౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ స్థితినిబట్టి హరికారికావళియే మూలగ్రంథమనియు సూరి యిట్లు సవరించి తెలిఁగించెననియు బా. గు. ప్రకర్త యొకదుర్బలయుక్తిని జూపెను (బా. గు. ప్ర. ౫౨౨ పు. ద్వి. ము.) తత్వనిర్ణయమున కిది యొకయుక్తి యగునా? త్రికసంజ్ఞను సూరి మఱి రెండుచోటులందుమాత్రమె (బా. సమా. ౧౪, ౧౫, సూ.) యుపయోగించుకొనెను. ఈమాత్రమునకు నూతనసంజ్ఞావిధానగౌరవ మేల యని హరికారి

కాకర్త యుపేక్షించుట యన్యాయము కాదా? "అచి శ్నుధాతుభ్రువాం య్వోరియఙువఙౌ" (౬. ౪. ౭౭) (సి. కౌ. అజన్త. ౨౭౧ సూ.) అను పాణినీయసూత్రము ననుసరించి (ఇ+ఉ = యు. దీని షష్ఠీద్వివచనము = య్వోః) యను త్రికమునకు సంధిని ఘటించుట సుసంభవమే కదా.

ఈసూత్రద్వయమునకును సన్నయాథర్వణీయమూలము చూపట్టదు. ఇది సూరిగారు కల్పించినదె. ౩౦ దయిదవసూత్రము (కర్మధారయంబుత్రిక...) సరిగా నున్నట్లగపడదు. పదములకు సమాసము సమ్మతముకాని 'ఆ-ఈ-ఏ' అను ప్రాతిపదికములకు సమసించు నర్హత లేదుగదా. సూరిత్రికము విభక్త్యంతమని యెచ్చటను నిరూపింపలేదు (౨౭౦ విష.). బా. తత్స ౪౧ సూత్రముచొప్పున మువర్ణకమునకే దేని కార్యము విధించుటయు నట్టికార్యము ముగాగమమునకును నగుటయు నర్హమై యుండఁగా బ్రకృతసూత్రమున 'ముగంత'ము నుపదేశించుట సరికాదు. 'వాఁడి - పోఁడి' మున్నగు విశేషణములతో పాటుగ ధాతుజవిశేషణములును స్త్రీసమములె యైయుండఁగా వానిని వేఱుగ వచించుటయు సరికాదు. మఱియుఁ గర్మధారయమే యననేల? మూఁడులోకములు, నాలుగువిధములు మున్నగు ద్విగువులు సయితమి ట్లుదాహరింపఁదగినవె కదా, ఇంతియకాక సూరి యీసూత్రమున వాచ్చికసమాసములనే యుదాహరించుటలో నభిప్రాయమేమో తెలియకున్నది. సరసపుటలుక (బా. సంధి. ౨౪ సూ.) సరసపువచనము (బా. సంధి. ౩౨. సూ.) మున్నగు వానిని గర్మధారయములుగ నీవలకుదాహరించియుండెనే. మఱియు 'వాఁడి-పోఁడి' మున్నగు విశేషణములు మాత్రమే స్త్రీసమములనుటయెట్లు? "వికృతౌ సర్వే శబ్దాః... ......స్త్రీవత్ స్యుః స్త్రీసమాః" (౧౮౯ విష.) అనుచొప్పున 'వాఁడి-పోఁడి' అనురీతి విశేషణములే కాక మడిసెడు - మడియుచున్న మడిసిన మున్నగు ధాతుజవిశేషణములు ఇది తుదికి చేసి - చేయక - చేసినన్ మున్నగు లాక్షణికావ్యయములు కటకట - అక్కట - ఔర - ఆహా మున్నగు ప్రతిపదోక్తావ్యయములును స్త్రీసమములె కదా? వానికి స్త్రీసమత్వము నంగీకరించి స్త్రీలింగ ప్రథమైకవచన లోపము చేయనిచో నవి పదములె యనిపించుకొనక వాక్యప్రయోగార్హములె కాకపోవును (౪౨ I విష. ౧౮౯ I విష.). ఇట్లగుటం జేసి కర్మధారయమున స్త్రీసమమాత్రము పూర్వావయవమై యుండనగుననుట సరికాదు. ఇంక సామానాధికరణ్యమున గర్మధారయ మగుననుటయు యుక్తము కాఁగలదు. విశేషణములె యగు దుమంతములు పూర్వపదములు కాకాదన్నచో నట్లు విశేషవిధి నంగీకరించుట యుక్తము.

నన్నయాథర్వణీయమున "లోపశ్చ విభక్త్యాదే, శ్శ్లిష్టేషు స్యాత్ సమాసకా ర్ఢేషు" అనుచొప్పున సమాసకములం దనఁగా నాచ్ఛికసమాసములందుమాత్రమె విభక్త్యాదిలోపము వదింపఁబడుటంజేసి సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రసమాసముల స్థితి కవకాశము లేకున్నది. అట్లయినచో "స్వస్వవిభక్తి వికారైః........." "సంస్కృతాద్ధ్రిపదానత్ర........" అను (౨౭౨ విష.) విధులు నిర్విషయములు కావలసివచ్చునని శంకింపరాదు. "షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీ యాతుల్యే"త్యాదిచే (౨౭౦ విష.) సార్వత్రికముగా షష్ఠీతత్పురుష మంగీకరింపఁబడుచుండుటచే సాధ్యసాంస్కృతిక మిశ్రషష్ఠీసమాసములు నైతము నన్నయాథర్వణాభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవి."ఇద మద ఏత దశ్చ త్తచ్ఛబ్దాః..."(౨౮౦ విష.) అనుసూత్రమును "సుమోచ్ఛాతః పరుషే సరళే చైవ। సమాసే ను మతో భవేత్......స్వరసాత్...... వికారాచ్చాపి........" అను (౮౮ విష.) సూత్రములును "దారా గ్రేత ఉదపి రో, మో స్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ"(౯3-౯౪ విష.) అనువిధులును "సామానాధికరణ్యే। షూదన్తానాం టుగాగమోఽచిస్యాత్" (౯౧-విష.) అనువిధియు మిశ్రాదికర్మధారయ సమాసస్థితి కభ్యనుజ్ఞ నొసఁగుచున్నవి. "ద్విగో రమిశ్రతాయాంతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే। మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా। దన్యత్రాపి క్వచి ద్భవేత్" (౨౮౪ విష.) అను నథర్వణకారిక మిశ్రద్విగువును గంఠోక్తముగ నంగీకరించుచున్నది. "ఇచ్చు విభక్త్య న్తిమస్య। జే రలిచ" "అల్యా గమస్స్యా దంద్వింద్వో। ర్భవే దిన్ జసిచేత రోః।......" (౧౦౫ విష.) అనుసూత్రములచే నలుక్ తృతీయాదితత్పురుషములును మధ్యమపదలోపసమాసమును సాధ్యసాంస్కృతికమిశ్రసమాసములందు సయితము నభ్యనుజ్ఞాతము లగుచున్నవి. కావున 'స్వస్వవిభక్తివికారైః' రిత్యాది (౨౭౨ విష.) సూత్రములు నిర్విషయములు కానేరవు. ఇంకను బయిరీతి కర్మధారయాభ్యనుజ్ఞా జ్ఞాపకసూత్రములు పెక్కుగలవు. (౨౭౮ విష. అభిన్నస్యాపీత్యాది. చూ.). మువర్ణకాంతముల సమానాధికరణసమాసములు చికీర్షితము లగునపుడు సమాసావయవపదములను ప్రథమాంతములుగా విగ్రహము నిల్పి సామాసికప్రాతిపదికమును సంపాదించి పిదప దత్తద్వాక్యానుకూలవిభక్తివచనములతోడి రూపములను యథాసంభవముగా గ్రహింపవలయునని "మో స్తు విభక్త్యేకవచనకే పుంపూ" అను నన్నయవచనము జ్ఞాపకము చేయుచున్నది. అట్టి సమానాధికరణసమాసము లో సమాసపూర్వపదవిభక్తి "సుపో ధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుధానిరీతిగల "లోపశ్చ విభక్త్యాదే"రిత్యాది సూత్రము చొప్పున (౨౬౮ I విష.) లోపింపదనియు దానిచోట 'ము'వర్ణకమును దానిచోట

'పుం-పు' లను నాదేశము లగుననియు, "మోస్తు విభక్త్యేకవచనకే పు-ంపూ" అను 'పుం ంపు'ల విధానము జ్ఞాపకముచేయుచున్నది. ఉదా:—'సరస+సు+వచన+సు' అను నలౌకికవిగ్రహమున సమాససంజ్ఞ కల్గి దానికిఁ బ్రాతిపదికత్వము కల్గఁగా 'లోపశ్చ విభక్త్యాదేరిత్యాదిసూత్రముచే సుత్తరపదస్థవిభక్తి లోపించి పూర్వపద విభక్తిచోట మువర్ణకము దానిచోట "పు"వర్ణాదేశము రాఁగా "సరసపువచన" అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. దానినుండి సరసపువచనము - సరసపువచనములు - సరసపువచనముచేన్ మున్నగురూపములు సిద్ధించును. 'సరస+జస్+వచన+జస్' మున్నగు నలౌకికవిగ్రహస్థలములందుఁ బూర్వపదవిభక్తికి "మోస్తు విభక్తేకవచనకే పుం-పూ" అనుజ్ఞాపకముచెప్పిన లోపము కల్గనేరదు. మఱియు ౨౬౦ విషయము చెప్పిన బహువచనమున కేకత్వమును గల్గును. కాన 'సరస+సు+వచన' అను ప్రాతిపదిక మేర్పడును. కావున దానినుండి 'సరసపువచనములచేన్' ఇత్యాదిరూపములు సుసాధము లగును. ఇట్లె "కోకార్తపు టొడలులతో" (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧౨౮.) మున్నగుస్థలములందును రూపసిద్ధి నరయునది. ఇట్లె జ్ఞాపకసిద్ధములగు "మూఁడు లోకములు - ఆచోటులందు - ఆపురుషుఁడు - ఆపురుషులచే" మున్నగురూపములను సాధించికొనవలెను. పైచోట్ల "ఆ+సుప్+చోటు+సుప్" అనురీతి నలౌకికవిగ్రహమును, గల్పించికొనవలెను. గుణవంతురాండ్రు మున్నగుచోటులందు 'గుణవంత+జస్+ఆలు+జస్' అనురీతి నలౌకికవిగ్రహమును, గల్పింపనగును. ఇట్లు సమానాధికరణసమాసములు సాధ్యములగును. కాని యిట్టి కర్మధారయములలో మహత్వం లింగములు మహత్వంలింగసములు మున్నగునని కవిప్రయోగాభావముచే సమాసపూర్వపదములు కానేరవని గ్రహింపవలయును.

కర్మాదేః కర్తృత్వం, ప్రథమాచ నవర్ణకశ్చ తద్వాత్
స్యాత్ (అం. చిం. పాలం. ౧౨ కా. అహో. ౪౦౬
పుట.)

సన్నగూ భర్వణీయము. ౨౭౫ విషయము.

భూతార్థే ప్రతిషేధార్థే । నశ్చ నిశ్చ భవేత్క్రమాత్ । కర్మాదికర్తృకాయాం చ । తౌ క్రియాచ విశేషణమ్ । (విక్ర. పాలం. ౭-౯ కారి. అహో. ౪౦౮ పు.)
స్యాత్ కర్మధారయాభాసః । కర్తృత్వే కారకాశ్రితే । (విక్ర. పాలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪33 పు.)
అభిన్నస్యాపి నాదేః స్యా । ద్భిన్నేనాపి సమన్వయః ।
(విక్ర. పాలం. ౨౫ కారి. అహో. ౪౫3 పు.)

కల్పతరు. ౨౭౦ విష:—కర్త్రాదేః = కర్త్రాదికారకములకు, కర్తృత్వమ్ = ఆభాసకర్తృత్వమును, ప్రథమాచ = యథార్థమగు కర్తృవాచకమునకుఁ బ్రథమా విభక్తియును, తద్వత్ - నవర్ణకశ్చ - స్యాత్ = 'భూతార్థానాం తు నః క్రియాణాం స్యాత్' అనుపూర్వసూత్రముచొప్పున యథార్థముగాఁ గ్రియయొక్క కర్తకు విశేషణ మగునపుడు వచ్చు నవర్ణకమువలెనే (సామానాధికరణ్యేపి సమాసః సాధుః - తేన 'ఇంతుల నేచుపాతక మదింతటఁ బోవదు సుమ్ము పాంథలోకాంతక - దీనులఁ బ్రోచు పుణ్యము........అహో. ౪౧౦. పు.) యీయాభాసకర్తకువిశేషణమగు క్రియకు నవర్ణకమును నగును. 'రాముఁడు రావణుని జంపెను' అనునపుడు హనన క్రియాశ్రితుఁడు రాముఁడుగాన "రావణుని జంపిన రాముఁడు" అని యట్టియర్థమున వ్యవహరించినను గర్తృత్వమునకును గ్రియకును సామానాధికరణ్యము సరిగనే యుండును. అట్టియెడఁ గర్మకారకము విశేష్యముగను గ్రియ విశేషణముగను నుండునట్లు "రాముఁడు చంపిన రావణుఁడు" అను రీతిని సైతము తెలుంగున వ్యవహరించుట ప్రసిద్ధము - ఏ రావణుని రాముఁడు చంపెనో యారావణుఁ డని యావాక్యమున కర్థము. అట్టియెడల నావాక్యమున విశేషణమగు క్రియకును విశేష్యమునకును సామానాధికరణ్యము సరిపడమింజేసి (చంపినరావణుఁడు—రావణుఁడు చంపలేదు గదా) యచటి విశేషణవిశేష్యభావ మాభాసరూపమే యనియు నచటి సమాసము కర్మధారయాభాసరూపమే యనియు నట్లయినను సహజసామానాధికరణ్యముగల స్థలములందువలెనే యిచట సైతము క్రియ భూతార్థక నవర్ణకాంతమగుననియుఁ దాత్పర్యము. కావున నిచట "కర్త్రాదేః కర్తృత్వ మిత్యాదిసూత్రములోని కర్తృత్వ మనఁగాఁ గర్త్రాదికారకములకుఁ గర్తృగతక్రియతో సమానాధికరణాన్వయము మాత్రమె యనఁగా విశేషణవిశేష్యభావము శాబ్దముమాత్రమె యని యర్థము. ఇచట సయితము గర్తృత్వము భూతార్థకప్రత్యయముచే నభిహితమె కావునఁ గర్తకుఁ దృతీయ రాక ప్రథమయే వచ్చునని తాత్పర్యము. ఇట్లె "ఎట్టి సాధ్వులకును బుట్టినయిండ్లను బెద్దకాల మునికి తద్ద తగదు (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬ ప.) అనుచోట "ఇంటఁ బుట్టిన సాధ్వులు" అను సహజమగు సామానాధికరణ్యముగల స్థలమందువలెనే యధికరణమునకు విశేష్యత్వము (కర్తృత్వము) గల్గునట్లు "సాధ్వులు పుట్టిన యిండ్లను" అనుసామానాధికరణ్యాభాసముగలచోట (ఏయిండ్లను సాధ్వులు పుట్టిరో యాయిండ్ల నని యర్థము) (కర్మధారయాభాసస్థలమునందు) సైతము క్రియ 'న'వర్ణకాంత విశేషణ మగుటయు నధికరణమునకుఁ గర్తృత్వము (విశేష్యత) గల్గుటయుఁ గర్తకుఁ బ్రథమ వచ్చుటయు సంభవించునని యెఱుంగునది. ఇట్లె కర్త్రర్థము

నందువచ్చు 'న'వర్ణకాంతస్థలములందే కాక, కర్మార్థమునవచ్చు 'న'వర్ణకాంత విశే షణస్థలములందును రూపసిద్ధి నెఱుంగునది, "రాముఁడు పళ్ళెములో నన్నము తినెను" అనుచోఁ గర్త్రర్థమున, "పళ్ళెములో నన్నము తినినవాఁడు" అను యథార్థముగు సామానాధికరణ్యము గల రూపమును "రాముఁ డన్నము తినిన పళ్ళెము (పళ్ళెములో నన్నముఁ దినెనో యాపళ్ళెమని యర్థము)" అనియు, "రాముఁడు పళ్ళెములోఁ దినిన యన్నము" అనియు కర్మధారయాభాసరూపములును వెలసి నట్లే కర్మార్థమునందు "వానిచే నన్నము తినఁబడిన పళ్ళెము" "వానిచే బళ్ళెములోఁ దినఁబడిన యన్నము" అను నాభాసకర్మధారయరూపములు వెలయుచుండును. అహోబలపండితుఁడును [illegible] దీని కిట్లు వ్యాఖ్యానించెను. "కర్మార్థకాంతస్థలానాం కర్త్రర్థతా స్యాత్, కర్మార్థ[illegible]ప్రత్యయాన్తానాం తృతీయాపూర్వా ప్రథమా చ స్యాత్. తద్వద్భావార్థే నవర్ణకత్వం స్యాత్. కర్త్రర్థతాయాం (ఇట 'కర్మార్థతామ్' అని తప్పుపడినది. 'భద్రాద్రిశాస్త్రిగారు' వ్రాతప్రతికి టీక వ్రాసిరి) చ ద్వయం త్రయాణాం సముచ్చయద్యోతకమ్ (కర్తృత్వము ప్రథమ నవర్ణకము) ఇతరత్ర తు ద్వయోః సముచ్చయ ద్యోతకమ్. కర్త్రర్థత్వం చాత్ర కర్తృగతక్రియా ('వాచకక్రియా' అని యిట నధికముగాఁ బొరపాటు పడినది) సామానాధికరణ్యం వివక్షితమ్. నీచేత నుతింపఁబడిన రాజు ఇత్యాదయః కర్మార్థాః. ఆసిన్ గాధితనూజుచే సగము సేయంబడ్డ మిన్నేఱు. ఇత్యాద్యాః కవీనాం వాచః, 'కర్మణ్యనుబన్ధః స్యాత్ తృతీయాతు' ఇతి సూత్రేణ 'పడు' ఇతి పతిధాతోరర్థస్య కర్మణ్యనుబన్ధతా. త్వయా రాజా నుత ఇత్యాదౌ ప్రకృత్యా మా వ్యాఖ్యాయాం యథా కర్మణి క్త విధానాత్ క్తప్రత్యయేన రాజాదిపదగతార్థ కర్మత్వేఽభిహితే కర్తృకరణయోః స్మృతీయేతి తృతీయా 'ప్రాతిపదికార్థేతి' సూత్రేణ ప్రథమా చ భవతి తథాత్రాపి పడుధాతునా కర్మత్వేఽభిహితే విభక్తిద్వయమ్" (అహో. ౨౦౮ పు.). 'నీచేత' అనుచోఁ దృతీయయు-'రాజు' అనుచోఁ బ్రథమయు వచ్చెనని భావము. కర్త్రర్థమునందలి "నీవు నుతించిన రాజు" అనురీతి యుదాహృతినిగాని యందువచ్చెడి కర్తృత్వ ప్రథమా నవర్ణకముల వివరణముగాని యహోబలపతి చూపకుండుట మిక్కిలి వింతగానున్నది. మఱియు నీతఁడిచ్చిన ప్రయోగమునయుతము కర్మధారయాభాసోదాహరణము కాదు. సహజముగు సామానాధికరణ్యమె యందు వెలయుచున్నది.

చింతామణిలోని పూర్వసూత్రమందుఁ "ప్రతిషేధవాచినాం ని। ర్భూతార్థా [illegible] క్రియాణాం స్యాత్" అని నవర్ణక నివర్ణకములు రెండు చెప్పఁబడి [illegible] నవర్ణకమునకే చెప్పనేలయని యథర్వణుడు 'ని' వర్ణకస్థలము

లందును నిట్టికార్యములు గల్గునని పూరించుచున్నాఁడు. భూతార్థ ఇత్యాది:— భూతార్థే - ప్రతిషేధార్థే = భూతార్థమునందును వ్యతిరేకార్థమునందును, క్రమాత్ = వరుసగా, నశ్చ - నిశ్చ = నవర్ణకము నివర్ణకము నగునుగాన, కర్త్రాది కర్తృతాయాంచ = కర్త్రాదికారకములకుఁ గర్తృత్వమునఁగాఁ గర్తృగతక్రియా సామానాధికరణ్యముగల్గు నపుడు నైశేమ్య, తౌచ = ఆ నవర్ణక నివర్ణకములను 'చ'కారముచే 'ఉన్న' మున్నగువానిని బొంది, క్రియా = క్రియ, విశేషణమ్ = విశేషణమగుటయు సంభవించును. కర్త్రాదికారకములకుఁ గ్రియ విశేషణమగుట శాబ్దమేకాని యర్థసిద్ధము కామింజేసి యట్టిచో వచ్చు నవర్ణక నివర్ణకములు పృథగుక్తములు కావలసివచ్చెనని యెఱుంగునది.

అథర్వణుఁడు 'ఉన్న' అను వర్తమానార్థకము 'ఉండిన' అనుదానిరూపాంతరమె యనుచు 'క్వచిన్నవర్ణే దేర్లోపః । క్వచి ద్దోశ్చ తథా భవేత్ । క్వచి త్తదర్థే డయుగం । క్వచిన్నస్యేచ్ఛ లోపవాన్" (వికృ. హలం. ౭-౫ కారి. అహో. ౪౦౫ పుట. ౩౧౫శిప.) అని ముస్ముందు వివరించును. తద్ధర్మార్థక విశేషణములను "డోశ్చ ఖేవకతాపి స్యా"త్తని ముందు (వికృ. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౮౭ పు.) (౩౧౬ పిప.) వివరింపనున్నాఁడు. 'కలుగు' అనుదాని రూపాంతరమె కలయను విశేషణము, కావున నిట్టి ధాతుజవిశేషములచోటులందెల్లఁ బ్రకృతసూత్రోక్త ప్రయోగవిశేషములు సంభవించును. అట్లగుటంజేసి పైయథర్వణకారికలోని నవర్ణక నివర్ణకములు తక్కినధాతుజవిశేషణములకెల్ల నుపలక్షణములని యెఱుంగునది. "క్రియాజన్యవిశేషణే ప్వేవం ప్రయోగః - దానిం బుచ్చుకొనువిధంబు - సుతుల విద్యాప్రవీణతఁ జూచువేడ్క - ఇత్యాద్యాచార్యవచన మత్ర మానమ్" (అహో. ౪౦౯ పు.) 'క్రియాజన్యవిశేషణేపి' అనునది సరికాదు. నవర్ణక నివర్ణకాంతములు మాత్రము క్రియాజన్యవిశేషణములు కావా ?

"కర్త్రాదేః" అనుటచేఁ గర్త్రాదికారకస్థలములందేకాక షష్ఠీస్థలమునందు నిట్టి ప్రయోగము గలదు "క. తెక్కలు విఱిగినపులుఁగులు............ఇతి నవర్ణకే షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్" (అహో. ౪౦౭ పు.) "గీ. నీమపదభక్తి లేని యన్నీచములకి,.........ఇతి (నివర్ణకే) షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్." (అహో. ౪౦౯ పు.) తే-గీ. 'నీదు పదభక్తి లభియించు నిర్మలులకు ....ఇతి (తద్ధర్మవిశేషణే) షష్ఠ్యా ముదాహరణమ్!' (అహో ౪౧౦ పుట).

ఇట్లు సామానాధికరణ్యమయథార్థమై శాబ్దమాత్రమగుటచే నిది కేవలము కర్మధారయ మనిపించుకొనదని యథర్వణుఁడు వచించుచున్నాఁడు - స్యాత్కర్మధా

రమేత్యాదిః—కర్తృత్వే = కర్తృగతక్రియా సామానాధికరణ్యరూప కర్తృత్వము, కారకాశ్రితే = కర్మాది కారకగత మగుచుండఁగాఁ గ్రియ కర్మాది కారకములకు విశేషణము గాకుండఁగానని యర్థము. కర్మధారయాభాసః = కర్మధారయ మాభాస రూపమైనది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—'వాఁ డన్నము తినిన పళ్ళెము' అనుచో 'తినినపళ్ళెము' అనెడి పద్యెరము తినుట యథార్థము కామింజేసి యచటి విశేషణ విశేష్యభావ మాభాస రూపమని తాత్పర్యము - అహోబలపతి యికారికకీసందర్భమున నుదాహరింపక స్థలాంతరమున నుదాహరించుట సరికాదు. "నల్లని వాఁడు - తచ్ఛబ్దోత్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది-అదిశబ్దః స్త్ర్యాదిపరః. ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాభాసాః-స్యాత్కర్మధారయాభాసః। కర్తృత్వే కారకాశ్రిత ఇత్యర్థస్యోక్తేః" "కన్నులు మూఁడు గలవాఁడు ఇత్యాదౌ కర్మధారయాభాస ఏవ"(అహో ౮౩౩-౮౩౬ పుట). 'నల్లనివాఁడు, నల్లనియది' మున్నగు చోటులందు "కర్తృత్వే కారకాశ్రితే" అనుదానికి సంగతియే లేమింజేసి యిటదీనిని బ్రమాణముగాఁ జూపుట కేవలము నసంగత మనకతీరదు. కాని యిట్టివి యాభాసకర్మధారయములు కావన రాదు. విశేషణములకు విభక్తియోగమును సంఘటించి విధేయతా సంపత్తిని గల్గించుటే యిచటి తచ్ఛబ్దవిశేష్యతకు ఫలముగాన నిచటి విశేషణవిశేష్యభావ మాభాస రూప మనుటకు సందియము లేదు. (౨౭౧ విష) కావున "స్యాత్కర్మధారయాభాస ఇత్యాదికారిక యిట్టివాని కుపలక్షణ మనుట యుక్తము. సీ...ఆ. వె......

తత్సన్నియం। వరము సేయుచున్న వాఁడు వాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౩౬)

ఇందలి రెండవ వాఁడుశబ్దము విశేష్యమగుటంజేసి మొదటిదగు 'వాఁడు' శబ్దము విశేష్యాభాసమె యన నగునుగదా. చ...సు। వ్రతుఁడయి తీర్థయాత్ర చనువాఁడు పరాశరుఁ డన్మునీంద్రుఁ డ। య్యతివ (ఆది. ౩ ఆ. ౩౬) సీ...తన్ వినుచున్న వారల। కభిమత శుభకరం బయినదాని......(ఇందిట్టి "అయిన దాని" అనునవి పెక్కు) చ...విదితంబగుదాని సభాంతరంబులన్. శా...వేదాంత వి। ద్యాయుక్తం బగుదానిఁ జెప్పఁదొడఁగెన్ దద్భారతాఖ్యానమున్ (అది. ౩ ఆ. ౯-౧౦-౧౧ పద్య.)

అభిన్నస్యాపీత్యాదిః—దీనికివఱకె ౨౬౬ I విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. ధాతుజవిశేషణములు విశేష్యములతోఁ గర్మధారయముగ సమసించునవియు వట్టిసమాసపూర్వావయవములతో వ్యస్తములగు పదము లన్వయింపనగునవియు (ఉదా. అభిహితపాకము - వాఁ డన్నముఁ దినిన పళ్యము మొ,) నీకారికకుఁ [illegible] సంగీకరింపఁబడిన సమాస మాత్రికమే కావలయునని [illegible]

సూచనము లేమింజేసియు నీక్రింది నన్నయాది ప్రయోగములంజేసియు పాథ్యసాం
స్కృతిక మిశ్రరూపకర్మధారయమును సమ్మతమగుచున్నది. ప్రయోగములు:- చ...
దానము చేసిన తత్ఫలంబు...(ఆది. ౧ ఆ. ౧౫ ప). చ...వాఁడు దానవికిఁ జేసిన
నెయ్యము మెఱింగి (ఆది. 3 ఆ ౧౮౬). ఆ. వె. ఎట్టిసాధ్వులకును బుట్టినయిండ్లను ।
పెద్దకాల మునికి తద్దతగదు (ఆది. ౪ ఆ. ౬౬). క........ఎఱుఁగని నాఁడెల్లపాట
నెఱిఁగింపఁదగున్ (ఆది. ౪ ఆ. ౭౨) క. నా యెఱిఁగినట్ల యున్నియు । నీ యిచ్చిన
వరము నెఱుఁగు (ఆది. ౪ ఆ. ౮౧)ఉ............ఓడతోఁ । గట్టిన యోడవోలె
(సభా. ౨ ఆ. ౪౧) సీ. అర్జును నోర్చెద ననిలోన నేనని, యతనితోఁ బలికిన ప్రతిన
నెఱప........జమదగ్నిసుతు కృపాశ్రయమునఁ బడసిన విలువిద్య కలరూపు
వెలయఁజేయఁ ॥ఆ-వె॥ గనుట...(విరా. ౪ ఆ. ౨౦౫) క.........చేవ చెడిపోయి
నప్పుడు (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧). క. నిను నీవ పొగడికొని పల్కిన పల్కులు పెక్కు
గలవు (విరా. ౫ ఆ. ౨౨) ఉ.........సుతులు చేరని చెందని యట్టిచోట...
(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦ ప.)

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౭౪. I విష.

కర్త్రాదులకుఁ బ్రాధాన్యవివక్షయందు ధాతుజ విశేష
ణంబులు కర్తతోడంబోలె వానితోడ సమసించు. ౨౬.
రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు - రాముఁడు
వాలి నేసిన బాణము, రాముఁడు గోవు నిచ్చిన
విప్రుఁడు రాముఁడు వెడలిన వనంబు. రాముఁడు
వసించిన పర్ణగృహము. రాముఁడు వసించిన చోటు.

సంజీవని. ౨౭౪ I విష:—వాక్యమునందుఁ గ్రియ ప్రధానము. తర్వాత నట్టి
క్రియతో నన్వయించునది ప్రధానము. ('ఉత్తరపదార్థ ప్రధాన స్తత్పురుషః' ౨౬౪
I విష.) కాఁగాఁ గర్త్రాదికారకములు క్రియతో నన్వయించును గానఁ గర్త్రాదికారక
ముల యపేక్షచేఁ గ్రియయే ప్రాధాన్యము గలదగుచున్నది, అట్టిక్రియకన్నఁ గర్త్రాది
కారకములకే ప్రాధాన్యముండునట్లు వివక్షించుట యనఁగాఁ గర్త్రాదికారకములతోఁ
గ్రియ యన్వయించునట్లు ప్రయోగించుట యని యర్థము. క్రియ విశేషణముగను
గారకము విశేష్యముగను నుండునట్లు ప్రయోగించుట యని పర్యవసితార్థము.
అట్టిప్రయోగము తెల్గున సుప్రసిద్ధము - అట్టివివక్షయం దట్టిధాతుజవిశేషణములు
కర్తతోడంబోలె ననఁగాఁ గర్తతో సహజముగా నర్థవంతముగా సమసించినట్లె
వానితో ననఁగాఁ గారకములతో సయితము సమసించు ననియర్థము. ఉదా:—
'రాముఁడు భృత్యుని రక్షించెను' అనుచో 'భృత్యుని రక్షించిన రాముఁడు' అని

ప్రయోగించుటలో వింత లేదు - ధాతుజవిశేషణ మిట్లు కర్తతో నన్వయించి సమ సించినట్లె కారకములతో సమసించుట యీసూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన విశేషము. కర్మ కారకముతో సమసించునపుడు ‘రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు’ అనురూప మేర్పడును. ఇట్లు వాచనికమగు నన్వయము వెలసినను రక్షించినవాఁడు భృత్యుఁడు కామింజేసి యీవాక్యమందలి విశేషణ విశేష్యభావము కుదురుపడి యుండ లేదు. (వి స్తర) ఇట్లగుటచేతనే యధర్వణాచార్యుఁ డిట్టిసమాసమును గర్మధారయా భాసమని వచించెను. (౨౭౮ విష.) సూరియిట్లు నన్నయాధర్వణుల యాశయమును సంక్షేపముగా వచించెనే కాని నన్నయాధర్వణులు తలంచిన యీప్రయోగముల లోని యనుపపత్తిని గ్రహించినట్లగపడదు. గ్రహించియున్నచో ‘స’వర్ణ కాదుల ప్రాప్తిని సయుక్తము విధించియుండఁడా?

విస్తర. ౨౭౮ I విష:—బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాత కర్తృగతక్రియావ్యాపారము కర్మాదులం దారోపితమగుచున్న దనుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. “కర్తముఖ్యముగా నెఱవేర్చునట్టి వ్యాపారంబు కర్మాదికారకంబులపై నారోపింపఁబడినచో ధాతుజ విశేషణంబులు కర్తకుంబలెఁ గర్మాదికారకములకును విశేషణంబగునని యర్థము.” (బా. గు. ప్ర. ౨౮౫ పుట. ద్వి. ము.) వాచనికమగు విశేషణ విశేష్యభావ మాభాసరూపముగాఁ జెల్లునని నన్నయాధర్వణులు వచించిరే కాని క్రియావ్యాపార మారోపిత మగునని వచింపలేదు. ‘రాముఁడు రక్షించిన భృత్యుఁడు’ మున్నగు వాక్యములం దారోపణము భాసిల్లలేదు. రాముఁ డేభృత్యుని రక్షించెనో యా భృత్యుఁడని యీవాక్యమునకుఁ బ్రామాణికమగు నొకవివక్షితార్థమె కాని యందా రోపణ మేమియు లేదు. ఇట్లె ‘రాముఁ డన్నము తినిన పళ్లెరము’ను వాక్యమునకు “రాముఁ డేపళ్లెరమున నన్నముతినెనో యాపళ్లెర” మని యాంధ్ర వ్యవహర్తలు వివక్షించు నర్థము.

వేటికావ్యాఖ్యాత, బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యావిషయములను సూరి వాక్య ములను మాత్రగాఁ గొని ప్రాధాన్యశబ్దమునే యంతటను వాడుచువచ్చెను. అతఁ డీసందర్భమును సరిగా నవగాహించినట్లగపడదు. “రాముఁడు వాలి నేసిన బాణము - రాముఁడు బాణముచే నేసిన వాలి యనునది సహజవాక్యము. ఇట బాణముచే నను కరణమునకుఁ బ్రాధాన్యము వివక్షిత మయ్యెఁ గాన బాణము ప్రథమాంతమై యేసిన యను ధాతుజవిశేషణముతో సమసించుటంజేసి సంప్రయోగము కలిగెనని గ్రహించునది” (బా. సా. వే. ౩౫౭ పు.) “ధాత్వర్థ వ్యాపారాశ్రయః కర్తా” అనుచోఁ జెప్పఁబడు కర్తకుఁ దక్క క్రియాజన్య విశేషణము చేసక.

సవర్ణకాదే స్తద్ధర్మాత్ । క్వచిత్ స్యాద్వ్యవధానతా।
నిర్ధారణాదౌ మాత్రం స్యాత్ ।క్వచి న్మాత్రాచ కథ్యతే.

సన్నయా. (వికృ. హలం. ౨3 కారి. అహో. ౭౫౦ పు.)

౨౭౬ వివ. విశేషణ సమాసోఽపి । క్వచి దిష్టో భవే న్మరు. (వికృ. అజం. ౭౮ కారి. అహో. 3౫౬ పు.)

కల్పతరువు. ౨౭౬ వివ:— సవర్ణకాదేః = భూశాస్త్ర సవర్ణకము మున్నగు దానికంటెను, తద్ధర్మాత్ = తద్ధర్మకవిశేషణముకంటెను, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు వ్యవధానతా = విశేష్యమునకు శబ్దాంతరముతో వ్యవధానమునైనను, స్యాత్ = కలుగును. (చూ. వి స్తర. ౨౭౬ వివ ను) నిర్ధారణాదౌ = నిర్ధారణాద్యర్థములందు, మాత్రంస్యాత్ = మాత్రశబ్దము ప్రయోగము కును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, మాత్రాచ కథ్యతే = స్త్రీలింగమాత్రాశబ్దమును ప్రయుక్తమగును. ఉదా:—"ఎ. గీ. గగనమును రుద్రభూమి నేకతమ తిరుగు।నదరు లుమినెను కోఁజవిదయస్థంబు వీఁచె (నైష. ౨ ఆ)" అనురీతి ప్రయోగము లభ్యములు వీనాటికే విస్మృతములయ్యె నేమో యని యాలోచింపవలసియున్నది."ఇచ్చినయంతమాత్రము.........వచ్చిన యంతమాత్రలోన్ - ఇచ్చుమాత్రలోన్......తత్క్షణమాత్రనె ముక్తజీవుఁడై - దీనిమాత్రము-ఒక్కమాత్రలోన్ ఇత్యాద యో వాగనుశాసనానాం వాచః"(అహో. ౭౫౦). 'మాత్రచ్' ప్రత్యయమేకాక (౨౬3 వివ). 'మాత్రమ్ మాత్రా' అను పదములును సంస్కృతమునఁ గలవు. "మాత్రమ్-న 'కార్త్స్న్యే యథా-జీవమాత్రం నహింసేత' అవధారణే - యథా - పయోమాత్రం భుజ్క్తే........."మాత్రా - స్త్రీ - కర్ణభూషణే - విత్తే - ద్రవ్యే - మానే - అక్షరావయవే. హ స్తక్యాదౌ పరిచ్ఛదే - స్వల్పే........" (శబ్దా - చిం).

మగునపుడు మాత్రమె సహజవాక్య మేర్పడును. కావున గర్తృభిన్నుఁడగు వాలి విశేష్యమగు నపుడు సహజవాక్య మెట్లేర్పడును. 'ఏసిన వాలి' అనుచో నేసిన వాఁడు వాలి కాఁడుగదా. ఏసినవాఁడు రాముఁడుగదా. అది సహజవాక్య మెట్లగును ? మఱియు "బాణము ప్రథమాంతమై యేసిన యను ధాతుజవిశేషణముతో సమసించుటంజేసి" అనుట కేవలము పొరపాటు. బాణము ప్రథమాంత మేల కావలయు ? 'రాముఁడు వాలి నేసిన బాణమందు శక్తిగలదు' మున్నగు రీతిని బ్రథమేతరవిభక్తులు తత్తద్వ్యాఖ్యానుకూలముగా నుండుటలో బాధ యేమున్నది ? "కర్మాదేః కర్తృత్వం ప్రథమాచేత్యాది చింతామణి సూత్రములోని ప్రథమాశబ్ద మీతని కిట్టిభ్రాంతిని గల్గించియుండును. అచటఁ గర్తకుఁ బ్రథమ వచ్చునని చెప్పఁబడెను గాని కర్మాదికారకములకుఁ బ్రథమవచ్చునని చెప్పఁబడలేదు,

విశేషణ సమాసోఽపి = విశేషణోభయపదకర్మధారయము సయితము, క్వచిత్ - క్వాచిత్కముగా - మమ=నాకు (అథర్వణునకును.) ఇష్టః భవేత్ =సమ్మతమగును. ఉభయకర్మధారయా విత్యాదికారికలోని 'రూపకాఖ్యాదాద్యాః" అనుచోటి యాద్యశబ్దముచేతనే సంస్కృతమున 'స్నాతానులిప్త' ఇత్యాదిస్థలములందుఁ బ్రసిద్ధమయియున్న యీవిశేషణసమాసము సిద్ధించుచున్నను స్పష్టప్రతిపత్తికయి యథర్వణుఁ డిట్లు ప్రత్యేకముగ నుడివెనని యెఱుంగునది "విశేషణసమాసోఽపి । క్వచిదిష్టో భవేన్మమ. ఇత్యథర్వణవచనాత్ విశేషణసమాసః - మెత్తనివలుదపాదుఁగు- వీనిఁ గనని మహిషలు-సంస్కృతభాషాపదో విశేషణస్యాపి విశేష్యత్వ వివక్షాయాం స్నాతానులిప్త ఇత్యాదౌ 'విశేషణం విశేష్యేణ బహుళ' మితిసమాస నిర్వాహ ఇతి వదన్తి,సూరిచేతోరుచిరాబ్జబోధనరతుండగు దివ్య నిత్యాదౌ ప్రయోగా దాచార్యస్యాపి సమ్మతఏవాయం సమాసః—" (అహో. 3౫౬ పు) (స్నాత = స్నానము చేసినవాఁడు. అనులిప్త = చందనము పూసికొనినవాఁడు అని రెండును విశేషణములే) ప్రయోగములు:—క. హృదయరోచనములగు నేక ప । ర్వంబులను భీష్మపర్వము । (ఆది. ౧ ఆ. ౪౬) క...ద్రోణాభిషేక మాదిఁ గల య । య్యెనిమిది పర్వములను... ....(ఆది. ౧ ఆ. ౪౮) ఆ-వె........శల్యాదికములైన నాల్గుపర్వముల వినఁగఁజాలి...(ఆది. ౧ ఆ. ౫౨). ఉ......సుతులు చేరని చెందని యట్టిచోట... ......(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౨౦). ఉ........కడుతియ్యని కమ్మని పండులు...... (అర. ౭ ఆ. ౧౧.) (విస్తర.)

విస్తర. ౨౭౯ విష:—"ఆయాతాద్యాదిఘటితంబులు విశేషణోభయపదకర్మధారయంబులు. ఉదా:-ఆయా, నేరములు" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౭ సూ). ఈ యాదేశం బన నేల (స్వా. ౧ అ)........."కొన్నియెడల విశేషణోభయపదంబులు త్రికక్రియాజన్యవిశేషణ ఘటితంబులు సందర్భయోగ్య పదవ్యవహితంబులగు. క - ఈ కన్నులు తెఱవని శిశు । వే కీడొనరించె.........(భోజ. ౬ అ). సీ.........గీ......... నెఱులుగల మరునీలంపు టురుల సికల । నరులుగొనఁజాలి నరులను మరులు గొలుపు నిరులు గెలిచిన తుమ్మెద గఱులఁ దెగడు । కురుల నులిదీర్చి వికులిడి కొప్పు వెట్టె(భాగ. ౧౦ స్కం ఉ). ఎ - గీ - గగనమును రుద్రభూమి నేకతము తిరుగు । నదరులు మిసెడు కొఱవిదయ్యంబు వీఁడె. (నై. ౨ అ) చ. బలిమిఁ గుబేరునిం గెలిచి బాగుగఁ గొన్న రవిప్రకాశమై । యలరుచునున్న పుష్పకమునందు రమింపుము కోర్కులారఁగన్(రా. అర. కాం. ౨ అ).........క. చిక్కని చక్కని సన్నని । ప్రుక్కని తోలూడ్వఁబడని ఛుల్లిసెగలచే । నొక్కఁబడని దండంబులు । తక్కక యుపనయనవేళఁ దాల్పఁగ

ఆకారంబున కామ్రేడితంబునకుం దదర్థంబున కయి
యాయి యను శబ్దములు విభాష నగు. ౨౧.

బాలవ్యా. వత్ష్యమాణవిధిచేత నయి యను దాని కైకారాదే
వివరణము. శంబు నగు. ఆయయి కాలము - ఆయాయి కాలము.

౨౭౯ I విషయము. అయ్యాయి కాలము - అయ్యాయి కాలము - అయ్యై
కాలము - అయ్యై కాలము - ఆయా కాలము - ఆయ
క్కాలము - అయ్యా కాలము - అయ్య క్కాలము.

సంజీవని. ౨౭౯ I విష:—విశేషణోభయపద కర్మధారయమును నిరూపింప
కున్నను నేతత్సూత్రము విశేషణోభయపదకర్మధారయ విషయకమే యనఁ
దగును. ఈసూత్రము మొదలు గర్మధారయ సమాసాశ్రయవిధు లుపదేశింపఁబడు
చున్నవి. 'ఆ+ఆ+ఈ = ఆ యా యీ' అనువాని సంక్షేపరూపము లే-'ఆ యా యి-
ఆయ యి' అనురూపములని తోఁచెడిని. ఈ యా దేశంబనవేల (స్వా. ౧ ఆ.)
మున్నగురీతి ప్రయోగములు గలవు. శా. ఆ యా వేళల నాసరోజముఖి నా యా
లీలలం దేల్చి (పారి. ౧౪ ౪౦. సూ. రా.) ఆ యా యీ విషయములు మున్నగు
వాడుకలునుగలవు. సూరి శబ్దస్థిత్యనుసారముగాఁ బ్రక్రియ చూపుచున్నాఁడు.
'ఆ+ఆ' అనుచో నామ్రేడిత తదర్థకము రెండవ 'ఆ' శబ్దము. దానిచోట
'ఆయి' అనియు, 'అయి' అనియుఁ బర్యాయముగా నాదేశములు వికల్పముగా
నగును. బా - క్రియా - ౧౦౩ సూత్రముచొప్పున 'అయి' అనుదానికి 'ఐ' అను
నాదేశము వైకల్పికముగా నగునని వత్ష్యమాణవిధిచే నిత్యాదివాక్యమున సూరియే
వివరించెను. ఉదా:—'ఆయా కాలము (తత్తత్కాలమని యర్థము.). 'ఆయాయి
కాలము - ఆయయి కాలము - ఆయై కాలము' అనునవి ప్రకృతసూత్రముచే
సిద్ధించును. పిదప నంతటను బా - సమా - ౧౩-౧౪ సూత్రములచేత వేర్వేఱుగఁ
బ్రికస్వర పరహల్లునకు ద్విత్వమును బ్రికహ్రస్వమును రాఁగా "ఆయా కాలము -
అయ్యా కాలము - ఆయ క్కాలము - అయ్య క్కాలము - అయ్యాయి కాలము -
అయ్యయి కాలము - అయ్యై కాలము" అనురూపములు సిద్ధించును. (విస్తర.)

వలయున్ (విజ్ఞా. ఆచా) (ఇట్టిప్రయోగములు కవిత్రయమువారి గ్రంథముల
యందు దొరకినవి కావు)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౮ సూ).

విస్తర. ౨౭౯ I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషమునఁ గొన్ని కర్మధారయ
విషయములు చూపఁబడినవి. (విస్తర. IV ౯౮ I విష. చూ.). క్రొత్తాదులు లుప్త
శేషంబులు దేశ్యంబులతోడం బలెఁ దత్సమంబులతోడం గొన్నియెడలఁ గర్మ

ప్రయోగములు. ఉ........తడీ। యానుమతిం దగం బడని యయ్యయిచోటుల నాచరింపరే (అను. ౨ ఆ. ౩౯౪.) క. అయ్యైక కర్మంబులదెస। నెయ్యం బెసలార... (అను. ౩ ఆ. ౩౦౬ ప.), ఆయాయి లోకంబులు. (కాశీ. ౩ ఆ. ౧౪౧.) శా. ఆయా వేళల నాసరోజముఖ నాయాలీబలం జేర్చి. (పారి. ౧ ఆ. ౪౦ సూ. రా. ని.).

ఇద ఉద ఏత ద్యత్త। చ్ఛబ్దా శ్శబ్దాన్తరాన్వయే బహూం
శమ్। హ్రస్వం ప్రపద్య దీర్ఘా। ద్విత్వ ముపర్యతః
నన్నసూ. రస్య జనయన్తి (ఆం. చిం. హాలం. ౯. కా. అహో.
౨౭౦ విష. ౪౦౧ పు.)
ఊష్మరేఫా న్వినా ద్విత్వ। మయుక్తస్య హాలో మతమ్।

ధారయంబగు. ఉదా:— క్రొంబులకలు. క్రొంబులకల్ జనించె సభకున్. (ఉ. రా. ౬ ఆ.) క్రొన్నారాచములు. క. క్రొన్నారాచములు మూఁడు గొని సుదురేయన్. (రా. ఆర. కాం. ౧ ఆ.) నెమ్మనము చ. అనుపమయోగలీల నమృతాంబుధియం దుదయించు దేవు నె। మ్మనమున నావహించి........(లక్ష్మి. ౩ ఆ.) పెన్నగము. ఏడు పెన్నగములు సంచలించె........(రా. అర. కాం. ౨ ఆ.) ముంగోపము. ఆ-వె. మొగముఁ బొడువలేని ముంగోప మిఁక నెప్పుడు. (ఉ. రా. ౩ ఆ.) వింజామరము. ఎ-గీ. రమణ శ్రీదేవి వింజామరంబు వీవ. (శేష. ౫ ఆ.) ఇవి ౨౭౨ విషయమునఁ జేరఁదగినవె........(ప్రౌఢ. సమా. ౭ సూ.). ధాతుజవిశేషణంబులు తద్ధార్థకావ్యయంబుతోడం గర్మధారయంబగు. ఉదా:.....చదువునట్లు...... (ప్రౌఢ. సమా. ౮ సూ.). ఇది యనావశ్యకము. 'అట్లు' అనునది యవ్యయము కాదు. అదియు విశేష్యమె. (౨౧౧ విష. దాని విస్తరము.). సమాసఘటితం బీశబ్దం బొక్కచో సూచనార్థకం బగు. ఉదా:— ఈయున్న పౌష్యపాలికిఁ। బోయి (ఈయున్న = ఇదిగో నున్న యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౧ ఆ.). ఒకా నొకచో గుణవాచక ధాతుజవిశేషణంబు లవయవవిశేష్య పూర్వకంబులై యవయవితో సమసించెడి. ఉదా:— ఒడలు తెల్లని తురగోత్తము వాలంబు. (ఒడలు తెల్లని = తెల్లని యొడలుగల యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౨ ఆ.), తనువు మీన్ పోల వల్చు జాలరిదాన(తనువు మీన్ పోల వల్చు=మీన్ పోల వల్చు తనువుగల యని యర్థము.) (భార. ఆది. ౩ ఆ.). తమ్మిఁ గన్నులు - చిలుకమొకరి యిత్యాదులు విశేష్యపూర్వపద కర్మధారయంబులు. ఉదా:— తమ్మిఁ గన్నులు నీవుఁ దగ విపినంబున। కరిగితిరి. (భార. అర. ౭ ఆ.) క. ప్రభావతి। మోదము........చిలుకమొకరిం బలికెన్. (శుక. ౨ ఆ.). (ప్రౌఢ. సమా. ౧౬ సూ.)

ఋకారంచ విముచ్యస్యా । త్ప్రిణానాం ద్విత్వ
సంగతిః. (వికృ. హలం. ౬-౭ శా. అహో. ౪౦౧ పు)

కల్పతరువు. ౨౭౦ విమ:—హలంతములగు నిద మాదిశబ్దముల కర్మధారయ రూప మిశ్రసమాసమున కభ్యనుజ్ఞ నొసఁగుచుఁ దదాశ్రితవిధుల నుపదేశించు చున్నాఁడు. శబ్దాన్తరాన్వయే = తత్సమ తద్భవదేశ్యములలో దేనితోనైనను సమానాధికరణ సమాసము నందునపుడు, ఇదమ్.........శబ్దాః = ఇదమాది సంస్కృత శబ్దములకుఁ బర్యాయములగు 'అ. ఈ. ఏ' అను నాచ్ఛికశబ్దములు, దీర్ఘాః = దీర్ఘ రూపములగు తమతమ ప్రాతిపదికరూపములతో నసఁగా'అ.ఈ.ఏ' అను రూపములతో సమాసపూర్వావయవములై నిల్చి, బహుళమ్ = బహుళముగా, హ్రస్వం ప్రపద్య= హ్రస్వరూపమునంది, ఉపర్యతురస్య = ఉత్తరపదాది హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వ మును, జనయన్తి=పుట్టించుచున్నవి. "శబ్దాన్తరాన్వయే" అనుచు శబ్దమాత్రముతో సమసించునపుడని వచించుటచేత సమాసకరుందే కాక మిశ్రసమాసమందును నిట్టివిధి వర్తిల్లునని జ్ఞాపిత మగుచున్నది. 'ఇదమ్ - అదస్ - ఏతద్' అనుమాఁటికిని దెల్గున నొక్క 'ఈ'శబ్దమె పర్యాయముగలదని తెల్పుటకయి వానిమాఁటిని వేర్కొనెను. ఇట్టి మిశ్రసమాసము సంగీకరించుట కీక్రిందిరీతి ప్రయోగములు ప్రమాణములగు చున్నవి. క. ఈయగ్ని దేవుఁడసురకు। ....। ఆయసుర నన్ను...(ఆది. ౧ ఆ. ౩౪ ప.)సీ. అప్పురుషుం డింద్రుఁడయ్యుక్ష మైరావతంబు...అయ్యాశ్వర్వరు॥ ఆ-వె॥ ఆ తురంగమగ్ని.........(ఆది.౧ ఆ. ౧౧౯). ఇట్టియెడల "ఇతఁడు+అగ్ని దేవుఁడు= ఈయగ్ని దేవుఁడు" అనురీతిని సమానాధికరణ విగ్రహము నెన్నునది.

బహుళశబ్దార్థము నధర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు. (విస్తర.) ఊష్మరేఫాన్ వినా = రేఫఋకారములను శషసహలను విడువఁగా, అయుక్తస్య హలః = హలం తర సంయుక్తము కాని హల్లునకు, ద్విత్వమ్ = ద్విత్వము, మతమ్ = కవిసమ్మతము,

విస్తర. ౨౭౦ విమ:—"బహుళగ్రహణా దేకాక్షరేపి ద్విత్వమ్. ఎద్ది అద్ది- ఇద్ది - ఏది - ఇత్యాది" (అహో. ౪౦౧ పు.) అను కవిశిరోభూషణ వివరణము సరికాదు. ప్రకృతసూత్రము త్రికసమాసవిషయకము మాత్ర మె. 'అ+ది' మున్నగు వానిలోని 'ది' వర్ణము ప్రత్యయము గాన 'శబ్దాన్తరాన్వయే' అను భట్టారక వచనమునకు విషయము కానేరదు. అద్ది మున్నగువానికే కాక 'అవ్వి-ఇవ్వి-ఎవ్వి' మున్నగువానికిని, ఉయ్యేల = ఊయేల, ఆయున్ = అయ్యున్, ఏలిదము = ఎల్లి దము. (బా. ప్రకీ. ౬ సూ.) మున్నగువానికిని "అద్విత్వంచ భవే ద్ద్విత్వం । దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ కేషుచిత్." (౨౧౫ విమ.) అనునది గతియనుట యుక్తము.

ఋకారంచ = ఋఌవర్ణములను సైతము విడువఁగా, ప్రాణానామ్=అచ్చుల కనఁగా సంధికాని చోట్ల నచ్చులకు ముందునిల్చు లఘు యకారమునకును, ద్విత్వసంగతిః = ద్విత్వము, స్యాత్ = అగును. పూర్వస్థితద్రుతలోపాదుల విషయమున ఋఌవర్ణములకు హల్లుల్యత కవిప్రయోగసమ్మత మగుచున్నను, నిర్ద్విత్వవిషయమున హల్లుల్యత లేదనియు ఋఌపరకత్వమున లఘు యకారాగమమె రాదనియు విశదపఱుచుటకై ఋకారంచేత్యాదిక ముపదేశింపఁబడెను. ఉదా:—ఆ+ముదితను = అమ్ముదితను. ఉ. అమ్ముదితన్ విభీతహరిణాక్షి కలాపవిభాసి కేశభా। రమ్మున నున్నదాని (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౭.) ఆ+ఋమలాత్మ = అయ్యమలాత్మ. ఏ+అది = ఎయ్యది. ఉ. అయ్యమలాత్మతోడఁ బవనాత్మజుఁ డిట్లను ధర్మపుత్త్రు నీ। వెయ్యది యుక్తహేతువుగ నిమ్మెయి బాసెద నీవు పన్నుఁగం। గయ్యమునేసి భూపతి నకాయములం బరిమార్చెఁ దల్లి నీ। కియ్యన లక్ష్మిసూఁది చరియింపక యిప్పుడు వాయఁ బాడియే. (ఆశ్వ. ౧ ఆ. ౧౫౯.) క. అమ్మానిసి ప్రయ్యలు గని। యమ్ముదితలు వెఱచి వీని నాత్మజుఁడని నె।య్యమ్మున నెట్టులు చూపుదు। మిమ్మనుజేశ్వరున కనుచు నెతయు లజ్జన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౪౬.) ఉ.........ఎజ్జగంబులన్. (విరా. ౧ ఆ. ౨౯౫.) మ.........ఎక్కాలము.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౪౭.) ఝల్ ప్రత్యాహార వర్ణములు ద్విరుక్తము లగునపుడు వానిలోని మొదటివర్ణమునకు జశ్త్వ చర్త్వములుస్వాభావికముగఁ గల్గును. "ఝలాం జశ్ ఝశి. (౮-౪-౫౩) ఝలాం స్థానే జశ్ స్యాత్ ఝశిపరతః. (సి. కౌ. ౫౨ సూ.) ఖరిచ (౮-౪-౫౫) ఖరి ఝలాం చరః స్యుః. (సి. కౌ. ౧౨౧ సూ.). క. వృద్ధు లొక లక్షయున్నను। బుద్ధియె యొవ్వరికిఁ వారిఁ బూజింపంగా। నిద్ధరణీశులలో గుణ। వృద్ధని పూజించితిమి త్రివిక్రము భక్తిన్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౭.) ఈ+ధరణీశులలో = ఈ+ధ్+ధరణీశులలో = ఈ+ద్+ధరణీశులలో = ఇద్ధరణీశులలో. మొ. శా.........। అద్ధిరాగ్రణి గెల్పు టుత్సవము సం దర్శ్యన్.........(ఆ. ము. ౪ ఆ ౬ ప.) ఇట్టి భట్టారకాది ప్రయోగములను జూచికొనక బా-సా-వే-వ్యాఖ్యాత "వర్గద్వితీయములకును జతుర్థములకును సాధారణముగా ద్విత్వరాహిత్యమె శ్రావ్యమై గనుపట్టుటం జేసి వలసినయెడల నదియు బహుళఫలము క్రిందనే యాదరించుట తగును." (బా. సా. వే. 33౯ ప్ర.) అని వ్రాయుట పొరపాటు.

అసంయుక్త హల్లునకే యిట్టు ద్విత్వము వచ్చుననుచు నథర్వణుఁడు వచించినను దర్వాతికవులు సంయుక్త హల్లునకును ద్విత్వమును బ్రయోగించిరి. తే.గీ. వరులు వచ్చుత సఖ్యాతి వర్ణితాత్ము। లప్పురివిస్తి నిట్లులరు నిపిప్పురిభావ।

మెందుఁ బెట్టని కోటగా నేసఁగుచు........(రాఘు. ౨ ఆ. ౧౦౪ ప.) ఇందు రామాయణార్థమున "నీ+విప్ప్రభావము = విప్రత్వము = బ్రాహ్మణత్వము." అని పదచ్ఛేదము. భారతార్థమున "నీవు+ఈ+ప్రభావము = నీవు+ఇప్+ప్రభావము = నీవిప్ప్రభావము" అని పదచ్ఛేదము. 'ప్రభావము' అనుచోటి పకారము రేఫ సంయుక్తమై యున్నను ప్రకృతసూత్రము చొప్పున హ్రస్వద్విత్వములు వచ్చినవి. రామాయణార్థమున 'విప్ప్ర' శబ్దములోని పకారమునకును దాని ప్రాసయతి స్థలమగు 'అతులప్ప్రదీప్తి' అనుచోటి పకారమునకును ద్విత్వము 'అనచిచ' అను పాణినీయ సూత్రముచే లభించును. "అనచిచ (౮-౪-౪౭) అచః పరస్య యరో ద్వే వా స్తో నత్వచి." (సి. కౌ. ౪౮ సూ.) లేదా ౧౯౯ I విషయము చొప్పునఁ త్రికసంధిలో వచ్చిన ద్విత్వములోని యొకహల్లునకు లోపము నంగీకరించియైన నిచటి యర్థాంతరమును సమర్థించుకొన-నగును. ఉదా:—ఆ+ప్రమద = ఆ+ప్+ప్రమద = అప్ప్రమద = అప్రమద. మొ. ఇట్లు సంయుక్తాక్షరమునకు ద్విత్వము కల్గుట ద్వ్యర్థి కావ్యములందు మాత్రమే యని బా-సా-వే వ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు. "ద్వ్యర్థి కావ్యప్రయోగములందు సంయుక్తము తొలిదానికిని ద్విత్వము త్రికము మీఁద నగపడెడి." (బా. సా. వే. ౩౩౭ పు.) ద్వ్యర్థికావ్యములందే కాక స్థలాంతరములందును విమర్శకు లంగీకరించుచున్నారు. బసవపురాణమునందును సోమనారాధ్యుఁడు ప్రయోగించెనని యిట్లు చూపఁబడెను. ద్విపద. అక్షతధూప దీపాదులొనర్చి । యక్షణంబునఁ బంచభక్ష్యముల్ గుడిచి. (బస. ౧ ఆ. ౩౦౮ ప.) ఆ+క్షణంబునన్ = అ+క్+క్షణంబునన్ = అక్క్షణంబునన్. ఇందలి 'క్ష' అనుదాని ప్రాసస్థానమగు 'అక్షత' శబ్దములోని కకారమునకు 'అనచిచ' అనుపాణిని సూత్రముచే ద్విత్వముచేసి ప్రాసమును సమర్థించుకొన నగును. ఇట్లే సోమనారాధ్యుఁడు స్థలాంతరమునందును బ్రయోగించెను. ద్వి. అక్షణమాత్ర నెయ్యంబుతోఁ దనదు । వక్షంబుదెఱచి యా వరలింగ మూర్తి. (బస. ౬ ఆ. ౬౭౨.) శారదామూర్తియుఁ బ్రయోగించెను. "అనుచు నక్షత్రకులసిత" (హరిశ్చంద్ర. నలో. ౩ ఆ. ౨౬.) (హరిశ్చం. నక్షత్రకు+లసిత. నలో:—ఆ+క్షత్రకులసిత=అ+క్+క్షత్రకులసిత యని యర్థద్వయము నెన్నునది.) "అక్షత......... । అక్షణంబున" అని యిట్లు కవిప్రయోగించెనన్నను క్షతి కానరాదు. ఊష్మరేఫా స్వినేత్యాది చొప్పున 'ఆకంభుఁడు - ఈ షండుఁడు - ఏ సాధువు - ఆ హాయము - ఆ రాముఁడు - ఈ జెక్క - ఆ ఋషి' అనురీతి స్థలములందు హ్రస్వద్విత్వములు రానేరవు. ఇచటి రేఫశబ్దముచే శకటమును గ్రహింప నగును.

ద్విరుక్తంబగు హల్లు పరంబగునపు డాచ్ఛికంబగు
దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబగు. ౧౩.
త్రికంబుమీఁది యసంయుక్త హల్లునకు ద్విత్వంబు
బాలవ్యా. బహుళంబుగా నగు. ౧౪.
సమాసము. అక్కన్య, ఆకన్య, ఇక్కాలము - ఈ కాలము, ఎల్లో
అం 1 విషయము. కము - ఏలోకము, అయ్యశ్వము - ఆయశ్వము,
బాహుళకముచే నూష్మరేఫంబులకు ద్విత్వంబు గలు
గదు. ఆరూపము - ఈశబ్దము - ఏషండము. ఆసు
కృతి - ఆహాయము.

సంజీవని. అం I విషః—౧౩ సూ. వ్యాఖ్య:— త్రికసమాసస్థలములందే కాక యుజ్జగములు యుల్లోకములు మున్నగుస్థలములందును, బా. ప్రకీ. ౬ సూత్రము స్థలములగు - ఊయేల - ఉయ్యేల = ఆయెన్ = అయ్యెన్ - ఏలినము = ఎల్లిదము మున్నగు సమానపదములందును నీహ్రస్వద్విత్వములు వచ్చునని విశదపఱుటకయి మార్గాంతరముగ సూరి సూత్రించుచున్నాఁడు. ఆచ్ఛికదీర్ఘమునకు హ్రస్వము కల్గునని మాత్రమె చెప్పుటచేత మిశ్రసమాసమునందును ననఁగాఁ సంస్కృతసమశబ్దపు హల్లుపరమైనను హ్రస్వముకల్గుట నిర్బాధము - 'అక్కన్య - ఇక్కాలము' అను సూరి యుదాహృతులును బయివిషయమున కనుకూలముగ నున్నవి. ఈవిధి బహుళముగాన 'ఆకన్య' మున్నగు రూపములును నిల్చును.

౧౪. సూ-వ్యాఖ్య:— బా. సమా. ౮ సూత్రముచొప్పునఁ ద్రికమనఁగా— 'ఆ-ఈ-ఏ'. అనుశబ్దములు. త్రికంబుమీఁది యసంయుక్తహల్లున కనఁగా సమానాధికరణ సమాసమందలి త్రికంబుమీఁది హల్లున కనియె యర్థము. సమానాధికరణ సమాసేతరస్థలములఁ ద్రికమునకుఁ బ్రయోగమే యుండదుగదా. సమానాధికరణ సమాసమందును విశేష్య మువ్యవహితముగాఁ బరమగునపుడే హ్రస్వద్విత్వములు గల్గునుగాన "ఈ చంద్రుని నగు మోము" అనుచో "ఇచ్చంద్రుని నగు మోము" అని కానేరదు. ఇట 'ఈ' శబ్దము 'మోము' అనుదానికి విశేషణము. కాని 'చంద్రుని' అనుదానికి విశేషణము కాదుగాన 'చంద్రుని' అనుదానిలోని 'చ' కారమునకు ద్విత్వము రానేరదు - ద్విత్వమె రానపుడు పూర్వస్థదీర్ఘమునకు హ్రస్వప్రసక్తియే లేదు. 'ఈ చంద్రుని నగు మోము' అనియె నిల్చును. (అం౭ విమ. విస్తర). అజాదిశబ్దరకత్వమున సంధిలోనిల్చు యకారమునకె ద్విత్వము కల్గి పూర్వస్థదీర్ఘమునకు హ్రస్వము కల్గునని విశదపఱచుటకయి 'ఆయశ్వము=అయ్య

శ్వము' అని సూరి యుదాహరించెను. ఈవిషయమునకె మూలమగు "అజాదిశబ్దాన్యేయేతు లఘు యకారస్యైవ ద్విత్వమ్. అయ్యాఝర్యోఁడు........." (అహో. ౪౦౧ పు.) అను కవిశిరోభూషణపంక్తి కపార్థముచేసి బా - సా - వే - వ్యాఖ్యాత "సంధి వశమునవైన యడాగమ యకారమునకే యిట్లు ద్విత్వమగునని యహోబలుఁడనుట విచార్యము" (బా. సా. వే. 33౭ పు.) అని వ్రాయుట యుక్తముకాదు. 'అ + యతుఃడు=అయ్యతుఁడు' అనురీతిని నలఘు యకారమునకు ద్విత్వము రాదని యాయహోబల పంక్తి కర్థము కాదు.

సూరిగారి యీసహజమగు భాషాశాస్త్రసమ్మతమగు ప్రక్రియచే (విస్తర) ప్రకృతమగు త్రికసంధిరూపము లేకాక ముల్లోకములు - ఉయ్యేల (ఊయేల) మున్నగురూపములును సమర్థితములగుచున్నవి - కాని - వేన్నీళ్ళు - మూన్నాళ్ళు - సాన్నాళ్ళు (ప్రౌఢ. సంధి. ౧౫ సూ.) నీళ్ళు - త్రాళ్ళు - కాళ్ళు - నాళ్ళు - మున్నగు స్థలములందునుగల్గు హ్రస్వమును వైయాకరణులు సమ్మతింపరు. అట్టియెడల హ్రస్వమును నిర్ణయించు ప్రయోగము దుర్లభము. కాన సూరిగారి యీమార్గము బాధితమగుచున్నది. క. రు లు డు డు లంత్యములైనన్ । లులనెనయు తదంత్యములకు ళ్ళొత్తగు బహుంతన్।బలుగోళ్లను కొనవ్రేళ్ళను గల గూళ్ళన్ శేళ్ళనాఁగఁ గ్రమమై యునికిన్. (ఆం. భూ. ౭౭ ప.) అనుచొప్పున 'ళ్లు' నిల్వదు. (చూ. ౨౦౧ విష. ౧౯౯ విష.) "అద్విత్వంచ భవే ద్ద్విత్వం । దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ కేషుచిత్" (౨౧౫ విష.) అని యిట్లు 'కేషుచిత్' అనుచు వచించిన యథర్వణవచనమె యర్థ్యమగుచున్న దనఁదగును. 'ఆడ - ఈడ - ఏడ' అనుస్థలములందుఁ బ్రకృతసూత్రముల చేత 'అడ్డ - ఇడ్డ - ఎడ్డ' అను నసిష్టరూపములు గల్గునని భ్రమింపరాదు. ఉత్తర పదాద్యక్షర మూ మూఁటియందును లోపించినది. సీ.........అ-వె.........ఆడ నీడ యేడ......నాఁగ గ్రామ్య మయ్యె" (ఆం. భూ. ౨౫ ప.) అను కేతనవాక్య మ పరిశీలనమూలకము-తరువోజ, ఏనేడ నింద్రాదు లేడ వారలకు నెప్పుడు మ్రొక్కుఁదు నేను సీథనము । భూనాథ.........(ఆర. ౨. ఆ. ౪౭ ప.) చ. అనమున విూఁదె ఉంగశ మహాఃగ్రహవృత్తిఁ గడంగి చెచ్చెరన్ । ఖసులకుఁ గూఁయిగాఁ జనియెఁ

విస్తర. ౨౮౦ I విషః—సమానపదమున నిట్టిహ్రస్వము కల్గుట ప్రాకృతమందును గలదు, "సంయోగే (౧. ౨.౪౦): సంయోగే పరే పూర్వస్య హ్రస్వో భవతి... (పుర్వః) = పువ్వో............... (షడ్భా. ౨౧-౨౨ పుట.) (ఏకో = ఎక్కో, రాజ్యమ్ = రజ్జం. మొ.) ప్రాకృతమున ద్విత్వేతర సంయోగము నిల్వనేరదు.గాన నీసూత్రములోని సంయోగశబ్దమునకు ద్విత్వమె యర్థము.

బాఁకుఁడు శౌరవసేన యేడ యిం। టిసనుట యేడ (వి రా. ౫౪. ౨౩౪). ('ఆడ-ఈడ' అనువానికిట్టి భారతప్రయోగములు లభింపలేదు) ఆ-వె. ప్రాకటముగఁ గృతుల రాకడ సీకడ ! యనుచుఁ బల్కు చోట నాడ నీడ। యనినవర్ణలోప మగు......... (సర్వల. ౧ ఆ. ౩ ప. ౭ పుట.) అను తిమ్మకవి పద్యము నుదాహరించి వాని సాధుత్వమునకుఁ బయి భారతపద్యములు బా-గు-ప్ర వ్యాఖ్యాతచే నుదాహరింపఁబడెను. పయి భారతపద్యములచే 'ఏడ' అనుశబ్దము సాధువని నిర్ణీతమగును గాని మఱియే మియు నిర్ణయింపఁబడదు. సూ-రా-నిఘంటువునందును 'ఆడ - ఈడ - ఏడ' అను శబ్దములు 'ఆకడ - ఈకడ - ఏకడ' అనువాని సంక్షేపరూపములనియె చూపఁబడెను గాని 'ఆడ' మున్నగునవి 'ఆయెడ' మున్నగువాని సంక్షేపరూపములనుట యుక్తమని తోఁచుచున్నది.

భాషేయ మమితా తత్ర। దేశ్యా చిత్ర స్వభావయుక్
తచ్చిత్రతాను మంతవ్యా। పూజ్యపాద సుభాషితే॥

పద్య సూ. (వికృ. క్రియా. ౩౬ కారి = అహో ౫౧౩ పు.)

౨౮౧ విష. భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు। లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (వికృ అజం. ౭౪ కా. అహో. ౩౭౨ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౧ విష:—ఈకారికలకు ౭౭ I ౨౧౯ విషయములలో వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. కర్మధారయాది సమాసాశ్రయవిధులు కొన్ని సూరిచే ప్రక్రందిరీతిని జూపఁబడెను. అట్టివానికెల్లఁ బైయథర్వణకారికలె మూలమని తెలియుంగునది.

కృతహ్రస్వంబగు త్రికంబుమీఁది చోటుశబ్దంబు
నోత్వంబున కత్వహ్రస్వంబులు విభాషనగు. ౧౫.

బాలవ్యా.
వివరణము.
౨౮౧ I విషయము.

అచ్చోటు - అచ్చటు - అచ్చొటు, ఇచ్చోటు - ఇచ్చటు - ఇచ్చొటు, ఎచ్చోటు - ఎచ్చటు - ఎచ్చొటు. వీని ద్విత్వంబునకు వక్ష్యమాణ విధిచేఁ బాక్షికంబుగ లోపంబగు. అచటు - అచొటు, ఇచటు - ఇచొటు, ఎచటు - ఎచొటు, మచ్చోటులు - మచ్చటులు - మచ్చొటులు - అనురూపంబులు ప్రయోగంబులం గానంబడియెడి.

సంజీవని. ౨౮౧ విష:—కృతహ్రస్వంబగు:.........బా - సమా - ౧౩-౧౪ సూత్రముల చెప్పబడ దీర్ఘత్వహ్రస్వములు గల్గిన స్థలమునందలి చోటు శబ్దపు 'చో

అనువాని యోత్వము పోయి యచట "ఇత్వము" గాని 'అ'త్వముగాని పర్యాయము
ముగా వికల్పమున నిల్చునని యర్థము. హ్రస్వమనఁగా 'ఇత్వము' వచ్చునపుడు
'అచ్చొటు - ఇచ్చొటు - ఎచ్చొటు' అగును. 'అత్వము' వచ్చునపుడు 'అచ్చటు -
ఇచ్చటు - ఎచ్చటు' అని యేర్పడును. అత్వహ్రస్వములు రానిపక్షమున 'అచ్చోటు-
ఇచ్చోటు - ఎచ్చోటు' అను త్రికసమాస సంధిరూపములె యథాస్థితముగ నిల్చును.
వక్ష్యమాణవిధిచే ననఁగాఁ బ్రకీర్ణము ౮ సూత్రముచొప్పున జడ్డకుఁ బాక్షిక
లోపము కల్గఁగా 'అచోటు - ఇచోటు - ఎచోటు - అచటు - ఇచటు - ఎచటు'
అనురూపము లేర్పడును. కృతహ్రస్వంబగు త్రికంబుమీఁది చోటు శబ్దంబగుటచేఁ
ద్రికమునకు హ్రస్వము కల్గని పక్షమందలి, 'ఆచోటు - ఈచోటు - ఏచోటు'
అనువాని చోటు శబ్దము నోత్వమున కత్వహ్రస్వములు రానేరవు గాన "ఆచోటు-
ఆచటు" మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. "అచ్చోటు - ఇచ్చోటు -
ఎచ్చోటు" అను నత్వహ్రస్వములురాని రూపములు 'అక్కటాదులలోఁ' జేరవిం
జేసి 'అచోటు - ఇచోటు - ఎచోటు' అను ననిష్టరూపములు కల్గనేరవు. "మూఁడు+
చోటులు = ముచ్చోటులు = ముచ్చొటులు=ముచ్చటులు = ముచ్చట్లు" అనురూప
ములు ప్రయోగదృష్టము లగుచున్నవనుచు సూరివ్రాసెనేకాని యట్టిప్రయోగ
ములను జూపలేదు. త్రికముమీఁదనేకాక మూఁడుశబ్దముమీఁద నిల్చునపుడు
నైతము-చోటు శబ్దము నోత్వమున కత్వహ్రస్వములు గలవని సూరి యాశయము.
"హ్రస్వతః స్థానార్థా చోటోః హ్రస్వః స్యా ద్వా త్రిసంఖ్యార్థతః" అను సూరిగారి
సంస్కృతసూత్రాంధ్రవ్యాకరణ సూత్రమున హ్రస్వము మాత్రమె విధింపఁబడెను.
సూరిగారి యాంధ్రశబ్దానుశాసనమున "ముచ్చోటులు - ముచ్చొటులు - ముచ్చ
టులు" అను నిపాతసూత్రమున 'ముచ్చటులు' అనెడి "అత్వ" రూపము నైతము
చేర్పఁబడెను. పరిశీలింపఁగా సూరిగారు వ్రాసికొనుచున్న యాంధ్రనిఘంటువును
శిష్యులగు బ. సీతారామాచార్యులుగారు స్వీకరించి శబ్దరత్నాకరమును రచించిరను
సూరిగారి చరిత్రము చొప్పున సంగ్రహించిన యీక్రింది ప్రయోగము శబ్దరత్నా
కరమునఁ జేర్పఁబడెనని తోఁచెడిని. "ముచ్చట్లు. దే - వి - బ. (మూఁడు+చోట్లు)
మూఁడుప్రదేశములు. తే. చరణములు కేళ్ళు గడిగి ముచ్చట్లు చఱచి । పీఠమున
నుండి కాళ్ళుఁ దాఁ బృథివి మోపి । యర్ఘ్యపాద్యాచమనమును బ్రాణాహుతులును । గొని
గృహస్థుండు మౌనియై కుడువవలయు (ఇచట చఱచుటకు తుడుచుట యర్థము.)
విజ్ఞా- ఆచా- కాం" (శ-ర). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతిని బా-గు-ప్ర-వ్యాఖ్యాత
స్వీకరించి యుదాహరించి యుండును. (బా. గు. ప్ర. ౨౭౨ పు.) పై విజ్ఞానేశ్వరీయ

పద్యములోని 'ముచ్చట్లు' అనునది 'మాఁడుచోటులు' అనువాని సంక్షేపమని స్పష్టముగాఁ దోఁచకుండుటచేఁ గాఁబలయు నద్దానిని శా-సా-పే-కర్త స్వీకరింప లేదు. "చరణములు కేళ్ళుఁ గడిగి ముచ్చట్లుపజలి । (విజ్ఞా-ఆచా-కాం.) శుద్ధి యగు ముచ్చట్లుపఁ (విజ్ఞా-ఆచా-కాం-౬౨.) ముచ్చాటులనియు నొకచోఁ జూపఁబడి - ము। చ్చాటులు చలనంగవలయు సద్ధర్మగతిన్. (విజ్ఞా-ఆచా-కాం-౭౯.)" (గాణ. సమా. ౨౪౪ సూ. విద. ౨౩౩ పు.) ప్రయోగములు:—క. చోటు చోటునఁ బోక పద యొ। క్కటి రొక్కొక్కటి........చోటు:—క. కటకట పేరిన వెన్ను। త్తుట ఁ జిత్రిలియున్న మోముతోడం గొడు కె। చ్చటఁ బడి యున్నాఁడో య। చ్చోటు మాపెడువారు లేరె చూచెద వానిన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౧ ప.)" (పద్యాల. ౨ ఆ. ౬౪-౬౫.) "మోముతోడఁ గొడుకే చ। క్కటిఁ బడి" అని నేఁటి ముద్రణముల పాఠము. శా-గు-ప్రకర్త యీ ప్రయోగమును జూపుటలో "మోముతోడం గొడు కె। చ్చటఁబడి" అని యుదాహరించుట వలయఁగా నతఁడు లెష్కవి ప్రయోగమును స్వీకరించెనని తోఁచకమానదు. క. సము। త్కట కాంచన రాసులు న। చ్చటఁ బోదమెన్ జూడ నక్కజంబగు భంగిన్. (అశ్వ. ౧ ఆ. ౨౩ ప.) చ. ఆచటన యుండి లోకముల నన్నిటి.........అట్లుగాన నా। కచటు నివాసమయ్యె విను మన్యతలంబులు దానిఁ బోలునే. (ఆను. ౪ ఆ. ౪౩౮). మ. ఇటకుం దోడ్కొని రమ్ము నాపుడు నతం డేతెంచి విచ్చేయు మ। చ్చోటికిన్ నిన్ను విభుండు రమ్మనియె నంచుం జెప్ప నాశీర్వచ। స్స్ఫుటనాదంబులతో సుమిత్ర కొడుకుం భూపుత్త్రియుం దాను నొ। క్కొకటఁ దేరెక్కి నృపాల ఫాలముల మ్రొక్కుం గేలుదో యొప్పఁగన్. (భాస్క. అయో. ౩౧ ప.) క.........యూరక । చను టధిపతి పరని కా నిచటఁ గానక యా। తని (విరా. ౪ ఆ. ౨౫౯).

ఉత్తరపదంబగు చోట శబ్దము టాక్షరమునకు
లోపంబు విభాష నగు. ౧౬.

బాలవ్యా. వివరణము. ౨౮౧ II విషయము.

చోటు శబ్దం బౌపవిభక్తికంబు గావున దాని యంతిమాక్షరంబు సప్తమ్యాదేశమయిన యకారంబుతోడం బాక్షికంబుగ లోపించునని యర్థము. అచ్చో నున్నాఁడు - అచ్చోటనున్నాఁడు. ఒకచో నుండె - ఒకచోట నుండె.

సంజీవని. ౨౮౧ II విష:—'ఉత్తరపదంబగు' అనుటచేతఁ ద్రికసమాస మాత్రమునందె కాక యొల్లయెడలను సమాసమాత్రమం దుత్తరపదమయినం జాలు

నను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఒకచోన్ - ఎల్లచోనొ - వచ్చినచో. మొ. చోట శబ్ద మనుటచేత నౌపవిభక్తికములకు సప్తమియందు వచ్చు (ఆచ్ఛి. ౩౮ సూ.) 'అత్వముతోఁ' గూడిన శబ్దమున కను నర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:—ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత నట్టి యత్వమునకును శబ్దగత టకారమునకును బాక్షికలోపము కల్గునని విశదమగుచున్నది. ఉదా:—అచ్చోటన్= అచ్చోన్ - ఇచ్చోటన్ = ఇచ్చోన్ - వచ్చినచోటన్ = వచ్చినచోన్ - ఆచోటన్ = ఆచోన్. మొ. చోట శబ్ద టాక్షరమునకు లోపమనుటచేత, "అచ్చోటన్ - అచ్చటన్" మున్నగు శబ్దములలోని టాక్షరములకు లోపము రాదని విశదమగు చున్నది. బా - ఆచ్ఛి - ౩౮ సూత్రమునందలి 'అత్వము' తృతీయా సప్తములలో విధింపఁబడినను "ఊరు చోటు మేన్వాదులకుఁ దృతీయయం దత్వము ప్రయోగ దృష్టము కామింజేసి (౨౩౩ విష.) సప్తమ్యాదేశమైన యకారంబని సూరి వివ రించెను. భట్టారకునకును నీ టాక్షరలోపము సమ్మతమె. ప్రయోగములు:—సీ.........ఆ-వె. ఆతని । యున్నచోన ప్రీతి నుండుద మిందుండ । నేలయనుచుఁ బౌరులెల్లఁ దెరలి. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౮౩.) చ.........తా జరణ మెత్తె సభన్ సహ దేవుఁ డట్టిచో । నుడిగి సభాసదుల్ వలుకకుండిరి తద్దయు భీతచిత్తులై. (సభా. ౨ ఆ. ౩౦.) క. దేవతలకైన నొక్కొ కచో వలయునకాదె శత్రుసూదనవిధి...... (విరా. ౧ ఆ. ౫౩.) ఉ. తా వెసఁ బోవునప్డు బలదర్పసముగ్రులు పాండుపుత్త్రు లచ్చో వసియింపకున్కిఁ దనచూచిన కార్య మతండొనర్చె.........(సౌప్తి. ౧ ఆ. ౨౧౦.) శా.........ఇ । చ్చోనుండన్ సమకూరునే మనకు నంచున్. (ఉ. హరి. ౮ ఆ. ౬౫ ప.) ద్విపద. అచ్చోన పోవిడ్చి యవల వైచుడును. (బస. ౮ ఆ. ౭౧౮.) చొచ్చె నగ్గుడియ తా నెచ్చోనొ యడఁగె. (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౮.) 'ఎచ్చనో యడఁగె' అనునది ముద్రణసంస్కర్తృ ప్రమాదకృతమగు తప్పుపాఠము.

నన్నయా. నివర్ణకః స్యా ద్బహుళ । మదన్తా ద్గుణవాచకాత్.
౨౮౨ విష. (విక్రు. అజం. ౬౭ కారి. అహో. ౩౫౩ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౨ విష:—అదన్తాత్ = అకారాంతమగు, గుణవాచకాత్ = గుణవాచకమగు శబ్దముకంటెఁ బరముగా, బహుళమ్ = బహుళముగా, గర్మ ధారయ సమాసమునందు, నివర్ణకః స్యాత్ = నివర్ణకమగును. ఉదా:—తెల్లని యశ్వము - తెల్లయశ్వము. మొ. "నివర్ణకః స్యా ద్బహుళ । మదన్తా ద్గుణవాచ కాత్ - నల్లనికలువ - నల్లకలువ, తెల్లనికలువ - తెల్లకలువ, తెల్లనితమ్మి - తెల్లతమ్మి, బహుళగ్రహణాత్ చక్కనివాఁడు ఇత్యేవ. ఉదన్తాదపి క్వచిత్ - నవురనివాఁడు -

ఇతిరూపమ్. తత్ర ప్రాకారే స్యాత్వంచ, అదన్తా దిత్యుక్తేః వెలిదమ్మి - వెలిదామర - ఇత్యాదౌ న నివర్తకః" (అహో. ౩౫౩ పు.) అని యీ ట్లహోబలపతి వివరించెను. దీని ననుసరించి యధునాతన వైయాకరణులు పెక్కురు "చక్కశబ్దముకంటె ని ప్రత్యయము నిత్యమని వ్రాయసాగిరి. "బహుళగ్రహణమువలన చక్కనివాఁ డిత్యాదుల నివర్ణలోపంబు లేదు." (కవిజనమండనవ్యాఖ్య. ౯౬ పుట.) "బహుళంబని చెప్పుటచేత చక్క - చిక్క - ఇత్యాదిగుణవాచకంబుకంటె నిగాగమంబు నిత్యంబు." (బా. గు. క్ర. ౨౬౯ పుట.) "బహుళ మనుటంజేసి యీ నిగాగమము చిక్క - చక్క మున్నగు గుణవాచకములకంటె నిత్యముగా నగుటయు........" (బా. సా. వే. ౩౩౬ పు.) "బాహుళకముచేఁ జక్కనివాఁ డిత్యాదుల నివర్ణకము నిత్యము" (గాణ. ౨౭౪ పుట) "బహుళమనుటచే చక్క శబ్దమునకు నిత్యము. చక్కనిమాట - చక్కనిమొగము." (ఆం. భా. అ. సమా. 33 సూ. వివ.) ఇట్లహోబలపతివ్రాఁత విస్తరించినది. కాని చక్క శబ్దమునకు 'ని'వర్ణకరాహిత్యము కవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. "సీ. చక్క చాయఁ జరింప సమకూర కుండుట, నిడఁ బింగళను గాలి యొక్క డిగ్గు. (కాశీ. ౨ ఆ. ౧౨౧). వ......... అప్పు డర్కుని రథంబు చక్కచాయ నడచె........(కాశీ. ౨ ఆ. ౧౫౯.) (సూ. రా. ని. చక్కశబ్దము). "నిగాగమమునందెడు గుణవాచకములకగు సమాసములు కర్మధారయములుగాక కర్మధారయాభాసములని 'స్యాత్కర్మధారయాభాసః। కర్తృత్వే కారకాశ్రితః (తే?) అని యధర్వణుఁడు పేర్కొనుటను గమనించునది" (బా. సా. వే. ౩౩౬ పు.) అను పేటికావ్యాఖ్య భ్రాంతిమూలకము - నల్లనిగుఱ్ఱము మున్నగునవి కర్మధారయములె - అవి కర్మధారయభాసము లెంతమాత్రము కావు. పేటికావ్యాఖ్యాత యీ క్రింది యహోబలపండితీయ పంక్తులుచూచి సరిగా నర్థముచేసికొనక భ్రమించినట్లు తోఁచుచున్నది. "నల్లనివాఁడు తచ్ఛబ్దోత్ర పురుషవాచకః - నల్లనియది - అదిశబ్దః స్త్ర్యాదిపరః - ఇత్యాద్యాః కర్మధారయాభాసాః - స్యాత్ కర్మధారయాభాసః। కర్తృత్వే కారకాశ్రితే ఇత్యథర్వణోక్తేః" (అహో. ౪౩౩ పు.) నల్లనివాఁడు మున్నగునవి కర్మధారయాభాసము లనఁదగును. ఇట విశేషణములకు విభక్తి వివక్షించి తచ్ఛబ్దము ప్రయోగింపఁబడెను గాన వాఁడు శబ్దము సరియగు విశేష్యము కానేరదు. కావున నిచటి కర్మధారయ మాభాసరూప మనుట యుక్తము. (౨౭౧-౨౭౮ విమ.) పై కవిశిరోభూషణపంక్తులలోని కారకాశ్రిత ఇత్యుక్తేః అనుచోట "కారకాశ్రితః" అని ప్రామాదికముగాఁ బదచ్ఛేదము [illegible] లయు పొరపాటె.

గుణవచనంబులగు నల్లాదులకుం గర్మధారయంబు
బాలవ్యాకరణ. నందు నిగాగమంబు బహుళంబుగా నగు. ౧౨.
వివరణము. నల్లనిగుఱ్ఱము - నల్లగుఱ్ఱము, నల్ల - తెల్ల - పచ్చ -
౫౮౨ I విషయము. ఎఱ్ఱ - చామ - తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - విన్న - తిన్న -
అల్ల - ఇత్యాదులు నల్లాదులు.

సంజీవని. ౫౮౨ I విష:—అదన్తా ద్గుణవాచకా త్తని యుపదేశించినను "పెద్ద - చిన్న" మున్నగు కొన్ని యదంతగుణవాచకములకుఁ బరముగ నిగాగమము రామింజేసి నల్లాదులనుచు సూరి యొక యాకృతిగణమునకు నిగాగమము వచ్చునని నేర్పుగా వివరించెను. ఇట్టి సూరి జాగ్రత్తను దెలిసికొనక గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త "మూలంబునందు నదంతగుణవచనంబులనుట యావశ్యకంబు-అందున-తెలిదమ్మి వెలిదామర ఇత్యాదులందు నిగాగమంబులేదు." (బా. గు. ప్ర. ౨౬౯ పు.) అని వ్రాయుట సరికాదు.

బాలవ్యాకరణమున నల్లాదిగణము ప్రకృతసమాససూత్ర వివరణమందును దద్ధితప్రకరణమునందలి యాఱవసూత్రపు వివరణమునందును బఠింపఁబడెను. అహోబలపత్యాదులు చక్క శబ్దమునకు నిగాగమము నిత్యమని యుద్ఘోషించుచుండఁగా సూరి దానిని బ్రకృతసూత్రపుగణమునఁ జూపనేలేదు. ఇంక "ఇత్యాదులు" అను దానిచే దానిని సంగ్రహించికొనవలయును. ఇట్లె తద్ధితసూత్రపు నల్లాదిగణమున నుదాహృతములగు 'చప్ప - ఒయ్య - తిమ్మ - ప్రేఁక' శబ్దములును బ్రకృతసూత్రమునఁ జూపఁబడలేదు. ఒక్కగణమునె యిట్లు పరస్పర భిన్నముగాఁ బఠించుట వింత. చిక్క - సున్న మున్నగు మఱికొన్ని శబ్దములు రెండిటను జూపఁబడలేదు. వానినెల్ల నాది శబ్దముచే సంపాదించికొనవచ్చును. రెండుచోటులందును నల్లాదిగణ మాకృతి గణముగనె సూరిచేఁ జూపఁబడెను. "సవురు (సవురని) మనోజ్ఞము" అను నహోబలపత్యంగీకృతశబ్ద ముకారాంత మగుటచేతను సూరిపఠించిన వెల్ల నకారాంతముల యగుటచేతను నది సూరిచే నుపేక్షితమేమో? సూరిగారు తద్ధి. ౬ సూత్రమున నధికముగఁ బఠించిన 'ఒయ్యన' శబ్దము ప్రత్యాఖ్యేయమె యనఁదగును. "ఒయ్య - ఒయ్యని" అను విశేషణరూపములుగాని 'ఒయ్యన' అను విశేష్యరూపముగాని ప్రయోగదృష్టముకాలేదు. 'ఒయ్యన్-ఒయ్యనన్' అను క్రియావిశేషణరూపములు మాత్రమె ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. శబ్దరత్నాకరకర్త దీనిని విశేష్యమని పొరపాటుగా వ్రాసినను దానికిఁ బ్రమాణముగాఁ జూపిన ప్రయోగము క్రియావిశేషణమనియె నిరూ

పించును. కావుననే సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు 'ఒయ్యన్ - ఒయ్యనన్' అను క్రియావిశేషణరూపములనే యనఁగా నవ్యయములనే చూపిరి. అట్లే 'ప్రేఁకన' అను దానిని ఉచితము తద్ధిత సూత్రోదాహృతులనుండి తొలఁగించుట యుక్తమని తోఁచెడిని. 'ప్రేఁక' అను విశేషణరూపమే లేనపుడు దానిపై నిలువవలసిన సవర్ణకములకుఁ బ్రసక్తియెట్లు? 'ప్రేకము' అను విశేషణరూపమును, (ప్రేఁకపుఁగేడుఁ నై. ౧ ఆ. ౪-౫) ప్రేఁకన (ధరిత్రికంటె ప్రేఁకనయగుదాని. ఆర. ౭ ఆ.) యను విశేష్యరూపమును ప్రేఁగుధాతుజన్యము లుండుట విరుద్ధముకాదు. 'ప్రేఁకని బండి వానికిని - ప్రేఁకని మోపు' అని శబ్దరత్నాకరణమునఁ (తెప్పగొంటు శబ్దమునొద్ద) గేతపద్యభాగముల నుదాహరించుట పొరపాటు. ఆరెండుచోట్లులందును 'చామన చాయ' అనురీతినె 'ప్రేఁకన' అను ప్రేఁగు ధాతుకృదంతరూపము నంగీకరించుటయె యుక్తము. "ప్రేఁకనయొక్క+మోపు = ప్రేఁకనగలమోపు = ప్రేఁకనమోపు. చామనయొక్క+చాయ = చామనగలచాయ = చామనచాయ" అనురీతి నీరెండుచోట్లులందును నాభాస బహువ్రీహి నంగీకరింపనగును. సూరిగారు సమాస తద్ధిత సూత్ర వివరణములు రెండింటను చామశబ్దము నుదాహరించిరేకాని 'నల్లనగు' అనునర్థము గల "చామ - చామని (చాయ)" అను విశేషణరూపములను నిర్వహించు ప్రయోగములుగాని ప్రామాణికలాక్షణికోదాహృతులుగాని లేవు. శబ్దరత్నాకర సూర్యరాయాంధ్ర నిఘంటువులందును నట్టి విశేషణరూపములు లేవు. "చామన చాయ-వి. (చామన+చాయ) ౧ శ్యామవర్ణము - ఆకుఁబచ్చ" (సూ. రా. ని.) శబ్దరత్నాకరకర్త యీ నిగాగమవిషయమున భిన్నమార్గమును బ్రదర్శించెను. "తియ్య - దే - విశ - మధురము........." (శ-ర) "తియ్యన - దే - వి - తియ్యఁదనము. మాధుర్యము. (విశేషణముగుచో తియ్యనిపలుకులు. మొ. చూ. అలకన)" (శ-ర) "అలకన దే - వి - సూక్ష్మత - విశ - సూక్ష్మము. 'అలకని తెల్వి' హరి. ఉ. ౭ ఆ. 'అలకనిజేబు.' స్వా. ౬ ఆ. (విశేషణమైనప్పుడు సమాసమునందు కడపటి అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి.)" (శ-ర). ఈశబ్దరత్నాకరోదాహృతులనుబట్టి 'తియ్య - తియ్యన - తియ్యని' అను క్రమము 'మధుర - మాధుర్య - మాధుర్యిన్' అనురీతిని స్ఫురింపఁ జేయుచున్నది. ఈశబ్దరత్నాకరమార్గము స్వారసము కామిం చేసినదే. యాధునిక వైయాకరణు లెవ్వరును దీని నంగీకరింపలేదు. తుదికి సూ-రా-నిఘంటుకర్తలును నథర్వణుని నిగాగమమార్గమునె యాదరించిరి. "తియ్య = తియ - [illegible] - విశ. ([illegible]) ౧ మధురమైనది. (దీనికి కర్మధారయమందు నిగాగమము [illegible]" సూ. రా. ని). ఇట్లు కర్మధారయసమాసమున వచ్చు నొక

యాగమమె యీ 'ని' అనుపదియని సర్వసమ్మతమైయున్నది. నిర్వర్ణకస్థితికిఁ బ్రయోగములు:—క. కొని ప్రచ్చెడు లోపల న। ల్లని క్రిమియై.........(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౦ ప.) చ. అనయము.........ధర్మసూతి మె। త్తనిపులి.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౪.) క..........వె। ఱ్ఱనికన్నులునై యశుచి। త్వనిరూఢుం డొకఁడు.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౦౬.) మ. అని కోపంబున......అ। ల్లని సవ్యాప్యఁగ.........(శాంతి. ౩ ఆ. ౩౯౧.) క.........ప్ర। న్ననితలము చందమునఁ దోఁ। చిన నూయింబోలె.........(అను. ౪ ఆ. ౪౦౯.) క. చిక్కని చక్కని సున్నని। త్రుక్కని.........దండంబులు. (విజ్ఞా. ఆచా.) నిర్వర్ణకము చేరనివియుఁ గలవు. సీ. పరమైన చెలువంబు గరగరికయుఁ దియ్య తెలినీరు గలిగిన దీర్ఘికలును. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯౩.) క.........కల్ల నవ్వునఁ। దనవదనము వింతచెన్ను దలకొనఁగా... హరి. ఉ. ౬ ఆ. ౧౦౯. (సూ. రా. ని. అల్ల శబ్దమునొద్ద.) క. నరుఁ డలుక వాఁడమియును సు। స్థిరుఁడై తనయొఱ్ఱ సెసల చెలువున.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౩౨.) ఇట్టి 'ని' వర్ణకము ద్రుతమనియు "తెల్లని - నల్లని" మున్నగునవి వ్యస్తములగు ద్రుతప్రకృతికములైన విశేషణములనియు సమాసమున దీనికి లోపము గల్గుననియు నట్టిలోపము గల్గినను బరస్థిత పరుషములు సరళములుగా మాఱుననియు "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అను సూత్రము ద్రుతలోపమునకు మూలమనియు నప్పకవి మిక్కిలి ప్రామాదికముగా నీక్రిందిరీతిని బ్రసంగించెను. "ద్రుతలోప సమాసములు:—మూ. సూ:—ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు. తే-గీ. వనధితనయేశ యయినటువంటి యనుచుఁ। బరపదవిశేషణము తేటపఱచుకొనుచుఁ। తొలుతటి పదంబు కొననుండు ద్రుతముగూడియు। సమసనమునందుఁ జెందులోపములు కృతుల. (అప్పక. ౫ ఆ. ౧౬౪.) పరపదము విశేష్యమనుట యుక్తముగాన "పరపద విశేష్యతను దేటపఱుకొఱకు" అని ద్వితీయచరణపాఠముండుట గ్రంథకృదభిప్రేత మనఁదగును. క. కడపలి ద్రుతమును గూడియును। బొడవడఁగినఁ బయిని బరుషములు సరళములౌఁ। జెడవు పెఱ హల్లులెల్లను। సడలక ప్రాణంబులెల్ల సంధులు గాంచున్. ౧౬౫. తే-గీ. జగతిఁ జప్పనికూరకుఁ జప్పగూర। చనుచు జక్కని చాయకుఁ జక్కజాయ। హెచ్చుపచ్చని టోపికిఁ బచ్చడోపి। కరిమఁ గమ్మని తావికిఁ గమ్మదావి. ౧౬౬. ఆ-వె- చల్లగాలి తీయ విల్లు నా సరళ స్థి। రాక్షరములు తొల్లి టట్ల నిలుచుఁ। బంచబాణజనక పచ్చావు నల్లావు। ననుచు నచ్చులెల్ల నదుకు నిట్లు. ౧౬౭. (అప్పక. ౫ ఆ. శ్రీ గిడుగువారు సవరించిన ముద్రణము.) 'తెల్లని' మున్నగునవి వ్యస్తపదములనుట కేవలము తప్పు. 'తెల్ల - నల్ల' మున్నగు విశేషణ

ములకుఁ గన్నడారమునఁ బాక్షికముగ వచ్చునది యీ 'ని' వర్ణకమని యథర్వణుఁడు వచించుచుండఁగా నప్పకవి యిట్లు వచించుట కేవలము పొరపాటు. వ్యస్తతలో 'ని' వర్ణకము నిల్వనే నిల్వదు. "తెల్లనివస్త్రము" అనుదానికిఁ బదచ్ఛేదము చేసినచో "తెల్ల+వస్త్రము" అని నిల్పుటయే యథర్వణాశయము. "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్సమాసేషు" అను చింతామణిసూత్రమున కిట్టివి లక్ష్యములు కావు(చూడు. ౮౭-౯౦ విష.). ఇట్టి సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధమగు 'ని' వర్ణకము ద్రుతమనుట యొకతప్పు. ఆదేశసరళ పరకత్వముండును ద్రుతలోపము గల్గెననుట రెండవతప్పు. "ద్రుతస్య సర్వత్ర లుక్ సమాసేషు" అనుచోప్పున నీ 'ని' వర్ణకము సమాసమున నిత్యముగా లోపించు ననుట మూఁడవతప్పు. 'చక్కజాయ' మున్నగురీతిగల కళోపరిస్థ గజడదబాదేశస్థితి నంగీకరించుట నాల్గవతప్పు. ఇట్టి ప్రమాదస్థితి యప్పకవివంటివాని కెట్లుతోఁచెనో తెలియకున్నది. ప్రకృతసూత్రోక్త (౨౨౨ విష.) ని వర్ణకము యొక్కయుం బా - తద్ధి ౬ సూత్రమున విధింపఁబడిన నవర్ణకముయొక్కయు స్వరమునకు లోపము క్వాచిత్కముగఁ గల్గుటయు నట్టియెడల ద్రుతకార్యములు గల్గుటయుఁ గలదు. (చూ. ౪౪-౨౨ III విష.) "గుణవాచకంబులు కొన్నింటి నిగాగమంబునకుఁ బరుషంబులు పరంబులగునపుడు బిందువగు. ఉదా:—కమ్మఁదేనె - కమ్మందేనె. మ. మరువాలారు శరంబులం దొరఁగు కమ్మందేనె.........(నైష. ౨ ఆ. ౯౯ ప.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౩ సూ.) ఇట్లు నివర్ణకమునకు బిందువు గల్గురూపంబులు భారతమునఁ గన్పట్టలేదు. "గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణం బగుచో నొక్కెడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియెడు. ఉదా:—మ. సరి చక్కంగఁ బ్రియంబు వర్తిలుటకై......(కాశీ. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౪ సూ.) (చక్క+న+కన్ = చక్కంగన్.) క....మాకుం గుడు మిం। డిదె మీరు ప్రక్క నొనుఁడని। చదు రడిచిన మనసుపొందు చక్కంబడునే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) క. వారలంగొని। యే చక్కంబెట్టువాఁడ నేఁ బాండవులన్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౫౦.) తెల్లంగన్ - నల్లంగన్" మున్నగు ప్రయోగములు భారతాదిప్రాచీన ప్రబంధములం దెందును గానరావు. తెల్లంగ - తెల్లంగలువ - నల్లంగలువ - మున్నగురీతిని నయితము ప్రబంధములందుఁ జూపట్టలేదు - తెల్లగన్ మున్నగునవి (తెల్ల = తెలుపు. నల్ల = నలుపు) మున్నగు విశేష్యములకు నుజ్యంతమగు నగు ధాతురూపము చేరుటచే నేర్పడెనని తెలియంగునది.

సంధి. ౨౨౨ II విషయము:—ధ్వన్యనుకరణశబ్దములకు విశేషణత్వ వివక్షచే నీ నిగాగమము వచ్చుట గలదు. "ధ్వన్యనుకరణశబ్దంబులు కొన్నిటి కిందు నిగాగమం

బగు. (ఇందున్ = కర్మధారయసమాసమునందని యర్థము.) ఉదా:—కనకనని నిప్పులు. (స్వా. ౪ ఆ.) తళతళని తరళితమెఱుఁగులు. (౫ ఆ.) నిగనిగని కుందనపుఁ దగడు. (౪ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. సమా. ౧౨ సూ.).

పయినుదాహరించినవె కాక సంధిప్రకరణమందును ననేకములగు కర్మధారయ సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపఁబడెను.

౭౬ విష. ద్విరుక్త టకారవిధి, (కుట్టుసుసు.) ౮౭ I విష - ద్రుతలోపవిధి, (ఇది సమాసాశ్రయవిధి యనఁదగును.) ౮౭ IV విష:—నుగాగమవిధి. ౯౧ విష - టుగాగమవిధి, ౯౩ విష - రుగాగమవిధి, ౯౪ విష:—పుంప్వాదేశవిధి, ౯౫ విష:—సంధినిషేధవిధి (నుగాగమవిధి), ౯౮ విష:—ప్రాఁతాదిసంధివిధి, మున్నగునవెల్లఁ గర్మధారయ సమాసాశ్రయవిధులె యని యెఱుంగునది.

ద్విగుసమాసము

అద్విత్వంచ భవే ద్ద్విత్వం। దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ కేషుచిత్.

సన్నయాధ. (విక్ర. అజం. ౩౭ కారి. అహో. ౩౧౦. పు.)

౨౮౩.విష. భూయసీ దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమశ్రుతిః ।
(విక్ర. అజం. ౯౪. కారి. అహో. ౩౭౨. పు.)

కల్పతరువు ౨౮౩. విష:—ఈ కారికలు ౮౮ I విషయమున వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను (౨౧౯. ౨౮౧. ౨౧౫. ౨౧౫ I విష. చూ.). వీనిచొప్పున మూఁడుశబ్ద మునకు సమానాధికరణమగు నుత్తరపదము పరమగునపుడు, బిందుపూర్వక డువర్ణ కమునకు లోపమును బరిశిష్టమగు'మూ' అనుదానికి హ్రస్వమును నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగ నగునని గ్రహింపనగును. ఉదా:—మూఁడు +లోకములు = ముల్లోకములు - మూఁడు + ఏడుమాఱులు = ముయ్యేడుమా ఱులు - పక్షంబున మూఁడులోకములు - మొ - ఇట్టియెడల నేకదేశాన్వయము కవిప్రయుక్తము గుచున్నదని యీవఱకు వివరింపఁబడెను. (౨౭౨ I విష. ౨౭౬ I విష.) బహుళమును వ్యాఖ్యచే - మిశ్రతలో హ్రస్వద్విత్వములు కవిప్రయుక్తములు మాత్రమె సాధువులని యొన్నవలెను.

సమానాధికరణంబగు నుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు
బాలవ్యా. మూఁడుశబ్దము డుజ్వర్ణంబునకు లోపంబును మీఁది
౨౮౩ I హల్లునకు ద్విత్వంబు నగు. ౧౭.
విషయము. మూఁడు+జగములు = ముజ్జగములు, మూఁడు+లోక
ములు ముల్లోకములు.

సంజీవని. ౨౮౩ I విష:—విశేష్యమునకు నుత్తరపదము పరమగుచుండఁగా విశేషణమునకు మూఁడుశబ్దపు డుజ్వర్ణంబునకనఁగా బిందుపూర్వక డువర్ణమునకు లోపంబగుననియు (వి. సం. ౩౮ I-II) నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వము గల్గుననియు నర్థము. అట్టి ద్విరుక్తహల్లు పరమగునపుడు పూర్వస్థమగు 'మూ' అను దాని దీర్ఘమునకు బా.-సమా.-౧౩ సూత్రము చెప్పిన హ్రస్వము కల్గునని సూరి తలంచిన ప్రక్రియ నరయు నది. ఉదా:—మూఁడు+జగములు - మూ+జ్+జగములు = ముజ్జగములు. ఇక్కడ యింతటను ప్రక్రియ నెన్నునది-సూరి యిట్లు హ్రస్వము వచ్చుట సార్వత్రికమని సూత్రించినను దన్న మాధ్వర్ణీయపద్ధతి చెప్పునఁ బండితకవీంద్ర లాక్షణిక ప్రసిద్ధ్యను సారముగ హ్రస్వము కల్గునని యెఱుంగునది. (చూ. ౨౮౦. I విష-విస్తర. ౨౮౨ I విష.)

విస్తర I ౨౮౩ I విష:—"కొన్ని పొత్తంబులలో మూలసూత్రంబునందు "దు జ్వర్ణకంబునకు" అని పాఠము గలదు. అయ్యది ప్రామాదికంబు. నకారాదియైన యుత్తరపదంబు పరంబగునపుడు పూర్వపదాంతిమ డకారంబునకు నకారంబగు. ఉదా:—రెన్నాళ్ళు (రెండు+నాళ్ళు) మూన్నాళ్ళు (మూఁడు+నాళ్ళు)......" (బా. సు. ప్ర. సమాస. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య.) (ఇట్లు ప్రౌఢ. సంధి. ౧౫ సూత్రము స్వీకరింపఁబడెను.) "కొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో దు జ్వర్ణమునకని పాఠమగపడెడి. కాని త్రిలింగలక్షణశేషము ముందు చెప్పినరీతిని డకారమునకని యనుటను (ప్రౌఢ. సంధి. ౧౫ సూ.).........దీనిని డుజ్వర్ణము ప్రథమైకవచన ప్రత్యయమువలె జిత్తుగా వ్యవహరింప నాధారములు లేమిని.........డువర్ణమను టయే యుచితము.........ఏరో దిద్దియుందురు........." (బా. సా. పే. సమా. ౧౭ సూ. వ్యాఖ్య. ౩౮౩ పు.) ఇట్లిద్దఱు వ్యాఖ్యాతలును గ్రంథకృత్ ప్రయుక్త పాఠమును డువర్ణంబునకని దిద్దివేసిరి. ఏనాఁకొన్ని బాలవ్యాకరణప్రతులలో "దుజ్వర్ణ" మను పాఠమున్నదననేల? ఎల్లప్రతులలోను 'దుజ్వర్ణ'మను పాఠమె యున్నది. ఏరో యిట్లు దిద్దిరనుట సాహసము. ఆంధ్రసాహిత్యపరిషత్తువారి యొద్దనున్నట్టియు సూరిగారి జీవితకాలములో ముద్రితమయినట్టియుఁ బ్రథమముద్రణములోను నాయొద్దనున్న ద్వితీయముద్రణములోను డుజ్వర్ణమను పాఠమె కలదు. ప్రథమైకవచనము డుజ్వర్ణకము. ఇది డుజ్వర్ణము. ఖండబిందుసహితముగ లోపించుటకై బా.-తత్స.-౧౯ సూ.-జిత్తు బిందుపూర్వంబగునను బాలవ్యాకరణ సంప్రదాయానుకూలముగ సూరి దుజ్వర్ణమని యుపదేశించెననుటయె సహజము - సత్యము - నిర్బాధము.

ఆంధ్రభాషానుశాసనమున "సంఖ్యావాచక శబ్దము పూర్వముండున్న కర్మ ధారయము ద్విగువనంబడును." సప్తసముద్రములు - ఏడులోకములు........" (ఆం. భా. అ. సమా. 3౫. సూ.) అని సూత్రించియు "కర్మధారయమున మూఁడు లోని డువర్ణమునకు లోపమును ఊకారమునకు హ్రస్వమును మీఁదిహల్లునకు ద్విత్వమును బహుళముగా నగును. ముజ్జగములు......" (ఆం. భా. అ. సమా. ౪౦. సూ.) అని సూత్రించుట సుసంగతముగాఁ గన్పట్టదు. సంస్కృతవ్యాకరణ సిద్ధాంతము చొప్పున సప్తసముద్రములు మున్నగునవి కర్మధారయ సమాసములె యనవలసి యున్నను "ఏఁడుసముద్రములు" మున్నగువానిని నాంధ్రవైయాకరణులు ద్విగువులెయని వ్యవహరింతురు. (విస్తర. I అధ్యా V విష) (అధ్యా V విష.). "ద్విగోరమిశ్రతాయాంతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే।మిశ్రతాయాం బహుత్వం స్యా। దన్యత్రాపి క్వచిద్భవేత్" (౨౭౪ విష.) సుబర్థచింతామణికారిక చొప్పున "ఏఁడుసముద్రములు - ముల్లోకములు" మున్నగు మిశ్రసమాసములు ద్విగువులని కంఠోక్తముగ నంగీకరింపఁబడిన వనకతీఁదు. సూరి యుపదేశింపకున్నను నీవిధి బహుళమె యనఁ

విస్తర II అధ్యా 3 I విష:—"రెండు మొదలగు సంఖ్యలు బహుత్వబోధకము లగుటంజేసి.........ద్విగుసమాసమున నుత్తరపద మేకవచనాంతమె యగునని శాసించుట ప్రసక్తమయ్యె........" (బా. సా. వే. 3౪3-3౪౪ పు.) అని యిట్లు వేటికావ్యాఖ్యాత యీ సందర్భమునఁ గొన్ని సంప్రదాయ విరుద్ధవిషయము లను వ్రాసెను. 'ముచ్చిచ్చు' మున్నగుచోట్లు సమాహారద్విగువులనియు, నవ్వ్యా రణమున నచట 'మూఁడుచిచ్చుల మొత్తము' అని విగ్రహమనియుఁ దలంచక 'మూఁడుచిచ్చులు' అని యర్థముచేసికొన్న వాఁడగుటచే నీతఁడు పయిరీతిని వ్రాయ వలసినవాఁడయ్యెను. సంస్కృతభాషావాసనచే సమాహారద్విగువునందుఁ బ్రాచీన మహాకవులు "ద్విగు రేకవచనమ్." (అధ్యా V విష.) అను పాణినిసూత్రము చొప్పునఁ బ్రాయికముగ నేకవచనముగఁ బ్రయోగించుచువచ్చిరి. ప్రాచీనలాక్షణికు లట్లే యనుశాసించుచువచ్చిరి. మిశ్రద్విగువున సమాహారవిగ్రహము సందర్భ పడమింజేసి యద్దాన బహువచనము నంగీకరించిరి. మహత్సంఖ్యావాచకములగు "ముప్వురు - నలువురు" మున్నగువానితుదినున్న ప్రథమాబహువచన రువర్ణకము లోపించుటయు "ద్విగు రేకవచనమ్" "స నపుంసకమ్" (అధ్యా V విష.) అను ద్విగు సమాసలక్షణములు గల్గుటయు నసంభవమగుటంజేసి మహాకవిప్రయోగదృష్టము కాకుండుటచేత "ద్విగువు మహదర్థఘటితం బదృష్టంబు" (ప్రౌఢ ముక్తలక్షణవివేచ నము ౯౫ పు.) అని త్రిలింగలక్షణశేషమున సూత్రింపఁబడెను.

దగును. హ్రస్వద్విత్వాదులు ముల్లోపము రాకుండుటకు:—క......ఉ। ద్దామభుజ వీర్యరంపద। తో మూఁడుజగములు నోపుదురు సాధింపన్ (సభా. ౧. ఆ. ౧౧౫) తే-గీ. అనఘ యేము ముచ్చెరము మూఁడగ్నులట్లు। ....(సభా. ౧ ఆ. ౧౨౬). చ.........। కమలహితుండు నేనునయి కాచితి మొక్కట మూఁడువర్ష ముల్ । ....(అర. ౨ ఆ. ౨౧౭). తే॥గీ మూఁడులోకంబులందు నెవ్వాఁడు (విరా. ౨ ఆ. ౫౬). ద్విపద - మూఁడుదినంబులు ముక్కంటియచట। లేఁడొ... లేమి...(బసవ ౬. ఆ. ౩౭). మఱియు - మ - పదుమూఁడేఁడులు నీవునుం దిరిగి రాఁ బాలికపోవచ్చునే (షడ్వో. ౩ ఆ. ౯౩ ప.) ఇట్టిచోటులందు "పదుముయ్యేఁడులు" అనురీతి రూపములు సమ్మతములు కావనియు నెన్నఁదగును. ముల్లోపహ్రస్వ ద్విత్వములు వచ్చుటకు:—శా. ముల్లోకంబుల మూర్తులన్ బటములన్ ముద్రించి—(ఉ-హరి. ౫. ఆ. ౧౩౫). ఉ......భీము కొంచి ము। చ్చిచ్చును నేర్చునట్టులుఁగ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౭౭) ఆ-వె. పార్థుతుండు శక్తిఁ బరఁగింప నతఁడు ము। త్తునియఁ జేసె మఱియు ద్రుపదసుతుఁడు (భీష్మ. ౨ ఆ. ౫౩ ప.) క.........పశువులు మున్నూ। ఱలఘు యశోమహిత.........(అశ్వ. ౪. ఆ. ౧౮౧ ప.) ద్విపద - నల్లవో బసవయ్య ముల్లోకవంద్య (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౭) (నల్లోవో = ఔరా). ముప్పూట నిష్మార్గముసఁ జరింపంగ (బసవ. ౬ ఆ. ౧౩ ప). ఉ. దక్షిణ యిచ్చె ముజ్జగము దానగుణ ప్రవణుం డతండు.........(కాశీ. ౪ ఆ. ౧౭౯).

ఈ ముజ్లోప హ్రస్వ ద్విత్వములు కొన్నియెడల నిత్యముగ వచ్చుటయుఁ గలదు. "౧౬ ముయ్యేడ్వాదులందు హ్రస్వ ద్విత్వంబులు నిత్యంబులు. ఉదా:— రాముఁ డలుకన్ ముయ్యేడుమాఱుల్ రణ। ప్రీతిన్ వైరిధరాతలేశ్వరులఁ జంపెన్ బల్వురన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౭౯.) క. ముయ్యాఱుమార్గణంబుల (రా. యు. కాం.) సీ. దీని ముమ్మడుగగు; గణము (ఆది. ౧ ఆ. ౮౧ ప.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౦ సూ.) ముయ్యేడ్వాదులు మధ్యమపదలోపసమాసములు - మూఁటిచే గుణితమగు యేడు = మూఁడు+ఏడు = ముయ్యేడు = ఇరువదియొకటి.

వస్తుయా ధర్మమీయము. ౨౮౪ విషయము.

ద్విగౌ రమిశ్రకాయాంతు। ప్రాయ ఏకత్వ మిష్యతే
మిశ్రకాయాం బహుత్వం స్యా। దన్యత్రాపి క్వచిద్భ
వేత్ (విశ్వ. హలం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో.
౪౩౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౪ విష:—ద్విగౌ = సమాహారద్విగువునకు, అమిశ్ర కాయాం = మిశ్రత లేనప్పుడవఁగా సాచ్ఛికసమాసమందు - ప్రాయః = తఱుచుగా,

ఏకత్వమ్ = ఏకవచనము, ఇష్యతే = సమ్మతమగుచున్నది. సంస్కృతమునందలి "ద్విగు రేకవచనమ్" అను సూత్రముచొప్పున సమాహారద్విగువునఁ గల్గు నేకవచనమాచ్ఛికసమాసమునందుఁ బ్రాయికముగఁ గల్గుననియుఁ బ్రాయికమగుట నాచ్ఛిక సమాసమునందును గ్వాచిత్కముగా బహువచము వచ్చుటఁ గలదనియుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:—ముచ్చిచ్చు - (మూఁడగ్నుల సమాహారము) నల్గడ = నాలుగుదిక్కుల మొత్తము - నల్గడలనియుఁ గ్వాచిత్కముగాఁగలదని యెఱుంగునది. ఇట్టిది ద్విగుమాత్రమే. సమాహారము కానేరదు. ముచ్చిచ్చు మున్నగుచోటులందు, మూఁడుశబ్దమునకు సబిందుక డులోపము, లుప్తశేషమునకు హ్రస్వము, పరహల్లునకు ద్విత్వమును, (౨౮౩-౨౮౩ I విష.) (కవిప్రయుక్తస్థలములందు మిశ్రతలోఁ గల్గును) గల్గునని తెలియునది. మిశ్రతాయామ్ = మిశ్రద్విగువునందు, బహుత్వం స్యాత్ = బహువచనమె యగును. ఉదా:—ముల్లోకములు - ముప్పిధములు - నాల్గుదిక్కులు - అన్యత్రాపి = సమాహారద్విగుసమానేతరమగు సమాహారద్వన్ద్వమునందును, క్వచిద్భవేత్ = క్వాచిత్కముగ నేకవచన మగును - ఉదా:—"తఃకూడుసీరకై కాంచన మడిగి ఇత్యాదయ స్తిక్కయజ్వాదికవిప్రయోగా స్సాకవః" (అహో. ౪౩౨ పుట.) ప్రయోగములు:—ఆచ్ఛిక ద్విగువునందు:—ము...తూలశికలాకారంబులై వారిద। ప్రతతుల్ సాల్పడి నల్గడన్ జెదరఁగా......(ఆది. ౨ ఆ. ౯౨.) ఇట సమాసాశ్రయవిధి సిద్ధము గనడదవాదేశము. (౭౮ IV. ౭౯ విష.) చ.........భూరిశిఖావళి ఖాండవంబు న। ల్గడఁ గదుఁ బర్వఁగాఁ బెరిఁగి కాల్పఁ దొడంగె (ఆది. ౮ ఆ. ౨౫౯.) ఉ. చిచ్చున నేయి వోసిన విశేషము దోఁపఁగ భీము నొంచి ము। చ్చిచ్చును నేర్చునట్టులుగఁ జేసెఁ దదూర్జితసేన నంత......(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౭౭.) చ...అక్కజం। బుగ వెస మాగధుం దునిమె భూస్థలి నయ్యుగ్రకపీనుఁగుం బడన్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౦౯.) ఆ. వె. పార్థతుండు శక్తిఁ బరఁగింప నతఁడు ము। త్తునియఁ జేసె.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౫౩ ప.) చ.........త్రిగర్తనా। థులు నిరుదెరఁ ద్రథముతో గదియించి.........(విరా. ౩ ఆ. ౨౦౦) చ. అనుటయు భీతి వేఁడికోని యావులు వేయును నెద్దు లాఱునూ। ఱును రథముల్ శతంబును......దంతిసప్తకముం గొని శాంతిఁ బొందవె। యనినను మూనఁడయ్యె......(కర్ణ. ౨ ఆ. ౯౧ ప.) (ప్రాసస్థలము.). క. నలుగాలివాన, బఱుల।...........। పొలిచెం బశువులు మున్నా। అలఘు యశోమహిత...........(అశ్వ. ౪ ఆ. ౧౮౧ ప.) ఉ.........నల్దెసఁ దూలి పాఱఁగన్ (హరి. ఉ. ౨ ఆ. ౧౨౮.) ఆచ్ఛికమునబహుత్వము:—చ.............నల్। గడలను విస్ఫులింగములు గప్పఁగ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౫.) క. ఉఱుముచు మెఱుముచుఁ బిడుగులు। వఱలఁ

గ నలుగడలఁ బడ నవారిత వృష్టుల్ । గుఱుకొని.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౭౦.) క. పిలువంగ నశ్వమేధం । బులు వేయును నొక్కసత్యమును సరిగడలం । దులనిడి తూఁపఁగ.....(ఆది. ౪ ఆ. ౯౫.) మిశ్రద్విగువునఁ బహుత్వమునకు:—శా. పేడ ల్లోహిణు లెన్నఁ బాండవబలం । బు.....(శ. ౧ ఆ. ౭౦.) తరల - పదిదినం బులు భీష్ముఁ డాహవభారకుండు.........(ఆశ్వ. ౧ ఆ. ౬౮.) ఉ.........। ఆదిఁ బోడంగి మూఁడుక్ష్మలు లాంధ్రకవిత్వ విశారదుండు వి । ద్యాదయితుం డొనర్చె......(హర. ౧ ఆ. ౯౫.) శా. ముల్లోకంబుల మూర్తులం బటముల న్ముద్రించి (శు. హరి. ౫ ఆ. ౧౩౫.) తే. గీ. అక్కమాయండు నలుదిక్కులందుఁ గాంచు (ముఖ్వైక్షములు మొదలగుచోటులందుఁ దెలెనె 'నాల్గు'నకు 'నలు'నిల్చెను) (నైష. 3 ఆ. ౮౮.) (విస్తరి). ౨౮౦ సూ. ౨౮౮ విషయపుఁ గల్పతరువునఁ పదునొకండు - పండ్రెండు - పదుమూఁడు - పదునాలుగు - పదునేను - పదునాఱు - పదునేడు - పదునెనిమిది. పందొమ్మిది - ఇరువది - ముప్పది - నలువది - ఏఁబది - అఱువది - డెబ్బది - ఎనుబది - తొంబది - మున్నగు మధ్యమపదలోప (౨౬౮ IV విష.) స్థలములందలి సమాసాశ్రయవిధులు వివరింపఁబడెను. ఆంధ్రలాక్షణికుల పద్ధతి చొప్పున వీనినన్నిటి ద్విగువులనిన ననవచ్చునని తలఁచి యిచట బ్రసంగింపఁ బడెను.

విస్తర. ౨౮౮ విష:— త్రిలింగలక్షణ శేషమునం దీ సందర్భమునఁ గొన్ని విశేషములు సూత్రింపఁబడెను:—"ఒక్కచో ద్విగువు మిశ్రం బేకవచనాంతంబునగు. క.........శివుఁడును.........న । ల్దిక్కులందిరిగి నిలిచి యావురించుచు నుండెన్ (శు. హరి. ౬ ఆ. ౧౬౮) ఉ.........అ । స్తోకనిజప్రభామలు సూపెడి గద్దియ మీఁద నెక్కి ముల్లోకము దాన యేలుగతి......(పారి. ౧ ఆ.) ముమ్మహార్తములకు (జై. ౭ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౨౦ సూ.) "ప్రాయో లుక్ కగచజతదపయవామ్. (౧. ౩. ౮) అసంయుక్తానా మనాదౌ వర్తమానా నామచః పరేషాం కాదీనాం ప్రాయో లుక్ స్యాత్" (షడ్భా. ౧౧.పుట.) అనుచొప్పునఁ గల్గెడి కకారాదుల లోపము ప్రాకృతములలోఁ బైశాచియందు "ప్రాయో లుక్కాది ఛల్ షట్ ఛర్యత్ర సూత్రోక్తమ్ (3. ౨. ౬౩) ప్రాయో లుక్కగేతి సూత్ర మారభ్య ఛల్ షట్ ఛ మ్యత్ర సూత్రపర్యన్తం యే విధయః ప్రాకృతే తే పైశాచ్యాం నభవన్తి (షడ్భా. ౧౫౦. పు.) అనుచొప్పునఁ గల్గనేరదుగావ - ల్లోకము జగము మున్నగునవి పైశాచీ ప్రాకృతసమత్వమున నాచ్ఛికములై ముల్లోకములు ముజ్జగములు మున్నగువాని [illegible] ఘటింపఁగలవనుచు నాచ్ఛికసమాసమందుమాత్రమె హ్రస్వద్వి

ద్విగువున కేకవచనంబు ప్రాయికంబు గానగు, మిశ్రంబు
బాలవ్యా. నకుఁ గాదు. ౧౮.
౭౦౮ I వి. ముచ్చిచ్చు - ముక్కారు - ముప్పాతిక - ముత్రోవ-
ముద్విధములు.

సంజీవని ౨౦౮ I విష:—ఆచ్ఛికద్విగు సమాసకము ప్రాయికముగా నేకవచ నాంత మగును. మిశ్రద్విగుసమాసము బహువచనాంత మగును. ముచ్చిచ్చు = మూఁడగ్నుల సమాహారము - ముక్కారు = మూఁడుకారుల మొత్తము. ముప్పాతిక = మూఁడుపాతికల సమాహారము. ముత్రోవ = మూఁడుత్రోవల సమాహారము. (ముత్రోవద్రిమ్మరి = త్రిపథగ) ఇవి యాచ్ఛిక ద్విగువున కుదాహృతులు - ముద్విధములు - ఇది మిశ్రద్విగువున కుదాహరణము. ఈయుదాహరణము లన్నిటియందును సమాసపూర్వపదమగు మూఁడుశబ్దమునకు డుజ్లోపము - లుప్త శేషమునకు హ్రస్వము నుత్తరపదాది హల్లునకు ద్విత్వమును బా-సమా-౧౩-౧౪-౧౭. సూత్రములచొప్పున నయ్యెనని యెఱుంగునది.

బహువ్రీహి

స్యాద్ దాభాస బహువ్రీహిః । ప్రథమాని ప్రయో
గతః (వికృ. హలం. ౧౯ శా. అహో. ౪౩౬).

త్వములు గల్గునను తలంపునఁ గావలయు నహోబలపతి యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను— "ముల్లోకంబులు ముజ్జగంబులు ఇత్యత్ర అమిశ్ర సమాసత్వ మపి స్యాదుపపాదమ్. కథ మితి చేత్—పైశాచీ సమత్వేన భవతి తత్ - నచ ప్రాయో లుక్కాగ చజతదపయవా మితి ప్రాకృతసూత్ర స్యాత్ర మహిమా-న ప్రాయో లుక్కాది ఛల్ షట్ ఛయ్యోక్త సూత్రోక్తమితి తన్నిషేధాత్" (అహో. ౪౩౨. పు.) ఇది సరికాదు. లోకము మున్నగు వికారలేశము లేని ప్రాకృతసమముల కాచ్ఛికత్వ మాంధ్రలాక్షణిక సమ్మత ముకాదు. 'జగము' సంస్కృతసమము - జేగము=తద్భవము గాన 'ముజ్జగము' అను నది యాచ్ఛికసమాస మనుట సమ్మత మనఁదగును. "వారార్థకంబు లద్వయుక్తంబులు తఱచుగ సంఖ్యాపూర్వకంబు లగు - ఉదా:—ఒకతడవ - ఒకతూరి, ఒకతేప - ఒక మాటు - రెండుతడవలు.........అద్వయుక్తంబు లనుటచే తేపతేపకు. తఱచుగ ననుటచే తడవకు ఇత్యాదు లెఱుంగునది." (ప్రౌఢ. సమా. ౨౧. సూ.) ప్రౌఢ - సమా - ౨౨. మొ - ౨౬ వ - గల సూత్రములలోని సంఖ్యావాచకముల సమాస ముల నాశ్రయించిన విధానములెల్ల విస్తరము ౨౨౨ విషయమున వివరింపఁబడెను.

కాశ్యా శ్చౌపశ్ఛావిక్త దన్తాధయశ్చ. (ఆం. చిం.
కృష్ణ సూ. వాలం. ౧౬. కారి. అహో. ౪౬౧. పుట.)
౨౫౦ విషయము ఉత్వ మిత్వం తథైవాత్వం । సమాసే మతు బర్థకమ్
(వికృ. వాలం. ౨౧. కారి, అహో. ౪౪౪. పు.)
క్వచి దన్త్రిమ వర్ణస్య । సమాసాన్తత్వ మిష్యతే
(వికృ. వాలం. ౨౨ కారి. అహో. ౪౪౬ పుట.)

కల్పశేషము. ౨౫౦ విష:—ముక్కంటి (మూఁడుకన్నులుగల శివుఁడు) వేవెలుఁగు (వేయి కిరణములుగల సూర్యుఁడు) మున్నగు సమానాధికరణ బహువ్రీహులును కవ్వడి (౨౫౮ I విష. చేతుల కవయందు వడిగల యర్జునుఁడు) మున్నగు క్వాచిత్క-వ్యధికరణ బహువ్రీహులును సంస్కృతమందువలెనే యచ్చాంధ్రము నందును గలవు. బహువ్రీహిఘటితపదములు సాధారణముగా స్త్రీసమములె యైయుండును. "ఆనందపు రూపుని విష్ణుని" అనుదానివంటి సాధ్యసాంస్కృతిక బహువ్రీహు లుండనేరవు. 'ఆనందపురూపము' అనియే యచట 'గవిప్రయుక్తము. (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౦). అట్లె మిశ్రబహువ్రీహియు నుండనేరదు. 'కలకంఠుఁడు ఇత్యత్రమిశ్ర బహువ్రీహిః' (౪౩౬ అహో.) అను కవిశిరోభూషణవాక్యము సరి కాదు. అందలి త కారమును నిర్వహించు ప్రయోగము లేదు. "కలకంటు - సంబోధనము - కలకంటా" అను రూపము లె యచట సాధువులుగ నంగీకరింప నగును (౬౩ I విష. చూడు.)

ఆభాసబహువ్రీహులు త్రివిధసాధ్యసమాసములు నుండవచ్చును. ఆభాసబహువ్రీహి నుపదేశించుచున్నాఁడు:—ప్రథమాది ప్రయోగతః = తత్పురుషమున శేషషష్ఠీస్థానమున నిల్చు - ప్రథమా ద్వితీయాకార విభక్తుల ప్రయోగము మూలమున (౨౭౦ విష.), ఆభాసబహువ్రీహిః = బహువ్రీహ్యాభాసము, స్యాత్ = అగును. బహువ్రీహ్యర్థము లభించుననియు నది బహువ్రీహిలక్షణ లక్షితము కామింజేసి బహువ్రీహ్యాభాస మనిపించుకొనుననియుఁ దాత్పర్యము. 'షష్ఠీ భవే ద్ద్వితీయా తుల్యా తత్పురుష సంస్థితా నామ్నామ్......క్వచి దన్య విభక్త్యర్థే । ప్రథమాపి ప్రదృశ్యతే" అను కారికలచొప్పున (౨౭౦ విష.) వచ్చు ద్వితీయా - ప్రథమా విభక్తుల ప్రయోగమున బహువ్రీహ్యర్థము భాసించుటయుఁ గలదని పర్యవసితార్థము - ఉదా:— పీతాంబరముయొక్క + వాఁడు = పీతాంబరమున్ + వాఁడు = పీతాంబరము వాఁడు = పీతాంబరము గలవాఁడు. ఇరువదింటియొక్క + రెండు = ఇరువది + రెండు = (ఇట షష్ఠి

ప్రథమాకారమున నిల్చునది.) ఇరువదిరెండు = ఇరువది యధికముగఁగల రెండు. మూఁడుకన్నులవాఁడు = (ముక్కంటి) మొ. ఇట్టిచోటులందు వాఁడుమున్నగు తచ్ఛబ్దార్థకములకు స్వార్థబోధముండదే తాత్పర్యముగా షష్ఠ్యర్థరూపసంబంధమె యర్థమని యెఱుంగునది. (సూ. ౨౭౧ విష. ౨౭౧ I విష.) ఉ. నలుఁడీరూపము వాఁ డసంగవశమే (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౨౫౭) హాస్యనిమానసంహతులదాని (ఆర. ౧ ఆ. ౩౪౭). "త్రినేత్రః - పీతామ్బర ఇత్యాద్యనుసారేణ మూఁడుకన్నులవాఁడు - పీతాంబరము వాఁడు - పట్టుపుట్టముదొర-ఇత్యాద్యా ఆభాసబహువ్రీహయః పుంసి. స్త్రీత్వేతు మూఁడుకన్నులయది - పట్టుపుట్టమునది - ఇత్యాద్యాః - స్యా దాభాస బహువ్రీహిః। ప్రథమాది ప్రయోగత ఇత్యర్థవర్ణనః - ప్రథమాన్త శ్చాత్ర తచ్ఛబ్ద శ్చాన్యశబ్దశ్చ. వేఁడివెలుఁగు ఇత్యాదావపి షష్ఠ్యర్థవివక్షాయాం ప్రథమాంత ప్రయోగ ఇష్టఏవ వేఁడి వెలుఁగువాఁడు ఇత్యాది" (అహో. ౪౩౬). ఇందలి 'ప్రథమాన్త శ్చాత్రే' త్యా ద్యహోబలవాక్యములు ప్రామాదికములు. 'వాఁడు - అది' మున్నగు తచ్ఛబ్దార్థకములుగాని యట్టివానివలె నిల్చిన యన్యశబ్దములుగాని ప్రథమాంతములై యుండు ననుట సరికాదు. "పీతాంబరమువానిన్—పీతాంబరము దానిచేతన్ - పట్టుపుట్టము దొరకొఱకున్" మున్నగుచోటులందు మాత్రము బహువ్రీహ్యర్థ సిద్ధి లేకపోదుగదా - మఱియు వాక్యాన్వయయోగ్యముగ నుత్తర పదముం దేవిభక్తి నిల్చిన నేమి? దానిమూలమున బహువ్రీహ్యర్థ మచట లభించు చున్నదనుట కేవలము నసంగతము కాదా? అచటి శేషషష్ఠీ సమాసానుగ్రహమునఁ గదా బహువ్రీహ్యర్థసిద్ధి గలుగుచున్నది!

కార్యాఇత్యాదిః—ఔపవిభక్తికవత్ - టి - ంటి - తి-ఇ-మున్నగు వానివంటి కార్యాః = కార్యములు, అన్తవిధయశ్చ = సమాసాంత ప్రత్యయములును నగు చున్నవి - టి ంట్యాదులు విభక్తులు పరమగునపుడు వచ్చుట - సమాసపూర్వపదము లందు నిల్చుట మాత్రమెకాక - సమాసాంత ప్రత్యయములును నగుచున్న వనితాత్పర్యము. ఉదా:—మూఁడు+కన్నులుగలవాఁడు = ముక్కంటి. (౨౭౩ విషయము చొప్పున నిచట నైతము మూఁడుశబ్ద డుజ్వర్ణలోపాది కార్యములు గల్గును). మూఁడు+కన్ను = ముక్కన్ను + ంటి = ముక్కంటి మొ.

'ఔపవిభక్తికసంజ్ఞాః......తేహి విభక్తౌ సమాసేచ' (౨౨౭ మొ. ౨౩౩ వ. విషయ.) అను చింతామణిచొప్పున - "కంటిచేతన్" మున్నగుచోట్ల విభక్తిపరకత్వ మందును - 'కంటిపొర - వేఁపచెట్టు' మున్నగుచోట్ల సమాసపూర్వపదమందును నౌపవిభక్తికస్థితి యుపదేశింపఁబడెనుగానఁ బ్రకృతసూత్రముచే సమాసోత్తరపదము

తుదిని నిల్చు గౌనికస్త్రీకర్ణమునంటి సమాసాన్త ప్రత్యయము నుద్దేశింపఁబడెనని తలంపవలయును. ‘పాపరాభ స్త్రీకవత్’ అని ప్రాచీనాభిప్రాయముగఁ జెప్పఁబడినను నౌపరాభ స్త్రీకముల వంటిని కొన్ని సమాసాన్తవిధులును గలవని యెఱుంగునది. “నాలుగు+వాయి = నలువా+అ = నలువ.” అనుచో ‘యి’ వర్ణము లోపించినది. ఇకవ మత్వర్థీయమునకు ‘అ’త్వము నిల్చినది. ‘వేవెలుఁగు చలివెలుఁగు’ మున్నగు వానిలో సమాసాంత ప్రత్యయము నిల్వలేదు.

ఉత్వమిత్వమిత్యాది:—ఉత్వమ్ = ‘ఉ’ అనునదియు, ఇత్వమ్ = ‘ఇ’ అనునదియు, అత్వమ్ = ‘అ’ అనునదియు సమాసమునందు, మతుబర్థకమ్ = అస్త్యర్థకములుగాఁ దుదిని నిల్చును. అనఁగా ‘అ - ఇ - ఉ’ అనునవి మతుబర్థకములుగా సమాసాన్తమున నిల్చు ననియర్థము. ఉదా:—అలరు+విల్లు గాఁగలవాఁడు—అలరు+విల్లు = అలరువిల్లు+తి+ఉ = అలరువిల్తుఁడు. కమ్మవిల్తుఁడు - పచ్చవిల్తుఁడు మొ. అలరువిలుకాఁడు మున్నగుచోటులు నిట్టివె యున్నను ననవచ్చును. సర్వధని మున్నగు సంస్కృతసమాసములందును నిట్లు మత్వర్థీయములు నిల్చుట గలదు. “చౌదంతీతి (చతుర్దన్తీ) సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం రూపమ్. సుకేశీ - హిరణ్యకేశీ త్యాది భాష్య వచనాత్—నకర్మధారయా న్మత్వర్థీయో బహువ్రీహిరితి నిషేధో ననిత్య ఇతి చతుర్దన్తీతి రూపమపి సాధ్వితి వ్యాకరణపారీణాః. అతఏవ లోకప్రీతిచకోర పారణపటుర్జ్యోతిష్మతీ లోచనే ఇత్యాదీని మహాకవి (మురారి) వచనాని సామంజస్యంలభన్తే” (అహో. ౪౩౭) పయిరీతిని ‘అలరువిల్తుఁడు’ మున్నగుచోటులందు సమానాధికరణ బహువ్రీహియందు ‘తి’ అనుసమాసాంత ప్రత్యయముమీఁద మతుబర్థకమగు ‘ఉ’ ప్రత్యయము నిల్చినది - తమ్మి+చూలు = (పద్మము జననమూలగర్భముగాఁ గల వాఁడు) ‘తమ్మిచూలు’ దీనిపై మత్వర్థీయమగు ‘ఇత్వము’ నిల్వఁగా ‘తమ్మిచూలి’ యని యేర్పడును - నాలుగు+వాయి = (నాలుగుముఖములు గలవాఁడు) నలువా+అ = నలువ. దీనిపై మత్వర్థీయమగు ‘అత్వము’ నిల్చినది. (నాలుగు = నలు - ౩౮౭ విష.)

క్వచిదిత్యాది - క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, అన్తిమవర్ణస్య = శబ్దముతుది వర్ణమునకే, సమాసాన్తత్వమ్ = సమాసాన్తమందునిల్చు మత్వర్థీయ ప్రత్యయత్వము, ఇష్యతే = అంగీకృతమగుచున్నది. ఉదా:—‘చౌదంతి’ అనుశబ్దముతుది ‘ఇకారము’ సమాసాన్తప్రత్యయమని తాత్పర్యము. “చౌదంతీత్యత్ర......... దన్తీతి సిద్ధావస్థయా నిష్పన్నం రూపమ్” (అహో. ౪౩౭ పుట.) ‘ఇట్లె—‘రాజకారి’ శబ్దభవమగు రాయకారి మున్నగునవి దీనికి లక్ష్యములనఁదగును.

అహో బలపతి యీసందర్భమున భిన్నరీతిని వ్యాఖ్యచేసెను. "ఆదిశబ్దేన తావి మొల్ల (తావి+ఇ = తావిగల మొల్ల) పువ్వునీళ్ళు (పువ్వు+ఉ = పువ్వుగలనీళ్ళు) ఇత్యాద్యా మతుప్ సమాసా గ్రాహ్యా ఇతి సరస్వత్యోక్తమ్. "ఉత్వ మిత్వం తథై వాత్వం। సమాసే మతుబర్థక మితి ఉకారాదే ర్మతు బర్థకతా సమాసేఽస్తీతి ద్వితీయాచార్య సిద్ధాన్తాత్. తత్ర మతుబన్తేన సహ కర్మధారయో బోధ్యః, రవ్వమానిసి ఇత్యాదిక మకారోదాహరణమ్ (రవ్వ+అ+మానిసి = రవ్వమానిసి=రవ్వగలమానిసి)" (అహో. ౭౭౭ పు.) "నడగుఱ్ఱము ఇత్యాదౌ అకారాదేః మతుబన్తత్వేనవా నిర్వాహః (నడ+అ = నడకగల)" (అహో. ౭౭౭ పుట.) సమాసమధ్యమునఁ బూర్వపదాంతిమ వర్ణమునె ప్రత్యయముగాఁ గల్పించి యున్నరూపునే సాధించి దానికిమతుబర్థమును గల్పించుట యనావశ్యకము. అచట షష్ఠీ సమాసముతోనే యట్టియర్థమును సంపాదింపవచ్చును. (౨౦౫ వి.) (౨౭౦ విష.) (౨౫౧ విష.). రవ్వయొక్క మానిసి = రవ్వగలమానిసి = రవ్వమానిసి. "కుసుమరసపక్షే పువ్వునీరు ఇత్యత్ర షష్ఠీసమాసో బోధ్యః" అని యహోబలపతియే వచించెను. (అహో. ౭౭౭ పు.) సమాస పూర్వ పదాంతిమ సహజవర్ణమును సమాసాశ్రయవిధిసిద్ధప్రత్యయముగ బయిరీతిని వచించి నట్లె సమాసోత్తరపదాంతిమసహజవర్ణమునుసమాసాంత ప్రత్యయముగ, నీక్రిందిరీతి నసంగతముగ నుదాహరించి "క్వ చిదంతిమవర్ణస్యే" త్యాది కారికకు లక్ష్యములను గల్పించికొనెను. "వేఁడివెలుఁగు - ఉకార స్సమాసాంతః - క్వచి దన్తిమవర్ణస్య। సమాసా న్తత్వ మిష్యత ఇత్యథర్వణః" (అహో. ౭౭౬ పు.)

"ముజ్జగంబుల చూలిబొడ్డువాఁడు ఇత్యాదయః కవీనాంవాచః - ఉకారాంతపాఠే త్యథర్వణ వచనానురోధేన ఉకారఏవ (చూలుశబ్దము తుది 'ఉకారం మే') సమాసాన్త ఇలధ్యయమ్" (అహో. ౭౭౬ పు.) "రాయబారులు ఇత్య త్రాథర్వణోక్త మిత్వమ్" (అహో. ౭౩౬) అని వేఱొకచో నహోబలపతి వ్రాసెను. (రాయబారము+ఇ = రాయబారి). షోపవిభక్తిక 'వద న్త విధయశ్చ' అను చింతామణి సూత్రమున కుదాహరించుటలో నహోబలపతి "అలరువిల్తుఁడు ఇత్యత్ర తకారః. ముక్కంటీ త్యత్ర బిన్దుపూర్వక షికారః.........నెత్తమ్మి చూలీత్యాదౌ ఇకారః........." (అహో. ౭౭౬ పు.) అనురీతి నుదాహరించెను - ఇందలి తకారమహావిభక్తికము కాదు, 'తి' అనునది యోపవిభక్తికము. ఇట్లె మఱికొన్ని విధములగు నుదాహృతులు నసంగతముగాఁ జూపఁబడెను.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. స్త్రీసమఘటితంబ యొకానొకండు బహుప్రీహి చూపఁబడెడు. ౬.

౨౮౫ I విషయము. ముక్కంటి - వేగంటి - చలివెలుఁగు - వేవెలుఁగు "

మోటబరి. ఇత్యాదులు వ్యవహారసిద్ధంబులు
గ్రాహ్యంబులు.

సంజీవని. ౨౮౫ I వివ:— ముక్కంటి = మూఁడుకన్నులు గలవాఁడు = శివుఁడు, వేగంటి = వేయికన్నులు గలవాఁడు = ఇంద్రుఁడు. (బా. సమా. ౨౦ సూత్రముచే 'యి'వర్ణలోపము) చలివెలుఁగు=చల్లని కిరణములు గలవాఁడు = చంద్రుఁడు. వేవెలుఁగు = వేయి కిరణములు గలవాఁడు = సూర్యుఁడు. "మోట బరి. వ్యా - వి. బరువుమోసెడియెద్దు". (శ - ర) ఇది ద్వ్యర్థమనుటచే బరిశబ్దము భారిశబ్దభవమే యని శబ్దరత్నాకరాశయము నెన్నఁదగును-కావున, "మోటయొక్క (ఎద్దులు గట్టి త్రోలుచు నీరెత్తెడి యంత్రవిశేషము) భారముగలది" యని వ్యధికరణ బహువ్రీహి విగ్రహము సూరి కభిప్రేతమా యని యాలోచింపవలసియున్నది. (వి సూ.) మోటబరిశబ్దమునకు మహాకవిప్రయోగము కన్పట్టలేదు. పూర్వోత్తర పదంబులు రెండును నాచ్ఛికములై స్త్రీసమములై యైనను నెల్లయెడల బహువ్రీహి కానేరదు - ప్రయోగానుసారముగనే గ్రహింపవలయును. 'తెల్లకంటి' మున్నగు రీతిని యథేచ్ఛముగాఁ బ్రయోగింపరాదు. పూర్వపదము స్త్రీసమము కాకున్నను 'మచ్చెకంటి' మున్నగునవి ప్రయుక్తములగుచున్నవి. "మచ్చెకంటి - ద్వ - వి. (మచ్చెము+కన్ను) ౧ చేఁపలవంటి కన్నులుగల యాఁడుది. ౨ ఆఁడుది - ఉత్త. - మచ్చెకంటి ముముందలంతువె మానసంబున (కళా. 3 ఆ.)" (శ - ర). క...... ఆనం। దపురూపుని విష్ణుఁ దలఁచెదను మోక్షార్థున్ (శాంతి. ౨ ఆ. 3౦.) 'ఆనందపురూపుని' అనునది (బహువ్రీహి) ముద్రణ స్ఖాలిత్యము. 'ఆనం। దపురూపము విష్ణుఁ దలఁచెదను' అనుపాఠము కవిప్రయుక్తమనఁదగును. ప్రయోగములు:—

విస్తర. ౨౮౫ I వివ:— "మోటగు బరువు గలది యనుట. 'మోటు=బరువు' బరువుశబ్దమునందలి వువర్ణకము లుప్తమై స్త్రీసమంబై బహువ్రీహిని బ్రవేశము నందె. కాన సీరెండును స్త్రీసమములై, సమాసాంతకార్య మివర్ణము తుదినిగల్గి మోటబరి యయ్యె, మోటుశబ్దమునందలి టువర్ణము సమాసమున టవర్ణమయ్యెను. లేదా 'మోట'యను వ్యవహారసిద్ధశబ్దమనియేని యనఁదగును" (బా. సా. వే. 3౨౭-3౨౮ పు) (ఈ కల్పనమునకు బా. గు. ప్ర. ౨౬౪ పుటలోని గ్రంథము మూలము.) బరువుశబ్దములోనిది వువర్ణకము కాదు. 'బరువు' అనునది యే స్త్రీసమము. శబ్దరత్నాకరమున మోటశబ్దము నైతము కలదు. 'మోట - మోటు'అను రెండిటికిని 'దుర్భరమయిన' యనునర్థము కానరాదు. ఇవర్ణలోపాదికమునకు యుక్తి కన్పట్టదు.

క. మఁటి హారుదేహ మఁటం।గంటి సుమాధీశు ననురకంటకు హాకు మం। క్కంటిఁ గఱకంటఁ జూడం। గఁటిఁ గృతార్థుండ నైతిఁ గడుఁ బుణ్యమునన్ (ఆర. ౧ ఆ. ౩౩౪.) క. ఎఱు కని యెఱుఁగక। ......। కఱకంటా క్షమియింపుము,...... (ఆర. ౧ ఆ. ౩౨౬.) తరల.........। విడిచి పుచ్చుము చేసు గృష్ణుఁడ వీఁడు భీముఁడు వాఁడు గ। వ్వడి.........(సభా. ౧ ఆ. ౯౯౨.)

బహువ్రీహిని సమాసాంత కార్యంబులు చూ
బాలవ్యా. పట్టెడి ౨౨.
ఆంధ్ర II వి. ముక్కంటి - కడలిరాచూలి. నలువ - గట్టువిలు
తుఁడు.

సంజీవని ఆంధ్ర II వివ:—ముక్కంటి = శివుఁడు, కడలిరాచూలి = కడలిరా = సముద్రము, చూలు = జననస్థానముగు గర్భముగాఁగలది = లక్ష్మి. నలువ = నాలుగు వాతులు (నోరులు) గలవాఁడు = బ్రహ్మ. గట్టువిలుతుఁడు = గట్టు = మేరు పర్వతము, విల్లుగాఁ గలవాఁడు = ఈశ్వరుఁడు.

చింతామణిసూత్రములోని ‘ఔపవిభక్తికవత్’ అనుదశము పేక్షితమయ్యెను-కాని తెలుఁగున వచ్చు సమాసాంత ప్రత్యయములు ప్రాయికముగా నౌపవిభక్తిక వర్ణములవంటివే కాన నట్లుపేక్షించుట సరికాదు - సూరి యట్లుగ నౌపవిభక్తికముల వంటివను దశము నుపేక్షించుటచేత ‘ముక్కంటి’అనుచో “ఆచ్ఛికము ౩౩ చే నా ‘టి’ వర్ణమునకుముందు నిత్యముగ నిండుసున్న యగును” (బా. సా. పే. ౩౪౮ పు. బా. గు. ప్ర. ౨౭౮ పు. ద్వి. ము.) అని వ్యాఖ్యాతలిద్దఱును వ్రాసిన నిండుసున్న లభింపనేరదు. బా. ఆచ్ఛి. ౩౩ సూత్ర మౌపవిభక్తిక టివర్ణ మాత్ర విషయకము-అట్లుకానిచో ‘అచటివారు’ మున్నగుచోట్లందును నిండుసున్న వచ్చి ‘అచంటి వారు’ మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గును. కావున బాలవ్యాకరణ పక్షమున ‘మూఁడు+కన్ను’ అనుసమాసములో బిందుపూర్వక టివర్ణకమె సమాసాన్త మనవల యును. ఇట్లె - కడలిరాచూలి మున్నగుచోట్లను సమాసాన్తకార్యముల ప్రక్రియ నెన్నునది - “కడలిరాజో” అనుచోటి‘జు’వర్ణలోపమును, ‘నాలుగు’ అనుదానిచో ‘నలు’ అను వికృతియు మున్నగునవి (బా. సమా. ౨౦ సూ) ‘నిక్కలాదులు...... ...’ అనుదానిచే సాధింపనగును.

బహువ్రీహిని స్త్రీవాచ్యంబగుచో నుపమానంబు
బాలవ్యా. వి. మీఁదిమేనునకు బోఁడి యగు. ౨౩.
ఆంధ్ర III వి. అలరుబోఁడి - ననబోఁడి - పూబోఁడి - విరిబోఁడి.

సంజీవని అం॥ III విష:—ఈవిషయమునకు నన్నయాథర్వణీయమున మూలములేదు. "మెఱుఁగుఁబోఁడి దమ్మికంటి ఇత్యాద్యా ఉపమాన గర్భ బహువ్రీహయః" (ఆహా ౨౩౮ పుట) అను కవిశిరోభూషణవాక్యమును "అలరువిలుకానిదు కిఱుఁదొడ మొదలైనవి బహువ్రీహులు - మెఱుఁగుఁబోఁడి మచ్చెకంటి మొదలయినవి యుపమానములు" (బాలసర. ౭౧ పుట. ద్విగుకర్మధారయాదిత్యాదిసూత్ర వ్యాఖ్య - వావిళ్ళవారి ముద్రణము) అనుబాలసరస్వతీయ వాక్యమును నీసూరికల్పనమునకు మూలములు కానోపును. 'మచ్చెకంటి' అనుదాని సాహచర్యమున "మెఱుఁగుఁబోఁడి" అనునదియు నుపమానగర్భ బహువ్రీహియనియె బాలసరస్వతులుసైతము బహువ్రీహి ప్రస్తావమున వ్రాసినట్లు విశదమగుచున్నది. అహోబలపతి దానినె విశదీకరించెను. సార్ధబిందుకమగు 'బోఁడి' శబ్ద మప్రసిద్ధమగుటంజేసి బాలసరస్వతియు నహోబలపండితుఁడును "పోఁడి" శబ్దమునె యిచట నుద్దేశించిరనివిశ్వసింపనగును. మెఱుఁగువంటి పోఁడి = (ఒప్పు)గలది యనఁగా మనోజ్ఞరాలగు స్త్రీయనియర్థము. "పోఁడి - దే - వి - ఒప్పు. ఉత్సాహ......చచ్చియుం। బోఁడి దొలఁగకున్నయట్టి పొల్పునన్.........(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౯౩) (ప్రాసస్థలము). విణ-ఒప్పిదము. ఉ.........నిష్ఠమెయిన్ భవదగ్నిహోత్రముల్ । పోఁడిగ వేల్వఁగాఁబడియె (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨)" (శ-ర) అనుశబ్దరత్నాకరము చొప్పున "పోఁడి" శబ్దమునకు విశేష్యత్వమున "ఒప్పు" అనియు విశేషణత్వమున "ఒప్పిదమైనది" అనియు నర్థములు ప్రయోగదృష్టములయి యున్నవి. ఇందు విశేష్యత్వమున "మెఱుఁగుఁబోఁడి - ననఁబోఁడి - తీయఁబోఁడి - విరిఁబోఁడి" మున్నగు చోటులందు బహువ్రీహియు విశేషణత్వమున నుపమానపూర్వపద కర్మధారయమును (మెఱుఁగువలె నొప్పిదమైనది = స్త్రీ) పోఁడిశబ్దమునకు సందర్భపడుచున్నవి. ఇట్లు ప్రసిద్ధమగు 'పోఁడి'శబ్దముతోడి సమాసము మూలముననే మెఱుఁగుఁబోఁడిశబ్దాదులు సిద్ధించుచుండుటంజేసియె నన్నయాథర్వణు లట్టివాని సిద్ధికై ప్రత్యేకముగ సూత్రింపరైరని యూహింపనగును. అలరుఁబోఁడి - ననఁబోఁడి - తీయంబోఁడి - విరింబోఁడీత్యాది పూర్ణబిందుఘటితరూపములు భారతాది ప్రాచీనకవిప్రయోగదృష్టములు కామిఁజేసి కావలయు నట్టి సమాసములలోని యుత్తరశబ్దము 'బోఁడి'యని సూరి తలంచెనని తోఁచుచున్నది. మఱియు 'బోఁడి'శబ్దమె యప్రసిద్ధమగుటంజేసి యిచట సందర్భపడుచున్న 'మేను'శబ్దమున కిది యాదేశమనియు నుపదేశించియుండును. సూరిగారి జీవితకాలములో ముద్రితమైన బాలవ్యాకరణ ప్రథమముద్రణమునందును దానికి సరియగు ద్వితీయముద్రణమునందును దర్శ్యాతి

ప్రాచీన ముద్రణములందును "మేనునకు బోఁడియగు. అలరుబోఁడి, వనబోఁడి - పూఁబోఁడి - విరిబోఁడి" అనియే యున్నది. 'అలరుబోఁడి' శబ్దమునందు గాని 'అలరు' అనుదానితర్వాత ఖండబిందువు లేకుండుట నగముఁగా "పూఁబోఁడి" శబ్దములో "పూ" అనుదానితర్వాతి ఖండబిందువు ముద్రణస్ఖాలిత్యమనియు నెల్లయెడలను 'బోఁడి'శబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందువు లేకుండుటయే సూరిగారికి సమ్మతమనియు నిశ్చయింపవచ్చును. కావున "ఒకకాలపు బాలవ్యాకరణము ననుసరించి మేనుశబ్దమున కాదేశమగునది 'బోఁడి' అనునదిగాని 'పోఁడి' అనునది కాదను నొకవివాదమును వెడలించున్నది........ఏలో యననేల........ముద్రణాలయములందలి సంస్కర్తలే 'మేనునకుఁబోఁడి' అనునపుడు 'కు'వర్ణమునకుఁ దరువాతి యర్ధబిందువును దొలఁగించియుందురు........" (బా. సా. వే. 3౫౧-3౫౨ పు.) అను పేటికావ్యాఖ్యాత వాక్యము కేవలము సత్యవిదూరము. బాలవ్యాకరణ ప్రాచీనముద్రణములం దెందును 'బోఁడి'శబ్దమునకుఁ బూర్వమున (ముద్రణస్ఖాలిత్యముగఁబడిన పూఁబోఁడిశబ్దమునందక్క) ఖండబిందువు లేదు. అన్నియెడలను బోఁడిశబ్దమునకుఁ బూర్వమున ఖండబిందు వర్వాచీనులు ప్రక్షిప్తము చేసినదే కాని వేఱు కాదు. పరుషసరళ పరకత్వమున వచ్చు నుమా (గా) గమము సంభవించుట 'పోఁడి' 'బోఁడి' అను రెండిటికిని దుల్యమె. రెండిటిలో నేది పరమైనను నుదంతములకు ద్రుతాగమము (౭౮ విష. ౭౮ II విష.) "సరళే పరుషే చైవే"త్యాద్యథర్వణసూత్రముచేతను "సమాసంబుల నుదంతంబులగు........(బా. సంధి. ౨౫ సూ.)" అను బాలవ్యాకరణసూత్రముచేతను సిద్ధించును. ఉదంతేతరములకు రెండిటిచేతను లభింపదు. అచట బిందువు వలయునేని యుదంతేతరములకు రెండిటి యందును ద్రుతాగమము పలక్షితమగుచున్నదని వ్యాఖ్య చేసికొనకతీరదు. నిర్బిందుక 'బోడి'శబ్దము శ్లీలతాస్ఫోరకమగు ముండితార్థబోధకమగుటం జేసి సూరి (చక్కని స్త్రీని బోధించు సందర్భమున) యద్దాని నుజ్జగించి సబిందు 'బోఁడి'శబ్దము నాదేశించె నని విశ్వసింపనగును. 'పోఁడి'శబ్దము నాదేశముగా నంగీకరించుపక్షమునకు సాధకములుగాఁ బేటికావ్యాఖ్యాత చూపిన "వాఙ్మయమున నెల్లయెడల నిట్టిసమాసముల బకారమున కిరువంకల నర్ధబిందువు తోఁచుచుండుటయు........" మున్నగు యుక్తులెల్ల నకించిత్కరము లగుటచే విచారసహములు కావు. "చిగురుఁ బోఁడి మితోదరాత్త" అను ద్వ్యర్థివాక్యము పేటికావ్యాఖ్యాతృకల్పితమే కాని కవిప్రయుక్తము కాదు. "పోఁడి - దే - వి - విశ - పోఁడియొక్క రూపాంతరము. ఎ. గీ. మేటి రతులకు సురతాణి మించుఁబోఁడి" (శకా. ౪ ఆ.)" (శ-ర) అను రీతిగల

'సామాన్యోక్తి' గున్నగు రూపముల సాధనమునకు "పోఁడి"శబ్దము నాదేశించు నప్పుడే దాని రూపాంతరమగు 'పోణి'శబ్దము విషయమునఁ బ్రకృతసూత్రకార్యములు సంభవించునని యుక్తియు సరికాదు. 'పోఁడి'యను ప్రత్యేకప్రయోగ సిద్ధమగు పదమునకే పోణి యనుపదము రూపాంతరమగునుగాని "పోఁడి"యను నాదేశముసొంది రూపాంతరము కానేరదు. బాల ప్రకీర్ణ. ౧౩ సూత్రమునందలి యుదంత్యాదులలోనిది ప్రత్యేకప్రయోగార్హ ప్రసిద్ధ'పోఁడి' శబ్దమేకాని యాదేశరూప'పోఁడి' శబ్దము కాదు. కాన నాదేశరూప 'పోఁడి' శబ్ద డకారము ణకారము కానేరదు. మఱియుఁ బ్రసిద్ధ'పోఁడి' శబ్దము వెలయుచుండఁగా నట్టిదానితో సమాసమును ఘటించుట యుక్తముగాని యట్టిరూపము నాదేశముగ విధించుట కేవలము నసంగతముగదా — 'రామలక్ష్మణులు' అనుదానిని సాధించుటకయి రామసౌమిత్రులని నిల్పి యందలి మిత్రిశబ్దస్థానమున లక్ష్మణశబ్దము నాదేశించుట కేవలము నసంగతము గదా. కావున సూరిగారు తలంచినట్లు 'బోఁడి'శబ్దము నాదేశముగా విధించుటే కొంతమేలు. లేదా - బాలసరస్వత్యహోబలపత్యాదులు వ్రాసినట్లు "అలరువంటి పోఁడియనఁగా నొప్పిదముగలది యనుచొప్పున నుపమానగర్భ బహువ్రీహి నంగీకరింపవచ్చును - లేదా 'అలరువలె నొప్పిదమైనది = యనఁగా మనోజ్ఞురాలగు స్త్రీ' అనురీతి నర్థము చేసికొని యాక్రింది త్రిలింగలక్షణశేషమార్గము నవలంబించుటయేని యుక్తము. "అలరుఁబోఁడీత్యాదులుపమానపూర్వపద కర్మధారయంబులు. ఇటఁ బోఁడి పరంబగుచో నెల్లెడల నుమ్మగు. అదికదఁబుచే తియ్యఁబోఁడి - ననఁబోఁడి - విరిఁబోఁడి - ఇగురుఁబోఁడి - చిగురుఁబోఁడి - తలిరుబోఁడి - పువ్వుఁబోఁడి - పూవుఁబోఁడి - పూఁబోఁడి యిత్యాదులు గ్రాహ్యంబులు - (అలరు+పోఁడి) దీనికిఁబువ్వువలె మనోజ్ఞురాలైనదని యర్థము. ఇట్లంతట నెఱుఁగవలయు. ఉదా :— మ - చిగురుంబోఁడి యెఱుంగుదే యదుపతి స్త్రీలెవ్వరే నింత లే। రుగదా (కళా. 3 ఆ.) శా...... ద్రోవదన్ । తీయంబోఁడి వరింపఁగా వసుధకేతేఁజాచు నాదిత్యులో। (పాంచా. 3. ఆ.) వేల్పుం బువ్వుంబోండ్ల (య. ౧ ఆ.) క. యౌవనము కలిగినప్పుడ । పూవుంబోఁ డులకుఁ బతుల భోగంబులగా । క......... (కళా. ౪ ఆ. మో.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౯ సూ.) ఇట్టి ప్రయోగములందు 'బోఁడి' శబ్దము పరమైనను ద్రుతాగమము రాఁగా - బా - సంధి - ౧౯ సూత్రముచొప్పునఁ బూర్ణబిందుస్థితి సుఘటమె కాఁగలదు. ఖండబిందుస్థితిని నిర్వహించు నాధారము లెవ్వియు లేవు. పూర్ణబిందు స్థితికైనను భారతాది ప్రాచీన ప్రయోగములు లభింపలేదు. నైషధ వసుచరిత్రాది కావ్యముల ప్రయోగములు

మఱికొన్ని యుదాహరింపఁబడుచున్నవి. ఉ. అలకుంబోఁడి.........నీకాంతాస్య
ముంబోలఁగా। వలదా యీశశికిన్ (నైష. ౮ ఆ. ౧౯౬. సూ. రా. వి.) ఉ......
...ఆచికురుటాకుంబోఁడి నీకే తగున్ (వసు. ౨. ఆ. ౫౨) శా. పూర్ణేందుబోఁడిసుధాంశు
బింబసుషమా పూర్ణాభిషేక.........(వసు. 3 ఆ.)

ద్వంద్వసమాసము

ద్వన్ద్వః కేషాంచి దిష్టః స్యాత్। త్యాగ్ధశబ్దేన కుత్రచిత్।
(విశ్వ. హలం.- ౧౮ కారి. అహో. ౪౩౫ పు.)
పరుషాణాం।గసడదవాః స్యుః పదాద్ ద్వన్ద్వే (ఆం.
చిం. సంధి. ౧౦ కారి. ఆహో. ౨౨౨ పుట)
ఉర్ ద్వన్ద్వే రః (ఆం. చిం. అజం. ౧౬ కారి. అహో.
3౨౪ పుట.)

సన్నయా.

౨౮౬. విషయము. ఆనజః స్యా ద్ఋతో ద్వన్ద్వే। రేఫ శ్చారికవే ర్మతే
(విశ్వ. అజం. ౪౭ కారి. అహో. 3౨౪ పు.)
ద్వన్ద్వేతు స్త్రీవ దిష్టం స్యాత్। భవే ద్రూపం మునా
పిచ (విశ్వ. అజం. ౮౫ కారి. అహో. 3౬౫ పు)
అన్యత్రాఽపి క్వచి ద్భవేత్ (విశ్వ. హలం. ౧౭ కారి.
అహో. ౪3౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౬ విష:—సంస్కృతమందువలెనె (౨౬౮ I విష. ౨౬౮ VII విష.) యచ్చతెలుఁగునందును 'చా'ర్థమున నితరేతరయోగ ద్వంద్వమును-సమాహారద్వంద్వమును నగును. తెలుఁగు విగ్రహమున చశబ్దార్థకమగు 'ను' శబ్దము నిలిచి సమాసమున లోపించును - సాధారణముగా ద్వంద్వమునఁ బూర్వపద మాచ్ఛిక స్త్రీసమపదము నుత్తరపద మాచ్ఛిక మాత్రమును నై యుండును. సాధ్యసాంస్కృతిక ద్వంద్వమును మిశ్రద్వంద్వమును నుండనేరవు. ఇతరేతర యోగద్వంద్వమున సమాసఘటిత పదార్థముల సంఖ్యనుబట్టి వచనము నిల్చు ననఁగా బహువచనాంతమె యగును - సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమే యగును - ఉదా:—తల్లియుఁ దండ్రియును (వచ్చిరి)=తల్లిదండ్రులు (వచ్చిరి), కూడును జీరలు ననువాని సమాహారము = కూడుసీర. "తన కూడు సీరకై కాంచన మడిగి ఇత్యాద్యయుక్తిక్రియాద్యాది కవిప్రయోగా స్సాధవః" (అహో. ౪3౨ పు.) సమాహార మనఁగా సమూహము లింపున సమాహారద్వంద్వ మేకవచనాంతమె యగును, ద్వంద్వఘటితపదములు భిన్న గాగకములైనను నుత్తరపదలింగమె సమాసమున కగును - ద్వంద్వఘటితపదముల

పౌర్వాపర్యము సంస్కృతమందువలె నచ్చటెల్లనందును గ్రహింపనగును. (ఆంధ్ర VII విశ.) ఏకశేషవృత్తియు సంస్కృతమందువలెనె తెల్గున నూహింపనగును (ఆంధ్ర IX విశ.) ఉదా:—తల్లియు+తల్లియు=తల్లులు-ఇట "తల్లిదల్లు" లనరాదు. సమాహారద్వంద్వమును నయితము సాధారణముగ సంస్కృతమార్గముననె యెన్ను నది (ఆంధ్ర VIII విశ.)

ద్వంద్వః కేషాంచి దిత్యాది:—త్వార్థశబ్దేన=భావార్థక కృదంత శబ్దములతో (ఏకవచన మవివక్షితము - లేదా "త్వార్థశబ్దైశ్చ" అనుపాఠ మంగీకరింపనగును.) ఘటితమగు ద్వంద్వసమాసము, కేషాంచిదిష్టః స్యాత్ = కొందఱకు సమ్మతమై యుండును. త్వప్రత్యయము భావార్థకతద్ధితము గాన నిట "త్వార్థశబ్దము" భావార్థ మాత్రపరము. లేదా కవిశిరోభూషణములోని "క్త్వార్థశబ్దేన" అనుపాఠమునె యంగీకరించినను నవ్యయములగు క్త్వార్థములు భావార్థకములె కాన "క్త్వార్థశబ్దేన" అనుదానికి భావార్థకశబ్దముతో నని యర్థము సెప్పనగును. (చూ. 30వ విశ.) "టవర్ణకః క్రియాన్తే స్యాద్ । భావార్థే సాసమాసయోః" అని ముందువచింపఁబడును. ఉదా:—ఆటపాటలు - వ్రాతకోతలు - రాకపోకలు - వచ్చురాములు-(ఇట్టిచోటులందుఁ బూర్వపదాంత్యవర్ణలోపము గల్గునని వ్యాఖ్యానించునది) వచ్చుటయు రామియు). ఔగాములు (ఔటయు+కామియు) విని వినములు (వినికియు+వినమియు) మొ. ఈ తుది యుదాహృతులందువలెనె యుత్తరపదము వ్యతిరేకభావార్థకముగనె యుండెడి భావార్థక ద్వంద్వసమాస మీక్రిందిరీతిని త్రిలింగ లక్షణశేషమున సూత్రింపఁబడెను - "భావద్వంద్వంబునం దొలిపదంబు టవర్ణకంబునకు లోపంబగు. టవర్ణకం బిటఁ గృత్ప్రత్యయంబున కుపలక్షణంబు. ఉదా:— ఔగాములు (ఔట+కామి) (పర. 3 ఆ.) చెల్లుచెల్లములు (చెల్లుట+చెల్లమి) (వేం. పంచ, ౧ ఆ.) వచ్చురాములు - (వచ్చుట+రామి) (పాండు. ౪ ఆ.) వినివినములు (వినికి+వినమి) (సా. ౩ ఆ.) (వినికి = వినుట)." (ప్రౌఢ. సమా. 3౧ సూ.) కవిశిరోభూషణమునఁ బ్రకృతాథర్వణకారిక యీక్రిందిరీతి నుదాహరింపఁబడి యున్నది. "వచ్చిరాములు - చేసిచేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇత్యాదావపి ద్వన్ద్వ సమాసః సాధురేవ. ద్వన్ద్వః కేషాంచి దిష్టః స్యాత్త్వార్థశబ్దేన కుత్రచిత్. ఇత్యాథర్వణవచనాత్. వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదౌ క్త్వార్థపదస్య భిన్నత్వమేవ. వచ్చిరానికుచంబులు ఇతి దీక్షుప్రయోగస్తు న ప్రామాణికః" (అహో. ౪3౫ పుట.) పైయహోబలోదాహృతులలో ద్వంద్వఘటితపదార్థముల కేకక్రియాన్వయముగాని పరస్పరసాహిత్యరూపమగు నేకార్థీభావరూపసామర్థ్యముగాని లేకుండుటం జేసి యట్టి

యెడల ద్వంద్వసమాసము దుర్ఘటమై యున్నది. "హరిహరావిత్యాది ద్వన్ద్వేతు పరస్పరసాహిత్యమేవాన్వయః (౨౬౮ I విష.)" "పరస్పరాపేక్షితానాం సముదితానామేకస్మిన్ క్రియాపదేఽన్వయో యత్ర తత్రేతరేతరయోగః-పరస్పరసాహచర్యం, చార్థః, ప్రత్యేతవ్య ఇత్యర్థః, యథా ధవశ్చ ఖదిరశ్చ ధవఖదిరావితి-అత్ర పరస్పర సాహిత్య సూచనాయ చకారద్వయప్రయోగః" (౨౬౮ VII విష) అను నిట్టి ద్వంద్వ సమాసలక్షణములు పయి యహోబలపతి యిచ్చిన "వచ్చిరాములు-చేసిచేయములు చొచ్చిచొరములు" మున్నగువానియం దెంతమాత్రమును లేవు. వీనియందు సమాసమునకు విషయముకానట్టి వ్యపేక్షాలక్షణసామర్థ్యమె చూపట్టుచుండుటం జేసి "వచ్చిరాని కుచంబులు ఇత్యాదౌ క్త్వార్థపదస్య భిన్నత్వమేవ" (అహో. ౮౩౫ పు.) అనురీతి నవి వాక్యగతములగు భిన్నపదములుగ "వచ్చియు రామి" అనురీతిని బ్రయోగింపఁదగినవె యననగును, లేదా వానియెడల "వచ్చు రాములు (వచ్చుటయు+రామియు) చేయుచేయములు (చేయుటయు+చేయమియు) చొచ్చుచొరములు" (చొచ్చుటయు+చొరమియు.)" అనురీతిని నిల్పనగును. అర్వాచీనులగు కవిజనమండనకారాదులెల్ల నీయహోబలపతిమార్గమునె యనుసరించిరి. "ఏకధాతునిష్పన్నములైన క్త్వార్థకవ్యతిరేక భావార్థకములు ద్వంద్వమగును. ఉదా:—చేసిచేయములు - ఒహాళిమనుట భిన్నధాతునిష్పన్నములు ద్వంద్వము క్వాచిత్కమనుటకు - ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - మొ." (ఆం. భా. అ. సమా. ౭౮ సూ.) ఇట్టిసమాసములు శాస్త్రవిరుద్ధములగుటచే నగ్రాహ్యములు - గాణపతవివరణకర్త క్త్వాంతమునకే టప్రత్యయాంతార్థమును జెప్పుచు నీక్రిందిరీతిని వివరించెను. "శోభిల్లు నొక్కెడఁ గలిప। యాభీష్టంబగుచు ద్వంద్వ మా క్త్వార్థముతో." (నా రా. ౩౨౮ కారి. ౩౦ పద్య-సమా.) "ఉదా:—వచ్చి రాములు (వచ్చుట రాకపోవుట) చేసి చేయములు - చొచ్చిచొరములు - ఇచ్చిపుచ్చుకొనుటలు - చెల్లిచెల్లములు - వినివినములు - మొ. ఈ యుదాహరణములందు వచ్చి ప్రభృతుల క్త్వార్థక ప్రత్యయము భావార్థకము." (గాణ.) అవ్యయములగు కృత్తులు భావార్థకములనుటలో విరోధము లేకున్నను 'ఇచ్చి' మున్నగువానికి 'ఇచ్చుట' అను 'ట' ప్రత్యయాంతార్థము కవిప్రయోగములం దెచ్చటను నప్రసిద్ధముగుటంజేసి యిట్లు క్త్వాంతమును నిల్పి సమన్వయించుమార్గము గ్రాహ్యము కానేరదు. (విస్తర I).

విస్తర. 1 ౨౬౮ విష:—"ఒకెడ ననుటచేఁ విగాములని యుండఁదగదు. బొగాము లనురూపముండును - వచ్చిరాని కుచంబు లిత్యాదుల వచ్చి మొదలగునవి వ్యస్తములు - వచ్చీరాని కుచంబులను దీర్ఘరూపము ప్రామాణికముకాదని

గసడదవాః స్యు రిత్యాదికారిక ౭౯ విషయమున వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. ఉదా:—తల్లిదండ్రులు - ఔగాములు - "కొన్నియెడల ద్వంద్వంబునం బదంబు మీఁది చతపలకు సదవలుగానంబడవు" (ప్రౌఢ. సంధి. ౬ సూ.) (౭౯ I విష.) రాకపోకలు - అందచందములు - మొ. ఇట్టియెడలనున్న పరుషములనుగాని, వాని చోట రాఁదగిన గసడదవలనుగాని నిర్వహించు ప్రాసాదిగతప్రయోగములు లభింప లేదు. (౭౯ విష. ౭౯ I విష.)

ఉర్ ద్వన్ద్వే ర ఇత్యాదిః—ద్వన్ద్వే = ద్వన్ద్వసమాసమునందు, ఉః = ఋకారమునకు, రః = రేఫాదేశము, వా = వికల్పముగా నగును. ఉద :—మాత్రపితలు (మాతృ+పితృ.) ఈసూత్రమునర్థము నధర్వణుఁడు స్పష్టపఱుచుచున్నాఁడు.

ఆనజః స్యా దిత్యాది - ద్వన్ద్వే = ఋదంతసర్వావయవ ద్వంద్వమునందు, ఋతేః = పూర్వపదాంత్య ఋకారమున కాదేశముగా సంస్కృతవ్యాకరణములందు

యహోబలపతివ్రాసెను. పూర్వకవుల ప్రయోగములుగలవు. చ నియమిత దుందుభిధ్వని విసీవినమిన్ బురిలోని సైనికుల్ (జైమిని. ౪ ఆ. ౧౧౬ ప.) దుర్భాషణముల్ విసీ వినసీ భంగిన్ (శృం. నై. ౬ ఆ. ౩౩.) నమ్మినమ్మక. (భారశాంతి. ౨ ఆ. ౩౫౧ Edn. ౧౯౦౧.)" (గాణ. ౨౮౫ పుట.) అని గాణపతవివరణమున నవిమర్శితముగ వ్రాయఁబడెను. చేసిచేయములు సాధువనుటకును 'ఐగాములు' అసాధువనుటకును బ్రమాణమేమో తెలియకున్నది. 'వచ్చిరాని కుచంబులు' అనుచో 'వచ్చిన్ రాని కుచంబులు' (వచ్చిన్ = వచియున్) అనియు, 'వీసీవినమిన్' అనుచోఁ వినిన్ వినమిన్ (వినిన్ = వినియున్ ౭౮ విష. ౭౮ I విష. చూ.) అనియు, 'వినీవినని' అనుచో 'వినిన్ వినని' (వినిన్ = వినియున్) అనియు 'నమ్మినమ్మక' అనుచో 'నమ్మిన్ నమ్మక' (నమ్మిన్ = నమ్మియున్) అనియుఁ గవిప్రయుక్తపాఠములనుటలోఁ బ్రతిబంధమేమో తెలియకున్నది. ఆఖండితలేఖకులయు ముద్రణసంస్కర్తలయు వ్యావహారికభాషా వాసనా ప్రక్షిప్తములను బ్రమాణీకరించుచుఁ బండితకవీంద్ర సమ్మత భాషాలక్షణముల నన్యథాకరించుట యుక్తమా? "క. నమ్మమి మృత్యువు పెద్దయు। నమ్ముట యమృత్యు వగుట నరపతి నమ్మి। నమ్మక పనిగొనునది నిత్యమ్మును సూక్ష్మమతిఁ దాను నరయఁగవలయున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౫౧.) అను పద్యమున 'నమ్మి' అనుచోట "మిత్రున్। నమ్మిపనులుగొనునది అని పెక్కుప్రతులు" అనుచుఁ డిప్పణమున వ్రాయఁబడెనుగాని యీపాఠము 'నమ్ముట యమృత్యువ'ను దానికి విరుద్ధమౌఁగాన గ్రాహ్యముకాదు. "నమ్మిన్। నమ్మక పనిగొనునది (నమ్మిన్ = నమ్మియున్)" అను పాఠమె సుసంగతమై కవిప్రయుక్తమని విశ్వసింపఁదగియున్నది.

విధింపఁబడిన, ఆనఙః = ఆనఙాదేశస్థానమున, రేఫః = రేఫాదేశము, శౌరిక వేర్మ తే = శౌరికవిమతముందనఁగా వైకల్పికత్వమున, స్యాత్ = అగును. ఉదా:— మాత్రపితలు - మాతాపితలు. (మాతృ+పితృ) సంస్కృతవ్యాకరణములం దా నఙాదేశము నిత్యమగుటచేత "మాత్రపితలు" మున్నగు నానఙాదేశము లేని రూపము లసాధువులు కావలసివచ్చు నను నుద్దేశముతో నట్టివాని సాధుత్వమున కయి నన్నయాథర్వణు లిట్లు సూత్రించిరని యెఱుంగునది. (విస్తర. II) రేఫాదేశ మానజ్సమానస్థానికమని యథర్వణవివృతికిఁ దాత్పర్యము.

సంస్కృతవ్యాకరణములం దానఙాదేశవిషయమున నీక్రిందిరీతని వ్రాయఁ బడెను. "ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే. (౬ 3-౨౫.) విద్యాయోని సంబన్ధవాచినాం ఋదన్తానాం ద్వన్ద్వే ఆనఙ్ స్యా దుత్తర పదే పరే. హోతాపోతారౌ. హోతృ పోతృ నేష్టోద్గాతారః. (యజ్ఞమునందలి ఋత్విజులు) మాతాపితరౌ. పుత్త్రేన్య తరస్యామ్. (౯౮౦ సూ.) (౬-3-౨౨.) ఇత్యతో విద్యాయోనిసంబన్ధేభ్య పుత్త్రే ఇత్య నువృత్తేః - పితాపుత్త్రౌ" (సి. కౌ. ౯౨౭ సూ.) దీని బాలమనోరమావ్యాఖ్య. "ఋదన్తానామితి........ఋదన్త సర్వావయవ కానా మిత్యర్థః......హోతృపో త్రితి:—అత్ర హోతృశబ్దస్య పోతృశబ్దస్యచ నానఙ్. నేష్టృశబ్దేన వ్యవధానాత్- ఉత్తరపద పరకత్వాభావాత్. తథాచ నేష్టృశబ్దస్యై వానఙ్. ఉత్తరపదేన తు న పూర్వపద మాక్షిప్యతే, సమర్థసూత్ర నేష్టృశబ్ద స్యానఙ్ దర్శనాత్.(విస్తర. III) అథ యోనిసంబన్ధ ముదాహరతి, మాతాపితరావితి, పితృపితామహాః ఇత్యాదౌతు నానఙ్, ఋదంతసర్వావయవక త్వాభావా దితిభావః." (సి. కౌ. ౯౨౧ సూ.

విస్తర. II ౨౮౬ విమ. 'మాతరపితలు' అనియుఁ బర్యాయరూపము గలదు. 'మాతరపితరౌ వుదీచామ్ (౬-3-3౨) (సి. కౌ. ౯౨౯ సూ.) చ. వరములు గన్న మోదమున వచ్చి కుమారయుగంబు మున్ను మా । తర పితృవందనంబును బదం పడి........(ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౭.) ఏకశేషవృత్తిపక్షమున 'పితలు' అనియు నానఙాదేశపక్షమునందు 'మాతాపితలు' అనియు రూపములు గలవు.

విస్తర. III ౨౮౬ విమ:—"హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః. తస్మిన్ సిద్ధే స్త్రీ. హోతాపోతానేష్టోద్గాతార ఇతి (ఇత్యేవ) ప్రాప్నోతి" (సమర్థసూత్రమహా భాష్యము ౨-౧-౧.) దీని కైయటము:—"యదా బహూనాం సమాస స్తదా సర్వాన్తే ఉత్తరపదే పరత ఏకస్యై వానఙ్ భవిష్యతి. ద్వయో ర్ద్వయోస్తు సమాసే క్రియమాణే ఏకం (నాల్గవదానిని) వర్జయిత్వా సర్వేషా మానఙా భావ్యమ్."

వ్యాఖ్య.) ద్వంద్వఘటితపదములు రెండును ఋకారాంతములై యుండఁగా నా రెండిటికిని విద్యాసంబంధముగాని యోనిసంబంధముగాని వెలయుచుండఁగా నట్టి ఋదన్తోత్తరపద పరకత్వమున ఋదన్తపూర్వపదీభూత శబ్దముతుది ఋకారము స్థానమున నానఙాదేశము నిత్యముగా నగును. అట్టి యానఙ్ స్థానమున వైకల్పికముగా రేఫాదేశము కల్గుటఁ గల్గునని పై యథర్వణవచనమునకు భావము. ఇట్టి యేర్పాటుచేత సీ. మాత్రపితలను సేవించు పాత్రుఁడితఁడు" (కల్పితగీతిచరణము) మున్నగుచోటులందుఁ బ్రయోగబాధ తొలఁగునని నన్నయాథర్వణులు పయిరీతిని సంస్కృతవ్యాకరణవిధిని సవరించిరి. ఇట్లు సవరింపనిచో "మాతాపితలు" అనియే నిత్యమగు నానఙాదేశరూపము గల్గి ప్రయోగబాధ గల్గునని గ్రహింపవలయును.

అహోబలపండితుఁడును జాలవఱకీమార్గముననె వ్రాసెను. "ఋకారాంతే ద్వన్ద్వే పూర్వపదసంబన్ధీ యో ఋకారః తస్య స్థానే రః స్యాత్. మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహపుత్రిఁ దలఁతు ఇత్యాది (విస్తర IV). క్వచిద్ గ్రహణ స్యోభయ త్రాన్వయో ('ఉర్ ద్వన్ద్వే రః క్వచిద్గకారోవః' అనుచోటి క్వచిచ్ఛబ్దమున కని భావము) మాతాపితృబుద్ధి సీతె మదిలో నెంతున్. ఇత్యాదిరూపాన్తరం సిధ్యతి. ఆనఙః స్యాద్ ఋతో ద్వన్ద్వే । రేఫ శ్చైకవేర్తతే. ఇతివదద్భి రథర్వణాచార్యై రస్యైకమత్యంచ సిధ్యతీతి జ్ఞేయమ్. ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాక్షిప్యతే. ఇతి మధ్యమపద స్యాప్యానఙ్. తేన హోతాపోతానే ష్టోద్గాతార ఇతి భాష్యకైయటాదౌ స్థితమ్. తత్రాపి రేఫప్రయోగే హోత్రపోత్ర నేష్ట్రోద్గాతలితి రూపం జ్ఞేయమ్. క్షత్రియవంశ్యులై జగతి నిత్యాదిపద్య ప్రద్యే చతుర్థపాదే మాంధాతృపదస్య సంయుతాసంయుత ప్రాసత్వేన ఋకారాంతత్వమేవ. న స రేఫత్వమితి జ్ఞేయమ్. పితాపుత్త్రా విత్యత్రాపి రేఫే పిత్రపుత్త్రులు ఇత్యపి రూపం సమంజస మేవ" (అహో. ౩౨౮-౩౨౯ పు.)

ఈకవిశిరోభూషణచర్చయందుఁ గొన్ని విమర్శనీయాంశములు గలవు. "ఆనఙ్ ఋతో ద్వన్ద్వే ఇతిసూత్రే ఉత్తరపదేన పూర్వపదం నాక్షిప్యతే ఇతి మధ్యమపదస్యా

విస్తర. IV ౨౮౬ వివ:—పుత్రశబ్ద మేకతకారకమును సాధువగుటచేత "మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహపుత్రిఁ దలఁతు" అనుచో ప్రాసము నిర్బాధము. "పుత్త్ర (త్రి) పు. పుత్ త్రాయతే (పుత్+త్రై+క) 'పున్నామ్నో నరకా ద్యస్మా । త్పితరం త్రాయతే సుతః.........పూ+క్త్ర - హ్రస్వశ్చ........" (శబ్దస్తో.) "పుత్త్ర. (త్ర) పు.........పునాతి పిత్రాదీనితి. (పూ+క్త్ర) 'పువోహ్రస్వశ్చ' (ఉణాది. ౪ అ. ౧౬౪.) ఇతిక్త్రః. ధాతోః హ్రస్వత్వంచ." (శబ్దకల్పద్రుమకోశము.)

నజ్" అను నిందలి పంక్తులనుబట్టి యహోబలపతి 'హోతాచ+పోతాచ+నేష్టాచ+ఉద్గాతాచ' అనెడి బహుపదద్వంద్వవిగ్రహము నాశ్రయించె ననుట స్పష్టము. కానట్టియెడల 'హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః' అనుసమాసరూపమే సిద్ధించును గాని యీ క్రింద వివరింపఁబోవు ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్విపద ద్వంద్వవిగ్రహమందు సిద్ధింపవలసిన 'హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః' అను సమాసరూపము సిద్ధింపనేరదు. కానఁ బైని కవిశిరోభూషణపంక్తులు ప్రామాదికములని తోఁచుచున్నది.

పాణినీయులమతమున నానఙ్జు బహుపదద్వంద్వమున మొదటిపదములకు రాకుండుటయు మూఁడవపదమునకు మాత్రము వచ్చుటయు (హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః) బయినుదాహరించిన కౌముదీ బాలమనోరమా గ్రంథములనుబట్టి విశదమగుచున్నను ద్వంద్వద్వయగర్భ ద్విపద ద్వంద్వ విగ్రహక స్థలమున సమాసములోని మూఁడుపదములకును నట్టి యానఙ్జువచ్చుట సమ్మతమయియున్నది. "ఆనేకోక్తేః హోతృపోతృనేష్టోద్గాతారః. ద్వయో ర్ద్వయో ర్ద్వన్ద్వం కృత్వా పునర్ద్వన్ద్వేతు హోతాపోతానేష్టోద్గాతారః" (సి.కౌ. "చార్థే ద్వన్ద్వః (౨-౨-౨౯)" అను ౯౦౧ సూత్రపు వివరణము.) దీని బాలమనోరమా వ్యాఖ్య:— "అనేకోక్తే రితి...... హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ ఉద్గాతాచ ఇతివిగ్రహే బహూనామపి ద్వన్ద్వార్థ మనేక గ్రహణ మితిభావః. అనఙృతో ద్వన్ద్వే ఇతి నేష్టృశబ్దస్యైవ ఉత్తరపదపరకత్వాత్ 'ఆనఙ్; నతు హోతృపోతృశబ్దయోరపి, ఉత్తరపదస్య మధ్యమపద వ్యవహితత్వేన హోతృపోతృశబ్దయో రుత్తరపదపరకత్వాభావాత్. ననుతర్హి హోతా పోతానేష్టోద్గాతారః ఇతి కథ మిత్యత ఆహ, ద్వయోరితి:—హోతాచ పోతాచేతి ద్వయో ర్ద్వన్ద్వః. హోతృశబ్దస్యానఙ్. తతశ్చ నేష్టాచ ఉద్గాతాచేతి ద్వయో ర్ద్వన్ద్వః. నేష్టృశబ్దస్య ఆనఙ్, తతః హోతాపోతారౌచ నేష్టోద్గాతారౌచేతి ద్వన్ద్వద్వయగర్భో ద్వన్ద్వః. తత్ర నేష్టోద్గాతృశబ్దే ఉత్తరపదే హోతాపోతృశబ్దస్య ఆనజిత్యర్థః. ఆనజి ఙకార ఇత్. ఙిత్త్వా దన్తాదేశః. అకార ఉచ్చారణార్థః. అన్తర్వర్తినీం విభక్తి మాశ్రిత్య పదత్వా న్నస్య లోపః" (బాలమ. సి.కౌ.౯౦౧ సూ). (విస్తర V.)

విస్తర V ౨౮౬ విమః—పయిసందర్భమునుబట్టి బహుపదద్వంద్వ సమాస మధ్యమున నొక్క ఋదంతపద మున్నను నట్టి ఋకారమునకు రేఫాదేశ మగు ననుచుఁ గవిసంశయవిచ్ఛేదమున నడిదము సూరకవి వ్రాయుట మిక్కిలి పొరపాటగుటకు సందియము లేదు. ఇట్టి యపమార్గమునే గుప్తార్థప్రకాశికా కర్తయు ననుసరించెను - ఇందలి ప్రమాదముల నిటఁ జూపుచున్నాను.

తే.గీ. ధర ఋకారాంత శబ్దంబు ద్వంద్వమైన। రేఫమగుచుఁ బ్రవర్తిల్లు దృఢముగాను। పత్త్రివరవాయవాగ్విధూనేత్రముఖసు। రాభినందితపాదాబ్జ యన్నయట్లు.

(పస్త్రి)నరహాయః = గరుడవాహనః+వాగ్వధూవేతా (తృ = బ్రహ్మ). ప్రయోగము-ఆదిపర్వము. నన్నయభట్టు. ఉ. క్షత్త్రియవంశ్యులై ధరణిఁ గావఁగఁ బుట్టినవారు బ్రాహ్మణ। క్షత్త్రియవైశ్యశూద్రు లనఁగా నుతికెక్కిన నాలుగుజాతులన్ స్వచా। రిత్రము దప్పకుండఁగఁ బరీక్షితు గాచినయట్లు రాముమాం। ధాత్రరఘుక్షితీశులు ముదంబునఁ గాచిరె యేయుగంబులన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౭౭) (కవిసం ౧ తరం-౧౩౨-౧౩౩ ప.). ఇట్లీతఁ డీరేఫాదేశమును నిత్యముగా విధించెను. ఈపక్షమునఁ బైకల్ప తరువులో నుదాహరింపఁబడిన ప్రయోగములెల్లఁ బ్రతిఘటించుచున్నవి. పైనన్నయ ప్రయోగ మహాబల పండితుఁడు వ్రాసినట్లు సంయుతాసంయుత ప్రాసముచే సమర్థిత మగుచుఁడఁగా నట్టి యలక్ష్యమును మూలముగాఁగొని పై నన్నయాది ప్రయోగ ములకును నన్నయాథర్వణ వచనములకును విలక్షణముగా సూరకవి యిట్లు లక్షణ సృష్టి చేయుట కేవలము పొరపాటు (చూడు. ౧౯౨౦ క్రీ. శ. రౌద్రిసంవత్సర జ్యేష్ఠాషాఢమాస సాహిత్యపరిషత్పత్రికలోని నారచించిన "ఆంధ్రచ్ఛందస్సు" అను వ్యాసము).

ఇట్టిసూరకవి యపసిద్ధాంతమును రాద్ధాంతీకరించుచు బాలవ్యాకరణగుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యీక్రిందిరీతి నసంగతముగ వ్రాసెను. క్షత్త్రవంశ్యులై యను పద్యమునందలి ప్రాసములో 'త్త్రి' అనునది ద్విత కారకమను నిశ్చయముతో గుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త యీక్రిందిరీతి నందు సంయుతా సంయుతప్రాస మనుట సరికాదని చర్చించెను. "ఆ-వె. క్రింద జడ్డలును బిఱుంద బిందువులును। నూఁది ప్రాసములకు నుండెనేని। హ్రస్వ మొకటి నిడుదయక్కరం బొక్కటి। వాని మొదల నిలుపవచ్చు నెందు. (అప్పక. 3 ఆ. ౨౪౮) అను లక్షణపద్యము ననుసరించి.........క్షత్త్రియ ఇత్యాదులందు హ్రస్వపూర్వకమైన సంయుక్త తకార ప్రాసంబునకు 'మాంధాతృ'అను నాల్గవపాదమందు సంయుక్తము కాని కేవల తకారప్రాసంబు దీర్ఘపూర్వకంబై ప్రతి భటంబుగా నెట్లు లుండఁజాలును?........" (బా.గు.ప్ర.ప్రకీర్ణ.౪౯ ౭ పు. ద్వి. ము.) ఈ గుప్తార్థప్రకాశికాచర్చ కేవలము నవిమర్శమూలకము. ప్రాసపూర్వాక్షర మొకయెడ గురువైనచోఁ దక్కినపాదంబులందును గురువే కావలయుననియు నొక యెడ లఘువైనచోఁ దక్కినచోట్లను లఘువే కావలయు ననియును సిద్ధాంతము. ఈసిద్ధాంతపువివరణమె పైనివ్రాసిన "క్రింద జడ్డలు" అను పద్యము. క. గురులఘు వులలో నెయ్యది। మురహార తొలిచరణమునకు మొదల నిలుచు ని। ద్ధర నావైనిడు ప్రాసా। క్షరముల పూర్వమున నదియ కదియింప నగున్। (అప్పక - 3 ఆ. ౨౮౨ ప.) దీని మూలమె యనఁదగు ననంతుని లక్షణము. క.ఆదిని గురులఘువులలో। నేది నిలిచె

నదియె మొదల నిడి పాదములు । త్పాదింపవలయు సుపజా । త్యాదుల మిశ్రములు దక్క సంబుజనాభా (ఛందోద. ౧ ఆ. ౩౦). ఇట్లగుటచేత "క్షత్త్రియవంశ్యులై... ......" అను నన్నయపద్యము సంయుతాసంయుత ప్రాసమునకు లక్ష్యమనుటలో విరోధమేమియు లేదు. కావుననే యీనన్నయపద్యమునఁ బ్రాసభంగము లేకుండు టకై "మాంధాత్రరఘుక్షితీశులు" అను రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి క్షత్త్రియ శబ్దము ద్విత కారకమగుటచేఁ బ్రాసములందు ద్విత్వావృత్త్యనావశ్యకతా సిద్ధాంత మును నెలకొల్పక తీరదనెడి సుప్రార్థప్రకాశికా వాదమునకుఁ బ్రసక్తి లేకున్నది. (బా. సు. ప్ర. ప్రకీర్ణ. ౪౯౭ పు. ద్వి. ము.) "క్షతం నాశం శత్రూణాం రాతి దదా తీతి క్షత్రమ్ = (శత్రులకు నాశమును గలిగించువాఁడు.) క్షత్ + రా + క = క్షత్ర" అను ప్రక్రియఁ జొప్పున నేకతకారక క్షత్రశబ్దమును సాధింపనగును. (రా = దానే - గ్రహణేచ - అదాది...శబ్దస్తో). సర్వశబ్దసంబోధినీ శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో క్షత్రశబ్ద మేకతకారకముగానె చూపఁబడి. ది అట్లయినను క్షత్రశబ్దము ద్వితకారక మని ప్రామాణికులు తలంచుచున్నారు. 'క్షత్-పు. (క్షణ క్విప్. క్షత్) తత త్రాయతే (క్షత్ + త్రై + క) క్షత్త్రః. క్షతాత్కిల త్రాయత ఇత్యుదగ్రః। క్షత్త్రస్య శబ్దో భువ నేషు రూఢః-ఇతిరఘుః" (శబ్దస్తో). ఇట్లు క్షత్త్రశబ్దము ద్వితకారకమై యున్న పక్షము నందును హలంతరసంయుక్తమగు ద్విత్వమునందలి యొకహల్లు లోపించు ననెడి (౧౯౫ I విష.) పద్ధతిచొప్పున 'క్షత్ర' అను నేకతకారకరూపము సాధువగుచున్నది. మఱియు ద్వంద్వసమాసఘటితముకాని మాంధాతృశబ్దము సయితము 'క్షత్రియ' శబ్దపుప్రాసమున నీక్రిందిరీతిని గవిప్రయోగదృష్టమగుచుండుటచేత క్షత్త్రియశబ్ద మే కతకారమగుటయుఁ గవిసమ్మతమే యని నిశ్చితమగుచున్నది. సుప్రార్థప్రకాశికాసిద్ధాం తమును నున్మూలితమగుచున్నది. క. క్షత్త్రియధర్మంబున మాం। ధాతృఁడు రాజ్యంబు నీతిఁ దగఁ బాలించెన్ । (నందిసింగన బలరామ విజయములోని దని లక్షణ చూడామణియను నామాంతరము గల రంగరాట్ఛందమునఁ దృతీయాంకమున సంయుతా సంయుతప్రాససందర్భములో నుదాహరింపఁబడినది).

సుప్రార్థప్రకాశికాకర్త సమాసపరిచ్ఛేదమునందలి ప్రకృతసూత్రమునకు వ్యాఖ్య చేయునప్పటికి "క్షత్త్రియవంశ్యులై యనుభారతాదిపర్వపద్యపుఁ జతుర్థచరణమున 'మాంధాతృ' 'మాంధాత్ర' అను రెండుపాఠములు నుండవచ్చునను తలంపుతో నుండి యేవేవో యశాస్త్రీయవిషయములను (౨౫౧. ౨౫౨. ద్వి. ము.) వ్రాసెను. తర్వాత గ్రంథాంతమునఁ (౪౯౭. ౪౯౮. పు. ద్వి. ము.) బయిరీతి నడిదమసూర కవిగారి "యుడిదంబే బెడిదంబనుచు" నట్టి యపమార్గము ననుసరించి వ్రాసెను.

సమాసపరిచ్ఛేదమున నింకను ననేకములగు నశాస్త్రీయ ప్రసంగములు చేసెను. "ద్వన్ద్వే హై ర్వాణికే దీర్ఘా త్పరతోఽపి వికల్పశః" అనెడి యొక నిర్మూల నిరాధార కారికనాశ్రయించి "దీర్ఘంబంతమునాతే నచ్చు ఋకారంబునకు రేఫాదేశంబుకలుగునని చెప్పుటచేత 'మాత్రపితృబుద్ధి సంభోధి పుత్రీం గొలుతు' ఇత్యాదికవిప్రయోగంబులు సాధువులయ్యె. హ్రస్వంబునకుఁ దరువాతవచ్చు ఋకారంబునకు నీసూత్రంబుచే రేఫాదేశంబుగలుగదు. అందున 'పితాపుత్రులు' అన్న యానజాదేశయుక్తరూపంబే సాధువగునుగాని "పిత్రపుత్రులు' అని రేఫాదేశసంయుక్తరూపంబు శాస్త్రీయంబు కాదు........కావుననే యాక్రిందిపద్యంబునఁ బితృశబ్దంబు రేఫాదేశాంతము కాలేదు. క. నాయకుల 'బితృపితామహానామంబుల......" (౨౭౧ పుట, బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము.) అని యిట్లెన్నెన్నో యశాస్త్రీయప్రసంగములను నన్నయాథర్వణులకు సమ్మతములు కానివానిని బ్రసంగించెను. దీర్ఘము తర్వాత నున్నచో—'మాత్ర పితామహులు'—అనునదిసమ్మతము ఋకారాంతపదపరకము కాకున్నను సాధువేయని కదా యీయన యభిప్రాయము.సందియమేల? "శాస్త్రంబునమాంధాతృ రఘుక్షితీశుల అన్నద్వంద్వంబులో రఘుక్షితీశశబ్దంబు సమాసచరమావయవంబు (కడపటిపదంబు) కాన దానికిఁ బూర్వంబునందున్న మాంధాతృశబ్దంబునకు రేఫాదేశంబు రావచ్చును........" అని కంఠోక్తముగనే వ్రాసిరి. (౨౭౨ పుట. బా. గు. ప్ర. ద్వి ము.) ఇట్టి వింకను నిట ననేకములగు నన్నయాథర్వణ సూత్ర విరుద్ధవిషయములు పెక్కు గలవు. విస్తరభీతిని జూపలేదు.

బా-సా-వే-వ్యాఖ్య (౧౯౩౭ క్రీ. శ. ముద్రితమైనది.) లో ౧౯౨౦ సంవత్సరపు (క్రీ-శ) రౌద్రిసంవత్సర జ్యేష్ఠాషాఢమాస పరిషత్పత్రికలోఁ బ్రచురితమగు నా రచించిన "ఆంధ్రచ్ఛందస్సు" అనువ్యాసము ననుసరించి యీసందర్భము వ్రాయఁబడుటచే "కాన సిద్ధద్వంద్వమునం దానజాదేశమున కవకాశము తోఁచెడి స్థలములందలి ఋకారమునకు రేఫము వికల్పముగ నగునని సూత్రార్థము" (బా. సా. వే. 3%3 పు.) అని యిట్లుగ నథర్వణసిద్ధాంతానుకూలముగ వ్రాయబడినను వ్యాఖ్యాత కానజ్ఞు వచ్చెడిస్థలము సరిగ బోధపడమింజేసి కావలయును కొన్ని యశాస్త్రీయ ప్రసంగములను వ్రాయఁబడెను. "బహుపదద్వంద్వమునను పూర్వపూర్వములగు ఋకారములకే రేఫంబగును........" (బా. సా. వే. 3%3. పు.) అని వ్రాయఁబడెను. బహుపదద్వంద్వంబునఁ బూర్వపూర్వముల ఋకారమునకు రేఫాదేశముగాని యానజ్ఞుగాని రాదనుట యీపటుకు విశదీకరింపఁబడెను. ఈతఁడు గస్తార్థప్రకాశికను విమర్శించుచు నీక్రిందరీతిని వ్రాసెను. "ముతియుఁ

ఇంక నీవిషయమునఁ బ్రయోగవిమర్శము చేయవలసియున్నది. క...... నిజ మా । తా పితృ పక్ష ప్రబల భ । యాపహుఁ డాస్తీకుఁడు......(ఆది. ౨ఆ. ౧౬౨.) క......మాతాపితృ భా । వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన......(శాంతి. ౩ ౮౩౩.) పయి పాణినీయసిద్ధాంతముచొప్పునఁ బయి ప్రయోగముల నొకరీతిని సమర్థించుకొననగును. తే-గీ. మాతృపితృహీన యైనను భ్రాతృరహిత । భావ మొందిన... (ఆను. ౨ ఆ. ౨౨౭.) ఇందుఁ బయిపద్ధతిచొప్పున "మాతాపితృహీన" అనినచో ఛందోభంగమగునుగాన "గీ. మాత్రపితృహీన యైనను భ్రాతృరహిత" అని యిట్లు రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమూలమున సాధుత్వమును గల్పించుకొన నగును. ఈరీతినే యీక్రిందివానిని సమర్థించుకొనవచ్చును. తే-గీ. మాతృపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత స । హస్రకంబులు........(శాంతి. ౧ ఆ. ౨౧౮.) ఇందును "మాత్రపితృదారపుత్రక భ్రాతృశత" అను పాఠము నంగీకరించి పయిరీతిని సమర్థించుకొనవచ్చును. క. మృతుఁడయ్యెను భ్రాతృపుత్రమిత్రయుతముగన్. (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧౩౭.) ఋకారాంతమునకు ఋదంతము పరమైనను ఋత్రశబ్దము పరమైనను ఆనజ్జుగాని రేఫాదేశముగాని రావచ్చునుగాన నిట్టియెడలనయితము "భ్రాత్రపుత్ర" అనురీతిని రేఫాదేశపాఠము నంగీకరించి సమర్థింపనగును. పయిదానిలోఁ గొన్ని ఋదంతసర్వావయవ ద్వంద్వములు కాకున్నను మొదటి రెండిటికిని వేఱుగ నొక ద్వంద్వమును దక్కినవానికి వేఱుగ మఱొక ద్వంద్వమును సంగీకరించి యట్టి ద్వంద్వద్వయమునకును మరల ద్వంద్వమును ఘటించుటలోఁ బయిపాణినీయపద్ధతిచొప్పున విరోధము కల్గనేరదు. ఈరీతిని మొదటి

బైసందర్భముంబట్టి గడపటిపదమునకు ముందున్న ఋకారాంతసంబంధమైన ఋకారమునకే యీరేఫాదేశమనియు, దీర్ఘాకారాంతములుగా నుదాహరించిన ప్రయోగములెల్ల రేఫాదేశాభావపక్షమున సంస్కృతవ్యాకృతి సిద్ధమగు నానజాదేశముచే నైనవనియు నిరూపింపశక్యమగుచుండ........" (బా. సా. వే. ౩౯౮ పు.) ఈవ్రాఁత తాను విమర్శించుచున్న గుప్తార్థప్రకాశికవాదము నవగాహనముచేసికొని వ్రాసినట్లు తోఁచదు. గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహరించిన "మాతృపితృగురులు" మున్నగుచోటులందు రేఫాదేశము సయితము రాదని కదా యాతఁ డుదాహరించెను. ఇట్టిస్థలములకుఁ దానేమియు సమాధానము వ్రాయలేదే. "దీర్ఘాకారాంతములుగా నుదాహరించిన ప్రయోగములు" అని వ్రాసెను. అట్టిప్రయోగము నొక్కటినేని గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యుదాహరింపనే లేదు.

ఋదంత సర్వావయవద్వంద్వము తర్వాత నెట్టివానితో నెట్టిసమాసమునందినను క్షతిలేదుగదా.

ఇంక నీక్రిందిప్రయోగములు పయిరీతిగ సంశయము కుదురుపడకున్నవి. క.....నె । మ్మది నట్లుగఁ దలఁపఁగవల । వదె పితృపుత్రాది బంధువర్గమునధిపా. (శాంతి. ౪ ఆ. ౧౦.) సీ. పితృమాతృహీనవై యతినైచ్యవృత్తి నే, నెబ్భంగి (కాశీ. ౫ ఆ. ౩౧౧ ప.) వీనిలో మొదటిపద్యమున 'పిత్రపుత్రాది' అనియు రెండవపద్యమున "పిత్రమాతృహీనవై' అనియు సవరించినచో ఛందోభంగము వాటిల్లును, కాన నివి యానజ్జురాఁదగిన స్థలములు గావని కవిబ్రహ్మ కవిసార్వభౌములు తలంచి రనకతీరదు. లేదా యీరెండు ప్రయోగములను నీక్రిందిరీతిని బాణినీయపద్ధతిని కుదురుపాటు చేయవచ్చునేమో? "ధర్మధర్మిణో రభేదః" అను చోప్పున "మాతుః పితుశ్చ హైనస్యం యస్యా స్సా" అను త్రిపదబహువ్రీహియందు "ద్వంద్వ తత్పురుషయో రుత్తరపదే నిత్య సమాసవచనమ్" అను (సి. కౌ. తద్ధితార్థో త్తరపద సమాహారేచ (౨-౧-౫౧.) అను ౭౨౮ సూత్రముక్రింద) వార్తికముచొప్పున మాతృపితృశబ్దములకు నిత్యమగు ద్వంద్వసమాససంజ్ఞ (మహా విభాష కపవాద) [illegible] సుత్తరపదపరకత్వాభావమున "ఆనజ్జు రానేరదు, కావున రేఫాదేశమును రాదు. ఇట్లె ఆనజ్ ఋతో ద్వన్ద్వే" అను సూత్రమునఁ బుత్రశబ్దపరకత్వ ముపదే [illegible] గాన పుత్రశబ్దము [illegible] నగ్రాయిం మాటచేత నట్టివిధి లక్ష్యానుసారముగ వర్తించునే కాని నాన్వ త్రమును కానేర దనెడి [illegible] పద్ధతిచొప్పున నసిత్యమగుటం జేసి "పితృపుత్రాదిబంధువర్గము" అనుచోట "ఆనజ్జు" రాకున్న రాకపోవచ్చును, కాన రేఫాదేశము నట్టిదేయనవచ్చును. అనియీరీతిని సమర్థింపనగుననియు నాలోచింపనగును.

లేదా! యిట్టిమార్గములం దరుచిచేతనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నీయానజా దేశవిషయక పాణినీయ వ్యాఖ్యాతల మార్గములను శ్రీరామగంగాధర తర్క వాగీశ భట్టాచార్యుఁడును నంగీకరింపలేదు. "హోతాచ పోతాచ నేష్టాచ హోతృ పోతృ నేష్టారః. ఇత్యత్ర నస్యాత్. నే (సమాసే) సర్వాది దమ్ (ద = పద) ఆదిదమ్. సర్వాన్తద ముత్తరద మితి పూర్వాచార్యవ్యవస్థితమ్. అతః పోతృశబ్దేన వ్యవహిత త్వాత్. హోతృ పోతృ నేష్టారశ్చ ఉద్గాతాచ తే హోతృ పోతృ నేష్టోద్గాతారః ఇత్యత్రతు స్యాదేవ. సమస్తా సమస్త యో ర్ద్వయోః పునశ్చ ఇతి పూర్వోత్తర వ్యవ స్థాయా అవిరుద్ధత్వాత్" (ముగ్ధ సమాస. ౩౨౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఈపక్షమున "ఋకారాన్తద్వన్ద్వే పూర్వపదసంబన్ధియో ఋకారః........" అను నవహోభల

పండితవ్యాఖ్య చొప్పున ఋదంతోత్తరపద పరకత్వమున సమాస పూర్వపదీభూత ఋదంతశబ్దమునకే యానజాదేశము వచ్చునని యంగీకరింప నగుటచేత "మాతృపితృభావనే" త్యాది సమాస స్థలములందు మాతృశబ్దమే పూర్వపదమును భావనాశబ్దమే యుత్తరపదమును నగుటచేత నట్టియెడల నానజాదేశము రానేరదని సమాస పూర్వపదోత్తరపద వ్యవస్థచొప్పునఁ జెప్పవలసి యున్నది. 'మాతాపితరౌ - పితాపుత్రౌ' మున్నగు ద్విపదద్వంద్వములందు మాత్రమే యానజాదేశము వచ్చుననియు నట్టిద్వంద్వము సమాసాంతర ప్రవిష్టమగునపు డానజాదేశము రానేరదనియు నీమతమున నేర్పడుచున్నది. ఈపక్షమునఁ బైనుదాహరించిన నన్నయ తిక్కన ప్రయోగములలో "నిజమాతాపితృపక్ష ప్రబలభ। యా పహుఁడు..." (ఆది. ౨ ఆ. ౧౬౨.) "క.....మాతాపితృ భా। వన నతఁడు వారిఁ బ్రోచిన..." (శాంతి. 3 ఆ. ౪33 ప.) అను చోటులం దానజ్జున కెట్లు ప్రసక్తియని శంకింప రాదు. ఆప్రయోగములలో నానజ్జు రాలేదనియు, పచటి 'మాతా' శబ్దమాకారాంత స్త్రీలింగమనియు నీపక్షమున నెన్నఁదగును. "మాతా-స్త్రీ. (మా+అతచ్) జనన్యామ్, విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతా మితిదుర్గాస్తవః" (శబ్దస్తో), "మాతా - ఆ - స్త్రీ, జననీ, యథా - విశ్వేశ్వరీం విశ్వమాతాం। చణ్డికాం ప్రణమామ్యహమితి శివరహస్యే దుర్గాస్తవదర్శనాత్" (సర్వశబ్దసంబోధిని.) ఇట్లె యహోబలపండితీయోదాహృతమగు 'మాతాపితృబుద్ధి సీత మదిలోనెంతున్' అను ప్రయోగమునందును నాకారాంత స్త్రీలింగ మాతాశబ్దమె ప్రయుక్తమయ్యెనని గ్రహింపనగును. ఇట్లే యందలి "మాత్రపితృబుద్ధి వైదేహపుత్త్రిఁ దలంతు" అనుచోట సమతము "మాతృపితృబుద్ధి" అను పాఠము నంగీకరించి సంయుతాసంయుత ప్రాసమున సమర్థించికొననగును.

ద్వంద్వేతు స్త్రీవదిత్యాది:—ద్వంద్వేతు = వర్ణనిర్దేశవిషయమున, వర్ణములను బదములుగ నంగీకరించి ద్వంద్వసమాసము చేయునపుడు, స్త్రీవత్ - ఇష్టంస్యాత్ = ద్వంద్వసమాసాంతవర్ణము స్త్రీసమరూపముతో నిల్చుటయు సమ్మతమగును. అక్షరము లమహత్తులుగాన మువర్ణకాంతములు కావలసియున్నను స్త్రీసమరూపముతోఁ బ్రయోగింపఁబడుటయు తలఁచని తాత్పర్యము. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు - మునాపిచ రూపమ్ = మువర్ణకము తోడిరూపమును గన్పట్టును. ఉదా:—చజలు = చకార జకారములు = చాయును జాయును = చజములు. మొ. దీర్ఘః స్యాద్వర్ణనిర్దేశ ఇత్యాదికారికల పరిశిష్టము. (౨౯ I విష.) ప్రయోగములు:—క.ధర జఝలను నీరెండ। తురములు........। మరఱలవములను వేన। తురములు........

(కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౭౨ ప.) క. పోలంగ పుఫుబుభులకు మా। పోలికవడి. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౭౩ ప.) క. అ ఆ ఐ ఔలకు మతి । ఇ ఈ లు ఋకారసహిత మె ఏలకు నౌ । ఉ ఊల్ దమలో నొడఁబడి । ఒ ఓ లకు పశ్చగున్ నయోన్నచరితా. (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౬౩ ప.) క. వలశినచో ళశముల్లు డళ । ములు మతి ఋక్రాంప వర్ణములు ప్రాసములై ।......... (కవిజ. సంజ్ఞాధి. ౯౦ ప.) (ఇట్లు గణపగము లైన యక్షరముల ద్వంద్వమునందును స్త్రీసమరూపములు మువర్ణాంతరూప ములును బ్రయోగదృష్టము లగుచున్నవి. ఉ. భానుసమాన విన్ భరనభారలగం బులఁ గూడి.........(కవిజ. వృత్తాధి. ౧౦౨ ప.) చ.........నజభజాజలు రేఫముఁ గూర్చి సత్కవుల్. (అప్పక. ౪ ఆ. ౨౪౬.) పంచచామరము. కనద్యశా. జరంబుతో జకారమున్ రజంబులున్ । జనన్ గకారయుక్తి బంచచామరంబగున్. (కవిజ. వృత్తాధి. ౮౨ ప.) 'ఆ-ఐ-ఔలకు' మున్నగు ద్వంద్వములలోని, విసంధులు. 'అ-ఆలు' మున్నగుచోటులందలి పూర్వాక్షరగౌరవములు మున్నగునవి కేవలము వింతప్రయోగములు.

అన్యత్రాపీత్యాదిః—అన్యత్రాపి = సమాహార ద్విగుసమాసేతరమగు సమా హారద్వంద్వసమాసమందును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఏకవచనము, భవేత్ = అగును. సమాహారద్వంద్వమున సంస్కృతపద్ధతి ననుసరించి ప్రాణితూర్యసేనాం గాదుల కేకవచన మెట్లును నగును. అదిగాక యితరస్థలములందును సమాహారద్వం ద్వము న నేకత్వమగును. "అన్యత్రాపి క్వచి ద్భవే దిత్య నేన కాలు సేయి ఇత్యాదా వేకత్వ మితి జ్ఞేయమ్. వస్తుతస్తు ప్రాణ్యంగత్వే నైవా త్రైకత్వం సిద్ధమ్. (ఆంధ్ర VIII విష.) సూత్రార మ్భేణతు 'తన కూడు సీరకై కాంచన మడిగి' (శాంతి. 3 ఆ. ౧౬౪) ఇత్యాదయ స్తిక్కయజ్వాది కవిప్రయోగా స్సాధవః." (అహో. ౪3౨ పుట.) సంస్కృత సమాహారద్వంద్వపద్ధతులు ఆంధ్ర VIII విషయమున వివరింపఁబడెను. కాని యవి సాకల్యముగఁ దెనుఁగున నంగీకరింపఁబడలేదు. సంస్కృతమున ప్రాణ్యంగాదుల సమాహారద్వంద్వస్థలములం దితరేతరయోగ ద్వంద్వము వర్తి ల్లదు. తెలుఁగున నట్లుకాదు. "ద్వంద్వం బప్రాణివాచక, కృదంత శబ్ద ఘటితం బేకవచనాంతంబు నగు. ఉదా:—కూడు గుడ్డ. కూరగాయ (జై. ౪ ఆ.) దరిదాపు (భోజ. ౨ ఆ.) రేవగలు. (రామా. ౨ ఆ.) తాఁకుందగులు. (హరి. ఉ. ౫ ఆ.) ను శబ్దంబుచే కూరగాయ లిత్యాదులు బహువచనాంతంబులును నగునని యెఱుంగవలయు" (ప్రౌఢ. సమా. 30 సూ.). ప్రయోగములు సీ. కూడు గూరలు ధౌరళాళ్ళి.........(శాంతి. 3 ఆ. ౧౭౭.) ".........ఉ.........కూర

గాయలుం। గోయుచు..... (వన్ని. కు. సం. ౬ ఆ. ౬౬౩ ప.)" (సూ. రా. ని.) సీ.........ఆ-వె.........కూరగా।యలును వంటకట్టియలును గడ్డి।......... (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯3 ప.) గీ. కూరగాయ కట్టియ విల్చి కొనఁగవలసి. (హరి. పూ. ౬ ఆ. ౫ ప. సూ. రా. ని. కూరశబ్దమునొద్ద) "కాలుసే చూడుతతియందుఁ గదలవలయు" (కాశీఖండము. గా౯.౨౭౨ పుట.)" కాలుసేయి ఇద్యాద్యావేకత్వమ్." (అహో. ర3౨.) కాలు+చేయి = కాలుసేతులు. (బా. సంధి. ౧౫ సూ.) సీ. అడవులఁ గొండలఁ బడి యాలుబిడ్డ పఁ ట్టెయుఁగని వైరి ధాత్రీశులందు. (నిర్వ. ౧ ఆ. 32 ప.) ఆ-వె. ఆలుబిడ్డ లేని యట్టి త్రిమ్మరియగు. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯.) పయిని జూపిన ప్రయోగములనుబట్టి ప్రాణ్యంగాదులకే సమాహారద్వంద్వ మనెడి సంస్కృతవ్యాకరణ నియమమును తెలుఁగున లేదని విశదమగుచున్నది. "గీ. అత్త మామ నాఁగ నాలు మగండనఁ। గొడుకుగోడలనఁగఁ గొలుసుచేసు (కొలుసు = నాకిలుడు. చేసు=కిలుడు.) నాఁగ రేయి పగలు నాఁగ నిట్టి సమాస। ములుసు గలుగుఁ గవులు దెలియవలయు". (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧ర౧ ప.) ఆ-వె. తల్లిదండ్రు లన్నదమ్ములు గూడ్గూర। లెలమి నాలుబిడ్డ లెద్దుబండ్లు। బంటుజేడు లాటపాటలు సుభయప్ర। ధానమునకు నివి యుదాహరణలు. (ఆ. భూ. ౧౧2 ప.)

ఆచ్ఛికశబ్దంబుతోడ స్త్రీసమంబు ప్రాయికంబుగా ద్వంద్వంబగు. 2.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౭౬ I విషయము. అన్నదమ్ములు - తల్లిదండ్రులు - ఊరువల్లెలు - ఆలుమగలు. మగఁడును+బిడ్డలును, పల్లమును+గల్లెమును, ఇత్యాదులు సమసింపవని యీ నియమంబున నెఱుంగునది.

సంజీవని. ౨౭౬ I విష:—'ఆచ్ఛికంబుతోడ' అను తృతీయాంతప్రయోగమునంజేసి ద్వంద్వమున నుత్తరపద మాచ్ఛికమాత్రమయినం. జాలుననియు 'స్త్రీసమంబు' అను ప్రథమాంతప్రయోగమునంజేసి ద్వంద్వమున మొదటిపదము స్త్రీసమమగు నాచ్ఛికమే కావలయుననియు స్పష్టపడుచున్నది. ఇట్టి లక్షణములుగల యాచ్ఛికద్వంద్వసమాసకమును సిద్ధద్వంద్వసమాసము సర్వము సాధువులనియుఁ దద్భిన్నములు సాధువులుకావనియుఁ దాత్పర్యము. ఈవిషయమునె "మగఁడును+బిడ్డలును" అనురీతి పుంలింగసమపూర్వపదకస్థలములును, 'పల్లము+కల్లెము' అనురీతి నపుంసకసమస్థలములును ద్వంద్వసమాసయోగ్యములుకావని సూరి వివరించెను. దీనినిబట్టి మిశ్రద్వంద్వసమాసములును సాధ్యసాంస్కృతిక ద్వంద్వములును

సాధువులు కానేరవని విశదమగుచున్నది. "స్త్రీసమములయిన తత్సమములు తత్సమములతోఁగలసి యొక్కొకచో ద్వంద్వములగును. ఉదా:—కర్త కర్మ క్రియలు. మొ........" (ఆం. భా. అ. సమా. ౭౨ సూ.) అను ననుశాసన సూత్రోదాహరణములు సాధువులుకానేరవు. 'కర్త కర్మ క్రియలు' అనునది వ్యావహారిక రూపమేకాని కవిప్రయుక్తముకాదు. ఇట్టి లక్ష్యలక్షణములకుఁ బ్రామాణికకవిప్రయోగముగాని ప్రామాణికలాక్షణిక సూత్రముగాని యాధారములేమింజేసి యవి గ్రాహ్యములుకావు. తల్లిదండ్రులు మున్నగుచోట్ల సంధి - ౧౫ సూ - చొప్పున గసడదవాదేశము సరయునది. ౫౦౦ బాలవ్యాకరణనియమములకు లొంగని కొన్నివిధములగు ద్వంద్వసమాసములు కవిప్రయోగదృష్టములు త్రిలింగ లక్షణశేషమునఁ జూపఁబడినవి. "ఒకానొకచో ద్వంద్వంబునం బూర్వపదంబు క్లీబసమంబగు. అగుచో నా మువర్ణకంబునకు లోపంబగు. ఉదా:—అందచందములు (కని. ౫ ఆ.) (అందము+చందము.). వెచ్చసచ్చములు (వేం. పంచ. ౧ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౭౯ సూ.) (వెచ్చము+సచ్చము = చిల్లర రొక్కమన్న)
సీ. చెల్లుసెల్లముల కీర్తింపవచ్చిన సొమ్ము మగుడ నీలేని కోమటికులాము। చే సేత విశ్వసించినవారి వెచ్చసచ్చముల బెల్లఱుచు వైజాతితొండ (పంచ. వేం. ౧ ఆ.)
(వైజాతితొండ శబ్దమునొద్ద. శ-ర.) (వైజాతితొండ = ఊసరవెల్లి - ఊసరవెల్లి వంటి వేసాలమారియని యర్థము.) ("అందచందము = విణ (అందము.) అందమైనది. మనోహరము. గీ....అందచందమగుచు। నొనరు నుచ్చైశ్శ్రవంబు నేత్రోత్సవముగ (దశా. ౨ ఆ. ౨౨౭.)" (సూ. రా. ని.) "ఒకానొకచో ద్వంద్వంబు మిశ్రంబును, అందలి పూర్వపదంబు క్లీబసమంబునుగఁ గానంబడియెడి. ఉదా:—అవసరమక్కఱలు. క. అవసరమక్కఱలం గై। దువు కర్జములందు వేఁట తోఁటలయందున్। దవులైన ప్రాఁతవెంకల। మవుటన్ (రామా. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. 33 సూ.) ఇది యనింద్యగ్రామ్యమనఁదగును. కావున దీనికిమాత్రమె సాధుత్వమెన్నునది. "కొన్నియెడల మహద్ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్యస్వరంబునకు దీర్ఘంబును జూపట్టెడు. ఉదా:—అన్నాదమ్ములు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ.) అప్పాచెల్లెండ్రు. (నిర్వ. 3 ఆ.) తల్లీదండ్రులు (భల్లా. ౪ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౨౮.) ఈప్రయోగములు కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపరాకున్నవి. క. సన్నిధిఁ బన్నగహారుఁడు। పెన్నిధిఁగని పొంగుచున్న పేదలక్రియ న। య్యన్నాదమ్ములఁ గని మా। కెన్నఁగ నేవరము లిచ్చు యిచ్చెద వానిన్. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౫ ప.) అను నీ శ్లోమునిపద్యమున "అ। య్యన్నందమ్ములఁగని" అని కవిప్రయుక్తమనుటలో

క్షతి కానరాదు. నిర్వచనోత్తర రామాయణపద్యము:—"క. విను మున్నదితియు దితియును । నన గశ్యపుభార్య లిరువు రప్పఁ జెలియ లి । ట్లనిమిషుల నసురగణముం । గనిరి........" అని తాళపత్త్రమాతృకలలో నున్నది. (విస్తర. ౭౯ I విష.) ఇట్లె భల్లాణచరిత్ర పద్యమునందును "తల్లిదండ్రియు" అని కవిప్రయుక్తమునుటలో బాధ కానరాదు.

బాలవ్యాకరణ ద్వంద్వంబునందు ఋకారంబునకు ర వర్ణంబు విభాష
వివరణము. నగు. ౨౪.
౨౦౬ II విష. మాత్రపితలు, మాతాపితలు, ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౦౬ II విష:—"ఉర్ ద్వన్ద్వే రః" అను చింతామణి సరిగ సూరిచే భాషాంతరీకరింపఁబడినది. అథర్వణాహోబలపతి సమన్వయముల జాడ (౨౦౬ విష.) యీసూత్రమందుఁ గానరాదు. కాని వారి సమన్వయముల కను కూలముగ వారిచ్చిన యుదాహృతులె సూరిచేఁ జూపఁబడినవి. అనఁగా రవర్ణాదేశ మానజాదేశ సమాన స్థానిక మన్నట్లె రవర్ణాదేశముతోను 'ఆనజా' దేశముతోను నుదాహరింపఁబడెను.

సన్నయా. క్వచిత్సమాసేన్తగస్య । శబ్ద స్యాదావపి స్థితిః. (వికృ.
౨౦౭ విష. హాలం. ౧౭ కారి. అహో. ౪౩౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౦౭ విష:—క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, సమాసే = (ద్వంద్వ) సమాసాంతనమున, అన్తగస్య = తుదినున్న శబ్దముతో నన్వయింపఁదగినట్టి శబ్దస్య = శబ్దమునకు, ఆదావపి = సమాసపూర్వపదమునందును, స్థితిః = ఉనికి యనఁగాఁ బూర్వపదముతో నైత మన్వయించుట సమ్మతమగునని తాత్పర్యము. ఈవిధి ద్వంద్వమందును విశేషణోభయపద కర్మధారయమందును నుపచరించును. ఉదా:— కాళ్ళేయి వడఁకు, తోవదమ్మి విందు, పుట్టుగ్రుంకు గట్లు - కన్న పెంచినవారు - విన్న కన్నయది. మొ. "కన్న పెంచినవారు ఇత్యత్ర అంతగస్యాపి తచ్ఛబ్దాద్దస్య పూర్వత్రాప్యన్వయః - క్వచిత్సమాసేఽన్తగస్య......ఇత్యాద్యథర్వణవచనాత్" "కన్న పెంచినవారు విన్నకన్నవారు ఇత్యాదౌ ద్వన్ద్వసమాసః" (అహో. ౪౩౫ పుట.) 'కన్న పెంచినవారు' ఇత్యాదులు విశేషణోభయపద కర్మధారయములనుట లెస్స. (౨౭౯ విష.) (౨౭౧ విష. ౨౭౧ I విష.). "ద్వంద్వంబునం బూర్వపదాంత్యావయవంబునకు లోపం బొండె నగు. ఉదా:—పుట్టుగ్రుంకు గట్లు. (య. ౫ ఆ.) తోవదమ్మి విందు. (రామా. 3 ఆ.) విన్నకన్నది. (వి. పు. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౩౨

సూ.) పుట్టుగ్రుంకుగట్లనఁగా పుట్టుగట్టు గ్రుంకుగట్టు = ఉదయాస్తాచలములని యర్థము.

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యాచిత్ర స్వభావయుక్ ।
తచ్చిత్ర తానుమన్తవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే
(వికృ. క్రియా.3౬ కారి. అహో. ౫౧3 పు.) భూయసీ
నన్నయా. దేశ్యశబ్దేషు । లోపవర్ణాగమ శ్రుతిః (వికృ. అజం.
౨౮౭ విషయము. ౯౪ కా. అహో. 3౭౨ పు.)
తత్తత్పదం పరిగ్రాహ్యం । యస్య త్సహ్యాదయే
హితమ్. (వికృ. అజం. ౯3 కారి. అహో. 3౭౧ పు.)

కల్పతరువు. ౨౮౭ విష:—ఈకారిక లీసఱకు వ్యాఖ్యాతములు. (౮౭ I విష. ౨౮౧ విషయ.)

సమాసములం దనేకవిధములగు లోపవర్ణాగమాదేశాదులు సంభవించు చుండును. అట్టివి మహాకవిప్రయోగముల మూలమునఁ దెలిసికొనవలయును. "కృత్తద్ధిత సమాసానా । మభిధానం నియామకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞానసూచకమ్" (ముగ్ధ. ౧౧౮3 సూ. వివృతి.) అని సంస్కృతవైయాకరణులు సైతము సమాసవిషయములు దిఙ్మాత్ర ప్రదర్శన యోగ్యమాత్రములె యని వచించి యున్నారు. "పృషోదరాదీని యథోపదిష్టమ్. (౬-3-౧౦౯.) పృషోదర ప్రకారాణి శిష్టై ర్యథోచ్చారితాని తథైవ సాధూని స్యుః - పృషత్ + ఉదరమ్ = పృషోదరమ్ (తలోపః)........"(సి. కౌ. సమాసాశ్ర. ౧౦3౪ సూ.) ఉదా:—నలువది - ఆఱువది - ఇరువది - ఎనుబది - డెబ్బది - 'అలవడు' మున్నగు శబ్దపల్లవములందలి కార్యములును నిట్టివె - అలవు+పడు = అలవడు - వెలుపల+పడు = వెలువడు - తలఁపు+పోయు = తలపోయు - తెల్లవాఱు - మొ. కవ్వడి - (కవ+వడి) = రెండుచేతులందును వడిగలవాఁడు - నిక్కల (నిక్కము+కల) = నిజమగుకల. మూఁడు+నాళ్ళు = మూనాళ్ళు - నానాళ్ళు (నాలుగు+నాళ్ళు) అంత+దాఁక = అందాఁక - అవు+తోఁక = ఆఁదోఁక. సగము+పాలు = సగపాలు = సాఁబాలు. ప్రయోగములు:—చ......పిం । గళ నయనుం డుమేశ్వరుఁడు గవ్వడి డాయఁగ వచ్చెఁ జెచ్చెరన్ (అర. ౧ ఆ. 3౦౧.) క. నాకల నిక్కల యయ్యెడు । శోకింపక మమ్ము (అర. ౬ ఆ. ౪౦౦.) సీ...తే-గీ...సు । ధాంశులును వచ్చు మున్నూటయాఱువదింట (శాంతి. ౫ ఆ. ౪౬.) క. ఎనుబదిరెయిమిది వేవురు । దనుజాఁకాధ్యుండు.........(ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬.) ఏ+నాఁడు = ఎన్నఁడు. క..... గ్రు । చ్చినఁదెల్లి యొన్నఁడో చ । చ్చినయట్లు (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౫౧.) మొ.

బాలవ్యాకరణ నిక్కలాదులు యథాప్రయోగంబుగ గ్రాహ్యం
వివరణము. బులు. ౨౦.

౨౮౭ I విషయము. నిక్కల - కవ్వడి - పువ్విలుకాఁడు - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౨౮౭ I విష:—నిక్కల = సత్యమైనకల. కవ్వడి = సవ్యసాచి. పువ్విలుకాఁడు = మన్మథుఁడు. 'నిక్కము+కల = నిక్కల.' అగుచో గతసూత్రముల ప్రకారము 'నిక్కపుఁగల' అని యేర్పడును. ఇటఁ బ్రాంతాదిసంధిచొప్పున 'నిక్కల' అని కానేరదు. "నిక్కము+కల = ని+కల" అనుచో లుప్తశేషమునకు బా. సంధి. 32 సూత్రముచొప్పున నుగాగమమురాఁగా 'నింకల' అను ననిష్ట రూపము సిద్ధించును గావున 'నిక్కల' అనునది మహాకవిప్రయోగానుసారముగ సాధువని ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యము కావలసెను. 'కవ+వడి' = కవయందు (చేతులజంటయందు) వడి = బాణమువేయుటలోని వేగము గలవాఁడను విగ్రహము చొప్పున వ్యధికరణ బహువ్రీహిచే నర్థసిద్ధి గల్గుచున్నది. కాని యట్టియెడ 'కవవడి' అనియే కావలసియుండును. అట్టి ప్రయోగములు లేవు. ఇంక 'కవ్వడి' అనురూపమే ప్రయుక్తమగుచున్నది గాన నిది ప్రకృతసూత్రమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. (౨౮౫ విష.) మఱియు వ్యధికరణ బహువ్రీహి స్వరసము కామింజేసి (విస్తర. II ౨౬౭ VI విష.) యిది ప్రయోగానురోధమున సాధువగుచుఁ బ్రకృత సూత్రమునకు లక్ష్యమగుచున్నది. "కవశబ్దం బాద్యక్షరశిష్టంబగుటయు ఉత్తర పద వకారంబు ద్విత్వం బొందుటయు తద్ధితపరిచ్ఛేదంబులోని పదునొకండవ సూత్రంబుచే నయిన 'కా' ప్రత్యయంబు లోపించుటయుఁగలిగె." (బా. గు. ప్ర. సమా. ౨౦ సూ. వ్యాఖ్య. ౨౭౬ పుట. ద్వి. ము.) బహువ్రీహి నంగీకరించుటచే సిద్ధించుచుండఁగా, 'కా' ప్రత్యయము ఘటింపనేల? దానికి లోపము చేయనేల? 'పువ్వు+విలు+కాఁడు' అనుచో 'వ్వు' వర్ణలోపమును పరపదాదిద్విత్వమును బ్రకృత సూత్రముచొప్పుననే సంభవించెనని యెఱుంగునది. బా - సంధి - 38 సూత్రము చొప్పున (అన్యంబులకు సహితము.........) నీ సూత్రపులక్ష్యములు మూఁటిని సాధింపరాదాయని శంకింపఁజనదు. అన్యంబుల కిత్యాదిసూత్రము నైతము ప్రయోగమూలకమె కావున నిది ప్రకృతసూత్రపు ప్రపంచమె యని గ్రహింపనగును. త్రిలింగలక్షణశేషమున నీసూత్రార్థమె పునరుక్తముఁగ నీక్రిందిరీతి నుపదేశింపఁబడెను. "ఆచ్ఛికసమాసంబులం దఱచుగ వర్ణలోపాగమాదేశ వికారంబులు నిత్యవైకల్పికములుగాఁ బెక్కులు గానంబడియెడి. ఉదా:—అందాఁక (అంత+దాఁక) ఇట్లు ఇందాఁక - ఎందాఁక - అచ్చుతెల్పు (అచ్చము+తెల్పు) ఆఁదోఁక

(అవ్వ+తోఁక) ఆవల (ఆ+వలను) ఇట్లు ఈవల. ఇబ్బంది (ఇరు+పంది) = (అడవి పందికిని ఊరపందికిని బుట్టినపంది). ఇరుసెవి (ఇరుసు+చెవి), ఉద్దరి (పెద్ద+దరి) = (వాటమై ఎక్కలి పొడవైన గట్టు) ఎడవంక (ఎడమ+వంక) ఇట్లు గలవంక. ఎగు దల (ఎగువ+తల). ఇట్లు - దిగుదల. ఏటవాలు (ఏటము+వాలు) కప్పురపుపీడెము (కప్పురము+పిడెము) కవ్వడి (కవ+వడి) కుఱుమాపు (కుఱుచ+మాపు) గందవొడి (గందము+పొడి) గుండ్రకడుపు (గుండ్రము+కడుపు) గొబ్బండు (గొప్ప+పండు) చిత్తరుబొమ్మ (చిత్తరువు+బొమ్మ) చిమ్మనగ్రోవి (చిమ్మనము+క్రోవి.) చిఱుచప్పుడు (చిఱుత+చప్పుడు) చెంద్రకావి (చెంద్రము+కావి). ఇట్లు చందురకావి. చనుమఱి (చను+మఱిక) చప్పరమంచము (చప్పరము + మంచము) చొక్కసగతులు (చొక్కము+సగతులు = గుజ్జుము పల్లముమీఁది చక్కనైన తీఁగమోడిపని). తెరువదారి (తెరువ+దారి) దట్టకెంపు (దట్టము కెంపు) దొంతర (దొంతి+తరఁగ) నడురేయి (నడుము+రేయి) నాన్నాళ్ళు (నాలుగు+నాళ్ళు) నాటకసాల (నాటకము+సాల) నిక్కలల (నిక్కము+కల) నిడుమోము (నిడుద+మోము) నెత్తపలక (నెత్తము+పలక) పసిపట్టు (పసిమి+పట్టు) పెందుఱుము (పెనువు+తుఱుము) పెత్తనము (పెద్ద+తనము) పొంగట్టు (పొన్ను+గట్టు) బాపురె (బాపు+పురె) బెబ్బులి (పెద్ద+పులి) బెల్లముండెఁగ (బెల్లము+ముండెఁగ) బొందళము (బొంత+దళము) బోనపుట్టిక (బోనము+పుట్టిక) మిండతపసి (మిండఁడు+తపసి) ముంగల (ముందు+కలను) ఇట్లు - వెనుకల. ముయ్యేడు (మూఁడు+ఏడు) ఇట్లు ముయ్యాఱు (ఈ రెండు శబ్దములు నీచఱును సాధింపఁబడినవి. ప్రౌఢ. సమా. ౧౦ సూ. కాన నిటఁ జేర్చుట సరికాదని తోఁచెడిని.) మోసల (మొగ+సాల) వలిపవెన్నెల (వలిపము+వెన్నెల) వలచెవి (వలను+చెవి) వాతెఱ (వా+తెఱపి) వాలురమ్ము (వాలు+అమ్ము) వేగురుఁజుక్క (వేగు+చుక్క) సగపాలు (సగము+పాలు) సాఁబాలు (సాము+పాలు) సుంకసరకు (సుంకము+సరకు) ఇత్యాదు లూహ్యంబులు........"(ప్రౌఢ. సమా. 3౬ సూ.)

ఇది సమాసపరిచ్ఛేదము = సమాసపరిచ్ఛేద మింతతో ముగిసెను.

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితా సర్వస్వము

తద్ధితపరిచ్ఛేదము

త్వార్థే తనశ్చ విశ్రుతౌ, స్యాత్. (ఆం. చిం. హలం. ౧౦ కారి. అహో. ౪౦౪ పుట.)

క్వచిత్ప్రత్యయ యోగేచ । తథాత్వ మభిధీయతే.

నన్నయా. (వికృ. సంధి. ౨౫ కారి. అహో. ౧౮౯ పు.)

౨౯ విమ. అన్యేచ కేచిదుపమా।నోత్తర పదలోప రూపకాఖ్యాద్యాః.........లోపశ్చ విభక్త్యాదేః । శబ్దేషు స్యాత్సమాస కాఙ్క్షేషు. (ఆం. చిం. హలం. ౧౬-౧౭ కారి. అహో. ౪౩౧-౪౪౭ పు.)

కల్పతరువు. ౨౯ విమ:—"తద్ధితః - పుం - వృత్తివిశేషే, తద్ధితా ఇత్యధికారవిహిత ప్రత్యయేషు. తేచ ద్వివిధాః - ప్రకృత్యర్థ భిన్నార్థాః - స్వార్థికాశ్చ, తేభ్యః ప్రయోగేభ్యో హితః" (శబ్దా. చిం.) అనుకోశము చెప్పిన నాయాయర్థములకుఁ బ్రకృత్యర్థ భిన్నార్థ స్వార్థములకు హితమైనవనఁగా నాయాయర్థములను దెల్పునవి తద్ధితములని యర్థము. "తస్యభావస్త్వతలౌ. (౫-౧-౧౧౯.) ప్రకృతిజన్యబోధే ప్రకారో భావః, గోర్భావో గోత్వమ్, గోతా." (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౧ సూ.) "గుణవచన బ్రాహ్మణాదిభ్యః కర్మణిచ. (౫-౧.౧౨౪.) గుణోపసర్జన ద్రవ్యవాచిభ్యో బ్రాహ్మణాదిభ్యశ్చ షష్ఠ్యన్తేభ్యో భావే కర్మణి చార్థే ష్యఞిత్యర్థః (బాలమ.) జడస్య కర్మ భావో వా జాడ్యమ్. మూఢస్య భావః కర్మ వా మౌఢ్యమ్, బ్రాహ్మణ్యమ్........" (సి. కౌ. తద్ధి. ౧౭౮౮.) మున్నగు సూత్రములచేత భావాద్యర్థములందు సంస్కృతవ్యాకరణమున 'త్వ' ప్రత్యయాదు లనేకములు విధింపఁబడినవి. అట్టి తద్ధిత ప్రత్యయాంతములెల్లఁ దెనుఁగునఁ దత్సమములుగ వాడుకొనఁ బడుచున్నవి. ఉదా:—గోత్వము - గోత - జాడ్యము - జడత్వము - జడత - మౌఢ్యము - మూఢత్వము - మూఢత - బ్రాహ్మణ్యము - బ్రాహ్మణత్వము - బ్రాహ్మణత. మొ. "యావాదిభ్యః కన్. (౫-౪-౨౯.) యావ ఏవ యావకః మణికః." (సి. కౌ. తద్ధి. ౨౦౯౭.) మున్నగు సూత్రములచేత స్వార్థిక కన్ ప్రత్యయాదులును

జెప్పఁబడియున్నవి. ఉదా:—యావము = యావకము. (లక్ష్య). మొ. ఇట్లె స్వార్థికాది తద్ధిత ప్రత్యయములును ననేకములు గలవు. అట్టివెల్ల బహువిస్తృతము లగుటచే సంస్కృతవ్యాకరణములవలననె తెలిసికొననగును. ఇంక నాచ్ఛిక తద్ధిత ప్రత్యయములును విస్తృతములె యగుటచేత వానిలో జాతికొకటిగ భావార్థక స్వార్థిక ప్రత్యయములను దిక్ప్రదర్శనముగా భట్టారకుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు. త్వార్థే= సంస్కృతభావార్థక 'త్వ' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమందు, వికృతౌ = తెలుఁగున, తనశ్చ స్యాత్ = తనప్రత్యయమును నగును. చ శబ్దమహిమచే 'ఇమి' మున్నగు ప్రత్యయములును భావార్థమునఁ గల్గునని యెఱుంగునది. సమాసవృత్తియందు వలెనె తద్ధితవృత్తియందును దద్ధితవిగ్రహవాక్యమందలి ప్రాతిపదికమున కవయవము లగు సుబ్విభక్తులు (౨౬౮ I విష) సంస్కృతవ్యాకరణములోని "సుపోధాతు ప్రాతిపదికయోః" అనుచొప్పున లోపించును. అట్టి తద్ధితాంత ప్రాతిపదికముపైని వాక్యాన్వయ యోగ్యములగు సుబ్విభక్తులు నిల్చును. ఈవిషయములకు లోపశ్చ విభక్త్యాదే రిత్యాది చింతామణిసూత్ర ముపలక్షణ మనఁదగును. ఇట్లె కృత్తులవిషయమునను నంగీకరింపనగును. ఉ. బంటుయొక్క+భావము = బంటు తనము=భటత్వము. ఉ. బంటుతనంబు మాటలకుఁ బాలకు (ఉద్యోగ. 3 ఆ. ౫౯.) "బానసీఁడు - ద్వ - విణ - (బానసము+ఈఁడు.) ఉ......బానసీని నొకనిన్...... (భా. ర. విరా, ౧ ఆ.)" (శ-ర) "జోదరి. జోజేరి. విణ - జాదము+అరి. ౧ జూద మాడువాఁడు. మ. అరయం దప్పాకయింత నావలన లే దాధర్మపుత్త్రుండు జూ । దరి వెంటన్...(భా. ఉద్యో. 3 ఆ, ౩౫౩.) (శ-ర)" ఇయి ప్రయోగములలో "బాన సము+ఈ+ఁడు = బానస+ఈ+ఁడు = బానసీఁడు ; జూదము+అరి = జూద+అరి = జూదరి" అని ప్రక్రియ నరయునది. శూరుఁడు ధర్మివాచకము. శూరత్వము ధర్మ వాచకము, శూరత్వ ధర్మముగలవాఁడు శూరుఁడు, శూరుని ధర్మము శూరత్వము. త్వప్రత్యయము వలెనే యీ తన ప్రత్యయముసైతము ధర్మివాచకములపైనె నిల్చును. కాన "బంటుతనము = భటత్వముగలవాఁడు = బంటు" అని యర్థము. ఇట్లగుటచే నీభావార్థక ప్రత్యయములు పోఁడిమి వాఁడిమి మున్నగు ధర్మవాచక ముల పయి నిలువనేరవు. పెద్దతనము = చిన్నతనము మున్నగుచోటులందు 'పెద్ద- చిన్న' మున్నగు ధర్మివాచకములు స్త్రీసమవిశేషణములుగాన వానిపయి షష్ఠీవిభక్తి నిలువనేరదు. కానఁ దద్ధితవృత్తి విగ్రహరచనకై వానికి విభక్తి వివక్షించునపుడు (౧౦౬-౨౬౧-౨౬౧ I విష.) తచ్ఛబ్దముతో నవి నమసించును గాన నట్టిరూప ములతో విగ్రహరచనము చేయవలయుననియుఁ దద్ధిత ప్రత్యయము నిల్చునపు డా

విభక్తితోఁ దచ్ఛబ్దము సైతము లోపించి ప్రాతిపదికమె నిల్చుననియు నెఱుంగ నగును. ఉదా:—పెద్దదానియొక్క+తనము = పెద్దతనము. చిన్నదానియొక్క+తనము = చిన్నతనము. ఇట్లె 'ఆకొన్నదానియొక్క+తనము = ఆకొన్నతనము' మున్నగు క్రియాజన్యవిశేషణములును దనప్రత్యయాంతము లగునప్పటి ప్రక్రియను వర్ణింపనగును. తే-గీ. దుర్బుద్ధితనము మాని (కర్ణ. 3 ఆ ౮౫.) (దుర్బుద్ధివాని తనము.). సూరి యిట్లు వివరింపకున్నను గొప్పతనము మున్నగు నాతని యుదాహరణముల ప్రక్రియకు వేఱుమార్గము లేదు. ఇట్లు వీని ప్రక్రియ నెన్నవగునని తెలిసికొనక ప్రౌఢవ్యాకర్త "తనవర్ణకంబు పరంబగునపుడు తచ్ఛబ్దార్థంబునకు లోపంబు విభాషనగు.........పెల్లాకొన్నతనాన" (భీష్మ. ౨ ఆ.) (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౨ సూ.) అని పునరుక్తముగా సూత్రించెను. "తన. ప్ర. భావార్థమున వచ్చు తద్ధిత ప్రత్యయము. ....కొన్నిచోట్ల క్రియాజన్యవిశేషణముల మీఁద విభక్తి నిమిత్తకమగు తచ్ఛబ్దము లేకుండఁగనే యియ్యది కఁబడుచున్నది. ఉదా:—ఆకొన్నతనము - ఓర్వలేఁతనము. మొ." (సూ. రా. ని.) అని సూ - రా - నిఘంటువు పై ప్రౌఢవ్యాకరణ విషయములను స్వీకరించెను. ఇది గాణపత వివరణమునందును స్వీకరింపఁబడెను. (గాణ. తద్ధి. ౨౬౭ పుట.) క్వచి త్ప్రత్యయయోగే చేత్యాది కారిక యీ (౨౪౧ I విష. ౨౭౦ విష.) వఱకు వ్యాఖ్యాతము. ది-వి ప్రత్యయపరకత్వమునందువలెనె (రామునిది శక్తి - దానిది కలరూపు - వారివ—నిశ్వాసముల) యీ తనప్రత్యయ పరకత్వమునందును షష్ఠి ద్వితీయాకారమునందును. ఉదా:—రామునియొక్క+తనము = రామునిన్+తనము = రామునితనము. సీతయొక్క+తనము = సీత తనము. "యొక్క లోపించినట్టి డుమంతేతరాచ్ఛిక రూపములు ప్రథమైకవచన తుల్యములై యుండును గాన నీప్రకరణమున నెల్లరూపములు ప్రథమైకవచనములుగనే నిర్దిష్టములగును" (బా. సా. వే. ౩౬౦ పుట.) అను వేటికావ్యాఖ్య కేవలము భ్రాంతిమూలకము. ఎల్లయెడలను నీ తనప్రత్యయము షష్ఠ్యంతమునకుఁ బరముగా భావార్థమున వచ్చును. కొన్ని స్త్రీపరుశబ్దములకు వచ్చునపుడు మాత్రమె పయి నుదాహరించినరీతిని తనప్రత్యయము చేరిన ప్రాతిపదికమున కవయవమగు షష్ఠీవిభక్తి లోపించినట్లు కనఁబడు.తక్కిన పుంలింగ పదముల కును నపుంసకలింగ పదములకును 'పెద్ద' మున్నగువానికిని దనప్రత్యయ పరకత్వమున నట్టి ప్రక్రియ యుపచరింపదు. క్వచిత్ ప్రత్యయయోగే చేత్యాది కారిక చొప్పున ద్వితీయాకారముతోనె నిల్చుటయు నచటి ద్రుతము ద్రుతస్య సర్వత్రేతి సూత్రముచే లోపించుటయు సంభవించును. తత్సమ శబ్దములకును నీ తనప్రత్యయము వచ్చు

టయు నచ్చుటి షష్ఠియు ద్వితీయాకారముననె నిల్పుటయు ద్రుతలోపము వచ్చు టయు సంభవించును. ఉదా:—మనుమనియొక్క+భావము (ధర్మము) మనమునిన్+ తనము = మనుమనితనము - విలుకానితనము - రామునితనము - సీత తనము. మొ. "ఉ. సుందరకుండు నేనును నసూయతనంబున.........(దశకు. ౫ ఆ. ౪౫.)... ఇట్లు స్వార్థమున 'తనము' కనఁబడుచున్నది." (సూ. రా. ని. తనము శబ్దమునొద్ద.) ఇట్టి ప్రయోగములు భారతమందుఁ గన్పట్టవు. ఉపంత స్త్రీసమములకును నదంత గుణవాచకములకును 'తన' వర్ణకపరకత్వమున సమాగమము ద్రుతకార్యములు నగును. (౨౮౮-౯౭ I విష.) సొగసుందనము. తెల్లఁదనము - పరుసుదనము. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨3.) 'పరుస' అను స్త్రీసమరూపమును గలదు. (చూ. శ. ర.) ప్రయోగ ములు:—క. నెట్టన సభలో నేపుర। కట్టెదుర నరాతితనము గాకెంతయు వా। రెట్టి తులువలో ద్రౌపది। నట్టుల పఱచెడిదె జూదమాడరె యొందున్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౪౪.) తే.........దుర్బుద్ధితనములు మాని......(కర్ణ. 3 ఆ ౮౯.) (దుర్బుద్ధి = దుష్టబుద్ధిగలవాఁడు.) క. అని కొలిచి యే బృహన్నల। యను నామముతోడఁ గన్య కాంతః పురవ। ర్తన మొనరించుచు లాసిక।తనమున నిపుణుండనై యతని మెచ్చిం తున్. (విరా. ౧ ఆ. ౮౯.) "లాసికా. స్త్రీ. (లస+ణ్వుల్) నర్తక్యామ్. లాసకా ఽప్యత్ర" (శబ్దస్తో.) క. వెఱ పెట్టిదియో యున్నఁడు। నెఱుఁగని నీయట్టివాని కెవ్వరొకో యీ। పిఱికితనమింత యేలవడఁ। గఱపినవా రనుచు శౌరి కలకల నవ్వెన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౭.) ౯౭ I విషయమున 'చెడుగుందనము-అల్లందనము- పరుసం దనము - ఎఱుకుందనము' అనువాని ప్రయోగములు గలవు.

తనవర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు. ౧. స్వార్థంబనఁగా

బాలవ్యా. భావంబు. ప్రకృతిజన్యబోధంబునందుఁ బ్రకారంబు

వివృతి. భావంబు. రామునితనము, మనుమనితనము, సీత

౨౮౯ I వివ. తనము - గొప్పతనము - కొఱతనము - నల్లఁదనము -

పుల్లఁదనము.

సంజీవని. ౨౮౯ I విష:—ప్రత్యయమునిల్పుటకుఁ బూర్వపుశబ్దము ప్రకృతి. రామునితన మనుచోటి ప్రకృతియగు 'రామునియొక్క' అనుదాని బోధ మున - "రామత్వా వచ్ఛిన్నో రామః=" రామత్వమను ధర్మముతోఁగూడినవాఁడు రాముఁడు = రామునితనముతోఁ గూడినవాఁడు రాముఁడు - రామునితనము ధర్మము (రామత్వధర్మము) ప్రకారమగుచున్నది యని తాత్పర్యము. 'రాముని యొక్క+భావము (ధర్మము)' అనుచోటి యొక్క విభక్తి బా. సమా. ౨౫

సూత్రముచేత లోపించుననియు నా సూత్రములోని సమాసశబ్దము తద్ధితవృత్తికి నుపలక్షణమనియు లేదా "సమాసము మున్నగువాని, విభక్తికి = విభక్త్యాదులకు" అని యచట వ్యాఖ్యచేయవలయుననియు సూరియాశయము. కావున యొక్క విభక్తిలోపింపఁగా "రామునితనము" అని రూపసిద్ధియగునని తాత్పర్యము. ఇట్లై - మనుమనితనము - సీతతనము - మున్నగుచోటులను సమన్వయించుకొనునది. గొప్పతనము మున్నగుచోటులందు 'గొప్పదానియొక్క+తనము' అను విగ్రహమెన్ని విభక్త్యాదులకు లోపమను నీ వ్యాఖ్యచొప్పునఁ దచ్ఛబ్దార్థకశబ్దమునకు విభక్తితోఁగూడ లోపముగల్గఁగా 'గొప్పతనము' మున్నగురూపముల సిద్ధి గల్గునని గ్రహింపనగును. త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యీరీతిని గ్రహింపక "తద్ధిత ప్రత్యయంబులు పరంబులగునపుడు పదంబుల డువర్ణకాదులకు లోపంబగు" (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧ సూ.) అనియును "తనవర్ణకంబు పరంబగునపుడు తచ్ఛబ్దార్థంబునకు లోపంబు విభాషనగు." (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౨ సూ.) అనియు సూత్రించెను. ఈమార్గముచే "ఆకొన్నతనము" మున్నగు క్రియాజన్య విశేషణస్థలములుమాత్రమె కాక గొప్పతనము (గొప్పదానితనము) నల్లఁదనము (నల్లదానితనము) మున్నగునవి సైతము సిద్ధించునుగాని యిందట్లు స్పష్టపఱుపఁబడలేదు. సూ. రా. నిఘంటుకర్త లీపిపయములను స్వీకరించుటలోఁ గ్రియాజన్యవిశేషణస్థలములందు మాత్రమె యీరీతి గల్గునని వివరించిరి. (సూ. రా. ని. 'తన' శబ్దము) (౨౮౯ విష.) కొంచతనము = అల్పత్వము. నల్ల+తనము - మున్నగుచోటులందు బా. సంధి. 3వ సూత్రముచొప్పున నుగాగమమును ద్రుతకార్యములను వరయునది. ఈతన ప్రత్యయము సంస్కృత సమశబ్దములమీఁదనైతము నిల్చునని పండితులు దాహృతులై విశదీకరించుచున్నవి. అట్టి కవిప్రయోగము లీపటికు ౨౮౯ విషయమునఁ బ్రదర్శింపఁబడెను.

ఇట విశేషం బుత్సర్గంబునకు విభాషను బాధకంబగు.

౨ స్పష్టము.

బాలవ్యాకరణ విశరణము. ౨౮౯ II విషయము

చిన్నాదులకు ఱికవర్ణకంబగు. 3. చిన్నఱికము. కన్నెఱికము. చిన్న - కన్నె - చుట్టము - దొంగ - పేద - మిండ - లంజె. ఇత్యాదులు చిన్నాదులు.

ఉత్వంబున కత్వంబు ఱికము పరంబగునపు డగు. ర తొత్తఱికము - పెద్దఱికము - పెజ్జఱికము.

సంజీవని. ౨౮౯ II విష:—ఇటననఁగా నీతద్ధితప్రకరణమున నుత్సర్గమున కనఁగా సామాన్యవిధికి విశేషంబు వైకల్పికముగా బాధకం బగును. విశేషవిధి

సామాన్యవిధికి నిత్యముగా బాధకము కావలసియున్నను నిచట వైకల్పికముగా మాత్రమె బాధకమగునని యర్థము. ఱికాది ప్రత్యయములు భావార్థమున విశేషవిధులు విధింపఁబడునుగాని యవి వైకల్పికముగామాత్రమె యగుననియు వానివానిచోటులందు సామాన్యవిధ్యుక్తమగు తన ప్రత్యయము ప్రయోగానుసారముగా నిల్చుచునేయుండుననియుఁ దాత్పర్యము.

= సూ. వ్యాఖ్య. చిన్న-కన్నె మున్నగుశబ్దములకు భావార్థమున ఱికవర్ణకము పాక్షికముగా వచ్చును. ఱికవర్ణకము రానిపక్షమునఁ దనవర్ణకము నిల్చును. ఉదా:—చిన్నదానియొక్క+భావము (ధర్మము) చిన్నఱికము-చిన్నతనము. కన్నెఱికము - కన్నెతనము. చిన్నాదులాకృతిగణమనుచుఁ గొన్నిటిని సూరియె వివరించెను. చుట్టముయొక్క+భావము (ధర్మము) చుట్టఱికము-చుట్టముతనము. ఇట్టిచోటులందలి 'ము'అనుదానికి "పుం-పు"లును బా. సంధి. 3వ సూత్రముచొప్పున నిత్యనుగాగమము రాఁగా 'చుట్టపుఁదనము' మున్నగురీతిని రూపముల సాధింపవలసియున్నది. కాని తనవర్ణకపరకత్వమున 'ము'వర్ణకమునకు 'పు-ంపు' లు వచ్చుటయు వానిపై నుగాగమమువచ్చుటయు లాక్షణిక మహాకవిప్రయోగసమ్మతములు కావు. అథర్వణ కారికకుఁ బొరపాటుగా సూరి యర్థముచేసికొనుటచే నాతఁడీవిధిని సూత్రములో నిల్పెనని యీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౯౭ I విమ. ౮౮ విమ.) (విస్తర.). కావున, 'చుట్టముతనము' అనియె యుండనగును - చుట్టపుఁదనము మున్నగురీతిరూపముల

విస్తరము. ఆంధ్ర II విమ:—"తద్ధితవృత్తియైనను 'తనవర్ణకంబు పరంబగుచోఁ దక్కిన ప్రత్యయంబులందుం బలెఁ బ్రథమావిభక్తి మువర్ణకంబునకు లోపంబు సామాన్యంబుగా రాదు. ఈయర్థంబు సంధిపరిచ్ఛేదములోని ముప్పదియేనవసూత్రముచే 'తన' వర్ణకంబు పరంబగునపుడు 'పుంపు'లకు.........నుగాగమంబు విధించుటంజేసి యనుమేయింపఁబడుచున్నది." (బా. గు. ప్ర. తద్ధి. 3 సూ. వ్యాఖ్య. ఆంధ్ర పు. ద్వి. ము.) భావార్థక తనప్రత్యయము నిల్చునప్పటి విగ్రహములోఁ బూర్వపదము ప్రథమాంతమగుట యసంభవము. చుట్టముయొక్క భావము=తనము మున్నగుచోటులందలిది ప్రథమా 'ము'వర్ణకము కాదు. అది ముగాగమము. ఇతర తద్ధితములందును నంతటను బ్రథమాంతమె నిల్చుననుట పొరపాటు. "కుంచముయొక్క+పరిమాణము = ఎఁడు = కుంచెఁడు" మున్నగుచోటులందును బూర్వపదము షష్ఠ్యంతమె యగును. సమాసవృత్తియందే సమాసమునకుఁ బ్రాతిపదికత్వము నంగీకరించి తదవయవములగు సుబ్విభక్తులకెల్ల లోపము చేయు సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నంగీకరింపక సమాస మధ్యగత విభక్తికి మాత్రము

నంగీకరింపరాదు. ఱిక ప్రత్యయప్రయోగములు:—గీ...బాల్యమగుఁ జిన్నఱిక
మన........(ఆం. భా. ౨-౧౧౭.) క... । కన్నెఱికపు రతియుఁబోలెఁ గడునిం
పొసఁగెన్ (మనుచ. 3 ఆ. ౧౧౭.) ద్వి. కఱపినవాఁడవో కన్నెర్కు మిడఁగ -
(పండితా. పురా. ౧౧౫ పు.) గీ. పాండవులు ధార్తరాష్ట్రులు పుండరీక । నేత్ర
చుట్టఱికంబున నీకు నొక్క । రూప (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౨౬.) సీ. కులములో వన్నె
తక్కువ యయ్యెనే గాధి, పట్టికి మేనక చుట్టఱికము (మనుచ.౨ ఆ. ౭3.) మ. దుర
ముం దుర్గము రాయబారము మఱిన్ దొంగర్కమున్.........(కాళ. శ. ౧౧౧.)
(పయిఱిక ప్రయోగములు. సూ. రా. ని. లోనివి.) క. కడు వేదఱికంబుకంటెఁ
గష్టము గలదే (విక్ర. ౨ ఆ. శ. ర.) మిండఱికము = జారత్వము. ఎ-గీ.....
ఈ వి । భుండు పదియాఱువే లాండ్ర పిండు నిండు । మిండఱికమున...(పాంచా.
౨ ఆ. శ. ర.) ద్వి. ఎసఁగ లంజెఱిక మే నీరాత్రి సేఁత (బసవ. 3 ఆ. ౨౧౬.). రిక
మనియు నర్వాచీనలువాడిరి. "రికము - దే - అప.........చ. అరయఁగఁ దల్లి
కక్కసెలియండ్రకు దక్కను గల్గినట్టి చు । ట్టరికము వారికిన్........." (ప్రభా.

ప్రత్యేకముగా లోపమును విధించుకొన్న సూరి ప్రక్రియలోఁ దద్ధితవృత్తిలోని
విభక్తి లోపించునదెడి సంస్కృతవ్యాకరణపద్ధతి నుపయోగించుట యాతని యుద్దేశ
మని విశ్వసింపరాదు. సూరి యీ తద్ధితవృత్తి విభక్తిలోప విషయమును స్మరింప
కయె విడిచెనని తోఁచెడిని. ఇంక - బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యపక్షమున "రాముని
తనము" మున్నగుచోటులయందు 'ని' మున్నగువాని లోపాభావ మెట్లు పొసం
గును? ఇట్టియెడల నట్టిజ్ఞాపకములు లేవే. "చిన్నదానియొక్క+తనము" మున్నగు
చోటులందుఁ దచ్ఛబ్దార్థకలోప మెట్లు? అట్లు వృత్త్యర్థకల్పనము చేయక సంప్రదాయ
విరుద్ధముగ బా - సా - వే - వ్యాఖ్యాతవలె "చిన్నయొక్కతనము = చిన్నఱికము -
తద్ధితవృత్తిని విభక్తిలోపము." (బా. సా. వే. 3౬౧ పు.) అని వచింపరాదుగదా.
అచ్ఛికవిశేషణములపైఁ 'యొక్క' మున్నగు విభక్తులు నిల్చుట యాంధ్రవ్యాకరణ
కవిప్రయోగ విరుద్ధముగదా. ఇంక సూరిగారి సుగ్విధాన జ్ఞాపకముచే ముఁవర్ణక
లోపాభావమును సాధించుకొందు మన్నచో విరోధములేదు గాని యట్టి సుగ్విధాన
మును దానికి మూలమగు పుంపులస్థితియుఁ దనవర్ణకపరకత్వమున నిరాధారములై
యగ్రాహ్యము లగుచుండుటచేత (౯౭ I విష. ౮౮ విష.) చుట్టపుఁ దనము -
చుట్టంపుం దనము మున్నగురూపములు గ్రాహ్యములు కానేరవు. సుప్తార్థ
ప్రకాశికాకారులేని యట్టి ప్రయోగములు చూపకయె వాని నుదాహరించుట
యుక్తముకాదు. (బా. గు. ప్ర. తద్ధి. ౨౮౯ పుట.)

౩ ఆ. ౪-౫.) "ఱికము - దే. అప........క........సుధర్మమునకుఁ జే। దఱిక మొసఁగెనని యజు నం। దఱు దూఱుట.........(భో. ౩ ఆ. ౪-౫.) క. ఎఱుఁ గమి చీఁకటి నీ పె। ద్దఱికంబు దలంప నేమి తప్పు కలిగినన్ ।......(ని రా. ౫ ఆ. ౩౫౭.) అని తిక్కన శకటము ప్రయోగించెనుగాన నదియె ప్రాచీనరూపము. ఇట్లు పెద్దశబ్దమును "చిన్నా"దులలోఁ జేర్పనగును.

౮ సూ. వ్యాఖ్య:—ఱికము పరంబగుచో ముందటి 'ఉ' కార మకార మగును. తొత్తు+ఱికము = తొత్తఱికము = తొత్తుందనము = దాస్యము. వెద్ద ఱికము = వంచన = కాపట్యము. వెజ్జఱికము = వైద్యము. వీనిస్థితి కాధారముగఁ బ్రయోగములు లభింపలేదు. 'తొత్తఱికము' అనుదానికి శబ్దరత్నాకరములోఁ జూపఁబడుటయె ప్రమాణముగ సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. తక్కిన రెండును శబ్దరత్నాకరమునందుసైతము చూపఁబడలేదు. అందు వెద్దుశబ్దము ధర్మవాచకముగ శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రదర్శింపఁబడియున్నది. ఆపక్షమున ఱికము నిల్చుటే సరికాదు. ఇంక నీసూత్రమున కాధారమేమో తెలియకున్నది.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౫౨౯ III విష. పేర్యాదుల కిమి వర్ణకంబగు. ౫.
పేరిమి - కడిమి - పేరు - కడు - ముచ్చు - మేలు - చెలి - పోఁడి - వాఁడి - వేఁడి - ఇత్యాదులు పేర్యాదులు.

సంజీవని. ౫౨౯ III విష:—పేరు మున్నగు శబ్దములకు భావార్థమున 'ఇమి' అను ప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. తనవర్ణకమునుఁ బ్రయోగానుసారముగ నగును. అర్థములు:—పేరు = అధికము - పెద్దది, కడు=గొప్పది, ముచ్చు = దొంగ, మేలు = శ్రేష్ఠము (మేలు = శుభము - శుభమైనది యని యిట్టిది యర్థవిశేష ములలో ధర్మవాచకము - ధర్మివాచకము నయి యున్నది.) చెలి = మిత్త్రుఁడు పోఁడి = ఒప్పిదమైనది. ('ఒప్పు' అను ధర్మవాచిత్వమును గలదు.) వాఁడి = నిశితము (నైశిత్యమను ధర్మవాచిత్వమును గలదు.) వేఁడి = ఉష్ణము ('ఔష్ణ్యము' అను ధర్మవాచియు.) పేరు+ఇమి = పేరిమి = పేర్మి = ఆధిక్యము - గౌరవము. కడు+ఇమి= కడిమి = పరాక్రమము - బలము. ఈరెండుచోటులందును 'తన' ప్రత్యయ యోగము కానరాదు. 'పేరుతనము - కడుతనము' అనురీతిగల తనప్రత్యయాంత రూపములు లేవు. బలశబ్ద వికృతి బలిమి. కాన శంకాస్పదముకాదు. "కడిమి-యము - దే - వి. ౧ అతిశయము. గీ. కినిసి యాఁకటి కడిమి న య్యనిలసుతుఁడు. (ఉ. రా. ౫ ఆ. ౧౦౧.).........౩ పరాక్రమము ఆ.వె. నీలుఁ డంతఁ గఱకుఁ దేలు

వెంద్రుకల రా। కాసిబంటుఁ బోడివి కడిమి నొక్క। కడిమిఁ బెఱికివైచెఁ గడిమి జేజేలు మి। న్నునఁ జెలంగి కన్గొనుచుఁ బొగడఁగ. (అచ్చ. రా. యు.) (ఈయర్థము ప్రశస్తముగాఁ దోచలేదు.)" (శ-ర) కడు శబ్ద భావార్థకరూపమగు కడిమి శబ్దమాధిక్యమును దెల్పుట సరికాని పరాక్రమము నెట్లు తెలుపునని శబ్దరత్నాకరకర్తయెట్లు తలంచెనో తెలియకున్నది. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు దీనిని మన్నింపక భట్టారకుఁడె పరాక్రమార్థమునఁ బ్రయోగించె ననుకొనుచు నిట్లుదాహరించిరి. "కడిమి (డ్మి)వి. (కడు-త - కడుమై) ౧ బలము - పరాక్రమము-శౌర్యము. గీ......... నాకడిమి వినుము.........ఉ. క్రచ్చఱ నొక్క రక్కసుఁడ కాఁడు సురాసురులెల్ల నొక్కఁడై। వచ్చిన నీవచూడఁగ నవార్యబలోద్ధతిఁ జేసి వారలన్। ద్రచ్చి వధింతు.........(భార. ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౮-౧౯౯.) కాని యీ భట్టారక ప్రయోగమున 'నా కడిమి వినుము'నఁగా నాయాధిక్యము = నాగొప్పతనము=వినుమను నర్థము సుసంగతమై యున్నది. ఈరెండర్థములకు నిట్టి సాన్నిధ్య ముండుటచేతనే యర్వాచీనులు పరాక్రమార్థమునందును బ్రయోగింపసాగిరని యెన్నవగును. బా - సంధి - ౧౨ సూత్రము (౭౬ విష.) సమాస సంధి మాత్ర విషయక మగుటచేత 'కడు+ఇమి' అనుసంధిలో ద్విరుక్త టకారము రానేరదు. "చెలి+ఇమి = చెలిమి" మున్నగుచోట్ల బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున (౭౫ విష.) నపదాది స్వర సంధి నిత్యముగ వర్తిల్లును. కొన్ని ముఖ్యములగు ప్రయోగములు:—

క. సత్యము। వలనన ములు సూపు గౌరవంబున పేర్మిన్. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౫.) సీ. జను లొక్క తఱిఁ దొల్లి సమయంబుఁ దమలోనఁ జేసి క్రూరతయు మ్రుచ్చిమియు ఱంకు। సైఁపక. (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౭ శ. ర.) చ.........పగకు మేలిమి లేమి ధ్రువంబు కేశవా.(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౧.) క. చెలిమియు సంభాషణమును। బలిమి.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౬.) చ.........ఘనముగఁ జెల్మి సేయుము... (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౬.) తరోజ. చెలితనంబున గంగచెల్వ పార్వతికి.........(హరి. ఉ. ౭ ఆ. ౭౫ సూ. రా. ని.) క. మూఁడక్షౌహిణు లిమ్మెయిఁ। బోఁడిమి నెడి పాఱఁ బవనపుత్త్రుని యెదురన్। వేఁడిమి సూఁపగ నొకఁడున్। వాఁడి మగఁడు లేఁడ యెమసంగల దధిపా. (కర్ణ. 3 ఆ. 3౫౭.) క. వేఁడికొని కృపణులై కను। పోఁడిమి యుడియేల రాజపుత్త్రులు దమమై। వాఁడిమి దప్పిన నిప్పుల। వేఁడిమి చెడినట్లు జనులు విని యులుకుదురే. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౯౭.)

నవర్ణకంబు గుణవచనంబులగు నల్లాదుల కగు. ఉ.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. అర్థ IV విష.

నల్లన - తెల్లన - నల్ల - తెల్ల - పచ్చ - ఎఱ్ఱ - చామ - తియ్య - కమ్మ - పుల్ల - చప్ప - విన్న - తిన్న - అల్ల - ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - ప్రేక - ఇత్యాదులు నల్లాదులు.

సంజీవని. అర్థ IV విష:—గుణవాచకములగు నల్లాదులకు భావార్థంబునందు నవర్ణకమగునని యర్థము. సామాన్య విధ్యుక్తరుగు తనవర్ణకము సైతము పాక్షికముగా వీనికిని వచ్చునని యెఱుంగునది. అర్థములు. "విన్నన=వైవర్ణ్యము - అల్లన = ఒయ్యన = మెల్లన - తిన్నన. తిమ్మన = స్వాస్థ్యము - ప్రేకన = భారము." (శ-ర). సమాసపరిచ్ఛేదమునందును నీ నల్లాదిగణము పేర్కొనఁబడినది. కాని యందు 'చప్ప - ఒయ్య - తిమ్మ - చక్క - ప్రేక' శబ్దము లధికముగఁ జూపఁబడినవి. చక్క చిక్క నున్న మున్నగునవి పేర్కొనఁబడలేదు. ఆకృతిగణమగుటచే నిట్టి వ్యత్యాసము విరోధింపదు. అట్లయినను నీగణమునుండి "ఒయ్య - ప్రేక - చామ" శబ్దములు తొలఁగింపవలసి యుండునని సమాసపరిచ్ఛేదమున సవిమర్శముగా నిరూపితమయ్యెను. (అర్థ I విష.). 'చామనచాయ' అనుచో 'చామన' శబ్దము శ్యామల శబ్దభవ మనఁదగును. బా - సంధి - 34 సూత్రము చొప్పున (క్రి-క్రి I విష.) నదంతగుణవాచకములకు వచ్చు నుగాగమ మీ నల్లాదులలోని శబ్దములకు మాత్రమె వచ్చును. నల్ల+తనము = నల్ల+ను+తనము = నల్లఁదనము = నల్లందనము పెద్ద - చిన్న మున్నగువానికిరాదు. పెద్దతనము - చిన్నతనము. మొ.

"గుణవాచకంబు క్రియావిశేషణంబగుచో నొక్కెడ నవర్ణకంబునకు బిందువు గానంబడియెడి. ఉదా:—మ. సని చక్కంగఁ బ్రియుండు.........(కాశీ. ౨ ఆ.)" (ప్రౌఢ. సమా. ౧౮ సూ.) (చక్కన+కన్ = చక్కంగన్.) క. మనసు పొందు చక్కంబడునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) క.........చక్కంబెట్టువాఁడ నేఁ బాండవులన్. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౪౦.) తెల్లగన్ - నల్లగన్ మున్నగుచోట్ల 'తెల్ల= తెలుపు' మున్నగురీతిని విశేష్యములగు తెల్లాదులపై 'కన్' శబ్దము నిలువఁగా గసడదవాదేశమయ్యెనని యెఱుంగునది. సూ - రా - నిఘంటువునందు నల్లాదుల నవర్ణకరూపములు విశేష్యములుగఁ జూపఁబడినవి కాని వాని ప్రయోగములు చూపఁబడలేదు. కొన్నిటికి ఆంధ్రభాషార్ణవము ప్రమాణముగాఁ జూపఁబడెను. కొన్నిటికి శబ్దరత్నాకరము బ్రౌణ్యనిఘంటువును బ్రమాణములుగాఁ జూపఁబడెను. ఇఁక నీ నప్రత్యయాంతరూపము లెల్ల విశేషణము లనఁగా ధర్మివాచకములుగాను నంగీకరింపఁబడినవి

అట్టి విశేషణత్వమునకుఁ బ్రయోగములు బహుళముగాఁ జూపఁబడినవి. కాని యాప్రయోగములెల్ల నప్రత్యయాంతముల విశేష్యతకే యనఁగా ధర్మవాచకత్వమునకె లక్ష్యములనియు సూ - రా - నిఘంటుకారుల ప్రమాదమున నవి విశేషణతా స్థాపకములుగా నుదాహృతము లయ్యెననియుఁ జెప్పుట సాహసముకాదు. నవర్ణకము ధర్మవాచకమనియు నివర్ణకము ధర్మివాచకమనియుఁ బ్రసిద్ధమైయున్న సంప్రదాయమును సూ - రా - నిఘంటుకారు లుల్లంఘించుట యుక్తముకాదు. "నల్లన. వి. (∠నల్లు2) కృష్ణవర్ణము. సీ.........నల్లన నల్పు కప్పు కం దనఁగను నొప్పుఁ గృష్ణ। వర్ణంబు.........(ఆం. భా. ౧-౧౦౮.) విణ - నల్లనిది గీ...... శ్రీహరి తద్విషంబు। ధీరుఁడై యారగించిన దేహమెల్ల। నల్లనయ్యెను వ్యాపించి నాఁటనుండి. (దశా. ౨ ఆ. ౨౨౦.) సీ. మేరుశృంగములపై మేఘముల్ దిగురీతి నాతి చూచుకములు నల్లనయ్యె. (ఉ. రా. ౨ ఆ. ౧౩౩)" (సూ. రా. ని.) ఇట్లి యంతటను వ్రాయఁబడెను. రెం డుదాహృతులందును "నల్లన+అయ్యెన్ = నల్లనిదయ్యెను. నల్లనివయ్యెను" అని పొరపాటుగా నర్థముచేసికొనుటచే నిట్లు వ్రాయవలసెను. అగు ధాతువునకు 'కలదియగు' అనువర్థ మున్నదని వీరు తలంపరైరి. "దేహము నల్లనయ్యె = దేహము నల్లఁదనముగల దయ్యెను." "చూచుకములు నల్లనయ్యెను = చూచుకములు నల్లఁదనముగల వయ్యెను." అని యచటి కవి వివక్షితార్థముల నెన్నవగును. సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు పూర్వోత్తర సందర్భములను జూచికొనక విస్మరించిరేకాని పై యర్థ మగుధాతువునకు వీరే చూపి యున్నారు. "అగు = (వు) ౙా - అక్రి.........౧౫. కలదియగు - కలిగియుండు. క.........శంభుం। గనిసతి నివ్వెఱంగై ని। ల్చెను వడఁకుచు (నన్ని. కు. సం. ౭ ఆ. ౪౯౬.) క.........ప్రతి సై। న్యము దెస మొగమయ్యెఁ బటుగుణధ్వని చెలఁగన్. (ద్రో. ౫ ఆ. ౧౧౨.) మ. ఖుసిమీరాన్ సురథాణి నింపకొలువై. (హర. పీఠి ౨౨ ప.) గీ. ఆలుమగఁడును నొకకుత్తుకైనఁగాక। యిట్టి ధర్మంబు మిన్నక యెట్టు కలుగు. (హర. ౨ ఆ. ౬౦.)" (సూ. రా. ని.) శబ్దరత్నాకరకర్త యీ నవర్ణకాంతములు విశేష్యములె యనఁగా ధర్మవాచకములె యనియు నవి 'ఇ' ప్రత్యయముతోఁ గూడి ధర్మివాచకము లనఁగా విశేషణములగుచుండు ననియు ధారాళముగా వ్రాయుచువచ్చెను. "నల్లన - వై - వి. నలుపు. కృష్ణవర్ణము. (విశేషణమగుచో ఉ. నల్లనివాఁడు పద్మనయనంబులవాఁడు.........(భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (చూ అలకన) అలకన. దే. వి. సూక్ష్మత.........విణ - సూక్ష్మము. "అలకనితెల్వి" (హరి. ఉ. ౭ ఆ.) 'అలకనిజీబు' (స్వా. ౬ ఆ.) (విశేషణమైనప్పుడు

సమాసమునందు కడపటి అకారమునకు ఇకారము వచ్చెడి)." (శ-ర) ఇట్లె యంత టను వ్రాయఁబడియున్నది.

బాలవ్యా. ఇకవర్ణకం బగ్గలాదులకగు. ౭.

ఆంధ్ర V వివరణము. అగ్గలిక. ఒమ్మిక - అగ్గలము - ఒమ్ము.

సంజీవని. ఆంధ్ర V వివ:—అగ్గలము = అధికము, అగ్గలిక = ఆధిక్యము, ఒమ్ము = ఒప్పిదమైనది. ఒమ్మిక = ఒప్పు - పొలుపు. "అగ్గలము+ఇక=అగ్గలిక = అగ్గలమైనదాని భావము. (ధర్మము)" అనుచో 'ము' మున్నగు భాగము లోపించి 'అగ్గల' అను ప్రాతిపదికము నిల్వఁగా (ఆంధ్ర I వివ.) బా - సంధి - ౧౧ సూత్రముచొప్పున సవదాదిస్వర నిత్యసంధిచే "అగ్గలిక" అనురూపము సిద్ధించును. చ.........అ। గ్గలిక నెఱిర్చి యిట్లనిరి. (భీష్మ. ౨ ఆ. 3౨౫.) అగ్గలికయని నపుంసక సమరూపమును గలదు. సీ. శతుకంగబలకతి సాంద్రతఁ గవిసిన యగ్గలికమునకు బెగ్గడిలక।...... (వి... ౪ ఆ. ౬౨.) సీ. ఆర్చినఁ బేర్చిన యగ్గలికంబున నాసూతనందనుఁ డతని సూనుఁ। జంపి కేతువు ద్రుంచి శాతశరంబుల నంగంబు నొప్పించె. (కర్ణ. ౨ ఆ. ౧౯౧.) "ఒమ్మిక - వి - (८ - ఒమ్ము.) ౧ పొలుపు - అందము - వ. శ్రీకారంబుల జోకయుఁ దొమ్మికయటి లెక్కల యొమ్మికయు మోదుగు విరుల సిరులును పోసరించి వాసివడయు శ్రుతిశోష్కులికలును (పాండు. 3 ఆ. ౧౭౯. ప్రబంధ. ౫౨.) (సూ. రా. ని.)" అని యిట్లొమ్మిక శబ్దమునకు 'ఒమ్ము' అను ధర్మివాచకము మూలమని యంగీకరించియుఁ సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు 'ఒమ్ము' శబ్దమునకు 'పొలుపైనది - అందమైనది' అనునర్థము నీయకుండుటఁ యుక్తముకాదు. "ఒమ్ము.........విశ - (పొమ్ము) స్థూలము-పెద్ద.........క. కుకులో యొమ్మగు తుమ్మెద।గఱులో..." (సూ. రా. ని.) అనుపద్యమునఁ దుమ్మెదగఱుల కొమ్మగు ననఁగా నొప్పిదమగు నను నర్థమె సుసంగతమై యుండును.

బాలవ్యా. మగఁటిమ్యాదులు యథాప్రయోగంబు గ్రాహ్యంబులు. ౮.

వివరణము. మగఁటిమి - మగతనము - పేదటిమి - ఒజ్జనము - కోటరము - కోడంట్రము - కోడంట్రికము - కోడటికము - కోమలికము - చెలికారము - తెలుపు -

ఆంధ్ర VI వివ. ఎఱుపు - పసుపు - నలుపు - ఆకాదులు రానిపక్షమందుఁ దనప్రత్యయం బన్నింటికి నగు. చిన్నతనము - ముచ్చుఁదనము - నల్లఁదనము - అగ్గలంపుఁ దనము- ఒజ్జతనము.

సంజీవని. ౨౮౯ VI విష:—మగఁటిమి మున్నగు భావార్థకరూపములు సుసాధములు కాకుండజేసి మహాకవి ప్రయోగానుసారముగా వాని వాని రూపములను గ్రహింపవలయునని యర్థము. అట్టివానిలోఁ గొన్ని యిట సూరి ప్రదర్శించుచున్నాఁడు. మగఁటిమి = మగతనము = పౌరుషము=శౌర్యము. (మగ+ట్+ఇమి) నా। మగఁటిమిఁయు లావు మాన్చుట। తగవా గురునకు.....(ద్రోణ. ౨ ఆ. ౩౪౯.) ఉ.........అర్జునుం। డే విడిపించు మేదిని గడింది మగంటిమి యుల్లసిల్లఁగా। ....(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౬౭.) చ.........ఏ। డ్తెఱ నని నేఁడుఁ బూనితిఁ గడింది మగంటిమి తోడు సాలదే. (ఉద్యో. ౨. ఆ. ౨౯౪.) "పేదఱికము - ద్వా - వి - ౧ దారిద్ర్యము. (చూ. పేదర్కి.) ౨ పిఱికితనము. తే. దండివై లెమ్ము మనసు పేదఱికము విడిచి. (భీష్మ. ౧ ఆ. ౯౯౨.) పేదర్కి - ద్వా - వి. పేదఱికముయొక్క రూపాంతరము.(దారిద్ర్యమునకు. సీ. కష్టఁ బువ్వులుఁ బూఁత కల లోపలను లేక పేదర్కికతమునఁ బెండ్లి లేక. (పంచ. నా. ౫ ఆ.)" (శ-ర) బా - తద్ధి-3 సూ - పేదఱికము= పేదతనము. "ఒజ్జనము - వి - (∠ ఒజ్జ) ఒజ్జతనము. సీ.........నాపసాని। యొజ్జనమొనరింప నుచితక్రమంబునఁ బుణ్యాంగనల్ గడఁ బ్రోలుచొచ్చి. (కళా. ౭ ఆ. ౮౩.)" (సూ. రా. ని.) ఒజ్జనము = ఉపాధ్యాయత్వము. బా - తద్ధి - 3 సూత్రము చొప్పున ఱికప్రత్యయము వచ్చుటయుఁ గలదు. "ఒజ్జఱికము = ఒజ్జతనము. ఉ. చిత్తరు బిత్తరుల్ నడ భజించి రనన్ జిగి నీలి కాసె దట్టొక్క త్తెడు పాత్ర కత్తియల కొజ్జఱికంబు వహించి.........(చం. రా. 3 ఆ. ౬౪.)" (సూ. రా. ని.). కోటరము=కోడలితనము. చ.........చె। చ్చెరఁ జని కోటరంబు దగఁ జేయుదునో... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౨.) కోట్రమనియుఁ గలదు. "సీ. వైవాహిక క్రియావ్యసనంబు గొన్నేండ్లు గొన్నేండ్లు కోడండ్ర కోట్రములును." (వి. పు. ౫ ఆ. ౧౮౭. సూ. రా. ని.) "కోడంట్రము. దే-వి - కోటఱికము. క. ఓ। రమణీమణి నీకోడం। ట్రము నెఱుఁగరు వారు యోగ రసనిశ్చలతన్. (కళా. ౭ ఆ. ౮౯.) కోడంట్రికము. దే-వి- (కోడలితనము.) క. పకపక నగి దశకంఠుడు। సకి నా తనుజునకు నీవు సతివై కోడం। ట్రిక మెపుడు చేసితివి.........(ఉ. రా. ౪ ఆ. ౨౦౬.)" (శ-ర) "కోడఱికము = కోడంట్రికము. (కోడలు+ఱికము).........సీ. కోడంట్రమునఁగఁ గోడఱికమంచన స్నుషాత్వ మలరును. (ఆం. భా. ౨-౧౧౧.) కోటఱికమనియుఁ గలదు. "కోటఱికము = కోడంట్రికము. వి (∠ కోడలు).........చ. పలుకుఁ బడంతిరో యువిదకజ్జలఁ గోటఱికంబునే ము. (రామా. ౧ ఆ. ౨ ప. శ. ర. పా.)" (సూ. రా. ని.). ఈపద్యమున 'కోడఱికంబు' అనియే కవి ప్రయోగించి యుండు

ననుటలో బాధయగపడదు. ఈపదమందలి టకారస్థితికి బలమైన ప్రమాణము కానరాదు. "కోమలికము. వి - (౾కోమలి) సౌందర్యము - చక్కఁదనము. క. ఈ ముక్కుచెవు లీమొగ। మీ మేలిమి పొలుపుగలదె యే చెలువకు నీ। కోమలిక మెఱుఁగుటకు నై ।.........(భాస్క. రా. అర. ౧ అ. ౧౪౮.) సీ. మెఱుఁగారు మురిజియు మేని కోమలికంబు......(కళా. ౪ ఆ. ౪౪.)" (సూ. రా. ని). కోమలశబ్దము సంస్కృతము. కోమలము = మృదువైనది. కోమలా - కోమల = మృదువైనది. దీని వైకృతము - కోమలి = మృదువైన శరీరముగల స్త్రీ. దీని భావార్థకము. "కోమలికము = మార్దవము" అన్నను యుక్తమె. ఇట్టి స్థితిలో "కోమలి శబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయంబు లేదా కోమలశబ్దంబుపై ఇక ప్రత్యయము గలుగఁ గోమలికమను రూపమయ్యెను" అని (బా. సా. పే. ౩౬౪ పు.) పేటికావ్యాఖ్యాత వ్రాయుట సరికాదు. సంస్కృత కోమలశబ్దముపై నాచ్ఛికమగు 'ఇక' ప్రత్యయమగుటయు నట నపదాది స్వరసంధి వర్తించుటయు నసంభవములు. కోమలి శబ్దంబుపైఁగ ప్రత్యయం బనుపక్ష మీక్రింది యసంగతమగు బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్య మూలమున సంభవించియుండును. "కోమలిశబ్దంబుపైఁ గ ప్రత్యయంబు- అపదాదిస్వరసంధి. (చూ. సంధి. ౧౧ సూ.)" (బా. గు. ప్ర. ౨౦౭ పుట. ప్రథమ ముద్రణము. ౭౫౨ పుట. ద్వి. ముద్ర.). హాలాదిక ప్రత్యయవిధానమున నపదాది స్వరసంధి కేవలము నసంగతము కదా. "చెలికారము. వి. (చెలి+కారము) చెలిమి - స్నేహము. క. నెలకొను చుట్టఱికంబును। జెలికారము........(యయా. ౩ ఆ. ౮౯.)" (సూ. రా. ని.). బా - తద్ధి - ౫ సూత్రముచొప్పున "చెలిమి = చెలితనము" అని సిద్ధంచును. ఇట్లు సూరి 'చెలికారము' అనురూపమును సాధించి యుండఁగాఁ బ్రిలింగలక్షణశేషకర్త దీనికిఁ బ్రత్యేకముగా సూత్రించుట (అధ్యా V విస్తరము.) పునరుక్తమనఁదగును. "చెలికారము - చెలిశబ్దంబుపై భావార్థంబునందు 'కార' ప్రత్యయంబు. 'నయగారము (మృదుత్వము) నుడికారము, (మాట చమత్కృతి) కొలగారము' ఇత్యాదులుపై దానివలె గ్రహింపవలె." (బా. గు. ప్ర. ౭౫౨ పుట, ద్వి ముద్ర.) అను గుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్య ప్రామాదికము. 'చెలికారము - నయగారము' అనునవి భావార్థకరూపములు. నుడికారములోని కార ప్రత్యయము స్వార్థికము. (చూ. ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౩ సూ.). తెలుపు మున్నగునవి తెల్ల మున్నగువాని భావార్థకరూపములు. ఇవి తెల్ల మున్నగువాని స్వార్థికరూపములుగ నైతము వెలయుచున్నవని సూ - రా - నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందు నట్లె చాలవఱకు వ్రాయఁబడెను. 'ఎఱుపు' అనుదానికి

సూత్రము రెండిటను విశేషణార్థము చూపఁబడలేదు. "తెలుపు[2] (తెల్పు) వి. [∠ తెల్ల] ౧ ధావళ్యము - తెల్లఁదనము. సీ. తెలుపును గప్పును వెలయంగ మెఱుఁగెక్కు తారకంబులఁ గల్కితనము దొడర. (విరా. ౧ ఆ. ౨౪౫.)........విణ - తెల్లనిది - ధవళము. క. తెలుపులను చీరలను బూఁ। తలఁ బువ్వులను నొప్పి... (విరా. ౫ ఆ. ౩౧౫)" ఇట్టియెడల సంతటను "అగు" ధాతువునకుఁగల "కలదియగు-కలిగియుండు" (సూ. అగు. ౧౫ అర్థము. సూ. రా. ని.) అను నర్థము తత్తత్కవ్యభిప్రేత మనియు నక్కారణమున 'తెలుపు' మున్నగు పువర్ణకాంతములు 'తెల్ల' మున్నగు ధర్మివాచకముల ధర్మమునె తెలుపునవియు (తెల్లన మున్నగు నప్రత్యయాంతములవలెనె) గ్రహింపఁదగును. (౨౮౫ IV విష.). కాని వాని ధర్మివాచకతను స్థాపించున వనఁదగు కొన్ని ప్రయోగములు కోశకారులచే నుదాహరింపఁబడియున్నవి గీ. జ్యోత్స్న నాఁగఁ దమిస్ర నా నుభయ భార్య। లుడు పతికి నందు నొకతె తెల్పొర్తు నలుపు। తాను వారికి మెచ్చుగాఁ దాల్పఁ బోలుఁ। దెలుపు నలుపును నగు మేను నెలఁత యితఁడు. (నైష. ౮ ఆ. ౧౮౪ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇం 'దొకతె తెలొర్తు నలుపు' అనుచో 'నొకతె తెల్లనిది యొకతె నల్లనిది' యని కోశకారుల యర్థము. కాని యచట నొకతె 'తెలుపైనది - యొకతె నలుపైనది' యనురీతి నంతర్భూతమై లోపించియున్న యగు ధాతురూపములచే 'తెలుపుగలది - నలుపుగలది' యను నర్థములు లభించును గాన నచటి తెలుపు నలుపు శబ్దములు ధర్మవాచకములుగనే కవ్యభిప్రేతములని తోఁచెడిని. పంపద్యము నుత్తరార్థమున "తెలుపు - నలుపును నగుమేను" అని యగు ధాతువుతోనె ప్రయుక్తమగుటచే వివాదమే లేదు. గీ. కలయ జగమునఁ గల యట్టి నలుపులెల్లఁ। దెలుపులుగఁ జేసి నీడలు దెలుపు నేయఁ। గా వశముగామి...... (మనుచ. ౩ ఆ. ౨౭ సూ. రా. ని. తెలుపు శబ్దము నొద్ద.) ఇందుఁ బూర్వార్థమున 'నలుపులు - తెలుపులు' అను మొదటి రెండును భావార్థకములె యనుటలో విప్రతిపత్తియే లేదు. ఇంక 'నీడలు తెలుపు నేయఁగా' అనుచో నీడలను దెల్లనివిగాఁ జేయుటకను నర్థమును బట్టి యచటి తెలుపు శబ్దము ధర్మివాచకమునఁగా విశేషణమని కోశకారుల యాశయము. కాని యచటను నైతము 'నీడలను దెలుపగునట్లు'గా నని యర్థము చేయవచ్చునుగదా. శబ్దప్రణాళినిబట్టి చూచినను 'నల్లది - నల్లనిది' అనునవి విశేషణము లనియు 'నల్లన - నలుపు - నల్లఁదనము' అనునవి విశేష్యములనియుఁ దోఁచుచున్నది. 'అగ్గలంపుఁదనమ్ము' అనుచో సూరి పక్షమున. "అగ్గలము+తనము = అగ్గలంపు+తనము = అగ్గలంపు+ను+తనము =

అగ్గలంపుఁదనము" అనురీతిని రూపసిద్ధి - బా - సంధి - 3౫ సూత్రము చొప్పున సంభవించును గాని తత్పర్యాప్తక పరకత్వమున సుగాగమమును, దానిచే జ్ఞాపితమగు పు - ంపుల విధానమును కవిప్రయోగసిద్ధములు కావని యీయఖకు నిరూపింపఁ బడెను. (౭౮౯ II విష.)

నామ్నః క వర్ణకః స్యాత్ । స్వార్థే స్యా దుత్వ మపి
పరే తస్మిన్. (ఆం. చిం. హలం. ౧౧ కారి. అహో.
౪౦౪ పుట.)

నన్నయా. భవే త్కః స్త్రీ సమా న్నామ్న । ఉత్వం తస్మిన్ పరే
౭౯౦ విష. భవేత్. (వికృ. క్రియా. ౨౧ అహో. ౫౦౨ పుట.)
అన్యేచ బహవో దేశ్య । వర్ణకా అర్థభేదకాః । క్వచి
ద న్త్యస్య లోపః స్యాత్ । క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః.
(వికృ. అజం. ౫౨-౫3 కారి. అహో. 3౨౯ పుట.)

కల్పతరువు. ౭౯౦ విష:—నామ్నః = ప్రాతిపదికమునకు, స్వార్థే = స్వార్థమందు, కవర్ణకః = కప్రత్యయము, స్యాత్ = అగును. పూర్వసూత్రము నుండి చ శబ్దానువృత్తిచే నిది వైకల్పిక మననగును. తస్మిన్ పరే=ఆ 'క' ప్రత్యయము పరమగుచుండఁగా, ఉత్వమపి = ముందటి 'అ' కారమునకు 'ఉ' కారము సయితము. స్యాత్ = అగును. కొన్నియెడల 'ఇ' కారమునకును 'ఉ'త్వమగును. ఉదా:—వెలఁదుక - నాతుక. మొ. దీనిచేఁ బ్రాతిపదికమునకెల్లఁ గప్రత్యయము గల్గు ననుకొనరా దనుచు నథర్వణుఁడు నన్నయాశయమును వివరించుచున్నాఁడు. స్త్రీసమాత్ - నామ్నః = స్త్రీసమ నామమునకంటెఁ బరముగా నఁగా నాచ్ఛికమగు స్త్రీసమ ప్రాతిపదికమునకంటెఁ బరముగా, కః, భవేత్ = కప్రత్యయము వైకల్పికముగ నగును. తస్మిన్ పరే = ఆకప్రత్యయము పరమగుచుండఁగాఁ బూర్వమున, ఉత్వమ్ = ఉత్వము, భవేత్ = నిత్యముగా నగుటయుఁ గలదు. స్త్రీసమ ప్రాతిపదికముపైని 'క - ఉక' అను ప్రత్యయములు పాక్షికముగా నిల్చునని పర్యవసితార్థము. బియ్యము మున్నగు నపుంసక సమాదులపై నివి నిల్వనేరవని యెఱుంగునది. తద్ధితములలో స్వార్థికములెల్లఁ బ్రాతిపదికముపై నిల్చును. భావార్థకాదులు సుబంతములపై నిల్చుట సంప్రదాయము. కావుననె నన్నయాథర్వణులు 'నామ్నః' అని స్వార్థిక కప్రత్యయమును విధించిరి. ఉదా:—మంచుక - ఎముక - ఎమ్ముక - నిప్పుక - మెలిక - పొత్తిక - చిలుకుక - నాతుక - నెలఁతుక - మెఁటుక - మొలఁతుక - పడఁతుక - మదఁతుక - కొలఁతుక - వెలఁదుక. మొ. ఉత్వము వచ్చెనా నిత్యము

గావే వచ్చును. లేదా రానే రాదు. కాన, నెఱఁతక - కుడఁతక మున్నగురూపము
లనిష్టములని యెఱుఁగునది. అపిశబ్ద మహిమచే 'క' ప్రత్యయమును స్వార్థికమని
వ్యాఖ్యచేయనగును. మంచు - ఎమ్ము - నిప్పు - మెలి - పొత్తి - చిఱుత - నాతి -
నెఱఁత (మెలఁత) మెఱుఁత - పడఁతి - కుడఁతి - పొలఁతి - వెలఁది. మొ. "౨౧౭ II
విశ- ౨౨౧ విశ-" అను వానిలో 'ఒకర్తు - ఒకర్తుక - ఎవత-ఎవతుక' మున్నగునవి
చూపఁబడెను. ప్రయోగములు. ఉ. మూలి శరంబు లోక్క మొగి మంచుక గప్పిన
మాడ్కి. (నిర్వ. 3 ఆ. ౨౬.) ఎలమి దధీచిచే నెముకబలసి. (నరస. ౧ ఆ. ౧౧౬.)
సీ. మొగిని దధీచి యెమ్ముకఁ బుట్టదయ్యెనే, వాసవాయుధమైన వజ్రమదియు.
(ఆది. ౬ ఆ. ౫౯.) గీ. ఎమ్ముకలు చల్లినట్టి చో పెఱుఁగఁ డయ్యె. (కాశీ. ౫ ఆ.
౭3) ద్వి. మఱుపడ్డ నిప్పుక మాడ్కి నున్నాఁడు. (హరిశ్చం. ఉత్త. ౧33 -
33౪ పం.) (సూ. రా. ని.) క.........కురిసెన్ । గనగనగన మనుచు నిప్పుకలు
గుప్పలుగన్. (పాండు. ౫ ఆ. శ. ర.) క. నిప్పులఁ బొరలిన యట్లయి । చొప్పుడ
దించుకయు నిద్ర శుద్ధవిచారా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯) చ. ఒకఁడు.........ని ।
ప్పుకలఁ బొరల్చినట్లు మదిపొక్కెడు. (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౭) "పొత్తి-వై - వి-
౧ మెత్తని సన్నని ప్రాఁతవస్త్రము.........క. అత్తఱి నరవీక్షుల నా । పొత్తులలో
శిశువు.........(కళా. ౫ ఆ.)......పొత్తిక - వై - వి - మెత్తని సన్నని చిన్న
వస్త్రము. క. కురువీరుల గెలిచి తదం । బరములలోఁ జిత్రవర్ణ భాసురములుగా ।...
......బొమ్మ పొత్తికలకుం దెండీ. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭.)" (శ-ర). ఆ-వె. చిఱుత
వాని కింత తెఱుసంటి పలుకులు. (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౮.) ఆ-వె. చెలఁగి లేవ నేడ్చు
చిఱుతుకదానిఁ గ్ర । వ్యాద ఘోరమృగము లశనబుద్ధి. (ఆది. ౪ ఆ. ౪౬.)
క. ఇమ్ముగఁ దద్ధామా ఘూరి । ణమ్మున గర్భములు దాల్చి నాతులు.........(అర.
3 ఆ. ౨౧౬.) "క. నను మన్ననఁ జేసి యనుచు నాతుక మ్రొక్కెన్. (కళా. ౧
ఆ. ౬౧.)" (సూ. రా. ని.) ఉ. ఆపురి మించుటో వరుల నాడు మెలంతల
గానమాధురిన్. హ. న. ౧ ఆ.) క.........ముని । లోకము సేరుటయు
నమ్మెలుఁత యెలుఁ గెసఁగన్. (అను. 3 ఆ. ౨౨౧.) పంఱు యానుశాసనిక
ప్రయోగమునుబట్టి యంతటను 'ఉ' కారమధ్యముగ దిద్దుట యుక్తము.
మెలుఁత - మెలుఁతుక. శబ్దరత్నాకరములోని 'అ' కార మధ్యత నిర్మూలము.
క. ఈ నెలత గన్న మన్మథుఁ । డైన. (విరా. ౨ ఆ. ౨౮.) సీ. గంధర్వు
లేవ్వరు గఁరని చెప్పె నన్నెలతుక మాటలు నిక్క మొక్కొ. (విరా.
౨ ఆ. ౨౯౫ శ. ర.) క. వెలఁది జూదంబు పానంబు వేఁట.........(ఉద్యో. ౨

ఈ. ౪౪.) "శ. పే! వే లింటం జేజే సవ। లా లుండఁగ నీకు నివ్వెలందుక కొఱఁదే. (అష్ట. రా. సుం.) (స్వార్థమున ఉక)" (శ-ర.) "స్త్రీ సమూహాత్ - స్త్రీ లింగా చ్చైవ్యకృతాచ్చ ప్రాతిపదికాత్ స్వార్థే క వర్ణకోఽపి స్యాత్." (అహో. ౪౦౪ పు.) అని యిట్లుగ నహోబలపతి వ్యాఖ్యచేయుటలో నాతని యభిప్రాయమేమో తెలియకున్నది. స్త్రీలింగాత్తని వ్యాఖ్యచేసెనేకాని యట్టి సంస్కృత స్త్రీలింగ శబ్దముల క ప్రత్యయమును నుదాహరింప నైన లేదు.

అన్యేచేతి (౨౧౭ I ౨౨౧ పుట.) అన్యేచ = నన్నయాథర్వణులు ప్రత్యేకించి చెప్పినవే కాక, బహవః = అనేకములైన, దేశ్యవర్ణకాః = దేశ్యములగు కృత్తద్ధిత ప్రత్యయములు, అర్థభేదకాః = అర్థవిశేష ములుగలవి, ప్రయోగ దృష్టము లగుచున్నవి. భావార్థమున సూరి చూపిన ఆఁక - ఇమి - న - ఇక- మున్నగు ప్రత్యయములును ముం దుదాహరింపఁబోవు సూరి సంగ్రహించిన ప్రత్యయ విశేషములును, త్రిలింగ లక్షణశేషమున నుదాహరింపఁబడిన ప్రత్యయవిశేష ములును నథర్వణోద్దిష్టములె యని గ్రహింపనగును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు దేశ్య తద్ధిత ప్రత్యయము పరమగుచుండఁగా, అన్త్యస్యలోపః స్యాత్ = ప్రకృతి యొక్క తుదివర్ణమునకు లోపము గల్గును, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, వర్ణాగమో మతః = వర్ణవిశేష మాగమ మగుట సమ్మతమగును. ఉదా:—అంత్య వర్ణలోప మునకు:—కోడలు+ఆఁకము = కోడఆఁకము, ఒండు+టి = ఒఁటి, చెలిమి+కాఁడు = చెలికాఁడు. మొ. వర్ణాగమమునకు:—మగ+ఇమి = మగ+ట్+ఇమి = మగటిమి. పేద+ట్+ఇమి=పేదటిమి. ఈసూత్ర మాదేశాదులకును నుపలక్షణము. తెల్ల+పు= తెలుపు. కోడలు+ఇకము = కోడంట్రికము. అందము+కాఁడు = అందగాఁడు. మొ. కవిశిరోభూషణమున నన్యేచేత్యాది కారికల కీ క్రిందిరీతి నుదాహరింపఁబడెను. "కల్లరి- వెరవరి (అరి మత్వర్థీయము) ముక్కిఁడి - వెరవిఁడి కట్టిఁడి - (ఇఁడి తదభావార్థకము.) ఎద్దడి. (ఎరవు+తడి = ఎద్దడి నీటిదారిద్ర్యము.) (ఇందుఁ దద్ధిత ప్రత్యయ మెట్టిదో తెలియకున్నది.) చలిమిరి - వలిమిరి (మిరి. స్వార్థిక ప్రత్యయము) (శబ్దరత్నాకరమున వలిమిరి శబ్దములేదు గాని వలి శబ్దమునకును శైత్యమే యర్థము.) కన్నెఆఁకము. (ఆఁక ప్రత్యయము భావార్థకము) 'పలువరము - కనికరము - వేగిరము - తేజరము' (వీనిలోని ప్రత్యయములు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. 'తేజరము' అను శబ్దమె చూపఁబడలేదు. 'పలు+వా = పలువ = దుష్టుఁడు' అని శబ్దరత్నాకరమున నున్నది. పలుమాటలాడువాఁడని యర్థము చేయనగును. 'అర' 'ఇర' ప్రత్యయ ములు స్వార్థికములని యహోబలపతి యాశయము కానోపును. 'పలువరము. వై-

వి - ప్రలాపము - పలువరింత' అని శబ్దరత్నాకరమునఁ గలదు. 'కనియు = పరిపక్వమగు' అను ధాతువు కలదు. దీనికృదంతము 'కనిక = మెత్తఁదనము' కానోపును. కనికర మనఁగా మనసు మెత్తబడుటయేకదా. 'వేగ' అను తద్భవముగలదు. వేగ+ఇరము = వేగిరము. తేజు+అరము = తేజరము = ప్రకాశము - తేజరిల్లు.) కోమలికము (కోమలి+ఇకము - ఇక భావార్థకము) దొరతనము ఇత్యాద్యా బహవో వర్ణకాః - స్త్రీత్వే - ఒక్కతె - ఒకర్తు - ఓర్తు - ఎవ్వతె - అవ్వతె - ఇవ్వతె (ఈతుదివి ప్రయోగములందుఁ గానరావు) ఇత్యాద్యాః - చెలికాఁడు = చెలిమికాఁడు - గట్టివాతనము = గట్టివాయితనము, మిండగీఁడు ఇత్యాదౌ లోపాగమకార్యమ్." (మిండ+గ్+ఈఁడు = మిండగీఁడు.) (అహో. 3౨౯ పు) ఈమహోబల పండితీయో వ్యాహ్యాతులనె మూలముగాఁ గొని సూరి కొన్ని తద్ధిప్రత్యయవిశేషములను సూచించెనని యెన్నవగును.

బాలవ్యా. అరమరాదులకు స్వార్థంబునం దిక వర్ణకం బగు. ౯.

వివరణము. అరమరిక - ఆమిక - అరమర - ఆము - అల్లిబిల్లి-గండి -

౨౯౦ I విషయము. నడనడి - నాడు - నివ్వాళి - పొత్తి - మూన - మెలి -

వాలు - ఇత్యాదు లరమరాదులు.

సంజీవని. ౨౯౦ I విషః—"అరమర. ద్వ - వి-(అర+మరలుట) సందేహము. భేదము (అరమరము - తా మది నమ్మకున్నది విదర్భ నరేంద్ర తనూజ నిన్ను సు। త్రాముఁడ వంచు నీ యరమరంబునఁ బో మనసీకు నీకు......(నైష. ౮ ఆ. ౭౫.)" (శ-ర). "అరమరిక - అఱమర - భేదము.........అరమరికయు లేక యుండఱవోన। నిరవొంద సుగ్రీవు నిష్టుఁడై యుండె. (రంగ. రా. ఉ. ౯౭ పా. ౨౮ పం.)" (సూ. రా. ని.). 'అఱమర' అనియుఁ గోశకారు లుదాహరించుచున్నారు. "అఱమర - ద్వ - వి - (అఱ+మరలుట.) ౧ సందేహము. క. మఱియు నొకమాట యెవ్వరు। నెఱుఁగని యది దశరథునకు నేకాంతమునం। దఱమరలేక దృఢంబుగ। నెఱుకపడం జెప్ప వింటి నే నొకరుండన్. (నిర్వ. ౯ ఆ. ౫౭.)" (శ-ర). "ఆము = ఆమి. వి. (సం - అహమ్.) మదము - గర్వము. సీ. ఆము సేయఁగు సామి ముద్దుల పట్టి.........(రసిక. ౧ ఆ. ౨.) ఆమిక = హామిక. వి. (సం - అహమహమికా.) గర్వము - మదము. సీ. గర్వంబు మేనులు గన్నట్టు లుండెడు దొరల యామికలెందుఁ దొలఁగిపోయె. (విజ. వి. పీఠి. ౪౨.)" (సూ. రా. ని.) "అల్లిబిల్లి దే - వి - పెనఁకువ. ౨ బిద్దిక. గీ. అరిగి తనకూర్మి చెలులతో నల్లిబిల్లి। యగుచు......... (పర. 3 ఆ. ౨౭౪.)" (శ-ర). 'అల్లిబిల్లిక' అనురూపమును గోశకారులు చూపలేదు

గాని 'అల్లిక బిల్లిక' అను దానిని జూపిరి. "ఉ...... । అల్లిక బిల్లికం దనరు...
......(కృ. శకుం. ౨ ఆ. ౨౨౦ సూ. రా. ని.)" గండి=రంధ్రము - సందు. 'గండిక'
శబ్దమునకుఁ బ్రయోగము దొరకక కావలయు సూ - రా - నిఘంటుకర్తలు "గండిక=
గండి. (శ-ర)." అని వ్రాసిరి. నడవడి = నడక - ప్రవర్తనము - నడవడిక శబ్దమున
కును బ్రయోగము లభింపక కావలయును "నడవడిక - వి......(శ-ర. చి. ని.)"
అని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసిరి. 'నాడు' శబ్ద మీగణములో నిర్బిందువు
గానే బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందు సైతము వెలయుచున్నది.
శబ్దరత్నాకరకోశమున కాలవాచక మగునపుడు 'నాఁడు' శబ్దము సబిందుకముగను
దేశవాచకమగునపుడు నిర్బిందుకముగను జూపఁబడెను. సూ - రా - నిఘంటువున
రెండర్థములందును సబిందుక మనుట యుక్తమనియు, దేశవాచకమగునపుడు తత్స్వ
నిర్ణాయక ప్రయోగములు లేవనియు శాసనములలో సర్వబిందువు గన్పట్టుచున్న
దనియు వ్రాయఁబడెను. కావుననె 'నాఁడిక' అనురూపము సైతము సబిందుకము
గానె చూపఁబడెను. "క. అన్నా తియఁ నొడయఁడు నటు । లన్నారని నీవు కోన కరు
దెంచినచో । నన్నా యన్నాఁడిక య । న్నన్నా యాఁగుకొనఁ జాలు నట్టిదె
చెపుమా" (అచ్చ. రా. అయో. ౧౧౦ శ-ర. నాడిక శబ్దమునొద్ద.) నివ్వాళి =
నీరాజనము. శబ్దరత్నాకరమున నివ్వాళికయనియుఁ జూపఁబడెనుగాని "ద్వి. వనజ
లోచనలు నివాళిక లొసఁగ. (రంగ. రా. బాల. ౭౫ పుటట.)" (శ-ర). అని
నివాళిక శబ్దమునకు మాత్రమె ప్రయోగము చూపఁబడెను. సూ - రా - నిఘంటు
వున "నివ్వాళిక" శబ్దమె చూపఁబడలేదు. నివ్వాళి శబ్దము సప్రయోగముగఁ
జూపఁబడినది. పొత్తి = పొత్తిక=మెత్తని సన్ననివస్త్రము. "క. బొమ్మ పొత్తికలకుం
దెడీ. (విరా. ౪ ఆ. ౪౭) స్త్రీసమ 'మాన' శబ్దము శబ్దరత్నాకరమున కుడపార్థక
ముగఁ జూపఁబడెను. ప్రయోగములేదు. కాని మానిక శబ్ద మాచ్ఛికము మాన
శబ్ద రూపాంతరముగాఁ జూపఁబడలేదు. 'మాన' అను నాచ్ఛికపు స్త్రీసమశబ్దము
సంస్కృత మానశబ్ద వైకృతమని వైకృతదీపికలో నున్నది. 'మానిక' అను సంస్కృత
మానికా శబ్దము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడినది. "మానికా - అ - స్త్రీ. అఞ్జలి
ద్వయ పరిమాణమ్" మద్యమ్. తె. ౧ మానెఁడు" అని సర్వశబ్ద సంబోధినీ
కోశమునఁ గలదు. "మెలిక - వై - వి - మెలి = మెలుసు = పెన" అని యిట్లు
శబ్దరత్నాకరమున 'మెలి = మెలిక' అనునవి రెండును జూపఁబడినవె కాని ప్రయో
గము చూపఁబడలేదు. వాలు = వాలిక = దీర్ఘము "క. అకటకట యుత్తరుఁడు
గొం । ధొక కాంభోజుండునుం గడుం బాలుఁడు వా । లిక కైదువు లాడిన నే । ల

కొఱఁగి యొప్పి రభిరుస్య లక్షణుల క్రియన్. (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౮౪ ప.) గీ. వాలుగాఁ గైవ్రాలు.........(రామా. ౧ ఆ.)" (శ-ర). శా. ఆవాలుం గనుదోయి యానగు మొగం బాగుబ్బ పాలిండ్ల పెం। పావేణీ భరము......(వి. శకుం. ౨ ఆ. ౧౮౬.) (కళా. అప్పక. 3 ఆ. 324 ప.)

ఉక వర్ణకంబు చిఱుతాదులకు స్వార్థంబునం దగు. ౧౦.

బాలవ్యాకరణ. చిఱుతుక - నాతుక. చిఱుత - నాతి - నెలఁత -

వివరణము. మెలఁత - పడఁతి - ముడఁతి - పొలఁతి - వెలఁది -

౭౯౦ II విషయము. నిప్పు - ఎమ్ము - ఇత్యాదులు చిఱుతాదులు.

సంజీవని. ౭౯౦ II విష:—"నిప్పు - ఎమ్ము" అను రెండిటిలోఁ "ఉ"కార మున్నను వేఱుగ 'క' ప్రత్యయవిధాన మేలయని తలఁచి సూరి వానికిని 'ఉక' ప్రత్యయమునె యుపదేశించెను. అంతటను బా - సంధి - ౧౧ సూత్రము చొప్పున నపదాది స్వరసంధి నిత్యముగా నగును. ప౦ వానిలోఁ బెక్కిటి కీవఱకు విపులముగా ౭౯౦ విషయమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడెను.

కాఁడు గ్గాఁ డు ర్భవే దీఁడు।ర స్త్రీత్వా ద్యర్థబోధకాః।

వన్న సూ. ఏకత్వ వాచకా త్పుంసి। స్యా దాఁడు స్త్వన్యథా

౭౯౧ విష. మతః। స్త్రీయా మాఁడి ర్భవా త్యే స్యాత్। పుంసి

దీర్ఘా న్ని రుచ్యతే. (వికృ. అజం. ౫౦-౫౧ కారి. అహో. 3౭౯ పుట.)

కల్పతరువు. ౭౯౧ విష:—ఈ కారికలు ౧౯3 విషయమున వ్యాఖ్యాతములు:—ఏకవచనాం తాచ్ఛిక శబ్దములకుఁ బరముగ న స్త్ర్యర్థమునందును గొన్నియెడల స్వార్థమునందును మహత్త్వమున 'కాఁడు' అని కొన్నిటికిని 'గాఁడు' అని కొన్నిటికిని, 'ఈఁడు' అని కొన్నిటికిని వచ్చును. ఆఁడు ప్రత్యయము ప్రథమా బహువచనమునకుఁ బరముగా వచ్చును. ఆబహువచన ప్రత్యయము లోపింపదు. మహతీత్వమున 'ఆఁడి' ప్రత్యయ మగును. అపుడును లు ప్రత్యయము లోపింపదు. 'విల్లుకాఁడు - అందగాఁడు . కొండీఁడు - వగలాఁడు' అనునవి పుంలింగ సమరూపములు. దుమంతరూపములు. ఇవి ఏకాదిగణములోనివి.'దీర్ఘా న్ని రుచ్యతే' అనుటచేతఁ బయివిషయము స్పష్టపడుచున్నది. 'వగలాఁడి' అను రీతిగల రూపములు మాత్రము స్త్రీసమరూపములు. ఆఁడి ప్రత్యయవిధి సందర్భమునకయి 'కాఁడు' ప్రభృతు లట్లు వేర్కొనఁబడినవి కాని యవి నిజముగా 'కా - గా - ఈ - ఆ' అను ప్రత్యయములె యని గ్రహింపనగును. మఱియు నీతద్ధి

కాంత ప్రాతిపదికముల దీర్ఘము హ్రస్వము కాదని విశదపఱుచుటకును ప్రథమైక వచనాంత పరినిష్ఠితరూపములు వేర్కొనఁబడినవి. 'స్త్రియాం మాఁడీః' అని యుపదే శించియు నథర్వణుఁడు 'కత్తె - కత్తియ - గత్తె - గత్తియ' ప్రత్యయముల నుపదే శింపకుండుట నరయఁగా నవి 'కా-గా' ప్రత్యయములపై ('ఎవ్వతె - ఒక్కతె' మున్నగు వానియందు వలెనె) 'తె' అను దానిని నిల్పి సాధించుకొనవలయు నని యాతఁడు తలంచినట్లు విశదమగుచున్నది. ౨౧౭ I విషయమునందును ౨౨౧ విషయమునందును జెప్పఁబడినరీతిగా 'వేఁటకా+త్+ఎ = వేఁటకత్తె' "అఁదగా+ త్+ఎ = అందగత్తె" అని సాధించికొనవలయును. ౨౯౦ విషయమునఁ జెప్పఁబడిన రీతిని దద్ధిత ప్రత్యయ పరకత్వమున వర్ణాగమాదులు ప్రయోగానుసారముగా నంగీకార్యము లగుటంజేసి కా ప్రత్యయ దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును తకారద్వయా గమమును గల్గఁగా 'వేఁటకత్తె' అను రూపమేర్పడును. ఇట్లె గా ప్రత్యయ దీర్ఘ మునకు హ్రస్వమును 'త' కారద్వయాగమమును గల్గఁగా 'అందగత్తె'. అను రూప మేర్పడును. పిదప ౨౧౦ విషయము చొప్పున 'ఎ' కారమునకు 'ఇయ' అను రూపము గల్గఁగా (అంతె = అంతియ - ఇంతె = ఇంతియ) 'వేఁటకత్తియ - అంద గత్తియ' అను రూపాంతరములును సిద్ధించును. 'వేఁటకత్తె - వేఁటకత్తియ' మున్నగునవి స్త్రీసమరూపములు. తత్సమ ప్రకృతులమీఁద సయితమీ ప్రత్యయ ములు గన్పట్టుచున్నట్లు శబ్దరత్నాకరమందును సూ - రా - నిఘంటువునందును వ్రాయఁబడెను. (౧౯3 విష.) "కోపకత్తె - మి - గ్రా - విశే - (కోపము+కత్తె) కోపముగలది. ఆఁడుది - "కోపకాఁడు - మి - గ్రా - విశే-(కోపము+ కాఁడు) కోపము గలవాఁడు." (శ-ర). "కోపకత్తె. మి - విశే - (కోపము+కత్తె) కోపముగలది (స్త్రీ) సీ. సుతపుత్రికలంబు నిత్తుత్రముగఁ జేయు । కొడుకుఁ గాంచిన యట్టి కోపకత్తె (క్రీడా. ౧౨౯.) కోపగాఁడు. మి - విశే - (కోపము+కాఁడు) కోపముఁగలవాఁడు. గీ. నినుఁ గలయు భర్త కోపగాఁ డనఁగ నేల. (పారం. ౨ ఆ. ౧౧౫.) క. ద్వైపా యనముని వెడలం । ద్రోపించిన కోపగాఁడు ధూర్జటి.........(భీమ. ౪ ఆ. ౧3.) గీ. అన్న మీతండ్రి కోపగాఁ డౌనొ కాఁడొ (కాశీ. ౪ ఆ. ౯౦). కార్యకాఁడు. మి - విశే - (కార్యము+కాఁడు) కార్యము నెఱవేర్చుకొనువాఁడు. ఆ-వె......... కార్యకాఁడొ యంకకాఁడొ నృపుఁడు. (ఆము. ౪ ఆ. ౨౬3.)" (సూ. రా. ని.) (విస్తర.) పయి. ప్రయోగములలో 'కోపకత్తె' అనుచో "కోపకర్త్రి" అనియు

విస్తర. ౨౯౧ విష:—'కోపకత్తె' అనుచో 'క' కారమును "కోపగాఁడు" అనుచో 'గ' కారమును నిల్పుటలో యుక్తి యేమున్నది. ఇట్లె సూ - రా - నిఘంటు

'కోపకాఁడు' అనునెడల 'కోపకుండు' అనియు 'కార్యకాఁడు' అనుచో 'కర్జకాఁడు' అనియుఁ గవి ప్రయుక్త పాఠములు కానోపునని సమర్థింపనగును. ("కోపకుండు - సం-విణ - (అ. పికా. అ.) కోపించువాఁడు)" (సూ. రా. ని.). కాని తిక్కయజ్వయే తత్సమముపై 'కా' ప్రత్యయమును బ్రయోగించి యున్నాఁడు. "సీ......... గీ.........। అమిషము గాలకాని కెట్లట్ల.........(అను. ౫ ఆ. ౨౫౬.) (చూ. ౩౨౬ i విష.) 'అంకకాఁడు' అనునది యాచ్ఛికమె యనియు మిశ్రము కాదనియుఁ దలఁచుచు శబ్దరత్నాకరకర్త యొక్కకవి శ్లేష నిర్వాహణమునకై 'అంకకాఁడు' శబ్దము మచ్చగలవాఁడను మిశ్రస్థలముగాఁ బ్రయోగించెనని వ్రాసియుండఁగా సూ-రా-నిఘంటుకర్తలు 'చలపాది' అను నర్థముగల స్థలములందెల్ల నదిమిశ్రపదమె యని వ్రాసిరి. "అంకకాఁడు. దే - విణ - (అంకము+కాఁడు) చేలముపట్టువాఁడు - చలపాది. గీ. ఎలని యేప్రొద్దుఁ గనవొంద నీక మరుఁడు। కలహమున కంకకాఁడయి కాలుద్రవ్వ. (అము. ౫ ఆ. ౮౮.) (అంకశబ్దమునకు వృత్తియందు చలమర్థమని యెఱుఁగవలెను. ఇది యొకా నొక కవిచే శ్లేషయందు గుఱుతుగలవాఁడను నర్థమునఁ బ్రయోగింపఁబడియున్నది. చ. హిమకరుఁ డంకకాఁడు మధు వెప్పుడు జాతి విరోధి.........(కవిక. ౩ ఆ. ౯౮.)" (శ-ర). "అంకకాఁడు. మి - విణ - (క- - అంకకాఱు.) బ - అంకకాఱు. అంకకాండ్రు. ౧ మొనగాఁడు - ముఖ్యుఁడు - శూరుఁడు. ద్వి.........పండిత మల్లికార్జునప్రభువు। ....। గరడికెక్కిన యంకకాఁడును బోలె। నెడ విడఁబడ్డ మత్తేభంబుఁ బోలె (పండితా. వాద. ౧౭౬ పు.) గీ. కలహమున కంకకాఁడయి కాలుఁద్రవ్వ. (అము. ౫ ఆ. ౮౮.) ౨ చలపాది- మాత్సర్యశీలుఁడు. ఆ.వె. కార్యకాఁడొ యంకకాఁడొ నృపుఁడు. (అము. ౪ ఆ. ౨౬౩.) మ.........ప్రాణంబు దా। యలు గాడ్పుల్ శశి యంకకాఁడు పిక మయ్యయ్యో గళగ్రాహి.........(విజయనందన విలాసము ౨ ఆ. ౧౨౨.) చ. హిమ కరుఁ డంకకాఁడు మధు వెప్పుడు జాతివిరోధి.........(కవిక. ౩ ఆ. ౯౮.) ఇట 'అంకకాఁడు' అనఁగా నొకపక్షమున 'కళంకముగలవాఁడు' అనియు ఒకపక్షమున 'చలపాది' అనియు నర్థము." (సూ. రా. ని.) 'అంక' శబ్దమ్ము 'చేలము'ను నర్థమున నాచ్ఛికమని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరకర్త యాశయమును మార్చి యెల్లయర్థము లందును నది సంస్కృతమె యని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాసి "అంకకాఁడు" అనునది యెల్ల, యర్థములందును మిశ్రపదమె యని నిరూపించిరి. అట్లె 'అంక'

వున 'కొండెకత్తె - కొండెకాఁ(గా)డు' అని యొకచో ద్వివిధవర్ణములు నంగీకరింపఁ బడెను. ఇట్టి యనియమము నిరాధారముగ నేల పాటింపవలయునో ?

శబ్దము పార్శ్వమను నర్థమున దేశ్యరుని వ్రాసిన శబ్దరత్నాకరపు వ్రాఁతయు నుపేక్షింపఁబడెను. పరిశీలింపఁగా "అంకము" అను తత్సమరూపమునకు 'అంక' అను స్త్రీసమరూపము తద్భవమనియు నకారణమున 'అంకకాఁడు' అనునది యెల్ల యర్థములందును శుద్ధమగు నాచ్ఛిక శబ్దమె యనియు నందు మిశ్రత లేదనియు నీమార్గమున శబ్దరత్నాకరోదాహృతములగు 'అంక - దేశ్యము' 'అంకించు - దేశ్యము' మున్నగు స్థలములెల్ల నవిరుద్ధము లగుననియుఁ దోఁచుచున్నది. ఇంత యేల ? సూ - రా - నిఘంటుకారులే "అంకించు" అను దేశ్యధాతువు నుదాహరించి దాని కనేకములగు నర్థవిశేషములను జూపిరి. అట్లె, అంకవన్నియ - అంకపాంక ములు - అంకాపాంకములు మున్నగు దేశ్యశబ్దములను నుదాహరించిరి. వానిని మిశ్రములనలేదు.

కా-కత్తియు వర్ణకంబులు పుంస్త్వ స్త్రీత్వంబుల మతు
బర్థంబునం దాటాదుల కగు. ౧౧.
కా ప్రత్యయాంతంబునకు మగాది గణంబునంజేరి
డుజ్జగు. ఆటకాఁడు - ఆటకత్తియ. ఆట - అడపము -
ఎమ్మె - ఓయారము - కటారి - కొల్ల - చెలిమి -
చేరువ - చోరవ - జట్టి - జాజర - జూదము - తిండి -
తేర - దొడ్డ - నీటు - నేస్తము - బేరము - వగ -
విలు - వెచ్చము - సొగసు - ఇత్యాదులాటాదులు.
కా కత్తియల కకారంబునకు గకారంబు కొండొక
చోఁ గానంబడియెడి. ౧౨.
అందగాఁడు - అందగత్తియ - కొండెగాఁడు - కొండె
గత్తియ - బేరగాఁడు - బేరగత్తియ - ఇత్యాదులు.

బాలవ్యా. ౨౧ I వి.

సంజీవని. ౨౧ I విష:—ఆట మొదలగు శబ్దములకుఁ బరముగ మతుబర్థంబున మహాదర్థము వాచ్య మగునపుడు కా ప్రత్యయంబును మహాత్యర్థము వాచ్య మైనపుడు, కత్తియ ప్రత్యయంబును నగును. 'తదస్యాస్త్యస్మిన్నితి మతుప్' (౫-౨-౯౪) (సి. కౌ. ౧౮౯౪ సూ.) అనుపాణిని సూత్రముచే వచ్చు మతుప్ప్రత్యయమునుయొక్క యర్థంబున 'కా-కత్తియ' లగునని తాత్పర్యము. "అది దీనికిఁ గలదు లేదా - అది దీనియందుఁ గలదు." అని మతుప్ప్రత్యయమున కర్థములు. "భూమనిన్దా ప్రశంసాసు । నిత్యయోగే ౽తిశాయనే।సంసర్గే ౽స్తి వివక్షాయాం । భవన్తి మతుబాదయః" (వార్తి. ౩౧౭౩.) అను శ్లోకరూప వార్తికము మతుబర్థములను

విపరించుచున్నది. 'తిండికాఁడు = తిండిగలవాఁడు' అనుచో నెల్లరును దిండి కలవారే యగుటచే నధికముగు తిండిగలవాఁడని యిచటి మతుప్ప్రత్యయము భూమార్థమును బోధించును. 'జూదగాఁడు' నిందార్థము గలుగుచున్నది. 'సొగసుకాఁడు' అనుచోఁ బ్రశంసార్థము భాసిల్లుచున్నది. 'ఓయారకాఁడు' అనుచో నిత్యయోగము భాసిల్లుచున్నది. బా - అచ్చి - ౨౩ సూత్రము చొప్పున (౨౧౦ విష.) 'ఇమ' అనువానికి 'ఎ' కారము రాఁగా 'ఆటకత్తె' యగును. ఎకారము రానపుడు 'ఆటకత్తియ' అనియే యుండును. కాప్రత్యయము మగాదిగణములోని దగుట చేత బా - అచ్చి - ౪ సూత్రముచొప్పున (౧౯౧ I విష.) 'కా - ఈ - ఆ' అను ప్రత్యయములు తుదినిగల శబ్దములు దుమంతంబులగును. 'ఆటకానిన్' మున్నగు రీతిని వీనికి నిత్యముగా నిగాగమంబగును. 'అడపము+కాఁడు = అడపకాఁడు - జూదము+కాఁడు = జూదగాఁడు' మున్నగుస్థలములందు బా - సమా - ౨౫ సూత్రముచొప్పున (౨౭౦ విష.) మువర్ణకము లోపించును. (౨౮౯ I విష) జూదగాఁడు, కొండెగాఁడు మున్నగు నలంతిస్థలములందు 'కా' ప్రత్యయ కకారమునకుఁ బ్రకృతమగు బా - తద్ధి - ౧౨ సూత్రముచే 'గ' కారమగును. కోశములలో 'జూదకాఁడు - జూదకత్తియ' అని కకారముతోనె యుదాహరింపఁబడెను. ఇట్లె 'కొండెకాఁడు - బేరకాఁడు' అనియే చూపఁబడెను. సూ - రా - నిఘంటువునందలి యేతద్విషయకముగు నియమరాహిత్య మీావలను విస్తర ౨౯౧ విషయమునఁ జూపఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందును దఱుచుగా "కా - కత్తియ"లే వ్రాయఁబడినను గొన్నియెడల 'అందగాఁడు - ఇబ్బందిగాఁడు.' మున్నగుచోట్ల 'గ'కారమును నిల్పుటలో యుక్తియేమియుఁ గానరాదు. ఈవిషయమును నిర్ణయింపఁజాలు ప్రాసాదిగత స్థలములు లభింపలేదు. అయినను నథర్వణుఁడు 'కాఁడు - గ్గాడుః' అని వచించుట చేతను నేఁటి వాడుకలో 'అందగాఁడు - కొండెగాఁడు' మున్నగుచోట్ల 'గ' కారమె వినఁబడుచుండుటచేతను సూరి యుదాహృతులు సరికావనుట యుక్తము కాదు. ప్రయోగములు:—గీ. అలరి తొల్కరి పేరిటి యాటకాఁడు |.....(ఆటవాఁడు= నర్తకుఁడు) (రామా. ౬ ఆ. శ. ౮.) సూ - రా - నిఘంటువున నీపద్యమె "అలరి తొలకరి పేరిటి యాటవాఁడు|........" అని యుదాహరింపఁబడెను. 'ఆట యొక్క+వాఁడు = ఆటవాఁడు' అను సాభాసబహువ్రీహి రూపము షష్ఠీ సమాసము 'కలవాఁడు' అను నర్థము నిచ్చును. కాన నెల్లయెడల "ఆటకాఁడు - ఆటకత్తె - వేఁటకాఁడు - వేఁటకత్తె" మున్నగుచోట్ల "ఆటవాఁడు - ఆటది - వేఁటవాఁడు - వేఁటది" మున్నగునవి పర్యాయము లగుననుటకు సందయము లేదు. 'ఆ-వె' ఓరి

యాటకాఁడ యీరీతి యెఱపులా' అను (ప్రభా. ౧ ఆ. ౧౦౬.) పద్యమున నాటకాఁడనఁగా దొమ్మరివాఁడు. అడపము = వక్కలాకులతిత్తి - మంగలతిత్తి. అడపము+కాఁడు = అడపకాఁడు = తాంబూలకరండవాహి. అడపకత్తె = తాంబూలకరండవాహిని. గీ. కప్పురపుఁ బావి చిలుకు బాగాలొసంగ । నడపకత్తెలు తెలనాకు మడుపులొసఁగ. (వైజ. ౧ ఆ. ౧౧౩. సూ. రా. ని.). 'అడప = అడపకాఁడు' (బా. తద్ధి. ౭౮ సూ.) దీనికొక్క ప్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ గలదు· చ. కలికివరాటరా జడప కప్పురవీడెము.........(నైష. ౬ ఆ. ౧౮౧.) (చూడు. ౭౯౫ I విప.) ఇందలి 'అడప' అనుచో 'అపుడు' అని సర్వంకషావ్యాఖ్యాపాఠము. అదియె సూ - రా-నిఘంటువుచే నాదరింపఁబడినది. 'అడప' శబ్దము మతుబంత మను పక్షమున దీనిమీఁది కా ప్రత్యయము స్వార్థిక మనవలెను. ఎమ్మె=విలాసము - 'ఎమ్మెకత్తె' అనునది కోశద్వయమునందును జూపఁబడలేదు. ఎమ్మెకాడు = విలాసవంతుడు. సీ. అనుపమచ్ఛాయావిహార మందఁగఁ గల్గెఁ, జిమ్మచీఁకటి క్రింగు నెమ్మెకాని । కి.........(నరస. ౨ ఆ. ౯౨. సూ. రా. ని) ఓయారము = విలాసము. దీనిపైనిగాని దీనిరూపాంతరములగు 'ఒయ్యారము - ఒయారము' అనువాని మీఁదఁ గాని 'కా - కత్తియ' వర్ణకము లేకోశమందును జూపఁబడలేదు. "ఒయారికాఁడు - ఒయ్యారికాఁడు - ఒయారికత్తె - ఒయ్యారికత్తె" అనురూపములు 'ఒయ్యారి' అను నర్థముగలవి లక్ష్మీనారాయణీయ కోశమునఁ జూపఁబడియున్నవి. "చ.........ఒక్కొకతఱిం బువ్వుఁబోండ్లు కటారి కత్తియల్. (కళా. ౧ ఆ. ౩౧.) చ. బిరుదు కటారి కాండ్రు. (కళా. ౮ ఆ. ౧౦౧.) గీ. బల్లిదుండయి చీఁకటి కొల్లకాఁడ । వక్రవిక్రమగతి. (ఘటికా. ౨ ఆ. ౧౮౦.)"(సూ. రా. ని.) 'కొల్లకత్తియ' కలదనుటకు సూ - రా - నిఘంటువున, శబ్దరత్నాకరస్థితియె ప్రమాణముగఁ జూపఁబడెను. "క.........చెలిమికత్తెలు నగరే (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౬౩.) గీ......... చెలిమికత్తియలు గాఁగ (వాల్మీకిచ. ౧ ఆ. ౨.) క......। గతకల్మషుతోడఁ జెలిమికాఁడై యుండెన్. (వేం. పంచ. ౨ ఆ. ౬౩.)" (సూ. రా. ని.) "చేరువ (రవ) (∠ చేరు).........౬. సేనాధిపతి. ద్వి.........ముప్పదిరెండుకోట్ల చేరువలు । నెమ్మి నందొక్కొక్కనికి వేయి వేయి. (రంగ. రా. యుద్ధ. ౩౩౮ పొ. ౨౭ పం)" అని సూ - రా - నిఘంటువులోఁ జూపఁబడెను గాని "చేరువకాఁడు = సేనాధిపతి" అనుచోటి కా ప్రత్యయము స్వార్థికమె యనఁదగును. 'చేరువ = సమూహము' అను నర్థమును గలదు. గీ.........। కలరు నాటిట్టి చేరువకాండ్రు దేవ. (రామా. ౭ ఆ. ౨౭. సూ. రా. ని.) 'చేరువకత్తె' అను శబ్దము కోశద్వయమునందును జూపఁ

బడలేదు. చొరవకర్తె కలదనుటకు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడుటచే ప్రమాణముగ సూ - రా - నిఘంటువునఁ జూపఁబడెను. చొరవకాఁడు. విణ. (చొరవ+కాఁడు) ప్రవేశించువాఁడు. (చంద్రా. ౪ ఆ. ౬౧.) ౨ సాహసికుఁడు. గీ......పథలెక్క- చొరవకాండ్రు. (ఆము. ౪ ఆ. ౬౧.) (సూ. రా. ని) (చొరవ = ప్రవేశము) 'జట్టికర్తె' దీనికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. "జట్టికాఁడు. విణ......... క్రేత = కొనువాఁడు. గీ. అనుచు రసమర్మ సరసోక్తులాడునట్టి । జట్టికాండ్ర...... (వసు. ౧ ఆ. ౧౦౯.)' ౨ వర్తకుఁడు.సీ......ఆ-వె. జట్టికానికేది సంభవించె.(ఆము. ౫ ఆ. ౭౫.) జాజర = జజ్జర = వంచన; కపటము. జజ్జరకర్తె - జాజరకర్తె' అనువాని స్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియే యాధారము - 'జజ్జరకాఁడ నీ చనుత్రోవఁ జరుము. (ద్వి. హరిశ్చం. ఉ. ౬౭౧ పం.) గీ. నడుము జాజరకాఁడు మన్మథుఁడువచ్చి. (పి. శకుం. 3 ఆ. ౨౧౫.) (సాం. మూన. ౧౨.) (సూ. రా. ని). జాజరము - జాదము= ద్యూతము - జాజకాఁడు - జాజకత్తియ యనునవి వేఱుగఁ జూపఁబడలేదు. 'జాదకర్తె' అనుదానిస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. 'జాదకాఁడు' (ఆం. భా. ౨-3౦౪.) (సూ. రా. ని.). 'జాదరి' = (జాదకాఁడు) అనుదానికి భారత ప్రయోగములె ముందు చూపఁబడును. 'తిండికర్తె' అనుదానికి శబ్దరత్నాకర స్థితియే యాధారము. తిండికాఁడు = తిండిపోతు . దురాశావంతుఁడు. క. విను కొడుకు గొన్న వేఁదుఱ । కొని కొట్టిన తిండికాఁడు......(ఉద్యో. ౧ ఆ. ౫౮) ఆ-వె......... । తీపుఁగోరి యుఱుకు తిండికాఁడును బోలె । ....(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౯. సూ. రా. ని.) "తేరకర్తె.........అన్యురాలు. ఉ.......... । ఇవ్వలఁ దేరకర్తె యగు. (ఆము. ౫ ఆ. ౫౮.) తేరకాఁడు.........అన్యుఁడు. క. ఉరు బాహుబలము కలిగియు । వెరవిఁడినై తేరకాని విధమున.........(భాస్క. యుద్ధ. ౧3౯౫ ప.) ౨ క్రొత్తవాఁడు - అపరిచితుఁడు. సీ. ఆతఁడు వేఁటకై యరిగివచ్చో వజ్రి; దిగ్భ్రాంతి పుట్టించి తేరకాఁడు । సనువట్లు నేము. (ఆము. ౧ ఆ. ౨౫౭.) దొడ్డకాఁడు.........గీ.......... । దొడ్డకార్ల చేఁ బడిపోయెఁ దూర్పుదిక్కు. (శ. హరి. 3 ఆ. 3౪.)" (సూ. రా. ని.). 'దొడ్డకర్తె' అనుదానికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. "నీటుకత్తియ.........విలాసముకల యాఁడుది - ఆఁడుది...... క......మొ । కృలపు దొరకరాని నీటుకత్తియ యగుటన్. (మనల. ౨ ఆ. ౧3౯.) నీటుకత్తియ = నీటగు ఖడ్గము అని రెండవయర్థము. నీటుకా (గా) ఁడు......... అందగాఁడు.........ద్వి. కలికిమూరుఁడు నీటుకాఁడనుటింతె. (ద్వి. నల ౧ ఆ. ౬౫౧.) ...... గీ. నిక్కి నిక్కి నిరీక్షించు నీటుగాని । నందముల కెల్ల నెల్ల యా

నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬)" (సూ. రా. ని.). సూ - రా - నిఘంటువున 'అందగాఁడు' అనుచో 'గ'కార మంగీకరింపఁబడెను. దానితోడి యంత్యాను ప్రాసమున 'నీటుగాఁడు' అనుచో 'గ'కారము సమర్థిత మగుచున్నదని కోశకారుల యాశయము. ఈయెడల 'క-గ'ల సందేహమును నిర్వహించు ప్రయోగము ప్రాసాదిగత మొక్కటేని నెచ్చటేనిఁ జూపఁబడలేదు. పయి సమర్థనము కేవలము బలహీనమైనది. 'వేస్తకత్తె' శబ్దస్థితికి శబ్దరత్నాకరస్థితియె యాధారము. గీ. కటికి చీఁకటి నెఱ నేస్తకాఁడు దాను. (శుక. ౨ ఆ. ౧౮౯. సూ. రా. ని.) 'బేరగాఁడు' అనుచోటి గకారము శబ్దరత్నాకరమున లేదు. 'బేరకాఁడు - బేరకత్తె' అనియె యుదాహరింపఁబడెను. ప్రయోగములు శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. 'వగకాఁడు - వగకత్తె' అనువానికిని శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. "వగ = సంతాపము - శోకము - విలాసము." అనుదానికిఁ బ్రయోగములు గలవు. 'విలుకత్తె - వెచ్చకత్తె' అనుదానికిని బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. క. అరిది విలుకాని యుజ్జ్వల। శరమొక్కని నొంచు......(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౬.) (విలుకాఁడు = ధన్వి) వెచ్చకాఁడు......విటుఁడు - మిక్కిలి వెచ్చము (వ్యయము) చేయువాఁడు. తే-గీ. సురల యాఁకటికూడు ముచ్చులకుఁ గీఁడు।.........। లచ్చినైదోడు రేవోటి వెచ్చకాఁడు. (కవిజనరంజనము. ౩ ఆ.) సొగసుకత్తెకుఁ బ్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. చ.........వన్నెకాఁడవై। కలయ మెలంగు బల్ సొగసుకానికి నెత్తులు పెట్టలేము.........(చంద్రా. ౧ ఆ. ౪౯.) కోశద్వమునందును 'అందకత్తె - అందగాఁడు' అనురూపములు చూపఁబడెను. 'కత్తె' అనుచో 'గ'కారము రాకుండుటకును 'కాఁడు' అనుచో వచ్చుటకును యుక్తిగాని కవిప్రయోగముగాని ప్రమాణము చూపఁబడలేదు. తే-గీ. అందముల కెల్ల నెల్లయౌ నందగాని. (చంద్రా. ౨ ఆ. ౧౩౬.) 'అందకత్తె' అనుదానికిఁ బ్రయోగము చూపఁబడలేదు. శబ్దరత్నాకరమునందు 'కొండెకాఁడు - కొండెకత్తె' అనియు సూ - రా - నిఘంటువున "కొండెకత్తె - కొండెకా(గా)ఁడు" అనియుఁ జూపఁబడెను. గకారస్థితి విషయమునందలి యిట్టి వ్యత్యాసమునకుఁ బ్రమాణ ప్రదర్శనమెందును లేదు. 'కొండెకత్తె' అనుటకుఁ బ్రయోగము చూపఁబడలేదు. సీ. కుమతియుఁ జుట్టంబుఁ గొండెకాఁడు ప్రియుండు।.........(రామలిం. ౧౧ ప. సూ. రా. ని.) ఆ-వె. కొండెగాఁడు చావఁ గొంప దనుకఁ బోవ। వంతుకింతెగా(?)ని వగపులేదు. (వేమన. ౨-౯౮. ఆం. భా. ౭-౧౩ సూ. రా. ని.) 'బేరకత్తె - బేరకాఁడు' అనియె శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడెను. ప్రయోగములు చూపఁబడలేదు. నాకి

యొక యేలినవాఁడని పూనికాఁడవై. (నన్ని. ఘ. సం. ౪ ఆ. ౪౧౫.) ఇందు 'పూనిక+వాఁడు = పూనికాఁడు' అని యొన్నవగును. వకారలోప మధర్వణవచనము చొప్పున నయ్యె ననఁదగును. అభిమానకత్తె దానగుట నీవనుచు। ......(బసవ. ఆ.) అనుచో 'అభిమానకత్రిదానగుట' అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనవగును. అయ్యగారు - అత్తగారు. (౨౧౧ IV విష.) గోపాలిగాఁడు. (౧౪౦ విష.) మున్నగు స్థలములందు 'గారు - ఇగాఁడు' మున్నగునవి వేఱు. ఇచ్చటి 'కాఁడు - గాఁడు' అనునవి వేఱు. "చ. పులియఁడు బూచిగాఁడు.........అను మంతిగాఁడు. (మను. ౪ ఆ. ౩౨ ప.) ఇయ్యవి శునకభేదములు........." (బా. సు. ప్ర. బా. తద్ధి. ౧౪ సూ. వ్యా.) అని యిట్లు 'బూచిగాఁడు - అనుమంతిగాఁడు' అనువానిని బా - తద్ధి - ౧౪ సూత్రమునకు లక్ష్యములుగా సుప్తార్థప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత చూపుట పొరపాటు.

కా - కత్తియలు కొండొక వానికి స్వార్థంబునం
జూపట్టెడు. ౧౩.

బాలవ్యా. చెలికాఁడు - చెలికత్తియ, హెగ్గడికాఁడు - హెగ్గడి
వివరణము. కత్తియ.

౨౯౧ II విష. కావర్ణకంబు తిర్యక్కులకుం గానంబడియెడి. ౧౪.
ఇబ్బందిగాఁడు - ఒంటిగాఁడు - కొమ్ముకాఁడు - పరి
కాడు, ఇత్యాదులు మృగవిశేష వాచకంబులు.

సంజీవని. ౨౯౧ II విష:—కొన్నియెడల నర్థవిశేషబోధము లేకుండఁగనే ప్రాతిపదికార్థమునందె 'కా - కత్తియ' ప్రత్యయములువచ్చును. చెలి = స్నేహితుఁడు స్నేహితురాలు. చెలుకాఁడు = స్నేహితుఁడు. చెలికత్తియ = స్నేహితురాలు. హెగ్గడి = అంతఃపురపుకావలివాఁడు - అంతఃపురపుకావలి యగుస్త్రీ. హెగ్గడికాఁడు = అంతఃపురపుకావలివాఁడు. హెగ్గడికత్తె = అంతఃపురపుకావలి యగుస్త్రీ. "సీ. చెలికత్తె నెలుఁగెత్తి చీరు తొయ్యలిఁ దమ కులమని కోయిలల్ గుంపు గూడ. (ఉ. రా. ౬ ఆ. ౨౭.) క. అత్తఱి మురిపపు నడఁ జెలి। కత్తియగమి గొలువ (మనుచ. ౬ ఆ. ౩౦.) తే-గీ. కట్టికమిటారి మొకరిచెల్కత్తె గములు (కువల. ౪ ఆ. ౧౩౯.) చ. అనవుఁడు నిట్లను న్విదురుఁ డక్కట ధర్మసుతుండు బాంధవుం। డును జెలికాఁడునున్.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౪ప)." (సూ. రా. ని). "ఉ.........సఖి। వారముతో రమారమణి వచ్చెను హెగ్గడికత్తె లెందఱేఁ। గోరి భజింప (కళా. ౨ ఆ)." (శ-ర).

౧౪ సూ:—తిర్యక్కులలో సుఖపాటని దెలుపుశబ్దములకుఁ బరముగా 'కా' ప్రత్యయము వచ్చును. ఉదా:—"ఇబ్బంది. దే - వి. (ఇను+పంది) అడవిపంది కిని ఊరబందికిని పుట్టినపంది" (శ-ర). అనివ్రాసియు "ఇబ్బందిగాఁడు - దే - వి. (ఇబ్బంది+కాఁడు) బెబ్బులికిని చిఱుతపులికిని పుట్టినపులి" (శ-ర). అని మాత్రము శబ్దరత్నాకరమున వ్రాయఁబడుట వింత. ఇబ్బందిశబ్దార్థమునుబట్టి 'ఇబ్బందిగాఁడు' అనుదానికి సంకరజాతిపంది యనియైన నర్థము వ్రాయుట యుక్తము. చిన్నయసూరి (వ్రాఁతప్రతి) నిఘంటువులో "ఇబ్బంది = పెద్దపులికిని జిఱుతపులికిని బుట్టినపులి" అని యున్నదని సూ. రా. నిఘంటువున వ్రాయఁబడెను. దీనినిబట్టి సూరి బాలవ్యాకరణమునఁ బై రీతిని వ్రాయుట యెంతయు సుసంగతమగుచున్నది. పంయిశబ్దరత్నాకరములోని యసంగతి నరసియే సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు 'ఇబ్బంది' శబ్దమునకు "సంకరజాతిమృగము" అని యర్థమును వ్రాసిరని యెన్నవగును. 'ఇబ్బంది - ఇబ్బందిగాఁడు' అనువానికిని గోశద్వయమునందును బ్రయోగము చూపఁబడలేదు. "ఒంటి = ఏకాకిత్వము" (శ-ర). ఒంటి+కాఁడు = ఏకాకిత్వముగలవాఁడు - అసహాయశూరత్వముగలది. "తే-గీ. క్రొవ్వి నడ గొండకై వడి గునుకు నొక్క యొంటికాని మహీనాథుఁ డోడిఁగి యేయ। (మనుచ. ౪ ఆ. ౪౭ ప). ఒంటికా (గా)ఁడు = ఒంటరికా (గా)ఁడు. సీ. క్రమ్మి యొంటరిగాని దొమ్మి నొంచు యశంబు........(చంద్రా. ౧ ఆ. ౨౧)." (సూ. రా. ని). "కొమ్ము - దే - వి......క. పందికోఱ. సీ. నీటిలో మునిఁగిన నేలచేడియఁ గొమ్ము కొన నుబ్బ నెత్తిన ఘోణి పీవ (పారి. ౧ ఆ. ౪౯). కొమ్ము+కాఁడు = కొమ్ముగలది = అడవిపంది. "కొమ్ముకాఁడు .దే - వి. ౧ వరాహము. అగసాలెవాఁడు. సీ. నరకహేతు హిరణ్యహరణవృత్తిఁ జరించు కొమ్ముకాని భజించు కొదవ లెల్ల (వసు. ౧ ఆ. ౬౨ ప.)" (సూ. రా. ని). "పరి - దే - వి...... ౨ సమూహము. పరికాఁడు - దే - వి. తెగకు ముఖ్యమైన యేనుఁగు - యూథపము. చ. దంతి ము। ట్టినఁ బరికాఱ మొత్తము వడిం పఱతెంచిన మాడ్కి...... (భీష్మ. ౧ ఆ).

'క్వచి దమహతోఽపి డుజ్ స్యాత్'అను చింతామణిసూత్రముచొప్పున (౧౯౧ విష). కాప్రత్యయాంతములిట్లు డుమంతములగునని యెఱుంగునది.

అటమటాదులకు మతుబర్థంబునం దీవర్ణకంబు పుం
స్త్వంబునం దగు. ౧౫.
'ఈ,' ప్రత్యయాంతంబు మగాదిగణంబు, అటమ

బాలవ్యా. వివరణము ౨౯౧ III విమ. టీఁడు = కమ్మతీఁడు - అటమటము - కమ్మతము - కన్నడము - కొండెము - బానసము - బూటకము - మందడి - మన్నెము - సుంకము - ఉక్కివంబునకు వలోపంబగు - ఉక్కీఁడు ఇత్యాదులు.
ఈ ప్రత్యయంబు కొన్నింటికి స్వార్థంబునందగు. ౧౬.
మొక్కలీఁడు - కల్లరీఁడు.

సంజీవని. ౨౯౧ III విమ:—అటమటాది శబ్దములపై మతుబర్థంబున మహదర్థము వాచ్యమగునపుడు 'ఈ' ప్రత్యయం బగును, ఈ ప్రత్యయంబు మగాదిగణము లోనిది గాన బా - ఆచ్ఛి - ర సూత్రము చొప్పున (౧౯౧ I విమ.) 'ఈ' ప్రత్యయాంతంబులు డుమంతంబు లగును. అటమటము = అటమట = మాయ - వంచన, కమ్మతము = సేద్యము - కృషి, కన్నడము = కన్నడభాష, కర్ణాటదేశము. కొండెము = చాడి, పైశున్యము. బానసము = వంట, వంటసాల. బూటకము = మాయ, వంచన. మందడి = అశ్వశాల, మందుర. మన్నెము = సన్మానించి యిచ్చిన భూమి, సుంకము = పన్ను, ఉక్కివము = కపటము, మౌర్ఖ్యము. మొక్కలము = ముష్కరత్వము, ధైర్యము. కల్లరి = అసత్యముచెప్పువాఁడు. అటమటము గలవాఁడు = అటమటము+ఈ+ఁడు = అటమటీఁడు. ('అటమటకాఁడు - అటమట కత్తె' అనియు మత్వర్థీయరూపములు కోశములందుఁ జూపఁబడెను.) వంచకుఁడు - మోసగాఁడు. ఆ-వె. వాదులానితోడ......... । అటమటీనితోడ నడియరి (లోభి) తోడ ను । వెలకు నెత్తమాడ వెరవుగాదు. (ఉ. హరి. 3 ఆ. ౧౧౨.) సీ. శితికంఠునకును నెచ్చెలికాఁడు కాఁడొకో । యటమటీఁడైన యీ యక్షభర్త. (కాశీ. 2 ఆ. ౬౦.) కమ్మతీఁడు = కమతీఁడు = సేద్యగాఁడు. '(కమ్మతగాఁడు - కమ్మతకాఁడు - కమతకాఁడు' అనియు రూపాంతరము లుదాహరింపఁబడెను.) సీ...... కల్పకంబుల పంట కమ్మతీఁడు. (మనుచ. ౫ ఆ. ౪౭.) తే-గీ. నమ్మిక వసంతు డనువేరి కమ్మతీఁడు.........(రామా. ౧ ఆ. ౧౬౮.) కన్నడీఁడు = ఉపేక్ష చేయువాఁ డను నర్థమునందలి దీనిస్థితికి శబ్దరత్నాకరమె యాధారము. కర్ణాటకుఁడు - కన్నడదేశపు వాఁడు. సీ. కన్నడీఁ డనఁగను గర్ణాటకుం డొప్పు. (ఆం. భా. ౨-౧౦౭.) సీ. ఆరెలు కన్నడీ లరవలుం దెలుఁగులు, తనబిరు దందియం దగిలి కొలువ. (ద్వా. ౧ ఆ. ౪౨.) కొండీఁడు = కొండెముచెప్పువాఁడు. సీ. కొఁడీని నాలుక రెండుగాఁ జీరెదు...... (మార్క. ౨ ఆ. ౯౫.) ('కొండెకాఁడు - కొండెగాఁడు - కొండెకత్తె - కొండెగీడు' అనురూపము లుదాహరింపఁబడెను. "కొండియుఁడు' అని భారతమున వాడఁ

బడెను. ఉ. క్రూరుఁడు లోభియున్ శఠుఁడు గొండియుఁడున్ జడుఁడున్ గృతఘ్నుఁడున్ ....। జేసిన సున్కి భూపతికి జెట్టయొనర్చు నరేశ్వరోత్తమా. (శాంతి. 3 ఆ. ౪౬౫.) (సూ. రా. ని.) (శబ్దరత్నాకరమందును గొండియుఁ డనియె యున్నది. 'గొండియమువాఁడు = గొండియఁడు' అనుట యుక్తమని తోఁచెడిని.) బానిసీఁడు = వంటవాఁడు. ఉ.........నన్ । మీఱఁగ బానిసీని నొకనిం బురిఁ గాననియట్లు. (విరా. ౧ ఆ. ౭౩.) బూటకీఁడు = మాయావి. ఆ-వె. బూటకీఁడు పాటిపోయె నంద్రు. (బస. ౧ ఆ.) (బూటకుఁడనియుఁ గలదు. మందడీఁడు = గుత్తపువాఁడు. ఎ-గీ.........। మాటిమాటికిఁ బరికించి మందడీల। కెల్ల నాఱట యగుచు వర్తిల్ల నేర్చు. (విరా. ౧ ఆ. ౯౫.) తే. అంతఁ దనపట్టి యగువాలి నడఁగఁజేసి। నీకొమరుఁడంచు వేల్పు మన్నీఁడు ప్రోద్దు। నలమి ముట్ట వేయించె ననఁగమబ్బు। తెగలు వడిఁ బర్వె చుక్కల తెరువునందు. (అచ్చ. రా. కిష్కి-౦.) సుంకీఁడు = పన్ను తీయువాఁడు. ('సుంకరి - సుంకరీఁడు' అనియు రూపము లుదాహరింపఁబడెను.) (శ-ర) ('సుంకీఁడు' అనుటకుఁ బ్రయోగము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడ లేదు.) ఉక్కిఁడు = మూర్ఖుఁడు. ఉ.........ఉ। క్కిని మనంబు గిడు పరికించు నె క్రొవ్వినఁ జేటు దప్పునే. (విరా. 3 ఆ. ౭ ప.) ఉ.........ఉ। క్కిలయి నేర్పు లేక తమకించి పయింబడి. (నిర్వ. 3 ఆ. ౧౧.) ఉక్కివుఁ డనియుఁ గలదు. 'మొక్కలి' యనఁగా మూర్ఖుఁడని యర్థముగాన 'మొక్కలీఁడ'ను పదంబునందలి 'ఈ' ప్రత్యయము స్వార్థికమె. "సీ. మంత్రి విద్వేషంబు మాన్య పరాభవంబును బ్రజాపీడనంబులును గలిగి। మొక్కలీఁ డగుటయు. (అశ్వ. ౧ ఆ.) (మొక్కలికాఁ డనియు నుదాహరింపఁబడెను.)" (శ-ర). 'కల్లరి = అసత్యమాడువాఁడు' ఇట్లగుటచే "కల్లరీఁడు" అను దానిలోని "ఈ" ప్రత్యయమును స్వార్థికమె యనందగును. (దీనికి సాంబనిఘంటువుఁ ప్రమాణముగఁ జూపఁబడెను.) (సూ. రా. ని.)

ఆరివర్ణకంబు మతుబర్థంబున జాలాదుల కగు. ౧౭.

బాలవ్యాకరణ జాలరి - ఒఱపరి. జాల - ఒఱపు. కల్ల - చదువు-
వివరణము. జూదము - టక్కు - తగవు - తీరుపు - తెంపు -
౫౯౧ IV విమ. తెరువు - నేరుపు - మతకము - వెరవరి - వేఁట-
సిగ్గు - సుంకము. ఇత్యాదులు.

... సంజీవని. ౫౯౧ IV విమ:—'జాల'మున్నగు శబ్దములకుఁ బరముగా మతుబర్థమందు 'అరి'అను ప్రత్యయమగును. ఇది స్త్రీసమరూపముగుటచేత, మహాన్మాత్మ్యమహాదర్థంబులు ప్రయోగానుసారముగ వాచ్యములగుచుండును. ఉదా:—

"సీ. దొరలు గద్దింపఁ గల్లరివార్త నిజముని (శుక. ౧ ఆ. ౫౫). తనువు మీన్ పొ వల్పు జాలరిదానవు (ఆది. 3 ఆ. ౪౦). క. అల్లదె తాటకయని యెవు । కల్లరి రాకాసి (అచ్చ. రా. బాల. ౧౧౨ ప)." (సూ. రా. ని). తీర్పరి పలుకు. (అచ్చ. భార. ౧ ఆ. ౪). (అనుహాదర్థము వాచ్యము). జాల = చేఁపలఁబట్టువల. ఒఱపు = సౌందర్యము. కల్ల = అసత్యము. జూదము = ద్యూతము. చదువు = విద్య. టక్కు = మాయ. తగవు = న్యాయము. తీరుపు = న్యాయము - చక్కఁబాటు. తెంపు = తెగువ - సాహసము. తెరువు = దారి - మార్గము. నేరుపు = నేరిమి - సామర్థ్యము. మతకము = మాయ. వెరవు = ఉపాయము. వేఁట = మృగయ. సిగ్గు = లజ్జ. సుంకము = పన్ను - అరి - కరము. "జాలరి = కైవర్తుఁడు. క ...... అంత వేడుక । కాఱులు జాలరులు సొచ్చి క్రందు కొనంగన్ (శాంతి. 3 ఆ. ౧౫౨). తరలము.........తనువు మీన్ పోల వల్పు జాలరిదాన (ఆది. 3 ఆ. ౪౦). ఒఱపరి = సుందరుఁడు - విలాసి. చ. ఒఱపరిఁ గన్నఁ గూడఁజను.....జార ధారిణిన్ (జై. 3 ఆ. ౨౮). కల్లరి = అసత్యమైనది - అసత్యమాడువాఁడు - దుష్టురాలు - దుష్టుఁడు. సీ. తచ్చనగొండి పోతరకత్తె కల్లరి............(చెన్న. ౨-౨౪). సీ. దొరలు గద్దింపఁ గల్లరి వార్త నిజముగా నిర్వహింపని జేటి నీటు కత్తె । (శుక. ౧ ఆ. ౫౫). (ఇందు మహదర్థము వాచ్యమగుచున్నది). క. కల్లరి తొలువేలుపు తేఁ । డల్లనఁ జెఱవట్టి.........(అచ్చ. రా. అర. ౬౬ ప). చదువరి = విద్యావంతుఁడు. తే-గీ. చదువరులు గాని విప్రులు చాల ముగ్ధులు......(హరి. ఉ. ౧౦ ఆ. ౨౪౪). జూదరి = జూజమాడువాఁడు. మ. అరయం దపొప్పకయుంత నావలన లే దాధర్మ పుత్త్రుండు జూ । దరి వెంటం దమకించి సౌబలుని చేతం భూమి (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౫3). సీ. బొజుఁగులాఁడి లడారి బొల్లిపల్లాకి జూదరి యెబ్బెరాసి గాతలకోటూరు. (చెన్న. ౨ ఆ. ౨౪). ('జూదరికత్తె - జూదకత్తె - జూదకాఁడు - జూజకత్తె - జూజకాఁడు' అనియు రూపము లుదాహరింపఁబడియున్నవి). టక్కరి = మాయావి. ఉ. టక్కరు లుక్కివుల్ బలుతుటారులు క్రూరులు (సమీర. ౪ ఆ. ౨౨). '(తక్కరి. తక్కరీఁడు - టక్కరికాఁడు' అనియు నుదాహరింపఁబడియున్నది). తగవరి = తీర్పరి = న్యాయాధిపతి. క. తగవరియగు తా నొంచినఁ । దగు దండము.........(విజ్ఞా. ప్రా. ౧౨౨). ('తగవులాఁడు = తగవరి' అనియు నుదాహరింపఁబడెను). "తీరుపరి = తీర్పరి = ధర జ్ఞుఁడు. తే-గీ...ఒజ్జ, బాపనయ్యలు తీర్పరుల్ బలసికొలువ (నీలా. ౨ ఆ. ౪౬)......... 3 కార్యకర్త. సీ. రాజాగ్రసేనుఁడై రాజిల్లఁ దాను దీర్పరి తనంబెంతయుఁ బ్రభుతతోడ । నడపువాఁడయ్యె............(హరి. ఉ. ౨ ఆ.

౧౭౮ ప). ౫ మనోహరమైనది. క. జగడంపుఁ గూటి వేలుపు । తెగజడదారి గమి కాని తీర్పరిపలుకుం । బొగడిత నుబ్బెడు సామికి.........(అచ్చ. బాల ౧ ఆ. ౪). (ఇచట నసహాదర్థము వాచ్యమగుచున్నది)." (సూ-రాని) తెంపరి = సాహసికుఁడు, సాహసికము. క......చావునకుం । దెంపరివై పదరువాని తెఱఁగున సుమతీ (భాగ. ౭ స్కం. ౨౭౦). క. తెంపరిమాటలు పలికిని । నింపగునో.........(రుక్మా. ౫ ఆ. ౧౫౨). తెరువరి = బాటసారి. (తెర్వరి) క. కను బ్రమసిన తెరువరి తన । కన పాయంబైన మార్గ మరసి.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౬౦). నేరుపరి = నేర్పరి = చతురుఁడు. క. అరిది విలుకాని యుజ్జ్వల । శరమొక్కనిఁ జంపుఁ దప్పి జనినం జను నే । ర్పరియైనవాని నీతి । స్ఫురణము పగ రాజు నతని భూమిం జెఱుచున్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౬). మతకరి = మాయావి. చ. మతకరి చాలుఁ జాలు నిఁక మాదెస రాకు మటంచు నల్కతో । నతివ బొమల్ ముడించె (నరస. 3 ఆ). చ. ...అ । మ్మతకరి వేలుపుం దపసి మమ్ముఁ దలంపఁగ నేల యచ్చటన్ (పారి. ౧ ఆ. ౬౪). వెరవరి = ఉపాయశాలి. చ. వెరవరి గాక వీఁడు కురు వీరులకుం దల సూపువాఁడె (విరా. ౪ ఆ. ౯౧). చ. బళి రె పురే యరే యర రె బాపు రె యంచు వచింప వేఁటరుల్ (చంద్రా. ౨ ఆ. ౪-౫). "సిగ్గరి = లజ్జగలవాఁడు - లజ్జగలది - సిగ్గరికత్తియ యనియుఁగలదు. వ. ఎట్టకేలకుం జిట్టకాలకుం జెవియొగ్గిన సిగ్గరికత్తియలు (వసు. ౪ ఆ). (రూ. సిగ్గరి కత్తె) (స్వార్థమున కత్తియ)" (శ-ర). "సుంకరి = సుంకరీఁడు = సుంకీఁడు. క. అడిగినఁ బలితో నిట్లనుఁ । దడవాయెను సుంకరీఁడు తమ లెక్కలకై । ......(హంస. ౪ ఆ. స్వార్థమున. ఈఁడు). ఆదిశబ్దముచే బొంకరి. మొ. ఉ. నేరనివాఁడు బొంకరియు.........(శాంతి. 3 ఆ. ౪౬౯). ఉ. ఆ । బొంకరి దివ్యవాణియుఁ దపోధనులున్ మము నిట్లలంతురే (కర్ణ. 3 ఆ. ౫౯ ప.) (విస్తర).

విస్తర. ౭౯౧ IV విష:—"అప్పకవి.........అకారాంత సీసమాలికలో గద్దఱి శబ్దంబు శకటరేఫయుక్తంబని వచించెను. 'గద్దె (ఉన్నతపీఠము)+అఱి' ఇట్లుండ... దిట్టతనంబు గలవాఁడని లాక్షణికార్థంబునఁదు నియ్యది గ్రమంబుగాఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్నదనియుఁ గొందఱు లాక్షణికుల మతంబు" (బా. గు. ప్ర. ౨౯౯ పు. ద్వి. ము.) గద్దఱిశబ్దము శకటరేఫయుక్తంబనుచు రేఫఘటితమగు 'అఱి' ప్రత్యయము నదికి వ్యుత్పత్తి వ్రాయుట యసంగతము. 'గద్దఱి' శబ్ద మఱి ప్రత్యయాంత మని యే కోశమునందును వ్రాయఁబడలేదు. అందు గద్దెశబ్దము ప్రకృతియనియు నెవ్వరును దలంపలేదు. గద్దరిశబ్దమును నెందును లేదు. ఈగుప్తార్థప్రకాశికలోని యసంగతవాక్యములను జూచి శబ్దరత్నాకరమును జూడకయె యందీప్రత్యయము

ఇవర్ణకం బోయారాదులకు మతుబర్థంబునం దగు. ౧౫.
ఓయారి - అక్కసి. ఓయారము - అక్కసము -
బాలవ్యా. వి. కడలు - చాగము - జోగము - తమకము - తుటా
౫౯౧ V విశే. రము - బండారము - బిత్తరము - బిటారము -
బేహారము - మచ్చరము - మిటారము - విన్నాణము -
వెక్కసము - ఇత్యాదులు.

సంజీవని. ౫౯౧ V విశే:—ఓయారాదిశబ్దంబుల కస్త్యర్థంబున 'ఇ' ప్రత్యయం బగును. సంస్కృతమునందు నిట్టి ప్రత్యయము గలదు. ఉదా:—'ధన-ధనిన్, గుణ-గుణిన్.' మొ. "శ్లో. ఉశ్వ మిత్వం తథైవాత్వం । సమాసే మతుబర్థకమ్." (౨౮౭ విశే.) అనునవి సమాసాంతమున నిల్చు ప్రత్యయములుగాన నవి భిన్నవిషయకములు. ఇప్రత్యయాంతములును స్త్రీసమములెయగును గాన నవి మహన్మహత్యపహాదర్థములను బ్రయోగానుసారముగ బోధించును. (చూ. ఒయ్యారి.) ఒయారము = విలాసము. (ఒయ్యారము - ఓయారము.). "అక్కసము. దే - వి - సంతాపము." (శ-ర.) (ఇది యాక్రోశశబ్దభవమనుట లెస్స.) "కడలు = తరంగము. సీ. తూలెడు పర్యేద దుఃఖాంబునిధిలోనఁ గడలుచందంబునఁ గడలుకొనఁగ (హరి. పూ. ౬ ఆ.). చాగము = త్యాగము, జోగము = యోగము - తమకము = త్వర - మోహము. తుటారము = దిట్టతనము. బండారము = బొక్కసము, బిత్తరము = శృగారచేష్ట. (విలాసము). బిటారము = విలాసవిశేషము, బేహారము = వ్యవహారము - వర్తకము. మత్సరము = మాత్సర్యము - చలము. మిటారము = నిక్కు. విన్నాణము = విజ్ఞానశబ్దభవము = నేర్పు, వెక్కసము = దుస్సహత్వము." (శ-ర). ప్రయోగములు:—ఓయారి = ఒయ్యారి = ఒయారి = విలాసిని. విలాసి. క. ఆయంగన క్రేఁగన్నుల । యోయారపుఁ గలికిచూపు టుసులఁ బడి.........(విక్ర. ౫ ఆ. ౧౭౧.) శా.........మునీంద్ర మాకు నెప్పుడున్ జేతోభవుం గన్న యొ। య్యారిన్ శౌరి వరించు వేడుకలు మల్లాడున్. (వరాహ. ౬ ఆ. ౨౦.) సీ. కలిమి యొయ్యారి నోముల ఫలంబు. (ఉ. రా. ౧ ఆ. ౮౦.) సి. వేలుపుఁ బూఁబోండ్లఁ గేలిసేయు నొయారి చెలువలు.........(యయా. ౪ ఆ. ౧౫౬.) శా.........నావలనఁ దప్పేమీ యొయారీ యయో । నామీఁదం దయ లేదటే చెలి ననున్ మన్నింపవే కోమలీ. (సారంగ. ౨ ఆ. ౨౧౦.)

శకటరేఫవంతముగ నున్నదనియు నతిప్రత్యయమనియు వేటి కావ్యాఖ్యాత వ్రాయుట కేవలము తప్పు. (బా. సా. వే. 320.) అసత్యము.

సీ. చిన్ని క్రొన్నెల నెన్నునె న్నొసళ్ళ నొయ్యారి యలంతి కస్తురిరేక లనువుమీఱ. (అచ్చ. రా. బా. ౮౭.) ఇట్లిట మహాన్మహత్య మహదర్థంబులు వాచ్యము లగుచున్నవి. అక్కసి = అక్కసుకాఁడు = ఆగ్రహముగలవాఁడు. కడలి = సముద్రము. సీ. కడలిమత్స్యంబవై నీవు కడలి నడుమ. (నైష. ౮ ఆ. ౧౨౦.) చాగి:—
ఉ. చాగులు పుణ్యభాగులును శాశ్వతరాగులు.....(భాస్క. కిష్కిం. ౫౬౦ ప.)
జోగి = యోగి. (జోగము+ఇ = జోగి.) (జోగు+ఇ = జోగి = భిక్షుకుఁడు. శ-ర.)
క.........| జోగులము మేము మా కట | రాఁగూడదు గాన రాజ రమ్మనుఁ డిటకున్. (ద్వా. ౧౨ ఆ. ౫౨.) ఆ-వె. రాచజోగి ఠక్కరాయఁడ నీవు మా | నగరు సేరు టెల్ల మిగుల మేలు. (అచ్చ. రా. బా. ౯౦.) (ఇట్టియెడల జోగి భిక్షుకుఁడు గాఁడు.) తమకి = లోభి. క. పతి ధరణీప్రజ | మనికికిఁ దగ నడచునది తమకి గాకేపురమున్. (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౭౯.). తుటారి = దిట్టతనముగలవాఁడు. గీ. రాచ పుడమి | వేలుపు తుటారి తాపసి వెంట నరుగు | మనుచు నీరాము నేరీతిఁ బనుచువాఁడ. (చం. రా. ౨ ఆ. ౬౫). దిట్టతనముగలది. సీ. చానల తలమిన్నఁ గానరు గద గొర, వంకలార తుటారి జొకలార. (అచ్చ. రా. అర. ౮౬.) ఇట నమహదర్థము వాచ్యము. చ. చిలుక తుటారి బోటియును. (నీలా. ౧ ఆ. ౬ ప.) తుటారి = దుష్టుఁడు. ఉ. టక్కరు లుక్కివుల్ బలు తుటారులు క్రూరులు.........(సమీర. ౪ ఆ. ౨౨.) (సూ. రా. ని.). "బండారి = బొక్కసమున కధికారి. ఎ-గీ. తనరు చలమర్తి గండప్రతాపరుద్ర | మనుజవరునకు బండారియును మహాధి | కారియును నాప్తుఁడును నయి......(మార్క. ౧ ఆ.). బిత్తరి = విలాసిని - ఆఁడుది. క. మరుఁజిత్రలిఖితుఁ గని బి | త్తరి వెఱవ......(నరస. 3 ఆ.) బిత్తరి వాలుఁ జూపులున్. (రాజ. 3 ఆ.) బిటారి = విలాసిని. ద్వి. రాజిత్వశైవాల రమణీయ రోమ | రాజిలతల్ బిటారములు వాటింప. (విష్ణుమా. పూ. ౨ ఆ.) బేహారి= వర్తకుఁడు. క. సరకమ్మెడు బేహారులుం | నరపతి సుంకరుల లెక్క నమ్మికతోడన్ | సరకమ్మిన సొమ్మునఁ దా | రిరువదియగుపాలు సుంక మీఁదగుఁ బ్రీతిన్. (విజ్ఞా. ప్రా. కాం.) (బేహారి బెహారి యనియు రూపములు గలవు.) మచ్చరి= చలపాది. చ. మదమున దేవదానవులు మచ్చరులై కడుఁ బిచ్చలించి సం | పదలను గోరి పోరునెడ.........(భాగ. ౬ స్కం.) మిటారి = నిక్కుగలది. "దే - వి - మదముగల యాఁడుది. ౨ ఆఁడుది. (ప్రమద.) విశ. ౧. మదముగలది. 'మిటారి తొత్తు' 'మిటారిచూపు' ౨ నిక్కుగలది 'మిటారిగుబ్బ' 3 ఉన్నతి గలది. 'మిటారి బల్ పిఱుఁదు' విన్నాణి=సన్నాణి. ఆ-వె. వేదవిదునిచేత విన్నాణిచేతను | దపసిచేతఁ

బిన్నవానిచేత । రాయబారిచేత రాయసుంకరులచేఁ । గూలి పుచ్చుకొనుట చాలఁ దప్పు. (విజ్ఞా. ప్రా. కాం.) విన్నాణి = నేర్పరి. మ. బహువర్షంబులు బ్రహ్మ తొల్లి జగ ముత్పాదింప విన్నాణి గాక. (భాగ. ౨ స్కం.). వెక్కసి. దే-విణ. (వెక్కసము+ఇ) దుస్సహుఁడు - దుస్సహురాలు. మ........గో గోపక గోపికా నికరముల్ విభ్రాంతిమై బిట్టు మేల్ । కనిచూడం జనుదెంచి రర్భకులకెల్లన్ వెక్కసిన్ రక్కసిన్. (వి. పు. ౭ ఆ.)" (శ-ర.) ఇత్యాదులనుటచే 'జవ్వని' మున్నగువాని నెన్నునది. జవ్వనము+ఇ = జవ్వని = యువతి. చ. అనుపమ దివ్యమూర్తి దరహాస విలాస విభాతి నిండు జ। వ్వని సుకుమారి......(నన్ని. కు. సం. ౮ ఆ. ౧౨౪.) సూ. రా. నిఘంటుకర్తలు "కైవారము+ఇ = కైవారి" అనుదానిని సంయుత ముదాహరించిరి. "కైవారి = కయివారి. వి. (కైవారము+ఇ) (ఇది ఒకమారి వంటిది) స్తోత్రపాఠకుఁడు.........మ. కమలాక్షస్మరఘస్మరాబ్జభవులుం గైవారులు...(హరి. పూ. ౧ ఆ. ౪.)"(సూ-రా-ని) క. నావుడు నిదియా సంజయ। కైవారము సేసె దీవు కౌంతేయుల........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౨౭.) అనియిట్లు కైవారమనునది భారతమందును గలదు. కాని శబ్దరత్నాకరకర్త 'కైవారము' అనునది సంస్కృత సమమనుచు నీక్రింది ప్రయోగముం జూపెను. మ........కైవార దుర్భాషణంబులకుం గాని యతండు మెచ్చఁడు........(నైష. ౭ ఆ. ౮౯.) ఇట్లు కైవారశబ్దము సంస్కృతమైనపుడ స్వార్థకమగు 'ఇక్' ప్రత్యయముచే 'కైవారి' అను తత్సమరూపము సుసాధమగును. కావుననె శబ్దరత్నాకరకర్త 'కైవారము - కైవారి' అను రెండిటిని సంస్కృత సమములుగ నుదాహరించి పైలక్ష్యములనె చూపెను. మఱియు "లయగ్రాహి. రసాలములవేడ్కఁ గయివారములు సేయుచును ధీర మకురాస్యల్. (భాను. ౨ ఆ.) అను ప్రయోగమును జూపి "కయివారము = కైవారము" అను పదములను సైత మంగీకరించి 'కైవారము' అనునది 'దేశ్యము తత్సమము' నయి యుండుటచే 'ఉభయము' అని వేర్కొనెను. ఈసందర్భమున నీతఁడు త్రొక్కినమార్గము యుక్తతరముగనే యున్న దనఁదగును. కాని "కయివారము - కైవారము" అనునవి దేశ్యములనుట సరికాదనవలసి యున్నది. శబ్దార్థసామ్యము పూర్తిగా నుండుటచేత 'కయివారము' అనునది తద్భవరూపమనుట యుక్తము. అట్లయినను 'కైవారము' అనునది యచ్చతెలుఁగు కావ్యములలోఁ బ్రయుక్తమైయుండుట ("గీ. అనుచుఁ గైవార మొనరించు" నీలా. ౨ఆ. ౪౨ ప). చేతను దానిని దద్భవమనుట కందుఁ దత్సమముకన్న భేదమేమియుఁ జూపట్టమిచేతను నతఁ డద్దానిని దేశ్యముగ నంగీకరింపవలసినవాఁ డయ్యెనని

తోఁచుచున్నది. ఇట్లేల సంకోచపడవలెనో తెలియకున్నది. 'కయివారము' అను దానిని మాత్రము వైకృతముగా నంగీకరించి దాని స్థితిచే భ్రాంతుండై కూచిమంచి తిమ్మకవి 'కైవారమ'నియుఁ దన యచ్చతెల్గు కావ్యములలోఁ బ్రయోగించెననుట యుక్తతరము కాదా? "భాషించినాఁడవు బహుదేశ బుధులతో విద్యాపరీక్షణ వేళలందు" (భీమ. ౧ ఆ.) అనుచొప్పున వేమారెడ్డిగారి యాస్థానమున విద్యా పరీక్షాధికారి పదవి నలంకరించిన కవిసార్వభౌముఁడు భ్రాంతిపడె ననుటకన్నఁ దిమ్మకవికి భ్రాంతినంగీకరించుట యుక్తతరము కాదా? "కైవార దుర్భాషణంబు లనుచో 'ము' లోపమును 'నెత్తపలక - చప్పరమంచము' ఇత్యాదులయందుంబోలె నొండె, రాహుత్తశబ్దమువలె కైవారశబ్దము సంస్కృతేతరమయ్యును సంస్కృత భ్రమచే సిద్ధసమాసమందు ఘటితమైనదనియు దానంజేసి ములోపము కలిగినదనియు నొండె తలంపవలయును." (సర్వంకషావ్యాఖ్య. ౫౮౨ పు. నైష. ౭ ఆ. ౮౫ ప. అని కీర్తిశేషులగు శాఖాప్రవర్ణ వేంకటరాయశాస్త్రులవారు వ్రాయుట సరికాదని పైసందర్భమునుబట్టి చెప్పఁదగును. నెత్తపలక మున్నగునవి యాచ్ఛికసమాసములు. వానిపోలిక దీనికెట్లు పొసంగును. మఱియు నిట కైవారశబ్దము భాషాంతరములలో నున్నదని వ్రాయఁబడెను. అదియొక విశేషము కాదు. హిందూదేశభాష లన్నిటి లోను సంస్కృతశబ్దములు విస్తరించి యున్నవని యెల్లరకును విదితమేకదా. సూ-రా-నిఘంటుకర్తలును సర్వంకషామార్గమునె యనుసరించిరి. "శ్రీనాథుఁనకు సంస్కృత సమాసమున సంస్కృతేతరపదములఁ జేర్చు నలవాటు గలదు. ఇట్లె హేరాళపదమునుగూడఁ బ్రయోగించినాఁడు. క...వసింయుంచున్। హేరాళ క్రీడా సం।చారిణి నూకాంబ భర్త జనరక్షణకై. (భీమ.౧ఆ. ౧౦౦.)"(సూ-రా-ని) శబ్దరత్నా కరకర్త యీపద్యమునె ప్రమాణముగఁ జూపి హేరాళశబ్దము సంస్కృతమని నిరూపించెను. రాహుత్తశబ్దము కవిపితామహునిచే సిద్ధసమాసమునఁ బ్రయో గింపఁబడెను. శా. ఓరాజన్య మహేంద్ర యోమణిగణ ప్రోతాసి వాతాశన। ప్రారజ్య త్కటిచక్ర యోముఖరశార్ఙ్గ క్రూరబాహార్గళా। యోరుక్మాచలకల్ప యోకవిచిత్రపృథ్వంగ కావంగదే। యోరాహుత్త శిరోమణీ నిరవధి ప్రోద్య త్ప్రతాపారణీ. (మనుచ. ౪ ఆ. ౭౧.). ఈమహాకవు లీశబ్దములను సంస్కృతకావ్య ములలో నరసియె యిట్లు ప్రయోగించిరని నానమ్మకము. "రాహుత్తః 'అ - ఫుం' అశ్వారోహకః" (సర్వశబ్దసంబోధిని). ఇట్లె యొకచో శ్రీనాథ కవిపితామహప్రయు క్తములగు "ఫణినాపత్య - ఫణినసూనుశబ్దములు ప్రామాదికములని వేంకటరాయ శాస్త్రులవారు భ్రమించి వ్రాసిరి. (చిం. వి. పరి. ౮౮ విష.). కైవారశబ్ద మాచ్ఛిక

మనుటకు వీరీ క్రిందిరీతి యుక్తులను జూపుదురు. "కయివారము అను రూపాంతర ముండుటచేతను అచ్చ తెనుఁగు గ్రంథములలో (కైవారశబ్దము) నుండుటచేతను సంస్కృత నిఘంటువులలో (కైవారశబ్దము) లేకపోవుటచేతను దీని నాచ్ఛికముగా గ్రహించుటయె యుక్తము" (సూ. రా. ని. "కైవారము I" శబ్దమునొద్ద.). కయివారమను రూపాంతరము గలదందురే కాని యట్టిరూపము భారతాది ప్రాచీన ప్రామాణికగ్రంథములలోఁ జూపఁగల్గిరా? ఉన్నను నట్టి వైకృతరూప మేమి నిర్ణయింపఁగలదు? సామాన్యకవియగు తిమ్మకవిప్రయోగమునుబట్టి శ్రీనాథమహాకవికి భ్రాంతిని గల్పించుటగాని లక్షణస్ఖాలిత్యమును గల్పించుటగాని యుచితమా? ఇంక సంస్కృతనిఘంటువులో లేదందురే! ఎన్నిశబ్దములు వాచస్పత్యాదులలో లేనివి సంస్కృతమున నున్నవో పరిశీలింతురుగాక "ఏధి వహ్యోశ్చతుః. ఏధతుః = పురుషః. వహతు రనడ్వాన్" (సి. కౌ. ఉణాది. ౭౮ సూ.) "అజ్జి మది మన్దిభ్యశ్చ ఆరన్...మదారో వరాహః...(ఉణా. ౪౧౪. సి. కౌ.) "కుడి కమ్పోర్న లోపశ్చ...కుడి ర్దేహః..."(సి. కౌ. ఉణా. ౫౮౩ సూ.) "భ్రస్జి గమి నమి హని విశ్యశాం వృద్ధిశ్చ.........గాత్రమ్ = శకటమ్, నాత్రమ్ = స్తోత్రమ్, హాత్రమ్ = మరణమ్, వైశ్రవ్=పిష్టపమ్, ఆష్ట్ర మాకాశమ్." (ఉణా. ౫౯౯ సూ. సి. కౌ.) "కృదరాదయశ్చ - కృదరః = కూసూలః - స్మదరః = సర్పః." (సి. కౌ. ఉణాది. ౭౧౯ సూ.) ఈశబ్దములు వాచస్పత్యసార శబ్దస్తోమమహానిధిలో లేవు. ఇంకను బ్రసిద్ధము" లగు "ఆవళీ - ఆలోకన - లోకన - నిటల - ధారుణి - పారావార - కవన - మున్నగు నెన్నెన్నియో యిందు విస్మృతములయ్యెను. మఱియు కైవారశబ్దమునకు మూలమును వ్యాకరణమునఁ గన్పట్టుచున్నది. "కేవృ సేవే, కర్వ దర్పే" అని కవి కల్పద్రుమమున వాంతధాతువు కన్పట్టుచున్నది. "కేవ = సేవనే, భ్వాదిః ఆత్మ - సక-సేట్ - కేవతే..........."(శబ్దస్తో.) ఉణాదులలో ౪౧౪ మొదలు ౪౩౦ వఱకుఁగల సూత్రములందు ఆరన్ ప్రత్యయ ముపదేశింపఁబడెను. అందు "తుషారాదయశ్చ" (ఉణా. ౪౧౯.) అనుచోట్నఁ దుషారాదులలోనిదిగా "కైవార" శబ్దము సుసాధ మగుచున్నది. "కుఞ్జి మృజిభ్యాం చిత్......కుఞ్జారో మయూరః - మార్జారః" (సి. కౌ. ఉణా. ౪౧౭ సూ.) అను సూత్రము సందర్భము మృజ్ధాతువునకు వలెనె యీ 'కేవ' ధాతువునకు వృద్ధి బ్రయోగానుసృతి నంగీకరింపనగును. కేవ్+ఆర = కైవ్+ఆర = 'కైవార' అనురీతిని సాధింపనగును. "ఉణాదయో బహుళమ్. (3-3.౧) ఏతే వర్తమానే సంజ్ఞాయాంచ బహుళం స్యుః - కేచిదవిహితా అప్యూహ్యాః. 'సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి । ప్రత్య

యాశ్చ తతః పరే। కార్యా ద్విదాశ్య దనూబన్ధ । యేత చ్ఛాత్ర మఃణాదిషు.' (భాష్యమ్)" (సి. కౌ. ౩౧౬౯ సూ.) అని మహాభాష్యమునఁ జూపఁబడెను. స్తుతి పాఠకవంది సేవావిషయమని ధాత్వర్థమునకు సందర్భము నరయునది.

తవర్ణకంబు కులవాచకంబునకు స్త్రీ వాచ్యంబగునపు
డు మతుబర్థంబునం దగు. ౧౯.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. కోలవత - చాకిత - కోలవ - చాకి - బోయ - వానె -
ప్రే - సాలె ఇత్యాదులు కులవాచకంబులు.

౪౯౧ VI విషయము. తవర్ణకంబు పరంబగుచో నొకానొకచో నెత్వంబు
చూపట్టెడు. ౨౦. చెంచెత - మాలెత.

యువతి - విటీ - రబస్వలలు గుబ్బెత - మిండత -
ముట్టుతలు నాఁ బడుదురు. ౨౧. స్పష్టము.

సంజీవని. ౪౯౧ VI విష:—కులవాచకశబ్దంబులకంటెఁ బరముగా 'త' ప్రత్యయంబు స్త్రీత్వము వాచ్య మగునపుడు వచ్చునని యర్థము. 'ఎవ్వత-ఒక్కత' అను చోటులందువలెనె యిచటి 'త' ప్రత్యయము స్త్రీప్రత్యయం బనఁదగును. నన్నయాథర్వణీయపక్షమున 'అ' ప్రత్యయంబు స్త్రీత్వవాచకంబనియు 'త' కార మాగమం బనియు గ్రహింపనగును. "కోలవ = ఒకానొక తక్కువజాతి" (శ-ర). "కోలవ = ఒకానొక కొండజాతి" (సూ. రా. ని.). 'కోలవ+త = కోలవత = కొండజాతి స్త్రీ' ఇట్లు యంతటను లక్ష్యలక్షణసమన్వయము చేసికొనవలెను. ఇట సూరిమార్గము సరియయి తోఁచదు. 'చాకి' అనునది చాకలజాతికి వాచకము కాదు. చాకి యనుటకు రజకుఁడను నర్థము ప్రయోగములఁ గన్పట్టుచున్నది. క...కృష్ణుండు శిరము తెగి పడఁ గొట్టెన్ । జౌరుల గుండెలు పగులఁగ । వీకోద్రేకిన్ మదావివేకిన్ జాకిన్ (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ. ౧౨౬౦ ప. సూ. రా. ని). "పుం యోగా దాఖ్యాయామ్ (౪-౧-౪౮). యా పుమాఖ్యా పుం యోగాత్ స్త్రియాం వర్తతే (పుం యోగ మాశ్రిత్య లక్షణయా స్త్రియాం వర్తతే) తతో జీష్ స్యాత్" గోపస్య స్త్రీ గోపీ (సి. కౌ. స్త్రీప్రత్యయ. ౫౦౪ సూ) అనురీతిని దత్తజ్జాతి పురుషవాచకముకంటెఁ బరముగ 'త' ప్రత్యయము వచ్చు ననుట యుక్తము. ఉదా:—చాకియొక్క (చాకలవానియొక్క) స్త్రీ = త = చాకిత. ఇట్లు కోలవ - బోయ మున్నగునవియును, 'కోలవవాఁడు - బోయవాఁడు' మున్నగునవి పురుషులకును వాచకములై కాన వానికంటె 'త' ప్రత్యయము వచ్చుచున్నదని గ్రహింపవలయును. కోలవయొక్క = (కోలవవానియొక్క) స్త్రీ = కోలవత. బోయయొక్క (బోయవానియొక్క) స్త్రీ =

బోయత. మొ. చాకల - కుమ్మర - మంగల-మున్నగునవి కొన్ని యోయా రాదుల లోనివిగాన నాజాతిగలవాఁడను నర్థమున నవి బా. తద్ధి. ౧౮ సూత్రముఁ జెప్పిన 'ఇ' ప్రత్యయాంతము లగును. చాకలి = రజకుండు. (చాకల+ఇ), కుమ్మరి = కులా లుఁడు (కుమ్మర+ఇ). మంగలి = క్షౌరకుఁడు (మంగల+ఇ). ఇ ప్రత్యయ పరకత్వ మున 'చాకల' శబ్దములోని 'ల'వర్ణమునకు లోపము విభాష నగును. దీనికిఁ బ్రయోగము మీఁద జూపఁబడెను. చాకలి=(చాకల=చాక) చాకి. తే-గీ. వలయుఁ బ్రాఙ్ముఖోదఙ్ముఖత్వముల నొకటి। తారకంబులు దిథులును వారములును। జోస్యు లెఱిఁగించినవి మేలు సుప్రతైక। శీల మంగలిపనికిని దైలమునకు. (ఆను. ౪ ఆ. ౧౨౧). క. తుడిఁ గుమ్మరి కొకయేఁడును। గుదికొక పెట్టన్నమాటకున్ సరివచ్చెన్ (కాళ. ౨ ఆ. ౯౯. సూ. రా. ని). సీ. ఇంక నాల్గావంబు లిడనైతిఁగా యంచుఁ గుమ్మరి నెమ్మదిఁ గుంద‌కొనఁగ (శుక. ౨ ఆ. ౫౬౩- సూ. రా. ని). బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణము లందునయిత మీఁకులవాచకములలో 'గుమ్మర' శబ్దము కన్పట్టలేదు. బా. గు. ప్ర. వాఖ్యలో 'కుమ్మరి - గొల్ల' శబ్దంబులు రెండు చేర్పఁ బడినవి. అందు 'కుమ్మరి' అని జాతివాచకము చూపఁబడుట సరికాదు. అట్లె బాల వ్యాకరణముఁ జెప్పినఁ గులవాచకములకు 'త' ప్రత్యయము వచ్చునని నిశ్చయించు కొని సూ. రా. నిఘంటుకర్తలును శబ్దరత్నాకరకర్తయు "కుమ్మరత = కుమ్మరది" అని యుదాహరించుటయు సరికాదు. వారును "కుమ్మర = కుమ్మరజాతి" "కుమ్మరి= కులాలుఁడు" అనియె యుదాహరించిరి. పయిసందర్భమునుబట్టి "కుమ్మరిత = కులాల స్త్రీ" అని వ్రాయుట యుక్తమయియున్నది. స్త్రీ ప్రత్యయాంతములోనిది 'ఇకా రమో' 'అకారమో' నిర్ణయించు యతిస్థానగతప్రయోగము లభింపలేదు. ఇట్లె 'కుమ్మరపాన - కుమ్మరసారె' మున్నగుచోటులందును 'అ'కార ఘటితరేఫము సూ. రా. నిఘంటువున (శబ్దరత్నాకరమునందును) నంగీకరింపఁబడుట సరికాదనియె చెప్పనగును. గీ. ధాత్రి కుమ్మరి సారె విధమునఁ దిరిగె (షడ్చ. ౪ ఆ. ౧౧౮ సూ. రా. ని). 'మంగలిత - చాకలిత - కుమ్మరిత' అనువానికిఁ బ్రయోగముఁలు కోశద్వయమునందును జూపఁబడలేదు. ఆశబ్దములును జూపఁబడలేవు. 'చాకిత' అనుదానికి సూ. రా. నిఘంటువునఁ జూపఁబడెను. "సీ. మితి లేని కూలి చాకిత కిచ్చి కైకొను.........(శుక. ౨-౪౩౪. భోజరా. ౪-౧౪౫ సూ. రా. ని). 'కొఱనత (సూ. రా. ని). వానెత' అనుశబ్దములు శబ్దరత్నాకరమునను నుదాహరింపఁబడెనే కాని వానికిఁ బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. కాని 'వాని' శబ్దముసయితము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడెను. "వాని. వై. వి. వైశ్యకులవిశేషము. క...

......ఆనందవనమునం దొక । వానె వణిజు నింటనుండి వైశ్యుండు పదాగ్రానయు నార్థము.........(కాశీ. ౫ ఆ. శ. ర). 'సాలెత' శబ్దమున్నైతము శబ్దరత్నాకర మునం జూపఁబడలేదు. 'సాలె = సాలెకులము' అనిమాత్రమున్నది. బోయ, బోయత = బోయెత = బోయవాని స్త్రీ. "బోయ - దే - వి. కిరాతుఁడు. తే గీ... ...... । అనఁగఁ గొందఱు బోయలు విని కడంగి । యుఱక మొఱకులై...... (సం. తతః కిరాతా స్తద్దృష్ట్వా......) (ఉద్యో. ౨ ఆ)" (శ-ర). "బోయఁడు- దే. వి. బోయవాఁడు. (బోయయొక్క రూపాంతరము" "బోయత - దే - వి - బోయది = (బోయయొక్క స్త్రీ) ద్వి. తనువు జుమ్మన బోయతను బిట్టు గదిసి।...... (విష్ణుమాయా. పూ. 3 ఆ)." బోయెత - దే - వి. బోయతయొక్క రూపాం తరము. చ. అతినవపల్లవోజ్జ్వల తరాంబరయా తొలుసంజ గబ్బిబో । యెత తతి వేచి వెంటఁ గదియించిన.........(హ-న. ర ఆ)." (శ-ర). వ్రేత. "వ్రేఁడు-దే-వి- గొల్లవాఁడు - గోపకుఁడు" "వ్రేత - దే - వి - గొల్లది - గోపిక. ఉ. వ్రేతలఁ గూడి యుట్లు వనవీథుల.........(వి. పు. ౭ ఆ)." (శ-ర). (వ్రేనియొక్క స్త్రీ = వ్రేత). ఇట్లె గొల్లని స్త్రీ = గొల్లత. "గొల్లత - వై - వి - గోపిక. గీ. అనఁగ వేఱొక్క గొల్లత, యమ్మవినుము ।.........."(హరి. పూ. ౫ ఆ. శ. ర). "గొల్లత - వి. (గొల్ల I + త) గొల్లది - గోపిక. ఉ. గొల్లతలన్ విరాళి తగఁ గొల్పెడు కృష్ణుఁడు. (మొల్ల రా. పీఠి. 3 ప. హరి. పూ. ౫ ఆ. ౨౨3." సూ. రా. ని). పాఱుత = పాఱుని స్త్రీ - బ్రాహ్మణి - మొ.

బా. తద్ధి. ౨౦ సూ:—స్త్రీ ప్రత్యయమగు 'త'వర్ణకము పరమగునపుడు ముందటి యచ్చునకు 'ఎ'త్వము కొన్నియెడలఁ గన్పట్టుచున్నదని యర్థము. 'బోయ తకు రూపాంతరము బోయెత' అనునది సప్రయోగముగ మీఁదఁ జూపఁబడెను. అయ్యది సూరిచేఁ జూపఁబడలేదు. 'చెంచెత = చెంచిత' అను రెండురూపములును సూ. రా. నిఘంటువున నంగీకరింపఁబడెను. శబ్దరత్నాకరమందును త్రిలింగలక్షణ శేషమునందును "చెంచిత" అను రూపముమాత్రమె గ్రాహ్యమని వ్రాయఁబడెను. 'ఇ-ఎ' అను రెండిటికిని స్వరయతిచెల్లునుగాన నీవిషయమును యతిస్థానగతప్రయోగ ములనుబట్టి నిర్ణయింపశక్యముకాదు. గీ. చెంచు నింటికిఁ బోయి చెంచెతకుఁ బ్రియము । చెప్పి నమ్మించి......(కాశీ. ౫ ఆ. ౭౧. సూ. రా. ని). ఇట్టిప్రయో గము లిట నందేహాస్పదాయకములు కాఁజాలవు. శబ్దరత్నాకరకర్త త్రిలింగలక్షణ శేషమున నిట్లంగీకరించి నిర్ణయించెను. "క. మతిబర్హిబుసం జెంచునకుఁ దవర్ణ కంబు కరంబగు చో నిత్వం బగు. ఉ. చెంచిత. క. చెంచితలన్ బింఛపత్త్రచేలాంచి

తలన్ (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ. ౭౬౩ ప). గ్రామ్యజనుల పాటలయందును జెంచీత యని యికారదీర్ఘంబ వినంబడియెడి" (ప్రౌఢ. తద్ధి). ఈరెండు యుక్తులును మిక్కిలి బలహీనములై యున్నవి. "చెంచెతలన్ బింఛపత్రచేలాంచితలన్" అనుపాఠము నందును నంత్యానుప్రాసమునకు భంగములేదు. ఇంక దాసరివాండ్ర పాటలనుబట్టి గ్రాంథికభాషాశబ్ద నిర్ణయముచేయుట హాస్యాస్పదమైన విషయము. 'బోయెత - మాలెత - గుబ్బెత' మున్నగుచోట్లఁ బ్రసిద్ధముగా యంగీకరింపఁబడుచున్న 'ఎత' అనురూప మిాయకించిత్కర ప్రమాణములచే మార్పఁబడుట యుక్తముకాదు. మాలెత = మాలనిస్త్రీ "క. త్రోయక విప్రుఁడు మాలెతఁ। గాయజ సుఖకేళిఁ గలసి.........(విజ్ఞా. ప్రా. కాం. ౪-౨.)

బా - తద్ధి - ౨౧ సూ:—గుబ్బెతశబ్దము యువత్యర్థకముగను (యువతి = యౌవనవతి.) మిండతశబ్దము విటీశబ్దార్థకముగను ముట్టుతశబ్దము రజస్వలార్థకముగను నీసూత్రముచే నిపతింపఁబడినవి. "నిజముగ నాలోచింప గుబ్బలుగలది గుబ్బెత యనియు, మిండఁడుగలది మిండతయనియు, ముట్టుగలది ముట్టుతయనియు నర్థము విశదమయ్యెడి" (బా. సా. వే. ౩౭౧ పుట.) కుచములుగల దనఁగాఁ గఠినములగు కుచములుగలది. ఇందలి మతుబర్థకము ప్రశంసార్థకమని యెన్నునది. "మిండత" (జారిణి) అనుచో 'మిండనియొక్కస్త్రీ' అని తద్ధిత విగ్రహము నెన్నుట యుక్తము. ముట్టుశబ్దమునకు శబ్దరత్నాకరమున 'రజస్సు' అనియు'రజస్వల'యనియు నర్థము వ్రాయఁబడెను. ముట్టుశబ్దమునకు సహజమైనయర్థము 'తాఁకుడు' అనునది గాన రజస్సుయొక్క తాఁకుడు గలదియని యర్థముచేయుట యుక్తమని తోఁచెడిని. ప్రయోగములు:—"గుబ్బ - కుచము. ఉ. కుప్పసముల్ వదల్చి పలిగుబ్బల నొత్తిరి.........(ఆము. ౫ ఆ. ౧౦౪. సూ. రా. ని.) "గుబ్బెత=గుబ్బలాఁడి. వి. (గుబ్బ+ఎత) యువతి. ఉ.........ఆ। గుబ్బెత రేపులెల్లఁ దఱిఁ గొంకు నిరంకుశ లజ్జ పెంపునన్. (ప్రభా. ౫ ఆ. ౯౯. సూ. రా. ని.)" "మిండత - ద్వ - వి - (మిండఁడు+త) జారిణి. ద్వి. ధనమంతయును మిండతలకిచ్చె." (హరిశ్చ. ౨ భా.) శబ్దరత్నాకరమున "ముట్టుత. దే - వి - ముట్టుది - రజస్వల" అని మాత్రము చూపఁబడెను. ప్రయోగము చూపఁబడలేదు.

వగాదులకు బహువచనాంతంబులకు స్త్రీవాచ్యంబగు
నపుడు మత్వర్థంబునం దాఁడి వర్ణకంబగు. ౨౨.
వగలాఁడి. వగ - చిన్నె - కులుకు - వన్నె - దొమ్మి -
ఎమ్మె - ఇత్యాదులు వగాదులు.

బాలవ్యాకరణము. వగాదులకు బహువచనాంతంబులకుఁ బుంస్త్వంబున
 వివరణము. చతుర్థం బాకారంబగు. ౨౩.
౨౯౧ VII వివ. ఆప్రత్యయాంతంబు మగాదిగణంబు. వగలాఁడు -
 చిన్నెలాఁడు.

సంజీవని. ౨౯౧ VII వివ:—ఈసూత్రములకు మూలమగు నథర్వణవచనము ౨౯౧ విషయమున వివరింపఁబడెను. ఆప్రత్యయాంతములు మగాదిగణములోనివి గాన నవి డుమంతరూపముల నందును. వగలాఁడు - వగలానిన్ - వగలాండ్రు - వగలాండ్రన్. మొ. ఆఁడిప్రత్యయాంతములు స్త్రీసమములు - వగలాఁడి - వగలాఁడులు - వగలాఁడిని - వగలాడులను మొ. "వగలాఁడు - దే - విణ - (వగలు ఆఁడు) వగకాఁడు = విలాసవంతుఁడు." "వగలాఁడి - దే - విణ - (వగలు+ఆఁడి) ఉ. ఏవగఁ ద్రోసిసన్ విడువ దీ వగలాఁడి బళారె......(శశాం. 3 ఆ.)" (శ-ర.) "చిన్నెలు+ఆఁడు = చిన్నెలాఁడు = విలాసి. చిన్నెలు+ఆఁడి = చిన్నెలాఁడి = విలాసవతి" వీనికిఁ గోశద్వయమునందును బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. కులుకులు+ఆఁడి = కులుకులాఁడి = శృంగారపు కుదిలికలు గలది = విలాసము గలస్త్రీ. స్త్రీ. కులుకులాఁడు శబ్దము కోశద్వయమునందును జూపఁబడలేదు. "గీ.........సింగార మొలుక ముద్దుఁ। జిలుకకడ నిల్చెఁ గోమటి కులుకులాఁడి. (శుక. ౧ ఆ. ౧౪౮.) చ. అప్పలుకుల కుల్కులాఁడి నను భవ్య కవిత్వధురీణుఁ జేయుతన్. (భోజసుతా. ౧ ఆ. ౬.) వ.........చిలుకలవలెఁ బలుకనేర్చిన కొందఱు కులుకులాఁడులు...... (ఉ. రా. ౫ ఆ. ౨౪౮.)" (సూ. రా. ని.). "వన్నెలాఁడి. ద్వ - విణ - (వన్నెలు+ఆఁడి) విలాసవతి" "వన్నెలాఁడు. ద్వ - విణ - (వన్నెలు+ఆఁడు) విలాసవంతుఁడు. సీ. కలికిరో యీతఁడే కులుకుఁ బాయపు గొల్లకన్నెల వలపించు వన్నెలాఁడు. (రుక్మి. ౫ ఆ.)" (శ-ర) "దొమ్ములాఁడి - దొమ్ములాఁడు" అను శబ్దములు కోశద్వయము నందును జూపఁబడనేలేదు. ఎమ్మెలాఁడు శబ్దము శబ్దరత్నాకరమున లేదు. 'ఎమ్మెకాఁడు' శబ్దమును 'ఎమ్మెలాఁడి' శబ్దమును జూపఁబడినవి. సూ - రా - నిఘంటువునందును 'ఎమ్మెలాఁడు' శబ్దము చూపఁబడలేదు. "ఎమ్మెకాఁడు = అందగాఁడు - ఎమ్మెలాఁడి = విలాసిని" అను శబ్దములు సప్రయోగముగఁ జూపఁబడినవి. "సీ. అనుపమచ్ఛాయా విహారమునందుఁగఁ గల్గెఁ జిమ్మచీఁకటి మ్రింగు నెమ్మెకాని। కి......(నరస. ౨ ఆ. ౯౨.) సీ. ఘుమఘుమార్భటితోడ ఘోషించు నదులైన, నీఁది పోవ నిదేటి యెమ్మెలాఁడి. (హంస. ౧ ఆ. ౧౦౨. శుక. ౧ ఆ. ౫౫)" (సూ. రా. ని.). ఆదిశబ్దముచే "రజ్జులాఁడు-

రజ్జులాఁడి" మున్నగువానిని గ్రహించునది. (విస్తర.) ఉ.........వారి భూరి శౌ। ర్యాయుధ నైపుణ క్రియలయందుఁ బడాఱవపాలుఁ జోలఁడీ। వాయపు రజ్జులాఁడు ....(అర. ౬ ఆ. ౬౩ ప. శ-ర).

విస్తర. ౨౯౧ VII విష:—"మాయలాఁడు - మాయలాఁడి" అనియు శబ్దరత్నాకరమున నుదాహరింపఁబడియున్నవి. వీనిలోఁ బ్రకృతిభూత మాయాశబ్దము సంస్కృత మగుటచే దానిపై నీతద్ధితములు నిల్పెననుట యుక్తము కాదు. సీ.........తే-గీ. మానుషంబులు నడపంగ మాయకానిఁ। గాఁక.........(అను. ౪ ఆ. ౩౮౪ ప.) ఇట్టియెడల "మాయము+కాఁడు" అని తద్ధితవృత్తి విగ్రహము నంగీకరించి మాయాశబ్దవైకృతమగు 'మాయము' అను తద్భవమును (శబ్దరత్నాకరకర్త దీనిని దేశ్యమనెను) గ్రహించి తద్ధితవృత్తిలో 'ము' విభక్తిలోపమయ్యె ననఁదగును. "మాయము. దే-వి. మాయ. క. ఏమి యుపాయంబున నే। నీమాయపు పుర్వు వెస జయించి తొలఁగుదున్. (హరి. పూ. ౭ ఆ.) విణ - అదృశ్యము. వ......ఇతఁ డెవ్వాఁడొకో నేత్రోత్సవంబై డాయం జనుదెంచె నంతటను మాయంబయ్యె. (నైష. ౩ ఆ.)" (శ-ర.) 'మాయలాఁడు' అనుదానికిఁ గవిప్రయోగంబు లగపడుచుండుటచే వానిగతి యేమని యాలోచింపవలసియున్నది. "మాయలాఁడు. వి - విణ. (మాయలు+ఆఁడు) మాయాశీలుఁడు - మాయావి. క. అనుఁడు దరహాసరసమునఁ। దనవదన జరద్విధుండు దారుణ్యము నై। కొన మందాందోళన మే। శనమున శిరమురర మాయలాఁ డిట్లనియెన్. (పాండు. ౫ ఆ.)" (శ-ర). మ. ఇవియెల్లం గల మాయలాఁడు. (హరి. పూ. ౮ ఆ. ౬౩.) ఉ. ఓరి నిశాచరాధముఁడ యుగ్ర సముద్ధతి మాయలాఁడవై।.........(భాస్క. యుద్ధ. ౧౭౧౩ ప.) అనియుఁ బ్రయోగములు గలవు. కాని శబ్దరత్నాకరకర్త పయిరీతిని సంస్కృత సమములపై నాచ్ఛిక ప్రత్యయములను నిల్పి మిశ్రపదములనుచు ననింద్యగ్రామ్యమునిర్యైన వ్రాయకుండుట సరియై యుండ లేదు. ఇట్టి మిశ్రపదము లసాధువులనక తీరదు. కావున నిట్టివాని సాధుత్వము వెనుక వ్రాసిన ౨౧౦ VIII విషయము చొప్పున "తచ్ఛబ్ద వస్య లోపః। స్యాత్" త్తనురీతిని వాఁడు శబ్దవకారలోపమును జేసి సంపాదించి కవిప్రయోగ విరోధమును వారించికొనవలయును. (౧౯౩ విష.). 'మాయలాఁడు' అనురీతి ప్రయోగములు బాలవ్యాకరణ సాధ్యములు గానేరవు. (చూ. బా. క్రియా. ౧౧౭.) పైయాథర్వవచనము చొప్పున సాధువులగుచున్నవి. కాని 'వగలాఁడు - వగలాఁడి' అనువాని సామ్యభ్రమచే శబ్దరత్నాకరమున "మాయలాఁడు" అనుదానితోపాటు "మాయలాఁడి" అనుపదమును సాధువుగాఁ జూపుట పొరపాటు.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౨౯౧ VIII విశే.

ముక్కులోనగువానికిం దదభావద్యోతకంబయి మతు
బర్థంబునం డిఁడి వర్ణకంబగు. ౨౮.
ముక్కిఁడి = ముక్కులేనివాఁడని యర్థము. ముక్కు-
వాలు - సిగ్గు - ఇత్యాదులు ప్రయోగంబుల నెఱుం
గునది.

సంజీవని. ౨౯౧ VIII విశ:—తదభావద్యోతకంబయి మతుబర్థంబున ననఁగా, ముక్కు మొదలగువానియొక్క "లేమి గలినది" యనురీతి మతుబర్థమును సందర్భపఱుచుకొనవలయును - తదభావవత్త్వ మిఁడి ప్రత్యయార్థము. 'వాలు' అనునది వాలశబ్దతద్భవము. (శబ్దరత్నాకరమున దీనికి లాంగూలార్థము వ్రాయఁబడ లేదుగాని శబ్దరత్నాకరకర్త వైకృతదీపికలో నిట్లు వ్రాసెను. "వాలు = (కత్తి - తోఁక - దీర్ఘము). వాలః" (వైకృతదీపిక). "ముక్కిఁడి ద్వి - విశే - (ముక్కు+ఇఁడి). ముక్కుపోయినవాఁడు - విగ్రుఁడు" "వాలిఁడి. ద్వి - వి. (వాలు+ఇఁడి) తోఁకలేనికోఁతి. తోఁకలేనిది" "సిగ్గిఁడి. దే - విశే (సిగ్గు+ఇఁడి) లజ్జచెడినవాఁడు - లజ్జచెడినది" (శ-ర). వీనికిందుఁ బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. అహోబలపతి 'ముక్కిఁడి - వెఱవిఁడి - కట్టిఁడి' అనువాని నుదాహరించెను. (౨౯౦ విశ.) "వెర విఁడి - దే - విశే - (వెరవు+ఇఁడి) ఉపాయహీనుఁడు. చ. గురుని యుపేక్షఁజేసి తనకున్ సమరోద్ధతి సెల్లె దాని నీ। వెరవిఁడి గానలేఁడు దనవీరము గాఁ గొని విఱ్ఱవీఁగెడున్ (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౪౬)." (శ-ర). "కట్టిఁడి - దే - విశే. (కట్టు + ఇఁడి) క్రూరుఁడు. శా......। కానం దెర్వులు గట్టియేఁగు ప్రజలం గట్టిండియై దోఁచి... ......(పాండు. ౫ ఆ.)" (శ-ర). ఉ. నెట్టన యాపగా సుతుఁడు నేలకు వ్రాలె ననంగ విన్న నా। కట్టిఁడి వీనులు......(భీష్మ. ౧ ఆ. ౬౫). "వేఱిఁడి. దే - విశే. (వేఱు+ఇఁడి) అవివేకి. ఉ. వేఱిఁడియైన మానిసికి వెండి వివేకము గల్గనేర్చునే (ఉద్యో. 3

మాయలాఁడి శబ్దము సాధువు కానేరదు. దానిని నిర్వహించు మహాకవిప్రయోగ మును లేదు. తే-గీ. మాయదైవము యేనేమి సేయుదాన. (విరా. ౩ ఆ. ౬౨.) చ. అలమటఁ బొందు మాయవిధియా యని దైవము దూఱు.........(విరా. ౩ ఆ. ౧౦౪ ప.) సీ......మాయదైవంబని మఱుఁగువారు. (విరా. ౩ ఆ. ౧౪౬.) ఇట్టియెడల మాయాశబ్ద శేషషష్ఠ్యంతరూపమునకు సాభాసబహువ్రీహిచొప్పున సప్తమ్యర్థము లభించును గాన మాయగల దైవమని యర్థము చేయనగును. లేదా "మాయాదైవము" అనురీతిని గవిప్రయుక్తమునఁదగును. "మాయా - పుం...... మాయావిని (సప్తమ్యంతము)" (శబ్దా. చిం.)

ఆ. ౧౦౭ ప). ఉ.........వే। టెండితనంబుచేత" (ఉ. హ. ౪ ఆ. ౧౪౮)." "వీటేఁడి - దే - వి. వేటేఁడియొక్క రూపాంతరము" (శ - ర). ముద్రణములలో 'వీటేఁడి' అనియున్నది. కాని 'వీటు' శబ్దమేని కన్పట్టదు. వేటు = భేదము = స్వ పరభేదము - లేదా మంచిచెడుగుల భేదము తెలియనిదని యవయవార్థము నూహింపనగును. "పరువు.....వై...... ౨ గౌరవము." (శ-ర) 'పరువిఁడి' శబ్దము శబ్దరత్నాకరమునఁ జూపఁబడలేదు. సీ. పరమేష్ఠి నీకంటెఁ బరువిఁడియే శిర మొప్పించి నిత్యుఁడై యున్నవాఁడు." (నన్ని. కు. సం. ౨ ఆ. ౧౬౪). పరువు+ఇఁడి = పరువిఁడి. గౌరవములేనివాఁడు. బ్రహ్మదేవుఁడు నీకంటెఁ బరువిఁడియే = నీపాటి గొప్పతనములేనివాఁడా యని రతి మదనునితోఁ జెప్పిన సందర్భము.

మానార్థా న్నిత్య మేకత్వే। ఎఁడుః స్యా త్పరిమాణకే।
(వికృ. సంధి. ౭ కారి. అహో. ౧౯౧ పుట.)
క్వచి న్నిత్యం క్వచి ద్వా స్యాత్ । క్వచి దేనేశ్చ పూర్వ
తః । మానార్థా చ్చైనసి ర త్ర స్యా । ద్భవే త్తోఽపి

నన్నయా. విభాషయా । (వికృ. ౫౫ అజం. అహో. ౩౩౫ పు.)

థర్వణీయము. ప్రస్మృత్యాదే ర్లివర్ణస్య । లోపశ్చ పరిదృశ్యతే (వికృ.

౨౯౨ విషయము. సంధి. ౭ కా. అహో. ? పుట.)

జని చాత్ర భవే దేసి । రిత్యాహ మృదుభాషణః (వికృ. అజం. ౩౮ కా. అహో. ౩౧౧ పు.)
కథితార్థాత్ క్వచి ల్లు ర్లః । క్వచి ల్లు ర్స్థానవాచకాత్
(వికృ. అజం. ౫౪ కారి. అహో. ౩౩౫ పుట.)

కల్పతరువు. ౨౯౨ విషః—పరిమాణకే = పరిమాణార్థమునందు, మానార్థాత్ = కొలతచేయు నుపాధిని తెలుపుశబ్దముకంటెఁ బరముగ, నిత్య మేకత్వే = సదా యేకవచనముమీఁదనే, ఎఁడుః స్యాత్ = ఎఁడువర్ణక మగును. 'గంపయొక్క పరిమాణము = గంపెఁడు' అనునట్లు. 'గంపలయొక్క పరిమాణము = గంపెడు' అనియుఁ గావచ్చుననియుఁ దద్ధితవృత్తిలో విభక్తులు లోపించి ప్రాతిపదికమె నిల్చుననియుఁ తలంప కుండుటకయి యిట్లు చెప్పఁబడెను. 'నాలుగు గంపల పెసలు' అనుచో ఎఁడు ప్రత్యయము రాదని తాత్పర్యము. "పరిమాణార్థంబునం బ్రథమైకవచనంబునందె యెఁడు వర్ణకంబగు (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౬ సూ.).....పుట్టెఁడు తవిదలకు..." అను ప్రౌఢవ్యాకరణ సవరణమును దీని నామోదించిన పేటికావ్యాఖ్యయు (బా. సా. పే. ౩౭౩ పు.) సుసంగతములుకావు. ఎఁడుప్రత్యయమునకుఁ బ్రకృతియగునది

బహువచనాంతము కాఁగూడఁదని మాత్రమె యాశయము. విశేష్యవిభక్తివచనములతో నెట్టును బ్రసక్తిలేదు. క్వచిన్నిత్యమ్ = అట్టి యేఁడు ప్రత్యయము, కొన్నియెడల నిత్యముగాను, క్వచిద్వా స్యాత్ = కొన్నియెడల వైకల్పికముగాను నగును. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు - ఏసేశ్చ పూర్వతః = ఏసివర్ణకమునకు ముందుగాను నగును. ఏసిశ్చ = ఏసిప్రత్యయము సయితము, మానార్థాత్ = పరిమాణార్థకశబ్దము నకుఁ బరముగ, అత్ర = ఈయాంధ్రభాషయందు, స్యాత్ = అగును. సోఽపి = ఆ యేసిప్రత్యయముసైతము, విభాషయా భవేత్ = వైకల్పికముగనగును. 'ఏసి' వర్ణకము విభాగమందలి పరిమాణమును దెలుపును. ప్రస్తృత్యాదేః.........= 'పుడిసిలి' (అంజలి) పిడికిలి' మున్నగువానియొక్క, లివర్ణస్య=లివర్ణమునకు, లోపశ్చ= లోపమును గల్గును (ఇది నిత్యముగనె కల్గును) ప్రస్తృత్యాదేరిత్యాదివచన మహోబలపండితీయమునఁ గానరాలేదు. వికృతివివేకమునఁ గన్పట్టుచున్నది. కవిజనమండన టీకాకర్త కహోబలపండితీయమె మూలమగుటచే నాతని గ్రంథమున నిది యుండుట యకించిత్కరము. కవిజనమండన టీకాకర్త యహోబలపండితీయము లోని కారికలను యథేష్టముగా మార్చుచుండుట యనేకస్థలములందు చూపట్టుచున్నది. "అన్యేచ బహవోదేశ్యా। వర్ణకా అర్థభేదకాః। క్వచిదన్తస్య లోపస్స్యాత్। క్వచిద్వర్ణాగమో మతః" (౨౯౦ విష.) అని యథర్వణుఁడు వచించియె యున్నాఁడు కావున నీకారిక యథర్వణోక్తమని విశ్వసింపరాదు. ఉదా:...... బారెఁడు - మూరెఁడు - గంపెఁడు. బారెఁడుత్రాడు = బారత్రాడు. కోసెఁడు దూరము = కోసుదూరము. బారెఁడేసిత్రాడులు. నాలుగేసి పుస్తకములు = ఒకొక్కరికి నాలుగుపుస్తకములు. పిడికిలి+ఎఁడు = పిడికెఁడు - దోసిలి+ఎఁడు = దోసెఁడు - గుప్పెఁడు - పుడిసెఁడు - మొ. ఆమడదూరము, మున్నగుచోటు అందు 'ఎఁడు' ప్రత్యయస్థితి కానరాదు. ఇట్లె "పుక్కిలి - దోయిలి" మున్నగు చోటులందు లివర్ణలోపమును గానరాదు. వీనియం దేఁడు ప్రత్యయస్థితియుఁ గన్పట్టదు. 'జసి చాత్ర భవే'దిత్యాదికారికయు 'కథితార్థా'దిత్యాదికారికయు ౨౦౮ విషయమున వ్యాఖ్యాతములు. ప్రథమాబహువచనముమీఁద నేసి వర్ణకము నిల్పుటయుఁ గలదు. ఉదా:—ఇంతలేసి దొరలు. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౫). ఇంతేసి దొరలు. 'అంత - ఇంత' మున్నగుశబ్దములే పరిమాణవాచకములు. వానిపైని 'లు-ల' వర్ణకములు మరలనిల్పుట గలదు. ఉదా:—అంతసేసి - అంతలుసేసి - తమయంతలవారితోడ చెలిమిచేయనగును - గోరంత - గోరంతలు - కొండంత - కొండంతలు - మొ. ఇట్టివి తద్ధితప్రత్యయము లనరాదు. ఇవి సుబ్విభక్తులె. జసి చాత్ర

భవే దేనిరిత్యాదిపాఠమున కర్థమే లేదు. కావుననే "మృదుభాషణీయం రూపంతు న ప్రసిద్ధమ్" అని యహోబలపతి వ్రాయవలసెను. (అహో. ౩౧౧ పు). ప్రయోగ ములు:—౨౦౪ విషయమున నిందలి 'అంత - ఇంత-లు - ల' అనువానికిఁ బ్రయో గములు చూపఁబడెను. "గీ. అతేఁడు ఫుడిసెఁడు నీరన యప్పు డతనిఁ। దెలచి (అశ్వ. ౧ ఆ. ౮౪). చ. పిడికేఁడుకొనుఁ గొప్పు గని......(ఆము. ౧ ఆ. ౮ ప). మ. కదిపెండేసి కొమాళ్ళఁ గూఁతులఁ దగన్ గన్నట్టి యిల్లాండ్రకున్ (కళా. ౭ ఆ. ౧౭౯ కదుపు = సంఘము). ఏఁడుప్రత్యయ మాపవిభక్తికముగ వ్యస్తముగాఁ బ్రయోగింపఁబడును. ద్వి. జేనెంట నొక్కొక శివమూర్తి గలదు।........, మూరెంట నొక్కొక మునిపల్లె గలదు।......।బారెంట నొక్కొక పర్వతం బలర।........(పండితా. పర్వ. ౩౮౪ పొరట). చ. కెరలక క్రమ్మఱింప నడు గెంటనె నిల్చు నొకింత నూకినన్। (పాండు. ౧ ఆ. ౧౧౪). సీ. ఇది గాలి కనిన మూకవరాహదనుజేంద్రుఁడైన జొట్టెంటిలో నాఁగఁజాలు (మనుచ. ౪ ఆ. ౩౧). జేనెంట జేనెంటన్ = జేనెఁడు జేనెఁడు దూరమందు. (కాశీ. ౩ ఆ. ౧౦౩)." (సూ. రా. ని). ద్వి. అందంద బారెంట నంత మూరెంట (బసవ. ౪ ఆ. ౮౫౭). ఏసికి:—"ఆ-వె. కృష్ణుఁడిచ్చు నాలుగేసిచీరలు కూర్మి। నింతులకును నాలుగేసి మణులు। శివితోడ దోసెఁడేసిమాడలు కడు। నింపెసంగ గంపెఁడేసిసొమ్ము (కావ్య చింతామణి. అప్పక. ౩ ఆ. ౨౨౦). క. ఆసమయంబునను దివో। దాసుఁడుఁ గాశీశ్వరుండుఁ దరుణికి నిన్నూ। తేసి హయంబుల నిచ్చె ము। హాసత్కుల సుతులఁ బడసి రధిక ప్రీతిన్ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౧౭)." అను నీరెండుపద్యములు "వంతున" అను నర్థమున నుదాహృతులుగ సూ. రా. నిఘంటువునఁ జూపఁబడెను. ఇందలి 'దోసెఁడేసి - గంపెఁడేసి' అనునవి 'ఏఁడు+ఏసి' అనుజంట కుదాహృతులె - ఇంక 'నాలుగేసి - నూటేసి' అనునవియు విభాగార్థమునకేకాక పరిమాణమునకును నుదాహృతులె యనఁదగును. కావుననె యిందలి యతి కప్పకవి 'విభాగయతి' యని పేరిడెను. క. తులసీభూషణ సంఖ్యకుఁ। దెలుఁగునఁ బరిమాణసంజ్ఞ దేట కలుచు ప। ట్టుల నేసి యనుపదమునకుఁ నలరు విభాగవడి యనఁగ నచ్చును హల్లున్। (అప్పక. ౩ ఆ. ౨౧౮ ప). మ. తలఁపంగూడునె యింతలేసి దొర లీదైన్యంబు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౫). (చూ. ౨౦౪ విష). ఏసిలమికి:—క. ఇంతలు పుట్టిన చోటను।శంతనునందన యహీనశాంతిపరుండై। కొంతేయాగ్రజుఁడాలము। పొంతం బో నొల్లఁ డనుము బుధు లియ్యకొనన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౭౫).

మానార్థంబున కేకత్వంబునం దేఁడు వర్ణకం బగు. ౨౫.
తూమెఁడు - ముంతెఁడు - ఎత్తెఁడు - వీసెఁడు -

బాలవ్యా. జేనేఁడు - మూరెఁడు - కుండెఁడు - గంపెఁడు.

౨౯౨ I విష. ఎఁడు వర్ణకంబు పరంబగునపుడు లివర్ణకంబు
లోపించు. ఉదా.
కమికెఁడు - కొండెడెఁడు - దోసెఁడు - పిడికెఁడు - పుడి
సెఁడు - సందెఁడు.

సంజీవని. ౨౯౨ I విష:—ఎత్తు = రెండువీసెలు. "కమికిలి = వంపఁబడిన వ్రేళ్ళుగల పుడిసిలి." (శ-ర). "కొండిదిలి = కొణిదిలి = బొట్టనవ్రేలుగాక తక్కిన నాల్గువ్రేళ్ళను వంకఁగా నేర్పడిన చేర." (సూ. రా. ని.). "దోసిలి = దోయిలి = వంపఁబడిన రెండుచేరల చేరిక = అంజలి." "పిడికిలి = ముడువఁబడిన వ్రేళ్ళుగల అఱచేయి = ముష్టి." "పుడిసిలి = కుదియఁబట్టిన చేరలో సగము = ప్రసృతి." (శ-ర.) "సందిలి = దండచేయి ప్రగండము." "ప్రగండము = మోచేతికి మీఁదిభాగము = సందిలి." (శ.ర) అని శబ్దరత్నాకరమున 'సందిలి' అనుదాని కర్థము వ్రాయఁబడెను. కాని యీయర్థమునఁ బరిమాణము పొసఁగదు. లోకమున "సందెఁడుగడ్డి" మున్నగు చోటులందు వ్యామప్రాహ్యపరిమాణ మను నర్థము ప్రసిద్ధమైయున్నది. వ్యామము= "తతయో ర్బాహ్వో రన్తరం। వ్యామ ఇత్యభిధీయతే". "వ్యామప్రాహ్యా స్తనీభి। శబర యువతిభిః" అని భట్టమురారి వ్యవహరించెను. ఇంచుకవంచి చాఁచిన రెండుచేతుల నడిమిప్రదేశము సందిలియనియు వ్యామమనియు గ్రహింపనగు. "వ్యామ = తిర్యక్ పార్శ్వతో విస్తృతయో ర్బాహ్వో రన్తరాళ పరిమాణే" (శబ్దస్తో). త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిచటచేసిన సవరణము సుసంగతము గాదని యీవఱకు వ్రాయఁబడెను. (౨౯౨ విష.). వీసె+ఎఁడు = వీసెఁడు. ఈసందర్భపు లక్ష్యములం దంతటను బా-సంధి-౧౧ సూత్రముచొప్పున నపవాది స్వరపరకసంధి (౭౫ విష.) నిత్యముగానె వర్తిల్లును. ప్రత్యయాచ్ పరకత్వమున నెకారమునకును బరరూప సంధి నిత్యముగానె వర్తిల్లును. ఇట్లె 'దోసిలి+ఎఁడు' మున్నగుస్థలములందును లివర్ణము లోపింపఁగాఁ బరరూపసంధి నిత్యముగా వర్తిల్లునని యెఱుంగునది.

నన్నయ. మాత్ర జర్థేతు బంట్యాది । స్తతః పూర్వాత్ర నః
౨౯౩ విష. క్వచిత్, (వికృ. అజం. ౫౬ కారి. అహో. ౩౩౫ పు.)

కల్పతరువు. ౨౯౩ విష:—మాత్ర జర్థేతు = మాత్రచ్ ప్రత్యయార్థము దనఁగాఁ బరిమాణార్థమందు, బంట్యాదిః = బంటి మున్నగునవి యగును, తతః పూర్వాత్ర =ఆ(బంటిమొ.) ప్రత్యయములకుఁ బూర్వమున, నః='న' అనునది, క్వచిత్ = క్వాచిత్కముగ నిల్చును. నిర్ధారణాదౌ మాత్రం స్యాత్ । క్వచి న్మాత్రాచ

కథ్యతే. (౨౭౮ విష.) అనుదానిని స్మరింపక కవిజనమండన టీకాకర్త యీకారిక పాఠమును "మాత్రో దఘ్నతు బంట్యాది। స్తతః పూర్వత్ర నః క్వచిత్." (విక్ర. అజం. ౫౮ కా.) అనురీతిగ మార్చుట కేవలము పొరపాటు. 'మాత్రము' అనునది సంస్కృతప్రత్యయము - సంస్కృతశబ్దమును నైయున్నది. ఆచ్ఛికప్రత్యయముగా దానికిఁ బ్రయోగములేదు. (౨౮3 I విష.). మాత్రచ్ ప్రత్యయము సయితము దఘ్నార్థకముగనె సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ జెప్పఁబడెను. "పరిమాణే ద్వయసజ్ దఘ్నఞ్ మాత్రచః. (౫-౨-3౭.) తదస్య ఇత్యనువర్తతే. ఊరూ ప్రమాణమస్య - ఊరుద్వయసమ్ - ఊరుదఘ్నమ్ - ఊరుమాత్రమ్." (సి. కౌ. తద్ధిత. పాఞ్చమిక. ౧౮3౭ సూ.) "ప్రథమశ్చ ద్వితీయశ్చ। ఊర్ధ్వమానే మతౌ మమ." ఇతిభాష్యే ఉక్తమ్. ప్రమాణ మిహ పరిచ్ఛేదక మాత్రమ్ - తత్ర మాత్రచ్, ప్రస్థమాత్ర మారుమాత్ర మిత్యాది. ఇతికైయటః" (బాలమనోరమ) "యద్యపి మాన మితి సామాన్యే నోక్తం తథాపి దఘ్నద్వయసౌ పూర్ధ్వమానే స్యాతామ్." (ముగ్ధ. శ్రీరామతర్కవాగీశ వ్యాఖ్య.) ఇట్లు దఘ్నప్రత్యయ మూర్ధ్వమాన మాత్రవాచక మగుటచేత దఘ్నార్థమున బంటి కొలఁది ప్రత్యయములను విధించుట యుక్తము కామింజేసి యథర్వణాచార్యులు దఘ్న ద్వయసముల నుపేక్షించి "మాత్రజర్థేతు బంట్యాదిః" అని సూత్రించినవాఁ డయ్యెను. 'బంట్యాదిః' అనుచోటి యాది శబ్దముచే 'కొలఁది' ప్రత్యయమును సంగ్రహింపవలయును. ఉదా:—బొమ్ముబంటి-బొమ్ముకొలఁది, ముక్కుబంటి - ముక్కుకొలఁది, ముక్కునబంటి. మొ. "ఆదిశబ్దేన ముక్కుకొలఁది - మోఁకాలిబంటి - మోఁకాలికొలఁది ఇత్యాది శబ్దానాం సంగ్రహో బోధ్యః" (అహో. 33౫ పు.) "బంటి. దే - అప. నీళ్ళకొలఁదిని దెలిపెడు ప్రత్యయము. (మోఁకాలిబంటి - మొలబంటి - పుక్కిటిబంటి - ఈఁతబంటి. మొ.)" (శ-ర.) ఇందలి మొలబంటి మున్నగుచోటులందలి బంటిప్రత్యయ మూర్ధ్వమానమును దెల్పుచున్నను 'ఈఁతబంటి = ఈఁదుటకుఁ దగినలోతు' అనుచో నధోమానమునె తెల్పుచున్నదిగదా. చ. మురహర పద్మజాదులకు ముక్కున బంటిగఁ గేరు లోకభీ। కరు.........(నన్ని. కు. సం. ౧౨ ఆ. ౯౭౭.) గీ. లస్తకంబున కొలఁదికి లక్ష్మ ణుండు। వెడఁద యమ్మున.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౫.) ఉ. జేతికొలందిఁ గొంగి టను జేర్చిన కన్నియ (పెద్దన యుత్పలమాల). ఇట నూర్ధ్వమాన మనరాదుగదా. ఇట్లగుటచే బంటి కొలఁదులు దఘ్నార్థకము లనుటకన్న మాత్ర జర్థకములనుటయె యుక్తమగుచున్నది. మాత్రశబ్దము ప్రత్యయమగుటయే కాక "నిర్ధారణాదౌమాత్రం స్యాత్। క్వచి న్మాత్రాచ కథ్యతే" అను (౨౭౮ విష.) చొప్పునఁ బ్రత్యేకశబ్దమును

నగుచున్నట్లె బంటి కోలఁదులును మాత్రశబ్దమువలెను 'అందు' శబ్దమువలెను ప్రత్యేకపదత్వమును సైత మందుచున్న యవస్థలోనున్నట్లగపడుచున్నది. కావుననె యీరెండును షష్ఠీసమాసోత్తర పదములవలెఁ గన్పట్టును. ఉదా:—కోలఁదిశబ్దము ప్రత్యేకపదముగ సైతము ధారాళముగ నగపడుచున్నది. ఇట్లగుటచేతనే మోఁకాలి బంటి మున్నగుచోటులందుఁ బూర్వపదముమీఁద నొపవిభక్తిక చిహ్నములును గన్పట్టును. కావుననె యివి తత్సమపదముల కుత్తరపదములయ్యును జూపట్టును. ఉదా:—మోఁకాలిబంటి - మోకాలికోలఁది - ఎంతబంటి - బొమ్మలబంటి - కటిబంటి- శక్తికోలఁది. మొ. ప్రయోగములు:—క. బలశశిహారభాషలకును। బొలుపుగ మితిలేనిమాడ్కి మొలబంటై బొమ్మలబంటై మెడబంటై। తలమునుకలు నయ్యె నరస ధరణిపుత్రీర్తుల్. (నరస. ౫ ఆ. ౬౫ ప.) సీ. నరకాసురప్రాణ నాళోత్తరణకేళి రణకేళి వలకేళి రమణుఁజూపె।......తే-గీ. వీర రసపార కాసార విహరణంబు। విన్ననకు నొప్పు నతనితో విగ్రహింపఁ।దొరకొనిన వచ్చు మనకు యుద్ధులు మునింగి। పాఱ వెంపళ్ళు తమకెంత బంటియనుట. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౨౪ ప.) "దఘ్నార్థం బునం దత్సమపదంబుల మీఁదను బంటి గానంబడియెడి. ఉ. కటిబంటి నెత్తురు కాలువల్. (రామా. ౬ ఆ.)" (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౭ సూ.) (ఇట 'బంటి' శబ్దము తద్ధిత ప్రత్యయమునుకొనుట పొరపాటు.) ద్వి. బలువిడిఁబాఱు నేఱుల నట్టనడుమఁ। జలి కాలమెల్లఁ బుక్కిటిబంటి నిలిచి. (బసవ. ౧ ఆ. ౨౦౩ ప.) ఉ.........పె। న్మోఱకు భంగి మాంసములు ముక్కున బంటిగ మ్రింగుచుండు. (భోజరా. ౧ ఆ. ౧౧౫ గాణపతవ్యాఖ్య. ౨౯౬ పు.) చ. మురహార పద్మజాదులకు ముక్కునబంటిగఁ గేరు లోకభీ। కరు (నన్ని. కు. ౧౨ ఆ. ౯౭౭ ప.) తే-గీ. లస్తకంబున కోలఁదికి లక్ష్మ ణుండు। వెడఁదయమ్మున నభిమన్యు విల్లు దునియ। నేసి యార్చిన. (భీష్మ. ౨ ఆ. ౬౫.) స్రగ్ధర. ఖడ్గిన్ జెండాడు ప్రాఁకుల్ కవుఁగిటికోలఁదుల్ కత్తి నొక్కొక్క ఘాతన్......(మనుచ. ౪ ఆ. ౬ ప.) ఉ. చేతికోలందిఁ గౌఁగిటను జేర్చిన కన్నియ చిన్ని పొన్ని పేల్। మాఁతల చన్నుదోయివలె.........(అల్లసాని పెద్దనార్య నుత్పలమాల). కోశకారులు 'కోలఁది' శబ్దమును బ్రత్యయముగనె చూపలేదు. అదియొక ప్రత్యేకశబ్దముగనె చూపఁబడెను. "కోలఁది. దే - వి - పరిమితి. విశ - శకత్వము:—ఇప్పుడు రాజకులంబులు కోలందికి మిగిలి నాకు భరియింపం గోలందిగాక యున్నయవి. (హరి. పూ. ౫ ఆ.)" (శ-ర.) "ఆ-వె. నిద్ర పెంపె, నిద్ర నిగ్రహిం చుటయును। గోలఁది మీఱు కడుపు గుడువమియును. (అను. ౫ ఆ. ౨౮౩.) క. తలపుగ రిపులకు నిమ్మగు। కోలఁది గడచి వచ్చితిమి.........(విరా. ౪ ఆ.

౬౩ ప.) చ. కొలఁది యెఱుంగ కిట్టి పలుకుల్ వలుకందగుఁ గాదు నాక. (భార. ఆది. ౫ ఆ. ౨౦౩.)" (సూ. రా. ని.)

సంస్కృతమయట్ ప్రత్యయార్థక మయశబ్దము సైతము ప్రత్యేకపదముగ నాంధ్రకవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడ సాగెనని చెప్పనగును. "మయడ్వైతయో ర్భాషా యా మభక్ష్యాచ్ఛాదనయోః. (౪-౩-౧౪౩.) ప్రకృతిమాత్రాత్ మయ డ్వా స్యాత్ వికారావయవయోః." (సి. కౌ. ౧౫౨౩ సూ.) "తత్ప్రకృతవచనే మయట్. (౫-౪-౨౧) ప్రాచుర్యేణ ప్రకృతం ప్రస్తుతమ్ - తస్యవచనం ప్రతిపాదనమ్...... అన్నమయమ్ - అపూపమయః." (సి. కౌ. ౨౦౮౬ సూ.) ఇత్యాదిసూత్రములచే మయట్ ప్రత్యయ ముపదేశింపఁబడినది. "ప్రకృత మన్నమయమితి - ప్రచుర మన్న మిత్యర్థః......అపూపమయఇతి - ప్రచురోఽపూప ఇత్యర్థః." (బాలమ. వ్యా.). ఉత్సాహ. మానినీ జనంబు సేరి మగధనాథుఁడగు జయ । త్సేనుచుట్టు నేడ్వ నధికదీన నాదములకు నా । మానసంబు సాంద్ర కరుణామయతఁ బొందె మోహ నం । బైన యిట్టి యేడ్పు లెందు నంబుజాక్ష వింటిమే." (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౧౪౧ ప.). ఈపద్యమందలి కరుణ శబ్దము రసపరమనుట ప్రసంగమింజేసి కారుణ్యపరము స్త్రీలింగ తత్సమ రూపము ననకతీరదు. కాఁగా "కరుణమయతన్ = కరుణామయత్వమును." అని యర్థమగుటంజేసి 'మయట్' ప్రత్యయార్థక 'మయ' శబ్దము ప్రత్యేకపదముగాఁ బ్రయోగింపఁబడెనని యంగీకరింపవలసియున్నది. కాన "ప్రాచుర్యార్థంబునం దెనుఁగుపదంబులమీఁదను మయట్ ప్రత్యయముచూపట్టెడుః—తనమయము..." (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౮ సూ.) అని త్రిలింగలక్షణశేషమునందు సూత్రింపఁబడుట సరికాదు. పైని వివరించినరీతిని 'మయము = ప్రచురము' అనునది ప్రత్యేకతత్సమ పదమని చెప్పుట యుక్తము. ప్రయోగములుః—"వ. విచ్చలవిడిని దనమయంబుగ గగనంబున నిగుడు నచ్చక్రంబుం గనుగొని. (హరి. ౩ ఆ.) తమమయము. ఎ-గీ......చదలు తమమయంబు గాఁగ (నిర్వ. ౬ ఆ. ౪౮.) తే-గీ. ప్రథనభూమి మెదడు ప్రోవులమయమయ్యె మిక్కుటముగ. (హరి. ఉ. ౧౦ ఆ. ౫౮.)" (ప్రౌఢ. తద్ధి. ౧౮ సూ.) ద్వి. ప్రమథుల లోకముల్ తమమయంబుగను. (బసవ. ౫ ఆ. ౧౩౭.)

బాలవ్యా. దఘ్నార్థంబున బంటి కొలఁదు లగు. ౨౭.

౬౩ I విషయము. మోకాలిబంటి - మోఁకాలికొలఁది - ఱొమ్ముబంటి - ఱొమ్ముకొలఁది.

సంజీవని. ౨౬౩ I విష:—వెనుక నుదాహరించిన పాణినిసూత్రముచొప్పున (౨౬౩ విష). దఘ్నార్థమనఁగా పరిమాణము. పరిమాణార్థమున 'బంటి' 'కొలఁది'

అను ప్రత్యయము లాచ్ఛిక శబ్దములకంటెఁ బరముగా నగునని యర్థము. ఉదా:— బొమ్మకొలఁది - బొమ్మబంటి - దఘ్న ప్రత్యయ మూర్ధ్వమానమును దెల్పును గాన "మాత్ర"ఽర్థమునం దనుట యుక్తమనియు బంటి కొలఁదు లూర్ధ్వమానమందే కాక యధోమానమందును 'సాయామా'ది పరిమాణమాత్రమందును వర్తిల్లు ననియు నీవఱకుఁ బైకల్పతరువులో వివరించియె యున్నాను. కోసుకొలఁది - ఈఁత బంటి - మొ. బంటికొలఁదులు ప్రత్యేకపదములుగాను "మాత్రశబ్దమువలె" ('అందు' ప్రత్యయమువలెనె) మహాకవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్న వనియు నీవఱకు సోదాహరణముగ వ్రాయఁబడెను. ఉదా:—మోకాలికొలఁది - మోకాలి బంటి = బొమ్మలబంటి - వేలకొలఁది - కౌఁగిటికొలఁది - కొలఁదికిమీఱి - మొ. ఇట్టివి వ్యస్తముగానైతము ప్రయోగింపఁదగిన వగుటచేతఁ దత్సమములమీఁద నిల్చుటయు వింత కాదు. ఉదా:—కటిబంటి - లస్తకంబునకొలఁది - మొ. కవి జనమండన టీకాకర్త యీసందర్భమునందలి సూరిపారపాటులకు మూలముగా నథర్వణకారికాపాఠమును మార్చి యసంగతవ్యాఖ్య చేయఁగా దాని ననుసరించి పేటికావ్యాఖ్యాత యంతకన్నను నసంగతముగ వ్రాసెను. "మాత్రో దఘ్నౌతు బంట్యాదిః" అని పాఠమును మార్చి "దఘ్నార్థమున మాత్ర బంట్యాదిశబ్దము లగును........కటిమాత్ర మిచ్చుటి పుష్కరములు - ముక్కునబంటి - ముక్కు బంటి - ఆదిశబ్దమువలన ముక్కుకొలఁది........" (విక్రు. టీక. ౮౭ పుట.) 'మాత్ర' అనునది సంస్కృతప్రత్యయము. దీని నీతఁడు చెప్పనేఁ? "మాత్ర" అనునది సంస్కృతశబ్ద మన్నచో నిచటఁ బ్రత్యయములతోఁ జోడించి చెప్పనేల? మఱియు సందర్భాంతరమున "నిర్ధారణాదౌ మాత్రం స్యాత్........" అని యీవఱకుఁ జెప్పఁబడిన విషయమును (౨౭౫ విష.) మరలఁ బునరుక్తము చేయనేల? "మాత్రో దఘ్నౌతు బంట్యాది। స్తతః పూర్వత్ర నః క్వచిత్. అను నాథర్వణము నూతగాఁ గొని యీసూత్రమును బ్రౌఢవ్యాకర్త రచించె ననుట స్పష్టము." (బా. సా. వే. ౩౭౫ పు.) పేటికావ్యాఖ్యాత యాథర్వణమని చూపిన కారిక యర్థముగల సూత్రము ప్రౌఢవ్యాకరణమున లేదు. ఆ కారిక పూర్వార్థ మాథర్వణము కాదు.

నన్నయా. సమా సేఽవస్తు సర్వదా. (విక్రు. అజం. ౮౯ కా.
౫౮౮ విష. అహో. ౩౬౫.)

కల్పతరువు. ౫౮౮ విష:— ఈ కారిక. "౨౨౦ మొ. ౨౨౮" విషయమునందు వ్యాఖ్యాతమయ్యెను. దీని బాలవ్యాకరణ వివరణమును ౨౨౮ విషయమున వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. సంఖ్యావాచకములపైని బూరణార్థమున 'అవ' ప్రత్యయము నిల్చును. ఉదా:— రెండవజాము, మొ.

నన్నయా. అన్యేచ బహవో దేశ్యా । వర్ణకా అర్థభేదకాః । క్వచి
౬౯ విష. ద న్త్యస్య లోపః స్యాత్ । క్వచి ద్వర్ణాగమో మతః
(వికృతి. అజం. ౫౭-౫౩ కారి. అహో. ౩౭౯ పుట).

కల్పతరువు. ౭౯ విషః—ఈకారికలు ౭౧౭ I - ౭౭౧ - ౭౯౦ విషయములందు వ్యాఖ్యాతములయ్యెను. నన్నయాథర్వణులు వచింపనివి యింకను ననేకము లాచ్ఛిక (దేశ్య) తద్ధితప్రత్యయములుగఁ బ్రయోగములందు వెలయుచున్నవనియు నట్టి ప్రత్యయములు పరమగునపు డాచ్ఛికప్రకృతులందు వర్ణాగమ వర్ణలోప వర్ణాదేశాది వికారములు పెక్కువిధములు గల్గుననియుఁ గారికల యభిప్రాయము. అట్టి ప్రత్యయములె కొన్ని సూరిచే వివరింపఁబడెను. త్రిలింగలక్షణ శేషమున నింకను మఱికొన్ని చూపఁబడెను. ఎవరెన్ని చెప్పినను బరిపూర్ణత గల్గ నేరదు. సంస్కృతవైయాకరణులె యది శక్యముకాదని యిట్లు వచించిరి. “కృత్తద్ధిత సమాసానా । మభిధానం నియామకమ్ । లక్షణం త్వనభిజ్ఞానాం । తదభిజ్ఞాన సూచకమ్” (ముగ్ధ. ౧౧౮౩ సూ. వివ.) (౭౬౮ XII విష.). కృత్తద్ధిత సమాస విషయములను జెప్పుట నియమార్థ మాత్రము. పూర్తిగఁ జెప్పశక్యము కాదు. అట్లయిన వ్యాకరణప్రయోజన మేమని శకింపరాదు. అభ్యాసకులకుఁ గృత్తద్ధితసమాస స్వరూపము సూచించుటకు మాత్రమె లక్షణ మనఁగా వ్యాకరణము ప్రవర్తించుచున్నదని పయియభియుక్తోక్తికిఁ దాత్పర్యము.

ఆర్థవిశేషంబుల వర్ణకాంతరంబులును మహాత్ప్రయో
గంబుల నెఱుంగునది. ౭౮.

మంటమారి - తిండిపోతు - లాచ్ఛిల్యంబున మారి -
బాలవ్యాకరణ పోతు వర్ణకంబులు. అడప = తాంబూలకరండ
వివరణము. వాహి - మతుబర్థంబునం ద ప్రత్యయంబు. పెండ్లము=
౭౯ I విషయము. ఊఢ - పెండ్లి శబ్దంబునకు మతుబర్థంబునం దము
ప్రత్యయంబు. ఇత్యాదు లూహ్యంబులు.

ఇది తద్ధిత పరిచ్ఛేదము.

సంజీవని. ౭౯ I విషః—తద్ధితప్రత్యయములను బూర్ణముగ వివరించుట యశక్యమని తలఁచి సూరియు నీక్రిందిరీతి నుపదేశించుచున్నాఁడు. కొన్ని కొన్ని యర్థములందుఁ గొన్ని కొన్ని యాచ్ఛికతద్ధిత ప్రత్యయములు వచ్చుచుండుననియు నట్టివి మహాకవిప్రయోగైకవేద్యములనియు సూరిసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. అట్టివానిని గొన్నింటిని సూచించుచున్నాఁడు. లాచ్ఛిల్యంబున మారి, పోతు వర్ణ

కంబులగును. తాచ్ఛీల్య మనఁగాఁ దచ్ఛీలభావము = అట్టిశీలము గల్గియుండుటయని యర్థము. "మంటమారి - దే - విశే. ౧ జ్వాలనశీలుఁడు. మ. రవిఁ దీవ్రద్యుతి యం ద్రు పావకుని నేఁజూ (నిండైన) మంటమూ రంద్రు వా। రివిధంబుల్ పెనుపంజు (దిశిటీ) క్రిందిదివియల్ రేరాజ నిన్నెన్నుచో। ......(చంద్ర. నేఁజూ శబ్దము నొద్ద) 2 కోపశీలుఁడు. తే.........మఱియు నమ్మంటమారి '। గలయ నెక్కించు కొని వచ్చు మల యనఁగ' భు। జంగవిషదిగ్ధపవను పైఁ జలము వొడమ (వసు.౪ఆ.)" (శ-ర). "తిండిపోతు = దే - విశే - తిండికాఁడు = (తినునట్టిస్వభావముగలవాఁడు) తిండికత్తె. (తిండీఁడనియుఁగలదు)" (శ-ర). ఆ-వె. తిండిపోత నీకు ఖండనం బేటికిఁ। గడపఁజేరి మనసు కాంక్షదీఱ। నోపుకొలఁది మ్రింగి యూరక నీవింటికడన యుండు మింక నడిచిపడక (ద్రో. ౪ ఆ. ౨౩౯ ప). మతుబర్థంబునందు 'అ' ప్రత్యయంబు - అడపముఁ+అ = (అడపము = తాంబూలకరండము) అడప = తాంబూలకరండవాహి = వక్కలాకులతిత్తిని బట్టుకొనువాఁడు. అట్టియాఁడువి యనియుఁ జెప్పవచ్చును. 'అడపమువాఁడు - అడపకాఁడు - అడపకత్తె' అనునవి యీసందర్భమున నిర్వివాద ములు. 'అడప = తాంబూలకరండవాహి - తాంబూలకరండవాహిని' అను మతు బర్థకము 'అ' ప్రత్యయమున కొక నైషధప్రయోగము గన్పట్టుచున్నది. అయ్యది వివాదగ్రస్తము.అయినను సూరిపక్షమె యుక్తము. (విస్తర I). మతుబర్థంబునందు 'అము' ప్రత్యయము ."పెండ్లము-దే-వి-(పెండ్లి+అము) వివాహమైనభార్య (ఊఢ). క. అడ్డముచెప్పక కడపటి। బిడ్డఁడు రాముండు సుతులఁ బెండ్లము నచటన్। గొడ్డంటం

విస్తర. I ౨౯౫ I విషః—"అడప. దే - వి - అడప ముంచుకొనియుండు ఆఁడుది. చ. కలికి వరాటరా జడప కప్పురపీడెము వెట్టె వంచనన్ । నలు నడపంబు వానికి ఫణాధరవల్లి దళాంతరంబునన్ । బలితపుఁ దేలు మైనమునఁ బన్ని; యతం డది సూచి భీతిఁ దమ్ముల మిల వైచినన్నగిరి మూఁగిన రాజకుమారు లందఱున్ (నైష. ౬ ఆ. ౧౪౧ ప.)" (ఫణాధరవల్లి = నాగవల్లి). ఇందలి 'వరాటరా జడప' అనుచోట "వరాటరాజుయొక్క+అడప (= తాంబూలకరండవాహిని = అడపకత్తె) అని శబ్ద రత్నాకరకారుల యాశయమైయుండును. అపుడు. 'వరాటరాజు+అడప' అనుచో ౯౬ II విషయముచొప్పున 'నుక్కు'రాకుండుట వింతకాదు. ఇంతవఱకు సూరి కనుకూలమె. ఈ నైషధపద్యమునకు మూలమగు సంస్కృతనైషధమున నిట్లు న్నది. శ్లో. ముఖే సిధాయ క్రముకం నలానుగై । రథోజ్ఝి పర్ణాళి రవేక్ష్య వృశ్చికమ్ । దమార్పితా న్తర్ముఖవాస నిర్మితం । భయావిలైః సంభ్రమహాసితాఖిలైః (శ్రీహర్షనైష. ౧౬ సర్గ. ౧౦౯ శ్లో.) ఇందలి దమార్పితేత్యాదికి "దముఁడనువానిచే

నీయఁబడినట్టియుఁ బరిమళ ద్రవ్యముచే నిర్మింపఁబడినట్టియు వృశ్చికమును జూచి" అని విశేషణోభయపదకర్మధారయముగా నర్థము చేసికొనుటచే దముఁడను వరాటరాజే మాయావృశ్చికకలిత తాంబూలము నిచ్చెననుట మూలానుసారియై యుండుననియు నక్కారణమున "కలికివరాటరాజపుడు" అను పాఠమె యంగీకార్యమనియు రెండవ పక్షమువారి (సూ. రా. ని.) యాశయము. ఈపక్షమున 'అడప' అనుమతుబంత రూపము నిరాధారమై యగ్రాహ్యమగుచున్నది. 'దమునిచేనీయఁబడిన పరిమళ ద్రవ్యముచే నిర్మింపఁబడిన వృశ్చికమును' అని మూలమున కర్థముచేసినచోఁ (ళ. ర. పక్షమున) దాంబూల మిచ్చినవాఁడు దముఁడు కాఁడను నర్థము లభింపఁగలదు సర్వంకషావ్యాఖ్యాత 'వరాటరా జడప' అనుపాఠమును స్మరింపక "వరాటరా జపుడు" అను పాఠమునే యంగీకరించి వ్యాఖ్యచేసెను. "వరాటరాజు = వరాట యువరాజు దముఁడు (కలికి = మనోజ్ఞము. ఇచ్చోటఁ పెద్దరాజునకు ఈచేష్టలను ఆరో పించుట అనుచితముగాన, దానికిట 'చిన్న'యని లక్ష్యార్థమును చెప్పుకొనవలయు)." (నైష. సర్వంకష ౪౩౭ పుట.) సూ. రా. నిఘంటుకారులు చాలవఱకీ సర్వంకషా వ్యాఖ్యనే యనుసరించిరి కాని పద్యములో 'అడప' అనుచో 'అపుడు' అని నిల్పుట సత్యవిదూరమని కొంత సంకోచించిరి. "అడప అని కొన్ని పాఠములును 'అపుడు' అని కొన్ని పాఠములును గలవు. దీనికి (ఈనైషధపద్యమునకు) ముందటివచనము చివర 'అప్పుడు' అని అన్ని ప్రతులలోను ఉండుటచే 'చి. ని. శ-ర కర్త'లు 'అడప' అను పాఠమును గ్రహించి యుందురు. కాని 'అపుడు' అను పాఠమే మూలానుసార ముగానున్నది. శ్లో. దమార్పితాంతర్ముఖవాసనిర్మితం. సం. నైష. ౧౬ స. ౧౧౦ శ్లో. ఇట దముఁడు = కలికివరాటరాజు. ఆపక్షమున పూర్వపువచనమందలి 'అప్పుడు'అను నది తీసివేయవలయును." (సూ. రా. ని. 'అడప' శబ్దమునొద్ద) పరిశీలింపఁగా "ఔచిత్యం బాదరించియు ననౌచిత్యంబు పరిహరించియు" (నైష. ౧ ఆ. ౨౦ వచ) అను తన నియమముచొప్పున శ్రీనాథుఁడు రాజడపకానితో హాస్యప్రచా రము చేయుట యనుచితమని తలంచి వరాటరాజుగారి యడపకత్తె నలుని యడప కానితోఁ బరిహాసప్రచారము నడపెననుట యెంతయు నుచితముగను రసపోషకము గను నుండుననుచు నిట 'అడప' అను పాఠమునె నిల్పి సవరించె ననుట మిక్కిలి యుక్తముగాఁ గన్పట్టుచున్నది. "పెద్దరాజునకు ఈచేష్టలను ఆరోపించుట అను చితము" అని వ్రాసిన (చూడు. మీఁదు) సర్వంకషావ్యాఖ్యాతలు యువరాజునకు మాత్ర మీచేష్టలు తగునా యనియు నందును నలు నడపకానితో వరాటయువ రాజు హాస్యప్రవర్తనము చేయుట తగునా ? యనియు వివేకింపకుండుట చింత్యము.

దెగనడచిన। జడ్డనఁ దలయూఁచి మెచ్చె జమదగ్ని మదిన్ (భాగ. ౯ స్కం.)" (శ-ర) ఇత్యాదు లూహ్యంబులనుటచే 'చిచ్చఱ - చిచ్చుఱ' మున్నగుచోటులందలి మయట్ ప్రత్యయార్థకంబులగు 'అఱ - ఉఱ' మున్నగు ప్రత్యయముల నెన్నునది. "చిచ్చఱ - వై - విణ (చిచ్చు+అఱ) అగ్నిమయము. చ.........ముందుచుండె: జి। చ్చఱ పిడుగుల్ వడిం దొరఁగు చాడ్పున సంబర వీథి నుగ్రమై. (విరా. ౫ ఆ ౧౪౩)." (శ-ర). "చిచ్చుఱ - వై - విణ - (చిచ్చు ఉఱ). అగ్నిమయము. చ.........చి। చ్చుఱ పిడు గెట్టు లట్టకరి కౌరుల గుత్తము నుగ్గు సేసెదన్ (విరా. ౪ ఆ. ౯౩)." (శ-ర). ఇట్లె మఱికొన్ని తద్ధిత ప్రత్య యములు త్రిలింగలక్షణ శేషమునఁ జూపఁబడెను. (విస్తర II)

సంజీవని:—ఇది తద్ధితపరిచ్ఛేదము = తద్ధితపరిచ్ఛేద మింతటితో ముగిసినది.

విస్తర. II అ౯౫ I విష:—"3. మతుబర్థంబునం దరి వర్ణంబు పరంగునపుడు పూజ సొన్నముల కడ యచ్చునకు వైకల్పికముగాను నిత్యముగాను దీర్ఘంబగు. ఉదా:—పూజారి - పూజరి - సొన్నారి" (ప్రౌఢ. తద్ధి). "పూజరి. ద్వ - వి - (పూజ+అరి). అర్చకుఁడు. సీ. పూజరి బ్రాహ్మణపుత్రి యొకర్తు సు - గాత్రి నాఁ బరఁగెడు కాంత గలదు (కళా. ౪ ఆ). పూజారి. ద్వ - వి - పూజరియొక్క రూపాంతరము. ఉ.........పూ। జారి వధూటి వచ్చి జలజాతవిలోచనఁ జూచి యిట్లనున్ (విక్ర. ౬ ఆ.) సొన్నారి. ద్వ - వి - (సొన్నము+అరి) అగసాలెవాఁడు. మ. జత సొన్నారి తెలుంగునం దనరె (చంద్రా. ౪ ఆ)." (శ-ర). "౫ చెడుగు - దుడుకు - నిడుపులకుఁ బుంస్త్వంబున మతుబర్థం బకారం బగు. ఉదా:—చెడుగఁడు - దుడుకఁడు - నిడుపఁడు" (ప్రౌఢ. తద్ధి). ఇయ్యవి మగాదిగణములోఁ జేర్పఁదగినవి - చెడుగనిన్ - దుడుకనిన్ - నిడుపనిన్ - మొ. "చెడుగఁడు - దే - వి - (చెడుగు + అఁడు) క్రూరుఁడు. మ.........అ। చ్చెడుగం డుగ్రతఁ దద్వ్రజంబుఁ జెనకున్...... (హరి. పూ. ౮ ఆ). దుడుకఁడు - వై - విణ - (దుడుకు+అఁడు) దుష్టుఁడు. క. ఉడుగఁడు మధురిపుకథనము। ....। దుడుకనిఁ జదివింప మాకు దుర్లభ మధిపా (భాగ. ౭ స్కం)." (శ-ర) "నిడుపఁడు. వి.........పాము. (చంద్రికా వర్ణనము) సీ. శశిమౌళి శిరమునచే జడఁజుట్టు నిడుపఁడు.........(రా. వి. 3 ఆ. ౧౧)." (సూ. రా. ని) "౬. వేఱున కడవర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు. ఉదా:—వేఱడము" (ప్రౌఢ. తద్ధి.). "వేఱడము - దే - వి. భేదము. క.........అం। డ్రకు మగలకు నిట్టి వేఱడంబులు గలవే. (భో. ౬ ఆ)." (శ-ర). "౭ వెల్ల కడి వర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు. ఉ. వెల్లడి" (ప్రౌఢ. తద్ధి.). "వెల్లడి - వై - వి. .... ప్రసిద్ధి." (శ-ర). ౮. "కలివి, విరివి, వినికి - లేమి - రాపులకు

స్వార్థంబునం దిడి వర్ణకంబగు. ఉదా:—తెలివిడి - విరివిడి - వినికిడి - లేమిడి - రాపిడి" (ప్రౌఢ. తద్ధి.). "తెలివిడి - వి - (∠తెలియు) ౧ జ్ఞానము. గీ. తెలివియనఁగ నెఱుక యనఁ దెలివిడి యనఁ। బరఁగు జ్ఞానంబు. (ఆం. భా. ౧ ఆ. ౧౦౨.)" (సూ. రా. ని.). తెలివిడి పదమునకు 'తెలివి' అను ప్రాతిపదికము మూల మనుట యుక్తము. తెలియు ధాతువు జనకపదమని సూ - రా - నిఘంటుకారులు వ్రాయుటసరి కాదు. "విరివిడి - దే - వి - (విరివి+ఇడి) విస్తృతి......" "వినికిడి - దే - వి - (వినికి+ఇడి) వినికి..." "లేమిడి - దే - వి - (లేమి+ఇడి) దారిద్ర్యము" (శ-ర.). 'వెల్లడి - తెలివిడి - విరివిడి - వినికిడి' అనువానికి శబ్దరత్నాకరమునఁ బ్రయోగములు చూపఁబడ లేదు. "రాపిడి - దే - వి - ఒరయిక (ఆమ్రేడితమునందు రా రాపిళ్ళు) శా. రా రాపిళ్ళ భుజాంగదంబుల మణుల్ రాలంగ (మను. ౪ ఆ.)" (శ-ర.). ౯. "ఇతవర్ణకం బింపు బిగి పోరులకు స్వార్థంబునం దగు. ఉదా:—ఇంపితము - బిగితము - పోరితము" (ప్రౌఢ. తద్ధి.). ఇం దింపిత మనుదానికి సూ - రా - నిఘంటువునందు సైతము ప్రయోగము చూపఁ బడ లేదు. "బిగితము - దే - విశ - (బిగి+ఇతము) దృఢము. సీ. బిగితంపు ముష్టిఁ గంపితరైన యసిధార విమత కరాస్థులు విఱిచి విఱిచి. (హరి. ఉ. 3 ఆ.)" "పోరితము - దే - వి - (పోరు+ఇతము) కలహము. సీ. తనయులిం కేకథంగి ధనవిభాగ ములకై, పోరితంబులు లేక పొసఁగియుందురు. (కాశీ. 3 ఆ.) ౨ యుద్ధము. ఉ......పోరితంబు లే। కయ్యోధు కార్యసిద్ధి వెడఁగైనను నొల్లక యొంపు సేయునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ.)" (శ-ర.) "౧౦. ఇదవర్ణకంబొప్పు తప్పు వెల్లులకు స్వార్థంబునందును క్రొవ్వు బెట్టులకు మతుబర్థంబునందును నగు. ఉదా:—ఒప్పిదము - తప్పిదము - వెల్లిదము - క్రొవ్విదము - బెట్టిదము." (ప్రౌఢ. తద్ధి.). "ఒప్పిదము. దే - వి - (ఒప్పు+ఇదము) ౧ అందము. సీ. కాళ్ళ యొప్పిద మూఁడు కట్టు నుజ్జ్వలము సేయుంగ. (విరా. ౧ ఆ. ౨౭౮.). క్రొవ్విదము. దే - వి - (క్రొవ్వు+ఇదము) దుష్కార్యము. గీ.........క్రొవ్విదంబులు సేయఁ। జొచ్చు టిచ్చగించి చూతురయ్య. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౯.)" (శ-ర.) "తప్పిదము. వి - (∠తప్పు) ద్వి. తనయుండు నేసిన తప్పిదం బునకు।......(ద్వి. శ-సా. ౧ ఆ. ౪౩ పోరట.)" (సూ. రా. ని.) "క. మంత్రం బున బె। ట్టిదముగఁ బడవైచిన యొ। ప్పిదమున. (భీష్మ. ౨ ఆ.)" (శ-ర.) "వెల్లిదము. ద్వ - వి - (వెల్లు+ఇదము) వెల్లు - అతిశయము. క. ఒదవెను తృష వెల్లిదమున। వదనము వఱువట్లు వట్టె.........(విరా. ౨ ఆ.)" (శ-ర.). "౧౧. స్వార్థంబునం దిరి వర్ణకంబు వాఁపున కగు. ఉదా:—వాఁపిరి" (ప్రౌఢ. తద్ధి.) "వాఁపిరి. ద్వ - వి - (వాఁపు+ఇరి) ఏఁకరుట - ఏఁకట (మిక్కిలి యపేక్ష)" (శ-ర.) "౧౨. అర వర్ణకంబు నాయఁకశబ్దంబునకు భావంబునం దగు. ఉదా:—నాయఁ కరము" (ప్రౌఢ. తద్ధి.) "నాయంకరము - ద్వ - వి - (నాయఁకుఁడు+కరము) ఆధి

పత్యము. గీ. దళవాయి నాయఁకరపు పట్టమున నిలిచి (పాండు. ౧ ఆ.)" (శ-ర). కర ప్రత్యయ పరకత్వమునఁ "నాయఁక" అను నాచ్ఛిక ప్రకృతియొక్క కకారములోపించినది. "నాయఁకుఁడు - వై - వి. ౧ అధిపతి. ఎ-గీ.........ఎఱుకురాయంకుఁ డొక్కరుఁడు వచ్చి। పుడమిరావేల్పు రాయని కడను నిల్చి (చంద్రా. ౨ ఆ)." (శ-ర). "౧౩ కార వర్ణకంబు చెలి నయములకు భావంబునందును, నుడి కొలతలకు స్వార్థంబు నందు నగు. ఈ కకారమునకుఁ గొన్నియెడల గకారంబగు. ఉదా:—చెలికారము-నయగారము, నుడికారము - కొలగారము." (ప్రౌఢ. తద్ధి). "చెలికారము. వి. (చెలి+కారము) చెలిమి - స్నేహము. క. నెలకొను చుట్టఱికంబును। చెలికారము.........(యయా. ౩ ఆ. ౮౯.)" "నయగారము - వి. (నయము+కారము) మనోజ్ఞత - ఒప్పు - అందము. (మృదుత్వము. శ-ర). క. ప్రియమై రమణీయమణీ। మయమై యతిచిత్రభిత్తిరుంజిరు నయమై। నయమైన చిలుకపలుకుల। నయగారమునం జెలంగిన, యగారమునన్ (సారంగ. ౧ ఆ. ౧౩౫)." "నుడికారము - వి... ......(నుడి+కారము స్వార్థమున) ౧ పలుకు - మాట మాట మొదలగువాని యందలి చమత్కారము - సరసత.........ఉ.........నుడికారము సొంపెసలార భారతం। బెట్టు రచించి తీవు.....(కాశీ. ౭ ఆ. ౧౯౨). గీ..........। పలుకు నుడికారమున నాంధ్రభాషయందు। రు.........(భీమ. ౧ ఆ. ౧౫)." (సూ. రా. ని.). "కొలగారము - దే - వి - ధాన్యము కొలత కిచ్చెడు కూలి (శ-ర). "౧౪ చలికి మిరి వర్ణకంబు స్వార్థంబునం దగు ఉదా:—చలిమిరి" (ప్రౌఢ. తద్ధి). "చలిమి (ల్మి) రి - వి (∠ చలి) చలువ - శైత్యము. సీ. మలయానిలుం డింత, చలిమిరితోఁ గ్రాలి నడపాడునోజ యొన్నండో పడసె (నన్ని. కు. సం. ౫ ఆ. ౬౦౦ ప)." (సూ. రా. ని). "౧౫. టివర్ణకం బొందు సంఖ్యావర్ణంబునకు భావంబునం దగు. ఉదా:—ఒంటి" (ప్రౌఢ. తద్ధి) "ఒంటి - విణ (∠ - ఒండు).........ఏకాకి - ఒంటరి. చ.........కౌరవసేనయేడ రొయం। టి సనుట యేడ..........(విరా. ౫ ఆ. ౨౩౪).........వి. ఏకాకిత్వము - ఒంటరితనము - అసహాయత్వము. క. ఒంటి మెయిఁ దాఁక నా ము। క్కంటికి వశమగునె కృష్ణగాండీవుల (కర్ణ. ౨ ఆ. ౮౫)." (సూ. రా. ని.). "౧౯ ఒకానొకచో మతుబర్థంబున నవర్ణకంబు చూపట్టెడి. ఉ. క.........ఇట్టి దివ్యతేజం। బున వాఁడధమాన్వయమునఁబుట్టునె చెపుమా. దివ్యతేజంబునవాఁడు=దివ్యతేజముఁగలవాఁడు (ఆది. ౬ ఆ.) ఇతరంబులు ప్రయోగ దృష్టంబులు గ్రాహ్యంబులు." (ప్రౌఢ. తద్ధి). ఇట్టిచోటులందలి 'న' అనునది యొక తద్ధిత ప్రత్యయ మనుట సరికాదు. ఇది స్పష్టమగు సప్తమీవిభక్తి ప్రత్యయముగఁ గన్పట్టుచున్నది. ఇట్టివి మధ్యమపదలోపి సప్తమ్యలు క్సమాసములనుట యుక్తము. "దివ్యతేజంబు+నన్+వాఁడు = దివ్యతేజంబునం దుంపువాఁడు = దివ్య తేజముఁగలవాఁడు" అని ప్రక్రియ సరయునది. (౨౭౦ విష).

ఆంధ్రవ్యాకరణసంహితాసర్వస్వము

క్రియాపరిచ్ఛేదము

ఆంధ్రశబ్దచింతామణిలో సంస్కృతధాతువులనుండి యేర్పడు క్రియాపదముల రూపనిష్పత్తి మాత్రమె ప్రధానముగా మొదట సాధింపఁబడెను. కావున సంస్కృతధాతువులు తత్సమములగుచుఁ దెలుఁగులోనికి వచ్చురీతి మొట్టమొదట "ఉపకృతి పరిణతి సంవృతి భేదా" దిత్యాదికారికచే నిరూపింపఁబడెను. అట్లు తుది ముట్టఁ దత్సమధాతు రూపసాధనమునె యుపదేశించి తుదిని "అత్త్వాది తత్సమానామివ దేశ్యానాం క్రియా పదానాంచ" అని యిట్లుగ నాచ్ఛికధాతువులనుండి క్రియారూపములను సైత మీ తత్సమ క్రియాసాధక సూత్రముల మూలముననె సాధించికొనవలెనని భట్టారకుఁడు వచించెను. చింతామణి సంక్షేపాభిప్రాయముతో రచింపఁబడినదగుటం జేసియు నాచ్ఛికధాతురూపసాధనప్రక్రియ మిక్కిలి విస్తృతముగఁ జెప్పవలసి యుండుటం జేసియు నద్దాని నుపేక్షించి భట్టారకుఁడు పైరీతిని క్రియాపరిచ్ఛేదమును నడిపినవాఁడయ్యెను. ప్రకృతగ్రంథము విద్యార్థిలోకమున విద్వల్లోకమునఁ బ్రసిద్ధమైయున్న బాలవ్యాకరణపు వరుస ననుసరించి నడుపఁబడుచుండుటంజేసి యాంధ్రశబ్దచింతామణి క్రమమును వీడి బాలవ్యాకరణక్రమమున యథాపూర్వముగ సందర్భపఱుపఁబడుచున్నది. బాలవ్యాకరణమునఁ దత్సమాచ్ఛిక సాధారణముగా భూతాద్యర్థములును నట్టి క్రియావిభక్తిప్రత్యయములును నుపదేశింపఁబడుటంజేసి వానికి మూలమునఁ దగు నన్నయాథర్వణకారిక లిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి. ఆంధ్రశబ్దచింతామణిలోని క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములు మొదటఁ దత్సమధాతువులకె యుపదేశింపఁబడినను నత్త్వాది తత్సమానా మివ దేశ్యానామిత్యాది సూత్రముచే నట్టి ప్రత్యయములు తత్సమాచ్ఛికధాతు సాధారణములె యనఁదగును. అట్టి నన్నయాథర్వణోపదిష్ట తద్ధర్మాద్యర్థములును క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములును నిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నవి.

> తద్ధర్మ వర్తమా నాతీ తాగామ్యర్థకాః క్రియా
> జ్ఞేయాః । తత్ర ద్వితీయ తుర్యా । యా తౌ స్తః
> సానుబన్ధకా వేవ. (ఆం. చిం. క్రియా. 3 కారి.
> ఆహో. ౨౫౯-౨౬౧ పు.)

వసతి రనుబన్ధకః స్యా । ద్యత్ర లడర్థో వివక్షిత స్తత్ర ।
అస్తి రనుబన్ధకః స్యా । ద్యత్ర ల్‌ృడర్థో వివక్షితో
ధాతోః. (ఆం. చిం. క్రి. ౪ కారి. అహో. ౪౬౧ పు)
చు రితి క్రియాపదానాం । సర్వేషాం వర్తమాన కాలే
స్యాత్. (ఆం. చిం. హలం. ౧౧ కారి. అహో. ౪౦౫ పు.)

సన్నయా. ౨౯౬ విష.

అత్ర్యాది తత్సమానా । మివ దేశ్యానాం క్రియాపదా
నాంచ. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౭ కారి. అహో. ౫౧౨ పుట.)

వ్యతిరేకాదా భావిని । చాత్ స్యాత్ త్స్వా భూత
యోః క్రియా స్తన్యేత్. (ఆం. చిం. క్రియా. ౬ కారి. అహో. ౪౭౩-౪౭౪ పు.)
దు తి వర్ణకా క్రమాత్ స్తో । నాద్య స్యాదా ద్వయో
శ్చ భూతార్థే. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౧ కారి. అహో. ౪౮౨ పుట.)
పున రాగమః క్రియాణాం । పర్యాప్తో మన్మతే తు
సజ్యేతః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౪ కారి. అహో. ౪౯౪ పు.)

కల్పతరువు. ౨౯౬ విష:—క్రియాః = క్రియలు = ధాతువులు, తద్ధర్మ వర్తమానాతీతాగామ్యర్థకాః = ధాత్వర్థభూతవ్యాపారము, వర్తమానవ్యాపారము, భూతవ్యాపారము, భావివ్యాపారమును నర్థముగలవని, జ్ఞేయాః= తెలియఁదగియున్నవి. వెనుకఁ గారకపరిచ్ఛేదము ౨౩౪ విషయమున వివరించిన రీతిని జాతి వ్యక్తి లింగ సంఖ్యా కారకము లైదును ప్రాతిపదికార్థములె యన్నట్లిచట నయితము "క్రియాత్వము- క్రియ-(వ్యాపారము) వచనము - కాలము - అన్వయము." అను నైదిటికిని ధాతువులె వాచకములనియు లడాది ప్రత్యయములు ద్యోతకములనియు నెఱుంగునది. (విస్తర. I) తత్ర = అట్టివానిలో, యా ద్వితీయ తుర్యా =

విస్తరము I. ౨౯౬ విష:—తద్ధర్మశబ్దార్థ విషయమునఁ జింతామణికిని బాల వ్యాకరణమునకును జాలభేదము గలదు. "తత్ = ఆధాతువుయొక్క, ధర్మము = వ్యాపారము." అని చింతామణి పక్షమునందలి యర్థము. తద్ధర్మ - తచ్ఛీలాద్యర్థములను దెలుపునది యని బాలవ్యాకరణ పక్షమున నర్థము. (చూ. బా. క్రి. ౨౨

వర్తమానార్థక భవిష్యదర్థకము లేనిగదా, తౌ = అవి=ఆధాతువులు, సానుబంధ
కా వేవ = ఈక్రిందఁ జెప్పఁబడు ననుబంధములతోఁ గూడికొనియే, స్తః = ప్రయో
గింపఁబడును. తద్ధర్మ మనఁగా ధాత్వర్థము. ధాతువులు వ్యాపారమాత్రార్థమందె
క్రియావిభక్తులతోఁ గూడి పదములై వాక్యప్రయోగార్హము లగునని తాత్ప
ర్యము. ధాతువు స్వార్థవ్యాపార మాత్రబోధకమగునపు డాయాస్థలములందలి
సందర్భములనుబట్టి యాయా చోటులందు వర్తమాన భవిష్య దాద్యర్థములును
దచ్ఛీల సంభావ నాశీరాద్యర్థములును గ్రాహ్యములగుచుండునని యెఱుంగునది.
ఉదా:—వాఁడు రేపు వండును = భావ్యర్థకము. వాఁడిదె వచ్చును = వర్తమా
నార్థకము. అన నతఁ డిట్లను = ఇట్లనెను = భూతార్థకము. అగ్ని మండును =
తచ్ఛీలార్థకము. నీకు శుభం బగును = ఆశీరర్థకము. వాఁడు చెప్పి యుండును =
సంభావనార్థకము. మొ. "భూతాద్యర్థత్రయ విలక్షణః కశ్చిదర్థ స్తద్ధర్మాఖ్య ఇత్యా
చార్యై ర్వ్యవహ్రియతే, వికృతౌ. వర్తమాన భవిష్యదర్థయోః క్రియాయా
స్సానుబన్ధకత్వమ్. భూతార్థే ఏకత్వే ఏత్వమ్. బహుత్వే ఇత్వంచ వర్తతే. ఇత్యేతద
భావా దస్య తత్త్రితయ విలక్షణత్వమ్,తత్రాచార్యైః కాల మవివక్షిత్వైవ ధాత్వర్థ
మాత్రే వివక్షా క్రియతే.అతఏవ తద్ధర్మ ఇత్యన్వర్థా సంజ్ఞా.తస్యధాతో ర్ధర్మః వాచ్యార్థ
మాత్రమితి. ధర్మోత్తమ మధ్యమవ దిత్యత్ర తచ్ఛబ్దపరిత్యాగేన సోర్థో నిర్దిష్ట సూత్ర
కారేణ, సఏవ నిర్దేశో ఽన్వర్థ సంజ్ఞాయాం మానమ్, కేవలసంజ్ఞాపక్షేతు తద

సూ. ౫ సూ.) ఇట్టి భేదమును గ్రహింపక వేటికావ్యాఖ్యాత పక్షద్వయ మిశ్రణ
కలుషితముగా వ్రాయుచు వచ్చెను. "తత్రాచార్యైః కాల మవివక్షిత్వై" వేత్యాది
కవిశిరోభూషణపంక్తుల (అహో. ౭౫౯ పు.) నుదాహరించి "ఒకానొక ధర్మముగల
యొకానొక పదార్థమని భావము. ధాత్వర్థమాత్రమున నీ లకార మగునని
ఫలితము." (బా. సా. వే. 3౭౦ పుట) నన్నయలడాదుల విధింపలేదు.
డుజాది ప్రత్యయములు పురుషవచనాదిద్యోతకములె కాని తద్ధర్మాదిద్యోతక
ములు కావు. ఇట్లె. యీసందర్భమున మఱికొన్ని ప్రమాదములును గలవు. బా -
గు - ప్ర - వ్యాఖ్యనుండి స్వీకరించుటలోఁ గల్గినవి కొన్ని. "భూతకాలికపదార్థము
దేవదత్తుఁడు"(బా. సా. వే.3 ౭౯.). దేవదత్తుని వంటకము ముగిసెనుగాని దేవదత్తుఁడు
ధ్వంసము నందలేదుగదా. "జాతి వ్యక్తి లింగ సంఖ్యా కారకంబు లేనును ప్రాతిపది
కార్థములే గాన ధాతువు వర్తమాన కాలికపదార్థ వ్యాపారబోధక మగుట య
విరుద్ధము........" (ఇట్లె యిచటి ధోరణి) (బా. సా. వే. 3౭౮) ఇందలి
కార్యకారణభావ మసంగతము. ధాతువు ప్రాతిపదికము కాదుగదా.

రోగా దితి ధ్యేయమ్." (అహో. ౧౫౯ పు.). ఈసందర్భమున నహోబలపండితుఁడు "ప్రథమ శ్చోత్తమ శ్చైవేత్యా (౨౩ విష.) ద్యథర్వణ కారికలనుబట్టి యథర్వణ మతమున నుదంతములు నాంతములు నగు తద్ధర్మక్రియాపదములకు మాత్రమే తద్ధర్మసంజ్ఞ చెల్లునని వ్యాఖ్యచేయుట సరికాదు. "న స్యాత్తద్ధర్మోతః" అను సూత్రమునం (౨౩ విష.) దలి తద్ధర్మశబ్దమునకు వివక్షించిన యర్థము నచట యథర్వణుఁడు వివరించెనేకాని యంతటను దద్ధర్మశబ్దమున కదియే యర్థమని యథర్వణాశయము కాదు. (౨౩ విష.). అట్లు కానిచో 'ఘటింతురు' మున్నగు క్రియారూపముల కథర్వణమతమున సిద్ధి యెట్లు? అథర్వణుఁ డట్టివాని రూపసిద్ధిని వేఱుగ సాధింపలేదే! "తద్ధర్మప్రథమే స్యాతాం డు డి వర్ణౌచ నాంతకౌ" అనుచోఁ బ్వాన నాతఁడు (వికృ. క్రియా. ౯ కారి. ౨౯౬ I విష.) 'డి' వర్ణకమును దద్ధర్మప్రత్యయముగ నెట్లంగీకరించెను? కావున "ప్రథమైకవచనాన్తయో ర్నాన్తయోః పదయో రేవ తద్ధర్మ సంజ్ఞికత్వ ముక్తమ్........తేన 'చేసెదన్ - ఘటించెదన్' ఇత్యాదౌ న తద్ధర్మ సంజ్ఞా. కింతు భావిక్రియా వ్యవహారఏవ, ఘటింతు రిత్యాదా వపి నాన్తత్వా భావా న్న తద్ధర్మసంజ్ఞా. వాగనుశాసన మతే త్వేషాం తద్ధర్మార్థకత్వమేవేతి." (అహో. ౧౫౯ పు.) అను కవిశిరోభూషణసంక్తులు సరికావని గ్రహింపవలెను. (౧౨౭ పు. అహో. చూ.) అహోబలపతి వివేకింపక కొన్నియెడల నిట్లు నన్నయాథర్వణకారికలు వేర్వేఱు గ్రంథములని భ్రమించుచుండును.

తద్ధర్మక్రియలవంటివి విస్తృతమగు సంస్కృతభాషయందు సయితము లేవు. సంస్కృతమునఁ దాఛ్ఛీల్య సాతత్యాదులందు లట్టునే వాడుదురు. 'వర్తమానే లట్' అనుచోటి వర్తమానశబ్దమునకు భూతభావివిలక్షణత్వ మర్థమని వ్యాఖ్య చేయుదురు. ఇట్లె వ్యతిరేకార్థక క్రియలవంటి ప్రత్యేకపదములును సంస్కృతమున లేవు. సంస్కృతమున వ్యతిరేకార్థము 'న' శబ్దముచే సంపాదింపవలసినదే. ఉదా:—(తె.) చదువఁడు = (సం.) న పఠతి. (తె) చదువకుము = (సం.) న పఠ. (తె) చదువమి = (సం.) అపఠనమ్. (తె.) చదువఁబడనిది (చదువనిది) = (సం) అపఠితమ్. (తె.) చదువక = (సం.) అపఠిత్వా. మొ.

నన్నయాథర్వణులు తద్ధర్మశబ్దమున కిట్లర్థము చేసినను సూరి తద్ధర్మాద్యర్థము లందు లట్టును విధించుటచే లట్టు రూపములకుఁ దద్ధర్మాద్యర్థకములనెడి వ్యవహారము ప్రసిద్ధమయ్యెను. తద్ధర్మార్థక క్రియ యనఁగాఁ దద్ధర్మాద్యర్థబోధక క్రియయని బాలవ్యాకరణపక్షమున నర్థము నెన్నవలెను.

తెలుఁగునఁగల యీ యసాధారణరూపవిశేషములను సరిగా గ్రహింపక యాంధ్రభాషాభూషణ కావ్యాలంకార చూడామణి కర్తలు 'ద' గాగమయుక్త

తద్ధర్మరూపములను వర్తమానార్థకములుగను, 'దు' గాగమయుక్త తద్ధర్మరూపములను భావ్యర్థకములుగను నుపదేశించిరి. మఱియు, చింతామణ్యుక్త వర్తమానార్థక భావ్యర్థక రూపములు ప్రత్యేకపదములుగాక శబ్దద్వయఘటితములను తలంపునం గావలయు వాని నుపేక్షించిరి. క. డుదు దరు లొరులకు నెదిరికిఁ। దనరంగా దుఁ దవు దరు లనఁ దను దను దముల్।చను నేకబహువచనములు। మనుసన్నిభ క్రియల వర్తమానార్థంబుల్. క. అడిగెడు నడిగెద రనఁగా। ....ఉదాహరణంబుల్ (ఆం. భూ. ౧౪౨-౧౪౩ ప.). క. ఉదు దురు లొరులకుఁ జెప్పను। దనరఁగ దువు దురు లెదిరికిఁ దనకు దును దుముల్। దనరఁగ నివి యేక బహువ। చనములగు భవిష్యదర్థ సంసూచకముల్. క. పలుకును బలుకుదురనఁగా। ....(ఆం. భూ. ౧౪౪-౧౪౫ ప). క. అరిగెడు నరిగెద రనఁగా। ....వర్తమానఫణితార్థ మగున్. క. చేయుం జేయుదు రనఁగా......భవిష్యదర్థముఁ జెప్పున్ (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౫౧-౧౫౫ ప.) కేతనయుఁ బెద్దిరాజును వచించిన యీవిషయములు ప్రామాదికములనియు, దగాగమయుక్తరూపములు భావ్యర్థమును దుగాగమయుక్తరూపములు వర్తమానార్థమును రెండును భూతార్థమును దాచ్ఛీల్యాదులను బోధింప వచ్చుననియు నారచించిన చింతామణివిషయపరిశోధనమున సవిస్తరముగఁ జూపఁబడెను. (చిం. వి. పరి. ౬౨-౬౩-౬౪ పిప.) అథర్వణాచార్యుఁ డొకానొకసందర్భమున (ఏ) ద గాగమయుక్తరూపములు భావ్యర్థకములని వచించెను. "అథర్వణ గ్రంథేతు పోయెద నిత్యాదౌ 'భావిక్రియాసు యస్య స్యాత్। దేత్వ మేవ ప్రయోగతః"........' (అహో. ౧౫౩ పు.) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁబడెను. 'ఎద' రూపము భవిష్యదర్థకమగుట:—సీ. పని యేమి పంచినఁ బదపడి చేసెద ననక తత్పంచిన యాజ్ఞ నంబ చేయుచు......(ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౦). చ......సుతులార యీబిలము నొయ్యనఁ బోయి చొరుండు దీనిఁ గ। ప్పెద ఘనపాంసుజాలముల భీమశిఖావళి దాఁకకుండఁగన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౩౦). "తతో౽హం పాంశునా ఛిద్ర మపిధాస్యామి పుత్రకాః (ఆది. ౨౫౬ అధ్యా. ౧౬ శ్లో.)

దుగాగయుక్తరూపములు వర్తమానార్థకములగుట:—సీ. మీవంశమున నరదేవోత్తములదైన, సద్ధర్మమార్గంబు నలుపుదయ్య। ధర్మవిదుండవై ధర్మకామంబులొం, డొంటిని బాధింపకుండ నుచిత। కాలవిభక్తముల్ గాఁ జేసి సేవింతె ధర్మువునందుఁ జిత్తంబు నిలిపి। యిమ్ముల నపరరాత్రంబులం దెప్పుడుఁ జింతింతె నిజబుద్ధిఁ జేయఁదగిన. ఆ-వె. రాజకృత్యములు........(సభా. ౧ ఆ. ౨౬ ప). శ్లో. కచ్చి దాచరితం పూర్వై। ర్నరదేవ పితామహైః। వర్తసే వృత్తి మక్షుద్రాం। ధర్మార్థ

సహితాం స్త్రిషు। కచ్చిదర్థేన వా ధర్మం। ధర్మేణార్థమథాపి వా। ఉభౌ వా ప్రీతిసారేణ। న కామేన ప్రబాధసే। కచ్చిదర్థంచ ధర్మంచ। కామంచ జయతాం వర। విభజ్య కాలే కాలజ్ఞః। సదా వరద సేవసే। కచ్చిద్ద్వాపరరాత్రేషు। చిన్తయసి స్వర్థ ధర్మవిత్ (సభా. ౫ అధ్యా.)

దుగాగమరూపములు భూతార్థబోధకములగుట:— క. భూమీశ హంస డిభకులు। నామగధాధీశ్వరుండు నమ్మువ్వురును। ద్దామభుజవీర్యసంపద। త్రో మూఁడు జగంబు నోపుదురు సాధింపన్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౧౫). (హంసడిభకులు పట్టుకుఁ జచ్చిరి గాన (౧౧౬-౧౧౭.) నిట 'ఓపుదురు - ఓపెడివారు' అని యర్థము. ఇది భావ్యర్థ మెంతమాత్రమును గానేరదు.) చ. ఇది మునికన్యయేని మఱి యేలొకొ యీ లలితాంగియందు నా। హృదయము దద్దయుం దవిలె నిప్పలు కింకను నమ్మనేరన। య్యెద విజితేంద్రియుం డనఁగ నిమ్మునిఁ గాయక యుందు నంచు దా। నిది కల రూపెఱుంగ నవనీపతి యత్నముఁ డయ్యెనాత్మలో (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦ ప.) ఇచట 'యుందు'నను నది యెంతమాత్రమును భవిష్యదర్థము కాదుగదా.

వసతి రనుబంధక ఇత్యాది:— క్రియలు సానుబంధకములయియే క్రియావిభక్తుల నంది ప్రయోగింపఁబడునని యీవలనుఁ జెప్పెనుగాన నట్టి యనుబంధములను జెప్పుచున్నాఁడు. యత్ర = ఎచట, లడర్థః = వర్తమానార్థము, వివక్షితః = వివక్షింపఁబడునో, తత్ర=అచట, ధాతోః= ధాతువునకు, వసతిః = వస్ ధాత్వర్థకమగు (వస. నివాసే.) 'ఉండు' ధాతువు, అనుబన్ధకః=అనుబంధము, స్యాత్ =అగును. యత్ర= ఎచట, లృడర్థః = భవిష్యదర్థము, వివక్షితః = వివక్షింపఁబడునో, తత్ర = అచట, అస్తిః = అస్ ధాత్వర్థకమగు (అస్ = భువి = విద్యమానతాయామ్) కలుగుధాతువు, ధాతోః = ధాతువునకు, అనుబన్ధకః = అనుబంధము, స్యాత్ = అగును. వర్తమానార్థమందు 'ఉండు' ధాతురూపములను భవిష్యదర్థమందు 'కలుగు' ధాతురూపములను నెల్లధాతువులను జేరునని తాత్పర్యము. వస్ ధాతువునకు నివసించుట యర్థము. అస్ ధాతువునకే, 'కలుగు - ఉండు' అను రెండర్థములు గలవు. అట్లయినను ప్రయోగములచేతను, 'అస్' ధాతువునకు 'కలుగు' అనునర్థము నిచటఁ జెప్పఁదగియుండుటచేతను వస్ ధాతువున కిచటఁ బ్రయోగానుసారముగా 'ఉండు' అనునర్థము చెప్పవలసియున్నది. ఇట్టి యనుబంధములగు 'ఉండు - కలుగు' ధాతువుల మీఁదనే క్రియావిభక్త్యాదులు నిల్చును. వర్తమానార్థమున వచ్చు 'చు'వర్ణమును భావినివచ్చు 'అత్వమును' ననుబంధపరకత్వమున మూలధాతువులకుఁ బరముగ [illegible]ను. నన్నయ యాదృచ్ఛిక క్రియారూపములను బ్రత్యేకించి సాధింపలేదుగాన

‘ఉండు - కలుగు’ ధాతువుల కేష్టరూపములు వర్తమాన భావ్యర్థములలోఁ గవి ప్రయుక్తములయి యుండుటచే యిట్టిరూపము లెల్లధాతువులపైని నిల్చుటచే నాయా ధాతువుల వర్తమానభావిరూపము లగుచుండునని తాత్పర్యము. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి నన్నయభట్ట ప్రణీతమగుటంజేసి యాతఁడు వర్తమానభావ్యర్థములలోఁ బ్రయోగించిన ‘ఉండు - కలుగు’ ధాతురూపముల చేరికచే నెల్లధాతువులును వర్తమానభావ్యర్థకము లగుచుండును. అట్లగుటంజేసి “వర్ణాగమో విశేషః । పురుషేష్వర్థేషు చాపి వచనేషు” అను చింతామణివచనముచొప్పున (3౨౨-3౨౫ విమ.) వర్ణలోప వర్ణాగమ వర్ణాదేశాదులను గల్పించికొనుచు శాబ్దికధాతువులనుండి కవి ప్రయుక్తరూపములను సాధించుకొనవలయునని యెఱుఁగునది. ఉదా:—వర్తమానము (మహత్.) (ప్ర.):—వండుచున్నవాఁడు - వండుచున్నవారు. (మ.) వండుచున్నవాఁడవు - వండుచున్నవారలు. (ఉ.) వండుచున్నవాఁడను - వండుచున్నవారము. (అమహత్) (ప్ర.) వండుచున్నది - వండుచున్నవి. తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున మధ్యమోత్తమపురుషములు మహద్వివక్షలేక సంభవింపనేరవుగాన నట్టియెడల మహత్కర్తృకతాపక్షరూపములె వర్తిల్లును. ఏకత్వమున ‘దాన’ అను దానితోడిరూపములు మహతీత్వమున నిల్చును. ఉదా:—నీవు చదువుచున్నదానవు - నేను - చదువుచున్నదానను - మొ. భవిష్యదర్థము:—(మహత్.) (ప్ర.) వాఁడు చేయఁగలవాఁడు - వారు చేయఁగలవారు. (మ.) నీవు చేయఁగలవాఁడవు - మీరు చేయఁగలవారలు - నేను - చేయఁగలవాఁడను - మేము చేయఁగలవారము. (అమహత్) ప్ర. అది - చేయఁగలదు - అవి - చేయఁగలవు. తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున మధ్యమోత్తమపురుషములు మహద్వివక్షలేక సంభవింపనేరవు. కాన నట్టియెడల మహత్ కర్తృకతాపక్షరూపములె నిల్చును. ఏకత్వమున ‘దాన’ అను దానితోడిరూపములు మహతీత్వమున నిల్చును. ఉదా:—నీవు చేయఁగలదానవు - నేను+చేయఁగలదానను - మొ. ఇట్లు సాధించిన క్రియారూపములు ౨౬౮ విషయమున సాధింపఁబడిన క్రియాజన్యవిశేషణమూలకరూపములె యగుచుండుట యొకవిరోధమని తలంపరాదు. (౨౯౯ విమ.) అహోబలపండితాదులు ప్రామాదికముగా సాధించిన నన్నయాద్యనభిమతములగు నర్వాచీనరూపములందును నిట్టి యాకారసామ్యము వర్తిల్లుచునేయున్నది. (౨౯౯ విమ.) ఉదా:—వండు+చు+ఉండు+డుజ్ = వండు+చు+ఉన్న+వా+డుజ్ = వండుచున్నవాఁడు = వండుచున్నాఁడు. ఇట్లు సమాపకక్రియారూపసాధన ప్రక్రియ నరయునది. వండుచున్న+వాఁడు = వండుచున్నవాఁడు = వండుచున్నాఁడు. ఇట్లు విధేయవిశేషణరూప

సాధన ప్రక్రియ నరయునది. ఇట్లె యనుహాత్కర్తృకత్వమందును ద్వివిధరూపము లకును నేకాకారము సంభవించును. ఉదా:—వండు+చు+ఉండు+వి = వండు+చు+ఉన్న+ది = వండుచున్నది. ఇది సమాపకక్రియా ప్రక్రియ. వండుచున్న+అది = వండుచున్నది. ఇది విధేయవిశేషణరూపప్రక్రియ. ఇట్లె వండుచున్న వారు = వండుచున్నారు - మొదలగురూపములను సాధించుకొనునది. వర్తమానభవిష్యదర్థకములగు సమాపకక్రియలు ౨౬౪-౨౭౧-౨౭౧ I విషయములలో సాధింపఁబడిన విధేయవిశేషణరూపములవలెనె యుండును. అట్టివానినె సమాపకక్రియలుగఁ బ్రక్రియాంతరమున సాధించికొనవలయుననితలంచినవాఁడగుచు భట్టారకుఁడు సమాపకక్రియావిభక్తి ప్రత్యయములను గా వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుజ్ స్యా దిత్యాది రీతి (౨౯౬ I విష.) నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. (౨౯౯ విష.) (చిం. వి. పరి. ౧౧౩ విష.) పయిపద్ధతి భట్టారకసమ్మత మనుటకు విధేయవిశేషణరూపసాధనవిషయమున "ధర్మోత్తమమధ్యమవత్-బహుషు న మధ్యవత్" అని యాతఁ డుపదేశించుట యొకని దర్శన మనఁదగును. ఉండు ధాతుభూతార్థక విశేషణమగు 'ఉండిన' అనుదాని రూపాంతరమె 'ఉన్న' అనునది యనుట నిజమె యైనను (చూ. ౩౧౫వి.) (ఉండినన్=ఉన్నన్.) 'ఉండిన' అనురూపము భూతార్థకముగను। 'ఉన్న' అనురూపము వర్తమానార్థకముగను బ్రయోగములందుఁ—నన్నయప్రయోగములందుఁ - గన్నట్టుచున్నది. ఉ.........అ। వ్వాయుజ సవ్యసాచుల నవార్యబలోన్నతిఁ బోలుచున్న మా। ద్రేయులు.....(ఆది. ౮ ఆ. ౪౭.) ఆ-వె. నేఁడు పుణ్యదినము నెమ్మితో రోహిణీ। యుక్తుఁడయి శశాంకుఁ డున్నవాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౫౨.) చ. అలఘులు కృష్ణపార్థులు మహాత్ములు యాదవ కౌరవాన్వయం। బులు వెలిగించుచున్న నృపపూజ్యులు వీరల.....(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭.) ఉ. ఆధృతరాష్ట్రు చేసిన యనర్ఘమణిప్రకరానుబద్ధ శో। భాధృతి నొప్పుచున్న సభ.........చూచి.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౬౨.) చ.........ఇప్డు గతగర్వమునన్ మగధేశ్వరుండు ని। శ్చయమతి నున్నవాఁడు.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౬౧.) తే-గీ. అయ్య యేము నీ పితరుల మధికనిష్ఠ। బ్రహ్మచారివై నీవు తపంబు సేయు।చున్నవాఁడవు.........(ఆర. ౨ ఆ. ౩౨౫.) సీ. తపనతేజుండైన కపిలుకోపంబున గతజీవులై పుణ్యగతులయందు। నిహతులై మత్పితామహు లున్నవారు.....(ఆర. ౩ ఆ. ౮౦.) 'ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు' అనురీతినె నన్నయ ప్రయోగించునుగాని 'ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు' అనురీతిని వకారలోపము నెన్నఁడును బ్రయోగింపఁడు. ఏధాతువయినను వర్తమానార్థక 'చు' వర్ణాంతమగుచు 'ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు' మున్నగురూపముల [illegible] వర్తమానార్థక క్రియగా నేర్పడుచుండును.

భట్టారకుఁడు సూత్రింపలేదుగాని యేధాతువైనను 'అన్' అనుదానితోఁ గూడినపిదప 'ఉన్న - ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు మున్నగువాని చేరికవలన (పోవు ధాతువు చేరికవలనను భావ్యర్థము వచ్చును. నేఁ జెప్పఁబోవుదానిని ముందే గ్రహించితివి) భావ్యర్థక క్రియగా నేర్పడును. ఉదా:—చ.....రాజసూయ ము। న్నతి నొనరింపనున్న యమునందను యత్నమెఱింగి. (సభా. ౧ ఆ. ౨౪౩.) సీ.....। మన చేత జితులైన మనుజేశులెల్లను.....ఆజి, వేచి ప్రాణమ్ములను విడువనున్న। వారు• (ఆర. ౧ ఆ. ౨౬౯.)వ్యస్తతయందును నిట్టి ప్రయోగముఁగలదు. తరలము।.....। తివిరి యాతఁడు మత్ప్రియంబున దేవకార్యము దీర్పఁగా। సవినయస్థితి నున్నవాఁడు......(ఆర. ౧ ఆ. ౩౭౪.) తరలము.....భవత్కృతదారుణంబను వహ్ని నార్పఁగ నున్న య। క్కడిఁది వీరులు వీరలిద్దఱు.....(సభా. ౧ ఆ. ౧౯౩.) ఇట్టి 'ఉన్న' శబ్దమునకు సరియగురూపమే 'కల' యను కలుగు ధాతుజన్యరూపము. 'కలవాఁడు-కలవారు' మున్నగునవి 'అ'న్నంతమగు నేధాతువుమీఁదనిల్చినను నది భావ్యర్థ క్రియఁగా నేర్పడును. (౩౦౧ విష. ౩౪౪ విష. ౨౧౦ VIII విష. చూడు.) ఉదా:—వ. అందులకుం బోవుద మనినం గొడుకులెల్ల వల్లె యని మీఁపంచిన విధంబ చేయంగలవారమని యొడంబడి........(ఆది. ౭ ఆ. ౩౨ వచ.) తే-గీ. అనఘ మామామ శకుని నాకై కడంగి। జూద మాడెడి నీతోడఁ గాదు నాక। యాతఁడొడ్డిన ధనరాశు లెవ్వియైనఁ। బోఁడిగా నీకు నీఁగలవాఁడ నేను. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪.) క.....మనుజులఁ। గావంగలవార మేము గౌరవయుక్తిన్. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౮౪.) నన్నయప్రయోగము లిట్లే యుండును వకారలోప ముండదు. 'కావఁగలాఁడు' అనురీతి రూపమును నన్నయ ప్రయోగింపఁడు. అట్టివి సోమయాజి ప్రయోగించెను. ఉ. ఎవ్వరు సూచినం జగము లిన్నియు గెల్వఁగలారు లావునన్. (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౧.) క. క్రేవులు దో రా దుర్గతి। ప్రాపింపఁగలార........(అను. ౩ ఆ. ౭౦.) ఎఱ్ఱాప్రెగడ 'కలఁడు - కలరు' అను తచ్ఛబ్ద వాకారలోపముగల (౨౧౦ VIII) వానిని సైతము భావ్యర్థకరూపములలోఁ బ్రయోగించెను. క. జపనియమస్వాధ్యాయ। ప్రపంచములు విడువఁగలరు బ్రాహ్మణులు జనా। ధిప శూద్రులు విపుల తపః। ఉపితులు గాఁగలరు వినవె కలికాలమునన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౮౯.) ఆ-వె... ......సం। కరము సేయఁగలరు కలియుగమున. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౮౮.) క...... ధరణీ। సురులు గడఁగి వాణిజ్యము। గరిసనమును జేయఁగలరు కలికాలమునన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯౩.)

నన్నయ తిక్కనల భారత భాగములలో నిట్టి భావ్యర్థకరూపములు కన్పట్టలేదు గాని కలఁడు - కలరు - కలదు - కలవు మున్నగు ప్రత్యేకరూపము లస్త్యర్థక

ములు చూపట్టుచున్నవి. చ. ఉఱఁడు సురేంద్రునైన బలిమిండు హిడింబుఁడు వాని ఘాతికిన్ । వెఱవని వారలుం గలరె. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౫.). క......... అనిష్టుఁడగు తనూజుఁడు గలఁడే. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౭.) చ. బలయుతు లిట్టివారలకు భవ్యుల కెందు నసాధ్య మెద్దియుం । గలదె చరాచరాఖిలజగంబులఁ బెద్దల కారె సద్ద్విజుల్. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౪.) క.........శరణాగతుఁ జూపఁగ నొడఁబడు దు । ర్మతి కిహముం బరము గలదె మహిఁ బరికింపన్. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౪.) సీ...... భోగముల్.............కలవు నీ కనుభవింప. (సభా. ౨. ఆ. ౧౦౨.) ఇట్టివి భావార్థకములలో ననుబంధముగా నిల్వనేరవు. భావార్థకములలో ననుబంధ ముగా నిల్చునది ప్రాప్త్యర్థకము కలుగుధాతువు. సామర్థ్యార్థకములలో నిట్టి యస్త్యర్థక కలుగుధాతు రూపములు నన్నయప్రయోగములందే కన్నట్టు చున్నవి. క. అహితులు మద్భావముగదా । నిహతికి మార్కొనఁగఁ బోర నిలువం గలరే. (అర. ౧ ఆ. ౨౫౪.) క.............కార్ముకవిద్యం । దనరినవాఁడయి దీనికి । మొనసెం గా కన్యుఁ డిట్లు మొనయంగలఁడే. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౧.) మధ్యాత్తు రము. నడుమఁ బర్జన్యుఁ డనుగ్రహింపని నాఁ డేమిసేయుఁ । గడఁగి చేయంగలదానిఁ జేయునుగాక కర్షకుఁడు. (అర. ౧ ఆ. ౨౩౫.) కలుగు ధాతువునకుఁ బైరీతి నస్త్యర్థ కత్వమున నకర్మకత్వమును బ్రాప్త్యర్థమున సకర్మకత్వమును నన్నయ భారతభాగ మునను గలవు. కలఁడు = కలవాఁడు. తే-గీ. ఎఱుక గలఁడేని మఱి శక్తుఁడేని... (ఆది. ౭ ఆ. ౧౪౬.) ఎ-గీ........ఎఱుక గలరె మగువలెందు. (ఆది. ౨ ఆ. ౩౪.) క......ఎఱుక గలరె తరుణులు ధరణిన్. (అర. ౩ ఆ. ౧౮౧ ప.) క......... జ్ఞానము । గలఁడేనిన్ బాలుఁడయినఁ గడువృద్ధు మహిన్. (అర. ౩ ఆ. ౨౪౮.) ఇట్లు నన్నయ తచ్ఛబ్ద 'వా'కారలోపము (౨౧౦ VIII విష.) చేయునే కాని డలోప రేఫలోపములను జేయఁడు. అట్టిది నన్నయప్రయుక్తమని విశ్వసింపఁదగిన ప్రయోగ మును లభింపలేదు. ఆ-వె. బలిముఖుండ దయయుఁ గలవేని.........నీదు । రూపుఁ జూడవలతు. (అర. ౩ ఆ. ౩౩౩.) ఇట 'దయయుఁ గలదేని' అనునది నన్నయ ప్రయుక్తపాఠము కానోపును. ఆ-వె. చనునె నీకు నిట్టి సాహసక్రియఁ జేయ । నెల్లవారికంటె నెఱుక గలవు. (అర. ౩ ఆ. ౩౭౭.) ఇందును 'ఎఱుకగలదు' అనునదె నన్నయప్రయుక్త పాఠ మనఁదగును. ఇట్లే "అంత యెఱుక లేనె." (అర. ౧ ఆ. ౨౩౧) (లేనె = లేనిదాననె.) అనునెడలను 'యెఱుక లేదె' అనియె నన్నయ ప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును. ఇట్లే నన్నయ డకారరేఫలోపముగలవానినె కాక వకార లోపము గలవానిని నైతము వాడఁడు. 'ఉన్నాను - ఉన్నాము - ఉన్నావు -

[బా. క్రి. ౧౯. ౭౫సూ.] నన్నయ భావార్థములందుఁ దచ్ఛబ్ద'వా'లోపమంగీకరింపఁడు

ఉన్నారు-ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు' అనురూపములను నన్నయ ప్రయోగింపఁడు. నన్నయ భారతమున నస్త్యర్థకములగు 'కలఁడు - కలరు - అదికలదు - అవికలవు' అను రూపములు గన్పట్టునేకాని "కలను-కలము-కలవు' అనురూపములును గానిపింపవు. నన్నయ యస్త్యర్థక ప్రాప్త్యర్థక కలుగు ధాతురూపములగు 'కలఁడు - కలరు' అను వానిని బ్రయోగించువాఁడయినను గలుగు ధాత్వనుబంధముగల భవిష్యద్రూపములలో నట్టి 'కలఁడు - కలరు' అనువాని సైతమాతఁడు ప్రయోగింపఁడు గాన 'ఘటింపఁగలఁడు - ఘటింపఁగలరు' అనునవి సయితము నన్నయ సమ్మతములు కానేరవు. "ఘటింపుచున్నాను - చేయుచున్నాను - ఘటింపఁగలను - చేయఁగలను." (అహో. ౪౮౦ పు.) "ఘటింపఁగలఁడు - చేయఁగలఁడు - ఘటింపుచున్నాఁడు." (అహో. ౪౭౬.) మున్నగురూపములు చింతామణి సమ్మతములు కానేరవని యెఱుంగనగును. అట్లయినను నట్టివి నేఁడసాధువు లనరాదు. అర్వాచీన మహాకవు లట్టివానిని సైతము ప్రయోగించియున్నారు. ప్రాచీనాంధ్రమహాకవులు ప్రాప్త్యర్థక కలుగు ధాతురూపములనే భావార్థరూపములలో ననుబంధములుగాఁ బ్రయోగించిరి ప్రాప్త్యర్థకములగు "కలఁడు - కలరు" అనునవి "కలవాఁడు - కలవారు" అనువాని సంక్షేపరూపములయినను "కలను - కలము - కలవు" అనునవి ప్రాప్త్యర్థకములైన "కలవాఁడను - కలవారము - కలవాఁడవు" అనువాని సంక్షేపరూపములు కావనియు నవియు "కలఁడు - కలరు" మున్నగునవియు నస్త్యర్థక కలుగు ధాతువునుండి యేర్పడిన ప్రత్యేకరూపములె యనియు గ్రహింపవలయును.

"వసతి రనుబన్ధకః స్యా"త్తనుచోటి "వసతిః" అనుదానికి 'ఉండు' ధాతువని యర్థమె కాని 'ఉన్న' అనునది యర్థముకాదు. అట్లె 'అస్తిరనుబన్ధకః స్యా'త్తను చోటి 'అస్తిః' అనుదానికి "కలుగు" ధాతువని యర్థమెకాని 'కల' అనునది యర్థము కాదు. (విస్తర.) కావున "ఉన్న - కల" అనునవి యర్థమనుచుఁ దప్పుగఁ బ్రక్రియను జూపిన యహోబలవ్యాఖ్యను బట్టి చింతామణి నవ్యమనెడి నేఁటి విమర్శకుల వాదము సరికాదు.

సంస్కృతవ్యాకరణమునందుఁ గ్రియార్థములను గ్రియావిభక్తులను నిరూపించుటలో పదివిధముల లకారములు "లట్ - లిట్ - లుట్ - లృట్ - లేట్ -

---

విస్తర. II ౫౯౬ విషః—"ఇక్ శ్తిపౌ ధాతునిర్దేశే (వా. ౩.౩.౧౬.) పచిః - పచతిః." (సి. కౌ. ఉత్త. కృత్. 3౩౫౫ సూత్రమునొద్ద.). "ధాతుస్వరూపే నిర్దేష్టవ్యే 'ఇక్ - శ్తిపౌ' వక్తవ్యా విత్యర్థః - ధాతుస్వరూప మేవ వాచ్యమితి ఫలితమ్." (పయివార్తికపు. బాలమ.)

లోట్ - లజ్ - లిజ్-లుజ్ - లృజ్' ఏషు పఞ్చమో లకార శ్ఛన్దో మాత్రగోచరః." (లఘుకౌముది. ౪౦౪ సూ.) అనునవి యుపదేశింపఁబడెను. వానిలోని లకారముల కెల్ల "తిప్ - తస్ - ఝి, సిప్ - థస్ - థ, మిప్ - వస్ - మస్, (పరస్మైపదధాతువులకు.) త - ఆతామ్ - ఝ, థాస్ - ఆథామ్ - ధ్వమ్, ఇట్ - వహి - మహిజ్." (ఆత్మనేపదములకు.). (3-౪-౭౮.) (సి. కౌ. ౨౧౬౪ సూ.)" అను క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములు ప్రథమ మధ్యమోత్తమ పురుషముల యేక ద్వి బహువచనములం దాదేశింపఁబడినవి. వాని కాదేశాగమాది కార్యములను విధించుచు నాయా లకారముల సమాపక క్రియారూపములను సాధించుకొనిరి. వానిలోని మొదటి 'తి' కనునది తుది యందున్న జకారముతోఁ జేర్పగా 'తిజ్' అని క్రియావిభక్తి ప్రత్యయముల ప్రత్యాహార మేర్పడును గాన "తిఙు" లనఁగా సమాపక క్రియా ప్రత్యయములని యెఱుంగునది. అట్టి లకారముల కీక్రిందిరీతి నర్థముల వివరించిరి. లట్టు వర్తమానార్థకము. "౨౧౬౧ - వర్తమానే లట్ - (3-౨-౧౨౩.)" (సి. కౌ.) వర్తమాన మనఁగా "ఆపని కారంభింపఁబడి ముగియకున్నది." పఠతి = చదువుచున్నాఁడు. అట్టి యర్థమందే కాక తెనుఁగునందలి తద్ధర్మాద్యర్థములవంటి స్థలములందును గొన్నిట నీ లట్టె సంస్కృతమున నుపయోగింపఁబడుచున్నది. ఉదా:— విహగా డయన్తే = పక్షు లెగురును. అగ్ని ర్జ్వలతి = అగ్ని మండును. ఈశో రక్షతి = దేవుఁడు రక్షించును. మొ. కావుననే వర్తమానశబ్దమునకు "కాలస్యతు వర్తమానత్వం అతీతా నాగత భిన్న కాలత్వమ్. భూతభవిష్యతోః ప్రతిద్వన్ద్వీ వర్తమానః కాల ఇతిభాష్యమ్." (బాలమ.) అని వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. "ఆరబ్ధాఽపరి సమాప్తి ర్వర్తమానః యథా మహాభారతం పఠతి - సోఽపి చతుర్విధః - ప్రవృత్తోపరతశ్చైవ। వృత్తావిరత ఏవచ। నిత్యప్రవృత్తి స్సామీప్యో। వర్తమాన శ్చతుర్విధః. మాంసం న ఖాదతి - ఆదౌ ప్రవృత్తం మాంసభోజనం నివర్తయతీత్యర్థః. (మాంస భోజనము మానుచున్నాఁడు.) ఇహ కుమారాః క్రీడన్తి - తదానీన్తన క్రీడనాభావేఽపి పూర్వక్రీడాయా బుద్ధౌ వర్తమానత్వాత్. (ఇట పిల్ల లాడుచుందురు.) పర్వతా స్తిష్ఠన్తి - నిత్యప్రవృత్తత్వాత్. (పర్వతములున్నవి.)......సామీప్యో ద్వివిధః - భూతసామీప్యో యథా 'కదాఽగతోఽసీతి ప్రశ్నే అధ్వఖేదాదే ర్వర్తమానత్వాత్ ఏషోఽహ మాగచ్ఛామీతి ఆగతోఽపి వదతి - భవిష్యత్సామీప్యో యథా - కదా గమిష్యసీతి ప్రశ్నే ఏషోఽహం గచ్ఛామీతి గమనాయ క్రియమాణోద్యమోఽపి వదతి." (ముగ్ధ. ౯౩౩ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య.) లిట్ - లజ్ - లుఙులు భూతార్థకములు - భూతమనఁగా జరగిపోయినది. సంస్కృతవ్యాకరణమున

భూతకాలమం దవాంతరభేదములు వివక్షితము లగుటచేత మూఁడు లకారము లుపదేశింపఁబడినవి. "లుఙ్ (౩-౨-౧౧౦.) భూతార్థవృత్తే ర్ధాతో ర్లుఙ్ స్యాత్. (౨౨౧౮ సి. కౌ.) అనద్యతనే లఙ్ - (౩-౨-౧౧౧.) అనద్యతన భూతార్థవృత్తే ర్ధాతోర్లఙ్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౨౨౦౫.) పరోక్షే లిట్ - (౩-౨-౧౧౫.) భూతానద్యతన పరోక్షార్థవృత్తే ర్ధాతోర్లిట్ స్యాత్." (సి. కౌ. ౨౧౭౧ సూ.) "అతీతరాత్రే రన్త్యయామేన ఆగామిరాత్రే రాద్యయామేన సహితో దివసః అద్యతన ఇతి లఙ్ సూత్రభాష్యే కైయటే స్థితమ్. పరోక్షత్వంతు వర్షశతవృత్తత్వ మిత్యేకే - వర్ష సహస్రవృత్తత్వ మిత్యపరే. ద్వ్యహావృత్తత్వం త్ర్యహావృత్తత్వం చేత్యన్యే - కుడ్య కటాద్యన్తరితత్వ మితీతరే. ఏతే పక్షా భాష్యే స్థితాః - తత్ర ప్రయోక్తు రింద్రియా ఽగోచరత్వం పరోక్షత్వ మిత్యేవ సర్వసమ్మత మిత్యలమ్." (బాలమ. ౨౧౭౧ సూ. వ్యాఖ్య.) ఇట్టి భూతకాలములోని యవాంతరభేదములను (నేఁటి భూతము - అనద్యతనభూతము - పరోక్షభూతము) సంస్కృతమహాకవులు పాటింపమింజేసి ముగ్ధబోధకారాదు లిట్టిభేదముల నుపేక్షించిరి. "అభూన్నృపో విబుధసఖ ఇతిభట్టిః. స్వాహాస్తదత్తే మునిమాసనే మునిః శ్చిరన్తన స్తావదభిన్యవీవిశ దితిమాఘః. ఇత్యాదా అనద్యతనేఽపి 'టీ' (లుఙ్. సంజ్ఞ) దర్శనాత్ (ఇట్టియెడల లఙుండవలయును). ఏవమ్ - అ ద్యావద ద్దశముఖై ర్దశకన్ధరో ఽసా ఇతి భట్టిః - ఇత్యాదా వద్యతనేపి 'ఘీ' (లఙ్ సంజ్ఞ) దర్శనాత్ (ఇట్టియెడల లుఙుండవలయును). ఏవఞ్చ - వ్యాతేనే కిరణావలీ ముదయన। స్వత్తర్కతేజో మయీమ్ - ఇత్యాచార్యః - ఇత్యాదా వపరోక్షేఽపి 'ఠీ' (లిట్టునకు సంజ్ఞ) దర్శనాత్. ఏతా న్యనేన (వోపదేవేన) ఉపేక్షితాని - తతశ్చ చిరాతీతే - నికటాతీతేవా, పరోక్షే అపరోక్షేవా 'ఘీ' (లఙ్) టీ (లుఙ్) ఠ్యః (లిట్) స్యురితి. ఏవ మద్యతన భవ్యే 'డీ' (లుట్) దూరభవ్యే 'తీ' (లృట్) ఇతి సంప్రదాయః" (ముగ్ధ. ౯౩౩ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య) భవిష్యదర్థక మనఁగా ముందు జరుగఁ బోవుదానిని దెల్పునది. లుట్ లృట్టులు భావ్యర్థకములు. భూతార్థమందు వలెనె భవిష్యదర్థమందును నవాంతరభేదములు సంస్కృతవ్యాకరణమున వచింపఁ బడెను. "అనద్యతనే లుట్ (౩-౩-౧౫) భవిష్య త్యనద్యతనే లుట్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౨౧౮౫ సూ.). లృట్ శేషేచ (౩-౩-౧౩) భవిష్యదర్థా ద్ధాతోర్లృట్ స్యాత్. (సి. కౌ. ౨౧౯౩)." వీని యవాంతరభేదములైనను భూతార్థము నందువలెనె కవిసమ్మతిలేమింజేసి యుపేక్షణీయమె యనఁదగును. లృఙ్ఙునైనను భావ్యర్థక మగుటయేకాక క్రియయొక్క యనిష్పత్తి గమ్యమానమగుట మున్నగు

విశేషము లిందుండును. "లిఙ్నిమిత్తే లృఙ్ క్రియాతిపత్తౌ. (3-3-౧3౯) హేతు హేతు మద్భావాది లిఙ్నిమిత్తం తత్ర భవిష్య త్యర్థే లృఙ్స్యాత్ క్రియాయా అనిష్పత్తౌ గమ్యమానాయామ్." (సి. కౌ. ౨౨౨౯ సూ.). ఈలృఙ్ము సూరిచే క్రియా. ౧౧౯ సూత్రమున నీషద్భేదముగా సంగ్రహింపఁబడెను. ఇంక సంస్కృతములో లిఙ్ లోట్టులు విధ్యాద్యర్థములం దగును. "౨౨౦౮. విధి నిమన్త్ర ణామన్త్ర ణాధీష్ట సంప్రశ్న ప్రార్థనేషు లిఙ్ (3-3-౧౬౧). లోట్ చ. (3-3-౧౬౨). విధ్యాది ష్వర్థేషు ధాతో ర్లోట్ స్యాత్." (సి. కౌ. ౨౧౯౪ సూ.) "ఆశిషి లిఙ్ లోటౌ. (3-3-౧33). (సి. కౌ. ౨౧౯౫ సూ.)" ఇట్టి లకారములలోనివే చింతామణికర్తచేఁ బ్రకృతసూత్రమున "లడర్థః - లృడర్థః" అని వ్యవహరింపఁబడెను. అట్లె ముందును "వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుఙ్స్యాత్" అని వ్యవహరింపఁబడును. సూరియు వీనిలోని 'లట్ - లిట్ - లృట్టులను వ్యవహరించెను (బా. క్రి. ౨-3-౪ సూ.) సూరి వీనిలోని లిఙ్లోట్టులు రెండిటికి మాఱుగా లూట్టును గల్పించెను. ఇట్లె యర్థవిశేషములందు 'లాట్టు - లజీ' అనువానిని గల్పించెను.

చురితి క్రియాపదానా మిత్యాది:—వర్తమానకాలే = వర్తమానార్థమందు, సర్వేషాం క్రియాపదానామ్ = ఎల్లవిధములగు క్రియలకును చురితి స్యాత్ = 'చు' అనునది నిల్చును. ఇది యనుబంధమునకుఁ బూర్వమున నిల్చును. ఉదా:—వచ్చు+చు+ఉండు+వా+డు=వచ్చుచున్నవాఁడు. వచ్చు+చు+ఉన్న = వచ్చుచున్న. వచ్చు+చున్ = వచ్చుచున్ బలికెను. (౬౬ I విష.) సర్వేషామనుటచే వర్తమానార్థక సమాపకక్రియలందును, వర్తమానార్థక విశేషణములందును శత్రర్థకమగు లాక్షణికావ్యయరూపమునందును 'చు' అనునది నిల్చునని యెఱుంగనగును. అందు శత్రర్థకము పదమగునుగాన 'కళాత్వము' లేమింజేసి ద్రుతప్రకృతిక మగును. వర్తమానార్థక విశేషణమునైతము "వచ్చుచున్నన్" అనురీతిని బింతామణిపక్షమున ద్రుతప్రకృతికమె యగును.

అత్త్వాదీత్యాది:—అత్త్వాది="వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్-స్యాత్" అను చింతామణికారిక మొదలుకొన్న క్రియాపరిచ్ఛేదకారికలలోఁ జెప్పఁబడిన 'అత్' మున్నగు కార్యములు, తత్సమానామివ = తత్సమధాతువులకువలెనె, దేశ్యానాం క్రియాపదానాంచ = దేశ్యధాతువులకును నగును. కావున నింక గ్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రము లాచ్ఛికధాతువులచోటను నుదాహరింపఁబడును. చింతామణికర్త తన చింతామణిలో మొదటి నాల్గుపరిచ్ఛేదములందును దత్సమాచ్ఛికమిశ్రితముగా

వ్యాకరణకార్యములను వచించి క్రియాపరిచ్ఛేదమునందుమాత్రము కేవల తత్సమ ధాతువులకుఁగల్గు వ్యాకరణకార్యములనుమాత్ర ముపదేశించుట ప్రధానముగా నిరూపించి యవి యథాసంభవముగా దేశ్యక్రియలకును గల్గునని యీసూత్రమున వచించెను. చింతామణి తత్సమరూపసాధనము ప్రధానముగాఁజేసికొని యుప దేశించుననుట కీయొక్కనిదర్శనమె చాలును. (ఆం. భా. చ. ౧౬౭౭-౧౬౭౮ పుటలవిషయము దీనిచే నిరస్తము.). ఇట్లు తత్సమక్రియారూపసాధన ప్రధానమగు నిందు నన్నయభారత భాగప్రయుక్త తత్సమక్రియారూపములుమాత్రమె సాధింపఁబడినవి. కావుననె "రక్షించెడి (రాముఁడు) రక్షించెడు (రాముఁడు) రక్షిం చెడున్ = రక్షించుతన్" అను జాతిగల తత్సమరూపములు నన్నయభాగమునఁ బ్రయుక్తములు కానివి చింతామణిలో సాధింపఁబడలేదు. నన్నయభారతభాగమున నరుదుగ బ్రయుక్తములగు రక్షింపమి - అపేక్షించుచున్ - రక్షించెదనున్ - రక్షిం తము - రక్షింపకము - రక్షింపక మున్నగునవిసయితము చింతామణిలో సాధింపఁ బడలేదు. అట్టివానిని సాధించుటకయి యీక్రింద వివరింపఁబడు "పునరాగమ" సూత్ర ముపదేశింపఁబడెను. చింతామణికి నన్నయభారతభాగముల కిట్టి యాంతరంగిక సంబంధము పెక్కుచోట్లఁ గలదు. (౭౧ విష.) ఇవి వీని యేకకర్తృకత్వమునకుఁ బ్రబలనిదర్శనములు.

వ్యతిరేకాదావిత్యాది:—వ్యతిరేకాదౌ = వ్యతిరేకాద్యర్థక క్రియారూప ములందును నాదిశబ్దముచేఁ దుమర్థభావలక్షణాద్యర్థములందును, భావినిచ = భవిష్య దర్థకరూపములందును ధాతువు తుదిని, అత్ స్యాత్ = 'అ' వర్ణము నిల్చును. ఉదా:—చేయు+అ+ఁడు = చేయఁడు. చేయు+అ+కల్గు+వాఁడు = (పునరాగమః క్రియాణా మితిసూత్రముచే 'అత్వము'నకుఁ దర్వాత నకారాగమము చేరఁగా) చేయఁగలవాఁడు. 'భావినిచ' అనుచోటి చ శబ్దముచే సామర్థ్యార్థమునందును 'అత్' అనునది నిల్చును. కలుగు ధాత్వనుబంధమును నుపలక్షణత్వమునఁ గల్గును. చేయఁగలఁడు - నిలువంగలరే (ఆర. ౧ ఆ. ౨౫౪). మొనయంగలఁడే (ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౧). చేయంగలదానిని జేయును. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౩౫). అహోబలపండి తుఁడు పైస్థలములందుఁ బైరీతిని "పునరాగమ" సూత్రముచే నకారమును సాధిం పక "అన్యేద్రుత ప్రకృతయ" ఇత్యాదిసూత్రముచే సంపాదించుట పొరపాటు. "పోషింపఁగలఁడు ఇత్యాది. భావ్యర్థే ఏతాదృశస్థలేషు సర్వత్ర అకళాత్వా ద్ద్రుత ప్రకృతికకార్యమ్." (అహో. ౪౭౩ పు.). విభక్త్యంతముకానిదే పదము కానేరదు. పదములకే కళాద్రుతప్రకృతికత్వ వివక్ష కావునఁ బ్రక్రియామధ్యమున నకళాత్వ

మూలక ద్రుతప్రకృతికత్వము కల్గనేరదు. పరుషా ద్రుత ప్రకృతికా దిత్యాది సూత్ర ములోని ద్రుతప్రకృతికశబ్దము ద్రుతాంతములకును నుపలక్షణముగాన సరళా దేశాది ద్రుతకార్యములు గల్గును. వ్యతిరేకార్థకరూపములనుటచేత వ్యతిరేకార్థక సమాపక క్రియలందును, వ్యతిరేకార్థకములగు నసమాపక క్రియలయందును ధాతువు తుదిని 'అ'కారము నిల్చును. అశ్లే యచటి యాదిశబ్దము చేత "కర్మార్థక తుమున్నా ద్యర్థకాదులందును నియతత్వము కల్గును. ఉదా:—చేయమి (చేయకుండుట.) చేయ నిది - చేయక. మొ. చేయఁబడెన్ - చేయన్. మొ. తు మున్నాద్యర్థకాది స్థల ముందుమాత్ర మయ్యది పదముగును గాన "అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాదిచే ద్రుతప్రకృతిక మగును. 'చేయఁబడెన్' మున్నగుచోట్లఁ బున రాగము సూత్రముచే నకారాగమము వచ్చును.

క్త్వా భూతయో రిత్యాది:—క్త్వా=క్త్వార్థమందును, భూతయోః = భూతా ర్థక రూపములందును, క్రియా న్తస్య = ధాతువుతుదిని, ఇత్ = ఇవర్ణము నిల్చును. ఉదా:—వందు+ఇ = వంది - క్త్వార్థకము. తిజ్ఞధ్యశాస్త్రముచే నిది కళయగు చున్నది. వందు+ఇ+తి+వి = వందితివి. భూతార్థసామాన్యమున కిత్వము విధిం చుటచే వందినది - వందినన్ మున్నగుస్థలములందును 'ఇ'త్వ మగును.

దుతివర్ణకా విత్యాది:—దుతివర్ణకౌ = 'దు - తి' అనునవి తద్ధర్మభూతార్థము లందు, ('డౌచోర్లుక్ తద్ధర్మే-ప్రథమైక స్యై ద్విబేచ్ఛ భూతార్థే' అను పూర్వసూత్ర ములనుండి యవి వరుసగా ననువర్తించును.) క్రమాత్ =వరుసగా నాగమము లగును, తద్ధర్మార్థమందు 'దు' వర్ణకమును భూతార్థమందు 'తి' వర్ణకమును నగునని యర్థము. ఆద్యస్య = తద్ధర్మార్థకముయొక్క, ఆదౌ = ప్రథమపురుషైకవచనము పరమగు చుండఁగా, న = దువర్ణకము నిలువదు. భూతార్థే = భూతార్థమందు, ద్వయోశ్చ= ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములు రెండును బరమగుచుండఁగా, న=తివర్ణకము నిలువదు. ఉదా:—చదువున్ - చదువుదురు, చదువుదువు - చదువుదురు, చదువు దును - చదువుదుము, చదివెన్ - చదివిరి, చదివితివి - చదివితిరి, చదివితినిన్ - చదివితిమి. మొ.

పునరాగమేత్యాది:—క్రియాణామ్ = క్రియలకు, పునరాగమః = విశేషా గమమును బ్రయోగానుసారముగా నగును. సఙ్కేతః = శబ్దార్థసిద్ధి, మన్మతే = నామతమందు, పర్యాప్తః = కవిప్రయోగప్రసిద్ధి చొప్పుననె సమ్మతమగును. చింతామణి కర్త క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ దాను భారతమున నరుదుగఁ బ్రయోగించిన కొన్ని తత్సమ క్రియారూపములను సాధింపలేదు. అట్టివానిని దీని చొప్పునఁ బ్రయో

గానుసారముగ వర్ణవిశేషాగమాదేశాదులను జేసి సాధించుకొనవలెనని తాత్పర్యము. 'చదువుదును' మున్నగుచోటులందలి 'దు' వర్ణముపైని దీనిచేఁ బూర్వమున 'ఎ' త్వము పరమున 'అ'త్వమును నాగమములుగాఁ జేసి 'ఎ+దు+అ = ఎద' అను దానిని సంపాదించి 'రక్షించెదనున్' మున్నగురూపములను సాధించుకొనవలెను. ఇట్లె యీ సూత్రముచే రక్షింతము - రక్షింపకుము - రక్షింపమి - రక్షించుడున్ - రక్షింపక - రక్షించు (విశేషణము) మున్నగు తత్సమక్రియారూపములను నట్టి యాచ్ఛికక్రియారూపములను సాధించుకొనవలెను. చదివెదనున్ - చదివెదము - చదివెదవు- చదివెదరు - చదువున్ - చదివెదరు. (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ విష.). ఇట్టి 'ఎ'త్వమునె "భావిక్రియాసు యస్య స్యా । దేత్వమేవ ప్రయోగతః" (౫౩ విష. ౨౯౬ I విష.) అను కారికచే నథర్వణుఁ డనువదించెను. రక్షింపక - (3౧౧ విష.) రక్షింపమి (3౧౧ విష.) రక్షింపకుము (౧౯-30౭ విష.) రక్షింతము (30౬ విష.)" అను జాతిరూపములను జింతామణి పక్షమున నీ పునరాగమ సూత్రముచేతనే సంగ్రహింపనగును గాని యట్టి రూపముల నథర్వణుఁడు సాధించియుండుటచేత వానిని విడిచి తక్కిన నన్నయాథర్వణసూత్ర సాధ్యములుకాని రూపములనే యీసూత్రముచేత సంగ్రహించికొననగును. కలుగు పడు ధాత్వనుబంధములు పరమగునపుడు పూర్వస్థిత ధాతువుమీఁది వ్యతిరేకాదా విత్యాది సూత్రసిద్ధమగు 'అ'త్త్వము పదాంతము కామింజేరి తిజ్ఞథ్యశాస్త్రసిద్ధ ద్రుతము కల్గనేరదు. కాన నచట ద్రుతాగమ మీ సూత్రముచేతనే సంభవింపవలయును. ఉదా:—రక్షింపఁబడెన్-రక్షింపఁగలఁడు. మొ. కలుగు ధాతువుపరు "త్రర్థ శత్రర్థములందు 'అ'త్త్వమును 'గు'లోపమును నీసూత్రముచేతనే కల్గవలెను. ఈసూత్రము సంస్కృత సమపరమె యనఁదగి యున్నను 'అత్త్వాదితత్సమానా' మిత్యాది సూత్రముచొప్పున దీనిని దేశ్యక్రియల విషయమునందును నుపయోగించుట విరుద్ధముకాదు. కేవల దేశ్యక్రియల విషయమున ననుక్తములగు వర్ణాగమాదులు "వర్ణాగమో విశేషః........." మున్నగు సూత్రములచే సంపాదింపఁదగును. ఎద్యాదు ప్రత్యయాంతములగు తద్ధర్మార్థక విశేషణముల నథర్వణుఁడు వచించినను (3౧౬ విష.) 'రక్షించు' మున్నగురీతిగల 'ఉ' ప్రత్యయాంత విశేషణములను సాధింపలేదు. కాన నట్టి 'ఉ' ప్రత్యయమును బ్రకృతసూత్రముచేతనే సంగ్రహింపనగును. ఇట్లె 'చేయుడు = చేయుట' అను రీతిగల భావార్థక డుప్రత్యయమును దీనిచేతనే సంపాదింపనగును. క. కానలఁ బరిభ్రమించెద........(౻ర ౨ ఆ. ౯౯౫.) క.........మనుజులఁ । గావంగల వార మేము గొంపయుక్తిన్. (ఆర. 3 ఆ. 3౮౪.) తే.గీ. పౌరు లట్లు నివర్తింపఁ

బడిరి. (ఆర. ౧ ఆ. ౯.) ఉ. ధాత్రిఁ బరిభ్రమించు బలదర్ప పరాక్రమ దక్షుఁడు... ......(ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౮.) క.............రక్షించు పురుషకారాన్వితులే. (ఆది. ౧ ఆ ౧౩౨.) క. షడరత్ని ధనుర్ధరుఁ డె। య్యెడ నజితుఁడుగాన వాని హీనుంగాఁ జే। యుడు వాకుఁ జతుర్వర్గము.........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౬). మొ.

ప్రథమైకవచనలోప స్తద్ధర్మాతీతయోః క్రియాణాం
స్యాత్ (ఆం. చిం. క్రి. ౬ కా. అహో. ౪౨౬).
తద్ధర్మ్యే ప్రథమే స్యాతాం। డు డి వర్ణౌచ నాన్తకౌ।
(వి॰. క్రియా. ౯ కారి. అహో. ౪౮౨ పు).
ప్రథమైక స్యైత్వ ద్భవేచ్చ భూతార్థే (ఆం. చిం.
క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౮౭ పుట).
డు డ్యాదివర్ణే భూతార్థే। చాపి తస్యైత్వ ద్భవే త్సదా
(విక్ర. సంజ్ఞా. ౭౩ కారి. అహో. ౧౫౧ పు). (తద్వ
ద్భవే త్సదా. అహో. ౪౮౨ పు).

వన్నయా. వ్యతిరేకార్థే ల్యుటి లటి డుజ్స్యాత్। స్త్ర్యర్థే పునర్ధ

౮౯౬ I విషయము. దీ భవతః (ఆం. చిం. క్రియా. ౨ కా. అహో. ౪౨౬).
తిర్యగ్జడేషు కర్తృషు। బహువచనం చైకవచన మే
వ స్యాత్। భూతే తద్ధర్మేచ (ఆం. చిం. క్రియా. ౮
కారి. అహో. ౪౨౮ పు).
య ద్యన్యసమాయోగః స్యా। ద్రూప మేవం నవిద్యతే
(విక్ర. క్రియా. ౬ కారి. అహో. ౪౨౮ పు).
అన్యత్ర పు వీ స్త్రీవ దేకవచనంతు (ఆం. చిం. క్రియా.
౮ కారి. అహో. ౪౨౯ పు).
దుదీ తిర్యగ్జడస్త్రీషు। తే ష్వర్థే ష్వేకతాం గతౌ। (విక్ర.
క్రియా. ౫ కారి. అహో. ౪౨౨ పుట).

ప్రథమైకేత్యాది:—తద్ధర్మాతీతయోః = తద్ధర్మమందును, భూతార్థమందును, క్రియాణామ్ = క్రియలకు, ప్రథమైకవచనలోపః = ప్రథమపురుషైకవచన ప్రత్యయమునకు లోపము, స్యాత్ = అగును. సంస్కృత ప్రథమపురుషైకవచన 'తిప్' ప్రత్యయమునె నిల్పి దానికి లోపమును జేయవలెను. "ప్రథమైక స్యైత్వ ద్భవేచ్చ భూతార్థే" అనుచొప్పున 'ఎత్వము' భూతార్థమునందు వచ్చును. "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అనుచొప్పున నీరెండును (తద్ధర్మ-భూత-క్రియలు) ద్రుతప్రకృతి

కము లగును ఉదా:—వచ్చు+ఎ+తిప్ = వచ్చు+ఎ+న్ = వచ్చెన్. ఇది భూతార్థకము. వచ్చు+తిప్ = వచ్చు+న్ = వచ్చున్. మొ.

తద్ధర్మేత్యాది:—తద్ధర్మ ప్రథమే = తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమపురుషైకవచనము నందు, నాన్తకౌ - డు - డి - వర్ణౌ చ = ద్రుతాంతములగు - డు - డి - వర్ణనములు వైకల్పికముగా, స్యాతామ్ = అగుచున్నవి. ఇందు 'నాన్తకౌ' అనునది "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అను సూత్రముచే సిద్ధించు ద్రుతప్రకృతికత్వమున కనువాద మగుచున్నది. ప్రథమపురుషైకవచనములు 'డుజ్' వర్ణకాంతములై కళలగుట సహజమగుటచేత నిట నట్లు కాదని తెల్పుటకై యిట్లనువదింపఁబడెను.

ప్రథమైకస్యేత్యాది:—భూతార్థే = భూతార్థమందు ప్రథమైకస్య = ప్రథమ పురుషైకవచనాంతమునకుఁ దుదిని 'ఏత్ - భవేత్ = హ్రస్వమగు 'ఎకారము'నిల్చును (సంస్కృతమున హ్రస్వవక్రము లేమింజేసి 'ఏత్' అని పదచ్ఛేదము చేయవలసెను). 'క్త్వా భూతయోః క్రియాన్తస్యేత్' అనుచోట్ల భూతార్థక ప్రథమపురుషైక వచనమున 'ఇత్త్వము' గాదనియు 'ఎత్వము' వచ్చుననియు నెఱుఁగునది. (చూ. 3౨౦ విమ). అథర్వణుఁడు నవరించుచున్నాఁడు.

డుడ్యాదీత్యాది:—భూతార్థే = భూతార్థమందును, (ప్రథమైక స్యేద్భవే త్తను నన్వయసూత్రమున కనువాదము) డు డ్యాదివర్ణేఽపిచ = తద్ధర్మాద్యర్థకము లగు 'డు - డి' మున్నగునవి పరమగుస్థలములందును, తస్య = అట్టిక్రియకు సదా = నిత్యముగా, ఏత్ - భవేత్ = ఎత్వమగును. తద్వ ద్భవే త్తను పాఠము పతమునను నిదె యర్థము. 'డు - డ్యాది' అనుచోటి యాదిశబ్దముచేత "పున రాగమః క్రియాణామ్" అను సూత్రముచొప్పున లభించు 'వచ్చెదను' మున్నగు రూపములందలి "ఎత్వమును" ననువదింపఁబడుచున్నది. ఉదా:—వచ్చు+ఎ+తిప్= వచ్చు+ఎ+డున్ = వచ్చెడున్ - వచ్చు+ఎ+డిన్ = వచ్చెడిన్. వచ్చెడువాఁడు - వచ్చెడివాఁడు - వచ్చెదనున్ - మొ. ఢోస్తు ఖేదకతాపి స్యాత్తనుచొప్పున ధాతుజ విశేషణరూపములందును, డు - డి వర్ణకములగును (చూ. 3౧౬ I విమ).

'వచ్చెన్' మున్నగువాని ప్రక్రియ నడుపునపుడు 'క్త్వా భూతయోః క్రియాన్తస్యే' త్తను చొప్పున 'ఇత్త్వము' చేసి పరరూపసంధి నహోబలపతి వర్తిల్లఁ జేసెను. "డు డ్యాదివర్ణే భూతార్థే। చాపి తస్యై ద్భవే త్సదా ఇతి ఎత్వమ్... అచో ఽచి కుత్ర చిల్లోపో। బహుళం స్యాత్ ప్రయోగతః. ఇతి ఇకారలోపః - చనెన్ - ఇత్యాది." (అహో. ౧౫౧ పు.) ఈవిషయములు ప్రామాదికములు. (చూ. 3౨౦ విమ.)

అహోబలపతి కృ - డ్వాదివర్ణ ఇత్యాది సూత్రమును బయిరీతిగఁ బ్రథమైక వచస్యేకవచనం రాదు, "ప్రథమేత్వేకత్వే దుర్భవే దిత్యాది చింతామణి సూత్రమునకు సవరణముగా సమన్వయింపక "భావి క్రియాసు యస్య స్యా" దిత్యా ద్యథర్వణకారికకె తరువాయి సూత్రముగా సమన్వయించెను. "తద్ధర్మ ప్రథమే స్యాతాం। దు దివర్ణౌచ నాన్తకౌ। దోస్తు భేదకతాపి స్యా। దితి కేషాంచి దీరితమ్। దు డ్యాదివర్ణే భూతార్థే। చాపి తద్వ ద్భవే త్సదా. ఇతిచోక్తమ్. పోయెడిన్. వచ్చెడున్. నవు రాజిల్లెడు మోమువాఁడు ఇత్యాది. తద్వ ద్భవే దిత్యస్య ఏత్వం భవే దిత్యర్థః. "భావి క్రియాసు యస్య స్యా। దేత్వ మేవ ప్రయోగతః ఇతి పూర్వసూత్రాత్." (అహో. ౪౦౨ పుట) ఈసమన్వయము సరికాదు. తెనుఁగు పదములలోని యకారముమీఁది స్వరము "ఏత్వమా? అత్వమా?" అను సందేహమునఁ దత్వనిర్ణయమునకై యుపదేశింపఁబడిన (౫౩ విష.) 'అదస్యః క్రియాస్వి'త్యాది సూత్రమును సవరించుటకయి వచింపఁబడిన 'భావి క్రియా స్వి'త్యా ద్యథర్వణకారిక సందర్భమున దాని యను పదమందె దు డి వర్ణకములను విధించు నట్టియు (యకారాంతములకే కాక యెల్లధాతువులకును) నని పరముగునపుడు 'ఏత్వము'ను విధించునట్టియు సూత్రములను సంజ్ఞాపరిచ్ఛేదమున నథర్వణుఁ డుపదేశించెననుట కేవలము నసంగతము. అవి క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ బ్రథమపురుష ప్రత్యయములను విధించు చింతామణి సూత్రములకు సవరణముగా నుపదేశించుట యెంతయు సుసంగతమై యుండును. పయిరీతి నుదాహరింపఁబడిన 'వచ్చున్ - వచ్చెడున్ - వచ్చెడిన్ - వచ్చెన్' మున్నగురూపములెల్ల 'అన్యే ద్రుత ప్రకృతయః' ఇత్యాది సూత్రముచే ద్రుతప్రకృతికము లయ్యెనని యెన్నునది.

వ్యతిరేకార్థ ఇత్యాదిః— భూత తద్ధర్మ ప్రథమపురుషైకవచన విషయము నుపదేశించి తక్కిన వ్యతిరేకాదు లందలి మహత్కర్తృక ప్రథమపురుషైకవచన విషయము నుపదేశించుచున్నాఁడు. వ్యతిరేకార్థే = వ్యతిరేకార్థమునందును, లృటి = భవిష్యదర్థమునందును, లటి = వర్తమానార్థమునందును, మహత్కర్తృక ప్రథమపురుషైక వచనమున, దుజ్ స్యాత్ = దుజ్వర్ణకమగును. జిత్తుగాన బిందు పూర్వకమగును (౧౩౦ విష.). త్ర్యర్థేపునః = మహతీకర్తృకత్వమునం దన్ననో, దు దీ భవతః = వ్యతిరేకభావ్యర్థములందు 'దు' వర్ణకమును వర్తమానార్థమున 'ది' వర్ణకమును నగును. "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను దానిని బట్టి "వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి" అనువాని లోని 'లృటి' అను దానిని "వ్యతిరేకార్థే" అను దానితో జోడించుట యుక్తముగుటచేతఁ బయిరీతిని వ్యాఖ్య చేయఁ బడెను, వ్యతిరేక భావ్యర్థములలో "వ్యతిరే కాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్త"ను

చొప్పున (౭౯౬ విప.) అత్త్వము వచ్చును. భావార్థమున "పునరాగమః క్రియాణామితి సూత్రముచే నట్టి 'అ' త్త్వమునకుఁ దర్వాత నకారముచేరును. కావున వండు+అ+ఁడు = వండఁడు. వండు+అ+న్+కలుగు = వండఁగలుగు+ఁడు = వండఁగలవాఁడు. ఇట 'అస్తి రనుబన్ధకః స్యాద్యత్ర లృదర్థో వివక్షితో ధాతో'రితి సూత్రముచే 'అస్' ధాతురూపము నిలువవలెనుగాన "వర్ణాగమో విశేష ఇత్యాది చింతామణిసూత్రముచే నిట్టిరూపములను సాధించుకొనవలెను. (౭౯౬ విప.) ఇట్లే వండు+చు+ఉండు = వండుచుండు+ఁడు = వండుచున్నవాఁడు. ఇచట సయితము పైని వ్రాసిన వర్ణాగమో విశేష ఇత్యాదిసూత్రముచేతనే రూపసాధనము చేసికొనవలెను. మహతీకర్తృకత్వమున - వ్యతిరేకమున - "వండు+అ+దు=వండదు" అనియు ల్రట్టు "వండు+అ+న్+కలుగు+దు=వండఁగలదు"అనియు లట్టు "వండు+చు+ఉండు+ది = వండుచున్నది" అనియు రూపముల సాధింపనగును.

తద్ధర్మభూతార్థక ప్రథమపురుష బహువచనరూపముల సాధించుచున్నాఁడు. తిర్యగ్జడే ష్వీత్యాదిః—తిర్యగ్జడేషు కర్తృషు=తిర్యక్కులు జడములును గర్తలగునపుడు, భూతే తద్ధర్మేచ = భూతతద్ధర్మార్థములలో, బహువచనంచ = బహువచనరూపము సైతము, ఏకవచనమేవ స్యాత్ = ఏకవచనరూపమే యగును. ఉదా:—భూత - పక్షులు వచ్చెన్ (పక్షి వచ్చెన్). వృక్షములు కదలెన్ (వృక్షము కదలెన్). తద్ధర్మ-పక్షులు వచ్చున్ (పక్షి వచ్చున్). వృక్షములు కదలున్ (వృక్షము కదలున్.).

యద్యన్యేత్యాదిః—అన్య సహయోగః స్యాద్యది = తిర్యగ్జడేతరవాచకములతోడఁ దిర్యగ్జడవాచకములును గర్తృవాచకములై యుండునపుడు, ఏవం రూపమ్ = ఇట్టిరూపము, న విద్యతే=కలుగదు. ఉదా:—మృగములును వేఁటకాఁడును వచ్చిరి. "కాంచిరి తామరయు నెలయు ఘన సుఖవృత్తుల్." (అహో. ౪౭౯ పుట). (నెల = చంద్రుఁడు - మహత్తు) "అనేక కర్తృకక్రియకు సమీప కర్త యొక్క లింగవచనంబులగు. ఉదా:—క. ఏవాని బంధుమిత్త్రులు । జీవధనంబులును దప్పిఁ జెందును గృశునిం । గా వాని నెన్నఁగాఁ దగు (శాంతి. ౧ ఆ. ౫౨). క, సుర గంధర్వ ప్రభృతులు । ధరణీ శైలాపగాబ్ధి ధాత్రీజాదుల్ । నరవర నీ కేయుపకృతి । నరయఁగఁ గావించె జగములందు.........(రా. అర. కాం. ౨ ఆ. ౩౪౨). తమ సేనలు వారును విశ్రమించిరి (ఉ. హరి. ౪ ఆ). వ. భూతంబులు దేవాసురులు వినాశగతులు కారె. (రా. అర. ౨ ఆ.) మొ." (ప్రౌఢ. వాక్యపరి. ౧౫ సూ.) చ. ధరణియు సోముఁడున్ నభము ధాత్రియు గాడ్పును గాచుచుండెడున్. (అర. ౧ ఆ. ౨౮౫.) తే-గీ. ధరణియును ఋక్షములుఁ బరాశరుఁడు గోస । మూహములు

వత్సములు గౌతముండుఁ గపులుఁ । దోయధియు నింత పుణ్యంబు సేయునే......
......(శాంతి. ౨ ఆ. ౯౮.) ఇట్టివిశేషములు ప్రథమపురుషస్థలమందు మాత్రమె. (చూ. ౨౬౪ వి.) మధ్యమోత్తమపురుషవిషయము ముందుచెప్పఁబడును.

అన్యత్ర వు వీత్యాది:—అన్యత్ర=భూతతద్ధర్మేతర స్థలములందనఁగా వ్యతిరేక భావివర్తమానములందుఁ దిర్యగ్జడంబులు కర్తలగునపుడు - వు వీ= వువర్ణక వివర్ణకములగు ననఁగా వ్యతిరేక భావ్యర్థములందు 'వు' వర్ణకమును వర్తమానార్థమునందు వి వర్ణకమును బహువచనమునం దగునని తాత్పర్యము. ఏకవచనంతు = తిర్యగ్జడకర్తృకత్వమున వ్యతిరేక భావివర్తమానార్థములం దేకవచనము, స్త్రీవత్ = మహతీకర్తృకత్వ మందువలెనె యగును. అనఁగా "స్త్ర్యర్థే పుస ద్దు దీభవతః" అను చెప్పిన వ్యతిరేక భావ్యర్థములందు 'దు' వర్ణకమును వర్తమానార్థమున 'ది'వర్ణకమును నగునని యర్థము. "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను సూత్రమునందు జోడించుటయే యంతటను నారెండిటి యేకకర్తృకత్వమునకు సూచకమగుచున్నదని యీవఱకె వ్రాయఁబడెను. 'స్త్ర్యర్థే పున ర్దు దీభవతః' "స్త్రీవదేకవచనంతు" అను చింతామణి సూత్రములు సందర్భభేదముల నుపదిష్టము లగుటచేత స్పష్టప్రతిపత్తికయి యీరెంటిని జోడించి యథర్వణుఁడు సూత్రించుచున్నాఁడు.

దుదీత్యాది:—తిర్యగ్జడస్త్రీషు = తిర్యగ్జడమహత్యర్థకములు కర్తలగునపుడు తేష్వర్థేషు = వ్యతిరేక భావివర్తమానార్థములందు, దు దీ = 'దు-ది'వర్ణకములు, ఏకతాంగతౌ = ఏకవచనద్యోతకము లగుచున్నవి. ఉదా:—ఆస్త్రీ పలుకదు - పలుకఁగలదు - పలుకుచున్నది; ఆపక్షి పలుకదు - పలుకఁగలదు - పలుకుచున్నది. తిర్యగ్జడకర్తృకత్వమున భూతతద్ధర్మార్థములం దేకవచనరూపమె బహుత్వమును బోధించును. మహతీకర్తృకత్వమున నట్లు బోధింపదు. ఉదా:—ఆపక్షి పలికెను - ఆపక్షులు పలికెను - ఆస్త్రీ పలికెను - ఆస్త్రీలు పలికిరి - ఆపక్షి పలుకును - ఆపక్షులు పలుకును - ఆస్త్రీ పలుకును - ఆస్త్రీలు పలుకుదురు. మొ. సమాపక క్రియా ప్రత్యయములు సాధారణముగా సర్వనామశబ్దముల సంక్షేపరూపములె యనఁగా వాని తుదివర్ణములె యనఁదగియున్నవి. మహతీవాచకసర్వనామముయొక్క యమహ దేకవచనరూపములగు దు-ది అనునవి వ్యతిరేక భావివర్తమానార్థక సమాపక క్రియలందు మాత్రమె భాసించుచున్నవి. (౨౩౭-౨౩౮ I విష.) 'అదు-అవు' శబ్దములు 'అది-అవి' శబ్దములకుఁ బర్యాయములుగఁ బ్రాచీనకాలపు వ్యవహారమున వెలయుచుండెడివి. అయ్యవి వ్యవహారమున నశించినను వాని మూలమునఁ గల్గిన క్రియారూపములు నేఁటికిని జైరీతిని నిల్చి యున్నవని యెఱుంగునది.

ఉత్వాయుతౌ వ న కారౌ । స్యాతాం మధ్యోత్తమైక
వచనానామ్ । సర్వేషాం బహువచనే రు ఇతి స్యాత్ ।

నన్నయా ధర్వణీయము. ఉత్తమస్యతు భవేన్ముః. (ఆం. చిం. క్రి. ౮ సూ. అహో. ౪౪౦-౪౪౧ పు.)

౨౯౬ II వివరణము భూతాదుతాం పరేషామిత్. (ఆం. చిం. క్రి. ౧౧ కారి. అహో. ౪౪౩ పు.)

కల్పతరువు. ౨౯౬ II విష:—ఉత్వాయుతౌ, వ న కారౌ = ఉకారముతోఁ గూడిన వకార నకారములనఁగా 'వు-ను' అనునవి, మధ్యోత్తమైక వచనానామ్ = మధ్యమపురుషైక వచనమునకును నుత్తమపురుషైక వచనమునకును వరుసగా, స్యాతామ్ = అగును. ఉత్తమపురుషైక వచనమునకు 'ను' ప్రత్యయమును, మధ్యమపురుషైక వచనమునకు 'వు' ప్రత్యయమును నగునని తాత్పర్యము. సర్వేషామ్, బహువచనే = అన్ని పురుషముల బహువచనములందును, రు ఇతి = 'రు' అనునది, స్యాత్ = అగును, ఉత్తమస్యతు = ఉత్తమపురుషముయొక్క బహువచనమున నన్ననో, ముః=మువర్ణకము. భవేత్ = అగును, ఉత్తమపురుష బహువచనమున 'ము' ప్రత్యయమును, ప్రథమోత్తమ పురుషముల బహువచనమున 'రు' ప్రత్యయమును నగునని యర్థము.

భూతాదిత్యాది:—భూతాత్ పరేషామ్ = భూత కాలిక క్రియకంటెఁ బరముగనున్న, ఉతామ్ ప్రత్యయముల తుది 'ఉ' కారములకు, ఇత్ = 'ఇ' కార మగును. ఇట్లేర్పడిన ప్రత్యయములలో 'వు-రు-ము' అనునవి "తిజ్మధ్య శేష షష్ఠీ త్యాది సూత్రము చెప్పునఁ దిజ్మధ్యములు గానఁ (౪౨ విష.) గళలగుచున్నవి. 'ను' ప్రత్యయము మాత్రము "అన్యేద్రుత ప్రకృతయ ఇత్యాది సూత్రము చెప్పున ద్రుతప్రకృతిక మగుచున్నది. (౪౨ విష.). ఉదా:—భూతకాలము:— వండు + తి + నున్ = వండు + ఇ + తి + ను+ఇ+న్ = వండితినిన్. దుతి వర్ణకావిత్యాదిచే (౨౯౬ విష.) 'తి' అనునది వచ్చును. క్త్వా భూతయో రిత్యాది సూత్రముచే (౨౯౬ విష.) ధాతువు తుదిని 'ఇ' వర్ణమునిల్చెను. భూతా దుతా మిత్యాది సూత్రముచేఁ (౨౯౬ II విష.) ప్రత్యయముల మీఁది 'ఉ' కార మికార మగును. ఇట్లె "వండితిమి - వండితివి - వండితిరి." అను రూపముల ప్రక్రియ నడుపునది. "ద్వయోశ్చ భూతార్థే" (౨౯౬ విష.) అను చెప్పున భూత ప్రథమపురుషమున 'తి' అనునది రాదుగాన భూతప్రథమపురుష బహువచనము 'వండిరి' అనియే యేర్పడును. భూతప్రథమపురుషైక వచనరూప

ములు (వందెన్ మొదలగునవి.) అంటి I విషయమున సాధింపఁబడెను. వర్తమాన:—ప్ర - వందుచున్న వారు, మ - వందుచున్న వాడవు - వందుచున్న వారరు, ఉ - వందుచున్న వాఁడనున్ - వందుచున్న వారము. వందు+చు+ఉండు+ము = వందుచున్న వారము. ఇట్టియెడలఁ గల్గు చింతామణ్యనుక్త వర్ణాగమాదులు "వర్ణాగమోవిశేషః । పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు (3౨౨-3౨౭ విష.) అను చింతామణి సూత్రము చొప్పున సంపాదింపఁదగును. భవిష్యదర్థకరూపములు:- వందు+అ+కలుగు+నున్=వందఁగలవాఁడనున్ - వందఁగలవారము, వందఁగలవాఁడవు, వందఁగలవారరు, వందఁగలవారు (ఇది ప్రథమపురుష బహువచన క్రియ.) ఈరూపములందును చింతామణ్యనుక్త వర్ణాగమాదులను "వర్ణాగమోవిశేష ఇత్యాది సూత్రము చొప్పున (3౨౨-3౨౭ విష.) సంపాదింపఁ దగినవె. తద్ధర్మార్థక రూపములు:—ఉత్త - వందు+దు+నున్=వందుదునున్—వందుదుము. మ. వందుదువు - వందుదురు, ప్ర - బ - వందురు. రూపాంతరము:—వందు+ఎ+దు+అ+నున్ = వందెదనున్. ఇట్లె వందెదము - వందెదవు - వందెదరు. మొ. ఇందలి 'ఏత్వాత్వములు' పునరాగమ ఇత్యాది సూత్రముచే (అంటి విష.) సంపాదింపఁదగినవి. వ్యతిరేకార్థకరూపములు:—ఉత్త - వందు+అ+నున్ = వందనున్ - వందము - మ - వందవు - వందరు - ప్ర - బ - వందరు. పై వానిలో - వర్తమాన భావ్యర్థములందనుబంధములుగాఁ జేరు 'ఉండు - కలుగు' ధాతువులరూపము లాచ్ఛికము లగుటం జేసి పునరాగమ సూత్ర సాధ్యములుకావు. ఆచ్ఛిక క్రియల సాధించునపుడు క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రానుక్త విషయములు "వర్ణాగమోవిశేషం ఇత్యాది సూత్రముచే సంపాదింపఁదగును. తత్సమరూపములను సాధించునపుడు క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రానుక్త విషయములను "పునరాగమ" ఇత్యాది సూత్రముచే సంపాదింపఁదగును. (విస్తర.) (చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష.)

విస్తర. అంటి II విష:—పయి నుదాహరించిన సమాపక క్రియారూపములు పయిరీతిని నన్నయాథర్వణీయ సమ్మతములని విశదపడుచుండఁగా నాంధ్రభాషాచరిత్రకర్తగా రాంధ్రశబ్దచింతామణిని బరిహాసించు సభినివేశముతోఁ జింతామణిసూత్రముల చొప్పున "రక్షింపుపుండుదున్ - రక్షింపుపుండువు - రక్షించుపుండువు - రక్షింపుచుండువు - రక్షించుచున్నను. (వర్తమానోత్తమ పురుషైక వచనము.) రక్షించుచున్నము - రక్షించుపున్నము - రక్షింపుపున్నము - రక్షింపకలుగువు - రక్షింపకలుగురు." మున్నగు క్రియారూపములు సిద్ధించుచున్న వనుచుఁ గొన్ని యవకతవక క్రియారూపముల పట్టికల నుదాహరించిరి. (ఆం. భా.

అహోబలపండితుఁడు - వంచెదనున్ మున్నగువానిని పయిని వ్రాసినరీతిని బునరాగమసూత్రముచే సంపాదింపక భట్టారకుని ప్రయోగములు గలవు గాన నవి సాధువులని వ్రాసెను. "పోయెదన్ - వచ్చెదన్ - ఇత్యాది ప్రయోగాత్ దువర్ణక స్యాత్వం: తస్మిన్ పరే ఏత్వమ్—ఏతదేత్వ ముత్వం చాచార్య ప్రబంధేషు దేశ్య క్రియా స్వేన ప్రాయశః శ్రూయతే. వైచెదువు ఇత్యాది రూపమపి తదిష్టమేవ. వై చెదవు ఇత్యత్రాపహతం రూపం క్వాచిత్కత్వేన, 'క్వచి ద్వ్యవర్ణకే చాపి | కేచిత్త స్యాస్త్రి తాంజకుః' క్వాచిత్కేనం వచనమ్. తచ్ఛబ్దేనాత్వ ముచ్యతే. ఉభయార్థే భవే దత్వ మితి పూర్వసూత్రాత్," (అహో. ౨౮౫ పు.). 'వైచెదువు' అను 'ఉ'త్వ ఘటిత దకారరూపము సైతము నన్నయ సమ్మత మనుట సరికాదు. వువర్ణక పరకత్వ మున 'దకారముమీఁది 'ఉ'త్వమును నిర్వహించు ప్రయోగము నన్నయ భారత భాగమందె కాక మహాకవి ప్రబంధములం దెచ్చటను లేదు. 'వై చెదు' అనురూప మును బట్టి 'వై చెదువు' అని యుండునని యహోబలపతి భ్రమించినట్లు కన్పట్టు చున్నది. (303 విమ.) మఱియు 'వై చెదవు' అనుచోటి దకారముమీఁది 'అత్వము' క్వచి ద్వ్యవర్ణకే చాపీ త్యాథర్వణ సూత్ర సిద్ధమనుటయు సరికాదు. ఈవిషయము ముందు విశదీకరింపఁబడును. (303 విమ.).

ధా తు వు న కు. ౧.

ఇది యధికార సూత్రంబు, ఇంక నెయ్యది యుపక్ర మింపంబడు నయ్యది ధాతువున కగునని యెఱుంగునది.

వ ర్తమానంబున లట్టగు. ౨.

బాలవ్యా. వర్తమాన క్రియావృత్తియగు ధాతువునకు లడ్వ
వివృతి. ర్ణకం బగు. వర్తమానంబునాఁ బ్రారబ్ధా ఽపరిసమా
౨౯౭ విమ. ప్తంబు. అప్పటికి ముగియకుండునది.

భూతంబున లిట్టగు. ౩.

భూతక్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లిడ్వర్ణకం బగు. భూతంబు నా విద్యమాన ధ్వంసప్రతియోగి. ముందుండి యప్పటికి లేకుండునది.

చ. ౧౬౭౨ A. ౧౬౭౨ B. మొ. పుటలు.) హాస్యరసావేశమున వ్రాసిన విషయము విమర్శనయోగ్యములు కావుగదా. "పట్టికలందు వివరించిన యనేకరూపములకు నన్నయ భారతమునఁ బ్రయోగములు కానరావు." (ఆం. భా. చ. ౧౬౭౫ పు.) అని వ్రాసిరి. మఱియేగ్రంథమునన్నైన నట్టిరూపములున్నవా? ఉండురా? నన్నయ భారతమున లేవనేల?

భావిని లృట్టగు. ౪.

బాలవ్యా. భావి క్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లృడ్వర్ణకం

వివరణము. బగు. భావి నా విద్యమాన ప్రాగభావ ప్రతియోగి.

౨౯౭ విషయము. అప్పటికిఁ బుట్టకుండునది.

తద్ధర్మాదులందు లాట్టగు. ౫.

తద్ధర్మాది క్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లాడ్వ ర్ణకంబగు. తచ్ఛీల - సంభావనా - సంప్రశ్న - సా తత్య - వర్తమాన భావ్యాశీరాదు లాదిపదగ్రా హ్యంబులు.

ఆశీ శ్శాప సంప్రార్థన విధులందు లూట్టగు. ౬.

ఆశీరాదులందు ధాతువునకు లూడ్వర్ణకంబగు.

వ్యతిరేకంబు న లజి యగు. ౭.

వ్యతిరేక విశిష్ట క్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లజి వర్ణకంబగు.

సంజీవని. ౨౯౭ విష:—౧ సూ - వ్యాఖ్య:—క్రియాపరిచ్ఛేద సూత్రము లందుఁ గృదంతపరిచ్ఛేద సూత్రములందును వలసినపుడెల్ల 'ధాతువునకు' అనుపద మను వృత్త మగుచుండునని సూరిగారి వివరణమున కభిప్రాయము. ఇయ్యది గంగా ప్రవాహ న్యాయమున నెల్లెడలను ననువృత్తిమగును గాన దీనికి గంగాస్రోత మను సంజ్ఞగలదు. "అధికారః - పుం.........వ్యాకరణమతే పూర్వసూత్ర స్థితపదస్య పరసూత్రే షూపస్థితౌ = అనువృత్తౌ, స త్రివిధో యథా:—శ్లో. సింహావలోకి తాఖ్యశ్చ। మణ్డూక ప్లుతి రేవచ। గఙ్గాస్రోత ఇతి ఖ్యాత। అధికారా స్త్రయో మతా ఇతి" (శబ్దా. చిం.).

౨ సూ - వ్యాఖ్య:—ప్రవర్తమాన వ్యాపారమును బోధించుచున్న ధాతు వున కనఁగాఁ బ్రకృతికిఁ బరముగ లట్టు నిల్చునని యర్థము. 'లట్' అనునది సంస్కృతవ్యాకరణ ప్రసిద్ధసంజ్ఞయని యీవఱకు వివరింపఁబడెను. (౨౯౬ విష.) కాలవచనాదులు ధాత్వర్థములె యనియు నట్టి యర్థములకుఁ బ్రత్యయములు ద్యో తకములనియుఁ బయిని గల్పతరువున వివరింపఁబడెను. (౨౯౬ విష.). ప్రారబ్ధా ఽపరి సమాప్తంబు = ఆవఱకే యారంభింపఁబడి యప్పటికి ముగియకుండున దని యర్థము. అప్పటి కనఁగా వాక్య ప్రయోగ కాలమున కని యర్థము. ఉదా:—చదువు చున్నాఁడు = ఆవఱ కెప్పుడో చదువనారంభించి యింకను జదువుచున్నాఁడని

యర్థము. ఇచటి బా - సా - వే - వ్యాఖ్య విమర్శనము ౭౫౬ విషయపు విస్తరముగఁ బ్రదర్శింపఁబడెను.

3 సూ - వ్యాఖ్య:—జరిగిపోయిన వ్యాపారమును బోధించు క్రియకుఁ బరముగా లిట్టు నిల్చును. విద్యమాన ధ్వంసప్రతియోగి = అప్పటికున్న వస్తు ప్రధ్వంసాభావమునకుఁ బ్రతియోగి భూతమని యర్థము. అభావమునకు ననుయోగి యనియు వస్తుస్థితికిఁ బ్రతియోగి యనియు వ్యవహారము. ప్రతియోగి యనఁగాఁ బ్రతిద్వంద్వి. అభావమునకుఁ బ్రతియోగి వస్తుస్థితి. అభావములు నాల్గువిధములు. ౧ ప్రాభాగవము. ౨ ప్రధ్వంసాభావము. 3 అన్యోన్యాభావము. ౪ అత్యంతాభావము. ఇంక "ఘటము పుట్టఁగలదు" అను ప్రతీతికాలములో నుండెడి పుట్టనున్న ఘటముయొక్క 'అభావము' ప్రాగభావము. ఘటము ధ్వస్తమయ్యె నను ప్రతీతికాలమునం దుండెడి ధ్వస్తమగు ఘటముయొక్క యభావము ప్రధ్వంసాభావము. 'ఘటము పటముకాదు - పటము ఘటముకాదు' అను ప్రతీతిలో నుండెడి ఘటమందలి పటత్వాభావమును బటమందలి ఘటత్వాభావమును నన్యోన్యాభావములు. "వంధ్యాపుత్త్రుఁడు లేఁడు - శశవిషాణము లేదు - గగనారవిందము లేదు" అను ప్రతీతులలోని వంధ్యాపుత్త్రాద్యభావ మత్యంతాభావము. ఉదా:—'వాఁడు చదువఁగలవాఁడు = చదువనున్నవాఁడు' అను ప్రతీతులలో నప్పటికి వాఁడు చదువనారంభింపలేదు గావున నప్పుడున్న పఠనాభావము ప్రాగభావము. దానికిఁ బ్రతియోగి భవిష్యత్పఠనక్రియ. పఠనప్రాగభావ నిష్ఠానుయోగితా నిరూపిత ప్రతియోగితా శాలి భావిపఠనక్రియ యని నిష్కృష్టార్థము నెన్నునది. 'వాఁడు చదివెన్' అను ప్రతీతిలో నప్పటికిఁ బఠనక్రియ లేదు. ఇంకఁ బఠన ప్రధ్వంసాభావమే కలదు. దానికిఁ బ్రతియోగి యతీతపఠనక్రియ. వర్తమాన పఠన ప్రధ్వంసాభావ నిష్ఠానుయోగితా నిరూపిత ప్రతియోగితాశాలి యతీత పఠన క్రియ యని నిష్కృష్టార్థము. లిట్టునకు సంస్కృతవ్యాకరణమున ననద్యతన పరోక్ష భూతమె యర్థమైనను నది సంస్కృతమహాకవులచే సయిత ముపేక్షితమై యర్వాచీన వ్యాకరణకర్తలచే నుపేక్షితముగుటచే భూత మాత్రమె యర్థమను (౭౫౬ విష.) సిద్ధాంతము నాశ్రయించి సూరి భూతంబున లిట్టగునని సూత్రించిన వాఁడయ్యెను. ఉదా:—వాఁడు నిన్న చదివెన్. మొ.

౪ సూ - వ్యాఖ్య:—భావిక్రియా వృత్తియగు ధాతువున కనఁగా జరుగనున్న వ్యాపారమును దెల్పు ధాతువునకుఁ బరముగ లృట్టు నిల్చునని యర్థము. ధాతువునందుఁగల యట్టి భావిత్వమునకు లృట్టు ద్యోతకమగునని తాత్పర్యము.

ప్రాగభావ ప్రతియోగి యనుదాని యర్థము పూర్వసూత్రవ్యాఖ్యలో విశదీకృత మయ్యెను. ఉదా:—వాఁడు రేపు చదువఁగలవాఁడు = చదువనున్న వాఁడు.

౫ సూ:—తద్ధర్మ తచ్ఛీలాదులు తద్ధర్మాదులని సూరియే వివరించెను. తద్ధర్మమన = ఆవస్తువుయొక్క లేదా ఆతనియొక్క వృత్తి మొదలగునవి. కులాలుఁడు కుండలు వానును. తచ్ఛీలము=ఆవస్తువుయొక్క స్వభావము - జ్వాలనజ్వాల లుష్ణం బెగయును. (చూ. బా. క్రి. ౨౨ సూ. వివృతి.) సంభావన=ఊహము - వాఁడచ్చటి కీపాటికిఁ జేరున్. సంప్రశ్నము - నీవు చదువుదువా ?. సాతత్యము = సర్వదా వర్తిల్లుట. పర్వతము చలింపకయుండున్. వర్తమానము - నే నిప్పుడు వచ్చెదను. భావి - నేను రేపు వచ్చెదన్. ఆశీరాదులు - నీకు మంగళంబగున్. మొ. లాట్టను నది సూరిచేఁ గల్పితమగు లకారము - సంస్కృతమున నిట్టి యర్థములను దెల్పు లకార మొక్కటి లేమింజేసి దీని కప్రసిద్ధ లకార కల్పనమె యుచితము.

౬ సూ - వ్యాఖ్య:—ఆశీస్సు = ఆశీర్వదించుట. శాపము = శపించుట. సంప్రార్థనము = ప్రార్థించుట. విధి = ఆజ్ఞాపించుట. ఇట్టి యర్థములందు ధాతువునకు లూట్టగును. లూట్టునకు లేని యర్థములు కొన్ని సంస్కృతపు లిజ్ లోట్టు లకుఁ గలవు. లూట్టున కాదేశములగు 'ఎడున్ - తన్' అనునవి సర్వపురుషవచన సాధారణములు. మఱియు లూట్టున కాదేశమగు 'అది' వర్ణకము విధ్యర్థక మాత్రమె. ముదుజ్జులు మధ్యమపురుష మాత్రమునసె వచ్చును. కావున లూట్టు సైతము లిజ్ లోట్టులకంటెఁ గొంత వైలక్షణ్యముగలదె యన నగును గాన దీనికిని లూట్టను నప్రసిద్ధ లకార కల్పన ముచితమె యన నగును. ఉదా:—నీకు మంగళంబయ్యెడున్-వానికి రాజసత్వ మగుతన్-వాఁడు నా చెప్పినపని చేయునది-నీవు నను గతించుము - మీరు పొండు. మొ.

౭ సూ - వ్యాఖ్య:—వ్యతిరేక విశిష్టక్రియావృత్తి = ధాత్వర్థవిరుద్ధక్రియా వృత్తియగు ధాతువునకు లజియగును. ఉదా:—వాఁడు వండఁడు - వీరు చదువరు. మొ.ఇట్టి లకారము సంస్కృతమున లేదు గాన దీనికిని నప్రసిద్ధ లకారసంజ్ఞ యుచితమె యనఁదగును. ఈసందర్భమున బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యాత "లజి" అను జిత్త్వకల్పనముచేయుట సరికాదని చేసిన యాక్షేప మీవలనకే నిరాకృత మయ్యెను. (౧౨౭ విష. విస్తర I - ౧౨౭ విష. చూ.) ఇట్లు సూరి యీనూతన లకారములను గల్పించుటచే నితనికి సంస్కృతములోని లకారములు తెలియవనుట యుఁ దత్కాలమున నీతని గ్రంథము మూలము కాదనుటయు మున్నగు విషయ ములు కేవలము నసంగతములు. (బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము. ౫౨౭ మొ. పుటలు.)

"మూలము-'తద్ధర్మ ప్రవృత్తమా నాతీతా గామ్యర్థకాః క్రియా జ్ఞేయాః' అని నాలుగర్థములనే వివక్షించి ప్రక్రియను నడపెను. అయినను సూరి బహుప్రయోగ దృష్టింజేసి లూట్టు లజీయను మఱిరెంటిని క్రొత్తగ నంగీకరించి......" (బా. సా. పే. ౩౮౨ పు.) అని వ్రాయుట యపరిశీలన మూలకము. "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్.........వ్యతిరేకార్థే లృటి లటి డుజ్స్యాత్ ...." అనునవి యాదిగాఁగల సూత్రములచే సూరిగారి లజీరూపములను జింతామణి సాధించియే యున్నది. "ప్రార్థనార్థే ము రేకత్వే.........ప్రార్థనే ము మ్ము డుజ్స్థితిః...... తద్ధర్మ ప్రథమైకత్వ। వాచకార్థి క్రియా క్రియాపదాత్ । అవిశబ్దప్రయోగః స్యా। ద్విశేషార్థే నిరీక్షితే.........ఘను కాతా కావుతాద్యాః........." మున్నగు కారికలను నథర్వణుఁడు సూరి చెప్పిన లూట్టునకు మూలముగా వచించియే యున్నాఁడు. ఇంకను విస్తరించి యహోబలపండితుఁడు కవిశిరోభూషణమున ననేక విషయముల నుదాహరించియు నున్నాఁడు.

లకారంబునకు డు - ౦ - వు - రు - ను ముఙ్లగు. ౮.
లడాది లకారంబులం దొక్కొక్కటికి డుజాదు లాదే
శంబులగు. ఇందు ఞకారంబు ప్రత్యాహారార్థంబు.
అందు వరుసను రెండేసి ప్రథమ మధ్యమోత్తమంబు

బాలవ్యాకరణ. లనంబడు. ౯

వివరణము. డుజ్ - రు ప్రథమము, వు - రు - మధ్యమము, ను -

౫౯౦ విషయము. ము, ఉత్తమము.

వానిలో రు - ము లు బహువచనంబులు - పెఱ లేక
వచనంబులు. ౧౦
నామ యుష్మ దస్మ దర్థంబులందుం బ్రథమ మధ్య
మోత్తమంబు లగు. ౧౧

సంజీవని. ౫౯౦ విష:—౮ సూ - వ్యాఖ్య:—లట్ - లిట్ - లృట్ - లాట్ - లూట్ - లజీ" అనెడి యాఱిటిలోని లకారములలో నొక్కొక్కదానికి 'డుజ్ - రు, వు - రు, ను - ముఙ్' అనునవి యాదేశములగును. లడాదులలోని లకారేతరము లిద్వర్ణములు. సంస్కృతవ్యాకరణ వాసనచే బ్రక్రియోపదేశ సౌలభ్యమునకయి సంస్కృతవ్యాకరణ రీతినె లడాదులు పేర్కొనఁబడినవి. సంస్కృతమున లడాదులకుఁ దిజ్విభక్త్యాదేశింపఁబడినట్లె యిందు డుఙ్విభక్త్యాదేశింపఁబడినవి. సంస్కృతమున బరస్మైపదులకు వేఱుగను నాత్మనేపదులకు వేఱుగను గ్రియావిభక్తి

ప్రత్యయములున్నట్లు తెలుంగున లేవు. తెలుఁగున నాత్మనేపదికి 'శాను' ధాతు వను బంధముగాఁ జేరుట మాత్రమె కలదు. డుజ్ఝులోని జ కార మిత్సంజ్ఞ మగుటచే బా. తత్స-౧౯ సూత్రముచొప్పున 'డు' వర్ణకము బిందుపూర్వక మగును. 'ముఙ్‌' అను దానిలోని ఞకారము ప్రత్యాహార ఘటకము యిద్వర్ణముగాఁ జెప్పఁబడెను. (విస్తర. I. ౫ II కిప. ౧౨౩ విప.) కాన 'డుఙ్‌' అను ప్రత్యాహారముచే 'డుజ్ రు - వు రు - ను ము' అను ప్రత్యయములు చెప్పఁబడును. ఇట్లె 'వుఙ్‌' అనుదానిచే 'వు రు - ను ము' అను ప్రత్యయములు చెప్పఁబడును. ఇందలి నుప్రత్యయము ద్రుతాంతమని సూరి వచింపలేదు. కాన నట్టి 'ను' ప్రత్యయమె ద్రుతస్వరూప మనియు దానికి స్వరలోపము గల్గఁగా 'న్' అను వ్యంజనరూపము నందుననియు (చదువఁగలను = చదువఁగలన్ - చదువుదును = చదువుదున్. మొ.) సూరి యాశయము. ద్రుతప్రకృతికముల ద్రుతమును సూరి కంఠోక్తముగ వచించెను. బా-సంజ్ఞా-౧౧-౧౨-౧౩ సూత్రముల చొప్పున వానికి ద్రుత మంతమందు చేరుట బాలవ్యాకరణ సంప్రదాయము కాదు. కావుననె "లూట్టు డుజ్ఝున కెడు త వర్ణంబులు ద్రుతాంతంబు లగు." (బా. క్రి. ౨౬ సూ.) అని యిట్లు సూరి వచించు చునే యుండును. ఇట్టి ప్రక్రియ చింతామణికి విలక్షణము. (౧౨౦ విప.) చింతామణిలో నుత్తమ పురుషైకవచనమున విధింపఁబడిన (షత్వాయుతౌ వనకారౌ స్యాతాం మధ్యోత్తమైక వచనానామ్.) 'ను' ప్రత్యయము 'అన్యేద్రుత ప్రకృతయః' అనుచొప్పున ద్రుతప్రకృతిక మగును గానఁ జింతామణి ప్రక్రియ చొప్పున చేయఁగలనున్ - చేయుదునున్ - చేయనున్-చేసితినిన్ మున్నగురూపములు సిద్ధించును. తే-గీ. ఏను నీయింతియును గాని యెఱుఁగ రన్యులు.........తే-గీ. అన్య లెఱుఁగమిఁజేసి లోకాపవాద । భీతి నెఱిఁగియు నిత్తన్విఁ బ్రీతిఁ దప్పి । యెఱుఁగ నంటిని నిందఱ కిప్పు డెఱుఁగఁ । జెప్పె నాకాశవాణి యచ్చెరువుగాఁగ. (ఆది. ౪ ఆ. ౧౧౮ ప.) 'అంటినిన్' అనుచోటి నకారము ద్రుతమాత్రమె కాని యర్థవిశేష బోధక 'ను' శబ్దముకాదు. (ఆం. భా. చ. ౯౬౦౨ పుట.) 'ఎఱిఁగియున్' అనుచో 'చార్థక 'ను' శబ్ద ముండుటచేత 'అంటినిన్' అనుచోట 'ను' శబ్దస్థితి సుప్రసక్తము కానేరదు. లూట్టుచోట నీప్రత్యయములెల్ల నిలుచవు. లూట్టు ముజ్ఝున కెడు త లాదేశింపఁబడును. (బా. క్రి. ౨౬ సూ.)

౯ సూ-వ్యాఖ్య:...ముజ్ఝునందలి ప్రత్యయము లాటిటిలోను వరుసగా రెండేసి ప్రథమ మధ్యమోత్తమ పురుషము లనంబడును. మొదటి 'డుజ్ - రు' అను రెండును ప్రథమ పురుష ప్రత్యయములు. తరువాతి 'వు - రు' అను రెండును

మధ్యమ పురుష ప్రత్యయములు. తుది రెండును 'ను - ము' అనునవి యుత్తమ పురుష ప్రత్యయములు.

౧౦ సూ - వ్యాఖ్య:—అట్టి ద్వికములు మూఁడిటిలోను మొదటి దేక వచనము - రెండవది బహువచనము. కాఁగా 'డుజ్ - వు - ను' అనునవి యేకవచన ప్రత్యయములు. 'రు - రు - ము' అనునవి బహువచన ప్రత్యయములు. ఈవిషయనే సూరి నిపుణముగా సూత్రించెను.

౧౧ సూ - వ్యాఖ్య:—నామ మనఁగా యుష్మ దస్మ ద్భిన్నము. అస్మదర్థము కర్తగాఁగల క్రియ యుత్తమపురుషమగును. యుష్మదర్థము కర్తగాఁగల క్రియ మధ్యము పురుషము. తక్కిన యేది కర్తయై యున్నను గ్రియ ప్రథమపురుష మగును. ఉదా:—నేను వండుచున్నాను - మేము వండుచున్నాము - నీవు వండుచున్నావు - మీరు వండుచున్నారు - వాఁడు వండుచున్నాఁడు - వారు వండుచున్నారు - రాముఁడు వండుచున్నాఁడు - రాములు వండుచున్నారు. మొ.

అనుమాదర్థంబునందు డుజ్రులకు దు వు లగు నున్నాను
బంధంబు మీఁద ది వి యగు. ౧౨.
ఉదంతంబునకు లట్టు పరంబగునపు డున్నానుబంధం
బగు. ౧౩.
ఉదంతంబగు ధాతువునకు లట్టు పరంబగునపుడు
'ఉన్న' అను శబ్దం బనుప్రయుక్తం బగు.
ఉన్న శబ్దంబు పరంబగునపుడు చు వర్ణకంబగు. ౧౪.
ది వీతరంబగు డుజ్లు పరంబగునపు డున్నానుబంధంబు
నకు దీర్ఘంబగు. ౧౫.

బాలవ్యా.
వివరణము.
౧౫ విష.

ప్రథమము - వాఁడు వండుచున్నాఁడు - వారు వండు
చున్నారు - అది వండుచున్నది - అవి వండుచున్నవి -
మధ్యమము - నీవు వండుచున్నావు - మీరు వండు
చున్నారు. ఉత్తమము - నేను వండుచున్నాను. మేము
వండుచున్నాము.

సంజీవని. ౧౫ విష:—౧౨ సూ - వ్యాఖ్య:—డుజ్ ప్రత్యాహారము లోని ప్రత్యయములయందలి 'డుజ్ - రు' అను ప్రథమపురుష ప్రత్యయము ల మహత్కర్తృక క్రియలపైని నిలువవు. కావున వాని విషయమున సూత్రించు చున్నాఁడు. అనుమాదర్థంబునందు = అనుమాదర్థము వివక్షిత మగుచుండఁగా ననఁగా

నమహత్కర్తృక స్థలములందని యర్థము. 'డుజ్ - రు' లకు 'దు - వు' లాదేశము లగును. ఉన్నానుబంధంబు మీఁది 'డుజ్ - రు'లకు 'ది - వి' అనునవి వరుసగా నాదేశము లగును. ఉదా:—అది వండఁగలదు - అవి వండఁగలవు - అది వండదు - అవి వండవు. ఉన్నానుబంధంబు మీఁద - అది వండుచున్నది - అవి వండుచున్నవి. మొదలుగాఁగా సమాపక క్రియావిభక్తి ప్రత్యయములు, అవి పురుషబోధక సర్వనామ ముల సంక్షేపరూపములె [illegible] కాని తుది వర్ణములె యనఁదగును. ఉదా:— [illegible] - డు, వా[illegible] - రు, నీవు - వు, మీరు - రు, నేను - ను, మేము - ము, అదు - దు, అవు - వు అది - ది, అవి - వి. 'అది - అవి' అనువానికిఁ బర్యాయ ములుగ "అదు - అవు" అనునవి పురాతనకాలమునందుఁ దెలుఁగు దేశమున సైతము వ్యవహరింపఁబడుచుండెడివి. నేఁటికిని కర్ణాటముఁలో నవియె తచ్ఛబ్దార్థ కామహద్రూపములయి యున్నవి. అమహత్కర్తృకత్వమునందును మధ్య మోత్తమ పురుష ప్రత్యయములు మహత్కర్తృకత్వమునందలివె నిల్చును. మహ న్మహత్యమహదర్థములు మాఁటను నీ నా శబ్దరూపము లొక్కతీరుననే యుండును గాని వానికి భేదము లేదుగదా. అమహత్తులకు మహద్వివక్షలేనిదే యుష్మ దస్మ దర్థ వ్యవహారము సంభవింపదుగదా.

౧౩ సూ - వ్యాఖ్య:—ధాతువులెల్ల సాధారణముగఁ దెలుఁగున నుదంత ములె. "సంస్కృతంబున కంగలాదుల కించుక్కగు." (బా. క్రి. ౬౩ సూ.) అను చొప్పున "అంగల-అడక" మున్నగు ధాతువు లుదంతములు కాకున్నను నవి స్వార్థం చుక్కుతోఁ గూడి 'ఉ'దంతములె యగును. ఇట్లె "అప్పాదులకు నజి యగు." (బా. కృదంత. ౧౩ సూ.) అను సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన 'అప్ప' మున్నగు ధాతువులును నంగలాదులలోనివె కాన స్వార్థంచుక్కుతోఁ గూడి యుదంత ధాతువులె యగుచున్నవి. ఉదా:—అంగలించు - అడకించు - అప్పించు - అప్ప గించు. మొ. ఇంక "కలుగున" కస్త్యర్థంబునందు లట్టు పరంబగునపుడు కలయగు. (బా. క్రి. ౧౦౪ సూ.) అనుచొప్పున నాదేశభూతమగు 'కల' అను నదంతమునకు "ఉన్నా"నుబంధమును వారించుట యీసూత్రములోని "ఉదంతంబునకు" అనుదళ మునకుఁ బ్రయోజనము కన్పట్టుచున్నది.

౧౪ సూ - వ్యాఖ్య:—ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపుడు ధాతువునకు 'చు' వర్ణకం బగును. ఉన్నానుబంధ మనక "ఉన్నశబ్దంబు" అనుటచేత ఉన్న కలజీ న వర్ణకంబులు భవద్భావి శతృ క్తవదర్థంబులం దగు." (బా. క్రి. ౪౬ సూ.) అను సూత్రము చొప్పున వచ్చు 'ఉన్న' అనునది పరమగునపుడును 'చు' వర్ణక మగునని

యెఱుంగునది. ఉదా:—వండు+లట్ = వండు+చు+ఉన్న+ఁడు = వండుచున్నాఁడు. వండు+(భవచ్ఛత్రర్థక) ఉన్న = వండు+చు+ఉన్న = వండుచున్న (రాముఁడు.) మొ.

౧౪ సూ - వ్యాఖ్య:—అనుహాత్కర్తృకత్వమున 'డు ప్రుల' కాదేశమయిన (బా. క్రి. ౧౨ సూ.) 'ది-వి' అనునవి తప్పఁ దక్కిన డుఙ్ఞు పరమగునపుడున్నానుబంధమునకు దీర్ఘము వచ్చును. డుఙ్ఞులోని 'డు ప్రుల' కాదేశములగుటచేత 'ది-వి' అనునవియును 'డుఙ్ఞు' లోనివె యనఁదగి యుండుటంజేసి వానిని బృథక్కరింపవలసెనని యెఱుంగునది. వాఁడు వండుచున్నాఁడు:—వండు+లట్ = వండు+డుఙ్ = వండు+ఉన్న+ఁడు = వండు+చు+ఉన్న+ఁడు = వండుచున్నాఁడు ప్రకృతసూత్రముచే 'ఉన్నా'నుబంధమునకు దీర్ఘమయ్యెనని యెఱుంగునది. ఇట్లె తక్కిన "వండుచున్నారు - వండుచున్నావు - వండుచున్నారు. - వండుచున్నాను - వండుచున్నాము." అను రూపముల ప్రక్రియ నెన్నునది. అది వండుచున్నది:—వండు+లట్ = వండు+డుఙ్ = వండు+ఉన్న+ది = వండు+చు+ఉన్న+ది = వండుచున్నది. ప్రకృతసూత్రమున "ది వీతరంబగు డుఙ్ఞు"నుటచేత 'ది' వర్ణక పరకత్వమున 'ఉన్న' అనుదాని తుదిస్వరము దీర్ఘము కాదయ్యెనని గ్రహింపవలెను. (ఈసమాపక క్రియలతో సూరిగారు నడపిన ప్రక్రియాంతరము చొప్పున సిద్ధించు ఉండు ధాతు రూపము (బా. క్రి. ౪౬.) లేకాకారము గలవె. (వండు+చున్+ఉన్నాను.) కానివానికి భిన్నములు గావనుబుద్ధి నొదవించుచున్నవి. (౨౯౬ విష.). ఉదా:—ఉండు+లట్ = ఉండు+ఉన్న+డుఙ్. (బా. క్రి. ౧౩ సూ. చొప్పున ఉన్నానుబంధము.) "ఉన్న శబ్దంబు పరంబగునపు డుండు ధాతువునకు లోపంబగు." (బా. క్రి. ౪౬ సూ.) అను సూత్రము చొప్పున 'ఉండు' ధాతువు లోపించుటంజేసి బా - క్రి - ౧౪ సూత్రము చొప్పున 'చు'వర్ణకము రాకపోఁగా 'ఉన్నాఁడు' (బా. క్రి. ౧౪ సూత్రముచే 'ఉన్నా'నుబంధమునకు దీర్ఘము.) అని సిద్ధించును. ఇట్లె "ఉన్నారు - ఉన్నావు - ఉన్నారు - ఉన్నాను - ఉన్నాము." అను రూపములును సిద్ధించును. (ఈసూరిగారి ప్రక్రియను మఱచి కావలయు ననేకస్థలములందు 'ఉండుచున్న' మున్నగు రూపములను బా - గు - ప్ర వ్యాఖ్యాత ప్రయోగించెను. "వర్తమాన కాలంబునందు దాని ధ్వంసము ఉండుచున్నట్లు" "వస్తూత్పత్తికి ముందుండుచున్న యభావము." "వాక్యప్రయోగ కాలంబునం దుండుచున్నట్లు." (బా. గు. ప్ర. ప్రథమముద్ర. ౨౧౮ పు. ౩౦౮.పుట. ద్వి. ము.) ఇట్లు పెక్కుచోట్లఁ బ్రయోగించెను.) పైరీతి నేర్పడిన 'ఉన్నాను-ఉన్నది' మున్నగురూపములెల్ల ధాతువుల శత్ర

ర్థక చువర్ణకాంత శబ్దములతోఁ గూడి యా యా ధాతువుల వర్తమాన లట్టు రూప ములు కర్తృనామాతిరిక్తాకారములు గలవగుచున్నవి. ఇట్లె ‘ఉండు’ ధాతువు యొక్క భవచ్ఛత్రర్థమున బా - క్రి - ౪౬ సూత్రము చొప్పున వచ్చు ‘ఉన్న’ వర్ణకము పరమగునప్పుడు బా - క్రి - ౫౬ సూత్రముచేత ‘ఉండు’ - ధాతువు లోపింపఁగా నేర్పడిన ‘ఉన్న’ అను క్రియాజన్యవిశేషణము బా - సమా - ౯ సూత్రము చొప్పున విభక్తి వివక్షయందుఁ దచ్ఛబ్దాంతమై ‘ఉన్నవాఁడు - ఉన్న వారు’ మున్నగు రూపముల నొదవింపఁగా బా - క్రి - ౧౧౨ సూత్రము చొప్పునఁ దచ్ఛబ్ద వకారలోపమువచ్చి ‘ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు’ (ఉన్న+అది = ఉన్నది. ఉన్న+ అవి = ఉన్నవి.) మున్నగు రూపములు గల్గును. అట్టివాని మూలమున నైతము ‘వండుచున్+ఉన్నవాఁడు = వండుచున్+ఉన్నాఁడు = వండుచున్నాఁడు.’ మున్నగు రూపము లేర్పడును.

సూరి యిట్లుగ బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు పడిన ప్రమాదమార్గ ముననె పోయి యిరీతిగల “ఉన్నాను” మున్నగు రూపములను సాధించినవాఁ డయ్యెను. “వస నివాసే ఇతి ధాత్వర్థోనుబన్ధకః ‘ఉన్న’ ఇతి, అపరత్ర అస భువీతి ధాత్వర్థోనుబన్ధకః కలఇతి ‘భవతి క్రియాపదానామ్.’ (అహో. ౪౬౧ పు.) “వర్తమానార్థ వివక్షయా వసతి రనుబంధః - ఇంచుగాగమః - పాదేశః - చు రితి క్రియా పదానా మితిచుః - వ్యతిరేకార్థ ఇత్యాది వక్ష్యమాణ సూత్రేణ డుజ్ - అనుక్త న్యాయేన సానునాసికోచ్చారణం జిత్. నుతింపుచున్నాఁడు - పోషింపు చున్నాఁడు.” (అహో. ౪౬3 పు.) “పునరాగమః క్రియాణామ్.........ఘటింపు చున్నాఁడు ఇత్యత్ర దీర్ఘో ప్యనేనైవ సిధ్యతీతి.” (అహో. ౪౯౪ పు.) “ఘటింపు చున్నావు.........ఘటింపుచున్నాను - చేయుచున్నాను.” (అహో. ౪౭౦ పు.) బాలసరస్వత్యహోబల పండితులను సూరిని ననుసరించి యర్వాచీనులెల్ల నీరూప ములనె సాధింపసాగిరి. ఇతరుల మాట యటుండఁగా నారాయణీయాంధ్రీకర్త యక్కారికల నాంధ్రీకరించుటలోఁ గవిజనాంజనములో నుదాహరింపఁబడిన వనుచు రెండు ప్రక్షిప్తకారికల నుదాహరించి వాని నాథర్వణములుగా విశ్వసించి యాంధ్రీకరించెను. వానికి గాణపతవివరణకర్త వ్యాఖ్యచేసి యాధునిక ప్రయోగ ములను చెక్కటిని జూపెను. (రా. రా. క్రియా. 3౫౫-3౫౬ కారి. ౨౧-౨౨ ప.) ఇది సరికాదు. (విస్తర.). నన్నయాథర్వణ సూత్రముల నిర్వహించుటకు వారి

విస్తర. ౪౯౯ వివ:—కవిజనాంజన కారికలు:—శ్లో. లఘుపూర్వా నకా రాత్త। క్త్వార్థోపరి భవేచ్చ యః॥ భూతార్థ స్యైకవచనే। ప్రథమాయా మితీరితః।

క్త్వేత్వ స్త్వైత్వంచ రిత్వంచ । స్తే భూతే ప్రథమాద్వయోః । తత్ర నాఁడ్వాదికం భూతే । సర్వేషా మితికేచన.” వీని యాంధ్రీకృతి:—క. కని మొదలైన లఘూపధ । క న కారాంతముల క్త్వార్థకంబుల మీఁదన్ । జను యత్వము ప్రథమపురుష । మున నేకవచనమునందు భూతార్థములోన్. ౨౧. ౩౫౬. క. క్త్వేత్వంబునకంటె నెత్వము । రిత్వము భూతమున నగును రెండిటఁ బ్రథమై । కత్వాదుల నన్నిటికిన్ । సత్వగుణా, యొక్క రండు నాఁడ్వాదికమున్. ౨౨. (నారా. క్రియా.) పయికారికలాథర్వణములు కావు. అహోబలపండితీయమున నివి లేవు. ప్రథమపురుషార్థమునఁ ‘బ్రథమాయామ్’ అని స్త్రీలింగశబ్దమును బ్రయోగించుటచేత సయితము తత్కారికాకర్త యథర్వణాచార్యుఁడు కాఁడని నిశ్చయింపనగును. ప్రథమపురుషము విషయమున నన్నయభట్టు “నాగ్యస్య” అని ‘దు తి’ వర్ణకా విత్యాది కారికలోఁ బ్రయోగించెను. ‘కనియెన్ = కనెన్ - కనిరి’ మున్నగురూపములను సాధించుట కయి యథర్వణుఁడు “ఇత్ స్యాత్ భూత బహుత్వేతు । దేశ్యే తూభయతో భవేత్ । యః స్యా ద్దేశ్య క్రియా న్తేతు । భూత ఏకత్వ వాచకే । ఇత ఏవ పరః స స్యా” దిత్యాది కారికల నుపదేశించియే యున్నాఁడు. అట్టి కారికలు కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁబడి యున్నవి. అట్టి కారికల నాంధ్రీకరించియుఁ బునరుక్తములగు కవిజనాంజన ప్రక్షిప్తకారికలాథర్వణములని నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణకర్త యెట్లు విశ్వసించెనో తెలియకున్నది. మఱియు నట్టి ప్రక్షిప్తకారికల ప్రక్రియయు కేవలము నవ్యుత్పన్నకృతముగాఁ గన్పట్టుచున్నది. క్త్వార్థకరూపపదమును బ్రకృతిగా నిల్పి దానినుండి ‘కనియెన్’ అనురీతి భూతార్థరూపములను సాధించుట కేవలము సంప్రదాయవిరుద్ధము. “క్త్వా భూతయోః క్రియా న్తస్యే”త్తని ప్రత్యేకముగా భట్టారకుఁడు సూత్రించి యుండెనుగదా. ‘ఇత ఏవ పరః స స్యాత్తి’’ని కదా యథర్వణుఁడు వచించెను. ఇట్లు కారికలుపేక్షణీయములైనను రెండవ శ్లోకము నుత్తరార్థమునకై వీనిని నారాయణీయాంధ్ర వ్యాకరణకర్తగారు వీడఁజాలరైరి. కాని యందలి నాఁడ్వాదుల నథర్వణుఁ డుపదేశించెననుట విశ్వసనీయము కాదని భావింపరైరి. ‘నాఁడు - నారు, నావు - నారు, నాను - నాము’ అనునవి నాఁడ్వాదులు. నన్నయ ‘వచ్చినవాఁడను’ అని వకారముతోనె ప్రయోగించును. అందు వకారలోపముగల ‘నాఁడను - నారము, నాఁడవు - నారరు = నారు, నాఁడు - నారు.’ అనురీతిగలవి తిక్కయజ్వచేఁ బ్రయోగింపఁబడినవి. అందలి ‘డ-ర’ వర్ణముల లోపముగల ‘నాను - నాము, నావు.’ అనురూపములు ప్రాచీనప్రామాణిక కవిసమ్మతములు కావు. అట్టిని ధూర్జటి మొద

ల్కొన్న మహాకవులచే నంగీకరింపఁబడినవి. ప్రాచీన కావ్యములలోని రంగనాథ రామాయణమునం దట్టి ప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. కాని యాకాలపు మహాకవులును దర్వాతి ప్రాచీనమహాకవులును నట్టి ప్రయోగముల నాదరింపలేదు. రంగనాథ రామాయణ ప్రయోగములను బట్టి యాకాలమున నట్టివి వ్యావహారిక రూపములై యుండెడివని (నేఁడు వీనికిఁ బర్యాయములై మహాకవులచే నాదరింపఁ బడని, చేశాను = చేసేను, చేశావు = చేసేవు, మున్నగువానివలెనె.) తోఁచు చున్నది. రంగనాథరామాయణపు యూనివర్సిటీ ముద్రణసంస్కర్తలు వానిలోఁ బెక్కిటిని దిద్దివేసిరి. ఒకచో నట్లు దిద్దఁబోఁగాఁ బ్రమాదమున యతిభ్రష్టమైనది. నెమ్మది నున్నావు నీకిది తగునె. (వావి. ము. ౧౭౬ పు.) నెమ్మది నున్నాఁడ విది నీకుఁ దగునె. (యూని. ము. ౨౦౧ పు.) (చూ. విస్తర. IV ౬౩ III విష.) యూనివర్సిటీ ముద్రణమందు నైత మింకను గొన్ని సంస్కర్తల ప్రమాదమున మిగిలియున్నవి. "చిరకాల మమరేంద్రుఁ జెఱఁబెట్టినావు। ....। నాకంబె విక్రమోన్నతి మించినావు. (యూని. ము. ౩౦౭ పు.) ఎప్పుడు సూచినా నీభూము లెల్ల. (యూని. ము. ౨౬౧ పు.) వితత విక్రము సైన్య విభుఁ జేసినావె. (యూని. ము. ౧౫౫ పుట.) అర్వాచీన మహాకవులు వీనిని ధారాళముగాఁ బ్రయోగించిరి. "ఇట్లే నాను - నాము - నావ్వంతములున్న శిష్టవ్యవహారమందున్నందున కవులు ప్రయోగించినారు. రంగనాథ రామాయణములో.........మునుపఁగా గడి దుర్గ ముల నుంచినావె.........అనిన్ని పిడుపర్తి సోమన బసవపురాణములో 'జరిగి నావు' (పుట. ౬౪.) ధూర్జటి కాళహస్తిమాహాత్మ్యములో 'ఒనరించినాను' (III ౨౧౮.) కోట శివరామయ సానందోపాఖ్యానములో 'తలంచినాను' (౩౭ పు.) వెళ్ళినాను. (౮౪ పు.) మొల్లరామాయణములో నేర్చినాను. (౧ ఆ. ౧౨.) తెనాలి రామయ్య ఘటికాచలమాహాత్మ్యములో 'ఒనరించినాను.' (౨ ఆ. ౧౫౮.) సవరంచిన నారాయణ కువలయాశ్వచరిత్ర - చదువుకొన్నాము. (౨ ఆ. ౭౯.) మల్లారెడ్డి షట్చక్రవర్తి చరిత్రలో చూపించినాను. (౩ ఆ. ౧౨౭.) శంకర కవి హరిశ్చంద్రోపాఖ్యానములో 'మోదినావు' (౨ ఆ. ౧౪౭.) రుద్రకవి నిరంకుశోపాఖ్యానములో ఒక్క సీసపద్యములోనే 'పట్టినావు - కోరినావు - నడచినావు - పడినావు - కాచినావు' (౩ ఆ. ౨౯.)కుందుర్తి వేంకటాచలకవి మిత్రవిందాపరిణయములో 'చదివినావు-రచియించినావు-ఘటియించినావు-దాటించినావు-ఆలరినావు.' (కవులచరిత్ర. ౪౪౩ పు.) అప్పకవి-దాఁచినావు. (౨ ఆ. ౩౦.) ఇచ్చినావు. (౪ఆ. ౪౧౩-౪౧౪-౪౧౫.) కూచిమంచి తిమ్మకవి రాజశేఖరవిలాసములో 'చాలినావు' (౨ఆ. ౭.)కృష్ణయ ఇందుమతీపరి

[బా. క్రి. ౧౨ మొ. ౧౫సూ.] సమాపక క్రియలు విధేయ విశేషణములు నేకా కారములు.

కాలములోని ప్రామాణిక కవి ప్రయోగములను జూపుట యావశ్యకము. "ఉన్నాను - ఉన్నావు - ఉన్నాము - చేయుచున్నాను - చేయుచున్నాము - చేయుచున్నావు." అను రీతిగల ప్రయోగములు నన్నయ భారత భాగమందే కాక తిక్కన శ్రీనాథాదుల గ్రంథములందును లేవు. అవి ప్రాచీన ప్రామాణిక కవిప్రయుక్తములు కావు. వీనిని సూత్రి విడిచి తక్కినవానిని సాధించు టుచితము.

ఇంక ౨౯౬-౨౯౯ విషయములలో సాధింపఁబడిన సమాపక క్రియారూపములను ౨౬౪-౨౭౧-౨౩౧ I విషయములలో సాధింపఁబడిన విధేయ విశేషణ రూపములు నేకా కారము లగుట విరుద్ధముకాదు. విధేయ విశేషణముల నొక రీతిని సమాపక క్రియల నొకరీతిని సాధించుకొనుట సంప్రదాయము. విధేయ విశేషణములు సైతము సమాపక క్రియలవలెనె వాక్య సమాప్తిని జేయునవై యుండును. కాన వాని యందలి తచ్ఛబ్ద వకారలోపము గలిగి స్వరసంధి జరిగిన స్థలమందు సయిత మఖండపదమందు వలెనె ప్రాణి యతని మహాకవులు ప్రయోగించిరి. ఉ.............కొల్వఁబూని యు । న్నా రటుగాక మీఁ కది మనంబున క ప్రియమేని. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౭౪.) గీ. అబల నీమంత్రబలమున నరుగుదెంచి । నాఁడ నీవాఁడనైతి మనః ప్రియంబు । (ఆర. ౭ ఆ. ౨౬౦.) సీ.........కల్పించి, నాఁడఁ గావున నీమనంబునందు । (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౭౦.) తే-గీ. నాకు దక్షి

ణయములో 'నేర్చినావు' (౩ ఆ. ౪.) పాపకవి చెన్నబసవపురాణములో 'తలంచినావు' (౧౨౭ పుట.) పుష్పగిరి తిమ్మన సమీరకుమారవిజయములో 'పలికినాను' (౩ ఆ. ౧౦౪.) వ్రాల్చినావు. (౪ ఆ. ౨౨౫.) దిట్టకవి నారాయణ రంగరాయ చరిత్రములో 'నడచినాము - పంచినావు' (౨ ఆ. ౧౭౧.) కంకంటి పాపరాజు ఉత్తర రామాయణములో 'హసించినావు' (౮౨ పు.) వచ్చినావు. (౧౮౭ పు.) వచ్చినాను (౧౨౦ పు.) ఇట్లు ౧౬-౧౭-౧౮ శతాబ్దములలో అనేక కవులు.........ప్రయోగించినారు." (బాలక. ౨౨౭-౨౨౮ పు.). "నన్నయ తిక్కన నన్నిచోడుఁడు ఎర్రన-జక్కన - మారన శ్రీనాథుఁడు మొదలు పూర్వాంధ్రకవులు ఇవి ఏవీ వాడలేదు." (బాలక. ౨౩౦ పు.) గాణపత వివరణకర్త చూపినవి చాలవఱకీ ప్రయోగముల లోనివె. "చూచినావు" (శుక. ౧ ఆ. ౧౭.) 'కనుపట్టుచున్నావు' 'తక్కువయినాను' (పార్వ. ౩ ఆ. ౭౯-౮౦.) శా. కానీరా.........వి । న్నా నేనున్. (శశాంక. ౩ ఆ. ౬౯.)" అనునవి చెప్పఁబడినవి. (గాణ. ౩౧౪ పు.) ఇట్టి రూపముల నర్వాచీన కవులు ప్రయోగించుటచే నివి నేఁటి వైయాకరణులు సంగ్రహించు టుచితమే కాని యథర్వణుఁడు వీని నుపదేశించె ననుట సరికాదు.

ణాగా నిచ్చువాఁడ వీఁక. (శాంతి. ౨ ఆ. ౮౭.) తే-గీ.........చెంది। నాఁడ లోభాను లొందవు నన్ను నింక. (శాంతి. ౪ ఆ. ౯౨.) గీ. నన్నుఁ గనలించి బ్రతుకఁ గన్నారు లేరు. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౬౦ ప.) భట్టారకుఁడు "చదువుచున్నవాఁడను" మున్నగువాని వంటి రూపములను విశేషణరూపములుగనె కాక సమాపక క్రియా రూపములుగను బ్రయోగించుచు వచ్చెను. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి యట్టి రూపములనె సమాపక క్రియలుగ సాధించుచున్నది. తరువాతఁ దిక్కన యజ్వ మొదలొక్కన్న మహాకవులు 'చదువుచున్నవాఁడను - చదువుచున్నాఁడను. చదువుచున్నవాఁడు - చదువుచున్నాఁడు.' అను రీతిగల వకార ఘటిత రూపములు లుప్త వకారక రూపములును విశేషణములుగను సమాపక క్రియలుగను బ్రయోగించిరి. కావున వారి కాలము వాఁడగు నథర్వణుఁడు తచ్ఛబ్ద వకార పాతిక లోపము నుపదేశించినవాఁ డయ్యెను. (౨౧౦ VIII విష.) పిదప ధూర్జటి మొదలొక్కన్న మహాకవులు దకార రేఫ లోప ఘటిత రూపములను సైతము—చదువుచున్నాను - చదువుచున్నాము మున్నగు వానిని సైతము—ప్రయోగించిరి. నేఁటి కాలపు సూరి యిట్టి వానిని (బా. క్రి. ౯౬ సూ.) సంగ్రహించుట యుక్తమె కాని సూరి ప్రాచీన మహాకావ్యభాషను మాత్రమె సంగ్రహింప నుద్యమించినవాఁ డగుటం జేసి యట్టి రూపములను సాధించుట సరికాదనక తీరదు. (చూ. ౨ విష.) ఇట్టి రూపములు చింతామణి సాధితము లనెడి భ్రాంతి బాలసరస్వత్యహోబల పండితులు చేసిన యపవ్యాఖ్యల మూలమున (౨౯ విష.) సూరికి సంభవించుటచే సూరి యిట్టి పొరపాటునకు లోనయ్యెను. ప్రయోగములు:—నన్నయ:—ఆ-వె.........కృష్ణ యనఁగఁ బంకజాక్షి।యుద్భవిల్లెఁ బెరుఁగుచున్నది తత్స్వయం। వరము సేయుచున్నవాఁడు వాఁడు. (ఆది. ౭ ఆ. 3౬ ప.) సీ. విషయోపభోగాభిలషణ మింకను నాకు వదలక పెరుఁగుచున్నదియుఁ గాన। .... (ఆది. 3 ఆ. ౯౨.) సీ.........ధృతరాష్ట్ర నందనుల్..........ఆ-వె. నిద్రలేక తమకు నిలుచు నుపాయంబు। లొందు దక్క వెదకుచున్నవారు. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౮౧.) (ఇచటి స్వరయతిచే నిది సమానపదము కాదని శంకింపరాదు. తే-గీ. అనఘుమా మామ శకుని నాకై కడంగి. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪.) సీ......ప్రజాపతు। లందఱింత్యాత్మకుండైన యట్టి. (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౨.) ఇట్టివెల్ల—నాకై - ప్రజాపతులందున్—సమానపదములు కావనఁ జాలముగదా.) వ.........అట బకాసురుండును ఆ-వె. ప్రొద్దు నేఁడు పెద్ద వోయి నిత్యము నిట। తెచ్చి యిచ్చు బలియుఁ దెచ్చి యీఁగ। నొల్ల కెలుఁగు లిచ్చుచున్నవాఁ డమ్మను। బాధముందు

మెచ్చఁ డయ్యె నచుచు. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౯౨-౨౯౩.) ఈవర్తమాన రూపములు వ్యస్తముగాఁ బ్రయోగింపఁ బడుటయుఁ గలదు. మ. థ్యాత్క్షురము......తపము । మానుగాఁ జేయుచు నున్నవాఁ డేల మసలెనో రాక । .... (ఆర. ౧ ఆ. ౩౯౨.) చేయుచున్నవాఁడు మున్నగు సమాపక క్రియలందు "చేయుచు+ఉన్న" మున్నగు రీతిని నపదాది నిత్యస్వరసంధియని యెఱుంగునది. 'చేయుచు నున్నవాఁడు - చేయుచునుండె - చేయుచునున్న' మున్నగు చోటులందు శత్రర్థక చువర్ణక పాక్షికసంధ్యభావమని యెన్నఁగును. 'ఉన్నవాఁడు' అనునది సమాపక క్రియ యన్నను ననవచ్చును. సీ............ఆ-వె.........కందర్ప బాధిత యగుచు నున్నయది ధరాధినాథ. (ఆర. ౨ ఆ. ౨౬.) ఇచట సైతము 'అగుచున్' అనునది వ్యస్తమె యనియు 'ఉన్నయది' అనునది విధేయ విశేషణమనియు గ్రహింపవలయును. మత్త. భూరి సత్త్వులు సర్వలోక విభుల్ విభూతి సమృద్ధు లి । ద్ధోరు తేజులు నిన్నుఁ గోరుచు నున్నవా రమరోత్తముల్. (ఆర. ౨ ఆ. ౪౯.) చ.........నిన్ను నీ సహో । దరులు నిరంతరంబును ముదంబునఁ జూడఁగఁ గోరుచున్నవా । రరిమదభేది..........(ఆర. ౪ ఆ. ౮౮ ప). సీ.........ఆ-వె............। మునివరేణ్యు శాపమునఁ జేసి యిప్పాట । నవయు చున్నవాఁడ, నాఁటఁ గోలె. (ఆర. ౪ ఆ. ౧౯౯.) వ.........నీవు నధర్మ ప్రవృత్తుండవై......... కౌరవుల కాపద యాపాదించుచున్నవాఁడవు. (సభా. ౨ ఆ. ౪౪ గద్యము.) ఇట్టివి సమాపక క్రియ లనుటలో బాధయేమియు లేదు.

తిక్కనాదుల వాకులు:—క. కరముత్సహించుచున్నాఁ । డరయ నతని వచన రచన నంతయుఁ దెలిసెన్. (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౭౯.) తే-గీ. భీముతనయుండు మాయపుఁ బెనకువలను । గర్ణు నొప్పించుచున్నాఁడు......(ద్రోణ. ౫ ఆ. ౨౧౨.) క. లక్కయిలు గాలినది మొద । లక్కట మాతల్లి మాకునై నెవ్వగతోఁ । బెక్కుడు మలఁ బడుచున్నది.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧3౬.) తే-గీ.........ఆ-డుఁ । బుట్టువులతోడ నీవును బుట్టినాఁడ । వు.........(విరా. ౨ ఆ. ౫౦.) (పుట్టినాఁడవు = పుట్టితివి.) క. గోవులకు వెనుకయై వెసఁ । బోవుచు నున్నారు......... (త్రిగర్తులు కర్త) (విరా. 3 ఆ ౧3౮.) క..........ఉ । న్నారమని పలుకుదురు నిజ । మారయ............(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౬ ప.) సీ. దేవలోకంబున నీవిష్ట దెవ్వత.........లోలాత్మఁగాఁ జేయుచున్నాఁడవు.........(స్త్రీ. ౨ ఆ. ౮౧.) మ..........కౌతూహలం । బెలయంగాఁ బ్రియకామినీ సహితుఁడై యేతెంచు చున్నాఁడు.........(అరణ్య. ౫ ఆ. 3౭3.) చ. అనఘుఁడు మిమ్ముఁ జూచుటకునై

యిట వచ్చుచున్నవాఁడు........(అర. ౪ ఆ. ౧౫౦.) (ఎఱ్ఱాప్రెగడ.) గీ. మఱియు నినుఁ జూచుచున్నాఁడు మగువ వాఁడె ! దీప్తభుజుఁడైన కాళింగదేశ విభుఁడు. (అర. ౬ ఆ. ౧౫౪.) ఉన్న కల న వర్ణముల మీఁది వకారము లోపింపఁగా నేర్పడిన శబ్దములు పైరీతిగల సమాపక క్రియల వంటి యాకారముతోనె యుండి వాక్య సమాప్తి నొదవించును. సంస్కృతము నందును నిట్టియెడల "అస్తి భవతీత్యాది క్రియా ధ్యాహారము సైత మక్కఱలేదని చెప్పఁబడెను. "ఆఖ్యాతా స్తిబాదయః - తేషాంచ ప్రధానత్వం వాక్య సమాపకత్వాత్ - అతఏవా ఖ్యాతే వాక్య సమాప్తిః........క్త - క్తవతు - కృత్యైశ్చే త్యేకే ప్రాహుః - కృత్యాశ్చ స్తవ్యాదయః - తథాహి రామేణ వనం గతమ్. రామో రావణం హత వాన్-సాధుభిః రామః స్మర్తవ్యః - ఏషు భవత్యాది క్రియా ధ్యాహారో నాస్తి." (ముగ్ధ. దుర్గా. వ్యాఖ్య. ౩౧౬ సూ. వ్యాఖ్య.)

పయిరీతిగల వానిని విశేషణములుగా వాడుటయుఁ గలదు. సీ........ కాలుఁడు చావ నేరి కెద్ది తే-గీ. తఱి యతండప్డు తెగటార్చు దాని నీవు । చేసినాఁడవుగా మదిఁ జింత సొనిపి । యుడుకు టొక వెట్టి. (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౨.) తే-గీ........రూప విహీనులు దారు రూపు । గలిగి తొలుమేనఁ గొనటులఁ బలికినారు. (కొనటి = కురూపి.) (అను. ౫ ఆ. ౭౩.) 'పలికినారు' అనునది విశేషణమె. ఇది సమాపక క్రియ వంటిది కాదు. (ఎవరు తొలుమేనఁ గురూపుల (కొనటుల)ను వెక్కిరించిరో వారు రూపహీనులు.) చ. జ్వరమున గుల్మపీడ నతి సారమునన్ బలు పుండులన్ మహా । దరమున వాత పిత్త కఫదారుణ రోగములన్ నిరంతరా । తురు లగు వారు నిర్దయతఁ దొల్లి వినోదము గాఁగ జీవులం । దరమిడి చంపినారు గురుఁ దల్లడ పెట్టినవారుఁ బార్వతీ. (అను. ౫ ఆ. ౧౦౩.) (ఇందు 'చంపినారు' అనునది సమాపక క్రియా స్థానమున నిల్చినది కాదు. జీవులను దొలుమేన నిర్దయముగాఁ జంపినవారును, గురుని దల్లడ పెట్టినవారును రోగములచే నిరంతరాతురు లగుదురని యర్థము.) ఈసందర్భమున నిట్టి ప్రయోగములు పెక్కు సోమయాజిచేఁ బ్రయోగింపఁబడెను. "పై పద్యములలో 'పలికినారు' ఉద్దేశ్యము. 'రూపవిహీనులు' విధేయము. అట్లే 'చంపినారు' 'తల్లడపెట్టినవారు' అనునవి యుద్దేశ్యములు. 'ఆతురులగువారు' విధేయము." అను విషయము పై యానుశాసనిక పద్యసందర్భమును బట్టి యంగీకరింపక తీరదు.

లిఙ్లోట్టుల డుజ్జున కెను - ను-వర్ణంబు లగు. ౧౬.
లిడాదేశంబగు డుజ్జునకు - ఎను - అనునదియు

లాడాదేశంబగు డుజ్జునకు - ను - అనునదియు నాదే
శంబులగు.

బాలవ్యాకరణ
వివరణము.
300 విమ.

భూతంబునం దిగాగమం బగు. ౧౭.
భూతార్థవృత్తియగు ధాతువున కిగాగమంబగు.
లిట్టు వుజ్జు పరంబగునపుడు తివర్ణకం బగు. ౧౮.
ఇకారంబు మీఁది కు - ను - వు - క్రియావిభక్తుల
యను సూత్రముచే రుజ్జునకు కిత్త్వంబు. ప్ర. వండెను -
వండిరి. మ. వండితివి - వండితిరి. ఉ. వండితిని -
వండితిమి.

సంజీవని. 300 విమ:—౧౬ సూ - వ్యాఖ్య:—భూతార్థమునందును దద్ధర్మాద్యర్థము లందును బ్రథమపురుషైక వచనమున డుజ్జు నిలువదు. కాన లిట్టున కాదేశమగు డుజ్జునకు 'ఎను' అనునదియు లాట్టున కాదేశమగు డుజ్జునకు 'ను' అనునదియు నాదేశము లగునని సూరి సూత్రించెను. బా - క్రి - 3 సూత్రముచే లిట్టును, ౫ సూత్రముచే లాట్టును విధింపఁబడెననియు నట్టి లిడ్లాట్టుల ప్రథమ పురుషైక వచనమున 'డుజ్జు' బా - క్రి - ౮ సూత్రమున విధింపఁబడెననియు నట్టి 'డుజ్జునకే' ప్రకృత సూత్రముచే 'ఎను - ను' వర్ణకము లాదేశము లయ్యెననియు నెఱుంగునది. బాలవ్యాకరణము పక్షమున ద్రుతము ను స్వరూపము గాన 'ఎను-ను' వర్ణకములలోని 'ను' ద్రుతస్వరూపము. చింతామణి పక్షమున నిట్టి రూపములు సాధువులు కావు. 'చదివెన్ - చదువుదున్' అని రూపసిద్ధికల్గును. నన్నయ భారత భాగమున "చదివెను - చదువును" అను 'ను' స్వరూప ఘటిత ప్రయోగ మెచ్చటను లేదు. (చిం. వి. పరి. ౧౩౪-౧౩౫-౧౩౬ విమ.)

యవర్ణము వచ్చు ధాతువుల భూతార్థ ప్రథమైక వచనములగు 'ఆయెన్ - పోయెన్' మున్నగు వాని లోని 'యె' అనునది వ్యవహారమున నపభ్రష్టమై 'య' అనునదిగా వినఁబడుటయుఁ గలదు. ఇట్టి యెడల 'అ'త్వ ముండరాదని "అద్యైః క్రియాసు భూతార్థద్యోతిన మాద్యగం వినా సర్వః" అను చింతామణి వచనము విశదపఱచుచునే యున్నది. అట్లయినను నట్టివాఁడుక యాముక్తమాల్యదాకారు నిచే నాదరింపఁబడినది. చ. ....వసంతుఁడు దా దయచేసెఁగాక యా! యలె నిజశక్తి నా యనుచు నా పసకుం గొదవెట్టె నీసునన్. (ఆము. ౫ ఆ. ౧౩౩.) ఇట్లొ యొకరిని జూచి యొకరు వాడసాగిరి. "శా. అయ్యో! నీసుతు గ్రద్ద తన్నుకొని పోయన్. (పంచ. ౧ ఆ.) (వేంకటనాథకవి.) మ, అని శాపావధి చెప్పి ముద్గలుఁడు

పోయన్ బోవ నాలోన. (పంచ. ౪ ఆ.) శా. అయ్యొ న్నాలవజాము చొచ్చెఁ దడ వాయన్ వచ్చి.........(పంచ. ౪ ఆ.) ఇయ్యవి ప్రామాదికంబులు." (బా. గు. ప్ర. ౩౧౩ పు. ద్వి. ము.) కవు లిట్లు విశ్రమస్థానమున బుద్ధిపూర్వకముగఁ బ్రయోగించుటచే వీనికి సాధుత్వము నాధునిక వైయాకరణులు ప్రసాదించుట యుక్తమని తోఁచెడిని. ఇందు 'ఆయతె' అను నాముక్తమాల్యదా ప్రయోగమును వ్రాసి వేయఁ జాలక శబ్దరత్నాకరకర్త యీ క్రిందిరీతిని మార్గాంతరమున సమర్థించెను. "ఆయలే. దే - అవ్య. (ఆ+అ+లెమ్ము.) అనాదరమును దెలిపెడిని. చ.........ఆ। యలె నిజశక్తి నా.........(ఆము. ౫ ఆ.)" (శ-ర). కవులు కోరి చేసిన ప్రయోగము ని ట్లన్యథాకరించుట సరికాదని తలఁచి కావలయు సూ - రా - నిఘంటుకర్త లిట్లు వ్రాసిరి. "ఆయలె (లే) అవ్య (౭. అగు. ఆయెన్+లే = అయినదిలే. ఇది క్రమముగా భ్రష్టమై 'ఆయలే - ఆయలె' అని యై యుండును. ('ఆ+అ+లెమ్ము' - అని - శ - ర.) అనాదరమును దెలుపును. చ.........ఆ। యలె నిజశక్తి నా... ......(ఆము. ౫ ఆ. ౧౩౩.).........." (సూ. రా. ని.).

౧౭ సూ - వ్యాఖ్య:—భూతార్థవృత్తియగు ధాతువున కిగాగమం బగునని భూత సాధారణముగా వచించుటం జేసి 'వచ్చితిని' మున్నగు సమాపక క్రియలందే కాక "వచ్చినది - వచ్చినన్" మున్నగు భూతార్థక విశేషణ చేదాద్యర్థకములందు నైతము 'ఇ' గాగమం బగునని యెఱుంగునది. 'ఇక్' అని కిత్తుగా నుపదేశించుట చేత ధాతువునకుఁ దుదిని నిల్చునని గ్రహింపనగును. క్త్వార్థమందు వచ్చు 'ఇ' అనునది (బా. క్రి. ౩౮ సూ.) ప్రత్యయ మగుటం జేసి వేఱుగఁ జెప్పఁబడెను.

౧౮ సూ - వ్యాఖ్య:—లిట్టున కాదేశమగు 'పుఙ్ము' అనఁగా 'ను - రు, ను - ము' అను పుఙ్ ప్రత్యాహారము. ఈ ప్రత్యయములలో నేది పరమైనను ధాతువునకు 'తి'వర్ణకము చేరును. 'పుఙ్ము' పరమగునపు డనుటచేతఁ బ్రథమపురుషైక వచన బహువచనములు పరమగునపుడు 'తి'వర్ణకము రానేరదని యెఱుంగునది. ప్ర. వండు+ఇ+ఎను = వండెను. అపదాది స్వరనిత్యసంధి (బా. సంధి. ౧౧ సూ.) యయ్యెను. వండు+ఇ+రు = వండిరి. ఇట, బా - తత్స - ౨౬ సూత్రమగు "ఇకా రంబు మీఁది ను - ను - వు - క్రియావిభక్తుల యుత్వంబున కిత్వంబగు." అను సూత్రముచేఁ బ్రథమపురుష బహువచన రుప్రత్యయోకార మికారమయ్యెను. ఇట్టి యిత్వము 'రుఙ్ము' పరంబగునపు డనఁగా 'రు-వు-ను-ను-ము' అను రుఙ్ ప్రత్యాహార ప్రత్యయములలో నేది పరమైనను వచ్చునని సూరియే వివరించెను. ము-వండు+ఇ+తి+వు = వండితివి. ఇట్లె తక్కినవాని ప్రక్రియ నరయునది. ఉత్తమ

పురుషైకవచన 'ను' ప్రత్యయము ద్రుతస్వరూపమగుటచే వాని యుత్వమున కిత్వము వచ్చిన 'వండితిని' మున్నగు వాని లోని 'ని' అనునదియు ద్రుతస్వత్వ రూపమె యని గ్రహింపవలెను. కావున బా - సంధి - ౨౦ సూత్రము చొప్పున 'వండితిన్ - వండితి' అను రూపములును లభించును. చింతామణి పక్షమున ద్రుతము నకార స్వరూపమె యయినను 'వండితినిన్' అనునది చింతామణి సమ్మతరూపముగానం దత్పక్షమునందు 'వండితినిన్ - వండితిని - వండితిన్ - వండితి.' అను రూపములు సిద్ధించునని యెఱుంగనగును. ప్రయోగములు:—చ. ఉరుతర.........కాం। చితి నవఘోరభ......(సభా. ౧ ఆ. ౧౭౩). క.........ముదో। ద్ధతిమైఁ బరాజితులఁ జే। సితి వారల కిట్లు.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౮౬.) ఉ.........ధారుణీతలం। బెల్లను నొడ్డి యోటువడితిన్.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౯౪.) క. తెల్లము సేసితిరి బ్రదికితిమి మీాకరుణన్. (విరా. ౧ ఆ. ౧౪౨.) క.........అతి నిర్మల సఖ్యము చేసితి బ్రహ్మాదులును...(శాంతి. ౬ ఆ. ౪౫౪.) భావిని వివక్షించు భూతము:— క. మానవపతి నన్నెక్కడి। దానవు నీవనియె నేని ద్రౌపదికడ స। మ్మానమ్ము వడసి మెలఁగుదు। నా నగరుల నృత్యగురువ ననఁగలవాఁడన్. (విరా. ౧ ఆ. ౯౦.) సీ.........సిద్ధుఁ డమరుండు మీాయేడ్పు, లాలించి దయ బాలు నసువు లొసఁగె ఆ-వె. నేని మేలకాదె యిది యేల పోయెద। రనిన.........(శాంతి. 3 ఆ. 3౭౭ గృధ్రజంబుకోపాఖ్యానములోనిది.) కొన్ని వింతభూతములు:—క...... వంశహీనత మమ్ముం। జేరక యుండఁగఁ దగఁ బరిహారము సేసి తది యేల యవగుణ మయ్యెన్.('అది యేల యవగుణ మగును' అని వాడఁదగిన స్థలము.)(అను.౨ఆ.౨౧౬) క. నెయ్యము సెడినను మాటల। తియ్యఁ దనము వట్టి పగ మదిన్ మఱచినఁ జా। వయ్యెం జేటయ్యెఁ గలఁక।యయ్యె నొకటి మూాడుఁగాక యది మేలగునే. (శాంతి. 3 ఆ. ౨౫౬.) (ఇటఁ జావుగాని చేటుగాని కలఁకగాని యొకటి మూాడు (సంభవించును) నని యర్థము.) ఆ-వె. ఎచట మెలఁగె నేమి! యెట్లుండె నేమి! దా। నేమి సేసె నేమి యెల్ల సంగ। ములును విడిచెఁ గుదుపువలన నియతి గల్గు। యతికి మోక్ష వీథి యాట పట్టు. (అను. ౫ ఆ. ౪3.) (ఎచట మెలఁగుఁ గాక - ఏమిచేయుఁ గాక......... ఏమిలోపము. సుఖానుభవమున నియతిగల మునికి మోక్షము సులభమని యర్థము.) సీ.........। ఎంత కోపించిరో యేమని వగచిరో, తృషనెట్లు తూలిరో దిక్కు మాలి। ౭............(భాస్కర. అయో. ౧౮౧ ప.) (దశరథ బాణ హతుఁడై పలవించు బ్రాహ్మణకుమారుని వాక్యములు. అతని తలిదండ్రు లింకను వగచుచునే యుందురు గాన నిట వర్తమాన క్రియలు ప్రయోజ్యములు.). వర్తమానమున

భూతము:—శా.....వీఁడె వ। చ్చెం గుంతీసుత మధ్యముండు........(విరా. ౪ ఆ. ౯౫.). "కొన్నియెడలఁ ద్వారితార్థ సూచకంబయి భావిని భూతంబు చూపట్టెడి. ఉదా: ఉ.........తా। వచ్చె సుదర్శనాయుధుఁడు.........(భాగ. ౧౦ స్క. ప్రౌఢ. క్రియా. ౨ సూ.)". యత్తచ్ఛబ్దాన్వయ భూతము:—ఈమంత్రంబునని వెయ్యేని నొక్క వేల్పు నారాధించి తద్వేల్పు నీ కోరిన యట్టి పుత్త్రకుల నిచ్చు. (ఆది. ౫ ఆ. ౧౮ ప.) సీ.........। ద్రోణ గాంగేయులు దురిత విదూరులు నిన్నెద్దిగఁ బిలిపిరి నెమ్మితోడ। దానిన చేయుట ధర్మువు.........(ఆది. ౮ ఆ. ౪౩.) ఆ.-వె. ఇందు లక్ష్మి మెవ్వఁడేసె నాతని వరి। యింపు నెమ్మితోడ నిందువదన. (ఆది. ౨ ఆ. ౧౨౭.) సీ.........కమలాక్షి యెవ్వారి, యింటఁ దాసుండె నయ్యింటి వలనఁ। బెఱవారు చనకుండ...........(ఆది. ౮ ఆ. ౧౧౫.) తే.-గీ. వీర లిరువురు మాన్యులు వీరితోడి। కయ్యమున కిప్డు మనమంత గాలుద్రవ్వ। వలవ దెచ్చోటు నెదురుగా మెలఁగి రచట। మనరథం బల్లనల్లన చనఁగ నిమ్ము. (విరా. ౫ ఆ. ౧౦.) క. ధృతరాష్ట్రుం డిట మీఁదను। సుతులును శకునియును సూత సుతుఁడును దను నే। గతి నడపించిరి వారల। మతమె యనుష్ఠించుఁ గాక మరలం బడునే. (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౧౨.) చ.........నీగురువు.........ఎట్లు నె। ప్పె నటుల భక్తిమై నడవు (ము) ....పెంపెసలార......... (విరా. ౧ ఆ. ౭౫౭.) చ.........ధీరతయున్ వెరవుం జలంబు నె। వ్వరి దెసఁ గాంచి తెక్కుడుగ వారి నుతింపుము......(కర్ణ. ౭ ఆ. ౭౮.) ఎ-గీ.........అచ్యుతుండు। నెట్లు దనకు రుచించెఁ దానట్లు సేయు. (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౨౯.) క. మన సంవాదం బెవ్వరు। వినిరి నియతి సజ్జనులకు విభవము.........కల్గు నుత్పలనయనా. (అను. ౫ ఆ. ౩౦౮.) తే.-గీ.........ఆహంస డిభకు లే నాఁట నేది। నడపి రది చెల్లుఁగాక వర్ణములకెల్ల. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౧౦౩ ప.)

ధాతువుల భూతార్థక విశేషణ రూపములు సంయుతము విధేయతా వివక్షయందుఁ దచ్ఛబ్దంబుతోఁ గూడినవై భూతార్థక సమాపక క్రియల స్థానము నధిరోహించును. అయ్యవి విశేషణ మాత్రములుగను నుండవచ్చును. ఉ. ఆదిజుఁడైన బ్రహ్మ యుదయంబున కాస్పద మైనవాఁడు వే। దాది సమస్త వాఙ్మయములందుఁ బ్రశంసితుఁ డైనవాఁడు.........(సభా. ౭ ఆ. ౧౮.) తే.-గీ.........అఁడుఁ। బుట్టువులతోడ నీవును బుట్టినాఁడ। వట్లు. (విరా. ౭ ఆ. ౫౦.) తే.-గీ. నీతనూజుల నిక్కము నిగ్రహింపఁ। దలఁచినాఁ డమ్మహాత్ముండు.........(ఉద్యో. ౭ ఆ. ౩౧౮.) సీ. సంప్రీతి నొసగంగ జన్మించినాఁడవు. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౫౯.) చ.........ఇమ్మ

హిన్ । జననము నొందినారరు.........(అర. ౪ ఆ. ౧౮౧.) సీ.........కల్పించి। నాఁడఁ గావున నీమనంబునందు.........(ద్రోణ. ౨ ఆ. ౧౭౦.) విశేషణముగాఁ ప్రయోగించుట:—క. జనపతులు రాజసూయం । బొనరించినవారు శక్రునొద్దన్ సురపూ । జ లొందుచుండుదురు. (సభా. ౧ ఆ. ౮౮.) సీ.........తే-గీ......... దాని నీవు । చేసినాఁడవుగా మదిఁ జింతసొనిపి యుడుకుట. (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౮౨.)

కల జ్యనుబంధంబు ల్రుట్టు పరంబగునపు డగు. ౧౯.
ల్రుట్టు పరంబగునపుడు ధాతునవుకు 'కలజి' అనునది
యను ప్రయుక్తంబగు.

బాలవ్యా. జీత్తు పరంబగునపు డుత్త్వంబున కత్వంబగు. ౨౦.

వివరణము. జీత్తు పరంబగునపుడు ధాతువు నుత్వంబున కత్వంబగు.

౩౦౧ విషయము కలజి పదజులు పరంబు లగునపుడు నుగాగమం
బగు. ౨౧.
ద్రుతకార్యంబు. ప్ర. వండఁగలఁడు - వండఁగలరు.
వండఁగలదు - వండఁగలవు. మ. వండఁగలవు - వండఁ
గలరు, ఉ. వండఁగలను - వండఁగలము.

సంజీవని. ౩౦౧ విష:—౧౯ మొ. ౨౧ సూ:—ల్రుట్టు పరంబగునపుడు ధాతువునకు 'కలజి'అనునది యను ప్రయుక్తమగును. వర్తమానార్థమునందు 'ఉన్న' అనునది చేరునట్లె భవిష్యదర్థమున ధాతువు తుదిని 'కల' అనునది చేరును. జీత్తు పరంబగునపుడు ధాతువు తుది నున్న 'ఉ'కార మకార మగును. (విస్తర.) భవిష్య

విస్తర. ౩౦౧ విష:—ఆంధ్రభాషానుశాసనమున నీ జీత్తులగు ప్రత్యయము లెల్ల 'ఆ'కారాదులుగనె యుపదేశింపఁబడెను. అట్లగుటచేత పత్వ వత్వాది విధులు "అకారాది ప్రత్యయములును మధ్యమపురుష ము డు వర్ణకములును పరమగు నపుడు చే - ఇంచేల చేకారమునకును తలఁచే మున్నగు కొన్ని ధాతువుల చేకార మునకును పకారము బహుళముగా నాదేశమగును." (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౭౬ సూ.) అనురీతి నుపదేశింపఁబడెను. కాని యీ చేసిన మార్పు ననేక స్థలము లందు గ్రంథకర్త మఱచుటచే "చొరుక - చూడుక - తేరుక - (క్రియా. ౭౭ సూ.) ఏతేయక - (క్రి. ౭౮ సూ.) చాయక నోయక" (క్రియా. ౮౫.) మున్నగు ననిష్టరూపములు దుర్వారము లగుచున్నవి. "అకారాది ప్రత్యయములు పరమగు నపుడు అగు - వచ్చు - చొచ్చు - చూచు - ఇచ్చు - తెచ్చులకుఁ గ్రమముగా కా - రా - చొరు - చూడు - ఈ - తే - తేరు - లగును. అగుచోఁ బ్రత్యయ

దర్థమునందలి 'కలఁడి' యనునదియుఁ గర్త్రర్థమునందలి 'పడుఁజీ' అనునదియుఁ బరంబు లగునపుడు పైసూత్రము చెప్పిన వచ్చిన 'అ'త్వమునకుఁ దర్వాత 'ను' అనునది యాగమంబగును. 'ను' అనునది ద్రుతస్వరూపము గాన బా - సంధి - ౧౯-౨౭ సూత్రముల చెప్పిన 'కలా'నుబంధ కకారము గకారమగుటయు దానికి ముందున్న ద్రుతమునకు ఖండపూర్ణ బిందుసంశ్లేషములు పర్యాయమున వచ్చుటయు సంభవించును. ఉదా:—వండు+అ+ను+కల+ఁడు=(బా. క్రి. ౭-౮-౧౨ సూ.) వండఁగలఁడు-వండంగలఁడు-వండన్గలఁడు. మొ. ఇట్లె తక్కిన పురుషవచన రూపముల ప్రక్రియ నరయునది. జీ+ఇత్ =జీత్ =జీత్తు. జకార మిత్తుగాఁ గలది బిందుపూర్వకంబగు. (బా. తత్స. ౧౫ సూ.). 'జీ' అనునది యుద్వర్ణముగాఁ గలది పరమగునపుడు ముందటి 'ఉ' కారము 'అ'కారమగును. (౧౨౭ విష. చూ.) తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున - వండు+ అ+ను+కల+దు (బా. క్రి. ౧౨ సూ.) = వండఁగలదు. ఇట్లె 'వండఁగలవు' అనురీతి రూపములను సాధింపనగును. మహతీకర్తృకత్వమున నేకవచనమందు 'వండఁగలదు' అనియు, బహువచనమునందు 'వండఁగలరు' (బా. ఆచ్ఛి. ౨౬ సూ.) అనియును రూపములను సాధించుకొనునది. "ఈ నుగాగమవిధాన మనావశ్యక మనియు

ముల మొదటి యచ్చు లోపించును." (ఆం. భా. అ. క్రి. ౨౭ సూ.) "ఏ తెంచు మున్నగు వాని లోని తెంచునకును - తే - తేరులగును." (ఆం. భా. అ. క్రి. ౩౮ సూ.) ౨౭ సూత్రము నందువలె ౨౮ సూత్రమునఁ బ్రత్యయాది స్వరలోప మిందు విధింపఁబడలేదు. అనువృత్తి చేయుదు మందురేమో? అనువృత్తి చేసితిచో "ఏతేరుక" అను ననిష్టరూప ముప్పతిల్లును. అనువృత్తి సేయనిచో 'ఏతేయక' అను రూపము సిద్ధింపకతీరదు. ఇట్లె యీసందర్భమెల్లఁ జెడినది. "అకారాది ప్రత్యయములు ము - డు వర్ణకములును పరమగునపుడు - చచ్చు - నొచ్చులకుఁ గ్రమముగా 'చా (చావు - ముద్రణ భ్రష్టము కాఁబోలును.) నో, నోవు' బహుళముగా నాదేశములగును." (ఆం. భా. అ. క్రి. ౭౫ సూ.) ఇందును బ్రత్యయాది స్వరలోపము విధింపఁబడలేదు గాన 'చాయక - నోయక' అను ననిష్టరూపములు గల్గుచున్నవి. ప్రత్యయాది స్వరలోపము చెప్పినచో "నోవుక - చావుక" అను ననిష్టరూపములు గల్గుచున్నవి. బాలవ్యాకరణ సూత్రములకుఁ దలవిఱుపులు పెట్టి స్వీకరించునపుడు జాగ్రత్త యధికముగా నుండవలయును. ఈవిషయమును సంబంధించిన పెక్కు స్థలము లిట్లె దూషితము లయినవి. ఇట్లె ౮౬ సూత్రమునందును 'నాయక = నాయమి' మున్నగు ననిష్టరూపములగు. సూరి ప్రక్రియ కిట్టి చిక్కులెంతమాత్రమును గల్గనేరవు.

నుజ్యంతముల మీఁదఁ గలఁ డిత్యాది కలుగు ధాతురూపములు చేయుటం జేసి పైరూపములు గలిగెననియు ముందె యుక్తము." (బా. సా. వే. 3౯౧ పు).
ముందె యుక్తమనఁగా 3౭౬ పుటలోఁ జెప్పఁబడెనని యాశయము. కాని వేటికా కర్త 3౭౬ పుటలో నీరూపము లనావశ్యకములని చెప్పలేదు. "శత్రర్థ చువర్ణ భావ లక్షణ నుజులకు వర్తమాన భావికాల స్పష్టీకరణశక్తి లక్షణము ననుసరించి కలదని చెప్ప నవకాశము లేమింజేసి లక్షణకర్త యిమ్మార్గము ననుసరించెనని తోఁచెడి." (బా. సా. వే. 3౭౬.) అని వ్రాసెను. శత్రర్థక చువర్ణకాంతములతో నుండు ధాతు లద్రూపములు చేసినపుడు వర్తమానార్థ స్పష్టీకరణము సంభవింపదనుట సత్యముకాదు. భావలక్షణార్థక నుజ్యంతముతోఁ గలుగు ధాతు లద్రూపములు చేర భావ్యర్థము తోఁచునని తలంచుటయు నసంగతమె. "భావలక్షణము - చైత్రుండు వండ నతిథి వచ్చెను." (బా. క్రి. ౮౦ సూ. వి.) అనురీతిగల భావలక్షణార్థక నుజ్యంతముతోఁ గలుగు ధాతు లద్రూపములు చేయుననుట కేవలము నసంగతము. భావలక్షణార్థమున నేమో వివేకింపక వేటికాకర్త యట్లు భ్రమించెను.

కలుగు ధాతుజన్యరూపములు - కలఁడు - కలరు మున్నగునవి ప్రత్యేక ప్రయోగార్హము లయి వెలయుచున్నను నందు "కలను - కలము - కలవు" అను రూపములు భవిష్యదర్థక క్రియలలో నిల్పుట ప్రాచీనమహాకవి సమ్మతము కాదు.

"కలుగున కర్త్రర్థంబునందు లట్టు పరంబగునపుడు కల యగు. ౧౦౮ సూ. ప్ర. కలఁడు. కలరు. కలదు. కలవు. మ. కలవు. కలరు. ఉ. కలను - కలము". (బాల. క్రియా). "త్రర్థంబునంగలాదేశంబు విభాషనగు. ౧౦౯ సూ. ఎడి యెడుల లోపంబిట నిత్యంబు. కలవాఁడు - కలుగువాఁడు." (బా. క్రి. ౧౦౮-౧౦౯ సూ). ఈకలా దేశము కలుగుధాతువున కర్త్ర్యర్థకత్వమందును బ్రాత్యర్థకత్వమందును లట్ పర కత్వమున నిత్యముగాఁ గల్గును. అస్త్యర్థకమగు నకర్మక కలుగుధాతురూపములు కలాదేశకలితములు:—"(వాఁడు) కలఁడు - (వారు) కలరు - (అది) కలదు - (అవి) కలవు - (నీవు) కలవు - (మీరు) కలరు - (నేను) కలను - (మేము) కలము" అను నవి ప్రత్యేకప్రయోగార్హములై మాత్రమే కన్పట్టుచున్నవి. అందు "కలను కలము కలవు" అనునవి నన్నయభారతభాగమునఁ జూపట్టలేదు. ఇంకఁ బ్రాత్యర్థక కలుగుధాతుజన్య కలాదేశకలితరూపములు:—"కలవాఁడను - కలవారము - కలాఁడను - కలారము - కలవాఁడవు - కలవారరు - కలాఁడవు - కలారరు - కలఁడు - కలరు - కలవాఁడు - కలాఁడు - కలవారు - కలారు" అనునవి ప్రత్యేకప్రయో గార్హములగుచును భవిష్యదర్థకక్రియానుబంధములగుచును మహాకవుల గ్రంథము

లందు వెలయుచున్నవి. భవిష్యదర్థకక్రియలలో "కలను - కలము - కలవు". అను తచ్ఛబ్దరేఫ డకార లోపకలితరూపములను నన్నయతిక్కనలే కాక ప్రాచీన మహాకవు లెవ్వరును బ్రయోగింపరు. అట్టి 'చేయఁగలను - చేయఁగలము చేయఁగలవు' అనియెడు భవిష్యదర్థక సమాపకక్రియారూపములను బ్రాచీన భాషానుశాసనతత్పరుఁడగు సూరి సాధించుట యుక్తముగా దనకతీరదు. అట్టి రూపములు చింతామణిచే సాధింపఁబడుచున్నట్లుగ బాలసరస్వత్యహోబలపండితులు చేసిన చింతామణిసూత్రముల యుపవ్యాఖ్యలే సూరిగారి యిట్టిరచనకు మూలమని గ్రహింపనగుచు. (౫౬ విష). "ఘటింపఁగలవు - చేయఁగలవు - ......ఘట్టింపఁగలను - చేయఁగలను.........ఇత్యాది". (అహో. ౪౮౦పుట). సోమయాజినైతము భవిష్యదర్థకక్రియలను బ్రయోగించునపుడు నన్నయరీతిని దచ్ఛబ్దవకారఘటితరూపములను మఱియు లుప్తవకారకరూపములను వాడెనేకాని రేఫ డకారలోపరూపములను (చేయఁగలను. చేయఁగలము. చేయఁగలవు) దచ్ఛబ్దవాకార లోపరూపములను (చేయఁగలఁడు. చేయఁగలరు) వాడలేదు. ఎఱ్ఱాప్రెగడ వాకారలోపరూపములను వాడినను రేఫ డకారలోపరూపములను వాడలేదు. ఇట్లని "చేయఁగలను - చేయఁగలము-చేయఁగలవు" అనుఁరీతి రూపములు నేఁడసాధువు లనరాదు. అట్టివి సయితమర్వాచీనకవులచే బ్రయుక్తములయి యున్నవి.

ప్రయోగములు:—నన్నయ—వ.........మీఁపంచిన విధంబ చేయంగల వారము. (ఆది. ౭ ఆ. 3౨ వచ). తే-గీ. ఈతఁ డొడ్డిన ధనరాశు లెవ్వియైనఁ। బోఁడిగా నీకు నీఁగలవాఁడ నేను (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౪ ప). క......మనుజులఁ। గావంగలవార మేము గౌరవయుక్తిన్. (అర. 3 ఆ. 3౮౪). తిక్కనః—క... మానవపతి నన్నెక్కడి। దానవు నీ వనియెనేని ద్రౌపదికడ స। ఖ్యానంబు వడసి మెలఁగుదు। నానగరుల నృత్యగురువ నవఁగలవాఁడన్ (విరా. ౧ ఆ. ౯౦). వ. అయ్యుర్వీశ్వరుండు మత్పూర్వవృత్తం బడిగె నేనియు ధర్మపుత్త్రుతోడి మైత్త్రిం దగిలి యతని పాల వసియింతు నవఁగలవాఁడ. (విరా. ౧ ఆ. ౭3 వచ.) వ......... అమ్మహీపతి నీ వెవ్వరివాఁడవని యడిగెనేనిఁ బాండవాగ్రజునకు బానసంబు సేయుదు నవంగలవాఁడ. (విరా. ౧ ఆ. ౮౪.) ఏవ్వరైనను మనవార్త లడిగిరేని ద్వైతవనంబున మమ్ము విడిచిపోయి రట యుంగ మనఁగలవారు (విరా. ౧ ఆ. ౧౧౯ వచ). మ.........ఉ। న్నతిఁ బొందంగలవారమై యునికి కృష్ణా నేఁడుగా వచ్చెనే (ఉద్యో. 3 ఆ. ౮౦). చ. జనులు వినంగ రాజ్యమున సాము గొనంగలవార మన్న. (ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౪౨). క. కయ్యము సేయక తగు పా। హోయ్యము సేయఁగలవాఁడ

నని పలికితి (భీష్మ. 3 ఆ. ౨౭౬). మ........ఏతత్ప్రాకారతా ఘోరచే । ష్టలు మానంగలవాఁడఁ బత్తి గురువై సాధించె సద్బోధమున్ (శాంతి. 3 ఆ. 3౨౫). ఉ. ఎవ్వరు సూచినఁ జగము లిన్నియు గెల్వఁగలాడ లావునన్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౧). క. క్రేవులు, దో, రా దుర్గతి । ప్రాపింపఁగలారు (అను. 3 ఆ. ౭౦). ఆ.వె. సం । కరము సేయఁగలరు కలియుగమున (ఆర. ౪ ఆ. ౨౭౭). క. జపనియమస్వా ధ్యాయ । ప్రపంచములు విడువఁగలరు బ్రాహ్మణులు జనా । ధిప శూద్రులు విప్రు లతపః । తపితులు గాఁగలరు వినవె కలికాలమునన్. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౭౯). క.........ధరణీ । సురులు గడఁగి వాణిజ్యము । గరిసనమును జేయఁగలరు గలి కాలమునన్ । (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯3). మ. ధరణీరక్షణ మాచరింపక నృపుల్ దర్పం బునం బశ్యతో । హారులై సాధులఁ ద్రోచి చేకులు తదీయ స్త్రీధనక్షేత్రముల్ । హారి యింపంగలవారు. (ఆర. ౪ ఆ. ౨౯౯). ఇట్టిరూపములను జూచి భ్రమించికా వలయు నర్వాచీనకవులు రేఫడకారలోపకలుషితరూపములను బ్రయోగించిరి. “కలఁడు మున్నగురూపముల మధ్యస్వరము దీర్ఘ మగుటయుఁ గలదు. ౧౨...... దైత్యారికాఁబోలు నీ । యన గాకున్నఁ గలావె యన్యులకు నీ యంచత్ప్రిభావోన్న తుల్. (ఉ. రా. ౧౭౨ పుట). సకలమహీశులు నీదు పట్టికిని జేతు । లంగలా వంగ లార్వఁ గురంగనయన.........కలాను (సమీర. ౨ ౧౭౧; ౪-౪౦; 3-౨౫౪; ౫ ౧౭౯)”. (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౧౨ సూ). “కలాను ప్రభృతిరూపంబులుం గొన్నియెడలఁ జూపట్టెడి. ఉదా:—కసి మొక్కంత గలాదొ లేదొ? (మల్లభూ. నీతి ౨౨).........ఇటువంటి ఛాందసము లెన్నైనం గలావు (దశా. 3 ఆ. ౬౬)... ......వియోగవేదనం జిక్కఁగలాదె. (దశా. ౨ ఆ, ౭౪). ఇవి ప్రౌఢప్రయోగములు” (గాణ. క్రియా. 3౪౭ సూ. వివ). ఇట్టివి ప్రౌఢప్రయోగము లనుట కంటె నప్రౌఢప్రయోగము లనుట లెస్స.

ప్రాచీనులు ప్రాప్త్యర్థక కలుగు ధాతు రూపములను “కలఁడు=కలవాఁడు” అనురీతిని బ్రత్యేకముగాను బ్రయోగించిరి. క. మగఁటిమి గలఁడని యెడు న । మ్మిగఁ జూచుచునుండు విషము మ్రింగిన యేఁకిన్. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౧౫.) సీ......... మహితవిభవ । ఖనియగు శిశుపాల తన యుండు దోర్దర్ప, ధుర్యుండు ధృష్టకేతుండు సమర. తే-గీ. లంపటుండు శిఖండియు లావు తెంపు । గలరు నీయెడ ననురక్తి గలరు సాలఁ । బెంపు గల రుక్కుముట్టిన తెంపు గలరు । కోరి పతులుగఁ జేయు మక్షోహి ణులకు. (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౧౦౯.) ఉ. పాడియు సత్యముం గలరు పాండు తనూ జులు.........(భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౬౦.). అస్త్యర్థమునందలి “కలఁడు - కలరు - కలవు”

మున్నగు వానికి సయితము ప్రత్యేక ప్రయోగము గలదు గాని "కలవు - కలను - కలము" అను వానికి భవిష్యదర్థక సమాపక క్రియలలో ననుబంధరూపములు ప్రయోగము లేదు. క......భూవరులెల్లను నొక్కట । ద్రోవదికై తొడరి యత నితోఁ బెనఁగి కడుం । జేవ సెడి పోవునప్పుడు । నీ వచ్చటఁ గలవో లేవో నిక్కము చెపుమా.' (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧.) ఆ-వె. ఎచట నున్నవాఁడ వేమైతిఁ బ్రాణానఁ గలవె యేను నిన్నుఁ గాన కునికి. (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౨౬౨.) క. వసుదేవసుతుం । డా సేనఁ గలఁడు దత్సము । నీసేనం జూపుమా నరేశ్వర నాకున్. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౩౦౮). క.........దు । ర్మతి కిమామం బరము గలదె.........(ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౪.) చ.........వాని ఘాతికిన్ । వెఱవని వారునుం గలరె. (ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౫.) (చూ. ౨౯౬ విష. ౨౧౦ VIII విష. ౩౪౪ విష.)

లాట్టు రుజ్ఞు పరంబగునపుడు దుగాగమం బగు. ౨౨.

ప్ర. వండుదును - వండుదురు. మ. వండుదువు - వండుదురు. ఉ. వండుదును - వండుదుము. లాడర్థంబుల యందోలి నుదాహరణంబులు వక్కాణించెద - తద్ధర్మంబు:— కులాలుఁడు కుండలు వానును. తచ్ఛీలంబు - జ్వలనజ్వాలంబు లుప్పరం బెగయును. సంభావన:— ఇప్పుడు వాఁడింట నుండును. సంప్రశ్నము:— ఉండు నా? పోదునా? సాతత్యము:— సర్వంబునం దీశ్వరుం డుండును. సర్వం బీశ్వరునియం దుండును. వర్తమానంబు:— మేన నిప్పుడుం బులకలు వొడమెడును.

బాలవ్యా. ౩౦౨ విషయము.

వక్ష్యమాణవిధిచేఁ బ్రాయికంబుగ వర్తమానంబునం దెడుగా ద్యాగమంబు లగు - భావి - తెప్పువచ్చును. ఆశీస్సు - శుభం బగును. వచ్యర్థంబుల కొక్కానొకచో భూతంబున లాట్టు గానంబడియెడును.

లాట్టు రుజ్ఞు పరంబగునపు డెదగాగమంబును బ్రథమ 'ను' వర్ణకంబు పరంబగునపు డెదు గెడి గాగమంబులును బహుళంబుగా నగు. ౨౩.

ప్ర. వండెదును - వండెడిని - వండెదరు. మ. వండెదవు - వండెదరు. ఉ. వండెదను - వండెదము.

తిర్యగ్జడంబులు వాచ్యంబు లగునపుడు లిడ్లాట్టుల

ప్రథమ బహువచనంబున కేకవచనంబగు. ౨౫.
చిలుకలు పలికెను - చిలుకలు పలుకును - చిలుకలు
పలికెదును. మేఘములు గర్జిల్లెను- మేఘములు గర్జి
ల్లును. మేఘములు గర్జిల్లెదును.

సంజీవని. ౩౦౭ విష:—౨౨ సూ - వ్యాఖ్య:—'డుజ్ రు వు రు ను ముఞ్' అను వానిలో (బా. క్రి. ౮ సూ.) డుజ్జునకుఁ దర్వాతి 'రు' అనునది తుది ఞకార ముతోఁ గూడి 'రుఞ్' ప్రత్యాహారమగుచున్నది. కాన రుఞ్ఞనఁగాఁ బ్రథమపురుషైక వచనేతరములగు పురుషబోధక ప్రత్యయములని యు ము. అవి పరమగునపుడు ధాతువునకు దుగాగమం బగునని యర్థము. దుక్కు కిత్తుగాన ధాతువు తుదిని జేరును. వండు+దు+రు = వండుదురు. మొ. 'వండు+డుజ్' అనుచో బా - క్రి - ౧౬ సూత్రము చెప్పున 'డుజ్జునకు' 'ను' అనునది యాదేశము కాఁగా 'వండును' అని యేర్పడు. ఇది చింతామణి సమ్మతరూపముః కాదు. చింతామణిచే 'వండున్' అనియే యేర్పడును. నన్నయ భారతభాగమున నెచ్చటను'వండును'అను ను స్వరూ పమును నిర్వహింపఁజాలు ప్రయోగము లేదు. (చూ. ౩౦౦ విష. చి. వి. పరి. ౧౩౪-౧౩౫-౧౩౬ విష.) వండు+దు+వు = వండుదువు. ఇట్లె తక్కిన వాని ప్రక్రియ నరయునది. ఉత్తమ పురుషైక వచనమున 'వండుదునున్' అనురూపము చింతామణి చెప్పున నేర్పడును. (చూ. ౨౯౬ II విష.) బాలవ్యాకరణ పక్షమున 'వండు దును' అని మాత్రమె సిద్ధించును. తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున లాట్టునందలి ప్రథమ పురుష బహువచన మేకవచన రూపముతోనే యుండును గాన (బా. క్రి. ౨౫ సూ.) "చిలుకలు పలికెను మేఘములు గర్జిల్లెను" అని యుండును. బా - క్రియా - ౨౩ సూత్రము చెప్పునఁ బ్రథమ పురుషైక వచనమున 'ఎడు గెడి' గాగమంబు లగును గాన 'చిలుక పలికెడును - చిలుకలు పలికెడును - మేఘము గర్జిల్లెడును - మేఘములు గర్జిల్లెడును' మున్నగు రూపములును గల్గును. లాడర్థంబులయం దనఁగా బా - క్రి - ౫ సూత్రమున నుదాహరింపఁబడిన తద్ధర్మాద్యర్థములం దోలి ననఁగా వరుసగా నుదాహరించుచున్నానని యర్థము. వరుసగా ననఁగా నట్టి ౫ సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన తద్ధర్మ తచ్ఛీల సంభావనా సంప్రశ్న సాతత్య వర్త మాన భావ్యాశీరాదు లనెడి వానిని వరుసగా నుదాహరించుచున్నానని యర్థము. తద్ధర్మంబు:—కులాలుఁడు = కుమ్మరవాడు. కుండలను వానుట కుమ్మరికి ధర్మము = విహితకృత్యము = వృత్తిగాన నిది తద్ధర్మార్థమున కుదాహరణ మని భావము. తచ్ఛీలంబు = దాని స్వభావము. జ్వలన జ్వాలంబులు = అగ్నిజ్వాలలు, ఉష్మరంబు=

ఆకాశమునందు, ఎగయును. "ప్రసిద్ధ మూర్ధ్వజ్వలనం హవిర్భుజః." (భారవి.) అగ్నిజ్వాలలు మీఁదికి లేచుట స్వభావము. సంభావన = ఊహము. ఇప్పుడు వాఁడింట నుండును. సంప్రశ్నము = ప్రశ్నించుట. ఉండునా ? పోదునా ?. సాతత్యము= సతతత్వము = సదావర్తిల్లుట:—సర్వంబు నందీశ్వరుం డుండును. సర్వం బీశ్వరునియం దుండును. వర్తమానము = మేన నిప్పుడుం బులకలు పొడమెడును = శరీరమునం దిప్పుడు సైతము గగుర్పాటు గలుగుచున్నది. బా - క్రి - ౨౩ సూత్రము చొప్పున 'ఎడు' గాగమము వచ్చిన తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమ పురుషైక వచన రూపము. పొడము+ఎడు+ను = పొడమెడును = అంకురించుచున్నవి. వక్ష్యమాణవిధిచే ననఁగా బా - క్రి - ౨౩ సూత్రముచేఁ బ్రాయికంబుగ వర్తమానంబునం దెడు గాద్యాగమంబు లగునని సూరి వివరించెను. కాని ఎడు గెడి గాగమంబులు వర్తమానమునందె కాక యర్థాంతరము లందును బ్రయుక్తము లయి యున్నవి. క. వనవాస పరిక్లేశం । బున కోర్వదు కుంతిదేవి భోజాత్మజ గా । వున నాగ్రహమున నుండెడు । ననవరతము భక్తితో మదభ్యర్చితయై. (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౧.) తరలము.................యాదవ సైన్య స । న్నహనదుందుభి రావముల్ గగనంబు దిక్కులు నిండ దు । స్సహము లయ్యెడు ధార్తరాష్ట్రుల సైన్యవీర భటాళికిన్. మ.........మదీయాస్త్రౌఘమున్ ధార్తరా । ష్ట్రసికారోత్తమ కాయఖండన పటిష్ఠం బయ్యెడుం బోరిలోన్. (అర. 3 ఆ. ౧౬౬-౧౬౭ ప.) ఈ తుది పద్యములు రెండును బలదేవ సాత్యకి ప్రభృతులు కౌరవులపై దాడి చేయ యత్నించు సందర్భములోనివి. భావ్యర్థము లాద్రూపములకు:—వాఁడు రేపు వచ్చును=రాఁగలఁడు. ఆశీస్సు - శుభంబగును = శుభంబగుఁగాక. వచ్యర్థంబు లనఁగా 'అను - చెప్పు - పలుకు - ఆడు' మున్నగు ధాతువులు. ఇట్టి ధాతువుల లాట్టు రూపము లొకానొకచో భూతంబునఁ బ్రయోగింపఁబడునని సూరి వివరణమున కాశయము. ఆశీరాదు లనుచోటి యాదిశబ్దమున కిట్టి స్థలము సూరిచేఁ జూపఁబడెను. క.........శైలతనయ.........ఈశా । నునితో మృదురీతి నిట్లనుం గమలేశా. (అను. ౫ ఆ. ౨౮౪.) (ఇట్లనున్ = ఇట్లు పలికెను.) (యతిస్థలము), ఒకానొకచో నననేల ? ఇట్టిరీతినే తఱుచుగాఁ బ్రయోగింపఁబడును. 'అనెన్' అను రూపము ప్రాచీనమహాకవి సమ్మతము కామిం జేసి 'అన నతఁ డిట్లనున్' అను రీతినె ప్రయోగింపఁబడుచుండును. వచ్యర్థ స్థలములందే కాక పెక్కు స్థలముల భూతమందును లాట్టు రూపములు గన్పట్టుచున్నవి. బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యాత వచ్యర్థంబుల లాట్టునకు భూతార్థ ప్రయోగమున కీ క్రిందిరీతి నుదాహరించెను.

తే-గీ. సర్వతీర్థాభి గమనంబు సర్వవేద । సమధిగమము సత్యంబుతో సమముఁ గావు । ఎఱుఁగు మెల్ల ధర్మంబులకెల్లఁ బెద్ద । యంద్రు సత్యంబు ధర్మజ్ఞులైన మునులు. (భార. ఆది. ४ ఆ.) ఇట్టివె 'అంద్రు' అనునవి మఱికొన్ని యుదాహరింపఁ బడెను. పిదప "పై నుదాహరింపఁబడిన 'అంద్రు' ఇత్యాది లాట్ప్రత్యయాంతంబు లకు 'అఁిరి' అని భూతకాల మర్థము." (బా. గు. ప్ర. ౩౧౮ పుట. ద్వి. ము.) అని వ్రాయఁబడెను. అట్టి సత్యాది ధర్మంబు లుత్కృష్టములని యప్పటి పెద్దలే కాదు, తర్వాతి పెద్దలును జెప్పుచునే యుందురు గాన నచటి లాట్టు భూతార్థక మనుట సరికాదు. మునులు చెప్పుదురని శకుంతల పలుకుట భూతవ్యాపారము గాని పెద్ద లట్లు చెప్పుట భూతవ్యాపారము కానేరదు. ఇట్టి ప్రయోగము లనేక ములు గలవు. ఇట్టివే భూతార్థ విషయమున లక్ష్యము లగునపుడు సూరి "వచ్యర్థంబుల కొకానొకచో భూతంబున లాట్టు గానంబడియెడును." అని వివరించుట యసంభవము కాదా ? 'ఒకానొకప్పుడు గానంబడియెడి' అని ప్రకాశికా కర్తయు వ్యాఖ్య చేసెను.

౨౩ సూ - వ్యాఖ్య:—ఇచటను 'రుఙ్'ను ప్రత్యాహారము మొదటి రువర్ణ ముతోనే ఘటింపఁబడెనని గ్రహింపవలెను. కాన - ప్ర - బ - రు ప్రత్యయము మధ్య మోత్తమ పురుషైకవచన బహువచన ప్రత్యయములును బరమగు నపుడును ధాతువునకు ఎదగాగమంబు బహుళంబుగా నగునని యెన్నునది. ఎదగాగమము కిత్తు గాన ధాతువు తుదిని నిల్చును. బా - క్రి - ౧౬ సూత్రముచే నాదేశింపఁబడిన ప్రథమపురుషైకవచనమునందలి 'ను' ప్రత్యయము పరమగునపుడని విశదపడుట కయి ప్రథమ 'ను' వర్ణకంబని సూరి వచించెను. లేనిచో నుత్తమైకవచనద్యోతక 'ను' ప్రత్యయ పరకత్వమునం దనెడి యపార్థము స్ఫురించునుగదా. ప్రథమ 'ను' వర్ణక పరకత్వమున "ఎడుక్ - ఎడిక్" అనెడి యాగమములు రెండును బహుళ ముగా నగును. ఈసూత్రమునందలి విధులకు బహుళత్వమును వచించుట లోని ప్రయోజన మంతగాఁ గన్పట్టకున్నది. నన్నయేతర కవుల ప్రయోగములం దివి వైకల్పికముగనే ప్రయోగింపఁ బడుచున్నవి. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి యం దివి వచింపఁ బడలేదని కావలయు సూరి వీనిని బహుళమని సూత్రించెను. భట్టారకుఁడు తన భారత భాగమునఁ దత్సమ ధాతువుల పైని 'ఎద' గాగమమును మిక్కిలి యరు దుగఁ బ్రయోగించెను. ఎడు గెడి గాగమములను దత్సమ ధాతువుల పైని నిల్పి ప్రయోగింపనేలేదు. (చిం. వి. పరి. ౫౮ విష. ౧౦౧ విష.) (విస్తర.) తిక్కనాదులం

విస్తర. ౩౦౨ విష:—పేటికా వ్యాఖ్యాత నా రచించిన చింతామణి విషయ

దుగాగమయుక్త రూపములతోపాటుగ 'ఎద' గాగమయుక్త తత్సమ ధాతు రూపములను, 'ఎడు గెడి' గాగమయుక్త తత్సమ ధాతురూపములను ధారాళ ముగాఁ బ్రయోగించియున్నారు. పయివిషయములను సరిగాఁ బరిశీలింపక యాంధ్ర భాషాభూషణకర్తయుఁ గావ్యాలంకార చూడామణికర్తయు దుగాగమయుక్త రూపములు కేవల భావార్థకములనియు 'ఎద' గాగమయుక్త రూపములును 'ఎడు' గాగమయుక్త రూపములును గేవల వర్తమానార్థకము లనియు వ్రాసిరి. అట్టి వ్రాఁత కేవలము నపరిశీలన మూలకమని యీపయిని ౨౯౬ విషయమున సోదాహరణముగ విశదీకరింపఁబడెను. (ఈవిషయము నా రచించిన చింతామణి విషయ పరిశోధనమునందు విశదపఱుపఁబడెను. ౬౨-౬౩-౬౪ విష.)

ప్రకృత సూత్రమున సూరి 'ఎడు గెడి' గాగమములు వర్తమానార్థకములని వచింపకున్నను బూర్వ సూత్ర వివృతిలో నట్టి యభిప్రాయమును జూపెను. అది సరికాదనియు నీ 'ఎడు గెడి' గాగమములు వర్తమానేతరార్థములందును బ్రయోగింపఁబడిన వనియు నచట కొంత విమర్శింపఁబడెను. ఈవిషయము ముందు ప్రయోగ ప్రదర్శన సందర్భమున నింకను విపులముగఁ జూపఁబడును.

౨౪౯ సూ - వ్యాఖ్య:—తిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున, భూత, తద్ధర్మాద్యర్థక ప్రథమపురుష బహువచన మేకవచన రూపముతోనె యుండునని యర్థము. అనఁగాఁ దిర్యగ్జడ కర్తృకత్వమున బా - క్రి - ౧౬ సూత్రము చొప్పున నాదిష్ట మగు 'ఎను' వర్ణకమె భూతార్థక ప్రథమపురుషైకవచన బహువచన రూపములందు నిల్చుననియు, నట్లె యీ సూత్రముననె డుఞ్ వర్ణకమున కాదేశింపఁబడిన 'ను'వర్ణ పరిశోధనమును జూచియుఁ దడఁబడి యీక్రిందిరీతిని వ్రాయుట వింత! "తత్సమ ధాతువు లెడు గెడిగాగమములతోడను దుగాగమము తోడను నన్నయ భారత భాగమునఁ జూపట్టు టరుదు." (బా. సా. పే. ౩౯౪ పు.) ఎడు గెడిగాగమముల తోడి తత్సమ ధాతువు లరుదుగా మాత్రము నన్నయ భారత భాగమునఁ గలవా? ఒక్కటేని మచ్చునకైనఁ గానరాదే! ఇంక దుగాగమముతోడి తత్సమ ధాతు రూపములు నన్నయ భారతమునఁ ధారాళముగా వెలయుచుండఁగా నరుదనుట కేవలము పొరపాటు. ఇంకను ఎదగాగమయుక్త తత్సమ ధాతురూపముల నన్నయ మిక్కిలి యరుదుగా వాడె ననుట యుక్తము. సేవింతె - చింతింతె - రక్షింతె - వర్తింతురయ్య - పాలింతె - వీక్షింతె - ఉత్సహింతె. (సభా. ౧ ఆ. ౨౬-౨౭-౩౩-౪౨-౪౯-౯౪ ప.) కీర్తింతువు - నిందింతువు. (సభా. ౨ ఆ. ౧౭౭.) అతి క్రమింతురే. (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౪.) ఆస్వాదింతున్. (సభా. ౨ ఆ. ౨౩౩.). మొ.

కమే తద్ధర్మాదర్థక ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములందు నిల్చునదియుఁ గ్రహింపవలెను. భూత:—చిలుక పలికెను - చిలుకలు పలికెను. తద్ధర్మ:—చిలుక పలుకును - చిలుకలు పలుకును. ఇవి తిర్యక్కర్తృకత్వోదాహృతులు. ఇంక జడకర్తృకత్వమునందలి భూత:—మేఘము గర్జిల్లెను - మేఘములు గర్జిల్లెను. తద్ధర్మ:—మేఘము గర్జిల్లును - మేఘములు గర్జిల్లును. బా-గు-ప్ర. వ్యాఖ్యాత 'పలికెను' అనుదాని రూపసాధన ప్రక్రియలో "పలుకు+రు, ఇట్లుండఁ బ్రకృత సూత్రంబున నేకవచన దుజ్జురా 'పలుకు+దు' అయ్యె. పదునాఱవ సూత్రంబున 'ఎను' వర్ణకంబు గలిగి 'పలుకు+ఎను' అయ్యెను. అపదాది స్వర నిత్యసంధియు, ఎనుబది రైదవ సూత్రంబుచే లకారంబు యొక్క 'ఉ'త్వంబున కిత్వంబును గలిగి 'పలికెను' అయ్యె" అని చూపెను. (బా. గు. ప్ర. ౩౨౦ పు. ద్వి. ము.) కాని "భూతంబునం దిగాగమంబగు" (బా. క్రి. ౧౭ సూ.) అను సూత్రము చెప్పిన ధాతువు తుదిని జేరు 'ఇ'గాగమము నేల చూపలేదో తెలియకున్నది. "పలుకు+ఇ+ఎను" అనురీతిని బ్రక్రియ చూపి యపదాది స్వర నిత్యసంధిని జేయుట యావశ్యకము. 'పలికిరి' మున్నగు చోటు లన్నిటను వచ్చెడి "ఇ"గాగమంబు ప్రథమపురుషైక వచనమున మాత్రము రాకుండునా? కొన్ని ధాతువులకుఁ బ్రథమపురుషైక వచనమునందును నీ 'ఇ'గాగమము (అనియెను - పడియెను. మొ.) వచ్చి నిల్చుచునే యున్నదిగదా. (చూ. ౩౨౦ విప.) "చిలుకలు పలుకును" అనుచో "పలుకు+లాట్ = పలుకు+రు= పలుకు+దుజ్ = పలుకు+ను = పలుకును" అని ప్రక్రియ నరయునది.

౨౨-౨౩-౨౫ సూత్రముల విధులకుఁ బ్రయోగములు:—క......... భుజవీర్య సంపద। తో మూఁడు జగములు నోపుదురు సాధింపన్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౧౫) ఇందలి దుక్కు యతి స్థానగతము. ఓపుదురు సమర్థులగుదురు. తరలము. ఇది కుబేరు వనంబు దీనికి నెవ్వరుం జను దేర నో। డుదురు నీవిట వచ్చి యేల కడుం బ్రమాదముఁ జేసి తిం। దు.........(అర. ౩ ఆ. ౩౬౦.) దీనిని బట్టి 'ఉదు' కాదు 'దు' అని విదితమగును. క. దమయంతి రోయిఁగా జూ। దము నీతో నాడఁ గడగెదను ధరణీ రా। జ్యము.........(అర. ౨ ఆ. ౨౨౨.) 'ఎద' లోని 'ద' యతి స్థానగతము. ఇందలి 'ఎద'రూపము భావ్యర్థకము: చ. ఇదె ప్రళయాగ్ని వోలె దెసలెల్లను గప్పఁగ విస్ఫులింగముల్। వదలక వాయు సారథి జవంబునఁ దానిట వచ్చె నేమి నే। యుదు సుతులార యీబిలము నొయ్యన పోయి చొరుండు దీనిఁ గ। ప్పెద ఘనపాంసు జాలముల భీమశిఖావళి దాఁక కుండఁగన్. (ఆది. ౮ ఆ. ౩౦౫) ఇందు 'ఎ'దగాగమ దుగాగమ దకారములు ప్రాసగతములు. ఎదగా

గమము నందలి 'ఏ'కార ఘటిత ద్విత్వపకారము ప్రాణి యతి స్థానగతము. కప్పెద ననునది భవిష్యదర్థకము. ఏమిచేయుదు ననునది యశక్తతను బరితాపమును దెల్పు చున్నది. క. పరమాన్న భక్ష్య భిక్షా । పరిపూర్ణ తరంబులైన పాత్రముల య్యే । వురు నిత్యంబు నివేదిం । తురు దల్లికిఁ గరము భక్తితో వినయమునన్. (ఆది. ౬ ఆ. ౨౪౦ ప.) 'నివేదించుచుందురు' అను దానినుండి యేర్పడిన 'నివేదింతురు' అను దానిలోని 'తు' యతి స్థానగతము నివేదింతురు = నివేదించుచుండెడివారు. (భూత వ్యాపారమె) చ............విజితేంద్రియుం డనఁగ నిమ్మునిఁ బాయక విందు నంచు................. (ఆది. ౪ ఆ. ౩౦.) (విందున్ = వినుచున్నాను.). తే-గీ. పాండుపుత్త్రులకెప్పుడుఁ బక్షపాతి । విదురుఁ డనిచెప్పఁ దొల్లియు విందు...............(సభా. ౨ ఆ. ౧౨౬). విందున్ = వింటిని - భూతార్థకము. క.........జూదం । బునకుం బ్రియుఁడవు దక్షుఁడ । వన విందుము నిన్నుఁ బ్రీతి నభిజ్ఞులచేన్ (సభా. ౨ ఆ. ౧౬౪). విందుము = వినుచున్నాము. వర్తమానార్థకము. సీ. వివిధోపభోగముల్ దివిజేశునకుఁగల యట్టుల కలవు నీకనుభవింప । సకలభూపతులుఁ బాయక భక్తియుక్తులై యొలసి నీపనుపు సేయుదురు వేర్మి ।.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦౨). చేయుదురు = చేయుచున్నారు. సీ. పరులగుణంబులు పలుమారుఁ గీర్తింతు పక్షంబ పలుకుదు పాండవులకు । ధార్తరాష్ట్రుల సంతతంబు నిందింతువు.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౮౮). దుర్యోధనుఁడు విదురుని నిరసించు సందర్భములోనిది. ఇందలి విదురునిగుణము లాతనిధర్మములుగాఁ జెప్పఁబడెను గాన నిందలి దుగాగమ ఘటితరూపములు తద్ధర్మార్థకములు. తాచ్ఛీల్యమును బోధించుచున్నవన్నను ననవచ్చును. క. అన్న సహదేవ నీవును । నన్నలతో నరిగెదయ్య యట యడవుల కీ । వున్నను సుతులందఱు నిం । దున్నట్టుల నాకుఁ జిత్తమూఱడి యుండున్ (సభా. ౨. ఆ. ౨౮౮). అరిగెదు+అయ్య = అరిగెదవా = పోవుచున్నావా ? చిత్తమూఱడియుండున్ = ప్రత్యాశాత్మక సంభావనార్థకము. చ. అమలచరిత్ర నిట్లు దమయంతిఁ బతివ్రతఁ బల్కుదే నృపో । త్తమ.........(ఆర. ౨ ఆ. ౨౧౭). పల్కుదువు+ఏ = పల్కుదు+ఏ = పల్కుదే = పల్కఁదగునా? సంప్రశ్నార్థకము - పల్కరాదను వ్యతిరేకవ్యంజక ప్రశ్నార్థకము. చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధన మిత్తు రభీష్టములైన కార్యముల్ । మతి నొనరింతు రిష్టుఁడని మంతురు గాక.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦ ప.) కూర్తురేని = ప్రియపడుదురేని. ధనమిత్తురు గాక = ఇచ్చుట యుక్తము. "ఎదక్కు - దుక్కును" సందర్భమునుబట్టి కాలత్రయ ద్యోతకములగునని యీవలఁ నుదాహరణములు పెక్కు (౨౯౬ విష.) భట్టారక

ప్రయుక్తములు చూపఁబడెను. ఎనగాగమయుక్తరూపములు తత్సమముల మిక్కిలి యరుదుగా భట్టారకునిచేఁ బ్రయోగింపఁబడెను. క. .... । కానల బరిభ్రమించెదఁ । గానరె మీరు.........(ఆర. ౨ ఆ. ౧౦౫ ప.) క. త్ర్యంబ! నాకు ననభీష్ట వ । రంబుఁ బ్రసాదించెదేని.........(ఆర. ౧ ఆ. ౩౭౮ ప.) వచనములలో మఱి నాల్గు గనంబడుచున్నవి. రచియించెద. (ఆది. ౧ ఆ. ౨౦ వచ.) వివరించెద (ఆది. ౩ ఆ. ౭౩ గద్య.) ధరియించెద (ఆర. ౩ ఆ. ౮౧ గద్య.) జీవించెద (ఆది. ౭ ఆ. ౫౧ వచ.) ఎడు గెడి గాగమంబుల రూపంబులు తత్సమంబులు నన్నయప్రయుక్తములు గానంబడలేదు.

తర్వాతికవులు ధారాళముగా 'ఎద'గాగమ ఘటితతత్సమరూపములను 'ఎడు'గాగమ యుక్తరూపములను వ్యవహరించిరి. సేవించెదను - కీర్తించెదను - విస్తరించెద. (నన్ని. కు. ౧ ఆ. ౧౪-౧౫-౮౭). ఉ.........పద్యముల గద్యములన్ రచియించెదం గృతుల్. (విరా. ౧ ఆ. ౩౦). క. నృపధర్మములన్నియు నీ । కుపదేశించెద.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౧౬౮). క.........కొలిచి వ । ర్తిల్లెడు తెఱంగులెంతయుఁ । దెల్లము.........(విరా. ౧ ఆ. ౧౪౨). మ...... నిర్దోషత్వమున్ రాజవం । బును శోభిల్లెడు నెవ్వఁడే నొకజగత్ పూజ్యుండు.........(విరా. ౧ ఆ. ౨౩౧). క. చని వెడ వికసిల్లెడు నా । ననపద్మముతోడ.........(విరా. ౨ ఆ. ౨౭౦). ఇట్లు విశేషణములుగను సమాపకక్రియలుగను దత్సమక్రియలు "ఎడు గెడి" గాగమయుక్తరూపములును నన్నయేతర ప్రాచీనకవుల గ్రంథములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. ఎడు గెడి గాగమములు వర్తమానకాలద్యోతకము లేకాక భూతభావద్యోతకములును గలవు. ఈ విషయమునందలి నన్నయప్రయోగము - లీవలఁ జూపఁబడెను. క. మన మొక యేవుర మీయం । గనయుం దో నరుగుదేరఁగా నెయ్యెడఁ బో । యిన నెఱుఁగకుండుదురె యీ । ద్దినములు గడవంగ నెద్దె దెఱఁగయ్యెడినో. (విరా. ౧ ఆ. ౬౦). ఈదినములు గడచుట కేది యుపాయము కాఁగలదోయని యర్థము. చ. తడఁబడె దివ్యబాణముల తంత్రము మంత్రము దప్పెడున్ గడున్ । వడఁకెడుఁ జాపదండము మనంబును నాకు వశంబు గాదు పీ । ద్వడియెడు చెయ్వు లంగము గడంక దొలంగెడు నేఁటిభంగిఁ గ । వ్వడి దనపూన్కి దీర్చుట ధ్రువంబని బుద్ధి జనించెఁ బుత్రకా. (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౫౧). తనకు జరిగిన తడఁబాటులను ద్రోణుఁడు కొడుకుతోఁ జెప్పిన సందర్భముగాన నిందలి 'ఎడు గెడి' గాగమ ఘటితరూపములు భూతార్థకము లనఁదగును. ఇంక వర్తమానార్థకప్రయోగములు:—చ......ఈ । కొడు కిటు వోకకున్ మనము కుందెడు

నిన్నని యూఁగడిగెదున్. (విరా. ౨ ఆ. ౨౧౩). కుందెదున్ = సహదేవుఁ డరణ్యవాసమున కేఁగుటచేఁ దనమనసు కుందుచున్నదనియు సంతసించు ద్రౌపది యుండుటచే నూరడిల్లుచున్నదనియుఁ గుంతి పల్కినవాక్యము. చ. మనుజులు సేయ నెవ్వరు సమస్తము నీశ్వరు నాజ్ఞఁ జెల్లెడున్ (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౭౭). చ. మునివర్గవాహనుఁ డవై చనుదెమ్ము మంత దీఱెడున్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౧౭౬). తీఱెడున్ = చక్కఁబడఁ గలదు. (ఉద్యో౧ఆ౧౭౬)మ. అదె కౌరవ్యు లశక్తదుర్జనత సేయంబూని పైఁ బాఱఁ జూచెద రప్పాటఁ దమచేతఁ దీటునె జయశ్రీకాంతు దైత్యాంతకున్|బొదువన్...... (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౩౯౬). చూచెదరు = చూచుచున్నారు. చ.........వినాశము పొందెద రేమిసేయుదున్ (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౪౦౩). (పొందెదరు = పొందఁగలరు - ఏమిచేయుదున్ = ఏమిచేయఁగలను). సీ. అదయుఁ | డని పల్కుదురు కొంద ఱప్పార్థుఁ జేరి గాం, గేయునిఁ ద్రోణుని గెడయఁ బొదువ ఆ-వె. బనుప నెట్లు నేర్చె తని పల్కుదురు కొంద | ఱతఁడు మోము వాంచి యనుగుచుండ. (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౨౧). (యుద్ధానంతరమున యుద్ధభూమి కేఁగిన ధర్మజునిఁ గురుకాంతలు తిట్టినసందర్భము.) (పల్కుదురు = పల్కిరి). ఉ. బకపుంగవుఁ డెట్లగు నొక్కదైవమా (శాంతి. ౩ ఆ. ౫౦౨). (ఎట్లగునొక్క = ఏమయ్యెనొక్క). శా. తానున్ భార్యయు వేఁగుఁ బేరడవికిన్ దానొక్కఁడై నం జనున్ | ....వానప్రస్థధర్మములు. అడవికిఁ జనుట మున్నగునవి వానప్రస్థాశ్రమధర్మములు. ఇట్టిక్రియ లీసందర్భమునఁ బెక్కు గలవు. మ. హరిఫాలంబునఁ బుట్టి ధర్మమున కాలై యర్థమున్ బుత్రకున్ | సిరిగాంచెన్ దగవారు మువ్వురును సుస్థేమోన్నతిన్ సంశ్రయిం | తురు భూపాలకు ....(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౧౭). (ఆ మువ్వురను సతతమును రాజు నాశ్రయింతురు. పాతత్యార్థకము). సీ.........పాండునందను లాంబికేయు | నెడ భక్తి వినయంబు లెసఁగంగ వర్తింతురు...... | తే-గీ. అతఁడును సాదరంబు | గాఢవత్సలత్వంబును గలిగియుండు. (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౮ ప.). (వర్తింతురు = వర్తించిరి = వర్తించుచుండెడివారు. ఉండును = ఉండెను = ఉండెడివాఁడు). (యుద్ధానంతరమునందలి ధృతరాష్ట్రపాండవుల వర్తనము). కం. వాడున నీ హరి వేధయుఁ | గాదే యురు లింగమూర్తి కడగానక యేఁ | డాఁగ వెదకెద రట్టిమ | హాదేవుఁడ పూజ్యుఁ డనఁగ నగునే నీకున్ (నన్ని. ఉ. ౨. ఆ. ౧౬౫) (వెదకెదరు = వెదకిరి). (ఈశ్వరశరీరము పొడవును బ్రహ్మావిష్ణులు తెలియ యత్నించి యసమర్థులైరని పురాణగాథ గలదు).

కా-క్రి - ౨౫ సూత్రము ప్రయోగములు. మాలిని. సురపతి సభఁ జూడం జూడ వంగారవృష్టుల్ | గురిసెఁ గులిశధారల్ గుంఠితంబయ్యె దిక్కుం | జర

మదము లడంగెన్ సర్వదిక్పాలకాంతః । కరణములు భయోత్స్వేకంబుగన్ సంచ
లించెన్. (ఆది. ౨ ఆ. ౮౨.) సీ. ధృతరాష్ట్ర విభుని మందిరమున నలుచుచుఁ బలుచె
గోమాయువుల్........విద్యుత్ సహస్రముల్ విలసిల్లె........(సభా. ౨
ఆ. ౩౦౦.) క. మూసె నభోమణి నక్కలు । కూసెన్ గలయంగ దెసలకుం బలు
చాయల్ । నేసెం బలువొయిళు లడరి । వ్రేసెం దమయంతిఁ దూర్యము లపధ్వ
నులై. క. ఇగ్గజములు మిన్నకయును । వ్రగ్గెడు నుత్తమ తురంగములు బాష్ప
జలం । బగ్గలము విడుచుచున్నవి । దగ్గెడుఁ గారణము లేక తడఁబడి పడగల్.
(విరా. ౪ ఆ. ౮౬-౮౭ ప.) ఈవిషయ మాచ్ఛిక పరిచ్ఛేదమున విస్తరింపఁబడెను.
(౨౧౦ XII విష.) త్రిలింగ లక్షణ శేషమున "మహద్బహుకర్తృక క్రియకు నేక
వచనంబు విభావనగు. ఉదా:—క. తన యెఱిఁగిన యర్థం బొరుఁ । డనఘా యిది
యెట్టు చెప్పుమని యడిగినఁ జె । ప్పని వాఁడును సత్యము నె । ప్పని వాఁడును
ఘోర నరక పంకమునఁ బడున్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭.) పక్షమున. క బలవంతుఁడు
పైనెత్తిన । బలహీనుఁడు ధనము కోలుపడిన యతఁడు ము । చ్చిల వేఁగు నతఁడు
కాముం । కుల చిత్తుఁడు నిద్ర లేక కుందుదు రధిపా. (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౧.) మొ."
అని సూత్రోదాహృతులు వ్రాయఁబడెను. కాని 'తనయెఱిఁగిన' యను పద్యమున
"చె । ప్పని వాఁడును సత్యము నె । ప్పని వాఁడును ఘోరనరక పంకమునఁ బడున్"
అని ముద్రణసంస్కర్తలు సవరించిరి. కాని యట్లు సవరించుట సరికాదు. ఇట్టియెడల
'పడున్' అను క్రియకుఁ బ్రత్యేకాన్వయమును ఘటించి భిన్నవాక్యములుగా సమ
ర్థించుకొనుట యుక్తము. నన్నయ స్థలాంతరమునందును నిట్లు ప్రయోగించెను.
అట సంస్కర్తలు సవరింపను లేదు. క. కులము గలవాఁడు శౌర్యము। గలవాఁడును
నధికసేన గలవాఁడును భూ । తలమున రాజను నామము । విలసిల్లఁగఁ దాల్చు
మూఁడు విధముల వేర్మిన్. (ఆది. ౬ ఆ. ౪౭ ప.) ద్వి. ఆరాము విభునకీ యంగనా
మణియు । నీరాము కారాము నృపతియుఁ దగును. (రంగ. రా. సుందర. యూ. ము.
౨౮౬ పు. ౪ పం.). పురుషభేదము లేనపు డిట్టి భిన్నవాక్య కల్పనము సంస్కృత
మున మిక్కిలి ప్రచురముగఁ గలదు. "పాఞ్చజన్యం హృషీకేశో । దేవదత్తం
ధనఞ్జయః । పౌణ్డ్రం దధ్మౌ మహాశఙ్ఖం । భీమ కర్మా వృకోదరః. (మహాభార. భీష్మ.
భగవద్గీత. ౧ అధ్యా.) (చూ. బా. గు. ప్ర. కారక. ౩౬ సూ. వ్యా. ౨౪౭ పు.)
ఇట్టి భిన్నవాక్య కల్పనమునందు బహుకర్తృకత్వమె క్రియకు సంభవింప నేరదు
గాన పై త్రిలింగలక్షణ శేష సూత్రము గ్రాహ్యము కాదని యెఱుంగునది.

నన్నయా. భూతే తయో ర్వికల్పత్వ । మితి కేచి ద్బభాషిరే ।
౩౦౩ విష. క్వచి ద్వ్యవర్ణ్ణకే చాపి । కేచిత్తు స్యాత్ స్త్రియాం జగుః.
(వికృ. క్రియా. ౮ కా. ఆహో. ౪౮౬-౪౮౯ పుటలు.)

కల్పతరువు. 303 విష:—భూతే = భూతార్థమునందు, తయోః = ఆరెండిటికిని ననఁగా 'ఉత్వయుతే/వనశారా' విత్యాది సూత్రోక్తములగు 'ను-వు' అను వాని యుత్వమున కిత్వము వచ్చిన (భూతా దుతాం పరేషా మిత్.) 'ని-వి' అను రెండిటికిని, వికల్పత్వమ్ = వైకల్పికత్వ మగును. ఇతి - అని, కేచి ద్బభాషిరే = కొందఱు చెప్పిరి. ఉదా:—వండితినిన్ = వండితిన్, వండితివి - వండితి. మొ. 'వండితినిన్' అను దానినుండి, 'వండితిన్' అను రూప మేర్పడుట 'కవిభల్లట' సూత్రముచేతనే సంభవించును. (౨౧౦ II విష.) ఈయథర్వణ వచనము నందలి 'ని'వర్ణకలోపకథన మనువాద మాత్రమే యని యెన్నునది. 'వండెదనున్ - వండు దునున్' మున్నగు రూపములనుండి, 'వండెదన్ - వండుదున్' మున్నగు రూపములు కవి భల్లట సూత్రముచే (౨౧౦ II విష.) సిద్ధించునట్లు, 'వండితినిన్' అను రూపము నుండి, 'వండితిన్' అను రూపము లభించుననుట కేవలము యుక్తముకదా. 'వి'వర్ణక లోపకథన సందర్భమున 'ని'వర్ణకమునకుఁ గల్గుచున్న లోపమును నయిత మను వదించుట సుసంగతమని యథర్వణుఁడు తలంచి యట్లు సూత్రించెనని యెఱుంగ నగును.

క్వచి ద్వువర్ణక ఇత్యాది:—క్వచిత్ = ఒక కొన్నియెడలను, వువర్ణ కేచాపి= వువర్ణక విషయమునందును, తస్య = ఆ వికల్పస్థితికి, అస్తితామ్ = అస్తిత్వమును (వువర్ణకము నిల్చుట - పాక్షికముగా లోపించుట.) కేచిత్ = కొందఱు, జగుః = చెప్పిరి, కొన్నియెడల వువర్ణస్థితికిని పాక్షికత్వము కలదని భావము. ఉదా:—వండు దువు = వండుదు, చదువుదువు = చదువుదు, రక్షింతువు = రక్షింతు. మొ. ఇట్టి వులోపము క్వచిత్తనఁగాఁ దద్ధర్మ క్రియలయందు మాత్రమె సంభవించునని మహా కవిప్రయోగములను బట్టి వ్యాఖ్య చేయనగును. తద్ధర్మ క్రియల యందును వులో పము గల్గుతఱిని "పునరాగమ సూత్రము చొప్పున, 'వండెదవు' 'రక్షించెదవు' మొదలగు చోటులందు వచ్చు 'ఎ'త్వాత్వములలో అత్వము రానేరదనియుఁ బ్రయోగములను బట్టి వ్యాఖ్య చేసికొనవలయును. ఉదా:—వండుదువు = వండుదు, వండెదవు = వండెదు. రక్షింతువు = రక్షింతు, రక్షించెదవు = రక్షించెదు. మొ. వులోపపాక్షికస్థితి తద్ధర్మ క్రియలందు మాత్రమె కల్గు ననుటచేత "వండఁ గలవు - వఁడవు" మున్నగు చోట్ల వువర్ణకము నిత్యముగనె నిల్చునని యెఱుంగు నది. ఇట్లు సమన్వయించికొనక యహోబలపండితుఁడు 'వండెదు' మున్నగు రూప ముల స్థితికై "వండెదువు" మున్నగు రూపములు కూడ సమ్మతములె యని నిరా ధారముగా ననఁగాఁ బ్రయోగవిరుద్ధముగా వ్రాయుటయు, 'క్వచి ద్వువర్ణ కే చాపి

త్యాది ప్రకృతాథర్వణ వచనమునందలి 'తస్య' అను దానికి 'అత్వమునకు' అని యర్థముచేసి "చేసెదవు" అను రూప మాథర్వణ మనుటయు సమీచీనములు కానేరవు. 'చేసెదవు' అనుచోటి 'అత్వము' క్వచి ద్వ్యవర్ణకే చాపీత్యాది వచనముచే సంపాదించునపుడు 'ఎత్వము'ను సంపాదించు నథర్వణ వచనమెద్ది? ఎత్వము పురాగమసూత్ర సంపాద్యమై చింతామణిచే సిద్ధించునన్నచో 'అత్వము' మాత్రమేల తత్సంపాద్యము కారాదు. ఒక్కరూపమును సాధించుటలో నసంపూర్తిగా 'ఎత్వము'ను మాత్రము సంపాదింపనెంచి "అత్వము"ను స్మరింపక చింతామణికర్త విడిచెననుట విశ్వసనీయ మగునా? మఱియు "క్వచి ద్వ్యవర్ణకేచాపి" అను ప్రకృత సూత్రముచే 'వండెదవు' అను మధ్యమ పువర్ణక పరకస్థలమును మాత్ర మథర్వణుఁడు సాధించి "వండెదనున్ - వండెదము - వండెదరు - (మధ్యమపురుషము) వండెదరు. (ప్ర - పు.)" అనురీతిగల తక్కిన పురుషవచనముల రూపములనెల్ల సాధింపక యుపేక్షించె ననుట మిక్కిలి యసంభావ్యము కాదా? అట్లు మధ్యమ పువర్ణకమాత్ర పరకత్వమునందు మాత్రము 'అత్వము'ను విధించుటచే 'వండెదునున్ - వండెదము - వండెదరు' మున్నగు ప్రయోగ విరుద్ధములగు ననిష్ట రూప పరంపర దుర్వారము కాదా? పై సందర్భమును బట్టి యీ క్రింది కవిశిరోభూషణ పంక్తులు గ్రాహ్యములు కావనకతీరదు. "వైచెదవు ఇత్యాది రూపమపి తదిష్టమేవ, వైచెదవు ఇత్యత్వసహితం రూపం త్వాథర్వణమ్. 'క్వచి ద్వ్యవర్ణకేచాపి। కేచిత్తస్యాస్తితాం జగుః' ఇత్యాథర్వణం వచనమ్. తచ్ఛబ్దే నాత్వ ముచ్యతే. ఉభయార్థే భవేదత్వమితి పూర్వసూత్రాత్. ఘటియించెదువు - ఘటియించెదవు - ఘటియించెదన్ ఇతి తత్సమ రూపాణితు ద్వితీయాచార్యస్య సామాన్య వచనేన జ్ఞేయాని." (అహో. ౪౮౩-౪౮౪ పు.) ఇట్లె యహోబలపండితుఁడు ౪౮౩ పుటలో వ్రాసిన 'తలంపుదయ్య - సేవింతె.........ఇత్యాద్యాచార్య వచనాత్' అను వ్రాతయుఁ బ్రామాదికమె. 'ఘటియించెదువు' అనునది యపశబ్దము. 'తలంపుదయ్య' అనునది నన్నయ సమ్మతమనుట కేవలము ప్రాతపాటు. అట్టి దానికి సరియగు నన్నయ సమ్మత రూపము 'తలంతయ్య' అనునది. (దా చో ర్లు క్త తద్ధర్మే. బిందుపూర్వ [illegible] కారో దోః స్యాత్. 33౨. విష.) 'తలంపుదువు' అను దాని లోని పత్వమునుగాని 'చుదు' అను వాని స్థితిని గాని నిర్వహించు ప్రయోగము భట్టారక భారత భాగమున నచ్చున కేని లేదు.

ప్రయోగములు:—భూతమునందలి 'వి' లేకుండుటకు:—క. ఆ మతభుజ నీవు తాల్చి తభిషిక్తుఁడవై (ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౨). (తల్చితివి = తాల్చితి+అభిషిక్తుఁ

డవై). క.........మంత్రులఁగా । నొనరించితె కార్యసంప్రయోగముపొంకెన్. (సభా. ౧ ఆ. ౨౭). సీ. ఋత్విజుండని విచారించి పూజించితే ద్వైపాయనుం డుండ ధర్మయుక్తి (సభా. ౨ ఆ. ౧౧). గీ. నీవివేకంబు నాస్తియు నెఱిపి త్రివ్వు । తల్లి దండ్రుల మాడ్కి హితంబు సెప్పి । తేను నారాక కెఱఁగెల్ల నేర్పడఁగ । జెప్పు... ......(ఉద్యో. 3 ఆ. ౨3౬). 'వు' లేకుంటకు:—కం.........దామో । దర దూఱెదుగాని తగవు తలఁచవు కంటే. (ఉద్యో. 3 ఆ. 3౫౬). తే-గీ......... చెప్పవయ్య వాని । నెఱుఁగుదేని మాపడితియుదు నీయవస్థ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౪౫). (ఎఱుఁగుదువు = ఎఱుఁగుదు+ఏని). సీ.........సద్ధర్మమార్గంబు సలుపుదయ్య । ....సేవింతె......చింతింతె నిజబుద్ధిఁ జేయఁదగిన । ....(సభా. ౧ ఆ. ౨. ౬). (చలుపు+దు + వు = చలుపుదు+అయ్య; సేవింతువు = సేవింతు+ఎ; చింతింతువు = చింతింతు+ఎ). ఉ.........జీవితఁబులా । యత్తము సేసి యిత్తె... ......(ఇచ్చు+దు+వు = ఇత్తె). చ. వినుము కిరీటి దివ్యశరవేదివి నాఁ జను దేను లేనిచో । టను.........పాండురా । జనకు జనించితేనిఁ దెగి చూపుము శౌర్యము నస్త్రవీర్యమున్ (ద్రోణ. 3 ఆ. ౧౯౫).

లిఙ్లాట్టుల వకారంబునకు లోపంబు విభాష నగు. ౨౪.
వండితి - వండితివి. వండుదు - వండుదువు, వండెదు -
1 బాలవ్యా. వండెదవు.
303 I విషయము. 30 సూ. వివృతి:—జీత్తుపరంబగునపు డుత్వంబున
కత్వం బగునను సూత్రముచే లజీ పరంబగునపు డత్వం
బు:—ప్ర - వండఁడు - వండరు - వఁడదు-వఁడవు ;
మ. వండవు-వండరు; ఉ. వండను - వండము.

సంజీవని. 303 I విష. ౨౪ సూ. వాఖ్య:—లిడాదేశ ప్రత్యయముల లోని 'వి'వర్ణకముయొక్కయు లాడాదేశ ప్రత్యయములలోని 'వు'వర్ణకము యొక్కయు వకారరూపవ్యంజనమునకు లోపము వికల్పముగా నగును. అట్టి వకార వ్యంజనము లోపింపఁగా దానిమీఁదియచ్చుతోఁ బూర్వస్వరమునకు నపదాదిస్వర నిత్యసంధి కల్గును. ఉదా:—వండితి+వ్+ఇ = వడితి+ఇ = వండితి = వండితివి. వండుదు+వ్+ఉ = వండుదు+ఉ = వండుదు = వండుదువు. వండెద + వ్ + ఉ = వండెద+ఉ = వండెదు = వండెదవు. అహోబలపతి "వండెదువు" మున్నగు ననిష్ట రూపములను వెనుకవ్రాసినరీతి నంగీకరించినను (303 విష.) మహాకవిప్రయోగము లం దట్టిరూపములు మృగ్యము లగుటం జేసి సూరి యట్టివాని నుపేక్షించెను. "వండి

తివి - వఁడుమవు" అను రెండుస్థలములందును 'వి - వు' వర్ణములకు స్వరసహిత ముగా లోపమువిధించిన రూపనిష్పత్తిలోను భేదము కల్గదుగాని, 'వండెదవు' అనుచో 'వు'వర్ణమునకు స్వరసహితముగా లోపము కల్గెనేని 'వండెద' అను ననిష్టరూపము కల్గవలసివచ్చును. కావునఁ బ్రక్రియాలాఘవమునకై దకారవ్యంజనమునకు మాత్రమె యన్నిటను లోపము విధింపఁబడెను. వండెదను - వండెదము - వండెదవు - వండెదరు మున్నగువానిని సాధించుటలో నన్నయాథర్వణీయమునకును బాలవ్యాకరణమునకు మార్గభేదముండుటచేత నన్నయాథర్వణీయమున నీరూపములలోని స్వరసహితవకారమునకు స్థితి లేదని (పాక్షికముగ) చెప్పుటలో విరోధము లేదయ్యెను. (విస్తర I). తద్ధర్మ ప్రథమపురుషైకవచనమగు 'చనున్' అనుదానికిఁ బర్యాయముగ 'చన్' అని నన్నయ ప్రయోగించెను. (౨౧౦ II విష.) ఆ-వె.

విస్తర. 303 I విష:—త్రిలింగలక్షణశేషకర్త క్రియాపరిచ్ఛేదమునఁ దద్ధర్మక్రియల ప్రయోగవిశేషములను గొన్నిటిని సూత్రించెను. "3 సూ.-తద్ధర్మ భూతక్రియ లారాత్యాద్యర్థపరకంబులయి ప్రశ్నార్థకంబులగు. ఉదా:—సీ. విరావంశ మున నర। దేవోత్తములదైన సద్ధర్మమార్గంబు నలుపుదయ్య। (సభా. ౧ ఆ. ౨౬). క. సన్మానితులయి వర్తింతురయ్య నీదైవజ్ఞుల్ (సభా. ౧ ఆ. 33). ౮. సూ-ఒక్కొకచోఁ దద్ధర్మక్రియ యారాత్యాద్యర్థపరకంబయి వ్యతిరేకవ్యంజక ప్రశ్నార్థకంబగు. ఉదా:—చ. తనయుఁడు తండ్రి యగ్రజుఁడు తమ్ముఁడనం జనునయ్య రాజ్యముం। గొనునెడ.........(నిర్వ. 3 ఆ.) ఉ.........సురాంగనలెల్ల నిట్టి నీ। చేతకు మెత్తురమ్మ (స్వా. 3 ఆ.) ౫. సూ-ఆరాత్యాద్యర్థ మొకచో నటుశబ్దపూర్వకంబు నగు. ఉదా:—చెల్లునటయ్య - చెల్లునటమ్మ. ఉ.........దయసేయక తిన్నని మేనువెన్నెలన్। వేఁతురటమ్మ యింత కనువేఁపురు సెల్లునటమ్మ యింతికిన్. (స్వా. 3 ఆ.) మొ." ౮ సూత్రమునకు భారతప్రయోగములును గలవు. ఉ.........అంతఁ బో। కేచిన సూతు లీ యొడలి కింత యపాయ మొనర్తురమ్మ (విరా. 3 ఆ. ౮౫). (ఒనర్తురమ్మ = ఒనర్పఁదగదనిభావము). చ.........ఇట్లనఁదగునయ్య యే నిచట నైనది యేటిది యింత యేటికిన్. (విరా. 3 ఆ. ౨౨౬). (అనఁదగునయ్య = అనరాదు). చ. తులువలుగాక యిట్టిదొర దుర్నయవృత్తికిఁ జొత్తురయ్య.........(ఉద్యో. 3 ఆ. 33౧). (చొత్తురయ్య = చొరరు.). తద్ధర్మక్రియలేకాక భూతక్రియలును వ్యతిరేకవ్యంజకము లగును. వ్యతిరేకక్రియలును నారాత్యాద్యర్థపరకములై వ్యతిరేకవిశిష్ట క్రియావ్యతిరేకము ననఁగా స్వార్థమును బోధించును. (ద్వౌ నఞౌ స్వార్థం ఘటయతః). సీ.........శరస్తంబ జన్ముఁడు గాఁడె ధర్మవిదుఁడు తే-గీ. గృపుఁడు,

విప్రసతికి నూఱు వేఁడఁ జన్ వరములు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩). దీనినిజూచి కాలవయ్యఁ బాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁ డనుప్రయుక్తము 'కొనున్' అనుదానికిఁ బర్యాయముగ 'కొన్' అనుదానిని వ్యవహరించెను. ద్వి. అద్దుకొన్ వీరెవ్వరయ్యరో యనుచు. (బసవ. 3 ఆ. ౩౮౬). (అద్దుకొన్ = అద్దుకొనును). ఇట్టిరూపములను బట్టియొ, "చన్+ఎ = చన్నె' దొరకొన్+ఎ = దొరకొన్నె" యున్నగురూపములు బయల్వెడలినవి. ప్రయోగములు:—ఆ-వె. విప్రసతికి నూఱు వేఁడఁ జన్ వరములు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩). ద్వి. అద్దుకొన్ వీరెవ్వ రయ్యరో యనుచు. (బసవ. 3 ఆ. ౩౮౬). క.........ధర్మక్రియలకు । బాధ యగున్ గ్రోధిగాఁ దపస్వికిఁ జన్నె (ఆది. ౨ ఆ. ౧౭౮). చ.........ఒం । డొరులమొగంబు చూచి నగుచుండఁగ జన్నె యుపాయహీనతన్ (ఆది. ౫ ఆ. ౨౧౦). ఆ-వె. చిఱుతవాని కింత తఱుపంటి పలుకులు । సన్నె వృద్ధజనము లున్నచోట (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౭). ఎ-గీ. నాఁపనుపు సేయకుండఁ జనునె నీకు (ఆది. ౬ ఆ. ౨౦౨). ఉ. మునీంద్ర నీకుఁ జ । న్నె నళినాక్షులందు మతి నిల్పఁగ నంచుచు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౭౯). ఉ......... అహితమున్ భయమున్ దొరకొన్నె నాకు నాఁపుత్త్రులకున్.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౩). క. నన్నెఱఁగి యెఱఁగి యిట్లనఁ । జన్నె.........(కర్ణ. 3 ఆ. ౭౭). ఉ.........నన్నెడఁబాయ నీకుఁ జ । న్నె యనుఁ దల్లి కేఁపఁ జనునేయను...... (ద్రో. ౨ ఆ. ౨౮౨). ద్వి. ముక్కంటి ముట్టెనే మూర్కొన్నె చెప్పుడు (బసవ. 3 ఆ. ౮౬౫). 'మూర్కొనెనె' అనుదాని పరిణామ మనుట సరికాదని కావలయు 'మూర్కొనెనె' అను ఛందోభంగపాఠ మీఁబడెను. 'మూర్కొనునె' యనుదాని పరిణామమె యని యంగీకరించి యచటి తద్ధర్మక్రియ భూతార్థమందు వాడఁబడె ననుట యుక్తము.

పయి నుదాహరించిన విశేషరూపములలోఁ గొన్ని త్రిలింగలక్షణశేషకర్తచే నీక్రిందిరీతిని జూపఁబడెను. "ఒకానొకచోఁ దద్ధర్మార్థకంబులగు నుండు చను చేయు కొనులు ప్రశ్నార్థకైకారపరకంబు లగునపుడు వాని కడయచ్చులకు లోపంబు

ఘటసంభవుఁడుగాఁడె కీర్తిపరుఁడు । వరుఁడు ద్రోణుండు, విప్రులవలనఁ బుట్ట । రైరె సత్క్షత్రియప్రభు లవనిఁ గావఁ । గడఁగి, మీజన్మములు నిట్లు కావె వినఁగ (ఆది. ౬ ఆ. ౬౦). (కాఁడె = అగును. పుట్టరైరె = పుట్టిరి). కొన్నియెడల నామములపైని 'ఎ'దాదులునిల్చి వ్యతిరేకవ్యంజకములగును. ఉ.........వారి మూర్కొనుట కోర్చితి నేనొక బ్రాహ్మణుండనే. (ద్రో. ౫ ఆ. ౩౨). (బ్రాహ్మణుండనే = బ్రాహ్మణుఁడను గాను).

విభాషనగు. అగుచో నుండు డకారంబునకు నకారంబగు. చేసుకొను అనఁగా
నను ప్రయుక్తమగు కొను ధాతువని యర్థము. (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨ సూ.)

౩౦౩ II విష. ౩౦ సూ. వ్యాఖ్య. మూఁడు పురుషములందును బూర్ణము
గా గతసూత్రములచేతనే సిద్ధించియుండుటచేత లజీరూపములు సూరిగారి వరుస
తప్పించి ముందుగాఁ జూపుచున్నారు. చింతామణియందును నిట్టివరుసయే యనుస
రింపఁబడెను. లజీ జీత్తుగాన నయ్యాది పరమగునపుడు ధాతువు తుది 'ఉ'కారము
నకు 'అ'కార మాదేశ మగును. (బా. క్రి. ౨౦ సూ.) బా-క్రి-౮-౧౨ సూత్రముల
చొప్పున నాదేశములగు పురుషవచన ప్రత్యయములను జేర్పఁగా వండఁడు
మున్నగురూపములు సిద్ధించుచున్నవి. ఉదా:—వండు+అఁడు = వండఁడు-మొ-
ప్రథమపురుషమున మహత్కర్తృకత్వమునందు 'వండఁడు - వండరు' అను రూప
ములును నమహత్కర్తృకత్వమున 'వండదు - వండవు' అను రూపములును వరు
సగా నేకవచన బహువచనములం దగుచున్నవని యెఱుంగునది. లజీకిఁ గాలవిషయ
ముపదేశింపఁబడమిచే నయ్యాది కాలత్రయ ధాత్వర్థాది వ్యతిరేకములను బోధించు
నను నభిప్రాయము విశదమగుచున్నది, (విస్తర). ప్రయోగములు:—సీ.....
ఆ-వె. ఎఱిఁగి యెఱిఁగి వారి నేటికి వారింప।రిట్టి గోత్రకలహ మేల పుట్టె (ఆది. 3 ఆ.
౫ ప.) (వారింపరు = వారింప లేదు). మత్తకోకిలము.........అన్యులు । రీశ్వత
లేశ్వర దీనిఁ జేయరు......(ఆది. ౨ ఆ. ౨౦౮). (చేయరు = చేసినవారుకారు =
చేయలేదు.) ఉ.........కచుండు నేనియున్ । రాఁడు......(ఆది. 3 ఆ. ౧౧౨)
(రాఁడు = రాలేదు.) ఉ.........పార్థుఁడు వైరివాహినీ । వ్యూహము వచ్చు
చోట మఘువుండును వానికి మార్కొనంగ ను । త్సాహము సేయఁడు (ఆది. ౮ ఆ.

విస్తర. ౩౦౩ II విష:—ఈవిషయమునె త్రిలింగలక్షణశేషకర్త యిట్లు
వివరించెను. "వ్యతిరేకక్రియ యర్థత్రయ బోధకంబగు. అర్థత్రయము = వర్తమాన
భూత భవిష్యదర్థములు:—ఉదా:—వర్తమానమునకు:—ఉ. పాఱఁడు లేచి దిక్కు
లకు (భాగ. ౮ స్కం). (పాఱఁడు = పాఱుచున్నవాఁడు కాఁడు.) పలుకదు సఖు
లతో లలితాంగి. (ఆర. ౨ ఆ.) (పలుకదు = పలుకుచున్నది కాదు). భూతము
నకు:—క. నలుఁ గాన మివ్వనంబున (ఆర. ౨ ఆ). (కానము=కనినవారము కాము.)
తెక్కలు రావు పిల్లలకు (భాగ. ౭ స్కం.) (రావు = వచ్చినవి కావు). భవిష్యత్తు
నకు:—వాసుదేవుఁడున్ రాఁడను (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) (రాడు = రాఁగల
వాఁడు కాఁడు). నలున కాని నళినదళనేత్ర వరియింప, దట్టి. (ఆర. ౨ ఆ.) (వరి
యింపదు = వరియించునది కాదు). ఇత్యాదు లెఱుంగునది" (ప్రౌఢ. క్రియా. ౮ సూ.)

౪౬). (చేయఁడు = చేయఁజాలఁడు. చేయఁదలఁపఁడు). క. ధరణీధరు చక్రము నకుఁ । బురుహూతతనూజు బాణముల కని లోనె । వ్వరు మార్కొనఁ నోపర (ఆది. ౭ ఆ. ౨౭౪). (మార్కొననోపర = మార్కొనఁజాలరైరి. ఖాండవదహన సందర్భము.) చ.........శూరులైన దీ । నిని మది మెచ్చ్చరీబలము నీదెసఁ దేఱియుఁ జూడ దింతకున్ । మును భయహేతువైనవిధముం దగఁ జెప్పుము నాకు నిత్తఱిన్. (విరా. ౪ ఆ. ౬౧). (ఉత్తరుఁడు దూరమునఁ గౌరవసైన్యముఁ జూచి వెఱచి పాఱు నప్పటి యర్జునవాక్యములు). (శూరులు మెచ్చుట స్వభావము కాదు. తేఱియుఁ జూడదు = నీవైపు చూడనైన లేదు). ఉ. కావలివారిఁ దోలి యొసకంబున గోవులఁ బట్టికొంటి నం । చీ వెడ మాటలేల ? ధరణీశ్వర యింతకు మున్న వీటికిం । బోవవు శత్రు నేపుడిపి పోయెడు వాఁడవు కావు, నీవు సై । న్యావళియైనఁ జేడ్పడక యాతలకెద్దుట లేదు నేనియున్ (విరా. ౪ ఆ. ౧౯౨). (వీటికిం బోవవు = నీపురికిఁబోలేదు- పోయినవాఁడవు కావు. పోయెడు వాఁడవు కావు = బోవుచున్న వాఁడవు కావు). చ. సవినయవృత్తిఁ గొల్వ మిటఁ జన్మదినంబుల.........(విరా. ౫ ఆ. ౩౫౧). (కొల్వము-కొల్వలేదు). చ. అన విని నవ్వి యొక్కఁడు మదస్త్రబలంబున కోర్వఁడు ....(భీష్మ. ౨ ఆ. ౩౨౮). (ఓర్వఁడు = ఓర్వఁజాలఁడు.) క. భూనాథుఁడు బొంకఁడు విను । మేనును ధర్మంబు దప్పను.........(ద్రో. ౫ ఆ. ౩౬౩). (బొంకఁడు = బొంక లేదు. తప్పను = తప్ప లేదు). గీ. ఒరుల యున్నతి సైరింప నోపఁ డధిక । బలుఁడు.........గాన వైరంబు విడువఁడు కౌరవేంద్ర (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౮౯). (సైరింపఁడు = సైఁచు స్వభావముఁగలవాఁడు కాఁడు - విడువఁడు = విడువ లేదు). చ.........తారకాసురున్ । గెలువఁడు పోరిలో.........(నన్నె. కు. ౪ ఆ. ౩౭౬). (గెలువఁడు = గెలువఁజాలఁడు).

> డుమ కాలే కావు కాద్యా । ఆశీరర్థేతు సమ్మతాః
> (విక్ర. అజం. ౬౬ కా. అహో. ౩౫౩).
> నిబన్ధనేషు ప్రాచాం చే । చ్ఛబ్దోన్యః పరిదృశ్యతే ।
> సూత్రస్థితాద్యశబ్దేన । గ్రాహ్యః సంఖ్యావదుత్తమైః.

కన్నయా. (అహో. ౧౮౧ పు). (వికృతివివేకమున నిది లేదు).

౩౦౪ విషయము. క్వచి ద్ధర్మక్రియామాత్ర । మార్యై రత్ర ప్రయుజ్యతే । (విక్ర. అజం. ౬౬ కారి. అహో. ౩౫౩).

> తద్ధర్మప్రథమైకత్వ । వాచకాద్ధి క్రియాపదాత్ । అది
> శబ్దప్రయోగః స్యాద్ । విశేషార్థే నిరీక్ష్యతే । (విక్ర. క్రియా. ౧౭-౧౯ కారి. అహో. ౪౯౬ పు).

కల్పతరువు. ౩౦౮ వివః—డుము కాతౌ = 'డుము' అనునదియు, 'కాతన్' అనునదియు, కావృతాద్యాః = 'కావృతన్' మున్నగునవియు, ఆశీరర్థేతు సమ్మతాః = ఆశీర్వాదార్థకములుగ సమ్మతములగుచున్నవి. 'ఆద్యాః' అనుటచేతఁ చేయుతన్ (కళా. ౧ ఆ. ౧). (రాఘు. ౧ ఆ. ౨) మున్నగునవి గ్రాహ్యములగుచున్నవి. 'డుము' అనునది ధాతువులపైని నిల్చు ప్రత్యయము. "కాతన్ కావృతన్" అనునవి ప్రత్యేకశబ్దములు. 'కావృతన్ - కాతన్' అనునవి యాశీరర్థక 'త' ప్రత్యయాంతములగు 'అగు' ధాతురూపము లనఁదగును. వీనినిబట్టియే కాలక్రమమునఁ జేయుతన్ - మున్నగు 'త' ప్రత్యయాంతరూపములు వెలసిన వనఁదగును. ఆంధ్ర సాహిత్య పరిషన్ముద్రిత బాలసరస్వతీయోపేత చింతామణియందును దదనుసారి నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణమునందును "ఆశిషి కావృత కాతా। వెడుతేత్యాద్యా భవన్తి కాకళ్ఛ" (బాలస. ౬౬ పుట. నారా. క్రియా. ౩౭౬ కారి. ౮౨ పద్య). అనునది భట్టారకకృతముగాఁ జూపఁబడెను. వివరణములును వ్రాయఁబడెను. అయ్యది ప్రక్షిప్తమని "డుము కాతా" విత్యాది ప్రకృతాథర్వణసూత్రమె విశదీకరింపఁజాలును. చింతామణిలోనె కాత కావృతాదులు చెప్పఁబడియున్నచో నీయథర్వణకారిక యారంభింపఁబడనేరదుగదా. పరిషత్తువారు మాతృకాంతరమునఁ గలదనుచుఁ జూపినం జూపుదురుగాక. నన్నయాథర్వణకారికల సంబంధము నరసిన నారాయణీయకర్త యెట్లు దీనిని నన్నయకృతమని తలంచెనో తెలియకున్నది. మఱియు నీతఁడు "డుము కాతా విత్యాది ప్రకృతసూత్రములోని 'డుము' ప్రత్యయమును బరిశీలింపక యీకారికను "డు ఙ్ము కారౌ కావృతాద్యాః" అనురీతిని దిద్దివేసి "౩౭౭.........డు ఙ్ము కావృత ప్రభృతులు.........౮౩" (నారా. క్రియా.) అని తెల్గించెను. డుఙ్ములను జింతామణికర్తయే వచించియుండఁగా నథర్వణుఁడు మరల వాని నేల చెప్పుననియైనఁ దలంపకుండుట వింత! "ఈ డు ఙ్ములు మధ్యమపురుషమునందలి వని తెలియునది" అని గాణపతవివరణమున వ్రాయఁబడెను. (గాణ. ౩౨౫ పు).

నిబద్ధేష్విత్యాదిః—ప్రాచాం నిబద్ధేషు = ప్రాచీనమహాకవుల ప్రబంధములందు; అన్యః శబ్దః పరిదృశ్యతేచేత్ = కళగా మఱేదేని శబ్దము కనఁబడినచో, సూత్రస్థితాద్య శబ్దేన = తిజ్మధ్యసూత్రములోని యాద్యశబ్దగ్రహణముచేత, సంఖ్యావదుత్తమైః = పండితశ్రేష్ఠులచే, గ్రాహ్యః = కళాశబ్దముగా గ్రహింపఁదగినది. ఈకారికను వికృతివివేక టీకాకర్త చూచికొని గ్రహింపలేదు. ఈపద్ధతి చొప్పున "డుము - అది" అనునవి (ఆశీర్వాదార్థసందర్భములోనివి) కళలని యెన్ను

నది. ఇంకేవేనిఁ గవిప్రయుక్తములై యున్నచో వానిని గళలనుగా భావించునది. తక్కిన 'కావుత - కాత' - అనునవి 'అన్యేద్రుతప్రకృతయః' అనుచొప్పున ద్రుత ప్రకృతికములనియుఁ బ్రయోగానుసారముగ గ్రహింపనగును. డు డ్వాదివర్ణే ....ఇత్యాదిసూత్రములోని యాదిశబ్దముచే (౭౯౬ I విష). 'డుము' పర కత్వమున ధాతువు తుదిని 'ఏ'త్వము నిల్చును. ఉదా:—పొందెదు మంచు. (ఆది. 2 ఆ. ౧౮౨). ఉ.........శాంబరి। భిల్లుఁడు కృష్ణరాయల కభీష్ట శుభ ప్రతిపాది గావుతన్ (మనుచ. ౧ ఆ. ౨). 'డుము' = అని కొన్నియెడలఁ దాళపత్రమాతృ కలలోఁ గన్పట్టుచున్నది.

క్వచిదిత్యాది - క్వచిత్=ఒకానొకప్పుడు, అత్ర = ఈయాశీర్వాదార్థమందు, ధర్మక్రియామాత్రమ్ = తద్ధర్మక్రియామాత్రమె, ఆర్యైః = పూజ్యులగు కవు లచే, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁబడుచున్నది. ఉదా:—చ.........వాసుకి మాకుఁ బ్రసన్నుఁడయ్యెడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౦౬). ఇట్లు. ౧౦౫-౧౦౭-౧౦౮ పద్య ములలోసంఘతము ప్రయుక్తమయ్యెను. శా.........రా। జీవాత్ముండు గృతార్థుఁ జేయు శుభదృష్టిం గృష్ణరాయాధిపున్. (మనుచ. ౧ ఆ. ౧ ప). (చేయున్ - ఆశీరర్థ కము - తద్ధర్మక్రియ).

సూరిగారు 'ఎడు - త' - ల ద్రుతమున కచ్చుపరంబగునపుడు మకారంబగు (బా. క్రి. ౨౮ సూ). అని సూత్రించిరి. 'ఎడున్ - తన్ - కాతన్ - కావుతన్' అనున వెల్ల ద్రుతప్రకృతికములె యనియు నట్టిద్రుతము స్వరపరక మగునపుడు మకార మగుననియు సూరిగారి యాశయము. అథర్వణుఁడు వీనిని వచించుటలో 'డుము' అనుదానినిమాత్రమె 'ము'వర్ణఘటితముగఁ జెర్కొని తక్కినవాని నట్లు పేర్కొన కుండుటచే "డు" మేతరములందు మవర్ణస్థితి లేదని తోఁచుచున్నది. వీనిలో నెద్దాని యందును మకారస్థితిని నిర్వహింపఁజాలు ప్రామాణిక కవిప్రయోగము కానరాదు. కాని ముద్రణములందేకాక తాళపత్రమాతృకలందును వీనిలో మకారస్థితి కన్పట్టు చున్నది. 'డుము' లోని మకారమునుబట్టి సామ్యభ్రమచేఁ దక్కిన కావుతాదు లందును స్వరసంధిలో మకారస్థితి యర్వాచీనులచేఁ బ్రక్షిప్తమగుచువచ్చెనని తోఁచుచున్నది. తద్ధర్మక్రియల కాశీరర్థకత్వము సర్వసమ్మతమగుటచేఁ "ఇష్టసిద్ధులఁ జేయు నెల్లప్పు డీశ్వరుఁడు" మున్నగుచోటులందువలెనె, 'చేసెడున్ - చేసెడిన్' మున్నగువానియందును స్వరసంధిలో మకారాభావము న్యాయ్యము. ఇట్లగుట చేతనేకదా 'డుము' అని మకారఘటితము నథర్వణుఁడు విధింపవలసెను. కాఁబట్టి కావుతాదుల ద్రుతమునకును స్వరపరకత్వమున మకారాదేశము రానేరదనుట యుక్తము.

తద్ధర్మప్రథమైకత్వేత్యాది:—విశేషార్థే = అర్థవిశేషము, నిరీక్షితే = కనఁబడుచుండఁగా, తద్ధర్మప్రథమైకత్వ వాచకాత్ క్రియాపదాత్ = తద్ధర్మప్రథమ పురుషైక వచనరూపముకంటెఁ బరముగ, అది శబ్దప్రయోగః = 'అది' అనుదాని ప్రయోగము, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—చేయున్+అది = చేయునది = తప్పక చేయవలయునను విధివాచ్యమగుచున్నది. 'తద్ధర్మ' అనుటచేత 'చేసెడునది' మున్నగు రూపములును సాధువులె యననగును గాని యట్టి కవిప్రయోగములు లభింపలేదు. దుమాదులకు:—ఉ.........తత్కార్యసంసిద్ధి ను । త్తముఁడై పొందెడు మంచు నుండిరి.........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౮౨ ప). వ. నీకు లగ్గయ్యెడుమని (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౪ వచనము). వ. మిమ్ము చంద్రాదిత్యులు.........రక్షించుచుండెడు మెల్ల కార్యములయందును.........భవత్పునర్దర్శన మయ్యెడు మరుగుండు......... (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౩ వచనము). సీ.........ఇష్ట । సంసిద్ధి యయ్యెడు సర్వవిఘ్న ములును శాంతిఁ బొందెడుమని (ఆర. ౧ ఆ. ౨౮౩). క.........పు । ట్టువు కాకుండెడు.........బ్రాహ్మణకులమునంద యయ్యెడు నాకున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౨౮౪). చ.........నభము ధాత్రియుఁ గాద్పును గాచుచుండెడున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౨౮౫). (ఇవెల్ల ద్రౌపదీవాక్యములు). సీ.........ధర్మనందనుఁడు. ఆ. వె.......ఒనరించు । చుండుఁ గావుతమ యఖండితముగ (ఆది. ౮ ఆ. ౬౩ ప). 'ఒనరించు । చుండుఁ గావు తన్నఖండితముగ' అని కవిప్రయుక్తమనఁదగు. వెనుక వ్రాసినరీతిని 'కావుతా' దుల లోని మకారస్థితి విశ్వసనీయముకాదు. క. దీవెన లగునెడఁ గాతయుఁ । గావు తయుం దెనుఁగుకవుల కబ్బంబులలో । శ్రీ వెలిగెడు నధిపుడు మే । ల్గాంచుంగాత మేలుగావుత యనఁగన్ (ఆం. భా. ౧౬౦). (విస్తర). (ఇందు 'యనఁగన్' అనుట

విస్తర ౩౦౪ విమ:—"ఎడము - తము - ఇవి ప్రాచీనరూపములు, క. 'దీవన కెడమయుఁ గాతయుఁ । గావుతమును దెలుఁగులందుఁ గల వండ్రు మహిన్ । శ్రీ వెలుఁగెడ మధిపుఁడు మే । ల్గాంచునుగాత, మేలుగావుత మనఁగన్' అను కేత నార్యుని లక్షణము ముద్రణములో మాఱిపోయినది. 'అయ్యెడమ - కావుతము' అనురూపములు పూర్వశాసన తాళపత్రగ్రంథములఁ గనవచ్చుచున్నవి........." (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౨౩౪ పు. తృతీయముద్రణము). విమర్శకులు చూచు కొనుట కనువుపడునట్లు పై ప్రమాణములు గల స్థలముల ననుశాసనకర్తగారు నిర్దే శింపరైరి. ఆశాసనములేవో? ఆతాళపత్రమాతృక లెచటివో? ఆకేతనపద్యము గల మాతృక యెచటివో? తెలియదయ్యె - మఱియు నధర్వణకారికనుబట్టియు భారతప్రయోగములనుబట్టియు 'ఎడము' అనుస్థితి సరియైయున్నట్లు తోఁచదు. 'ఎడున్' అనుదానినిబట్టి 'ఎడుము' అనునదియె నిజరూపమునియుఁ దోఁచుచున్నది.

యచ్చుత ప్పనకతీరదు. "కావుత ననఁగన్ లేదా కావుత మనఁగన్" అని యుండవలెను. ఈపద్యము ధోరణినిబట్టి 'గాత - కావుత'ల తుదిని స్వరసంధిలో నుకార స్థితిని బ్రాచీనుఁడగు కేతనయు నుద్దేశింపలేదనుట స్పష్టము. కావున 'మేలు కావుత ననఁగన్' అనునదియే కవిప్రయుక్త మనఁదగును, విన్నకోట పెద్దిరాజును 'గాత' అను దానితుదిని నుకారస్థితి నుద్దేశింపలేదు. ఆ-వె. ఉసు - దురు - లకు - మీఁద నొగిఁ గాత యున్న నా । శీర్వచనమునకును జెల్లు నదియు । శివము చేయుఁగాత శివుఁడు శోభనము చే । యుదురుగాత మీకుఁ ద్రిదశు లనఁగ (కావ్యాలం. ౯ ఉల్లా. ౧౫౮ ప.). తద్ధర్మ క్రియలమీఁదనేకాక ప్రత్యేకముగను "గాత - కావుతలు" ప్రయోగింపఁబడును. సీ. నీబుద్ధి ధర్మైకనిష్ఠ గావు తము । సమగ్రదక్షిణ......... (అను. ౫ ఆ. ౪౪౨). (కావుతను అని కవిప్రయుక్తమనఁదగును). చ. దైవము తోడుపాటునుం । గలిగెడుఁగాక.........(కర్ణ. ౧ ఆ. ౪౯). అనురీతిని 'గాక' శబ్దమునయితము తద్ధర్మక్రియలపై నిల్చి యాశీరర్థమును బోధించును. 'దుమ' అనునది యట్టిదికాదు. అయ్యది ధాతువుపై నిల్చు ప్రత్యయము. సీ......... జిహ్వాస్ఫూర్తిలేక, రసాలివివేక మెడలి (తే-గీ.) యుండెదుమ కప్పలు......... (శాపము) (అను. 3 ఆ. ౧౪3). దుమలోని మకార మిట్లు తాళపత్రమాతృకలందును వెలయుచున్నది. కొన్నియెడలఁ గొన్ని తాళపత్రమాతృకలో 'ఉండెదుము కప్పలు' అనియున్నది. ఇట్టివానినిబట్టి యీప్రత్యయము 'దుమ' అనియో 'దుము' అనియో నిర్ణయింపరాకున్నది.

తే-గీ.........వార । లొక్క మొగి వింటిగొనయంబు పెక్కు తునియ । లయ్యెదుమ యనవుడు నది యట్ల యయ్యె (సౌప్తి. ౨ ఆ. ౧౨౪). తే-గీ. కలుగకుండెదు మెల్లలోకముల నని శ । పించె శక్తికర్త. (శాంతి. ౧ ఆ. ౪౧). తే-గీ... ....విష్ణుఁడు । ఇష్టదాయి ప్రసన్నుఁ డయ్యెదుమ నాకు (శాంతి. ౪ ఆ. ౨౨౨). తే-గీ. వైభవము నయ్యెదుమ నీకు.........(అను. ౨ ఆ. ౨౮౭). చ......... గోసము । త్కరమును నన్ను నెప్డు గనుఁ గావుత మంచెద గోవులం దలం । తుర (అను. 3 ఆ. 3౪). ('కనుఁగావుతనంచెద' అని కవిప్రయుక్త మనఁదగును). పయి ప్రయోగములందెల్ల 'మ'కార ఘటితపాఠములె తాళపత్రమాతృకలందును గలవు. సీ.........ఇచ్చుచుండుఁ । గాత మివ్వసుమతి యీకెలంగు (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౧౨౪). ("ఇచ్చుచుండుఁగాత నివ్వసుమతి" అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును). తద్ధర్మక్రియమీఁది 'అది' శబ్దప్రయోగము:—క.........। ధర్మువ తాత్పర్యముగా । నిర్మలమతి నెగడునది వినీతాత్ములరై (ఆది. ౭ ఆ. 3౫). వ్యాసుఁడు

పాండవులతోఁ బల్కినమాట. ఇది విధి యన్న ననవచ్చును. సూరి దీనిని విధ్యర్థక మనెనె కాని వివిధములగు నర్థములు వీనియందు విలసిల్లునని చెప్పలేదు. అది పొరపాటు. యయాతిపూరునకుఁ దనపుత్త్రునకుఁ జేసిన సదుపదేశములు:—క. ఎఱుకగలవారిచరితలు। గఱచుచు సజ్జనులగోష్ఠి గదలక ధర్మం। బెఱుఁగుచు నెఱిఁగినదానిని। మఱవక నుష్ఠించునది సమంజసబుద్ధిన్. (ఆ. ౩ ఆ. ౨౦౩). క. ఇచ్చునది ధనము పాత్త్రున। కచ్చుగ నోరు వేడకుండునది యభిముఖులై। వచ్చిన యాశార్థుల వృథ। పుచ్చక చేయునది సర్వభూతప్రీతిన్. (ఆది. ౩ ఆ. ౨౦౪). ఇట్టి వీసందర్భమునఁ బెక్కు గలవు. ప్రార్థనార్థమందు:—క. ద్వారవతి నుండియును నిట। యారసి యుండునది దానవాంతక.........(సభా. ౨ ఆ. ౮౨). సమ్మతిని దెల్పుట:—క. ఇమ్ముని వరునకు నన్నుఁ బ్రి। యమ్మున నిచ్చునది మీకు నతిచింతాభా। రమ్మేల.........(అర. ౨ ఆ. ౩౩౨). హితము తెల్పుట. సీ.........। శాపంబు నీకిచ్చె......ఆ-వె.........। మంత్రతంత్రవిధు లమర్చి యేమఱకుండునది. (ఆది. ౨ ఆ ౧౮౧). పెద్దలు పిన్నవానిని వేడుట:—తే-గీ. కడఁగి నీకెగ్గు సేసె నా కొడుకు దీని। మఱచునది నీకు నేనొండ్లు గఱపనేల (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౫). ఇట్టి యర్థవిశేషము లింకను ననేకములుగలవు. కాన దీనిని సూరివలె విధ్యర్థక మనుటకంటె నర్థవిశేష ద్యోతక మని యథర్వణుఁడు వచించుట యెంతయు సమంజసముగనున్నది. ఈరీతినె 'ఉండునది' అనునది 'ఉన్నది' అనురీతిగఁ బరిణమించుట ౩౧౫ విషయమునఁ బ్రదర్శింపఁబడెను. (ఆది. ౩ ఆ. ౨౧౬-౬ ఆ. ౨౭౦ శాంతి. ౩ ఆ. ౨౩౯ పద్యములు చూపఁబడెను.) సీ. ధనములు సెడిన బాంధవుల సచ్చినఁ దనీ, యములగు గుణములయందు మనసు। పెట్టక యున్నది యెట్టన్నవగలిన, దాపంబువొందుట దక్క నొండు। గలుగునే సుఖము.........(అను. ౫ ఆ. ౨౩౦). వలయువాదిశబ్దములతోను నిట్టియర్థములు ప్రకాశితములగును. నీవు నాచెప్పినపని చేయునది = నీవు నాచెప్పినపని చేయవలయును.

లూట్టుడుఙ్ఙున కెడు - త - వర్ణంబులు ద్రుతాంతంబు

బాలవ్యాకరణ లగు. ౨౬.

వివరణము. ఆశీస్సు - మీకు మేలుగలిగెడును - మీకు మేలు

౩౦౪ I విషయము. గలుగుతను. శాపఁబు-నీకు రాక్షసత్వంబు గలిగెడును.

నీకు రాక్షసత్వంబు గలుగుతను. సంప్రార్థనంబు - హరి

నను్ఁ గృపఁ గాంచెడును. హరిననుఁ గృపఁ గాంచు

తను. విధియందు లూట్టునకు మాఱుగ నది యను
తచ్ఛబ్దంబును ముందు నుగాగమంబు నగు. ౨౭.
మైత్రుండు నా నిర్దిష్టకార్యంబు చేయునది. వానికి నీవు
బాసటయై యుండునది.
ఎడు తల ద్రుతంబున కచ్చుపరంబగునపుడు మకారం
బగు. ౨౮.
నీకు మేలు గలిగెడు మనియెను. నీకు మేలు గలుగుత
మనియెను.

సంజీవని. 3౦౮ I విష:—౨౬ సూ:—విధ్యర్థమునందలి లూట్టు డుఙ్ఞున కుత్తరసూత్రముచే 'అది' శబ్దము నాదేశింపనున్నాఁడుగాన నీసూత్ర మాశీశ్శాప సంప్రార్థన మాత్రవిషయకమని (బా. క్రి. ౬ సూ. ఆ శీశ్శాపసంప్రార్థనవిధులు లూడర్థములు) సూరిగారియాశయము. ఆశీశ్శాప సంప్రార్థనార్థములందు ధాతువునకు 'ఎడున్-తన్' అను రెండు ప్రత్యయములుమాత్రమె వచ్చునని తాత్పర్యము. సూరి నన్నయాథర్వణీయ విలక్షణముగ లూడాదేశము లగు డుజాది పురుషబోధక ప్రత్యయము లన్నిటికిని నాదేశముగా "ఎడు - త - అది" అనువానిని విధించుటచేత నయ్యవి పురుషత్రయమునందును బ్రయోగింప నర్హములను నపార్థము సూరి పక్షమున దుర్వార మగుచున్నది. సూరిగారి యుదాహరణ స్వారస్యమునుబట్టి ప్రథమపురుషమునందు మాత్రమె యేకత్వ బహుత్వభేదములేక 'ఎడు - త' లు వచ్చుననియు ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము, ప్రథమ మధ్యమపురుషము లందుమాత్రమె వచ్చుననియు 'ఎడు - త' లాశీశ్శాప సంప్రార్థనములందు వచ్చుననియు ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము విధ్యర్థమందుమాత్రము వచ్చుననియు సూరి తలంచినట్లు తోఁచుచున్నది. కాని 'ఎడు - త' లాశీశ్శాపములందు మాత్రమె ప్రథమపురుషమునందుమాత్రమె వచ్చుటయు ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము విధ్యర్థమందేకాక ప్రార్థనాద్యర్థవిశేషములందును మధ్యమపురుషమందుమాత్రమె వచ్చుటయు మహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. (విస్తర). సంప్రార్థనమందలి 'ఎడు - త' లకు సూరిగారు "హరిననుఁ గృపఁగాంచెడును - హరిననుఁ

విస్తర. 3౦౮ I విష:—"(౧) అతండు శుభప్రతిపాదిగావుతన్. (౨) వారు శుభప్రతిపాదులుగావుతన్. (3) నీవు శుభప్రతిపాదివిగావుతన్. (౪) మీరలు శుభప్రతిపాదులరుగావుతన్. (౫) నేను శుభప్రతిపాదినిగావుతన్. (౬) మేము శుభప్రతిపాదులుగావుతన్..."సంస్కృతభాషలోఁగూడ సమాన ప్రత్యయాంతమైన

[బా. క్రి. ౨౬ మొ. ౨౮ సూ.] ఆశీరర్థకమధ్యమోత్తమములు గలవను 'బాగు. ప్ర. తప్పు'

గృపం గాంచుతను" అని యుదాహరించిరే కాని యవియును నాశీరర్థోదాహృతులె యనందగియున్నవి. 'హరి నన్ను దయతోం గాంచుంగాక' అను నాశ్త్రాశీర్వాదమె యందుం దోంచుచున్నదిగాని ప్రార్థనార్థస్ఫూర్తి కానరాలేదు. యుష్మదర్థకశబ్దము కర్తగా లేనపుడు ప్రార్థనార్థ మెట్లు పొసంగును? సూరిగారి యుత్తరసూత్రము విధ్యర్థమాత్రవిషయకము కాదనియు నయ్యది విధిప్రార్థనాద్యర్థ విశేషవిషయకమనియు విశదపడునట్లు పూర్వవిషయంబున ననేకోదాహరణంబులు ప్రాచీనకావ్యములనుండి (౩౦౮ విష.) ప్రదర్శింపంబడెను, కాన నుత్తరసూత్రము విధ్యర్థమాత్రవిషయకమనుట పొరపాటు. ప్రకృతసూత్రమున 'మీకు మేలు గలిగెడును' అనునది యాశీరుదాహృతియు రాక్షసత్వము గలిగెడుననునది శాపమనియు స్పష్టమగుటచే విస్తరించి వివరింప నక్కఱలేదు. 'కలిగెడున్' మున్నగురూపములు లాట్టు ప్రథమపురుషైక వచనరూపములె యగుటచేతను (బా. క్రి. ౨౩ సూ.). లాడర్థములలో నాశీరర్థ మొకటి యగుటచేతను సూరి ప్రకృతసూత్రమునం దుపదేశించిన 'ఎడున్' అనునది పునరుక్తమని శంకింపరాదు. 'నీకు బహుపుత్త్రులు కలిగెడున్' అనురీతి వాక్యములందలి 'కలిగెడున్' మున్నగునవి లాడ్రూపములని సమర్థింపరాదు గదా. మహత్కర్తృక బహువచనమున 'కలుగుదురు' మున్నగురీతి నుండవలెను

శబ్దంబుల యర్థంబులకు యుష్మదస్మదాది శబ్దార్థంబులతోడి సంబంధంబు గానంబడు చుండు...కాంబట్టి సర్వపురుషంబులయందును నాశీరాద్యర్థవిషయంబున ద్రుతాంతమైన యెడు - త వర్ణంబులును విధ్యర్థవిషయంబున నది శబ్దంబును నిరాతంకముగాం బ్రవర్తిల్లవచ్చును...పూర్వకవిప్రయోగంబులలోం బ్రథమపురుషక్రియలయందుం బలె మధ్యమోత్తమపురుషక్రియలయందు 'ఎడు త'వర్ణంబులు గానంబడ వందురేని ...కవిప్రయోగంబులు గనుంగొనంజాలని స్వదౌర్బల్యదోషంబును శాస్త్రంబునం దారోపించుట యుక్తంబుగాదు గావున నిబ్బహుళాంధ్రోక్తిమయ ప్రపంచంబునం బండితపుంగవులు పరమశ్రద్ధాపూర్వకంబుగాం గవిప్రయోగంబుల గవేషింతురు గాక!" (బా. గు. ప్ర. ౩౯౯ పు. మొ. ౩౬౮ పు. వఱకు. ద్వి. ము.) సంస్కృత భాషలోని భావార్థక ప్రథమపురుషైకవచనసామ్యము పట్టుచున్నదిగాన నీపద్ధతి నిరాతంకముగను నప్రతిహతముగను వర్తిల్లవలసినదేయంట! ఈపద్ధతి యుత్తమ పురుషాదులందు వర్తిల్లెడి ప్రయోగములు లేవన్నచో బహుళాంధ్రోక్తిమయ ప్రపంచములో వెదకికోవలెనంట. లేనిదానిని వెదకిన ప్రయోజనమేమి? చేతనయినచోం దానట్టి ప్రయోగములను జూపి నిర్వహించుట యుక్తముకాని లేనివానిని వెదకికొమ్మనుట యుక్తమా?

గదా. ఇట్లు సూరిగ్రంథము సుసంగతమగుచున్నను "నీకు బహుపుత్త్రులు కలిగెడున్" అనురీతి వాక్యములు నన్నయాథర్వణీయసమ్మతములు కామింజేసియు నట్టి మహాకవిప్రయోగములు లేమింజేసియు నవి సాధువులు కానేరవు. అట్టియెడల "నీకు బహుపుత్త్రులు కల్గెదరు" అని ప్రయోగింపనగునని డుము కాతా విత్యాద్యథర్వణవచనముచొప్పున గ్రహింపనగును. "వ.....మిమ్ము భూమియు గాడ్పును జంద్రాదిత్యులు నెల్లకాలము రక్షించుచుండెడు నెల్లకార్యంబులయందును నప్రమత్తులరయి వర్తిల్లునది. భవత్పునర్దర్శన మయ్యెడు మరుగుండని కలపిన....." (సభా. ౨ ఆ. ౨౮౩). తాళపత్త్రమాతృకయందును 'డుము' అనునదియె యున్నది. కావున లాద్రూపేతరమగు 'కలిగెడున్' అను బాలవ్యాకరణ సమ్మతమగు లూద్రూపము నన్నయాథర్వణీయ విరుద్ధమగుటంజేసి యసాధువని యెన్నవగును. ప్రకృత సూత్రోపదిష్టములగు "ఎడు - త"ల లో "త" ప్రత్యయముచే సిద్ధించు "కావుత - కాత" అను 'అగు' ధాతుజన్యరూపములు ౩౦౮ విషయమున విపులముగా నుదాహరింపఁబడెను. తక్కినచోటులందలి 'త' ప్రత్యయాంతరూపములకు భారతమునఁ బ్రయోగములు లభింపలేదు. కాన నర్వాచీనుల ప్రయోగము లుదాహరింపఁబడుచున్నవి. శా.........నం। ద్యాల శ్రీనరసింహాకృష్ణవిభు నిత్యశ్రీయుతుం జేయుతన్ (కళా. ౧ ఆ. ౧ ప). శా.........కృష్ణమేఘము జగత్ప్రీతిం గడుం జేయుతన్. (రాఘ. ౧ ఆ. ౨ ప.) "ఈవుత - ద్రు - ఇచ్చుధాతువుయొక్క ఆశీరర్థకరూపము. 'ఇచ్చుతన్' అనుదానికి రూపాంతరము. చ. సరస్వతీశ్వరుఁ డుదారత మాకుఁ జిరాయు వీవుతన్ (ఉ. రా. ౧ ఆ. ౫)" (సూ. రా. ని.) 'ఈవుతన్' అనునది సాధువనుటకు మార్గముకన్పట్టదు. అందలి "చకారము వకారమగుట మున్నగునది శాస్త్రవిరుద్ధము - ప్రయోగవిరుద్ధము. "చిరాయు విచ్చుతన్" అనియె కవిప్రయుక్తమనఁదగును. ఇట్లె నేఁటిముద్రణములలోని 'ప్రోవుతన్' మున్నగునవియు నసాధువులె. 'ఈవెడున్ - ప్రోవెడున్' అనియు సూ- రా. నిఘంటుకారు లంగీకరింతురు కాఁబోలును ?

౨౭ సూ: వ్యాఖ్య:—విధ్యర్థమున లూడాదేశములగు డుజాదులస్థానమున ద్రుతపూర్వకమగు 'అది' శబ్దము నిల్చునని యర్థము. ఉదా:—మైత్త్రుండు నానిర్దిష్టకార్యము చేయునది = మైత్త్రుఁడు నేను చెప్పినకార్యము చేయవలయును. ఇట్లు మధ్యమపురుషేతరస్థలములందు దీనివాడుక మహాకవిప్రయోగములందుఁ గన్పట్టలేదు. "దేవదత్తా నీవు నానిర్దిష్టకార్యము చేయునది" అనురీతినే ప్రయోగములు మధ్యమపురుషమునందే వెలయుచున్నవి. 'నీవు వానికి బాసటయై యుండు

నది' అను సూరియు వ్యాహృతి యిట్టిదే. ఇది విధ్యర్థమందే కాక ప్రార్థనాద్యర్థవిశేషములందును బ్రయుక్తమగుచున్నది. ఇట్టి యర్థవిశేషములందలి ప్రయోగములు ౩౦౪ విషయమున ననేకములు ప్రదర్శింపఁబడెను. ద్రుతవిధానము లేమింజేసి 'అది' శబ్దాంత క్రియ కళయని యెఱుంగునది.

౭౨ సూ. వ్యాఖ్య:—బా. క్రి. ౭౨ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ఎడు-త'లు ద్రుతాంతములుగ నుపదేశింపఁబడినవి. అట్టి ద్రుతమునకు హల్లుపరమగునపుడును నవసానమునందును ద్రుతకార్యములు గల్గుననియు నచ్చుపరమగునపు డాద్రుతము మకారముగాఁ బరిణమించుననియుఁ బ్రకృతసూత్రమునకుఁ దాత్పర్యము. ఉదా:— నీకు మేలు గలిగెడున్+అనియెను=నీకు మేలు గలిగెడు మనియెను. నీకు మేలు గలుగుతన్+అనియెను = నీకు మేలు గలుగుత మనియెను. "పొందెడుమంచు" (ఆది. ౭ ఆ. ౧౪౨). మున్నగు నన్నయ తిక్కనల ప్రయోగముల నరసియు సూరి "డుము శాతా విత్యాది" కారికను సరిగ గ్రహింపమింజేసి యట్టి మకారస్థితిని సమర్థించుటకయి ప్రకృతసూత్రము నుపదేశించెనని యెన్నఁగును. "పొందెడుమంచు" అనురీతిగల నన్నయాదుల ప్రయోగములలో "పొందెడున్+అంచున్' అని సూరిపక్షమందుఁ బదచ్ఛేదమనియు, 'పొందెడుమ+అంచున్' అని నన్నయాథర్వణీయపక్షమునఁ బదచ్ఛేదమనియు నెఱుంగునది. ఇందలి సూరిపక్షము నన్నయాథర్వణీయవిరుద్ధమగుటంజేసి నిర్మూలమని చెప్పనగును. ఈ క్రింది మహాకవిప్రయోగములును సూరిపక్షమును విరోధించుచున్నవి. తే-గీ.........వార। లొక్క మొగి వింటి గొనయంబు పెక్కుతునియ। లయ్యెడుమ యనవుడు నది యట్ల యయ్యె। (సౌప్తి. ౨ ఆ. ౧౨౪ ప.) తే-గీ.........। ఇష్టదాయి ప్రసన్నుఁడయ్యెడుమ నీకు (శాంతి. ౪ ఆ. ౨౨౨). తే-గీ. వైభవము వయ్యెడుమ నీకు.........(అను. ౨ ఆ. ౨౪౭). ఇట్టి ప్రయోగము లథర్వణవచన సమ్మతములగుచుండఁగా సూరికై వీనిని సవరించి యన్యథాకరించుట యుక్తము కాదుగదా. ఈ ప్రయోగములన్నిటను దాళపత్త్రమాతృకలందు 'మ'కారస్థితి నియతముగఁ గన్పట్టుచున్నది.

ఏకత్వేఽథ బహుత్వే, ము డుజౌ సంప్రార్థనార్థకే
షుస్తః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో.
౪౮౭ పు.)

నన్నయా థర్వణీయము. ౩౦౪ విషయము.

ప్రార్థనార్థే ము రేకత్వే। కథ్యతే మధ్యమార్థకః।
విభాషాతో వదన్త్యేకే। న ప్రాణేతు కదాపిచ. (వికృ.
క్రి. ౨ కా. అహో. ౪౮౪ పుట.)

కల్పతరువు. 30౫ వివ:—ఈ కారికలకు ౧౦౯ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. 'సంప్రార్థనార్థకేషు' అను బహువచన స్వారస్యముచే ప్రార్థనార్థమందే కాక యాశీశ్శాప విధ్యాద్యర్థములందును మధ్యమపురుషమున నేకత్వమున 'ము' వర్ణకమును బహుత్వమున 'డుఙ్' వర్ణకమును నగుననియు జిత్త్వముచే 'డు' వర్ణకము బిందుపూర్వక మగుననియుఁ జింతామణి కారికకుఁ దాత్పర్యము. అందలి మువర్ణకము హల్పరకత్వమందును నవసానమునందును వైకల్పికమనియు స్వరపర కత్వమున నిత్యమనియు నధర్వణుఁడు నవరించెను. స్వరపరకత్వమునందును 'ము' వర్ణకలోపమును దిక్కనాదులు ప్రయోగించిరి. (౧౦౯ I విష.) ఉదా:—నీవు నన్ను రక్షింపుము - రక్షింపు. మీరు రక్షింపుఁడు - రక్షింపుఁడు. రక్షింపు నన్ను - రక్షింపుము నన్ను. మొ. ప్రయోగములు:—క. తక్షకుఁ డతిభీతుండై । యాక్షణ మున నరిగె సురగణాధిప నన్నున్ । రక్షింపుమ రక్షింపుమ । రక్షింపుము యనుచు నప్పురందరు కడకున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౭ ప.) క. పుట్టిన విధమెట్లు చెప్పు, పొలు పుగ నాకున్. (సభా. ౧ ఆ. ౧౩౮ ప.) ఆ-వె. ప్రియము హితంబును । నాత్మఁ గోరు వారి నడిగి చూడు. (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౦౦.) (క.........ము । త్సాయక ముల నినుఁ గూల్చెదఁ । జూ డెయువ్వత నైతి నేను చూచెదు నన్నున్. (భీష్మ. 3 ఆ. 3౨౫.) ఉ. ఆడిదె నీదు పందెము. (కళా. ౬ ఆ.) (ప్రౌఢ. సంధి. ౧౮ సూ.) వీనిలో స్వరపరక ము లోపము. చూడు—(౧౦౯-౧౦౯ I విష.) మ......... మోహాంధుండు భీష్ముండుఁ గే । శవ నీవుం గడఁగుండు నాకు నెదురై సంగ్రామ రంగంబునన్. (సభా. ౨ ఆ. ౬3.) మత్తకోకిలము.........ఈతని బుద్ధి మీ । రేవగింపక చేకొనుం డిది.........(సభా. ౨ ఆ. ౨3౬.).

లూణ్మధ్యమ పురులకు ము డుఙ్లు లగు. ౨౯.
ఆశీస్సు - దీర్ఘాయు వగుము - దీర్ఘాయుల రగుఁడు.
బాలవ్యాకరణ. శాపంబు - రాక్షసుఁడ వగుము - రాక్షసుల రగుఁడు.
30౫ I విష. సంప్రార్థనంబు - నన్ను రక్షింపుము-నన్ను రక్షింపుడు.
విధి - నా చెప్పినపని చేయుము - నా చెప్పునపని చేయుఁడు.

సంజీవని. 30౫ I విష:—లూణ్మధ్యమ పు రులకు = లూట్+మధ్యమ+పు-రు లకు: బా - క్రియా - ౮ సూత్రము చొప్పున నాదేశింపఁబడిన లూట్టు మధ్యమ పురుష 'పు-రు' లకు వరుసగా 'ము డుఙ్లు' లాదేశమగు ననఁగా 'పు' అనుదానికి 'ము'అనియు, 'రు' అనుదానికి 'డుఙ్' అనియు నాదేశము లగునని తాత్పర్యము.

ఇట్టి ప్రక్రియ చొప్పున లోఙర్థములగు నాశీర్వాద సంప్రార్థన విధులయందు, మధ్యమపురుషమున 'ము డుఙ్లు' లగునని పర్యవసిత మగుచున్నది. సూరియే వరుసగ నుదాహరించుచున్నాఁడు. ఆశీస్సు:—దీర్ఘాయువు+అగు+వు = దీర్ఘాయువు+అగు+ము = దీర్ఘాయువగుము. ఇచట బా - కార - 33-3౮ సూత్రముల చొప్పున 'దీర్ఘాయువ వగుము' అను రూపము సిద్ధింపవలసియున్నను వాని వివరణములోని "మీరలు పెద్దలు ఇత్యాదులు ప్రాయిక గ్రహణముచే రక్షితంబు లయ్యె" అను చొప్పున 'వు' ప్రత్యయము రాకపోవుటచేత నట్టి రూపము కలుగ లేదు. బాలవ్యాకరణ ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములందు నైతము "దీర్ఘాయువ వగుము" అను రూపము లేదు గాన నట్లు సవరింపరాదు. పయిని జూపిన ప్రక్రియ చొప్పుననే "దీర్ఘాయుల రగుఁడు" మున్నగు వాని ముడుఙ్లుల రూపములను సాధించుకొనవలయును. బా - క్రి - ౨౭ సూత్రము చొప్పున, ద్రుతపూర్వకమగు 'అవి' శబ్దమును, బ్రకృతసూత్రము చొప్పున 'ము డు'ఙ్లులును విధ్యాద్యర్థములం దగునని యెఱుంగునది. ఉదా:—నీవు నా చెప్పినపని చేయునది = చేయుము. మీరు నా చెప్పినపని చేయునది = చేయుఁడు. మొ. సూరి ప్రక్రియ చొప్పున "ఎడు తలును ము డుఙ్లులకుఁ బర్యాయములుగ వచ్చునని చెప్పవలసియున్నను నట్టి స్థితికి మహాకవి ప్రయోగ ప్రామాణ్యము గాని నన్నయాథర్వణీయ మూలకత్వము గాని లేమింజేసి యుపేక్షణీయ మనఁదగును. కాన "ఆశీర్వాద సంప్రార్థనంబులందు "ఎడు-త-వర్ణంబులు ఇరువదియాఱవ సూత్రంబుచే విధింపఁబడఁగా 'నీవు దీర్ఘాయువయ్యెడున్ - నీవు దీర్ఘాయువగుతన్' ఇత్యాదికమైన రూపంబులును......... అగునని తెలిసికొనునది." (బా. గు. ప్ర. 3౨3 పు. ద్వి. ము.). "ఆశీర్వాద సంప్రార్థనముల, ఎడు - త, వర్ణములును గలుగ నగుననియుఁ గాన 'నీవు దీర్ఘాయువయ్యెడున్ - నీవు దీర్ఘాయువగుతన్' అను మొదలగు రూపములును నుండునని గ్రహించునది." (బా. సా. వే. ౪౦౦ పుట.) అను వ్యాఖ్యలు సరికావని గ్రహింపనగును.

"కాతన్" అను రూపములోని 'త' వర్ణము లోపించిన 'కాన్' అను రూపమును నాశీర్వాదార్థములం దర్వాచీనకవులు ప్రయోగించుట గలదు. అట్లె "కలియుతన్" మున్నగు వానిలోని వ్యంజన తకారలోపము చేసి "కలియన్" మున్నగు వాని నాశీర్వాదార్థములం దర్వాచీనులు ప్రయోగించుటయుఁ గలదు. ఉదా:—నీ వడి ధూళి పాలు గాను. నీచేతివిల్లు మంటఁ గలియ. ఇట్టి వాడుకలు వ్యావహారికాంధ్రమున ధారాళముగా నున్నవి. "నీవెట్టి బంగారుగాను ఇత్యాదీనాం

గ్రామ్యత్వేపి ప్రయోగార్హతేతి సరస్వతీకళయో వర్ణనీయః." (అహో. ౧౭౭ పుట.) అను కవిశిరోభూషణ పంక్తుల చొప్పున "నీయిల్లు బంగారుగాను నీమొగాన పసుపు కుంకము పెట్ట." మున్నగురీతి నాశీరర్థమందును నిట్టి వ్యావహారిక ప్రయోగములు పెక్కు గలవని గ్రహింపనగును. "కేవల తుమున్నంతంబు చేతను గూడ శాపార్థమును బ్రకటించుట వసుచరిత్ర కాలమునుండియుఁ జూపట్టెడి 'ధూళిపాలు గాన్ = ధూళిపా లగుఁగాక = అగుత = అయ్యెడి అని దీని యర్థము." (బా. సా. పే. ౮౦౦ పుట.) పేటికాకర్త యాక్రింది బా - గు - ప్ర. వ్యాఖ్యను స్వీకరించు టలోఁ బ్రమాదపడి "వసుచరిత్ర కాలమునుండి" అని వ్రాసెనే కాని వసు చరిత్రలో నిట్టి ప్రయోగము కానరాదు. బా - గు - ప్ర. వ్యాఖ్యాతృ ప్రమాద వశమునఁ జూపిన వసుచరిత్ర పద్యములోని నుజ్యంతమున కిట్టి యర్థము కాదు. మఱియు 'తు' మున్నంతమునకు శాపార్థము గల్గుననుటయు నసంగతమె. ఇదియు బా - గు - ప్ర. వ్యాఖ్యను స్వీకరించుటలోఁ గల్గిన ప్రమాదమె. "కేవల తుము న్నంతముచేతను సైతము శాపార్థము తెలుపంబడు...............చ.......... పవమాన.........నీవడి ధూళిపాలుగాన్. (కవి. ౨ ఆ.) ....తే-గీ. నీరజా రాతి నినుఁ దన నెలవు గూల నేల సృజియించె విధి సృజియించుఁగాక। యేల జైవాతృకునిఁ జేసె. (వసు. ౮ ఆ. ౩౫ ప.) (ఇది యిట లక్ష్యముగఁ జూపఁబడుట పొరపాటు. ఇందు "తననెలవు గూలన్" అను దానికి "నెలవుగూలుంగాక" అని యర్థముకాదు. తననెలవు గూలిపోవునట్లుగా నీరజారాతి నిను నేల సృజియించెనని యర్థము.) తే-గీ.........ముగుదలఁ దెరువరులను। బూని యేతువె నీ పూన్కి బుగ్గిగాను।.........(నీలా. ౩ ఆ.) క..........। మరుఁడా నీచేతివిల్లు మంటం గలియన్. (నీలా. ౩ ఆ.) (ఇట్టి విచట నీలా సుందరీ పరిణయములోనివె పెక్కు చూపఁబడినవి.)" (బా. గు. ప్ర. ౩౨౩-౩౨౮ పుటలు. ద్వి. ముద్ర.). కేవలతు మున్నర్థకమున కిట్టి శాపార్థము లభించుననుట సరికాదు. కావుననె పైరీతిని 'తన్' ప్రత్యయాంత సంతేషరూపముగాఁ జూపఁబడెను. లేదా తుమున్నంతమున కనక 'నుజ్యం'త రూపమునకే యాశీశ్శాపాద్యర్థములు కవిప్రయోగాదులందు గలవ న్నను విరోధములేదు. (చూ. ౨౧౫ II విష.)

"ఇంద(ము) అవ్య. (త-ఇంద) 'ఇదిగో పుచ్చుకొమ్ము' అను భావము దెలు పును.. గీ. బొమ్మ పాత్రిక లడిగితి కొమ్మ యింద। మనుచు నిచ్చెఁ దాఁ దెచ్చిన యంబరములు. (భార. విరా. ౫ ఆ. ౩౦౮.) ఆ-వె..........। శార్ఙ్గమింద నీవు సమరంబె కోరదు।..........(ఉ. హరి. ౧ ఆ. ౧౫౫.)" (సూ. రా. ని.). ఇందలి

'ము' ప్రత్యయ తల్లోపముల నరయఁగా నివి 'ఇఙ' అను ధాతువుయొక్క లూణ్మధ్య మైకవచన రూపములనుట యుక్తమని తోఁచెడిని "సర్వాశం త్రిషు లిఙ్గేషు ; సర్వాసుచ విభక్తిషు । వచనేషుచ సర్వేషు । య న్న వ్యేతి త దవ్యయ మ్మ"ను రీతిగల యవ్యయ లక్షణ మిందుఁ జూపట్టలేదు.

నన్నసూ. ఉభయార్థే భవే దత్వ । మర్థభేదే క్వచి న్న తత్.
౩౦౬ విష. (వికృ. క్రి. ౬ కారి. అహో. ౪౮౪ పు.)

కల్పతరువు. ౩౦౬ విష:—బాలవ్యాకరణపు వరుస చొప్పున నన్నయా థర్వణ సూత్రములు చూపఁబడుచుండుటచే నీసూత్ర మిటఁ జూపవలసెను, గాని దీనిని "దు తి వర్ణకౌ క్రమాత్ స్తో । నాదశ్య స్యాదేః." అను దాని యొద్దఁ జూపుట యుక్తము. వండుదము' మున్నగు 'అ'త్వఘటిత రూపము లుభయకర్తృక ప్రార్థ నార్థకములుగా సూరిచే నుద్దేశింపఁబడుటచే నాతఁ డీ ప్రార్థనార్థకరూప ప్రకరణ మున నిట్టి రూపముల ప్రక్రియను బ్రదర్శించెను. నన్నయాథర్వణులు "మనము వండుదము" అనురీతి రూపములను దద్ధర్మక్రియలను గానె తలంచిరి. అట్లగుట చేతనే యీ రూపములందు "దు"క్కునకుఁ బ్రసక్తి కల్గెను.

ఉభయార్థే = యుష్మదస్మ దుభయకర్తృకత్వమున; అత్వమ్ = దు తి వర్ణ కౌ విత్యాది చింతామణిసూత్రముచే విధింపఁబడిన 'దు'వర్ణకముయొక్క 'ఉ'కారము నకు 'అ'కారము, భవేత్ = అగును. క్వచిత్ = కొన్నియెడల, అర్థభేదే = అర్థ విశేషమునందు, తత్ = ఆ 'అ'త్వము, న = కాదు. నన్నయాథర్వణులమతమునఁ దద్ధర్మమునఁగా ధాత్వర్థమాత్రమె యగుటచేతను (౨౮౬ విష) సందర్భవశమున నట్టియెడల దచ్ఛీలసంభావనా సంప్రశ్నసాతత్య వర్తమాన భావ్యాశీరాద్యర్థము లను గల్పించుకొనవలసియుండుటచేతను 'మనము వండుదుము - మనము వండు దము' మున్నగువాక్యములలోని యర్థవిశేషములు కల్పించుకొనఁదగినవై యుండును. ఉత్తమపురుష బహువచనక్రియలకు సందర్భవశమున, 'మేము-మనము' అను వాని లో నేదేని కర్తృవాచకము కావచ్చును. ౧. మనకు వండవలసియున్నదని తెలిసి యున్నచో మన మపుడే వండుదుము. ౨. తరుణీ మన కీశాపము గల్గియుండనిచో నీదినములలో మనము భోగసక్తులమై యుండుదుము. ఇట్లుభయకర్తృకత్వమున 'దు'గాగను ఘటితతద్ధర్మక్రియలును నిలువవచ్చును. ౩. మనము వండుదము. ఈవాక్యమున యుష్మదస్మచ్ఛబ్దవాచ్యు లిరువురును గలసి పచనవ్యాపారము జరపి కొనుట కభ్యనుజ్ఞ మాత్రమె బోధ్యమగుచున్నది. ౪. మనము వీనిని రక్షింతము. ఈవాక్యమున రక్షణక్రియలో యుష్మచ్ఛబ్దవాచ్యుని సాహాయ్యము నస్మచ్ఛబ్ద

వాచ్యుఁడు ప్రార్థించుచున్నట్లు బోధ్యమగుచున్నది. ఇట్టిస్థలములనే సూరి యుభయకర్తృక ప్రార్థనార్థకములుగాఁ జెప్పెను. పరిశీలింపఁగా నిట్టిస్థలములం దెల్లఁ బ్రార్థన మంతగాఁ గన్పట్టదు. అస్మచ్ఛబ్దవాచ్యుఁడు యుష్మచ్ఛబ్దవాచ్యుని బ్రేరించుటమాత్రమె తెలుచుగాఁ దోఁచుచుండును. ఇట్టి యర్థవిశేషముగల తద్ధర్మ క్రియలందలి 'దు'వర్ణకముయొక్క 'ఉ'త్వమునకె 'అ'త్వమును బ్రకృతసూత్రము విధించుచున్నది. ఇట్టివాకులకు విలక్షణములగు పైని జూపినస్థలములవంటివాని యందలి (మొదటి. ౧-౨ వాక్యములవంటి స్థలములందలి) దువర్ణకోత్వమున కత్వము కల్గదు. ఈవిషయమునె "అర్థభేదే క్వచి" న్న త్తను వచనము చెప్పుచున్నది. ఇట్లె "మనము వందుదము" మున్నగు నుభయకర్తృక ప్రార్థనస్థలములందెల్ల 'అ'త్వము కల్గుచుండునని యెఱుంగునది. ఉదా:—మనము వందుదము = (వండు+దు+అ+ము = వందుదము). ఇందలి "ము" ప్రత్యయ ముత్తమపురుష బహువచన సంబంధియని యెఱుఁగునది. (౨౬౪ II విష). ఇట్లె వర్తమానాదులలో నైతము మనశబ్దవాచ్యకర్తృకత్వమున మనము వచ్చుచున్నాము - మనము వచ్చితిమి - మనము రాఁగలము - మనము వచ్చెదము మనమురాము మున్నగురీతిని ముప్ర త్యయ మస్మత్కర్తృకత్వమందువలెనె వచ్చును. దుగాగమము వచ్చు తద్ధర్మక్రియ లందుమాత్రమె వెనుక నుదాహరించినరీతి నర్థవిశేషములనుబట్టి 'అత్వ - తదభావ ములు (౧-౨-౩-౪ వాక్యములు - వండుదుము - ఉండుదుము - వండుదము - రక్షింతము) వచ్చుచుండును. అహోబలపండితుఁడు దుగాగమమున కత్వము నన్నయప్రయోగములనుబట్టి చింతామణిపక్షమున "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యా" త్తనుచొప్పునఁ జేయవలెనని వ్రాసెను. "తద్ధర్మేతు (మనము) ఘటింతము - రంజిల్లుదము ఇతి విశేషః. 'సలుపుద మీ నిదాఘదివసంబులు నీవును నేను' (ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౨). 'ఇత్తరుణిఁ బరిగ్రహింతము' (ఆది. ౭ ఆ. ౨౧౫). ఇత్యాచార్య ప్రయోగాత్ వ్యతిరేకాదా ఇత్యనేన అత్వమ్. అథర్వణేనతు 'ఉభయార్థ భవే దత్వ। మర్థభేదే క్వచి న్న తత్' ఇత్యుక్తమ్. గీ. భూమినందన సాకేతపురము నందు। మిగుల దీపించు కనకపుమేడలోన। చారుతర పుష్పమయమైన శయ్య మీఁదఁ। బవ్వళింతుము మనము సంభ్రమముమీఱ. ఇత్యాదా వర్థభేదః (విస్తర)

విస్తర. 30౽ విష:—కవిశిరోభూషణమున 'పవ్వళింతము మనము' అని తప్పుగ ముద్రితమయ్యెను. 'పవ్వళింతము మనము సంభ్రమము మీఱ-ఇత్యాదా వర్థభేదః' అను నహోబలపతివాక్యమె 'అర్థభేదే క్వ చి న్న త' త్తనుచొప్పున 'అ' త్వము రాలేదని విశదీకరించుచుండుటచేత "పవ్వళింతము' అను పాఠము తప్పు.

'ఇప్పుడు మన మొనరింతుమె యిట్టిపనులు' ఇత్యాదౌ వ్యతిరేకార్థో నోత్పద్యతే క్వచిత్. ఇప్పుడు మనమొనరింతుమె ఇత్యాదౌతు ప్రశ్నమాత్రం ప్రతీయతే" (అహో. ౮౪౪ పు). "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్త"ను చింతామణి సూత్రముచే ధాతువులతుది సత్వము నిల్చుట మాత్రమె విధింపఁబడెను గాన నిట దువర్ణకోత్వమును కత్వమును వేఱుగ విధించుటయె యుక్తమని తలఁచి యథర్వణుఁడు ప్రత్యేకముగ సూత్రించెను. మఱియుఁ జింతామణిమతమున 'వండుదముఁ' మున్నగు నుభయకర్తృక ప్రార్థనార్థకక్రియలయందలి 'ఉ'త్వము పునరాగమ సూత్రముచేత (చిం. వి. పరి. ౧౧౧ విమ) సంపాదింపనగును (౨౯౬ విమ). కాని పునరాగమసూత్ర మగతికగతి స్థలమగుటచేత నథర్వణుఁడు వేఱుగ నుపదేశించుట పునరుక్తము కానేరదు. మఱియుఁ జింతామణి క్రియాపరిచ్ఛేదము సంస్కృతసమ క్రియల రూపసాధనమె ప్రధానముగా రచింపఁబడిన దగుటచేతను నట్టి యుభయ కర్తృకప్రార్థనార్థక తత్సమక్రియలు నన్నయభారతమున మిక్కిలి యరుదగుటచేతను జింతామణియందు వాని రూపసాధనప్రక్రియ సువిస్తరముగాఁ జూపఁబడదయ్యెను. నన్నయతిక్కనాదుల భారతాదులలో నాచ్ఛికములగు నీయుభయకర్తృక ప్రార్థనార్థకక్రియలు ప్రచురప్రయుక్తములై యుండుటచేత నట్టివాని రూపసాధన ప్రక్రియ సువిస్తరముగఁ బ్రత్యేకించి చూపఁబడుట యత్యావశ్యకమగుటచే నథర్వణుఁడు వేఱుగ సూత్రించెనని యెఱుంగునది. ప్రయోగములు:—చ. జలరుహనాభ రమ్యగిరిసానువనంబుల వేఁటలాడుచున్ । జలుపుద మీ నిదాఘదివసంబుల నీవును నేను........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౩౨). సీ. జనమేజయునిచేయు సర్పయాగమునకు విఘ్నమందఱము గావింతము......అడుగుద మీ క్రతు వుడుగ మనియు ....దోషంబులని హేతువులు సూపి యుడిగింతము.........ఆ-వె.........వెలిపింతము.........(ఆది. ౨ ఆ. ౧౩౧). ఇందుఁ గొందఱు నాగకుమారులు దక్కినవారిని బ్రేరించుట మాత్రమె తోఁచును. క........ఇ । త్తరుణిని బరిగ్రహింతము । ....(ఆది. ౭ ఆ. ౨౧౫). ఇందు ధర్మజుఁడు తన నిశ్చయమును వచించెనుగాని ప్రార్థింపలేదు. పరిగ్రహించుటలోని ప్రేరణము మాత్రమె కలదు. ఉ. వీఁడొక మంత్రసిద్ధుఁడు........ఇతనిం జని చూతము యంచు.........భూసురులాదిగ వచ్చిచూచిరి (ఆది. ౬ ఆ. ౩౦౯). ఇందొకరి నొక రాహ్వానింపనైనలేదు. వీని చూతమనుకొనుచు వచ్చి చూచిరి. మానసోద్దిష్టప్రేరణము

ఇది విచారింపక గాణపతవివరణకర్త 'పవ్వళింతము' అను తప్పు పాఠమునె యాదరించుట చింత్యము (గాణ. క్రియా. ౩౬౭ కారి. ౩౪ పద్యపు వివరణము).

మాత్రము తోఁచుచున్నది. "పౌరులెల్ల.........సీ.........లోభి దుర్యోధ నుండు । రాజుగా నీతని రాజ్యంబుఁ గట్టు । లుండంగ వేర్తు మీ యుర్వి నింక । నేదిధర్మువు.........పాండుసుతుల । యరిగినచోటికి యరుగుదమని.........(ఆర. ౧ ఆ. ౫ ప). ఇందును పౌరులు పాండవులవెంట నరుగుటను భావించికొను టలో మానసోద్దిష్టప్రేరణముమాత్రమె తోఁచుచున్నది. మత్తకోకిలము - వీర భోజ్యముసుమ్ము రాజ్యము వింటె నీవును నేను దు । ర్వ్యారవృత్తి రథంబులెక్కి యసంఖ్యవిక్రమ మేర్పడన్ । భూరి వీరరణం బొనర్తము.........(ఆర. ౨ ఆ. ౨౨౩). నలుఁడు విరోధియగు పుష్కరునితోఁ జేసిన ప్రసంగమియ్యది. ఇందుఁ బ్రార్థనమునకుఁ బ్రసక్తిలేదుగదా, డీకొనుటలోని ప్రేరణము గలదనిన, ననవచ్చును. క. ధీరమతి విదురతోడ వి । చారింతము.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౨౪). ధృత రాష్ట్రుఁడు దుర్యోధనునితోఁ బల్కినవాక్యము కావున నిందుఁ బ్రార్థన మున్నదన వచ్చును. క. విను నీ వదితిసుతుండవు । వినతకొడుక నేను విష్ణువీఁగెడు మనకున్ । జనకుఁడు కశ్యపుఁ డొక్కఁడ । దనుజుల శోధించి చంపుదము సురపురమున్ (ఉద్యో. ౩. ఆ. ౨౫౫). (అత్యఘటిత 'ద'వర్ణము యతిస్థానగతము).

ఈసందర్భమున బయల్వెడలిన వింత యొకటి యిటఁ బ్రదర్శింపఁబడుచున్నది. పోవు ధాతువునకు దుఃక్కు ముత్తును బరముగఁనపుడు వు వర్ణలోపము కవిప్రయోగ సిద్ధమైనది. క. మేదిని నిలుతురె క్రమమునఁ । బోదుముగా కెల్లజనులుఁ బోవు తెరువునన్. (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౭.) సీ.........ఆ-వె. పొదలలోన డాఁగి పొడ సూప కిక్లేల । యున్నవాఁడ విట్టి యుగ్రభావ । మేల నీకు వలసె నెటపోదు నింకెట్లు । గాంతు నిన్ను నుగ్రకాననమున. (ఆర. ౨ ఆ. ౭౨.) ఇట్టి వులోప ము భయకర్తృక స్థలములందును బ్రయుక్తమయి యున్నది. చ. వలవదు వీని యిటఁ గుడువన్ మనకున్ ధన మిచ్చునేని ని! మ్ములఁ గొనిపోద మిప్పుడని......(ఆర. ౨ ఆ. ౩౪౪.) క. అతులతపో వీర్యబలో । న్నతిఁ బోదము గంధమాదనంబునకు...... ......(ఆర. ౩ ఆ. ౨౭౭.) క. మనదేశమునకుఁ బోదము । మనమల్లన తెరువు పట్టి.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౨౦.) ఇట్టి 'పోదము' అను నుభయకర్తృక రూప మునకు సంక్షేప రూపమనెడు భ్రాంతి నొదవించుచున్న "పొదము - పదము" అను రూపము లర్థవిశేష బోధకము లగుచు మధ్యమపురుషైక వచనములుగాఁ దిక్కయజ్వచేఁ బ్రయోగింపఁబడినవి. క. పలువురకుఁ బుట్టి నిచ్చలుఁ । గలుఁ ద్రావుచుఁ బెరిఁగి యెట్లు గఱతురు శీలం । బులు నుచితములగు భాషణ । ములు నీ విమ్మాట లుడిగి పొదపొద మనికిన్. (కర్ణ. ౨ ఆ. ౪౭.) క. పదపదఁ డంచు దిశలు

గ్రక్కదల్చె నా.........(నిర్వ. ౬ ఆ. ౯౨.) (పోదము+పోదము = పోద పోదము. పోదండు+పోదండు = పోద పోదండు. చూ. ౧౧౧ I విష.) పోదము = మన మిద్దఱము కలసి పోవుదము. పోదము=నీవు వెళ్ళుము. నీవెంట నేనును వచ్చెదను. 'పోద' మనునది యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థక కోత్తమపురుష బహువచన రూపము. "పోదము = పదము" అనునవి ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుషైక వచన రూపములు. (పదమా యెల దోటకు జరింప కింటికిన్. మనుచ. 3 ఆ. 3౮.) ఇవి "పోవుము = పొమ్ము" అను వానికి రూపాంతరము లనుటకును వలనుపడదు. "పోవుము = పొమ్ము" అనుటకు 'నీవు వెళ్ళుము' అని మాత్రమె యర్థము. "పోదము = పదము" అను వానికి "నీవు వెళ్ళుము నేను నీవెంట వచ్చెదను" అని యర్థము. ఇట్టివి (పదము - పోదము) యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థక రూపములు ('పోదము' అను దానివలె) కాకున్నను గేవల ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుషైక వచనములె యైనను 'నేను నీవెంట వచ్చెద' ననునస్మదర్థ సహావస్థానమును సైతము బోధింపఁ జాలియున్నవి. అట్లే వీని బహువచన రూపములగు "పోదండు=పదండు" అనునవి సయితము "మీరు వెళ్ళుఁడు. మీవెంట నేనును వచ్చెదను" అను నర్థమును బోధించుచున్నవి. ఇట్లగుటచేత నివి సయితము "పోదము = పోవుదము" అను వానివంటి యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థ కోత్తమపురుష బహువచన రూపములుకాక ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుష బహువచన మాత్రములె యగుచున్నవి. ఇట్టివి మధ్యమపురుష క్రియలె యైనను వీనియందున్న "అత్వ"సహిత దకార మహిమచే నివి "మీరు పదండు మీవెంట నేనును వచ్చెదను" అను నస్మదర్థ సాహిత్యమును బోధింపఁ గల్గుచున్నవి. ఇంతమాత్రమున వీని నుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థక క్రియలని వచింతురు. ఈరీతిని సోమయాజి "పోదము=పదము. పోదండు=పోదండు =పదండు = పదండు" అను రూపముల నంగీకరింపఁగా సోమనారాధ్యాదులగు నితర కవులు వీని సామ్యమున "వెదకుదండు-చూతండు-చెప్పుదండు." మున్నగు రూపములను బ్రయోగింపసాగిరి. కాని "పోదము - పదము" అను వాని వంటి యేకవచన రూప విశేషముల నెవ్వరును బ్రయోగింపలేదు, "వెదకుము-చూడుము-చెప్పుము" మున్నగునవి వాని యేకవచన రూపము లనరాదు, "వెదకుదండు" అను బహువచన రూపమునకు "మీరు వెదకుఁడు - మీవెంట నేనును వెదకెదను" అను నర్థవిశేష మున్నట్లు 'వెదకుము' అను నేకవచన రూపమునకు "నీవు వెదకుము - నీవెంట నేనును వెదకెదను" అను నర్థవిశేషము లేదుగదా. ఈవిషయములను సరిగాఁ బరిశీలించక సూరి యాక్రిందిరీతిని సూత్రించెను. "పోవునకు దుజ్ఞుత్తులు,

ముజ్ఞుం, బరంబగునపుడు వులోపంబుం బొద పదలును విభాష నగు. పోదురు - పోవుదురు; పోఁడు - పోవఁడు. పొదము - పదము - పొమ్ము." (బా. క్రి. ౯౨ సూ.). ఇందు ముజ్ఞు పరమగునపుడు - పొవ పదల నాదేశించుటయు, 'పొదము - పదము' అనునవి 'పొమ్ము' అను దానికిఁ బర్యాయము లనుటయు సరి కాదనక తీరదు. "పొమ్ము = నీవు వెళ్ళుము. పొదము = నీవు వెళ్ళుము. నీవెంట నేనును వచ్చెదను" అని యర్థమగుటచేత నివి వేర్వేఱు జాతుల రూపములె కాని పర్యాయములు కావు. 'పొవ - పద' - ల లోని యుభయార్థ బోధకమగు 'అ'త్వ సహిత దుద్ద కారపు మహిమచే వీనియం దస్మదర్థ సాహిత్య రూపార్థవిశేషము వెలయుచున్నది. ఈతిక్కన ప్రయోగములందలి రహస్యమును గనిపెట్టి యసాధారణ పాండిత్య ప్రతిభాశాలియగు పాల్కురికి సోమనారాధ్యుఁడు "పదంశు = పొదండు" అను వాని సామ్యమును మూలముగాఁ గొనియే కావలయును "పోదండు - చూతంశు - చెఱుపుదండు" మున్నగు వానిని బ్రయోగించెను. తర్వాతి కవులును దదనుసార ముగ వెదకుదండు మున్నగు వానిని బ్రయోగించిరి. తిక్కన ప్రయోగించిన 'పొదండు' అను దానికి "పోదండు" అనునది పూర్వరూపమని సోమనారాధ్యుఁడు తలంచియుండును. పోదండు పదండు పొదండుల యేకవచన రూపములు 'పొవము పదము' అనునవి వెలసినట్లు "చూతండు" మున్నగు వాని కేకవచన రూపములు వ్యవహారమున లేమింజేసియు "చూతము - చెఱుపుదము" మున్నగునవి యుభయ కర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థకోత్తమ పురుష బహువచనములుగ వ్యవహారమందును (చూతాము చెఱుపుదాము. మొ.) గవిప్రయోగములందును బ్రసిద్ధములయి యుండుటం జేసియు నట్టి యేకవచన రూపముల కల్పనమునకు సాహసింపఁ డయ్యెను. ఇట్లగుటచేతనే యుభయకర్తృక ప్రార్థనాద్యర్థకములందలి యుత్తమ పురుష బహువచన 'ము' ప్రత్యయమునకును గేవల ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ పురుషైకవచన 'ము' ప్రత్యయమునకును భేదము పాటింపక కవులు భ్రమించిరని శబ్దతత్త్వశాస్త్రజ్ఞులు వచించుటకు సాహసింపరాదు. పయి విషయములను సరిగా గ్రహింపక బసవపురాణ పీఠికాకర్త యీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "యుష్మదస్మత్సమాహార సంప్రార్థనాద్యర్థక క్రియ:—పు. ౧౪౦ చెప్పుదండు. పు. ౧౭౮ చెఱుపుదండు. పు. ౧౭౯ పోదండుగాక. పు. ౨౧౫ చూతండు. పండితారాధ్యచరిత్ర. ౨ వ. ప్రకరణమున - పడుదండు - ఉండుదండు - తీర్తండు - ఇత్యాదులు పెక్కులు. ఇవి యితరకవుల కృతులలో - చెప్పుదము - చెఱుపుదము - పోదము - పొవము-పదము-పదండు - చూతము - పడుదము - ఉండుదము - తీర్తము, అను రూపములతో

వ్యవహృతము లగుచున్నవి. ఒక్క 'పోవు' ధాతువునకు మాత్ర మీ కవి ప్రయోగించిన పోదండు - పొదండు - పొదరు - రూపము లితరకవులును బ్రయోగించిరి. తక్కిన ధాతువులపై నాకిట్టి రూపములు శివకవుల కృతులలోనే తక్క నింక నెక్కడను గానరాలేదు. ఈ రూపములు క్రొత్తగానున్నవి." (బసవపురాణ పీఠిక. ౧౨౨ - ౧౨౩ పుటలు.). 'చెప్పుదండు' మున్నగునవి 'చెప్పుదము' మున్నగు వానికి రూపాంతరము లనుట సరికాదు. "చెప్పుదండు" మున్నగు వాని లోని 'డుఁజు' మధ్యమ పురుష బహువచన ప్రత్యయము. 'చెప్పుదము' మున్నగు వాని లోని 'ము' అనునది యుభయార్థకోత్తమపురుష బహువచన ప్రత్యయము. మఱియు 'పోదండు' అనుదానికి 'పొదము - పదము' అనునవి సైతము రూపాంతరము లనుట కేవలము భ్రాంతిమూలకము. 'పోదండు' అను దాని లోని డుఁజు మధ్యమపురుష బహువచన ప్రత్యయము. 'పొదము - పదము' అను వాని లోని 'ము' అనునది మధ్యమ పురుషైకవచన ప్రత్యయము. పోవు ధాతువు సంబంధమయిన సోమనారాధ్యుఁడు ప్రయోగించిన 'పొదరు' అనునది యితరకవులు ప్రయోగించిరని వ్రాసిరే కాని యిట్టి ప్రయోగమును జూపరైరి. అట్టి 'పొదరు' శబ్ద మశ్రుతచరము. యుష్మదస్మత్సరూపాకార సంప్రార్థనాద్యర్థక క్రియలు "శివకవుల కృతులలోనే తక్క నింక నెక్కడను గానరాలేద"నియు వ్రాసిరి. ఇదియు సత్యముకాదు. చ. అరయఁగ నుండఁబోపుఁ గమలాకరమందు జలంబు ద్రావి వే। ధరణి తనూభవన్ <u>వెదకుదండు</u> పదండు కపీంద్రులార యం। చరిగి........(భాస్కర. కిష్కిం. ౬౪౧ ప.) క... ......। పోవుఁ జుమీ పలకవ్రాయి <u>పోదండ</u>నినన్. (ఉత్తరహరి. 3 ఆ. ౧౩౯.) వావిళ్లవారి ముద్రణమున 'పోదండనినన్' అనుచోట "పొద పొదఁడనినన్" అని సవరింపఁబడియున్నది. బసవపురాణ ప్రయోగములు:—ద్విపద. కల్పవృక్షం బీగి ఘన మందమేని। యల్పభోగము కాక యపవర్గ మెద్ది। చింతామణుల యీఁగి చెప్పుదండేది। చింతింప శాశ్వత సిద్ధియం దెద్ది. (బసవ. ౫ ఆ. ౨౧౩ ప. ౧౫౦ పుట.) (ఇట్టి ప్రయోగములె 'అందము' మున్నగు వాని వలెనె 'చెప్పుదండు' మున్నగునవియు నుభయార్థకోత్తమ పురుష బహువచన రూపాంతరములనెడి భ్రమ నొదవించుచుండును.). జినసమయులు దీనిఁ దెలుపుదఁ డనుచుఁ। గనుఁగొని పెక్కువిఘ్నములు గావింప. (బసవ. ౬ ఆ. ౧౨౮ పద్య. ౧౭౪ పుట.) (నాకులభించిన రెండు తాళపత్త్రమాతృకల లోను 'చెలుపుదండు' అనియె యున్నది.) చచ్చు। నా, దీనఁ దప్పేమి పోదండు గాక. (బసవ. ౬ ఆ. ౨౫౦.) (తాళపత్త్రమాతృకలు రెంటను 'పోదండు' అనియె యున్నది.) ఉంపుడు బండి పోకుండఁ జూతండు. (బసవ. ౭ ఆ. ౨౦౬-౨౧౫ పుట.)

ఉభయ ప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు. ౩౦.

బాలవ్యా. మనము వందుదము. (బాలవ్యాకరణమున నిచట
వివరణము. వ్రాయఁబడిన ఉజీ రూపముల యుదాహృతి యీ
౩౦౬ I విషయము. వఱకు 303 I విషయమునఁ జేర్పఁబడెను గాన నిట
మరల వ్రాయలేదు.)

సంజీవని. ౩౦౬ I విష:—ఉభయ ప్రార్థనంబునన్=యుష్మదస్మ దుభయాకర్తృక ప్రార్థనార్థమున మన శబ్దము ('నీవు నేను' అని కాని 'మీరు మేము' అని కాని యర్థము) కర్తగా నుండునపుడు దాని సమాపక క్రియలోని "దుక్కు" చోట 'ద' వర్ణము నిల్చునని తాత్పర్యము. ఉదా:—మనము వందుదు+ము = మనము వందుదము. సూరి లాడర్థములలోఁ బ్రార్థనార్థమును జేర్పఁనలేదు. లాడ్రూపముల కట్టి యర్థము నుదాహరింపనులేదు. చింతామణికర్తవలె సూరి తదర్థశబ్దమును ధాత్వర్థ పరముగా వ్యవహరింపమింజేసి తదర్థక్రియకు సందర్భవశమునఁ బ్రార్థనార్థమును గల్పించుట కవకాశములేదు. మఱియు లూడర్థములలోఁ బ్రార్థనార్థమును జేర్చెను. కాని లూట్టు పరమగునపుడు ధాతువునకు దుగాగమమును విధింపలేదు. ఇట్టి స్థితిలో 'ఉభయ ప్రార్థనంబున దుగాగమంబున కత్వంబగు'ననుట యెట్లు పొసఁగునో తెలియకున్నది. పేటికాకర్త "సంప్రార్థనము లాడర్థములలో నొకటి యని ముందే యుక్తము." (బా. సా. పే. ౨౦౦ పుట.) అనుట సత్యవిదూరము. ఇంక సంస్కృత వ్యాకరణ వ్యాఖ్యల పద్ధతి ననుసరించి ప్రార్థనమున దుక్కున కత్వమును విధించిన సామర్థ్యముచే, "అత ఏవ దుక్" అనురీతి నుభయప్రార్థనార్థమున "దుక్కు"ను ఘటించికొనవలయును. మనము వందు+దు+అ+ము = మనము వందుదము. బా. కార - ౩౬ సూత్రము చెప్పిన దీనియుష్మదస్మదర్థములలో నస్మదర్థము బలీయము గాన నుత్తమపురుషబహుత్వము నందలి "ము" నిల్చెను.

సన్నయా. వ్యతిరేకే ప్రార్థనార్థే । కుః స్యాన్మువు పరశ్చ సః.
౩౦౭ విషయము. (వికృ. క్రి. ౯ కారి. అహో. ౨౮౬ పుట.)

కల్పతరువు. ౩౦౭ విష:—౧౦౯ విషయమున నిది వ్యాఖ్యాతము. ప్రార్థనార్థే - వ్యతిరేకే = ప్రార్థనార్థ వ్యతిరేకమునందు, కుః స్యాత్ =(ముడుజ్ పరకత్వమున) ధాతువు తుదిని 'కు' అనునది నిల్చును. సః = ఆ 'కు' అనునది మువుపరశ్చ = మువర్ణక పరమే కాక వువర్ణక పరమును నగును. ప్రార్థనార్థమున "ఏకత్వే ఉభ బహుత్వే । ముడుజౌ సంప్రార్థనార్థకేషుస్తః" అను చింతామణి చెప్పిన నెట్లును 'ము డుజ్' వర్ణకములగును, అట్లయినను "ము వుపరశ్చ సః" అను ప్రత్యేక విధాన

ముచే నేకత్వమున ము వర్ణకమే కాక వు వర్ణకము సైతము నిల్చును. చ శబ్దముచే నందలి 'వు' వర్ణకము కవిప్రయోగ ప్రామాణ్యమున "ఎ - ఏ" శబ్దములతోఁ గూడియే యుండునని వ్యాఖ్యానము చేసికొనవలయును. "చేయకుము" అనురీతిని 'చేయకువు' అని ప్రయోగింపరాదనియు 'చేయకువే చేయకువె' అనురీతి నెత్వ సహితముగ మాత్రమె ప్రయోగింప నగునని యుఁ దాత్పర్యము. ము ఘుజ్ఞులపైని ౩౦౮ విషయము చొప్పున 'ఉ-ఆ ఈ-ఊ' అను స్వరములు స్వార్థమున నిల్చును. "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను చింతామణి సూత్రము చొప్పున 'కు' వర్ణపరకత్వమున ధాతువు తుదిని 'అ'త్త్వము నిల్చును. ఘుజ్ఞు జిత్తుగాన బిందు పూర్వక మగును. (౧౩౦ విష.). ఉదా:—చేయకుము - చేయకువె-చేయకుఁడు - చేయకుడు - చేయకుమా - చేయకుమీ - చేయకుము. 'సంప్రార్థనార్థకేషు' అను బహువచన స్వారస్యముచేత విధ్యాద్యర్థ విశేషములందును నీరూపములు వర్తిల్లును. విధి - నీవు చేయకుము - మీరు చేయకుఁడు. మొ. హల్పరకత్వమందును నవసానమందును నీ 'ము' వర్ణకస్థితియుఁ బాక్షికమె. ఉదా:—చదువకుము+దానిని = చదువకుము దానిని - చదువకు దానిని. దానిని జదువకుము - దానిని జదువకు, చదువకుమిప్పుడు. 'చదువకిప్పుడు' అనునదియు భారతేతర కవిసమ్మతము. నన్నయాథర్వణ సమ్మతము గాదు. (చూ. ౧౦౯-౧౦౯ I-౧౧౦ విష) వ్యతిరేక ప్రార్థనార్థ కువర్ణక పరకత్వమున "మఱవకుము" అను రూపము "మఱాకుము" అను రూపముగాఁ బరిణమించుటయు మహాకవి ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నది. చ. అనుపమ సత్య విస్ఫురణ నాడిన మాట మఱాకుమన్న......(ఉద్యో. ౪ఆ.౭౦ప.) ద్విపద. నమ్మి పోయెదము సుమ్మమ్మ మఱాకు । మమ్మ. (బసవ. ౩ ఆ. ౪౦౭ ప.) ఉ. బాంధవ మెల్ల ప్రొద్దుఁ దలఁపందగు నాత్మ మఱాకు మింక. (భాస్కర. యుద్ధ. ౧౭౭౦ ప.) క. అమరఁగ నెప్పుడును మఱవకయ్య ముకుందా. (హరి. ఉ. భా. ౯ ఆ. ౨౫౫.) 'అమరఁగ నెప్పుడు మఱాకుమయ్య ముకుందా' అని పాఠాంతరము. "యమరంగ నెప్పుడును మరకుమయ్య ముకుందా" (తాళపత్రమాతృక) "వ్యతిరేక ప్రార్థనార్థే। కుః స్యాన్మ వు పరస్తు సః ఇతి తేనైవ(అథర్వణేనైవ)కు వర్ణకో విహితః. కుః ప్రార్థనార్థవ్యతిరేకే మువర్ణక పూర్వః వ్యతిరేకమాత్రే వువర్ణక.పూర్వ ఇత్యర్థః. ము వు పర ఇత్యత్ర బహువ్రీహి సమాసః. 'ము వు' వర్ణకయో రుపలక్షణత్వేన 'డుజ్-రు' వర్ణకయో ర్బహువచనయో రపి గ్రహణమ్. ఘటింపకుము - ఘటింపకుఁడు. అలుగకువే ఇత్యాది" (అహో. ౪౮౬ పు.) అని యిట్లహోబలపతి యీ సందర్భమున నపమార్గమున వ్యాఖ్యచేసెను. ఈ యపమార్గమె కవిజనమండన

నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణముల ప్రమాదములకు మూలమయ్యెను. 307 I విషయమునఁ జూపఁబడు సూరి గారి తప్పుదారులకును మూలమయ్యెను. (వికృ. క్రియా. ౯ కారి. వ్యాఖ్య. నారా. 320 పుట. క్రియా. 369 కారి. 38 ప.) వృవర్ణకమును మువర్ణక తుల్య కోటికముగా నహోబలపతి వ్యాఖ్యచేసెనే కాని ఏ-వేలతోఁ గూడునపుడే 'వు' వర్ణకము ప్రార్థనాద్యర్థక సుశబ్దము (చేయకువె) కాఁగలదు. ము వర్ణకము 'ఏ - వే'లతోఁ గూడెనేని యశ్రుతచరమగు వింతయైన (చేయుమ వే, మొ.) శబ్దము గును. ప్రార్థనాద్యర్థక బహువచన మనుటచేతనే సిద్ధించిన డుజ్ వర్ణకమును లక్షణాశక్తి మూలమున సంపాదించుటేల? అట్టి డుజ్ వర్ణకమునకుఁ బర్యాయముగా 'రు' వర్ణకము నుపలక్షణ మూలమున సంగ్రహించుటం జేసి లోకమందుఁగాని వాఙ్మయమందుగాని యెన్నఁడును వినఁబడని "చేయకురు=(చేయకుఁడు)" మున్నగు రీతిగల యపశబ్దపరంపర యవతరింపవలసి వచ్చెను. అహోబలపతి యుదాహరింపకున్నను 'అలుగకువే' (అహో. 473 పు.) అను నుదాహృతి సామ్యమున చేయకురె=(చేయకుఁడు) అలుగకురె (=అలుగకుఁడు)మున్నగునవి యహోబలపత్యభిప్రేతములని యందమున్నను నట్టిరూపములకు నైతము ప్రాచీన ప్రామాణిక ప్రయోగ ప్రామాణ్యముగాని ప్రామాణిక లక్షణగ్రంథ సమ్మతిగాని లేమింజేసి యట్టి శబ్దములు నైతము కేవలము నపశబ్దము లనుటకు సందేహము లేదు. ఇట్టి నిర్మూల రూపములను లక్షణాశక్తిచే సంగ్రహించుటేమి? ప్రాచీన ప్రామాణిక ప్రయోగ మండియు వ్యాకరణము సాధింపఁజాలనపుడుగదా యుపలక్షణత్వ కల్పనమునకుఁ బ్రసక్తి.

ప్రయోగములు:—క.........పరా। శరుఁ గని యందఱుఁ బ్రార్థిం। చిరి రాక్షసమారణంబు సేయకు మనుచున్. (ఆది. 2 ఆ. 194). క. బహురథగజవాహన భట। సహితులు బలవంతులని విచారింపకు నీ। యహితులు.........(ఆర. 1 ఆ. 294). కం.........అట్టిది। యే చెప్పకు తద్విఘాతి హీనవచనముల్ (విరా. 1 ఆ. 332). ఉ. ఎన్నఁడు నిట్టిసాహసము లింక నొనర్పకుమయ్య.........। సన్నుత దీనికొండొక విషాదముఁబొందకుమీ మనంబునన్ (ఆర. 4 ఆ. 434). వేశబ్ద సహిత వృవర్ణస్థితికి:—కం.........పా। పావేశము లేదు దీని కడ్డపడకువే.(శాంతి. 3 ఆ. 292)—చ-.........విచారహీనవయి కంపము నొందకువే తలోదరీ (హ. హరి. 4 ఆ. 72). (కాగితపుప్రాఁత ప్రతిలో సయితమిట్లేయున్నది). మానిని. అంత మదింపకువే యని పల్కిన నంత మదింపకువే యనుచున్.(కళా. 3 ఆ. 194). డుజ్ వర్ణకమునకు:—క.........ఓడకుఁ డోడకుఁ। దని పలుకుచుఁ దాఁకెఁ గర్ణుఁ

దమకేంద్రసుతున్ (ద్రోణ. ౧ ఆ. 3౮౭). చ. దిగకుఁడు వాహనంబులు గడింది దనంటిమి గోలుపోవ విూ! రు గడఁక దక్కి పెట్టకుఁడు రూపణ సాయుధముల్ (ద్రోణ. ౫ ఆ. 3౮౧).

బాలవ్యాకరణ. మధ్యమము ముడుజ్జులు ముజ్జు నాఁబడు. 3౧.
ప్రకరణము. వ్యతిరేకంబున ముజ్జు పరంబగునపుడు కుజి
3౦౭ I విషయము. యగు. 3౨. నీవు వండకుము. మీరు వండకుఁడు.

సంజీవని. 3౦౭ I విష:—3౧ సూ. వ్యాఖ్య. 'ము - డుజ్' అను రెండును 'ముజ్' అను సంజ్ఞ గలవని యర్థము. బా. క్రి. ౨౯ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ము - డుజ్' అనువానిలోని 'ము' అనునది 'డుజ్' అనువానిలోని యుదర్వర్ణమగు జకారముతోఁగూడి 'ముజ్' అను ప్రత్యాహారముగ నేర్పడునుగాన నది 'ము - డుజ్' అను రెండిటికిని సంజ్ఞయగుచున్నదని తాత్పర్యము.

3౨ సూ. వ్యాఖ్య:—బా. క్రి. ౨౯ సూత్రముచొప్పున ముజ్జు ప్రార్థనార్థక మనుట స్పష్టము. వ్యతిరేకార్థమున నట్టి ముజ్జు పరమగునపుడు 'కుజి' యాగమ మగును. బా. క్రి. ౨౦ సూత్రముచొప్పున జిత్తగు కుజి పరమగుచుండఁగా ధాతువుతుది 'ఉ'కార మకార మగును. వండు+అ+కు+ము = వండకుము. వండు+అ+కు+డుజ్ = వండకుఁడు - వండకుండు. డుజ్జు జిత్తుగాన బిందుపూర్వక మగుచున్నది. పయిరీతిని జిత్త్వ - జిత్త్వములు రెండిటికిని వేర్వేఱ ఫలద్వయము నరయునది. (విస్తర. I ౧౨౭ విష. చూ). "వ్యతిరేకమున ననఁగా లజీయందు.........వండుధాతువుకు లజి మధ్యమపురుషైకవచనమున ౨౯ చే ముపర్ణకమును నది పరముగా నీవిధిచే కుజియు.........పైరూపము సిద్ధించె (వండకుము). ఇట్లే 'వండకుఁడు' అనురూపము ప్రక్రియ నరయునది" (బా. సా. వే. క్రియా. 3౨ సూ. వ్యాఖ్య. ౪౦౧ పుట). ఇది కేవలము పొరపాటు. 'వండకుము-వండకుఁడు' అనునవి లజి వ్యతిరేకరూపములు గావు. అవి లూడ్ వ్యతిరేక రూపములు. బా. క్రి. ౨౯ సూత్రము లూట్టు పురులకె ముజ్జును విధించుచున్నది.

సంప్రార్థనార్థకాదీ, చోదాతా ప్రశ్నలక్షణా భవతః।
ప్రశ్నయా. ఏదోతా వ్యతిరేకా, దపి సంప్రార్థనపరా క్రియా
ధ్వనీయము. ణాంస్తః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౫ కారి. అహో.
3౦౮ విషయము. ౪౯౫ పుట).

అచ్చతుష్కం భవేత్ ప్రాణి। స్థితం ప్రశ్నాదివాచకమ్। తత్రాదిచ్చ భవేద్దీర్ఘ। ఏదోతా వుభయా

త్మకా । క్వచి దూచ్ఛ భవే దర్థ। విశేష ఇతి కేచన.
(వికృ. అజం. ౭౭-౭వ కా. అహో. ౩౫౭వ పుట).
ఆర్యాదిశబ్దో యుక్తః స్యా । దసంబద్ధార్థ బోధనే
(వికృ. క్రియా. ౧౫ కారి. అహో. ౪౯౬ పు).

కల్పతరువు. 3౦వ విష:—౨౧౦ XII విషయమున నీకారికలు వ్యాఖ్యాతము లయ్యెను. సంప్రార్థనాద్యర్థక క్రియలమీఁద "ఈ-ఉ - అ - ఆ" శబ్దములు స్వార్థబోధకములై యగుచు నిల్చును. ఇవి అయ్య - అమ్మ - అన్న - మున్నగువానికిని నుపలక్షణములు. ఉదా:—చేయుము+ఈ - చేయుమీ, చేయుము+ఉ - చేయుము, 'ఉ' శబ్దవిధానముచే "ఈ - అ-ఆ" అనువాని పాక్షికత్వము విశదపడుచున్నది. చేయుము+అ = చేయుము, చేయుము+ఆ = చేయుమా, ఇవిమాత్రము చేరుననెడి యీవిధానముచే దక్కినస్వరము లీక్రియలపై నిల్చుట సమ్మతముకాదని విశదపడుచున్నది. చేయుము+అయ్య = చేయుమయ్య. కలుగుము+అమ్మ = కలుగుమమ్మ - మొ. ఎ - ఏ - ఒ - ఓ - లు వ్యతిరేక క్రియలపయిని (వ్యతిరేక మధ్యమ పురుషనిల్చి ప్రశ్నార్థకములగుచుఁ బ్రార్థనాద్యర్థములను దెల్పును. ఉదా:— చెప్పవె = చెప్పవే = చెప్పుము. చెప్పవొ = చెప్పవో = చెప్పుము. ఇట్లె - చెప్పరె = చెప్పరే = చెప్పరొ = చెప్పరో = చెప్పుఁడు - మొ.

అచ్ఛతుష్క-మిత్యాది:—చింతామణికారికలోఁ బ్రసంగింపఁబడిన (అ. ఇ. ఉ. ఎ. ఒ.)స్వరము లైదిటిలోను 'ఉ'కారమునుగుఱించి వేఱుగ నుత్తరకారికలోఁ జెప్పుచున్నాఁడు గాన నిందు "అచ్ఛతుష్క"మ్మనుట సుసంగతమగుచున్నది. అచ్ఛతుష్కమ్మనఁగా 'అ-ఇ-ఎ-ఒ' అనునవి. హ్రస్వదీర్ఘములగు, నట్టి యచ్చులు—'అ - ఆ - ఇ - ఈ - ఎ - ఏ - ఒ - ఓ' అనునవి సుప్తిఙంతపదముల తుదివ్రాల్లులపై నిల్చి ప్రశ్నాద్యర్థవిశేషములను బోధించును. ఉదా:—చెప్పితివ - చెప్పితివా - చెప్పుమి - చెప్పుమీ - చెప్పితివె - చెప్పితివే - చెప్పితివొ - చెప్పితివో - ఇది పుస్తకమె - పుస్తకమా - నేనొక బ్రాహ్మణుండనే - ఏఁడి - ఏఁడీ (రాముఁడు). మొ. ఇవి కవిప్రయోగానుసారముగ గ్రహింపవలెను. (౨౧౦ XII విష.) ఒకానొకప్పుడు ఉకారమును నర్థవిశేష బోధకమగును. ఉదా:—ఎట్టూ. మొ. అయ్య - అమ్మ అన్న మున్నగునవి నైతము ముడుఙ్జులపై స్వార్థమున నిల్చును. ఉదా:—చెప్పుమయ్య. మొ. మఱియు నయ్యవి సుప్తిఙంతపదముల తుదిని నిల్చి వ్యతిరేకార్థమును బోధించును. ఉదా:—ఇది పుస్తకమయ్య = పుస్తకముకాదు. నీవు పండితుఁడవయ్య = పండితుఁడవు కావు. చెప్పితివయ్య = చెప్పలేదు. చెప్పవయ్య =

చెప్పుము = చెప్పరయ్య = చెప్పుఁడు. 'అచ్చుతుమ్మ' మిత్యాది కారికలును "ఆర్యాది శబ్ద" ఇత్యాది కారికయు నెల్ల సుప్తిఙన్త సాధారణములు గాన నివియు నట్టి యర్థ విశేషములలో నొక టనఁదగు ప్రార్థనార్థమును సైతము బోధింపనగుటచే నిట నివి సుసంగతములని యెన్నఁనగును. సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాది చింతామణి కారిక కేవల ప్రార్థనాద్యర్థ విషయకమె. అట్టి దానిని సవరించుటలో నథర్వణుఁడు చింతామణి పేర్కొన్న స్వరములె కాక మఱికొన్ని స్వరములు శబ్దములును ప్రార్థనాద్యర్థము లనే కాక యనేకములగు నర్థవిశేషములను సైతము బోధించునని వచియించెను. సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాది చింతామణి కారికకు వివిధములగు పాఠాంతరములు గలవు. అవెల్ల నా రచించిన బాలసరస్వతీయ పీఠికయందు విపులముగ విమర్శింపఁబడెను. (చూ. బాలస. పీఠి. ౨౯ మొ. 3౨ విష.) (విస్తర.). ప్రస్తుతముగు ప్రార్థనాద్యర్థ

విస్తర. 3౦వ విష:—సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాది చింతామణి కారిక పాఠ భేదముల విషయమునందలి చర్చ సంక్షేపముగా నిటఁ జూపఁబడుచున్నది. సంప్రార్థనార్థకా దిత్యాది కారిక ప్రార్థనాద్యర్థ బోధక క్రియల ప్రపంచమును విశదపఱుచుటకు భట్టారకునిచే నుపదేశింపఁబడెను. ఏకత్వేథ బహుత్వే ము డుజా విత్యాది కారికచేఁ బ్రార్థనాద్యర్థక క్రియా ప్రత్యయముల నుపదేశించి యట్టి క్రియలపై స్వార్థమాత్రమందు నిల్చు స్వరాది శబ్దములను, వ్యతిరేక క్రియలపై నిలిచి ప్రార్థనార్థము బోధించు స్వరాది శబ్దములను, నిక్కారికతో నుపదేశించుచున్నాఁడు. పాఠభేదముల నెల్లఁ బరిశీలించి యుక్తమని తోఁచిన పాఠమె పైని మూలముగాఁ జూపఁబడెను. సంప్రార్థనార్థకా దీ। చ్ఛో దాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః। ఏదోతౌ వ్యతిరేకా। దపి సంప్రార్థన పరౌ క్రియాణాం స్తః. దీనిని నిర్వహించు తాళపత్ర మాతృకా పాఠములు:—"సంప్రార్థనార్థకా ధీ।శ్చో దాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః। ఏదోతౌ వ్యతిరేకా। దపి సంప్రార్థన పరౌ క్రియాణాం స్తః. ప్రార్థనార్థకమైన ప్రత్యయము మొదలను ఈత్ = ఈకారము వచ్చును. రక్షింపుమీ - పొందింపుమీ - పొందుమీ - ఘటింపుడి - ఘటింపించుడి - దేశ్యక్రియలకు సేయుమీ - సేయింపుమీ - ఉదాతౌ = ఉకార అకారములు, ప్రశ్నలక్షణౌ = ప్రశ్నార్థ సూచకములు, భవతః = అవును. శేవింపుడు - పోషింపుడు - పోషింపుమా - అనుసరింపుమా - అనుభవింపుడా - ఏదోతౌ = ఏకార ఓకారాలు, వ్యతిరేకాదపి = వ్యతిరేక ప్రత్యయములమీఁద, సంప్రార్థనపరౌ = యాచ్ఞార్థపరములైన, క్రియాణాం = క్రియలకు. స్తః = అవును. రక్షింపవే - రక్షింపవో - హరింపవే - హరింపవో - భజింపవే - భజింపవో." (విజయనగర మాతృక. బాలసరస్వతీయ టీక ౪౧ తాటాకు. కరకవలసమాతృకా పాఠమును బైరీతినే యున్నది.)

"సేవింపుఁడు+ఉ = సేవింపుఁడు, పోషింపుఁడు+ఉ = పోషింపుఁడు, పోషిం పుము+ఆ = పోషింపుమా." అను నుదాహృతులలోఁ బ్రశ్నార్థభానము లేమిం జేసి 'ప్రశ్నలక్షణౌభవతః" అను దానిని 'ఉదాతౌ' అను దానితోఁ జేర్చి యన్వయించుట సరికాదు. 'ఉదాతౌ' అను దానిని "ఈత్" అను దానితో జోడించి, 'ప్రశ్నలక్షణౌభవతః' అను దానిని "ఏదోతౌ వ్యతిరేకా దపీక్ష్యా ద్యుత్తరార్థములోఁ జేర్చి సమన్వయించుట యుక్తము. ఆపక్షమున 'ఈ' శబ్దమువలెనే "ఉత్ + అ+ ఆత్ = ఉదాతౌ" అను శబ్దములును ప్రార్థనార్థక్రియలమీఁద స్వార్థమునఁ జేరు ననుటయు, వ్యతిరేక క్రియలమీఁద "ఏదోత్తు"లు చేరి ప్రశ్నార్థకములగుచుఁ బ్రార్థనార్థమును బోధించు ననుటయు సుసంగతములై యుండును. ఉదా:— చేయుమీ - చేయుము - చేయుమా. చేయవు+ఏ = చేయవే = చేయుము. చేయవు+ఓ = చేయవో = చేయుము. 'చేయుము - చేయుము - చేయుమా' అను స్థలములందుఁ బ్రశ్నార్థభాన మెంతమాత్రము లేదు. "ఉత్" అని వచించుటచే "ఈత్+ఉత్-ఆత్" అను వాని యోగము నిత్యము కాదని విశదమగుచున్నది. 'ఆత్' అనుచో 'అ+ఆత్' అని 'అ'కార ప్రశ్లేషము విరుద్ధముకాదు. "రక్షింపుము - రక్షింపుము - రక్షింపుమ" (ఆది. ౩ ఆ. ౨౧౭.) అను భట్టారక ప్రయోగ మట్టి ప్రశ్లేషమునకు మూలమగుచున్నది. 'చేయవు+ఏ = చేయవే' మొన్నగు చోటులందు వ్యతిరేక క్రియలపైఁ బ్రశ్నార్థక స్వరము చేరుటచేఁ బ్రార్థనార్థభానము స్పష్టమే గదా. బాలసరస్వతియు నిట్లే సమన్వయించి యున్నను 'అర్ధర్చాంతమునకు సూత్రము తెగవలయునని తలఁచి పైరీతిని లేఖక పాఠకాదులు సవరించిరో బాలసరస్వతియే యట్లు పొరపాటుగా వ్యాఖ్యచేసెనో తెలియకున్నది.

బాలసరస్వతీయములోని తప్పుపాఠము సరికాదని తలఁచి కావలయు నహోబలపండితుఁడు "ఉదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌభవతః" అనుచో "సంప్రార్థనార్థకాదీ । దేదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌభవతః" అని సవరించెను. "చేసితివే? చెప్పితివా?" మొన్నగు ప్రశ్నార్థక స్థలములు దీని కుదాహృతులగును గాన నిది సుసంగతమువలె స్థూల దృష్టికిఁ దోఁచును గాని ప్రార్థనార్థక రూపోపదేశ సందర్భమునఁ బ్రశ్నార్థక రూపోపదేశము కేవలము నప్రసక్తము కాదా? పూర్వోత్తర సూత్రములు రెండును (I-సంప్రార్థనార్థకాదీత్ - చేయుమీ; II ఏదాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌభవతః - చేసితివే? చేసితివా?; III ఏదోతౌ వ్యతిరేకా । దపి సంప్రార్థనపరౌ క్రియాణాం స్తః - చేయవే = చేయుము - చేయవో = చేయుము) ప్రార్థనార్థక రూపములను సాధించునవై యుండఁగా వాని నడిమి సూత్రము ప్రార్థనార్థక రూపముల కెంత

మాత్రము సంబంధింపని కేవల ప్రశ్నార్థక రూప సాధకమయి యుండునా? "చేయుమే" అనురూపము నెవ్వరును సమ్మతింపఁ జాలరుగదా. మఱియు నిట్టి పాఠమె చింతామణిలో నున్నచో నధర్వణుఁడు "అచ్చుతుష్క మి" త్యాది కారికలలో 'ఏవాత్తులను' ప్రశ్నార్థకములుగాఁ బూరించి పునరుక్తముచేసి యుండఁడుగదా.

అహోబలపండితీయములోని పై యసంగత పాఠముల వ్యాఖ్య యిటు చూపఁ బడుచున్నది. "సంప్రార్థనార్థకాదీత్-వ్యాఖ్యః—సంప్రార్థనార్థక ముదుజ్వర్ణకాన్తాత్ క్రియాపదా దీత్ స్యాత్. నను రక్షింపుమీ......రండీ. నాయం నిత్యోవిధిః-వివాహా మొనర్పు మిత్యాద్యాచార్య వచనాత్. ('ఉదాతౌ' అనుపాఠమును విడిచి కొనుటచే నిట్టి వ్యాఖ్యకుఁ బ్రసక్తి కల్గెను.) 'అచ్చుతుష్కం భవేత్ ప్రాణిస్థితం ప్రశ్నాదివాచకమ్' ఇత్యాద్యథర్వణ సామాన్యోక్తి మహిమ్నా ఏ డీ నీపాటి-వరినీ పాటివారు-ఏఁడీ-ఏరీ ఇతి రూపాణి సిద్ధాని" (అహో. 459 పు.) "ఏవాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః-వ్యాఖ్యః—ఏవాతౌ ప్రశ్నార్థకౌ భవతః-కాచితివే మమ్ము నిపుడు కమలనేత్రా-ప్రోచితివా మమ్ము నిపుడు భువనాధీశా ఇత్యాది...... వ్యతిరేకేతు సుబన్తా దపీత్యుక్తే రథస్త్రాత్-పల్కవిదేటికే వధూమణీ-ఏమే బాల శిరీషగాత్రి-ఇత్యాది." (అహో. 460 పుట.) "ఏదోతౌ వ్యతిరేకా।దపి సంప్రార్థనపరౌ క్రిణాంస్త-వ్యాఖ్యః—వ్యతిరేకాదపి క్రియా పదా దేదోతౌ సంప్రార్థనార్థకౌ స్తః-నన్ను రక్షింపవో రాము నళిన నయన, ప్రోవవే నన్ను........." (అహో. 460 పుట.). ఇట్టి కవిశిరోభూషణ వ్యాఖ్య వెలసిన పిదప-బాలసరస్వతీయ మాతృకలందును నీపాఠమె విస్తరిల్ల సాగెను. ఇంకను విచిత్రముగా నహోబల వ్యాఖ్యాన పంక్తులతోడి పాఠాంతరము సైతము వెలసెను. అట్టి పాఠాంతర మసంగతమని యుపేక్షింపక యాంధ్రసాహిత్య పరిషన్ముద్రిత బాలసరస్వతీయ పుస్తకములోఁ బాఠవిశేషముగఁ జూపఁబడెను. "సంప్రార్థనార్థకము దు। జ్వర్ణాద్యన్తాత్ క్రియాపదా దీత్ స్యాత్ ।వ్యతిరేకేతు సుబన్తా। దే దాతౌ ప్రశ్నలక్షణౌ భవతః" (పరిషన్ముద్రిత. బాలస. 3 పుట.). కవిశిరోభూషణ వ్యాఖ్యాన పంక్తులలోని "వ్యతిరేకేతు సుబన్తా దపీత్యుక్తేః." అను వాక్యము సైతము చింతామణి కారికా భాగముగా నీప్రక్షిప్త పాఠకర్త భ్రమించెను. ఆవాక్యము 'అచ్చుతుష్క మిత్యాద్యథర్వణ కారికార్థము నహోబలపతి ప్రదర్శించిన వాక్యములలోనిదే కాని చింతామణి కారికా భాగముకాదు. మఱియుఁ బైరీతిని చింతామణి కారికలో లేని వాక్యములను చింతామణి కారికా భాగములనుగాఁ గవిత్వము చెప్పుటచేఁ బ్రక్షిప్త కారికాకర్త చింతామణిలోని నిజమైన కారిక యుత్తరార్థమగు "ఏదోతౌ వ్యతిరేకా।

విషయకములగు ప్రయోగములు:—క.........కనుఁగొను । మీా నీవును బంధులును సమీాపస్థులరై. (భీష్మ. ౨ ఆ. ౧౨౫.) (యతిస్థలగతములు) మ.....బడిగినం దైన్యంబు వచ్చుం జుమీా. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౧ ప.) ఉ.........। నన్నుత దీని కొండొక విషాదముఁ బొందకుమీా మనంబునన్. (ఆర. ౫ ఆ. ౪౩౪.) చ.....హితముఁ జుమ్మీా. (ఆర. ౬ ఆ. ౬౪.) క.........। మనకొక్కటి నిశ్చయింపుమీా తగు బుద్ధిన్. (ఆర. ౭ ఆ. ౪౪.) ఉ.........ని । ధారణ సేయుఁడా హితము ధర్మము.........(ఉద్యో. ౪ ఆ. ౯౦.) క.........। ఏటివారోయిదొ పొమ్మ మానుమీా వలవని త్రు । ళ్ళుట.........(శాంతి. ౪ ఆ. 3౯౭.) క. నీకట్టిన మైల గట్టి నేర్తునె చెప్పుమా. (ఆది. 3 ఆ. ౧3౫.) క.........పుట్టునె చెపుమా. (ఆశ్ర. ౬ ఆ. ౫౯ ప.) క.........సురగణాధిప నన్నున్ । రక్షింపుము రక్షింపుము । రక్షింపుము యనుచు నప్పురందరు కడకున్. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౭.) క.........పాండవాగ్రజుఁ డయ్యర్జునుఁ జూచి వీని విడువుము । యని నోడిన వాని హీనునయశో వీర్యున్. (ఆశ్ర. ౭ ఆ. ౪౭.) క. తన తన మదినున్న తెఱఁగు తథ్యము చెపుడా. (విరా. ౧ ఆ. ౬౫.) క.........దైవంబు కతం । బున నాకు నొక్కచందం । బునువై యున్నయది దీని నొఁగా దనుఁడా. (విరా. ౧ ఆ. ౭౬ ప.) క. సుందరి మాయిద్దఱిలో । నిందెవ్వరి వలతు చెప్పుమీా యనవుడుఁ బూ । ర్ణేందుముఖి సూచి మీాలో । నం దెవ్వఁడు పాడిచి యొడిచె నతనిన వలతున్. (ఆది. ౭

దపి సంప్రార్థన పరా క్రియాణాం స్తః” అనునది వేఱొక కారికయొక్క పూర్వార్థముగ నంగీకరింపవలసి వచ్చెను. (చూ. నా రచించిన బాలసరస్వతీయ పీఠిక. ౨౯ విమ. ౫౭-౫౮ పుటలు. వావిళ్లవారి ముద్రణము.) ఇట్టి ప్రక్షిప్తపాఠము చెన్నపురి ప్రాచ్యలిఖిత పుస్తక భాండాగారములోని ‘౧౧-౧౨-౫’ నెంబరుగల బాలసరస్వతీయ మాతృకలోను 3-౨౨ నెంబరుగల కవిజనాంజనమును పేరితో ముద్రింపఁబడిన బాలసరస్వతీయ టీకా భాగములోను ‘శ్రీ-శే-రావుసాహేబు-కళాప్రపూర్ణ-గిడుగు రామమూర్తి పంతులుగారు నాకొసంగిన బాలసరస్వతీయ మాతృకలోను వేఱొక కాకినాడ మాతృకలోను నున్నది. పరిషన్ముద్రణమున దీనిని పాఠాంతరముగఁ జూపుటలో “ఏదోత్రా వ్యతిరేకాదపి సంప్రార్థనపరా క్రియాణాం స్తః” అను నర్థర్ప మువేక్షింపఁబడెను. ఈయర్థర్పమే వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థనార్థమును బోధించుట కుపదేశింపఁబడిన (చేయువే = చేయుము. మొ.) యీాసందర్భములోని చింతామణి గ్రంథమునకు ముఖ్యవిషయమని సంస్కర్త వివేకింపకుండుట శోచనీయము!

ఆ. ౧౧౨.) వావిళ్లవారి ముద్రణమున నిది పాఠాంతరముగాను "అందెవ్వరి వలతు చెప్పుమా" అనునది గ్రంథముస్థగాను బ్రదర్శింపఁబడెను. తిలోత్తమయు సుందోప సుందులును సమీపస్థులయి హస్త నిర్దేశ యోగ్యులుగా నుండుటచే నిట "ఇందెవ్వరి." అను పాఠమె యర్హము. పరోక్షస్థల ప్రయోజ్యమగు "అందెవ్వరి" అనునది సంగతముకాదు. ఉత్తరా మున "అందెవ్వఁడు" అనునదే యర్హము. అందు = ఆయుద్ధ సందర్భ మందని యర్థము.

వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థనాద్యర్థముల నిచ్చుటకు:—తరలము......... పితామహా వీరి కిచ్చుటఁ జిత్తశాంతి యొనర్పవే. (సభా. ౨ ఆ. 3౫ ప.) చ. వ్యపగత మైన జీవమిది వచ్చు నుపాయముసేయరొక్కొ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫౦). ఆ-వె. నన్నుఁ జూచి నగరె నళినాక్షి నాకేల!విప్రయోగమేల వినవె తొల్లి! (అర. ౨ ఆ. ౧3౭). 'నగరె' అనుచోట (నవ్వుదురు జనులు) 'ఎ' శబ్దము వ్యతిరేక వ్యంజక ప్రశ్నార్థకము. 'వినవె' అనుచో "ఓ జీవలుఁడా వినుము" అని యర్థము. (వినవు+ఎ = వినవె). క.........ముత్పదముఁ గైకొనవే (విరా. 3 ఆ. ౨౨3). క. విన వలతుం జెప్పవే వివేకనిరూఢా (స్త్రీ. ౧ ఆ. ౫౦). అయ్యాదులు ముదుజ్జుల మీఁద నిల్చుటకును:—అయ్యాదుల యోగమున వ్యతిరేక క్రియలు ప్రార్థనార్థకము లగుటకును:—చ. అమలచరిత్ర యేల చెప్పుమయ్య వినంగడు వేడ్కయయ్యెడున్. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౮). తే. గీ.........చెప్పు! మయ్య తపతి కపత్యులమైన కెటులఁగు. (ఆది. ౭ ఆ. ౬౬ ప.) తే. గీ. । ఆ జరత్కారుఁ గని చెప్పవయ్య వాని । నెటుఁగు దేని మాపడికొడు నీయవస్థ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౪౫). చ.........పడసె వారి రుహాయతనేత్రఁ గృష్ణ నీ । ధరణి సురాన్వయోత్తముఁడు ధర్మవిధిం జెప్పుఁడయ్య యింక నె । వ్వరికిని జన్నె వీని ననవద్యపరాక్రము నాక్రమింపఁగా (ఆది. ౭ ఆ ౨౦౭). సీ.........। ఆ-వె.........। కరుణ గలుగుమమ్మ కమలనేత్ర. (ఆది. ౮ ఆ. ౪ ప.) ఆ-వె.........చేయకుమయ్య యిట్టి చెయ్వు లనఘ యింక (అర. 3 ఆ. 3౭౭). ఉ. వెన్నుఁడు ప్రీతిఁజెప్పిన సవిస్తరవాక్ ప్రచయంబు త్రోవఁ జో । వన్న కుమార.........(ఉద్యో. 3 ఆ. 3౪౮). చ. అనుపమ సత్యవిస్ఫురణ నాడినమాట మతాకుమన్న (ఉద్యో. ౪ ఆ. ౭౦ ప.) క. నాచిత్తము వసుదేవునిఁ । జూచుటఁ గోరియును నీవు సుమనోవృత్తిం!జూచి యనుమతి యొనర్చుట । వేచినయది నన్నుఁ బుచ్చవే ద్వారకకున్. (యతిస్థలము.) (అశ్వ. 3 ఆ. 3 ప.) క. వినుమయ్య శమధనాగ్రణి । వనగతులను వేఁటలాడవల దెప్పాటన్ । (హరి. న. ౨ ఆ. 3౬). (వినుము+అయ్య = వినుమయ్య - శమధనాగ్రణి - నలకథాపక్షము.

వినుము+అ+అశేషధనాగ్రణీ = విను మ య్యశేషధనాగ్రణీ - హరిశ్చంద్ర కథా పత్రము. క.........పురుషోత్తము నీ । వీ జన్మంబున సన్ముని । రాజికి వెలుఁగగు తపశ్చరణ మొందవనా (అను. ౪ ఆ. 33౫ ఇట్టివి పెక్కు). అచ్యుతుపక్కమిత్యాదికి ౨౧౦ XII విషయమున ననేక ప్రయోగములు చూపఁబడెను. సీ.........విను శంతను సుతుండు । గురుఁడును విదురుండు గూర్కొని గూర్కొని చెప్పులఁ బోయ మె సవిశేషకార్య (తే-గీ.) వచనములు సంజయుఁడు పెక్కుపరుస లుభయ । బల విధఁబులు తెలియఁగఁ బలుకఁడెట్లు ।.........(స్త్రీ. ౧ ఆ. ౧౪౨). పోయమె = పోసితిమి - పలుకఁడెట్లు = పలికెను. ఆ-వె. నన్నుఁ జూచి నగరె.........(ఆర. ౨ ఆ. ౧3౭). (నగరె = నవ్వుదురు). క.......... । నీ వచ్చుటఁ గలవా తేవాని క్కను చెప్పుమా (విరా. ౪ ఆ. ౨౧౧). "అపిశబ్దాత్ క్వచి దన్యత్రాపి. ఉ. వచ్చునో రాఁడో వాఁడనుచు.........సీ. వెలఁది యైరావతద్వీప కుంభకుచకుంభ సంభార, హరిదధీశ్వరుని వలతో. ఇత్యాదివచనాని సాధూని........."(అహో. ౪౯౬ పు.) మొ.

సంప్రార్థనంబుల ముఁజ్జున కదాదులు విభాష నను
ప్రయుక్తంబు లగు. 33.

వండుము - వండుమా - వండుమి - వండుమీ - వండుఁడ - వండుఁడా - వండుఁడి - వండుఁడీ, అ- ఆ - ఇ - ఈ - ఎ - ఏ - ఒ - ఓ-అమ్మ-అయ్య ఇత్యాదుల దాదులు.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3౦ా I విషయము.

ఎదాదు లనుప్రయుక్తంబు లగునపుడు ముజ్జునకు
వుజీ- రజీ యగు. 3౪.

వినవె - వినవే - వినరె - వినరే- వినకువె - వినకువే - వినకురె - వినకురే.

సంజీవని. 3౦ా I విష:—(౨౧౦ XIII విషయము చూడు). 'సంప్రార్థనంబులన్' అను బహువచనమునకు సూరిప్రయోజనమును వివరింపలేదు. చింతామణియందువలెనె యిందును బ్రార్థనాద్యర్థములందని సూరియాశయము కానోపును. అదాదులను సూరియే వివరించెను. ఇత్యాదు లనుటచేత 'అన్న' మున్నగు వానిని గ్రహింపనగును. అదాదులలోని 'ఇ' శబ్దమును నిర్వహించు ప్రబల ప్రయోగము కానరాదు. నన్నయ 'సంప్రార్థనార్థకా దీ'త్తని వచించుటచేత 'ఇ' శబ్దమిట నన్నయకు సమ్మతముకాదని తోఁచుచున్నది. అదాదులలోని 'ఏ' శబ్దము

మొదలుగ నున్నవి "ఏదాదులని" యుత్తరసూత్రముచే విశదమగుచున్నది. కాన 'అదా'ద్యంతర్గణము 'ఏదాదు'లని యెన్న నగును. అదాదులెల్లఁ బ్రార్థనాద్యర్థక ము దుజ్జులపై స్వార్థమందె నిల్చు ననఁదగును. అదాదులలోని "ఏదాదులు" చేరిన రూపములు నిలువవు. వానికి నిత్యముగా నుత్తరసూత్రము 'వుజీ రుజు'లను విధించుచున్నది. కాన - ముదుజ్జులపై - అ. ఆ. ఇ. ఈ శబ్దములుచేరిన రూప ములె నిల్చి యుండునని తెలియనగును. 'అయ్య - అమ్మ' అనువాని నదాదులలోఁ జతిఁచెనె కాని సూరి వానితోడిరూపముల నుదాహరింపలేదు. అయ్యాదు లెవాను లలోనివి గాన నవిపరమగునపుడు "వుజీ రుజులు" వచ్చునని యే సూరియాశయ మనక తీరదు గాని యుత్తరసూత్రములో సయితము వానితోడి రూపములను సూరి యుదాహరింపలేదు. బా - గు - ప్ర - వ్యాఖ్యాత "అయ్యా"దులు పరమగునపుడు "వుజీ రుజు"లు వచ్చినరూపముల నుత్తరసూత్రమునందలి మూలములోఁ బ్రక్షిప్తము చేసెను. బాలవ్యాకరణ ముద్రణములం దెందును "వినవమ్మ - వినరమ్మ - వినవయ్య - వినరయ్య" అను నుదాహృతులు లేవు. వీనినిబట్టి యీతఁడు "వినకువమ్మ - వినకు రమ్మ - వినకువయ్య - వినకురయ్య" అనురూపములు నైత ముత్తరసూత్రమునకు లక్ష్యములని చెప్పుటకు వెనుదీయఁడని చెప్పనగును. వేటికా వ్యాఖ్యాత "అమ్మ - అయ్య" అనునవి యేగణమునందును జేరవని యీ క్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "అదాదు లె దాదు లనువిభాగ మచ్చులకు సంబంధించినదే గాని యయ్య - యమ్మ - యప్ప - యన్న మొదలగు పూజ్యార్థకము లందుఁ జేరవనియు దాన నదాదులు (అ. ఆ. ఇ. ఈ.) నాలుగనియు నెదాదులు (ఎ. ఏ. ఒ. ఓ.) నాలుగనియు గ్రహించి పైనాలు గచ్చులు పరమగునపుడె యీవిధి వర్తించును గాని యయ్య మున్నగునవి పరమగు నపుడు గాదనియు గ్రహించుట యుక్తమని తోఁచుచున్నది. అపక్షమున 'వినవమ్మ - వినవయ్య - వినరమ్మ - వినరయ్య' అనురీతిరూపములు కుదురవని శంకింప నగుం గానివాని నమ్మాదుల యోగముగల వ్యతిరేక క్రియారూపములనుండి సాధింప నగును............" (బా. సా. వే. ౪౦౩ పు.) ఇట్లీతఁడు "అమ్మ - అయ్య" అనువానిని సూరియుదాహరించిన గణములనుండి ప్రత్యాఖ్యానము చేసెనే కాని యీ 33-38 సూత్రములు రెండిటిని నేల ప్రత్యాఖ్యానము చేయఁడయ్యెనో తెలియకున్నది. "వినవమ్మ - వినరయ్య" మున్నగునవి వ్యతిరేక క్రియలనుండి సాధింపనగునపుడు "వినవె - వినవే - వినరె - వినరే - వినవా" మున్నగు రూప ములుమాత్ర మేల వ్యతిరేక క్రియలనుండి సాధింపరాదు ? నన్నయాథర్వణీయ మార్గ మదియే కదా. సూరి యట్టి యుక్తమార్గము నుపేక్షించి యీయపమార్గమున

నేల పడవలసెనో తెలియరాదు. ఈసూరిపక్షమును "వినుమయ్య శమథవాగ్రణి" (హ.న. ౨ ఆ. ౩౬), మఱవుమన్న (ఉద్యో. ౮ ఆ. ౭౦) ద్వి......యుఱావు। మమ్ము.........(బసవ. ౩ ఆ. ౮౦౭). క.........మఱవుమయ్య ముకుందా (హరి. ఉభా. ౫ ఆ. ౨౪౪ ప.) చెప్పుమయ్య (ఆది. ౧ ఆ. ౧౨౯; ౭ ఆ. ౬౬). చెప్పఁడయ్య (ఆది. ౭ ఆ. ౨౦౭). కలుగుదమ్మ (ఆది. ౮ ఆ. ౮ ప). చేయకుమయ్య (ఆర. ౩ ఆ. ౩౭౭), మున్నగు వెనుక నుదాహరించిన (౩౦౭-౩౦౮ విష.) నన్నయతిక్కనాది మహాకవిప్రయోగములెల్ల విరోధించును. ఇఁక నహోబల పండితీయము ననుసరించి 'వినకురె వినకురయ్య - వినకురమ్మ' మున్నగురూపములును సాధువులె యనుకొని వానిసాధనమునకయి సూరి యిట్టి యపమార్గమునఁ బడవలసెనని తోఁచుచున్నది. "ము వు వర్ణకయో రుపలక్షణత్వేన డు ఋ వర్ణకయో ర్బహువచనయోరపి గ్రహణమ్" (అహో. ౮౮౬ పు.) (౩౦౭ విష.). మఱియు-'వినకువె' అను నేకవచనరూపము సాధువైనపుడు 'వినకురె' అను బహువచనరూప మేల సాధువు కాదని తోఁచునుగాని యట్టి బహువచనరూపముల సాధుత్వమును నిర్వహించు ప్రామాణిక కవిప్రయోగములుగాని ప్రాచీన ప్రామాణిక లాక్షణికసమ్మతిగాని లేదు. 'వినకువె' అను నేకవచనరూపమునకు మహాకవిప్రయోగము లేకాక "ము వు పరశ్చ సః" అను నథర్వణాచార్య సమ్మతియు నాధార మగుచున్నది. ఏకవచనమందును "వినకువయ్య - వినకువమ్మ" అనురీతిగల ప్రయోగములు లేమింజేసి 'వు'వర్ణకము 'ఎ - వ్' లతోఁ గూడినమాత్రమె సాధు వగుచున్నదని వ్యాఖ్యచేయఁబడెను. (౩౦౭ విష.). అయ్యాదు లేకవచనాంతములయినను డుజ్ఞుపైని సైతము 'అ-ఆ' యున్నగుస్వరములవలెనె నిలువనగును. వ. వారలఁ జూచి కృష్ణుం డిట్లనియె. చ.........పడసె వారి రమాయతనేత్రఁ గృష్ణ నీ। ధరణి సురాన్వయోత్తముఁడు ధర్మవిధిం జెప్పుడయ్య యింక నె। వ్వరికిని జన్నె వీని ననవద్యపరాక్రము సాక్రమింపఁగా. (ఆది. ౭ ఆ. ౨౦౬-౨౦౭ ప.) వ. వలవ దుడుగుండు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౦౯,. క.........। అనువై యున్నయది దీని నోఁ గాదనఁడా ? (విరా. ౧ ఆ. ౮౬). సూరిపక్షము "వినవె - వినరె - వినకువె - వినకురె - వినవయ్య" మున్నగుచోటులందు "వినుము+ఎ = వినవె; వినకుము+ఎ = వినకువె; వినుఁడు+ఎ = వినరె - వినకుఁడు+ఎ = వినకురె - వినుము+అయ్య = వినవయ్య" అనురీతిని బదచ్ఛేదము నరయునది. ఇదియెంతయు నస్వాభావికము - నసత్యము ననుటకు సందియము లేదు.

సన్న సూ.
౩౦౪ II విమ.

చు ర్దేశ్యో మధ్యమార్థే స్యాత్ । ప్రార్థనే ము మ్ము
డుజ్ స్థితిః । ఏతి వాన్తో హ్రస్వ దీర్ఘో । ద్విత్వ మూ
దన్తతా క్వచిత్. (వికృతి. క్రియా. ౧౬-౧౭ కారి.
అహో. ౪౯౬ పుట.)

కల్పతరువు. ౩౦౪ II విమ:—చుః = 'చు' అనెడి నిశ్చయాద్యర్థవిశేషబోధక శబ్దము, దేశ్యః=దేశ్యము, మధ్యమార్థే - ప్రార్థనే = ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ పురుషమున, స్యాత్ = ప్రయుక్తమగును. అట్టియెడల మధ్యమపురుషమున, ముమ్ముడుజ్ స్థితిః = ఏకత్వమున 'ము-మ్ము' అను ప్రత్యయములును, బహుత్వమున డుజ్వర్ణకమును నగును. ఉదా:—చుము - చుమ్ము - చుండు - చుండు - చేసెదను జుమ్మీ = చేసెదనుజుమీ - చేసెదనుజుండీ - చేసెదవుసుమీ - చేసెదవుసుమ్మీ - చేసెదరుసుండీ - చేసెదరుసుండీ - (చేయువలదను ప్రార్థనము వ్యక్తమగును). ఏతి = 'ఎ-ఏ' అనునవి పరమగునపుడు, వాన్తః - హ్రస్వదీర్ఘః స్యాత్ = 'చు' శబ్దము వకారాంతమై, హ్రస్వరూపము దీర్ఘరూపము గలదగును. ద్విత్వం స్యాత్ = ప్రయోగౌచిత్యమునుబట్టి హ్రస్వముగా నుండు నపు డా వకారము ద్విరుక్తమగును. ఉదా:—చువ్వె = చూవె. వకారము రేఫమునకు నుపలక్షణము గాన 'చూరె' అని బహువచన రూప మెన్నునది. వెళ్ళెదను జూరె - వెళ్ళెదవుసువ్వె - వెళ్ళెదవు సూవె - వెళ్ళెదరుసూరె, గసడదవాః స్యు రిత్యాది సూత్రము చొప్పున (౭౭ విమ.) చకారము సకారమగును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఊదంతతా = చు శబ్దమున కూకారాంతత్వమును గల్గును. ఉదా:—చూ - కూల్చెదం జూ - చేయుదువు సూ. మొ.

ఈయథర్వణ ప్రదర్శిత ప్రక్రియనుబట్టి 'చూ' అను దాని దీర్ఘము 'ము' వర్ణకలోప మూలకము కాదనియు 'చూ' అనునది ప్రత్యేకముగాఁ బైరీతిని సాధింపనగుననియు నిట్లు వెనుక నుదాహరించిన భారత ప్రయోగమున స్వరపరక 'ము' వర్ణకలోపము లేదనియు సమర్థించుట కవకాశము గోచరించుచున్నది. కాని 'మధ్యమార్థే - ప్రార్థనే' అని యథర్వణుఁడు వచించుటచేతను, 'ము - మ్ము - డుజ్' అను ప్రార్థనార్థక మధ్యమపురుష ప్రత్యయములను విధించుటచేతను నిట స్వరపరక ము లోపమున 'చూ' అను రూపము కల్గలేదనుట సరికాదని తోఁచుచున్నది.

కవిజనమండనకర్త కవిశిరోభూషణమును సరిగాఁ జూచికొనక "ఏతి = పొందుచున్నది." అని టీక వ్రాసెను. "ఏతి = ఏకారేపర ఇత్యర్థః - ద్విత్వపక్షే హ్రస్వః - తదభావే దీర్ఘ ఇత్యర్థః." (అహో. ౪౯౭ పు.) శబ్దతత్త్వమునుబట్టి పరిశీలించు

నవుడు చుమ్ము - చూవె మున్నగునవి 'చూడు' ధాతు ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ పురుష రూప మూలకములని తోఁచును. ఉదా:—చూడుము = చూ+ము = చుమ్ము - చూడుఁడు = చూ+డుజ్ = చుఁడు. చూడవె = చూవె = చూడరె = చూరె. ఈరూపములందు మాత్రమె చూడు 'డు' లోపము కన్పట్టును. 'చూడుము = చుమ్ము.' మున్నగు వాని కర్థమునం దించుకంత భేదస్ఫూర్తి కన్పట్టుచున్నది. ప్రయోగములు:—క.........నిర్గత । శోకస్థితి నున్నదానఁ జూవె ఖగేంద్రా. (ఆది. ౨ అ. ౫౧.) క.........బన్నము వడి యేఁదఁ । దలఁపక యున్న తఁడ చూవె తత్త్వజ్ఞుఁ డిలన్. (ఆది. 3 ఆ. ౧౪౭.) చ. సురల వరప్రసాదమునఁ జూరె సుపుత్త్రులఁ బాండురాజు భా । సురముగఁ గాంచె...........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౫౦) క.........భా । సురతేజుఁ డుపేంద్రసఖుఁడు సువ్వె మునీంద్రా. (ఆర. ౧ ఆ. 3౭3.) ఉ. భావిపురాతనాద్యతన.........ఏఁ । జూవె సహింప నోపక కృశుండ వివర్ణుఁడ నైతి నెంతయున్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౧౪.) మ......... ఒదిగెఁ గ దైన్యంబు వచ్చుం జుమీ. (శల్య. ౨ ఆ. ౬౧.) క......నాఁదగు । పలుకు వినఁగదయ్య హితము పథ్యముఁ జుమ్మీ. (ఆర. ౬ ఆ. ౬౪.) క......సం భా । పాతరళత నొందమి సూ । రే తెరవు విమోక్ష సుఖగరిష్ఠత వడయన్. (శాంతి. ౬ ఆ. 3౧౪.) క. ప్రజ్ఞయ నాకం బనఁగఁ బ్రజ్ఞయ చువ్వే. (శాంతి. ౪ ఆ. ౬౮.) క. నావ్రడు సాత్యకి.........వచ్చుం । జూవె. (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౩.) ద్వి. నమ్మి పోరొదము సుమ్మమ్మ మఱొాను । మమ్మ.........(బసవ. 3 ఆ. ౪౦౭.) బాల వ్యాకరణ పక్షమున 'చూవె' అనుచో 'చుమ్ము+ఎ' = చువ్వె - చూవె అనియు 'చూరె' అనుచో "చుండు+ఎ" అనియుఁ బదచ్ఛేద మసంగతముగఁ జెప్పవలసి యుండును. సూరి యీ క్రింది వానిని సంగ్రహింపలేదు,

రయుగం మధ్యమైకత్వే । క్వచి దర్థే ప్రయుజ్యతే ।
దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ తత్రస్యా । ద్దేశోప్యర్థ విశేషదః.
మధ్యమస్థే క్రియార్థేతు । నిత్య మత్వ మిహేష్యతే ।
నన్నయా. నైకవర్ణస్యతు తథా । రయోగస్య తథా గతేః.
3౦౮ III విధి. అన్యత్రాపి తదిష్టః స్యా । త్సద్వ్యాక్యస్య తథా గతేః.
(వికృ. క్రియా. ౨౬-౨౭-౨౮-౨౯ కా. అహో. ౫౦౩ పు.).

కల్పతరువు. 3౦౮ III విధి:—మధ్యమపురుషైక వచనమునందు; రయుగమ్ = అత్వవిశిష్ట రేఫద్వయము, క్వచిదర్థే = అర్థవిశేషమందు, నీచత్వము భక్తి

మైత్రి మున్నగు నర్థవిశేషములందు, ప్రయుజ్యతే = ప్రయోగింపఁబడును. దీర్ఘో హ్రస్వశ్చ=ఆ రయుగములో రెండవది 'అ'కారవంతము 'ఆ'కారవంతమును నగును. (చూడు. క్రి. ౨౫౫ శా. ౩౦౮ V విష. ప్రత్యయార్థే ఇత్యాది.) తత్ర = రద్వయమున, ఏకోపి = ఒక్కటి సైతము, అర్థవిశేషదః=అర్థవిశేషము నిచ్చునది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—రారా, = రార, = రా = రమ్ము. ఒక్కటి ప్రత్యేకముగాఁ బ్రయుక్తమగునపుడు హ్రస్వాకారముండదు. "ర = రమ్ము" అని వాడరాదు. క్రియార్థే మధ్యమస్థేతు = అట్టి యేక రా శబ్దము ర శబ్దమును వేఱొక మధ్యమ పురుషక్రియ తుదియక్షరము మీఁద నిల్చినచో, ఇహ = ఈసందర్భమున, అత్వం, నిత్యమ్, ఇష్యతే = పూర్వస్థిత క్రియాంత్య వర్ణమునకు, 'అ'త్వము సమ్మతమగుచున్నది. ప్రార్థనార్థమున మధ్యమ 'ము' వర్ణకము లోపించునపుడె క్రియాంత్యము రా శబ్దపరకమగుచుండఁ బూర్వస్థిత స్వరమునకు'అ'కారాదేశ మగును. ఉదా:— పాలింపుము+రా = పాలింపు+అ+రా = పాలింపరా = పాలింపుము. మువర్ణక లోపము లేనపుడు ర శబ్దపరకత్వమున ముప్రత్యయోకార మకారము కానేరదు. ఉదా:—చ. జననముఁ దెల్పి యేఁ బిలువ సత్యము సుమ్మర కుంతి భాషణం। బని............(శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯.) ఇట్లనుటచేతనే మధ్యమ పురుష క్రియల మీఁద 'అ'కారవంతము గాని 'ఆ'కారవంతము గాని రేఫము నిల్చుట గలదని వ్యక్తమగుచున్నది. ఏకవర్ణస్యతు = ఏకాక్షరకమగు క్రియ ర శబ్ద పరకమగునపుడు పూర్వ స్వరమునకు 'అ'కారాదేశము, న = కాదు. రయోగస్య తథా గతేః = ర శబ్దయోగ మట్లు కవిప్రయోగ సిద్ధమగుటవలన నట్లు చెప్పఁబడె నని యర్థము. "ప్రయోగస్య తథా గతేః" అను పాఠము యుక్తతరము. ఉదా:— పోరా - లేరా - తేరా. మొ. అన్యత్రాపి = మధ్యమపురుష క్రియేతర పదముల మీఁద సైతము, తదిష్టః స్యాత్ = ఆద్వివిధ ర శబ్దప్రయోగమును సమ్మతమగును. సద్వాక్యస్య తథా గతేః = కవిప్రయోగము లట్లుండుటవల్ల నని తాత్పర్యము. ఉదా:—నే నా పని చేసితినిరా - వాఁడు వెళ్లెనురా, ఏమిర కర్ణ. (ద్రోణ. ౮ ఆ. ౨౮౮.) ప్రయోగములు:—చ. జననము దెల్పియేఁ బిలువ సత్యము సుమ్మర కుంతి భాషణం। బని తనుజత్వ జాతకృప నంబుజ మిత్రుఁడు వల్కె......... (శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯.) ఉ. ఏమిర కర్ణ భీము నటు లేటికిఁ దిట్టెద తేఁడు దోల సి। గ్గేమియు లేక.........(ద్రోణ. ౮ ఆ. ౨౮౮.) శా. అక్షయ్యంబుగ సాంపరాయని తెలుంగాధీశ కస్తూరికా। భిక్షా దానము సేయరా సుకవిరాడ్ బృందారక శ్రేణి కిన్।.........కవుల చరిత్రలోఁ 'బృందారకస్వామికిన్' (శ్రీనాథుఁడు) అను పాఠ

మంగీకరింపఁబడెను. మఱియు నందు రెండుచోటులం దీపద్య ముదాహృత మయ్యెను. రెండిటను 'చేయురా' అని యకార ముత్వఘటితముగాఁ బడియుండుట సరికాదు. (కవులచరిత్ర. రివైజ్డ్ ఎడిషను ౩౮౮-౩౫౭-౪౯౧-౫౧౦ పు.) మ... ......కస్తూరికా। ఘన సారాది సుగంధి వస్తువుల వేగం బిచ్చి లాలింపరా. (కవు. రివై. ౩౮౩ పు.) ఉ. ఏలర యీ చలం బుడిగి యేలర బాల రసాల మాలతీ। జాలములో.........(మనుచ. ౩ ఆ. ౯౩ ప.) ఇందలి శబ్దాలంకారము "ఏలు ము+రా = ఏలు+ర = ఏలు+అ+ర = ఏలర" అను చోటి 'అ'త్వమునకుఁ బ్రమాణ మగుచున్నది.

శబ్దతత్త్వమును బరిశీలించినచో వచ్చు ధాతు ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమ పురుషైకవచన రూపమగు 'రమ్ము' అను దాని లోని 'ము' వర్ణకము పాక్షికముగా లోపింపఁగా మిగిలిన రూపము 'రా' అని యేర్పడుననియు దానినుండి యేర్పడినదే 'ర' అనునది యనియు (చూ. ౩౦వ V విష. ప్రత్యయార్థ ఇత్యాది.) నట్టి రెండు శబ్దములును (రా - ర) వ్యవహారవశమున నర్థమునందును బరిణామము నంది వివిధస్థలములందుఁ బ్రయుక్తములగుచు వచ్చెననియుఁ దోచుచున్నది. ఇట్లు శక్తి మాఱుటచే నథర్వణాచార్యుఁడు ర శబ్దపరకత్వమున ధాతూకారమునకు 'అ'కారాదేశము చేసెను కాని పరిశీలింపఁగా "ఏలన్+ర = ఏలుట నిమిత్తము రమ్ము" అనురీతి నత్స్థలములం దెల్ల నుబ్యంత ధాతు రూపము వెలయుచున్నదని తోఁచక మానదు. అర్థశక్తి మాఱుటచేత నచట 'రమ్ము' అను నర్థమునకు స్ఫూర్తి బాగుగఁ దోఁచకున్నను సూక్ష్మముగ నరసినచోఁ గొంత వ్యక్తము కాకపోలేదు. కాలక్రమ మున నట్టి 'అ'త్వ మేదో పొరపాటనుకొని కొందఱు సామాన్య గ్రంథకర్తలును ముద్రణ సంస్కర్తలును నట్టియెడల 'ఏలుర' అనురీతి నుకార ఘటిత లకారాదులనే నిల్పుచున్నారు. అథర్వణాచార్య వచనమునైన స్మరింపకున్నారు. కవులచరిత్రము నందు ౩౮౩-౩౮౮-౩౫౭-౪౯౧-౫౧౦ పుటలలో 'చేయురా' అనునది పడియున్నదని పైనివివరించియే యున్నాను. ఇట్లర్థమందుఁ బరిణామము గల్గుటచేతనే 'రా' శబ్ద మవ్యయము నపదము ('అపద' మనఁగాఁ బ్రత్యయాదికము) నని శబ్దరత్నాకరమున నీక్రిందిరీతిని వ్రాయఁబడెను. "ర.........దే- అప - ౧ నీచ మిత్రోద్దేశముల యందు ఉద్దేశ్య వాచకమునకు ఏకత్వంబున అంతాగమంబగును. (నీచోద్దేశ మునకు:— ఉ. వంచన రాము దేవిఁ గొని వచ్చిన యట్టులు గాదు రోరి న। క్తంచర.........(రా. యు. కాం.) మిత్రోద్దేశమునకు:—"ఏలర యీచలం బుడిగి యేలర. (స్వా. ౩ ఆ.). అవ్య-ప్రశంసార్థక శబ్దమున కనుప్రయుక్తమగును. (బౌ.

బళిర. మొ.)" (౪-౫). 'ఔను+ర - ఔర' అనుచోటి "ఔను" శబ్దము ప్రశంసార్థకము కాదు. ర యోగమున నది ప్రశంసార్థక మయ్యెను. "రా - యా - దే - అప - ర అను దాని యొక్క రూపాంతరము. నీచోద్దేశమునకు:—'కానీరా' ఆను. ౬ ఆ. (కానీ = కానిమ్ము+రా.) మిత్రోద్దేశమునకు:—రారా నందకుమారక - ప్రశంసార్థక శబ్దములకు అనుప్రయుక్తమగుటకు:—'ఔరా వలరాచ వేగిరము' ఉ. హరి. ౫ ఆ.)" (౪-౭). ఇంకను ప్రయోగములు:—"మ. బళి రా సత్కవి వౌదు...(కళా. ౧ ఆ. ౪౪.) శా. ఏరా తమ్ముఁడ నన్నుఁ జూడఁ జనుదే వెన్నాళ్ళనో యుండి..... (పాండు. 3 ఆ. 33.) "ఏరా = ఏర. అవ్య. (ఏమి+రా.) మైత్రీకోపాదులతో చేయు సంబోధనమం దుపయుక్తము........." (సూ. రా. ని.) "ఏర = ఏరా - శివధ ౧ ఆ ౧౦3" (సూ. రా. ని.) "క్వచిదర్థే - హీనత్వార్థే - ప్రియత్వార్థేచ - రారా శ్రీరామ మమ్ము రక్షింపన్ - రారా ప్రల్లదము లేల రణ మొనరింపన్...... రార దాసుల రక్షింప రామచంద్ర........రా యిఁకఁ బ్రల్లదము లేల రణ మొనరింపన్........" (ఆహో. ౫౦౭ పుట.) బాలవ్యాకరణమున నీవిషయములు సమ్మతము సంగ్రహింపఁబడ లేదు.

	ప్రార్థనార్థే భవేన్నాన్తా । త్కదేత్యర్థ విశేషదః ।
	అన్యతశ్చాపి స భవేత్ । క్వచి దర్థ విశేషదః । ఉత్త
నన్నయా	మాదావపి భవే । త్ప్రశ్నాద్యర్థ విశేషదః । (వికృ.
థర్వణీయము.	క్రియా. ౧౪-౧౫ కారి. ఆహో. ౪౯౬).
3౦౭ IV విష.	ఆర్యాదిశబ్దో యుక్తః స్యా । దసంబన్ధోర్థబోధనే ।
	(వికృ. క్రియా. ౧౫ కారి. ఆహో. ౪౯౬).
	కిలార్థా దుభయోరోక్త్యగో । నోభయోపరి వర్ణకః ।
	(వికృ. క్రియా. ౧౬ కారి. ఆహో. ౪౯౬).

కల్పతరువు. 3౦౮ IV విష:—ప్రార్థనార్థే = ప్రార్థనార్థమునందు, నాన్తాత్ = సుబన్తముకంటెఁ బరముగ, కదేతి = 'కద' అనుశబ్దము, భవేత్ = అగును. అర్థవిశేషదః = అర్థవిశేషబోధకమును నగును. ఉదా:—నన్నుఁ గావఁగదే = కావుము. సః = ఆ 'కద' శబ్దము, క్వచి దర్థవిశేషదః = ఒకప్పు డర్థవిశేషము నిచ్చునదై. అన్యతశ్చాపి = సుబన్తేతరములకంటెఁ బరముగను, భవేత్ = అగును. ఉదా:—ఆపనిచేసికదా రావలయును. అవిచేసినంగదా ఫలము గల్గును. దయాబ్ధి గదా. లే.తగదమ్మ (మను. 3 ఆ.) మొ. సః = ఆకదశబ్దము, ప్రశ్నాద్యర్థ విశేషదః = ప్రశ్నాద్యర్థవిశేషముల నిచ్చునదై - ఉత్తమాదావపి భవేత్ =

ఉత్తమపురుషాదిక్రియలకంటెఁ బరముగాను నిల్చును. ఉదా:— నేను జేసితినిగదా, నీవు చేసితివా? వాఁడుచేసెనుగదా, నీవేలచేయలేదు? మొ. ఇంకను వివిధములగు నర్థవిశేషములు దీని వాడుకయందు గన్పట్టును. వాఁడు రాఁడుగదా, ఏమిచేయుననుగును? నీఁడువచ్చునుగదా; ఇంకనెవరురారు. ('కాదు+ఆ = కాదా = కదా = కద' అనురీతి నీశబ్దము వ్యుత్పత్తి నరయనగును). అర్థబోధనే, అసంబద్ధః = జనకాదిసంబంధార్థకము కాని, అర్యాదిశబ్దః = అయ్య - అన్న మున్నగు శబ్దములు, యుక్తః స్యాత్ = అర్థవిశేషములందు బ్రయుక్తములగును. ఉదా:— చెప్పన్+కద+అయ్య = చెప్పఁగదయ్య = చెప్పుము. చెప్పన్+కదా+ఎ=చెప్పఁగదె=చెప్పుము. వచ్చితివిగదయ్య - వచ్చితివిగదమ్మ - మొ. "ఆర్యశబ్దభవః అయ్యేతిశబ్దః ఏకారాది స్వరసంబద్ధరహితః. అర్థవిశేషే ప్రయుజ్యతే = ప్రోవవయ్య - రావయ్య - నను మఱతువయ్య - వినవమ్మ - వినరమ్మ ఇత్యాది - వీరెవ్వరయ్య ద్రుపదమహారాజులె ఇత్యాచార్యవచనమ్" (అహో. ౪౯౭ పు.) 'అసంబద్ధః' అనుదానికేకారాదిసంబంధరహితమని యహోబలపతి యర్థముచేసెను. "అయ్య+ఏ=అయ్యే" మున్నగునవి కేవలము నప్రసిద్ధములు కాన వానిని నిషేధించువ్యాఖ్య యుప్రసక్తము. ఆర్యాదిశబ్దములతోఁగూడిన కదేతి శబ్దము నాంతక్రియలపై నిల్చి ప్రార్థనాద్యర్థకమగునని పర్యవసితార్థము. 'కద' అను శబ్దము "కాదు+ఆ = కాదా = కదా = కద" అని యేర్పడినదేయని యీవఱకుఁ జెప్పఁబడెను. "రక్షింపఁగదయ్య = రక్షింపన్+కాదు+ఆ+అయ్య = రక్షించుటకాదయ్య = రక్షించుటజరగదయ్య = రక్షింపుము" అని యచటి యర్థక్రమము నరయనగును. (చూ. ౩౦ా V విష. ప్రత్యయార్థ ఇత్యాది). కిలార్థాత్ = కిలశబ్దార్థవాచకమగు 'అఁట' శబ్దమునకుఁ బరముగ, ఉభయోర్యోగః = 'కద - అయ్యాదులు' అను రెండిటియోగము గల్గును. ఉదా:— వచ్చితివఁటకద - వచ్చితివఁటయ్య - వచ్చితివఁటమ్మ - వచ్చితివఁటె. మొ. 'వచ్చితివిగదయ్య' అను రీతిరూపములు "ఆర్యాదిశబ్ద" ఇత్యాది సూత్రముచేతనే ('చెప్పఁగదయ్య' అనుదానిరీతినే) సిద్ధించును. ఉభయోపరి = "కిలార్థకము (అఁట) మీఁదను, "కద" అనుదానిమీఁదను, వర్ణకః = మధ్యమ 'వు'వర్ణకముకాని మధ్యమ 'రు'వర్ణకముకాని, న = నిల్వదు. ఉదా:— 'వచ్చితివఁటె, వచ్చితివిగదె వచ్చితిరఁటె - వచ్చితిరిగదె' అనియే యుండునుగాని 'వచ్చితివఁటవె - వచ్చితివిగదవె— వచ్చితిరటరె - వచ్చితిరిగదరె.' అనురీతిని రు - వు ప్రత్యయాంతము లుండనేరవని తాత్పర్యము. "మొదటి యుభయశబ్దముచే 'కద'శబ్దమును, అయ్యాదులును, జెప్పఁబడును. రెండవ యుభయశబ్దముచే "అఁట, కద" అనునవి చెప్పఁ

బడును. "అచటికి వచ్చితివఁటకద, వచ్చితివఁటయ్య, వచ్చితివటమ్మ; పరస్పరం యోగోపి - వచ్చితివిగదయ్య ఇతి ఉభయశబ్దేన కథా కిలార్థకౌ గృహ్యేతే. తయో రుపరి కైశ్చిత్ 'వు - రు' వర్ణకౌ ప్రయుజ్యేతే. వచ్చుఁగదవె - కదరె, వచ్చునటవె - వచ్చునఁటరే ఇతి-తాదృశం రూప మసమంజసమితి నిరాచష్టే, నోభ యోపరివర్ణక ఇతి. తత్ర వచ్చుఁగదె ఇత్యాదేవ రూపం సమంజసమ్" (అహో. 482 పుట). అథర్వణుని నాఁటికిన్ని 'కదవె - కదరె' "అఁటవె - అఁటరె" అను రూపములు లేమిం జేసి యాతఁ డట్లు వచించెను. కాని తర్వాతికవులట్టి యథర్వణ నిరాకృతరూపములను బ్రయోగించిరి. అథర్వణుఁ డట్టివానిని, నిరసించుట వలనఁగా నాతనికాలమునకె యట్టివి వ్యవహారమున నుండెడివని తోఁచుచున్నది. ఉ.........పురఁబుఁ జేర నిం। కెవ్విధిఁ గాంతుఁ దెల్పుఁగదవే తెరువెద్ది శుభంబు నీకగున్ (మనుచ. 2 ఆ. 38). "కదవె (కదవే) = కద. I ప్రార్థనమునకు. సీ... ......చిలువన్నె నవ్వఁగదవె. (రసిక. 4 ఆ. 142). శా.........తెల్పుఁగదవే యేతత్పురావృత్తమున్ (దశా. 1 ఆ. 262)" (సూ. రా. ని). "ఉ. వీయపురాల పైతిగదవే యిపుడు. (విజయ. 3 ఆ.)" (ప్రౌఢ. క్రి. 28 సూ.) "కదవయ్య - (యాఁ) = కద. I ప్రార్థనమునకు. గీ. కావఁగదవయ్య యర్థార్థికల్పశాఖి (నైష. 1 ఆ. 102). మ.....ఆ। యసురల్ నీకెవరే జయింపఁగదవయ్యా...... (ఉ. రా. 1 ఆ. 27)." (సూ. రా. ని). "కదవమ్మ (మ్మా) = కద. I సంతాపము నకు. గీ. కమ్మవిలుకానితూపులఁ గ్రమ్ముకొనఁక। ముమ్మరంబయ్యెఁ గదవమ్మ ముద్దు గుమ్మ (ఇందు. 3 ఆ. 8 ప)." (సూ. రా. ని). "కదరె. దే. అవ్య. (కద+రె) సంతాపమును దెలిపెడి......గీ.........ఎంత బడలెనో కదరె యయ్యోమ్మెకాఁడు (రసిక. 4 ఆ. 122). (రూ. కదరే. శా. ఈ। వ్యాజస్వాంతుఁడు రుక్మి యుబ్బు గదరే (రుక్మి. 2 ఆ. 23)." (శ - ర). ("కద+ర+ఎ" అని ఛేదము చూపుట యుక్తము). "కదరయ్య - (య్యా) = కద. I ప్రార్థనమునకు. గీ.........మా పద్మగంధిఁ దోడ్తెచ్చి నన్నుఁ। గూర్పఁగదరయ్య మిము వేఁడుకొనెదఁగాక(సారంగ. 2 ఆ. 120)." (సూ. రా. ని). "కదరమ్మ - (మ్మా) = కద. I సంతాపమునకు. గీ.........ఎంత। వంత నడలెనో కదరమ్మ యింతులార (రసిక. 4 ఆ. 44)." (సూ. రా. ని). 'అఁటవె - అఁటరె' అనువానికిఁ బయిరీతిని గోశములలోఁ బ్రయోగములు చూపఁబడలేదు. కవిజనమండనకర్త 'కదవే' మున్నగునవి యథర్వణ నిరాకృతములు కావనియు, "నోభయోపరి వర్ణకః" అనుటచే "చదివితివఁట కదవె" అనురీతిని "అఁటకద"ల యుభయముమీఁద 'వు'వర్ణకము నిల్వదని యథర్వణాశయ

మనియు వ్రాసెను. (వికృ. క్రియా. ౧౬ కారి. టీక). త్రిలింగలక్షణశేషమున "ప్రార్థనంబునం దన్నిత్యర్థాంత క్రియలమీఁదఁ గద కదవు పూర్వకంబు లన్నాదు లనుప్రయుక్తంబు లగు" (ప్రౌఢ. క్రియా. ౯ సూ). "తలఁచుగం గ్రియలమీఁది కద - కదవుల కన్నాదులు పర్యాయంబున ననుప్రయుక్తంబులగు......తలఁచుగ ననుటచే లేఁత గదమ్మ. (మనుచ. 3 ఆ.) దశాంబు కాశిని గదమ్మ (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) ఇత్యాదు లూహ్యంబులు (అనఁగాఁ గ్రియలమీఁద నేకాక నామముల మీఁదను కద కదవులు నిల్చును)" (ప్రౌఢ. క్రియా. ౭౯ సూ). అని సూత్రింపఁబడెను. నాంత క్రియలమీఁద అయ్యాదిశబ్దములతోఁ గూడిన కదశబ్దము ప్రార్థనార్థ మిచ్చుటకు: క.........భవ। చ్చరణంబులు గనుఁగొనం బ్రసాదింపఁగదే (ఉత్త. 3 ఆ. ౪౦౪). ప్రసాదింపఁగదే = ప్రసాదింపుము. క.........పాండవులం। గలసి మనవయ్య నాదగు। పలుకు వినఁగదయ్య హితము పథ్యముఁ జుమ్మీ (ఆది. ౬ ఆ. ౬౪). ప్రార్థనాద్యర్థక క్రియల విశేషరూపములుగాఁ ద్రిలింగలక్షణ శేషమున నీక్రిందివి సూత్రింపఁబడెను. "ప్రార్థనాదులం దన్నిత్యయాంత క్రియల మీఁది యమ్ము కిశారంబు విభాషనగు. సీ. ఓర్పుమై నుప్పిండి యుపవాసముండ నీ। మగనాలి సరిపోల్పఁదగదు విధవ. (ఉప్పిండి = ఉప్పిండిగ) (కాశీ. ౨ ఆ)......." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౦ సూ), "ఎంత జడుఁడైనంగాని కానిమ్ము ఇత్యస్మిన్నర్థే కానీశబ్దః.........ఇత్యాదిశబ్దా అన్యశబ్దేన గ్రాహ్యాః."(అహో.౪౯౭ పు). అని యహోబలపతి పైరీతిశబ్దములను 'అన్యే ప్యర్థవిశేషే స్యు। ర న్తే శ్రుతి మనోహరాః' (3౦ర V విష). అను నథర్వణకారికకు లక్ష్యములనుగా నుదాహరించెను. ఇట్టివి ప్రత్యయార్థ (3౦ర V విష) ఇత్యాదిలక్ష్యములనుట యుక్తము. "ఇమ్ము= ఈ - కానిమ్ము = కానీ" మున్నగునవి ప్రార్థనాద్యర్థక మవర్ణకలోపమునసే (౧౦౯-౧౦౯ I విష). తెమ్ము = తే - పొమ్ము = పో - రమ్ము = రా మున్నగువానివలెనే సమర్థింపఁదగినవి. ఇంక నిట నొక్కవిశేషము గలదు. 'కానిమ్ము = కానీ' శబ్దమె 'కాని' అనురూపముతోఁ బ్రయోగింపఁబడుచున్నది. తే-గీ, వేను నీయింతియును గాని యెలుఁగ రన్య। లు.........(ఆది.౪ ఆ. ౧౦౭ ప). "ఇకానొకచో రండు పొండులకు రాపొండని రూపంబు గానంబడియెడి. క. నిండుదలంపునఁ దగరా। పొండను గౌరవము లేని.........(యయా. 3 ఆ)." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౧ సూ). బాలవ్యాకరణమున నీవిషయములు సైతము సంగ్రహింపఁబడలేదు.

నన్నయా. ప్రత్యయార్థేఽ విశేషేఽపిక్వచి ద్దేశ్యపదం మతమ్।

3౦ర V విష. అన్యే ప్యర్థవిశేషే స్యు। ర న్తే శ్రుతిమనోహరాః.

(వికృ. క్రియా. ౧౭-౧౮ కా. అహో. ౪౯౬).

కల్పతరువు. ఇందు [illegible] — ప్రశ్నపూర్వే = ప్రశ్నపూర్వమైన, [illegible] క్షేపేఽపి=ఆక్షేపమునందైనను, [illegible] =[illegible] దేశ్యపదము, క్వచిత్ = ఒకానొకచో, మతమ్ = సమ్మతమగును. ఉ [illegible] కానిమ్ము = [illegible] = కాని. 'కాని' అను దేశ్యపదము "కానిమ్ము = కాని" అను మధ్యమపురుషైకవచనాంత పదములకు భిన్నము కాకున్నను నట్టిది వ్యాకరణసాధ్యము కామింజేసి ప్రత్యేకపదముగా నంగీకరింపఁబడుచున్నది. తే-గీ. ఏను నీయంతియును గాని యెఱుఁగ రన్య। లు......
...(ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౭). వినుము నరేంద్ర పాండుపృథివీపతి యగ్రసుతుండు సంధిసే। యను తుదిఁ గోరు మీరు తమయయ్య నగంబును భూమి యీక తక్కిన మతికాని ముంద టోక కీడు దలంపఁడు.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౭౦). దండకము:—విద్వాంసులెల్లన్ హకారంబెకానీ నకారంబెకానీ (అప్ప. ౪ ఆ ౨౫౬ ప). "రమ్ము=రా=ర" అను ర శబ్దమును నిట్టిదె. చ. జననము దెల్పి రేఁ బిలువ సత్యము సుమ్మర కుంతి భాషణం। బవి..........(శాంతి. ౧ ఆ. ౩౯). "కాదు+ఆ = కాదా= కదా = కద" అనురీతిగల "కదా - కద" శబ్దములును నిట్టివె. మ. అనుమానింపక తోడఁబుట్టులనె కాదా తున్మి.........(   ) శా......నుయిదాఁకే వానికిం జింత యా। కంతైనం గడమేనియుం గడను కాదా యంచు...(పాండు. ౪ ఆ. ౨౭౫). మ.........కూల ప్రే। నెద నా కోర్కిగదా గదారణము వచ్చెం బెద్దకాలంబునన్ (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౨౧౮). క. కురు సేనఁగదా గెలుచుట। కరము భరం బర్జునునకు.........(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౯౭). ఉ..........నా। దయ్యము నెత్తికోలు తుదిఁ దాఁకుట గాదె భుజంగభంజనా. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౬౭). అర్థవిశేషే = అర్థవిశేషములయందు, అన్తే = క్రియలతుదిని నిల్చి, అన్యేపి=మఱికొన్ని శబ్దములును, శ్రుతిమనోహరాః = మహాకవి శ్రుతిహితములై ప్రయుక్తములగుచున్నవి. ఉదా:—'పొమ్ము = పో' అనురీతిగల 'పో' శబ్దము నిశ్చయార్థకముగాఁ బ్రయుక్తమగుచున్నది. శా..........లా వెఱ్ఱిఁగియుం జా వేఁడి మార్కొందు రిం। తే పో తమ్ముఁ గపిధ్వజప్రభులె యంధీభూతులం జేయవే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౭౧) "కాదు+ఆ = కాదా = కా" అనురీతిగల 'కా' అను కళాశబ్దము కదార్థకముగా వాడఁబడుచున్నది. సీ. కేఁడుగ్గా మా కనిందితపర్వసామగ్రి..........(వసు. ౩ ఆ. ౫౫). "కా..........అవ్య - కదా..........దే - ద్రుతప్రకృతికము. ఇది యవధారణార్థకా వ్యయము మీఁద వచ్చినపుడు ఇత్యర్థకము. 'అదియును దనకమ్మను జేశ్వరుం డపాయంబు సేయున కాఁ దలఁచి' (భార. అర. ౨ ఆ)." (శ - ర). సూ. రా. నిఘంటుకారులును నీపద్ధతినే యనుసరించిరి. కాని యీచోటులందలి 'కా'

శబ్దము ద్రుతప్రకృతిక మనుటను నిర్వహించు ప్రయోగము లెవ్వియుఁ జూపఁబడ లేదు. కాన నిట్టిచోటులందలి 'కా' శబ్దమునకైనను కదార్థక కళాశబ్దమె యనియు నితర్థక మధ్యాహార్య మనియు నంగీకరించుట యుక్తమనతోఁచెడిని. "ఎంత జడుఁడైననుగానీ - కానిమ్ము ఇత్యస్మిన్నర్థే కానీశబ్దః. అవధరింపుము ఇత్యస్మిన్నర్థే. అవధారు దేవీతి - చేయరాకో - చేయునాకో - వచ్చులేవాఁడు - తనవె పో నేరములు-తనదె కా భక్తి - ఇత్యాదౌ ఒకో ఇత్యాదిశబ్దాః అన్యశబ్దేన గ్రాహ్యాః" (అహో. ౪౯౭ పు). అని యహోబలపతి ప్రకృతసూత్రమును వివరించెను. ప్రార్థనార్థక మువర్ణకపరకత్వమున మొందటిదీర్ఘమునకు హ్రస్వమును మువర్ణకమునకు మూముడియు నగును. మువర్ణకలోపమున నట్టి ము నిమిత్తక హ్రస్వద్విత్వములు పోయి యెప్పటిదీర్ఘమె నిల్చును. ఉదా:—లెమ్ము = లే. పొమ్ము = పో. తెమ్ము = తే. మో. ఇట్టి క్రియల రూపసాధనము బాలవ్యాకరణ క్రియాపరిచ్ఛేదమున ౬౧ సూత్రమున సంగ్రహింపఁబడెను. "అవధారు - అవధరింపుము" అను శబ్దము "అనింద్య గ్రామ్యము" అని బాలవ్యాకరణపద్ధతిమున గ్రహింపనగును. ఇట్లాచ్ఛిక సమాపక క్రియల రూపములను వివరించి యసమాపక క్రియల వివరింప నారంభించుచున్నాఁడు.

భావే ట వర్ణకో న్తే । సర్వేషాంచ క్రియాపదానాం
స్యాత్. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౬ కారి. అహో.
౪౯౯ పు.)

నన్నయాథర్వణీయము. 3౦౯ విషయము.

టవర్ణకః క్రియా న్తే స్యా।ద్భావార్థే సాసమాసయోః।
పూర్వస్య న వికారో నో । స్తస్మిన్ లోపశ్చ కస్యచిత్
విభక్తిమాత్రం సర్వత్ర । మహితం స్యాట్టవర్ణకాత్
ప్రతిక్రియ మదా న్తత్వం । ప్రతీతంతు న గీయతే ।
క్వచి దింప్వ న్తతాం కేచి । దూచిరే నహి మే రుచిః
(వికృ. క్రియా. ౧౯-౨౦ కారి. అజం. ౯౮ కారి.
అహో. ౪౯౯ పు. 3౭౫ పు).

కేచి న్నా న్తాచ్చ గుర్వాదే। ర్ద్వ్యక్షరా త్పట్టి మూచిరే
(వికృ. క్రియా. ౨౦ కారి. అహో. ౪౯౯ పుట).
వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్ (ఆం. చిం. క్రి.
౬ కా. అహో. ౪౭3 పు).

కల్పతరు. 3౦౯ విష:—క్రియాప్రకరణమునందు సమాపక క్రియల రూపములను సాధించుటమాత్రమె సంప్రదాయము, చేయుట మున్నగు భావారకాది

రూపంబులు కృదంతములు. అట్టి కృత్ప్రత్యయములు "కృదంత ప్రకరణమునందె చెప్పఁదగును. కాని నన్నయాథర్వణీయమునఁ గృదంతపరిచ్ఛేద మనునది వేఱుగ లేదు. మఱియు నీ 'ట'వర్ణకాద్యసమాపక క్రియా సాధక ప్రత్యయములు సమాపక క్రియా ప్రత్యయములవలెనె ప్రతిధాతువునకును, సాధారణముగా వచ్చున వగుటం జేసియు ననఁగాఁ దత్సమధాతువులపైని సంయుతము నిల్చున వగుటంజేసియు వీనియర్థమునందు ధాత్వర్థవ్యాపారస్ఫూర్తి స్పష్టముగా సమాపకక్రియలందువలెనె భాసిల్లుచుం డుటంజేసియు నీ ప్రత్యయములు నన్నయాథర్వణీయములందును బాలవ్యాకరణ మందును క్రియాప్రకరణముననె యుపదేశింపఁబడెను. బాలవ్యాకరణమునఁ గృదంతపరిచ్ఛేదము వేఱుగ నున్నను గృత్తులు కేవల భిన్నవిషయములు. కృదంత శబ్దముల యర్థమునం దిట్లు వ్యాపారరూపార్థము సాధారణముగ స్ఫురింపమింజేసి యవి వీనికంటె విభిన్నస్వభావము గలవనుటలో విప్రతిపత్తి లేదు. ఉదా:—'చేయు+ ఇ=చేయి=హస్తము' పనులు చేయునదిగాన హస్తము 'చేయి' అయ్యెను. చేయిశబ్దము నకు "హస్తము" అనునర్థము స్ఫురించునుగాని 'చేయుట' అనుదానికివలె వ్యాపా రార్థము స్ఫురింపదు. అట్లె "ఎండు+అ = ఎండ - తడివాని నెండించునది." ఎండ శబ్దమున కాతప మనునర్థము స్ఫురించునే కాని 'ఎండించుట' అను వ్యాపారము స్ఫురింపదు. కావున చేయుధాతువుపై నిల్చిన 'ఇ' ప్రత్యయము, 'ఎండు' ధాతు వుపై నిల్చిన 'అ' ప్రత్యయము మున్నగునవి కృత్తులు. 'వ్రాఁత - కోఁత' మున్నగునవి నైతము "వ్రాయుట - కోయుట" మున్నగువానివలెనె భావార్థక తజ్ప్రత్య యాంతములగుచు వ్యాపారార్థస్ఫూర్తిగలవె యగుచున్నను నట్టి తజ్ప్రత్యయ మెల్లధాతువులకును 'ట' ప్రత్యయమువలె వచ్చునది కాదు. కావున 'తజ్' ప్రత్య యము 'ట' ప్రత్యయాదికమువలెఁ గ్రియాప్రకరణమునఁ బ్రసంగింపఁబడదయ్యె. (విస్తర I). క్రియాప్రకరణమునందలి యసమాపక క్రియలెల్ల సమాపకక్రియలవలెనె వ్యాపారార్థభానము గలవె యైయుండును. సమాపకక్రియ యనఁగా వాక్యసమా

విస్తర I. ౩౦౯ విష:—ఇట్టి భావార్థక కృదంతములు మఱికొన్ని గలవు. తే-గీ. భవ్యసంభాషణము సేఁత. (అను. ౧ఆ.౧౬౨). క. నకులము నులూకమును బో। కను సంతస మంది......(శాంతి. ౩ ఆ. ౪౧౧). ఉ. శత్రుల సాఁజ నోర్చుటయు... ......కాచుటయున్........., । పాత్రుల కర్థ మీఁగియును.........। క్షత్రియ ధర్మముల్.........(అర. ౧ ఆ. ౨౪౭). ఉ. కర్మఫలంబు నర్పితముగాఁ దగ నీశ్వరునందుఁ జేఁత (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౪౯). చ. క్రమముననైన శాత్రవుల...... చావఁ జేఁత ధ। ర్మము.........సంధి సేఁత దో। షము (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౭౮).

ప్తి జేయు క్రియ. అసమాపక క్రియ యనఁగా వాక్యసమాప్తి చేయఁజాలని క్రియ. ఉదా: సమాపక:—వాఁడు పాఠమును జదువుచున్నాఁడు. అసమాపక:—వాఁడు పాఠమును జదువఁగా నేను వింటిని. మొ.

భావే టవర్ణక ఇత్యాది:—భావే = భావార్థమునందు, అన్తే = ధాతువు తుదిని, టవర్ణకః = ట ప్రత్యయము, సర్వేషాంచ క్రియాపదానామ్ = సమస్త ధాతువులకును, స్యాత్ = అగును. భావ మనఁగా ధాత్వర్థము. ఉదా:—రక్షించు+ట = రక్షించుట. రక్షింపించుట - రక్షించికొనుట. చదువు+ట = చదువుట. చదువుధాతువునకు "చదువుట" యని యర్థము. అథర్వణుఁ డీసూత్రమును సవరించుచున్నాఁడు. క్రియాన్తే = ధాతువు తుదిని, టవర్ణకః = ట ప్రత్యయము, భావార్థే = భావార్థమందు, సాసమాసయోః = (సశ్చ+అసమాసశ్చ = సాసమాసౌ - తయోః) సమాసమందును నసమాసమం దనఁగా వ్యస్తమందును, స్యాత్ =నిల్చును. ఉదా:—అసమాసః - వచ్చుట - పోవుట - మొ. సమాస. ఔగామలు = (ఔట - కామి). (చూ. 212 పేప). ఆటపాటలు (ఆడుట = ఆట. పాడుట = పాట.) నాచేయుట (నాయొక్క+చేయుట = నేను జేయుట). ఈ టవర్ణకమును సూరి క్రియాపరిచ్ఛేదమందును (32 సూ.) కృత్తులందును (2 సూ.) వేర్వేఱుగాఁ జేర్చెను. నన్నయాథర్వణీయముల గృత్ప్రకరణము వేఱుగ లేమింజేసి యిచ్చటనే ద్వివిధములును నుపదేశింపఁబడెను. "సాసమాసయోః.........అతఁడు వచ్చుట - మిమ్ము రక్షించుట - సమాసే.సాటివచ్చుట ఇత్యాది". (అహో. 175). అను కవిశిరోభూషణవివరణము సరిగా నుండమింజేసి కావలయుఁ గవిజనమండన కర్త ప్రకృతకారికను మార్చి "ఉవర్ణకః క్రియాన్తే స్యా । ద్భావార్థే స్యాట్ట వర్ణకః.........తా...క్రియాంతమం దుకారమును భావార్థమందు టకారము నగును. ఉదా:—కను - చూచు - పోషించు - ఇత్యాదులు. కనుట - చూచుట - పోషించుట - ఇత్యాదులు" (విక్ర. క్రియా. 20 కారి. తా.). 'కను - చూచు - పోషించు' ఇత్యాదులు కృదంతనామములనుట కేవలము పొరపాటు. అట్టి వ్రాత నిర్మూలము. భావార్థక కృదంతములు సమాసపూర్వావయవముగా నుండునని యీవల నుపదేశించియున్నాఁడు. (చూ. 213 పేప). కావున దానిచొప్పునఁ బ్రకృతసూత్రమునకు "ఔగామలు. (ఔటయు+కామియు) వచ్చురాములు (వచ్చుటయు+రామియు)" మున్నగునవి యుదాహృతులు.

పూర్వస్యేత్యాది:—తస్మిన్ = ఆటవర్ణకము పరమయియుండఁగా, పూర్వస్య-స్థః = పూర్వస్థితమగు 'ను'వర్ణకమునకు, వికారః = అనుస్వార రూపవికారము,

[బా. క్రి. 3౫ మొ. 3౭-౧౨౨ సూ.] అంట-మొ. నన్నయాథర్వణసమ్మతములు కావు.

న = సాధువు కాదు. కస్యచిత్ = ఒకానొక వర్ణకమునకు (ఉ - మున్నగువానికి) లోపశ్చ = లోపమున్నైతను కల్గును. ఉదా:—'అనుట - వినుట - కనుట' (ఇట్టి యెడల 'అంట - వింట - కంట' ఇత్యాది రూపములు నన్నయప్రయుక్తములు కామింజేసి తనకును సమ్మతములు కావని భావము. పూర్వాక్షరలోపమునకు:—ఆడుట = ఆట, పాడుట = పాట. మండుట = మంట. పండుట = పంట. తేటుట = తేట. ఊటుట = ఊట. ఉండుట = ఉంట. మొ. (బా. క్రియా 2 సూ). ఆ-వె......ఇ। ప్పాపకర్మ గుఱిచి పాడి తెలుఁగు । తేట పడఁగ మాట లాట దా నేల విరా । రెక్కుఁ దరదముల మహీశులారా (శల్య. ౨ ఆ. 3౨3 ప). (మాటలు+ ఆట = ఆడుట). ఉ. బంటుతనంబు మాటలకు.........అడ్డమాడ రా । కుంట రొయుంగవే మును సుయోధను.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯). ఉ. మంటయుఁ బోని శాత్రవ..........యూ । వంటలవాని చేసిన.........(విరా. 3 ఆ. ౨౨౯). అథర్వణ సమకాలికకవులు 'అంట - వింట - తింట' మున్నగువానిని బ్రయోగించి యుండ నన్నయ ప్రయోగింపమింజేసి యథర్వణుఁ డట్టి రూపములను నిరసించెనో? అట్టివానిని బ్రయోగించిన తిక్కనాదుల కథర్వణుఁ డించుక పూర్వుఁ డగుటనో? కాని తిక్కనాదులు 'అంట - వింట' ప్రభృతులను బాహుళికముగాఁ బ్రయోగించియున్నారు. "పూర్వస్య న వికారో నో రిత్యనేన "అంట-వింట-కంట' ఇత్యాది ప్రయోగస్య భావార్థేన సాధుత్వమ్, కింతు అనుట' ఇత్యాదిరేవ - ఏతేన "మధుకైటభారాతి మఱంది రమ్మని పిల్చె । పనిఁగొంట నీకుఁ బ్రాభవముగాదె" ఇత్యాది వచనస్య ప్రామాదికత్వ మేవే త్యవధేయమ్." (అహో. ౪౯౯ పు) నన్నయాథర్వణు లుపేక్షించినను (విస్తర. II) నీక్రిందిరీతిని గేతన తిక్కనాదు లాదరించిన 'ను'వర్ణాను

విస్తర. II 3౦౯ విమ:—'ఉంట - అంట - వింట' మున్నగురీతి ప్రయోగములు నన్నయభారతభాగమున నెంతమాత్రమును లేవు. అథర్వణునినాఁటి కట్టిరూపములు బయల్వెడలినను నాతఁడు తనకును నట్టిరూపములు సమ్మతములు కామిం జేసి "పూర్వస్య న వికారో నోః........" అని వానిని నిరసించియుండును. తర్వాత నట్టిరూపములు ధారాళముగాఁ గవులచేఁ బ్రయోగింపఁబడినవి. నన్నయాథర్వణు లంగీకరింపని యెన్నెన్నో ప్రయోగములు తిక్కనాదులచే నంగీకృతము లయి ప్రయోగింపఁబడుటయు నవి సాధువులుగా నంగీకరింపఁబడుచుండుటయుఁ గొత్తవిషయము కాదు. (చూ. విస్తర. I ౬3 I విమ). ఇంతమాత్రమునఁ దిక్కనాదుల ప్రయోగములను జూపి శరణ్యకర్త యేదో గొప్పఛిద్రము దొరకినట్లు ప్రగల్భించి యీక్రిందిరీతి నథర్వణుని నిరసించుట యుక్తము కాదు. "ఏమంటినట్టు అథ

స్వార వికారమును నవ్వ్యఁడగు నహోబలపతి యసాధువనుట సరికాదు. (వి_స్తర. III).
క. తినుటకుఁ దింట యగు మఱిఁ। గొనుటకుఁ గొంట యగుఁ గనుటకుం గంట యగున్। వినుటకు వింట యగుం దా। ననుటకు నంటయగు వలసినప్పుడు కృతులన్ (అం. భూ. ౧౫౭ ప). ప్రయోగములు:—ఉ.....పాండున్నృపాలు పాలుఁ గై। కొంటయ చాలు నన్ను నృపకుంజరుమాటకు నడ్డమాడ రా। కుంట యెఱుంగవే ....(ఉద్యో. 3 ఆ. ౫౯ ప). కం. పంటకలను పొలికల నిది। గంట నిధానంబు గంటకాదే మనకున్ (భీష్మ. ౧ ఆ. ౯౯) ఉ. మిత్త్రుల చెద్దఁలన్ సుఖము మేకొను నంటయుఁ జెందు దుఃఖముల్। శత్త్రులచెయ్దు నంటయును.....(శాంతి. ౧ ఆ. ౨౦౭). (శల్య. ౨ ఆ. ౧౧౫). (అను. ౧ ఆ. ౨౮-౨౨౩. అను. ౫ ఆ. ౬). మొ.

విభక్తిమాత్ర మిత్యాది:—సర్వత్ర = అంతటను టవర్ణకాత్ = ఈ 'ట' ప్రత్యయమునకుఁ బరముగ, విభక్తిమాత్రమ్ = ప్రథమాదివిభక్తులు నిల్చుట మాత్రమే, మహితమ్ = సాధువైనది, స్యాత్ = అగును. ఉదా:—చదువుట చేతన్ - చదువుటకొఱకున్ - చదువుటకంటెన్ - మొ. ఇట్లుచెప్పుట చేత నీక్రిందిరీతి గల టవర్ణకలోప విధాన ప్రక్రియ గ్రాహ్యము కాదనియు "చేయుకంటె" మున్నగు

ర్వణాచార్యులంతవారు చెప్పినకారిక ?" (బాలక. ౫౭ పుట). "అధర్వణుని అప్రమాదిత్వము ఎట్టిదో తెలిసినదికదా." (బాలక. ౬౧ పుట).

"అధర్వణుఁడు కేతనలక్షణము తప్పని ఎందుకుచెప్పినాడు ? -అంటే, ఆతఁడు తిక్కనకు పూర్వుడు అని కొందఱు చెప్పవచ్చినారు" (బాలక. ౫౯ పుట). అని యిట్లు వ్రాసి యధర్వణుఁ డాధునికుఁ డనుటకుఁ గొన్ని హేత్వాభాసములను శరణ్యకర్త గారు చూపిరిగాని తుదికి "పోనీ తిక్కనకు పూర్వుఁడే అయినా అధర్వణుని...... ...అధర్వణుఁడు ఎప్పటివాఁడో తెలియకపోయినా ?" (బాలక. ౫౯ పు). అని యిట్లు తుదకట్టి వాదమునుండి మరలిరిగావున నిటఁ దద్విషయమును విస్తర భీతి నుపేక్షించితిని.

వి_స్తర. III ౩౦౯ విష:—త్రిలింగలక్షణశేషమునందు భావార్థక ప్రత్యయ విశేషములు కొన్ని వివరింపఁబడెను. ఆ. వె. పొగడికోలుఁ బ్రచ్చికోలు (సభా. ౨ ఆ. ౮౯). ఉ.........విల్చికోలు (సభా. ౨ అ. ౧౮౧). "౧౩. భావంబునం దనుప్రయుక్తంబగు కొనునకుం గోలు విభాషనగు. ఉదా:—ఇచ్చుకోలు = ఇచ్చుకొనుట.........(ప్రౌఢ. క్రియా)." క. నరు నప్పటి యొత్తికోలునకు (విరా. ౫ ఆ. ౬౮). చ..........ఎ। క్కటి దివి చూఱకోల్ ప్రియము కాకిది యప్రియమే తలంపఁగా (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౫౭).

రూపములు మార్గాంతరమున సమర్థింప నగుననియు నెఱుంగునది. "కొఱకు-కంటె లు పరంబులగునపుడు భావార్థక టవర్ణకంబునకు లోపంబు విభాషనగు. ఉదా:—క. దానిఁ జూపుకొఱకునె కాదే । యీయాయుష్యుఁ బట్టి తెచ్చుట (కళా. ౩ ఆ). తే. భూమి పాలించుకొఱకునై పుట్టెఁగాఁడ (వి. పు. ౧ ఆ). క. పతి కలుగుకంటె సౌఖ్యము । సతులకు నొండొకటి కలదె.........(విక్ర. ౬ ఆ). క. ఏపగిదిని బ్రతుకరాదె యిటు చెడుకంటెన్ (హరి. పూ. ౫ ఆ. ౨౨౦)...........మొ. పక్షంబున చూపుటకొఱకు - కలుగుటకంటె - పట్టుటపాంటె - మొ." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౪ సూ). ఈ ప్రౌఢవ్యాకరణసూత్ర మీక్రింది కవిశిరోభూషణమును బట్టి యవతరించి యుండును. "సర్వత్ర టవర్ణకాదేవ విభక్తయః". ఏవంస్థితే. 'సుతులఁ గనియెడుకొఱకు (భాస్క. బాల. కాం. ౪౧). నీవు ఘటించుకంటె, ఇత్యాదీనాం భాస్కర తిక్కయజ్వాది కవివచనానాం కిం మూల మితి వయం న విద్మః". (అహో. ౫౦౦ పుట). ఈ యహోబలపంక్తులు కేవలము ప్రామాదికములు - పంచ భాస్కర తిక్కయజ్వాది కవిప్రయోగముల కీక్రింది భట్టారక ప్రయోగములె మూలము. క.........। కరుణను శరణాగతులగు । పురుషుల రక్షించుకంటెఁ బుణ్యము గలదే. (ఆది. ౮ ఆ. ౨౯౧ ప). తే.........। ఎలుకచేఁ జచ్చుకంటె నీజ్వాలన శిఖలఁ । గ్రాఁగి పుణ్యలోకంబులఁ గాంతుమేము (ఆది. ౮ ఆ. ౩౦౮ ప). ఇట్టి భట్టార ప్రయోగముల మూలముగాఁ గొనియే సోమయాజి యిట్టిరూపముల నీక్రిందిరీతిని ధారాళముగఁ బ్రయోగించెను. చ.........అంబుజనాభు నీఁ బ్రీతుఁ జేయుకం। టెను హితమైన కృత్య మొకటిం గలదే (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౧౫౮). ఆ. వె. పాండవులకుఁ దగిన పాలు మేదినిఁ బంచి । యిచ్చుకంటెఁ గార్య మెద్ది గలదు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౭౫). కం......। చేరం జనుకంటె నొప్పు చెప్పం గలదే (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౩౬). ఆ-వె. సత్యరక్షణంబు సలుపుపాంటె (కర్ణ. ౩ ఆ. ౭౪). సీ......। ఆ. వె.........అధర్మంబునఁ । జాపుకంటె.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౪౨౦). కం.........సం । జాత మనోదుఃఖభారసహుఁ డగుకంటెన్ (శాంతి. ౩ ఆ. ౪౬౪). ఇట్లయిన నింక "విభక్తిమాత్రం సర్వత్ర । మహితం స్యాట్టవర్ణకాత్తను నధర్వణకారిక విరోధింపదా యని శంకింపరాదు. భావార్థక టవర్ణకలోపము ప్రామాణిక సమ్మతము కాదు. "రక్షించుకంటె" మున్నగుచోటులందెల్ల 'రక్షించువానికంటె' మున్నగువానిలోని తచ్ఛబ్దము "తచ్ఛబ్దవస్య లోపస్స్యా"త్తను నధర్వణసూత్రముచే లోపించుచున్నదని సమర్థించుకొననగును. (౨౧౦ VIII విష). ప్రౌఢవ్యాకర్త దదనుయాయి నారాయణీ యాంధ్రవ్యాకరణకర్త మున్నగువారిట్లు టకారలో

పము నిట సూ [illegible] క్రియాదీతిగల ప్రయో
గములకును [illegible] (ప్రౌఢ. క్రి. ౨౧ సూ. నారా,
గాణ. క్రియా. ౩౭౫-౩౭౬ సూ). క. ముకుళిం గనికొందు నాటకను । గతివడ
హాసుపేత మేను గాంచితుఁ డగన్ (భాస్కర. బాల. ౪౧ ప). సీ.........తే. గీ.
కంటి తనరూపు నీకన్న కంటె నొప్పి । [illegible] వాడు.........(ఆశ్వ. ౨ ఆ.
౧౩౧). ద్వి. [illegible] (బసవ. ౨ ఆ. ౧౧). ద్వి. పుట్టినమొన
లును బోకయుఁ బోగను । (బసవ. ౭ ఆ. ౯౨౯). సీ.........తే. గీ. ఇతఁడు
పుట్టినకోలెను నెనరు మెరఁగ (విరా. ౧ ఆ. ౭౪). సీ. ఈబాల తన్నుఁ దా నెఱిఁగిన
కోలె (నన్ని. చ. ౩ ఆ. ౩౪౫).

చింతామణిసూత్రమునందలి "సర్వేషాంచ క్రియాపదానామ్" అనుదాని
స్వారస్యముచేఁ గొన్ని యలంతిధాతువులకును భావార్థమందు "ము" ప్రత్యయా
దికము నిల్చుటయుఁ గలదను నర్థము వ్యక్తమగుచున్నది. ఇట్టి భావార్థక ముప్ర
త్యయము మహాకవులచే ప్రయోగింపఁబడియున్నది. క. పడఁతుల్ ధనుర్ధరుఁ
డె । యొక్కడ పజితుఁడు గాన [illegible] హీనుంగాఁ జే । యుడు సాహస జయర్గమ్ము ।
పడయుట యని ప్రార్థసుతుఁడు ప్రార్థించె మునిన్ (ఆది. ౭ ఆ. ౧౬ ప).
(చేయుడు = చేయుట - దుగ్ధకము, భావార్థము - ప్రాపకతము - నుశబ్దముతోఁ
జేరనిది.) ఇట్లుగనె - కేవలముగ నన్నిచోటుఁ దుఁడును ప్రయోగించెను. చ. పడిఁ
ద్రిదశాలి నోర్వు ద్రోణవాఃవిధి బీకముగాఁగ రజ్జు చెప్పుడున్ వని సీవు చేసిన తపోవిభ
వంబున నబ్జగర్భుచేఁ । బడసిన యిద్దరాక నిజబాహుబలంబు బని చూతె.........
(నన్ని. క ౧౦ ఆ. ౫౧౬ ప). ఇందలి 'చెప్పుడున్' అనుదాని కానంతర్యాద్యర్థ
విశేషములు లేవు. రజ్జు చెప్పుడున్ = రజ్జులు చెప్పుటయు నొక బాహుబలమేనా
యని యర్థము. కాన నీప్రాపకప్రయోగము కేవలభావార్థకమె యనఁదగును.
భావార్థకములు చార్థక 'ను' శబ్దాంతములై కొన్నియెడల నానంతర్యార్థ బోధకము
లగును. "కొన్నియెడల భావార్థరూపము 'ను'శబ్దపరకంబులు యానంతర్యార్థకం
బయ్యెడి." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౨ సూ.) వ. దుర్యోధనుండు.........ధర్మజురాజ
సూయంబు దన కసూయాజనకం బగుటయు.........తత్సభాలక్ష్మి దన మనోనయ
నంబుల కగ్నిజ్వాలయుంబోలె మహాదాహంబు సేయుటయు సంతప్తుండై.........
(సభా. ౨ ఆ. ౭౭ ప).చ. అనుటయుఁ బిన్ననవ్వు నగి యంబుజనాభుఁడు వల్కు...
......(ఉద్యో. ౩ ఆ. ౫౨ ప). ఉ. ఆముని యల్గి చూచుడును నాక్షణమాత్రన
గోత్రధారుణీ । భర్తలు ప్రయ్య.........(ఆది. ౪ ఆ. ౩౭). శా. ఆదుర్యో

[బా. క్రి. ౩౫మొ. ౩౬-౧౭౭సూ.] భావార్థక టు ప్రత్యయము, డు ప్రత్యయ మగుదు.

ధనుఁ డుద్భవిల్లుడునుఁ గ్రవ్యాదానంబుల్ ।.........(ఆది. ౫ ఆ. ౧౦౬).
ఉ. అంబుజమిత్త్రుఁ డంబుదలవాంతరితుం డగుడుం బదింపడే । జంబు జగ్జనంబు
లకు శక్యమె కప్పఁగ.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౨౧). ('అగుడున్ = అగుటమాత్ర
మున' నని యర్థము. కాన నిది యానంతర్యమె కాక యర్థవిశేషములను నైతము
బోధించును. క.........'అచ్యుతుండు పూజితుఁ డగుడున్ । రాజసుయ జగత్త్రిత
యము ముఁ । బూజితమయి తృప్తిఁ బొందెఁ బుణ్యసమృద్ధిన్ (సభా. ౨ ఆ. ౭౯ ప).
(పూజితుఁ డగుడున్ = పూజితుఁ డగుటమాత్రమున). సంస్కృతమునందును
'చ' శబ్దయోగమున భావార్థకశబ్ద మిట్టానంతర్యమును బోధించుట గలదు. "శ్లో.
విషాదలుప్త ప్రతిపత్తివిస్మితం । కుమారసైన్యం సపది స్థితం చ తత్ । వశిష్ఠధేనుశ్చ
యదృచ్ఛయా గతా । శ్రుతప్రభావా దదృశేఽథ నందినీ"(రఘు. ౩ సర్గ. ౮౦ శ్లో).
"ద్వౌ చకారౌ ద్వావిలంబసూచకౌ". (మల్లినాథ వ్యాఖ్య). స్థితం చ దదృశే చ=విషాద
విస్మితమై నిల్చినతోడనే నందిని కనఁబడెను అని యర్థము ("నా దెబ్బ తగలడమున్ను
పడిపోయెను" అని వాడుకలో నైతము గలదు). సూరి పయిప్రయోగములను బరిశీ
లింపక "ఆనంతర్యంబున డు వర్ణకంబు ద్రుతాంతం బగు" (బా. క్రియా. ౮౭ సూ).
అని ప్రత్యేకించి సూత్రించుట పొరపాటు. (చూ. చిం. వి. ప. ౧౩౭ పు, ౧౧౧
పు). 'అనుడున్ = నావుడున్ - అనవుడున్' అనువానిలోని 'డు' వర్ణమునైతము
భావార్థక 'డు' వర్ణకమెయై 'ను' శబ్దకలితమై యానంతర్యమును బోధించుచున్నదని
యెఱుంగునది. క.........ఈతఁడు జేఁ । దొడఁగెద ననవుడును నయ్యధోముఖ
విప్రులల్ (ఆది. ౨ ఆ. ౧౮౨ ప). సోమయాజిప్రయోగములు. ఉ.........
పేరునుం । బుట్టువు మాలి యిప్పుడిటు బ్రుంగుడు పాటును బొందఁ జూచి......
(విరా.౨ఆ.౧౯౭ప).కం. వేయుచుఁ బొడుచుచు వ్రేయుచు । డాయుచు నుద్వృత్తిఁ
దఱుముటయుఁ బొడి సేసెన్ । వాయుసుతుఁడు రథముల నిరు । వేయిటి రథికత్య
సూత విలథంబులుగాన్ (విరా. ౩ ఆ. ౨౧౩). క. ఒండేమియు లేదు విరా । టుం
డాత్మతనూజుఁ బొగడుడున్ దర్ధము దో । ర్దండత.........(విరా.౫ ఆ. ౩౦౮).
(యతిస్థానగతములు నాల్గు) క......తో । డ్కొని రమ్మని విదురుఁ బనుచు డుపుం
జని యతఁడున్. (ఉద్యో. ౩ఆ. ౪౦౧).చ......బె । ట్టుగఁ దురగంబులం దునుము
డున్ (భీష్మ. ౨ ఆ. ౩౩౧). ఉ......సా । టోపత డిగ్గి వేకవియుడున్ (ద్రోణ. ౨
ఆ ౯౫). ఇట్లు'ను'శబ్దముతోఁగూడియే భావార్థక 'డు'ప్రత్యయము తఱుచుగఁ
బ్రయుక్త మగుచుండును. కేవలభావార్థక 'డు'వర్ణక ప్రయోగము పయి నుదాహ
రించినరీతి నరుదుగ నుండును. నన్నిచోడ కుమారసంభవమునమాత్రము మద్రణసం

స్ఫూర్త భావార్థ 'డు' ప్రత్యయములను దఱుచుగా నిల్పుచువచ్చెను. చ. వడిఁ ద్రిద శాలినోర్చు డోకవాపిరి బీరము........(నన్ని. కు. ౧౦ ఆ. ౫౧౬). "ఓర్చుటోక వాపిరిబీరము" అన్నను శ్రుతి లేదుగదా.

సుశబ్దప్రయోగమునం దానంతర్యాద్యర్థ విశేషములు దోఁచుట నిత్యము కాదు. చ. పటుగతి నా శిని ప్రవరు బాహావు దోమరపీడితంబు సేఁ। యుటయును గాక త్రుంచె ధనువుగ్రకృపాణము వైచి........(ద్రోణ. ౪ ఆ. ౩౪).

ప్రతిక్రియమిత్యాదిః—ప్రతిక్రియమ్ = సర్వధాతు సాధారణముగా, అడాన్తత్వమ్ = అడప్రత్యయాంతత్వము భావార్థమున వినఁబడుచున్నది (వ్యవహారమున) గాని, ప్రతీతఁతు = కవిప్రయోగములందట్లు ప్రసిద్ధముగా ననఁగాఁ దఱుచుగా, నగియతే = వచింపఁబడ లేదు. అలంతి ధాతువులుమాత్రమే కవిప్రయోగములందు 'అడ' ప్రత్యయాంతభావార్థకములు గన్పట్టుచున్నవని తాత్పర్యము. అడ ప్రత్యయాంతము నపుంసకసమము. ట ప్రత్యయాంతము - డు ప్రత్యయాంతమును స్త్రీలింగసమములు - ట ప్రత్యయసమాన న్యాయమున నివి తత్సమధాతువుల పయిని సైతము నిలుచును. ఉదా:—రక్షించడము - పోషించడము - రక్షింపు - బోధింపు. మొ. కేరుట - కేరుడు - కేరడము. మొ. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఇంప్వన్తామ్ = భావార్థకములగు 'ఇంపు' ప్రత్యయాంతమును - కేచిత్ = కొందఱు, ఊచిరే = వచించిరి - మే = నాకు, రుచిః, నహి = అది రుచింపకున్నది. ఉదా:—రాణింపు - రక్షింపు - ఆరగింపు - మొ. అడ ప్రత్యయాంతములు సయితము ప్రయోగార్హములు గావనియె కవిశిరోభూషణమున వ్రాయఁబడెను. "అందడము - పొందడము - విడువడము - నిలువడము - పిలువడము ఇత్యాద్యడాన్తాః శబ్దాః ప్రతీయన్తే సర్వత్ర. తథాపి తత్ర గానం నసంభవతి- తేషాం గ్రామ్యత్వాన్న ప్రయోగార్హతేత్యర్థః........" (అహో. ౩౭౫). అహోబలపతి యిట్లుగ 'అడ' ప్రత్యయాంతములనెల్ల నిరాకరించుట సరికాదు. అడ ప్రత్యయాంతములు కొన్నిటికిఁ గవి ప్రయోగములు గలవు. కవిప్రయుక్తముల సాధుత్వము నిర్వివాద మనక తీరదు గదా! ఆ-వె. అనిన బాహ్లికాదులగు కురువృద్ధుల। నాత్మజనకుఁ గృష్ణు నాదరింప। కతఁడు రాజసమున నప్పుడు దిగ్గన। లేచి పోయి సంచలించెఁ గొలువు. తే-గీ. అతని వెనుకన కర్ణుండు ననుజ గణము। శకునియును వారి పొందైన జనపతులును। పోయి రమ్మెయిఁ జని యొక్క ప్రోవు గట్టి। వేఱ యంతంత నుండిరి గోఱడమున (ఉద్యో. ౩. ఆ. ౩౭౩-౩౭౪ ప.)(గోఱడము=ప్రాతికూల్యము). "గోఱడము. వి. ౧ క్రోధము. కోపము. ౨ క్రౌర్యము. ౩ ప్రతికూలవచనము" (సూ. రా. ని). ఈ

కోశమున 'కోఱు' ధాతువు వేర్కొనఁబడలేదు. ఈ భారతపద్యము కోశద్వయము నందును జూపఁబడలేదు. పరిశీలింపఁగా "కోఱు = ప్రతిఘటించు" అను ధాతువు నంగీకరింపవలయునని తోఁచుచున్నది. క్రోడాడు ధాతుపర్యాయ మనుచుఁ గోరాడు ధాతువు కోశద్వయమునందును జూపఁబడియున్నది. అందలి రేఫమును (లఘువు) నిర్ణయించు ప్రామాణిక ప్రయోగము కన్పట్టదు. "కోఱాడు" ధాతువు నంగీకరించుటే యుక్తమని తోఁచెడిని. దంష్ట్రార్థక 'కోఱ' శబ్దము సర్వసమ్మతమే కదా. క. ఈఁడములుఁ గోఱడములు । గాసిఁబీఁరలు నైన కట్టిడిపల్కుల్ (కావ్యాలం. ౫ ఉల్లా. ౨౦). ఉ. నావుడు నవ్వుటాలకనినం బవనాత్మజ యింత యేటికిన్ । గేవల యోధవే పరుల కిల్బిషముల్ దలపోయ కిమ్మెయిం । జావడమైనఁ జూచి యిది చందము గాదని యంటిఁగాక.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౬౧ ప). (చావడము = చచ్చుటఁ= నిస్తేజమగుట) వ్యవహారమున నిది చచ్చుటకుఁ బర్యాయమై ధారాళముగా వాడఁబడుచున్నది. కాని, శబ్దరత్నాకరమునందును సూ. రా. నిఘంటువునందును నీశబ్దమె చూపఁబడలేదు. అవుధాతువునుండి 'కావుట' అని యేర్పడినట్లు చచ్చుధాతువు నుండి 'చావడము' అని యేర్పడుటలో విరోధము కన్పట్టదు. చ.........సిద్ధము కావు బెటింగి.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧3౮). చావటము - రావటము - పోవటము మున్నగురీతిని సర్వధాతు సాధారణముగ గోదావర్యాది మండలములందును, చావడము - రావడము - పోవడము మున్నగురీతిని సర్వధాతు సాధారణముగా విశాఖపట్టణాది మండలములందును నాగరక జనవ్యావహారికభాషలోఁ బ్రయోగములు గన్పట్టుచున్నవి.

"కేరడము - వి (√కేరు).........పరిహాసము......గీ. తప్పు గల భర్తనొ్రాల నోత్ప్రాసఫణితి । కేరడము లాడు సతి మధ్యధీర.........(నరస. ౨ ఆ. ౨౯) ......సీ.........। అద్దేవు మనుమని నద్దిరా యెటుచూతు, ననక కేరడ మెవ్వఁ డలవరించె (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౨౮౨).........సీ.........గీ. ముప్పురను గేరడము సేయ నవ్విధంబు । నైఁపలేక.........(హరి. పూ. ౧ ఆ. ౧౭౭ ప)." (సూ. రా. ని). సీ.........వెలుచదనంబులు ప్రేలడములు । ....। కేరడంబులు పాళగింపులు కిల్బిషక్రీడనంబులు నడకించువగలు । ....తే-గీ.........ఇవి యాదియైన । దుర్గుణంబుల ప్రోవులు......। వారకాంతలఁ దడవిన వచ్చుఁ గీడు (పాండు. 3 ఆ. ౪3 ప). 'కేరడము - ప్రేలడము' అను నడప్రత్యయాంతములే కాక "పాళగింపులు" (= ఒడలు చాఁచుటలు) అను నింపువాంతమును బ్రయుక్తమయ్యెను. (పాళగింపుశబ్దమును దానికి మూల మనఁదగు 'పాళగించు' ధాతువును

శబ్దరత్నాకరమున లేదు. "సీ. తరుణచూతములు నెల్లజాజులు బ్రోచు (నెలత్రావడము = వెన్నెలపుల్గు = చకోరము) (హ. న. ౪ ఆ. ౭౩). 'మోర త్రిప్పుడమ్ములలరఁ గేళి కదుకదెంచు' (పారిజాత. ౫ ఆ)." అని గ్రామ్యవిచారణమునఁ జూపఁబడెను గాన, సూ.రా. నిఘంటువున "త్రిప్పుడము" అను రూపము సంగ్రహింపఁబడెను. "త్రిప్పుడము" అనునది చూపఁబడలేదు. పై సూత్రోపపత్తిలేమిఁ జేసి 'డ' కారమును నిర్వహింపఁజాలము. ఇట్టివ్రాతములు కొన్ని ప్రాచీనగ్రంథములందు గానవచ్చు. "ఆరగింపు = ఆరగింత - వి. (∠ ఆరగించు) భోజనము.........గీ. వైష్ణవ సహస్రములకు సద్భక్తి నార। గింపు సేయించి తాని భుజింప నొల్లఁ। డ.........(పం. ౪ ఆ. ౧౯౯)." (సూ. రా. ని). "ఒడ్డగింపు - వి. (∠ అడ్డగించు) అడ్డగింపు. సీ. ఒడ్డగింపులకు లోనైరి మరుత్తులు.........(శు. రా. ౧ ఆ. ౨౮౫). తాటింపు - వి. (∠ తాటించు).........సీ. కాళికావిభుని డాకాలి తాటింపులకు కలుషలు చేరనినాఁటి కుముదహితుఁడు (పి. శకుం. ౧ ఆ. ౬౯). (కలుషలు = కండు)." (సూ. రా. ని).

కేచిన్నాన్నాచ్ఛేత్యాదిః-౧౩౫ III విషయమునందును విస్తృ. ౨౫౦ విషయమునందును నీకారిక వివరింపఁబడెను. 'కేచిన్నాన్నాచ్ఛ. గుర్వాదేర్ద్వ్యక్షరా త్పట్టి మూచిరే' అని యీకారిక రెండు సూత్రములుగా పఠింపఁబడెను. కేచిత్=కొందఱు, నాన్నాచ్ఛ=వలయ్వాదిపరక నుబన్తమునుండియు భావార్థము దోఁచునని తలంతురు. గుర్వాదేః-ద్వ్యక్షరాత్=గుర్వక్షర మాదినిగల ద్వ్యక్షరాత్=రెండక్షరములుగలయట్టి నాన్నాత్=నుబన్తమునకుఁ బరముగ, పట్టిమ్='పట్టి'అను పంచమీవిభక్తి ప్రత్యయమును మాత్రము, ఊచిరే=నిల్పువానినిఁగా వచించిరి. 'వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యా'త్తను సూత్రముచొప్పున (౩౧౩ పుట.)నాదిశబ్దమహిమచే భావార్థమున 'అత్త్వము' రాఁగా 'ఉజ్ఝత్యా.........అన్యే ద్రుతప్రకృతయః' అనుచొప్పున నయ్యది ద్రుతప్రకృతిక మగుటచే నది నాంతక్రియ యగుచున్నది. చేయు+వలయును=చేయు+అ+న్+వలయు = చేయవలయున్ = చేయుట వలయునని యర్థము. భావార్థకమగుటచే 'చేయుట' మున్నగువానివలెనే యిదియును ('చేయ' అనునదియు) ప్రాతిపదికమనియు సందర్భయోగ్య సుబ్విభక్తి నందునుగాన 'చేయవలయున్' అనుచోటి 'చేయన్' అనునది ప్రథమాంతమనియుఁ దలంపరాదు. అట్లైనచో 'పట్టి' విభక్తినిఁ బ్రత్యేకముగా విధింపవలసిన ప్రసక్తి యుండదుగదా. కావున 'గుర్వాదేర్ద్వ్యక్షరా త్పట్టి మూచిరే' అను 'పట్టి' విధాయక సూత్రసామర్థ్యమున నీనాంతక్రియ పట్టీతరవిభక్తి యోగయోగ్యముగాక నిపాతరూపమై యుండుననియుఁ గేవలపదత్వసిద్ధికొఱకు దానిపైని స్త్రీసమత్వాంగీకారమున సుప్రత్యయమునిల్పి లోపించుననియు

నంతమాత్రమున దానికిఁ బ్రథమాంతత్వసిద్ధియు సమాపకత్వము కల్గనేరదనియు గ్రహింపవలయును (చూ. ౪౨ I విధు. ౧౨౯ I విధు). వలయున్ - కూడున్ - తగున్ - అగున్ - కూడదు - తగదు - మున్నగునవి వలయ్యాదులు. ఈ నాంత క్రియలు బట్టివానితో సమన్వయింపును. ద్వ్యక్షరకములు గుర్వక్షరాదికములు నగు నీనాంతములమీఁద 'పట్టి' విభక్తికమాత్రము కవిప్రయోగములుండుటచే నది (పట్టి) నిల్చునని యెఱుంగునది. ఉదా:—చేయన్+పట్టి = చేయఁబట్టి = చేయుటం బట్టి యని యర్థము. ప్రాచీన కవిప్రయోగములనుబట్టి ద్వ్యక్షరక క్రియలకు మాత్రమే యని వచింపఁబడెనుగాని త్ర్యక్షరకాది ధాతువుల భావార్థకనాంతముల మీఁదఁ బట్టి నిల్చుట యిటీవలి కాలక్రమమునఁ బ్రయుక్తమగుచువచ్చెను. ఉదా: విడ వఁబట్టి చదువఁబట్టి - మొ. వలయ్యాదియోగమునకుఁ బ్రయోగములు:—క. లోకో చ్ఛేదముఁ గర్మ । వ్యాకులతయుఁగాక యుండవలయుట్కై సు । శ్లోకా........ (శాంతి. ౬ ఆ. ౨౭౫). ఆ.వె. అనఘ నీవుబుద్ధి యతిలోకమగుటయుఁ । దెలిసి కొనఁగ నాకు వలయుఁబట్టి । ధర్మకోటి నీవ తగఁ జెప్ప వినవల । యుటయుఁ జెప్పె నంబుజోదరుండు (శాంతి. ౨ఆ. ౧౬౧). పట్టికి:—మ. గతవిద్వేషుఁడు ధర్మనందనుఁడు గల్గంబట్టి యిట్లాట మ । ర్గతికిం దప్పిరి (ఆర. ౬ ఆ. ౯౧). తే.గీ. ఈవు గల్గంగఁబట్టి గా కింపవదన (కాశీ. 3 ఆ. ౪౪). (విస్తర. ౨౫౦ విధు).

టవర్ణకంబు భావంబునం దగు. 3౫.

భావంబనఁగా ధాత్వర్థంబు. వండుట - పండుట- వినుట - కనుట.

కజివర్ణకంబు పూర్వార్థయోగంబున విభాషను భావంబు నం దగు. 3౬.

వండకమునుపు = వండుటకుమునుపు=చేయకమునుపు= చేయుటకుమునుపు - ముందు - మున్ను - తొల్లి.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. వలయ్యాదిక్రియలకుం గర్తకగు భావంబునందు నుజియగు. ౧౨౨.

3౦౯ I విధయము. వలయ్యాదిక్రియలకుం గర్తృభూతక్రియావృత్తి యగు ధాతువునకు నుజివర్ణకంబగు. వాఁడు చూడ వలయు - వారలు చూడఁగావలయు - నీవు చూడ వలయు - మీరు చూడవలయు - నేను జూడవలయు- మేము చూడవలయు - మనము చూడవలయు.

వలయును - వలదు - కూడును - కూడదు - చెల్లును -
చెల్లదు - తగును - తగదు - ఇత్యాదులు వలయ్యా
దులు.

సంజీవని. 3౦౯ I విష:—"భావ-పురి-.........భూ ఘఞ్-సాధ్యరూపే సిద్ధరూపే వా క్రియారూపే ధాతో రర్థే........" (శబ్దస్తో) అనుచొప్పున స్వత స్సిద్ధఫలకమగునట్టికాని, ఫలమును సాధించునట్టికాని వ్యాపారము భావ మనిపించు కొనును. సిద్ధరూపవ్యాపారమునకు:—వర్షము కురిసెను. సాధ్యరూప:—దేవ దత్తుఁడు వంటకమును వండెను. కురిసెను = కురియుట సంభవించెను - వండెను = వంటయను వ్యాపారమును జేసెను. ఇట్టి వ్యాపారము స్వరూపముగాఁగల ధాత్వ ర్థము టప్రత్యయముచే ద్యోత్యమగునని యర్థము.

"భావశబ్దము ణిజంతంబైన భూధాతువుకంటె.........అచ్ ప్రత్యయము రాఁగా నిష్పన్నమైనది.........కాఁబట్టి ప్రేరణార్థక ణిజంతంబైన భావశబ్దంబునకు 'కావించుట' అని యర్థంబగును.........'కావించుట చేయుట' అనునవి పర్యాయ పదంబులు.........ఉదా:—వండుట వంటచేయుట. 'నడచుట' అనఁగా నుత్తర దేశసంయోగమును జేయుట..........ఫలంబులు భిన్నంబులై యుండునుగాని వ్యాపారంబుమాత్రము సర్వధాతువులకు సామాన్యార్థంబే యగును." (బా. గు. ప్ర. 3౭౭-3౭౮ పు. ద్వి. ముద్ర). ఈవ్రాఁతయెల్ల సాధ్యరూపవ్యాపారమున సందర్భపడునేకాని "వర్షము కురిసెను - చీఁకటి క్రమ్మెను" మున్నగు సిద్ధరూప వ్యాపారస్థలములందు సందర్భపడనేరదు. పేటికావ్యాఖ్యాత బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యావిషయముల నెక్కించుటలో "పండుట యనఁ బండఁజేయుట, యనియు- వినుటయన వినునట్లొనర్చుటయనియు నర్థము లూహించునది" (బా. సా. పే. ౪౦౫ పుట). అని యిట్లు 'పండుట - వినుట' అనువానికిఁ బ్రేరణార్థములను బ్రామాదిక ముగ వ్యాఖ్యానించెను. ఇట్టి పొరపాటు గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త చేయలేదు. పండుటయనఁగా ఫలించుట యర్థముగాని "పండజేయుట" కాదు. 'వినుట'యనఁగా నాలకించుట యర్థముగాని వినునట్లుచేయుట కాదు.

3౬ సూ. వ్యాఖ్య:—ముందు - మున్ను - మునుపు - తొల్లి - మున్నగు నవి పురార్థకములని సూరియె వివరించెను. అట్టివానితో నన్వయము కల్గునపుడు భావార్థమునందు ధాతువునకు "కజ" వర్ణకంబు విభాష నగునని యర్థము 'కజ' వర్ణ కము జిత్తుగాన ధాతువుకుది 'ఉత్తు'నకు 'అత్త్వము'కల్గును (బా. క్రి. ౨౦ సూ). వండు+అ+క = వండకమునుపు = వండుటకు ముందనియర్థము. భావార్థకము

[బా. క్రి. ౩౫ మొ. ౩౬-౧౨౨ సూ.] బా.సా.వే. అపవ్యాఖ్య; సూరికిసరికాదు.

షష్ఠ్యంతమయినయే పురార్థకములతో నన్వయించుట సంభవించును. కాన "వండక మునుపు" అనుదానిలోని 'వండక' శబ్దమునకు "వండుటకు" అనియే యర్థము. వేటికా వ్యాఖ్యాత "వంటచేయుటకుముందు వంటచేయకుండుటయె యుండెడింగాన బురార్థకముల యోగమున వ్యతిరేకరూపప్రయోగమె తోఁచుట సహజము. వండకమునుపు" (బా. సా. వే. ౪౦౫-౪౦౬ పుటలు). అని యిట్లు కేవలము పొరపాటుగా వ్రాసెను. 'వండక మునుపు' అనువానిలోని 'వండక' శబ్దము భావార్థకమెకాని వ్యతిరేకార్థకము కాదు. ఈ సూత్రమునందలి 'కజ్' భావార్థమున విధింపఁబడెనేకాని భావవ్యతిరేకమున విధింపఁబడలేదు. పురార్థకశబ్దముతో నన్వయించినపిదప వ్యతిరేకార్థ స్ఫూర్తి గల్గిన గల్గనగునుగాని పురార్థకశబ్దము వేఱ నిల్చి యుండఁగా ధాత్వర్థమునకు వ్యతిరేకార్థస్ఫూర్తి యెట్లు కల్గును? వేటికా వ్యాఖ్యాత వ్రాసిన పైరీతిగలవ్రాఁత ప్రామాదికము. మఱియు నీ పురార్థకయోగ ప్రయోగములందలి 'కజ్' ని భావార్థకముగాఁ బ్రత్యేకించి సూరివిధించుట సరికాదనియు నట్టిప్రయోగములు మార్గాంతరమున సమర్థించుట యనఁగా నట్టి ప్రయోగముల లోని 'కజ్'ని వ్యతిరేకక్త్వార్థక 'కజ్' గానె యంగీకరించి యయ్యది 'ఉండు' అను నధ్యాహార్య ధాతుజవిశేషణముతో నన్వయించునట్లు సమన్వయించికొని సమర్థించుట యుక్తమనియుఁ దోఁచెడిని. ఇట్టి యభిప్రాయము కలవాఁడగుటచేతనే కావలయు నథర్వణాచార్యుఁడు వేఱుగ దీని నుపదేశింపఁడయ్యె. అథర్వణాచార్యుఁడే కాక ప్రాచీనులెవ్వరును నిట్లు సూత్రపద్ధతి నుపదేశింపలేదు. నాతలంచిన రీతిని 'ఉండు' ధాతుజవిశేషణాదికము నధ్యాహారముచేయుటయె (వ్యతిరేకక్త్వార్థమున కిట్టిరీతినె సమానకర్తృకత్వము కుదురును. ౩౧౧-౩౧౨ విష.) కవిసమ్మతమని యిాక్రింది సోమయాజి ప్రభృతుల ప్రయోగములు నిర్ణయింపఁజాలియున్నవి. చ. తునుముదు నెల్లి సైంధవునిఁ దోయజమిత్రుఁడు గ్రుంకకుండు ము। న్న నరవరేణ్య.........(ద్రో. ౨ ఆ. ౨౮౧). ఉ. పొన్నలు పూఁచెఁ బొన్నలొగిఁ బూవకముండఁ బూచె గోఁగు లా। పొన్నలుఁ గొండగోఁగులును బూవకముండఁ బూచె బూరువుల్। పొన్నలు గొండగోఁగులును బూవవులున్ మొగిఁ బూవకుండఁగా। మున్న వనంబునం గలయ మోదుగు లొప్పుగఁ బూచె నామనిన్. (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౪౭ ప). మహాకవు లీరీతిగా 'ఉండు' ధాతుజవిశేషణాదికమును వీడియుఁ బ్రయోగించుటచేఁ గావలయుఁ దర్వాతి మహాకవు లెల్ల నట్లె ప్రయోగింపసాగిరి. అట్లు 'ఉండు' ధాతుజవిశేషణాదికము నధ్యాహార్యముగాఁ దలఁచి కవులు దానిఁ బ్రయోగింపలేదని గ్రహింపక సూరి యిా భావార్థక 'కజ్' వర్ణకమును

సూత్రించెనని తోఁచుచున్నది. 'ఉండు' శబ్దమును వీడిన ప్రయోగములు:—
తే.గీ. వాయు గావక ముందఱ తేరు దోలు । కొని రయంబునఁ బఱికరుగుటయ నీతి
(విరా. ౪ ఆ. ౬౪), ద్వి. పుట్టక యట మున్న పుట్టె మచ్చింత (బసవ. ౧ ఆ. ౧౯౪),
సీ. పొడిదగ్గు కంఠంబు పొరిపుచ్చకయ మున్న తల ప్రకంపంబు పొందకయ మున్న ।
బొమలు కన్నులమీఁదఁ బొదివి వ్రాలకమున్న పొర నేత్రముల కడ్డు పొరకమున్న ।
శ్రుతిపుటంబుల శక్తి సుడిగి పోవకమున్న వళు లాననమునఁ బర్వకయ మున్న । హృద
యంబులోఁ జేగ పదను దప్పకమున్న గాత్రంబు శిథిలంబు గాకమున్న । గీ. పండ్లు
వేర్వాసి కదలు చూపకయ మున్న । కాకి కడకంటిపైఁ జూపు రాకమున్న । కాలు
సేయాడు తఱియందె కదలవలయుఁ । దీర్ఘసేవకు దేహ మస్థిరముగాన (కాశీ. ౩ ఆ.
౮౪ ప). ఉ. కూఁకటి వేణితోఁ గురులు కూడకమున్న కుచప్రరోహముల్ । పోఁకలఁ
తోడి సామ్యమును బొందకమున్న నితంబ సీమకున్ । ప్రేంకఁదనం బొకింత ప్రభవింపక
మున్న ప్రసూనబాణుఁ డ । ట్టాఁకలఁ బెట్టెఁ దా నఱువసామెత బాలికకై విటాళికిన్
(కళా. ౧ ఆ. ౨౬ ప). ఉ.........ఇనుండు పశ్చిమాం । భోనిధిలోనఁ గ్రుంగ
కయ మున్న రయంబున హవ్యవాహనా (మనుచ. ౨ ఆ. ౭౬).

౧౨౨ సూ. వ్యాఖ్య:—(౨౬౩ I విష. చూడు.) బా. క్రియా. ౪౦ సూత్రమున నుపదేశింపఁబడు 'నుజీ' తుమర్థక మగుటం జేసి యట్టి తాదర్థ్యార్థక నుజ్యంతము వలయ్వాదులకుఁ గర్తయై యన్వయింపనేరదు. కావునఁ బ్రకృతసూత్రముచే నట్లు కర్తయై నిల్చుట కర్హమగు భావార్థకము సాధింపఁబడుచున్నది. ఈ సూత్రముచే నుపదేశింపఁబడిన భావార్థక నుజ్యంత క్రియ వలయ్వాది క్రియలకుఁ గర్తయగుచుండును. (చూ. ౨౬౩ I విష). నుజి జిత్తుగాన బా. క్రియా. ౨౦ సూ. చెప్పిన ధాతువుతుది యుకార మకారమగును. ఉదా:—చేయు+అ+ను+వలయును = చేయవలయును = చేయుటవలయునని యర్థము. చేయుట యావశ్యకమని పర్యవసితార్థము. ఈ నుజ్యంతముతో జంటగా వలయ్వాదులు ప్రయోగింపఁబడుట తఱుచయ్యును నిది భావార్థకము వ్యస్తము నగుటం జేసి వలయ్వాదులకుఁ దర్వాత సంహితము ప్రయుక్తమగుచుండును. తర్వాతనె యవ్యవహితముగ నుండవలసినఁ బ్రసక్తియు లేదు. సందర్భయోగ్యముగ వాక్యములోని స్థలాంతరమందును బ్రయుక్తము కావచ్చును. వలయ్వాది క్రియలయందలి యాఖ్యాతముచే నీకర్త యభిహితమగును గాన నియ్యది ప్రథమాంత మనఁదగును. "కర్తయగు భావంబునందు నుజియగు" నని సూత్రించుటచే నిది కర్తగనే యుండునను నియమ మేర్పడుచుండుటం జేసి దీనిపయి నితరవిభక్తులు నిల్వనేరవు. ఈ నుజ్యంతము ప్రథ

[బా. క్రి. ౩౫ మొ. ౩౬-౧౦౨ సూ.] భట్టాకకుఁడిట్టియెడల షష్ఠిని బ్రయోగించును.

మైకవచనముగనె యుండును. ఇది స్త్రీసమముగాన దీనిపై 'సు' ప్రత్యయము నిల్చి లోపించునని సూరిపక్షమందును బ్రక్రియ నెన్నవచ్చును. (బా. తత్స. ౫౭ సూ. ౧౬౧ I విష). ఉదా:—నీ వీపనిఁ జేయవలయును. ఇటఁ 'జేయన్' అనువానికిఁ గర్తయగు 'నీవు' అనుచోఁ బ్రథమ వచ్చెను. (సూ. ౨౬౩ I విష. బా. కార. ౩౨ సూ) (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨౭ సూ. చూడు). చేయుట వలయును - చేయుట వలదు- చదువుట కూడును - చదువుట కూడదు మున్నగురీతిని భావార్థక ప్రత్యయము వరయు నది. ఇట్లు వలయ్యాదులకుఁ గర్తయగు భావార్థమునందు ధాతువునకు 'నుజే' సంయి తము ప్రాయికముగా నగును. ఉదా:—నీవు చేయుట వలయును = నీవు చేయవల యును. 'చేయు+నుజే వలయును.' అనుచో బా. క్రి. ౨౦ సూత్రము చొప్పున నుజే పరక ధాతూకారమునకు 'అ'త్వము "రాఁగా చేయను+వలయును = చేయవలయు" ననియగును. బా. సంధి. ౧౮ సూత్రము చొప్పున ద్రుతసంధిలో ద్రుతలోపము వచ్చె నని యెఱుంగునది. సూరిపక్షమునందలి సంశ్లేషరూపము చేయన్వలయునని యుం డును. నుజ్యంతమునకుఁ బరముగా బా. క్రి. ౧౧౫-౧౧౬ సూత్రములచొప్పున 'బాక్షికముగా - 'కాను-కను' శబ్దము లనుప్రయుక్తము కాఁగా, 'చేయఁగావలయు, చేయఁగవలయు' అను రూపములు సిద్ధించును. ఈనుజ్ జిత్తుగాన బా. క్రి. ౮౬ సూత్రముచొప్పున ముత్తగుచున్నది, కాఁబట్టి యిది పరమగునపుడు బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచేత చూచుధాతువునకు 'చూడు'అను నాదేశము గల్గునుగాన - వాఁడు చూడవలయును - వారు చూడఁగావలయును మున్నగురూపములు సిద్ధించును. నీవు చూడవలయును మేము చూడఁగావలయును మున్నగురీతి నియ్యవి మూఁడుపురుష ములందును నొక్కరీతినే యుండుటను సూరి యుదాహరించెను. ఇట్లె వాఁడు చూడ వలదు-వారు చూడవలదు - నీవుచూడవలదు - నీవుచూడఁగూడును - మీరుచూడఁ గూడదు - వాఁడుచూడఁజెల్లును- మేముచూడఁజెల్లదు - నీవుచూడఁదగును-వాఁడు చూడఁదగదు - మున్నగురూపముల నెఱుంగునది. ఇత్యాదులు వలయ్యాదు లను నాదిశబ్దముచేత "అగును - కాదు - వచ్చును - రాదు - చను - పోలు" మున్నగు వానిని సయితము గ్రహింపవలెను. నీవుచేయనగును - వారుచదువఁగాదు - మీరు చూడవచ్చును - నేనుజూడరాదు - మొ. 'నీ కీపని చేయవలయును' అనురీతి షష్ఠిని భట్టారకుఁ డిట్టియెడలఁ బ్రయోగించుచుండును. వలయ్యాదులు సాధారణముగాఁ దద్ధర్మార్థక ప్రథమపురుషైకవచనమున నుండును. 'వలసెను' అనురీతిని భూతార్థక ప్రథమైకవచనమును గలదు. అసమాపకముగాఁ బ్రయుక్తమగునపుడు 'ట' ప్రత్య యాంతముగను 'న' ప్రత్యయాంతాది ధాతుజవిశేషణముగను గన్పట్టును. తే.గీ.

శ్రుతము నరునిఁ బరిజ్ఞానయుతుఁ జేయు ।.........కాన శ్రుతవంతుఁ డగుట వలయు" (అను. ౪ ఆ. ౧౮౭). అనురీతిని "వలయు" అనుదానికిఁ గర్త భావార్థకమె యగుట సహజము. ఇట్టి భావార్థక 'ట' ప్రత్యయమునకుఁ బర్యాయముగ "ను" జ్యంతము ప్రయోగింపఁబడునని ప్రకృతసూత్రార్థము. తే-గీ. బలసి నీపుత్త్రులెల్ల నొండొరులతోడ । నెట్లొడంబడియుండుదు రట్లుచేయ । వలయు......... (సభా. ౨ ఆ. ౧౩౧). 'వలయు' అనునది ముందునిల్చుటకు:—క. వెలయ విధిదృష్టనయ మున । వలయుఁ బరాక్రమము సేయ వసుధేశ్వర య । గ్గలమగు బుద్ధియుఁ గడఁ కయుఁ । గల పురుషుల కిదియ చూవె కర్తవ్య మిలన్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౩౧). వాక్య మున నెచ్చటనేని యుండుట కుదా:—క. పితృసంకల్పము సేయఁగ । సుతుల కవశ్య మును వలయు.........(సభా. ౧ ఆ. ౯౮). క. అనఘా మద్విషనిహతుల కగు నే బ్రదుకన్ (ఆది. ౨ ఆ. ౯౯౦). ఆ-వె. కాన యింక వేఁడఁ గాదు నాకు (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩). చ.........ఇంక పలుకన్ వలసెన్.........(సభా. ౨ ఆ. ౨౮). ఇంక నాకుఁ బల్కుట వలసెనని యర్థము. సూరి ప్రథమాంతములను మాత్రమె యుదాహరించినను నంతటను నన్నయ భావార్థకక్రియకుఁ గర్తయగుదాని ప్రథ మాంతము నథ్యాహార్యముఁజేసి యద్దాని షష్ఠ్యంతము వలయ్యాదులతో నన్వ యించురీతిగఁ బ్రయోగించుచుండును. అట్లని యట్టికర్తకుఁ బ్రథమాంతప్రయో గము లేదనరాదు. తిక్కనాదులు ద్వివిధముగను బ్రయోగించుచువచ్చిరి. ప్రథకు:— ఉ.........దైవము తోడ్పడన్వలయు. (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౭౩). క......... నాకు నీ వేమియుఁ జె । ప్పను వలవదు సంజయ (ద్రోణ. ౧ ఆ. ౯౮). క. వినవలయు వాని నెల్లను । జననాయక వింటి వీవు.........(అశ్వ. ౧ ఆ. ౮౫). వలయు ధాతు వీసందర్భమున 'ట'వర్ణకాంతముగ నయితము ప్రయుక్తమగును. ఆ-వె. అనఘ నీదు బుద్ధి యఖిలోక మగుటయుఁ । తెలిసికొనఁగ నాకు వలయునట్టి । ధర్మకోటి నీవ తగఁజెప్ప వినవల । యుటయుఁ జెప్పె నంబుజోదరుండు (శాంతి. ౨ ఆ. ౧౬౧). క. లోకోచ్ఛేదముఁ గర్మ । వ్యాకులతయుఁ గాక యుండ వలయుటకై సు । శ్లోకా... ......(శాంతి. ౬ ఆ. ౨౭౭). వలయును - వలదు - కూడును - కూడదు - చెల్లును - చెల్లదు - తగును - తగదు. ఇత్యాదులు వలయ్యాదులని సూరి యుదాహరించెను. ఆదిశబ్దముచే, వలవదు - వచ్చును - చనును - రాదు - కాదు - అగును - పోలును - మున్నగువాని నెన్నునది. మఱికొన్ని ప్రయోగములు:— క. చనునె యధర్మద్యూతం । బున నిట్టులు పాండురాజపుత్త్రులఁ బ్రభులన్ । వనఁ గతులఁ జేయ దుర్యో । ధన ధృతరాష్ట్రులకు విగతదయహృదయులకున్ (అర. ౧ ఆ.

౩ ప). మ.........మహోగ్ర కాననాం। తరముల నుండకుండ నతిదారుణ దుర్మృగసంగమంబునం। బోరయక యుండఁగా మనకుఁ బోలు నమందమనః ప్రియంబుగాన్. (ఆర. ౧ ఆ. ౨౪౨). ఆ-వె. ఆతఁ డెవ్వఁడొక్కొ యమ్మహాత్మునిఁ గనుం। గొనఁగఁ గౌఁగిలింప వినయమొప్ప। నర్ఘ్యపాద్యవిధుల నర్చింప భక్తి సం। యుక్తి నెపుడు గొలిచియుండ వలయు. ఇట్లులొక్క వలయ్యాదిధాతువుతో ననేక సజ్యంతము లన్వయించుటయు సమ్మతమె. ఉ.........దైవము తోడ్పడన్ వలయు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౭౩). ఇందు సజ్యంతక్రియయొక్క కర్త ప్రథమాంతము. సాన్లేప సంధియుఁగలదు. (౨౬౩ I విశే. బా. క్రి. ౩౨ సూ). చ.........ఎట్టులైనఁ జం। పన తగు (భీష్మ. ౩ ఆ ౩౧౦). (చంపన తగు = చంపుటయే తగును). సీ. అనిన మరుత్తుఁ డయ్యమర గురుండు నాయాగంబు నడపుట కాత్మరోసి। రాకున్న సంవర్తుఁ బ్రార్థించి తెచ్చితి నింక నట్టులు సేయు నెట్లు వచ్చు.........(అశ్వ. ౧ ఆ. ౯౦). (అట్టులు సంవర్తుని విడుచుటలు) ('అట్టులు సేయు కెట్లు' అను ముద్రణము తప్పు. అనన్వితము. నాయొద్దనున్న తాళపత్రమాతృకలు రెంటను 'చేయు నెట్లు' అనియె యున్నది.) ఇందలి వచ్చుధాతువున కాగమన మర్థము కాదు. "వచ్చున్ = తగును = వలనుపడును" అని యర్థము. ఇట్లె వలయ్యాదులలోని 'రాదు' అనుదానికిని 'వలనుపడదు - తగదు' అనియె యర్థము. తే-గీ. తేజిచూడను రాకున్కి కెల్ల మధిప (శల్య. ౧ ఆ. ౪౮). చ.........తప మాచరించి నిగమాధ్యయనం బొనరించి కానరా। దనఘ మదీయ దివ్యపరమాకృతి (భీష్మ. ౧ ఆ. ౨౨౦). ఆ-వె. అగ్నిశిఖయుఁ బోలె నంటను డాయను। జూడరాని యట్టి శుభచరిత్ర. (ఆర. ౨ ఆ. ౯౧) (చూడరాని=చూచుట వలనుపడని) క. నరుఁడును సాత్యకియు వృకో। దరుఁడును మనసేనఁ గలఁ చెదరు సైంధవుఁ జే। రిరి నీకుఁ దగునె నరుసిం। జొరనిచ్చితయేని వారిఁ జొరనీ ననఘా. (ద్రోణ. ౪ ఆ. ౧౬౩). (చొరనీన్+చొరనిచ్చుట, తగునె). క. వెగడొంది యిట్లు పలుకఁగ। నగునే పగతురు ప్రమోద మందఁగ.........(విరా. ౪ ఆ. ౬౬). తే.........। అనెడు సప్తవ్యసనములఁ జనదు తగుల (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౪). క. క్షీరోదకవృత్తి మనము। వారలునుం గలసి బ్రదుక వలదే నెమ్మిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౬౩). మ. మన కీకుండఁగ వచ్చునే.........(ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౬౬). ఆ-వె. కాన యింక వేడఁ గాదు నాకుఁ (సభా. ౨ ఆ. ౨౬౩). సీ.........ఆ-వె. కాన గాలము నేమనఁ గాదు తండ్రి (శాంతి. ౪ ఆ. ౨౩). ఆ-వె. నమ్మఁదగని వారి నమ్మక యున్నది। తగినవారి నైనఁ దద్ద నమ్మి। యుండఁదగదు......(శాంతి. ౩ ఆ. ౨౩౯). మ. తలఁపం గూడునె యింతలేసి దొర లీ వైరంబు (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౯౫).

చ. ఆకలిన తారకాసముదయంబుల నెన్నను సర్వవేద శా। స్త్రముల యశేష పారము ముదంబునఁ బొందను బుద్ధిబాహు వి। క్రమమున దుర్గమార్థజలగౌరవ భారత భారతీ సము। ద్రము దరియింగ నీఁదను విధాతృనకైనను నేరఁబోలునే (ఆది. ౧ ఆ. ౯౯). నేరఁబోలునే = నేర్చుట పోలునే = నేర్చుట వీలుపడునా. ఇందలి 'ఎన్నన్ - పొందన్ - ఈఁదన్' అనునవి తుమర్థకములె కాని భావార్థకములు కావు. "ఎన్నుటకును - పొందుటకును - ఈఁదుటకును - నేర్చుట" అని యర్థమగుటంజేసియు భావార్థక నుజ్వంతము చతుర్థ్యర్థక షష్ఠ్యంతమగుట సమ్మతము కామింజేసియుఁ 'తుమ్' ప్రత్యయము తాదర్థ్యార్థకమగుటచే నట్టి షష్ఠ్యర్థక నుజ్వంతములు తుమర్థకములనుట యుక్తమగుటంజేసియు నవి భావార్థక నుజ్వంతములు కానేర వనఁదగును. ఇట్లె యీక్రింది ప్రయోగములందలి నుజ్వంతములు భావార్థకములు కావనియుఁ దుమర్థకములనియు గ్రహింపనగును. ఆ-వె.........। ఏమిసేయనేర్తు రిందుకులుఁడ. (సభా. ౨ ఆ. ౩౧౩) (చేయనేర్తురు = చేయుటకు నేర్తురు = చేయుటకు నేర్తురు). సీ.........కుక్క। లిభకుంభదళన మహిష్ఠ సిష్ఠ రనఖ ముఖుఁడగు హరిమీఁద మొఱఁగఁ[illegible]. ఆ.వె. సేయనోపు......... (సభా. ౨ ఆ ౩౮) (చేయనోపున్ = చేయుటకు సమర్థుడగును). సీ......... ఆ-వె.........శ। ట్లుయిననఁగాని చాలవతనిఁ బొగడ (సభా. ౨ ఆ. ౪౧). ఇట్టి యెడల నొకొక్కప్పుడు తాదర్థ్య చతుర్థ్యర్థక షష్ఠియే ప్రయోగింపఁబడుటయుఁ గలదు. చ.........పరలోకసౌఖ్యముల్। గనుటకు నేర రిక్కడి సుఖంబులు... ......(అర. ౪ ఆ. ౧౭౬). ఇట్లె శక్త్యర్థకాది యోగమందును దాదర్థ్య చతుర్థ్యర్థక షష్ఠీస్థానమందే దుమర్థక నుజే నెన్నఁదగును గాని భావార్థక నుజే నెన్నరాదు. క.........బ్రాహ్మణులకుఁగా। క.........ఓరుల కలవియె.........(అర. ౪ ఆ. ౧౨౫). దీనిచొప్పుననె నుజ్వన్తమును దుమర్థకమె యని యెన్ననగును. క. మన సేనల నొక్కెత్తునఁ। గొనఁదలచి కడంగి వచ్చు గురుపుత్త్రుని మా। ర్కొన దృష్టద్యుమ్నునిఁ గా। వను శక్యమె నీకు నిచటివారికి నధిపా. (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౫౫ ప). చ. విశ్వాసం। హారు నణఁకెత్తిపోయి. కలహంబున నోర్వఁగ నీయలంతియే (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౩౨). మ...విశ్వాసం। హారు వర్తించు మహా వ్రతోపహతి సేయం బూన నీప్రాప్తియే (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౩౩). ఉ. చావఁగ నేయ నెవ్వఁడును జాలఁడు (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౧౩). ఉ. వింతయె కామశక్తి యుడివింపఁగ శక్యమె యెట్టివారికిన్ (ఆది. ౭ ఆ. ౫౯ ప). వలయ్యాదుల కర్థవిశేషములందుఁ బృథక్ ప్రయోగమును [illegible]పురుషైకవచనాదీతర స్థలప్రయోగములును గలవు. క. నరునత్యద్భుతవిక్రమ।

పరిణతి సూడఁ గనుదోయిఁ బదివేల్ వలయున్ (కర్ణ. ౨ ఆ. ౨౮3) (మూడు. క. ర. వలయుశబ్దము). ఆ-వె. ఇట్టి వర్తనముల నెట్టిదు పొందవులకుఁ। దగిలి ప్రీతిసేయఁ దగితిఁ గాని (ఆర. ౫ ఆ. 30౯) (ఇచట 'చేయన్' అనునది భావార్థకము కాదు. తుమర్థక నుఙ్యంతము. ఉ. నా భుజవీర్య విక్రమగుణంబులకుం దగుచున్న యీ ధను। శ్లాఘము (సభా- ౧ ఆ. ౧౨౮). పద్మకవృత్తము - కొడుకుపల్కు విని కూడదు నాక దురాత్ముఁడై (ఆది. ౬ ఆ. ౨3౦). క. తగునిది తగదని యెదలో। వగపక.........(ఆది. ౧ ఆ. ౮౬ ప). క.........నీకు దురాగ్రహ మగునే (ఉద్యో. 3 ఆ. 33౦). (అగునే = తగునా!)

> భవే త్కః స్త్రీసమా న్నామ్ను। ఉత్వం తస్మిన్ పరే
> నన్నయా. భవేత్। క్త్వార్థే చ వ్యతిరేకార్థే। ధాతో స్తత్రైవ
> 3౧౦ విషయము. మి ర్భవేత్. (వికృ. క్రియా. ౨౧ కారి. అహో.
> ౫౦౨ పుట).

కల్పతరువు. 3౧౦ విష:—భవే త్క- ఇత్యాది పూర్వార్థమునకు ౨౯౦ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. కవర్ణక ప్రస్తావమున వ్యతిరేకక్త్వార్థక 'క' ప్రత్యయమును నట్టి వ్యతిరేకార్థక ప్రస్తావమున వ్యతిరేకభావార్థక 'మి' ప్రత్యయమును నుపదేశింపఁబడుచున్నవి. వ్యతిరేకార్థే క్త్వార్థే చ=వ్యతిరేక క్త్వార్థమున, ధాతోః= ధాతువునకు, కః = 'క' ప్రత్యయ మగును - చశబ్దమహిమచే బూర్వార్థమునుండి 'కః' అనునది యాకృష్ట మగుచున్నది. "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను చొప్పున ధాతువుతుదిని "అత్త్వము" నిల్చును. ఉదా:—చేయు+అ+క = చేయక= 'అకృత్వా' అని యర్థము. తత్రైవ = అవ్యతిరేకార్థమునందె, ధాతోః = ధాతువునకు, స్వార్థే = ధాత్వర్థమునందు, మిః = 'మి' ప్రత్యయము, భవేత్ = అగును. 'స్వార్థే' అనునది 'నామ్నః కవర్ణకః స్యాత్। స్వార్థే' అను మూలభూతచింతామణి సూత్రమునుండి యను వృత్తమగుచున్నది. "ధాతో స్స్వార్థే వ్యతిరేకార్థే" అనఁగా వ్యతిరేకవిశిష్ట ధాత్వర్థమునం దనునర్థము లభించుచున్నది. వ్యతిరేక విశిష్టభావార్థమున ధాతువుతుదిని 'మి' ప్రత్యయము నిల్చునని పర్యవసితమగుచున్నది. "వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్" అను చింతామణిసూత్రముచొప్పున ధాతువు తుదిని 'మి' ప్రత్యయమునకుఁ బూర్వమున 'అత్త్వము' నిల్చును. ఉదా:— చేయు+అ+మి = చేయమి = 'చేయకుండుట - చేయకపోవుట' అనియర్థము. ఇట్లె - వండమి - చదువమి - తినమి-మొ. వ్యతిరేకక్త్వార్థము ముందు విస్తరింపఁబడును. (విష. 3౧౨). ఆంధ్రశబ్దచింతామణి "పునరాగమః క్రియాణామ్" అనుసూత్రముచే

సాధించురూపములనే యథర్వణుఁ డిట్లు వివరించెను. (చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష).
ప్రయోగములు:—క. సమరవిముఖత్వమును రణ। విముఖులఁ జంపుటయు శరణు వేఁడిన రక్షిం। పమియును యాదవవంశో। త్తములం దివి గలవె చెప్పుము దారుక తనయా (ఆర. ౧ ఆ. ౧౭౦). (రక్షింపమి = రక్షింపకుండుట 'రక్షించుట' అను దానికి వ్యతిరేకార్థము. 'మి' ప్రాసస్థలగతము). క.........తనవా। క్యము లంఘింపమికిఁ బ్రస। న్నమనస్కుండై.........(ఆర. ౩ ఆ. ౧౪౩). సీ. త్రేతాగ్ను లెల్లను దేజరిల్లమిఁ జేసి.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౪౧). క. క్షమియింపవలయు నొకఁ డెఱుఁగమి నేమే నన్నంతఁ గటకటఁబడి.........(విరా. ౪ ఆ. ౨౨౫) ('మి' ప్రాస స్థానగతము). క. ...దైత్యాన్వయ। మృత్యువయ్యె యొసఁగు నొప్పమికి మితిగలదే. (హరివం. పూ. భా. ౪ ఆ. ౧౬౩) (మి. యతిస్థానగతము) క. క్షమియించువారిఁ గని చా। లమి వెట్టుదురైనసుం దలంప ననూన। క్షమయ కడు మెఱయు......
...(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౪౦).

బాలవ్యా. వ్యతిరేకభావంబున మిజియగు. ౩౭.

౩౧౦ I విషయము. వ్యతిరేక విశిష్టక్రియాభిధాయి ధాతువునకు మిజి యగు - వండమి - పండమి.

సంజీవని. ౩౧౦ I విష:—వ్యతిరేకభావార్థమనఁగా వ్యతిరేకముతోఁగూడిన ధాత్వర్థము. ఈవిషయమునె సూరి వివరించుచున్నాఁడు. వ్యతిరేకముతోఁ గూడిన వ్యాపారమును దెల్పు ధాతువునకు మిజిప్రత్యయ మగునని యర్థము. మిజి జిత్తు గాన బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రముచేఁ జెప్పిన ధాతూకారమున కాదేశముగా 'అ' కారమువచ్చును. వండు+అ+మి = వండమి = వండకుండుట. ఇట్లె - పండు+అ+ మి = పండమి = పండకుండుట. కల్పతరువున దీనికిఁ గవిప్రయోగములు యతిప్రాస స్థానగతములు చూపఁబడెను.

బాలవ్యా. క్త్వాభూతయోః క్రియాన్త స్యేత్. (ఆం. చిం.
౩౧౧ విషయము. క్రియా. ౯, కారి. అహో. ౪౭౪ పు).

కల్పతరువు. ౩౧౧ విష:—౨౯౬ విషయమున నీసూత్రము వ్యాఖ్యాత మయ్యెను. క్త్వార్థమందును భూతార్థమందును క్రియ తుదిని 'ఇ' వర్ణకము నిల్చు నని యర్థము. క్త్వార్థమందనఁగా సంస్కృతమున "క్త్వా" ప్రత్యయము వచ్చునర్థము నందని యర్థము. "౩౩౨౦. సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే (౩-౪-౨౧) సమాన కర్తృకయోః ధాత్వర్థయోః పూర్వకాలే విద్యమానాద్ధాతోః క్త్వాస్యాత్. భుక్త్వా వ్రజతి, ద్వివచన మతన్త్రమ్. భుక్త్వా పీత్వా-వ్రజతి........" (సి. కౌ. ఉత్తర

కృదన్త) ఒకకర్త యనేకవ్యాపారములను జేయునపు డందలి తుది వ్యాపారమునకుఁ బూర్వమందు జరపినక్రియలను దెలుపుధాతువులతుదిని సంస్కృతమున "క్త్వా" ప్రత్యయము వచ్చును - తెల్గున 'ఇ' ప్రత్యయ మగును. భుక్త్వా వ్రజతి = భుజించి వెళ్ళుచున్నాఁడు. "సమానకర్తృకయోః" అనుచోటి ద్వివచనము లెక్కించునది కాదు. భుజించి త్రాగి వెళ్ళుచున్నాఁ డనియు నిట్లు క్త్వా ప్రత్యయ మనేకధాతువులకు రావచ్చును.

ఇట్లు పాణినీయమునఁ జెప్పఁబడియున్నను నిందులకు విరుద్ధమగు ప్రయోగములు మహాకవుల కావ్యములందుఁ గన్పట్టుచున్నవి. "శ్లో. అనుభవతి శచీత్థం సా ఘృతాచీముఖాభి ర్న సహ సహచరీభి ర్నన్దనాన్త ర్ముదైచ్చః॥ఇతి మతి రుదయాసీ త్పక్షిణః ప్రేక్ష్య భైమీం॥విపినభువి సఖీభి స్సార్ధ మాబద్ధఖేలామ్" (నైష.౨సర్గ. ౧౦౫ శ్లో.) ఉద్యానమునఁ జెలులతోఁగూడి క్రీడించు దమయంతిని జూచి ఘృతాచి మున్నగు నప్సరసలతోఁగూడి నందనవనమునఁ గ్రీడించు శచి కిట్టి యానందము గల్గలేదను బుద్ధి హంస కుదయించెనని పై శ్లోకమున కర్థము. ఇందు 'దమయంతిని జూచి హంసకు బుద్ధి యుదయించెనను వాక్యమున భిన్నకర్తృకత్వమునందును'క్త్వా' ప్రత్యయము వచ్చుట సంభవించి యున్నది. చూచుటకుఁ గర్త హంస; ఉదయించుటకుఁ గర్త బుద్ధి. ఇట్టియెడల 'స్థితస్య=ఉన్నట్టి' అను పద మధ్యాహృత మగుచున్నదనియు దమయంతిని జూచి యున్నట్టి హంసకు బుద్ధి యుదయించెనని యన్వయించినచో వ్యాకరణవిరోధము తొలంగుననియుఁ బండితులు సమర్థించుచున్నారు. అట్టి యన్వయమునఁ 'దమయంతిని జూచియున్నట్టి' అనుచోఁ జూచుటకును నుండుటకును గర్త హంస యొక్కఁడే యగునుగాన సమానకర్తకత్వమునకు భంగము లేదని తాత్పర్యము. "ప్రేక్ష్యేతి క్త్వా ప్రత్యయాన్తస్య అనన్తరక్రియయాసహ ఏకకర్తృత్వనియమాత్ స్థితస్యేతి పక్షిణ ఇత్యస్య విశేషణ మధ్యాహార్యమ్" (జీవానన్దవ్యాఖ్య). "ఏకకర్తృకత్వా భావాత్ క్త్వా ప్రత్యయానుపపత్తేః స్థితస్యే త్యధ్యాహార్యమితి" (ప్రేమచంద్రన్యాయరత్న విరచితాన్వయబోధినీవ్యాఖ్య) "అత్ర క్రియాణామేక కర్తృత్వ ఏవక్త్వాచ్ స్యాత్-తేన గురౌ గతే శిష్యో భుజ్క్తే ఇత్యాదౌ న స్యాత్-కిన్తు పుత్త్రం దృష్ట్వా సుఖం భవతి - శత్త్రుం దృష్ట్వా దుఃఖం భవతీత్యాదౌ స్థితస్యే త్యధ్యాహారా దేకకర్తృకత్వే క్త్వాచ్" (ముగ్ధ. ౧౧౮౬ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య). ఇట్టి ప్రయోగములు సంస్కృతమున ననేకములు గలవు. శ్లో. యద్దృష్ట్వా నాఽపరం దృశ్యం॥య ద్భూత్వా న పునర్భవః॥యజ్జ్ఞాత్వా నాఽపరం జ్ఞేయం। తద్ బ్రహ్మే త్యవధారయేత్ (శ్రీమచ్ఛంకర భగవత్పాదకృతాత్మ

బోధము. ౫౫ శ్లో.) 'యద్ - జ్ఞాత్వా స్థితస్య అపరం దృశ్యం న భవతి' అనురీతి నిందును 'స్థితస్య' అను వాని యధ్యాహార మావశ్యకమె. ఇట్లె నోరు తెఱచికొని పరుండెను మున్నగుచోటులయందు సమానకర్తృకక్రియలలోని పూర్వకాలికత్వము వివక్షాధీనమనియు గ్రహింపవలయును. "యద్యపి కంసపతనానన్తరమేవ ఝనత్కారో భవతి తథాపి ఝనదితి కృత్వా కంసః పతతి ఇత్యాదౌ ఝనత్కారస్య పూర్వకాల వివక్షయా క్త్వాచ్ స్యాత్. ఏవం ముఖం వ్యాదాయ నిద్రాతీత్యాది" (ముగ్ధ. ౧౧౬౬ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య.)

పయి నుదాహరించిన యుద్దేశముతోనే కావలయు నీక్రిందిరీతి నాంధ్రమహాకవులును బ్రయోగించియున్నారు. క. అమరారిమర్దనుఁడు చ । క్రము గ్రక్కున నేయ రాహుకంఠము తెగి దే । హము ధరణిఁ బడియె......(ఆది. ౨ ఆ. ౧౮) ఇచట 'కంఠము తెగియున్న దేహము' అనురీతిని 'ఉన్న' (స్థితస్య) అను పద మధ్యాహార్యము తెగుటకు నుండుటకును గర్తకంఠమె యగుటచే సమానకర్తృకత్వము సిద్ధించుచున్నది. సీ. ఈవెండ్రుకలు పట్టి యీడ్చిన యాచేయి.........రూ । పఱియున్నఁ గని యుడుకాఱుఁగాక......(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౧౭). ఇచట "కని = చూచియున్న నాకు" అని యన్వయము. 'నాకున్' అనునది యెట్లు నధ్యాహార్యము కావలసినదె. సమానకర్తృకత్వసిద్ధికయి 'ఉన్న' (స్థితస్య) అనునది యధ్యాహార్యము. "ఆ-వె.........అత్తఱి నాకల । కల మెఱింగి కీచకవ్రజంబు "చ. కడు వెస వచ్చి రూపఱిన కాయము నున్నతెఱంగుఁ జూచి బి । ట్టడలు మనంబునం గదిరి హా యనువారును.........పలవించువారునై (విరా. 3 ఆ. ౫ ప.) ఇచట 'కదిరి= కదిరియుండన్' అని యన్వయముగాన 'ఉండన్' అనునది యధ్యాహార్యము. సీ.........భీము గదాహతి భూమిఁ గూలి । యాతనిచేత సర్వాంగంబులందును, గలుగు క్రొన్నెత్తురు కాంతఁ ద్రావఁ । బడి మఱి తెగటారి పడియున్నవాఁడు దుశ్శాసనుఁ డీతఁడు......(స్త్రీ...౨ ఆ. ౫౫ ప). ఇచట "త్రావఁబడి యుండఁగా" అని యర్థముగాన 'ఉండన్' అను పద మధ్యాహార్యము. ఇట్లె యంతటను నధ్యాహారముచేసి యేకకర్తృకత్వమును ఘటింపఁజేయవలయును. ద్విపద. ఎనయంగ నార్యులు నేఁబదియేండ్లు । ననియె నీవిట వచ్చి సంయమివర్య (బసవ. 3 ఆ. ౧౧౫౮) సీ. వెఱపులు పైకొని.........కామ మలరి.........చింతలు విజృంభించి...... ...విముగ్ధతలు బలసి.........ఎ-గీ. గోవిందునిఁ దగిలిరి......గోపకాంతలు... ......(హరి. పూర్వ. ౮ ఆ. ౧౮౭ ప). ఇట క్త్వార్థకము లన్నిటిచోటులందును 'ఉండన్' అనునదియె యధ్యాహార్యము.

సమానాశ్రయంబులు బూర్వకాలంబునం దిక్త్వార్థం
బగు. ౩౮.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ఏకాశ్రయంబులగు క్రియలలోపల నెయ్యది పూర్వ
కాలికంబగుం దద్వాచియగు ధాతువున కి వర్ణకంబగు.
౩౧౧ I విషయము. ఇదియె క్త్వార్థంబు నాఁబడు: వండి - పండి - విని - కని.
సమానకర్తృకంబు లనక సమానాశ్రయంబు లనుటం
జేసి చైత్రునిచేత మైత్రుండు కొట్టఁబడి పడిసె
నిత్యాది సిద్ధంబయ్యె.

సంజీవని. ౩౧౧ I విషః—సమానాశ్రయంబు లనఁగా నేకాశ్రయంబులని సూరియే వివరించెను. ఒకకర్త నాశ్రయించియున్న క్రియలలోఁ బూర్వకాలమును బోధించుధాతులకు 'ఇ' ప్రత్యయము వచ్చునని యర్థము. ఉదా:— రాముఁ డన్నమును వండి దాని భుజించి కొంతసేపు విశ్రమించి వచ్చెను. అనుచో 'అన్నమును వండుట భుజించుట విశ్రమించుట' అను క్రియలు మూఁడును వచ్చుటకుఁ బూర్వకాలికములె. నాలుగు క్రియలకును రాముఁడే కర్త. నాలుగు క్రియలును రాముని యాశ్రయించియున్నవి. ఇదియె క్త్వార్థక మనఁగా నీ 'ఇ' ప్రత్యయమె క్త్వార్థక మని వ్యవహరింపఁబడుచున్న దని తాత్పర్యము. క్త్వార్థకమనఁగా సంస్కృతమునందలి క్త్వాప్రత్యయముయొక్క యర్థము గలదనిభావము. పాణినీయమున "సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే" అని చెప్పఁబడియున్నను నట్లుచెప్పుట యాంధ్రమహాకవి ప్రయోగానుకూలము కాదనియు సమానాశ్రయముల కని తెలుఁగునఁ జెప్పుకొనుట యావశ్యకమనియు సూరి "సమానకర్తృకంబు లనక సమానాశ్రయంబులనుటం జేసి చైత్రునిచేత మైత్రుండు కొట్టఁబడి పడిసె నిత్యాది సిద్ధంబయ్యె" అను వాక్యముచే విశదపఱిచెను. సూరి యుదాహరించిన వాక్యమునఁ గొట్టుటకుఁ గర్త చైత్రుఁడు, పడియుటకుఁ గర్త మైత్రుఁడు. ఇట్టివాక్యమున "కొట్టుట, పడియుట" అను రెండు క్రియలును విభిన్నకర్తృకములగుటం జేసి సంస్కృతపద్ధతిని క్త్వాప్రత్యయము రాఁజాలదనియుఁ దాను జెప్పినరీతిని, "కొట్టంబడుట యను క్రియాఫలమును పడియుటయు మైత్రు నొక్కనినే యాశ్రయించి యుండుటచే నవి సమానాశ్రితములగుటం జేసి క్త్వాప్రత్యయము వచ్చుట కవకాశము కల్గెననియు సూరి యాశయము. "సంస్కృతంబులో నీ వాక్యంబు తెలుంగునందువలెఁ గ్త్వార్థకంబుతో వచింప వలను పడదు. 'చైత్రేణ హతో మైత్రో మమార' అని కర్మార్థకక్త ప్రత్యయాంతంబుతో రచింపఁబడును, భావల శైలిని జేసి వాక్యంబులు తాత్పర్యంబులో నేకంబైనను

రచనం జేసి భిన్నంబు లగును" (బా. కౌ. ప్ర. ౩౩౧ పుట; ద్వి. ము.) అని సుప్తార్థ ప్రకాశికా వ్యాఖ్యాత వివరించెను. ఈ వివరణము బా. సా. వే. వ్యాఖ్యాత స్వీకరించి యెక్కించెను. బాలవ్యాకర్తగాని తద్వ్యాఖ్యాతలుగాని వెనుకఁ గల్పతరువులో (౩౧౧ విష.) జూపఁబడినరీతిని సంస్కృతమందును నిట్టియెడల క్త్వాప్రత్యయముతోడి ప్రయోగము సమ్మతమెయని గ్రహింపరైరి. మఱియుఁ జైత్రునిచేతఁ గొట్టఁబడఁగా మైత్రుండు పడిసె ననురీతిని సమానాశ్రయంబులం బూర్వకాలంబునందు భావలక్షణార్థక నఁజేవచ్చుటయుఁ బ్రసిద్ధమె యగుటం జేసి (బా. క్రి. ౪౦ సూ.) సూరిలక్షణ మతివ్యాప్త మగుచున్నది. అట్లె చైత్రుని చేతఁ గొట్టఁబడుటచే మైత్రుండు పడిసె ననురీతిని భావార్థక ట ప్రత్యయఘటితస్థలములందు నద్దానికతివ్యాప్తి దుర్వార మగుచున్నది. కావున నేకకర్తృకత్వదళమును వీడరాదు. ఈవిషయమునే దుర్గాదాసపండితుం డీక్రిందిరీతిని వక్కాణించెను. "అత్ర క్రియాణా మేకకర్తృకత్వే వివక్షా చ్చ స్యాత్. తేన గురౌ గతే శిష్యో భుఙ్క్తే ఇత్యాదౌ నస్యాత్." (ముగ్ధబోధ వ్యాకరణము. ౧౧౬౬ సూ. వ్యా.) ఇంతియకాక సూరిసూత్రము "రాహుకంఠము తెగి దేహము ధరణిఁ బడియె" (ఆని. ౨ ఆ. ౧౯). మున్నగు ప్రయోగములం దవ్యాప్తమును నగుచుండుటచేతఁ బ్రౌఢవ్యాకరణకర్త "ఒక్కొకచో భూతార్థ కాసమానక క్రియ హేత్వర్థకంబు నగు" (ప్రౌఢ. క్రియా. ౧౫ సూ.) అని సూత్రించి "రాహుకంఠము దెగి........" మున్నగు నుదాహృతులను జూపెను. దేహము ధరణిఁ బడుటకుఁ గంఠము తెగుట హేతువగుచున్నది గాన "తెగి" అనుచోట "ఇ" ప్రత్యయము హేత్వర్థమున వచ్చెనని తాత్పర్యము. ఇట్టి స్థలములునైతము వెనుక వ్రాసిన (౩౧౧ విష.) ముగ్ధబోధవ్యాఖ్యాత వ్రాఁతచొప్పున కంఠము 'తెగియున్న దేహము ధరణిఁ బడియె' అనురీతిని 'ఉన్న' శబ్దాధ్యాహారముచే సమర్థితమగుచున్నది. ఇది యట్లుండఁగాఁ ద్రిలింగలక్షణశేష సూత్రమునైతమంతటను గార్యకారి కాలేదు. వెనుక నుదాహరించిన (౩౧౧ విష.) ప్రయోగములు కొన్నిటిలో హేత్వర్థకత్వమునైతము కానరాదు. "ద్విపద. ఎనయంగ నార్యాలు నేఁబది యేఁడ్లు। సనియె నీ విట వచ్చి సంయమివర్య" (బసవ. ౩ ఆ. ౧౧౫౯). ఇట సంయమివర్యుఁడు వచ్చుటచేత నార్యాలు నేఁబదియేండ్లు పవలేదుగదా. ఇట్లె యచటి తిక్కయజ్వప్రయోగమునందును హేత్వర్థకత్వము కుదురుపడలేదు. సీ........భీము గదాహతి భూమిఁ గూలి। యాతనిచేత సర్వాంగములందును, గలుగు క్రొన్నెత్తురు కాంతుఁ ద్రావఁబడి మఱి తెగటారి పడియున్న [illegible] దు, శ్శాసనుఁ డీతఁడు.........(స్త్రీ. ౨ ఆ, ౫౫ ప.) ఇందు "కూలుట,

[బా. క్రి. 3౮ సూ.] ఉండు ధాతుజరూపాధ్యాహారమున నర్థవిశేషసంగ్రహము.

తెగటారుట, పండియుండుట" అను క్రియలకుఁ గర్త దుశ్శాసనుఁడు. త్రాగుటకుఁ గర్త భీముఁడు. పానక్రియాఫలాశ్రయము రక్తమగుటచే సమానాశ్రయత్వమును లేదు. దుశ్శాసనుఁడు భీముగదాహతిచేఁ గూలి పడియున్నవాఁడని చెప్పఁబడుటచే, బడియుండుటకు రక్తము త్రాగఁబడుట హేతువు కానేరదు. గదాహతి చేఁబడియున్నపిమ్మటనే యాతనిరక్తము భీమునిచేఁ ద్రాగబడెను. ఇచటపయితము, "భీమునిచే రక్తము త్రాగఁబడి యుండఁగాఁ దెగటారి పడియున్నవాఁడు దుశ్శాసనుండు" అనురీతిని 'ఉండఁగా' అనుదాని యధ్యాహారముచే సమానకర్తృకత్వము సుఘటిత మగుచున్నది. త్రాగుటకును నుండుటకును గర్త భీముఁడనియు, గూలుటకును దెగటారుటకును బడియుండుటకును గర్త దుశ్శాసనుండును నగుటచేత సమానకర్తృకత్వము కుదురుపడుచున్నది. ఇట్లుండు ధాతురూపాధ్యాహారముచే "సమానకర్తృకయోః పూర్వకాలే" అను పాణినీయమందలి క్త్వాప్రత్యయలక్షణము నిర్బాధ మగుచున్నదనియు సంస్కృతభాషారీతిని బాగుగఁ జూచికొనక సూరి ప్రభృతులు చేసిన సవరణములు సరికావనియు గ్రహింపవలెను. ఇట్లు "క్త్వార్థకంబు కొన్నియెడల విశేషార్థకంబు నగు. (గాణ. క్రియా. 3౦౭ సూ.) ఉదా:—ఇచటికిమ్మునివరేణ్యుఁ। డేతేర దొరకొని యున్నయో నాళ్ళయ్యె.........కళా. ౨ ఆ. 3౦. (దొరకొని = మొదలుకొనుట).........మఱి యిట్టులేగి యుండుంగవు (ఏగి= ఏగుట) (కళా. 3 ఆ. ౧౭౮).........అనుభవించి యుండుంగ (అనుభవించి = అనుభవించుట) పిలిచి పుచ్చవలయు (ఉద్యో. ౧ ఆ. 3౭). (పిలిచి = పిలుచుటకు)......" అనుగాణపత వివరణకర్త చూపిన ప్రయోగములుసయితము "ఏఁగియుండుంగవు = ఏఁగియుండుట యుండుంగవు" అనురీతినె యుండుధాతుజ రూపాధ్యాహారముచేతనె సమర్థితములు కానోపును.

సంస్కృతమున "సమాసే ఽనఞ్పూర్వే క్త్వో ల్యప్ (౭-౧-3౭) అవ్యయపూర్వపదే ఽనఞ్ సమాసే క్త్వో ల్యబాదేశః స్యాత్. తుక్ - ప్రకృత్య (నిపీయ మొ.) అనఞ్ కిమ్ - అకృత్వా........." (సి. కౌ. 333౨ సూ.) అనుచొప్పున క్త్వాప్రత్యయస్థానమున ల్యప్పు వచ్చుటయుఁ గలదు. కావున నీ 'ఇ' ప్రత్యయమును "ల్యబర్థక" మనియు వ్యవహరింపనగును. "గ్రహించి = గృహీత్వా - సంగ్రహించి = సంగృహ్య" అని యిట్లవ్యయపూర్వకత్వమున సంస్కృతమునఁ గల్గుభేదము తెలుంగున గల్గదు.

"మిక్కిలు. దే. అ - క్రి. మీఱు - అతిశయించు" (శ-ర). అనుచొప్పున "మిక్కిలు ధాతు క్త్వార్థకరూపము 'మిక్కిలి' యగును. క. తలఁదలతోఁ దాటిం

చినఁ । దల విూఱున్ గాలు గాలు దాటించిన మి । క్కిలు.........(ఉ. హరి. ౬ ఆ. శ. ౪). అట్లయినను "మిక్కిలి = అధికమైనది" అనురీతిని విశేషణమును గలదు. క. గ్రక్కున నొక్కట నడఁగెను । మిక్కిలి చేతులును వాని మిక్కిలి కన్నుల్ (సభా. ౨ ఆ. ౫౭ ప). క. పాండవుల విభవ మది యా । ఖండలు విభవంబుకంటెఁ గడు మిక్కిలియై ।.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౦౪). సీ.........ధేనువు మిక్కిలి మానవులకు (అశ్వ. ౨ ఆ. ౧౬౧). ద్విపద. కరమర్థి మిక్కిలి కన్నిచ్చుటయును (బసవ. ౪ ఆ. ౩౦౮.) (మిక్కిలి కన్ను = ఈశుని మూఁడవకన్ను)

"ఎత్తుకొని=ఎత్తుక=ఎత్తుకు"అనురీతి నను ప్రయుక్తమగు కొనుధాతువు క్త్వార్థక రూపము 'క-కు' అను నాకారములతో నర్వాచీనకవులచేఁ బ్రయుక్తమగుచున్నది. నన్నయాథర్వణీయ సమ్మతిగాని భారతాది ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగసమ్మతిగాని యట్టిదానికిఁ గానరాదు. "శబ్దరత్నాకరములోని 'చీకిలించు' అనే శబ్దము క్రింద కాశీఖండములోని 'చీకిలించుక యుండు' అనేపద్యము నుదాహరించినారు......... కాని వ్రాతప్రతులలో 'చీకిలించుకొనియుండు' అనియున్నది" (బాలక. ౧౭౯ పు). ఆముక్తమాల్యదాదులలోని 'పట్టుక - పట్టుకు' అనురూపములు పెక్కు బాలకవిశరణ్యమున నుదాహరింపఁబడెను (౧౮౩ మొ. ౧౯౦ పుటలు) కాని- '(పట్టు) క' - అనియో ? '(కట్టు) కు' అనియో నిర్ణయింపఁజాలు యతిస్థానగత ప్రయోగ మొక్కటేని చూపఁబడలేదు. వాడుకలో 'పట్టుకు - తీసుకు' అనురీతి నుకారము వినఁబడుచున్నది.

నన్నయా థర్వణీయము. ౩౧౨ విషయము.
భవే త్క్వః స్త్రీసమా న్యాన్న । ఉత్త్వం తస్మిన్ పరే భవేత్ । క్త్వార్థే చ వ్యతిరేకార్థే । (విక్రి. క్రియా ౨౧ కారి. అహో ౫౦౨ పుట.)

కల్పతరువు. ౩౧౨ విష: ఈకారికలకు ౩౧౦ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. వ్యతిరేకార్థే క్త్వార్థేచ = వ్యతిరేక క్త్వార్థమునందును, కః=క ప్రత్యయము, భవేత్=అగును. 'వ్యతిరేకాదౌ భావిని చాత్ స్యాత్' అను చొప్పున (౨౯౬ విష.) ధాతువుతుదిని 'అత్త్వము' నిల్చును. చేయు+అ+క = చేయక = 'అకృత్వా' అని యర్థము. "పునరాగమః క్రియాణామ్" అను నాంధ్రశబ్ద చింతామణి సూత్రమున సాధింపఁబడు రూపములనే యిట్లథర్వణుఁడు విశదీకరించుచు వచ్చెను. (చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష.) ఇది క్త్వార్థమునకు వ్యతిరేకమాత్రమే యగుటంజేసి యిందును సమాన కర్తృకత్వాదినియమము లావశ్యకములే యని యెఱుంగునది. ఉదా:—వాఁడు కథవిని యేడెను. ఇచట వుటకను జెడుటకును 'వాఁడు' అనునదే కర్త. అట్టి యేకర్తృక

క్రియలలోఁ బూర్వకాలికము గు చదువుటను దెల్పు చదువుధాతువునకు 'క' ప్రత్యయము వ్యతిరేకార్థమున వచ్చెను. ప్రయోగములు:—క. సకలక్షత్త్రి భయంకరు । నకు బార్హద్రథికి నని మొనన్ మార్కొనవో । ప్రక వలియం బాఁడె యీ । ముకుందుఁడు భయాతిరేకమునఁ బది మాఱుల్ (సభా. ౨ ఆ. ౪౬ ప. భట్టారక ప్రయోగము-ప్రాసగతము). సీ. వినవమ్మ తృణముష్టిఁ గొని వాఁడు పీచుఁడు, నందగ్ని యుదయించి యతనివంట।లయుర నంతకు నింధనము లపేక్షింపక యుడుగక మండుచు నుండు మఱియు (ఆర. ౨ ఆ. ౯౭) ఆ-వె-చదువకయును నాకు సర్వవేదంబులు । సర్వశాస్త్రములును సంభవిల్ల । వలయు నని తలంచి వదలక నిష్ఠతో । నుగ్రతపముఁ జేయుచున్నవాఁడ (ఆర. ౩ ఆ. ౨౫౪). ఈపద్యమునందు, చదువకుండుటకు నస్మదర్థకమగు నేను (యవక్రీతుఁడు) కర్త. సంభవిల్లుటకు సర్వవేదములు శాస్త్రములును కర్తలు. ఇట్లు సమానకర్తృకత్వము లేదు. కావున "చదువకయున్న నాకు సర్వవేదములు సంభవిల్లవలయు" అనురీతిని 'ఉన్న' అను దాని యధ్యాహార మావశ్యకము. ఇట్లైయుంతటను నెఱుఁగునది, (౩౦౯-౩౦౯ I విష.). ఇట్టియెడల సూరిగారి సమానాశ్రయత్వముగాని ప్రాథవ్యాకర్త హేత్వర్థముగాని సమర్థింపఁ జాలవు గదా. 'వారక - ఉఱక, వారని - ఉఱఁడు' మున్నగురీతిని "వారు - ఉఱు" ధాతువులకు వ్యతిరేకార్థకత్వముండె ప్రయోగము మహాకవిసమ్మతము. క. అడవికిఁ బువ్వులు దేరఁగ । వడి నరిగిన కచునిఁ జంపి వారక దనుజుల్ । (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౪). క. కడు ననురక్తియు నేర్పును । గడఁకయుఁ గలవారి సుఱక కడవఁగ నెగ్గుల్ । నోడి వెడు వివేకశూన్యుల।కడ నుండెడు నంతకంటెఁ గష్టము గలదే (ఆది. ౩ ఆ. ౧౪౯). చ. ఉఱఁడు సురేంద్రు నైన బలియుండు హిడింబుఁడు...... (ఆది. ౬ ఆ. ౧౯౫. ఉఱఁడు - ఉఱుధాతువ్యతిరేక ప్రథమపురుషైకవచనము). క. వారని యలజడి పడియెడు । వారల చూ యేడుగడయు వారికి నధిపా (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౭౬. వారని వ్యతిరేకార్థకవిశేషణము). "ఉఱు....స-క్రి- లత్య్యపెట్టు......(దీనికి వ్యతిరేకము నంద ప్రయోగము కానఁబడుచున్నది" (శ-ర). "వారు...వై-అ-క్రి-ఉడుగు... (దీనికి వ్యతిరేకక్త్వార్థమందును, వ్యతిరేకార్థక విశేషణమునందును మాత్రము ప్రయోగములు కానఁబడెడి)" (శ-ర).

బాలవ్యా. కజి వ్యతిరేక క్త్వార్థంబునం దగు. ౯

౩౧౨ I విష. వండక - పండక - కొట్టక - తిట్టక.

సంజీవని - ౩౧౨ I విష:—కజి జిత్తుగాన బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రము చొప్పున ధాతువుతుది 'ఉ' కారమునకు 'అ' కారాదేశమగును. వండు+అ+క = వండక. ఇట్లె తక్కినరూపముల రూపసాధనప్రక్రియ నరయునది.

వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాత్. (ఆం. చిం. క్రియా. ౬ కారి. అహో. ౮౭౩ పుట).

నన్నయాథర్వ ౩౧౩ విష.

తుమున్నర్థక నాన్తేన । మి సమాసః క్వచి ద్భవేత్ (వికృ. క్రియా. ౨౨ కారి. అహో. ౫౦౨ పు.)

కల్పతరువు. ౩౧౩ విష:—పై చింతామణి సూత్రమునకు ౨౯౬ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. వ్యతిరేకాద్యర్థక క్రియారూపములందును భవిష్యదర్థక క్రియలందును ధాతువుతుదిని 'అత్త్వము' నిల్చునని యర్థము. కావున నాదిశబ్ద గ్రాహ్యములగు తుమర్థ భావలక్షణార్థములందును ధాతువు తుదిని 'అత్త్వము నిల్చును. అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాదిసూత్రముచే నది ద్రుతప్రకృతిక మగును ఉదా:—చదువు+అ+న్ = చదువన్ = చదువుట నిమిత్తము. చదువఁగన్. వాఁడు చదువ వచ్చెను = వాఁడు చదువుటకొఱకు వచ్చెను (చూ. ౩౦౯ I విష). వాఁడు చదువ నేను వింటిని=వాఁడు చదువఁగా నేను వింటిని=వాఁడు చదువఁగ నేను వింటిని అహోబలపతియు నీరూపముల నిట్లు సాధించెను. "వ్యతిరేకాద్యర్థేచ అస్త్యనుబన్ధే పరేచ క్రియాన్త్యవర్ణ స్యాకారాదేశః స్యాత్. ఘటింపఁడు-ఘటింపింపఁడు. చేయుం పక-ఆదిశబ్దేన ఘటింపలేఁడు - ఘటింపరాఁడు - ఘటింపవచ్చు - ఘటింపనయ్యె - ఘటింపఁగన్ - ఇత్యాది ర్థాః - (తుమాద్యర్థాః), నన్ను వర్తిలఁజేసెన్ - నన్ను ఘటింపఁజేసెన్ ఇత్యాది ణిజర్థవివరణవాక్యమ్. నా । రాయణభట్టు వాఙ్మయధు రంధరుఁడున్......నిర్వహింపఁగన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౨౫ ప.) ఇత్యాదయ స్సత్యర్థా దయశ్చ గ్రాహ్యాః...అకళాత్వా ద్ద్రుతప్రకృతికకార్యమ్" (అహో. ౮౭౩ పు). సంస్కృతమునందలి 'తుమున్' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమునందును, భావలక్షణార్థమునందును 'అన్' ప్రత్యయ మగునని తాత్పర్యము. భావలక్షణార్థ మీావఱకు వివరింపఁబడెను. (౨౫౩ విష.) అన్యక్రియకు లక్షణభూతంబగు క్రియ భావ లక్షణం బనఁబడునని సూరియు నిట వివరించును. ఇంక తుమున్నర్థము వివరింపఁబడు చున్నది. "తుమున్ ణ్వులౌ క్రియాయాం క్రియార్థాయామ్ (3-3-౧౦). క్రియా ర్థాయాం క్రియాయా ముపపదే భవిష్యదర్థే ధాతో రేతౌ స్తః-మాన్తత్వా దవ్యయ త్వమ్. కృష్ణం ద్రష్టుం యాతి. కృష్ణం దర్శకో యాతి........" (సి. కౌ. ఉత్తర కృత్ ౩౧౭౫). క్రియాంతరము ప్రయోజనముగాఁగల క్రియ యుపపదముయి యుండఁగా నని యర్థము. "క్రియోద్దేశ్యభూత క్రియావృత్తి ధాతో ఉపపదే ఇత్యర్థః......కృష్ణకర్మక భవిష్య ద్దర్శనార్థం యాన మిత్యర్థః. అత్ర యాతీత్యుప పదమ్"(బాలమ-వ్యా). దర్శనక్రియ కుద్దేశ్యము యానము 'యాతి' అనునది యుప

పదము. యానము కృష్ణకర్మకభవిష్యద్దర్శనార్థమని యర్థము. ఇట్టి తుమర్థమందుఁ దెల్గున 'అన్' ప్రత్యయ మగును. కృష్ణు దర్శింప నేఁగుచున్నాఁడు. (దర్శించు+అన్= దర్శించన్ = దర్శింపన్) = కృష్ణుఁ జూడ నేఁగుచున్నాఁడు. 'ఏఁగుచున్నాఁడు' అను నది యుపపదము. 'తిన వాంఛించుచున్నాఁడు' మున్నగు నిచ్ఛార్థక ధాతువు లుప పదము లగునపుడు 'ఇచ్ఛ భోజన విషయక మగునుగాని భోజనప్రయోజనికము కాదు. క్రియాంతర ప్రయోజనికత్వము లేదు. అట్లయినను నచట "తుమ్" ప్రత్యయము వచ్చునుగాన నెల్లెడలను వర్తించునట్లు సూత్రించుచున్నాఁడు. "సమానకర్తృకేషు తుమున్ (3-3-౧౫౮). అక్రియార్థోపపదార్థ మేతత్. ఇచ్ఛార్థే ష్వేకకర్తృకే షూపపదేషు ధాతో స్తుమున్ స్యాత్. ఇచ్ఛతి భోక్తుమ్........" (సి. కౌ. ౩౧౭౬ సూ). "అత్ర ఇచ్ఛతీ త్యుపపదార్థస్య ఇచ్ఛాయాః భోజనోద్దేశ్య త్వాభావేపి తుమున్" (బాలమ. వ్యా). "పాణిన్యాదౌ ఇచ్ఛార్థేషు ధాతుషు ఉపపదేషు ఏకకర్తృకత్వ మభిహితమ్. (పా. 3-3-౧౫౮). ప్రాథమకోరమాదాతు ఏకకర్తృత్వాభావే క్రియార్థాయాః క్రియాః అసంభవాత్ సర్వత్రైవ తుమున్ ప్రయోగే ఏకకర్తృకత్వ ముక్తమ్" (గిరిశచంద్రవిద్యారత్నకృత (టిప్పణి) ముగ్ధ. వ్యా. ౧౧౬౪ సూ). "తాదర్థ్యే చతుమ్ ధోః. (వృత్తి) (ధాతోః) చతుమ్ స్యాత్ తాదర్థ్యే, కృష్ణం ద్రష్టుం యాతి." (ముగ్ధ. వ్యా. ౧౧౬౪ సూ). "యస్య ధాతో రర్థః అన్యధాత్వర్థస్య ప్రయోజనం భవతి తస్మా ద్ధాతో ర్భావే భవిష్య త్కాలే చతుమ్ స్యా దిత్యర్థః...అత్ర క్రియయో రేకకర్తృత్వే సత్యేవ చతుమ్ స్యాత్- తేన విప్ర మన్నం భోక్తుం నిమన్త్రయతే ఇతి నస్యాత్ - అన్నభోజనాయ విప్రం నిమన్త్రయతే ఇత్యేవ స్యాత్" (దుర్గా. వ్యా.). తాదర్థ్యార్థమునఁ గ్రియల కేకకర్తృకత్వమందు 'తుమ్' ప్రత్యయ మగునని యర్థము. ఇట్టియెడల 'తుమ్' ప్రత్యయమును దాదర్థ్యచతుర్థియుఁ బాక్షికముగ రావచ్చును. కృష్ణుఁడు భుజింప నేఁగుచున్నాఁడు=కృష్ణుఁడు భోజనముకొఱ కేఁగుచున్నాఁడు. భుజించుటకును నేఁగుటకును గృష్ణుఁడే కర్త. సంస్కృతమున నిట్టినియమ మున్నను దెలుంగున లేదు. "కృష్ణుఁడు విప్రుని నన్నమును భుజింప నిమంత్రించుచున్నాఁడు" అని యి ట్లేకకర్తృకత్వాభావమందును "తుమర్థక"మగు 'అన్' ప్రత్యయము తెలుఁగున రావచ్చును. ఇట్టి యేకకర్తృకత్వాభావము తుమున్నంత క్రియలతో నీ క్రిందిరీతిగల వ్యతిరేకార్థక సంక్షేపవాక్యము లన్వయించు పట్టులందుఁ గన్పట్టుచున్నది. ఈవిషయము నథర్వణుఁడు వివరించుచున్నాఁడు.

తుమున్నర్థక నాన్తేనేత్యాది:—తుమున్నర్థకనాన్తేన = తుమర్థకమగు 'అన్' ప్రత్యయము తుదిని గలశబ్దముతో, మిసమాసః = వ్యతిరేకార్థక సంక్షేపవాక్య

మదుకుట, క్వచిత్ = కొన్నియెడల, భవేత్ = అగును. 'మి' ప్రత్యయము వ్యతిరేకభావార్థకము. (చూ. ౩౧౦ విష.). సమాసశబ్దమునకు సంక్షేపార్థమును గలదు. కాన మిసమాస మనఁగా వ్యతిరేకసంక్షేపము. "సమాస. పు. (సమ్. అస్. ఘఞ్) సంక్షేపే - సమర్థనే - సమాహారే - వ్యాకరణోక్తే ద్వ్యాదిపదానా మేకపదతాసంపాదకే........" (శబ్దస్తో). ఉదా:—క.........ధారుణి ప్రజ। కొక నిమిషం బయినఁ బ్రకృతి నుండఁగ లావే (ఆది. ౪ ఆ. ౨౪౯). (ఉండుటకుఁ బ్రజ కర్త. లా వే = లావుగలదా' అనుచో, లావుకర్త). ప్రకృతి నుండఁగన్=ప్రకృతితోనుండుటకు, లావే = శక్తిగలదా; ఉండదని యర్థము. ఇట్టివి పెక్కుగలవు. సీ......... విప్రు నలుకయు విధికృతంబు। ఆ-వె. గ్రమ్మఱింప లావె...... (ఆది. ౮ ఆ. ౧౬౧) తరవోజ......కర్మవిపాకంబుఁ గడవంగ, లావె (ఆది. ౬ ఆ. ౨౫౦). క...... విధికృతము కడవ నేరఁగ లావే (ఆది. ౮ ఆ. ౩౦౪). ఉ.........వారలన్। లావె రణంబులో మన కలంఘ్యబలాఢ్యుల నింక నోర్వఁగా. (సభా. ౨ ఆ. ౨౭౩). క. అవనీతల సామ్రాజ్య। త్సవమునకును యోగ్యమైన సతి ద్రౌపది పాం। డవ ధర్మపత్ని నీకం। తవమానము సేయ నేమి యనపాశ్రయయే (సభా. ౨ ఆ. ౨౦౩). తర్వాతి కవులును బ్రయోగించిరి. ద్వి. నెట్టన శరణుల నిలుకడ లరసి। పట్టి చూడంగ నీ ప్రాప్తియే చెపుము (బసవ. ౪ ఆ. ౨౯౭). (బసవ. ౭ ఆ. ౫౦). మ......... విశ్వసం। హారు వర్తించు మహావ్రతోపహతి సేయం బూన నీ ప్రాప్తియే (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౩౩). చ......విశ్వరం। హారు నఱకెత్తిపోయి కలహంబున నోర్వఁగ నీ యలంతియే (నన్ని. కు. ౪ ఆ. ౪౩౨). క.........గురుపుత్త్రుని మా। ర్కొన ధృష్టద్యుమ్నునిఁ గా। వను శక్యమె నీకు నిచటివారికి నధిపా (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౩౫౫ ప). ఉ. వింతయె కాము శక్తి యుడివింపఁగ శక్యమె యెట్టివారికిన్ (ఆది. ౭ ఆ. ౫౯). అహోబలపండితుఁడు 'తుమున్నర్థక నాన్తేనేత్యాది సూత్రమునకు వేఱువిధముగ వ్యాఖ్య చేసెను. కవిజనమండన గాణపతవివరణాదులు దానినె యనుసరించెను.గాణ. క్రి.౪౧౪ కా.౮౧ వ) "ఘటింపమి-చేయమి... సమాసే 'నానేరమి' ఇత్యాది. 'తుమున్నర్థకనాన్తేన।మి సమాసః క్వచి ద్భవేత్ 'ఇత్యుక్తత్వాత్ వానిఁ జూడఁజాలమి ఇత్యాదిసిద్ధమ్. వానిఁ జూపోపమి ఇత్యాదిరూపసిద్ధిస్తు 'క్వచి ద్ద్రుధ్యాపి సాధుత్వం। దృశ్యతే కవిభాషితే' ఇత్యుక్తే ర్జ్ఞేయా" (అహో. ౫౦౨ పు). ఇది సరికాదు. "చూడన్ = చూచుటకు, చాలమి = సమర్థముకాకుండుట" అని యిట్లు పయిరీతి గలవాని కర్థముగుటం జేసి యేకార్థీభావరూపసామర్థ్యము లేమిం జేసియు మఱి యే సమాసలక్షణములును లేమిం జేసియు

నట్టివి సమాసము లనిపించుకొనవు, అవి వ్యస్తపదములు. "చూపోవు. ద్వి. అ. క్రి. చూడసహించు. క.........భూపాలుఁడు ధనము గలుగు పురుషుల సిరిఁ దాఁ। జూపోపక కొనఁదగదు. (శాంతి. ౨ ఆ. ౩౯౬ ప. ౮)" అని యిట్లు కోశములం దిది శబ్దపల్లవముగాఁ జూపఁబడినది. ఒక్క మి ప్రత్యయముతోనే కాక వ్యతిరేకార్థకము లన్నిటితోను దీనికిఁ బ్రయోగములు గలవు (చూ. సూ. రా.ని). కొన్నియెడల మి సమాస మనఁగా వ్యతిరేకసంక్షేపవాక్యము లేకున్నను భిన్నకర్తృక స్థలములందుఁ దుమున్ప్రత్యయము వచ్చుట కలదు. ఆ-వె. కరుణతోడ నాకు వరము ప్రసాదింప। బుద్ధియేని లోకపూజితుండు మనునిభుండు ధర్మతనయుండు దాస్యంబు। వలనఁ బాయవలయు వసుమతీశ. (సభా. ౨ ఆ. ౨౪౯). 'వరము ప్రసాదింపన్' అనుటకు నీవు కర్త. 'బుద్ధియేని = బుద్ధికల్గునేని' అనుచో బుద్ధికర్త.

చదువఁజేసెన్ మున్నగు ప్రేరణార్థక స్థలములందును 'చదువన్' మున్నగునవి తుమర్థకము లేయని యెన్నవగును. ఇవియు భిన్నకర్తృకస్థలగత తుమ్ వర్ణకస్థలములె చ. మదమడఁగించి భూపతి సమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజే।యుదు ననిపూని... (ఉద్యో. ౩ఆ. ౨౮౦ ప.) చ...భీష్ముని నెసకొల్పి సేనలకు ముఖ్యుఁడ వీవని యబ్బుఁ జేసి...ఉద్యో. ౪ఆ. ౨౦౭ ప.). 'చైత్రుఁడు మైత్రునిఁ జదువఁజేసెను' = చైత్రుఁడు మైత్రునిఁ జదివించెను.' అనుచో 'చదువన్' అనుదానికి మైత్రుఁడు కర్త. "చేసెను= ప్రేరించెను = ప్రేరణముచేసెను" అనుదానికిఁ జైత్రుఁడు కర్త. ఇట్టిచోటులు భావ లక్షణార్థస్థలములు కానేరవు. (చూ. ౨౪౩ విష).

వలయ్యాదియోగము గల భావార్థమందును వ్యతిరేకాదౌ భావినిచేత్యాది ప్రకృతసూత్రముచే నాదిశబ్దసహితముం జేసి 'అత్వము' వచ్చును. ఇది పదాన్తస్థల మగుటచే అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాదిచొప్పున ద్రుతప్రకృతిక మగును. చేయు+ అ+న్+వలయున్ = చేయవలయున్ = చేయుట వలయునని యర్థము. ఈవిషయ మే కేచి న్నాన్తాచ్చేత్యాది సూత్రమున ననువదింపఁబడెను. (చూ. ౩౦౯ విష.) తే-గీ. ఒలసి నీపుత్రులెల్ల నొండొరులతోడ। నెట్లొడంబడి యుండుదు రట్లు చేయ। వలయు...(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౧). క. వెలయ విధిదృష్టనయమున। వలయుఁ బరాక్రమము సేయ వసుధేశ్వర.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౩౧). ఈవిషయమున విపుల ప్రయోగప్రదర్శన పూర్వకముగ వెనుక వివరింపఁబడెను. (౩౦౯ I విష).

కర్మార్థమందును భవిష్యదర్థమందును నీ 'అ' త్త్వము కల్గును. వానిలోనిది పదమధ్యగత మగుటం జేసి "అన్యే ద్రుతప్రకృతయః" అనుచొప్పున ద్రుతప్రకృతికత్వము కల్గదు. పునరాగమః క్రియాణా మిత్యాదిచే నకారవర్ణాగమము కల్గును.

(౨౯౬ విష). "సర్వత్ర అకళాత్వా ద్ద్రుత ప్రకృతికకార్యమ్" అను నహోబలపతి యభిప్రాయము సరికాదు (అహో. ౪౭3 పు. ౨౯౬ విష.). చేయు+అ+న్+పడు = చేయఁబడు మొ. చాలుధాతుజమగు 'అన్' ప్రత్యయాంతము విశేషణముగఁ గన్పట్టుచున్నది. క. నాలవదినంబు పతిమృతి|కాలంబని మది నెఱింగి కడునిష్ఠ మెయిన్| జాల భరంబుగఁ బూనెన్ | బాల త్రిరాత్రోపవాస పరమవ్రతమున్ (ఆర. ౭ఆ.౨౦౦) తే-గీ......ఇది చాల సబల దీని | కలుగఁజనదు (ఆది. ౬ ఆ.౨౨౦) 'ఇది బాల యబల' అని పాఠాంతరము వావిళ్ళవారి ముద్రణమునఁ జూపఁబడెను. నాయొద్దనున్న తాళపత్రమాతృకలయందును 'బాల' అని యున్నది. ద్విపద-చాల మేలంద్రు సజ్జన విరోధంబు (హరి ౭ ఆ. ౭౪౬ ప). శా-చాలన్ గౌరవమొంద...(హరి. పూ. ౬ ఆ. ౧౪౭).

తుమర్థ భావలక్షణంబులందు నఁజీ యగు. ౪౦.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3౧3 I విషయము.

భావలక్షణంబు నా నన్యక్రియకు లక్షణభూతంబగు క్రియ. తుమర్థంబందును భావలక్షణంబునందును నఁజీ వర్ణకంబగు. తుమర్థంబు-చైత్రుండు వండను బోయెను. పాకక్రియార్థము పోయె ననియర్థము. భావలక్షణము-చైత్రుండు వండ నతిథి వచ్చెను. ఇచట వండుట లక్షణము. వచ్చుట లక్ష్యము. (3౦౯ I విషమున బా. క్రి. ౧౨౨ సూత్ర ముదాహరింపఁబడెను.)

సంజీవని. 3౧3 I విష:—తుమర్థ మనఁగాఁ దాదర్థ్యార్థమునందును భావలక్షణార్థమం దనఁగా సతిసప్తమ్యాద్యర్థము నందును 'నఁజీ' వర్ణకమగును. చైత్రుండు వండను బోయెనని తుమర్థోదాహరణము. చైత్రుండు వండుట కొఱకుఁ బోయెనను తాదర్థ్యచతుర్థీఘటిత వాక్యమె పై తుమర్థఘటితవాక్యమునకుఁ బర్యాయము. చైత్రుండు వండ నతిథివచ్చె ననునది భావలక్షణార్థోదాహరణము. 'చైత్రే పచతి సతి అతిథి రాజగామ'అనురీతిని సంస్కృతమున నుండు దానికి సరిగఁ జైత్రుఁడు వండుచుండ నతిథి వచ్చెనని తెల్గువాక్యము ప్రయుక్తమగును. (చూ. ౨౫3 విష.) భావమనఁగా "క్రియ"యని యర్థము. ఏవ్యాపారముచేత వ్యాపారాంతరము లక్షిత మగునో యనఁగఁ దెల్పఁబడునో యట్టి వ్యాపారమును దెల్పు ధాతువుపైని భావలక్షణార్థక 'నఁజీ' వర్ణకము నిల్చునని తాత్పర్యము. అతిథి వచ్చుట చైత్రుఁడు వండు కాలమం దనియర్థము. చైత్రునిచే వండఁబడుచుండఁగా నతిథి వచ్చెననునది కర్త్రర్థమునందలి యుదాహృతి.

౩౦౯ I విషయమున 'తు'షర్థోదాహృతులు చూపఁబడెను. అందే భావలక్షణార్థక నుజ్జ్వదాహరణములును విపులముగఁ జూపఁబడెను. మ. అతులోర్వీ సురముఖ్య మంత్రహుతమాహాత్మ్యంబునన్ వాసవచ్యుతుఁడై సుందరతక్షకుండురువిషార్చ్చుల్ <u>ద్రూల</u> వాత్యాకరయోద్ధతి నుద్ధూతవివర్ధితాయత బృహద్దావాగ్నివోలెన్ విచేష్టితుఁడై మేఘపథంబునం దిరుగుచుండెన్ విస్మితుల్గా జనుల్ (ఆది. ౨ ఆ. ౨౩౪ ప.)
సీ. ఈతని వృద్ధని యొఱిఁగి పూజించితే వసుదేవుఁ <u>డుండంగ</u> వసుమతీశ। ఋత్విజుండని విచారించి పూజించితే ద్వైపాయనుం <u>డుండ</u> ధర్మయుక్తి। నాచార్యుఁడని వినయమునఁ బూజించితే కృతమతుల్ ద్రోణుండుఁ గృపుఁడు <u>నుండ</u>।...(సభా. ౨ ఆ. ౧౧ ప.)
ఇట్టివి యనంతముగాఁ గలవు. ఇట్టివాని యందెల్ల సూరి యుపదేశించిన లక్ష్యలక్షణభావము నుపచరింపఁజేసికొనవలయును.

నన్నయా   చు రితి క్రియాపదానాఁసర్వేషాం వర్తమానకాలే
౩౧౪ విష.   స్యాత్ (ఆ. చిం. హలం. ౧౧ కారి. అహో ౪౦౫ పుట.)

కల్పతరువు, ౩౧౪ విష:— ఈకారిక కీవలఱు ౨౯౬ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. ఎల్లవిధములగు క్రియాపదములకును వర్తమానకాలార్థమున 'చు'వర్ణము చేరును. "సర్వేషా"మ్మనుదాని మహిమచే వర్తమానార్థకవిధేయ విశేషణాభిన్న సమాపకక్రియారూపములందును వర్తమానార్థక ధాతుజవిశేషణములందును వర్తమానార్థక లాక్షణికావ్యయములందును నీ 'చు'వర్ణము నిల్చునని యర్థము, 'వసతి రనుబన్ధకః స్యాద్యత్ర లడర్థో వివక్షితస్తత్ర' అని యిట్లు 'లట్టు' యొక్క యర్థము వివక్షిత మగునపుడె 'ఉండు' ధాతుజరూపము లనుబంధముగా నిల్చుననుటచేత వర్తమానార్థక లాక్షణికావ్యయమునందు "ఉండు"ధాతుజరూపానుబంధము నిలువనేరదు. వర్తమానార్థక సమాపకక్రియయందును లడర్థకమి యగు శతృప్రత్యయార్థ విశేషణమునందును మాత్రమె 'ఉండు' ధాతుజరూప మనుబంధముగా నిల్చును. సంస్కృతమందలి శతృప్రత్యయాంతము విధేయ విశేషణమె యగుచుఁ గ్రియతోనె యన్వయించునని సంస్కృతవ్యాకరణపండితుల యాశయము (చూ. ౩౧౫ II విష), "గుణవంతులగుచున్న కొడుకులు గలవాఁడు.........
(ఆది. ౭ ఆ. ౨౫). చ. అలఘులు కృష్ణపార్థులు మహాత్ములు యాదవకౌరవాన్వయం। బులు వెలిగించుచున్న నృపపూజ్యులు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౭౮)
మున్నగు ప్రయోగము లట్టియాశయమును విరోధించుచున్నవి. కావునఁ దెలుంగున లడర్థకమగు శత్రంతము సామాన్వయియె యనక తీరదు. తెలుంగునందలి 'చు'వర్ణాంత లాక్షణికావ్యయమువంటి రూపము సంస్కృతమున లేనేలేదు. 'వచ్చుచున్న

వాఁడు'-అనుదానిని చింతామణిపక్షమున వర్తమానార్థక సమాపక క్రియ, లేదా వర్తమానార్థక విధేయవిశేషణము ననవచ్చును. 'చదువుచున్న పాఠము' అనుదానిలోని 'చదువుచున్న' అనునది వర్తమానార్థక విశేషణము. "వాఁడు చదువుచుం బోవుచున్నాఁడు.అనుదానిలోని "చదువుచున్" అనునది వర్తమానార్థక లాక్షణికావ్యయము. (చూ. ౩౧౭ II వివ.). సూరి.'చు'వర్ణమును లడ్రూపసాధనమున వర్తమానార్థద్యోతకముగా విధింపక "ఉదంతంబునకు లట్టుపరంబగునపు డున్నానుబంధంబగు. ౧౩. ఉన్న శబ్దంబు పరంబగునప్పుడు చువర్ణకంబగు. ౧౮" అని (బాల. క్రియా.) యపమార్గమున విధించుకొన్నవాఁడయ్యెను. చువర్ణకము వర్తమానార్థకమనియు దానికిఁ బరముగా "ఉండు" ధాతురూపము నిల్చుననియుఁ బ్రక్రియఁజూపుట యుక్తముగదా.

చువర్ణకంబు ద్రుతాంతంబు క్రియాన్వయంబున

బాలవ్యా. శత్రర్థంబునం దగు. ౮౩.

౩౧౮ I వివ. చూచుచుం బోవుచున్నాఁడు. చూచుచుం బోయెను-

చూచుచుం బోవఁగలఁడు.

సంజీవని. ౩౧౮ I వివ:—'చువర్ణకంబు ద్రుతాంతంబు అనఁగా'చున్' ప్రత్యయము శత్రర్థమునం దనఁగా వర్తమానార్థమునఁ గ్రియాన్వయము గల్గుచుండఁగా ధాతువున కగునని యర్థము. 'చూచుచున్'అనుపదము 'పోవుచున్నాఁడు' అను క్రియతో నన్వయించుచున్నది. ఇట్లె యంతటను నెఱుంగునది. "పోయెను-పోవఁగలఁడు" అను క్రియలు వరుసగా భూతార్థమును భావ్యర్థమును బోధించుచున్నను బోవునప్పటి పఠనక్రియ వర్తమానకాలిక మగుటలో విరోధము లేదని సూరి యాశయము నెన్నునది. (విస్తర) (చూ. ౩౧౭ II వివ.) బా. క్రి. ౧౮ సూత్రముచే విధింపఁబడిన చువర్ణకము 'ఉన్న' శబ్దపరకత్వమున వచ్చును. ప్రకృత

విస్తర. ౩౧౮ I వివ:—పరంసూరి యాశయము సరికాదు. "చూచుం బోయెను." మున్నగుచోటులందలి 'చు' వర్ణకము వర్తమానార్థకము కాదు. ప్రధాన క్రియ యనఁగా సమాపక క్రియ భూతార్థకమగు నపుడా వాక్యములోని గౌణక్రియ యనఁగా దానితో నన్వయించు నసమాపక క్రియయు భూతార్థకమె యగుననుట వైయాకరణ సంప్రదాయము. "ధాతుసంబన్ధే ప్రత్యయాః (3-౪-౧). ధాత్వర్థానాం సంబన్ధే యత్ర కాలే ప్రత్యయా ఉక్తా స్తతో ఽన్యత్రాపి స్యుః. తిఙన్తవాచ్య క్రియాయాః ప్రాధాన్యా త్తదనురోధేన గుణభూత క్రియావాచిభ్యః ప్రత్యయాః వసన్ దదర్శ-భూతే లట్. అతీతవాసకర్తృకం దర్శన మర్థః..." (సి. కౌ. ౨౧౨౪ సూ.). "వసన్‌దదర్శేత్యత్ర లడాదేశః శతృప్రత్యయో భూతకాలే ఇతి సిద్ధం [illegible] (బాలమ. వ్యాఖ్య).

సూత్రమున విధింపఁబడిన 'చు' వర్ణకమునకు 'ఉన్న' శబ్దపరకత్వ ముండదు-మఱియు
నది 'చు' వర్ణకము. ఇది 'చుꣳ' వర్ణకము. ఇది క్రియాన్వయి. అది క్రియతో నన్వ
యింపదు.

బాలవ్యా. ఆనంతర్యంబున డు వర్ణకంబు ద్రుతాంతం బగు. ౪౩
3౧౪ II విష. జాబిలి తోఁ తెంచుడుం గువలయంబులు వికసిల్లె.

సంజీవని. 3౧౪ II విష:—ఆనంతర్యము—అంతర మనఁగా నెడము - అది
లేనిది 'అనంతరము' దాని భావార్థకరూపము - ఆనంతర్యము = వెంటనె-తోడ్తోఁ.
జాబిలి తోఁ తెంచుడున్=చంద్రుఁ డుదయింపఁగానే = ఉదయించినతోడనే, కువల
యంబులు వికసిల్లెను=కలువలు వికసించెను. దీని ప్రయోగమునఁ గార్యకారణ భావ
ముండునని బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాతృ వ్రాయఁగా. బా. సా. వే. వ్యాఖ్యలో నది
యొక్కింపఁబడెను. (బా. గు. ప్ర. 333 పు. ద్వి. ము) (బా. సా. వే. ౪౧౨ పు).
సూరి యిచ్చిన యుదాహృతియందుఁ గార్య కారణభావము కుదిరినను నది సార్వత్రి
కము గాదు. ఉ. అంబుజమిత్త్రుఁ డంబుధ లవాంతరితుండగుడుం దదీయతేజంబు
జగజ్జనంబులకు శక్యమె కప్పఁగ......(ఆది. ౭ఆ.౨౨౧) (ఇచట-అగుడున్=అయినంత
మాత్రముచే ననియర్థము) కాననిట్టిది యానంతర్యమునే కాక యర్థవిశేషములను
బోధించునని యెఱుంగనగును.

సూరి యిట్లు సూత్రించుట సరికాదనియు నిందలి 'డు' అనునది భావార్థక
మనియు 'ట' ప్రత్యయము వంటిదె యనియు 'ట' ప్రత్యయమున్నైతము 'చా'ర్థకముగు
'ఉను' శబ్దముతోఁగూడి యానంతర్యమును బోధించుననియు 3౦౯ విషయమున
విపులముగా విమర్శితమయ్యెను.

భూతార్థానాం తు నః క్రియాణాం స్యాత్ (ఆం.చిం.
నన్నయా ౧౨ కా. అహో. ౪౦౫ పు).
థర్వణీయము. క్వచి న్నవర్ణే దే ర్లోపః। క్వచి డ్డోశ్చ త థా భవేత్ ।
3౧౫ విషయము. క్వచి త్తదర్థే డ యుగం। క్వచి న్నస్యేచ్చ లోపవాన్
(వికృ. హలం. ౭ కారి. అహో. ౪౦౮ పు).

కల్పతరువు. 3౧౫ విష:—భూతార్థానాం క్రియాణామ్ = భూతార్థక
క్రియలకు, నః = నవర్ణకము, స్యాత్ = అగును. భూతార్థకముల కని సామాన్య
ముగా బహువచనమున నిర్దేశించుటచేత, భూతార్థక క్రియాజన్య విశేషణము
లందును, చేదాద్యర్థక లాక్షణికావ్యయములందును నీ 'న'వర్ణకము వచ్చును. క్త్వా
భూతయోః క్రియాంత్య స్యేత్తనుచ్ఛోప్యన (౨౫౬ విష) నీ నవర్ణకమునకుఁ బూర్వ

ముఁగ 'ఇ'త్వము కలుగును. అన్యే ద్రుతప్రకృతయ ఇత్యాది సూత్రముచొప్పున నిది ద్రుతప్రకృతిక మగును.

సంస్కృతమున "చేత్ = యది" అనుశబ్దములు వాఁడునప్పుడు గల్గెడియర్థ ముందును, 'అపి' అనునది వాడునప్పటి యర్థమందును, నింకను భూతార్థమందలి భావలక్షణార్థమునందును క్త్వవదర్థమందును (భూతార్థకవిశేషణార్థమునందు) నీరీతి గల 'ఇనన్' అను ప్రత్యయము నిల్చును. చేదర్థమునఁ గార్యగారణభావము భాసిల్లును. చేదర్థవ్యవహారమునఁ గ్రియాద్వయమును భావ్యర్థకములె యై యుండుట సహజము. అట్లయినను గార్యభూతక్రియాపేక్షచేఁ గారణభూతక్రియ పూర్వకాలికమై యుండునుగాన నట్టిది భూతకాలికక్రియగ నైతము ప్రయోగింపఁబడును. ఈవిషయమునే సూరి "చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు లిట్టగు. (బాల. క్రి. ౧౧౯ సూ.). భూతార్థకములపై నపర్థము నిల్చునపుడును 'నన్ = ఇనన్' ప్రత్యయము వచ్చును. చేదర్థః—చ.........ఉత్తమద్విజులు పూజ్యులు వారల కెగ్గు సేసినం। జెడు నిహముం బరంబు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). అపర్థయోగమునకు:— చ. అడిచినఁ దిట్టిన న్మతి మహాపరుషంబులు పల్కి యల్కతోఁ। బొడిచిన నుత్తము ద్విజులు పూజ్యులు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). భావలక్షణః—క. అనినవిని రోమహర్షణ। తనయుండు (ఆది. ౧ ఆ. ౨౬). వండిన యన్నము. ఇది భూతార్థకవిశేషణము. ఇట్టివానిని ధాతుజవిశేషణములు క్రియాజన్యవిశేషణములు నని వ్యవహరింతురు. నవర్ణకము క్రియాజన్యవిశేషణమగునప్పటి వ్యాకరణకార్యవిశేషము లీవలకు వివరింపఁబడెను (౩౭౦-౩౭౯ విష). పయి నుదాహరించిన నాల్గువిధముల రూపములును భూతార్థకములె. మహాకవి ప్రయోగములనుబట్టి నాల్గువిధములుగాఁ జూపఁబడినవి.

క్వచి దిత్యాది:—చింతామణి యం దాచ్ఛికక్రియల రూపసాధన ప్రక్రియ యుపదేశింపఁబడలేదు. అత్వాది తత్సమానా మివేత్యాది సూత్రముచొప్పునఁ దత్సమక్రియారూపసాధన విధులచే యథాసంభవముగ నాచ్ఛికక్రియల రూపములను సాధించుకొనుచు యథావసరముగ వర్ణలోపాగమాదేశములను గల్పించుకొనుచుండవలయునని "వర్ణాగమో విశేషః; పురుషే ష్వర్థేషు చాపి వచనేషు" అను గ్రంథాంతసూత్రము వక్కాణించుచున్నది. అట్టివర్ణలోపాగమాదేశాదివిధులు కొన్నిటి నథర్వణుఁ డుపదేశించుచున్నాఁడు:—నవర్ణే=భూతార్థక విశేషణాదుల 'న' వర్ణకము పరమగుచుండఁగా, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, దేర్లోపః = పూర్వస్థిత 'దె' వర్ణమునకు లోపము సంభవించును. క్వచిత్ = ఒకప్పుడు, డోశ్చ=పూర్వస్థిత 'డు'

వర్ణమునకును లోపము కల్గును. క్వచిత్=ఒకానొకప్పుడు, తదర్థే = ఆనవర్ణకాంతశబ్దమందు, డయుగమ్=ద్విత్వ డవర్ణము చూపట్టును. క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, నస్య-ఇచ్చ=నవర్ణము మీఁది 'ఇ' వర్ణము, లోపవాన్ = లోపము కలదగును. ఉదా:— డిలోపము:—ఉండినన్ = ఉం+నన్=ఉన్నన్ (నకారపరకానుస్వారము నకారముగఁ బరిణమించెనని యెఱుంగునది) = ఉండినచోన్ (చేదర్థకము). ఉండినప్పటికిని (అప్యర్థకము). వాఁడున్నన్ వీఁడు వెడలెను (భావలక్షణార్థకము). ఉన్నవాఁడు (వర్తమానార్థక విశేషణము). ఇది భూతార్థకమె కావలసియున్నను వర్ణలోపాది వికార మందినదిగాన నన్నయాది మహాకవులు దీనిని వర్తమానార్థకముగా వాడిరి. 'ఉండినవాఁడు' అనునది భూతార్థక విశేషణము. పూర్వక్షణమున ముగిసినది భూతము. ఈక్షణమున నున్నచో నది వర్తమానకాలిక మగును. "వసతి రనుబన్ధకః స్యా,ద్యత్ర లడర్థో వివక్షిత స్తత్ర" (౫౯౬విష.) అనుచెప్పున నితరధాతువుల వర్తమానార్థకరూపములందు 'ఉండు' ధాతు వనుబంధముగా నుండునుగాన వర్తమానార్థక విశేషణరూప ముత్పన్న మగునపుడు ధాతువు తుదిని,"చురితి క్రియాపదానా" మిత్యాది చెప్పున (౫౯౬ విష.) చువర్ణపూర్వకమయి యీ'ఉన్న'శబ్దము నిల్చి యాయాధాతువుల వర్తమానార్థక విశేషణరూపము లేర్పడును. ఉదా:— చదువు+చు+ఉన్న = చదువుచున్న పాఠము. ఇట్లె నన్నయాది మహాకవులెల్ల వర్తమానార్థక విశేషణములందు నియతముగ 'ఉన్న' అను నీరూపమునే ప్రయోగించుచు వచ్చుటంజేసి (౫౯౬ విష. ౧౪ పుట) 'ఉండిన' అనుదాని రూపాంతరమె యయ్యు 'ఉన్న' అనునది వర్తమానార్థక విశేషణమె యని విశదమగుచున్నది. (౫౯౬-౫౯౯ విష.) 'ఉన్న' అనుదానికి భూతార్థకత్వమునఁ బ్రయోగములు లేవు. డు లోపమునకు:—ఉండు నే=ఉన్నె. (ఇందును నకారపరకానుస్వారము నకారముగఁ బరిణమించెనని యెఱుంగునది.) క. పరిపూర్ణములై । కరమొప్పుచున్నె చెఱువులు... (సభా. ౧ ఆ. ౪3) సీ. దుర్జనయోధవరుల।కడ నుండకున్నది కరుణ యార్జవము... నిల్పునది, శత్రుషడ్వర్గ జయ మందునది. (ఆది. 3 ఆ. ౨౦౬) ఉండకున్నది = ఉండకుండునది) ఉ......మేలుగాఁ బడసి యూళ్ళను నున్నది......(ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౦) (ఉన్నది=ఉండునది). ఆ-వె. నమ్మఁ దగనివారి నమ్మక యున్నది।..(శాంతి. 3ఆ.౨౩౯) (ఉన్నది=ఉండునది). గీ. కాని తెరువున నడుచుచున్నెని గురుని । నైన శాసింపఁగాఁ దగు......(శాంతి. 3 ఆ. ౨౭౫) (ఉన్నెని=ఉండునేని) సీ......రహస్యంబుగాక । యున్నెనిఁ జెప్పవే యన్న నద్దేవుండు (అను ౪ ఆ. ౪౨౨). డయుగమునకు:—పడినన్=పడ్డన్=పడ్డచోన్ (చేదర్థకము). పడినప్పటికిని (అప్యర్థకము). నీవుపడ్డన్ వాఁడు

వెడలెను (భావలక్షణార్థకము). పడ్డవాఁడు=సంగమునేయంబడ్డ మిన్నే(ఆ (నైష.) (భూతార్థక విశేషణము) ఇట్లు-ఇడిన్=ఇడ్డన్, చెడినన్=చెడ్డన్, మొ. దీర్ఘముమీఁద నిట్టిరూపము కల్గనేరదు. 'నస్యేచ్చ లోపవాన్' అనుచోటి చ శబ్దపు మహిమచే "తగినన్=తగ్గన్" అనియు నుండునని యెఱుంగునది. నకారోపరి గ తే కారలోపము నకు:—వినినన్ = విన్నన్. విన్నన్ = వినినచోన్ (చేదర్థకము). విన్నప్పటికిని (అప్యర్థకము; నీవు విన్నన్ వాఁడు పల్కఁడు. భావలక్షణార్థకము). విన్నవాఁడు=భూతార్థక విశేషణము. ఇట్లు=అను-కను-కొను-తిను-చను-మొ. దీర్ఘపూర్వక స్థలములలో 'ఇ' లోపమురాదు. ఉదా:—మానినన్-ఊనినన్-మొ. (విస్తర) ప్రయోగములు:— చ. అడిచినఁ దిట్టినన్ మఱి మహాపురుషంబులు పల్కఁ డల్కతోఁ।బొడిచిన నుత్తమ ద్విజులు పూజ్యులు వారల కెగ్గుసేసినన్ । జెడు నిహాముం బరంబు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). అడిచినన్ = అడిచినప్పటికిని, తిట్టినన్ = తిట్టినప్పటికిని, పొడిచినన్= పొడిచినప్పటికిని, ఇవి 'అప్యర్థకములు'. ఎగ్గుచేసినన్ = కీడుచేసినచోన్, కీడుచేసిన యెడల, ఇది చేదర్థకము. చ. అవని విదీర్ణమైనను హిమాద్రి చలింపఁగల్గినన్ మహా। ర్ణవజలమింకినం దివసనాథుఁడు.........తేజమేదినన్ । .... । కువలయనాథ నీకు నొకకుత్సితభావము గల్గనేర్చునే ( ). ఇంక భావలక్షణార్థమునకు:—క. అనిన విని రోమహర్షణ । తనయుండు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౭౬), అనినన్ = అనఁగా,విని. ఉ.........పయోధి రిక్తమై । నందిమి కూర్మకర్కటక నక్ర.........కాలకేయులు బయల్పడి తోఁచిరి. (ఆర. ౩ ఆ. ౩౯). (నన్. యతి ప్రాసస్థానగతము). క.........భారతీకన్యక నా । కీ నర్హుఁడ వగుదనినన్ । భూనా

విస్తర. ౩౧౫ విమ:—పయి యథర్వణకారికలోని పూర్వార్థమును సూరి సంగ్రహింపమిచేఁ ద్రిలింగలక్షణశేషమున సంగ్రహింపఁబడెను. "ఒకానొకచోఁ దద్ధర్మార్థకంబులగు 'ఉండు - చను - చేరుకొనులు' ప్రశ్నార్థకైకారపరకంబు లగునపుడు వానికడ యచ్చులకు లోపంబు విభాషనగు. అగుచో 'ఉండు' డకారంబునకు నకారంబగు. (ఉండులోని సున్న స్థిర నకారపరకత్వంబున లోపించునని చెప్పఁబడియెను. 'వేసఁగి = వేసవి' ఇత్యాదులలో నరసున్న లోపించుచున్నది గదా). 'చేరుకొను' అనఁగా నను ప్రయుక్తంబగు కొనుధాతువని యర్థము. ఉదా:—క.........।పురుషార్థంబునకు హాని పుట్టక యున్నే (భార. విరా.౧ ఆ). ఉ.........మునీంద్ర నీకుఁ జన్నే నళినాక్షులందు మది నిల్పఁగ (భార. ఆది. ౮ ఆ). ఉ.........అహితమున్ భయమున్ దొరకొన్నె నాకు పుత్త్రులకున్ (భార. సభా. ౨ ఆ). పక్షమున ఉండునే. మొ." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౨ సూ).

యనుపల్కు చిత్తమున కింపగుడున్ (నిర్వ. ౧ ఆ.   ). ఉ...ఇది యెయ్యెడ నెమ్మెయిఁ బుట్టెనన్ననన్...తండ్రి కిట్లనున్ (నిర్వ. ౨ ఆ. ౨౪). (అన్ననన్ = అనఁగాన్ - భావలక్షణ). క. తనచేతి పుష్పములఁ జ। ల్లిన నంతటఁ జెదరి యవి యళి ప్రకరనిషే। వన మొప్ప........(ఆర. 3 ఆ. ౧౦౯). 'ఇనన్' 'ఇ' యతిస్థానగతము ప్రాణియతి). క. దయమాలి పోవ నేటికి। ....। ప్రియ మెసఁగ బ్రదుకు బ్రదుకం। డయినను మఱి పోవరాదె యని చెప్పుటయున్ (శాంతి. 3 ఆ. 3౮3). బ్రదుకండైనన్ = బ్రదుకనిచోన్ (ఇది వ్యతిరేకచేదాద్యర్థకము.

సంస్కృతమునఁ జేదర్థము నప్యర్థము భావలక్షణార్థమును నిచ్చు నిట్టిప్రత్యయములేదు. భూతార్థక విశేషణరూపములును (3౧౪ II విప). (క్త - క్తవతు ప్రత్యయాంతములు) వర్తమానార్థక విశేషణరూపములు (శతృ. శానచ్ ప్రత్యయాంతములు) మాత్రము సంస్కృతమునఁ గలవు, సంస్కృతమున నిట్టి చేదాద్యర్థక ప్రత్యయము లేమింజేసియే యట్టియర్థము సుప్తిఙంతపదములపైని (ధాతుజవిశేషణములపైని సమాపక క్రియలపైని) "చేత్ = యది, అపి" మున్నగుశబ్దములను జేర్చి చేదర్థమును నప్యర్థమును సంపాదించికొందురు. ఇంక సతిసప్తమ్యాదులచే ననఁగా భావలక్షణార్థక సప్తమ్యాదులచేఁ దెనుఁగులోని భావలక్షణార్థక ప్రత్యయముల యర్థమును సంస్కృతమున సంపాదించుకొందురు. పై సంప్రదాయముచొప్పుననే నన్నయాది మహాకవులును దెనుఁగున నీచేదాద్యర్థక ప్రత్యయార్థములను 'ఏనిన్' మున్నగుశబ్దములను జేర్చి నిర్వహింపసాగిరి. ఇవి సుబంతములయిని సయితము నిల్చును. తే.గీ. హితములగు నాదువచనంబు లిపుడు వినని। వాఁడవై తేని నప్పుడు వారు వడిరి। వీరు వడిరను పల్కులు విందుగాక। శకుని కర్ణదుశ్శాసనుల్ సమ్మతింప (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫౫). (విననివాఁడవైతేనిన్ = విన నప్పటికిని, వ్యతిరేకమునందలి యప్యర్థకము) చేదాద్యర్థాతిశయ ద్యోతనమునకయి యిట్టియెడల 'చార్థకమగు నున్ శబ్దమునైతము చేరుచుండును. క. ఆయిరువురు నొకతలయై। యాయోధనమునకు నడచునట్టిద యేనిన్। వేయేల మనము కాదెదు। రై యేత్తెఱఁ దాఁక వారు నకైనను వశమే (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫౧). క. పారథియు రథియునై యొక। తేరం గృష్ణు లతిఘోరతేజస్స్ఫార। స్ఫారతఁ దోఁచిన నైనను। ధీరత వాటించి చూచి తెలిసెదవు బలే (ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౫౨). (తోఁచిననైనన్ = తోఁచినచో నైనను) = కొన్నియెడల సముచ్చితస్థలములందును 'చార్థకశబ్దము నిల్వకుండుటయుఁ గలదు. క. వినినఁ బఠించిన వ్రాసినఁ। గొనియాడిన దురితపీడకుం దొలఁగి (శాంతి. 3 ఆ. 3౬౨). (చూ. ౬౪ I విప). ఏనాదిశబ్దములతోఁ జేదాద్యర్థ నిర్వహణము:—ఇందు

'నాఁడు' శబ్దము ధాతుజవిశేషణము మీఁదను 'ఏని' సుప్తిఙంతముల మీఁదను నిల్చును. క. గుఱుకొని కార్యాకార్యము । లెఱుఁగక దుశ్చరితుఁడై యహితుఁడగునేనిన్ । మఱవక గురునైనను జను । లెఱుఁగఁగ శాసించునది మహీశుఁడు బుద్ధిన్ (ఆది. ౬ ఆ. ౧౦౩) (అగునేనిన్ = అయినన్ = అగుచోన్) (స్యాచ్చేత్) (గురునైననున్ = గురునినైనప్పటికిని). ఉ.........అట్లు కానినాఁ । డేల గృహస్థవృత్తి......... (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౦). (కానినాఁడు = కానిచో). సీ.........। నేఁడు పోవని నాఁడు నిష్ఫలం బిమ్మహా, యత్నమంతయు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౫). (పోవని నాఁడు = పోవనిచో). క. కడుఁ గ్రూరుఁడవయి నృపతుల । విడువనినాఁ డాజిఁ బాండవేయులు......... । విడిపింతురు.........(సభా. ౧ ఆ. ౧౯౪). ఉ......... ప్రొద్దును బోయెఁ గ చుఁడునేనియున్ । రాఁడు వనంబులోన మృగరాక్షస పన్నగ బాధ నొందెనో (ఆది. ౩ ఆ. ౧౧౨). (కచుండునేనియున్ = కచుండన్ననో రాఁడు). క. తనయెఱిఁగిన యర్థం బొరుఁ । డనఘా యిది యెట్లు చెప్పు మనియడిగినఁ జె ప్పని నాఁడును సత్యముఁ జె । ప్పనినాఁడును ఘోరనరకపంకమునఁ బడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). ఇట్లగుటచే "మహద్బహు కర్తృకక్రియకు నేకవచనంబు విభాషనగు. ఉదా:—క. తనయెఱిఁగిన యర్థం బొరుఁ డనఘా యిది యెట్లు........." (ప్రౌఢ. క్రియా. ౬సూ). అను త్రిలింగలక్షణసూత్రము నిరాధార మగుటంజేసి యగ్రాహ్యమని గ్రహింపవలయును. ఉ. ఇంతులగోష్ఠి నున్న యతఁ డెంత వివేకము గల్గెనేని య । త్యంత మదాభిభూతుఁడగు (ఆది. ౭ ఆ. ౫౯). వచనము. నాకు సంజీవని పని సేయదయ్యెనేని నాచేత నుపదేశంబు గొన్నవారికిఁ బని సేయుంగాక......... (ఆది. ౩ ఆ. ౧౩౨). చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధన మిత్తురుగాక (సభా. ౨ ఆ. ౧౦), తే-గీ. కడఁగి సమబుద్ధి వీనికిఁ గల్గెనేనిఁ । గాదు శాపఫలం బట్లుగాక బుద్ధి । హీనుఁడై గర్వితుం డగునేని శాప । పాప్యవాప్యఫలంబు వీఁ డనుభవించు (అర. ౧ ఆ. ౧౦౩). (చూ. చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు లిట్టగు. బా. క్రి. ౧౧౯ సూ). క. ధర్మసుత, ధార్తరాష్ట్రు ల । ధార్మికులై పెఱిగిరేనిఁ దడయక విధిచే । నిర్మూలితు లగుదురు.........(అర. ౨ ఆ. ౩౧౪). ఆ-వె. నాకు విహితభక్షణం బిది యిప్పుడుఁ బూని కావ నీకు బుద్ధియేని । ....(అర. ౩ ఆ. ౨౩౪). (బుద్ధియేనిన్ = బుద్ధి కల్గినచోన్.) ఏనిశబ్దము చోట నిట్టియెడల 'ఏమి'శబ్దమును దిక్కన యొకచోఁ బ్రయోగించెను. ఆ-వె. ఎచట మెలఁగనేమి యెట్లుండనేమి దా । నేమి సేసనేమి యెల్లయెడలఁ । మలను విడిచెఁ గుడుపువలన నియతి గల్గు । యతికి మోక్షవీథి యాట పట్టు (అను. ౫ ఆ. ౪౩ ప). (ఎచట మెలఁగనేమి = ఎచట మెలఁగిననేమి ? మొ). ఇందు [illegible] నిల్చినచో నన్వయము కుదురదు.

చేదర్థంబునందు, వృత్తంబగు భావలక్షణంబునందు
న వర్ణకంబు ద్రుతాంతం బగు. ౪౧.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. వానలు గురిసినం బంటలు పండును, వాఁడు రమ్మనినఁ బోయితిని.

౩౧౫ I విషయము. చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు లిట్టగు. ౧౧౯.
ఆ ఋషీశ్వరుండు వచ్చెనా ఫలించుఁ గార్యముల్.
వాఁడు తేపు వచ్చెనేని నీవు కార్యంబు దొరఁకొనుము.

సంజీవని. ౩౧౫ I విష:—౪౧ సూ. వ్యాఖ్య:—సూరిపక్షమున ద్రుతము 'ను' స్వరూపము. చేదర్థంబునందు, = 'చేత్' అనెడి సంస్కృతశబ్దముయొక్క యర్థమందును,వృత్తంబగు భావలక్షణంబునందు = భూతార్థకమగు భావలక్షణార్థంబునందును 'నను' అనెడి ద్రుతాంత న వర్ణక మగునని యర్థము. "చేదర్థంబునందున్నట్టి భావలక్షణంబునందు ద్రుతాంతంబైన న ప్రత్యయంబు వచ్చును"(బా.గు.ప్ర. 333 పుట. ద్వి. ము) అని ప్రామాదికముగా గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త వ్యాఖ్య చేసెను. సక్తమ్యంతము లగు రెండు ప్రత్యేకదళములతో సూత్రించి రెండిటికిని వేర్వేఱ వరుసగా రెండుదాహరణములు చూపిన సూరిసూత్రమున కిట్లుగ వేకార్థవిశేషణ సమాసముగ నన్వయించుట గ్రంథకృదభిప్రేతము కాదనుటకు సందేహము లేదు. మఱియు రెండిటికిని నైక్యము దుర్ఘటము. భావలక్షణార్థమునందుఁ జేదర్థ మెట్లు వర్తించును.'వాఁడు రమ్మనినఁ నేఁ బోయితిని'అనుచో యదర్థ(చేదర్థ)మునకుఁ బ్రసక్తియే లేదుగదా.మఱియుఁ జేదర్థము వర్తించునపుడు కార్యభూతక్రియ నియతముగా భావ్యర్థకమై యుండును. 'పోయితిని' అను భూతార్థ మెట్లు పొసఁగును? కావున ' వానలు గురిసినం బంటలు పండును' అనునది మాత్రమె చేదర్థకమున కుదాహరణము కానోపును. పోవుటకు రమ్మనుట లక్షణ మగుటంజేసి 'వాఁడు రమ్మనినన్.........' ఇత్యాదికము భావలక్షణోదాహరణము. (సూ. ౩౧౩-౩౧౩ I విష). 'వానలు కురిసినన్......' అను వాక్యమునకు నైతము చేదర్థమును విడిచి "వానలు కురిసినన్ = వానలు కురియఁగా" అని యర్థముచేసినచో నదియు భావలక్షణోదాహరణమె యగును. కాని సూరి 'చేదర్థమునం'దని వక్కాణించుటచే"వానలు కురిసినన్=వర్షములుకురిసినచోన్= వర్షములు కురిసినయెడలన్ (వర్షపతనం స్యాదృది - వర్షపతనం స్యాచ్చేత్). అని చేదర్థకథన మావశ్యకమై యున్నది. భావలక్షణార్థమున నట్టి చేదర్థమునకుఁ బ్రసక్తి లేదు. వేటికావ్యాఖ్యాతయు నీ బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్య సరికాదనియె వ్రాసెను. బాలకవిశరణకర్త యీ బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్య ననుసరించుటచేఁ గావలయు

"చిన్నయ సూరికి ఇవి (వి?) చేదర్థకములని తోఁచి ఉండును. 'వాఁడు రమ్మనిన నేఁ బోయితిని' అనే వాక్యమున సంస్కృతమందుగాని ఇంగ్లీషునందుగాని అనువదిస్తే చేదర్థకము ప్రయోజ్యమా?" (బాలక. ౨౧౭ పు). అని వ్రాయుట తటస్థించెను. పాపము! వా రనుకొన్నట్లు సూరికిని దోఁచలేదే? సూరి యీవాక్యమును చేదర్థమున కుదాహరింపలేదే. దీనిని భావలక్షణ న వర్ణకమునకుమాత్రమె సూరి యుదాహరించెను. శరణ్యకర్త యింకను సాహసముగా నన్నయవాడుకలో నీ 'నన్ - ఇనన్' ప్రత్యయమునకుఁ జేదర్థమే లేదని వ్రాసెను. "తెలుఁగులో చేదాద్యర్థకముగా నన్నయాదులు సమాపకక్రియారూపమునకు 'ఏని' చేర్చేవారు. నేను జేసితినేని........" (బాలక. ౨౧౮ పుట). "చిన్నయసూరి మొదలయినలాక్షణికులు ఈరూపములు ఉపేక్షించినారు. బాలవ్యాకరణము (క్రియా). సూ. ౪౧ లో కురిసినన్ - రమ్మనినన్ - మొ. రూపములు చేదర్థకములని ఉన్నది. గాని కావు... ......" (బాలక. ౨౧౭ పు). వీనిలో 'రమ్మనినన్' అనునది చేదర్థకముగా సూరిచే నుదాహరింపఁబడలేదని పైని వివరించియున్నాను. 'కురిసినన్' అనునది చేదర్థకముగా నుదాహరింపఁబడెను. "వానలు కురిసినం బంటలు పండును (బా. క్రి. ౪౧ సూ). 'రమ్మనినన్' అనునదియు నీక్రిందిరీతిని వాడినచోఁ జేదర్థకము కావచ్చును. 'నీవు రమ్మనిన నిటకు నే వచ్చెదను' (నీవురమ్మనినన్ = నీవురమ్మన్నచో). 'నన్' ప్రత్యయము చేదర్థకముగా నన్నయచే వాడఁబడలేదను వీరియభిప్రాయము పరిశీలన రాహిత్యకృతము. చ.........ఉత్తమద్విజులు పూజ్యులు వారల కెగ్గు సేసినం । జెషునిహముఁ బరంబు.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౯). ఉ.........భారతియ భా । రత్యమరాపగౌఘము నిరంతరసంతత పుణ్యసంపదు । న్నత్యభివృద్ధి సేయు వినినం గొనియాడిన నెల్లవారికిన్ (ఆది. ౧ ఆ. ౮౩) తే-గీ. అమ్మహాశ్వంబు ధవళ దేహంబునందు । నల్లగలిగిన నీవిప్డు నాకు దాసి । వగుము మఱియందు నల్లలేదయ్యె నేని । నీకు నే దాసి నగుదుఁ బన్నిదము సఖియు (ఆది. ౨ ఆ. ౩౨ ప). సోమయాజియు బహుళముగఁ బ్రయోగించెను. ఉ. అక్కట భీముఁడైన మనయర్జునుఁడైనను మాద్రిపుత్త్రులం । దొక్కరుఁడైన నీపగఱ నుక్కడఁగింపరె యొక్క వ్రేల్మిడిన్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౭౮) (అయినన్ = ఐనన్ = ఉండినన్ = ఉండినచోన్.) "అగు...౧౭ ఉండు" (సూ. రా. ని.). 'ఐనన్' అనుచో 'ఏని' శబ్దము నిల్పుదుమనుటకు వలనుపడదు. అట్టియెడ 'ఉండు' అనునర్థము రా నేరదు. ఉ.........ఆ । తండును నేము నైన విబుధప్రకరంబును మాకు నడ్డమే (శాంతి. ౧ ఆ. ౧౪). క. వినినఁ బఠించిన వ్రాసినఁ । గొనియాడిన దురితపీడకుం దొలఁగి (శాంతి. ౩ ఆ. ౩౭౨).

సంస్కృతమందలి 'చేత్ = యది' అనువానికిఁ దెల్గున 'ఏన్యా'దులు పర్యాయములు. ఇవి సమాపకక్రియాకాలపై నిల్చి చేదర్థకము లగును. ఇట్లు ప్రయోగింపగాదని సూరిప్రభృతులు చెప్పలేదు. "చిన్నయసూరి మొదలగు లాక్షణికులు ఈరూపములు ఉపేక్షించినారు (బాలక. ౨౧౮)." అని శరణ్యకర్త వ్రాయుట సాహసము. "చేదర్థయోగంబున లృట్టునకు శిట్టగు. ఆఋషీశ్వరుండు వచ్చెనా ఫలించుఁ గార్యముల్. వాఁడు తేపు వచ్చెన్నేని నీవు కార్యంబు దొరఁకొనుము"(బా. క్రియా. ౧౧౯ సూ). అని యిట్లు సూరి యుద్ఘోషించుచుండఁగా నాతఁడు సమాపకక్రియాప్రయోగ ముపేక్షించెనని వ్రాయుట సరికాదు. ఇంత వారే యిట్లు వ్రాసిన నింక వెనుదీయనేల ? యని పేటికావ్యాఖ్యాతయు నిట్లు శరణ్యగ్రంథమును స్వీకరించెను. "నన్నయకాలమున నిట్టిది (నన్ = ఇనన్) చేదర్థకమై ప్రయుక్తమై నట్లగపడదు. సమాపక క్రియారూపముల కేవి పదముఁ గూర్చి చేదర్థమును సూచించుట గాననగును.........కాన నీ నవర్ణకరూపసాధన ప్రక్రియ 'చేస్తే - చెప్పితే' అను నవీనవ్యావహారికరూప సంస్కారమునుబట్టి యేర్పడిన దనఁదగును" (బా. సా. వే. ౪౧౧ పుట).

ఈచేదర్థము నర్వాచీనులు 'చోన్ - (చోటన్) - ఎడన్ - ఎడలన్' అను రూపములను భూతార్థకవిశేషణమునకుఁ జేర్చినరూపములతోఁ దెల్పుచున్నారు. వాఁడుచెప్పినన్ నేనువత్తును = వాఁడుచెప్పినచో నేను వత్తును. ఇట్లె 'చెప్పినయెడ - చెప్పినయెడలన్' అనువానిని సయితము చేర్చి యాధునికరూపముల నెన్నునది. "ఇప్పుడు గ్రాంథికభాషలో తమభావములు తెలియఁజేసేవారు చేదర్థకముగా 'చో - ఎడ' ప్రయోగిస్తున్నారు. నన్నయ వీటిని ఏ అర్థమందువాడెనో తెలియదు కాఁబోలు........" (బాలక. ౨౧౫ పు). అని శరణ్యకర్తగారు వ్రాయుట సరికాదు. నన్నయవాడుకలకు విలక్షణముగ నెన్నెన్నిపండితకవిసమ్మతములై యాధునికకావ్యములలో వాడఁబడలేదు. అంతమాత్రమున నింత గొప్పవిషయమును వారికిఁ దెలియ దనవలెనా ? వీరియాక్షేపముఁ జూడ నొకచరిత్ర స్మరణాతిథి యగుచున్నది "శ్రీజగన్నాథమున నొకపండితుఁడు మఱ్ఱియాకులవిస్తరి కుట్టుచుండెనఁట. అంత నొకమత్స్యభుక్కగు పండాబ్రాహ్మణుఁడు వచ్చి 'స్వామి వటపత్త్రశాయి కదా. ఇచట మఱ్ఱియాకులవిస్తరిపై భుజింపనగునా' అనెనఁట. అంతట నాపండితుఁడు "మీరవతారములనే భుజింతురే ! "స్వామి పరుండు వటపత్త్రమున భుజింపరాదా ?" అని పల్కెనఁట." "చెప్పినచోన్ - చెప్పినయెడన్" మున్నగుపండితకవిసమ్మతరూపములు "చస్తే - చెబితే - చెప్పితే - వస్తే - పోస్తే - ఒస్తే - వాడొస్తే

నేనొస్తాను" అనురీతిగల "భాషా చేవి చాలాకాలము కష్టపడి కనిన" (బాలక. ౨౧౭ పుట) రూపములవంటివి కాకపోయినా? ఈ 'తే' ప్రత్యయపుచరిత్రము మిక్కిలి వింతైనది. "నీవుచెప్పితివేని = నీవుచెప్పితేని = నీవుచెప్పితేన్ = నీవుచెప్పితే" అని యిట్లు మధ్యమపురుషైకవచనమందు మాత్రమిది వైయాకరణసమ్మతమై యుండును. తక్కిన పురుషవచనములలో నెందును దీనికి శబ్దసిద్ధముగ సాధుత్వము లేదు. ఎల్ల పురుషములందు నెల్లవచనములందును దీనికిఁ బండితవ్యవహారమందును బ్రసిద్ధివెలసి యున్నది. ఇట్లె అప్యర్థకము వ్యవహారమున "ఎంత చెప్పినా వినఁడు - ఎంతచెప్పినసూ వినఁడు" మున్నగురీతిని వెలసియున్నది.

౧౧౯ సూ. వ్యాఖ్య:—చేదర్థయోగంబునన్ = చేదర్థము దోఁచునపుడు లృట్టునకు భవిష్యదర్థక సమాపకక్రియచోట భూతార్థకసమాపకక్రియ నిలుచును. ఉదా:—ఆ ఋషీశ్వరుండు వచ్చెనా కార్యములు ఫలించును = ఆ ఋషీశ్వరుండు భావిని వచ్చునేని కార్యము లావిదప ఫలించునని యర్థము. ఇందు రెండుకుభావ్యర్థకములె యైనను ఫలించునను దానియపేక్షచే 'వచ్చుట' పూర్వభావి గావునఁ జేదర్థప్రయోగమునఁ బూర్వక్రియ లిడంతముగా నుండుట విరుద్ధము కాదు. సూరి యిట్టి లిడంతత్వము నిత్యమని సూత్రించుట సరి కాదు. రెండుక్రియలును భావ్యర్థకములైనం గావచ్చును. గీ. కడఁగి సమబుద్ధి వీనికిఁ గల్గెనేని । కాదు శాపఫలం బట్లు గాక బుద్ధి । హీనుఁడై గర్వితుండగు నేని శాపఁ । హవ్యవాహఫలంబు వీఁ డనుభవించు (అర. ౧ ఆ. ౧౦౩). ఇట్టియెడలఁ జేదర్థకప్రత్యయము నిల్చినను నిలువవచ్చును. ఆ ఋషీశ్వరుండువచ్చినం గార్యంబులు ఫలించును. వాఁడు తేపువచ్చినం గార్యంబునకు నీవు దొరఁగొనుము. మొ. చ. ఇతనికిఁ గూర్తురేని ధన మిత్తురుగాక (సభా. ౨ ఆ. ౧౦). ఇతనికిఁ గూర్చినం ధనమిత్తురుగాకయనియుఁ జెప్పనగును. అప్యర్థమునందును నిట్టి సమాపకక్రియా ప్రయోగములు గలవు. "నీవచనంబున సంజీవని నాకుఁ బనిసేయదయ్యెనేని నాచేత నుపదేశంబు గొన్నవారికిఁ బనిసేయుఁగాక (ఆది. ౩ ఆ. ౧౩౨ వచనము). తే-గీ. వనమునందుఁ బండ్రెండు సంవత్సరంబు । లుండ నేర్చితి మేనియు నొరులెఱుంగ । కుండ నజ్ఞాతచర్య యందొక్కదివస । మైన నుండంగ నేర మెట్లనిన వినుము (అర. ౧ ఆ. ౨౬౫). ఉ. ఇంతుల గోష్ఠి నున్న యతఁ డెంతవివేకము గల్గెనేని య । త్యంత మదాభిభూతుఁడగు.........(ఆది. ౭ ఆ. ౫౯). "కొన్ని యెడలఁ ద్వరితార్థసూచకంబయి భావిని భూతంబు చూపబ్డెడి. ఉదా:—తావచ్చె సుదర్శనాయుధుఁడు (భాగ. ౧౦ స్కం. పూ.) మొ." (ప్రౌఢ. క్రి. ౭ సూ). [illegible] ప్రళయాగ్నివోలె.....వాయుసారధి జవంబునఁ దా నిట వచ్చె.....

...(ఆది. ౮ ఆ. ౩౦౫). శా.........కాంతారనివాస ఖిన్నమతి నన్నత్యేవనై
వీఁడె వ। చ్చెం గుంతీసుతమధ్యముండు. (విరా. ౪ ఆ. ౯౫).

ఉన్న - కలజి - నవర్ణకంబులు భవ ద్భావి శతృ క్త
ద్ధంబులం దగు. ౭౬.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. ౩౧౫ II విషయము.

ఉన్న వర్ణకంబు వర్తమానార్థక శత్రర్థంబునం దగు - కలజి వర్ణకంబు భవిష్యదర్థక శత్రర్థంబునం దగు-నవర్ణకంబు క్తవదర్థంబునం దగు. ఇవి సత్వాభిధానంబునం దగునని యెఱుంగునది. సుబంతవాచ్యంబు సత్వంబు నాఁబడు. వండుచున్న వాఁడు - వండఁగలవాఁడు - వండినవాఁడు.

సంజీవని. ౩౧౫ II విష:—"ద్వన్ద్వాన్తే శ్రూయమాణః సర్వత్ర సంబధ్యతే" అనుచొప్పున 'శతృ' అనునది ద్వంద్వఘటితపదములు రెంటికిఁ గూడను సంబంధించును. కాన 'భవ ద్భావి శతృ' అనఁగా 'భవచ్ఛతృ - భావిశతృ' అని యర్థము. 'భవత్' అనునది భూధాతువర్తమాన శత్రంతరూపము. కావున 'భవత్' అనుదానిచే వర్తమానార్థకత్వము చెప్పఁబడును. అట్లగుటం జేసి 'భవచ్ఛతృ' అనఁగా వర్తమానార్థక శతృప్రత్యయమని యర్థము. 'భావిశతృ' అనఁగా భవిష్యదర్థక శతృప్రత్యయమని యర్థము. కావున, వర్తమానార్థక శతృప్రత్యయార్థమున 'ఉన్న' ప్రత్యయమును, భవిష్యదర్థక శతృప్రత్యయార్థమున 'కలజి' ప్రత్యయమును సంస్కృతమునందలి క్తవతు ప్రత్యయము నర్థంబున నఁగా భూతార్థమున 'న'వర్ణకంబును నగునని సూత్రార్థము. ఈవిషయమును నే "ఉన్న వర్ణకంబు" మున్నగువాక్యములచే సూరి వివరించెను. ఉదా:—వండుచున్న వాఁడు - వండఁగలవాఁడు - వండినవాఁడు. వర్తమాన శత్రర్థమున 'ఉన్న'వర్ణకము వచ్చునపుడు, "ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపుడు చువర్ణకంబగు" (బా. క్రి. ౧౪ సూ). అనుచొప్పున ధాతువుతుదిని 'చు'వర్ణకము నిల్చును. "ధాతుజవిశేషణంబులకు విభక్తి వివక్షించునపుడు తచ్ఛబ్దం బనుప్రయుక్తంబగు" (బా. సమా. ౯ సూ). అనుచొప్పున 'వాఁడు' అనునది యనుప్రయుక్తమగును. కాఁగా 'వండు+చు+ఉన్న+వాఁడు = వండుచున్న వాఁడు' అనురూపము వర్తమాన శత్రర్థమునందు సిద్ధించును. భావిశత్రర్థమునఁ బ్రకృతసూత్రముచే 'కలజి' ప్రత్యయంబు రాఁగా 'కలజి' జిత్తుగాన 'జిత్తు పరంబగునపు డుత్వంబున కత్వంబగు' (బా. క్రి. ౨౦ సూ). అనుచొప్పున ధాతువు తుది 'ఉ'కారమున కత్వమును, 'కలజిపదు బులు పరంబగునపుడు నుగాగమంబగు' (బా. క్రి. ౨౧ సూ). అనుచొప్పున నుగా

గమంబును వచ్చును. పై నుదాహరించినరీతిని బా. సమా. ౯ సూత్రముచొప్పున 'వాఁడు' శబ్దము ప్రయుక్తమగును. కాఁగా 'వండు+అ+ను+కల+వాఁడు = వండఁగలవాఁడు' అను రూపము భావికర్త్రర్థమున సిద్ధించును. భూతార్థమునం బ్రకృతసూత్రంబుచే, 'సవర్ణకము కాఁగా "భూతంబునం దిగాగమంబగు"(బా. క్రి. ౧౭ సూ.), అను చొప్పున 'ఇ'గాగమం బగును. పైరీతినె బా. సమా. ౯ సూత్రము చొప్పున 'వాఁడు' అను తచ్ఛబ్దము ప్రయుక్త మగును. కాన 'వండు+ఇ+న+వాఁడు = వండినవాఁడు' అను రూపము క్తవదర్థంబునం దనఁగా భూతార్థమున సిద్ధించును. సత్త్వ మనఁగా ద్రవ్యము. ఇవి=ఈ ధాతుజవిశేషణములు, సత్త్వాభిధానంబునం దనఁగా ద్రవ్యమును బోధించునపుడె యగుననియు, సత్త్వమనఁగా సుబంతవాచ్య మనియు, సూరి వివరించెను. ఈధాతుజవిశేషములు నామాకాంక్షములె యగునని తాత్పర్యము. అనఁగా నీప్రత్యయములు తుదినిగలశబ్దములు విశేషణములె యగుచు విశేష్యభూత సుబంతమునె యాకాంక్షించునని పర్యవసిత మగుచున్నది. "క్తక్తవతూ నిష్ఠా (౧-౧-౨౬) ఏతౌ నిష్ఠాసంజ్ఞౌ స్తః." (సి. కౌ. కృదన్త. 30౧౨ సూ). "నిష్ఠా. (3-౨-౧౦౨) భూతార్థవృత్తే ర్ధాతోః నిష్ఠా స్యాత్. (నిష్ఠా = క్త - క్తవతు)"(సి. కౌ. కృదంత. 30౧3 సూ). అను పాణినిసూత్రములచొప్పున 'క్తవతు' ప్రత్యయము భూతార్థకమని విశదమగుచున్నది. "విష్ణు ర్విశ్వం కృతవాన్ (= విష్ణువు ప్రపంచమును జేసినవాఁడు) అని యిట్లు క్తవదంత ముదాహరింపఁబడెను. (సి. కౌ. కృదంత. 30౧3 సూ.) "వర్తమానే లట్. (3-౨-౧౨3) వర్తమానక్రియావృత్తే ర్ధాతో ర్లట్ స్యాత్." (సి. కౌ. భ్వాది. ౨౧౫౧ సూ). "లట శ్శతృ శానచా వప్రథమాసమానాధికరణే (3-౨-౧౨౪). అప్రథమాన్తేన సామానాధికరణ్యే సతి తస్య......పచన్తం చైత్రం పశ్య" (వండుచున్న చైత్రుని జూడుము)" (సి. కౌ. కృదన్త 30౨౦ సూ). "వర్తమానే లట్" ఇతి పూర్వసూత్రవిహితస్యైవ ఏతౌ శతృశానచౌ...పచన్త మితి, పాకానుకూలవ్యాపారాశ్రయ మిత్యర్థః. 'క్రియా. ప్రధాన మాఖ్యాతమ్. సత్త్వప్రధానాని నామాని, ఇతిసిద్ధాన్తాత్." (బాలమ. వ్యాఖ్య). అను పాణినిసూత్రములచొప్పున వర్తమానశతృప్రత్యయము నెఱుఁగునది. ఈ సందర్భమునుబట్టి "పచత్ - పచన్ - చైత్రః = వండుచున్న చైత్రుఁడు" అనుట పాణిని సమ్మతము కాదని (ప్రథమాసామానాధికరణ్య మున్నదిగాన) చెప్పవలసి యున్నది, కాని "లడిత్యనువర్తమానే పునర్లడ్ గ్రహణ మధికవిధానార్థమ్. తేన ప్రథమాసామానాధికరణ్యే ఽపి క్వచిత్ - సన్ (సత్. శత్రంతము) బ్రాహ్మణః (= ఉన్న బ్రాహ్మణుఁడు)" (సి. కౌ. కృదన్త. 30౧౧ సూ. వివరణము). అను భట్టోజీ

దీక్షితులవారి వ్యాఖ్యాన [illegible] చేసె. ప్రయోగములు:—
"శ్లో. తథాపి జిహ్మః స భవజ్జిగీషయా। తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః।
సమున్నయన్ భూతి మనార్యసంగమా। ద్వరం విరోధోఽపి సమం మహాత్మభిః
(భారవి). శ్లో. స్మర త్వాం దాశరథి ర్భవన్ భవా। నముం తనాన్తా ద్వని
తాపహారిణమ్। ....(మాఘము) శ్లో. శ్రియఃపతి శ్శ్రీమతి శాసితుం
జగ। జ్జగన్నివాసో వసుదేవసద్మని। వసన్ దద ర్శావతరన్త మమ్బరా। ద్ధిరణ్య
గర్భాఙ్గ భువం మునిం హరిః (మాఘము. ౧ స. ౧) (I శ్లో:—సః - దుర్యోధనః
భూతింసమున్నయన్ = ఐశ్వర్యము నభివృద్ధిచేయుచున్నవాఁడై, యశః - తనోతి.
II శ్లో. భవాన్=నీవు, దాశరధిః=భవన్=దశరథపుత్త్రుఁడవగుచున్నవాఁడవై. III శ్లో.
జగన్ని వాసః=కృష్ణుఁడు, వసుదేవసద్మని=వసుదేవునింట, వసన్=వసించుచున్నవాఁడై)
"శా. శ్రీవాణీగిరిజా శ్చిరాయ దధతో వక్షో ముఖాఙ్గేషు యే..." అని భట్టా
రకుఁడును బ్రయోగించెను. "యే = ఏ త్రిమూర్తులు, శ్రీవాణీగిరిజాః = లక్ష్మీసర
స్వతీపార్వతులను, వక్షోముఖాఙ్గేషు = వక్షమున, ముఖమున, నర్ధాంగమున,
దధతః = ధరించుచున్నవారగుచున్నారో" అని యర్థము నెన్నునది. భట్టోజీపండి
తులు "క్వచిత్" అని చెప్పిరే కాని సంస్కృతమున నిట్టివి పెక్కు గలవు.

"తౌ సత్ (౩-౨-౧౨౭) తౌ శతృశానచౌ 'సత్' సంజ్ఞౌ స్తః" (సి. కౌ. కృదన్త.
౩౧౦౬ సూ). "లృటః సద్వా. (౩-౩-౧౪) వ్యవస్థిత విభాషేయమ్......ప్రథ
మాసామానాధికరణ్యే ఽపి క్వచిత్ - కరిష్యతీతి కరిష్యన్." (సి. కౌ. కృదన్త.
౩౧౦౭ సూ). "ఇదంచ 'లృట్ శేషేచ' ఇతి భవిష్యదధికారవిహితే లృట్యేవ
ప్రవర్తతే......" (బాలమ. వ్యా). అను పాణినిసూత్రములచే భవిష్యచ్ఛతృ
ప్రత్యయము నెలుంగునది.

పయిరీతిని వర్తమానార్థక శతృ - శానచ్ ప్రత్యయములును భావ్యర్థక శతృ
శానచ్ ప్రత్యయములును బ్రథమాసామానాధికరణ్యమునందును వచ్చుట సమ్మత
మగుటచేతనే వోపదేవుఁడు 'అప్రథమా సమానాధికరణే' అను పాణినీయ దళము
నుపేక్షించెను. "కిపమపత్ శతృశానౌ" (ముగ్ధ. క్త్వాది. ౧౧౦౦ సూ). (కి = వర్త
మాన - ప = పరస్మైపద - మ = ఆత్మనేపద - ముగ్ధబోధసంజ్ఞలు). "వర్తమాన
కాలే కర్తరి పరస్మైపదిభ్యః శతృ-ఆత్మనే పదిభ్యః శానః - ఉభయ పదిభ్యో ద్వయం
స్యాత్ - ఏవం వర్తమానే కర్మణి సకర్మకేభ్యః, భావే త్వకర్మకేభ్యః శానః స్యాత్
ఇత్యర్థః" (౧౧౦౦ ముగ్ధబోధ సూత్రపు దుర్గాదాసవ్యాఖ్య) తెనుఁగున ధాతువులకుఁ
దిజ్విభక్తులు చేరుటలో పరస్మైపదాత్మనేపదోభపద భేదములులేవు గాన నంతటను

'శత్రర్థము' అనువానినే వర్తమానార్థమునఁగా నాంధ్రవైయాకరణులు వ్యవహరింతురు.

ఈశతృప్రత్యయము విషయమున సంస్కృతాంధ్రపండితుల కింకను జాలభేదముగలదు.

'దుష్కార్యమును జేయుచున్న పురుషుఁడు నింద్యుఁ డగును.' అనురీతిని "దుష్కార్యం కుర్వన్ పురుషః నిన్ద్యో భవతి" అని,యిట్లుద్దేశ్యకోటిలోని దగుచు 'కుర్వన్' అనునది పురుషశబ్దమునకు విశేషణమగుట సంస్కృత సంప్రదాయము కాదు. 'దుష్కార్యమును జేయుచుఁ బురుషుఁడు నింద్యుఁడగును' అనురీతిని "చేయుచున్" (బా. క్రియా. ౪3 సూ). అని యిట్లు లాక్షణికావ్యయముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుటయు సంస్కృతసంప్రదాయముకాదు. 'చేయుచున్' మున్నగువానివంటి లాక్షణికావ్యయరూపములె సంస్కృతమున లేవు. 'పురుషః దుష్కార్యం కుర్వన్ నిన్ద్యో భవతి' అనురీతిని "కుర్వన్" అనునది పురుషశబ్దమునకు విధేయవిశేషణముగాఁ బ్రయోగింపఁబడుట సంస్కృతసంప్రదాయము. "పురుషుఁడు దుష్కార్యముఁ జేయుచున్నవాఁడు నింద్యుఁడగును. పురుషుఁడు దుష్కార్యమును జేయుచున్నవాఁడయి నింద్యుఁడగును" అనువాక్యములు పయిసంస్కృతవాక్యమునకు సరియైయుండును. ఇట్టి విధేయవిశేషణస్థలములందు సాధారణముగ శత్రర్థక చు వర్ణక ప్రయోగమె తెలుగునఁ బ్రచురమైయున్నది. సీ. నిజభుజాహీయుండలప్రజఁ బ్రీతిఁ బెంచుచుఁ బరమండలంబుల ధరణిపతుల। నదిమి కప్పంబుల ముదముతోఁ గొనుచును, బలిమి నీయని భూమివలయపతుల। నుక్కడఁగించుచు దిక్కులఁ దనయాజ్ఞ, వెలిఁగించుచును విప్రకులము నెల్ల। బ్రోచుచు శరణన్నఁ గాచుచు భీతుల, నగ్రజన్ములకు ననుగ్రహమునఁ। ఆ-వె. జారుతర మహాగ్రహారంబు లిచ్చుచు। దేవభోగముల మహావిభూతిఁ। దనరఁజేయు నిట్టి మనుమార్గుఁడగు విష్ణు। వర్ధనుండు వంశవర్ధనుండు. (ఆది. ౧ ఆ. ౭). ఇందలి 'పెంచుచున్ - కొనుచున్' మున్నగు లాక్షణికావ్యయ శత్రర్థక చువర్ణకస్థలములందెల్ల సంస్కృతమున శత్రంతరూపములనే విధేయ విశేషణములనుగాఁ బ్రయోగింపవలసినదే కాని యాభాషయం దీలాక్షణికావ్యయ రూపమే లేదుగదా. శ్లో. లతాకుఞ్జం గుఞ్జన్ మదవదలిపుఞ్జం చపలయన్। సమాలిఙ్గన్నఙ్గం ద్రుతతర మనఙ్గం ప్రబలయన్। మరున్మన్దం మన్దం దలిత మరవిన్దం తరలయన్। రజోబృన్దం విన్దన్ కిరతి మకరన్దం దిశిదిశి. (సాహిత్యదర్పణ) లతాకుంజములందు ధ్వనించుచుఁ దుమ్మెదలఁ జలింపఁజేయుచు నంగము నాలింగించుచు మదనునిఁ బ్రబలఁజేయుచు వికసించిన పద్మమును గదల్చుచుఁ బుప్పొడినందుచు

మారుతము మెల్లమెల్లగా మకరందము సంగ్రహించు జల్లునకు సదృశము. ‘గచ్ఛన్’ మున్నగునవెల్ల శత్రంతవిశేషణములె

ఇట్టి లాక్షణికావ్యయ శత్రర్థక చువర్ణకాంతస్థలములలోఁ దద్ధర్మార్థక విధేయ (తద్ధర్మ క్రియలకు వర్తమానార్థబోధము సముచితము విరుద్ధము కాకుండఁజేసి) విశేషణములవాడుక యగపడుచున్నది. అయ్యుదంకుఁడు.........ఒక్కరుండ చనువాఁడెదుర.........ఒక్క దివ్యపురుషుం గని (ఆది. ౧ ఆ. ౯౪ వచ). ఇట్టియెడల “ఉదంకుఁడు చనుచు నెదుర దివ్యపురుషుం గని” అనురీతిని బ్రయోగించుటే తెలుచు. (ఉదఙ్కః గచ్ఛన్ పురతః దివ్యపురుష మపశ్యత్). “ఉదంకుఁడు సంతోషించి చనువాఁ డెదుర నొక్క జలాశయంబు గని (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౭) ఇట్లచ్చటచ్చటఁ గన్పట్టును.

ఈసూత్రములోని భూతార్థక విశేషణరూపమందలి ‘న’వర్ణకమును, వర్తమానార్థక విశేషణరూపములోని ‘ఉన్న’ వర్ణకరూప ‘న’వర్ణకమును, బా. క్రియా. ౪౧-౫౭ సూత్రములచే సిద్ధించు చేదాద్యర్థక రూపములందలి ‘సన్’ ప్రత్యయమును, బా. క్రియా. ౧౩-౧౪-౧౫ సూత్రములచేతను, బా. క్రియా. ౫౬ సూత్రముచేతను సాధింపఁబడు ‘ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు - ఉన్నవాఁడు - ఉన్నవారు’ మున్నగురూపములందలి “ఉన్న” అనుదాని ‘న’వర్ణమును నన్నయాథర్వణీయమునందలి “భూతార్థానాం తు నః క్రియాణాం స్యాత్” (ఆం. చిం) “క్వచిన్న వర్ణే దే ర్లోపః......” (వికృ.) (౩౧౫ విమ) అను సూత్రములచే సిద్ధించు నవర్ణకమునకు భిన్నములు కావు. ‘ఉండిన’ అను భూతార్థక విశేషణమునందలి ‘డి’ వర్ణమునకు లోపము గల్గఁగా నేర్పడు ‘ఉన్న’ అను విశేషణము వర్తమానార్థకముగా మహాకవిప్రయోగానురోధమున నంగీకరింపవలెనని యీవఱకె వ్రాయఁబడెను. (౩౧౫ విమ) అట్లె “వసతి రనుబంధకః స్యా దిత్యాది సూత్రముచొప్పున ‘ఉఁడు’ ధాతుభిన్నములగు ధాతువులనుండి వర్తమానార్థక విశేషణములను సాధించునపుడును నాయాధాతువులకు “చు”వర్ణపూర్వకముగ నీవర్తమానార్థకమగు ‘ఉండు’ ధాతుజ విశేషణరూపమైన ‘ఉన్న’ అనునది చేరుననియు నీవఱకే (౩౧౫ విమ) వ్రాయఁబడెను. అట్లె యితరధాతువుల వర్తమానార్థక సమాపకక్రియలను సాధించునపుడు “వసతి రనుబన్ధకః స్యాదిత్యాది సూత్రముచొప్పున నాయాధాతువులకుండు ధాతురూపములు చువర్ణకపూర్వకములై చేరుననియు నీవఱకె వ్రాయఁబడెను. (౪౯౬ విమ). సూరి యీసందర్భమున మార్గాంతరమును ద్రొక్కుటచేత నసహజములగు బా. క్రి. ౪౬-౫౬-౧౩-౧౪-౧౫ సూత్రములలోని విధులచొప్పునఁ బ్రక్రియ నడుపవలసినవాఁడయ్యెను. (చూ. బా. క్రియా. ౫౬ సూ. ౩౧౫ III విమ).

ఉన్న - కలజీ - సార్వకాలిక ప్రయోగములు:— ఉన్న:— చ. అల
ఘులు కృష్ణపార్థులు మహాత్ములు యాదవకౌరవాన్వయము । బులు వెలిఁగించుచున్న
నృపపూజ్యులు వీరల........(ఆది. ౮ ఆ. ౨౮౭). చ.........శిష్ట గతగర్వము
నన్ మగధేశ్వరుఁడు నిశ్చయమతి నున్నవాఁడు (సభా. ౧ ఆ. ౧౭౧). 'ఉన్నవాఁడు'
అనునది చింతామణిపక్షమున 'ఉండిన' అనుదానిలోని 'డి' లోపముచే నేర్పడి కవి
ప్రయోగాన సాధుగ వర్తమానకాలవాచక మయ్యెను. బాలవ్యాకరణపక్షమునఁ
బ్రకృతసూత్రముచే 'ఉన్న' ప్రత్యయము వర్తమానార్థమునఁ గాఁగా నుండుధాతువు
బా. క్రి. ౫౬ సూత్రముచే లోపించుటంజేసి యేర్పడిన 'ఉండు' ధాతువు
యొక్క వర్తమానార్థక విశేషణరూపము "ఉన్న" అగును. ఆ - వె.
నేఁడు పుణ్యదినము నెమ్మితో రోహిణీ । యుక్తుఁడై శశాంకుఁ డున్నవాఁడు. (ఆది.
౭ ఆ. ౨౮౨). తే-గీ. అయ్య యేము నీపితరుల మధికనిష్ఠ । బ్రహ్మచారివై నీవు
తపంబు సేయు । చున్నవాఁడవు ...... (అర. ౨ ఆ. ౩౨౫). (చూ. ౨౯౬ విష)
ఇట్లు పెక్కుచోట్ల నిది వర్తమానార్థకమె యని నిస్సంశయముగాఁ దోఁచుచున్నను
గొన్నియెడల దీనికి (ఉన్నయనుదానికి) భూతార్థకత్వమును గలదేమో యను సందే
హము పొడముచుండును. సీ......। గుణవంతులగుచున్న కొడుకులు గలవాఁడు
పాంచాలుఁ డేల యప్పాండుసుతుల । వినయసంపన్నుల వినుచు వాఁడగు.........
(ఆది. ౮ ఆ. ౨౫ వ).ఇందుఁ గొడుకులు గుణవంతులగుట నేఁటికిని నున్నదనఁదగును
గాన నిందు భూతార్థకత్వము గలదని భ్రమింపరాదు. తే-గీ. పురమువెలి మూఁ
డహోరాత్రములు వసించి । యున్న నలువాలి కెవ్వరు నోడి రరుగ।(అర. ౨ఆ. ౬౬)
జను లరుగ నోడుసమయమునకు నైతము నలుఁడు పురము వెలినున్నవాఁడె కావున
నిచట భూతార్థము చెప్పక తీరదని వచింపరాదు. ఈవర్తమానాద్యర్థము లాపేక్షిక
ములు-వైవక్షికములును. కావున "అరుగ నోడిరి"న్నది భూతార్థకమె యైనను నట్లు
రుగ నోడునపు డుండుట వర్తమానార్థకముగ వివక్షింపఁబడుట విరుద్ధము కానేరదు.
మహాకవిప్రయోగములలో - 'ఉండిన' అనునది భూతార్థకమగుట నిస్సందేహము
యుండుటచేతను గొన్నిప్రయోగములందు 'ఉన్న' అనునది వర్తమానార్థకమేయ
గుట నిస్సందేహమైయుండుటచేతను వైరీతిగలచోటులందలి 'ఉన్న' అనునదియుఁ
వైరీతిని వర్తమానార్థకమే యనుట యుక్తము. కలజీ భావ్యర్థకమగుటకు:—
తే-గీ. ఈతఁ డొడ్డిన ధనరాశు లెవ్వియైనఁ । బోఁడిగా నీకు నీఁగలవాఁడ నేను
(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౪) మ.........ఆరంగల దీపము ట్లుతఁడు మండుంగాక యే
కార్యపదన్ (కర్ణ. ౩ ఆ. ౪౯) ఇట్టివి ౨౯౬-౩౦౧ విషయములలో విపులముగా

నుదాహరింపఁబడెను. "ఈఁగల+వాఁడు+ అ+ను = ఈఁగలవాఁడను" అనుచోట నిట్టి వానిని విధేయ విశేషణములనుగా నెన్నవచ్చును. 'చేయనున్నవాఁడు - వండనున్న వాఁడు' మున్నగునవియు భావ్యర్థక విశేషణరూపములె యనఁదగును. (చూ. ౨౯౬ విష). భూతార్థక నవర్ణకము:— క. తనయొసఁగిన యర్థంబు......... (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). చ.........దానము చేసినతత్ఫలంబు (ఆది. ౧ ఆ. ౧౫). చ. అనయము పుట్టి జూదమున యప్పుడ యొంతయుఁ జిచ్చువెట్టి కా। ల్చినయది నీయుపేక్షయ వశీకృతచిత్తుఁడు ధర్మసూతి......(ఉద్యో. ౨ ఆ. ౧౪ ప).

ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపు డుండు ధాతువునకు
లోపంబగు. ౫౬.

బాలవ్యాకరణ ప్ర - ఉన్నాఁడు - ఉన్నారు, ఉన్నది - ఉన్నవి,
వివరణము. మ - ఉన్నావు - ఉన్నారు, ఉ - ఉన్నాను - ఉన్నాము.
3౧౫ III విష. ఉన్నవాఁడు.

చేదాద్యర్థనాంతంబైన యుండున కున్నాదేశంబు
విభాషనగు. ౫౭.

ఉన్నను - ఉండినను.

సంజీవని. 3౧౫ III విష:— ౫౬ సూ. వ్యాఖ్య:— ఉన్నశబ్దంబు = I- బాల. క్రియా. ౧3 సూత్రముచే విధింపఁబడిన "ఉన్న" అనెడి యనుబంధము, II - బా. క్రియా. ౪౬ సూత్రముచే విధింపఁబడిన 'ఉన్న' అనెడి భవచ్ఛత్రర్థక (వర్తమానార్థక విశేషణ) ప్రత్యయము. ఇట్టియర్థములు లభించుటకే సూరి దీనిని 'ఉన్నశబ్దము' అని వ్యవహరించెను. ఇట్లె బా. క్రియా. ౧౪ సూత్రమునందును బయి రెండుస్థలము లందును 'చు' వర్ణప్రాప్తికయి "ఉన్నశబ్దంబు పరంబగునపుడు 'చు' వర్ణకంబగు" నని యుపదేశించెను. అట్లె ప్రకృతసూత్రమునందును "ఉన్నా"ను బంధము పరంబగు నపుడును భవచ్ఛత్రర్థకంబగు 'ఉన్న' ప్రత్యయంబు పరంబగునపుడును 'ఉండు' ధాతువు లోపించుననెడియర్థము లభించుచున్నది. ఉదా:— ఉండు+లట్ = ఉండు+ చు+ఉన్న+ను = ఉన్నాను. ఇటఁ బ్రకృతసూత్రముచే 'ఉండు'ధాతువు లోపించుటచే దానితుదిని నిల్వవలసిన 'చు'వర్ణమును లోపించినది. ఏతత్సూచన న్యాయమున 'ఉన్న' అనెడి యనుబంధమునయితము (బా. క్రియా. ౧3 సూ). లోపింప వలసియేయున్నను నేతత్సూత్రవిధాన సామర్థ్యమున నట్టిలోపము కలుగదని సూరి యాశయము. బా. క్రియా. ౧౫ సూత్రముచే నప్పుడది వీతరంబగు 'డుఙ్ను' పరమగు టచే 'ఉ'న్నాను బంధము తుది 'అ'కారమునకు దీర్ఘము రాఁగా 'ఉన్నాను' అను

రూపము సిద్ధించినది. ఇట్లే తక్కిన వర్తమానార్థక పురుషవచనరూపములను సాధిం
చునది. సంయుక్తిని భవిష్యత్తాలమునందు 'ఉండు' ధాతువునకు బా. క్రియా. ౮౬
సూత్రముచొప్పున 'ఉన్న' ప్రత్యయమును బా. క్రియా. ౧౪ సూత్రముచొప్పున
'చు'వర్ణకమును బా. సమా. ౯ సూత్రముచొప్పునఁ దత్పురుషాను ప్రయోగమును
గల్గఁగా "ఉండు+చు+ఉన్న+వాఁడు = ఉండుచున్నవాఁడు" అని యేర్పడవలసి
యుండఁగాఁ బ్రకృతసూత్రముచే 'ఉండు' ధాతువును దానిని జేరవలసిన 'చు'వర్ణ
కమును లోపింపఁగా 'ఉన్నవాఁడు' అను రూపమేర్పడును. బా. క్రియా. ౧౧౭
సూత్రముచొప్పునఁ దత్పురుషవకారము వైకల్పికముగా లోపింపఁగా 'ఉన్నాఁడు' అను
రూపమేర్పడు నిట్లు సాధింపఁబడుటం జేసి యిది యుండు ధాతుభవిష్యత్తర్థక విశే
షణరూపమని యెన్నవలయును. సంయుక్తిని ప్రథమపురుషైకవచన 'డు' ప్రత్యయ
మును నిల్పి సాధించిన 'ఉన్నాఁడు' అను రూపమును వర్తమానార్థక ప్రథమపురు
షైకవచనమునుగా నెన్నవలయును. "ఉన్నవాఁడు = ఉన్నాఁడు" అను భవిష్య
త్తర్థక విశేషణరూపములనుండి బా. కార. 33-34 సూత్రములచొప్పున 'ఉన్న
వాఁడను = ఉన్నాఁడను' అను విధేయవిశేషణరూపములను సాధింపనగును. 'ఉన్నాఁ
డను' అనుదానిలోని 'డ'వర్ణలోపముగల్గిన "ఉన్నాను" మున్నగురూపములు
ప్రాచీన మహాకవిసమ్మతములు కామింజేసి నన్నయాథర్వణీయము సాధింపలేదు.
"ఉన్నాను - ఉన్నాము - ఉన్నావు' అను రూపములను నన్నయగారున్నను దిక్కన
గారైనఁ బ్రయోగింపలేదు. అట్లగుటం జేసి వానిని బ్రాచీనాంధ్రభాషాస్వరూపమును
నిరూపింపఁదలఁచిన సూరి సాధించుట యుక్తము కాదు. వాని నర్వాచీనమహాకవులు
ప్రయోగించి యున్నందుచే నవి [illegible]. కావు. వానిని బ్రౌఢవ్యా
కర్త సాధించుటయుచితము. (చూ. ౨౯౯ పుట. విస్తర. ౨౯౯ పుట).

సహజమగు చింతామణిమార్గము ననుసరించి లడర్థము వివక్షితమగునపుడు
'ఉండు' ధాతురూపము లితర ధాతువుల కనుబంధములగుననియు 'ఉండిన' అనుదాని
లోని 'డి'వర్ణలోపమున 'ఉన్న'శబ్దమేర్పడెననియు నట్టి వికృతిచే దానిభూతార్థము
పోయి వర్తమానార్థము గల్గెననియుఁ నట్లగుటచేతనే దానికి మరల లడర్థమున వస
త్యనుబంధ మక్కరలేదయ్యెననియుఁ బ్రయోగానురోధమునఁ బ్రక్రియను చూప
కుండుటచే సూరి 'ఉన్న' అనునది యేదో శబ్దవిశేషమునునట్లు సమాపక క్రియారూప
ములలో ననుబంధముగాను వర్తమానార్థక విశేషణప్రత్యయముగాను వచ్చుననియు
నది పరమగునపుడు 'ఉండు'ధాతువే లోపించుననియు నిట్లసహజముగాఁ బ్రక్రియా
కల్పనము చేసికొనవలసివచ్చెను. ఎక్కువసంఖ్యగల సూత్రముల నుపదేశింపవలసి

వచ్చెను. అట్లె 'ఉండినన్' అను చేదాద్యర్థకమునకు 'ఉన్నన్' అనునది పాక్షికముగ నాదేశమగునని వేఱొకసూత్రము నుపదేశింపవలసెను.

౫౭ సూ. వ్యాఖ్య:—చేదాద్యర్థకముగు 'నను' ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౪౧ సూ). 'ఉండు' ధాతువుపై నిలువఁగా "ఉండు+ఇ+నను = ఉండినను" అని యేర్పడును. బా. క్రి. ౧౭ సూత్రముచొప్పున 'ఇ'గాగమము వచ్చెనని యెఱుంగునది. అట్టి 'నను' అనెడి ప్రత్యయములో పూర్వభాగముగు 'న' అనుదానితోఁ గూడిన 'ఉండు' ధాతువునకు 'ఉన్న' అను నాదేశమును బ్రకృతసూత్రము విధించుచున్నది. అట్టి యాదేశము 'ను' అను ద్రుతముతోఁగూడి 'ఉన్న ను' అనురూపము నందుచున్నది. ఉండినను = ఉన్నను = ఉన్నయెడల, ఉన్నప్పటికిని. మొ. ప్రయోగములు - చేదర్థ:— చ. దొరకొనునే ఫలంబు తఱితోఁ దగు వర్షము లేక యున్న............................... (ఉద్యో. 3 ఆ. ౨౨ ప). క. కడుఁ బెద్దకాల ....| ఒడఁబడి యుండెంతకాల మున్నను మనక య్యెడు లాభ మేమి.........(ఆది. 2 ఆ. ౨౯). 'ఉన్నన్+ఐనన్ = ఉన్ననైనన్'. అప్యర్థ:— ఆ.వె. ఎచటనున్ననైన నెల్లప్పుడును నిన్నుఁ | గన్నులారఁ జూడఁ గాంచుఁ గాన (ఆర. 2 ఆ. 3౪౦ ప).

పడ్వాదుల న వర్ణకంబున కత్వంబును గడవాల్లునకు ద్విత్వంబును విభాషనగు. ౫౧.

బాలవ్యా. 3౧౫ IV విభ.

పడ్డ - పడిన - పడ్డను - పడినను. పడు - ఇడు - చెడు - తగు - అను - కను - కొను - తిను - మను - విను - చను - ఇవి పడ్వాదులు-

సంజీవని. 3౧౫ IV విభ:—'క్వచి త్తదర్థే డయుగంక్వచి న్న స్యేచ్ఛ లోపవాన్' అను సర్థర్చమునకు వివరణ మీసూత్రము - పడ్వాదుల న వర్ణకం బనఁగాఁ బడ్వాదులపై నిల్చిన భూతార్థకవిశేషణ 'న' ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౪౬ సూ), చేదాద్యర్థక ద్రుతాంత న ప్రత్యయము (బా. క్రి. ౪౧ సూ.) నని యర్థము. పడ్వాదులలోని 'పడు' అనునది, పతనార్థక ప్రాప్త్యర్థక పడు ధాతువును, గర్త్రార్థమున వచ్చు పడు జ్యనుబంధము నని యెఱుంగునది. ఉదా:— క్తవదర్థకమగు 'న' ప్రత్యయమును, బా. క్రియా. ౧౭ సూత్రముచొప్పున 'ఇ'గాగమమును - పతనాద్యర్థక పడుధాతువుపై నిల్వఁగా 'పడు+ఇ+న = పడిన' అని యేర్పడును. ప్రకృతసూత్రముచే నందలి 'న' ప్రత్యయమునకు 'అ' అను నాదేశమును డకారమునకు ద్విత్వమును రాఁగా 'పడ్డి+అ' అని నిల్చును. బా. సంధి. ౧౧ సూత్రముచొప్పున నిత్యముగు

నపదాదిస్వరసంధి జరుగఁగా 'పడ్డ' అను భూతార్థక విశేషణమేర్పడును. ప్రకృత సూత్రవిధి వైభాషికమగుటంజేసి 'అత్వద్విత్వములు' రానిపక్షమున 'పడిన' అను రూపమే నిల్చును. పతనార్థః— చెట్టునుండి పడినవాఁడు - చెట్టునుండి పడ్డవాఁడు. ప్రాప్త్యర్థః— భయపడిన రాముఁడు-భయపడ్డ రాముఁడు-కర్మార్థక పడు ధాత్వనుబంధః— రామునిచేఁ జంపఁబడిన రావణుఁడు - రామునిచేఁ జంపఁబడ్డ రావణుఁడు. 'పడిన వాఁడు' అనుచో బా. క్రి. ౧౧౭ సూత్రముచొప్పునఁ దచ్ఛబ్దవకారము లోపింపఁగా "పడినాఁడు" అని సిద్ధించును. ప్రకృతసూత్రముచే నిఁదు 'అత్వద్విత్వములు' కల్గఁగా 'పడ్డాఁడు' అనురూపము జనించును - లేదా 'పడ్డవాఁడు' అనువానిలోని 'అ'త్వము నవర్ణక స్థానీయమగుటంజేసి దానిపైనున్న తచ్ఛబ్దవకారము బా. క్రి. ౧౧౭ సూత్రముచొప్పున లోపించుటచే 'పడ్డాఁడు' అను రూపము సిద్ధించు నన్నను నవచ్చును. ఇట్లె 'చెడు' మున్నగువానినుండియు 'చెడినవాఁడు = చెడ్డవాఁడు = చెడ్డాఁడు' మున్నగురూపముల నరయునది. ఈరీతినే చేదాద్యర్థకమగు 'నను' ప్రత్యయముగల రూపములందును. "పడినను = పడినన్ = పడ్డను = పడ్డన్" = మున్నగునవి సిద్ధించునని యెఱుంగునది. ఇట్లె నువర్ణాంతములగు 'అను - విను' మున్నగు ధాతువులందును 'అత్వద్విత్వములు' రాఁగా 'అనినన్ = అన్నన్, అనినవాఁడు=అన్నవాఁడు=అనినాఁడు=అన్నాఁడు' మున్నగురూపములు సిద్ధించును. ప్రకృతసూత్రమునందలి విభాష వ్యవస్థిత విభాష యగుటచేతను దీనికి మూలమగు "క్వచి న్న స్యేచ్ఛ లోపవాన్" అను వికృతివివేకకారికలోని క్వచి చ్ఛబ్ద మహిమ చేతను దీర్ఘపూర్వకస్థలములందీ 'అత్వ-ద్విత్వములు' కల్గవేరవని గ్రహింపనగును. ఉ. పాడినన్ - మూసినన్ - ఊనినన్ - మొ. మూలమున లేని "తగు" ధాతువును గవిజనముండనమునుండి సంగ్రహించి (వికృ. హలం. ౭ కా. వ్యా). సూరి పడ్వాదులలోఁ జేర్చెనుగాని 'తగ్గపని - చంపఁదగ్గవాఁడు' మున్నగు వ్యవహారములలో నిట్టిరూపము లగపడుచున్నవే కాని మహాకవిప్రయోగములందిట్టివి కన్పట్టలేదు. 'తగినన్' అను చేదర్థకమునకు 'తగ్గన్' అను రూపాంతరము వ్యవహారమునందుసైతము వినఁబడలేదు. కావునఁ బ్రాచీనాంధ్రభాషా స్వరూపప్రదర్శన తత్పరుఁడగు సూరి 'తగు'ధాతువును'పడ్వా'దులలోఁ జేర్చుట సరికాదు. కాన 'తగినవాఁడు'అను రూపంబునకు 'తగ్గవాఁడు' అను రూపాంతరముండునుగాని 'తగ్గాఁడు' అనునది యనభిధానంబుననుండదు" (బా. గు. ప్ర. 3౪౪ పు. ద్వి. ము. బా. సా. వే. ౪౨౯ పుట). ఈయువ్యాఖ్యలును నిరాధారములె. బా. సంధి. ౪౭ సూత్రమునఁ జెర్కొనఁబడిన పడ్వాదులు వేఱు. ప్రకృతసూత్రములోని(బా.-క్రి.-౫౧ సూ)పడ్వాదులు వేఱు,కాన

నిందోళ-చోట నాగణములలోని ధాత్వంతకమును గణాదిగా వచించుట యుక్తము.
ప్రయోగములు:—సీ.........విప్రకులమునెల్లఁ। బ్రోచుచు శరణన్నఁ గాచుచు
భీతుల.........(ఆది. ౧ ఆ. ౭ ప). చ. అనుజాఁడు పడ్డ శంఖుఁడు.........(భీష్మ.
౧ ఆ. ౨౮౬). ఉ.........పతి లేఁడవఁజడ్డ కాంత.........(కర్ణ. 3 ఆ. ౨౨౪).
సీ. పేద వడ్డాఁడవు ప్రియజనంబును బరి, వారంబులేదు.........(శాంతి. ౪ ఆ.
౪౧౨). శా. కిఁకందా నొకరుండు గెల్చు కడిమిం గీర్తింపఁబడ్డాఁడు (హరి. ఉ. భా.
౫ ఆ. ౧౨౭). చ. తన మునుపడ్డ బన్నములు.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౧౦౨).
సీ. తనయులఁ గన్నాఁడు తన్నెల్లవారును వినుతింప మన్నాఁడు దన మనమున
(శాంతి. ౬ ఆ. ౫౪౭). (మన్నాఁడు = మనినాఁడు) చ.........కిన్క మాను
మ। న్న వచనవృత్తి నాదగు మనంబున.........(అశ్వ. ౪ ఆ. ౬). కం. కొన్ని...
......వెసం। జన్న వెనుకొనుటయున్ మిూ। యన్నెడ కేనపుడు.........
(విరా. ౨ ఆ. ౧౭౪). సీ.........ద్రుపద। తనయ గాననమునఁ గొని చన్ననాఁడ
తాఁ। దెగినాఁడు గాదె (స్త్రీ. ౨ ఆ. ౯౫). మ.........ఏ। గతిఁ జన్నం జననిచ్చెఁ
గాని.........(శాంతి. ౧ ఆ. ౪౬). సీ.........తే-గీ. అన్న రేంద్ర చంద్రుం
డును జన్నవాఁడ (శాంతి. ౧ ఆ. ౨౪౨). ద్విపద. ఎత్తికొన్నాఁడిక నిటమీఁద
నెంత (బస-౫ ఆ. 3౬3). శా. ఆదిం గాధి తనూజుచే సగము సేయంబడ్డ మిన్నేఱు
(శృం. నై. ౨ ఆ. ౪౧).

నన్నయా. డోస్తు ఖేదకతాపి స్యా। దితి కేషాంచిదీరణా (వికృ.
3౧౬ విషయము. క్రియా. ౧౦ శా. అహో. ౪౮౭ పు).

కల్పతరువు. 3౧౬ విష:—నన్నయ డు ప్రత్యయాంత తత్సమ ధాతు
రూపములు బ్రయోగింపఁడు.అథర్వణు డద్దాని నుపదేశించుచున్నాడు."తద్ధర్మప్రథ
మే స్యాతాం।డు డి వర్ణౌచ నాన్తకౌ। డోస్తు ఖేదకతాఽపి స్యాత్......"అను
కారికలోని(౭౯౬ I విష)యుత్తరార్థము ప్రకృతసూత్రమై యున్నది.కాన 'డోస్తు'
అనుదానికి 'ఆ డు డి వర్ణకములలో నొకటగు 'డున్' అను ప్రత్యయమున కని యర్థ
ము, ఖేదకతాఽపి = విశేషణత్వమునైతము, స్యాత్ =అగును. నాన్తములగు డు డి
వర్ణకములు తద్ధర్మార్థక ప్రథమపురుషమున వచ్చుటే కాక యందలి 'డున్' అనునది
తద్ధర్మార్థక విశేషణమగుటయుఁ గలదని యర్థము. ఇతి = ఇట్లని, కేషాంచిదీరణా =
కొందఱిపలుకు గలదు. కేషాంచి త్తనుటచేత నిది రాకుండుటయు ననఁగాఁ దద్ధర్మ
ప్రథమపురుషైకవచనమువంటి (చదువున్ మొ) యాకారముతో నీ విశేషణము
నిల్చుట నైతము గలదను నర్థము లభించుచున్నది. చింతామణిచొప్పునఁ బునరాగమ

సూత్రముచే “ఉ” ప్రత్యయము వచ్చి తద్ధర్మార్థక విశేషణరూప మేర్పడనగును గాన నట్టియెడల నిట్టి ‘డు’ ప్రత్యయాంతరూపమును బాహుళకముగ నిల్చునని తాత్ప ర్యము (చూ. ౨౯౬ విష. చిం. వి. ప. ౧౧౧ విష). డుడ్వాదివర్ణే భూతార్థే। చాపీత్యాది సూత్రముచొప్పున (౨౯౬ I విష). డువర్ణకము పరమగునపుడు ‘ఎ’త్వము కల్గును. “అన్యే ద్రుతప్రకృతయః........” అనుచొప్పున నెట్టును నిది ద్రుతప్రకృతిక మగును. అట్టి ద్రుతమును “డు డి వర్ణౌచ నాన్తకౌ” అను వాక్య ముతో నథర్వణుఁ డనువదించెను. “రక్షించున్+వాఁడు=రక్షించువాఁడు” అనియుఁ బ్రకృతసూత్రముచే ‘డు’ ప్రత్యయమును ‘ఎ’త్వమును రాఁగా “రక్షించు+ఎ+ డున్+వాఁడు = రక్షించెడువాఁడు” అనియు రూపద్వయము సిద్ధించును. తద్ధర్మ ప్రథమపురుషైకవచనమున వచ్చు ‘డు - డి’ వర్ణకములలో నొకటగు ‘డు’ అను దానిని మాత్రమె యథర్వణుఁడు ‘డోస్తు’ అని వక్కాణించుటచే ‘డి’ ప్రత్యయ మథర్వణసమ్మతము కాదని విశదమగుచున్నది. క........వ్ర। స్సెడు రవమును దిగ్వలయము। గడుకొని........(ఆది. ౨ ఆ. ౨౧౬). క.........ఇంకెంత కాలమున్నను మనక। య్యెడు లాభమేమి........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౯). క. కడఁగి మదీయాస్త్రము లని। యెడు పటుమంత్రముల........(ఆది. ౭ ఆ. ౧౯౩). క.........చె। ప్పెడువారుఁ గాక నీకున్। మడవక........(సభా. ౨ ఆ. ౧౯౦(

ఇట్లు నన్నయప్రయోగములలో బ్రాస్థలగతము ‘డు’ వర్ణకమె యని యథర్వణ వచనమునుబట్టి నిర్ణయింపనగును. ‘డి’ వర్ణకస్థితిని నిర్వహింపఁజాలు ప్రయోగము లభింపలేదు. కాని యిక్రింది సోమయాజి ప్రయోగములచే ‘డి’ వర్ణకము సయుక్తము - గ్రాహ్యమె యనకతీఁరదు. క.........ద్రౌపది। నట్టులు పతిచెడిదె, (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౩౮౮). క. నీ యట్టివాఁడు నిన్నీ। పోయెడిదే యిట్లు పోవు పోవు మనుడు........(విరా. ౫ ఆ. ౨౦౬). ఇచట ‘డు’ ప్రత్యయమును నిల్పి సవరించినచో “నసాన్యత్తద్ధర్మోక్తః” (౭౩-౯౫ I విష). అనుచొప్పున “పతిచెడు నదె - పోయెడునదె” అని రూపము లేర్పడి ఛందోభంగము కావలసివచ్చును. కాన నచట ‘డి’ ప్రత్యయమె నిల్చినదనియు “శబ్దాత్త చ్ఛబ్దాతః” అనుచొప్పున (౧౦౭ విష. ౧౦౭ I విష). “పతిచెడిది - పోయెడిది” అను రూపములె కవి ప్రయుక్తములనియు (నిర్ణయింపక తప్పదు. ఇట్టిప్రయోగము లింకను గలవు. క. పనిఁ గొనఁదలఁచిన నేలెడి। దనుమానము గలిగెనేని నరిగెద నధిపా (విరా. ౧ ఆ. ౨౭౦). క. ద్విరదము లొరగెడివియు నె। త్తురు.........కూలెడివి.........పడియెడివి ....పొరలెడివి (భీష్మ. ౨ ఆ. ౨౧౩). ఉ. చెప్పెడిదేమి నాకుఁగల జీవన

మంతయు నీకుఁగూర్చి.........(వసు. ౨ ఆ. ౧౩౦). డు డి ప్రత్యయములు రాక కేవలము 'ఉ' ప్రత్యయముతో నిల్చురూపముల ప్రయోగములు:—ఉ... ......ధాత్రిఁ బరిభ్రమించు బలదర్పపరాక్రమ.........(ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౮ ప.) క. శరణనినవారిఁ గరుణా। కరులయి రక్షించు పురుషకార్యాన్వితులే,......... (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). చ.........గొంతి మద్దునే। యుశోదుకు మేను లేఁత దన యుల్లము మెత్తన.........(విరా. ౧ ఆ. ౯౮).

తృవర్ణ కార్థంబునం దెడి యెడు వన్నియ లగు.౪౪.

బాలవ్యాకరణ విపరణము. ప్రహరించెడివాఁడు - ప్రహరించెడువాఁడు-ప్రహర్త యని యర్థము.

3౧౬ I విషయము. వానికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు. ౪౫.

ప్రహరించువాఁడు - ప్రహర్తయని యర్థము.

సంజీవని. 3౧౬ I విష:—౪౪ సూ. వ్యాఖ్య:—తృవర్ణ కార్థంబునన్ = సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ బ్రసిద్ధమగు 'తృచ్' ప్రత్యయముయొక్క యర్థమునందు, ఎడి యెడు వన్నియలు = 'ఎడి - ఎడు' అను ప్రత్యయములు, అగును = ('వన్నియ' అనునది వర్ణకశబ్దభవము.) ధాతువుతుదిని నిల్చును. ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణము లందు సయిత మెడి యెడు వన్నియలనియె యున్నది.

ప్రహరించు + ఎడి + వాఁడు = ప్రహరించెడివాఁడు. ప్రహరించు+ఎడు+ వాఁడు = ప్రహరించెడువాఁడు. రెండుదాహృతులందులను బా. సమా. ౯ సూత్రముచొప్పునఁ దచ్ఛబ్దము 'వాఁడు' అనునది యనుప్రయుక్తమయ్యెను. ఇట్లే ప్రహరించు + ఎడి + అది = ప్రహరించెడిది. ఇట బా. సంధి. ౪౫ సూత్రము చొప్పున ననుప్రయుక్తమగు 'అది' శబ్దముయొక్క 'అ' కారము నిత్యముగా లోపించెను. ప్రహరించు+ఎడు+అది = ప్రహరించెడునది. ఇట బా. సంధి. ౪౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దముయొక్క 'అ' కారమునకు లోపాభావము నిత్యమని యెఱుంగునది. 'ప్రహరించువాఁడు' అనఁగా ప్రహరించుటకుఁ గర్తయనఁగా ప్రహ రించుటయను వ్యాపారము చేయువాఁడని యర్థము. ఇట్టి యభిప్రాయముతోనె సూరిగారు కర్త్రర్థక తృచ్ ప్రత్యయాంత సంస్కృతశబ్దమును 'ప్రహర్త' అనుదానిని బర్యాయముగాఁ జూపిరి.

"ణ్వుల్ తృచౌ (3-౧-౧33) ధాతో రేతౌ స్తః.........కర్త్రర్థే......" (సి.కౌ. కృదంత. ౨౮౯౫ సూ.) "అనయోర్వర్తమానకాలా దన్యత్ర న ప్రయోగ

ఇతి భాష్యమ్" (బాలమ. వ్యాఖ్య.) త్రర్థకులకుఁ దెలుఁగున నిట్టి నియమ మున్నట్లు కన్పట్టదు. క. కడుఁ బెద్దకాల మిడుఁడితి । మోడఁబడి యుండె.తకాల మున్నను మన క । య్యెడు లాభమేమి........" (ఆది. ౭ ఆ. ౭౯) కావునని యథర్వణుఁడు తద్ధర్మాద్యర్థముల 'డు' ప్రత్యయమును విధించినవాఁడయ్యెను - కానఁ దద్ధర్మాద్యర్థ ములలో వర్తమానార్థమును బరిగణింపఁబడుటచేత వర్తమానార్థకస్థలములం దీ ప్రత్యయములు వచ్చినను రావచ్చును. సంస్కృతమునందు సైతము తృచ్ ప్రత్యయము తద్ధర్మాద్యర్థములయందును వచ్చునని చెప్పఁబడియున్నది. "తచ్ఛీల తద్ధర్మ తత్సాధు కారిణ్యపి కర్తరి తృన్స్యాత్. అధికంతు ప్రవిష్టం నతు తద్ధాని రితి న్యాయాత్" (ముగ్ధ. వ్యా. ౯౯౦ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య). "అర్హే కృత్య తృచశ్చ (3-3-౧౬౯)" (సి. కౌ. ౨౮౨౨ సూ.) "యోగ్యే కర్తరి గమ్యే కృత్యాః-తృచ్ - లిఙ్ చేత్యర్థః" (బాలమ. వ్యా.) "వోఢు మర్హో వోఢా = (వహింపఁదగిన వాఁడు) (సి. కౌ. ౨౮౯౫ సూ. వివరణము) ఇట్లు పాణినీయులును వచించి యున్నారు.

౮౫ సూ. వ్యాఖ్య:—వానికి లోపంబు బహుళంబుగా నగు ననఁగా నట్టి "ఎడి - ఎడు" అను ప్రత్యయములకు బహుళముగా లోపంబు కలుగునని యర్థము. 'ప్రహరించెడువాఁడు' అనుదానిలో 'ఎడు' లోపింపఁగా 'ప్రహరించువాఁడు' అని యేర్పడును. ఎడి లోపించినను నిట్టి రూపమె నిల్చును. తచ్ఛబ్దానుప్రయోగము లేనపుడు ప్రహరించు రాముఁడు ప్రహరించెడు రాముఁడు. మొ. తద్ధర్మాద్యర్థ బోధక విశేషణ ప్రయుక్తవాక్యమునఁ గాలనిర్ణాయక శబ్దవిశేషప్రయోగము లేనపు డయ్యది కాలత్రయమునందును నైచ్ఛికముగ వర్తించునను విషయము నీక్రింది రీతిని ప్రౌఢవ్యాకర్త సూత్రించెను. "తద్ధర్మార్థక విశేషణం బసహాయతం త్రికాల వాచి యగు. ఉదా:—సీ. వారి యనుపయించు । సితకృష్ణతంతు రాజితతంత్రమది. (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౯ ప). (అనుపయించు = అనుపయించుచున్న = నేయుచున్న) వ. నానేర్పువిధంబున. (నేర్పు = నేర్చిన) (భార. ఆది. ౧ ఆ.) నాపడుప్రయాసము లూరక పోకయుండ (కళా. ౮ ఆ.) (పడు = పడిన). ఆ-వె. ద్రుపదు వీటిలోన దొమ్మికయ్యము రేఁచెఁ । బసులఁ బట్టె విరటు పట్టణమున । మఱియు నెన్నిలేవు మార్తాండతనయుండు । తొడరి మనకుఁ జేయు దుండగములు (జైమి. ౧ ఆ.) (చేయు = చేసిన). సీ. జనమేజయుని చేయు సర్పయాగమునకు (ఆది. ౨ ఆ. ౧౩౧) (చేయు = చేయఁగల)." (ప్రౌఢ-క్రియా-౧ సూ)

సన్నయా. ప్రతిషేధవాచినాం నిః (ఆం. చిం. హలం. ౧౭ శా. ౩౧౭ విషయము. అహో. ౪౦౫ పుట).

కల్పతరువు. ౩౧౭ విష:—ప్రతిషేధవాచినామ్ = వ్యతిరేక తద్ధర్మార్థక విశేషణవాచక క్రియలకు, నిః = ని ప్రత్యయ మగును. "వ్యతిరేకాదావభావిని చాత్ స్యాత్" అను చొప్పున ని ప్రత్యయ పరకత్వమున ధాతువుతుదిని 'అ'త్వము నిల్చును. చదువు+అ+ని+వాఁడు = చదువనివాఁడు. ఇట్లె చదువనిది (చదువు+అ+ని+అది). మొదలగురూపములు సిద్ధించును. చదువనిపాఠము - చదువని చైత్రుఁడు - మొ. ౭౭౮ విషయముచొప్పున, 'అన్నముతినని విస్తరి' మున్నగు కర్మధారయాభాసరూపములును గ్రహింపనగును.

ప్రయోగములు:—క. ధర లబ్ధుల ముచ్చులఁ గూ । ర్పనివారలఁ బగఱ వలనివారల ధృతి చా । లనివారల దుర్జనులం । బనుపఁగా రాచకార్యభారము దాల్పన్ (సభా. ౧ ఆ. ౪౧) ('ని' ప్రాసగతము). క. దనుజాహిత నీ శాహవ । మున నెదిరి మహోగ్రదహనమునఁ బడియును గా । లని మిడితవోలె నతిశో । పనుఁడు జరాసంధుఁ డెట్లు బ్రదుకఁగ నేర్చున్ (సభా. ౧ ఆ. ౧౩౩). ('ని' ప్రాసగతము). క. తన యొఱిఁగినయర్థం బొరుఁ।డనఘా యిందియెట్టు చెప్పు మనియడిగినఁ జె । ప్పని నాఁడును సత్యము చె । ప్పనినాఁడును ఘోరనరకపంకమునఁ బడున్ (ఆది. ౧ ఆ. ౧౩౭). ('ని' ప్రాసగతము). సీ......... । నేఁడు పోవనినాఁడు నిష్ఫలం బిమ్మహా । యత్నమంతయు నని యధికచింత । (ఆని. ౧ ఆ. ౧౧౫). ఇట్టి 'ని' ప్రత్యయార్థమును వ్యతిరేక సమాపకక్రియతో ఘటించుటయుఁ గలదు. చ......... శరంబులన్ సురా । సురులకుఁ గట్టరాదవుట.........(భాస్క. సుందర. ౪౩౭ ప). (కట్టరాదవుటన్=కట్టరానిదగుటచేత)

బాలవ్యాకరణ వ్యతిరేక తృవర్ణ కార్థంబున నిజ మగు. ౪౭.

వివరణము. వండనివాఁడు. ఎడి ప్రభృతివర్ణ కాంతంబు లేఁడును

౩౧౭ I విషయము. ధాతుజవిశేషణంబు లని ప్రాచీనులు వ్యవహరింతురు.

సంజీవని. ౩౧౭ I విష:—తృవర్ణకార్థము లివటకు వివరింపఁబడెను. వాని వ్యతిరేకమర్థ మగునపుడు నివర్ణక మగునని యర్థము. వండనివాఁడు = పచన వ్యాపారము జరపనివాఁడు. (వండు+అ+ని+వాఁడు). బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రముచొప్పున ధాతువుతుదిని 'అ'త్వము నిల్చును. ప్రకృతసూత్రముచే 'ని' వర్ణకమువచ్చును. బా. సమా. ౯ సూత్రముచొప్పున తచ్ఛబ్దానుప్రయోగము గల్గును. విభక్తి వివక్షింపనపుడు - వండని రాముఁడు - వండనియన్నము - మొ.

వంచు ఇ+౧+అకె = నంకె౧కె = నంకె౧ముకె, బా. సంధి. ౪౫ సూత్రముచొప్పున 'అది' శబ్దాకారలోపము పాక్షికముగ నయ్యెనని యెఱుంగునది. ఎడి ప్రభృతి వర్ణకాంతంబులు:—బాల. క్రియా. ౪౪-౪౫ సూత్రములచే విధింపఁబడిన త్ర్యర్థకము లగు 'రక్షించెడి - రక్షించెడు - రక్షించు' అనురీతివి మూఁడును, బా. క్రి. ౪౬ సూత్రముచే విధింపఁబడిన 'రక్షించుచున్న - రక్షింపఁగల - రక్షించిన' అనురీతివి మూఁడును, బా. క్రి. ౪౭ సూత్రముచే విధింపఁబడిన 'రక్షింపని' అనురీతి దొకటియుఁ గలిసి—ఏడును ధాతుజవిశేషణంబులని వ్యవహరింపఁబడునవనుచు సూరి వివరించెను. ధాతుజవిశేషణము లనఁగా ధాతువునుండిపుట్టిన విశేషణములని యర్థము. ఇక్లో వీనిని క్రియాజన్యవిశేషణములనియు వాడుదురు. ఇవి నామపదముతో నన్వయించు నవిగాన వీనిని నామాకాంక్షా ఒసమాపకములనియు వ్యవహరింతురు. ఏతత్స మాన న్యాయమున 'క్త్వార్థకము - వ్యతిరేకక్త్వార్థకము - శతృ-తు-మానంతర్య-చే దాద్యర్థకములును ననెడి యాఱు'ను క్రియాపదముతోనె యన్వయించునుగాన వానిని క్రియాకాంక్షా ఒసమాపకములని వాడుదురు.

	లః కర్మణిచ భావే చాకర్మకేభ్యః. (౩-౪-౬౯) లకారాః
వస్నరా	సకర్మకేభ్యః కర్మణి, కర్తరిచ, స్యు రకర్మకేభ్యో భావే
థర్వణీయము.	కర్తరిచ (సి. కౌ. భ్వాది. ౨౧౫౨ సూ.)
౩౧౪ విషయము.	అకర్మణ స్సకర్మత్వా/మకర్మత్వం స కర్మణః (క్రియా. ౧౧ కారి. అహో. ౪౯౧ పు.)

కల్పతరువు. ౩౧౪ విష:—అనుక్త మన్య శబ్దానుశాసనవర్తనున్యాయము రీతి నథర్వణుఁడు వచించిన "త దనుక్తస్య కార్యస్య । వక్తాభవతి పాణినిః" (౧ V విష. వికృ. సంజ్ఞా. ౭ కారి). అను సూత్రముచొప్పున లడాదులగు సమాపక క్రియాప్రత్యయములు సకర్మధాతువులకుఁ గర్త్రర్థమందును గర్మార్థమందును నగును. అకర్మకధాతువులకుఁ గర్త్రర్థమందును భావార్థమందును నగు నను పాణిన్యుక్తవిషయ మిచట మూలముగఁ జూపఁబడెను. అకర్మకధాతువులకుఁ గర్మార్థకత్వము లేదు. తెల్గున భావార్థక సమాపకక్రియలకుఁ బ్రయోగమే లేదు. సంస్కృతమున నకర్మక క్రియలకు భావార్థమున లడాదులు వచ్చును. అవి వచ్చునపుడు ప్రథమపురుషైక వచనమందుమాత్రమె వానికిఁ బ్రయోగ ముండును. అకర్మకధాతువులకుమాత్రమె భావార్థమున నట్లు వచ్చును. "భావః - భావనా = ఉత్పాదనా - క్రియా ......యుష్మ దస్మద్భ్యా మ్యాం సామానాధికరణ్యాఽభావా త్ప్రథమపురుషః. తిఙ్వా చ్యభావనాయా అసత్వరూపత్వేన ద్విత్వా ద్యప్రతీతే ర్న ద్వివచనాది. కిం త్వేక

వచనమేవ. తస్యాత్సర్గికత్వేన సంఖ్యానపేక్షత్వాత్ ....త్వయా, మయా, అన్యైశ్చ భూయతే." "సత్వం ద్రవ్యం లిఙ్గసంఖ్యాన్వయయోగ్యమ్" (బాలమ. వ్యాఖ్య. సి. కౌ. ౨౨౫౨ సూ.) (నీచేతను నాచేతను నితరులచేతను గాఁబడును తెలుగునఁ బ్రయోగము చూపఁబడుటకయి గత్యంతరము లేక 'కాఁబడును' అను నవ శబ్దము (వ్యావహారికము) వాడఁబడెను. అకర్మకధాతువులకు "పడు" ఙ్యను బంధము బా. క్రియా. ౮౯ సూత్రముచే రానేరదు. సకర్మకములకు భావార్థకత్వము లేనపుడు పచనము = పాకము = వండుట - వంట మున్నగు భావార్థక రూపములకు సాధుత్వమెట్లని శంకింపరాదు. తిఙ్గుల కనఁగా సమాపక క్రియలకుఁ జెప్పిన నిషేధము కృత్తులకుఁ జెల్లనేరదు. కానఁ దెల్గునందును సకర్మకములకుఁ గర్తృకర్మార్థములందును నకర్మకములకుఁ గర్త్రర్థమాత్రమందును భావార్థక ట ప్రత్యయాదికృత్తులు వచ్చుట నిర్బాధము. ఇచటి కర్తృత్వ మాభాసరూపము. (చూడు. ౨౬౫ II విష.) "అకర్మకా ద్ధాతో ర్భావ ఏవ భావే త్యాది (తిబాది) విభక్తయః స్యుః. నతు సకర్మకాత్.కృత్ప్రత్యయాస్తు సకర్మకా దకర్మకాచ్చ భావే స్యుః - తేన కాం దిశం గన్తవ్యమ్, సభాంవా న ప్రవేష్టవ్యమ్-ఛాత్రేణ గ్రంథస్య పాఠః - శిశో శ్శయన మిత్యాది." (ముగ్ధ. ౯౨౫ సూ. దుర్గాదాసవ్యాఖ్య). ఇట్లైనచోఁ గృత్తులకు భావార్థక ట ప్రత్యయాదులు సమాపక క్రియా ప్రకరణమునఁ జెప్పఁబడనేల యని శంకింపరాదు. ట ప్రత్యయాదికృత్తులు తక్కిన కృత్తులవలెఁగాక ప్రతిధాతువునకును వచ్చును. మఱియు 'ట' ప్రత్యయాద్యన్తములందుఁ దక్కిన కృదంతములందువలెఁగాక నియతముగాఁ గ్రియార్థ మనఁగా వ్యాపారరూపార్థము స్ఫురించుచునే యుండును. తక్కిన కృదంతములందట్లు వ్యాపారార్థము భాసిల్లదు. చేయు+ఇ = చేయి = హస్తము - ఎండు+అ = ఎండ = సూర్యాతపము. (౩౦౯ వి.)

లః కర్మణీత్యాది:—లకారాః = లడాది లకారము లనఁగా సమాపక క్రియా ప్రత్యయములు, సకర్మకేభ్యః = సకర్మకధాతువులకంటెఁ బరముగా, కర్మణి - కర్తరిచ = కర్మార్థమందును గర్త్రర్థమందును స్యుః = అగును. అకర్మకేభ్యః = అకర్మకధాతువులకంటెఁ బరముగ, భావే, కర్తరిచ = భావార్థమందును గర్త్రర్థమునందును నగును. రామః రావణం హన్తి = రామేణ రావణో హన్యతే. త్వం భవసి - త్వయా భూయతే. సంస్కృతమునందు సైతము భావార్థమున నన్నిటను బ్రథమపురుషైకవచనముమాత్రమె నిల్చునని పైని వివరింపఁబడెను. తెల్గున భావార్థక సమాపక క్రియాప్రయోగమె సమ్మతము కాదు. ఉదా:—రాముఁడు రావణుని జంపును. రామునిచే రావణుఁడు చంపఁబడును - నీ వుంటివి - మొ. "నీచే నుండఁబడెను"

అని తెల్గునఁ బ్రయోగింపరాదు. ఇట్లె నీచేత రాఁబడెను - నీచేతఁ గాఁబడెను మున్నగునవి యసాధువులు.

అకర్మణ ఇత్యాది:—అకర్మణః = అకర్మక ధాతువునకు, సకర్మత్వమ్ = కర్మాకాంక్షగల్గుటయు, సకర్మణః = సకర్మకధాతువునకు, అకర్మత్వమ్ = కర్మాకాంక్షారాహిత్యమును, మహాకవిప్రయోగములందుఁ గనుపట్టుచున్నది. వివక్షావశమునఁగాని, ధాతువుయొక్క యర్థమందు మార్పుగల్గుట మున్నగు కారణములచేతఁగాని యట్టి వైపరీత్యము గల్గును. ఉదా:—కన్ను మూయదు నాకున్ (ఆర. ౧ ఆ. ౨౭౦ ప.). జయతు జయ త్యార్యః = ఆర్యుఁడు సర్వోత్కర్షమున వర్తించుఁగాక. వాఁడు రిపులను జయించెను. (విస్తర.) ఇట 'జి' ధాత్వర్థపు మార్పువలన సకర్మక మకర్మక మగుచున్నది. 'హితాన్న యః సంశృణుతే స కింప్రభుః = హితముచెప్పెడి యెవఁడు వినఁడో వాఁడు చెడ్డప్రభువు' (గాణ. 330 పు. ఇట కర్మత్వము వివక్షింపఁబడలేదు. అపాదానము వివక్షిత మయ్యెను. రామునకు నమస్కరించి - రాముని

విస్తం. 3౧వ వివ:—అహోబలపతి 'జి' ధాతు వకర్మకమనుచు "క్వచి దకర్మణస్స కర్మత్వమ్ - జయించె రిపుల......" (అహో. ౪౭౧ పుట). అని యిట్లు వ్రాయుట సరికాదు. "జి - జయే - భ్వా - పర - సకర్మక - అనిట్ - జయతి - అజైషీత్" (శబ్దస్తో) అనుచొప్పున 'జి' ధాతువు సకర్మకమె. "స జయ త్యరిసార్థసార్థకీ । కృతనామా కిల భీమభూపతిః" (నైష. ౨ సర్గ.) ఇత్యాదులం దర్థభేదమున నది యకర్మకముగా వాడఁబడును. గాణపత వివరణకర్త సంస్కృతమున నకర్మకము తెల్గున సకర్మకమగునని యర్థముచేసెను. అదియు సరికాదు. ఉత్కర్షప్రాప్త్యర్థక మగునపుడు 'జి' ధాతువు సంస్కృతాంధ్రములు రెంటను నకర్మకమె, "శత్రులను జయించెను" అను రీతిగల స్థలములం దది సంస్కృతాంధ్రములు రెంటను సకర్మకమె. సత్కర్మము పాపమును హరించును. వాఁడుద్యానమున విహరించెను. ఉపసర్గవశమున నిట హృ ధాత్వర్థము మాఱుటచే సకర్మక మకర్మక మయ్యెను. అహోబలపతి "క్వచి దర్థవిశేషే సకర్మకత్వం చింతింతు రాము నెప్పుడు - క్వచి దర్థవిశేషే అకర్మకత్వం చింతిల్లె దేల యిప్పుడు" (అహో. ౪౭౧ పు). అని యుదాహరించుట సరికాదు. "వతు ణౌ భవేచ్చ లోపో ణ్యర్థే యో వర్తతే పరే తస్మిన్" అను చింతామణిచొప్పునఁ దెలుఁగున "చింతించు" ప్రేరణార్థకము. 'చింతిల్లు' అప్రేరణార్థకమనఁగా స్వార్థికము. గాణపత వివరణకర్తయు నీయహోబల పండితమార్గము ననుసరించెను (గాణ. క్రియా. 3౪౫ కారి. ౫౧ పద్య. వివరణము). "చిత - స్మృత్యా. చు. ఉభ. సక........" (శబ్దస్తో).

నమస్కరించి. (౨౮౫ I విప). "వేఁటఁ బోఁదురి (భా. ర. అర. ౬ ఆ). అన్నిభంగుఁ
పాల మేఁగెను. (వి. పు. ౭ ఆ) .... చ. అడవికి
వేఁటకై యరిగి (పాండు. ౫ ఆ)" (ప్రౌఢ. కార. ౧౩ సూ. విప). (విస్తర. I
౨౮౮ I విప). ఇట నకర్మకముగు 'ఏగు' ధాతువు సకర్మకముఁగ వాడఁబడెను. అకర్మ
కముల పట్టిక ౨౩౬ విషయమున వివరింపఁబడెను. కొన్ని సకర్మకము లకర్మకము
లగునని సంస్కృత వైయాకరణులును వచించిరి. "తథాచ - గోయీచన్ద్రః - ధాతో
రర్థాన్తరే వృత్తే - ర్ధాత్వర్థే నోపసంగ్రహాత్ । ప్రసిద్ధే రవివక్షాతః । కర్మణోఽక
ర్మికా క్రియేతి. ధాత్వర్థేన సహ కర్మణ ఉపసంగ్రహా దిత్యర్థః. క్రమే ణోదాహర
ణాని:—నదీ వహతి - స్యన్దతీత్యర్థః. అఘయతి వ్యాఘ్రః. భవతి ఘటః - ఆహాతే
జనః - తపస్యతి మునిః" (ముగ్ధ. ౫౩౨ సూ. దుర్గా. వ్యాఖ్య).

లకారాదులు సకర్మకంబునకుం గర్తృకర్మంబులందును

బాలవ్యా. లాఁతికిం గర్తయందు నగు. ౮౧.

౩౧౭ I విషయము. సకర్మకంబు నాఁ గర్మాకాంక్షోత్థాపకంబు. అకర్మకం
బనఁ గర్మాకాంక్షానుత్థాపకంబు.

సంజీవని. ౩౧౭ I విప:—లకారాదులు 'లట్టు - లిట్టు - మున్నగు సమాపక
క్రియా ప్రత్యయములును, ఆదిశబ్దముచే - భావార్థకాదులనఁగా - "ట" ప్రత్య
యము మున్నగు (బా. క్రి. ౩౫ సూ. మొ. ౮౩ సూ. వ). నసమాపకక్రియా
ప్రత్యయములును బా. క్రి. ౧౨౨ సూత్రముచే విధింపఁబడిన భావార్థక నఁజి
ప్రత్యయమును సకర్మకధాతువులకుఁ గర్త్రర్థమునందును గర్మార్థమునందునువచ్చును.
అకర్మకధాతువులకుఁ గర్త్రర్థమందుమాత్రము వచ్చును. అకర్మకక్రియలకుఁ గర్మార్థక
ప్రయోగము లేదు. కర్మాకాంక్షోత్థాపక మనఁగాఁ గర్మాకాంక్షను బుట్టించునది.
కర్మాకాంక్షానుత్థాపక మనఁగాఁ గర్మాకాంక్షను బుట్టింపనిది. ఆకాంక్ష యనఁగా
'కోరిక'. అన్వయయోగ్యతకై పదము పదాంతరమును గోరుట. "ఆకాఙ్క్షా. స్త్రీ.
(ఆ+కాఙ్క్ష+అజ్).........న్యాయమతే వాక్యార్థజ్ఞాన హేతౌ. యత్పదం వినా
యత్పద స్యానన్వయ స్తత్పదే తత్పదవత్త్వ రూపే సంబన్ధే........." (శబ్దస్తో).
"ఆకాఙ్క్షా-స్త్రీ......వాక్యార్థజ్ఞాన హేతౌ పదస్య పదాన్తర వ్యతిరేక ప్రయుక్తా
న్వయాభావే. ఆకాఙ్క్షా హితం వాక్యం న ప్రమాణమ్. యథా గౌ రశ్వః పురుషో
హస్తీతి న ప్రమాణ మాకాఙ్క్షావిరహాత్. న్యాయమతే యత్పదమృతే యత్పదా
న్వయబోధో నభవతి తత్పదే తత్పద వత్తేతి. ప్రతీతి పర్యవసాన విరహా ఇత్యాల
ఙ్కారికాః" (శబ్దా. చిం). 'రాముఁడు రావణునిఁ జంపెను' అను వాక్యమునఁ జంపె

ననుపదము 'రావణునిన్' అను కర్మపదము నన్వయబోధమునకయి యాకాంక్షించు
చున్న దనఁగాఁ గోరుచున్నది. కానఁ గర్మము నాకాంక్షించుచున్న 'చంపెను' అను
నది సకర్మకము. 'రాముఁడు వచ్చెను' అనునపుడిట్టి యాకాంక్ష 'వచ్చెను' అను
దానికి లేదు గాన నది యకర్మము. ఉదా:—సకర్మకమునకుఁ గర్త్రర్థమున లకార
ములు వచ్చుటకు:—రాముఁడు పాఠమును జదివెను. రాముఁడు పాఠమును జదువు
చున్నాఁడు. రాముఁడు పాఠమును జదువఁగలఁడు-రాముఁడు పాఠమును జదువును-
రాముఁడు పాఠమును జదువఁడు. రాముఁడా పాఠమును జదువుము. రాముఁడా
పాఠమును జదువకుము - మొ. సకర్మకమునకుఁ గర్మార్థమున లకారములు వచ్చు
టకు:—రామునిచేఁ బాఠము చదువఁబడెను - రామునిచేఁ బాఠము చదువఁబడు
చున్నది. రామునిచేఁ బాఠము చదువఁబడఁగలదు. రామునిచేఁ బాఠము చదువఁ
బడును. రామునిచేఁ బాఠము చదువఁబడదు. ఓదేవా నాచేఁ గొలువఁబడుము.
ఓదేవా నాచేఁ గొలువఁబడకుము - మొ. అకర్మకమునకుఁ గర్త్రర్థమున లకార
ములు వచ్చుటకు:—రాముఁడువచ్చెను - రాముఁడు వచ్చుచున్నాఁడు - రాముఁడు
రాఁగలఁడు - రాముఁడు వచ్చును - రాముఁడు రాఁడు - రామా రమ్ము - రామా
రాకుము-మొ. అసమాపక క్రియ లనఁగా వాక్యసమాప్తిని జేయఁజాలని క్రియలు.
ఉదా:—'బాలుఁడు పాఠమునుజదువుట యింపుగానున్నది' ఈవాక్యము 'చదువుట'
అనుదానితో ముగియలేదు. చదువుట యెట్లున్నదో తెలుపునట్టి యింపుగా నున్న
దనునది లేనిచో నన్వయము కుదురుపడలేదు. వాక్యము ముగియలేదు. కావున
'చదువుట' అనునది యసమాపక క్రియ. ఇట్లె "బాలుఁడు పాఠమును జదివి నిద్రిం
చెను. బాలుఁడు చదువుచున్న పాఠము పెద్దది." మున్నగు వాక్యములలోను
"చదివి - చదువుచున్న" మున్నగునవి యసమాపక క్రియలు. ఇట్టి క్రియలయందలి
'ట - ఇ - చున్న' మున్నగు ప్రత్యయములు సయితము సకర్మకములకుఁ గర్త్రర్థము
నందును గర్మార్థమునందును వచ్చును. అకర్మకములకుఁ గర్త్రర్థమునందు మాత్రము
వచ్చును. ఉదా:—రాముఁడు రావణుని జంపుట లోకహిత మయ్యెను. రామునిచే
రావణుఁడు చంపఁబడుట లోకహిత మయ్యెను - రాముఁ డడవి కేఁగుట లోకహిత
మయ్యెను - మొ. పయివాక్యములలో మొదటివాక్యమున 'చంపుట' అనుదాని
లోని 'ట' ప్రత్యయము కర్త్రర్థక మగుటచేతనే 'రాముఁడు' అను కర్తృపదము
కర్త్రర్థక తృతీయాంతము కాదయ్యెను. ఇంకఁ బ్రాతిపదికార్థక ప్రథమాంత
మయ్యెను. భావార్థకములందలి కర్త్రర్థకత్వ మాభాసరూపము (చూ. ౨౬౫ II
విభ.) (చూడు. బా. కారక. ౩౨ సూ. ౨౬౩ I విభ) బా. క్రియా. ౧౨౨

సూత్రముచొప్పున వచ్చు భావార్థక నుడికి నుదాహృతులు:—నీవు పాఠమును జదువవలెను - నీచే బాఠము చదువఁబడవలెను. ఇవి సకర్మకోదాహృతులు - 'రాముఁడు రావలయును' అనునది యకర్మకోదాహరణము. 'రాఁబడవలయును' అనురీతి రూపము లసాధువులు.

సంస్కృతమున ధాతువులనుండి యర్థవిశేషబోధక ప్రత్యయముల చేరికచేత ననేకములగు ధాత్వంతరము లేర్పడును. "సనాద్యన్తా ధాతవః (౩-౧-౩౨). సనాదయః కమే ర్ణిఙన్తాః ప్రత్యయాః అన్తే యేషాంతే ధాతుసంజ్ఞాః స్యుః. ధాతుత్వా ల్లడాదయః" (సి. కౌ. ౨౩౦౪ సూ.) "శ్లో. సన్ క్యచ్ కామ్యచ్ - క్యఙ్ క్యషో ఽథా ఽ । చారక్విప్ ణిఙ్ యఙౌ తథా । యగాయ ఈయఙ్ ణిఙ్ చేతి । ద్వాదశామీ సనాదయః" (బాలమ. వ్యా). సన్నన్త - జిగీషతి (జయింపఁ గోరుచున్నాఁడు) ణిజన్త - కారయతి (చేయించుచున్నాఁడు). యఙన్త - జేగీయతే (అత్యంతము మాటి మాటికిఁ గీర్తించుచున్నాఁడు). ఆచారక్విప్ - విజయతి (అర్జునునివలె నాచరించు చున్నాఁడు). యగన్త - క్రియతే = (చేయఁబడుచున్నది).

ఇట్లే తెలుఁగునందును నొక్కొక్క ధాతువునుండి పెక్కు ధాతువు లేర్పడి లడా దుల నందుచుండును. ఉదా:—చదువుధాతువు—ఆత్మనేపదార్థమున ధాతువునకు 'కొను' అనునది చేరును. చదువుకొనెను. ప్రేరణార్థమున ధాతువునకు 'ఇంచు' మున్నగునవి చేరును. చదివించెను. కర్త్రర్థమున ధాతువునకు 'పడు' అనునది చేరును. చదువఁబడెను. ప్రేరణాత్మనేపదార్థకము - చదివించుకొనెను. ప్రేరణకర్త్రర్థకము. చదివింపఁబడెను. ప్రేరణాత్మనేపదకర్త్రర్థకము - చదివించికొనఁబడెను. మొ. ఇందు ప్రేరణార్థకరూపములు ౩౨౬ VI విషయమునందును నాత్మనేపదార్థకరూపములు ౩౨౧ I విషయమునందును నిరూపింపఁబడును. ప్రకృతమునఁ గర్త్రర్థకరూపములు నిరూపింపఁబడుచున్నవి.

నన్నయ. ౩౧౯ విష. — కర్మ ణ్యనుబన్ధః స్యా । త్పటిధాతుః కర్తృవచ్చ తద్విధయః. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౬ కా. అహో. ౫౦౨ పుట).

కల్పతరువు. ౩౧౯ విష:—కర్మణి - కర్త్రర్థకత్వమునందు ధాతువునకు, పటిధాతుః = 'పడు' అనునది, అనుబన్ధః స్యాత్ = అనుబంధముగాఁ దుదిని నిల్చును, తద్విధయః = ఆకర్త్రర్థకత్వమందలి వ్యాకరణవిధానములు, కర్తృవచ్చ = కర్త్రర్థ మందువలెనే, యగును. పద్వనుబంధము పరమగునపుడును "వ్యతిరేకాద్భా భావిని చాత్ స్యాత్" అను సూత్రమునందలి యాదిశబ్దముచేత 'అత్త్వమును' "పునరా

గమః క్రియాణా"మ్మను దానిచొప్పున నకారాగమమును నగును. (౨౬-3౧3 విమ). చదువు+అ+న్+పడు =చదువఁబడు. దీనినుండి కర్త్రర్థమందువలెనె - చదువఁబడెన్ - చదువఁబడున్ - చదువఁబడుచున్నది, మొదలగు సమాపకక్రియారూపములను, చదువఁబడుట - చదువఁబడమి - చదువఁబడన్ - చదువఁబడి - చదువఁబడక - చదువఁబడుచున్ - చదువఁబడినన్ - మున్నగు నసమాపకక్రియారూపములను సాధింపనగును. ఇట్లె చదువఁబడవలయును మున్నగు వలయ్యాదియోగ భావార్థక నుజ్యంతరూపములను గర్మార్థమున సాధించుకొననగును. అకర్మకధాతువులకుఁ గర్మార్థకత్వము లేదు. "రమణి నీకతమున మాకు రాఁబడె నిటకున్ ఇత్యాదౌ పడుధాతోర్ఘటక క్రియాత్వమేవ, యథా మాకు రానయ్యెన్-పోనయ్యెన్ ఇత్యాదౌ భ్వాది ధాతూనామ్" (అహో. ౫౦3 పు) అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁబడెను. మాకు రాఁబడె ననఁగా మాకువచ్చుట సంభవించెనని యర్థము గాన నట్టిప్రయోగమున 'పడు'ధాతువు కర్మార్థకము కాదనియు ఘటనార్థకమనియుఁ బయి కవిశిరోభూషణపంక్తులకుఁ దాత్పర్యము. రాఁబడె ననుచోటి 'రాన్' అనునది వచ్చుధాతు భావార్థకరూపమనియు నచటి పడుధాతువు వలయ్యాదులలోనిదనియు గ్రహింపవలయును (బా. క్రి. ౧౨౨ సూ). సూరి స్వార్థికములని వివరించిన (బా. క్రియా. ౧౦౯ సూ) చొరఁబడు - నిలువఁబడు - కూడఁబడు మున్నగుచోటులందలి 'పడు' ధాతువునైత మిట్టిదే యనుట యుక్తము. చొరఁబడెను = చొచ్చుట సంభవించెను - మొ. సకర్మకధాతువులందును నిట్టి ఘటనార్థకత్వము కన్పట్టుచున్నది. క......అన్య ని। నాదఁబు జనంబులకు వినంబడ కుండన్ (సభా.౧ ఆ. ౨౯౨వ).ఇట్టి ప్రయోగములయెడలఁ బయిరీతిని ఘటనార్థకత్వము నంగీకరింపవలసినదే(వినన్=వినుట పడకుఁడన్=సంభవింపకుండ)."అత్ర తృతీయా షష్ఠీచ|విభక్తీ సమ్మతే ఊఢే ఇత్యథర్వణ వచనాత్ విభక్తిద్వయమ్. మాచే ఘటింపఁబడియెన్, మాకది ఘటింపఁబడియె నితి" (అహో. ౫౦3 పు). అను నహోబలపంక్తులచొప్పునఁ గర్మార్థక ప్రయోగస్థలములందుఁ గర్తకుఁ దృతీయ కాకుండుటయు షష్ఠి వచ్చుటయు సమ్మత మని భ్రమింపరాదు. అహోబలపతి చూపిన కర్మార్థకోదాహృతి వాక్యద్వయమును నేకరీతిది కాదు. (౨3౭ విమ. దీని విస్తరమును జూచునది). 'మాకది ఘటింపఁబడియె' అనుదానిలోని పడుధాతువు ఘటనార్థకము. తక్కినవాక్యము లోనిది కర్మార్థకము. పడుధాతు వనుబంధముగా బ్రయోగింపఁబడుట కర్మార్థక ప్రయోగమందుమాత్రమె యని యహోబలపతియు వచించెను. "అనుబంధకత్వేతు నీచే రావింపఁబడితివి. [illegible]" (అహో. ౫౦3 పు) వచ్చుధాతు వకర్మకమైనను ప్రేరణార్థమున

నవి సకర్మకములను గాన నట్టియెడల నవి కర్మార్థక ప్రయోగ యోగ్యమై పశ్వాదుల
ధము నొందుచున్నదని తాత్పర్యము.

కర్మార్థక ప్రయోగము తెలుఁగునకు సహజము కాదనియు నది సంస్కృతభాషా వాసనచే లభించెననియు నట్టిప్రయోగము భారతమున లేదనియు: గొందఱాధునికులు వచింతురు. అది సరికాదు. భారతమందె కర్మార్థకప్రయోగములు పెక్కు గలవు:—"కొన్నిచోట్ల నుచితముగా నున్నను పెక్కుచోట్లఁ గర్మార్థకప్రయోగము శ్రావ్యము గాదు. ఉదా:—నన్నయార్యునిచే భారతము తెలిఁగింపఁబడియె. ఇది శ్రావ్యమగునుగాని నాచే భారతము చదువఁబడినది. నేను వానిచేఁ జూడఁబడితిని. మొదలగుప్రయోగములు శ్రావ్యము గావు" (ఆం. భా. అ. కార. ౮ సూ. ౧౮౩ పు. తృ. ము.) ఉదాహృతవాక్యములందలి శ్రావ్యతకు నశ్రావ్యతకును వినిగమక మేమియుఁ గానరాదు. ఈ క్రింది ప్రయోగములను జూచినను డిట్టి వాక్యములు సత్యవిదూరములని తోఁచకమానదు. సీ.........ఆ-వె. దానములను బహువిధ క్రతుహుత జప। బ్రహ్మచర్యములను బడయఁబడిన। పుణ్యఫలము.........(ఆది. ౧ ఆ. ౭౧). క. తనయుండు దల్లిదండ్రులు। పనిచినపని సేయఁడేని పలుకెడలోఁ జే। కొనఁడేని వాఁడు తనయుం। డనఁబడునే పితృధనమున కర్హుం డగునే (ఆది. ౩ ఆ. ౯౯.) క. పురుషులచే ధర్మస్థితిఁ। బరిగ్రహింపంగఁబడిన భార్యలకు......... (ఆది. ౫ ఆ. ౮౭). తే-గీ. భర్తచేత నియోగింపఁబడక సతికి। నెద్దియును జేయఁగాఁ దగ దెద్దియైన। భర్తచేత నియోగింపఁబడినదానిఁ। జేయకునికి దోషంబని చెప్పె మనువు. (ఆది. ౫ ఆ. ౮౮). క. పిలువంగఁబడక సభలకు। బలిమిం జని......... (ఆది. ౬ ఆ. ౩౬). మ.........గర్వముం దాల్చువాఁ। డనఘా సత్సభలందు మెచ్చఁబడునే హాస్యాస్పదీభూతుఁడై (ఆది. ౭ ఆ. ౫౦ ప). క.........। ధారుణి నట్టి మహాపూర్వ సభారచనలు వినఁగఁ జూడఁ బడ వెవ్వరిచేన్. (సభా. ౨ ఆ. ౧౩౯) క. పరమసుఖోపాయంబునఁ। బరసంపద సేకొనంగఁబడునేని............(సభా. ౨ ఆ. ౧౮౨) (యతిస్థల). క. బలవద్వ్యాఖ్యాతార్థముగాఁ। బిలువంబడిరి మగుడనగునె ....(సభా. ౨ ఆ. ౧౭౨). తే. ప్రాయలట్లు నివర్తింపఁబడి (యతిస్థలగతము). (అర. ౧ ఆ. ౯). చ. తడయక ఘోరదర్శన సుదర్శనపావకుచే దహింపఁగాఁ। బడి పరమేశ్వరోగ్రశరపావక దగ్ధపురత్రయాభమై। యొకరి ధరిత్రి మీఁదఁ బడియెం జెడి సౌంభకంబు.........(అర. ౧ ఆ. ౧౯౮) (ప్రాసగతము). 'కాన్ - కన్' అనునవి పై రీతిని గర్మార్థకములందలి నుక్కునకుఁ దర్వాతనైతే మనుప్రయుక్తములు కన్పట్టును. (బా. క్రియా. ౧౧౫-౧౧౬ సూ.) క. గురుముఖమునఁ బడయక దు।

ఘోరతపమునఁజేరి పడయఁగాఁబడు విద్యల్ (అర. ౩ ఆ. ౨౫౬ ప). (కా ననునది యతిస్థలగతము). క.........త్రిశూలా । కారములై పంకజములు కానంగఁ బడున్. (అర. ౨ ఆ. ౨౫౨ ప). తే-గీ.........పట్టు । వడిచెయి నలుచేత విడువంగఁ బడిన హంస (అర. ౨ ఆ. ౧౭). క. దుస్తరముగు నీ । పదుమూఁడవయేఁడు గడవఁ బడుట యరిది.........ఉద్యో. ౧ ఆ. ౯ ప). ఉ.........పతి లేఁడనఁబడ్డ కాంత ....(కర్ణ. ౩ ఆ. ౨౨౪ ప). క. వినఁ జూడం బడునం దె । ల్లను......... (శాంతి. ౬ ఆ ౨౮౫). ఇట్లు రెండుమూఁడిటికి నొక్కచే పద్యానుబంధము నిల్పం బడుటయుఁ గలదు. ఆ-వె. దానఁజేసి మీరు నేనును బ్రయుక్తఁ బా । పంబు లేక వెడలఁబడితిమి.........(ప్రయుక్త+ఉను = ప్రయుక్తను). (మౌస. ౧ ఆ. ౨౦౧). ఇందు 'వెడలు' ధాతు వకర్మకముగాన దానికిఁ గర్మార్థకత్వము దుర్ఘటముకావున "వెడలన్+వెడలునట్లుగా, పడితిమి = ఇటఁబడినారము." అని యర్థముచేసికొనవలయును. సీ.........తే-గీ......... । విడువు మీశునకము దీని విడువఁబడుట । నాకలోకసౌఖ్యంబు నొనర్పు నీకు (మహా. ౧ ఆ. ౫౫). ఇట "నీవు దీనియొక్క విడుచుట"=అను కర్త్రర్థమునకు సరియగు "నీచేత దీనియొక్క విడువఁబడుట" అను కర్మార్థమందుఁ గర్మ మవివక్షితమై యట శేషషష్ఠి వివక్షితమయ్యెనని యెఱుంగునది. వివక్షావశమునఁ గదా కారకములు సంభవించును. ఆ-వె.........రాజుఁ బెద్ద దొరలుఁ । జీర లొలువఁబడిరి.........(విరా. ౫ ఆ. ౨౨౨). "రాజును బెద్దదొరలను జీరలను నొలిచితిమి" అనునది దీనికర్త్రర్థకవాక్యము. ఇందు గర్మములు రెండును నభిహితములై ప్రథమాంతములయ్యెను. సంస్కృతమున నిట్లుకాదు. ముఖ్యకర్మము కొన్ని ధాతువులందును గౌణకర్మము కొన్ని ధాతువులందును డిజ్జుచేఁ జెప్పఁబడును. "గౌణే కర్మణి దుహ్యాదేః ప్రధానే నీహృకృష్వహామ్ । బుద్ధిభక్షార్థయో శ్శబ్ద । కర్మణాంచ నిజేచ్ఛయా । ప్రయోజ్యకర్మ ణ్యన్యేషాం । ణ్యన్తానాం లాదయో మతాః గౌ ర్దుహ్యతే పయః=(గోవుపాలను గొల్లనిచేఁ బిదుకఁబడెను.) అజా గ్రామం నీయతే=(గొల్లనిచే మేక గ్రామమును బొందింపఁబడెను) ......" (సి.కౌ. భావకర్మ తిఙ్ ప్రకరణము. ౨౭౬౫ సూత్రముతరువాత. ౧౦౯౦-౧౦౯౫ వార్త్తి).

బాలవ్యాకరణ పడ్వనుబంధంబు కర్మంబునం దగు. ౪౯.

వివరణము- కొట్టఁబడుచున్నాఁడు - కొట్టఁబడుచున్నది. కొట్టఁ

౩౧౯ I వివ. బడుట - కొట్టఁబడనివాఁడు.

సంజ్ఞ. ౩౧౯ I వివ:—కర్మార్థమునందు ధాతువునకు "పడుజి" అనెడి [illegible] వచ్చును. బా. క్రియా. ౨౦ సూత్రముచొప్పున 'జి'వర్ణ మిత్తుగాఁ

గల 'పడుజీ' పరమగునపుడు ధాతువుతుది 'ఉ'కారమున కత్త్వము వచ్చును. బా
క్రి. ౨౧ సూత్రముచొప్పున 'పడుజీ' పరమగునపుడు ధాతువునకు నుగాగమమును
ద్రుతకార్యములు నగును. (చూ. ౭౯౬ విప). ఉదా:—కొట్టు+అ+ను+పడు:
కొట్టఁబడుచున్నాఁడు. అమహత్కర్తృకత్వమునఁ గొట్టఁబడుచున్నది - కర్మార్థ
ప్రయోగమునందును భావార్థకాదులు వచ్చును - కొట్టఁబడుట - కొట్టఁబడనివాఁడు.
మొ. బా. క్రియా. ౪౮ సూత్రమునందలి లకారాదులనెడి యాదిశబ్దముచే
భావార్థకాదులును కర్మార్థమునఁ బ్రయోజ్యములని సూచించియె యున్నాఁడు.
భావార్థకాదులలో మొదటిదగు 'ట' ప్రత్యయమును దుదిదగు 'నిజీ'యును సూరిచే
నుదాహరింపఁబడెనుగాని కర్మార్థమున బా. క్రియా. ౧౨౩ సూత్రముచొప్పున
వచ్చు 'నజీ'యుఁ బ్రయోజ్యము కానోపును. ఉదా:—కొట్టఁబడవలయును -
కొట్టఁబడనగును - మొ. "ఈసూత్రముచే సాధ్యములగు క్రియారూపములనెల్ల
నుజ్యంతములమీఁదఁ గల్గిన యాయా పడుధాతురూపములుగ నిరూపింప నవకాశ
మగపడుచుండుటను నది భాషాసహజమార్గముగఁ దోఁచుచుండుటను వీనిని
వేఱుగ సాధింప సూత్రించుట యనావశ్యకము మనఁదగును..." (బా. సా. వే. ౪౧౯
పు). అనివ్రాసి పేటికాకర్త మరల 'కర్మార్థము నుజ్యంతముచే రాదేమో'యని సంశో
చించెను. కాని యనుశాసనకర్త తుమున్నంతరూపములనుండియే యీకర్మార్థకరూప
ములు మున్నగు పెక్కువిధములగు క్రియలరూపములను సాధించెను:—"సకర్మ
కముల తుమున్నంతరూపములపైఁ గర్మార్థమందు 'పడు' అనుప్రయుక్తమగును.
౫౫.........నాచే నన్నము తినఁబడెను' అని.........ప్రయోగింపరాదు" (ఆం.
భా. అ. క్రియా. ౫౫ సూ). "కొన్ని తుమున్నంతరూపములపై భావార్థమందు
'పడు' చేరును. ౫౬. అది కనఁబడదు. నీమాట నాకు వినఁబడదు........" (ఆం.
భా. అ. క్రి. ౫౬ సూ). "తుమున్నర్థకావ్యయములమీఁది 'ఇమ్ము' నకు 'ఈ'
వైకల్పికముగ నగును. ౧౨౪. చేయనీ - చేయనిమ్ము" (ఆం. భా. అ. క్రియా. ౧౨౪
సూ). మొ. ఈవిషయము చాలవింతగ నున్నది. తుమున్నర్థకరూపముపై "పడు"
అనునది యనుప్రయుక్తమగునపుడు తుమర్థమె కల్గునుగాని కర్మార్థకత్వ మెట్లు సంభ
వించును ? 'పడు' అను ననుప్రయుక్తశబ్దముతోఁ గూడిన తుమర్థకముపై మరల
లడాదుల ప్రత్యయము లెట్లు నిల్చును. అవి ధాతువుపై నిల్చునేకాని తుమర్థక
పదము పయిఁ నిలువనేరవుగదా ? అట్లె తుమర్థకముపైఁ బడు శబ్దము చేరుటచే
భావార్థ మెట్లు లభించును ? భావ మనఁగా ధాత్వర్థముగదా ? తుమర్థకమునుండి
యట్టియర్థ మెట్లు భాసంగును? అట్లె - 'చేయనిమ్ము' అనుదానినుండి వీరిరచనచొప్పున

"[illegible]" అను వనిష్టార్థము గల్గదా ? ఇంతియకాక "నాచే నన్నము [illegible]" అను [illegible]కరూపము నేల ప్రయోగింపరాదు ?

[illegible] లఘ్వోకారాతక పూర్వ । క్రియాన్తిమ స్యానయో భవే
[illegible] (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౨ కారి. అహో.
[illegible] పు).

[illegible] క్రాద్యవ్యయ సంబన్ధ । స్తన్నిషేధే ప్రయోజకః.
[illegible] (వి[illegible]. క్రియా. ౧౦ కారి. అహో. ౪౮౭ పు).

3౨౦ [illegible] ఇత్ స్యా ద్భూతబహుత్వేతు । దేశ్యే తూభయతో
[illegible] । యః స్యా ద్దేశ్యక్రియాన్తేషు । భూత
[illegible]త్త్వవాచకే । ఇతఏవ పర స్స స్యా । ది ద్భవే
న్నాన్తకాత్ పరః (విక్ర, క్రి. ౪-౫ కారి. అహో.
౧౫౧-౪౭౫ పు).

[illegible] 3౨౦ విష:—వీనిలో లఘ్వోకాత్ రేత్యాది కారికలు "ఇంచు గాగమ" [illegible]ములను బ్రసక్తించినవిమ్మటను, "ఇత్ స్యా" దిత్యాది కారికలు భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచన రూపసాధన సందర్భమునందును నిల్పఁదగినవయ్యును నీ గ్రంథము బాలవ్యాకరణ సూత్రముల వరుస ననుసరించి సందర్భపఱుచుచుండుటం జేసి యిచట నిల్పఁబడినవి.

అనయః = అయ్ పరిణతి లేనట్టియు, (యాంతములు కానట్టి యన నగును) లఘు=లఘువగునట్టియు (విస్తర. I. 3౦ IV విష). ఏకాక్షర=ఏకాచ్కమగునట్టియు, పూర్వక్రియా = సమాసోత్తరపదము కానట్టియు, ధాతువుయొక్క, అన్తిమస్య = తుదియక్షరమునకుఁ బరముగా నించుగాగమము నిల్చి యున్నపుడు, ఇద్వా=హ్రస్వమగు 'ఇ'కారము వికల్పముగా నగును. ఉదా:—వచ్+ఇ+ఇంచు = వచియించు - ము. ఇదాగమ విధానసామర్థ్యముచేత నిట నపదాదిస్వరసంధి. (౭౫ విష) వర్తిల్ల నేరదు. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి - అందును క్రియాపరిచ్ఛేదము - తత్సమక్రియా రూపముల సాధించుటకె ముఖ్యముగ నుపదేశింపఁబడుటం జేసియు సంస్కృతధాతువులు తత్సమములుగఁ దెల్గునఁ జేరుట కించుగాగమము నిత్యముగాఁ జేరవలయుటం జేసియు నిందు "ఇంచుగాగమ పరకత్వమున" అని వేఱుగఁ జెప్పఁబడనక్కఱ లేదయ్యెను.

[illegible] "అనయః" అనుటచే "శయియించు జయియించు" మున్నగు ననిష్టరూప [illegible] నేరవు. 'లఘు' అనుటచేత "యాచించు రక్షించు" మున్నగుచోట్ల

[భా. క్రి. ౫౦ మా.] 'నుతియించు' మొ. నన్నయాథర్వణ సమ్మతములు కావు. 14.0

'ఇదాగమము' రానేరదు. 'యాచియించు' మున్నగు ననిష్టరూపములు పుట్టనేరవు. 'ఏకాక్షర' అనుటచేత 'అర్థించు శయనించు' మున్నగుచోటులందు 'అర్థియించు శయనియించు' మున్నగు ననిష్టరూపములు సంభవింపనేరవు. క. తనయ స్తంభ ద్వ్యక్షర। లసితములగు తత్సమంబులం జెప్పెడిచోఁ। బొసఁగు నియించుటయున్ క్రియ। లసదృశ, యించుటయె క్రియల నగుఁ బెఱయెడలన్. క. వరియించుటయు వరించుట। తిరముగ నుతియించుటయు నుతించుట బలిమిన్। బరు భంజించుటయును సం। హారించుటయు వరుసతో నుదాహరణంబుల్. (ఆం. భా. ౧౫౧-౧౫౨). ఇట్లు కేతన ద్వ్యక్షర ధాతువులకును, 'ఇదాగమము'ను వచించినను "వరించుట, నుతించుట" అనువానిని లక్ష్యములుగ నొసఁగుటచేత నేకాచ్ధాతువులే యుద్దేశింపఁబడెనని విశదమగుచున్నది. 'వరించు' అనునది 'వృ' ధాతురూపము. 'నుతించు' అనునది "ను" ధాతురూపము కాని చింతామణిమతమున 'నుతి' అనునది యుపకృతి సంజ్ఞగల ధాతువగుటచేత నేకాచ్కము కానేరదు. కేతన నాఁటి కిట్టిధాతువులకును 'ఇదాగమము రాఁదొడంగెను. ఇట్టి వాసన చేతనే కొన్ని నన్నయగద్యములలో 'స్తుతియించు' అనునది ముద్రణసంస్కర్తృ ప్రభృతులచేఁ బ్రతిక్షిప్తమయి యున్నది. "......హరిహర హిరణ్యగర్భపద్మా మా వాణీపతుల స్తుతియించి......" (ఆది. ౧ ఆ. ౨ గద్యము). నాగపతులనెల్ల స్తుతియించి (ఆది. ౧ ఆ. ౧౧౮ గద్యము) ధర్మరాజు ధర్మనిత్యతను స్తుతియించి (సభా. ౨ ఆ. ౨ గద్య). 'నుతి - స్తుతి' మున్నగునవి యుపకృతిత్వమున ద్వ్యక్షరకములె రైనను 'ను - స్తు' మున్నగు ధాతువు లేకాక్షరకములె కాన వీనికి సయితము 'ఇ'దాగమము వచ్చుట చింతామణి సమ్మతమె యనరాదాయని శంకింపఁబనదు. ఆపక్షమున 'పోష' మొదలగునవి యుపకృతిత్వమున గుర్వక్షరకములె రైనను 'పుష్' మున్నగుధాతువులు లఘ్వక్షరకములె యగుటచేత నట్టివానికిని "ఇ"దాగమము వచ్చుటచే 'పోషియించు' మున్నగు నవి శబ్దములును జింతామణిసమ్మతములె యనవలసివచ్చునుగదా. కేతన వచించినట్లు నుతియించు మున్నగువానికి భారతేతర గ్రంథములందుఁ బ్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. లయగ్రాహి. కాలధరు నుజ్జ్వల కపాలధరు సన్నిశిత శూలధరు నీశ్వరు దయాళు నుతియించుతున్. (నన్ని. కు. ౨ ఆ. ౨౩౨). ఇట్లే సందర్భమున నయిపను పద్యములంతుని నీప్రయోగము కుకుటముగాఁ బ్రయుక్తమయి యున్నది. ద్వి. స్తుతియింపఁ గనుఁగొనఁ జొప్పడె నేఁడు (బసవ. ౧ ఆ. ౬౦౫ ప). "నుతి (యిం)చు. సం. స. క్రి. పొగడు...........సీ. రతి నైపుణముచూచి నుతియించువిధమున......
...(వరాహ. ౪ ఆ. ౧౬౨ ప.)" (సూ. రా. ని).

వచ్ - ఘట్ (వచించు, ఘటించు) మున్నగు వానిలోని - వ - ఘ - మున్నగు నవి వ్యంజనపరకములగుటచేత (సూ. వి స్త. I. 3౦ IV విష). గురువు లనఁదగి యున్నను సంస్కృత సంప్రదాయముచొప్పున నవి లఘువు లనుటయే యుక్తము. వచ్ - ఘట్ - మున్నగు సంస్కృతధాతువులందలి గురుత్వ లఘుత్వములను సంస్కృత సంప్రదాయముచొప్పున నిర్ణయించుటయే యుక్తముగదా.

లఘ్వోకారాక్ష రేత్యాదిసూత్రమున "పూర్వక్రియా" అనుటచేత సంస్కరించు మున్నగుచోటులందు సంస్కరియించు మున్నగు ననిష్టరూపములు సంభవింపనేరవు. ఈయభిప్రాయముతోనే కేతన 'సంహరించుట' అను ప్రత్యుదాహరణము నొసంగెను.

అథర్వణుని సవరణము:— ప్రాద్యవ్యయ సంబద్ధః = ప్ర - ప్రతి - మొదలగు నవ్యయముల సంబంధము, తన్నిషేధే=పూర్వక్రియేతి నన్నయ సూత్రనియమముచే నగు 'ఇడాగమ' నిషేధమునందు, నప్రయోజకః = ప్రయోజకముకాదు. ఉదా:— ఉత్తరియించు - ప్రతివసియించు - సంభరియించు - మొ. ఇట్టి ప్రయోగములు భారతమునఁ గన్పట్టలేదు. కవిజనమండనకర్త యీక్రింది యహోబలపండితీయ గ్రంథమును జూచి "ఉత్తరియించు" అను నొక్క కవిప్రయోగమే కలదని భ్రమించి కావలయును నీప్రకృతాథర్వణకారికను విడిచికొని "ఉ దిత్యవ్యయ సంబద్ధ। స్తన్నిషేధే ప్రయోజకః" అనుపాఠము నంగీకరించి యుదాహరించెను. "న ప్రాద్యవ్యయ సంబద్ధ। స్తన్నిషేధే ప్రయోజక ఇత్యథర్వణవచనాత్ విఘటియించు నిత్యాదీని రూపాణి నిర్బాధాని, ఏతేన 'చదలేటి పాటెఱు జాడ యుత్తరియించి' ఇత్యాదీని శ్రీనాథాది కవీనాం వచనాని ప్రామాణికానీత్యవగన్తవ్యమ్" (అహో. ౪౮౪ పు). ప్రాద్యవ్యయ సమాసమందలి 'ఇడాగమ'మునకుఁ బ్రయోగములు:— ప్రతివసియించు (కాశీ. ౨ ఆ. ౧౮). గీ. భక్తిసంభరియింతు రో పద్మబంధు.........(కాశీ 3 ఆ. ౧౭౪ ప). క. పారావారంబుతోడఁ బ్రతిఘటియించెన్ (శృం. నై. ౪ ఆ. ౯ ప).

బాలసరస్వతీ యాహోబలపండితీయములందు లఘ్వోకారాక్షరేత్యాది చింతామణికారికకు వేఱువిధముగ వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. "అనయః = అయ్ పరిణతిలేని, లఘ్వోకారాక్షర పూర్వక్రియా స్తిమునస్య = లఘువైన యేకారాక్షరము పూర్వమందుఁ గల, క్రియయొక్కతుదను, ఇత్ =ఇకారము, వా = వికల్పమున వచ్చును" (బాలస. క్రియా. ౧౨ కారి. టీక).

"లఘు ఏకాక్షరం పూర్వం యస్యాస్తి తూమాక్షరాత్తస్మా దయస్త క్రియా [illegible] క్రియాపదా దిత్వం వాస్యాత్" (అహో. ౪౮౪ పు).

ఏయిరీతిగల వ్యాఖ్యల పక్షమునఁ గ్రియ యుక్తపదము కారాదను నియమము తప్పిపోవునుగాన "న ప్రాద్యవ్యయసంబద్ధ ఇత్యాద్యథర్వణ కారికకుఁ బ్రసక్తియే లేకపోవును. కావున నాచేసినవ్యాఖ్యయే యథర్వణ సమ్మత మనఁదగును. క. అసమస్త లఘు ద్వ్యక్షర । లసితములగు తత్సమంబులం జెప్పెడిచోఁ । బొసఁగు నియించుటయున్ గ్రియ । లసదృశ, యించుటయె క్రియల నగుఁ బెఱయెడలన్ (ఆం. భూ. ౧౫౧ ప). అని యిట్లు ప్రాచీనుఁడగు కేతనయు సమాసఘటితక్రియలలో 'ఇదాగమము' రాదనియే వచించెను. ఈపక్షమున నీక్రింది నన్నయప్రయోగము విరోధించుచున్నది. సీ. పత్నితోఁ దన పరిభ్రమియించుటయు నప్డు దలఁచి శోకించి ....(ఆర. ౨ ఆ. ౭౭ ప). ఇట్టిప్రయోగము నన్నయభారత భాగమందే కాక విశాలమగు తిక్కనభారతభాగమందునైతము మఱొక్కటి గన్పట్టమిం జేసియు నథర్వణాభ్యనుజ్ఞం జేసియుఁ బలు చింతామణ్యాంధ్రభాషా భూషణముల వచనములం జేసియుఁ బలు నన్నయసీసమున "పత్నితోఁ దనదగు భ్రమియించుటయు" అని నన్నయప్రయుక్తపాఠమై యుండునని విశ్వసింపనగును. లఘ్వేకాక్షర పూర్వక్రియేత్యాది చింతామణికారికకు బాలసరస్వతీ యాహోబలపండితీయ వ్యాఖ్యల చొప్పున నర్థమునంగీకరించినచోఁ బలు నన్నయసీసము విరోధింపనేరదు కాని ప్రాచీనులగు నన్నయాథర్వణ కేతనల యభిప్రాయమునకు విలక్షణముగా నిట్టియర్థము చేయుటకుఁ బలు నన్నయ సీసప్రయోగ మంత బలవత్తరమైనది కాదు. అథర్వణుని నాఁటికె కలిగినమార్పుయొక్క వాసనచే నర్వాచీను లిట్టి "పరిభ్రమియించు" అనుపాఠమును బ్రక్షిప్తము చేసియుందు రనఁదగును. కేతన ద్విస్వరధాతువులందును 'ఇయించుట' అనురూప ముండునని చెప్పినను నట్టియునికి తత్సమక్రియల యందే యని వచించెను. దేశ్యద్విస్వరధాతువుల కట్టిరూపము కన్పట్టదు. సూరి 'నగియించు' అను రూపమును సాధించెనే కాని యట్టిరూపమును నిర్వహింపఁజాలు మహాకవి ప్రయోగము కన్పట్టలేదు. సూ. రా. నిఘంటువునందును నట్టిరూపము చూపఁబడెనే కాని దానిని నిర్వహించు ప్రయోగము చూపఁబడలేదు. క.........। అప్పుడు నగుపించె నచటి యబలాజనమున్' (విరా. ౪ ఆ. ౩౯). అను పద్యము టిప్పణమున 'నగియించె' అనెడి పాఠాంతరము చూపఁబడెను. తాళపత్రమాతృకలందునైతము 'నగుపించె' అను పాఠమె చూపట్టుచున్నది. సూ. రా. నిఘంటువునందును "నగుపించె" అను పాఠమె యాసందర్భమున నుదాహరింపఁబడెను. "ఉ. ఎంతకు నేర రంత తెగియించినవా రది యున్నదే కదా" (శుక. ౪ ఆ. ౩౨ ప). అను నర్వాచీన సామాన్యకవిప్రయోగము సూ. రా. నిఘంటువున "తెగి(యి)ంచు"

శబ్దమునొద్దఁ జూపఁబడెను. మ. నిరవద్యస్థిరభక్తితోడననుఁగానీ శంభుఁగానీ రమే। శ్వరుఁగానీ గుణియించి యొవ్వఁడటు యీసార స్తనంబుం జపిం। తురు......... (కాశీ ౨ ఆ. ౮౫ ప). ఇందు 'గుణియుంచి' అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును.

పయిరీతిని దేశ్యద్విస్వరధాతువులందు 'ఇయు' డాగమమును నిర్వహించు మహాకవిప్రయోగములు లభింపమింజేసి సూరి "గురువిరహితంబులయి యయాంతంబులయిన యేకస్వర ద్విస్వరంబుల యించు గ్వక్రంబుల కియు డాగమంబు విభాషనగు" అను సూత్రమునకు 'నగియించు' అను నుదాహృతి నొసంగుట సరికాదని చెప్పకతీరకున్నది.

లఘ్వోకాత్ రేత్యాదికిఁ బ్రయోగములు:—చ.........వీని న శేషధారుణీ। శ్వర నికరాపరాధు నతిసాహసికున్ వధియించి.........(సభా. ౧ ఆ. ౨౦౮ ప). సీ.........ప్రమత్తు। లయి యున్న వారల నదయుఁడై వధియించె.........(సభా. ౨ ఆ. ౬౫). చ.........మానధనాఢ్యుఁడైన భూ। పతి సహియింప నోపునె సపత్నుల వృద్ధియు నాత్మహానియున్. (సభా. ౨ ఆ. ౯౮). క. క్షమియింప వలయు నొకఁ డెఱుఁ। గమి నేమే నన్న.........(విరా. ౪ ఆ.౨౨౫). క. భ్రమియింతురు జను లతిదు। ర్గమగిరి.........(అర. ౪ ఆ. ౩౦౮ ప). సీ. కొలనక్కజంబుగ నలుఁగుల మొన ఘటి, యించి యమ్ముల దాని కిల్లు గట్టి (ద్రోణ. 3 ఆ, ౧౬౮ ప). (యతిస్థలము). క్రిక్కిఱియించుచున్ (విరా. ౫ ఆ. ౨౦౫). (క్రిక్కిఱియు+ఇంచు). ఇది లక్ష్యము కానేరదు.

ఇత్ స్యాదిత్యాది:—'ప్రథమైక స్యైత్ ద్వ వేచ్చ భూతార్థే' అనుదానిని వివరించుచుఁ బ్రథమపురుషైకవచనమున వచ్చు 'ఏ'త్వముసయితము 'ఇ'దాగమపూర్వకముగుచు దేశ్యక్రియలం దండునని చెప్పెడిసందర్భములోని దీసూత్రము. భూతార్థక్రియలందు నిల్చు నీ 'ఇ'దాగమము వేఱు. లఘ్వోకాత్ రేతి సూత్రసిద్ధముగు 'ఇ' దాగమము వేఱు. ఇట్టి విభిన్నవిషయకములను సూరి కలుపుటచే నిట్లిచట రెండిటిని శోధింపవలసెను. 'భూతబహుత్వే తు=భూతార్థక ప్రథమపురుష బహువచనమునందు మాత్రమె, ఇత్ స్యాత్ = సంస్కృతధాతువు తుదిని 'ఇదాగమము' నిల్చును. ఇట్లనుటచేతఁ బ్రథమపురుషైకవచనమున నియ్యది నిలువనేరదని విశదపడుచున్నది. "క్త్వా భూతయోః క్రియా స్తస్యై" త్తను దానివెంటనె "ప్రథమైకవచనలోపః" అని ప్రథమపురుషైకవచనలోపము విధింపఁబడుచున్నదిగాన నద్దానినుండి ప్రథమపురుషముదనకే యీయాథర్వణుని నవరణమని గ్రహింపవలయును. కావున "రక్షించితివి - రక్షించితిరి - రక్షించితినిన్ - రక్షించితిమి" మున్నగు మధ్యమోత్తమ పురుషైక

వచన బహువచనములలో "ఇ వాగమము" వచ్చుట నిర్బాధమగుచున్నది. ఉదా:— రక్షించు+తిప్ = రక్షించు+ఎ+న్ = రక్షించెన్. ప్రథమైకవచనలోప ఇత్యాది సూత్రముచే "తిప్పునకు" లోపమును బ్రకృతాథర్వణసూత్రముచే "ఇదాగమ" నిషేధమును, "ప్రథమైక స్యైత్వ ద్భవే" దిత్యాదిచే "ఎ"త్వమును వచ్చెనని యెఱుంగునది. రక్షించు+ఇ+రు = రక్షించిరి. భూతాదుతాం పరేషా మి దితి సూత్రముచేం దుది "ఉ" కార మికార మయ్యెను. రక్షించు+ఇ+తి+వు = రక్షించితివి. రక్షించితిరి - రక్షించితినిన్ - రక్షించితిమి - మొ. దేశ్యేతు = దేశ్యక్రియలయందన్ననో, ఉభయతో భవేత్ = ప్రథమపురుషైకవచన బహువచనములు రెండిటను "క్త్వా భూతయో క్రియా న్త స్యేదితి సూత్రోక్తమగు 'ఇదాగమము' తక్కిన పురుషములందువలెనె వచ్చును. ఇట్లు భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచనమునందును "ఇదాగమము" వచ్చుట యుత్తరసూత్రమగు "ఇ ద్భవే స్సాంతకాత్ పరః" అనుచొప్పున సు వర్ణాంత క్రియలకును దదుపలక్షితములగు 'డు'వర్ణాంత 'గు'వర్ణాంతాదులకును మాత్రమె యగునని గ్రహింపవలయును. (కనియెన్ - పడియెన్-మొ) ఇట్లగుటచే దక్కిన దేశ్యక్రియల ప్రథమపురుషైకవచనమున రానేరదని గ్రహింపవలెను. (గెలుచు+ఎ+న్=గెలిచెన్-మొ.) భూత ఏకత్వవాచకే దేశ్యక్రియాన్తేతు=భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచనమునందు దేశ్యక్రియలతుదిని, అనఁగా 'ఇ'దాగమమువచ్చు దేశ్యక్రియల భూతార్థప్రథమ పురుషైకవచనమునందని యర్థము. యః స్యాత్ = "య"అనునది, వచ్చును. సః=ఆయవర్ణము, ఇతః పర ఏవ స్యాత్=అట్టి 'ఇ'దాగమమునకుఁ బరముందే నిల్చును. ఇత్ = ఆ 'ఇ'దాగమము, సాన్తకాత్ =సువర్ణాంతధాతువులకుఁ బరముగా మాత్రమె భూతకాలిక ప్రథమపురుషైకవచనమునందు, వచ్చును. 'సాన్తకాత్పరః' అనునది 'డు'వర్ణాంతాదులకును నుపలక్షణమగుచున్నది. కాన మహాకవిప్రయోగానుసారముగా, డువర్ణాంతధాతువులకును, గువర్ణాంతధాతువులకును 'సు' వర్ణాంతములకువలెనె పయికార్యము లగుననియు, సువర్ణాంతాదులు లఘు ద్వ్యక్షరధాతువులె యట్టికార్యముల నందుననియుఁ దద్ధర్మార్థక్రియలందును 'ఎ' వర్ణమాదిగాఁగల ప్రత్యయము పరమగునపుడును పై కార్యములు గల్గుననియు నెఱుంగునది. ఉదా:—కను+ఇ+య+ఎ+న్ = కనియెన్. పడు+ఇ+య+ఎ+న్ = పడియెన్. తగు+ఇ+య+ఎ+న్ = తగియెన్. ఇట్లె - వినియెన్ - చెడియెన్ - మొ. తే-గీ..... వీడుకొనియె నవ్యాసపుండు (శాంతి. ౪ ఆ. 3౮౭). క. అనవుడు ననిమిషపతి యే। యనువున నీశాంతి నీకు నగపడియె మహా। జనపూజ్య చెప్పవే నా। కని యడిగిన నిట్టులనియె నతఁడాతనితో (శాంతి. ౪ ఆ. 3౮౨ ప). ఇట్టు శబ్దపల్లవాదులలోని

ద్విస్వరధాతువులకును 'ఇ'డాగమము వచ్చునని యెఱుంగునది. తే-గీ.........
దివ్య I పదవి యే వర్తనమునఁ జొప్పడియె నీకు. (అను. ౪ ఆ. 3౫౬). క......
మూర్ఛ మునుఁగుచుం బడియె ధరన్ (అను. ౨ ఆ. ౪౪౮). క......... I చనియె
.........(అను. ౫ ఆ. 3౧౯). ఇట్టివి పెక్కు గలవు. ఇట్లె తద్ధర్మక్రియలందును
ప్రక్రియ నడపవలయును. కను+ఇ+య+ఎడున్ = కనియెడున్; కను+ఇ+య+
ఎ+ద+న్ = కనియెదన్; కను+ఇ+య+ఎ+డు+వాఁడు = కనియెడువాఁడు - మొ.

పై ప్రక్రియలో స్వరసంధి చేయునపుడు "ఛన్దశ్రుతి మార్గాత్" ఇత్యాది సూత్రముచే సంహితలో యకార మెట్లును నిల్చుచుండఁగా సధర్వణాచార్యుఁడు "యః స్యా"దిత్యాది సూత్రముచే య వర్ణాగమము నేల పునరుక్తకముగ విధింప వలయునని శంకింపరాదు. పలుస్థలము లన్నిటను నపదాదిస్వరసంధి (౭౫-౭౫ I విష), నిత్యముగా వచ్చినచో "కను+ఇ+ఎ+న్ = కనెన్" ' మున్నగు ననిష్టరూపముల ప్రాప్తియు, "కనియెన్ - పడియెన్ - తగియెన్ - కనియెడున్ - కనియెదన్ - కనియెడు వాఁడు" మున్నగు సాధురూపములు సిద్ధింపకుండుటయు సంభవించును. ఇట్లగుటచేత "అచోఽచి కుత్రచి ల్లోపో I బహుళం స్యాత్ప్రయోగతః ఇతి ఎకారలోపః-'చనెన్' ఇత్యాది" (అహో. ౧౫౧ పుట), అనురీతిని "చనెన్ - వినెన్ - కనెన్" మున్నగు రూపముల నహోబలపతి సాధించుట నన్నయాధర్వణ సమ్మతముకాదని విశదమగు చున్నది. 'చనెన్ - వినెన్ - కనెన్' అనురీతిగలరూపములు నన్నయభారతభాగము నం దెచ్చటను లేవు. తరువాతి కవు లట్టిరూపములను బ్రయోగించిరి. కాని సూరి యట్టిరూపముల నేల సంగ్రహింపఁడయ్యెనో? ప్రౌఢవ్యాకర్తయైన నేల సంగ్ర హింపలేదో తెలియకున్నది.

"కనియె ననవలసిన భూతాద్యర్థక్రియాపదైకవచనంబునందు వర్ణలోపము చేసి కనెనఁట యని గ్రామ్యపదముగా వాగనుశాసనులు ప్రయోగించినారు......... ఆదిపర్వమునందు. క. వనకన్యకయఁట నేనఁట I వనమున గాంధర్వమున వివాహం బఁట నం I దనుఁ గనెనఁట మఱచితినఁట I విసఁగూడునె యిట్టిభంగి విపరీతోక్తుల్" (అప్పక. ౧ ఆ. ౧౭౯-౧౩౦). అని యప్పకవి వ్రాసెను. "ఈపద్యము ('వనకన్యక యఁట.........' అనుకందము) పిన వీరభద్రుని శృంగారశాకుంతలమునందుఁ గనఁ బడునుగాని (చూ. శృ. ౯౫ శృం. శా) ఆదిపర్వమునందుఁ గనఁబడదు." అని యప్పకవీయముద్రణ సంస్కర్తలు టిప్పణమున వ్రాసిరి. నన్నయభారతములోని ఆదిపర్వ చతుర్థాశ్వాసమందలి శకుంతల వృత్తాంతము సందర్భమున నిట్లున్నది. ... ...టె I ఛీ. వెన్నఁడుఁ జొల్లిచూచి యెఱుఁగను నిన్నున్ I

మానినులపత్యవచనలు । నా నిట్టి లపత్యభాషణం బుచితంబే (ఆది. ౪ ఆ. ౧౦౦ ప). దీని టిప్పణమున ముద్రణసంపాదకులు "వనకన్యకయుఁట నేఁట వనమున గాంధర్వమున వివాహంబఁట నం । దను: గనెనఁట మఱచితి । నఁట వినఁగూడునె యుట్టిభంగి విపరీతోక్తుల్. ఈపద్యమాది పర్వమున నున్నదని అప్పకవి వ్రాసి యున్నాఁడు. అయినచో నిచ్చోట నుండఁబోలు" అని వ్రాసిరి. అహోబలపండితుఁ డీయప్పకవివాక్యములను విమర్శించుచు నీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను. "అప్పకవినాపి 'వినెన్-కనెన్ - చనెన్' ఇత్యాదిశబ్దానాం గ్రామ్యత్వేఽపి మహాకవిప్రయోగరూఢత్వాత్ సాధుత్వ మిత్యుక్తమ్ - తన్న - చనె నిత్యాది శబ్దానాం శాస్త్రరూఢత్వేన అదన్యః క్రియాస్వితి సూత్ర ఉక్తత్వాత్. 'నం । దను: గనెనఁట మఱచితి' నిత్యాదిప్రయోగా దాచార్యస్యాప్యేతాదృశ ప్రయోగో దృష్టఏవ" (అహో. ౧౭౭ పుట). కవిశిరోభూషణములోని పయి తుదివాక్యమునుబట్టి "వనకన్యకయఁట" మున్నగు కందపద్యము భారతాదిపర్వములోనిదని యహోబలపండితుఁడును నంగీకరించుచున్నాఁడు. కనెన్ - వినెన్ - చనెన్ మున్నగురూపములు నన్నయాథర్వణ సమ్మతములుకావని యప్పకవి వచింపఁగా దానిని నిరసించుచు నహోబలపండితుఁ డీక్రిందిరీతిని 'అదన్యః క్రియాస్వి' త్యాది సూత్రవ్యాఖ్యానసందర్భమున నట్టిరూపములకు వ్యాకరణరూఢత్వమును వివరించెను. "చనియెన్ - కనియెన్ - ఇత్యాద్యుదాహరణమ్ - తత్ర క్రియాయాం క్త్వాభూతయోః క్రియాన్తస్యే దితీత్వమ్. వర్ణాగమో విశేష ఇతి యత్వమ్. ప్రథమైక స్యై ద్భవేచ్చ భూతార్థే ఇతి ఎత్వమ్. చనెన్-వినెన్ - కనెన్ ఇత్యాది క్రియాప్రయోగోఽపి ప్రబన్ధేషు వర్తతే. తత్ర 'ఏదన్తతాచ నామ్నా । మన్యతరస్యా మియాన్తానా మితిసూత్రం నప్రవర్తతే. నామ్నా మితి నామమాత్రస్యైవ గ్రహణాత్. కింతు వికృతి వివేకసూత్రేణ తన్నిర్వాహః. యఃస్యా ద్దేశ్య క్రియాన్తేతు । భూత ఏకత్వవాచక ఇతి యః. ఇత్స్యా దుఖ్యాత బహుత్వేపి । దేశ్యే తూభయతో భవేదితి ఇత్వమ్. డుడ్వాదివర్ణే భూతార్థే । చాపి తస్యై ద్భవే త్సదా ఇతి ఎత్వమ్. చనియెన్ - కనియెన్ - వినియెన్ - ఇత్యాది. ఇయాన్తా స్సాధవ శ్శబ్దాః । క్వచి దేదన్తతాపివా ఇతివా ఎత్వమ్. అచోఽచి క్వచిల్లోపో । బహుళం స్యాత్ ప్రయోగతః । ఇతి ఏకారలోపః. చనెన్ ఇత్యాది" (అహో. ౧౫౦-౧౫౧ పు). "కనియెన్" మున్నగువానిలోని "ఇయ" అనుభాగమునకు "ఎత్వము" చేయఁగా "కనెన్" అను రూప మేర్పడునని యొకమార్గము నహోబలపతి చూపెను. ఈమార్గమున "ఏదన్తతాచ నామ్నా"మిత్యాది చింతామణిసూత్రమున నామ్నామ్మనియుండుటచే నది వర్తిల్లనేరదనియు "ఇయాన్తాస్సాధవ శ్శబ్దాః ।

కంచి కేఁ ద్రాక్షిచ" అను సర్వోణవచనముచే "కనియెన్ = కనెన్" అను రెండు రూపములు పొడమ్రులగుననియు సహోబలపతి యాశయము. అవఁగా "కను+ఇ+య+ఎ+న్ =" అను ప్రక్రియలో "ఇయ న్నా స్వాపవ ఇత్యాదిచే 'ఇయ' అను భాగము రాగ, "ఎక్కువ" రాఁగా "కను+ఎ+ఎన్" అని యేర్పడుననియు 'అచోఽచీ' త్యాది సూత్రముచే మొదటి "ఎ"వర్ణము లోపింపఁగా "కనెన్" అను రూప మేర్పడుననియు సహోబలపతి యాశయము. కానఁ బై యహోబలపతి తుదివాక్యములో "ఇకారలోపః" అనునది ముద్రణ ప్రమాదమనియు నచట "ఎకారలోపః" అనియె యుండవలయు ననుతలంపుతో నట్లు దిద్దినది పై నుదాహరింపఁబడెననియు గ్రహింపనగును. అట్లు సవరింపనిచో నచటి గ్రంథము సమన్వితమె కానేరదు. ఇట్టి యచ్యుతప్పును జూచికొనకయె గాణపత వివరకర్త "చనెన్ (చని+ఎన్)" అని (గాణ. క్రియా. 3౫౮ కారి. ౨౦ ప) 'ఇ'కారమునె చూపి ప్రక్రియ నడపుటకేవలము భ్రాంతిమూలకము. "ఇయను" "ఎకారము" వచ్చునపు డింకను "ఇ"కారమెచట నున్నదని తలంచెనో తెలియకున్నది.

అనెన్ - చనెన్ - కనెన్ మున్నగురీతిగల రూపములు భారతమునం దనుసరు దుగఁ గన్పట్టుచున్నవందురుగాని కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపఁదగిన యతిస్థాన ఘటితములు కన్పట్టలేదు. క. సురసారథి ననుఁగానక । హరినందన యెందుఁ బోయి తనెఁగడుభీతిన్ (అర. ౮ ఆ. ౬౯ నన్నయభాగము). "ఎందుఁ బోయి తనియెన్ భీతిన్" అని తాళపత్త్రమాతృకలో నున్నది. క.........ముదం। బున వచ్చితి ననె జనకుని। మన మానందరస పూర్ణమయతం బొందన్ (అను. ౨ ఆ. ౪౬౨ ప). 'ముదం। బున వచ్చితి ననియె జనకు। మనము......' అని తాళపత్త్రమాతృకలో నున్నది. చ. నడప నుదాత్మ యగ్నియయి నావదనంబున నిర్గమించి యె। క్కుడు వడి పద్మగర్భు కడకుం జనె నమ్మహీతుండు మన్మథుం। గొడుకుగఁ బంచి........." (అను. ౪ ఆ. ౪౦౧).
"చ......... ఎ। క్కుడు వడి పద్మగర్భుకడకుం జన నమ్మహీతుండు మన్మథుం। గొడుకుగఁ బంచి........" అని తాటాకుమాతృకలోనున్నది. అర్వాచీన కవి గ్రంథముల నివి ధారాళముగా వెలయుచున్నవి. వెనుక నుదాహరించిన "క. వన కన్యక యఁట నేనఁట। వనమున గాంధర్వమున వివాహంబఁట నం। దనుఁ గనెనఁట యఁటచితినఁట। వినఁగూడునె యట్టిభంగి విపరీతోక్తుల్" (పినవీర. శృం. శా. ౯౫ పుట). అనుపద్యము శృంగారశాకుంతలమున నిర్వివాదముగా వెలయుచున్నది.

తద్ధర్మాద్యర్థక క్రియలందును వక్రపరకత్వమున వచ్చు "ఇ"దాగమమునకుఁ బ్రయోగములు:—చ. ఎడపక యర్థుకి నచ్యుతున కిచ్చితి మిచ్చినదాని కిందొడం।

బడయుని దుర్జనత్వమునఁ బల్కెడువారల మస్తకంబుపై । నిడియెడు నంఘ్రిఁ గాంచి జనుఁ డెత్తె సభన్ సహదేవుఁ డట్టిచో ।.........(సభా. ౨ ఆ. ౩౦ ప). క. కడఁగి మదీయాస్త్రము లని । యెడు పటుమంత్రముల నిష్ఠుఁ డీ కృపురిపులన్ । కడిఁది విషాహుల దర్పం । బుడిగించెదఁ దోలఁగి చూచుచుండుఁడు మీరల్ (ఆది. ౭ ఆ. ౧౯౩ ప). (యతిప్రాసస్థలగతము). సీ.........। భూనాథుఁ డనియెడు బుద్ధిఁ బూజింతే ....(సభా. ౨ ఆ. ౧౧ ప). క.........తగియెడు । వరు రోయుచునుండె సుతకు వైదర్భుండున్ (ఆర. ౨ ఆ. ౩౨౭). సీ......... ధుర్వఫేనవితతుల, నగియెడునదివోలె.........(ఆర. 3 ఆ. ౩౮ ప). క. ఇల నర్ధరాత్రమును సం । ధ్యలు రెండును భూతయక్షదానవ గంధ । ర్వుల త్రిమ్మరియెడు ప్రొద్దులు । వెలయఁగ నింక వనిచరులు వెఱతురు నడవన్ (ఆది. ౭ ఆ. ౩౮). ('గంధ । ర్వులు గ్రుమ్మరియెడు ప్రొద్దులు' అని పాఠాంతరము). వ. ఇవ్వేళలయందుఁ గ్రుమ్మరియెడువారి నెంత బలవంతులనైనను.........(ఆది. ౭ ఆ. ౩౯ గద్యము). 'క్రుమ్మరు - త్రిమ్మరు' అనునవి లఘుమంతములు కావు. ద్విస్వరకములును గావు. ఇట్టివానిని వాఙ్మయవ్యవస్థావాచిత్వమున సంగ్రహింపవలయును. క.........అధికం । బునఁ దగియెడు దానమెద్ది యన్నిటిలోనన్ (అను. ౨ ఆ. ౩౭౮ ప). క. కవదొనలును గాండీవము । నవల నిడం బనుపు మంద రరదము డిగు మే । ను విడవ డిగియెద.........(శల్య. ౨ ఆ. ౩౩౩). మొ.

"లఘుపూర్వ నకారాన్త । క్త్వార్థోఽరి భవేచ్చ యః । భూతార్థ సైకవచనే । ప్రథమాయా మితీరితః ॥ క్త్వేత్వ స్వేత్వంచ రిత్వంచ । స్తో భూతే ప్రథమాద్వయోః ...." మున్నగు కారికలు కవిజనాంజన టీకోదాహృతము లనుచు నాథర్వణములుగా నారాయణీయవ్యాకర్త తెల్పించుట యవిమర్శమూలకము. ఆకారికలు కేవలము ప్రక్షిప్తములు - పునరుక్తిదూషితములు - సంప్రదాయవిరుద్ధములు. క్త్వార్థకరూపము పైఁ యకారము నిల్పి సమాపకక్రియ యగుట కేవల మసంభవము గదా.

గురువిరహితంబులును యయాంతంబులయిన యేకస్వర ద్విస్వరంబుల యుంచు గ్వాక్రంబుల కియుఁడాగమంబు విభాషనగు. ౫౦.

ఏకస్వర ధాతు ద్విస్వర ధాతువుల మీఁది యుంచు గ్వాక్రంబుల కియుఁడాగమంబు విభాష నగు. గురుమంతంబగు ధాతువునకును యాంతంబగు ధాతువునకును

మీఁదియించు గ్వాక్రంబుల కియుడాగమంబు రాదు.
భజ్ - ఇంచ్ - ఇంచు = భజియించు - పక్షంబున -
భజించు. గుణ - ఇంచ్ - ఇంచు = గుణియించు -
గుణించు. ఇంచు గ్వ్యవధానంబునంజేసి సంస్కృత
ధాతువులు వక్రపరకంబులు లేవని యెఱుంగునది.
యాచ్ - అర్థ - ఇత్యాదులు గురుమంతంబులు.
వ్యయ - ఇది యాంతము. యాచించు - అర్థించు -
వ్యయించు. జి - ఇంచు - అనుచో నిత్యంబగుటంజేసి
యయుగాగమంబు రాఁగా యాంతంబగుటంజేసి యి
యడాగమంబు లేదని యెఱుంగునది. కృతాకృత
ప్రసంగి నిత్యంబు నాఁబడు. నగు - ఇయ్ - ఇంచు =
నగియించు - నగించు. నగు - ఇయ్ - ఎను = నగి
యెను - నగెను. పడు - ఇయ్ - ఎను = పడియెను -
పడెను. ఇత్యాదు లెఱుంగునది.

బాలవ్యాకరణ వివరణము. 3౹౦ I విషయము.

సంజీవని. 3౹౦ I వివ:—'ఏకస్వర ద్విస్వరంబుల' అనుదానికి 'ఏకస్వరధాతు ద్విస్వరధాతువుల మీఁది' అని వివరించుటచేత నుపసర్గముచే నధికసంఖ్యాకస్వరవంత మయినను క్షతి లేదనియు ధాతుమాత్ర మేకస్వరకము ద్విస్వరకము నైయుండినం జాలు ననియు నర్థము చేయనగును గాని సూరి యావిషయమును వివరించి యుదాహరింపలేదు. కాన 'ఇంచు' గాగమయోగమున ధాతువున కధికసంఖ్యాక స్వరవత్త్వము గల్గినను క్షతి లేదని మాత్రమె సూరి యుద్దేశించియుండునని తోఁచుచున్నది. గురుత్వ లఘుత్వ వివరణము 3౦ IV విషయమునఁ జేయఁబడియున్నది. ఆంధ్రలాక్షణిక మహాకవి సంప్రదాయము చొప్పున వ్యంజనపరకము గురువైనను సంస్కృతచ్ఛందస్సంప్రదాయమున "తత్ - వచ్" మున్నగువానిలోని 'త-వ' మున్నగునవి లఘువులె యగుచున్నవి. ఇచట సంస్కృతధాతుగత వర్ణ గౌరవలాఘవములు పరిశీలింపవలయును గావున సంస్కృత సంప్రదాయ మవలంబింపఁబడెనని తోఁచెడిని. సంస్కృతమందు మాత్రము "సర్వవ్యాపీ సర్వధారీ। ధాతిభాసయతేఖిలమ్" మున్నగు స్థలములందు చరణము తుదినున్న 'ల' మున్నగునవి గురువులు కావాయని శంకించికొనరాదు. అచటి గురుత్వము వ్యంజనపరకత్వమునఁ గల్గలేదనియుఁ బాదాంతస్థితిచేఁ గల్గెననియు సంస్కృతచ్ఛాందసికుల యాశయము. యాంతత్వము ధాతువునకు సహజమైనను వ్యాకరణకార్యజన్యమైనను ఇయుడాగమప్రతిబంధక మగునని యెన్నునది.

వ్యయ్ - శయ్ - మున్నగు ధాతువులలోని యకారము సహజము. జి - జయ్
నీ - నయ్ - మున్నగువానిలోనిది వ్యాకరణకార్యజన్యము. "ఇంచుక్కు" స్వార్థిక
మైనను ప్రేరణార్థకమైనను నియుడాగమనిమిత్తమె కాఁగలదు. వక్రమనఁగా
"ఎ - ఏ - ఒ - ఓ" అను స్వరములలో నొకటియని యర్థముకాని యిచటఁ బ్రయో
గానుసారముగా "ఎ" అనునదిమాత్రమె యుద్దేశింపఁబడెనని యెఱుంగునది.
"ఇయుట్టు" టిత్తు గాన నించు గ్వక్రములకుఁ బూర్వాగమ మగును. అనఁగా
"ఇయ్+ఇంచు = ఇయించు, ఇయ్+ఎన్ = ఇయెన్" అనురీతి నేర్పడునని భావము.
ఏకస్వరద్విస్వరంబుల యించు గ్వక్రంబుల కనుచో గ్రమాన్వయము నెన్నరాదనియు
నేకస్వరము లకించు గ్వక్రములలో నేది పరమైయున్నను ద్విస్వరములకును నించు
గ్వక్రములలో నేది పరమైయున్నను నియుడాగమం బగునని యే సూరి యుద్దేశిం
చెనని "నగియించు - నగించు, నగియెను - నగెను" అనునాతని యుదాహరణములె
విశదీకరించుచున్నవి. అట్లయినను నేకస్వర ద్విస్వర సంస్కృతధాతువులకుమాత్ర
మించుక్కు పరమగునపుడును ద్విస్వరములగు నలంతియాచ్ఛిక ధాతువులకు
మాత్రము వక్రము పరమగునపుడును నియుడాగమము వచ్చుట ప్రయోగ
దృష్టమగుచున్నది. ఏకస్వరాచ్ఛికధాతువులు లేనే లేవు. సంస్కృత ధాతు
వుల కించు గ్వ్యవధానముచే వక్రపరకత్వము సంభవింపనేరదు. ద్విస్వరాచ్ఛిక
ధాతువులమీఁది యించుక్కునకు నియుడాగమ ప్రయోగము కానంబడదని ముందు
విశదీకరింపఁబడును. సంస్కృత ధాతువుల కించు గ్వ్యవధానంబున వక్రపరకత్వము
సంభవమని సూరియు 'ఇంచు గ్వ్యవధానంబునంజేసి' ఇత్యాదివాక్యముచే వివరించెను.
'భుజ్' అనునది యేకస్వర సంస్కృతధాతువు. కాన 'భుజ్+ఇయ్+ఇంచు = భుజి
యించు - భుజించు' అను రూపద్వయము లభించును. "గుణ" అనునది "అదంత"
మగు సంస్కృతధాతువు. కావున నది ద్విస్వరధాతువుగా నుదాహరింపఁబడినది.
"గుణయతి" మున్నగు సంస్కృతరూపములలో దాని "అదంతత్వము" ప్రసిద్ధమై
యున్నది. "గుణ+ఇయ్+ఇంచు" అనుచో నపదాదిస్వరసంధి. (౭౫-౭౫ 1 విభ).
కల్గఁగా "గుణియించు-గుణించు" అను రూపద్వయము కల్గును. 'అర్థ' అనుదానిలో
నిది వర్గచతుర్థ ధకారము కాదనియే తోఁచుచున్నది. వర్గచతుర్థ ధకారము
గల 'అర్ధ' శబ్దము ధాతువుకాకున్నను "అర్ధించు=సగముచేయు" అను నామధాతువు
కలదు. వర్గద్వితీయమగు థకారముతోడిది "అర్థత్కృజ్ యాచనే" (కవికల్పద్రు
మము) అను ధాతువే కలదు. బాలవ్యాకరణ ముద్రణములలో వర్గద్వితీయ ఘటిత
రూపమే కన్పట్టుచున్నది. "యాచ్ - అర్థ" అనుధాతువులు హలంతములగుట

చేత వానికి "ఇయుట్టు" రానేరదని సూరియే యుదాహరించెను. ఇట్లె 'వ్యయించు'
అనునది యాంతముగుటచే 'ఇయుట్టు' రాదు. యాచించు - అర్థించు - వ్యయించు.
మొ. 'జి' ధాతువునకు 'బా. క్రి. ౬౭ సూత్రముచొప్పున 'అయుక్కు' రాఁగా
'జయ్' అని యేర్పడును. అయ్యది యాంతముగుటచే 'ఇయుట్టు' రానేరదుగాన
'జయించు' అని మాత్రమె యేర్పడును. "అయుక్కు - ఇయుట్టు" అను రెండిటిలో
"అయుక్కు" పరశాస్త్రము నిత్యశాస్త్రము నగుటచేత నట్టి "అ" యాగాగమమును
ముందుగఁ జేయవలసెను. పరశాస్త్రమగుటచేతనే 'అ' యాగాగమము ముందుగఁ
జేయఁదగు ననుచు "పరనిత్యాన్తరఙ్గాపవాదానా ముత్తరోత్తరం బలీయః" అను
చొప్పున వచింపవలసియుండఁగా "జి+ఇంచు అనుచో నిత్యంబగుటంజేసి......
..." అను వాక్యముచే సూరి నిత్యత్వమునకుఁ బోనేలయని శంకించుకొని
సుప్తార్థప్రకాశికాకర్త "ద్విర్బద్ధం సుబద్ధం భవతి" అను న్యాయము నాశ్రయించి
దార్ఢ్యాతిశయార్థముగా సూరి నిత్యత్వపర్యం తానుధావనము చేసెనని విస్తరించి
వ్రాసెను (బా. సు. ప్ర. 3౪౧ పుట. ద్వి. ము.). కృతాకృత ప్రసంగి నిత్యంబు నాఁ
బడు ననఁగా, నియుడాగమము చేసినను జేయకున్నను నయాగాగమము వచ్చుటకుఁ
బ్రతిబంధము లేదు. అయాగాగమము చేసినచో నియుడాగమము రానేరదు. కాన
నయాగాగమము నిత్యమనిపించుకొనును. ఒక్కచో సంభవించువిధులు రెండిటిలో
నేది చేసినను జేయకున్నను రెండవది ప్రసక్తమగునో యది నిత్యమనిపించుకొనునని
యర్థము. సూరి "నగియించు - నగించు" అని యుదాహరించెనేకాని 'నగియించు'
అను రీతి గల కవిప్రయోగము కన్పట్టలేదు. ఇంచు క్వరకత్వమున నాచ్ఛికధాతువు
లకియుడాగమము వచ్చుటకుఁ బ్రామాణిక ప్రబలప్రయోగము మృగ్యము.
"నగించు - నగుపించు" అను రూపములుమాత్రమె ప్రయోగదృష్టము లగు
చున్నవని కల్పతరువులో వివరింపఁబడెను. సూరి నగు ధాతువునకు "నగియించు
నగించు." అను రూపములను జూపియు "పడు" ధాతువున కట్లు చూపకుండుట
కొంత యనుకొని కావలయును బా. సా. వే. వ్యాఖ్యాత "నగించు - పడించు
అను నియుడాగమము గలుగని,రూపములకుఁ గ్రమముగ నవ్వించుట - పడఁజేయుట
యర్థము లనియు నెఱుంగునది" (బా. సా. వే. ౪౨3 పుట). అని ప్రామాదికముగా
వ్రాసెను. పడు ధాతుప్రేరణరూపము బా. క్రి. ౮౨-౮3 సూత్రములచొప్పున
"పడుచు - పెలువరించు - వెలువఱచు" మున్నగురీతి నేర్పడుననియు "పడించు-
పడియించు" అనురూపములు సాధువులు కావనియు స్మరింపకుండుట శోచనీయము.
అట్టి ద్విస్వరధాతువులకు వక్రపటకత్వమున "నగియెను = నగెను. పడియెను -

పడెను" అను సూరి యుదాహృతులు నిర్బాధములు. సూరి యుదాహరింపలేదు గాని పక్రమకము లనుటచే "నగిమొదను - నగిమొదిని - నగిమొదువాఁడు" మున్నగు పాతికపదములగు నియుఁడాగమ ఘటితరూపములు బాలవ్యాకరణ పక్షమునందును సంగ్రహింపఁబడుచున్నవని గ్రహింపవలెను. "చను - తగు - అలు" మున్నగు కొన్ని యాచ్ఛికధాతువులకు 'చనించు - తగించు అలించు' మున్నగు ప్రేరణరూపములు కన్పట్టలేదు గాన నట్టివానికి "ఇయుట్టు" వచ్చునా? రాదా? యని చర్చింప వలసిన ప్రసక్తియే లేదు.

నన్నయా ౩౭౧ విషయము.

చో రాత్మనే పదేర్థే। గృష్ణోతా వాగమస్య వేత్త్వం స్యాత్ ! (ఆం. చిం. క్రి. ౧౩ కారి. అహో. ౪౮౯ పు).

కల్పతరువు. ౩౭౧ విష:—ఆత్మనే పదేఽర్థే = ఆత్మనే పదార్థముగల, గృష్ణోతా = కొను ధాతువు పరమగుచుండఁగా, ఆగమస్య = ఇంచుగాగమము యొక్క, చోః = చువర్ణమునకు, వా = వికల్పముగా, ఇత్త్వమ్ = ఇదాగమము, స్యాత్ = అగును. ఏతత్సూత్రార్థ స్వారస్యముచేతనే యాత్మనేపదార్థమునఁ దెల్పు "కొను" ధాతువు, ధాతువుకుదిని నిల్చు ననునర్థము జ్ఞాపితమగుచున్నది. క్రియాఫలము కర్తను బొందు నర్థమున నాత్మనేపదము ప్రయుక్తమగునని భావము. "స్వరితఞితః కర్త్రభిప్రాయే క్రియాఫలే. (౧-౩-౭౨) స్వరితేతో ఞితశ్చ ధాతో రాత్మనేపదం స్యాత్ కర్తృగామిని క్రియాఫలే" (సి. కౌ. ౨౧౫౮ సూ). దీని బాలమనో రమావ్యాఖ్య:—"కర్తృగామిని ఇతి - ఏవంచ హోతా యాజ్యయా యజతీత్యాదౌ యాగఫలస్య స్వర్గస్య యజమానగామిత్వేన హోతృగామిత్వాభావాత్ నాత్మనేపదమ్. తథా వేతనేన యజ్ఞదత్తభృతః దేవదత్తః పచతీత్యత్ర పాకఫలస్య భోజనస్య పక్తృగామిత్వాభావాత్ నాత్మనేపదమ్. దక్షిణాదిలాభస్తు నఫలమ్. లోకతో వేదతో వా యదుద్దేశేన క్రియాప్రవృత్తిః తస్యైవాత్ర క్రియాఫలశబ్దేన వివక్షితత్వాత్ (౨౩౫-౨౩౫ I విషయములలోఁ జెప్పఁబడినరీతి నిచటి ఫలశబ్దార్థము నెన్నరాదు) కర్తృగామి ఫలక క్రియావృత్తే ర్ధాతో రిత్యర్థః. ఆత్మనేపదంతు ధాత్వర్థఫలస్య కర్తృగామిత్వం ద్యోతయతి". "దేవదత్తుఁడు పచించుకొనెన్" అనుచో పచనక్రియాఫలమగు భోజనము కర్తయగు దేవదత్తునకె యనునర్థము లభించుచున్నదిగాన నది యాత్మనేపదార్థక మనఁబడును. దేవదత్తుఁడు పచించుచున్నాఁడనుచో నట్టియర్థము రానేరదుగాన నది యాత్మనేపదార్థక మనఁబడదు. కాని యట్టిదానిని సంస్కృతమందువలెఁ బరస్మైపదార్థకమనుట తెల్గుసంప్రదాయము

కాదు. సంస్కృతమున నాత్మనేపదార్థ ద్యోతనము చేయు తిఙ్ ప్రత్యయములు వేఱురీతిగను పరస్మైపదార్థ ద్యోతనముచేయు తిఙ్ ప్రత్యయములు వేఱురీతిగను నుండును. తెల్గున నట్టిపద్ధతియే లేదు. ఆత్మనేపదార్థకత్వమున ధాతువు తుదిని "కొను" ధాతువు నిల్పుట మాత్రమే తెలుఁగుసంప్రదాయము. ఉభయపదులలోఁ గ్రియాఫలము కర్తృగామి యగునపుడే యాత్మనేపద మనెడి పాణినీయుల నియమము సంస్కృతకవులచేఁ బాటింపఁబడలేదు. "అకరోదచిరేశ్వరః క్షితౌ । ద్విషదారబ్ధఫలాని భస్మసాదితి రఘుః - తనోతి శుభ్రం గుణసంపదా యశః (భారవి) ఇత్యాదౌ ఫలవత్కర్తరి పరస్మైపదమ్. ఫలం విశ్వోపకారాయ । ధత్తే పర్వాణి పర్వణీతి, కమలవనోద్ఘాటనం కుర్వతే యే (సూర్యస్య రశ్మయః) ఇత్యాదౌ అఫలవత్కర్తర్యాత్మనేపదమ్" (ముగ్ధ. ౯౧౬ సూ. దుర్గా. వ్యా.). ఇంచుగాగమ 'చు'వర్ణకమున కని చెప్పుటచేత స్వార్థేంచుక్కు చువర్ణమునకే కాక ప్రేరణేంచుక్కు చువర్ణకమునకును 'ఇ'త్త్వముకల్గును - వాఁడు తన్ను రక్షించికొనుచున్నవాఁడు - రక్షించుకొనుచున్నవాఁడు. (ఇది స్వార్థేంచు గుదాహృతి). వాఁడు రక్షింపించికొనుచున్నవాఁడు. రక్షింపించుకొనుచున్నవాఁడు. (ఇది ప్రేరణేంచు గుదాహృతి). అత్త్వాది తత్సమానామివ దేశ్యానామప్యనుచొప్పున నాచ్ఛికధాతువుల యించుక్కు చువర్ణమునకును 'ఇ'త్త్వము పాక్షికముగాఁ గల్గును. ఉదా:—వండించికొనెన్ - వండించుకొనెన్ - మొ. ఆచ్ఛికధాతువులకుఁ బ్రేరణమున నించుక్కేకాక చుగాగమమును వచ్చును కావున నద్దానికిని 'ఇ'త్త్వము వచ్చును - మాన్చుకొనెన్ - మాన్చికొనెన్. - మొ. సూత్రములోని వా శబ్దము వ్యవస్థావాచి యగుటచేత నించుగాగమ చువర్ణకమునకే కాక యాచ్ఛికధాతుమాత్రము తుదిని సైత మాత్మనేపదార్థమున 'కొను' ధాతువు నిల్పుటయు నట్టి ధాతువునకును "కొను" పరకత్వమున బహుళముగా "ఇ"త్త్వము కల్గుటయుఁ గలదు. ఉదా:—వండుకొనెన్ - వండికొనెన్ - గెల్చికొనెన్ - గెల్చుకొనెన్ - మొ. బహుళమనుటచే యాంతధాతువులయొకు సకారాదేశ మగుటయు నట్టియెడల 'ఇ'త్త్వము నిత్యముగా నగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—చేసికొనెన్ - వ్రాసికొనెన్ - మొ.

"ఇంచు గభావేఽపి - నేర్చుకొని - నేర్చికొని, అందుకొని - అందికొని, ఇత్యాదా విత్త్వం భవత్యేవ. అత్త్వాది తత్సమానా మిత్యుక్తేః. అత ఏవ - నగియించెన్ - తెగియించెన్ - ముగియించెన్ - ఇత్యాదిరూపమపి సమంజసమితి ధ్యేయమ్" (అహో. ౭౯౦ పుట). అహోబలపతి యిట్లుగ నాత్మనేపదార్థక [illegible]యందు "ఇ"త్త్వవిధాయక శాస్త్రమునుండి యించు క్పరకత్వమునందలి

[బా. క్రి. ౫౨-౫౩-౧౭౯ సూ.] ఇత్వము కాని యతిస్థానగతములు ప్రామాదికములే.

'ఇ' త్త్వమును సాధించుట కేవలము నసంగత మగుచుండును. మఱియు "పగిలించు - తెగిలించు - ముగిలించు" అనునిట్టివి గల రూపములు కవిత్రయప్రయుక్తములు కావని యీ పట్టికె వివరింపఁబడెను (౩.౨౦-౩.౨౦ I విష. చూ).

ప్రయోగములు:—చ.........ప । ట్రికొనుటఁ గోరి తివ్విధము చెప్పుర మెంతయు.........(ద్రోణ. ౧ ఆ. ౧౭౯ ప). సీ.........। చిత్తంబు దీనిఁ బుచ్చి కొని నిన్ను (అశ్వ. ౪ ఆ. ౨౩౭). సీ.........గీ. అచ్చటికి వచ్చి కృత్తిక లార్వు రును మ । దీయ పుత్త్రకుఁ డనుచు నెత్తికొని రనఘ (అను. ౩ ఆ. ౧౫౦). (మూఁడిటియందును 'ఇ' త్త్వము యతిస్థానగతము. ఇత్వము రాని యతిస్థానగతప్రయోగము లభింపలేదు). ఆ-వె. ....తప్పించు । కొను తెఱఁగెఱింగికొనుట మేలు (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౭౨). వ.........కుండలంబులు.........మద్వచనంబున వాని నిప్పించుకొమ్ము (ఆది. ౧ ఆ. ౯౬ వచనము) (ఇప్పించుకొమ్ము = ఇచ్చునట్లుచేసి కొమ్ము = పుచ్చుకొమ్ము) ఆ-వె. అతని నాశ్రయించి యప్పౌర విప్పించి । కొనిన మేలు పొందు ననియె.........(శాంతి. ౩ ఆ. ౧౩౫ ప). (ఇప్పించికొను = పుచ్చుకొను = పొందు). క. అనిన విని యెఱిఁగికొని.........(విరా. ౪ ఆ. ౯౨ ప). (ఎఱిఁగి కొని = తెలిసికొని). కొన్నియెడల 'కొను' శబ్దప్రయోగము లేకున్నను నాత్మనే పదార్థము భాసిల్లును. ".........సగరుం డనురాజు.........................
క. దక్షమఖక్షయకరు..............ప్ర । త్యక్షము గావించె నుగ్రతపమున పేర్మిన్ (ఆర. ౩ ఆ ౪౭. ౪౯). (ప్రత్యక్షము కావించెను = ప్రత్యక్షము కావించికొనెను). సీ. జను లొక్కతఱిఁ దొల్చి సమయంబు దములోనఁ । జేసి......దుర్జను నందఱును గూడి శాసించువారుగా.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౫౭). (చేసి = చేసికొని). అకర్మకధాతువుల కాత్మనేపదప్రయోగము తెల్గున లేదు. (బా. క్రి. ౧౨౪ సూ. వివృతి). కవిప్రయోగములం దట్టిధాతువుల తుదిని గొను ధాత్వనుప్రయోగము చూపట్టెనేని యది స్వార్థికమె కాని యాత్మనేపదార్థకము కాదని యెఱుంగునది. ఉదా:—పండెను = పరుండెను. పండుకొనెను = పరుండెను. మొ.

క్రియాఫలంబు కర్తృగామి యగుచోఁ గొనుధాతు
వనుప్రయుక్తం బగు. ౫౨.

బాలవ్యాకరణ
వివరణము.

ఇదియె యాత్మనేపదార్థంబని వ్యవహరింతురు. వండు
కొనుచున్నాఁడు.

౩.౨౧ I విషయము. కొనుధాతువు పరంబగునపు డిగాగమంబు బహుళం
బుగా నగు. ౫౩.

వండికొనియె - వండుకొనియె. బహుళం బగుటచే
యాంతంబునకు నిత్యంబు. చేసికొనియె.

పరుజి కొను లొకాలోకచో స్వార్థంబునందు ప్రయు
క్తంబు లగు. ౧౦౯.

చొచ్చు - చొరంబడు, నిలుచు - నిలువంబడు, కూడు -
కూడంబడు, పండు - పండుకొను.

సంజీవని. ౩౨౧ I విష:—౫౨ సూ:—క్రియాఫలంబు = క్రియాప్రవృత్తి ఫలము, కర్తృగామియగుచో = కర్తను జెందునపుడు ధాతువునకు 'కొను' ధాతు వనుప్రయుక్తమగునని యర్థము. ఇట్టి స్థితిగల ధాతువునే యాత్మనేపదార్థకమందు రని సూరివివరణమున కభిప్రాయము. ఉదా:—'దేవదత్తుఁడు వండుకొనెను' అనుచో దేవదత్తుని పచనక్రియాప్రవృత్తిఫల మగునట్టి వంటకపుభోజనము కర్త యగు దేవదత్తునకే యనునర్థము లభించుచున్నది. ఇట్లె సంస్కృతమున నుభయ పది ధాతువులకు ఫలవత్ కర్తృకత్వమునందే యాత్మనేపద ప్రత్యయయోగము కల్గునని పాణినీయుల సిద్ధాంతము. 'దేవదత్తుఁడు వండెను' అనునపుడు పై రీతిగల యర్థవిశేషము లభింపనేరదు.

౫౩ సూ:—కొనుధాతువు పరంబగునపుడు = ఆత్మనే పదార్థకత్వమునందలి కొనుధాతువు పరంబగునపుడు ధాతువునకు బహుళముగా 'ఇ'గాగమం బగును. ఈయాగమము కిత్తుగాన ధాతువుతుదిని నిల్చును. ఉదా:—వండు+ఇ+కొను = వండికొను - వండికొనియె - ఇగాగమాభావపక్షమున:—వండుకొనియె. బహుళ మగుటచేత యకారాంతధాతువులకు 'ఇ'గాగమము నిత్యముగా వచ్చునని సూరి గారు వివరించిరి. చేయు+ఇ+కొను = చేసికొను - చేసికొనియె. 'చేసుకొనియె' అనురీతిగల 'ఇ'గాగమాభావరూపము సాధువుకాదని తాత్పర్యము. "చేసికొనియె" అనునపు డుత్తరసూత్రముచే (బా. క్రి. ౫౪ సూ). యాను నిత్య సకారాదేశము కల్గెనని యెఱుంగునది. ఆత్మనేపదార్థక కొనుధాతువు పరమగునపు డనుటచేత "పండుకొను -" మున్నగుచోటులం దిగాగమము రానేరదని యెఱుంగు నది. "యువర్ణాంతములకు ఇకారాదేశము (ఆదేశము కాదు. ఆగమము). నిత్య మని చిన్నయసూరి చెప్పెనుగాని పూర్వగ్రంథములందు ఉకారముతోడి రూప ములు గనవచ్చుచున్నవి. (ప్ర. సూ. ౨౭)". (ఆం. భా. అ. క్రి. ౫౩. సూ). అని యనుశాసనకర్తగారు వ్రాసిరికాని 'ప్రయోగవిశేష ప్రకరణమునందలి ౨౭ సూత్రములోని ప్రయోగములలో నొక్కటేని ప్రాచీనప్రామాణిక కవిప్రయో

గము కాదు. సీ. జలుతోలు పుళ్ళాయి పై నిప్పగొల్లపు, హస్తి జందెంబు వేసుకొని విల్లు: ....(రంగ. భం). క. ఆపసమును గమనదినాం । ప్రోసుకొని యచటికి: దాం బ్రముదమున వచ్చెన్ (కవిజన చకోరచంద్రోదయము. ౪ ఆ. ౫౩). ఇట్టి ప్రయోగములు చూపఁబడెను. ఇందును సీరెండవప్రయోగమువంటివానిలోఁ 'పోసికొని' అనుకృతిని గవిప్రయోగించె నన్నను నవచ్చును. ఇకారపరకత్వమున ధాతువు తుదియందు సకారమువచ్చుటకు మహాకవిప్రయోగములు కన్పట్టుచున్నవి. సీ. వేసవివడగాలి నోసినలేఁదీఁగ, క్రొక్కారుఁగని మవ్వ మెక్కునట్లు (నన్ని. కుమా. ౭ ఆ. ౧౫౩ ప). (నోయు = నోచ్చు). క. నోసినడెందము పగులఁగ । నాసతి... ......(భాస్క. సుంద. ౨౨౪ ప). ఉకారపరకత్వమున యందు సకారాదేశము వచ్చుటకుఁ బ్రామాణిక ప్రాచీన మహాకవిప్రయోగము లుపలబ్ధము కాలేదు. "బహుళ మనుట యీసకారాదేశము - ట - సు - పరమగునపుడు గూడఁ బూర్వకావ్యములఁ గనవచ్చుచున్నదనుటకు." (ఆం. భా. ఆ. క్రి. ౫౩ సూ. వివృతి) అనియు ననుశాసనకర్తగారు వ్రాసిరి. కాని యందులకును బ్రామాణిక పూర్వకావ్య ప్రయోగమును జూపలేదు. "సుందరుఁ డింపుతోడఁ గలసుం బలసూదన భోగ భాగ్యుఁడై (ద్రౌపదీపరిణయము - అల్లమరాజు రామకృష్ణకవి). ఉ. వ్రాసుటకుం జతుర్భుజవిలాసము పూనిన వేల్పు సత్కృపోల్లాస మెలర్పఁ బ్రోచు శుభలక్షణు... ......(రాజరాజాభిషేకము. అంగర నృసింహకవి. ౫౦౦ పు). (ఆం. భా. అ ప్రయోగవిశేష ప్రకరణము. ౨౭ సూ)." అనునవి మొదలగు సామాన్యకవిప్రయోగములు మాత్రమె చూపఁబడినవి. ప్రయోగపంచయ సంపాదకులగు కళాప్రపూర్ణ గిడుగు వేంకటరామమూర్తిపంతులుగారిట్టి ప్రయోగము లెల్ల నుత్తరాంధ్రకవులవె యని యీక్రిందిరీతిని వ్రాసిరి (చూ. బాలకవిశరణ్యము. ౨౦౦ పుటమీఁది యందు పంక్తులు). "యుకారాంత క్రియలకు ఉత్తరాంధ్రములో ఇట్టిరూపములు పేర్పడ్డవి. గాని ప్రాచీనాంధ్రమందు లేవు" (బాలక. ౨౪౦ పు). "తెలుసును మొ. నవి అసాధువులని విడిచిపెట్టరాదు. ఇవి ఇంచుమించుగా 300 సంవత్సరములయి వాడుకలో నెలకొనియున్నవి" (బాలక. ౨౪౦ b). అని వ్రాసిరి. ఇట్టివానిని సూరి సంగ్రహింపకుండుట వింతకాదుగదా. ఇట్టివానిని ప్రౌఢవ్యాకర్తయేని సంగ్రహింపఁడయ్యెను.

"అనుప్రయుక్తమైన కొను ధాతువు క్త్వార్థకమగు వంగను - [illegible] - కు - [illegible] వైకల్పికముగా నాదేశములగును. అగుచో పూర్వమందున్న ఉకారము ఇకా[illegible] కాదు, ఉదా:—ఎత్తుకి - ఎత్తుకు, ఎత్తుకొసి - ఎత్తికొని, తేసుకి - తేసుకు, తేసు

కొని - తీసికొని, మొ. చండగతినేగి యీడ్చుకు రండిప్పుడు కడఁగి (మార్క. వ్రాఁతప్రతి). ఉత్తరస్య కొనో ర్ధాతోః కం బుధాః కేచి దూచిరే (హరికా) చేసుక- చదువుక - మొదలగురూపము లెల్లెడఁ గలవు. చిన్నయసూరి యనుశాసనము చేయకున్నను ఇవి దుష్టములు కావు" (ఆం. భా. అ. క్రి. ౪౮ సూ). ప్రయోగ సంచయకర్తగారగు (బాలకవిశరణ్యము. ౨౦౦ పుట. మొదటి యాఱుపంక్తులు చూచునది). కళాప్రపూర్ణ గిడుగు వేంకటరామమూర్తిపంతులుగారు 'కొ'అను దానిని సయితము చేర్చియున్నారు "అనుబంధముగా ఉండే 'కొని'......... ఉచ్చారణలో బలములేనిదై అందులోని అంత్యవర్ణమైన 'ని' లోపించడమేకాక, కవర్ణము పైనున్న అచ్చుకూడా అస్పష్టముగానో వివిధముగానో ఉంటుంది. అందుచేత, పట్టుకొ పోయెను - పట్టుకు పోయెను - పట్టుకపోయెను.........అనే రూపములు వినఁబడుతున్నవి" (బాలక. ౧౭౮ పుట). ఈసందర్భమున వీరు నలువది ప్రయోగములకుఁ బైఁగాఁ జూపిరిగాని యొక్కటైన 'కొ - కు - క' అను వానిలో నొకటిని నిర్ణయింపఁజాలు యతి ప్రాసాదిగతము కాదు. ఈప్రయోగములలోఁ గొన్ని ప్రామాణికకవుల ప్రయోగము లున్నవి గావున వీనిని సూరికాకున్నను ప్రౌఢవ్యాకర్తయేని సంగ్రహింపకుండుటకుఁ గారణము తోఁపకున్నది. ఇట్టి ప్రయోగములు ప్రాచీన ప్రామాణికకవులవి కాకుండుటచే సూరి యుపేక్షించిన నుపేక్షించుఁగాక. "ఈరూపములు కవిత్రయమువారి గ్రంథములలో మాకు కనబడలేదు... ......పిల్లలమర్రి పినవీరభద్రుని కాలమునఱకు ఈసంగ్రహరూపములు కవులు తరుచుగా వాడినట్లు కనఁబడదు.........శబ్దరత్నాకరములో'చీకిలించు' అనేశబ్దము క్రింద కాశీఖండములోని 'చీకిలించుక యుండు' అనేపద్యము ఉదాహరించినారు. అచ్చుప్రతులలో ఈపాఠమే కనబడుతున్నది; గాని వ్రాఁతప్రతులలో 'చీకిలించుకొని యుండు' అని ఉన్నది........." (బాలక. ౧౭౮-౧౭౯ పు) అనివ్రాసి శరణ్యకర్తగారీక్రింది పెక్కుప్రయోగములను జూపిరి. బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాదులందును బెక్కుప్రయోగములు చూపఁబడెను. (బా. గు. ప్ర. ౩౮౬ పు. ద్వి. ము). (నారా. గాణ- క్రి. ౩౯౧ కారి. ౪౭ ప. ౩౩౭ పు). క. సొరిది ఙకారము గూడుక । సరి నేఁబది యయ్యె వర్ణసంఖ్య ధరిత్రిన్ (అనంతఛందో) ఉత్కలిక. అరద మెక్కక పూని పురికి వచ్చినవాని (అప్పక. ౮ ఆ. ౩౧౬). క.........పొల్లటకా । రము పెట్టుక సంధిఁ జెందుఁ బ్రాణముతోడన్ (అప్పక. ౪ ఆ. ౯౧ ప). క. చండగతి నేఁగి యీడ్చుక । రం డిప్పుడు.........(మార్క. ౦. ౩౪౮ పు), మ... ... । అరయంగా మెడఁ బెట్టు కొయ్యఁ దిరుగన్ హారంబులే భామినుల్ (శకుంత

౪౦ పు). ఉ. అంధక యుగ్రతుండముఁ........(తారాశశాంక. ౫ ఆ. ౩౧). ఉ......| పట్టుక వచ్చి మిత్తికడఁ బ్రాణముఁ దీసెఁగదయ్య భాస్కరా (భాస్కర శతకము). క. తప్పించుక తిరుగువాఁడు ధన్యుఁడు సుమతీ (సుమ). ఉ......... వి| క్రాంతుని నన్నుఁ గావలు జిసంతులు గొట్టుచు మోచు కేఁగుచోన్ (ఆము. ౬ ఆ. ౭౪). ఉ. మించినవేడ్క రక్కసులు మీసలు దీటుచు దిక్కడుంగముల్ | చించుక పాఱ సార్చుచు (కాశీ. మా. ౨ ఆ. ౧౫౫). ఉ. ఉక్కున వాని తేరు దివి కుప్పక మెత్తుక పోవ నేసినన్ (జైమిని. ౫ ఆ. ౬౨ ప). సీ.........క్రింద నంటుక సంతరించుకొనిరియు (హర. ౨ ఆ. ౧౧౫ ప) ఇట్టి ప్రయోగములందెల్ల 'క' అనుచో 'చున్' అనెడి శత్రర్థక చువర్ణకము కవిప్రయుక్తమైయుండఁగా వ్యావహారికవాసనచే లేఖకాదు లీరూపమును బ్రక్షేపించిరా యని యాలోచింపవలసియున్నది. (విస్తర.) కాని యనేకస్థలములందు విస్తరించియున్న యీప్రయోగము కవిప్రయుక్తమె యనుట విశ్వసనీయమై యున్నది. ప్రామాణిక కవులగ్రంథములలో సందేహానిక్షాయక యతిప్రాసాదిస్థలగత ప్రయోగములు లేమింజేసి యర్వాచీనగ్రంథములలో "కొన్ - కొ - కు - క - కన్" అని వివిధగతుల నీసంగ్రహరూపములు కన్పట్టుచున్నవి. క. ఇచ్చిన మెచ్చికఁ బుచ్చుక | యచ్చెలి మెచ్చుచు మునీంద్రుఁ డౌదలఁ దాల్చెన్ (దశా. ౪౫ పు). చ.........పొమ్మనినఁ దర్లిరి పుత్త్రిని వెంటఁబెట్టుకన్ (పట్టాభి. ౨ ఆ. ౪౫ పు). ఉ. క్రోధము గల్గి చెల్లెలిని గొబ్బునఁ బుత్త్రిని వెంటఁ

విస్తర. ౩౨౧ [1] విష:—హరికారికావళికర్త ప్రకీర్ణపరిచ్ఛేదాంతమున "సర్వత్ర న ద్రుతః క్త్వార్థే|వ్యతిరేకే తు వా భవేత్ | ఉత్తరస్య కొనో స్థానే ఽకం బుధాః కేచి దూచిరే. ఓర్వకనుండె - ఓర్వకుండె ఊరడక నడవిలో వేటాడె - ఊరడకడవిలో వేటాడె........" (బా. గు. ప్ర. ౫౬౭ పుట. ద్వి. ము). అని చేర్చెను. బాలవ్యాకరణ ముత్తరగ్రంథ మగుటచేత దీనిని సమ్మతింపక విడిచెనని, బా. గు. ప్ర. కర్త పదునాల్గవ యుక్తిచూపి చర్చించెను. (బా. గు. ప్ర. ప్రకీర్ణ. ౫౩౧ పు. ద్వి. ము). ఇదియు మిక్కిలి బలహీనమైన యుక్తియె. ప్రౌఢవ్యాకర్త యేని సమ్మతింపని పయిరెండువిషయములను భారతాది ప్రాచీనమహాకవిసమ్మతి లేమిం జేసి సూరి యుపేక్షింపఁగా హరికారికావళీకర్త సూరిగ్రంథమును సంస్కృతీకరించునపుడు చేర్చెనని యేల చెప్పరాదు? హరికారికావళికర్త క్రొత్తగాఁ జేర్చుట చేతనే పై కారిక క్రిందఁ గవిప్రయోగములను సయితము చూపవలసినవాఁడయ్యెను. అందలి భారతప్రయోగము "ఊరడక నడవిలో" అనునది ద్రుతప్రకృతికతా నిర్వాహకము కాఁజాలదని యీవఱకె విమర్శిత మయ్యెను (విస్తర. ౪౭ II విష).

బెట్టుకన్ । బాధలు.........(శకిరే. ౮3 పు). సీ. సకలంబు నాక్రమించుక నొక్క-రూపమై......(శ్రీ. ప్ర. వేం. వి. ౬౮పు). బాలక. ౧౭3-౧౭౦ పు) (పైప్రయోగములలో 'కన్' అను చోట 'కొన్' అను దానిని శరణ్యకర్తగారు నిల్పి యుదాహరించిన లెప్పనైయున్నవి. శరణ్యమున సుదాహరింపఁబడిన ప్రయోగములలో నొక రెండు ప్రాసగతములు గలవు, క. అకటకటా యను వారుఁ జు । ట్టుక చుట్టుక తిరుగు భ్రమ నిటునటును మదిలో : ......(పిడపర్తి. సోమన. బసవ. ౧౧౮ పు). క. ఒకతెవతె నాడి యాడిం । చుకొనుటనే యిరుగుపొరుగు చూచెవొకో యా । ప్పకు జప్పకు గాసను జూ । చుక నడుచుఁగవలెఁ గులీన శుకసల్లాపల్ (విరంకు. ౨ ఆ. ౫౮ ప). ఇట్లుగ ననుప్రయుక్తకొను ధాతుపరకత్వమున 'ఇ'త్వము గాని ప్రయోగము ప్రాచీన ప్రామాణిక గ్రంథములలోనిది లభింపలేదు.

ఆత్మనేపదార్థక చరిత్రమును బ్రదర్శించుటలో బాలకవి శరణ్య కర్తగారు ధాతువుల క్త్వార్థకరూపములపైని "కొను" ధాతువు నిల్పుచువచ్చె ననియు నట్టి క్త్వార్థకరూపములు ప్రాచీనకాలమున 'ఇ' ప్రత్యయరూపముననే కాక 'ఉ' ప్రత్యయరూపమున సయితము వెలయుచుండెడివనియుఁ దమిళ కన్నడభాషల సామ్యమును జూపుచు వివరించి యట్టి చరిత్రనుబట్టియె యనుప్రయుక్త కొనుధాతుపరకత్వమున 'ఇ'త్వముఁ బాహుళికమని వైయాకరణులు చెప్పుచున్నారనియు విస్తరించి వ్రాసిరి. 'కొను' ధాత్వనుబంధము ధాతువుపై నిల్పుటచే నాత్మనేపదార్థబోధము కల్గునుగాని క్త్వార్థకముపై నిల్పుటచే నెట్లు గల్గును? "క్త్వార్థకరూపములు అరవములోను కన్నడములోను, కొండాడు(కొనియాడు)అనే తెలుగుభాషలోని క్రియారూపములోను తరుచుగా ఉకారాంతముగానే ఉండడంచేత 'కొని' అనుబంధమునకు పూర్వమందున్న క్రియారూపములు ఉకారాంతములయినా అవి క్త్వార్థకరూపములే అనిన్ని" (బాలక. ౧౭౨ పు). "పట్టుకొని - చేసికొని మొదలయినరూపములలో అనుబంధముగా ఉన్న కొనికి పూర్వముందుండే క్రియారూపము వాస్తవముగా క్త్వార్థకరూపము........పట్టుకొని - వందుకొని - తెచ్చుకొని - మొదలైనరూపములలో పట్టు - వందు - తెచ్చు - మొదలైన క్రియారూపములు క్త్వార్థకములంటే నేటి తెల్గువారికి వింతగా తోచకమానదు. కాని సజాతీయమైన కన్నడభాషలోను అరవభాషలోను ఉకారాంతముగా ఉన్న క్త్వార్థకరూపములు చూచినయెడల ప్రాచీనాంధ్రములోకూడా క్త్వార్థకములు ఉకారాంతముగానే ఉండియుండవచ్చునని తోచకమానదు. కన్నడభాషలో........ఇత్తు (ఇచ్చి) ఈదు (ఈని) కొండు (కొని) బందు (వచ్చి)........ఇకారాంత క్త్వార్థకరూపములు........చాలా

తప్పువగా నున్నవి. ఆగి (ఆగు), హోగి (పోయి). ఆరణ్యములో పంపు (పంపి)సెయ్దు (చేసి)........" (బాలక. ౧౮౦ ౧౯౧ పు). ఈవ్రాత సరికాదు. తమిళ కన్నడములను పరిశీలించి వ్రాసినది కాదు. భూతార్థద్యోతకమగు ద(త)కారము గాని 'ఇ'కారముగాని చేరకయే "పట్టు - తెచ్చు" మున్నగునవి భూతార్థకక్త్వా ప్రత్యయార్థము నెట్లొసంగఁగల్గును ? తమిళ కన్నడములలోని భూతార్థక క్త్వార్థమున 'దు' అనునదియు దాని పరిణామములగు 'తు' మున్నగునవియుఁ బ్రత్యయములు తెలుఁగుగాను, 'ఇ' ప్రత్యయము మఱువుగాను వచ్చును. అట్టి 'దు' ప్రత్యయముమీఁద మఱికొన్ని ప్రత్యయములు నిల్చి భూతార్థక సమాపకక్రియ లేర్పడును. అట్టి 'దు' ప్రత్యయములోని 'ఉ'కార ముచ్చారణార్థము చేరినది. తెల్గున నన్నచో క్త్వార్థమున 'ఇ' ప్రత్యయము మాత్రమె నిల్చును. భూతార్థక సమాపకక్రియలలో 'ఇ' 'తి' అనునవి రెండును నిల్చును. కావునఁ దమిళ కన్నడములలోఁగాని తెల్గునఁగాని ద (త) కారముతోఁ గూడకయే 'ఉ'కారమాత్రముతోఁ గూడిన క్రియారూపము క్త్వార్థకమగుననుట కేవలము భ్రాంతిమూలకము.

కాల్డువెల్లుదొరగారి ద్రావిడవ్యాకరణము మొదటిముద్రణము ౪౬౭ పుట 3 పేరాలోని గ్రంథమునకుఁ దెలుఁగుతాత్పర్యము:—"I. కన్నడభూత కాలము - కన్నడమునఁ బ్రాయికముగ ధాతువునకు శ్రుతిసుఖార్థమై 'దు' అను 'ఉ'కారాంతరూపమునందిన 'ద'కారమును జేర్చుటవలన సహజముగ భూతకాల మేర్పడుచున్నది. దకారమేళనమున క్త్వార్థ మేర్పడుచున్నది. ఉదా:—కన్నడ - ఇళిదు (దిగి) నుడిదు (పలికి). ఈరూపములకుఁ బురుషబోధక ప్రత్యయములను జేర్చుటవలన భూతార్థక సమాపకక్రియ లేర్పడును. ఉదా:—కన్న - ఇళిదెను (దిగితిని) నుడిది (నీవు చెప్పితివి)........వీనియందుకలుగు వ్యత్యాసమెల్ల దకార పరిణామమును సంబంధించినదిమాత్రమె. కాఁగా 'ద'కారము 'త'కారమగుటయుఁ గలదు. ఉదా:—అఱితను (ఎగిరెను). తమిళమున దీనికి సరియగురూపము 'అఱిన్దాన్' అనునది. కొన్నియెడల భూతార్థక దకారము ధాతువు తుదిహల్లుతోఁ గలిసి "ద్ద" అనియు "త్త" అనియు మాఱును. ఉదా:—ఇద్దను (ఉండెను)......దీనికి సరియగు తమిళరూపము 'ఇరున్దాన్' అనునది. ఎళువు=ఎద్దు(లేచి). దీనికి సరియగు తమిళ రూపము "ఎఴున్దు" అనునది......". పయిసందర్భమునుబట్టి దకారయోగము లేని 'ఉ'కారాంత క్రియారూపము క్త్వాంతమనుట శబ్దచరిత్ర సంప్రదాయవిరుద్ధమని విశదమగుచున్నది. అది యట్లుండఁగాఁ బ్రాచీనశబ్ద చరిత్రమునుబట్టి "తీసుకొని - చేసుకొని" మున్నగు నాధునికరూపము లేర్పడెననుట మఱియు నసంభవము,

ప్రాచీనశబ్దచరిత్రము ననుసరించి యేర్పడినరూపములు ప్రాచీనకవిప్రయోగములలో వచ్చునకేని లేకుండఁగా నట్టి చరిత్రశాస్త్రగంధమునైన సాఘ్రాణింపని పదునేనవ శతాబ్దపుఁ గవులగ్రంథములలో నవతరించెననుట మఱియు నసంభవముగదా! ఈయనుప్రయుక్త కొను ధాతువునకు (ముత్తుపరంబగునపుడు). "కో" అను నాదేశమువచ్చునని ముస్తుందు సూరిగారు వివరింతురు. (బా. క్రి. ౬౦ సూ).

౧౦౯ సూ. వ్యాఖ్య:—పడుజ్యనుబంధమును 'కొను' ధాత్వను ప్రయోగమును స్వార్థమునం దగుట ప్రయోగదృష్టముగుచున్నదని తాత్పర్యము. చొచ్చు నిలుచు - మున్నగుధాతువు లకర్మకములగుటచేత వానికిఁ గర్మార్థకత్వము దుర్ఘటము గాన "చొరఁబడు - నిలఁబడు" మున్నగుస్థలములలోని "పడు" అనునది కర్మార్థకము కాదనియు స్వార్థమందె నిల్చినదనియుఁ దాత్పర్యము (చూడు. 3౧౯ విష). అట్లె "పండు = నిద్రించు" అను ధాతువుపయిత మకర్మకమె కావున నాత్మనే పదార్థకము కానేరదు. (బా. క్రి. ౧౨౪ సూ.). మఱియు "పండుకొను = పండు = నిద్రించు" అను ధాతువులోని "కొను" ధాతువున కర్థవిశేషము లేమింజేసి యది స్వార్థికమె (ధాత్వర్థమాత్రబోధకమె) యనుట స్పష్టము. పడుజ్యనుబంధము విషయ మీవఱకు 3౧౯ విషయమున వివరింపఁబడెను. ముందు (బా. క్రియా. ౧౨౨ సూత్రము) వలయ్యాదిసూత్రమునొద్ద నింకను విమర్శింపఁబడును. 'చొచ్చు+పడు' అనుచో. బా. క్రి. ౪౯ సూత్రముచొప్పునఁ గర్మార్థమందు 'పడుజి' రాఁగా, బా. క్రి. ౨౦-౨౧ సూత్రములచొప్పున 'అ'త్వము నుగాగమమును రాఁగా బా. క్రి. ౯౧ సూత్రముచొప్పున 'చొ'ర్వాదేశమును ద్రుతకార్యములును రాఁగా "చొరు+అ+ను+పడు = చొరఁబడు" అను రూపమేర్పడును. ఇట్లె తక్కినరూపముల ప్రక్రియను నరయునది. "పండుకొను" అనుచో నాత్మనేపదార్థకము కామింజేసి 'ఇ'త్వమురాదని యెఱుంగునది. 'చేకొను - పైకొను - మేలుకొను - ఇయ్యకొను - ఆఁకొను' మున్నగుచోటులందలి కొనుధాతు వాత్మనే పదార్థకము కాదు, స్వార్థికమును గాదు. ఇంక బా. క్రి. ౧౧౭ సూత్రముచొప్పున నేర్పడిన శబ్దపల్లవములోని యుత్తరావయవముని గ్రహింపవలెను.

పన్నయా థర్వణీయము. 3-౨౨ విషయము.

అత్వాది తత్సమానా । మివ దేశ్యానాం క్రియాపదా
నాంచ । వర్ణాగమో విశేషః । పురుషే ష్వర్థేషు చాపి
వచనేషు. (ఆం. చిం. క్రియా. ౧౭ కారి. అహో.
౪౪౨-౪౪3 పు).

భాషేయ మమితా తత్ర । దేశ్యాదిత్ర స్వభావయుక్ ।
తచ్ఛిత్ర తానుముక్తవ్యా । పూజ్యపాద సుభాషితే.
(వికృ. క్రియా. ౩౬ కారి. అహో. ౫౧౩ పు).
భూయసీ దేశ్య శబ్దేషు । లోపవర్ణాగమస్థితిః. (వికృ. అజం. ౯౮ కారి. అహో. ౩౭౬).
తత్తత్పదం పరిగ్రాహ్యం । యదర్థ త్సహ్యాదయే హితమ్. (వికృ. అజం. ౯౩ కారి. అహో. ౩౭౧ పు).

కల్పతరువు. ౩౨౨ విమ:—వీనిలో, 'అత్ర్యా'దిత్యాదికి ౭౯౬ విషయము నందును, 'భాషేయ'మిత్యాదికి, 'తచ్ఛిత్రతే'త్యాదికిని, ౮౮ I విమ. ౨౮౧ వి. ౨౮౮ విషయమునందును 'భూయసీత్యాదికి' ౮౮ I. ౨౧౯-౨౮౧-౨౮౩-౨౯౮ విషయములందును, 'తత్తత్ప'దమిత్యాదికి. ౮౮ I. ౨౩౩ V - ౨౮౮ విషయము లందును వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. ఆంధ్రశబ్దచింతామణి క్రియాపరిచ్ఛేదమున శబ్దశాసనుఁడు సంస్కృత సమక్రియారూపసాధన ప్రక్రియను "వ్యతిరేకాదా భావిని చాత్ స్యాదిత్యాది సూత్రములచే వివరించి యట్టి సూత్రములనెల్ల నాచ్ఛిక క్రియల విషయమున యథాసంభవముగా నుపయోగించుకొనవలయునని యుపదేశించి యట్టి యాచ్ఛిక క్రియల రూపములు దనంతములగు వర్ణాదేశాది వికారములు గల్గును గాన నట్టి కార్యవిశేషలనెల్ల మహాకవిప్రయోగానుసారముగాఁ గల్పించుకొన వలయుననుచు వర్ణాగమో విశేష ఇత్యాదిసూత్రము నుపదేశించినవాఁడయ్యెను.

వర్ణాగమ ఇతారిః—పురుషేషు=ఉత్తమపురుషాదులందును, వచనేషు = ఏకత్వాదివచనములందును, అర్థేషు చాపి = తద్ధర్మాద్యర్థములందును. వర్ణాగమః = (ఇది యాదేశాదులకును నుపలక్షణము) వర్ణాగమ వర్ణాదేశాది కార్యములు, విశేషః = చింతామణిలోఁ జెప్పఁబడిన సామాన్యవిధులకు విశేషవిధులగుచు వర్తిల్లును. ఈవిషయములనే భాషేయ మమితా తత్రేత్యాద్యథర్వణకారికలు విస్తరించి చెప్పుచున్నవి. కాని యట్టికార్యజాతము నంతగాఁ బ్రత్యేకించి ద్వితీయాచార్యుఁడును వివరింపఁడయ్యె. బాలవ్యాకరణమున నట్టికార్యములు కొన్ని వివరింపఁబడినవి. అట్టివిషయములనెల్ల బాలవ్యాకరణాదులనుండి గ్రహింపనగును.

ఇకారవక్రంబు లుక్తంబులందలివి పరంబులగుచో
బాలవ్యా. యాను సకారంబగు. ౫౮.
౩౨౨ I విమ. చేయు - చేసిరి - చేసి - చేసికొను - చేసెను - చేసెడిని - ఇత్యాదులెట్లుండునది.

సంజీవని. 3 ౨౨ I విషః—కల్పతరువులో 3 ౨౨ విషయమునఁ జెప్పఁబడిన రీతిగా సూరిగారు వివరించిన యాచ్ఛిక క్రియారూపసాధనవిషయక విధులలో నిది యొకటి:—ఉక్తంబులందలివి = బాలవ్యాకరణమున నీసూత్రమువఱకుఁ జెప్పఁబడిన ప్రత్యయాగమాదేశాదుల మొదటనున్న ఇద్వ్యక్రంబులు = ఇకారమును 'ఎ - ఏ' లును (ఇకారసాహచర్యమునఁ దాలవ్యములుకాని 'ఒ - ఓ'లకు గ్రహణములేదని యెన్నునది) పరంబులగునపుడు పూర్వస్థితధాతువు తుదినున్న యకారమునకు సకారాదేశంబగును. ఉదా:—చేయు+ఇ+రి = చేసిరి. ఇందలి 'ఇ' అనునది బా. క్రి. ౧౭ సూత్రమున విధింపఁబడిన "ఇ"గాగమము. చేయు+ ఇ = చేసి. ఇందలి 'ఇ' అనునది బా. క్రి. ౬౮ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ఇ' ప్రత్యయము. చేయు+ ఇ+కొను = చేసికొను. ఇందలి 'ఇ' అనునది బా. క్రి. ౫౩ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'ఇ'గాగమము. చేయు+ఎ+ను = చేసెను. ఇందలి 'ఎ' అనునది బా. క్రి. ౧౬ సూత్రమున విధింపఁబడిన డుజ్జున కాదేశమైనది. చేయు+ఎడి+ని = చేసెడిని. ఇందలి 'ఎ' అనునది బా. క్రి. ౨౩ సూత్రమున విధింపఁబడిన "ఎడి" గాగమ సంబంధమైనది. ఆదిశబ్దముచే బా. క్రియా. ౧౭-౨౩-౨౬-౭౭ సూత్రములచే సాధింపఁబడిన చేసినవాఁడు - చేసిన - చేసెడును (తద్ధర్మార్థక) - చేసెదను - చేసెడున్ - (ఆశీరర్థక) చేసెడివాఁడు - చేసెడువాఁడు మున్నగుచోటులందును సకారాదేశంబగునని యెన్నునది. ఉక్తంబులందలివి యనుటచేతఁ బ్రకృతసూత్రమునకుఁ దర్వాత బా. క్రియా. ౭౦ సూత్రమున విధింపఁబడిన ప్రేరణేంచుగాగమ సంబంధియగు 'ఇ'కారము పరమగునపుడు సకారాదేశము రానేరదు. ఉదా:—చేయు+ ఇంచు = చేయించు - వ్రాయించు - మొ॥ ఇట్లె - అరయు+ఇక = అరయిక (బా. కృ. ౧౨ సూ). అలయు+ఇక = అలయిక. చేయు+ ఇ = (బా. కృ. ౨౨ సూ). చేయి. మున్నగుచోటులందును సకారాదేశము యాఁకుఁ గలుగదని యెఱుంగనగును.

ప్రయోగములు:—క......చే। సితి వారలకిట్లు నికృతి సేయుట లగ్గే(సభా. ౨ ఆ. ౧౮౬ ప). క. ఉ॥ ర్జితుఁడయి దానిచుట్టు విడిసెన్ (అర. ౧ ఆ. ౧౫౧).

క. చే సమరికొంచుఁ బోడువఁగ। డాసినఁ దద్భుజముతోడ.........(ఆది. ౬ ఆ. ౨౦౬ ప). క. చేసె నఘము తత్ఫలముం। జేసేతం గుడిచెఁగాని శిశువునెడన్ నా। చేసిన క్రౌర్యములే దేఁ। జేసితి మాతొందుగిడు సెందదు నన్నున్ (శాంతి. 3 ఆ. ౨౫౧). శా. చేసేతం బృథివీశు లందికొనఁగా శ్రీ పుణ్యతోయంబులం। జేసెన్ మజ్జన......(విశ్వ. ౧ ఆ. ౨౬). సీ. వేసవి వడగాలి నోసినలేఁ దీఁగ క్రొక్కారుఁ గని మువ్వ మెక్కునట్లు (నన్ని. కు. ౭ ఆ. ౮౯౭ ప). (నోయు+ఇన = నోసిన).

[బా. క్రి. ౪౪ సూ.] చుక్ - చున్న - చున్నాఁడు - ము. రూపములు. [౬౨౪

౪. నోసిన దెంపము పగులఁగ । నాపతి.........(హంస. సుంద. ౨౯౪). (ఇట్టి ప్రయోగములెల్ల యతిప్రాసగతములు).

వర్ణ సూ. శత్రర్థే తూత శ్చా, నో౽స్తస్య స్యాచ్చ పూర్ణబిన్దుకపి

3౨3 విషయము. (అం. చిం. సంధి. 3 కారి. అహో. ౧౫౪-౧౫౬ పు).

కల్పతరువు. 3౨3 విష:—దీనికీవఱకు ౨౧౦ X విషయమున వ్యాఖ్యచేయఁబడెను.

చువర్ణకంబు పరంబగునపు డన్వ్యాదుల కుత్వలోపంబే

బాలవ్యా. ని నుస్థానంబున బిందువేని విభాష నగు.౪౪.

3౨3 I విషయము. అన్చున్నాఁడు - అంచున్నాఁడు - అనుచున్నాఁడు - అన్చును - అంచును - అనుచును. అను - కను - కొను - తిను - మను - విను. ఇవి యన్వాదులు.

సంజీవని. 3౨3 I విష:—దీని కీవఱకె ౨౧౦ XI విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. సూత్రములో "చువర్ణకము" అనుటచేత బా. క్రి. ౧౮ సూత్రమున విధింపఁబడిన 'చు'వర్ణకమును, బా. క్రి. ౮3 సూత్రమున విధింపఁబడిన 'చున్' వర్ణకమును గ్రహింపఁబడుచున్నవి. కావుననె సూరి 'అంచును - అంచున్నాఁడు.' అను ద్వివిధములగు నుదాహృతుల నిచ్చెను. చింతామణిపఠమున నిట్టి ద్వైవిధ్యము లేదు. "చురితి క్రియాపదానాం సర్వేషాం వర్తమానకాలే స్యాత్" (౫౬-3౧౮ విష). అని యందు విధింపఁబడెను. ఆ-వె. అంచుఁ బ్రీతిఁ గౌఁగి లించుకొనియె (సభా. ౨ ఆ. ౫౧ ప). శా. ప్రాంచద్భూషణ.........పై । యంచల్.........శ్రీహరి । యంచున్.........పా । మ్మంచుం ద్రోచె...... (మను. ౨ ఆ. ౬౮ ప). మున్నగు ప్రయోగములు ౨౧౦ X విషయమునఁ జూపఁబడెను.

బాలవ్యాకరణమందలి యీసంధర్భములోని "౪౬. ఉన్న శబ్దంబు పరంబగునపుడు........." "౪౭. చేదాద్యర్థనాంతంబయిన యుండునవు.........' అను సూత్రము లీవఱకు 3౧౪ III విషయమున నుదాహరింపఁబడినవి. అచటనె వీనికి వ్యాఖ్యచేయఁబడెను.

టవర్ణకః క్రియాన్తే స్యా। ద్భావార్థే సాసమాస

వర్ణయాథర్వ. యోః । పూర్వస్య న వికారో నో। ౽స్మిన్ లోపశ్చ

3౨౮ విషయము. కస్యచిత్. (వికృ. క్రియా. ౧౫-౨౦ కారి. అహో. ౮౫౫ పు).

నాత్పరస్య తు పఠేద్దస్య । డాదేశో వా రువర్ణకే (వికృ.
క్రియా. ౩౪ కారి. అహో. ౫౦౪-౫౧౧ పు).
అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానామ్. (ఆం. చిం.
౧౩ కా. సంధి. అహో. ౨౩౭).

కల్పతరుప్ర. ౩౨౪ విష:—పయికారికలలో "టవర్ణకః.........కస్యచిత్" అను కారిక కీటకా ౩౦౯ విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. అన్యేషాంచేత్యాదికి ౨౧౦ X విషయమున వ్యాఖ్య చేయఁబడెను. వికృతివివేకకర్త మార్చిన 'ఉవర్ణకః క్రియాన్తే స్యాత్' త్తను పాఠము సరికాదనియు ౩౦౯ విషయమునందె విమర్శింపఁబడెను. "పూర్వస్యాస్య చ నిశాకో నోః" అనుచోప్పున 'అంట-వింట-తింట-ప్రభృతులు సన్నయాదర్శ్వాసమ్మతములు కావున్నను దిక్కన శ్రీనాథాది మహాకవులచే సంకీకృతములగు భాషాశానుగాఁ బ్రయోగింపఁబడి యుండుటచేత సూరి యట్టివాని నిట సంగ్రహించుచున్నాఁడు. (బా. క్రి. ౫౪-౫౯ సూ). "తస్మిన్ లోపశ్చ కస్యచి"త్తనుటచేత "ఉండుట = ఉంట, మండుట = మంట, పండుట = పంట" మొదలగునవి సర్వసమ్మతములగుటచే వానినిసయితము సూరిగారిచట నుపదేశించుచున్నారు. (బా. క్రి. ౫౪-౫౯ సూ).

నాత్ పరస్యేత్యాది:—రువర్ణకే = రువర్ణక పరకత్వమున, నాత్ పరస్య - దస్య = అను - కను - విను మున్నగు ధాతువులలోని నకారమునకంటెఁ బరమైన దకారమునకు, డాదేశః = డకారాదేశము, వా = వికల్పముగా నగును. అనుదురు మున్నగు 'ను'వర్ణాంత ధాతురూపములలోని నకార దకారములకు నడుమ నున్న 'ఉ' కారము 'నాత్పరస్యే'తి విధానసామర్థ్యమునఁగాని "అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానామ్" అనుచోప్పునఁగాని (౨౧౦ X విష) వికల్పముగాలోపించును. అందలి నకారము నిండుసున్న వైకల్పికముగ నగును. ఉ. అంద్రు. ఆండ్రు. డాదేశాభావ పక్షమున నెల్లెడలను "అన్యేషాంచే"త్యాది సూత్రముచేతనే (౨౧౦ X విష). పాక్షికోల్లోపము కల్గుచుండును. తే-గీ. అమర లోకనివాసుల యండ్రు విబుధు । లా కురుక్షేత్రవాసుల......(ఆర. ౨ ఆ. ౨౫౯). తే.గీ. ఎఱుఁగు మెల్లధర్మములకు నెందఁబెద్ద । యండ్రు సత్యంబు ధర్మజ్ఞులైన మునులు. (ఆది. ౪ ఆ. ౯౬ ప). చ.........నీ । కరుణయ వేచి మండ్రు (ఆది. ౨ ఆ. ౪౭). ఉల్లోపము కల్గఁగా మిగిలిన నకారము నెఱసున్న యగుటకును దానిమీఁది దకారము డకారమగుట కును బ్రాసగత నన్నయప్రయోగము లభింపలేదుగాని భాషాస్వభావమునుబట్టి యట్టి లుప్తోకారక నకారము నెఱసున్న యగునని యెన్నవగును. ప్రాసగతములు

లోపించఁజేసి పై చోట్ల డాదేశము నన్నయప్రయుక్తమని నిర్ణయింపరాదు కాని "నాత్పరస్య భవేద్దస్య! డాదేశో వా 'ద'వర్ణకే" అను నథర్వణవచనమునుబట్టి డాదేశమును నన్నయ ప్రయోగించెనని యథర్వణుఁడు విశ్వసించె ననుటలో సందేహము లేదు. రువర్ణక పరకత్వముండే కాక లిజ్ ప్రత్యయమెద్ది పరమైనను 'దు - తి' వర్ణకములకు ముందున్న 'ను'వర్ణకము చోట వికల్పముగా నెఱసున్నను భట్టారకుఁడు ప్రయోగించెనని యీ క్రింది ప్రయోగములచే విశదమగుచున్నది. మఱియు నట్టియెడల నున్న బిందువుమీఁది 'తి' వర్ణకము నిత్యముగా 'టి' వర్ణమగుననియు విశదమగుచున్నది. ఉ.........క్రోవులై యెదిరి చత్తురొ యుందురొ మానవేశ్వరా (ఆది. ౮ ఆ. ౭౯ ప). చ.........ఉ। త్పలదళనేత్ర వింటి, యపత్యము మేలని (ఆది. ౫ ఆ. ౯౦). క.........మీ మహాగుణములు ని। త్యము వింటి నారద... ......(ఆది. ౭ ఆ. ౫౬). ఉధ్యాత్మరము.........। ఆతత తేజోధికుండు నా వింటిని. (ఆర. ౨ ఆ. ౩౨౦). ఆ-వె.........ఆరెంటిఁ జే। సొందుదముయ్య యెట్టి సుమతులైన (ఆర. ౩ ఆ. ౧౯౩). క. మంటి హారు దేహమంటం। గంటి నుమాధీశు ననుపకంటకు హారు ము। క్కంటిం గఱకంటుం జూడం। గంటిం గృతార్థుండ నైతిం గడుం బుణ్యమునన్ (ఆర. ౧ ఆ. ౩౩౭).

తిక్కయజ్వ పంయి నన్నయాథర్వణ సమ్మతరూపముల తుల్యాన్యాయమున రువర్ణకేతరవర్ణక పరకత్వమందును 'ను' వర్ణక 'ద'కారమునకు డాదేశమును వికల్పముగాఁ బ్రయోగించెను. అట్లె 'ఉండు' ధాతువునందును "దు"వర్ణక పరకత్వమునఁ బాక్షిక 'డు'వర్ణలోపమును (టవర్ణక పరకత్వమునందువలెనె చూ. ౩౦౯ విష). నట్టియెడల నిల్పు నెఱసున్నమీఁది 'దు'వర్ణక దకారమునకుఁ బాక్షిక డాదేశమును సోమయాజి ప్రయోగించెను. మఱియు నన్నయ ప్రయోగించినరీతినే యీసందర్భములోని నువర్ణాంతధాతులందలి నెఱసున్నమీఁది 'తి'వర్ణక తకారమునకు 'ట'త్వము దిక్కనాదులును నిత్యముగానే ప్రయోగించిరి.

భట్టారకుఁ డెచ్చటను "ఉండు" ధాతు 'డు'వర్ణమును "దు - తి" వర్ణక పరకత్వమున లోపింపఁజేసి యెంతమాత్రమును బ్రయోగింపలేదు. "ఉండుదును - ఉండితిని" అనురీతినే ప్రయోగించుచువచ్చెను. అట్లె రువర్ణకేతర పరకత్వమున 'దు'వర్ణకమునకు డత్వమును సైతము నన్నయ ప్రయోగింపలేదు. ఆ 'కొందును' మున్నగువానికిఁ బర్యాయముగ 'అకొండును' అనురీతి ప్రయోగము నన్నయ భారతభాగమున నచ్చునకేని లేదు.

ప్రయోగములు:—శా. ఎండకు వాన కోర్చి తనయిల్లు ప్రవాసపుఁజోటు నాక యాఁ। కొండ్డు నలంగితి న్నిదురకుం దఱి దప్పె......అనక.........(విరా. ౧

ఆ. ౧౩౫). (ఆఁకలి+కొండున్ = ఆఁ కొండున్). గిడుగువారు సంస్కరించిన యప్పకవీయ ముద్రణమున నీపద్యము "థ = ధ. ద = ధ" మున్నగువానివంటి వర్గప్రాస సందర్భమున "ఆఁ కొంటి నలంగితిన్" అను పాఠముతో నుదాహరించుట యవిమర్శనమూలకము. తాళపత్ర మాతృకలలో నిట 'ఆఁ । కొండు' అని ప్రాసభంగముతో లేఖక ప్రమాదమునఁ బడియున్నది. క. గాండీవధన్వ సాహస । పాండిత్యముఁ దలఁప నతని భండనమున మా । ర్కొండుదునని యొకఁడు గడఁగుట । గొండంగని తగదు వాకఁ గోరుట గాదే (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౩౭). క. దండము గాషాయంబును । ముండితయుఁ గమండలువును మోడు మొసఁగ వె । ట్లుండేని లింగములకు న । ఖండజ్ఞాన ప్రదత్వకలనము గలదే (శాంతి. ౬ ఆ. ౧౭౪). తే-గీ. విండు నారాయణ పరాయణుండు పాత । కములు గెలిచి వెలుంగుటె కాదు తన్ను । నాశ్రయించినవారికి నతులమైన । వెలుఁగు నొసఁగంగఁ జాలుట వేధచేత. (అను. ౪ ఆ. ౩౭౪ ప). ('వేధచేత' అనుచో 'వేదచరిత' అని తాళపత్ర మాతృకలు). క. కృతా । ర్థుఁడనయి పెంపుతేజముఁ । గండును (సౌప్తి. ౧ ఆ. ౫౪). సీ.........ఆ-వె...
......స్వదేశవర్తులమై చూచి । కొండ మెల్లపనియు రండు వేగ (మౌస. ౧ ఆ. ౧౭౩). చ. అనుటయుఁ గ్రీడి యిట్టులను నాద్రుపదాత్మజు జన్మ మూపగా । తన యవథార్థ మం డ్రడియుఁ దప్ప దతండును వాని నేయఁడేను నతని నేయుచందమున నూల్కొని యన్యుల నేయుచుందు; వాఁడనితర వధ్యుఁడాయుఁడగు నాయనఁ దాఁ బడనేయు నుగ్రతన్ (భీష్మ. ౩ ఆ. ౩౧౧ ప). (నేను ఏయుచుందున్ = ఏయుచుండు దును.) ఇచట - ఏను = అర్జునుఁడు. వాఁడు = శిఖండి. ఆయన = భీష్ముఁడు. వావిళ్ళ వారి ముద్రణమున 'ఏయుచుందు' అనియె యున్నది. ఇట 'ఏయుచుందువాఁడన్' అనుపాఠము నంగీకరించినచో భీష్ము డితర వధ్యుఁడాయుఁ డనవలసివచ్చును. 'ఏయు చుండున్' అను పాఠము తాళపత్ర మాతృకాగతమగుటచే నది గ్రాహ్యమని బాల కవిశరణ్య కర్తగారి యాశయము (బాలక. ౭౫ పు. టిప్పణము). ఆపక్షము నందును "ఉండును" అను రూపమునుండియేకదా 'ఉండును' (నేను) అనుదాని డత్వమును సాధించికొనవలయును. సీ.........। ఉందురు విదుర యుయుత్సు సంజయులు (ఆశ్ర. ౧ ఆ. ౩ ప). (ఉండు రన్నను క్షతిలేదు). (విస్తర.)

విస్తర. ౩౨ర విష:—ఇట్టియెడలనెల్ల "ఉండు" డులోపముగల్గిన 'ఉందును' మున్నగురూపముల నంగీకరించినపిమ్మటనేకదా యందలి సున్నమీఁది 'ద'వర్ణమునకు డత్వము గల్గునని చెప్పవలయును. అండును - విండును మున్నగుచోటులలో "నాత్పరస్య భవే ద్దస్య । డాదేశో వా 'రు'వర్ణకే" అనుదాని సమానన్యాయమున నే

కదా యున్నమీఁదట 'దా'కు 'డా'వచ్చె ననవలయును. 'ఉందురు' మున్నగు పర్యాయ
రూపముల స్థితియుఁ బయిప్రక్రియకు మూల మనఁదగును. సోమయాజి 'ఉందురు -
ఉండురు' అను ద్వివిధరూపములను వాడినప్రయోగములు కల్పతరువునఁ జూపఁ
బడెను. రంగనాథ రామాయణమున నట్టివి ప్రాసస్థలమునఁ గలవు. ద్విపద. ఉందురే
యందుకై యుగ్రబాణమున। నందేహ మేటికి సౌమిత్రి యిటకు। (రంగనా. కిష్కిం.
౨౫౮ పు. యూ. ము). అందు పై గంధర్వు లచ్చరల్ సురలు। నుందు రాచోటుల
నోడక వెదకి (రంగనా. కిష్కిం. ౨౫౯ పు. యూ. ము). ప్రాసేతరములగు పెక్కు-
చోటులందు రంగనాథ రామాయణమున 'ఉండురు' అనునది చూపట్టుచున్నది.
ఇట్టిస్థితిలో బాలకవి శరణ్యకర్తగా రీక్రిందిరీతి వ్రాయుట (ఎవరుమాతురని?)
మిక్కిలి సాహసము. "ఏటిలో విశేష మేమి టంటే-నన్నయ కాలము మొదలుకొని
మూడు నాలుగువందల సంవత్సరములవరకు 'ఉందును - ఉందుము - ఉందువు -
ఉందురు' అనేరూపములు కవు లెవరూ వాడలేదు........." (బాలక. ౨౫ పుట).
ప్రాచీనగ్రంథముల ముద్రణములలో 'ఉండును'అనురూప మెచ్చటనైనఁ బడియుండి
నచో నది సరికాదనియు నచట 'నేను ఉందును' అనురీతినే సరియగుపాఠమని యెన్నఁ
దగుననియు నీక్రిందిరీతిని నొక్కి వక్కాణించినారు. "అచ్చుపుస్తకములలో తప్పి
దారి ఎక్కడనయినా కొత్తరూపము కనబడితే తాటాకుపుస్తకాలలో ఆపాఠము
అట్లా ఉండదనే మాకు నమ్మకము. మేము లెస్సగా పరిశీలించి మరీ చెప్పుతున్నాము"
దీని టిప్పణము:—"అచ్చుభారతము భీష్మ III ౩౧౧ లో 'ఏయుచుందు వ్రాత
ప్రతిలో 'ఏయుచుండు' శాంతి. V ౧౮౧ లో 'ఉందు' వ్రాతప్రతిలో 'ఉండు'
ఇట్లే తక్కినచోట్ల" (బాలక. ౨౫ పుట).

బాలకవి శరణ్యకర్తగారు స్థలాంతరమున 'ఉను' ధాతువు నంగీకరించి యీ
క్రిందిరీతిని వ్రాసిరి. "నన్నయతిక్కనలు అక్కడక్కడ 'ఉన్నే' అనేరూపము వాడి
నారు. ఏమిరూపము ఇది? ప్రశ్నార్థకమైన ఏకారము తీసివేస్తే 'ఉన్ను' నిలు
చును. ఇది 'ఉనును' యొక్క వికారము. తద్ధర్మార్థక ప్రథమపురుషైకవచనము.
ధాతువు 'ఉను' కావలెను. విను - తిను వంటిది. ఉనుదును - ఉనుదుము. ఉను
దువు - ఉనుదురు. ఉనును - ఉనుదురు - తద్ధర్మ; ఉనితిని - ఉనితిమి, ఉనితివి - ఉని
తిరి, ఉనెను (?) ఉనిరి (?) భూత; ఉనుచు - ప్రేరణ - ఉనికి (కృదం)" (బాలక. ౨౪-
౨౫ పు). ఇట్లు 'ఉను' ధాతువునే అంగీకరించునపుడు "ఉనుదురు = ఉందురు" అను
రూపములు "నా త్పరస్య భవేద్దస్య। డాదేశో ద్వార వర్ణకే" అను ప్రకృతాథర్వణ
కారికచొప్పున పాక్షికముగు 'ఉండురు' అనురూప మథర్వణసమ్మతమే యనక తీరదే!
'ఉండురు' ప్రాచీనరూపము కాదని వీరెట్లు చెప్పనగును?

సీ.........తమ్ములందఱు, సుఖ ముందు రే నీదు సఖులు సుఖులె (ఆశ్వ. ౨ ఆ. ౪౩). ఇట 'సుఖులుండురే' అని కాని 'సుఖముందురే' అని కాని పఠింపనగును. నన్నయ యిట్టి 'ఉండు' ధాతు 'డు' లోపము నెచ్చటను బ్రయోగింపఁడు. ఉండు ధాతుభావార్థకరూపమును 'ఉంట' అను 'డు' లోపముతోఁ బ్రాసస్థలమున సోమయాజి ప్రయోగించెనే కాని నన్నయ యెచ్చటను బ్రయోగింపలేదు. (౩౦౯ విష. సూ.). క. హారియును గిరీటియును.........చలుపుచుందురు రంద। యిబ్బరువురు నేకాత్ములు.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౧౨ ప). తే.గీ.........। త్రిదశులకు బాధ సేయుచుందురు వారు।.........(అర, ౪ ఆ. ౫౫ నన్నయదె) (ప్రాసయతిగతము). క. నాయొద్ద నుందువేని ను। దీయ రథాశ్వములకు.........(అర. ౨ ఆ. ౧౩౧ ప). ఇట్లు "ఉంటిని" మున్నగురూపములను నన్నయ ప్రయోగింపఁడు. 'ఉండితినిన్' అనురీతినే ప్రయోగించును. క. మీరిందుల కందఱుఁ జను। దేరఁగ నే నంద యుండితిని సభఁ జూడన్।.........(సభా. ౨ ఆ. ౧౩౯). క. కడుఁ బెద్దకాల ముండితి। మొడఁబడి.........(ఆది. ౭ ఆ. ౨౯). తిక్కనాదు లిట్టియెడల 'ఉంటిని - ఉండితిని' అనురీతిని ద్వివిధముగాను బ్రయోగింతురని నేఁటి పెక్కు పండితుల యాశయము. సీ.........తే.గీ. ఆడ కుండితి భీష్ముండు నస్త్రగురుఁడు ......(ఆశ్వ. ౧ ఆ. ౨౧), తే.గీ.........శోక। వనధిఁ దేలుచు నుంటి వివ్వానటఁ గంటి।......(ఆశ్వ. ౧ ఆ. ౩౧ తాళపత్ర మాతృక) తేలుచుచుండితివ్వానట(వావిళ్ల వారిప్రతి). సీ. నీవరయంగ సుఖావాప్తిఁ గొఱఁత లేకుంటినిఁ జనవును.........(ఆశ్వ. ౧ ఆ. ౨౫. తాటాకుప్రతి) 'లేకుండితి' వావిళ్ళవారి ముద్రణము. 'ఉంటిని' అనుదాని 'టి'వర్ణము ప్రాసస్థానగత మయియున్న ప్రయోగము తిక్కనభారతభాగమందును గన్పట్టలేదు.నువర్ణాంత ధాతువులందుమాత్రమె యట్టివానిని సోమయాజి ప్రాసస్థలములందుఁ బ్రయోగించెను. కం. వింటే......। కంటే......। అంటం గట్టి దగునే (అను. ౧ ఆ. ౨౮). ఉ......ఈ। వంటలవానిచేసిన యవార్యపరాక్రమ మొందుచోటులం। గంటిమె వింటిమే......(విరా. ౩ ఆ. ౨౨౯).క. మంటల ....ఆ। కొంటిం గంటే.........(ఉ. హరి. ౩ ఆ. ౧౩౨). ఉండుధాతు 'డు'లోపము చేయని రూపమును దిక్కయజ్వ ప్రాసమునఁ బ్రయోగించెను. క. ఒండొరులకు రక్షకులై। యుండుదు రట్లుండ.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౨౦౦). క. అని మునిపతి.........ఆతని। వినితిమి యింక నొకటి వినఁగ వేడుక యనుచున్. (నిర్వ. ౭ ఆ. ౯౭ ప). ఉ. ఉండితిరే సహింపఁ గని యున్న విధంబున నుండ కిప్పుడీ। కొండుకవాని నమ్మి.........(నన్ని. ౧౦ ఆ. ౫౨౮). గీ.........అతనిఁ। జంపి

కాకేన యోధ్యకు జనితిసేని ! (భాస్క. యుద్ధ. ౧౭౨౫). ద్విపద. వంచినం దిన
నెట్టివానైన శిశువు! లుండంగ బాక నైకొందురే యట్లు (బసవ. ౪ ఆ. ౪౯౩).
దీర్ఘపూర్వక నువర్ణాంత ధాతువులకును 'చను' మొదలగు ధాతువులకును 'ను' స్థాన
మున బిందువుగాని 'దు-తి' వర్ణకములకు 'దు-టి' అను నాదేశములుగాని రావేరవు.
చనితిని - అనితిని - పూనితిని - మూనితిని. చనుదును - చనుదుము - పూనుదును -
పూనుదుము మొ.

తి - దు - టులు పరంబులగునపు డన్వాదుల 'ను' స్థానం
బున సున్నయు నుండు డు లోపంబును విభాష నగు.
౫౨.

బాలవ్యాకరణ వివరణము.

3౨౪ I విషయము. అందురు - అంట, ఉందురు - ఉంటు, పక్షంబున అను
దురు - అనుట, ఉండుదురు - ఉండుట - ఇత్యాది.

సంజీవని. 3౨౪ I విష:—'అను - కను - కొను - తిను - మను - విను' ఇవి
యన్వాదులని సూరి బా. క్రియా. ౫౫ సూత్రపు వివరణమున వ్రాసియున్నాఁడు.
బా. క్రి. ౧౫ సూత్రముచే విధింపఁబడిన 'తి'వర్ణకమును, బా. క్రి. ౨౨ సూత్ర
మున విధింపఁబడిన 'దు'వర్ణకమును, బా. క్రి. 3౫ సూత్రమున విధింపఁబడిన
'ట'వర్ణకమును బరం బగునపుడు 'అను' మొదలగు ధాతువులతుది 'ను'వర్ణముచోటఁ
బూర్ణబిందువు నిల్చును. అట్లె 'ఉండు' ధాతు 'డు' వర్ణము లోపించును. పైవాని
లోని 'దు'వర్ణకమె, బా. క్రి. 3౦ సూత్రముచొప్పున 'ద' వర్ణకముగఁ బరిణ
మించును గాన నయ్యది పరమగునపుడును పై కార్యములు గల్గునని యెఱుంగునది.
అన్వాదిగణము పఠితగణ మగుటంజేసి 'చను - పూను' మున్నగు ధాతువులందుఁ
బయి కార్యములు జరుగునా యని సందేహింప నక్కఱలేదు. కల్పతరువున నుదాహ
రించిన ప్రయోగములచొప్పున నేతత్సూత్రత్రయీ (౧౮-౫౯-౬౨ సూ). సాధిత
రూపములన్నియుఁ బ్రాచీనములే యని గ్రహింపవలయును.

'అను+దు+రు' అనుచోఁ బ్రకృతసూత్రముచే దువర్ణక పరకత్వమునఁ
బూర్ణానుస్వారము నిల్వఁగా 'అందురు' అనురూపము సిద్ధించుచున్నది. ఇట్లె
'అను+ట' అనుచో భావార్థక 'ట'వర్ణక పరకత్వమున ధాతువుతుది నువర్ణకము
చోట నెఱసున్న నిల్వఁగా 'అంట' అనురూపము లభించుచున్నది. ఇట్లె 'దు - ట'
వర్ణకములు పరమగునపుడు 'ఉండు' ధాతువునకు 'డు' వర్ణలోపము కల్గఁగా
"ఉందురు, ఉంట" అను రూపము లేర్పడును. ఇట్లె తక్కిన 'అందును - అందుము -
ఉందును - ఉందుము' మున్నగురూపములను సాధించుకొననగును. ఈసూత్ర

ముచే వచ్చు నెఱసున్న వైభాషికము గాన నయ్యది రానిపక్షమున 'అనుదురు - అనుట - ఉండుదురు - ఉండుట' మున్నగురూపములు నిల్చును. 'తి'వర్ణకము పర మగునపుడు కార్యవిశేషము నుత్తరసూత్రమున విధింపవలసియుండుటంజేసి యిట నుదాహరింపలేదు.

ఇట బిందువుమీఁది త ద ల కు నిత్య వైకల్పికంబు
బాలవ్యా. లయి ట డ లగు. ౫౯.

3౭౭ II విషయము. అంటివి - అనితివి, అండురు - అందురు, ఉంటివి - ఉండితివి, ఉండురు - ఉందురు.

సంజీవని. 3౭౭ II విష:—ఇట = పూర్వసూత్రముచేత సిద్ధించిన, బిందువు మీఁది = పూర్ణబిందువునకుఁ బరముగా నిల్చిన, త - దలకు = తకార దకారములకు, నిత్య వైకల్పికంబులయి = వరుసగా నొకట నిత్యముగను, నొకట వైకల్పికముగను, 'ట - డ' లగున్ = 'టకార, డకారములు' లగును. నెఱసున్నమీఁది తకారమునకు 'ట'కారము నిత్యముగా నగుననియు నట్టి నెఱసున్నమీఁది దకారమునకు వైకల్పికముగా డకారమగుననియుఁ దాత్పర్యము. డకారాదేశము పాక్షికము గాన డత్వాభావపక్షమందలి యథాస్థిత దకారమునకుఁ బూర్వసూత్రమున నుదాహృతు లీయఁబడెను. ప్రకృతసూత్రములోని "ఇట" అను శబ్దపు స్వారస్యముచేఁ బూర్వసూత్రముచే విధింపఁబడిన నెఱసున్నమీఁదమాత్రమె యిట్టి 'ట - డ' ల యాదేశము కల్గు నను నర్థము నెన్నునది. కావున "పంతము, అందము" మున్నగు చోటులం దిట్టి 'ట - డ' ల యాదేశము కల్గనేరదని గ్రహింపవలెను. "బిందువు పోవున నీమార్పు జరుగుట సహజమనుట సరళాదేశాది ద్రుతకార్య ప్రక్రియంబట్టి విశదంబ" (బా. సా. పే. ౭33 పుట), ఈ పేటిక వ్రాఁత సరికాదు. ఇచటి 'ట-డ'ల యాదేశము సరళాదేశమువంటిది కాదు. పరుషమగు (బిందుపూర్వక) తకారము చోట (బిందుపూర్వక) <u>పరుష</u> టకారమే నిల్చుచున్నది. అట్లె సరళమగు దకారము చోట సరళమే యగు డకారము నిల్చుచున్నది. మఱియు "పంతము - అందము" మున్నగుచోట్ల సున్నపోవున నిట్టి యాదేశము రానేరదు గాన నిది కేవలము సహజము కానేరదు. ఉదా:—'అను+తి+వి' = అనుచోఁ బూర్వసూత్రముచొప్పున 'ను' వర్ణముచోట నెఱసున్న నిల్వఁగా 'అంతివి' అను రూప మేర్పడును. అందలి సున్న మీఁది తకారరూపహలంశమునకు టకారాదేశము రాఁగా "అం+త్+ఇ+వి=అం+ట్+ఇ+వి=అంటివి" అను రూపమేర్పడెను. సూత్రములోని త ద ల కనఁగా 'తకార దకారము' లనెడి హలంశములకు 'ట - డ' లగు ననఁగా "టకార-డకారము" లనెడి

వాటికి [illegible] గా దేశము లభింపని తాత్పర్యము. "తదలు - టడలు" అను స్థలము లో 'త్ర'కార ముచ్చారణార్థకమని యెఱుంగవలెను. పూర్వసూత్రమునఁ జెప్పిన నెఱసున్న నచ్చుట వైభాషిక మగుటంజేసి సున్నలేనిపక్షమునఁ బ్రకృతసూత్రము నకుఁ బ్రసక్తియే యుండదుగాన 'అనితిరి' అనురూపమే యథాస్థితముగా నిల్చి పోవునని భావము. పాక్షికముగు నెఱసున్న వచ్చినపిమ్మట 'ట'కారాదేశము నిత్యము గాన 'అంటిని' అను రూపముమాత్రము సిద్ధించును. డకారాదేశము వైభా షికముగాన 'అందురు. అండురు' అను రూపద్వయము లభించును. నెఱసున్నయే లేనిపక్షమున రెంటను యథాస్థితముగా 'అనితిని - అనుదురు' అను రూపములె నిల్చిపోవును.

రువర్ణకంబు పరంబగునపుడు సున్నమీఁది త - ద - డ -
బాలవ్యా ల యుత్వంబునకు లోపంబు విభాషనగు. ఉ॥.
౩౨౮ III పద. పోషింత్రు - పోషింతురు, కొంద్రు - కొందురు -
కొండ్రు - కొండురు.

సంజీవని. ౩౨౮ III పద:—ప్రథమ మధ్యమ పురుష బహువచన 'రు' ప్రత్య యంబు పరంబగునప్పుడు పూర్వస్థితములగు 'తు - దు - డు' అనువానిమీఁది 'ఉ' కారము వైకల్పికముగా లోపించునని సూత్రార్థము. త - ద - డల యుత్వ మనఁగా తకార దకార డకారములమీఁద నున్న 'ఉ'కారం బని యర్థము. ఈ బాలవ్యాకరణసూత్రము 'అన్యేషాంచ ప్రయోగ మహితానామ్' అను చింతా మణిసూత్రమునకు వివరణము. ౨౧౦ X పదమున వ్రాయఁబడెను. ప్రయోగ ములును జూపఁబడెను. సీ........తే-గీ. కొంద్రు భూపతి లేకున్న మంద్రె జనము। లధిప (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౪౪). ఇందు 'కొంద్రు - మంద్రు' అని పఠించినను క్షతిలేదు. ఆ-వె. తగిలి జరయు రుజయు దైవవశంబున। నయ్యెనేని వాని ననుభవింత్రు। గాక......(ఆది. ౩ ఆ. ౧౫౩). గీ. "ఉందు రందురు కందురు కొందు రనఁగ। మందు రెంతురు తగ భుజియింతు రనఁగఁ। దగు క్రియలమీఁది రేఫలు దాఁపలిదెస। యక్కరముతోడ శ్లిష్టమై యలరు నభవ. (౧౩౦). ఉందురు:— గీ. మమ్ము రక్షింవి తని యేల మాటి మాటి। కభినుతింపంగ దక్షవాటాధినాథ। తల్లిదండ్రులు రక్షింపఁ దలఁప కుంద్రె। (విస్తర). ప్రజల భీమేశ బహువిధోప

విస్తర. ౩౨౮ III పద:—ఇందు "తలఁపకుండ్రి" అని ముద్రణ ప్రమాద మున సర్వలక్షణసార సంగ్రహమునఁ బడియున్నది. దానినిజూచియే కాఁబోలును నథునాతన లాక్షణికులెల్ల "ఉండ్రి" అని శ్రీనాథుఁడు ప్రయోగించెనని వ్రాయ

ద్రవముల। (౧౩౧). (భీమఖండము). అందుర:—సీ. వట మండ్రు గొందలు వట మేని యూడలు...(౧౩౨) (కవికర్ణరసాయనము). అనుభవింతురు:—ఆ-వె. తగిలి ......అనుభవింత్రు। ....(౧౩౩) (ఆదిపర్వము). తే-గీ. బలముగలవానిఁ బలువురు బలవిహీను। లొక్కటై కూడి నిర్జింప నుత్సహింత్రు। మధువుఁ గొన నుత్సహించిన మనుజుఁబట్టి। కుట్టి నిర్జించు మధుకరకులము నట్లు (౧౩౪) (అరణ్యపర్వము)." (సర్వ్వల. ౧ ఆ. ౨౯ పుట). బా. ప్రకీ. ౧౭-౧౮ సూత్రములు విభక్తి ప్రత్యయ పరకత్వమునందలి స్వరలోపమును విధించునవి కామింజేసి (౨౧౦ X) సూరి యిట నీసూత్రము నుపదేశించినవాఁడయ్యెను.

ముజ్జు పరంబగు నపుడు కో శబ్దంబు కొనునకు బహుళంబుగా నగు. ౬౦.

బాలవ్యాకరణ వివృతి. ౩౨౪ విషయము. — బహుళం బనుటచేత దీనికి నొకానొకచో నతిచారం బని యెఱుంగునది.

సాగిరి. తిమ్మకవి యీపద్యమును 'ఉందుర = ఉంశురు" అనుదాని కుదాహరించుచున్నానని వ్రాసినవ్రాఁతను సైతము పాటింపరైరి. సాధారణముగాఁ బూర్వ్వపూర్వ్వ లుదాహరించిన ప్రయోగములను స్వీకరించుచుఁ దలవిఱుపులుపెట్టి లక్షణగ్రంథములను వ్రాయుట యలవాటగుటచే నిట్టి ప్రమాదములు ప్రబలుచున్నవి. 'ఉండ్రియనుటకుఁ తల్లిదండ్రులు రక్షింపఁదలఁపకుండ్రి. భీమ." (ఆం. భా. అ. ౧౦౦ సూ. వివృతి. ౨౬౪ పు. తృ. ము). "వెఱయచ్చులయెడఁ బ్రయోగ। విధ మెఱుఁగఁదగున్" "(అన్యేషాంచ ప్రయోగమహితానామ్) అనుటచే (ఇకారమునకును లోపము గల్గును. మమ్ము రక్షింతు వని యేల మాటిమాటి। కభినుతింపఁగ దక్షవాటాధినాథ। తల్లిదండ్రుల రక్షింపఁ దలంపకుండ్రి. అను నీ భీమఖండ ప్రయోగము నిర్దుష్టము." (నారా. గాణ. ౩౯౮ కారి, ౬౪ పద్య. క్రియా. ౩౪౭ పుట). ఈగాణపత వివరణకర్త 'తల్లిదండ్రుల' అనిదిద్ది యవధారణార్థక శబ్దమును జొనిపి యచటి గ్రంథకృద్వివక్షితార్థము నడఁగింప యత్నించెను. "ఈశ్వరుఁడా నీవు రక్షించుచున్నావని మాటిమాటికి శ్లాఘింపనేల ? తల్లిదండ్రులు బిడ్డల రక్షింపకుందురా. ఈశుఁడు తండ్రివలె రక్షించునని భావము." అనునది గ్రంథకృద్వివక్షితార్థము. "నీవు రక్షింతు వని తలఁచి తల్లిదండ్రులె రక్షింపకుండిరి" అను నపార్థము నీతఁడు బలపఱిచెను. బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యలో ప్రథమ ద్వితీయ ముద్రణములు రెంటను "ఉండ్రి" అనియే పడియున్నది. కాని పై వారివలె నీతఁడు బయలుపడలేదు.

ముజ్జు పరంబగునపుడు దీర్ఘంబునకు హ్రస్వంబును
మువర్ణకంబునకు మూముడియు నగు. ౬౧.
కొమ్ము - కొనుము, కొండు - కొనుఁడు.

సంజీవని. ౩౨౫ విష:—౩౨౨ విషయమునఁ జూపఁబడిన భాష్యేయ మమితా తత్రేత్యాద్యర్థద్వయకారికలను వివరించుచు సూరి బాలవ్యాకరణమున ననేకము లగు శాబ్దికక్రియారూపవిశేషములను వివరించెను. అట్టివానిలో నిది యొక విషయము. 'ము - డుజ్' అనెడి ప్రార్థనాద్యర్థక మధ్యమపురుష ప్రత్యయముల ప్రత్యాహారమె 'ముజ్' అనునది యని చెప్పిన జాలును. అట్లయినను సూరి యట్టి విషయమునె బా. క్రి. ౩౧ సూత్రమున "మధ్యముము డుజ్జులు ముజ్జునాఁబడు" అని స్పష్టార్థముగా వచించెను. అట్టి ముజ్జు పరంబగునపుడు 'కొను' ధాతువునకు 'కో' అను నాదేశంబు బహుళంబుగా నగునని సూత్రార్థము. బహుళ మనుటచేత 'కో' అను నాదేశమున కతిచారంబును గలదని సూరియె వివరించెను. అతిచార మనఁగా నతివ్యాప్తియని యర్థము. (విస్తర). "అలక్ష్యే లక్షణ ప్రవృత్తి రతి వ్యాప్తిః" అని యతివ్యాప్తిశబ్దమున కర్థము. అనఁగా ముజ్జు పరమగునపుడే కాక తదితరములగు వ్యతిరేకార్థకాది ప్రత్యయములు పరమగునపుడును 'కో' అను నాదేశము క్వాచిత్కముగాఁ గల్గునని యభిప్రాయము. ఉదా:—కొను+ము = కొనుము. ఇటఁ బ్రకృతసూత్రముచొప్పున 'కో+ము' అని యేర్పడఁగా 'ము' వర్ణకమునకు మూముడియు 'కో' అనుదానికి హ్రస్వమును నుత్తరసూత్రముచొప్పునఁ గల్గఁగా "కొమ్ము" అను పాక్షికరూపము సిద్ధించును. ఇట్లె 'కొను+డుజ్.=కొనుఁడు' అనుచోట నంతయు 'కో+డుజ్' అని ప్రకృతసూత్రముచొప్పున నేర్పడఁగా నుత్తర సూత్రముచొప్పున 'కో' అనుదానికి హ్రస్వము కల్గఁగా 'కొ+డుజ్' అని యేర్పడును. జిత్తు బిందుపూర్వంబగు నను (బా. తత్స. ౧౯ సూ). చొప్పున బిందువు రాఁగా 'కొండు' అనురూపము సిద్ధించును. బా. సంధి. ౨౨ సూత్రముచొప్పున నుడితొలి హ్రస్వముమీఁదిది గాన 'కొఁడు' అను సార్థబిందుకరూపము కల్గనేరదు. ఇట్లె యాత్మనేపదార్థకస్థలములందును, శబ్దపల్లవస్థలములందును "చదివికొనుము =

విస్తర. ౩౨౫ విష:—జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రసిద్ధమగు కుజాదిగ్రహ పంచకము నకుఁ గల్గు శీఘ్రగమన మర్థమని బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యలో (బా. గు. ప్ర. ౩౫౩ పు. ద్వి. ము.) విస్తరింపఁబడెను. కాని యట్టియర్థ మిచటఁ బొసఁగియుండలేదు. "అతిచారః. పుం - అతిశయేన చారః - అతిక్రమ్య వా చారః - అతిశయితగమనే జ్యోతిశ్శాస్త్ర ప్రసిద్ధే మజ్గలాది గ్రహపఞ్చకస్య........(శబ్దస్తో).

చదివికొమ్ము - చదివికొండు = చదివికొంటు, కైకొనుము = కైకొమ్ము - కైకొనుండు = కైకొంటు" మున్నగు రూపములు నేర్పడును. "కో" అనునాదేశమున కతిచారము గల్గునపుడు - చదివికోఁగలఁడు - (చదివికొనఁగలఁడు) చదివికోఁడు (చదివికొనఁడు) - చదివికోన్ (చదివికొనన్) మున్నగురూపములు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగ గ్రాహ్యములగును. కవిత్రయము వారిభారతమునం దెచ్చటను నీ "కో" అనునాదేశపు రూపములు చూపట్టలేదు. "మ, తుదిరాజ్యంబు సగంబు గొన్మ దవియందుం జేరువంచించియున్.........(ఉద్యో. 3 ఆ. ౯౭)" అను పద్యమున ముద్రితపుస్తకములలో "తుదిరాజ్యమ్ము సగమ్ము గొమ్మ దవియందున్" అనుపాఠమె కన్పట్టుచున్నది. పొమ్ము - రమ్ము మున్నగువాని సామ్యమునను శబ్దాలంకారోత్సుకత్వమునను నిట్టి పాఠమేర్పడెనని విశ్వసింపనగును. 'కో' అను నాదేశము ముజ్ఞుపరమగునపుడుసైతము భారతకవులు ప్రయోగించిరని విశ్వసింపఁదగిన ప్రాసాదిస్థలగత ప్రయోగ మొక్కటేని లభింపలేదు. నన్నయాథర్వణీయమున నట్టి విధానమును లేదు. భారతేతరకవుల కావ్యములలో మాత్రమె యట్టిప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. నారాయణీయాంధ్రవ్యాకరణమునఁ గవిజనాంజనములోనిదనుచు నీక్రిందికారిక యాంధ్రీకరింపఁబడినది. '3౯౩.గృహ్ణాతౌ వికృతౌ యత్ర। ప్రతిషేధవిశేషణే। లుఙ్నకారస్య కో దీర్ఘ స్తత్రోక్తం పూర్వసూరిభిః = క. కొను క్రియ వ్యతిరేక విశే। షణముగు నెడఁ దొంటిబుధులు సాధ్వీమణి, చాఁ। పును బొసరించి కొకారం। బునకున్, దుడిలిపికి లోపముం బొసరింతుర్ (నార. క్రియా. ౫౮ ప). బాలవ్యాకరణప్రసిద్ధమగు 'ముత్తు'నం దెల్ల నీకారక్య మర్వాచీన కవులగ్రంథములలోఁ గన్పట్టుచున్నది. భారతమునం దెచ్చటనులేదు. ఇట్టిస్థితిలో నథర్వణునివంటివాఁడు ముజ్ పరకత్వముండైన విధింపక వ్యతిరేక విశేషణస్థలమందుమాత్రము విధించునని విశ్వసింపఁదగి యుండలేదు గాన నీకారిక ప్రక్షిప్తమనుటలో సందియము లేదు. "కొనుధాతువునకును, ౫౩చే నాత్మనే పదార్థమున నైన 'కొను' అనుదానికిని 'కో'అనునది బహుళముగా నాదేశమగునని సూత్రార్థము" (బా. సా. వే. ౪3౪ పుట). ఇట్లనుటచేత, కైకొమ్ము - చేకొమ్ము - కైకొండు - చేకొండు - మున్నగుచోట్ల రాదను నభిప్రాయము గల్గదా? సూరి 'కొను, నకు' అని చెప్పియుండఁగా నిట్టివ్యాఖ్య యర్హమగునా? "కాని యీయతిచారము మాత్ర మనుప్రయుక్తమగు కొనునకేగాని సహజమగు కొనుధాతువునకుఁ గాదని గ్రహించునది" (బా. సా. వే. ౪3౪ పు). ఇది సరికాదని విశదమగునట్లు గాణపతవివరణమున నీక్రిందిరీతి నున్నది "ఇది వ్యస్తముగను ప్రయో

గింపఁబడినది. 'కాముం జేరికిఁ గోక క్రోధము నహంకారంబు' (హరవిలా. ౪ ఆ. ౩౨) 'జవ్వనం బిచ్చి ముదిమి కోఁ జాల మనుచు' (విష్ణు. ౬ ఆ. ౧౭౭ ప)." (గాణ. క్రియా. ౨౯౨ కారి. ౫౮ ప. వివరణము). ఉ. కొండని వేశ్యతోఁ బసిఁడికొండ ధనార్థులకెల్లఁ బంచి యీ। కుండుట (నైష. ౧ ఆ. ౫౧. సూ. రా. ని. 'కొను' శబ్దమునొద్ద. ౫౦౫పు). తే. గీ. మనసు ముచ్చిలి పొచ్చిన మత్తికాఁడు। వీఁడు గొమ్మని చేసాచి వెలఁది యపుడు। (ఉ. హరి. ౫ ఆ. ౧౪౯ ప). దీనిఁబట్టి-మువర్ణక లోపమునఁ గలిగిన "అదిగొ - అదిగో మున్నగు కళాపూర్ణోదయాది ప్రయోగములును (౭౧౫ II విష. చూ) 'కో' ఆదేశమునకుఁ బ్రమాణములె యగుచున్నవి. (౧౦౯ విష. చూ). ఇంకను బ్రయోగములు:—ద్విపద. కర్మంబు త్రాళ్ళ దాఁ గట్టుకోఁ దగునె (బసవ. ౧ ఆ. ౪౩౫). ద్వి. అదిగొ మ్మనుచుఁ జల్ల నందందు నెగయు। సదమలోదక కణజాల మంతయును (బసవ. ౪ ఆ. ౭౪౦). ద్వి. ఇప్పుకో రాజ్యంబు తప్పేమి యనుఁడు (బసవ. ౫ ఆ. ౮౨ ప). ద్వి. అదిగో మహారాజ యంతటఁ బోక (బసవ. ౭ ఆ. ౧౮).ద్వి.నీవ కో విషములు దేవున కిచ్చి। చావకున్నను దత్ప్రసాదంబు మీఱ। చేకొండు (బసవ. ౭ ఆ. ౫౯౭). "గీ. వాని మార్పునఁ జేకోని మానవతియు। (శృం. నైష. ౧ ఆ. ౬౨). మ......... నిమేషవ్యాప్తిఁ గైకోని దృక్। సరసీజమ్ములు........(శృం. నైష. ౫ ఆ. ౧౮౨) ఏను బ్రార్థింపఁ గైకోక యిట్టివాని (కళా. ౪ ఆ. ౪౯)..........శా......తలపై నెక్కించుకో జాహ్నవీ (విజయ). పయోధి లోఁతు గైకో నెరకొల్పెనో (పాండు. ౩ ఆ. ౧౪౪)........ ఇట్టివి పెక్కుప్రయోగములు గాణపతవివరణమునఁ జూపఁబడినవి.

కొనుధాతువునకు వ్యతిరేక ప్రార్థనార్థక ము డుజ్జులు పరముగునపుడిట్టి "కో" అనునాదేశము కల్గనేరదు. ఉదా:—కొనకుము - కొనకుఁడు - చేకొనకుము - చేకొనకుఁడు - చదివికొనకుము - చదివికొనకుఁడు - మొ. "కోకుము" మున్నగునవి సాధువులు కానేరవని యెఱుంగునది. అట్టి ప్రయోగములును లేవు.

౬౧ సూ. వ్యాఖ్య:—ము డుజ్జులు పరంబులగునపుడు పూర్వసూత్రోక్తమగు 'కో' అనుదాని దీర్ఘమునకు హ్రస్వమును 'ము'వర్ణకమునకు మాముడియు నగునని యర్థము. ఉదా:—కొను+ము – కో+ము = కొమ్ము. కో+డుజ్ = కొ+డుజ్ = కొండు. 'కో' అనునాదేశము రానిపక్షమున, 'కొనుము - కొనుఁడు' అగును. బాల. సమా. ౧౩ సూత్రముచొప్పున ద్విరుక్తటకార పరకత్వమున హ్రస్వము సిద్ధించునుగాని 'డుజ్జు' పరంబగునపుడు హ్రస్వము వచ్చుటకీసూత్ర

మావశ్యక మగుటచే ముపర్ణక పరకత్వమునందలి హ్రస్వవిధాన మనువాదమని యొఱుంగునది. 'ము డుజ్జు' లలో 'డుజ్' పరకత్వమునందుమాత్రమె హ్రస్వము వచ్చు ననునది మొదలగు నపార్థములు కల్గకుండుటకై యట్టియనువాదమును నావశ్యకమె యనఁదగును.

కొనుధాతువును సంబంధించు రూపసాధనప్రక్రియయుఁ దద్విషయక మహా కవిప్రయోగములును బూర్వసూత్ర వ్యాఖ్యలో విస్తరింపఁబడెను. ఇంకఁ బ్రకృత సూత్రము రమ్ము - రంను, పొమ్ము - పొండు, తెమ్ము - తెండు, కమ్ము - కండు, లెమ్ము - లెండు మున్నగు పెక్కుస్థలములకు సాధకమైయున్నది. అట్టి యుప యోగ మాయావిషయముల సందర్భమునఁ బ్రదర్శింపఁబడును.

ఉపకృతి పరిణతి సంవృతి। భేదా త్త్రివిధా క్రియా
పుష ణ్యాదిః! ఉపకృతి రథ భూ జ్యాదిః। పరిణతి
రస్యా తు రక్షి వస్యాదిః. స్యా దుపకృతిః కృదన్తా।
సా పరిణతి ర యు ప రన్వితైవ భవేత్। సంవృతి రహా
కాకారా! జ్ఞేయం త్రివిధాసు చ క్రియా స్వేవమ్।
(ఆం-చిం-క్రి-౧-౨ సూ.) (అహో. ౪౫౭-౪౫౮ పు).

సన్నయా భర్వణీయము. 3౨౬ విమ.

స్యా త్సంవృతే రుపకృతే। రప్యభేదః క్వచి న్మతః।
స యథా శాస్త్ర మున్నేయ। స్సా శబ్దజ్ఞాన దక్షిణైః
(విక్రు. క్రి. ౧ కా. అహో. ౪౬౬).
యథా ప్రసిద్ధి ధాతూనాం। ప్రయోగ స్సమ్మతో
భవేత్। ఏవోప పదభాజః స్యు।స్సాధవో భ్వాదయః
క్రియాః (విక్రు. క్రి. ౨ కా. అహో. ౪౬౫).
భవతి క్రియాపదానాం। త్రివిధానా మించు గాగమో
ణేశ్చ (ఆం. చిం. క్రి. ౫ కారి. అహో. ౪౬౨).
కేచిత్తు ణిచ మిచ్ఛ న్తి।ధాతో రే వా శ్రుతాగమాత్
(విక్రు. క్రి. ౧౪ కా. అహో. ౪౯3 పు).
అన్యస్తా చ్చాధాతో। ర్ధాతుత్వ వివక్షయైవ భవ
తించుక్ (ఆం. చిం. క్రి. ౭ కా. అహో. ౪౭౭ పు).
పుగాదిక విశేషస్య। సంగ్రహోఽపి క్వచి న్మతః (విక్రు.
క్రి. 3 కా. అహో. ౪౬౮ పు).

కల్పతరువు. 3౨౬ విమ:—ఉపకృతి - పరిణతి - సంవృతి- భేదాత్ = ఉపకృతి= ఉపకృతియు, పరిణతి=పరిణతియు, సంవృతి = సంవృతియు వనెడి, భేదాత్ = భేదము

వలన, క్రియా = సంస్కృత సమధాతువు, త్రివిధా = మూఁడువిధములు గలది యగుచున్నది. పుషణ్వాదిః = పుష - ణు - మొదలుగాఁగల ధాతువు, ఉపకృతిః = ఉపకృతియను సంజ్ఞగలది. అథ = పిమ్మట, భూ - జ్యాదిః = భూ - జి మొదలుగాఁగల ధాతువు, పరిణతిః = పరిణతి సంజ్ఞగలది. రక్షి వస్యాదిః = రక్షి - వస్ మొదలుగాఁగలది (చూ. వి స్త. II ౨౯౬) అన్యాతు = తక్కిన సంవృతి యను సంజ్ఞ గలది యగును. ఉపకృతిః = పుష్ ప్రభృతిధాతువు, కృదన్తా = కృత్ ప్రత్యయాంతమువంటి యాకారము గలది, స్యాత్ = అగును. సా పరిణతిః = ఆ పరిణతి సంజ్ఞగల "భూ" ప్రభృతిధాతువు, అ య వ రన్యతైవ భవేత్ = 'అయ్ - అవ్ - అర్' అనువానిలో నొకదాని పరిణామముతోఁ గూడినదె యగును. సంవృతిః = సంవృతి సంజ్ఞగలధాతువు, అహతాకారా = ఆకారమందు మార్పు లేనిదగుచు ననఁగా సంస్కృతధాతు పాఠమున నుపదేశింపఁబడిన యాకారము గలదే యగుచుఁ, దత్సమధాతువుగా నేర్పడునని యర్థము. త్రివిధాసు = మూఁడువిధములగు ధాతువులందును, ఏవమ్ = ఈవిధమగు వ్యవస్థ, జ్ఞేయమ్ = తెలియఁదగినది. బాలసరస్వత్యహోబలపండితులును దదనుయాయి కవిజనమండన నారాయణీయకారాదులును, గృత్ప్రత్యయాన్తములగు రూపములె (ప్రాతిపదికములె) యుపకృతి ధాతువులుగ నేర్పడునని వ్యాఖ్యచేసిరి. ఇది సరికాదు. ప్రాతిపదికములు ధాతువులెట్లగును? ప్రాతిపదికములపై సుప్పులు నిల్వనేకాని తిజ్ఞులు నిలువనేరవుగదా. కావున సుబంత ప్రక్రియా సందర్భమున సంస్కృత జాతి ప్రాతిపదికములె తత్సమ ప్రాతిపదికములుగ నేర్పడుననియు వానంత ప్రాతిపదికములు ప్రథమైకవచనాన్తాది సదృశరూపమునఁ దత్సమత్వ విషయమున నేర్పడుననియు నుపదేశించినట్లె (౧౬౯ విషయ) యీపట్టున సయితము సంవృతులు సంస్కృతధాతు పాఠోపదిష్టధాతువులె తత్సమధాతువులుగ నేర్పడుననియు నుపకృతులు కృదంత ప్రాతిపదికమువంటి యాకారముతోఁ దత్సమధాతువులుగ నేర్పడుననియుఁ జింతామణికర్త యుపదేశించె ననుట విశ్వసనీయమై యుండునుగదా. "ఉపకృతి క్రియా కృత్ప్రత్యయాన్తా స్యాత్.........సంవృతి క్రియా.........ఉపదేశ కాలే యత్ స్వరూపం తేనైవ తిష్ఠతీత్యర్థః" (అహో. ౭౫౮ పు). "ఏవంచ సంజ్ఞాత్రయ మన్వర్థకమ్ - ఉప = సమీపే - అస్తే ఇత్యర్థః, కృతిః = కృత్ ప్రత్యయవిధానం యస్యాః సా=ఉపకృతిః. అయాద్యన్యతమేన పరిణమత ఇతి పరిణతిః.........సమ్యక్ వృతిః = వరణం నైయత్యేన స్వరూపస్య ప్రాప్తి ర్యస్యాః సేతి......" (అహో. ౭౬3 పుట). ఇట్టి వివరణము సరికాదనియుఁ గృదంత ప్రాతిపదికమువంటి యాకారముతో నుపకృతిధాతు

యేర్పడుననియుఁ జెప్పుటయె యుక్తము. పరిశీలింపఁగా నట్టియర్థము వాచ్యమగు నట్లు "స్యాదుపకృతిః కృదన్తాభా పరిణతి రయవరన్విత్తైవ భవేత్" అనునది (కృద న్తాఽభా = కృదంత ప్రాతిపదికమువంటిది = కృదన్త+ఆభా) గ్రంథకృత్ప్రయుక్త పాఠమేమోయని యాలోచింపనగును. అందు "స్యా" అనునది నిరర్థకముగను గన్పట్టుచున్నది.

కృత్ప్రత్యయములు ధాతువునకుఁ బరమగునపుడు సంభవించు మార్పులలో నీ క్రిందిది ప్రధానమై యున్నది, "పుగన్త లఘూపధస్య చ. (౭-౩-౮౬) పుగన్తస్య లఘూపధస్య చాఙ్గస్య ఇకః గుణః స్యాత్ - సార్వధాతుకార్ధధాతుకయోః." (సి. కౌ. ధాతుప్ర. ౨౧౮౯ సూ). అను సూత్రముచొప్పున ధాతువుయొక్క యుప ధాభూతములుగా యున్న లఘువులగు "ఇ - ఉ - ఋ" అను నచ్చులకు గుణాదేశ మగుట కృత్ప్రత్యయ పరకత్వమందు సంభవించును. "అదేఙ్ గుణః. (౧-౧-౨) అత్ - ఏఙ్ చ గుణ సంజ్ఞః స్యాత్" (సి. కౌ. సంజ్ఞా. ౧౨ సూ). "ఉరణ్ రపరః (౧-౧-౫౧) ఋ ఇతి త్రింశత స్సంజ్ఞేత్యుక్తమ్. తత్స్థానే యోఽణ్ స ర పర స్సన్నేవ ప్రవర్తతే. తత్రాన్తరతమ్యాత్ కృష్ణర్ధి రిత్యత్ర (ఋవర్ణ విషయమున) అర్. తవల్కార ఇత్యత్ర (ౡవర్ణ విషయమున) అల్........." (సి. కౌ. అచ్ సంధి. ౭౦ సూ) అను సూత్రములచొప్పున 'ఇ' కారమునకు 'ఏ' కారము, 'ఉ' కారము నకు 'ఓ' కారము, 'ఋ' కారమునకు 'అర్' అనునదియు గుణములని గ్రహింపనగును. ఉదా:—పుష్+ఘఞ్ = పుష్+అ = పోష్+అ=పోష. ద్విష్+ఘఞ్ = ద్విష్+అ = ద్వేష్+అ = ద్వేష. ధృష్+ఘఞ్ = ధృష్+అ = ధర్ష్+అ = ధర్ష - మొ. ఇట్టి కృదంతములవంటి యాకారమె తెల్గున నుపకృతిధాతు వనిపించుకొనును గాన నీసినై "భవతి క్రియాపదానాం । త్రివిధానా మించు గాగమః" అను చింతామణి సూత్రముచొప్పున స్వార్థంబునకు నిల్వఁగా 'పోషించు - ద్వేషించు - ధర్షించు' అను రూపములేర్పడును. (విస్తర I). కృత్ప్రత్యయము పరమగునపుడు 'ఇ - ఈ,

---

విస్తర I ౩౨౬. విష:—ఘఞన్త పోషాది కృదంత శబ్దములు పోషణాది శబ్దములవలె సుప్రసిద్ధములు గాకున్నను వ్యాకరణసిద్ధములగునట్టి కృదంతరూప ములవంటి వానిని నుపకృతిధాతువులుగ నెన్ననగునని విశదపఱుచుటకై సుప్రసిద్ధ కృదంతశబ్దములు పరశ్శతము లున్నను 'పుష' ధాతు కృదన్త పోషశబ్ద సదృశరూప ముపకృతి కానోపునని గ్రంథకర్త వచించెను. అట్లె 'నుతి' శబ్దమె గ్రాహ్యమనియు 'నవించు' అనునది గ్రాహ్యము కాదనియు విశదపఱుచుటకై ను ధాతు వుపకృతి యని యుపదేశించెను.

ఉ - ఊ, ఋ - ౠ' అను నచ్చులు తుదినిగల ధాతువులతుదిని 'అయ్ - అవ్ - అర్'అను పరిణామము గల్గును. అట్టి పరిణామము నందు నట్టిధాతువులె పరిణతిసంజ్ఞ గలవని యెఱుంగునది. "సార్వధాతు కార్ధధాతుకయోః. (౭-౩-౮౪) అనయోః పరయో రిగన్త స్యాఙ్గస్య గుణః స్యాత్." (సి. కౌ. భ్వాది. ౨౧౬౮ సూ). అను సూత్రముచొప్పున ధాతువుతుదినున్న 'ఇ - ఈ, ఉ - ఊ, ఋ - ౠ' అనుస్వరము లకుఁ గృత్ ప్రత్యయపరకత్వమున గుణాదేశ మగును. అనఁగా నట్టి 'ఇ - ఈ' లకు 'ఏ' అనియుఁ, 'ఉ - ఊ' లకు 'ఓ' అనియు, 'ఋ - ౠ' లకు 'అర్' అనియు నాదేశములగును. అట్టి 'ఏ - ఓ - అర్' అనువాని కజాదికృత్ ప్రత్యయము పరమగు నపు డీక్రిందిరీతిగల స్వరసంధి కల్గును. "ఏచోఽయవాయావః. (౬-౧-౭౮) ఏచః క్రమాత్ 'అయ్ - అవ్ - ఆయ్ - ఆవ్' ఏతే స్యురచి." (సి. కౌ. అచ్ సన్ధి. ౬౧ సూ). ఏ - ఓ - ఐ - ఔ లకు నచ్చుపరమగుచుండఁగా 'అయ్ - అవ్ - ఆయ్ - ఆవ్' అనునవి యాదేశములగునని యర్థము. దీనిచొప్పున ధాతువుతుది నున్న 'ఇ - ఈ' లకాదేశముగవచ్చిన 'ఏ' కారమునకు 'అయ్' అను నాకార మేర్పడును, ధాతువుతుదినున్న 'ఉ - ఊ' లకాదేశముగా వచ్చిన 'ఓ' కారమునకు 'అవ్' అను నాకారము గల్గును. ధాతువుతుదినున్న 'ఋ - ౠ'ల కాదేశముగా 'అర్' అనునదియే నిల్చును. ఇట్టి ప్రక్రియచొప్పున నేర్పడిన 'అయ్ - అవ్ - అర్' అను పరిణామములుగల సంస్కృతధాతువులె పరిణతిసంజ్ఞగలవని యెఱుంగునది. ఇవి కృదన్తములు కావు. కృత్ప్రత్యయయోగ సందర్భమునందుఁ గల్గు పరిణామములతోఁ గూడు సంస్కృతధాతుమాత్రములె. వీనిపైని స్వార్థికము నించుగాగమము నిల్చును. ఉదా:—('జయ - పు - జి - భావే - అచ్' శబ్దస్తో). జి = జయ్+ఇంచు = జయించు; ('అనుభవ - పు - అను+భూ+అప్' శబ్దస్తో) అనుభూ = అనుభవ్ + ఇంచు = అనుభవించు; (తరి. (రీ) స్త్రీ. తౄ+ఇ+(వాజీమ్) - శబ్దస్తో) తౄ - తర్+ ఇంచు = తరించు. మొ. "ణు నుతౌ - ణు = ను+అన (ల్యుట్) = నో+ అన = నవ్+అన = నవన." అనుచొప్పున 'ను' ధాతువునుండి "ను = నో = నవ్+ ఇంచు = నవించు" అను పరిణతిధాతురూపము కల్గనేరదు. "పుష ణాది రుపకృతిః" అను చింతామణిసూత్రముచే నయ్యది క్తి ప్రత్యయాంతమగు కృదంత ప్రాతిపదికమువంటి యాకారముతోనె తత్సమధాతువగుచు 'ఇంచు'గాగమము నెనయునని యెన్ననగును. "స్త్రియాం క్తిన్. (౩-౩-౯౪) స్త్రీలిఙ్గే భావాదౌ క్తిన్ స్యాత్ - ఘఞోఽపవాదః.........కృతిః......"(సి. కౌ. ౩౨౭౨ సూ). ఈ క్తిన్ ప్రత్యయము పరమగునపుడు లఘువులు నుపధాభూతములు నగు 'ఇ - ఉ - ఋ' అను

వానికి గుణము రాదు. అట్లె ధాతువుతుదినున్న 'ఇ - ఈ - ఉ - ఊ - ఋ - ౠ' [illegible] వానికిని గుణము రాదు. "క్క్ఙితిచ. (౧-౧-౫). గిత్ - కిత్ - ఙిన్నిమిత్తే ఇగ్లక్షణే గుణవృద్ధీ న స్తః" (సి. కౌ. భ్వాద. ౨౨౧౭ సూ). దీనిచొప్పున - నుతి - స్తుతి - భూతి - [illegible] చొప్పున [illegible] గుణము రాదని యెఱుంగునది. ఇట్లు [illegible] సంస్కృతధాతురూపములు సిద్ధించుచున్నవి.

సాక్షిత్సంవృతే రిత్యాదిః—సంవృతేః = సంవృతిధాతువునకును, ఉపకృతేః= ఉపకృతిధాతువునకును, అభేదోపి = భేదము లేకుండుటయు, స్యాత్ = కొన్నియెడల సంభవించును. సః = ఆయభేదము, సౌశబ్ద్యజ్ఞాన దక్షిణైః = సుశబ్దతాజ్ఞానమందు దాక్షిణ్య మనఁగా సమర్థత గలవారిచేత, యథాశాస్త్రమ్=సంస్కృతవ్యాకరణ శాస్త్రానుసారముగా, ఉన్నేయః = తెలిసికొనఁదగినది. ఉదా:—'నినాదము - నినదము' మున్నగు ద్వివిధ కృదంతరూపములును బ్రసిద్ధములయియున్నవి. అట్టియెడల 'నినదించు' అనునది యుపకృతియు, సంవృతియుఁగా నొప్పును. "నద్" (ణద అవ్యక్తే శబ్దే) అను ధాతువుయొక్క కృదంతరూపము 'నినద' అని యేర్పడును - దానివంటి యాకారముగల 'నినద' అను నుపకృతిధాతువుపై నించుగాగమము చేరఁగా నపదాది స్వరసంధి నిత్యముగాన (౭౫ విష.) "నినదించు" అను నుపకృతిధాతు వేర్పడును. 'నద్' అనుధాతువునందు మార్పేమియు లేమింజేసి యది సంవృతి యనిపించుకొనునుగాన "ని+నద్+ఇంచు = నినదించు" అను సంవృతి ధాతురూప మేర్పడును. ఇట్లుపకృతి సంవృతి ధాతువుల కభేదము నరయునది. ఈ సూత్రముపలక్షణమగుటంజేసి యుపకృతి పరిణతులకును గొన్నియెడల భేదము లేకపోవచ్చునని యెఱుంగనగును. "ప్రభవ.........ప్ర+భూ - భావే అప్ = పరాక్రమే జన్మనిచ" (శబ్దస్తో) అనుచొప్పున 'ప్రభవ' శబ్దము కృదన్తము గలదు. దానివంటి యాకారముగల 'ప్రభవ' అను నుపకృతిధాతువునుండి "ప్రభవ+ఇంచు= ప్రభవించు" అను నుపకృతిధాతు వేర్పడనగును. 'ప్ర+భూ' అనుధాతువు "ప్ర+ భో = ప్రభవ్" అను పరిణామమందునుగాన 'అవ్' పరిణతిగల 'ప్రభవ్' అను పరిణతిధాతువుపై నించుగాగమముచేరఁగా 'ప్రభవ్+ఇంచు = ప్రభవించు' అను పరిణతి తత్సమధాతు వేర్పడును. ఇట్లు కొన్నియెడల నుపకృతి పరిణతిధాతువులకును నభేదము సంభవించుచుండునని యెఱుంగునది. ఈవిషయముల నహోబల పండితుఁ డీక్రిందిరీతిని వ్రాసెను.

"నిషాదాద్యాశ్చ విరావాంతా శ్శబ్దా నామలిఙ్గానుశాసనోక్తాః, అస్థావాప్ల వవగ్రావగ్రహా ప్రమాద ప్రమదాద్యాశ్చ, నిక్వాణాద్యా నిక్వణా

[బా. క్రి. ౬౩-౭౦-౧౨౧ సూ.] ఉపకృత్యాదులు ప్రయోగానుసారముగ గ్రాహ్యములు

దయశ్చాత్ర విజ్ఞేయాః." "సాక్షాత్సంస్కృతే సంస్కృతే । సర్వథేయః క్వచిన్మతః । స యథా శాస్త్రముస్త్యేయ । స్సోశబ్దజ్ఞాన దక్షిణై." (అహో. ౭౬౬ పు). "ప్రసవ్ - ఇ ... ద్రా పరిణ తృపకృతో ... ఖేనో ... " (అహో. ౭౬౬ పుట). "అగ్రహాపిషు ... ప్రకృత్యుపకృత్యో ... " (అహో. ౭౬౭ పు).

యథాప్రసిద్ధితి:— యథాప్రసిద్ధి = కవిప్రయోగప్రసిద్ధి నతిక్రమింపకుండు నట్లుగ, ధాతూనామ్ = ఉపకృత్యాది త్రివిధధాతువులయొక్కయు, ప్రయోగః = ప్రయోగము, సమ్మతః = సమ్మతమైనది, భవేత్ = అగును. అసంఖ్యములగు కృదంతములు సంస్కృతభాషలో వెలయుచున్నవనుచు నట్టి కృదంతె సదృశములకెల్ల నించుగాగమము చేర్చి ప్రయోగింపనగుననికాని యట్లె పరిణతి సువృతు లనుచు నాయాధాతువులను యథేచ్ఛముగఁ బ్రయోగింపనగుననికాని తలంపరాదు. మహాకవు లేయేధాతువుల నేయేయాకారములతోఁ బ్రయోగింతురో యట్టిరూపములతో మాత్రమె ప్రయోగింపవలయునని తాత్పర్యము. 'ను' ధాతువును బరిణతిగఁ బ్రయోగింపరాదనియు నుపకృతిగా మాత్రమె ప్రయోగింపవలయుననియు నీవ లను వ్రాయఁబడెను. ఇట్లె, 'రమ్' (క్రీడాయామ్) ధాతువుయొక్క 'క' ప్రత్యయాంత కృదంతమగు 'రామ'శబ్దమువంటి రూపమునందు నించుగాగమమును నిల్పి 'రామించు' అని యుపకృతిగాఁ బ్రయోగింపరాదు. ఇంక నద్దానిని 'రమించు' అనెడి సంవృతిరూపముతోనె కవిప్రయోగానుసారముగఁ బ్రయోగింపనగును. 'శీఙ్' (శయనే) అను ధాతువున కుపకృతిగాను బరిణతిగాను బ్రయోగములు వెలయుచుండుటచే ద్వివిధప్రయోగములును సాధువులని తలంపవలయును. శీ = శే = శయ్+ఇంచు = శయించు. (ఇది పరిణతిధాతురూపము,) శీ+అన (ల్యుట్) = శే+అన = శయ్+అన=శయన+ఇంచు = శయనించు, (ఇది యుపకృతిధాతురూపము,) దీనిని నామధాతువుగా సూరి వ్రాయుట (బా. క్రి. ౬౫ సూ) సరికాదు. "శయనమ్ - న - శయ్యాయామ్ - నిద్రాయామ్-శీఙో భావే ల్యుట్........." (శబ్దా. చిం) అనుచొప్పున శయనశబ్దము కృదన్తము గాన తత్సదృశధాతువు 'ఉపకృతి' యనఁదగును. నామధాతువు కానేరదు. (౩౨౬ III విష). కవిశిరోభూషణము వం దుపకృత్యాదులు మిక్కిలి విపులముగా నుదాహరింపఁబడెను. "సంస్తుతిం - ప్రస్తుతిం. (ష్టుఞ్ స్తుతౌ). అనుమతిం - సమ్మతిం - (మన అవబోధనే). సంతోషిం - సంతోసిల్లుచున్నాఁడు ఇతి ప్రాకృత సమం రూపమ్-షోస్న ఇతి సాదేశాత్. సంతసించు ఇతి సంస్కృతభవమ్. (తుషతుష్టౌ). రోషిం (రుష రోషే)........." అని యీరీతిగా ననేకములగు నుపకృతిధాతువులు చూపఁబడెను. (అహో. ౭౬౭-౭౬౫ పు).

ఇట్లు చూపుటలో "స్తుతిం - రోషిం" మున్నగురీతిని ధాతువులతుదిని 'ఇం' అను దానిఁ జేర్చియే యప్పకవి బలపండితుఁ డుదాహరించెను. అట్లె సంస్కృతధాతువుల నన్నిటిని 'ఇం' అనుదానిని జేర్చియే యుదాహరించెను. పరిణతిధాతులకు మాత్ర మట్లు చేర్చక 'ఈయ్' మున్నగురీతి నుదాహరించెను. దీనినిబట్టి 'ఇంచు' అనుదానిలోని పూర్వభాగముమాత్రము సంక్షేపాభిప్రాయమునఁ జేర్చెననియుఁ, బరిణతులందు సంస్కృత ప్రకృతులకంటెఁ గొంతవైలక్షణ్య (అయ్. అవ్. అర్. పరిణామము) ముండుటచే వానికి 'ఇం' అని చేర్చకున్నను భేదము తెలియునని వానికిఁ జేర్పలేదనియుఁ దోఁచుచున్నది. ఉపకృతి సంస్కృతుల కట్లు చేర్పనిచో నవి సంస్కృత ప్రకృతులె (ప్రాతిపదిక. ధాతు) యను భ్రాంతి కల్గునని తలంచియుండును. "క్షయ్-(క్షి - క్షయే), పరాజయ్ (జి - జయే) సంశ్రయ్ (శ్రి-శ్రయే)" అనురీతిని ననేకములగు పరిణతిధాతువులు చూపఁబడెను. (అహో. ౨౬౬). "అర్థిం - (అర్థ యాచ్ఞాయామ్) ఖచిం (ఖచ. బన్ధనే)" అనురీతిని బెక్కుసంస్కృతిధాతువులు చూపఁబడెను. (అహో. ౨౬౭ పు). ఇట్లుదాహరించుటలోఁ గొన్ని పొరపాటు లున్నట్లు కన్పట్టుచున్నది. "వచిం (వచ సంభాషే) ప్రణమిల్లుచున్ (ణము ప్రహ్వత్వే శబ్దే). అనువర్తిం - వర్తిం (వృత్ వర్తనే) చుమ్బిం (చుబి. చుమ్బనే)" అనురీతిగలవి కొన్ని యుపకృతిధాతువుల పట్టికలో నుదాహృతములయ్యెను. "వచ - ప్రణమ - అనువర్త - చుమ్బ" మున్నగు కృదంతశబ్దములు కేవలము నప్రసిద్ధములు. కోశములందు లేవు. ఇట్టివానిని సంస్కృతిధాతుపట్టికలోఁ జేర్చుట యుక్తమని తోఁచెడిని. "ఆగ్రహాదిషు సంస్కృత్యుపకృత్యో ర్ర్యభిన్నం రూపమ్" (అహో. ౨౬౭ పు) అను రీతిని బయిువానివిషయమునందును నుపకృతుల పట్టికలో వ్రాయనైనలేదు. "ప్రజ్వలిం సంస్కృతిరూపంవా" (అహో. ౨౬౮ పు). అనురీతి నుపకృతుల పట్టికలోఁ గొన్నిటిరియుద్ధమాత్రమే వ్రాయఁబడెను. మఱియు 'ప్రజ్వల' అను కృదంతశబ్దమప్రసిద్ధ మగుటచే దీనిని గేవలసంస్కృతిగానే యుదాహరించుట యుక్త మనఁదగును.

ఏవోపపదేత్యాది:—భ్వాదయః క్రియాః = 'భూ - కృ - సృ' మున్నగు కొన్ని ధాతువులు, ఉపపద భాజవవ = ఉపపద సమాసగతములయి యున్నపుడు మాత్రమె, సాధవః = తెలుఁగునఁ దత్సమములై ప్రయోగార్హములగును. ఇట్లనుటచేత 'భవించు - కరించు - సరించు' మున్నగురీతి నియ్యవి రక్షించు, పోషించు మున్నగువానివలెఁ గేవలరూపములోఁ ప్రయోగార్హములు కానేరవని భావము. ఇంక నట్టి కతిపయధాతువులు, గతిసమాసగతములగుచునే తెలుఁగునఁ బ్రయోగార్హము లగునని యెఱుంగునది. ప్రకృతసూత్రములోని 'ఉపపద' శబ్దము గతి

[బా. క్రి. ౬౩ పు. ౭౦ వ. ౧౨౧ సూ.] 'భూ-కృ'ము. గతిసమాసముం బె వాటుక.

సంజ్ఞాశబ్దములని యెఱుంగునది. (విస్తర II). ఉపపదశబ్దమునకు వ్యాకరణ ప్రసిద్ధ మగు "తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్ (౩-౧-౯౨)" (సి. కౌ. తత్త్వ. ౭౮౧ సూ.) అను సూత్రమునఁ జెప్పఁబడిన యర్థమేకాక పైరీతి నర్థముచేయుటకును బ్రమాణము గలదు "ఉపపదమ్ - న - పదస్య సమీప పదే - సమీపోచ్చారితే పదే - వ్యావర్తకే యథానామోత్తరే శస్త్రవస్త్రాది - లేకే - సముభివ్యాహృత సాకాంక్ష పోషక పదే యథా-ప్రహారాదౌ ప్రాది - ఉపోచ్చారితం పదమ్" (శబ్దా. చిం). సంస్కృత వ్యాకరణమున గతిసంజ్ఞయు దాని సమాసము విషయమునుఁ గ్రిం ద్రీతిని సూత్రింపఁబడెను.

"ఉపసర్గాః క్రియాయోగే (౧-౪-౫౯). గతిశ్చ (౧-౪-౬౦). ప్రాదయః క్రియాయోగే ఉపసర్గ సంజ్ఞా గతి సంజ్ఞాశ్చ స్యుః - ప్ర - పరా-అప - సమ్ - అను - అవ - నిస్ - నిర్ - దుస్ - దుర్ - వి - ఆఙ్ - ని - అధి - అపి - అతి - సు - ఉత్ - అభి - ప్రతి - పరి - ఉప - ఏతే ప్రాదయః". (సి. కౌ. సంజ్ఞా. ౨౨-౨౩ సూ). (విస్తర III). "కుగతిప్రాదయః (౨-౨-౧౮). ఏతే సమర్థేన నిత్యం సమస్యన్తే".

విస్తర. II ౩౨౬ పి:—"తత్రోపపదం సప్తమీస్థమ్ (౩-౧-౯౨) సప్తమ్యన్తే పదే 'కర్మణి'—(సూ. ౨౯౧౩) ఇత్యాదౌ వాచ్యత్వేన స్థితం కుమ్భాది తద్వాచకం పద ముపపద సంజ్ఞం స్యాత్ - తస్మింశ్చ సత్యేవ వక్ష్యమాణః ప్రత్యయః స్యాత్." (సి. కౌ. తత్త్వ. ౭౮౧ సూ). "ఉపపద - న.........వ్యాకరణే ప్రత్యయాంపి విధాయక సూత్రే సప్తమ్యన్తపదేన నిర్దిశ్యమానే పదే (చ) యథా - కర్మణ్యణ్ ఇత్యాదౌ కర్మణీతి సప్తమ్యన్తం పదమ్ అణ్ ప్రత్యయవిధానే ఉపపదమ్" (శబ్దస్తో). (కుంభం కరోతీత్యాది స్థలములందు కుంభాదిపదము లుపపద సంజ్ఞగలవి). గతిసంజ్ఞకములును నుపపదములు కావచ్చును. "వస్తుతస్తు (వ్యాఘ్రీశబ్దస్థలే) ఆజిఘ్రి శబ్దే నోపపద సమాసః. 'ఆతశ్చోపసర్గే' 'ఇతి సప్తమీ నిర్దేశాత్ - వేస్తు ఆఘ్రి శబ్దేన గతిసమాస ఇతి" (బాలమ. వ్యా. ఉపపదమతిఙితి సూత్ర (౭౮౨ సూ). వ్యాఖ్య.) మఱియు సప్తమీనిర్దేశస్థలములందెల్ల నిట్టి యుపపదము స్థితి సంభవింపదు. "భః కర్మణి ష్ట్రన్. భువోభావే. ఇత్యాదౌ సప్తమ్యన్త ముక్తనిర్దేశకమేవ, వ్యాఖ్యానాదితి భాష్య కైయటాదిషు స్పష్టమ్" (బాలమ. తత్రోపపద మిత్యాది సూత్ర (౭౮౧ సూ.) వ్యాఖ్య). ఇట్లగుటచేతనే యుపపదశబ్దమునకుఁ బైరీతిని శబ్దార్థచింతామణ్యుక్తరీతి నర్థము చేయఁబడెను.

విస్తర. III ౩౨౬ పిః—"ఉపసర్గ బలా ద్ధాతూనా మనేకార్థత్వమ్. తదుక్త మభియుక్తైః—ఉపసర్గేణ ధాత్వర్థో। బలా దన్యః ప్రతీయతే। ప్రహారాహార సం

(సి. కౌ. తత్త్వ. ౭౮౧ సూ). (విస్తర IV)........"గతిశ్చ (౨౩ సూ). ఇత్యనువర్తమానే. ఊర్యాదిచ్వి డాచశ్చ. (౧-౪-౬౧). ఏతే క్రియాయోగే గతి సంజ్ఞాః స్యుః - ఊరీకృత్య (ఊరీకరించు = అంగీకరించు) శుక్లీకృత్య (శుక్లీకరించు = తెల్లనిదిగాఁజేయు) పటపటాకృత్య (పటపటాకరించు = పటపటయను శబ్దముచేయు)........ఊరీ - ఉరరీ - అవిస్ - ఆదరానాదరయోః సదసతీ (౧-౪-౬౩) సత్కృత్య (సత్కరించు) అసత్కృత్య........భూషణేఽలమ్ (౧-౪-౬౪). అలంకృత్య (అలంకరించు)........పురోఽవ్యయమ్ (౧-౪-౬౭) పురస్కృత్య (పురస్కరించు)........తిరోఽన్తర్ధౌ (౧-౪-౭౧) తిరోభూయ. విభాషాకృఞి. (౧-౪-౭౨) తిరస్కృత్య (తిరస్కరించు). సాక్షాత్ప్రభృతీని చ (౧-౪-౭౪) కృఞి వా గతి సంజ్ఞాని స్యుః. చ్వ్యర్థ ఇతి వాచ్యమ్ (వా. ౧౧౪౨) సాక్షాత్కృత్య సాక్షాత్కృత్వా". (సి. కౌ. తత్త్వ. ౭౬౧ మొ. ౭౭౫ వ. సూ). "సాక్షాత్ - ప్రాదుస్ - నమస్". మొ. ప్రాదుర్భవించు - నమస్కరించు - మొ.

పయిరీతిని గతిసంజ్ఞ కలవానితో సమసించియున్నపుడే భూ. కృ. సృ మున్నగు ధాతువులకుఁ దెలుఁగున దత్సమరూప ప్రయోగము గల్గును. వీనికి వ్యస్తముగఁ బ్రయోగము లేదు. భవించు - కరించు - సరించు మున్నగునవి యసాధువులు.

హార । విహార పరిహారవత్. ఇతి - కైశ్చి త్తూపసర్గసంబన్ధ మనపేక్ష్యైవ ధాతూనా మనేకార్థత్వ ముక్తమ్ - క్రియావాచిత్వ మాఖ్యాతుం । ప్రసిద్ధార్థః ప్రదర్శితః । ప్రయోగతో ఽనుసర్తవ్యాః । అనేకార్థా హి ధాతవ ఇతి. అతఏవ పాదౌ కుర్విత్యాదౌ వ్యాకరణ [illegible] మ్యే కరోతే ర్న్యాసార్థకత్వం ప్రకల్పితమ్" (అహో. ౪౬౮ పు).

విస్తర. IV 3.౨౬ విమ:—'కుగతిప్రాదయః' అను సూత్రమున యోగ విభాగముచేసి యర్థమును గ్రహింపవలయును. 'కుప్రాదయః - గతిః' అని రెండు సూత్రములనుగా విభజింపవలయును. "కుప్రాదయః - ఇతి, గతిః ఇతిచ యోగో విభజ్యతే. కుప్రాదయః సుబన్తేన సమస్యన్తే. గతిస్తు సమర్థేన సమస్యతే. అతి జన్తశ్చ సమాస ఇతి వ్యాఖ్యేయమితి యావత్ ...... గతికారకోపపదానాం కృద్భిస్సహ సుబుత్పత్తేః ప్రాక్ సమాసో వక్తవ్యః........గతిసమాస ముదాహరతి - వ్యాఘ్రీతి - వ్యాజిఘ్రతీతి వ్యాఘ్రః - వ్యాఙ్ పూర్వాత్ ఘ్రాధాతోః 'ఆతశ్చోపసర్గే' ఇతికః........ఆఙోఘ్రాశబ్దేన గతిసమాసః. అఘ్రశబ్దేన వేః గతిసమాసః." (సి. కౌ. బాలమ. వ్యా. ఉపపద మతిఙ్ఙితి సూత్ర (౭౮౨ సూ) వ్యాఖ్యలు).

చింతామణిసూత్రములోని "భ్వాదయః" అనుదానికి "భూ ఇత్యాదికే జుహోత్యాది । ద్విపాది స్వాది దేవచ । తుదాదిశ్చ రుధాదిశ్చ । తన క్ర్యాది చురాదయః" అను దానిలోఁ జెప్పఁబడిన భ్వాదిగణముని యర్థముచేయునాది. 'భూ - స్మృ' అనునవి భ్వాదులలోనివి. 'కృ' అనునది తనాదులలోనిది. (భూసత్తాయామ్ - స్మృగతౌ డుకృఞ్ కరణే).

భవతి క్రియాపదానా మిత్యాది:—త్రివిధానామ్ = ఉపకృత్యాదులగు మూఁడువిధములైన, క్రియాపదానామ్ = ధాతువులకును, ఇంచుగాగమః = 'ఇంచుక్' అనెడి యాగమము, భవతి = అగును. ణేశ్చ = ణిజర్థమునకును నఁగాఁ బ్రేరణార్థమునను ధాతువునకు 'ఇంచుక్' అనెడిది యగును. 'పోష - భవ్ - వస్ -' మున్నగు త్రివిధములగు ధాతువులపైని "ఇంచుక్" అనునది యాగమముగ నిల్చును. ఇది స్వార్థమందే వచ్చునుగాన నిది చేరుటవలన నర్థవిశేష మేమియుఁ గల్గదు. ఇట్టి స్వార్థించున్కి చేరినపిమ్మటనే వానిపయిని 'తిఙులు' నిల్చును. ఇంకఁ బ్రేరణార్థమున నెల్ల ధాతువులకును నఁగా నించుగాగమాంతములగు నుపకృత్యాది ధాతువులకును నించుగంతములగు నంగలాదిధాతువులకును నించుగంతములగు నామధాతువులకును వండు మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులకును 'ఇంచుక్' అనునది వేఱ నిల్చును. ఇది యర్థవంతముగాన దీనిని బ్రత్యయమునియు వ్యవహరింపవచ్చును. కిత్తగుచు వర్ణవృద్ధిరూపమునఁ జేరుటచే దీని నాగమమని వ్యవహరించుటలో విరోధములేదు. కిత్తుగాన నంత్యావయవముగ నిల్చును. ఉదా:—పోష+ఇంచు = పోషించు - అను+భవ్+ఇంచు = అనుభవించు, వస్+ఇంచు = వసించు. ఇట్టి ధాతువులపై లడాదుల కాదేశములగు తిఙులు నిల్చి సమాపక క్రియలును, టాది ప్రత్యయములు నిల్చి యసమాపక క్రియలును నేర్పడును. పయినిఁగల యించుగాగమాంత ధాతువులకును 'వండు' మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులకును దుదిని బ్రేరణార్థమున 'ఇంచు' అనునది నిల్చినపిదప దానిపైఁ దిఙులును 'టా'ది ప్రత్యయములును నిల్చుటచేఁ బ్రేరణార్థకములగు సమాప కాసమాపక్రియ లేర్పడును. వాక్యసమాప్తిని జేయు క్రియలు సమాపకములు. వాక్యసమాప్తిని జేయఁజాలనివి యసమాపక క్రియలు. ఉదా:—పోషించెన్ - అనుభవించెన్ - వసించెన్. పోషించుచున్న వాఁడు - అనుభవించుచున్న వాఁడు - వసించుచున్న వాఁడు - మొ. ణిజంతములకు:— పోషింపించెన్ - అనుభవింపించెన్ - వసింపించెన్ - చదివించెన్ - వండించెన్ - మొ. వీనిరూపసాధన ప్రక్రియ ముందు విశదీకరింపఁబడును.

సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ బ్రేరణార్థమందు 'ణిచ్' అను ప్రత్యయము విధింపఁబడెను. కాన "ణేశ్చ" అనుదానికిఁ బ్రేరణార్థమునకని వ్యాఖ్యచేయఁబడెను.

"తత్ప్రయోజకో హేతుశ్చ. (౧-౪-౫౫) కర్తుః ప్రయోజకో హేతుసంజ్ఞః - కర్తృసంజ్ఞశ్చ స్యాత్" "హేతుమతిచ. (3-౧-౨౬) ప్రయోజకవ్యాపారే ప్రేషణాదౌ వాచ్యే ధాతోః 'ణిచ్' స్యాత్ - భవన్తం ప్రేరయతి = భావయతి......
..." (సి. కౌ. ణిచ్ ప్ర. ౨౫౮౫-౨౫౮౬ సూ.). "తస్య కర్తుః ప్రయోజకః ప్రవర్తయితా = తత్ప్రేరకః......భవన్తమితి:—దేవదత్తో యజ్వా భవతి - తం ప్రేరయతి యాజకః ఇత్యాదౌ అర్థే భూధాతోః అర్థస్య భవనస్య ముఖ్యకర్తా యజ్వా - తస్య యజ్వాభవనే ప్రవర్తయితా యాజకాదిః ప్రయోజకః......" (బాలమ. వ్యా.). 'రాముఁడు వనవాసమును జేసెను' అనుటలో రాముఁడు కర్త. 'కైక రామునిచే వనవాసమును జేయించెన్' అనునపుడు రాముని వనవాసము చేయుటను ప్రేరించినది కైక కావున వనవాసకరణమునందు రాముఁడు ముఖ్యకర్త. ప్రయోజ్యకర్తయనియు ననవచ్చును. కైక ప్రయోజకకర్త.

కేచిత్తు ణిచ మిత్యాది:—కేచిత్తు = కొందఱు, అప్రుగాగమాత్ = ఇంచుగామమును జేర్పనక్కఱయే, ధాతోః = ధాతువునుండి. ణిచమ్ = ణిజర్థమును, ఇచ్ఛన్తి = తలంచుచున్నారు. ఉదా:—కురియు = కురియించు, మెఱయు = మెఱయఁజేయు, ఆఁగు = ఆఁగునట్లు చేయు - కొః. క..........శితశర । పరంపరలు గురిసె నుగ్రబాధురగతులన్ (విరా. ౫ ఆ. ౧౪౫). ఆ-వె.......... । కలయఁ బెరసినపుడు కలితకంబు । మెఱయుచుండును.........(విరా. ౪ ఆ. ౨౨3). మెఱయు = మెఱయించు. క. దవ్వుల విఱిగిసఁ బౌరులు । నవ్వుదురటె మేలుమేలు నను సాఁగకు.........(ఆఁగు = ఆఁచు) (విరా. ౪ ఆ. ౭౧). గీ. కుసుమబాణుని బాణముల్ గూడ నైదు । కరఁగి నేరిమి చాటించి కరువు గట్టి (కరఁగి = కరఁగించి) (విరా. ౨ ఆ. ౨౭). "కరఁగు తలఁకు మెఱయాద్యాదు లంతర్భావిత ప్రేరణంబులు" (ప్రౌఢ. క్రి. 3౪ సూ.).

అన్యస్మా చ్చాధాతో రిత్యాది:—అధాతోః=ధాతువు కానట్టి, అన్యస్మాత్ + చ = ఇతరశబ్దముకంటెను, ధాతుత్వే వివక్షయైన = ధాతువునుగా వివక్షించుట చేతనే, ఇంచుక్ = ఇంచుగాగమము, భవతి = అగుచున్నది. ఈయించుక్కు సంయితమర్థ విశేషబోధకము కాదు. స్వార్థమందే యనఁగా నామార్థమునుబట్టి యర్హముగా వివక్షించిన యర్థమందే యగును. ఇదియు 'కిత్తే' గాన ధాతువుగా వివక్షింపఁబడిన శబ్దమునకుం దుదినే నిల్చును. ఇది యిట్లు స్వార్థిక మనఁగా నప్రేరణ ధాతువే యగునుగాన దీనిపైని ప్రేరణేంచుక్కు నిలువవచ్చును. ఉదా:—కరుణా+ ఇంచు = కరుణించు (౭౫-౭౫ I విషయములచొప్పున నిత్యమగు నపదాది స్వర

సంధియయ్యెను. ఇట్లె యంతటను గ్రహింపనగును). పల్లవ+ఇంచు = పల్లవించు - మొ. అంగలాద్యాచ్ఛిక శబ్దములపయిని సంయుత మిారీతిఁ 'ఇంచుక్కు' చేర్చి ధాతువుగా నెన్నవలెను. ఉదా:—అంకెంచు. అప్పగించు. మొ. "కరుణ - పుం - (కృ+ఉన) కరుణాఖ్యే రసభేదే.........దీనే - అనాథే - దుఃస్థితే - కరుణావతిచ- త్రి. దయాయామ్ - స్త్రీ - టాప్" (శబ్దస్తో). ఇంపు దయార్థక కరుణాశబ్దముపైనే ధాతుత్వ వివక్షచేసి యించుగాగమము చేర్చుటచే 'కరుణించు' అను నామధాతు వేర్పడెననుట యుక్తము. పైనుదాహరించిన వ్యుత్పత్తిచొప్పునఁ గరుణాశబ్దము కృదంతమె యగుటచే దీని నుపకృతిగా నేల యంగీకరింపరాదని శంకింపఁజనదు. ధాత్వర్థస్ఫురణ విదూరములగు కృదంతములనుబట్టి యుపకృతిత్వ మంగీకరించుట సంప్రదాయముకాదు. 'కరుణించు' అనుధాతువునందుఁ గృధాత్వర్థభానము లేదుగదా. భట్టారకుని నామధాతూపదేశమే యయిరీతిగల సంప్రదాయమునకు ప్రేరకమగుచున్నది.

పల్లవశబ్దము:—"పల్లవః - పు - న - కిసలయే.........పల్యతే - సంపదాదిత్వాత్ క్విప్. (వార్తి). కల్ - లూయతే ఇతి, లవః - లూఞ్, ఋదోరప్ (3-3-౫౭). పల్ చాసౌ లవశ్చేతి పల్లవః........." (శబ్దా. చిం). అనుచొప్పున నియ్యది సమాస మగుటంజేసి యుపకృత్యాది. త్రివిధధాతువులలోఁ జేరదనగును. కావున 'పల్లవ' అను నామముపై 'అన్యస్మా చ్చాధాతో' రిత్యాది ప్రకృత సూత్రముచే ధాతుత్వ వివక్షంజేసి యించుగాగమము చేరఁగా 'పల్లవ+ఇంచు = పల్లవించు' అను నామధాతు వేర్పడును. (విస్తర. V) "అన్యస్మా దధాతోశ్చ

విస్తర. V ౩౨౬ పుట:—"ఇంచు(i).....అ. క్రి. ౧ ఇంపగు...... స. క్రి. అభిలషించు....." (శ. ర) అనుచొప్పున 'ఇంచు' ధాతువే "ఇంచు" గాగమమునకు మూలమా? యని యాలోచింపవలసియున్నది. "ఇంచు (2) అప. (క. ఇచు. ఇసు. త. ఇక్కు. పూర్వశాసనములు కొన్నిటిలో.........'ఇంచు' నకు బదులుగా 'ఇచ్చు' కనఁబడుచున్నది. 'అందిచ్చు (1)' అనుచోటఁగూడ ఈరూపమే కనఁబడుచున్నది.........మొదట నిది 'ఇచ్చు' అనురూపముగానుండి పిదప 'ఇంచు' గా మాఱియుండునని యూహా పొడముచున్నది.........)" (సూ. రా. ని). 'ఇచ్చు' పూర్వరూప మనుటకుఁ దగిన బలముగు నిదర్శనములు చూపలేదు. "ఇంచు" నుండి 'ఇచ్చు' జనించుట సహజము. (వై. పా. ౩౬౭ పుట). పరిశీలింప నిట్టిసామ్యము ఘుణాక్షరన్యాయముగఁ గల్గుచున్నదనియు నిది వాస్తవముకాదనియుఁ దోఁచెడిని. 'ఇచ్చు' నకు మూలము 'ఈ' అనునది. 'ఇంచు' నకు మూలము 'ఇన్ = మాధుర్యము.' అనునది.

ధాతుత్వ వివక్షయైవ ఇంచుగాగమోభవతి - తత్ర - అస్తమ్ - అహామ్ - అంతర్ - ఇత్యాద్యవ్యయానాం సుఖ - కరుణా - వర్ష - మత్సర - పల్లవాదీనాం సుబంత తత్సమానాంచ ఉదాహరణత్వమ్. అస్తమించె నిత్యాదిరూపమ్. ఉరవడి - ఇను మడి - ముమ్మడి - ఉరగలి - చెంగలి - తొలుకరి - తల్లడ ఇత్యాదిదేశ్య శబ్దానామపి ఏతత్సూత్రే నైవేంచు గంతత్వమ్......అప్పగించె నతనిన్ ఇత్యాదీని తద్భవ శబ్దరూపాణ్యత్రోదాహరణ మితి జ్ఞేయమ్" (అహో. ౪౭౭-౪౭౮ పు). అని కవిశిరోభూషణమున నుదాహరింపఁబడెను. పై నుదాహరించినరీతిని "కరుణా-పల్లవ" అనువానిని 'ఉరవడీ' త్యాద్యాచ్ఛిక శబ్దములను నామధాతువు లనుటలో వివాదములేదు. తక్కినవాని విషయము విమర్శిత మగుచున్నది. "అస్తమ్ - అవ్య - (అస+తమి) నాశే - అదర్శనేచ." "అహామ్ - అవ్య - (అహ+అము) అహజ్ఞా-రార్థే........" "అన్తర్ - అవ్య - అన్+తుడాగమశ్చ. మధ్యే........" (శబ్దస్తో) "అమే స్తుట్చ." (సి. కౌ. ఉణాది. ౭3౪ సూ.) "అమ గత్యాదిషు - అస్మా దరన్ స్యాత్ - తస్య తుడాగమశ్చ" (బాలమ). వర్ష:—"వృ తృ వది వని కమి కాషిభ్యః సః" (సి. కౌ. ఉణాది. 3౪౫ సూ.) "వృ వరణే......ఏభ్యః స ప్రత్యయ ఇత్యర్థః - వర్షమితి:—ప్రత్యయావయవత్వాత్ షత్వమ్." (బాలమ). (అహోబలపతి 'వర్షిం' అను నుపకృతి నుదాహరించి యిట నామధాతు వనుట వింత). మత్సర:—"కృ ధూమా దిభ్యః కిత్. బాహుళకా న్న షత్వమ్......మత్సరః ......" (సి. కౌ. ఉణాది. 3౫3 సూ). "మత్సరః - పు. మాత్సర్యే........... మాద్యతి పరకృచ్ఛ్రే) - మదీ హర్షే - కృ ధూమాదిభ్యః కిదితి సరః" (శబ్దా. చిం). అనుచెప్పిన 'అస్తమ్ - అహామ్ - అన్తర్ - వర్ష - మత్సర' అనుశబ్దములు "ఉణా" ద్యంతములు గాన నవి కృదంతములు కామిం జేసి యుపకృతిధాతువులు కానేరవు. పరిణతి సంవృతులనుటకుఁ బ్రసక్తియే లేదుగదా. 'అస్తమ్ - అహామ్' అనువానిని సాధించు 'ఉణాది' సూత్రములు లేకున్నను "సంజ్ఞాసు ధాతురూపాణి। ప్రత్యయాశ్చ తతః పరే। కార్యా ద్విద్యా దనుబన్ధ। మేత చ్ఛాస్త్ర ముణాదిషు" (సి. కౌ. ఉత్తరకృత్. 3౧౬౯ సూత్రమునొద్ద). అను భాష్యోక్తిచెప్పిన శబ్దస్తోమ మహా నిధికోశమున నట్టివి కల్పింపఁబడుటలో ననుపపత్తి లేదు. "తానిచేమాని (ఉణాది) సూత్రాణి శాకటాయనముని ప్రణీతాని. నతు పాణినా ప్రణీతాని.........ఉణాది ప్రత్యయాన్తాః శబ్దాః పాణినిమతే అవ్యుత్పన్నా ఏవ......ఉణాదయో వ్యుత్పన్నాని ప్రాతిపదికా నీతి భాష్యే ఉక్తమ్" (బాలమ. సి. కౌ. ఉణాది. ౧ సూ). ఈయిరీతి నుణాది ప్రత్యయాంతములు 'అన్యస్మా చ్చాప్యధాతో' రిత్యాది ప్రకృత

సూత్రమునకు విషయములని యహోబలపండితుఁడు తలంచి యుండును. ఇఁక 'సుఖ' శబ్దము "సుఖమ్ - న......శోభనాని పరిపుష్టాని, ఖా నీంద్రియాణి యేన తత్." (శబ్దా. చిం.) అనుచొప్పున సమాసమగుటచే నయ్యది యుపకృత్యాది భేదత్రయమునఁ జేరదని యహోబలపతి యుద్దేశించియుండును. ఇట్లె 'దుఃఖ' శబ్దమున్నైతము "దుఃఖమ్ - న......దుష్టాని ఖా నీంద్రియా ణ్యస్మిన్" (శబ్దా. చిం.) అనుచొప్పున సమాసమె యనఁదగునుగాన నదియుఁ బ్రకృతసూత్రమున కుదాహృతి కానోపును. అట్లైన నహోబలపండితుఁడే సంవృతిధాతూదాహరణ పట్టికలో "దుఃఖం - దుఃఖ తత్క్రియాయాం.........సుఖం.........సుఖ తత్క్రియాయాం" (అహో. ౪౬౭ పు). అని యుదాహరించుటయెట్లు పొసఁగునని శంకింపరాదు. 'సుఖ - దుఃఖ' అనుధాతువులును గలవుగాన 'సుఖించు - దుఃఖించు' అనువానిని సంవృతులని చెప్పుటలోను విరోధము లేదు. మఱియు నీక్రిందిరీతిగల ప్రక్రియ చొప్పున 'సుఖ - దుఃఖ' శబ్దములు కృదంతములును గలవనఁదగును గానఁ దత్సదృశ రూపము లుపకృతిధాతువు లగు నన్నను ననవచ్చును "సుఖమ్ - న......యద్వా - సుఖయతీతి (సుఖమ్) సుఖదుఃఖ తత్క్రియాయామ్. చురాదిః - పచాద్యచ్" "దుఃఖమ్ - న.........యద్వా - దుఃఖయతీతి దుఃఖమ్ - సుఖదుఃఖ తత్క్రియా యామ్ - చురాదిః - పచాద్యచ్" (శబ్దా. చిం). "నన్ది గ్రహి పచాదిభ్యో ల్యుణి న్యచః. (3-౧-౧౩౪). "నన్ద్యాదే ర్ల్యుః - గ్రహ్యాదే ర్ణినిః - పచాదేరచ్ - స్యాత్ ...." (సి. కౌ. కృదన్త. ౨౮౯౬ సూ).

పయిరీతి నహోబలపండితుఁ డుద్దేశించి యుదాహరించినను భట్టారకుఁడు పాణినిసాధించిన కృదంత సదృశరూపములె యుపకృతులని వచింపలేదుగదా. ధాతువుపైని 'ణిజ్' భిన్నప్రత్యయము నిల్చుటచే నేర్పడిన నామమెల్లఁ గృదన్తమె యనఁదగి యుండునుగాన నట్టి యుణాద్యంత ప్రాతిపదిక సదృశరూపములును నుప కృతులెయని భట్టారకహృదయమై యుండునని తోఁచుచున్నది. పాణినిమునియొక్క "ఉణాదయో బహులమ్ (3-3-౧) (సి. కౌ. ౩౧౮౯ సూ) అను సూత్రమునకు విస్తరమె శాకటాయనమునిచే నుణాదులు విపులముగాఁ బ్రదర్శింపఁబడినంత మాత్రమున నట్టి యుణాద్యంత సదృశము లుపకృతులు కానేరవనుట యుక్తము గాదని తోఁచెడిని. కావున 'ఇంచుక్కు' చేరిన ధాతువునందు మూలధాత్వర్థభానము లేకుండు వానిని నామధాతువులుగ నంగీకరింపనగుననుటయె యుక్తమని యెఱుంగ నగును. సంస్కృతమునందును నామధాతువులు గలవు. "సుప ఆత్మనః క్యచ్ (3-౧-౮) ఇషి కర్మణః ఏషితృ సంబన్ధినః సుబన్తా దిచ్ఛాయా మర్థే క్యచ్ ప్రత్యయో

వాస్యాత్ - ధాత్వవయవత్వా త్తు స్న బ్లుక్." "క్యచిచ (౭-౪-౩౩) అస్య ఈత్ స్యాత్ - ఆత్మనః పుత్ర్ర మిచ్ఛతి పుత్రీయతి........" (సి. కౌ. నామ. ౨౬౫౭-౨౬౫౮ సూ). "పుత్రీయతీతి:—క్యచి - పుత్ర+య - ఇతిస్థితే - ఈత్వే 'పుత్రీయ' ఇతి ధాతోః లడాది రిత్యర్థః" (బాలమ). అనుచెప్పిన "పుత్రీయ" మున్నగు ధాతువునుండి "పుత్రీయించు" మొదలగు తత్సమధాతువులను గ్రహించు సంప్రదాయము తెలుంగున లేదు. ఇట్లె "జిగీషించు - కారయించు" మున్నగురీతిగల సన్ - ణిజంతాది ధాతువులకును దెలుంగునఁ బ్రయోగము లేదు. "రక్షయతి" మున్నగు ణిజంతముల యర్థమును "రక్షింపించుచున్నాఁడు - రక్షింపఁజేయుచున్నాఁడు" మున్నగురీతిని ణిజర్థకములగు నించుగాగమాదులచే సంపాదించుకొనుటయే తెలుఁగు సంప్రదాయము. అట్లయినను "పుగాగమముతోఁ గూడిన సంస్కృత ణిజంతధాతువు ప్రయోగ మరుదుగఁ గలదని యథర్వణుఁ డీక్రిందిరీతిని సూత్రించెను.

పుగాదికేత్యాది:—పుగాదిక విశేషస్య = పుగాగమాదికముతోఁ గూడిన రూపవిశేషముయొక్క సంగ్రహోఽపి = సంగ్రహము సయితము, క్వచి న్మతః = క్వాచిత్కముగా సమ్మతమగును. ఉదా:—స్థాపించు - స్థాధాతుప్రేరణరూపము. యథాప్రసిద్ధీతి సూత్రముచెప్పునఁ గేవల స్థా-జ్ఞా - మున్నగువానికి ప్రయోగము లేదు. "ప్రస్థాపించు = చక్కఁగా స్థాపనముచేయు" (శ - ర). సంస్కృతధాతువులలోఁ జురాదులకు స్వార్థమందును ధాతుమాత్రమునకును బ్రేరణమందును ణిచ్చు వచ్చును. అట్టి ణిచ్చుపరమగునపుడు పుగాగమ మాకారాంతధాతువుల కగును. అట్టి పుగాగమముతోడి ధాతువు తెల్గునఁ దత్సమధాతువుగా నిల్చునని పైయథర్వణ వచనమునకుఁ దాత్పర్యము. "అర్తి హ్రీ వ్లీ రీ క్నూయీ క్ష్మాయ్యాతాం పుఙ్ణౌ (౭-౩-౩౬) ఏషాం పుక్ స్యాత్ ణౌ." (సి. కౌ. చురాది. ౨౫౭౦ సూ). "అర్తి - హ్రీ - వ్లీ - రీ - క్నూయీ - క్ష్మాయీ - ఆత్ - ఏషాం ద్వన్ద్వాత్ షష్ఠీ." (బాలమ) (సూ. ౨౫౭౦). "అర్పయతి - హ్రేపయతి - వ్లేపయతి - రేపయతి - యలోపః - క్నోపయతి - క్ష్మాపయతి - స్థాపయతి" (సి. కౌ. ణిచ్. ప్ర. ౨౫౮౭ సూత్రమునొద్ద). "అర్పయతి ఋధాతో రుదాహరణమ్. (ఋగతౌ)........ హ్రేపయతీతి 'హ్రీలజ్జాయామ్' ఇత్యస్యరూపమ్. వ్లేపయతీతి - వ్లీవిశరణే ఇత్యస్యరూపమ్. రేపయతీతి - రీక్షయే ఇత్యస్యోదాహరణమ్ - క్నూయీశబ్దే - ఇత్యస్య క్నోపయ తీత్యుదాహరిష్యన్........క్ష్మాపయతీతి - క్ష్మాయీ విధూననే... ......ఆదన్తస్యో దాహరతి - స్థాపయతీతి........" (బాలమ). పయివానిలోఁ గొన్నిటికి "యథాప్రసిద్ధిత్యా ద్యథర్వణకారికచెప్పునఁ బ్రయోగప్రసిద్ధి లేనందునఁ

దెల్గునఁ బ్రవేశము లేదు. 'అర్పించు - స్థాపించు - ప్రస్థాపించు - విజ్ఞాపించు - ఆజ్ఞాపించు' మున్నగువానికి మాత్రము ప్రయోగప్రసిద్ధి చూపట్టుచున్నది.

“క్వచిద్ధేతుమత్ప్వకా ధాతోర్గ్రిహాణమ్. ప్రస్థాపించె రాజన్యులన్. అర్థవేదయో రాపుగ్వక్తవ్యః. అర్థం కరోతీత్యాద్యర్థేవా అర్థాపయతీతి పాణినీయమ్. అర్థాపిం - ఉత్థాపిం - అధ్యాపిం.” (అహో. ౨౬౮ పు). 'అర్థాపయతి' అనునది నామధాతువు. అహోబలపతి 'అర్థాపిం' అని సంస్కృతిధాతువుగా నుదాహరించెనే కాని 'అర్థాపించెను' మున్నగువానికిఁ దెల్గునఁ బ్రయోగము కన్పట్టదు. కాన నీసందర్భమున “అర్థ వేదయో రాపుగ్వక్తవ్యః” (సి. కౌ. నామధా. ౨౬౭౭ సూత్రమునొద్ద. ౧౭౫౮ వార్తిక). అనుదాని నుదాహరించుట యనావశ్యకము.

సంస్కృతంబున కంగలాదుల కించుక్కగు. ౬౩.

సంస్కృతధాతువుల కంగలాదుల కించుగాగమం బగు.

బాలవ్యా. ౩౨౬ I విష.

పచించు - వచించు - త్యజించు - భజించు - అంగలించు. 'అంగల - అడక - ఆరగ - ఆవుల - ఉంక - ఉగ్గడ - ఓసర - కార - గాల - జాడ - తిలక - తులక - పంక - పరిక - పలవ - అప్ప - ఒప్ప - ఆల - ఇత్యాదు లంగలాదులు.

సంజీవని. ౩౨౬ I విష:—ఈసందర్భమున సూరి నన్నయాథర్వణీయ మార్గము నుజ్జగించి మార్గాంతరమునఁ బ్రక్రియను నడపుచున్నాఁడు. సంస్కృతధాతువులకును 'అంగలా'ద్యాచ్ఛిక ధాతువులకును 'ఇంచు'గాగము మగునని సూత్రార్థము. ఇంచుక్కు కిత్తుగాన నట్టి ధాతువుల కంత్యావయవముగా నిల్చును. “పచ్ - పాకే” మున్నగువాని కించుక్కు చేరఁగా “పచ్+ఇంచు = పచించు” మున్నగు తత్సమ ధాతువు లేర్పడునని సూరియాశయము. (విస్తర.) ఈతనిమతమున నుపకృత్యాది

విస్తర. ౩౨౬ I విష:—“ఈ యించుగాగమ యుక్తంబయిన 'ధరించు' ఇత్యాది ధాతువులందు నించుగాగమ సంబంధి యికారంబుగాని యట్టి యికార యుక్త హల్లుగాని యతిగా నుండవచ్చును.........కాన నప్పకవి వచనం బొప్పఁదగినది కాదు........” (బా. గు. ప్ర. ౩౫౬ పుట. ద్వి. ము). అని యిట్లు గుప్తార్థ ప్రకాశికాకర్త విస్తరించి వ్రాసెను. 'ధరించు' మున్నగుచోటులం దించుగాగ మేకారంబునకు స్వరయతి నిల్పుట భారతాది ప్రాచీనకవి సమ్మతము కామింజేసి యప్పకవి యొప్పలేదు. అట్టి యాతనిపద్ధతిని నిరసించుట యుక్తముకాదుగదా. మఱియు నీసందర్భమున నప్పకవీయములోని 'అభిన్నయతి - అభేదయతి' అనువానికిఁ

భేదములు లేవు. సూరి యుదాహరించిన నాల్గు తత్సమధాతువులును జింతామణి మతములో సంస్కృతిధాతువు లగుచున్నవి. పరిణతి ధాతువులను సంగ్రహించుట కయి బా. క్రి. ౬౮ సూత్రమును నుపకృతిధాతువులను సంగ్రహించుటకు బా. క్రి. ౬౬ మున్నగు సూత్రములను నుపదేశించినవాఁడయ్యెను. అట్టి ౬౬ మున్నగు సూత్రములచేత నుతించు - స్తుతించు - శయనించు - ఆలాపించు - ఆహారించు - సంతాపించు - ఆపాదించు - ప్రసాదించు - సంపాదించు - ఉత్పాదిల్లు - నివారించు - సంభావించు - అనురాగిల్లు - విచారించు - సంమానించు - మాయించు - పారించు - ధ్యానించు - ఆచ్ఛాదించు - జీర్ణించు - ఆఘూర్ణించు - మొదలగు పరశ్శతములగు నుపకృతిధాతువులు సూరిపక్షమున సంగ్రహింపఁబడవయ్యె. అట్లగుటంజేసియే "నిర్ణి నామంబుల కయుగాగమంబు గలుగదు" (బా. క్రి. ౬౫ సూ) అని సూత్రించి "నుతించు-స్తుతించు ఈజ్ఞాపకంబుచేతనే నామంబులకు ధాతుత్వ వివక్షయం దించు గాగమం బగునని యెఱుంగునది. శయనించు - పయనించు." అని వివరించుకొను నవస్థ సూరికి సంభవించెను. ఏవో యలంతిధాతువులు జ్ఞాపకసిద్ధములనుట యుక్తముగాని పరశ్శతములగు ధాతువుల నట్లు సంగ్రహించుట యుక్తమా? మఱియు నిట్లు ప్రాతిపదికములనెల్ల నిట్లు సంగ్రహించుకొనునపు డింక ద్వేషించు మున్నగువానికై బా. క్రి. ౬౬ సూత్రము నుపదేశించుట సిద్ధసాధనమె యగుచున్నదికాదా ? మఱియు నీతఁడిట్లు నామధాతువులను సృజించుట కారభించుటంజేసి కరుణాది కృదంతములనుండి 'కరుణించు' మున్నగు ధాతువులను 'పల్లవా'ది సమాసములనుండి 'పల్లవించు' మున్నగు ధాతువులను 'కృత్తద్ధిత సమాసాశ్చ' (౧-౨-౪౬) (సి. కౌ. ౧౭౯ సూ) అనుచొప్పున నామత్వము నఁగాఁ బ్రాతిపదికత్వమును సంపాదించి సంగ్రహించుకొను నవస్థయు దుర్వార మగుచున్నది. ఇంతియ కాక "అంగలా" దులో 'గాల'మున్నగు వానితోపాటుగ 'పయన'మున్నగు వానిని జేర్చుకొనుటచే "పయనించు" మున్నగు ధాతువులు సిద్ధించుచుండఁగా నట్టి వానిని సైతము జ్ఞాపకసిద్ధములనుచు సంగ్రహించుకొనుచిక్కు నేల పడెనో తెలియకున్నది.

గలభేదమును దెలిసికొనంజాలకయు "కాకుస్వరయతి యనఁదగు। ...." అను ననంతుని పద్యములోని యుదాహృతులను సరిగ నర్థముచేసికొనఁజాలకయు నప్పకవి యట్టిపద్యము నభేదయతి కెట్లుదాహరించెనో గ్రహింపఁజాలకయు నీగుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యప్పకవిని నిరసించుట—"బధిరశ్రవణంబునొద్దఁ బట్టిన శంఖధ్మానంబును స్మరింపఁజేయుచున్నది." (బా. గు. ప్ర. 3౫౭ పు). అని నిరసించుట యెంతయు శోచనీయము. అప్రసక్తమగుటచే నిట నద్దానిని విస్తరించి చూపలేదు.

శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో "అంగలించు" అనుధాతు వుదాహరింపఁబడలేదు. "అంగలార్చు" మున్నగువానినిబట్టి 'అంగలించు = దుఃఖించు' అను ధాతువు గ్రాహ్యము కానోపునని సూరి యుద్దేశించియుండును. శబ్దరత్నాకరాది కోశములలో 'అంగవించు' అనుధాతు వుదాహృతమైయున్నది. "అంగవించు - దే - అ - క్రి. ఉత్సహించు.........స - క్రి - అతిక్రమించు. సీ. ఈక్షణజిత పద్మ నితని నేక్రమమున, విదుతపద్మము లంగవింపఁజాలు. (నై. ౫ ఆ. ౧౭౫ ప). (అంగలించు అని కొన్ని ప్రతులయందున్నది. ఆపాఠము యతికి విరుద్ధము ......)"(శ-ర).ఈశబ్దరత్నాకరపు ధోరణినిబట్టియు'అంగలించు'అనుధాతువుదాహరింపఁబడకుండుటంబట్టియు "అంగలాడు" లనుటకు బదులుగా "అంగవాదు లనఁదగునని శబ్దరత్నాకరకర్త తలంచినట్లు తోఁచెడిని. సీ. మొనలావులించి వాసన సల్లఁ బసిఁగొని, లేఁదేఁటిగము లేఁగులింపకుండ (నన్ని. కు. 3 ఆ. 3౫౧). ఈపద్యభాగము సూ. రా. నిఘంటువున 'ఆవులించు' శబ్దమువొద్ద నుదాహరింపఁబడెనే కాని 'ఏఁగులించు' ధాతువె యందుఁ జూపఁబడలేదు. 'ఏఁగులించు' అనునది యపశబ్దమని తోఁచెడిని. ఇది సంస్కర్తృ ప్రక్షిప్తమని తోఁచెడిని. 'ఏఁగులించు' అనునది యేకోశమునను లేదు. 'లేఁత' అను విశేషణము 'తేఁటు'ల కసంగతము. కాన "వే దేఁటిగము లంగవింపకుండ" అని కవిప్రయుక్తపాఠమని తోఁచుచున్నది. అంగవించు = ఉత్సహించు = వచ్చు. గాల-తిలక మున్నగువానిని ధాతువులనుటకంటె "గాలము-తిలకము" మున్నగు నామములనుండియె 'గాలించు-తిలకించు' మున్నగు ధాతువుల సంగ్రహించుకొనుట యుక్తమనితోఁచుచున్నది. 'అడకించు' అనుదానికి 'అడకము' అను నామము కన్పట్టుచున్నది. "అడకము - దే - విశ - లోపల నడఁగినది. అంతర్భూతము. ద్వి. నానామరేంద్ర బృందము మాయలెల్ల। హరిమాయలోపల నడకముల్........." (విష్ణు. పు. ౧ ఆ). (శ. ర). ఆరగ = ఆరగించు = ఆహారించు = తిను. "ఆరగించు = భుజించు, త్రాగు - ఆహారః" (వై. దీ). ఆవుల = ఆవులించు = జృంభించు. సూ. రా. నిఘంటువున 'ఆవలించు' అను ధాతువునైత ముదాహరింపఁబడెనుగాని "ఉత్వాత్వ" నిర్ణాయక యతిస్థానగత ప్రయోగము లభింపలేదు. ఆంధ్రభాషార్ణవకోశమె 'ఆవలించు' అను 'అ'కార ఘటితరూపమున కాధారము. జృంభించునప్పటి శబ్దముయొక్క యనుకరణమె 'ఆవుల' శబ్దమని తోఁచెడిని. అట్టి 'ఆవులింత' లో 'అ'కారశ్రుతి యనుభవ విరుద్ధమనియుఁ దోఁచుచున్నది. ఉంక = ఉంకించు = యత్నించు, పూను. ఉగ్గడ = ఉగ్గడించు = ఉద్ఘాటించు. "ఉగ్గడించు= శబ్దించు, స్తుతించు - ఉద్ఘాటనమ్" (వై. దీ). ఓసర = ఓసరించు = తొలఁగఁజేయు,

విడుచు. "ఓసరిల్లు - ఓసరు = ఒదుఁగు - అపసరః" (వై. దీ). కార = కారించు. "కారించు సం - స - క్రి. బాధించు - పీడించు." (సూ. రా. ని). ఇట్లగుటచే నిది యాచ్ఛికధాతువుగా నంగలాదులలో నుదాహరింపఁబడుట ప్రమాదమని తోఁచెడిని. "కారణ - న.........కౄఙ్ హింసాయామ్ - స్వార్థేణిచ్ - భావే ల్యుట్ - వధే.........కౄఙ్ హింసాయామ్ - ణిచ్ - యుచ్ - టాప్ - కారణా - యాతనాయామ్ - స్త్రీ." (శబ్దస్తో). "కారికా - స్త్రీ.........యాతనాయామ్." (శబ్దస్తో) అనుచోొప్పున "కారించు" అనునది సంస్కృత సమధాతు వనఁదగును. "కాఁతియ = తీవ్రవేదనా - కారికా" (వై. దీ). అనుచోొప్పున కారికా శబ్దభవమగు కాఁతియశబ్దము గన్పట్టుచున్నది. కాని "కాఁతించు = పీడించు" అనుధాతువు కోశములలోఁ జూపఁబడలేదు. గాలః—సంస్కృతమందలి "గల భక్షణే - స్రావే" "గల క్షారణే" (భ్వాది. చురాది. శబ్దస్తో) అనుచోొప్పున గల ధాతువు దీనికి మూలము కానోపును. దీనినుండి పుట్టిన కృదంతరూపములు కంఠార్థక గల శబ్దము మున్నగునవి శబ్దస్తోమ మహానిధిప్రభృతి ప్రసిద్ధ సంస్కృతకోశములలోఁ గన్పట్టుచున్నవి. అన్నాదికము కంఠమునుండి జాఱునుగాన నట్టి శబ్దములు సమర్థము లగుచున్నవి. ఱాలతోఁగూడిన బియ్యమును నీటిలోఁబోసి ఱాలను జార్చి బియ్యము తీయుటకు "గాలించుట" అను పదము వాడుకలోఁ బ్రసిద్ధమైయున్నది. ఇట్టి యర్థమునుండియే "గాలించుట=వెదకుట" అను నర్థము గౌణముగా నేర్పడియుండ నగును. ఈయర్థమునకుఁ గవిప్రయోగములు గన్పట్టుచున్నవి. దీని ననుసరించియే గాలశబ్దము 'బడిశ'మను (మత్స్యబంధనము) గౌణార్థమునందుఁ బ్రసిద్ధమయ్యెనని తోఁచెడిని. ఈయర్థమునకును గవిప్రయోగములు చూపట్టుచున్నవి. దీని ననుసరించి 'నూతిలోని చేఁదను దీయు'నుపకరణము'అనునర్థమును దీనికి వాడుకలోఁ బ్రసిద్ధమయ్యెనని తోఁచెడిని. ఇట్టి యర్థవికృతులు పెక్కులున్నను నాకారమంగించుకేని మార్పు చూపట్టమింజేసి 'గాలము' అనుశబ్దమునుగాని 'గాలించు' అనుధాతువును గాని వైకృతమనుట కవకాశము లేకున్నది. ఇంక వానిని దత్సమములనియే చెప్పక తీరకున్నది. ఈయభిప్రాయమునకు హస్తావలంబముగా "కేశవమిశ్రుని నానార్థార్ణవ సంక్షేపమను కోశములోనిదనెడి సూ. రా. నిఘంటువునందలి యీక్రింది వ్రాఁత గన్పట్టుచున్నది. "గాలము - సం - వి - అ - పుం - ౧ గళనము. ౨ మదనము ఉన్మత్త. న. ౧ ఉన్మత్తకాయ. ౨ బడిశము - గాలము. (కే-ని)" ఇట్లుదాహరించియు సూ. రా. నిఘంటుకారులు - 'గాలము - గాలించు' అనుశబ్దముల నాచ్ఛికము లనుగా నుదాహరించుట వింతగానున్నది. శబ్దరత్నాకరమున నివి దేశ్యము

లుగా నుదాహరింపఁబడుటయె యీ సూ. రా. నిఘంటువు వ్రాఁతకు మూలమయ్యె ననితోఁచుచున్నది. గాలము = గాలాము శబ్దమును మాత్రము వైకృతముగాఁ జూపి 'గాలించు' శబ్దము నట్లుచూపక సూ. రా. నిఘంటుకారు లాచ్ఛికముగా జూపుట నరయఁగా వారును దీనిని దేశ్యమని తలంచిరనియె విశ్వసింపనగును. సూ. రా. నిఘంటుకారులు తద్భవక్రియలను "ఉగ్గడించు - స - క్రి. (సం. ఉద్ఘాట్ ......)" అనురీతిని వైకృతములను జూపుచువచ్చుటచేఁ బై రీతిని వ్రాయవలసెను. "ఉద్ఘాటించు-రం-స-క్రి......"అనురీతినే తత్సమములను జూపుచుందురు."గాలము దే-వి. చేఁపలను బట్టుటకు ఉక్కుకమ్మితో వంకరగాఁ జేసిన సాధనము, బడిశము... ..." (శ-ర). "గాలము = గాలాము. వి. (సం. గాలమ్. క. తుగ్గాళ్). ౧ చేఁప లను బట్టుటకు ఉక్కుకమ్మితో వంకరగాఁ జేసిన సాధనము, బడిశము......౨ నూతి లోని చేద మున్నగునవి తీయుట కుపయోగించు సాధనము (వాడుక)" సూ. రా. ని). "గాలించు - దే - స - క్రి. ౧ బియ్యము లోనగువానిని నీళ్లలో పోసి రాళ్లు లేక శోధించు ౨ వెదకు........." (శ. ర). సూ. రా. నిఘంటువునఁ బైశబ్ద రత్నాకర విషయములె స్వీకరింపఁబడినవి. ఇంక వీని నాచ్ఛికములనుటకుఁ గొన్ని కారణములు గన్పట్టుచున్నవి. "గాలకాఁడు - దే - వి - (గాలము+కాఁడు) చేపలను బట్టువాఁడు - కైవర్తుఁడు. సీ.........గీ......... । ఆమిషము గాలకాని కెట్లట్లు.........(ఆను. ౫ ఆ. ౨౫౬)" (శ-ర) దీనినెల్ల స్వీకరించి సూ. రా. నిఘంటుకారులు "గాలగాఁడు"అని మాత్రముమార్చి యుదాహరించిరి. ఈ టిక్కన ప్రయోగమునుబట్టి 'కా' ప్రత్యయాంత గాల శబ్ద మాచ్ఛిక మనవలసియున్నది. (౭౯౧ విష. చూ). "గాలాము - దే - వి. గాలముయొక్క రూపాంతరము. సీ. వాలారుగోరు పెన్ గాలాము సేసె నే, జేజే హిరణ్యాక్షు శిశుకమునకు...(పాండు. ౨ ఆ. ౧౩౭)" (శిశుక = మత్స్యవిశేష). (శ-ర) ఈవిషయములె సూ. రా. నిఘం టువునందును నుదాహరింపఁబడెను. "ఏతము = ఏతాము, లాతము = లాతాము, బొంగ్లము = బొంగ్లాము, గోతము = గోతాము." (బా. ప్రకీ. ౧౫ సూ. చూ). అనువానివలెనె యియ్యదియు నాచ్ఛికము కానోపు ననవలసియున్నది. పై పాండు రంగ మాహాత్మ్యపు పద్యమున దీర్ఘమధ్యగాలాము శబ్ద మంగీకరింపవలసిన ప్రసక్తి యగపడదు. తగణమువలెనే భగణమునైతము సీసగణమెకదా. ఇంక సోమయాజి ప్రయోగములోని 'గాలకాఁడు' అనుచోట 'కా' ప్రత్యయము తత్సమములపై నైతము నిల్చునన్న పక్షముచొప్పున నద్దాని నాచ్ఛికత్వము నంగీకరింపక తీరదనరాదు గదా. సూ. రా. నిఘంటుకారు లుదాహరించిన కువలయాశ్వచరిత్ర పద్యము

సైతము సరియగు ప్రమాణము కానేరదు. క. చాలఁ గుఱిగంటి మదుఁగుల। గాల పు న్వేట లాడఁగా దొరకిన బ। ల్మీలు.........(కువల. ౨ ఆ. ౧౦౮). ఇందున "గాలంపు న్వేఁటలాడఁగా" అని కవిప్రయుక్తపాఠ మనఁదగును గదా పయిసందర్భమునుబట్టి 'గాల' అనుధాతు వాచ్ఛికములగు నంగలాదులలో బఠింపఁబడుట సరి కాదని తోఁచుచున్నది. జాడ:—"జాడించు - దే - స - క్రి ౧ కంపమొందఁజేయు, ౨ గుడ్డలు నీళ్ళలో వేసి అటు నిటు పొర్లించి యెత్తు" (శ.ర). తిలక:—"తిలకించు. దే - అ - క్రి. ౧ ప్రకాశించు.........౨ స - క్రి - చూచ ......ఈయర్థము ఆదికవుల ప్రయోగములందు కానఁబడదు." (శ. ర.) సూ. రా నిఘంటువునందును నిది యాచ్ఛికముగనె చూపఁబడెను. "తిలక - పు - (తిల+క్వన్ తిల ఇవార్థే వా కన్ వా.........స్వనామఖ్యాతే నాసాదౌ ధార్యే చన్దనాది వి షకే - పు - న. ప్రధానే - త్రి. రఘుకులతిలక........." (శబ్దస్తో) అను న మములుగల తిలకశబ్దమూ యిది యని యాలోచింపవలసియున్నది. తిలకము ముఖము ప్రకాశించును. బొట్టును నిదానించి చూచి పెట్టుకొందుము. వెనుకకు దిరిగియున్నవారు తిలకముగల ముఖభాగము త్రిప్పటయె చూచుటలో సంభవించు ను. తులక:—"తులకించు-దే-అ - క్రి. ప్రకాశించు........." (శ. ర). పంక:— "పంకించు.........వై - అ - క్రి - చలించు" (శ. ర). "పంకించు = కంపించు కమ్పః" (వై. దీ.) (వర్ణవ్యత్యయ వికృతి). పరిక:—"పరికించు = పరీక్షించు పరీక్షా" (వై. దీ.). పలవ:—"పలవించు = వై - అ - క్రి - పలవరించు...... (శ.ర). 'ప్రలాపించు' అనుదాని వికృతరూప మనఁదగి యుండుటచే నిదియుఁ దద్భ ధాతువె యనఁదగును. అప్ప. ఒప్ప:—'అప్పించు - ఒప్పించు' అను నవియు 'అర్పించు' అనుదాని వైకృతరూపములె యనఁదగునుగాని "అప్పించు" అను ధాతువు కోశములం దుదాహరింపఁబడలేదు. "ఒప్పించు. ఒప్పగించు (అర్పించు ఇచ్చు).........క.........। ఒప్పించిన నిట్టు నట్టు నొఱవలుగా.........(వి ర ౪ ఆ. 3౯)" (సూ. రా. ని). ఆల:—"ఆలించు = ఆలక్షించు (విను) = ఆలక్షమ్ (వై. దీ). ఇత్యాదులనుటచేత "ఉరవడి - ఇనుమడి - ముమ్మడి (తురగలి) చెంగలి తొలుకరి - తల్లడ ఇత్యాది" (అహో. ౪౭౮ పు). మున్నగునవియు నంగలాదు లోనివే యని యెఱుంగునది.

ప్రయోగములు:—క. గర్వించి పలికి తగు; నీ। గర్వము భుజవీర్యముగ బ్రకాశంబుగ నీ। పర్వతవివరము తెర్చి వి। గుర్వింపుము చూత మనిన గోత్రభిదుడున్ (ఆది. ౬ ఆ. ౨౭౫). "విగుర్వించు - దే - స - క్రి. (విఱుచు + విఱుచు

విగుర్వించు) చక్కగావిఱుచు. క. గర్వించి పలికితివి........." (శ. ౪). ఇట్లు దీనిని దేశ్యమనుట ప్రామాదికము. "గు ర్వుద్యమే గర్వ ఋదే" (కవికల్పద్రుమము). అనుచొప్పున 'గుర్వ' అను సంస్కృతధాతువు గలదుగాన 'విగుర్వించు' అనునది సంవృతిధాతువే యనఁదగును. క. తనసుం దోడ్పడి యని నొ । చ్చినవానింగాంచి కడఁగి చేష్టింపక యున్న.........(శాంతి. ౨ ఆ. ౪౨ ప). క. నాదేహంబునఁ బుట్టిన । యాదిసుతున్ విడువ నెట్టులగు నాత్మజులం । గాదనక విఘూతించు దాయా దూరులు గలరె యిట్టు లన నీకగునే (ఆర. ౧ ఆ. ౫౩). క......... । ఘూతింపఁగ ....(హరి. పూ. ౧ ఆ. ౮౧). శా. ఆరూఢోరగవైరియైన శతపత్రాక్షుం బ్రవీక్షించి.........(ఉ. హరి. ౬ ఆ. ౧౮౫). ద్వి. అట్టిద కాక యహంకరించి నను (బసవ. ౪ ఆ. ౫౬౧). క. కొనియాడి కథింతు నీదు కోరిక యలరన్ (హరి. ఉ. భా. ౫ ఆ. ౧౧౦). అధ్యక్షించున్ (కాశీ. ౧ ఆ. ౧౪ ప). ఆహారించు. (కాశీ. ౨ ఆ. ౮౦). (నై. ౧ ఆ. ౧౨౩). అహంకరించు (జైమి. ౨ ఆ. ౪౩). సీ....అత్యా యంబున బ్రహ్మాండ మాస్వదించు (కాశీ. ౫ ఆ. ౮౧). (౬ ఆ. ౩౯). కం. క్రతు పరులు నన్ను తెగ సం । స్తుతించి ఫలమందఁ గంద్రు......(అశ్వ. ౩ ఆ. ౪౦ ప). గీ. అమరపతిఁ దొట్టి వేల్పుల నవమతించె (ఆర. ౪ ఆ. ౪౦౧ ప). చ......... ధర్మసుస్థిత మతినైతి న న్ననుమతింపు గుణాకర పోయి వచ్చెదన్ (ఆర. ఆ. ౧౪౪). శా......రాత్రియా । నచ్చో నెట్టి శయించు (శాంతి. ౨ ఆ. ౨౩౩). సీ...... ఆ-వె. బ్రహ్మచర్యమునకుఁ బరమాయు వుపవాస । ములకుఁ జిత్తశుద్ధి, ఫలజలంబు । లాహారించి (ఆహారించి = తిని) యునికి రాధిరాజ్యము పత్రి । భక్షితకు దివంబు ఫలము లధిప (అను. ౧ ఆ. ౧౪౩). ద్వి. శ్రీరమ్యముగ నలంకారింపఁ బంచి (బసవ. ౨ ఆ. ౨౭). శా. చండావాతములం దటద్రుమము లుచ్చాటించి......... । డిం డీరాంతర వీచులం బెనుప నుడ్డీనించె.........(హరి. పూ. ౬ ఆ. ౧౧౬). క... ......శౌర్యాది గుణో । జ్జ్వలులు విశేషించి మదీ । యులు విరాకొక (హరి. ఉ. భా. ౧౦ ఆ. ౨౩౩). క.........భూతే । శ్వరు వినుతించి సమా పిం । చిరి... ......(హరి. పూ. భా. ౬ ఆ. ౭౦). అంగలాదులకు:—అంగలశబ్దవిషమున నీవఱ కుదాహరింపఁబడెను. "ఆరగించు - ఓసరించు - ఉగ్గడించు - పంకించు - వరికించు - పలవించు - అప్పించు - ఒప్పించు - ఆలించు" అనునవి వైకృతధాతువులనియు 'కారించు - గాలించు - తిలకించు' అనునవి తత్సమధాతువులె యనియు నీవఱకె వివ రింపఁబడెను. చ. వినయము డగ్గఱన్ సయిఁప కెంతయు (హరి. పూ. ౧ ఆ. ౧౭౦ ప). (సహించు—వికృతులు - సయించు=సయిఁచు = సైఁచు). ద్వి. అవధారు వేదవేదాం

తావగమ్య । అవధారు విన్నపం బాశ్రితసులభ (బసవ. ౨ ఆ. ౫౯౫). (అవధ రించు—వికృతి—అవధారు. దీనిని 'అవదారు' అని యంగీకరించు టుచితము. 'ధా' అను మహాప్రాణము ప్రాసఘటితముగఁ బ్రయోగములందుఁ గన్పట్టలేదు. కాని లాక్ష ణికులెల్ల దీనిని వర్గచతుర్థముతోనె యుదాహరింతురు. "అవధారు దేవి ఇతిరూపమ్. అవధరింపుము ఇతి తదర్థః" (అహో. ౪౬౯ పు). "అవధారు - వై-గ్రా-ని. వినుము. (దీనిని వర్గ తృతీయయుక్తముగాఁ జెప్పవచ్చునుగాని ప్రయోగములయందంతట నిట్లేయున్నది)." (శ. ర). (అట్టి ప్రయోగములను జూపలేదు). "అవధారు - అవ్య. (సం. అవధారయ. క. అవధారు). అవధరింపుము - వినుము.......... సీ. అవధారు దేవ మధ్యాహ్న సంధ్యాప్తవేళ.........(నైష. ౮ ఆ. ౯౧౩ ఆ. ౧౨౦. ఉ. రా. ౪ ఆ. ౨౮౨).........." (సూ. రా. ని). క.........కదిసి నసున్ గడిమిన్ । మానుప దిక్కు గలిగినన్ । రాని మ్మెలుగింపు మిా మొనం గలవారిన్ (కర్ణ. 3 ఆ. ౨౧౨ పు). (ఎలుఁగు = కంఠధ్వని - పిలుచు). సీ. ఇనుఁ డున్న దెస నుండి యెలుఁగింపఁ దొడఁగెఁ బక్షులు.........(ఆర. ౬ ఆ. ౧౯౪). మొ. "అడకము - దే - విణ - అంతర్భూతము - లోపల నణఁగినది. ద్వి. నానామరేంద్ర బృందము మాయలెల్ల । హరి మాయలోపల నడకముల్" (విష్ణు. పు. ౧ ఆ). (శ. ర). క. ముసురుకొను జర భరంబున । నసు రుసురై యున్న మమ్ము నడకించితి... ......(మనుచ. ౪ ఆ. ౮౪ పు). "ఉంకు - దే - అ - క్రి. ఎగురు. గీ. నీర ముంచిన సొరకాయ యెగసినట్లు । .... । ఉంకు చెందు విధంబున......... డాఁకె నిట్టి. (ఉ. హరి. ౪ ఆ. ౨౮ పు). దీనినిబట్టి. 'ఊంక' అనుటకంటె 'ఉంకు' అనుట యుక్తమని తోఁచెడి.

ఇ - ఉ - ఋల కించుక్కు పరంబగునపు డయు గవు గ
బాలవ్యా. రుక్కులగు. ౬౪.
3-౨౬ II విష. జి - జయించు, నీ - నయించు, ద్రు - ద్రవించు,
లూ - లవించు, ధృ - ధరించు, తౄ - తరించు.

సంజీవని. 3-౨౬ II విష:—అయుక్ + అవుక్ + అరుక్ = అయు గవు గరు క్కులు. ఇ - ఉ - ఋల కనఁగా "ఇ - ఉ - ఋ" అనునవి తుదినిగల ధాతువుల కించుక్కు పరంబగునప్పుడు వరుసగా "అయుక్కు - అవుక్కు - అరుక్కు" అనునవి యాగమంబు లగునని యర్థము. అయుగాదులు కిత్తులుగాన ధాతువున కంతాగమ ము లగును. 'ఇ - ఉ - ఋ' అనునవి తపర కరణము లేకుండ నిర్దేశింపఁబడినవి గాన వాని దీర్ఘములు తుదినిగల ధాతువులకును నంతాగమము లగునను నర్థము

లభించును గావున సించుకు పరంబగునపుడు 'ఇ - ఈ' లు తుదినిగల ధాతువులకు 'అయ్' అనునదియు, 'ఉ - ఊ' లు తుదినిగల ధాతువులకు 'అవ్' అనునదియు, 'ఋ - ౠ' లు తుదినిగల ధాతువులకు 'అర్' అనునదియు సంశాగమములగు నని సూత్రార్థము. "అయవర న్విత్తైవ భవే" త్తను చింతామణి యుపదేశించిన 'అయవర్' పరిణతి ప్రక్రియయే యిందు సూత్రింపఁబడెనని యెఱుంగునది. ఉపకృతుల కృత్ప్రత్యయ పరకత్వమునందు ధాతువు తుది స్వరమునకు వచ్చు గుణమును దర్వాతనగు 'అయ్' మున్నగు సంధికార్యములును నిట్లు నిర్వహింపఁబడెను. ఇంక లఘూపధంబులకగు గుణాదేశ మెట్లును బా. క్రి. ౬౬ సూత్రమున నుపదేశించుచునే యున్నాఁడు. ఇట్లు మార్గాంతరమును ద్రొక్కుటచేఁ గల్గిన లోపములను 3౨౬ I విషయమునఁ గొన్నిటిని జూపియే యున్నాను. ఇంకను 'యథా ప్రసిద్ధి ధాతూనాం। ప్రయోగః సమ్మతో భవే' త్తను రీతిని సూరి వచింపమింజేసి ప్రకృత సూత్రము చెప్పిన 'ను' మున్నగు ధాతువులనుండి "నవించు" మున్నగు ధాతువులు సాధువులె యను నపసిద్ధాంతము దుర్వారమె యగుచున్నది. మఱియు, బా. క్రి. ౬౫ సూత్రము - 'నిర్జి నామంబుల కయుగాగమంబు గలుగదు' - మున్నగు సూత్రముల నుపదేశించుకొను ప్రక్రియా గౌరవమును గల్గుచున్నది. ఉదా:—'జి' ఇది 'ఇ' కారాంత ధాతువు - దీనికి 'అయ్' అను నాగమము రాఁగా 'జి+అయ్+ఇంచు' అని యగును. ౭౫ విషయము చెప్పిన నిత్యమగు నపవాది స్వరసంధి కల్గఁగా 'జయ్+ఇంచు = జయించు' అను తత్సమ ధాతురూప మేర్పడును. ఇట్లే - 'నీ+ఇంచు = నీ+అయ్+ఇంచు = నయించు' అను ధాతురూప మేర్పడును. ద్రు - ద్రవించు, లూ - లవించు, ధృ - ధరించు, తౄ - తరించు - మొ. అనుభవించు - సంభవించు మున్నగు చోటులందును నిట్టి రీతినే రూపసిద్ధి నెన్నునది.

నిర్జి నామంబుల కయు గాగమంబు గలుగదు. ౬౫.

బాలవ్యా. నిర్జికి నామధాతువుల కయుగాగమంబు గలుగదు.

3౨౬ III విష. నిర్జించు - నుతించు - స్తుతించు. ఈ జ్ఞాపకంబుచేతనే నామంబులకు ధాతుత్వ వివక్షయుం దించు గాగమంబగునని యెఱుంగునది. శయనించు - పయనించు.

సంజీవని. 3౨౬ III విష:—నిర్జి యనఁగా 'నిర్' అనునది పూర్వమందుఁగల జి ధాతువు, నామంబనఁగాఁ బ్రాతిపదికము. "నామము లనఁగా ధాతువులనుండి గలిగిన నామవాచకములు" (బా. సా. వే. ర3౮ పు). అను నిర్వచనము సరికాదు. ఇది యింగ్లీషు సంపర్కమున వచ్చిన శబ్దము. నామవాచకమునఁగాఁ బేరిని దెల్పునది.

పేరును దెల్పునవి మాత్రమే కాక విశేషణ సర్వనామావ్యయములెల్ల నామములే ప్రాతిపదికములే కదా. నిర్ పూర్వక 'జి' ధాతువును 'నుతి - స్తుతి' మున్నగు నామ ధాతువులును 'ఇ' వర్ణాంత ధాతువులేయైనను వాని కించుగాగమము పరమగునపుడు 'అయుక్' అనునది రాదని సూత్రార్థము. ఉదా:—నిర్జించు - నుతించు - స్తుతించు - మొ. 'నిర్జయించు - నుతయించు' మున్నగు ననిష్టరూపములు గల్గనేరవని తాత్పర్యము. శా. శ్రీమాన్యా భయ ము ప్రమాదమున నిర్జించున్ దృఢస్వాంతు:డై (శాంతి. ౫ ఆ. ౧౧౬). ఉ.........సమరంబులోన ని। ర్జింతునకాక యంచు వికసిల్లె.........(అర. ౬ ఆ. ౫౦).

బా. క్రి. ౬3 సూత్రముచొప్పున సంస్కృతధాతువులకును నంగలాద్యాచ్ఛిక ధాతువులకును మాత్రమే యించుగాగమము విధింపఁబడుటం జేసి 'నుతి - స్తుతి' మున్నగు సంస్కృతనామముల కించుగాగమప్రాప్తియే లేకున్నను నట్టివానికి ధాతువులకు విధింపవలసిన యయుగాగమ నిషేధము వచింపఁబడుటంజేసి నామములకును ధాతుత్వ వివక్ష చేయనగు నను నర్థ మీ సూత్రముచే జ్ఞాపకవిషయ మగుచున్నది. కావున నామంబులకును ధాతుత్వ వివక్ష చేసి ధాతువులకువచ్చు కార్యములను ఘటింపనగునని "ఈజ్ఞాపకంబుచేత నే........." ఇత్యాదివాక్యముచే సూరి వివరించినవాఁడయ్యెను. దీనిచే - 'నుతి - స్తుతి' అను 'ఇ' వర్ణాంతనామములే కాక పెక్కునామములు ధాతువులగుచున్నవని విశదపఱుచుట కుదాహరణాంతరము లియ్యఁబడుచున్నవి. శీ - ధాతు ల్యుడంత రూపమగు 'శయన' శబ్దమునుండి 'శయనించు' అను నామ ధాతు వేర్పడుచున్నది. సూరి 'పయనించు' అనుదానిని నామధాతువుగా నుదాహరించుట సరికాదని తోఁచెడిని. 'అడకము - తిలకము' మున్నగు నాచ్ఛిక శబ్దములనువలెనె ప్రయాణశబ్దభవమగు 'పయనము' అనుదానిని సయితము 'అంగలాదుల' లోఁ జేర్చి సాధించుకొనుట యుక్తము. అనన్యగతిక స్థలములందు మాత్రమె నామములకు ధాతుత్వ వివక్షచే ధాతుత్వమును జ్ఞాపకసిద్ధముగా నంగీకరించుట యుక్తముగదా. కాన నిట సంస్కృతనామములకువలెనె యాచ్ఛికనామములకు ధాతుత్వ వివక్ష చేసికొని కొన్ని యగతికములగు "ఎదురు+చు = ఎదురుచు - చిగురు+చు = చిగురుచు" మున్నగు రీతిని 'చుగాగమము' (బా. క్రి. ౭3 సూ) చేర్చిన ధాతువులను సాధించుకొనుట యావశ్యకము. (బాల. ప్రకీ. ౨౦ సూ. చూడు.)

సంస్కృతంబునకు లఘూపధంబున కించుక్కు పరంబగు
నపుడు గుణంబగు. ౬౬.

అ - ఏ - ఓ - ఈ మూఁడును గుణంబులు నాఁబడు.
3౨౬ IV విష. ఋస్థానికంబగు గుణంబు రపరంబయి యుండు.
బాలవ్యా. సంస్కృత ధాతూపధలకు ఇ - ఉ - ఋ - అనువానికి
సొరిదిని ఏ - ఓ - అర్ - అనునవి యించుక్కు పరం
బగునపు డగునని యెఱుంగునది. ఛిద్ - ఛేదించు,
భిద్ - భేదించు, ఘుష్ - ఘోషించు, పుష్ -
పోషించు, వృష్ - వర్షించు, హృష్ - హర్షించు.

సంజీవని. 3౨౬ IV విష:—ఇంచుక్కు పరమగునపుడు లఘూపధంబగు సంస్కృతధాతువు నుపధయగు స్వరంబునకు గుణాదేశం బగునని సూత్రార్థము. బా. క్రి.సూ. ౧ సూత్రమగు. 'ధాతువునకు' అనునది యనువృత్తి కాఁగా దానికి ధాతూపధలకని యర్థముచేయుచు సూరియే 'సంస్కృత ధాతూపధలకు' ఇత్యాదివాక్యమున వివరించెను, సొరిది ననఁగా వరుసగానని యర్థము. కాన 'ఇ'కారమునకు 'ఏ' కారము 'ఉ' కారమునకు 'ఓ' కారము 'ఋ' కారమునకు 'అర్' అనునదియు నాదేశంబులగునని యెఱుంగునది. గుణాదేశస్వరూపము కల్పతరువున 3౨౬ విషయమున విశదీకరింపఁబడెను. ఆవిషయమునే సూరియు 'అ - ఏ - ఓ' ఇత్యాదివాక్యమున వివరించెను. ఉపధ యనఁగా "అలో ఽన్త్యాత్పూర్వ ఉపధా" (౧-౧-౬౫). "అన్త్యాదలః పూర్వో వర్ణ ఉపధాసంజ్ఞః స్యాత్" (సి. కౌ. అజం. [illegible] సూ). అనుచొప్పునఁ దుదివర్ణమునకు ముందటి యక్షర ముపధ యనం బడును. ఉదా:—'ఛిద్' మున్నగు సంస్కృతధాతువులు లఘూపధంబులు. తుది వర్ణమగు దకారమునకు ముందఱనున్న ఛకారముమీఁది 'ఇ'కారము 'ఛిద్' ధాతువులోని యుపధాక్షరము - సంస్కృతమునఁ బొల్లు హల్లు పరమయియున్నను బూర్వ స్వరము గురువు కానేరదనియు నది లఘువే యనియు నీవలను (విస్తర. I. 3౦ IV విష) విశదీకరింపఁబడెను. కావున నట్టి 'ఛి' వర్ణముమీఁది 'ఇ'కారమునకు 'ఏ'అను గుణాదేశము రాఁగా 'ఛే' అగును. ఛిద్+ఇంచు = ఛేదించు. ఇట్లె "భిద్+ఇంచు= భేదించు, ఘుష్+ఇంచు = ఘోషించు, పుష్+ఇంచు = పోషించు, వృష్+ఇంచు = వర్ష్+ఇంచు = వర్షించు, హృష్+ఇంచు = హర్షించు." అనువాని ప్రక్రియ నరయునది. 'పీడ్ - భూష్' మున్నగునవి లఘూపధంబులు కామింజేసి గుణాదేశంబు రాదు. పీడించు - భూషించు - మొ. ఉపసర్గములతోఁ గూడినను నిట్టిరూపములు గల్గును. ఆమోదించు - సమ్మోదించు - మొ. సంతాపించు మున్నగు నుపస్కృతులకు వెనుకఁజెప్పిన (బా. క్రి. ౬౫ సూ) జ్ఞాపక శాస్త్రపద్ధతియె గతియని సూరి పక్షమున నెఱుంగునది.

స్పృశికి గుణంబు విభాష నగు. ౬౭.

స్పర్శించు = స్పృశించు.

లిఖ భుజ రుచ కృశంబులకు గుణంబులేదు. ౬౮.

బాలవ్యాకరణ విపరణము. 3 ఆ౽ V విషయము.

లిఖించు - భుజించు - రుచించు - కృశించు. కుచ ధాతువునకు గుణంబు లేదని యొకండు వక్కాణించె నది గ్రాహ్యంబు గాదు.

సృజికి నిర్మితిని గుణంబులేదు. ౬౯.

చతుర్ముఖుండు ప్రజలను సృజించె. అతండు విషయంబుల విసర్జించె.

సంజీవని. 3 ఆ౽ V విష:—లఘూపధంబులకు గుణం బెల్లయెడలను గన్పట్టకుండుటచేఁ గల్గు కొన్ని విశేషములను సూరి మూఁడుసూత్రములతో వివరించెను. 'స్పృశ్ +ఇంచు' అనుచో గుణంబు వైకల్పికంబు - స్పృశించు - స్పర్శించు. లిఖ - భుజ - రుచ - కృశ ధాతువులకు గుణము రాదు. లిఖ్+ఇంచు = లిఖించు, భుజ్+ఇంచు = భుజించు, రుచ్+ఇంచు = రుచించు, కృశ్ +ఇంచు = కృశించు. బా. క్రి. ౬౬ సూత్రముచొప్పున వీనికి గుణంబు వచ్చిన "లేఖించు - భోజించు - రోచించు - కర్శించు" అను నపశబ్దములు గల్గునుగాన నట్టివాని నీసూత్రముచే సూరి నివారించెను. సృజ్ ధాతువునకు నిర్మించు అనునది యర్థమగునపుడు గుణంబు లేదు. సృజ్+ఇంచు=సృజించు = సృష్టిచేయు. క. ఏవిధి సృజించు లోకము ! లే వాఁడు... (శాంతి. ౬ఆ. ౪౮౨ ప). 'వి' అనుదానితోఁ గూడునపుడు దానికి విడుచుట యను నర్థముకల్గును. వి+సృజ్+ఇంచు=వి+సర్జ్+ఇంచు=విసర్జించు=విడుచు. సం+కుచ్+ఇంచు=సంకోచ్ + ఇంచు=సంకోచించు=వెనుదీయు. గుణాభావముతోడి రూపమును శబ్దరత్నాకరమున నుదాహరింపఁబడెను. ఈధాతువునకు బా. క్రి. ౧౨౧ సూత్రముచొప్పునఁ బ్రత్యేక ప్రయోగము లేదు. "సంకుచించు-సం-అ-క్రి - సంకోచమునందు. ఎ-గీ. సుందరత్వమునకుఁ జోటిచ్చి తా సంకు।చించె ననఁగఁ గడుఁ గృశించె నడుము. (కవిక. ౧ ఆ)." (శ. ర). "సంకోచించు - సం - అ - క్రి - సంకోచముకొందు" (శ. ర). సూరివివరింపలేదుగాని, సంపూర్వక కుచ ధాతువునకుఁగూడ "ముణిఁగిపోవు" అను నర్థమున గుణంబు రాదనియు 'వెనుదీయు' అను నర్థమున గుణంబు వచ్చుననియుఁ జెప్పుట యుక్తమని తోఁచెడిని.

బాలవ్యా. 3 ఆ౽ VI విష.

సర్వంబునకుం బ్రేరణంబునం దించు క్కగు. ౭౦.

పఠింపించు - పచింపించు - అవ్వలింపించు - షండించు - పండించు.

[బా. క్రి. ౭౦ సూ.] "తత్ర తృతీయా..." కర్త్రార్థవిషయమనరాదు. 'అహో', 1563

సంజీవని. 3 ౨౬ VI విష:—సర్వంబునకున్ = సర్వవిధములగు ధాతువులకును ప్రేరణార్థంబునం దించు గాగమం బగునని యర్థము. సర్వవిధములనుటచేత స్వార్థేం చు గాగమముతోఁ గూడిన సంస్కృతధాతువులకును, స్వార్థేంచు గాగమముతోఁ గూడిన యంగలాదులకును జదువు-పండు మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులకును ప్రేరణార్థ మున నించుగాగమం బగునని తాత్పర్యము. ధాత్వర్థభూత వ్యాపారము నొకరు జరుపునట్లు వేఱొకరు ప్రేరించుట ప్రేరణార్థ మనఁబడును. వచ్+ఇంచు = వచించు. స్వార్థేంచు గాగమ యుక్తరూపము. రాముఁడు సత్యమును వచించెను. కైక రాముని సత్యమును వచింపించెను. రాముఁడు సత్యము వచించునట్లు కైక ప్రేరించె నని యర్థము. 'వచించు+ఇంచు' అనుచో బాల. క్రి. ౮౭ సూత్రముచొప్పునఁ బ్రేరణేంచు క్పరకత్వమున స్వార్థేంచుక్ చకారమునకు "ప" కారాదేశము రాఁగా "వచింపు+ఇంచు = వచింపించు" అనురూపము సిద్ధించును. ఇట్లే - పచింపించు - రక్షింపించు - మొ. 'ఆవుల' అను ధాతువునకు బా. క్రి. ౬3 సూత్రముచొప్పున నంగలాది స్వార్థేంచుక్కు రాఁగా "ఆవులించు" అని యేర్పడును. దానిపైని బ్రేర ణేంచుక్కు నిల్చునపుడు స్వార్థేంచు క్చకారమునకు 'ప' కారాదేశము రాఁగా "ఆవు లింపించు" అను రూప మేర్పడును. ఇట్లే 'ఆరగింపించు' మున్నగు రూపములను సాధించుకొనునది. 'వండు - పండు' మున్నగు నాచ్ఛికధాతువులపైని బ్రేరణార్థ మున 'ఇంచుక్కు' నిలువఁగా. వండించు - పండించు - మొదలగురూపములు గల్గును. అప్రేరణార్థంబునందలి కర్త కర్మంబగును. రాముఁడు పాఠమును జదివెను. గురువు రాముని పాఠమును జదివించెను. భరతుఁడు రాజ్యము నేలెను. రాముఁడు భరతునిచే రాజ్యము నేలించెను మున్నగుచోటులందుఁ గల్గు కారకవిభక్తుల విష యము ౨3౬-౨3౭ విషయములందు విస్తరింపఁబడెనుగాన నిట వ్రాయలేదు. "తత్ర తృతీయా షష్ఠీచ। విభక్తీ సమ్మతే ఉభే" అను నథర్వణకారిక ప్రేరణార్థవిషయ కమె యనియుఁ గర్త్రార్థవిషయకముగాఁ గవిశిరోభూషణాదులలో వ్రాయఁబడుట సరికాదనియు 3౧౯ విషయమునందును - విస్తర. I ౨3౭ విషయమునందును విశ దీకరింపఁబడెను. సంస్కృతవ్యాకరణమునఁ బ్రేరణార్థమున ణిచ్ ప్రత్యయము విధింపఁబడెను (చూ. 3౨౬ విష). కానఁ బ్రేరణార్థమును ణిజర్థమనియు వ్యవహ రింతురు. ప్రేరణార్థక ధాతుప్రయోగ విశేషములు సవిస్తరముగ ౨3౬ విషయ మున బ్రదర్శింపఁబడెను. అంతంత ప్రేరణార్థక ధాతుప్రయోగములు సైత మచ టనె చూపఁబడెను. ఇంచుగాగమము చేరకున్నను బ్రేరణార్థమును సైతము తెలుపు ధాతు వంతర్గత ప్రేరణార్థక మనఁబడును. క.........శిత శర। శరం

పదలు గురిసె సుగ్రబంధుర గతులన్ (విరా. ౫ ఆ. ౧౮౫). (కురిసెన్ = కురియిం చెన్ = కురియునట్లు చేసెను). ఆ-వె.......... । కలయఁ బెరసినపుడు కలితనంబు । మెఱయుదురు.........(విరా. ౮ ఆ. ౨౨౩). (మెఱయుదురు = మెఱయింతురు). ణిజన్తముపైని 'చేయు' ధాతువు నిల్చి ప్రేరణార్థమును బోధించును. చ. పుద పడఁగించి భూపతిసమాజము నెల్లను నిన్నుఁ గొల్వఁజే । యుదునని పూని...... (ఉద్యో. ౩ ఆ. ౨౮౦ ప). మొ.

అగతికంబు లగుభ్వాదులకిందు యోగంబులేదు.

౧౨౧. భూ-స్మృ-కృ-రేకృ-లోకృ-లోచ-పచి-లప-ఇత్యాదులకు గతివిరహితంబులగు ధాతువుల కీభాషం బ్రయోగంబు లేదు. ప్ర-పరా-అప-సమ్-అను-అవ-నిస్-నిర్-దుస్-దుర్-వి-ఆఙ్-ని-అధి-అపి-అతి-సు-ఉత్-అభి-ప్రతి-పరి-ఉప-ఊరీ ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును గతిసంజ్ఞాకంబులు. ప్రాదు లిరువదిరెండు నుపసర్గంబులు నాఁబడు. ప్రభవించు-ఆవిర్భవించు-ప్రసరించు-సంస్కరించు-భస్మీకరించు-సాక్షాత్కరించు-అతిరేకించు-ఆలోకించు-ప్రపంచించు-ప్రలపించు-ఇత్యాదు లార్యప్రయోగంబుల నెఱుంగునది.

బాలవ్యా. క్రి. VII విధ.

సంజీవని. క్రి. VII విధ:—అగతికంబులగు = గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁ గూడని భూ. స్మృ. కృ. మొదలగు ధాతువుల కాంధ్రభాషయందుఁ బ్రయోగము లేదు. ఈ సూత్రములోని భ్వాదులు సంస్కృతవ్యాకరణ ప్రసిద్ధములగు భ్వాదులు కావు. భ్వాదద్యదాదీత్యాది దశవిధ గణ ధాతువులలోనివి పెక్కు ధాతువులు ప్రాదుల కూడికలేనిచోఁ దెలుఁగునఁ బ్రయోగార్హములు కావని తాత్పర్యము. "ప్రాదులును ఊరీ ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును గతిసంజ్ఞాకంబులు" అను సూరివాక్యము సరికాదు. ప్రాదులును 'ఊరీ-సాక్షాత్' ప్రభృతులును క్రియాయోగమునననఁగా క్రియతోడ సమాసమున గతిసంజ్ఞ గలవగునని చెప్పుట యుక్తము. ఊరీ ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును వాని సమాసవిధులును క్రి. కల్పు తిరువున వివరింపఁబడెను. (వి సర. 1). "ప్రభవించు-ప్రసరించు-సంస్కరించు-

---

వి సర. 1 క్రి. VII విధ:—సూరి ప్రాదు లిరువదిరెండిటిని జూపి యవియు "ఊరీ" ప్రభృతులును సాక్షాత్ ప్రభృతులును గతిసంజ్ఞాకంబులని సూచించె గొన్ని

'అతిరేకించు - ఆలోకించు - సంస్కరించు - ప్రపంచించు - ప్రలపించు' అనునవి 'ప్ర-సమ్ - అతి - ఆ' అను ప్రాదులతో సమసించిన 'భూ - స్మృ - కృ' మున్నగు ధాతువుల కుదాహృతులు. "ఆవిష్కరించు - సాక్షాత్కరించు" అనునవి "ఊరి - సాక్షాత్ప్రభృతులతో సమసించిన "భూ - కృ" అను ధాతువుల కుదాహృతులు. ఆవిశ్శబ్ద మూరిప్రభృతులలోనిది. ప్రాదుల కుపసర్గసంజ్ఞ ప్రసక్తానుప్రసక్తముగఁ జెప్పఁబడినదె కాని యిట దాని కావశ్యకత లేదు.

ప్ర+భూ - ప్రభవ్+ఇంచు = ప్రభవించు = (పుట్టు) (భూ సత్తాయామ్).
("ఊరీ = ఊరరీ అవ్య. అఙ్గీకృతౌ" శబ్దా. ౦౦). ఊరీకరించు = అంగీకరించు.

ప్రాదులతోను, "ఊరీ - సాక్షా" త్ప్రభృతులతోను సమసించిన ధాతువుల నుదాహరించి యుండఁగా గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త ప్రాదులకు గతిసంజ్ఞను సూరి విధింపలేదనియు నుపసర్గసంజ్ఞను మాత్రమె విధించెననియు స్థిరముచేసికొని యీ క్రింది రీతిని భ్రమాదికముగా వ్రాసెను. "మూలవాక్యంబునందు నూరీప్రభృతులకును సాక్షా త్ప్రభృతులకును గతిసంజ్ఞ యున్నట్లును ప్రాదులకు నుపసర్గసంజ్ఞ మాత్రమె యున్నట్లును విభజింపఁబడినరీతిని దోఁచుచున్నది. ఇచ్చట యుపసర్గశబ్దంబు గతిసంజ్ఞకుంగూడ నుపలక్షణంబు లేదా యావాక్యంబునకు నీరీతిగా నన్వయించికొనవలయు........." (బా. గు. ప్ర. ౪౧౪ పు. ద్వి. ము). అని యీరీతిగా వ్రాసియేదో యపమార్గమున నట్టియర్థము సంపాదించుటకుఁ గొంత గ్రంథమును వ్రాసెను. ఇటుఁ బ్రాదుల కనావశ్యకమగు నుపసర్గసంజ్ఞ నుపదేశించి యత్యావశ్యకమగు గతిసంజ్ఞ నుపదేశింపకుండుటకు సూరి యున్మత్తుఁడు కాఁడుగదా? "గతివిరహితంబులగు ధాతువుల కీభాషం బ్రయోగంబు లేదు" అని వ్రాసినవెంటనె "ప్ర - పరా......" మున్నగు నిరువదిరెండు ప్రాదులను సూరి యేల వ్రాసెనని గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త తలంచెనో? ఆశబ్దముల కచట నన్వయ సంబంధ మేమని తలంచెనో? పిదప నుదాహృతుల నిచ్చుటలో "ప్రభవించు - ప్రసరించు - సంస్కరించు" మొదలగు ప్రాదులతోఁ గూడిన భూ-స్మృ మున్నగువాని నేల చూపెనని తలంచెనో? తెలియకున్నది. ఇట ననావశ్యకమగు నుపసర్గసంజ్ఞ దానికిఁ గలదని చెప్పుటకై ప్రాదుల నుదాహరించెనని ప్రకాశికాకర్త చెప్ప సాహసించునేమో? అట్లయిన "ఊరీప్రభృతులకును సాక్షా త్ప్రభృతులకును గతిసంజ్ఞ నుపదేశించినపిదప నుపసర్గసంజ్ఞను వచించు సందర్భమున వాసని సూరి వేరొకని యుండఁడా? ఇంతకును సూరి "ప్ర - పరా......" మున్నగు నిరువదిరెండు ప్రాదులను వ్రాసి "ఇవి ప్రాదులు" అనియైన వ్రాయలేదే! ఆశబ్దముల కచట దేనితో సంబంధము గలదని గుప్తార్థప్రకాశికాకారుఁడు భ్రాంతి నందెనో తెలియకున్నది.

ఆవిర్భవించు = ప్రభవించు = పుట్టు. ప్ర+సృ = ప్ర+సర్+ఇంచు = ప్రసరించు = వ్యాపించు (సృ = గతౌ). సమ్+కృ = సమ్+కర్=సమ్+స్+కర్+ఇంచు = సంస్కరించు = చక్కఁజేయు. (కృఞ్ = కరణే). భస్మన్+కృ = భస్మ+చ్వి+కర్+ఇంచు = భస్మీకరించు = భస్మముగాఁజేయు. సాక్షాత్+కర్+ఇంచు = సాక్షాత్కరించు = ప్రత్యక్షమగు. అతి+రిచ్+ఘఞ్ = అతిరేక+ఇంచు = అతిరేకించు = అతిశయించు. (రిచ = సంపర్కే - వియోగేచ). "అతిరేక - పు. (అతి+రిచ్+ఘఞ్) అతిశయే - భేదే - ప్రాధాన్యే - ఆధిక్యేచ" (శబ్దస్తో) అనుచెప్పిన "అతిరేకించు" అనునది "రిచ్" ధాతుసంబంధి యనుట యుక్తము. సూరి 'రేకృ' ధాతు సంబంధిగా నుదాహరించుట సరికాదని తోఁచెడిని. "రేకృ శఙ్కాయామ్" అను ధాతువునకు సంబంధి యన్నచో బ్రసిద్ధమగు 'అతిశయించు' అనెడి యర్థము సంగతము కానేరదు. "రేక - పు......(రేక+అచ్) శఙ్కాయామ్ - నీచే - భేకేచ - (రేక+అ) సన్దేహే - స్త్రీ - టాప్" (శబ్దస్తో) అని రేకధాతుజ శబ్దార్థములు వెలయుచున్నవి. ఆ+లోక+ఇంచు = ఆలోకించు = చూచు (లోకృ = దర్శనే). ఆ+లోచ+ఇంచు = ఆలోచించు = ఆలోచనముచేయు (లోచ దీప్తౌ) (లోచ దర్శనే). ప్ర+పచి+ఇంచు = ప్రపంచించు = విస్తరించు. (పచి వ్యక్తీకరణే). ప్ర+లప+ఇంచు = ప్రలపించు = జల్పించు - పలవించు (లప = కథనే). "ఇత్యాదు లార్యప్రయోగంబుల నెఱుంగునది" అనుటచేత గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతో సమసించిన ధాతువుల ప్రయోగము నార్యప్రయోగంబుల ననఁగా మహాకవి ప్రయోగముల ననుసరించి తెలిసికొనవలయునని తాత్పర్యము. ఈసూత్రముచేతనే "యథాప్రసిద్ధి ధాతూనాం। ప్రయోగ స్సమ్మతో భవేత్" అను (3 ఆ. పిష). నథర్వణకారికార్థమును సంగ్రహించుటకు బా. గు. ప్ర. కర్త యత్నించెను. కాని యీసూత్రము గతి సంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁగూడి ప్రయోగింపఁబడు ధాతువులను బ్రసంగించునదగుటచే నిందలి సూరివాక్య మట్టిధాతువుల విషయమునే వచింపఁగల్గునుగాని సంస్కృత ధాతువులెల్లఁ దెల్గున యథేచ్ఛముగా బా. క్రి. ౬3-౬౯ సూత్రములచెప్పినఁ బ్రయోగింపరాదనియు మహాకవి ప్రయోగానుసారముగా మాత్రమె సంస్కృత ధాతువులను దెల్గున వ్యవహరింపవలయుననియు నుపదేశించుచున్న "యథాప్రసిద్ధి ధాతూనాం। ప్రయోగ స్సమ్మతో భవే"త్తనెడి యథర్వణ కారికయర్థమును సంగ్రహింపఁజాలదు. (వి సర). ॥

పిస్తర. ॥ 3 ఆ. VII పిష:—"ఈ సూత్రస్థమైన యగతికశబ్దమున కేక శేష ముగాని లేక యావృత్తిగాని చేయవలయును. ఇప్పుడు గతిసంజ్ఞావిరహితములయిన ఖ్యాదులకు నిందుఁ బ్రయోగము లేదన్న యొకయర్థమే కాక యగతికంబు లనఁగా

నశరణంబులు=కవిప్రయోగ శరణములుకాని భ్వాదులకు నీభాషయందుఁ బ్రయోగంబులేదన్న యర్థాంతరమును నగును. కవిప్రయోగము లుండెనేని గతిసంజ్ఞాశబ్దరహితంబులైనను సాధువని ద్వితీయార్థ తాత్పర్యము. కనుకనే జయించు - ఈక్షించు - భ్రమించు - స్మరించు - హరించు - బోధించు - రక్షించు - ఇత్యాదులు రక్షితంబులయ్యె." (బా. గు. ప్ర. ౪౧౫ పు. ద్వి. ము). ఈవాక్యముల నరయఁగా "అగతికంబులగు భ్వాదులకనెడి ప్రకృతసూత్రము (బా. క్రి. ౧౨౧ సూ) సంస్కృతధాతువులెల్ల గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁ గూడినపుడే తెలుఁగు బ్రయోగార్హములగుననియు నిందలి భ్వాదులనునది సంస్కృత ధాతువులన్నిటిని దెలుపుననియు గుప్తార్థప్రకాశికాకర్త యపార్థముచేసికొనెనని స్పష్టపడుచున్నది. ఇది కేవలము భ్రాంతిమూలకము. సంస్కృతధాతువులెల్ల సాధారణముగాఁ దెలుఁగు నించుక్కుతోఁగూడి ప్రయోగార్హము లగుననియు కేవో కొన్నిమాత్రమె భూ - స్మృ - కృ - మున్నగునవి గతిసంజ్ఞగల ప్రాదులతోఁ గూడినంగాని ప్రయోగార్హములు గానేరవనియు నట్టి ప్రాదులతోఁగూడినను గూడకున్నను గొన్ని (అద్. భక్షణే. తనువి విస్తృతౌ. కము = కాన్తౌ. క్షుధ = బుభుక్షాయామ్. పా = పానే - దా = దానే. ధా = ధారణే - మొ). తెలుఁగు బ్రయోగార్హములె కావనియు (అనుబంధము) నట్టి విశేషములు మహాకవిప్రయోగ వేద్యములనియు నీయనకు బోధపడలేదు. బా. సా. వే. వ్యాఖ్యాతకును నీ బా. గు. ప్ర. వ్యాఖ్యాతృ భ్రాంతి కొంత యావేశించిన దయ్యెను. "ప్రాదు లిరువదిరెండు నుపసర్గములును నాఁబడు ననుటంజేసి వానికి గత్యుపసర్గసంజ్ఞలు రెండును గలవని యర్థము గ్రహింపవలెను. నాఁబడునను పదమునకు ముందటిసముచ్చయ ను వర్ణము స్థిరము పరముగ లోపించెనుగాన నద్దాని నూఁతగఁ గొని........." (బా. సా. వే. ౪౦౫ పు.) మొదలగు నసంగత ప్రసంగము లట్టి భ్రాంతిచేతనే చేయవలసిన వాఁడయ్యెను.

అనుబంధ. విస్తర. II 3౨౬ VII విషః—'గమ్' ధాతువునకుఁ బ్రత్యేక ప్రయోగమున నించుగాగమయోగము భారతాది గ్రంథములలోఁ జూపట్టలేదు. కాని సోమనారాధ్యాదులు ప్రయోగించిరి. ద్విపద. గమియింపరానట్టి గమకంబు వాఁడు । గమియించువారికిఁ గడసూపువాఁడు. (బసవ. ౬ ఆ. ౪౦౮ ప). క... ......శి । తనగంబు గమించి షడా । నన జన్మస్థాన.........(భాస్క. బాలకాం. 3౫2 ప). ఉ.........త్రిపథంబుల నిట్లు గమించెఁ గాన.......... । ...... త్రిపథగాహ్వయమై.........(భాస్క. బాలకాం. ౪౫౯). సూ. రా. నిఘంటువున నీశబ్దము చూపఁబడెను.

రఞ్జతి ఘటాద్యదీనాం । బిన్దో శ్చస్యాపి లా వుభౌ
భవతః.(ఆం. చిం. క్రి. ౧3 కా. అహో. ౭౯౦ పు).

నన్నయా దర్వణీయము.

తత్రోభయో ర్భవే దేకో । లకార ఇతి కేచన (వికృ. క్రి. ౧3 కా. అహో. ౭౯౨ పు).

3౨౭ విషయము.

నతు ణౌ భవేచ్చ లోపో । ణ్యర్థే యో వర్తతే పరే
తస్మిన్ (ఆం. చిం. క్రి. ౧౭ కా. అహో. ౭౯3 పు).
తద్వతాం క్వచి ద్వైకల్యం స్యాత్ । చ్ఛబ్దశక్తి ర్హితా
దృశీ (వికృ. క్రి. ౧౧ కా. అహో. ౭౯౧ పు).

కల్పతరువు. 3౨౭ విష:—రఞ్జతీత్యాదిః—రఞ్జతి ఘటాద్యదీనామ్ = "రఞ్జ్ ఘట్" మున్నగు ధాతువులయొక్క, బిన్దోః - చస్యాపి = బిందుపూర్వక చవర్ణమున కనఁగా "ఇంచు" అనుదానిలోని 'ంచ్' అను భాగమునకు, లౌ - ఉభౌ = రెండు లకారము లాదేశములుగ, భవతః = అగును. కావున నించుగాగము పరిశిష్టభాగ ముతో లద్విత్వము కూడఁగా "ఇ+ల్+ల్+ఉ=ఇల్లు" అని యేర్పడును. "రఞ్జ్+ఇంచు = రంజిల్లు = అను రాగిల్లు. ఘట్+ఇంచు = ఘటిల్లు = కలుగు = సంభవించు" అను రీతిని రూపము లేర్పడును. 'రంజించు = రంజిల్లఁజేయు; ఘటించు = ఘటిల్లఁజేయు.' ఇవి ణిజంతములు ముందు సాధింపఁబడును. ("రన్జ రాగే...... ఆసక్తౌ - అక. భ్వాది.........రజతి.........ఘటచేష్టాయామ్ - భ్వాది - ఆత్మ - అక.........ఘటతే". శ. ద్రస్తో).

తత్రేత్యాదిః—తత్ర - ఉభయోః = ఆ రెండు లకారములలో, ఏకో లకారః = ఒక లకారముమాత్రమే, భవేత్ = అగుననఁగా నిల్చుటయుఁ గలదని, కేచన = కొందఱు చెప్పుదురు. ఇది వైకల్పికమని భావము. 'ఉదా:—రంజిల్లు = రంజిలు, కంపిల్లు = కంపిలు - మొ.

నతు ణా విత్యాదిః—నతుణౌ = ప్రేరణార్థకేంచుక్కు పరమగునపుడు స్వార్థేంచు గ్భాగమునకు లకారద్వయాదేశము రాదు. మఱియుఁ బ్రేరణేంచు గాగ మునకును లకారద్వయాదేశము రాదు. ణ్యర్థే యః వర్తతే = ప్రేరణార్థమందు వర్తిల్లునట్టి యే యించుక్కు గలదో, తస్మిన్ పరే=అది పరమగుచుండఁగా, భవేచ్చ లోపః=స్వార్థేంచుక్కునకు లోపముసైతము కల్గును. "రంజిల్లించు - రంజించించు - రంజింపించు" మున్నగు ననిష్టరూపములు కల్గనేరవని తాత్పర్యము. ఉదా:—రాజు జనులను రంజించుచున్నాఁడు = రాజు జనులను రంజిల్లఁజేయుచున్నాఁడు = రాజు జనుల ననురాగపడునట్లు చేయుచున్నాఁడని యర్థము. ఇట్టియెడల, రాజు నద్భుత

వర్తనముచే జనులె స్వయముగా ననురాగపడుచున్నారను నర్థమున, ననఁగాఁ గర్మమునందుఁ గర్తృత్వ వివక్ష గల్గునపుడు, (దీనినె సంస్కృత వైయాకరణులు కర్మకర్త యని వ్యవహరింతురు) కొన్నియెడల ధాతుస్వార్థంచు గాగమమునకు 'ఇల్లు' అనునది యాదేశమగునని ఫలితార్థము. ఇట్లె రాముఁడు శివధనువును భేదించెను (భేదిల్లఁజేసెను). దీని కర్మకర్తృత్వమున - "శివధనువు స్వయముగ భేదిల్లెను." అనినిల్చును. ("బాలస్యభావ సులభేన కుతూహలేన। కృష్టం ధను ర్భగవతో వృషభధ్వజస్య। తత్రానుషఙ్గిక మమఙ్గళ మీదృశంతు। సంవృత్త మత్ర న మయా గణితస్త్వ మాసీః" అనర్ఘరాఘవము ర అం.) ఇట్టియెడల ధాతువు స్వయముగా సకర్మకమె యైనను నకర్మకముగ నేర్పడుచుండును. ఈవిషయమును సంబంధించిన సంస్కృత వ్యాకరణవిషయము లిట నుదాహరింపఁబడుచున్నవి.

"కర్మవత్కర్మణా తుల్యక్రియః. (3-౧-౮౭) కర్మస్థయా క్రియయా తుల్యక్రియః కర్తా కర్మవత్ స్యాత్.........కర్తు రభిహితత్వాత్ ప్రథమా - పచ్యతే ఓదనః - భిద్యతే కాష్టమ్ = (కట్టె భేదిల్లుచున్నది).........(సి. కౌ. కర్మకర్తృ. ౨౭౬౬ సూ)."

"ధవత్ ధఘోఽఢే.........క్రియమాణంతు యత్ కర్మ। స్వయమేవ ప్రసిద్ధ్యతి। సుకరైః స్వైర్గుణైః కర్తుః। కర్మకర్తేతి తద్విదుః" (ముగ్ధ. ౯౨౭ సూ). దీని దుర్గాదాసవ్యాఖ్య:—"కర్మస్థ భావధాతూనామేవ కర్మణః కర్తృత్వవివక్షా. యథా - పచ్యతే ఓదనః స్వయమేవ, భిద్యతే కాష్ఠం స్వయమేవేత్యాది. అతిదేశిక మనిత్య మితిన్యాయాత్ కర్తృస్థ భావధాతూనాం న స్యాదితి బోధ్యమ్. తేన ఖాద్యతే ఓదనః స్వయమేవ-గమ్యతే గ్రామః స్వయమేవ-ఇత్యాది న స్యాత్. తథాచ కర్మస్థః పచతే ర్భావః। కర్మస్థాశ్చ భిదాదయః। బుధస్తు భావః కర్తృస్థః। కర్తృస్థాశ్చ గమాదయ ఇతి ప్రాఞ్చః. పచతే ర్భావ స్తణ్డులాదీనాం విక్లిత్తి స్తణ్డులాదిష్వేవ భవతి నతు పాకకర్తరి. ఏవం భినత్త్యాదే ర్భావః భేదాదిః కాష్ఠాదిష్వేవ నతు భేదాదికర్తరి. బుధే ర్భావో జ్ఞానం శిష్యేష్వేవ నతు గ్రన్థాదౌ. ఏవం గమాదీనాం భావః పాదచలనాది ర్గమనాది కర్తృష్వేవ నతు గ్రామాదా విత్యర్థః"- దీనినిబట్టి సంస్కృతమున సకర్మక ధాతువులందే కర్మకర్తృత్వము గల్గునని తెలుచున్నది. 'రన్జ్-ఘుట్' మున్నగు నకర్మకముల యించుగ్భాగమునకే లకార ద్వయాదేశము నన్నయచే విధింపఁబడెనుగాన వాని ప్రేరణార్థకత్వమందలి కర్మమునుబట్టి వానియందుఁ గర్మకర్తృత్వమును జింతామణికర్త వివక్షించెనని తలంపవలెను.

పయిరీతినె తెల్గునందును సకర్మ కాకర్మకములకుఁ గర్మస్థభావధాతువులగు 'భిద్' మున్నగువానికే లకారద్వయాదేశము కల్గును. కర్తృస్థభావములగు బుధా

దాలను [illegible] జేయును. రాజు జనులను రంజించుచున్నాఁడనఁగా రాజు జనులను రంజిల్లఁ జేయుచున్నాఁడు. రంజధాతుభావమగు రంజనము జనులయందే యుండునుగాన రంజధాతువు కర్మస్థభావ మగుచుండును. కావున "జనులు స్వయముగ రంజిల్లుచున్నారు" అని యగును. ఇట్లె రాముఁడు కఱ్ఱను భేదించుచున్నాఁడనఁగాఁ గఱ్ఱను భేదిల్లఁ జేయుచున్నాఁడనఁగా విఱుచుచున్నాఁడని యర్థము. ఇట 'భిద్' అనుదాని భావమగు భేదమనఁగా విఱుగుట కర్మమగు కఱ్ఱయందే యుండునుగాని రామునం దుండనేరదుగాన 'భిద్' ధాతువు కర్మస్థభావ మనిపించుకొనును. కావుననే దాని యించ్ గ్యాగమునకు లకారద్వయాదేశము గల్గును. కఱ్ఱ స్వయముగా భేదిల్లుచున్నది యను రూపము గల్గును. గంగ సముద్రమును సంగమించుచున్నది. ఇట సంపూర్వక గమిధాతుభావ మనఁగా సంగమము కర్తృభూతమగు గంగయం దుండును గాని సముద్రమం దుండునదికాదు గాన నది కర్తృస్థ భావధాతు వనఁదగునుగాఁ బట్టి దానియందు లకారద్వయాదేశము గల్గ దనఁగా "సముద్రము స్వయముగా సంగమిల్లుచున్నది" అను ననిష్టరూపము కల్గనేరదు. ఇట్టి వాడుకల పోలికలు సంస్కృతాంధ్రముల యత్యంత ప్రాచీన నిరూఢసంబంధమును విశ్వసింపఁజేయుచున్నవి.

తద్వతా మిత్యాది:—తద్వతామ్ = అట్టి "ఇంచు - ఇల్లు" అనునవి గల ధాతువులకు, క్వచిత్ = ఒకానొకప్పుడు, ఐక్యం స్యాత్ = అభిన్నార్థ బోధకత్వమును గల్గును. అనఁగా నించుగాగమ ఘటితరూపము ప్రేరణార్థము నియ్యక "ఇల్లు" అను దానితోఁ గూడునప్పటి యర్థమునే యనఁగా స్వార్థమునే బోధించుటయుఁ మహాకవి ప్రయోగములందుఁ గన్పట్టుచున్నదని తాత్పర్యము. ఇట్టి నియమభంగము నన్నయ భారతభాగమున యతిప్రాసఘటితములగు మూర్ధ్వరానిస్థలములందుఁ గన్పట్టలేదు. "ఇంచు - ఇల్లు" అను రెండిటితోడను నొక్కధాతువే పర్యాయముగాఁ గూడుటయు (వర్తిల్లు - వర్తించు) రెండురూపములలో 'ఇల్లు' అనుదానితోఁ గూడినది యకర్మకమగుచు స్వార్థమునే బోధించుటయు 'ఇంచు' అనుదానితోఁ గూడినది స్వార్థమును ప్రేరణార్థమును వేర్వేఱుగా నిచ్చుటయుఁ గలదు. మఱియుఁ గొన్ని ధాతువులకు స్వార్థమునందు 'ఇల్లు' అనునది నిల్చుటయు దానికి: ప్రేరణార్థబోధకమగు 'ఇంచు' చేరకయే యుండుటయుఁ గలదు. మూర్ఛిల్లు (ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౭౮). ఇట్టివెల్ల మహాకవి ప్రయోగములనుబట్టి తెలిసికొననగును. 'ఇల్లు' అనుదానితోఁ గూడిన దెన్నఁడును సకర్మకము కానేరదు.

ప్రయోగములు:—(౧) స్వార్థమున 'ఇల్లు' ప్రేరణార్థమున 'ఇంచు' వచ్చు స్థలములు:—క. వల్లెయని రాజనందను । లెల్లరు సమకట్టి రథములెక్కి దిశల [illegible] భే ।

దిల్లఁగ గర్జిల్లి నిశా । తోల్లసిత కృపాణ కార్ముకోదగ్రకరులై (ఆది. ౬ ఆ. ౬౫ ప).
క. తనసుతులు పాండుసుతులని । మనమున భేదింప కతిసముజ్జ్వల భావం । బున నొక్కరూపకాఁ జే । కొనియుండెన్...(ఆది. ౫ ఆ. ౧౬౨ ప). మ. ఇది యెట్లున్ సమకూర దెవ్వరికి మున్నీవిల్లు మోపెట్టఁబో । లదు మోపెట్టియు నంతరిక్షమున నాలక్ష్యంబు భేదింపఁగా । నది బ్రహ్మాదులకైన నిం దలవి గాదంచున్ విచారించి ని । ర్మదులై కొందఱు రాజులేఁగిరి నిజస్థానోన్ముఖుల్ చూచుచున్. (ఆది. ౭ ఆ. ౧౭౮). పై వానిలో 'భేదిల్లు' అనుచోటి లకారద్విత్వాదేశము (స్వార్థపరము) ప్రాసగతము. 'భేదించు' అను ఉత్తసార్థేంచుప్రాసము ప్రేరణార్థకము ప్రాసగతము కాకున్నను నర్థసందర్భమునుబట్టి మార్పరానిదై యున్నది. ఇట్టి చింతామణి నియమమును భంజించు ప్రయోగములు నన్నయభారతభాగమున యతిప్రాసస్థల ఘటితములై కవిప్రయుక్తములని విశ్వసింపఁదగినవి కన్పట్టలేదు. అట్టినియమమును సవరించిన యథర్వణకారిక కుదాహృతులు.— సీ. నిషధాద్రియం దనిమిషపతి ప్రచ్ఛన్న సంచరణమున వర్తించుటయును. (విరా. ౧ ఆ. ౫౭). ఉ.........వు । ర్తించెద సౌమ్యు నొక్కరు మదీయ మనోగతి వారిఁ గూడి వ । ర్తించు తెఱంగు నైగొనుట తెల్లము కౌరవజాతి కెంతయున్ (ఉద్యో. ౧ ఆ. ౨౫౬). ఉ. అంచిత.........
ఎ । క్కించి......... । సంచయ.........వ । ర్తించుచు.........(అను. ౨ ఆ. ౪౫౬ ప). తే-గీ.........మందడీల । కెల్ల నూఱట యగుచు వర్తిల్ల నేర్తు (విరా. ౧ ఆ. ౯౫). క.........ఇట్లు గొలిచి వ । ర్తిల్లెదు తెఱంగులెంతయుఁ । దెల్లము నేసితిరి బ్రదికితిమి మీకరుణన్ (విరా. ౧ ఆ. ౧౪౨ ప). ఇట్లు సోమయాజి 'ఇల్లు = ఇంచు' అనువాని కర్థభేదములేకుండఁ బ్రయోగించియు నన్నయోపదిష్ట పద్ధతిని బ్రేరణార్థకముగా నైతము "వర్తించు" అనుదానిని బ్రయోగించెను. సీ. పదపడి విప్రులు పథముదప్పి......... । అధ్వరాదిక సత్క్రియల్ ప్రవర్తింపక.........
(శాంతి. ౨ ఆ. ౮౯ ప). (ఇందు - "ప్రవర్తింపక = ప్రవర్తిల్లఁజేయక" అని యర్థముచేయక తీరదుగదా). నన్నయ యీధాతువును 'ఇల్లు'తోఁ గూడినపుడు స్వార్థకముగాను 'ఇంచు'తోఁ గూడినపుడు ప్రేరణార్థకముగాను దనచేసిన నియమము చొప్పుననే ప్రయోగించెను. తరువోజ.........। వరుసన తమతమ వర్ణధర్మముల వర్తిల్లుదురు గడవక దండనీతి । ....(ఆది. ౬ ఆ. ౧౦౭). సీ. కడఁగి యత్యుత్తమ క్షత్రియచరితంబునందు వర్తిల్లుమనంటి (వి).........(సభా. ౧ ఆ. ౧౮౯) పై రెండుస్థలములందును 'వర్తించుదు' అని కాని 'వర్తింపుదు' అని కాని దిద్దనగుననరాదు. నన్నయ యొచ్చటను "దాఁ చోర్థక్ తద్ధర్మే" "బిన్దుపక్షస్య తత్రాపో

దోః స్యాత్" అనెడి తన నియమములను మీఱలేదు. అనఁగా "చువర్ణంబుతోడ దుగ్ధకారమునకు 'త'కారము చేయని ప్రయోగమును (బా. క్రి. ౧౦౪ సూ) జేసి యుండలేదు. ఇంక 'వర్తించు' అనుదానిని ప్రేరణార్థమునవే నన్నయ ప్రయోగించుచువచ్చెను. "పాండవపరాజయ దహనంబుః దనరూఢకటాక్ష వీక్షణ వచనంబులం బ్రవర్తించుచున్నదాని........." (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౦ గద్య). (ప్రవర్తించుచున్నదానిన్ = ప్రవర్తిల్లఁజేయుచున్నదానిని). "శకుని కైతవం బెఱింగియుం బాపద్యూతంబుఁ బ్రవర్తించి యధర్మ ప్రవృత్తుండ వైతివి" (సభా. ౨ ఆ. ౨౨3 గద్య). ఇట్లె "ప్రకాశిల్లు" అను స్వార్థంబుకు-చోటఁ ప్రేరణార్థకముగు 'ఇంచు కు-నునిల్పి 'ఇల్లు' అనువానికి లోపమును స్థలాంతరములయందు నన్నయ ప్రయోగించెను. "అపర్ణాదువలన నిన్నెఱింగినదాననై నిన్నిట రావించు నుపాయంబు దలంచి యెల్లి దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరంబగునని ఋతుపర్ణునందుఁ బ్రకాశింప సుదేవుండను బ్రాహ్మణుం బుత్తెంచితి" (ఆర. ౨ ఆ. ౨౧3 గద్య). (ప్రకాశింపన్ = ప్రకాశిల్లఁజేయన్). "ఋతుపర్ణుండు బాహుకుం జూచి నాకు దమయంతీ ద్వితీయ స్వయంవరంబు జూడ నొక్క-నాఁటన విదర్భకుం బోవలయు. నీయశ్వనైపుణ్యంబుఁ బ్రకాశింపు మనిన........." (ఆర. ౨. ఆ. ౧౬౪). (ప్రకాశింపుము = ప్రకాశిల్లఁజేయుము.) చ. అతులతపంబునన్ వరుణుఁ డస్మునిచే బహుపుణ్య కర్మ సు । స్థితిఁ బ్రభవింపఁగాఁ బడిన దివ్యమునీంద్రుఁడు...(ఆది. ౪ ఆ. ౧౫౭). (ప్రభవింపఁగాఁ బడిన = ప్రభవిల్లఁజేయఁబడిన). తే-గీ. పౌరులట్లు నివర్తింపఁబడి.........(ధర్మసుతుచేత).........(ఆర. ౧ ఆ. ౯). (నివర్తింపఁబడి = నివర్తిల్లఁజేయఁబడి). సీ. రోదసీకుహరంబు రుచిరాంశుతతిఁజేసి యర్కుఁడు వెలిఁగించునట్టు, లమృత । సందోహ నిష్యంద చంద్రికఁజేసి శీతాంశుఁ డానందించునట్లు సకల । జనులకుఁ దనదైన సదములద్యుతిఁజేసి తనరంగఁ దేజంబుః దనవుదాన । చేయుచునున్న సత్సేవ్యుండు పుండరీకాక్షుండు కృష్ణుఁడు.........(సభా. ౨ ఆ. ౬ ప). (ఆనందించు= సంతోసిల్లఁజేయు). ఇట్టిధాతువు నంతర్భావిత ప్రేరణార్థకమనుట సుకరమని (చూ. 3౨౬ విమ) తోఁచునుగాని సంస్కృత సముధాతువులందు "కేచిత్తు ణిచ మిచ్ఛన్తి" త్యాద్యాచ్ఛిక ధాతుమాత్ర విషయకముగు నంతర్భావిత ప్రేరణార్థము నంగీకరించుట యుక్తముకాదని పయిరీతిని వ్రాయఁబడెను.

తిక్క-న పయిరీతిని నన్నయపద్ధతి నుల్లంఘించుటచేతను నథర్వణుఁడును 'ఇల్లు - ఇంచు' అనువాని కభేదమును సూత్రించుటచేతను గావలయు లేఖక పాఠక ముద్రణ సంస్కర్తృ ప్రభృతులు నియమముపీడి యథేష్టముగా నంతటను దుదికి

నన్నయభారత భాగమందును 'ఇల్లు - ఇంచు' అనువానిని బర్యాయములుగా నిల్పుచున్నారు. మ.........నాకద్విషన్మస్తక । ప్రతతుల్ ఘోరరణంబునం బడియె భూభాగంబు కంపింపఁగా. (ఆది. ౨ ఆ. ౨౪ వావిళ్ళవారిముద్ర). ఇచట 'కంపిల్లఁగా' అని నన్నయ ప్రయోగించియుండును. ఆయనమతమున "కంపించు = కంపిల్లఁజేయు" అనియె ప్రయోగింపవలయును. 'కంపిల్లు' అనునర్థమున 'కంపించు' అని ప్రయోగించుట నథర్వణ తిక్కనాదు లంగీకరించిరిగాని నన్నయ సమ్మతింపలేదు. క. ముంచినఁ జప్పుడు విని కం । పించు శరీరములు......(నన్ని. కు. ౯ ఆ. 3౨౮). చ.........వీఁ । డనికిఁ గడంగినప్పుడు సురాసురముఖ్యులు తల్లడింతు రీ । ఘునతికాయుఁడంద్రు.........(భాస్క. యు. ౧౨౨౦ ప). ఇట భాస్కరుఁడు 'తల్లడిల్లుదురు' అనునర్థమున 'తల్లడింతురు' అని ప్రయోగించెను. సీ. ధర్మతనూజుండు ధర్మువు దప్పిన ధరణీతలంబెల్లఁ దల్లడిల్లు (సభా. ౨ ఆ. ౨౨౪). ఇట్లని నన్నయపద్ధతి ననుసరించిన ప్రయోగములు తిక్కనాదుల గ్రంథములలో లేకపోలేదు. ఉ...... అందుఁ బో । నొల్ల నసంగరా దచటి కూరక పోవఁగరాదు నేప్పు సం । ధిల్లఁగ దీనిఁ బాపికొను దీమస మెట్టిది యొక్కొదైవమా. (విరా. ౨ ఆ. ౯౧). సీ...... బాణ మవ్వీరవరుఁడు । గైకొని బ్రహ్మాస్త్రకలిత మంత్రాభియుక్తంబుగా నొనరించి కార్ముకమున । సంధించి జగములు జయపెట్టఁ జెచ్చెరఁ, దివిచి యేయుటయును దీవ్రభంగి । ....(అర. ౭ ఆ. ౧౯౧ ప). (సంధించు = సంధిల్లఁజేయు). క...... ...ఈ । పురుషులు గూడిన సృష్టికి । వెరవగునది సంఘటిలదు వేర్పడిరేనిన్ (శాంతి. ౫ ఆ. ౬౧). క.........ఈ । యితిహాసము శ్రుతమైనఁ బ । తితమైనను నెఱయ సంఘటించును లక్ష్మిన్ (శాంతి. ౫ ఆ. ౧౬ ప). (సంఘటించుట = సంఘటిల్లఁజేయును). తే-గీ. అఖిలసిద్ధులు నఱచేత నావహిల్లు (శాంతి. 3 ఆ. ౪౧౫). తే-గీ... ......ప్రతిమఁ గావించికొని యందుఁ బరము నావ । హించి పూజావిశేషంబు లెల్లఁ జేసి (ద్రోణ. ౫ ఆ. ౪౧౬). (ఆవహించు = ఆవహిల్లఁజేయు). (కర్ణ. ౧ ఆ. ౧౭౮; కర్ణ. 3 ఆ. ౪౨; అను. ౨ ఆ. ౬౯). ఈయర్థమునందు 'ఆవాహించు' అనియు నన్నిచోడకవి ప్రయోగించెను. శా.........ఆవేల్పు, నం, । దావాహించిన మీఁద నెవ్వరికి డాయంగా ముట్టఁగా వచ్చునే (నన్ని. కు. ౯ ఆ. ౨౫3 సూ. రా. ని). క... ......తనరాగంబునఁ ద్రిజగము । ననురాగిల్లెనొ జగంబు ననురాగముతో । ననురాగిల్లెనొ తా మఱి । యన జగములతోన చంద్రుఁ డనురాగిల్లెన్ (నన్ని. కు. ౮ ఆ. ౧౦౯). సూ. రా. నిఘంటువున "అనురాగించు = అనురాగము చూపు" అనుదానికి భీష్మ. ౧ ఆ. ౧౭౦ వచన ముదాహరింపఁబడెను. 'ఇల్లు' అనుదానితోఁ

గూడిన కొన్నిరూపములకుఁ బ్రేరణార్థ కేంచుగంతరూపములు గానరావు. కం...
......తెల్లముగ.........మూ । ర్ఛిల్లె నరుఁడు బంధులెల్లఁ జేష్టలు దక్కన్
[ద్రోణ. ౨ ఆ. ౨౭౪). ఉ. తెల్లనిజోడు వెట్టుకొని.........శో । భిల్లుచు నుండ
శంఖుఁడు విభీషణశంఖనినాద మొప్పఁగన్ (విరా. ౩ ఆ. ౧౪౯). శా. విల్లుం
గేతువు.........శో । భిల్లన్ వైచిన శక్తియుం దునిమి.........(భీష్మ. ౩ ఆ.
౩౯౧). (శల్య. ౧ ఆ. ౧౨౬, ౧౩౩). 'శోభించు = శోభిల్లఁజేయు' అనురీతిని
బ్రాచీన మహాకావ్యములందుఁ బ్రయోగము లభింపలేదు. "శోభించు - సం - అ -
క్రి - ప్రకాశించు - (శోభిల్లు)" (శ. ర). శబ్దరత్నాకరకర్త యిట్లుదాహరించెనే
కాని ప్రయోగములను జూపలేదు. మఱియు వ్యావహారికస్థితి ననుసరించి
'శోభించు' అనుదానికి "శోభిల్లు" అను రూపాంతరమును జూపెను.'శోభించు =
శోభిల్లఁజేయు' అను నర్థమును దడవనైనలేదు.

రంజాదుల యించుక్చకారంబునకు సబిందుకంబున కప్రే
రణంబున ద్విరుక్త లకారం బగు. ౭౧.
రంజిల్లు - భాసిల్లు - వర్ధిల్లు - విలసిల్లు - రాజిల్లు - ఈ
యాదేశయోగంబున భిదాదు లకర్మకంబు లగు -
భేదిల్లు - కంపిల్లు - సంధిల్లు.
ఇంచుక్కు పరంబగునపుడు రంజాదుల యించుక్కునకు
లోపంబగు. ౭౨.
లాదేశంబున కపవాదంబు. రంజించు - భేదించు -
సంధించు.

బాలవ్యా ౩౨౭. I విషయము.

సంజీవని. ౩౨౭ I విష:—సబిందుకంబునకు = బిందువుతోఁ గూడిన, రంజా
దుల యించుక్చకారంబునకు=రంజ మున్నగు కొన్ని ధాతులవులకు బా. క్రియా. ౬౩
సూత్రముచే నగు నించుక్కుయొక్క చకారరూప హల్లునకు, అప్రేరణంబునన్ =
ప్రేరణార్థము లేనపుడు, ద్విరుక్త లకారం బాదేశం బగును. ఉదా:—రంజ్ + ఇంచు=
రంజ్ + ఇ + ల్ ల్ + ఉ = రంజిల్లు. ఇట్లే భాసిల్లు మున్నగువాని ప్రక్రియను నైత మర
యునది. అప్రేరణంబున ననుటచే ప్రేరణార్థకేంచుగ్భాగమునకు ద్విరుక్త లాదేశము
గల్గదు. ఇంకఁ గేవల స్వార్థేంచు గ్భాగమునకు మాత్రమె ద్విరుక్త లకారాదేశము
గల్గును. "ఈ యాదేశయోగంబున భిదాదు లకర్మకంబు లగు" అనువాక్యముచే
భిదాదులు సకర్మకంబులయ్యు నీ లకారాదేశముతోఁ గూడునపు డవియు నకర్మకం
బులె యగు నను నర్థము లభించుచున్నది. అట్టి భిదాదులలో 'కంప' ధాతువు నుదా

హరించుట సరికాదని తోఁచుచున్నది. "కప - చలనే, శ్వాది......అకర్మక......కమ్పతే........." (శబ్దస్తో) "ఈ ద్విరుక్త లకారమునందజేసి సకర్మకములును నకర్మకముఁగు నగుటం జేసి యట్లకర్మకములు గాదగు వానికే యీ యాగమం బగునని యు నట్లయ్యును - వర్షించు - ఉదయించు - అస్తమించు మొదలగు నకర్మకములకుఁ గాదనియు.........గ్రహింపవలయును" (బా. సా. వే. ౭౭3 పు). ఈవాక్యము పరస్పర విరుద్ధార్థములు గల్గి యున్నది. మఱియు నీయాగమ మనుట పొసఁగి యుండ లేదు. ఈ ద్విరుక్త లకారవిధి యాగమ రూపము గాదు. ఆదేశరూపము. "అట్ల కర్మకంబులు గాఁదగువానికే" యనుటచేత సకర్మకము లయియుండి యాదేశ యోగమున నకర్మకములు గాఁదగువానికే యీ యాదేశమగునను నర్థము లభించుచున్నది. కాఁగా "అట్లయ్యును" అనుటచేత 'సకర్మకములకే రాఁదగియున్నప్పటికిని' అను నర్థము లభించుచున్నది. అట్టియెడ "వర్షించు" మున్నగు నకర్మకములకు రాకుండుటలో వింతయేమున్నది? ఇందు 'అట్లయ్యును' అను హేతువాక్యమెట్లు పొసంగును?

పరిశీలింపఁగా నకర్మకముల కీద్విరుక్త లకారాదేశము రాదనిచెప్పుట గ్రంథకృదాశయము కాదని చెప్పకతీరదు. "భాస్ - వృధ్ - లస్ - రాజ్ - కమ్ప్" అనునవి యకర్మక ధాతువులేకదా. అట్లగుటచేత లకారద్వయాదేశ ఘటిత రూపములెల్ల నకర్మకములేకాని సకర్మకములు కానేరవనుటమాత్రము నిర్వివాదము. అకర్మకము లకర్మకములుగానే నిల్చును. సకర్మకములునైత మీయాదేశ యోగమున నకర్మకములగునని సూరి వివరణమునకుఁ దాత్పర్యము. సంపూర్వక 'ధా' ధాతువునుండి "సమ్+ధా+ఇంచు = సమ్+ధా + ఇ + ల్ ల్ + ఉ = సంధిల్లు" అని సాధించుకొనఁదగి యుండఁగా కొందఱు 'సంధి' అను నామధాతువు నిటఁ జూపుట యుక్తముకాదు. "సంధిల్లు - సంధిశబ్దము నామవాచకము - దీనికి ధాతుత్వవివక్ష యందు నఱువదియైదవ సూత్రంబుచే నించుక్కు రాఁగా 'సంధించు' అయ్యె.........." (బా. గు. ప్ర. ద్వి. ము. 3౬౨ సూ). "సంధిల్లు:—౬౫ సూత్రజ్ఞాపకముం బట్టి సంధియను నామవాచకమునకు స్వార్థము ధాతుత్వవివక్ష యందించుక్కు రాఁగా సంధిం చనురూప మేర్పడి యీవిధిచే నిత్యముగ ద్విరుక్తలకారాదేశమగుట సంధిల్లునను రూపముగల్గె" (బా. సా. వే. ౭౭3 పు). బా. క్రి. ౬3 సూత్రము చొప్పున సంస్కృతధాతువునుండి తత్సమధాతువును సాధించుటకు వీలులేనియప్పుడు గదా, బా. క్రి. ౬౫ సూత్రపు వివరణముచొప్పున జ్ఞాపకసిద్ధముగ సాధించుకొన వలసియుండును. సూరి 'సంధిలు' మున్నగు లుప్తైక లకారకరూపము నుదాహ